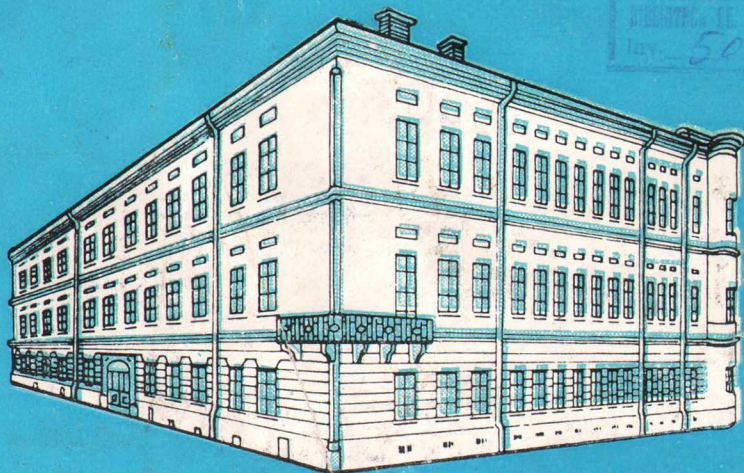
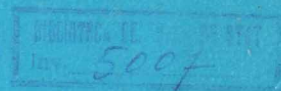

III 4

5007

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

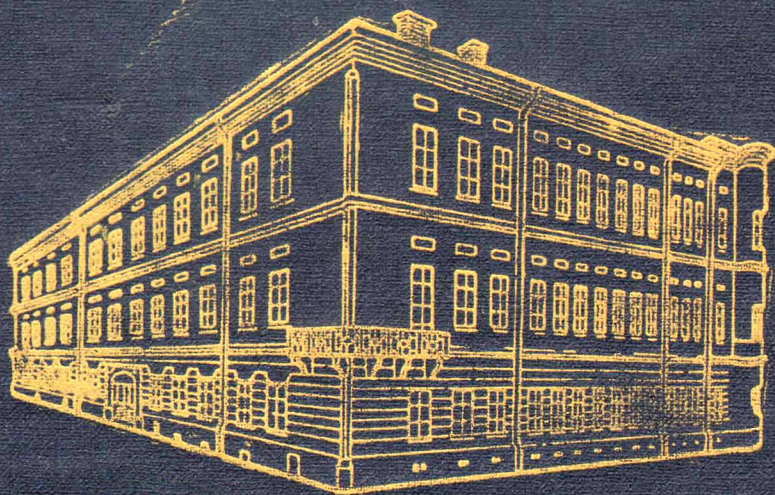
XXI

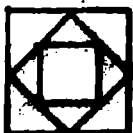
1984

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XXI

1984

D.M.A.S.I.

DIRECTIA MONUMENTELOR,
ANSAMBLURILOR SI
SITURILOR ISTORICE
BIBLIOTECA

Cota cărții: III 4...
Inventar: 5007..

III 4 (21)

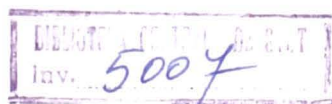
COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE
SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

COMITETUL NAȚIONAL
ICOM

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE DIN CLUJ-NAPOCA

ACTA MVSEI NAPOCENSIS XXI

D. M. A. S. I.

BIB. 10-1-34

5007

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA (secretar de redacție); **H. DAICOVICIU** (redactor responsabil);
N. CORDOȘ; A. EGYED; ȘT. FERENCZI; I. GLODARIU; **I. KOVÁCS**;
GH. LAZAROVICI; GR. MARIAN; I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU;
C. POP; G. A. PROTOPOESCU; L. VAJDA; **N. VLASSA**

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”

Publicația Muzeului județean de istorie
din Cluj-Napoca

Orice corespondență se va adresa:

Muzeul județean de istorie

3400 Cluj-Napoca,

str. Emil Isac nr. 2

Tel.: 1.86.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”

Publication du Musée Départemental
d'Histoire de Cluj-Napoca

Toute correspondance

sera envoyée à l'adresse:

Muzeul județean de istorie

3400 Cluj-Napoca (România),

str. Emil Isac nr. 2

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

PETRU BUNTA — GEORGE PROTOPOPESCU, Actul de la 23 August 1944 — piatră de hotar în istoria modernă și contemporană a României	XI
---	----

STUDII

HORTENSIA DUMITRESCU , Cercetările arheologice de la Tăualaș — Deva (partea I)	3
MARIA BULAI-ȘTIRBU, Studiul resturilor de faună neolitică din stațiunea Tăualaș	45
VALENTIN VASILIEV — IOAN AL. ALDEA, Note despre așezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)	49
<i>Bemerkungen zur befestigten Siedlung aus der Hallstattzeit von Teleac (Kr. Alba)</i>	55
I. GLODARIU, „Brățările” cu nodozități Latene tirzii în Dacia	63
<i>Les „bracelets” ornés de globules du La Tène tardif de Dacie</i>	71
HADRIAN DAICOVICIU , La romanisation de la province de Dacie	81
RADU ARDEVAN, Duumvirat et quattuorvirat dans la Dacie romaine	95
IOAN PISO — DOINA BENEĂ, Diploma militară de la Drobeta	111
IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU, Cu privire la Muntenia în sistemul defensiv al imperiului roman	125
ALEXANDRU DIACONESCU, Propuneri pentru reconstituirea unor elemente de fortificație ale castrului de la Gilău	145
<i>Suggestions for the reconstruction of the defences of the roman fort at Gilău (county Cluj)</i>	159
LILIANA MARINESCU-NICOLAJSEN, À propos d'une statue d'Hercule découverte à Sarmizegetusa	169
B. DAICOVICIU, Persistența elementului păgîn la franci între secolele VI—VIII	175
<i>La persistance de l'élément païen aux Francs (VIe—VIIIe ss.)</i>	180

MIRCEA RUSU, Considerații cu privire la situația social-economică și politică a primelor formațiuni statale românești . . .	181
PETRE IAMBOR, Donjonul cetății Dăbica	197
<i>Le donjon de Dăbica</i>	201
ADRIAN ANDREI RUSU — IOAN AUREL POP, Familia nobiliară românească Arca din Țara Hațegului (sfârșitul sec. XV—începutul sec. XVI)	211
<i>La famille nobiliaire roumaine Arca du Pays de Hațeg (la fin du XVe siècle — le commencement du XVIe siècle)</i>	223
DEZIDERIU GARDA, Plutăritul în bazinul Giurgeului (sec. XVII-1848)	227
<i>The rafters of Gheorgheni</i>	238
IOAN LUMPERDEAN — IOAN AUREL POP, Considerații istorice asupra „Supplex”-ului de la 1798	239
EMIL DOMUȚA, Înfiiințarea „Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș” și activitatea sa în perioada 1860—1869	251
LUDOVIC VAJDA, Mina Bălan la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX	263
<i>L'entreprise minière Bălan à la fin du XIXe et au début du XXe siècles</i>	275
DUMITRU TUȚU, România și războaiele balcanice	277
CONSTANTIN I. STAN, Activitatea lui Vasile Stoica în S.U.A. în sprijinul Unirii (1917—1918)	293
<i>Vasile Stoica's activity in the United States of America for the achievement of national unity</i>	305
GHEORGHE I. BODEA, Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, 1921—1923 (III)	307
NICOLAE PĂUN, Școlile de ucenici industriali din Cluj în deceniul al III-lea al secolului XX	325
<i>Die Schulen für industrielle Lehrlinge aus Cluj im 3. Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts</i>	332
MARCEL ȘTIRBAN — GHEORGHE IANCU, Aspecte din activitatea revoluționară a metalurgiștilor din Brașov, Sibiu, Tîrgu-Mureș și împrejurimi între anii 1929—1933	333
<i>Ausschnitte aus der revolutionäre Tätigkeit der Hüttenarbeiter aus Brașov, Sibiu, Tîrgu-Mureș und Umgebung in der Zeitspanne 1929—1933</i>	351
LUDOVIC BÁTHORY, Muncitorii din întreprinderile Societății „Titan — Nădrag — Călan” în luptă pentru drepturi politice, pentru ameliorarea situației lor social-economice (1919—1940) (II)	353
<i>Workers at Titan—Nădrag—Călan Works struggling for political rights and improvement of social and economic situation (1919—1940) (II)</i>	368
VASILE T. CIUBĂNCAN, Rezistența antihorthystă în nord-vestul României. Contribuția asociației „Astra” și a Universității clujene (II)	369
<i>Der antihorthystische Widerstand im Nordwesten Rumäniens. Der Beitrag der „Astra” — Gesellschaft und der Clujer Universität (II)</i>	387

NOTE ȘI DISCUȚII

ZOIA KALMAR, Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (I)	391
<i>Matériaux néo-énéolithiques entrés dans la collection du Musée d'Histoire de la Transylvanie (I)</i>	396
IOAN EMÖDI, Descoperiri ale culturilor Coțofeni și Baden în peșterile Igrița și Izbîndiș	405
<i>Funde der Coțofeni- und Badenkultur aus Igrița- und Izbîndișhöhle</i>	410
TUDOR SOROCEANU, Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (II)	433
ALEXANDRA BOLOMEY, Expertiza oaselor de animale din așezarea de tip Wietenberg de la Noșlac (jud. Alba)	440
ION T. LIPOVAN, Descoperiri arheologice la Șibot (jud. Alba)	459
<i>Archäologische Entdeckungen in Șibot (Kr. Alba)</i>	465
DORIN ALICU, Două cuptoare de ars țigle și cărămizi de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	467
<i>Due forni da Ulpia Traiana Sarmizegetusa per cuocere tegole e mattoni</i>	470
ADELA PAKI, Două fragmente ceramice stampilate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	477
<i>Deux fragments céramiques estampillés à Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	479
ANA CĂTINAȘ, Ceramica stampilată de la Potaissa (II)	481
<i>Die gestempelte Keramik aus Potaissa (II)</i>	488
SORIN COCIȘ, Un olan de ventilație de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	505
<i>A chimney-pot from Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	507
CORIOLAN OPREANU, Desenul unui gladiator pe o cărămidă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	517
<i>A gladiator on a brick at Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	529
NICOLAE GUDEA, Despre un vas de sticlă din castrul roman de la Bologa	531
<i>On a square glass bottle of the roman fort at Bologa</i>	533
CONSTANTIN POP, Precizări privind unele reprezentări cu acrobați în toreutica romană	537
<i>Précisions concernant quelques représentations des acrobates dans la toreutique romaine</i>	540
FRANCISC PAP, Tezaurul monetar de la Ghirișu Român (jud. Cluj). Observații despre circulația monetară în Transilvania	541
<i>Le trésor de monnaies de Ghirișu Român (dépt. Cluj). Quelques remarques sur la circulation monétaire en Transylvanie, XVIe—XVIIe siècles</i>	547

GHEORGHE MĂNDRESCU, Considerații privind evoluția planului casei la Bistrița în secolele XV—XVI	551
<i>Considérations sur l'évolution du plan des habitations à Bistrița aux XVe—XVIe siècles</i>	554
GHEORGHE SEBESTYÉN, Despre biserica de lemn de la Oradea	555
<i>Über die hölzerne Kirche in Grosswardein</i>	559
MARIUS PORUMB, Un valoros ansamblu de pictură și sculptură din secolul al XVIII-lea la Vadu Crișului	561
VIORICA POP, Informații documentare despre unele frământări sociale în anul 1761.	565
<i>Informations documentaires sur quelques agitations sociales en 1761</i>	573
ION BRATU, Domeniul Velența la 1776	575
<i>Le domaine de Velența en, 1776</i>	579
NICOLAE EDROIU, Centenarul răscoalei lui Horea și publicistica românească din Transilvania. Locul „Tribunei”	581
M. M. JUDE, O nouă mențiune documentară despre medaliile privi- toare la Horea	589
VIRGIL MEDAN, Marșul regimentului românesc de grăniceri din Năsăud	595
<i>La marche du régiment roumain de garde-frontières de Năsăud</i>	602
OANA BOTEZAN — LIVIU BOTEZAN, O dispută istorică între Cipariu și bucovinenii pumniști	603
<i>Ein historischer Wortstreit zwischen T. Cipariu und Pumnuls Anhängern aus der Bukowina</i>	628
LIVIU GROZA, Adeziunea unor cetățeni din România la lupta generalului Traian Doda pentru emanciparea națională a românilor din Transilvania și Banat (1890)	629
<i>L'adhésion de certains citoyens de Roumanie à la lutte du général Tra- ian Doda pour l'émancipation nationale des Roumains de Transylvanie et de Banat (1890)</i>	633
DANIELA COMȘA — RADU ARDEVAN, Senatul Național Român din Ardeal (II)	637
P. BUNTA — A. M. ARDOS , Procesele antifasciste din 1935 și 1937 de la Cluj și opinia publică (Aspecte din presa vremii) (III)	641
MIRCEA POPA, Dr. Petru Groza în corespondență cu Octavian Goga	659

MUZEOLOGIE. RESTAURARE — CONSERVARE. OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL

A. M. ARDOS — M. MIREL — E. GLODARIU, Muzeul județean de istorie din Cluj-Napoca la a 125-a aniversare . . .	673
EUGEN STOICOVICI , Studiul mineralogico-petrografic al materialului neolitic de la Iclod (jud. Cluj)	691
<i>Mineralogisch-petrographisches Studium des neolithischen Materials von Iclod (Kr. Cluj)</i>	597
DOINA BOROȘ — MIHAELA BODEA , Materiale, intervenții și conservarea în situri arheologice	703
<i>Materials, interventions and conservation in archaeological sites</i>	706
ION MAC — DORIN URSUȚ , Indicele de accesibilitate și penetra-bilitate în cazul unor castre romane din Valea Someșului și Valea Arieșului	707
<i>Der Zugangs- und Durchdringungsindex im Fall mancher römischen Cas-tren des Someș- und Arieștales</i>	710
DORINA IDICEANU , Cercetarea și tratamentul unei lucrări de pictură în tempera din sec. XVI	717
<i>Examen et traitement d'une peinture à la détrempe du XVIe siècle</i>	722
ANA MARIA CIPĂIANU , Materiale și tehnici utilizate la broderiile transilvănene din secolele XVII—XVIII	735
<i>Materials and techniques of the 17th and 18th centuries transylvanian embroideries</i>	745
IOAN OPRÎȘ , Efectul cutremurelor asupra monumentelor istorice din România	759
TITUS FURDUI , Citeva aspecte istoriografice privitoare la <i>Cronica turcească</i> a studentului anonim de la Sebeș-Alba (Pre-liminarii la primul incunabul românesc)	771
<i>Manche Aspekte der rumänischen Historiographie bezüglich Tractatus de ritu, moribus, condicionibus et nequicia Turcorum des „Studenten“ aus Sebeș-Alba</i>	778
GRAȚIANA ALICU , Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (VII)	779
SUSANA ANDEA — AVRAM ANDEA , Date privind cartea româ-nească veche din nord-vestul Transilvaniei	795
<i>Données concernant le livre roumain ancien du Nord-Ouest de la Tran-sylvanie</i>	799

RECENZII

TUDOR SOROCEANU, Jakabffy Imre, <i>A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája</i>	803
TUDOR SOROCEANU, <i>Bodendenkmalpflege und archäologische Forschung</i>	804
TUDOR SOROCEANU, <i>Palast und Hütte</i>	805
TUDOR SOROCEANU, <i>Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte</i>	806
TUDOR SOROCEANU, Rolf Hachmann (Hrsg.), <i>Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Kāmid el-Lōz in den Jahren 1971 bis 1974</i>	807
TUDOR SOROCEANU, Ehrengard Kroeger-Michel, <i>Les haches à disque du bassin des Carpathes</i>	808
TUDOR SOROCEANU, <i>Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten</i>	815
TUDOR SOROCEANU, J. Ondráček, J. Stuchlíková, <i>Věteřovské sídliště v Budkovicích</i>	817
TUDOR SOROCEANU, Stanislav Stuchlík, <i>Osídlení jeskyň ve starší a střední době bronzové na Moravě</i>	817
TUDOR SOROCEANU, <i>Cumania</i>	818
TUDOR SOROCEANU, Ali Radwan, <i>Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens</i>	819
TUDOR SOROCEANU, Alix Hochstetter, <i>Die Hügelgräberbronzezeit in Niederbayern</i>	820
TUDOR SOROCEANU, Tiberiu Bader, <i>Die Fibeln in Rumänien</i>	822
TUDOR SOROCEANU, Harald Koschik, <i>Die Bronzezeit im südwestlichen Oberbayern</i>	823
TUDOR SOROCEANU, Jiří Řihovský, <i>Základy středodunajských popelníkových polí na Moravě</i>	824
TUDOR SOROCEANU, Jindra Nekvasil, <i>Pohřebiště lužické kultury v Moravičanech</i>	825
TUDOR SOROCEANU, Valentin Rychner, <i>L'âge du Bronze final à Auvernier (Lac de Neuchâtel, Suisse)</i>	825
CONSTANTIN POP, Mihai Bărbulescu, <i>Interferențe spirituale în Dacia romană</i>	827
LIVIU PETCULESCU, Cristian M. Vlădescu, <i>Armata romană în Dacia Inferior</i>	831
LIVIU PETCULESCU, R. J. A. Wilson, <i>Piazza Armerina</i>	836
P. IAMBOR, Kiss Attila, <i>Baranya megye X—XI. századi sírleletei</i>	839

P. IAMBOR, Imre Holl — Nándor Parádi, <i>Das mittelalterliche Dorf Sarvaly</i>	841
P. IAMBOR, Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, <i>Habitatul medieval rural din valea Moldovci și din bazinul Șomuzului Mare (secolele XI—XVII)</i>	843
ST. MÂNDRUȚ, Simion Retegan, <i>Conștiință și acțiune națională în satul românesc din Transilvania la mijlocul sec. XIX (1860—1867)</i>	847
ST. MÂNDRUȚ, Ion Bulei, <i>Lumca românească la 1900</i>	849
ST. MÂNDRUȚ, Eduard Eisenburger, <i>Rudolf Brandsch. Zeit und Lebensbild eines siebenbürger Sachsen</i>	850
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	853

ACTUL DE LA 23 AUGUST 1944 — PIATRĂ DE HOTAR ÎN ISTORIA MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ A ROMÂNIEI

Dezvoltarea României contemporane este fundamentată pe temelia de granit a istoriei multiseculare a patriei cu bogatele ei tradiții progresiste de lupte și strădanii pentru libertate, dreptate socială, unitate și independență națională. „Întreaga istorie a poporului român — se arată în *Programul Partidului Comunist Român* — se înfățișează ca istoria unor neconținute lupte de clasă, a bătăliilor purtate de masele populare pentru libertate și dreptate socială, pentru apărarea ființei naționale și neatîrnare, pentru progres și civilizație”¹.

În decursul istoriei, lupta poporului român împotriva oricărei dominații străine a reprezentat o *permanență* a manifestării sale pentru păstrarea ființei naționale și neatîrnare, pentru înfăptuirea unității statale și afirmarea ei în istoria universală. Istoria zbuciumatului pământ românesc oferă un original tablou al luptei poporului nostru pentru dreptate socială, unitate și independență națională. Totodată, poporul român, apărîndu-și independența proprie, a făcut, vreme de aproape o jumătate de mileniu, operă de apărare a întregii civilizații europene în fața marii puteri feudal-militare care a fost rapacele imperiu al semilunii².

Puternic ancorată în realitățile istorice, conștiința românității s-a dezvoltat pe fondul etnic comun al tuturor teritoriilor locuite de români. Datorită acestui fapt, lupta pentru conservarea ființei naționale, pentru unitate și independență a constituit o coordonată majoră a istoriei medievale și moderne a României. Aceste mărețe idealuri de unitate și independență națională au împurpurat permanent steagurile de luptă ale maselor populare, le-au înzecit forțele, făcîndu-le să înscrie, sub conducerea unor iluștri voievozi și comandanți de oști ca Mircea cel Bătrîn, Iancu de Hunedoara, Vlad Țepeș, Ioan Vodă cel Viteaz, Mihai Viteazul, Gabriel Bethlen, Francisc Rákóczi II ș.a., pagini de adevărată epopee în lupta dusă împotriva opresiunii străine, pentru apărarea gliei strămoșești.

Genial în gînd și acțiune, mare în șirul străluciților voievozi și conducători de oști române, Mihai Viteazul, primul făuritor, în anul 1600, al unirii sub unul și același sceptru a Țării Românești, Transilvaniei și Moldovei, a devenit în scurgerea vremurilor — prin semnificația măreței sale fapte — una dintre cele mai fascinante personalități ale trecutului românesc.

¹ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, București, 1975, p. 29.

² V. și George Protopopescu, *Momente epocale ale luptei poporului român pentru libertate, dreptate socială și independență națională*, în *ActaMN*, XV/1978, p. III—IX.

„Deși a durat puțin — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu —, unirea Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei într-un singur stat, sub domnia glorioasă a lui Mihai Viteazul, a devenit pentru generațiile ce s-au succedat un simbol și un îndemn la luptă, necurmată pentru unitate și independență națională”³.

Ideea unității naționale românești a devenit un obiectiv major al luptei masei largi populare din toate cele trei țări românești în momentul marii ridicări revoluționare de la 1848. Marele om politic și conștient militant al revoluției burghezo-democratice de la 1848, Nicolae Bălcescu, spunea în 1849: „Noi, românii nu vom putea fi puternici pînă cînd nu ne vom uni cu toții într-unul și același corp politic. Să ne concentrăm toată puterea, toate voințele într-un singur popor, într-o singură voință”⁴.

Aspirație multiseclară, ideea unității naționale românești ia contururi mai pregnante în acel moment hotărîtor cînd, eludîndu-se hotărîrile diplomatiei majorității marilor puteri europene, la 24 ianuarie 1859, prin unirea Moldovei cu Țara Românească datorită voinței de neclintit a maselor populare, se pun bazele statului român modern.

Constituit pe teritoriul vechii vetre strămoșești, aici la capătul mării diagonale rutiere a Europei care este Dunărea, noul stat român și-a cucerit independența prin strălucitele victorii ale armatei sale și jertfele grele ale întregului popor în războiul ruso-româno-turc din 1877/1878. „Dobîndirea independenței naționale — arată *Programul P.C.R.* — a dat un nou și puternic imbold dezvoltării economice și sociale a țării, a exercitat o profundă înriurire asupra întregii evoluții istorice a României pe drumul progresului social, a permis afirmarea tot mai viguroasă a poporului nostru ca națiune de sine stătătoare”⁵.

Flăcările primului război mondial au cuprins bătrînul continent la începutul lunii august 1914, declanșate fiind de către marile puteri grupate în cele două coaliții — Tripla Alianță sau grupul Puterilor Centrale (Germania, Austro-Ungaria și, inițial, Italia), și Tripla Înțelegere sau Antanta (Franța, Anglia, Rusia). Era vorba — după cum se știe — despre tendințele de împărțire și reîmpărțire a sferelor de dominație, de ocupare a noi teritorii de către principalele puteri imperialiste.

Țările mici și mijlocii, multe din ele, printre care și România, cu o slabă dezvoltare economică, subjugate sau pe punctul de a fi subjugate de marile trusturi monopoliste cu caracter suprastatal, năzuiau la cucerirea sau consolidarea independenței naționale sau la realizarea de state naționale unitare. România, înscriindu-se în sfera acestor tendințe, avea interese majore în a-și asigura dezvoltarea economică, a-și consolida independența națională și în special în a-și realiza statul național unitar.

Așa cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu, „problema care frământa profund clasele sociale, masele populare din România era fău-

Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Sesiunea solemnă a Comitetului Central al Partidului Comunist Român, Consiliului Național al Frontului Unității Socialiste și Marii Adunări Naționale consacrată sărbătoririi a șase decenii de la făurirea statului național unitar român. 1 decembrie 1978, București, 1978, p. 6.*

³ *Ibidem.*

⁵ *Programul P.C.R.*, p. 34.

rirea statului național-unitar — aspirație seculară a poporului român, necesitate legică a dezvoltării societății românești⁶.

Realizarea acestui ideal era strâns legată, în concepția maselor populare din România, de înfăptuirea unor reforme radicale în viața social-economică și politică a țării. Avînd interesul de a-și consolida pozițiile economice, politice, de clasă, în cadrul unei piețe naționale unitare, burghezia română era și ea profund interesată în ce privește desăvîrșirea unității naționale.

După doi ani de neutralitate, România, amenințată tot mai mult cu cîmpirea de către Puterile Centrale, totodată, presată din ce în ce mai puternic, chiar ultimativ, de către Antantă, va trebui pînă la urmă să intre în război, la 15(28) august 1916.

Datorită unei serii de cauze obiective și subiective, în primul rînd nerespectării de către aliați a angajamentelor luate prin convenția militară, anexă la tratat (4/17 august 1916), România pierde, cu tot eroismul armatei sale, campania anului 1916. A urmat iarna cumplită 1916/1917, perioadă în care, cu toate greutățile (boli molipsitoare, lipsuri în aprovizionare etc.), armata română, cu sprijinul aliaților ruși și al misiunii militare franceze, avînd în față cauza dreaptă pentru care lupta și alături de ea atașamentul fierbinte al întregului popor, se reface și înscrie în cronica istoriei românești, în vara anului 1917, cele trei nume nemuritoare ale bătăliei de la porțile Moldovei — Mărăști, Mărășești și Oituz.

Cu toate greutățile complexe situații internaționale și ale apăsătoare pămînt de la Buftea—București (martie—mai 1918), în decisele momente istorice create ca urmare a victoriei Marii Revoluții Socialiste din Octombrie 1917 din Rusia, care „a nimicit imperiul țarist și a inaugurat era lichidării imperialismului și colonialismului, a eliberării popoarelor de asuprire și exploatare”⁷, s-a creat climatul revoluționar ce a generat puternicele lovituri ale luptei popoarelor din acel conglomerat care constituia Imperiul habsburgic, pe ale cărui ruine a fost posibilă apariția pe harta Europei a unui șir de state naționale independente. În acest climat de mare efervescență revoluționară, a fost posibilă și crearea statului național unitar român, idealul multiseclar al poporului nostru.

Desfășurarea procesului istoric reliefează cu deosebită pregnanță faptul că: „Unirea Transilvaniei cu România a constituit înfăptuirea firească a năzuinței seculare de unitate a poporului nostru, a visului pentru care au luptat și s-au jertfit nenumărate generații de înaintași, împlinirea unei necesități obiective a însăși dezvoltării istorice”⁸. Tratatul de pace care s-au încheiat apoi au trebuit „să consfințească starea de fapt existentă, situația creată ca urmare a luptei maselor populare din România și din Transilvania, a întregului nostru popor”⁹.

⁶ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 21.

⁷ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Sesiunea solemnă... 1 decembrie 1978*, p. 9.

⁸ *Programul P.C.R.*, p. 37—38.

⁹ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 12.

Ca atare, apar ca o puternică coloratură determinantă a actului unirii de la Alba Iulia multitudinea de aspecte ale hotărârii maselor populare din Transilvania de a se uni cu Țara, de fapt un veritabil proces revoluționar burghez-democratic, ca, spre exemplu: marile demonstrații politice de afirmare a dreptului la autodeterminare națională, constituirea consiliilor naționale și muncitorești și a gărzilor naționale care au preluat puterea de la autoritățile habsburgice, sutele de mii de semnături pe mandatele delegaților la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia etc. Ceea ce marchează însă cu deosebită pregnanță hotărârea de unire a maselor populare din Transilvania este participarea lor la momentul-cheie 1 decembrie 1918, când peste 100.000 de români, veniți din toate colțurile străvechiului pământ transilvan, au aclamat într-o adevărată efuziune patriotică marea Unire, conferind momentului Alba Iulia un veritabil caracter plebiscitar. Dintre aceștia, cel puțin 15.000 reprezentau muncitorimea din Transilvania, mobilizată de Partidul social-democrat transilvan. Ca o profundă recunoaștere a meritelor acestuia la realizarea mării Uniri, fruntașul socialist Ion Flueraș a fost ales cu unul din vicepreședinții Marii Adunări Naționale, iar muncitorul Iosif Cizer a făcut parte din secretariat.

Ceea ce dă însă întreaga sa tentă de lumină într-o coloratură specifică acelui înălțător moment istoric sînt prevederile larg democratice, specifice înțelegerii sensului marelui act istoric cu profunde repercusiuni de perspectivă politică, socială și economică asupra vieții Transilvaniei după unire și a întregii țări, înscrise în actul fundamental — Hotărârea sa¹⁰.

Prin crearea statului național unitar, România a intrat într-o nouă etapă a dezvoltării sale, existînd acum cadrul național al dezvoltării mai intense a forțelor de producție, ceea ce determină accelerarea progresului economic și cultural al țării. Simultan au crescut forțele proletariatului, ale mișcării muncitorești, revoluționare, s-a intensificat lupta democratică.

Această ambianță democratică, care crease o puternică atmosferă de speranțe în mijlocul maselor populare, se va izbi însă de opoziția hotărîtă a claselor exploatoare din România, dornice să mențină prin orice mijloace statu-quo-ul dominației lor de clasă. „Datorită însă faptului că la cîrma țării — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — s-au aflat în continuare clasele exploatoare, care au folosit unirea pentru a-și consolida dominația de clasă, cursul evoluției sociale ulterioare nu a corespuns așteptărilor și speranțelor maselor populare, marile probleme ale societății românești nu și-au putut găsi o soluție deplină, corespunzătoare intereselor maselor largi populare”¹¹.

După unire, tocmai datorită presiunii revoluționare a maselor, s-au înfăptuit unele reforme cu un caracter limitat, care au fost anulate în bună măsură de legile antidemocratice ale guvernelor claselor dominante din România. Exploatarea și asupra maselor populare, restrîngerea drepturilor și libertăților democratice, ațîțarea șovinismului național au

¹⁰ V. gazeta *Alba Iulia* (Organ al proclamării unității naționale), Ediție specială, 20 noiembrie/3 decembrie 1918, p. 1.

¹¹ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 16.

determinat, în condițiile climatului internațional creat de victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie din Rusia, intensificarea luptei revoluționare a proletariatului și a celorlalte forțe progresiste ale țării. Cercurile claselor dominante din România au facilitat aservirea economiei țării monopolurilor străine, permițând amestecul puterilor imperialiste în treburile interne ale României, fapt care a adus, implicit, grave știrbiri independenței și suveranității noastre naționale. Urmărindu-și interesele de clasă, burghezia și moșierimea continuă cu vehemență politica de reprimare a forțelor revoluționare, progresiste, democratice și, în acest climat, folosește din plin discriminarea națională, învrăjbirea maselor de diferite naționalități, în scopul dominării și exploatării tot mai intense a acestora. Tocmai această atitudine a claselor dominante din România a determinat creșterea avântului luptei revoluționare a proletariatului și a celorlalte forțe progresiste ale țării și pe acest fundal general politic, în mai 1921 a fost făurit Partidul Comunist Român, eveniment de majoră importanță pentru evoluția ulterioară a societății românești.

Întreaga perioadă dintre cele două războaie mondiale, caracterizată prin adâncirea continuă a contradicțiilor sociale, a fost marcată de numeroase bătălii date de clasa muncitoare, de masele largi populare, fără deosebire de naționalitate, organizate și conduse de P.C.R. și celelalte organizații democratice. Așa cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu: „S-au înscris pe veci în luminoasa carte de aur a mișcării revoluționare din România luptele purtate sub conducerea Partidului Comunist Român, printre care grevele minerilor din 1929 din Valea Jiului, precum și luptele din anii 1931 și 1932, care au culminat cu eroicele bătălii revoluționare ale petroliștilor și ceferiștilor din ianuarie—februarie 1933, luptele de pe Valea Mureșului, crearea Frontului Popular, victoriile în alegerile parțiale din 1936, accentuarea procesului de întărire a unității de luptă a maselor muncitoare”¹².

De asemenea, organizațiile democratice, în frunte cu P.C.R., au desfășurat o intensă activitate politică și organizatorică împotriva unor încercări politice de fascizare a țării, pentru prietenie și colaborare cu Uniunea Sovietică. Un rol important în domeniul politicii antifasciste a României, al prieteniei și colaborării cu U.R.S.S., al stabilirii unui sistem de securitate general-europeană, al definirii agresorului l-a jucat șeful diplomației românești (până la finele lunii august 1936), Nicolae Titulescu. Lipsa de unitate a forțelor democratice din România a permis însă instaurarea în februarie 1938 a dictaturii personale a regelui Carol al II-lea, care, prin politica sa externă oscilantă, determinată și de poziția aliaților tradiționali ai României, a dus la izolarea țării în momentele grele când fascismul declanșa marele cataclism al secolului nostru — cel de-al doilea război mondial. Marile lupte antifasciste conduse de P.C.R. au culminat cu puternica demonstrație populară de la 1 Mai 1939, care a avut un deosebit ecou în mijlocul opiniei publice, atât în România cât și în întreaga Europă.

În momentul în care țara noastră era confruntată cu greaua încercare a Dictatului fascist de la Viena (30 august 1940), P.C.R. a fost

¹² Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 17—18.

acea forță politică și patriotică care a organizat mari manifestații de protest, chemind întregul popor la lupta cu arma în mână pentru apărarea integrității și independenței patriei. Alături de P.C.R. s-au găsit în acele momente dramatice organizațiile democratice, numeroase personalități de frunte ale vieții politice și culturale, masele largi populare și cercurile progresiste ale populației de naționalitate maghiară din România. Instaurarea, la 6 septembrie 1940, a dictaturii fasciste antonesciano-legionare, cu sprijinul baionetelor hitleriste, a inaugurat una dintre cele mai întunecate file ale istoriei moderne a României. Jaful și asasinările au devenit laitmotivele politicii interne a dictaturii fasciste, culminând cu „rebeliunea legionară” din 21—24 ianuarie 1941, cînd Hitler dă „cîștig de cauză” generalului Ion Antonescu, cu scopul vădit de a transforma România într-un rezervor de materii prime (petrol și produse agroalimentare), iar armata română într-o anexă pentru viitoarea agresiune antisovietică. În plan extern, România este forțată, la 23 noiembrie 1940, să adere la axa Berlin — Roma — Tokio, intrînd la 22 iunie 1941 în nedoritul de către poporul român război antisovietic.

A revenit Partidului Comunist sarcina istorică de a duce o luptă necruțătoare împotriva războiului antisovietic, inițiind și organizînd o puternică mișcare de rezistență antifascistă în România, dezvoltînd o arie largă de forme și metode, de la puternice mișcări de masă și sabotarea mașinii de război fasciste la acțiuni de partizani, militînd cu hotărîre pentru unitatea clasei muncitoare, a tuturor forțelor democratice și patriotice în vederea răsturnării guvernului de dictatură fascistă și a ieșirii României din acest război nedrept, antinațional. În condițiile internaționale favorabile create prin victoriile obținute împotriva Germaniei naziste de Uniunea Sovietică, de celelalte forțe ale coaliției anti-hitleriste, bazîndu-se pe starea de spirit antifascistă a maselor largi populare din patria noastră, inclusiv a armatei, P.C.R. a inițiat și organizat actul istoric de la 23 August 1944.

Revoluția de eliberare națională și socială, antifascistă și antiimperialistă de la 23 August 1944, organizată și condusă de Partidul Comunist Român în alianță cu toate forțele politice democratice, antifasciste, patriotice, începînd de la socialiști și pînă la cercurile palatului regal, inclusiv regele Mihai I, a marcat — după cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al partidului, președintele Republicii Socialiste România — începutul revoluției democratice în România, avînd o complexitate de sarcini de importanță istorică: înlăturarea dominației fasciste; alăturarea țării coaliției antihitleriste; eliberarea părții de nord-vest a Transilvaniei; democratizarea vieții de stat și politice, urmărindu-se în perspectivă crearea unui regim revoluționar-democratic, premisă necesară a rezolvării problemei puterii politice în favoarea celor ce muncesc, ca o etapă de trecere la revoluția socialistă și construcția socialismului în România¹³.

Rezultă deci că în concepția partidului nostru, a secretarului său general, tovarășul Nicolae Ceaușescu, actul istoric de la 23 August 1944

¹³ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la adunarea festivă din Capitală organizată cu prilejul împlinirii a 35 de ani de la revoluția de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă*. 22 august 1979, București, 1979: p. 7—12.

a deschis calea unui larg proces revoluționar, care a inclus o serie de sarcini complexe ce-i reveneau, printre care și eliberarea părții de nord-vest a Transilvaniei.

Această teză rezultă cu claritate și din documentele vremii. Astfel, Platforma-Program a Partidului Comunist Român din 6 septembrie 1941, în care se făcea un vibrant apel la partidele, grupările și personalitățile politice, la toți patrioții, pentru crearea unui larg front patriotic împotriva fascismului și războiului antisovietic, prevedea: „1. Încetarea războiului contra Uniunii Sovietice. Pace și luptă comună cu Uniunea Sovietică..., cu țările democratice și cu toate popoarele iubitoare de libertate, împotriva hitlerismului. 2. Oprirea producției de război, a transporturilor de trupe, arme și muniții pentru războiul lui Hitler. Alungarea din țară a ocupanților hitleriști. Recucerirea libertății și independenței naționale a României. 3. Răsturnarea guvernului și regimului militarohitlerist trădător de țară, în frunte cu Antonescu, sluga lui Hitler. Pentru un guvern al independenței naționale, format din reprezentanții tuturor forțelor patriotice. 4. Împotriva dictatului hitlerist de la Viena asupra Ardealului, pentru eliberarea popoarelor [naționalităților — n.n.] din Ardeal de sub jugul lui Hitler, pentru libertatea lor națională...”¹⁴.

Deci, în strategia Partidului Comunist Român concretizată în Platforma-Program din 6 septembrie 1941 apărea cu claritate ideea complexității sarcinilor de rezolvare a cărora va depinde desăvârșirea revoluției democratice. De asemenea, este demn de remarcat faptul că în toate documentele prin care P.C.R. a propus partidelor, grupărilor și personalităților de opoziție din România în perioada dictaturii fasciste antonesciene crearea unui front național antifascist, problema eliberării părții de nord-vest a Transilvaniei de sub ocupația horthystă era prevăzută în cadrul procesului revoluționar unic.

În acest context este suficient să amintim:

A. Hotărîrea C.C. al P.C.R. din iunie 1943, luată în urma autodizolvării Internaționalei Comuniste (15 mai 1943) care propunea formarea unui Comitet Național de luptă pentru eliberarea țării, avînd ca sarcină să mobilizeze și să unească toate forțele naționale nefasciste din România, fără deosebire de partid și religie, în Frontul Unic Patriotic Antihitlerist al poporului, indica în platforma sa și următoarele:

„... 4. Răsturnarea guvernului și regimului antonescian. Constituirea unui guvern cu adevărat național din reprezentanții tuturor partidelor și organizațiilor patriotice.

5. Redobîndirea libertății, onoarei și independenței țării. Aderarea României libere și independente la blocul antifascist al Națiunilor Unite.

6. Eliberarea imediată a tuturor victimelor teroarei hitleriste aflate în închisori și lagăre de concentrare. Arestarea și pedepsirea vinovaților trădători de țară.

7. Restabilirea libertății de asociație, presă și organizare, a tuturor libertăților și drepturilor cetățenești și democratice. Dizolvarea imediată a organizațiilor hitleriste, arestarea și pedepsirea șefilor lor.

¹⁴ Documente din istoria Partidului Comunist din România, ediția a II-a, București, 1953, p. 346—347.

8 Oprirea imediată a asupririi evreilor și celorlalte naționalități. Drepturi egale pentru minoritățile naționale cu cele ale poporului român.

9. Apărarea Ardealului de sud și a Banatului. Răsturnarea dictaturii de la Viena și eliberarea poporului din Ardealul de nord de sub jugul hitlerist al lui Horthy.

10. Asigurarea existenței poporului muncitor de la sate și orașe cu muncă și hrană. Ajutorarea suficientă a invalizilor, orfanilor și văduvelor de război, de către stat și comună¹⁵.

B. Platforma de acțiune a Blocului Național Democrat creat în iunie 1944, din Partidul Comunist Român, Partidul Social-Democrat, Partidul Național-Țărănesc (Iuliu Maniu) și Partidul Național-Liberal (Constantin I. C. Brătianu). Acest Bloc își propunea să acționeze pentru salvarea patriei, având următoarele țeluri, exprimate în declarația comună din 20 iunie 1944: „1) Încheierea fără întârziere, în baza ofertei făcute de aliați, a unui armistițiu cu Națiunile Unite (U.R.S.S., Marea Britanie, S.U.A.), căutînd a obține condițiile posibile cele mai bune; 2) Ieșirea României din Axă, eliberarea țării de ocupația germană [deci, întregul teritoriu național — n.n.], alăturarea ei de Națiunile Unite și restabilirea independenței și suveranității naționale; 3) În acest scop: înlăturarea actualului regim de dictatură și înlocuirea lui cu un regim constituțional-democratic, pe baza acordării drepturilor și libertăților civice tuturor cetățenilor țării; 4) Menținerea unei ordini democratice și realizarea păcii conform cu interesul statului și poporului român¹⁶.

C. De asemenea, în Proclamația regală difuzată la posturile românești de radio la 23 august 1944, orele 22,25, al cărei text fusese în prealabil pus de acord cu reprezentanți ai P.C.R., se făcea precizarea extrem de importantă că România iese din războiul împotriva coaliției antihitleriste și se prevedea trecerea la lupta armată, alături de forțele acestei coaliții, pentru alungarea ocupanților fasciști. „Un nou guvern de uniune națională — se arăta în Proclamație — a fost însărcinat să aducă la îndeplinire voința hotărîtă a țării de a încheia pacea cu Națiunile Unite... Din acest moment încetează lupta și orice act de ostilitate împotriva Armatei Sovietice, precum și starea de război cu Marea Britanie și Statele Unite“. După ce Proclamația arăta că noul guvern va respecta și garanta drepturile și libertățile cetățenilor țării, ea se încheia astfel: „Alături de armatele aliate și cu ajutorul lor mobilizînd toate forțele națiunii vom trece hotarele impuse prin actul nedrept de la Viena pentru a elibera pămîntul Transilvaniei noastre de sub ocupația străină... cu deplină încredere în viitorul neamului românesc, să pășim hotărîți pe drumul îndeplinirii României de mîine, unei Românie libere, puternice și fericite¹⁷.

D. În Declarația adresată țării, imediat după constituire, noul guvern prezidat de generalul Constantin Sănătescu se angaja printre altele

¹⁵ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., cota Ab XXVII — 1. Hotărîrea C.C. al P.C.R. din iunie 1943 „Dizolvarea Internaționalii Comuniste și sarcinile Partidului Comunist din România“.

¹⁶ *România Liberă*, nr. 9, din 10 august 1944.

¹⁷ *Legi, regulamente, jurnale ale Consiliului de Miniștri, Deciziuni, publicate de la 23 August — la 31 Decembrie 1944, după texte oficiale adnotate*, nr. 1, publicate în *Monitorul Oficial*, nr. 197 bis din 24 august 1944, p. 5—6.

să asigure lupta Armatei române alături de armatele aliate, pentru eliberarea teritoriului părții de nord-vest a Transilvaniei de sub ocupația străină și să înfăptuiască un regim democratic, în care să fie garantate libertățile publice și drepturile cetățenești.

Din cele arătate prin documentele citate reiese cu deosebită claritate că în fața factorilor de răspundere insurecționali stăteau o serie de sarcini complexe, printre care și eliberarea părții de nord-vest a Transilvaniei.

Insurecția națională, antifascistă și antiimperialistă declanșată la 23 August 1944, care a marcat începutul revoluției de eliberare națională și socială în România, considerăm că trebuie concepută nu ca un singur act redus la arestarea guvernului antonescian, ci ca un proces complex care cuprindea în primul rînd eliberarea întregului teritoriu național, realizată în trei etape consecutive și interpătrunse: 1) eliberarea Capitalei și împrejurimilor (23—28 august 1944); 2) eliberarea întregului teritoriu al României de după dictatul de la Viena (23 august — 1 septembrie 1944); și 3) eliberarea întregului teritoriu național al României, deci și a părții de nord-vest a Transilvaniei (1 septembrie — 25 octombrie 1944).

Subliniem faptul că factorul determinant al reușitei insurecției, ca și a întregului proces revoluționar început cu insurecția națională antifascistă și antiimperialistă, a fost angajarea, pe lîngă armată și formațiunile de luptă patriotice, a întregului nostru popor condus de P.C.R. și celelalte forțe patriotice.

În perioada acțiunilor insurecționale, Armata Sovietică, zdrobind și lichidînd grosul forțelor grupului de armată hitleristă „Ucraina de Sud”, încercuit în noaptea de 24 spre 25 august, urmărea trupele hitleriste care se retrăgeau în dezordine. Pretutindeni, în orașele și satele României, eroicele unități ale Armatei Sovietice au fost întîmpinate cu entuziasm și căldură. În ziua de 29 august trupele sovietice au ajuns pe căile de acces spre Capitală. În întîmpinarea lor, pe șoseaua dinspre Afumați, a venit o delegație a conducerii P.C.R., care i-a informat pe comandanții sovietici despre felul cum a început și cum s-a desfășurat insurecția. În ziua de 30 august primele unități, iar la 31 august mari unități ale Armatelor Sovietice din Frontul 2 ucrainean au fost primite sărbătorește în Bucureștiul eliberat. Între acestea se număra și Divizia română de voluntari „Tudor Vladimirescu”, constituită pe teritoriul U.R.S.S. din foștii prizonieri români care și-au exprimat dorința de a lupta cu arma în mîină împotriva fascismului, pentru eliberarea României. Populația Capitalei a primit cu entuziasm, cu steaguri și flori Armata Sovietică și pe voluntarii români. La mitingurile ce au avut loc cu acest prilej masele populare au salutat călduros pe ostașii sovietici ca pe prieteni și frați. Din partea tineretului, Armata Sovietică a fost salutăată de Nicolae Ceaușescu: „Dragi comandanți și ostași ai Armatei Roșii, în numele Comitetului Central al Uniunii Tineretului Comunist, în numele tineretului român vă salut și vă urez bun venit... Tineretul comunist a stat tot timpul în fruntea luptei tineretului contra războiului tîlhăresc al lui Hitler și Antonescu... Tineretul român vă

primește frățeste și va duce lupta alături de voi pînă la nimicirea definitivă a fiarei fasciste¹⁸.

După 31 august trupele sovietice și-au continuat marșul strategic prin sudul României, aflînd spre centrul Transilvaniei și spre granița de vest a țării, sub acoperirea unităților Armatei I române, care stăvileau acțiunile ofensive ale inamicului în această parte a țării. Umăr la umăr cu glorioasa Armată Sovietică, Armata română a luptat pentru izgonirea trupelor fasciste de pe întreg teritoriul țării și a participat cu toate forțele ei la războiul antihitlerist, pînă la capitularea Germaniei hitleriste.

După victoria insurecției pe teritoriul de atunci al țării și pînă la 25 octombrie 1944, sarcina principală pe plan militar a constituit-o desăvîrșirea eliberării întregului teritoriu național al României. Menționînd un mare cap de pod strategic de circa 50.000 kmp. la Nord de Carpații Meridionali și la Vest de Carpații Occidentali, Armata română a zădărnicit planul comandamentului hitlerist de a obține rezultate decisive în sectorul de la est de Munții Apuseni — linia de contact din podișul Transilvaniei —, dat fiind că de aici era cea mai mică distanță pînă la crestele și trecătorile Carpaților Meridionali. Fostul comandant al Grupului de armate german „Ucraina de Sud”, generalul-colonel Hans Friessner, referindu-se la operațiunea de acoperire a armatei române din Transilvania, afirma: „În următoarele zile [adică după 5 septembrie — n.n.] ofensiva noastră s-a împotmolit, ca urmare a rezistenței tot mai intense a inamicului”¹⁹. Aceasta a permis gruparea nestingherită a numeroaselor forțe de tancuri, mecanizate și infanterie sovietice și române în vederea unor noi operațiuni militare în direcțiile: Debrețin, Budapesta, Viena.

Sosirea trupelor sovietice pe frontul din Transilvania a schimbat considerabil raportul de forțe, în detrimentul inamicului. Prin acțiunile energice ale Armatei Sovietice și Armatei Române, pînă la începutul lunii octombrie 1944 a fost eliberat sud-estul Transilvaniei. În același timp, în Crișana și Banat inamicul a fost respins pînă la linia frontierelor de stat ale României cu Ungaria și Iugoslavia.

În timpul bătăliei de apărare pe frontul din Transilvania și Banat, armata română a însumat 28 de divizii, un corp aerian, două brigăzi antiaeriene, alte unități și formațiuni, totalizînd aproape 275.000 de oameni. Tributul de sînge plătit în aceste operațiuni s-a ridicat la peste 16.000 de militari²⁰.

La 6 octombrie 1944, forțele militare sovietice și române au trecut la o puternică ofensivă — cunoscută sub numele de „operația Debrețin” — cu scopul de a desăvîrși eliberarea întregului teritoriu al Transilvaniei și a înainta pe teritoriul Ungariei, pînă la Tisa. Marile unități române angajate în această acțiune au totalizat peste 260.000 de ostași.

După operațiunile defensive desfășurate pe Mureșul mijlociu (zona Oarba de Mureș) între a doua jumătate a lunii septembrie și începutul

¹⁸ *România Liberă*, din 31 august 1944.

¹⁹ H. Friessner, *Verratene Schlachten*, Hamburg, 1956, p. 114.

²⁰ *România în războiul antihitlerist*, 23 August 1944 — 9 Mai 1945, București, 1966, p. 203.

lunii octombrie 1944, trupele române și sovietice trec la o nouă operațiune ofensivă, cunoscută sub denumirea de operația Cluj. Ea a fost executată de două armate (Armata 4 română și 27 sovietică), care au acționat într-un spațiu operativ distinct delimitat, pe baza unei misiuni comune, pentru a deschide importanta direcție operativă a porții Somesului cu întregul său sistem de comunicații obiectiv necesar dezvoltării ofensivei spre nord-estul Ungariei.

Clujul, centrul cultural al Transilvaniei, a fost eliberat în ziua de 11 octombrie 1944. Eliberarea acestui oraș străvechi (Napoca de odinioară) a fost primită cu entuziasm și încredere de întreaga populație a țării, care vedea în acest act simbolul eliberării de sub ocupația horthysto-fascistă a întregii populații din nordul Transilvaniei. Eliberarea Clujului era în același timp o etapă importantă în desăvârșirea luptei pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei.

După înfringerile suferite în operațiunea Cluj, comandamentul hiterist a hotărît reconstituirea apărării pe bariera formată din Munții Meseș și creasta înălțimilor dintre văile Almașului și Agrișului. Ca urmare, pentru zdrobirea noului baraj defensiv, trupele noastre au trebuit să ducă lupte grele, începînd cu după amiaza de 15 pînă în seara de 16 octombrie 1944. Prin păduri, pe pante abrupte și defundate de ploi, ostașii noștri și-au deschis drum spre culmea Munților Meseș, mătîrînd din calea lor rezistențele întîlnite și respingînd numeroase contraatacuri.

Coborînd în valea Agrișului și cucerind versantul de est al masivului Meseș, diviziile din primul eșalon al Corpului 6 armată român au ajuns în flancul și spatele trupelor dușmane care opriseră dreapta Armatei 27 sovietice, obligîndu-le să cedeze. A doua zi, la 17 octombrie 1944, Divizia 18 infanterie, care contribuise nemijlocit la succesul acestei acțiuni, a cooperat cu Divizia 4 infanterie sovietică la eliberarea orașului Zalău.

Continuînd cu hotărîre lupta, trupele Armatei 4 române, în dimineața de 25 octombrie, după ce înfrînseseră, cot la cot cu Armata 40 sovietică, rezistențele din orașele Carei și Satu Mare, au ajuns cu Corpul 6 armată la Urziceni — frontiera româno-maghiară, iar trupele Corpului 2 armată la Boghiș. Astfel, la 25 octombrie au fost eliberate ultimele porțiuni ale pămîntului românesc cîmpit prin dictatul de la Viena; Armata 4 română a trecut pe teritoriul Ungariei, continuînd cu aceeași însuflețire lupta împotriva trupelor fasciste.

Cu prilejul desăvîrșirii eliberării întregului teritoriu național, comandantul Armatei 4 române arăta într-un ordin de zi dat pentru marile unități în subordine: „Ofițeri, subofițeri și ostași ai Armatei 4, la chemarea țării pentru zdrobirea Ardealului rupt prin Dictatul de la Viena ați răspuns cu însuflețire și credință în izbînda dreptății poporului nostru. Tineri și bătrîni, ați pornit spre hotarele sfînte ale patriei și cu piepturile voastre ați făcut zăgaz neînfîcat dușmanului, care voia să ajungă la Carpați. Apoi, alături de marea Armată Sovietică ați trecut la atac și, după lupte grele, de zi și noapte, fără răgaz, ați înfrînt dîrza apărare a Mureșului. Zdrobit de focul năpraznic al artileriei și de neconvenitele voastre asalturi, inamicul a fost izgonit din Ardealul scump. Prin ploi, prin noroaie și drumuri defundate, zi și noapte ați luptat cu

un dușman dirz și hotărît și l-ați învins. Pe cei care au căzut la datorie îi vor pomeni urmașii și numele lor va fi înscris în cartea de aur a poporului român. Luînd pildă de la cei care au pus patria mai presus decît viața, continuăm lupta²¹.

În lupta dreaptă pentru eliberarea patriei, Armata română a beneficiat din plin de un prețios ajutor din partea Armatei Sovietice, care, înaintînd vertiginos pe teritoriul României, a luptat cot la cot cu Armata română pentru alungarea trupelor fasciste de pe teritoriul țării. Referindu-se la acest ajutor, tovarășul Nicolae Ceaușescu, cu ocazia aniversării unui sfert de veac de la istoricele evenimente din august 1944, sublinia: „De la înalta tribună a Marii Adunări Naționale exprimăm sentimentele de înaltă prețuire și recunoștință ale poporului român față de Uniunea Sovietică, față de glorioasele sale armate, care au adus o contribuție hotărîtoare la eliberarea României de sub dominația hitleristă. În luptele purtate în comun de ostașii români și sovietici pentru nimicirea fascismului s-au pecetluit pe veci frăția de arme româno-sovietică, prietenia trainică dintre cele două popoare²².

Forțele insurecționale românești și trupele sovietice eliberatoare, în toate orașele și satele țării pe unde au trecut, au fost întâmpinate cu entuziasm de către populație, bucurîndu-se de sprijinul ei neprecupețit. Partidul Comunist Român a adresat cetățenilor patriei din zonele frontului chemarea de a participa efectiv la eliberarea țării de sub dominația fascistă. „Răsturnarea regimului hitlerist al lui Antonescu — sublinia Gheorghe Gheorghiu-Dej în cuvîntarea rostită din însărcinarea partidului, la mitîngul din fața sediului C.C. al P.C.R. din 30 august 1944 — a însemnat o mare victorie în drumul spre libertatea deplină. Dar nu trebuie să vă lăsați îmbătați de succes. Lupta nu a încetat. Trebuie să loviți mai departe rămășițele bandelor legionare, actualul pericol intern, și pe sprijinitorii lor, să luptați pentru curățirea întregii vieți publice, a aparatului de stat, a instituțiilor de ultima rămășiță fascistă²³. „Patrioți români din Ardealul cotropit! — se spunea într-un alt apel lansat de P.C.R. — Distrugeți căile de comunicație din spatele cotropitorilor, dezarmați-i, predați-i armatei române și armatei roșii sau nimiciți-i... Țărani români și maghiari din Ardealul cotropit! Nu dați vite și căruțe pentru retragerea hitleriștilor, nu-i găzduiți în satele voastre, loviți-i din toate părțile²⁴.

Cu ocazia eliberării Clujului, eveniment care reprezenta o etapă importantă în desăvîrșirea luptei antifasciste, pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei, în numele C.C. al P.C.R., Lucrețiu Pătrășcanu a făcut o declarație patriotică în care arăta: „Lupta nu s-a terminat. Războiul trebuie dus pînă la capăt. Înfîngerea totală a dușmanului hitlerist este condiția existenței noastre ca popor liber. Pentru victorie nu precupețiți nici o sforțare, nici un sacrificiu. Întreg poporul să participe

²¹ *Rezistența antifascistă în partea de nord a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1974, p. 225—226.

²² Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, 4, București, 1976, p. 376.

²³ Gh. Gheorghiu-Dej, *O politică românească de realizări democratice*, Editura P.C.R., p. 9—10.

²⁴ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., cota XVIII—2.

la lupta pentru izbînda finală... Partidul comunist vă cheamă la luptă împotriva hitleriștilor din afară și dinăuntru. Susțineți prin toate mijloacele armatele eliberatoare sovietice și române²⁵.

În mobilizarea populației la lupta pentru alungarea din țară a armatelor fasciste, un rol însemnat l-au jucat organizațiile democratice. Astfel, de exemplu, M.A.D.O.Sz.-ul, încă la începutul lunii octombrie 1944, a lansat un apel către populația maghiară, cerîndu-i să sprijine cu toate forțele lupta de eliberare a nordului Transilvaniei. În apel se preciza că: „M.A.D.O.Sz.-ul sprijină din toate puterile eliberarea Transilvaniei de nord, a poporului român și a fraților noștri maghiari și secui de domnia bandiților hitleriști și a magnaților maghiari reacționari”²⁶.

Chemările P.C.R. și ale celorlalte organizații democratice au avut un puternic ecou în rîndurile populației. Răspunzînd acestor chemări, numeroși cetățeni din orașele și satele țării, români, maghiari și de alte naționalități, au participat activ prin diferite forme la sprijinirea unităților armate eliberatoare. Astfel, muncitorii din București, Constanța, Ploiești, Brașov, Timișoara, Arad, Reșița și din alte localități au participat cu arma în mînă la luptele împotriva trupelor fasciste. Mulți tineri s-au înrolat voluntar în unitățile militare care acționau în aceste regiuni. Mai mulți locuitori din localități diferite s-au înarmat și au acționat împotriva unităților hitleriste și horthyste, provocîndu-le pierderi în oameni și materiale. Numeroși cetățeni fugiți din armata horthystă s-au încadrat în grupe antifasciste care au acționat în spatele frontului dușman.

Poporul român a primit vestea eliberării întregului teritoriu al țării cu nemărginită bucurie și entuziasm. În întreaga țară au avut loc mitinguri, în cadrul cărora masele populare și-au exprimat recunoștința față de armata română și armata sovietică, angajîndu-se să-și sporească eforturile pentru susținerea frontului pînă la zdrobirea definitivă a Germaniei hitleriste.

Victoria revoluției de eliberare națională și socială, antifasciste și antiimperialiste de la 23 August 1944 reprezintă un act de importanță istorică crucială, care a marcat începutul unei epoci istorice noi — epoca contemporană — în dezvoltarea societății românești, deschizînd poporului român perspectiva largă a făuririi unei vieți noi, demne și independente, pe calea progresului și civilizației.

În noul context istoric, în procesul revoluției populare au putut fi soluționate pînă la capăt marile probleme ale dezvoltării societății noastre pe drumul progresului economic și social, și-au găsit împlinirea mărețele idealuri pentru care au luptat de-a lungul furtunoasei istorii românești forțele revoluționare, progresiste, clasa muncitoare, cei mai buni fii ai poporului, inclusiv problemele larg democratice ridicate la Alba Iulia acum 67 de ani cu întreaga lor dezvoltare și cristalizare acumulată de-a lungul perioadei istorice care s-a scurs de atunci.

După cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu: „Într-o perioadă de mai puțin de trei decenii și jumătate, România a cunoscut uriașe trans-

²⁵ *Tribuna Ardealului*, 13 octombrie 1944.

²⁶ *Scînteia*, din octombrie 1944.

formări revoluționare, parcurgînd mai multe etape istorice; s-a instaurat puterea revoluționar-democratică, au fost răsturnate clasele exploatare și a triumfat revoluția populară, poporul a construit cu succes și a consolidat orînduirea socialistă, trecînd la făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate²⁷.

În anii care au trecut de la actul istoric din august 1944, România a parcurs un proces revoluționar neîntrerupt, unitar sub conducerea partidului comunist, drum de la orînduirea capitalistă la cea socialistă. În cadrul acestei epoci istorice relativ scurte se disting — după cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — mai multe etape clar marcate. Anii 1944—1947 constituie prima etapă, etapa revoluției democratice în care s-a rezolvat lupta pentru puterea politică în favoarea clasei muncitoare, în alianță cu țărănimea și cu celelalte categorii de oameni ai muncii, și s-au pregătit condițiile pentru trecerea la revoluția și construcția socialistă. În această etapă a revoluției populare lupta antifascistă, antiimperialistă și democratică s-a transformat cu repeziciune într-o mișcare socială de amploare cum nu a mai cunoscut istoria țării. Prin lupta din ce în ce mai activă a maselor largi populare, în frunte cu P.C.R., împreună cu P.S.D. și celelalte organizații democratice, a fost instaurat la 6 martie 1945 guvernul revoluționar-democratic, au fost desființate proprietatea moșierească și clasa moșierilor, au fost izolate, apoi desființate partidele politice ale burgheziei, s-a desfășurat lupta contra foametei, împotriva haosului financiar și a inflației, pentru refacerea și înviorarea producției industriale și agricole, punîndu-se în prealabil stavilă dependenței țării față de monopolurile imperialiste. Urmare a schimbării raportului de forțe politice și sociale, a înfrîngerilor zdrobitoare suferite de clasele exploatare și de partidele care le reprezentau, au fost posibile abolirea monarhiei, care reprezenta un obstacol obiectiv în calea progresului, și proclamarea din voința poporului a Republicii Populare Române, la 30 decembrie 1947. Cucerirea întregii puteri politice de către clasa muncitoare, în alianță cu țărănimea muncitoare și cu celelalte categorii de oameni ai muncii, a marcat trecerea la etapa revoluției socialiste și construirii socialismului.

A doua etapă a revoluției populare începute cu actul de la 23 August 1944 cuprinde anii 1948—1965, cînd au avut loc transformări radicale, socialiste în viața economică, socială și politică a țării, construindu-se totodată bazele tehnico-materiale ale societății socialiste. În această etapă istorică s-a desăvîrșit refacerea economică a țării, atîngîndu-se și chiar depășindu-se nivelul maxim antebelic (1938) al producției globale industriale; poporul român a luat în stăpînire mijloacele de producție în industrie și transporturi, iar în primăvara anului 1962 s-a încheiat cooperativizarea agriculturii, statornicindu-se astfel relațiile socialiste de producție în toate ramurile economiei naționale. Concomitent au fost luate măsuri importante pentru adecvarea aparatului de stat la noile condiții și la noile sarcini.

Statul democrat-popular român a început să-și exercite din plin funcțiile economico-organizatorică și cultural-educativă. Linia industria-

²⁷ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Sesiunea solemnă...* 1 decembrie 1978, p. 26.

lizării țării a rămas în continuare coordonată fundamentală a politicii P.C.R. de edificare socialistă. Constituția din 21 august 1965 a consfințit caracterul nou al statului nostru, proclamînd Republica Socialistă România.

Etapa a treia este etapa pe care o parcurgem în prezent — făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate. Această etapă a început o dată cu Congresul al IX-lea al P.C.R. (iulie 1965), care a deschis o epocă nouă în dezvoltarea României socialiste — *Epoca Ceaușescu*. Înfăptuirea țărilor majore ale partidului nostru în această epocă este condiționată de creșterea intensă a forțelor de producție, crearea unei economii avansate, a unei industrii și agriculturi moderne, în stare să satisfacă cerințele mereu crescînde ale societății în rapidă ascensiune. Aceasta înseamnă, de asemenea, perfecționarea continuă a relațiilor de producție, a organizării sociale, dezvoltarea susținută a științei, învățămîntului și culturii, participarea tot mai activă a celor ce muncesc la conducerea treburilor țării, lărgirea libertăților, ridicarea bunăstării materiale și spirituale a tuturor oamenilor muncii, înflorirea tuturor laturilor vieții sociale, perfecționarea conducerii, ridicarea conștiinței socialiste, formarea omului nou.

Triumful revoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă în România este marcat de cea mai importantă realizare istorică: lichidarea pentru totdeauna a exploatării omului de către om, la orașe și sate, trecerea mijloacelor de producție, a tuturor bogățiilor țării în mâinile poporului, care a devenit astfel stăpîn pe avuția socială, pe roadele muncii lui, făurindu-și în mod conștient propriul său viitor, liber, comunist. Industrializarea socialistă, cooperativizarea agriculturii, exercitarea în fapt a celor mai largi drepturi și libertăți cetățenești, rezolvarea justă, în spiritul ideologiei materialist-dialectice a problemei naționale, dezvoltarea armonioasă a tuturor regiunilor patriei, asigurarea uriașului avînt al învățămîntului, științei și culturii, grija continuă față de om manifestată de partidul și statul nostru sînt atribute concrete ale României socialiste, care au asigurat lichidarea stării grave de înapoiere, moștenită de la regimul burghezo-moșieresc, deschizînd calea progresului rapid al patriei.

De asemenea, eliberarea României și construcția socialismului au avut darul să lichideze pentru totdeauna dominația imperialistă, străină asupra patriei noastre, asigurînd pentru prima dată, în istoria națională, în mod real, independența, unitatea și suveranitatea națională, coordonatele majore ale existenței românești, pentru care au luptat și s-au jertfit generații de înaintași, dreptul poporului nostru de a-și făuri viața după propria-i dorință, de a fi liber și deplin stăpîn pe destinele sale. Ampla activitate dezvoltată în România socialistă pentru accesul tuturor oamenilor muncii la comorile cunoașterii universale a contribuit din plin la ridicarea conștiinței socialiste a maselor, la formarea omului nou al contemporaneității românești.

Pe acest fundal al victoriilor istorice obținute de poporul nostru, sub conducerea partidului comunist, se desprinde ideea centrală a importanței cruciale a actului de la 23 August 1944 în viața patriei. „În condițiile socialismului s-au asigurat consolidarea și creșterea fără precedent a forței statului nostru național unitar — arată tovarășul Nicolae

Ceaușescu —, realizarea adevăratei unități sociale și politice a tuturor oamenilor muncii, fără deosebire de naționalitate, a întregului nostru popor, pe baza aceluiași interese și aspirații supreme, a dreptului de a fi deplin stăpîn pe destinele sale, de a-și făuri în mod conștient viitorul liber, socialist și comunist²⁸.

De fapt, împlinirea năzuințelor dintotdeauna ale poporului român își găsește concretizarea în *Epoca Ceaușescu*, epocă cu o largă arie de transformări revoluționare în domeniul economic, politic și social, în promovarea strălucitelor coordonate ale politicii de dezarmare și pace în lume a României. În acest sens, puntea de legătură între realizările celor patru decenii care s-au scurs de la mărețul act din august 1944 și coordonatele dezvoltării viitoare a patriei noastre o constituie hotărârile ce au fost adoptate în noiembrie 1984 de cel de-al XIII-lea Congres al partidului, hotărâri care — în baza *Directivelor* — figurează perspectiva noului orizont al devenirii României în cel de-al cincilea deceniu pînă la începutul celui de-al treilea mileniu.

Bazîndu-se pe rezultatele obținute pînă în prezent, pe politica științifică, realistă a P.C.R., documentele Congresului al XIII-lea privind dezvoltarea economico-socială a țării în cincinalul 1986—1990 și în deceniul 1991—2000 deschid noi și luminoase perspective pentru progresul multilateral al societății socialiste românești, pentru creșterea bunăstării materiale și spirituale a întregului popor.

Polarizînd atenția întregii noastre națiuni și bucurîndu-se de un puternic ecou internațional, documentele sînt dovada cea mai grăitoare a forței de creație a unui popor liber, stăpîn pe puterea destinului său, care, construindu-se pe sine, își desăvîrșește astfel vocația.

„În cel de-al cincilea deceniu — după cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al partidului — va trebui să punem în centrul activității consolidarea tuturor realizărilor de pînă acum, întărirea poziției României de țară socialistă mediu dezvoltată și trecerea ei într-un stadiu nou, superior — cel de țară socialistă dezvoltată“.

Iată motivele care ne îndreptățesc să apreciem că revoluția de eliberare națională și socială, antifascistă și antiimperialistă de la 23 August 1944 este într-adevăr *piatra de hotar* a istoriei noastre moderne și contemporane. Tot ce s-a prevăzut și sintetizat în hotărârile de la Alba Iulia (1 decembrie 1918) și-a găsit reala și completa împlinire și dezvoltare după marele moment istoric din august 1944, eveniment care a determinat apoi, prin victoria revoluției populare, împlinirile epocii construcției socialismului pe meleagurile unde a înflorit din veac patria noastră românească.

PETRU BUNTA — GEORGE PROTOPODESCU

²⁸ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 23.

STUDII

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA TĂUALAȘ—DEVA (partea I)*

Stațiunea neolitică de care va fi vorba în aceste pagini este situată pe malul stîng al Mureșului, în marginea de est a orașului Deva, în cartierul Tăualăș. Această așezare ne-a fost semnalată în vara anului 1944 de colegul Octavian Floca, directorul Muzeului din Deva. Numele de „Tăualăș” („loc mocirlos”) se leagă de umiditatea solului, provocată de infiltrațiile subterane ale apelor Mureșului. Deși este situată pe cea mai joasă terasă a Mureșului, zona respectivă se află cu 8—10 m deasupra luncii propriu-zise a râului și nu este inundată. La data cercetărilor noastre, porțiuni întinse din terenurile cartierului erau folosite mai ales pentru cultura legumelor. Resturile materiale ale așezării de la Tăualăș—Deva, așa cum s-a putut observa chiar de la prima cercetare în teren și, de altfel, ca în mai toate așezările de tipul Vinča-Turdaș de pe Mureș, erau răspîndite pe o mare suprafață. În cazul de față urmele așezării ocupau aproximativ cîteva mii de metri pătrați, întinzîndu-se la N—E de gara Deva, peste linia ferată, de unde terenul coboară treptat înspre Mureș.

Colegul O. Floca ne-a dat tot concursul pentru identificarea la fața locului a punctelor arheologice cunoscute la acea dată.

Ca punct central de reper și pentru o mai bună orientare pe teren, în scopul de a determina cel puțin în linii mari întinderea așezării, am ales casa familiei Gostar¹, în curtea căreia se descoperiseră numeroase cioburi tipice pentru cultura Vinča-Turdaș, ca și vase fragmentare, păstrate cu grijă de regretatul profesor N. Gostar.

La cca. 200 de metri spre S de casa familiei Gostar se afla grădina profesorului Irimia, unde de curînd se săpase o groapă și unde am putut vedea, în pereții gropii, un strat de cultură, gros de peste 1 m, conținînd bogate resturi arheologice. Spre E de casa prof. Irimia, adică înspre clădirea fabricii de nasturi, pe o distanță de cca. 300 m, s-au putut aduna de asemenea cioburi tipice; iar chiar lîngă fabrică, cu ocazia săpării unei fîntini pe terenul locuitorului Rusu, se găsiseră și aici fragmente ceramice și obiecte de os, aparținînd culturii Vinča-Turdaș. Tot astfel, la o distanță de 350—400 m înspre nord de casa Gostar, aproape de șoseaua ce duce spre Simeria, făcîndu-se săpături pentru temelia unei case, ieșiseră la iveală fragmente ceramice de același tip. Pe drumul care ducea de la casa Gostar la albia Mureșului am putut culege cioburi aparținînd aceleiași culturi, chiar din șanțul șoselei; și tot așa și din șanțul de irigație al unei grădini de zarzavat, situată la vreo 500 m spre nord-est de punctul inițial de plecare (casa Gostar).

* Din motive de spațiu, prezentul studiu apare în două părți. Planșele și figura 1 se publică cu partea I, iar restul figurilor vor apărea cu partea II.

¹ Pe atunci N. Gostar era student la Universitatea din Cluj.

De la acest ultim punct cercetat de noi și pînă la cel mai apropiat meandru al Mureșului rămînea o distanță de numai cîteva zeci de metri. Din pricină că eram încă în stare de război, nu se putea încerca o ridicare topografică a întregii stațiuni.

În epoca neolitică, însă, situația nu va fi fost aceeași, terasa pe care se afla așezarea va fi fost mai puțin ridicată, decît în zilele noastre, față de nivelul apelor riului. O concretă confirmare a revărsării apelor peste terenul așezării este dată de unele slabe resturi de aluviuni interpușe în așezare².

Dintre toate punctele cunoscute aici la Tăuș, am ales pentru efectuarea primelor sondaje terenul din jurul casei Gostar, aceasta datorită înțelegerii și bunăvoinței deosebite arătate de N. Gostar fiul, care în timpul săpăturilor s-a interesat îndeaproape de mersul și rezultatul lucrărilor.

Planul inițial al săpăturilor noastre fusese eșalonat pe trei ani și pentru primul an doream să terminăm săpăturile în punctul „Casa Gostar”, urmînd ca în anul următor să lucrăm atît în grădina prof. Irimia, care încuviințase efectuarea unor săpături pe terenul său, cît și în unul din celelalte puncte mai apropiate. Pentru ultimul an ne propusesem să lărgim cadrul cercetărilor prin sondaje, cît mai numeroase, care urmau să fie făcute și în celelalte puncte indicate și mai ales în acelea periferice, în scopul de a putea determina, cel puțin în linii mari, perimetrul așezării³.

Întreruperea bruscă a săpăturilor noastre de la Tăuș, concepute pe un plan destul de vast, ne-a făcut să renunțăm la publicarea imediată a rezultatelor, care ne apăreau prea sărace și necorespunzătoare față de proiectul inițial. Azi, însă, considerăm că și rezultatele săpăturilor de caracter preliminar, redactate încă din 1960, de la Tăuș, oricît de modeste ca întindere, este totuși bine să fie aduse la cunoștința cercetătorilor interesați⁴.

★

² M. Roska menționează că, în sondajele sale din așezarea de la Turdaș, în punctul B apare un singur orizont de locuire, în punctul C sînt două straturi, iar în punctele A și D sînt trei straturi. Totuși aceste constatări sînt destul de neconcludente, dată fiind întinderea mică a sondajelor (cf. M. Roska, *Dolgsz.*, 1—2, 1936, p. 42—51; idem, *A Torma Zsófia gyűjteménye*, Cluj, 1941, 7—15). Ele ar putea indica o serie de părăsiri și reveniri în așezarea așa de întinsă de la Turdaș și de aceea, probabil, situația stratigrafică a depunerilor nu este identică pe toată întinderea așezării.

³ În urma evenimentelor istorice de la 23 august 1944 și a apropierei frontului de Deva, lucrările noastre s-au încheiat pe data de 30 august, cu gîndul de a fi reluate mai tîrziu. Din motive obiective însă, continuarea săpăturilor noastre de la Tăuș nu a fost posibilă nici în anul următor. O reluare a săpăturilor în această așezare s-a făcut totuși de M. Macrea și O. Floca, în anul 1947, pe scară foarte redusă. Materialele descoperite atunci, nepublicate, au fost studiate de noi în anul 1960 în Muzeul de istorie de la Deva.

⁴ Acum — deși cercetările arheologice s-au intensificat considerabil pe tot teritoriul patriei noastre — așezarea eponimă de la Turdaș nu mai poate fi cercetată din nou, fiind în întregime distrusă de apele Mureșului, așa cum au arătat sondajele întreprinse în 1937 de Vladimir Dumitrescu. Colecția Zs. Torma, depozitată la Muzeul de istorie al Transilvaniei de la Cluj, a fost inventariată de colegul N. Vlăssă, care a publicat și unele piese din această colecție (N. Vlăssă, *Neoliticul Transilvaniei — Studii, articole, note*, Cluj, 1976, p. 100—106, 122, 7/1—2; 172—194, fig. 10—11, 17—18, 21, 24—25; Idem, în *PZ*, 49, 2, 1974, 181—192). În ceea ce privește cercetările mai vechi ale lui H. Schmidt, ele au avut ca rezultat numai unele considerații de ordin stilistico-tipologic asupra materialelor și la cunoscuta împărțire a ceramicii descoperite la Turdaș în opt grupe, cuprinzînd

Cu privire la problema stratigrafiei așezării eponime de la Turdaș, o primă greutate în urmărirea structurii depunerilor în această așezare o constituie faptul că M. Roska folosește un sistem propriu în redarea grafică a rezultatelor stratigrafice, ca și unele neconcordanțe, fără să indice adâncimile pe marginea profilelor sau să le redea cumva în legenda adiacentă⁵. Cititorul este nevoit să stabilească singur adâncimea diferitelor nivele, oarecum mai mult prin deducție și desigur în chip aproximativ. Pentru punctul A se documentează cu ajutorul fișiiilor de pământ ars, ca și al resturilor de vetre și al cărbunilor, trei orizonturi de locuire, indicându-se în text adâncimea numai pentru două dintre ele, și anume 0,50—0,75 m pentru stratul superior și 0,95—1,20 m pentru cel mijlociu, de unde rezultă că grosimea propriu-zisă a depunerilor este de 0,25 m. Ambele straturi sînt despărțite printr-un strat steril de ml. Al treilea orizont de locuire cuprinde două gropi-bordeie, a căror adâncime nu este arătată în nici un fel și care au fost săpate într-un strat aluvionar mai vechi și mai gros. Succesiunea acestor trei straturi de cultură apare ceva mai clar în profilul obținut în punctul D, prin răzuirea și netezirea chiar a malului surpat de apele Mureșului. Din lămuririle date de autor, se poate înțelege că în acest profil cu adâncimea de cca. 3 m orizontul superior a apărut la —0,55 m, cel mijlociu la —1,20 m, iar cel inferior, considerat ca paradic, la —1,90 m. Totuși, în legătură cu relațiile asupra celorlalte două puncte apar unele nepotriviri. De pildă în punctul B s-a găsit un singur orizont de locuire (colibe), care stă chiar pe lutul galben. Deși baza stratului de cultură se află la adâncimea de 1,20 m de la suprafața solului, ceea ce, conform observațiilor enunțate, ar corespunde stratului de cultură mijlociu, autorul îl paralelizează totuși cu stratul superior, fără să adauge alte considerațiuni suplimentare. De asemenea, pentru punctul C se vorbește de existența a două straturi de cultură, cu grosimea de 1,20 m și de 1,30 m, corespunzînd — după afirmația autorului — cu stratul superior și cu acela mijlociu din punctele A și D, ceea ce nu concordă cu situațiile găsite în aceste două puncte. Pe de altă parte, ar rezulta de aici că grosimea stratului de cultură este foarte variabilă; de la 0,25—0,28 m în punctele A și B pînă la 1,20—1,30 m în punctele B și C. Credem că această diferență în aprecierea grosimii stratului de cultură se datorește faptului că autorul s-a folosit de două criterii. În primul caz s-a considerat grosimea depunerilor strict de deasupra orizontului de locuire, acolo unde prin forța lucrurilor ele sînt mai dens sedimentate, iar în al doilea caz (punctele B și C) autorul s-a referit la întreaga grosime a stratului de pământ în cuprinsul căruia s-au găsit răspindite urmele de locuire.

*

Obiectul principal al sondajelor noastre de la Tăualăș a fost urmărirea strictă a situației stratigrafice, reluînd astfel încercarea mai veche a lui M. Roska de la Turdaș.

și ceramică aparținînd altor culturi. De fapt, numai grupa nr. 3 este tipică pentru cultura Vinča—Turdaș (cf. H. Schmidt, în *Zeitschrift für Ethnologie*, XXXV, 1903, p. 438—469).

⁵ De exemplu, nu se indică adâncimile, fie pe marginea profilelor, fie printr-o legendă adecvată. Apoi folosește criterii deosebite în aprecierea numărului straturilor de cultură, cît și a grosimii acestora în fiecare din cele patru sondaje. Nu ar fi exclus ca aceste aspecte diferite și complicate să se datoreze nu numai variației nivelului apelor și grosimii depunerilor aluvionare, ci mai ales caracterului limitat al săpăturilor efectuate de M. Roska (*loc. cit.*).

Săpăturile au început deci în primul punct în ziua de 13 august 1944, pe un teren de cca. 850 m², de forma unui patruleter, care ne-a fost pus la dispoziție. În acest spațiu am trasat, paralel cu latura de nord a terenului, un șanț cu direcția E—V, de 20×2 m — șanțul I. Ulterior, în dreptul porțiunii unde în stratul superior apăruse o mare bogăție de materiale arheologice, inclusiv bucăți mari de chirpic ars, adică la 8 m de capătul de E al șanțului I, s-a trasat, pe mijlocul lui, o suprafață de 10×4 m (fig. 1/B).

Începînd de la suprafață spre bază, observațiile făcute în cursul săpăturilor au dat la iveală următoarele constatări:

Între 0—0,50 m, în pătura de pămînt vegetal de culoare neagră-cenușie, resturile de viețuire sînt răvășite și sporadice; fragmente ceramice mai numeroase încep să apară de la 0,25 m, fiind mai abundente înspre 0,40 m (fig. 1/A 1).

Imediat dedesubtul acestui nivel, între 0,50—1,20 m, în pămîntul de culoare cenușie, resturile de viețuire se înmulțesc simțitor, densitatea lor maximă fiind spre baza stratului, unde s-au găsit și bucăți de lut ars și presat provenind din dărîmăturile unei locuințe, ca și o cantitate de lut fărîmițat, inițial nears. Aceste depuneri constituie primul strat de cultură în ordinea descoperirilor (dar nu și în ceea ce privește vechimea) (fig. 1/A 2).

Între 1,20—1,40 m se afla un strat cu aspect mîlos, de natură aluvionară, care întrerupea continuitatea depunerilor arheologice. Acest nivel, aproape steril, are o grosime variabilă, care în unele puncte depășește 0,20 m și corespunde intervalului scurs de la inundarea stratului superior pînă la retragera apelor. Revenirea pe vechile locuri a foștilor locuitori, ca și a urmașilor lor, s-a făcut imediat după zvîntarea locului, așa cum o dovedește prezența resturilor de viețuire din stratul superior (fig. 1 A 3).

Între 1,40—1,80 m, urmele de viețuire îmbibate de o smîgă cenușie-verzuie încep să devină iar mai compacte, cea mai mare cantitate de materiale fiind masată înspre colțul de vest al șanțului I, unde depunerile merg pînă la adîncimea de peste 2 m și unde se desemna o ușoară alveolare în teren, controlabilă și în profilul săpăturii (fig. 1/A I 4, 10). În restul profilului, mergînd spre est, stratul de cultură se subția treptat. De altfel, în totalitatea lui, acest strat inferior era mai subțire, avînd o grosime de numai 0,40 m, față de stratul suprapus, a cărui grosime era de 0,60—0,70 m.

Săpătura a continuat în adîncime, însă sub aceste straturi de cultură resturile arheologice sînt puține.

Între 1,80—2 m, în restul șanțului I, mergînd pînă la capătul lui de est, pămîntul devine gălbui și cleios. În acest pămînt au apărut pietre rotunde de riu, iar extrem de rarele cioburi găsite pe fundul alveolării de vest (fig. 1/A 10) erau îmbibate de umezeală, proveniența lor aici fiind cu totul fortuită.

Între 2—2,20 m, pămîntul era galben la culoare și, deși pe alocuri mai compact, totuși mustea de apă. Înspre cele două extremități ale șanțului, ca și spre mijlocul lui, săpînd mai în adîncime, am ajuns la nivelul cu apă. Săpătura s-a continuat însă în colțul de est, sub forma unui puț-sondaj, pînă la adîncimea de 3 m, adică pînă la pătura de apă subterană (fig. 1/A 5).

Suprafața A (10×4 m) a fost deschisă, așa cum s-a spus, perpendicular și aproximativ pe mijlocul șanțului I, în scopul de a urmări bogatele resturi arheologice din această porțiune a stratului superior (fig. 1/B).

Intr-adevăr, s-a putut constata că la intersecția celor două sondaje, între 0,50—1,30 m, pe o suprafață de cca. 16 m², depunerile erau mult mai bogate, indicînd o locuire mai intensă, dovedită și prin grosimea de peste 0,50 m a stra-

tului de cultură. Aici s-au descoperit, spre baza stratului, bucăți mari de chirpici ars, care indicau în chip precis existența unei foste locuințe de suprafață (fig. 1/A 9). Cu toate acestea, nu s-a putut face delimitarea resturilor prin dezvelire pe toată întinderea lor, întrucît pe de o parte ele se continuau și dincolo de marginile săpăturii, iar pe de altă parte bucățile de chirpici ars descoperite nu aveau continuitatea necesară, prezentînd goluri mari între ele. Menționăm că, în cadrul acestor resturi ale locuinței, s-a găsit pe o lespede de piatră o cantitate de lut fărîmîțat amestecată cu bucățele de cioburi pisate, înroșită în urma incendiului; părea să fi fost pregătită pentru prelucrarea unor vase grosolane.

În colțul de sud-vest al suprafeței A s-a aflat o cantitate mai redusă de fragmente ceramice și bucăți de chirpic ars care făceau parte dintr-o altă locuință, aparținînd aceluiași strat de cultură.

Notăm ca o apariție curioasă și faptul că, aproximativ în mijlocul acestei suprafețe cu resturi numeroase de locuire, s-au descoperit trei lespezi mari, de formă prismatică, tăiate dintr-o piatră cenușie, un fel de gresie, care devenise friabilă. Ele erau strînse grămadă (fig. 1/A m.10, 1/A 8), avînd înălțimea între 0,65—0,75 m și lățimea între 0,20—0,30 m, baza lor aflîndu-se la —1,50 m. Nu cunoaștem analogii pentru astfel de descoperiri; s-ar putea ca ele să nu fi avut nici o legătură cu locuința străveche și să aparțină unei epoci mai tîrzii, deși în jurul lor nu s-au putut distinge urmele vreunei gropi⁶.

Ca și în stratul I, în suprafața A s-a constatat existența celui de al doilea strat de cultură, mai vechi, prezentînd aceeași particularitate de a fi mai subțire și situat la aceeași adîncime față de stratul superior. Stratul aluvionar intermediar avea aici o grosime variînd între 0,20—0,30 m, iar stratul inferior de cultură mergea tot pînă la —1,80 m. Pămîntul galben propriu-zis — neumblat — a apărut la —2 m, iar săpăturile noastre, în suprafața A, n-au depășit adîncimea de —2,20 m (fig. 1/A m. 16—20).

Pornind deci de la constatările făcute în cele două săpături reduse ale noastre, putem spune că s-au putut preciza două straturi suprapuse cu urme de locuire aparținînd culturii Vinča-Turdaș, despărțite printr-un strat steril de ml. Pe de altă parte, faptul că în șanțul I săpătura a fost adîncită, deși cu mare greutate, pînă la —3 m, adică pînă la pătura de apă subterană, ne-a dat certitudinea că aici nu a mai putut exista și un al treilea strat de cultură.

*

În ceea ce privește materialele descoperite în cele două straturi de cultură de la Tâualăș—Deva, ele constituie un facies cultural *unitar*, caracterizat prin ceramică cu forme tipice Turdaș, la care predomină decorul în benzi incizate umplute cu puncte (găurele) incizate, ca și altele cu impresiuni diferite. Aspectul unitar se explică prin apartenența la aceeași fază culturală a ambelor straturi, continuitatea acestor două straturi fiind ușor întreruptă prin acea pătură de ml relativ subțire și inegală ca grosime. Credem deci că acest factor (ocazional) a reprezentat o perioadă foarte scurtă de întrerupere a locuirii așezării și ca atare procesul de dezvoltare al culturii respective nu a fost propriu-zis întrerupt.

⁶ Ca simplă ipoteză, semnalăm și posibilitatea ca, în funcție de inundațiile periodice de aici, aceste lespezi să fi avut rolul unor semne de recunoaștere a locului.

Analiza mai amănunțită a conținutului arheologic al fiecărui strat indică însă unele diferențe în privința densității depunerilor arheologice. De pildă, considerând în chip statistic materialul ceramic din stratul superior, se observă o deosebire în sensul că, între linia de bază a stratului (—1,20 m) și până la 0,80 m, cantitatea resturilor arheologice este mai mare, pe când între 0,80—0,50 m cioburile ca și celelalte resturi arheologice sînt mai rare. Această demarcație sub raportul cantitativ nu corespunde însă și unor deosebiri de ordin tipologic caracteristice pentru materialul ceramic.

Din acest punct de vedere s-ar putea vorbi, pe baza unor criterii tipologice, de existența a două niveluri în cuprinsul stratului superior de la Tăualaș, fără ca această situație să se poată documenta și în profil printr-o deosebire de nuanță în culoarea solului.

Pe lângă aceasta, în partea superioară a stratului superior s-a observat o sporire a numărului de coarne și oase de animale, față de partea inferioară a acestui strat.

Cît privește stratul inferior, pe lângă ceramica cu decor tipic, de benzi cu puncte adîncite, semnalăm și existența, cantitativ foarte redusă, a unei categorii ceramice de culoare neagră, cu reflexe cenușii, avînd suprafețele inițial lustruite și un decor de pliseuri fine, adică așa cum este cunoscută în stratul inferior de la Vinča. În stratul superior de la Tăualaș această categorie lipsește, căci în locul „plisurilor” aici apare numai decorul de caneluri largi dispuse orizontal. De asemenea, în acest strat inferior au apărut și unele fragmente ceramice tipice pentru cultura Starčevo—Criș; de exemplu, o mică cupă larg deschisă care stă pe patru piciorușe cilindrice (fig. 6/20) și un mic vas de asemenea larg deschis, cu fund profilat (fig. 9/2). Ambele reprezintă forme Starčevo—Criș IV. În săpătură însă nu am putut surprinde un nivel aparținînd culturii Criș și credem că este vorba doar de elemente sporadice, provenind dintr-o posibilă interferență dintre aceste două culturi. Explicația s-ar putea găsi în fenomenul așa-zis „retenție” al culturii Criș⁷.

Cît privește problema locuințelor, fără îndoială că ea nu poate fi lămurită pe deplin prin datele obținute în așezarea de la Tăualaș, ținînd seama de suprafața redusă a săpăturilor noastre. Totuși, un element pozitiv a fost cîștigat, și anume existența unor locuințe de suprafață în stratul superior. Pereții locuințelor erau din trunchiuri de lemne despicate și cu lipitură groasă de lut, așa cum o

⁷ În teritoriul de formare al culturii Vinča, așa cum se știe, ultima fază a culturii Starčevo (IV sau III, potrivit terminologiei adoptate de Vl. Milojević și D. Garašanin) este considerată ca fiind parțial contemporană cu faza Vinča A, situație constatată în mod clar și la Vinča și în alte așezări. În zona periferică în care ne aflăm la Tăualaș, caracterizată printr-o dezvoltare de ordin secundar, situația dintre cele două culturi pare să se repete în condiții formal identice, dar în fond deosebite nu numai ca timp, deoarece în acest spațiu aspectul Criș, cu un ritm propriu mai lent ca și cu caractere locale, se găsea încă în plină dezvoltare atunci cînd au apărut primele elemente ale culturii mai noi, Vinča. În condițiile date, este firesc ca și rezultatul final al procesului de dezvoltare să fie parțial diferit în regiunea Mureșului, față de acela din centrul vechi de formare a culturii Vinča. Un alt element care reprezintă aici un reflex al culturii Criș locale este documentat prin descoperirea la Tăualaș a unei grupe de ceramică pictată. Această specie — de bună calitate tehnică — cu pictură neagră păstoasă în benzi mai ales late constituie totodată o verigă de legătură între cele două straturi, asigurînd și în acest mod succesiunea cronologică directă dintre ele, întrucît ceramica pictată de acest tip Criș tîrziu poate fi urmărită din stratul inferior pînă la cel superior, unde devine mai abundentă (cf. H. Dumitrescu, în SCIV, 17, 3, 1966, p. 433—444).

dovedesc amprente de pe unele bucăți mai mari de chirpici ars, aflate, după cum s-a specificat deja, spre baza acestui strat de cultură, la adâncimea de 1,20—1,30 m. Deși după lărgirea șanțului I prin suprafața A s-a putut degaja din această locuință o suprafață de 16 m², pe care erau presărați bulgări de chirpici, dimensiunile acestei zone cu chirpici nu au totuși un contur care să indice întinderea reală a locuinței; bucățile de chirpici prinse în săpătură fiind răvășite, nu s-a putut încerca o determinare fie și parțială a formei și nici a orientării acestei locuințe. De asemenea, în cuprinsul acestei porțiuni de locuință nu s-au găsit urme de vatră sau de cuptor. Cît privește a doua locuință din acest strat, din care s-a prins o prea mică parte, în colțul de sud-vest al suprafeței A, resturile descoperite nu ne îngăduie să tragem nici o concluzie. Cel mult putem nota distanța în linie dreaptă dintre cele două locuințe, care nu depășește în acest caz cîțiva metri.

În stratul inferior s-a dezvelit, în colțul de sud-vest al șanțului I, o porțiune dintr-o groapă nu prea mare, care se întindea pe o lungime de 2,15 m, adâncimea ei reală fiind mai greu de determinat, deoarece partea păstrată era cuprinsă între 1,40—2 m (fig. 1/A m.14—20). Săparea unui bordei oval, al cărui diametru maxim ar fi putut atinge 3—4 m, nu ar fi constituit un fapt neobișnuit pentru acest strat inferior, întrucît gropi de bordei s-au găsit atît la Turdaș, cît și în așezarea aparținînd aceleiași culturi de la Tărtăria⁸. Credem deci că și în așezarea de la Tăualăș, groapa din stratul inferior indică existența unui bordei de acest fel.

Cunoscutul model de casă în miniatură de la Turdaș, cu baza patrată și pereții ușor curbați, împodobiți la exterior în maniera decorului tipic pentru ceramică, adică din benzi umplute cu linioare incizate⁹, ne-ar putea da o imagine aproximativă. Dar nu cred că modelul acesta reprezintă un bordei, ci o locuință de suprafață. De altfel, bordeiele aveau în general forma ovală sau circulară. Pe de altă parte, dacă ar fi vorba de modelul unui bordei, decorarea exterioară a întregii suprafețe a pereților nu și-ar fi avut locul.

Deschiderea rotundă care se vede în partea de sus a modelului de locuință ar putea închipui intrarea în locuință. În nici un caz ea nu constituie un element determinant, căci este de presupus că aceste reprezentări miniaturale nu corespundeau exact realității. Astfel, pe un fragment de vas de la Turdaș se vede cunoscuta reprezentare cu totul schematică a unei case cu un acoperiș înalt, în două ape, la care sînt redați însă și parii care constituiau osatura de bază a pereților; aceștia fiind înfiți în pămînt, bineînțeles că partea lor inferioară nu se vedea¹⁰.

⁸ N. Vlassa, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, fig. 2, 3/2.

⁹ M. Roska, *op. cit.*, p. 252, pl. CIV/7.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 290, pl. CXXIII/17. Nu cred că ar trebui să presupunem, pe baza acestei reprezentări, existența unor locuințe construite pe piloți, deși o ipoteză în acest sens a fost mai de mult formulată de D. Popescu (*Istros*, II, 1935, p. 4). Mai recent, Iuliu Paul — la conferința muzeelor din decembrie 1965 (vezi și articolul din *SCIV*, 18, 1, 1967, p. 3—22) a susținut teza că unele locuințe cu platforme ale culturii Petrești de pe terenurile în pantă erau construite tot pe piloți, ceea ce înseamnă că o parte din parii scheletului de susținere a platformei rămîneau vizibili.

În ceea ce privește „piloții” reprezentați pe desenul de la Turdaș, cu caracter schematic, ei ar putea reprezenta elementul esențial al temeliei casei.

Menționăm că acest fel de a construi casele este și azi în vigoare în satele din unele regiuni subcarpatice ale Moldovei, numai că imaginea pictată pe ciobul de la Turdaș constituie, credem, aspectul unei prime faze a tehnicii de construire

În aşezarea de la Vinča se cunosc bordeie săpate în pământ, rotunde sau ovale, cu una sau două mici încăperi, descoperite, așa cum se știe, în cel mai vechi strat, la adâncimea de $-10,50-9,10$ m¹¹, pe când locuințele de formă dreptunghiulară sînt caracteristice pentru straturile mai noi și se găsesc la diferite niveluri, începînd de la $-9,30$ m¹². În fazele de sfîrșit ale culturii Vinča—Turdaș construcția caselor de formă dreptunghiulară dovedește o tehnică destul de înaintată. Într-adevăr, ridicarea unui schelet de pari pe care se fixau pereții din împletitură de nuiele, fățuiți cu lipitură groasă de lut, după cum afirmă Vasić, avînd și podele de lemn și pe lîngă aceasta fiind prevăzute cu vetre și cuptoare ovale cu cupolă^{12 bis}, arată unele analogii de construcție cu locuințele culturii Cucuteni—Tripolie.

De altfel, în legătură cu această problemă a locuințelor din aria culturii Vinča s-au făcut descoperiri tot mai numeroase și interesante. De pildă, în aşezarea de la Banjica¹³, situată la 12 km depărtare de Vinča, nivelurile V—IV sînt corespunzătoare fazei Vinča—Turdaș; în nivelul V s-au descoperit locuințe de tipul bordei, pe cînd în nivelul următor IV au apărut case de formă dreptunghiulară. În nivelurile III—II, care aparțin fazei următoare — Vinča—Pločnik — resturile de locuințe indică atingerea unei trepte deosebite pe linia progresului tehnic. În nivelul II de la Banjica apare cea mai mare casă cunoscută în acest mediu: casa nr. 4, cu dimensiunile de $20 \text{ m} \times 11 \text{ m}$ și care merită să fie semnalată și aici. Ea este de tipul *megaron*, cu pereții groși de 0,80 m și colțurile întărite împotriva vîntului, avînd acoperișul susținut de trei pari, așezați pe linia mediană a interiorului casei. S-au găsit și urmele unor pereți interiori care împărțeau casa în mai multe încăperi și resturile unor sobe-cuptoare cu calotă, așezate pe platforma de lemn și lut. S-a remarcat, de asemenea, și o anumită ordine în distribuirea caselor în cadrul aşezării, ca și existența unor gropi în formă de pungă, adiacente locuințelor și cărora descoperitorul le atribuie funcția de gropi pentru provizii, elemente care arată organizarea unei gospodării în cele mai bune condiții posibile de atunci, cît și grija de a înfrumuseța exteriorul caselor prin acrotere cu chip uman — cunoscute și la noi în aşezarea de la Turdaș, prin ornamente sporadice în relief, cît și prin benzi de culoare.

Ceramica

Tehnica prelucrării vaselor. Ca de obicei, în aşezările neolitice, alături de ceramica de calitate mai bună, se găsesc vasele de uz comun din pastă de calitate inferioară.

din epocile mai tîrzii. Spațiul liber de sub podeaua casei este apoi umplut cu pietre mari de riu, pentru a asigura locuinței o bază cît mai solidă.

Cît privește concepția că aceste reprezentări ale caselor ar avea o semnificație religioasă (A. Nițu, în *Apulum*, II, 1943—1945 (1946), p. 81—89), această problemă intră în sfera de preocupări de caracter magico-religios, mai greu de urmărit; dar chiar dacă se poate atribui acestui motiv o semnificație sacră, fiind pictat probabil pe un vas de cult, nu trebuie să trecem cu vederea faptul că imaginea respectivă redă totuși o construcție reală.

¹¹ M. M. Vasić, *Praistoriska Vinča*, IV, 1936, p. 148, fig. 239; II, 1936, fig. 8—10.

¹² *Ibidem*; VI. Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 72 și urm.

^{12 bis} M. M. Vasić, *op. cit.*, I, fig. 7, 8, 17, 21.

¹³ I. Todorović — A. Cermanović, *Banjica, Naselje vinčanske kulture*, Belgrad, 1961, bordeiele din nivel 6—4, p. 16 și urm., 74 și urm.

În așezarea de la Tăualăș, această situație se întâlnește în ambele straturi de cultură. Din păcate, din a doua categorie nu s-au păstrat vase întregi și poate una din cauzele care au contribuit la distrugerea lor au fost dimensiunile mai mari ale acestor vase; totuși grosimea fragmentelor rămase ajungea la 0,03 m, iar fundurile vaselor atingeau, în dreptul colțurilor, grosimea puțin obișnuită de 0,04—0,05 m.

1. Lutul folosit la prelucrarea categoriei *ceramice de uz gospodăresc* conține impurități și materii străine, fiind amestecat în mod special cu pleavă, cioburi pisate și mici pietricele albe, care în urma corodării intense a pastei apar destul de vizibil în suprafața pereților.

Arderea s-a făcut în mod inegal, suprafețele vaselor prezentind diferite nuanțe; de la cenușiu-negricios înspre cafeniu-roșcat. În secțiune se observă că straturile superficiale ale pereților vaselor au fost arse la roșu, pe când miezul a rămas de cele mai multe ori negru. Totuși, datorită degresanților amintiți mai înainte, pasta este compactă și destul de dură, deosebindu-se total de aspectul friabil și spongios care caracterizează ceramica de uz comun a altor culturi. Starea fragmentară a vaselor de la Tăualăș ne-a permis însă să ne dăm seama în mod clar de procedeul tehnic, desigur rudimentar, prin care se lucrau în primul rând chiupurile. Se poate astfel vedea că obținerea grosimii voite a pereților se făcea prin completare treptată cu adaosuri, care apar în secțiune ca tot atâtea straturi suprapuse.

Netezirea suprafețelor interioare și parțial chiar lustruirea lor arată grija de a remedia porozitatea vaselor și stă în legătură cu rolul funcțional al acestor vase folosite îndeosebi pentru păstrarea lichidelor și conservarea alimentelor. Spre a se evita evaporarea, suprafețele exterioare sînt aspre și zgrunțuroase, fiind acoperite cu o barbotină groasă întinsă pe vas, prin tehnică bine cunoscută a plimbării degetelor pe pereții vaselor, de unde au rezultat și diferitele dungi ușor reliefate, în sensuri opuse (pl. VI/1).

2. Vasele din pastă ceva mai bună, formînd categoria a doua, sînt de dimensiuni mijlocii sau mici; lutul se alegea și se spăla în vederea obținerii unui grăunte cît mai fin. În secțiunea pereților se observă puncte lucitoare de mică, ceea ce arată că lutul a fost amestecat cu nisip, ca degresant. Fragmentele descoperite sînt în general bine arse și au uneori pereții rezonanți. Nu se poate vorbi însă nici în acest caz de o ardere uniformă a vaselor, în cuptoare închise. Drept urmare, se constată o mare varietate de colorit, care merge de la cenușiu-negricios pînă la roșu-cărămiziu, aceasta mai ales în stratul superior, trecînd printr-o întreagă gamă de nuanțe intermediare: cenușiu-deschis, brun-cenușiu, brun-cafeniu, cafeniu-roșcat, ca și cenușiu-galben și brun-gălbui. Culoarea suprafețelor nu constituie totuși un criteriu esențial în legătură directă cu calitatea pastei, întrucît, după cum am văzut, și unele vase de uz comun și din pastă groasă prezentau diferite nuanțe de ardere.

3. Chiar și în ceea ce privește categoria ceramică cu pasta cea mai fină, adică aceea a vaselor pe care s-a aplicat pictura, în majoritatea cazurilor arderea nu este perfectă. În secțiune se poate vedea că stratul mijlociu a rămas cenușiu, pe cînd cele exterioare sînt arse la roșu. În schimb fragmentele de cești din această categorie cu pereți subțiri, avînd o grosime de maximum 0,05 m, arată că arderea s-a făcut complet la roșu.

Privind cu atenție suprafața vaselor din pastă de calitate bună, se pot distinge uneori dungi fine paralele, urme care dovedesc că netezirea suprafețelor s-a făcut cu ajutorul unor spatule speciale de os. De altfel, în inventarul uneltelor

din cadrul acestei culturi se cunosc o serie întreagă de obiecte plate de os, în formă de mici lopățele, care fără îndoială au servit la modelarea vaselor.

Cît privește lustruirea suprafețelor, s-au păstrat puține urme din lustrul mecanic inițial, căci, așa cum s-a spus, mai toată ceramica din această așezare este azi puternic corodată, în așa măsură, încît straturile superficiale sînt în bună parte distruse; totuși, pe unele fragmente mai mici și întîmplător mai bine conservate se văd încă urme de lustru mecanic. Instructiv este în acest sens un fragment ceramic provenit din stratul superior, care prezintă în partea interioară o suprafață foarte bine lustruită, ca și o pastă cu grăuntele fin, pe cînd suprafața exterioară este extrem de deteriorată prin corodare adîncă, așa încît — judecînd numai după acest aspect — nu s-ar putea presupune cîtusi de puțin buna calitate a fragmentului.

Urme de lustruire mecanică s-au constatat și pe fragmente din vase de dimensiuni mijlocii și de o calitate mai puțin bună. În vederea obținerii lustruirii suprafețelor, pare deci că, înainte de a fi introduse în cuptor, vasele se acopereau cu un înveliș subțire de argilă fină înmuiată în apă. După ardere, suprafața era frecată puternic cu ajutorul lustruitoarelor.

Forme. Deși cea mai mare parte a materialului ceramic de la Tăușasa s-a găsit în stare fragmentară, unele dintre fragmente au putut fi virtual întregite, iar pentru altele s-a putut deduce și reconstitui forma, prin comparație cu vasele întregi descoperite la Turdaș.

Prin analiza numeroaselor resturi ceramice descoperite la Tăușasa, am ajuns la concluzia că, în majoritatea lor, formele vaselor sînt aceleași în ambele straturi de cultură. Ușoarele diferențieri care se observă totuși se datoresc unor perfecționări tehnice locale, obținute de-a lungul timpului și se întîlnesc mai ales la vasele din categoria mai fină. Cît privește formele din seria așa-ziselor vase de uz comun de care dispunem, nu s-au putut stabili deosebiri între materialele celor două straturi.

În repertoriul formelor se situează în primul rînd vasele mari, cu pereții și fundurile îngroșate, lucrate din pastă groasă și cu grăuntele aparent mare, despre care s-a vorbit mai înainte.

În general, forma acestor „chiupuri“ este larg deschisă, cu pereții drepecți, care se arcuiesc înspre fund și uneori înspre gură. Înălțimea lor este de 0,50 m—1 m. Se observă că marginea superioară, cu buza groasă și lată, este bine netezită, fiind lustruită și în exterior; barbotina neorganizată acoperă restul recipientului, începînd imediat de sub această zonă. Aceste vase erau prevăzute cu apucători în formă de proeminențe puternice (fig. 2/13, 5/9) sau cu toarte propriu-zise, late (pl. IV/1), simple și masive, străpunse vertical (fig. 5/3, 12; X/8) și dispuse în chip alternativ în jurul vasului, în două sau mai multe șiruri. Cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de „Butte“ (= puțină), această formă are o largă răspîndire.

O altă formă frecventă în ambele straturi de cultură este *oala ovoidală*, cu pereții subțiați treptat spre deschiderea mai îngustă a gurii. Înălțimea exemplarelor de mărime mijlocie este de 0,19 m, iar grosimea pereților la nivelul buzei vasului este de 0,05 m. În schimb grosimea fundului ajunge pînă la 0,2 m, ceea ce dă vasului o greutate deosebită (fig. 7/12). Fără îndoială că aceste vase-oale masive erau folosite la fierberea alimentelor, căci prin excesiva îngroșare a fundului se obținea atît rezistența la foc, cît și stabilitatea necesară așezării lor pe cărbunii din vatră. Chiar la formele de dimensiuni mai reduse ale acestui tip de vas, grosimea fundului se menține proporțional aceeași, așa cum am observat

și în legătură cu chiupurile. Îngroșarea exagerată a fundului constituie așadar o notă caracteristică pentru tehnica vaselor de uz comun de la Tăualăș, pe care o întâlnim însă și la vasele din cultura Criș descoperite în Banat¹⁴; analogia nu trebuie trecută cu vederea, întrucît ea denotă prezența culturii Criș tîrzii.

Suprafețele exterioare de nuanță cenușie-gălbuie ale acestor oale erau netezite în planuri mari, însă fără o grijă deosebită. Sub buză sau ceva mai jos, pe peretele vasului, se vede cîte o proeminență în chip de gurgui, bine înfiptă în peretele vasului, încît nu pare trasă din pasta peretelui (fig. 5/1, 4—5).

Sub un aspect oarecum mai evoluat, o formă derivată din aceasta arată o tendință spre răsfrîngerea buzei în afară, precum și schițarea unui început de gît, iar linia de profil devine tot mai sinuoasă (fig. 6/2—6).

Între vasele care serveau la pregătirea hranei este și o altă formă, de asemenea cunoscută și în celelalte culturi neolitice (Criș, Tisa, Precucuteni I—III), așa-numita *tavă*. De formă ovală și de aspect grosolan, cu pereții verticali sau ușor înclinați spre interior, dar scunzi, avînd înălțimea între 0,02—0,04 m. aceste vase lucrate din pastă groasă prezintă suprafețe de culoare negricioasă-cenușie, pe cînd unele porțiuni din pereți și fundul au căpătat uneori, prin acțiunea repetată a focului, nuanțe gălbui-roșcate. Sub buza vasului se află și aici mica proeminență cu ajutorul căreia se putea mînuși vasul (fig. 6/8—9). Adeseori această formă era prevăzută cu un mic jgheab sau cioc de turnat. O variantă a acestor forme este dată de „tava” pe patru și alteori chiar șase piciorușe cilindrice (fig. 6/19).

Vasul-tavă oval, care poate fi de dimensiuni variate și mai rar și de formă rotundă, este comun ambelor straturi de cultură de la Tăualăș și, după părerea unor cercetători, era foarte indicat pentru fierberea peștelui.

Bolurile larg deschise, de formă semisferică, avînd pereții în continuare cu linia fundului, abia indicat (fig. 4/15—16), sînt lucrate mai ales din pastă de calitate inferioară, adeseori suprafețele exterioare sînt deteriorate prin corodare (fig. 4/4). Înălțimea lor, cu o linie a profilului așa de simplă, este de 0,045 m—0,055 m. Particularitatea îngroșării în interior a fundului se observă și la forma de bol, care din această cauză prezintă un aspect greoi, dar capătă în schimb un echilibru mai sigur (fig. 4/4,7).

În stratul superior, bolurile sînt lucrate din pastă mai subțire, culoarea lor fiind roșcată, linia fundului fiind acum ușor profilată, iar uneori evoluînd spre forma tronconică (fig. 4/6, 15—19, 9/2).

În categoria ceramicii de uz comun, de aspect greoi și mai neglijent modelate, intră și *lingurile* ca și *polonicele de lut*, și un fel de „căușe”, cu coada scurtă și groasă, care se sprijineau pe cîte unul sau două piciorușe cilindrice (fig. 6/19). Aceste exemplare își au toate analogii în materialele de la Turdaș¹⁵, fiind totodată forme destul de obișnuite în repertoriul ceramic al culturilor neoliticului sud-est european.

Cupa cu picior constituie, dimpotrivă, o formă caracteristică pentru cultura Vinča—Turdaș, am putea spune chiar o formă conducătoare și care, la Tăualăș, apare în ambele straturi. S-au descoperit aici mai multe fragmente de cupe, dar mai ales sînt numeroase picioarele cilindrice de cupă, de dimensiuni variate și pline în interior. Din acest tip de cupă cu picior s-a păstrat numai un singur exemplar ceva mai întreg (fig. 4/5), descoperit în stratul superior. Pasta bine

¹⁴ Gy. Nagy, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 149, pl. II/10, 12, 16, V/6; I. Kutzián, *A Körös kultúra*, Budapest, 1944, pl. XXXIX/8; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 12, fig. 5—6; H. Dumitrescu, în *SCIV*, 17, 3, 1966, p. 439.

¹⁵ M. Roska, *op. cit.*, pl. XCVII/6, 10, 12—13.

frământată are grăuntele fin, arderea suprafeței fiind cenușiu-deschisă. În secțiune, straturile superficiale sînt cafenii-roșcate, iar stratul mijlociu este cenușiu-negricios. Cea mai simplă formă de cupă este aceea larg deschisă, ca o pilnie (fig. 4/1, 3); altele însă pereții ușor curbați se string înspre gură, în chip de potir (fig. 4/5). Piciorul plin, de formă cilindrică, variază ca înălțime și se termină în partea de jos printr-o plintă sau talpă de formă rotundă și mai rar ovală. Această bază este de obicei plată și masivă (fig. 4/5), iar altele este scobită în interior, în chip de boltă (fig. 5/2, 5).

O variantă a acestei particularități ne este semnalată de existența unor picioare înalte cilindrice, pline, cu baza scobită mult în interior, rezervîndu-se doar o margine îngustă de jur-împrejurul concavității interioare a boltii. Acest element ne face să presupunem existența unor forme de vase mai zvelte și elegante, în general lucrate dintr-o pastă mai fină. Asigurarea echilibrului stabil al vasului era obținută atît prin structura boltită a tălpii piciorului, cît și prin îngroșarea la linia de unire a cupei cu piciorul. De-a lungul piciorului se observă adeseori usoare dungi verticale, care reprezintă urmele instrumentului de os cu care s-a făcut netezirea. Diametrul acestor piciorușe cilindrice poate atinge mai mulți centimetri (fig. 7 6, 8), mai ales în cazul cînd prezintă boltă înaltă la talpă. În general piciorul și talpa vasului erau acoperite cu un înveliș roșu viu, mai rar bătînd în cafeniu, foarte bine lustruit, care aderă perfect la perete și constituie o notă specifică pentru această formă, fiind un procedeu tehnic tipic¹⁶ (black topped) în cultura Vinča—Turdaș. Exemplarele cele mai numeroase, cu înveliș roșu caracteristic, se găsesc mai ales în stratul inferior, între —1,80—1,60 m. În așezarea de la Vinča, formele corespunzătoare s-au descoperit între 9—8 m adîncime¹⁷. Se mai observă, deși mai rar, că talpa vasului era străbătută de cite două mici găuri rotunde prin care se putea trece probabil un fir vegetal, fie pentru a putea suspenda uneori vasul, fie mai degrabă pentru a se face o legătură atunci cînd se produsese eventual vreo crăpătură în această parte inferioară, tot așa de expusă la deteriorare ca și cupa vasului. În stratul inferior există și o variantă mai puțin evoluată, la care piciorul cilindric propriu-zis lipsește, cupa pornind foarte aproape de baza circulară plată (fig. 4/10), potrivit probabil unei tradiții sau influențe directe din cultura Criș¹⁸.

Străchinile de forme larg deschise, de dimensiuni mai mult mici, tind spre o formă quasi tronconică și mai rar bitronconică, prin accentuarea liniei gîtului mai mult sau mai puțin înalt, vertical sau ușor înclinat înspre interior. Cele două variante ale acestei forme se întîlnesc în ambele straturi de cultură, fiind, poate numai întîmplător, mai numeroase în stratul superior. O serie de castroane nu se deosebesc de străchini decît prin adîncimea lor (0,14 m), fiind prevăzute și cu torți-apucători scobite la mijloc.

Alături de străchini stau ceștile tronconice (fig. 4/8, 11—13, 17), înrudite ca formă generală cu primele, dar de dimensiuni mai reduse, avînd partea superioară subțiată și înclinată înspre interior, subțindu-se treptat spre baza dreaptă sau ușor teșită a vasului.

¹⁶ O aplicare mai puțin reușită a acestui procedeu tehnic este cunoscută și la unele vase ale culturii Criș (cf. H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 437).

¹⁷ M. M. Vasić, *op. cit.*, II, 1936, fig. 30, nr. 246, 247, 249 b, c, și altele.

¹⁸ Ultimele variante menționate intră în grupa formelor mai evolute. Forma de cupă sprijinită pe patru piciorușe (fig. 6/2) este tipică între formele culturii Criș tîrzii (cf. I. Kutzián, *A Körös kultúra*, pl. 14/10—11, 33/8, 9, 11, 34/1, 4).

Pahare. O serie de fragmente cu pereții verticali, mai mult sau mai puțin subțiri, înalți între 0,045 m—0,09 m, pot fi considerate ca aparținând unor pahare. Pasta este mai bună, arsă la cafeniu-roșcat, prezentând uneori și un înveliș cenușiu (fig. 6/5, 7, 14, 16—17; pl. I/8).

O variantă mai rară este forma cu picior înclat (fig. 4/6). De asemenea, în ambele straturi de cultură s-au descoperit o serie de fragmente care au făcut parte din vase cu gâturi mai înalte, cilindrice sau ușor evazate și cu umărul înalt și bombat (fig. 4/14; 7/17), care indică existența unor vase piriforme de proporții mai mari sau mijlocii, așa-numitele amfore întâlnite la Turdaș¹⁹.

Aceste vase erau lucrate din pastă bună, culoarea lor fiind cenușie-negricioasă, iar pe linia diametrului maxim prevăzute uneori cu una sau două proeminențe care țineau locul torților.

De această serie se leagă și vasul în chip de „trunchi de piramidă” inversat, cu baza patrulateră în colțuri rotunjite și având astfel patru suprafețe laterale (fig. 1/2—3, 6, 8, 10—11, 13; 2/7—8, 11; pl. V/12, IX/5, 7—11, XV/7—8, XVI/7, XXIII/5, 8, 13, 15), apariție tipică și tot așa de frecventă ca și forma de cupă cu picior deja menționată în cultura Turdaș²⁰. Ca și în cazul unora dintre formele precedente, prin variația și jocul dimensiunilor, și această formă ar putea fi socotită, din punct de vedere funcțional, *pahar* sau chiar *castron*. Această formă apare la Tăualas în ambele straturi, cu frecvență mai mare în stratul superior²¹. În așezarea de la Vinča, această formă colțuroasă lipsește din repertoriul formelor cunoscute, dar se întâlnește în cultura Tisa²², dar și în cultura ceramicii liniare, etapa III—IV²³, poate ca o formă adoptată, și va apare mai târziu în aceeași arie geografică în cultura Vučedol²⁴, ca o formă reminientă, probabil de tradiție locală.

Deși avem la dispoziție numai fragmente, se poate vorbi de mai multe variante — unele deosebite în mod special prin creștături transversale paralele. Considerăm că unele dintre variantele acestei forme, acelea cu muchiile ascuțite, vor fi avut un prototip lucrat din lemn, pe cînd altă variantă ne sugerează ca prototip un coș împletit pe un schelet de bețe, care ar fi la originea celor patru muchii ale vasului.

Există însă și o variantă care, la partea superioară, este prevăzută cu un orificiu rotund, încadrat de o mică ramă în patru colțuri. Acest element, ca și faptul că mai toate fragmentele au păstrat urme negre de funingine, ne face să credem că varianta în discuție nu ar putea fi cuprinsă sub denumirea globală de mai sus și că, de fapt, ar reprezenta partea superioară care scotea flacăra și se pune ca un capac deasupra vasului în care se ardeau grăsimi sau substanțe rășinoase, folosite poate și în practicile de cult.

¹⁹ M. Roska, *op. cit.*, pl. XCI/1—7, 15.

²⁰ *Idem*, pl. CXXIII/8, 14, 14 la Turdaș și CXLVIII/9 la Valea Nandului.

²¹ În săpăturile lui M. Roska de la Turdaș, forma aceasta, proprie culturii Turdaș, apare în stratul inferior, ceea ce permite paralelizarea acestor două straturi de cultură, care coincid și în privința adîncimii la care se găsesc față de suprafața actuală a solului: — 0,60 — 1,20 m: cf. M. Roska, *op. cit.*, p. 9—15.

²² Formă adoptată sau moștenită dintr-o cultură mai veche, cf. J. Banner, în *ActaArchBp*, 12, 1960, p. 1 și urm., pl. XXVI/2, 24—26, 32; N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, p. 366 și urm., pl. 170/16, 173/11.

²³ B. Soudský, în *Památky Archeologické*, 45, 1—2, 1954, p. 89 și urm.

²⁴ S. Dimitrijević, *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja*, III, *Eneolit*, Sarajevo, 1979, pl. XXXIV/1—2, 6.

O altă formă interesantă, curentă în aşezarea de la Turdaş²⁵, dar pentru care la Tăualaş nu avem decât câteva fragmente din pastă arsă la roşu, este aceea alcătuită din două trunchiuri de con, unite prin bazele lor. Vasul are un gît, iar fundul şi deschiderea gurii sînt de dimensiuni egale, la unirea celor două jumătăţi ale vasului, pe linia celui mai mare diametru, aflîndu-se o muchie pronunţată ca o carenă, din care s-a tras lateral cîte o toartă, de fapt o proeminenţă triunghiulară. Resturile acestui vas de formă precis bitronconică, în cazul de faţă cu carena îngroşată-rotunjită, au fost descoperite în stratul superior de la Tăualaş. De multe ori pe fundul vaselor se văd cunoscutele amprente de rogojină (fig. 7/12).

În aşezare s-au găsit desigur şi fragmente de vase semisferice cu pereţii perforaţi, denumite în general strecurători (fig. 6/15, 18). Larga lor întrebuinţare este dovedită şi prin împrejurarea că aceste vase, întotdeauna parţial înnegrite, sînt nelipsite din mai toate aşezările culturilor neo-eneolitice din sud-estul european, deosebindu-se de forma comună a strecurătorilor propriu-zise, fiind folosite pentru scurgerea zerului din laptele prins, pentru a se face brînză de vacă.

În aşezarea de care ne ocupăm nu s-au găsit vase antropomorfe, aşa cum se cunosc în aşezarea de la Vinča. În legătură cu această categorie, notăm totuşi la Tăualaş o serie de picioare de lut izolate, modelate în formă de picioare umane, la care s-au indicat în chip realist nu numai degetele, dar şi osul proeminent al gleznei, ca şi scobitura laterală a tălpii (fig. 8/8, 10—13). Deşi în starea actuală aceste obiecte nu par să aibă asigurat un echilibru stabil, totuşi ele ar fi putut fi folosite ca suporturi de vase mai mici, în genul cupelor. Interesant este şi faptul că unele dintre aceste exemplare sînt lucrate din aceeaşi pastă ca şi picioarele cilindrice de cupă, avînd pe deasupra şi învelişul caracteristic de culoare roşie cu lustru.

La Turdaş se cunosc picioare şi un vas de cult susţinut pe două suporturi în chip de picioare umane²⁶.

Vasele miniaturi reproduc formele vaselor de dimensiuni mari şi sînt relativ numeroase, fiind lucrate atît din pastă groasă, cît şi din pastă mai fină (fig. 7/13—14, 16; 7/9=8/5).

Se întîlnesc formele tronconice, bolurile, oalele ovoidale, cupele cu picior etc.

Avînd în vedere dimensiunile în general reduse ale obiectelor de cult, credem că vasele în miniatură erau folosite şi ele mai degrabă în acest scop, decît ca vîsute cu care se jucau copiii. Ca un argument în sprijinul acestei păreri menţionăm grija cu care s-au redat în mic atît caracterele esenţiale ale vaselor mari, cît şi unele particularităţi, ca de pildă îngroşarea exagerată a fundurilor la miniaturile care reprezintă vase de uz comun.

Un mic vas fragmentar de formă ovală, scobit prea puţin în interior, din pastă arsă la roşu, avînd şi patru picioruşe ciuntite, sugerează, prin modelarea lui, un animal şi va fi fost probabil un vas de cult (fig. 6/21).

În categoria *vaselor de cult*, de asemenea de proporţii reduse, intră şi vasele fragmentare de forma unor mici coveţi, sprijinite pe patru picioruşe cilindrice, cu înălţimea de 3—4 cm (fig. 6/20). Pe feţele laterale se observă că bulgărul de lut a fost scobit pentru a se obţine această concavitate.

Grosimea fundului este de 0,012 m. Suprafaţa este cenuşie, bine netezită, dar alteori mai neglijent tratată (fig. 6/19).

²⁵ M. Roska, *op. cit.*, pl. LXXXVII/14, XCI/7.

²⁶ *Idem*, pl. XCIX/1—7, 13; M. D. Lazăr, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 15—16, fig. 6 — piesă la care picioarele lipsesc, dar locul de unde pornesc se vede clar.

Fragmente de vase de acest fel se găsesc în ambele straturi de la Tăualaș și sînt destul de numeroase la Turdaș²⁷, însă ele reproduc de fapt o formă proprie culturii Criș²⁸.

În aceeași ordine de idei notăm și numeroase picioare cilindrice de lut, uneori ușor curbate spre exterior și care se îngroașă treptat la partea superioară, încît diametrul lor atinge aici 0,05 m, iar în partea de jos este de numai 0,017 m (fig. 8/3, 9, 14). Ele provin de asemenea de la anumite forme de vase de cult, cunoscute în cultura Vinča²⁹ și la Turdaș³⁰, dar și mai înainte de acestea sau paralel în timp și în cultura Criș³¹.

În legătură cu vasele de cult stă probabil și un vas fragmentar de proporții mici și de o formă mai puțin obișnuită, lucrat dintr-o pastă cenușie negricioasă cu reflexe roșietice în zona dinspre fund. În starea actuală, deoarece s-a păstrat numai jumătate din vas, este greu de precizat întregirea acestei forme. S-ar părea că vasul, mai mult ovoidal, avea un gît îngust și ședea pe piciorușe cilindrice scurte. Spre fund, grosimea este de 0,01 m, iar după urmele de ruptură de pe peretele vasului se poate deduce că ar fi existat și o toartă. Suprafața peretelui păstrat era ornamentată cu incizii trase neregulat cu ajutorul unui virf bont (fig. 7/11=6/10). Acest vas fragmentar a fost găsit în stratul inferior.

În stratul superior s-a descoperit un fragment de vas mic din pastă arsă mai slab, culoarea suprafeței fiind gălbuie-roșcată. Fragmentul provine de la locul de intersecție în muchie, pe verticală, a doi pereți. După toate aparențele, fragmentul făcea parte dintr-un vas de forma acelor cutii sau „altărașe” triunghiulare sau pătrate cunoscute la Vinča, ca și la Turdaș. Decorul, destul de șters, constă din cîteva incizii neregulate, ca și puncte adîncite, oarecum rotunde.

Tot din stratul superior s-a scos și un alt fragment din pastă cenușie și corodată, avînd aceeași muchie proeminentă și fiind ornamentat cu incizii liniare și mici scobituri lunguiețe.

*

După cum s-a putut vedea, seria formelor ceramice din așezarea de la Tăualaș concordă cu acelea din repertoriul formelor cunoscute la Turdaș, deși varietatea lor este, firește, mai redusă în comparație cu marea bogăție de forme ieșite la iveală în așezarea eponimă de la Turdaș.

Faptul esențial este însă prezența în așezarea de la Tăualaș a formelor tipice conducătoare prin care cultura Turdaș se leagă strîns de fazele B₁—B₂ ale culturii Vinča, așa cum a arătat M. Garașanin, reconsiderînd poziția stratigrafico-cronologică a materialelor descoperite anterior la Vinča de M. Vasić.

După aceste puține considerații, putem conchide că în evoluția fiecărei forme luate în parte și urmărite în cele două straturi de cultură de la Tăualaș, puținele

²⁷ M. Roska, *op. cit.*, pl. XCVII/6, 10, 12—13.

²⁸ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. 36/4, 8, 47/19; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 17, fig. 8.

²⁹ La Vinča: M. M. Vasić, *op. cit.*, I, nr. 103; II, 1936, nr. 183 a, c, 1445; la Gradac: B. Staljo, *Gradac*, Belgrad, 1972, pl. XX—XXI, catalog, 204—214, 228; la Supska Stublina: D. Garașanin — M. Garașanin, *Supska*, Belgrad, 1979, pl. XII/2—3; la Rast: Vl. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, în *BAR*, 72, 1980, pl. LV și urm.

³⁰ M. Roska, *op. cit.*, pl. 36/4, 47/19, 36/1, 6/7—8, 47/15, 6/4.

³¹ Vezi și descoperiri mai vechi din Banat: Gy. Nagy, *op. cit.*, II/18; sau din Ungaria: I. Kutzián, *op. cit.*, pl. 3/4, 5/1—3, 5—8, 10, 14/2, 10—11, 18/4, 20/4, 25/4, 32/5, 7, 33/8—9, 11.

deosebiri constatate se datoresc dezvoltării firești mergînd pe linia unei finisări a produselor ceramice, care nu a alterat însă linia formelor inițiale.

Notăm totuși, ca un element caracteristic în dezvoltarea locală a ceramicii în cultura Turdaș, predilecția pentru carenă tot mai ascuțită, care apare la unirea acelor două părți tectonice importante ale vasului, atît la unele forme bitronconice din categoria străchișilor, cît, mai ales, la cestile de dimensiuni variate, cestile reprezentînd aici, așa cum s-a spus, și din punct de vedere calitativ, un anumit grad de perfecționare.

Torțile propriu-zise nu sînt cunoscute la Tăuș, ci cel mult, putem vorbi de unele forme embrionare de torți. Majoritatea vaselor mari de provizii sînt prevăzute cu apucători în formă de proeminențe masive, ca niște gurguile așezate de obicei spre mijlocul peretelui vasului și alteori dispuse în șiruri paralele, dar în sens alternativ, pornind de sub buza vasului. Aceste proeminențe apar mult mai rar la vasele în formă de pahar, în partea dinspre fund (fig. 4/9).

Desigur, se observă un strîns raport între dimensiunile vaselor și în oarecare măsură și ale formelor, și dimensiunile acestor proeminențe-apucători modelate sub aspecte variate și caracteristice.

Pe fragmentele de vase mari de uz gospodăresc apar, de asemenea proeminențe, de formă mai ales conică, avînd uneori tendința de a se alungi ca un mîner scurt, sau, dimpotrivă, sînt retezate în formă de trunchi puternic de con (fig. 2/15), fața lor superioară putînd fi plată sau ușor scobită. Adeseori unei proeminențe joase i se dă o formă prelungă, partea ei superioară fiind scobită prin cîteva adîncituri rotunde, de unde rezultă doi sau trei colți puternici în formă de smelton (fig. 2/13; 5/9, 13).

Paralel cu proeminența masivă, pe vasele de dimensiuni atît mari, cît și mai reduse, uneori din pastă de calitate mai bună, se dezvoltă proeminența-buton, cu piciorul scund cilindric, partea superioară fiind bombată ca o ciupercă, plată (fig. 5/7), dar de multe ori, dimpotrivă, adînc scobită (fig. 5/10; 9/5, 8) în maniera deja cunoscută în cultura Criș, ca și în cultura ceramicii liniare. Partea superioară a unei proeminențe mari rotunde și plate poate fi decorată prin scobituri mici alveolare (pl. IV 1), sistem ornamental întîlnit, de asemenea și în chip identic în cultura ceramicii liniare.

În alte cazuri, o proeminență rotundă este brăzdată fie prin cîte două șanțulețe verticale (fig. 9/6), fie prin alveole, ceea ce are ca efect imediat alungirea proeminenței în sens lateral (fig. 5/14, 16), evoluînd treptat spre forma ovală, iar pe de altă parte se va ajunge și la împărțirea proeminenței mari, inițiale, în două sau trei proeminențe alăturate mai mici (fig. 5/17; 9/7).

Alături de proeminența rotundă și ovală, la seria vaselor din pastă mai bună apare proeminența de formă prelungă și îngustă (fig. 5/8), simplă sau brăzdată prin tăieturi verticale, iar alteori scobită prin cîte 3—5 alveole (fig. 5/15). Proeminențele ovale, de o accentuată formă prelungă, au suprafața plată sau bombată, bine retezită și pot fi așezate pe pereții vaselor, ca și proeminențele prelungi (fig. 2/15), adică atît în sens orizontal, cît mai ales în sens vertical, avînd totodată și un rol decorativ, căci marginile lor sînt adeseori crestate sau scobite adînc ca o rozetă.

Dintre formele derivate din proeminența plată prin scobirea laturilor, relevăm mai frecvente: triunghiurile cu laturile curbate în chip de inimă (fig. 5/14), ca și forma de sa, obținută prin subțierea mijlocului unei proeminențe ovale așezate orizontal și deplasarea pastei spre cele două capete (fig. 5/16). Mai rar am găsit la Tăuș forma care amintește în linii mari pe aceea așa-zisă în „clepsi-

dră“, care de asemenea poate fi așezată atât vertical, cât și orizontal pe pereții vaselor.

Pe lângă aceste apucători cu rol atât utilitar, cât și decorativ, pe câteva fragmente din pasta bine arsă la roșu apare și un minier propriu-zis, realizat prin modelarea pastei în forma unui trunchi de con, care se îndoieste în unghi drept și se termină apoi în chip de corn ascuțit la capăt (fig. 2/14).

Acest tip de minier pus pe peretele vasului cu vârful ascuțit în jos apare ca stilizare a unui bot de animal (fig. 5/18—19).

Interesant este însă momentul când aceste apucători în formă de proeminență și derivatele lor încep să fie perforate orizontal (fig. 5/11), sau vertical, la început atât cât să poată trece un fir sau două pentru suspendarea vasului (fig. 5/3, 12), orificiul devenind apoi tot mai larg, ceea ce înseamnă că s-a făcut primul pas spre elaborarea unor torți propriu-zise. De pildă, o formă embrionară de toartă, despre care a fost vorba mai înainte, redată de fig. 5/20, a rezultat dintr-o proeminență lată și groasă, perforată vertical printr-o gaură rotundă, cu colțurile modelate în chipul unor mici coarne (carne) curbate. Acest fel de toartă revine pe vasele-amforă și este pusă pe diametrul maxim, de obicei în poziție orizontală.

În cazul când o proeminență prelungă este perforată vertical, ea constituie o formă preliminară a torților tubulare de proporții reduse, caracteristice pentru ceramica de tip zis Čoka (fig. 5/3, 12; pl. X/8, XVII/7).

De altfel o evoluție analogă spre torțile propriu-zise, pornind de la forme inițiale asemănătoare și trecând prin variante surprinzătoare prin identitatea lor cu acelea de la Tăualăș, o întâlnim și în cadrul culturii ceramicii liniare de tipul cu note muzicale, descoperită atât pe teritoriul patriei noastre³², cât și în Slovacia³³, constituind probabil un simplu fenomen de convergență.

Ornamentarea ceramicii. Fără îndoială că ornamentarea vaselor mari din categoria de uz comun cu pereții groși nu putea fi prea variată și bogată. Pe lângă netezirea și lustruirea interiorului acestor vase, ca și a unei zone exterioare în jurul buzei vasului, în afară de *barbotina* simplă sub formă de dungi paralele ușor reliefate, decorul mai putea consta din șiruri de alveole dispuse sub buză sau pe corpul vasului în chip de briuri (pl. VI/1). Mai rar mici alveole se văd și pe baza vaselor, înlocuind obișnuitele creștături (pl. X/3, 5, 7—8; XIII/7, 11; XV/3, XXI/7, 11, 15). Alveolele grupate și dispuse aparent la întâmplare pe suprafața vaselor pot fi considerate un decor (pl. III/2, 6—7, V/6; fig. 1/5, 3/10), dar, ca și la briul alveolar, scopul urmărit era de a forma un fel de armătură care să întărească pereții vaselor mari.

Dimpotrivă, vasele de dimensiuni mai reduse și din pastă mai fină sînt mai bogat ornamentate, folosindu-se tehnici diferite, cea mai tipică pentru cultura Turdaș fiind tehnica inciziei și aceea a punctelor scobite în pasta încă moale.

Ne vom opri mai întâi la ceramica decorată cu canceluri fine. Spre deosebire de situația de la Vinča, unde categoria ceramicii cu „pliseuri“ este foarte abundentă³⁴ și deci caracteristică pentru cultura Vinča, în așezarea de la Tăualăș rolul decorului plisat este cu totul secundar. Dar întrucît și în ceramica de la

³² Aceeași poziție piezișă a motivelor am remarcat-o și în ornamentarea ceramicii culturii Precucuteni III, unde apare ca un element stilistic bine asimilat: cf. VI. Dumitrescu, în *IstRom*, I, București, 1960, p. 48, fig. 8/4.

³³ B. Soudský, *op. cit.*, fig. 7/4, 6, 9/27.

³⁴ M. M. Vasić, *op. cit.*, I, 1932, p. 15 și urm. Dacă ar fi să amintim numai cele din Banat, vezi Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 110, fig. 10, ornament tip Cl—Clo; vezi și la p. 113, 114, 116, 118 și altele.

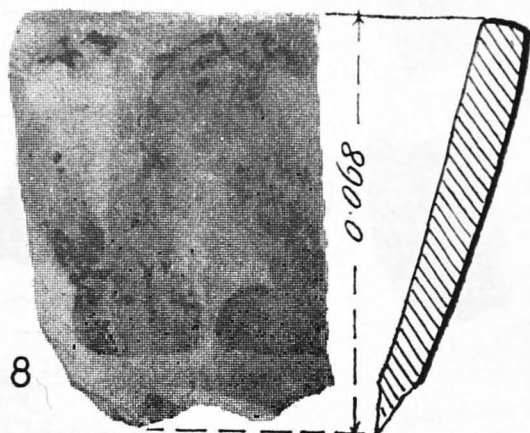
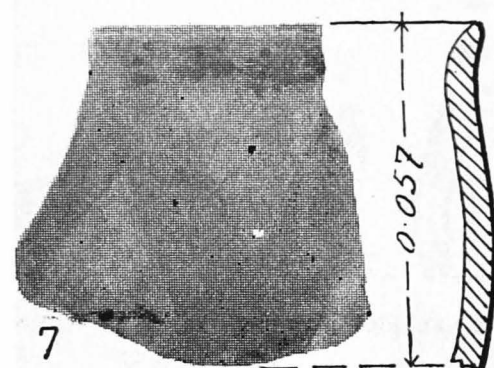
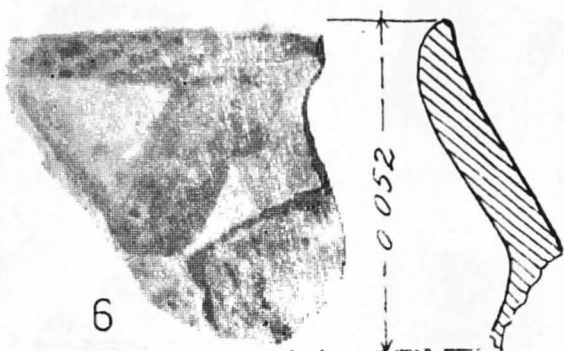
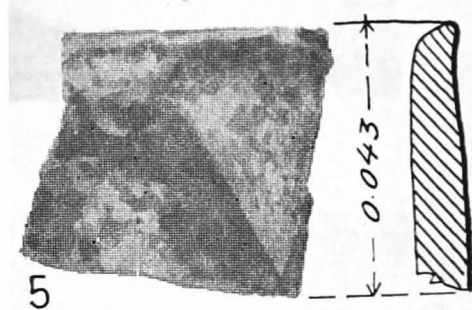
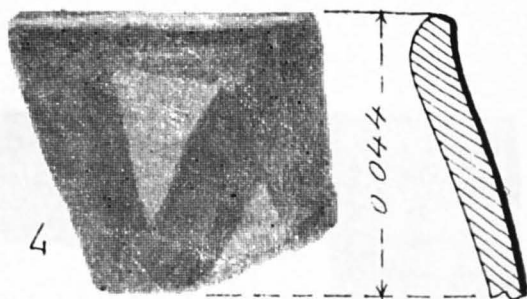
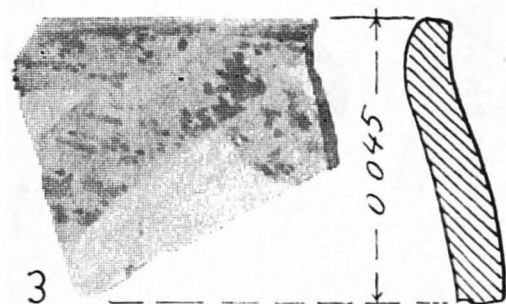
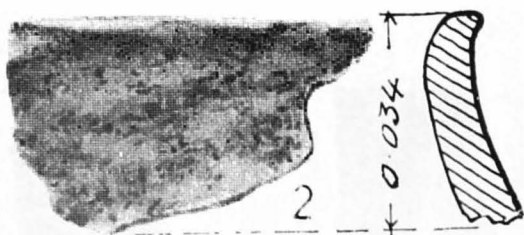
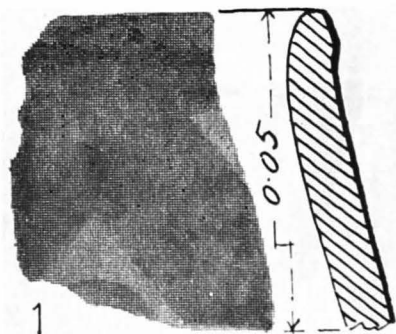
Turdaș această categorie ceramică este destul de numeroasă, credem că situația de la Tăualaș oglindește numai un caz fortuit, explicabil prin întinderea redusă a săpăturilor noastre. Prea puținele fragmente din această categorie descoperite la Tăualaș sînt lucrate dintr-o pastă fină neagră lustruită cu reflexe cenușii. Canelurile foarte fine sînt dispuse în registrul superior: de pildă pe umărul unui vas de o formă mai deosebită, cu gît, se văd șiruri piezișe de astfel de caneluri sau redînd motivul în „căpriori” (fig. 7/18). Acestea au fost găsite în stratul inferior. În stratul superior, tehnica decorului de tipul canelat se menține pe cîteva fragmente de cești, decorul fiind dispus în sens orizontal și de o factură mai largă, fiind vorba de caneluri propriu-zise.

Revenind la modul de ornamentare prin puncte scobite și linii incizate, observăm că acesta este decorul care dă nota caracteristică a așezării de la Tăualaș.

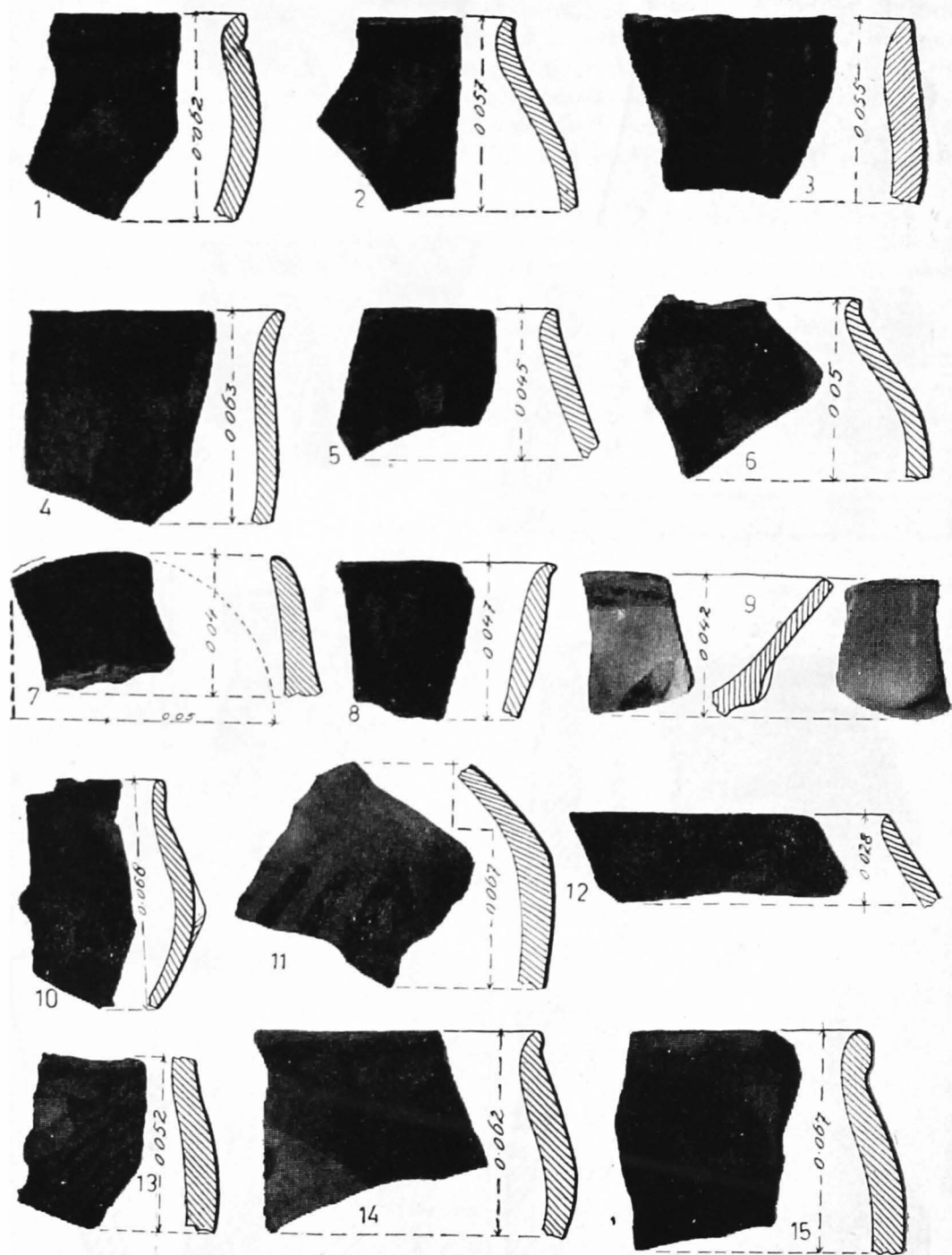
Într-adevăr, și din punct de vedere statistic decorul punctat ocupă primele locuri, întrucît apare ca cel mai frecvent în ambele straturi de cultură.

La o privire mai atentă, acest decor prezintă o infinită varietate de dimensiuni și forme: rotunde, ovale, semilunare, în chip de mici triunghiuri sau ceva mai prelungi, ca și în formă de inimă. Mai rar punctele au aspectul unor scobituri ovale și ascuțite la ambele capete, amintind forma boabelor de grîu (fig. 1/11—2, 7, etc.).

HORTENSIA DUMITRESCU

Pl. I — Deva — Tăuș, Ceramică pictată.

Pl. II — Deva — Tăuș. Ceramică pictată.

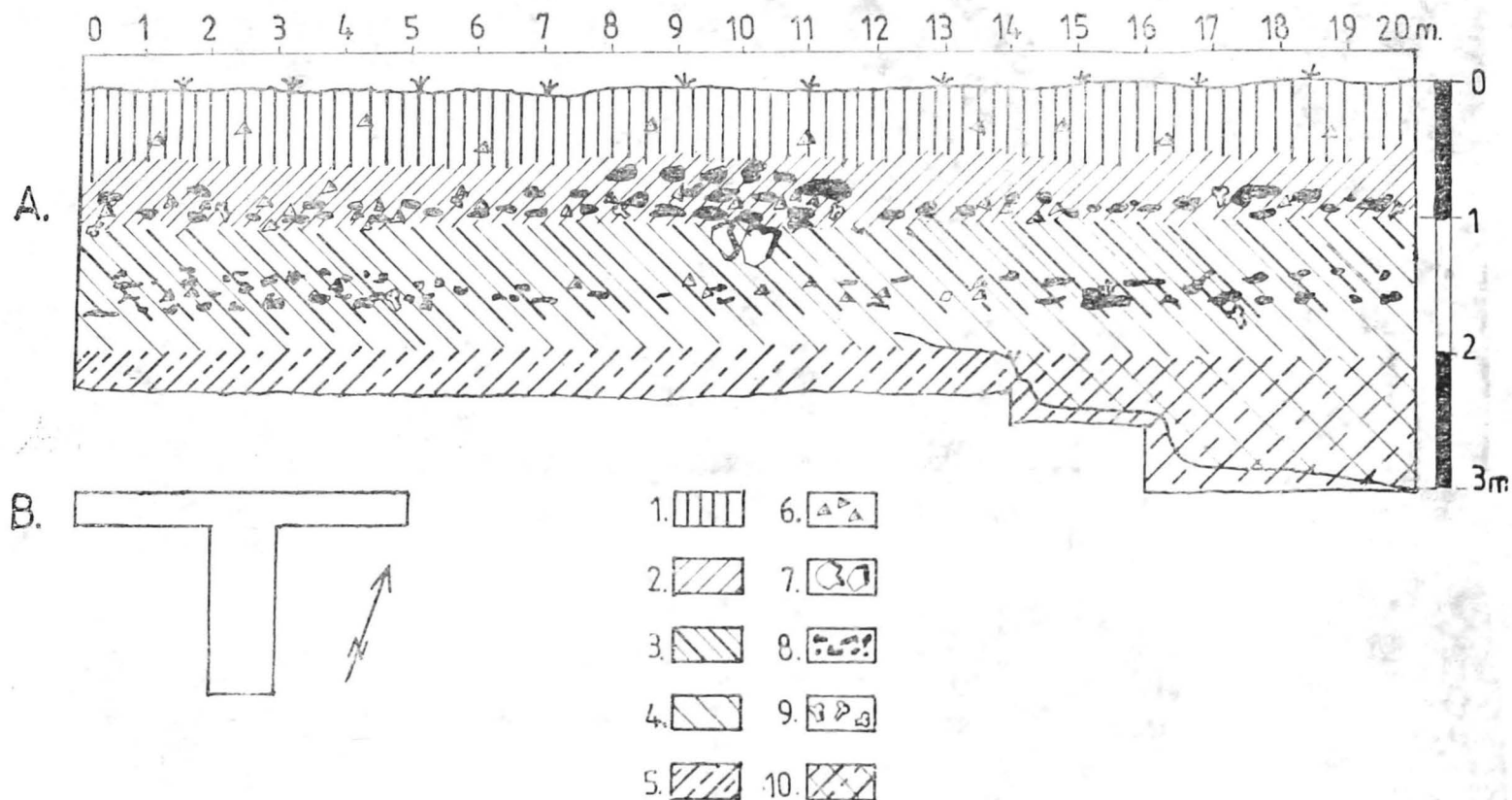
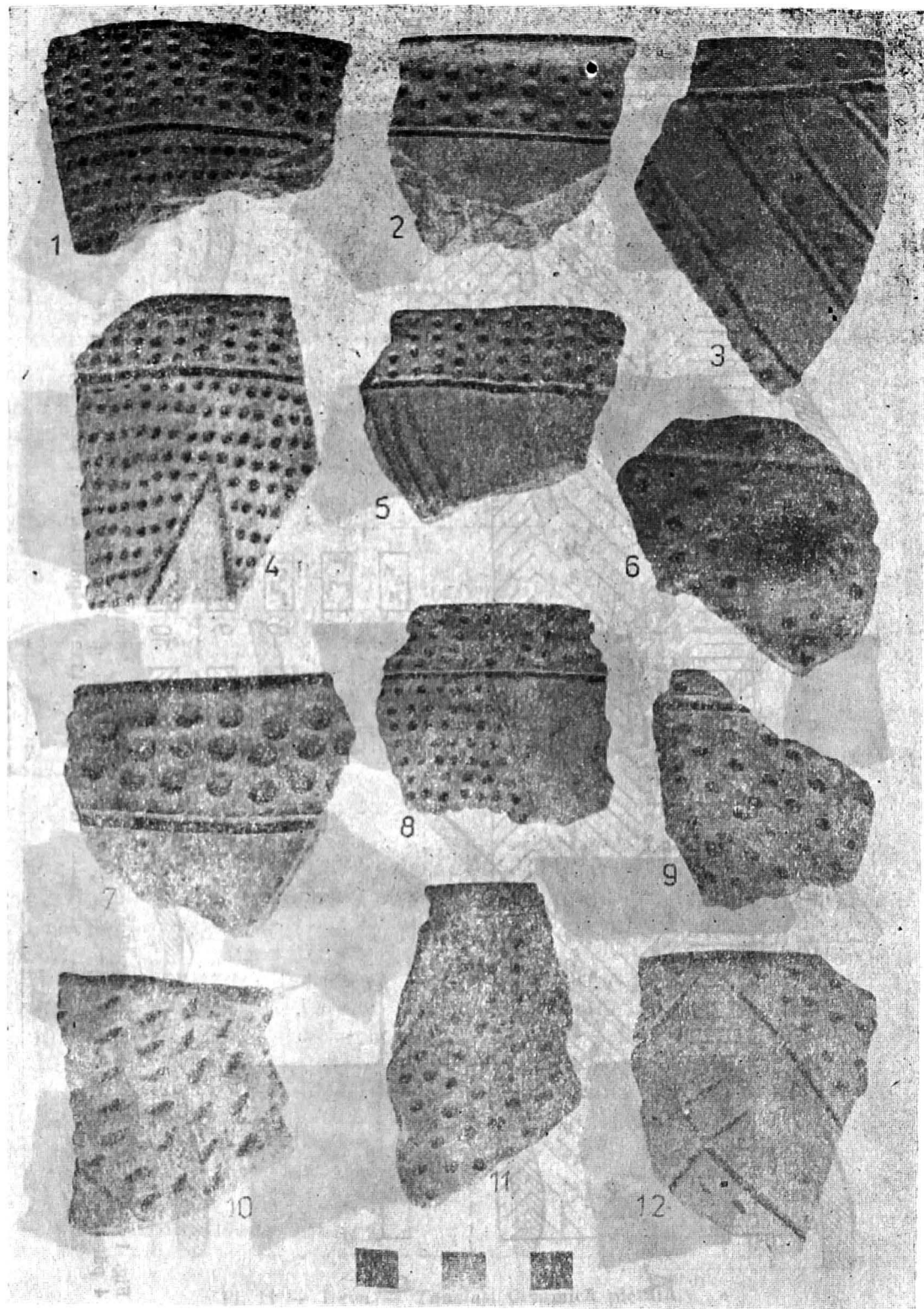
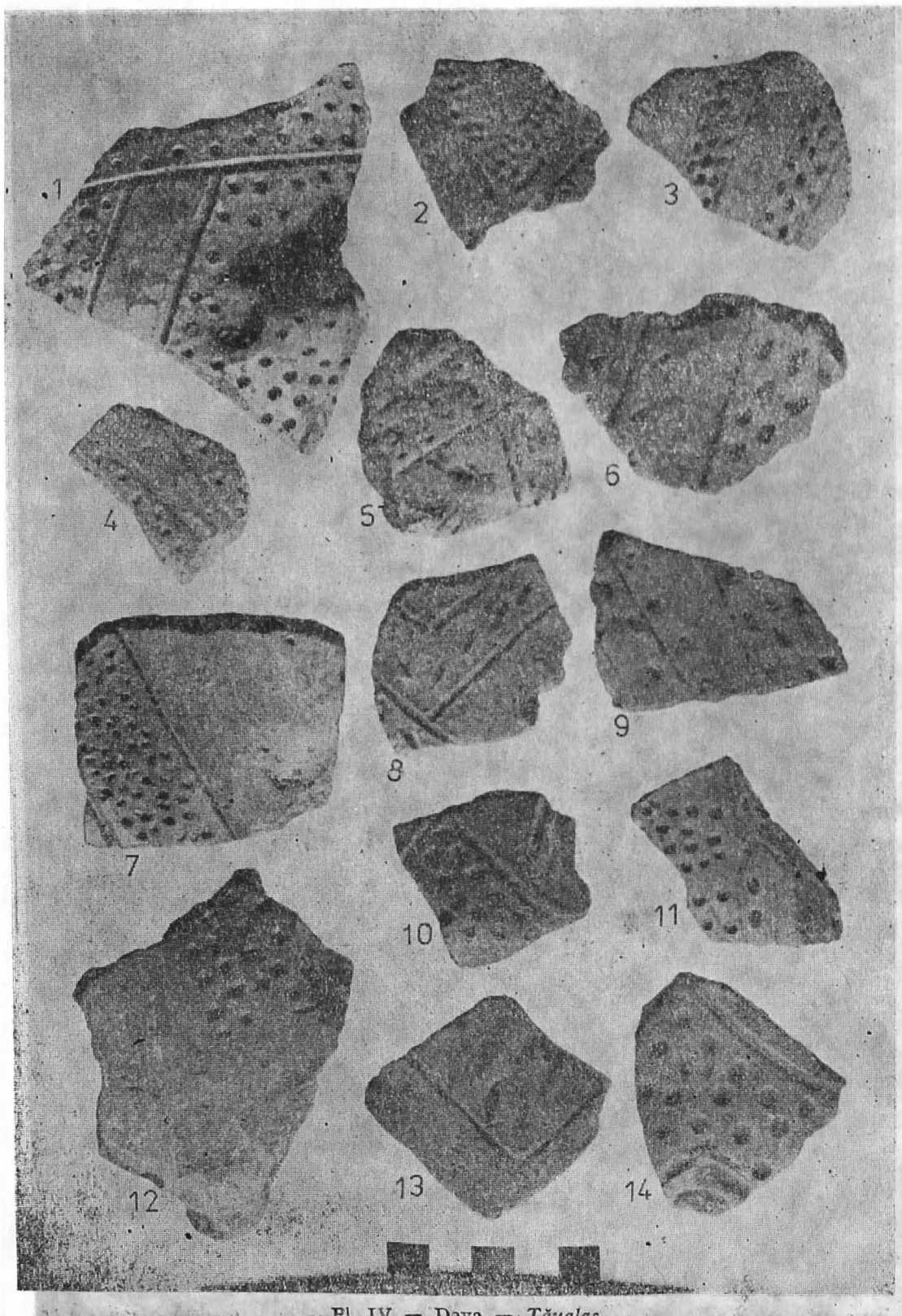

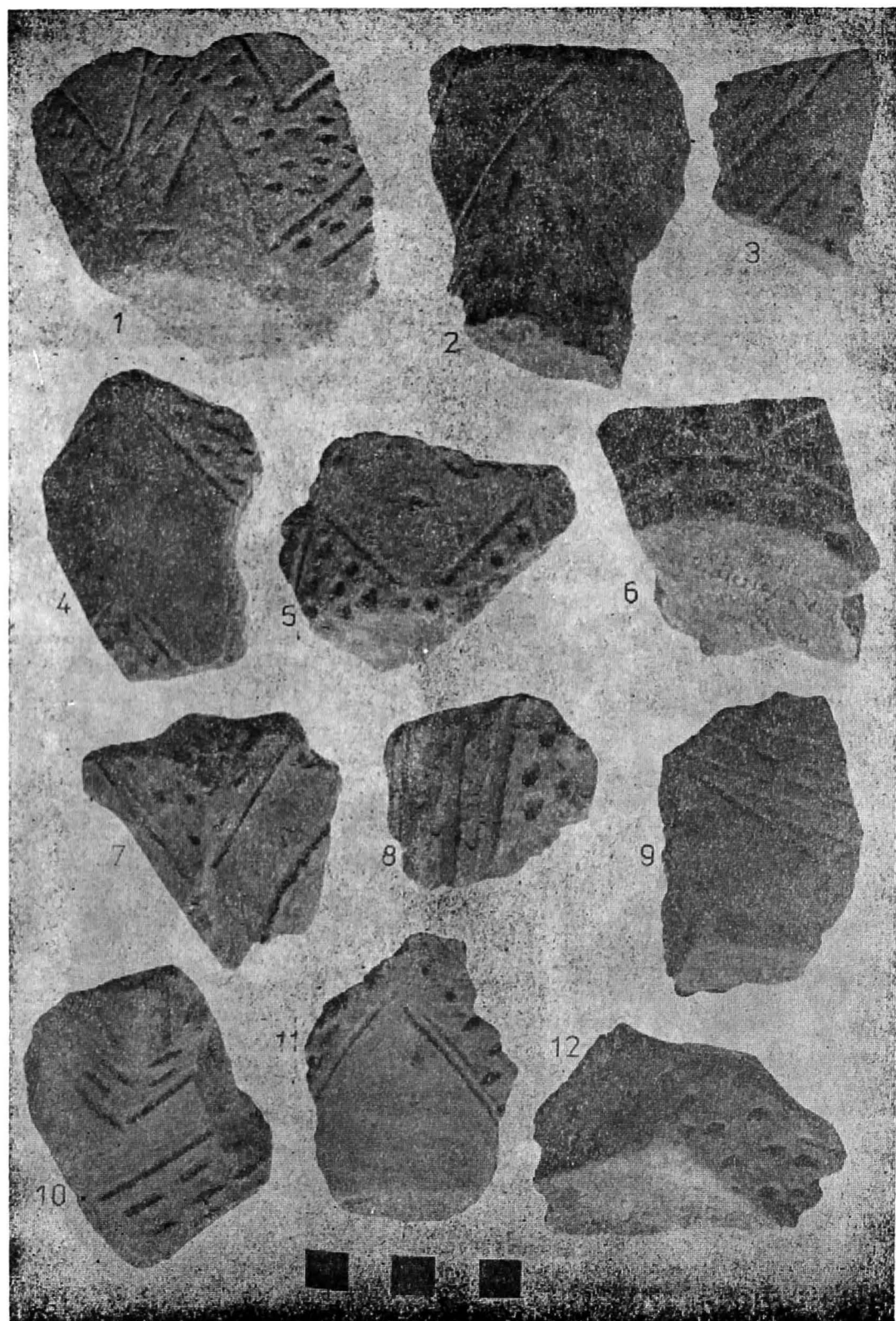
Fig. 1 — Deva — Tăualăș. A Profilul est-vest al șanțului I, 1 pământ negru, 2 pământ cafeniu-închis, 3 sol cafeniu-deschis (mîl), 4 pământ cafeniu-deschis amestecat cu galben, 5 pământ galben, 6 oase, 7 cioburi, 8 lespezi de piatră verticale, 9 chirpici, 10 umplutură de bordei; B Planul săpăturilor din anul 1944.

Pl. III — Deva — Tău Iaș.

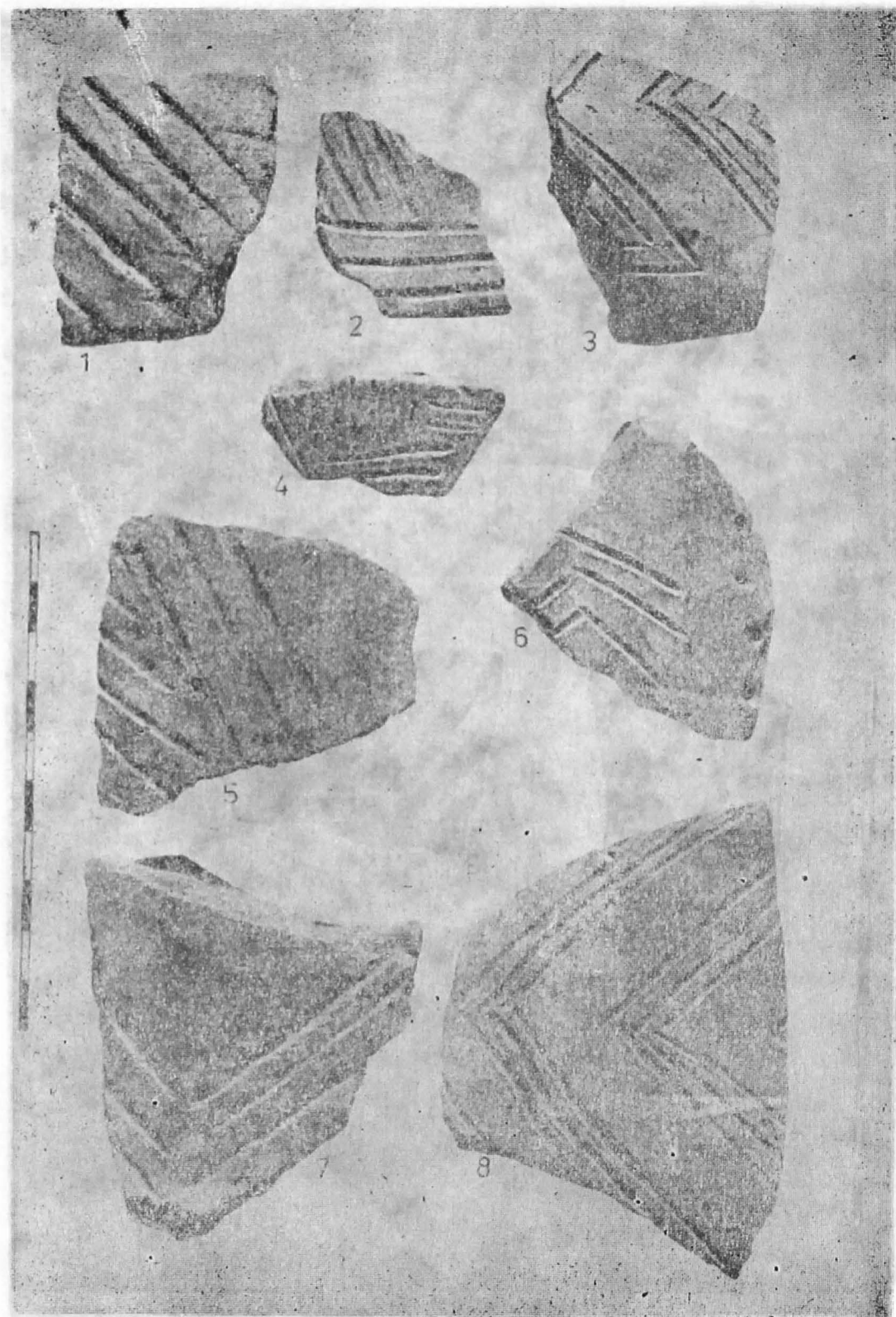
Pl. IV — Deva — Tăuș.

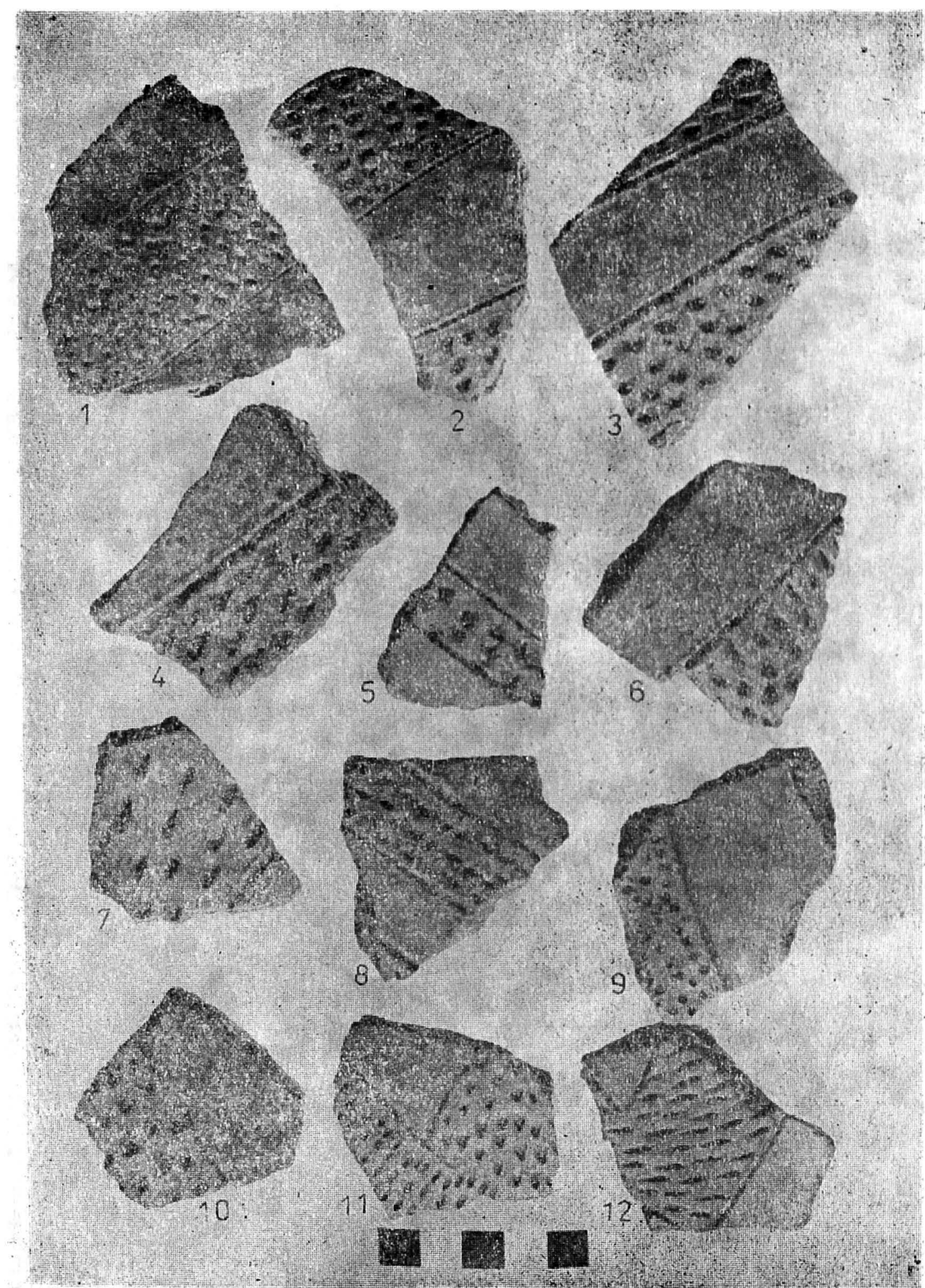
Pl. V — Deva — Tâuulaș.

Pl. VI — D. Tâualăș.

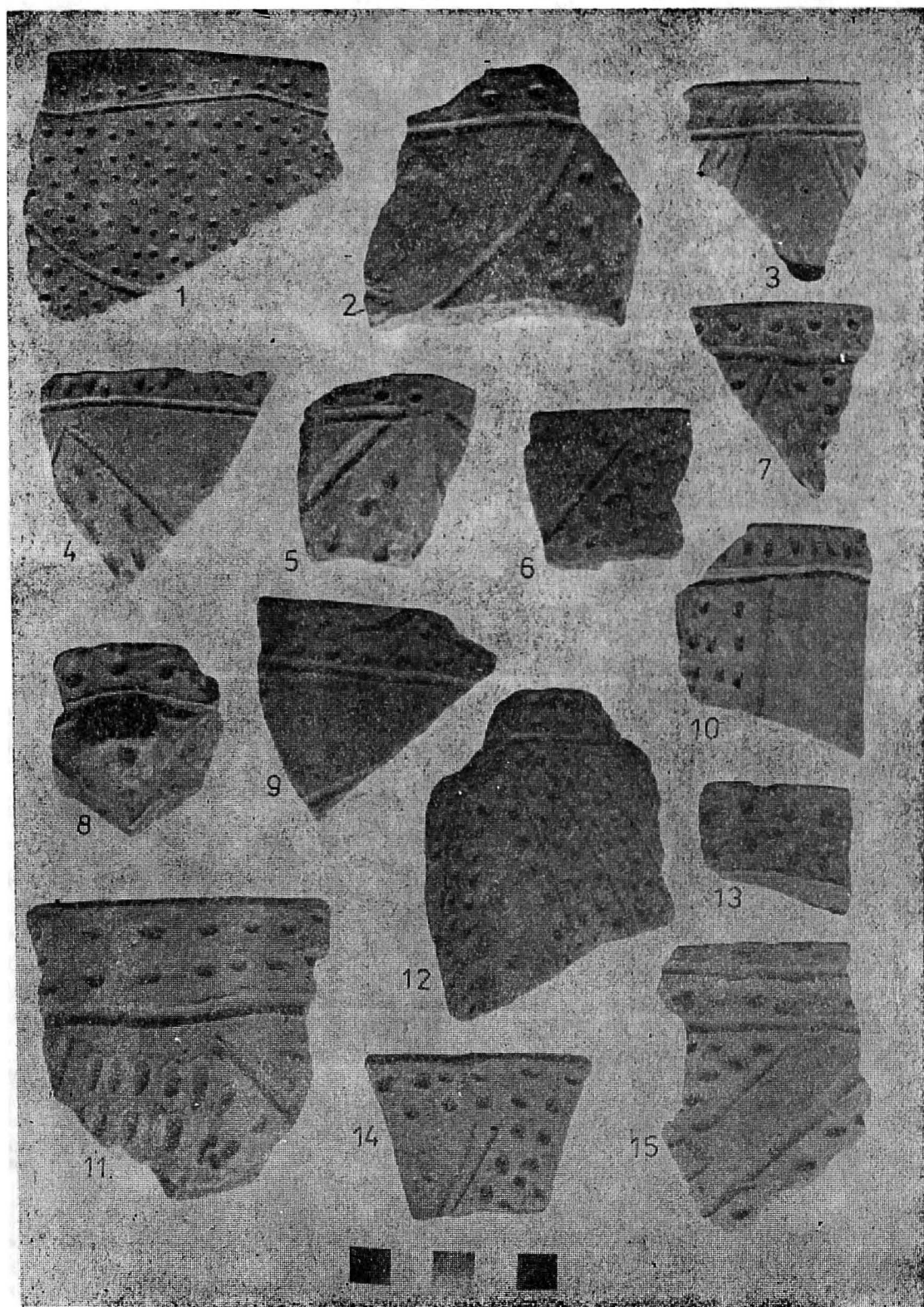
Pl. VII — Deva — Tâvalaş.

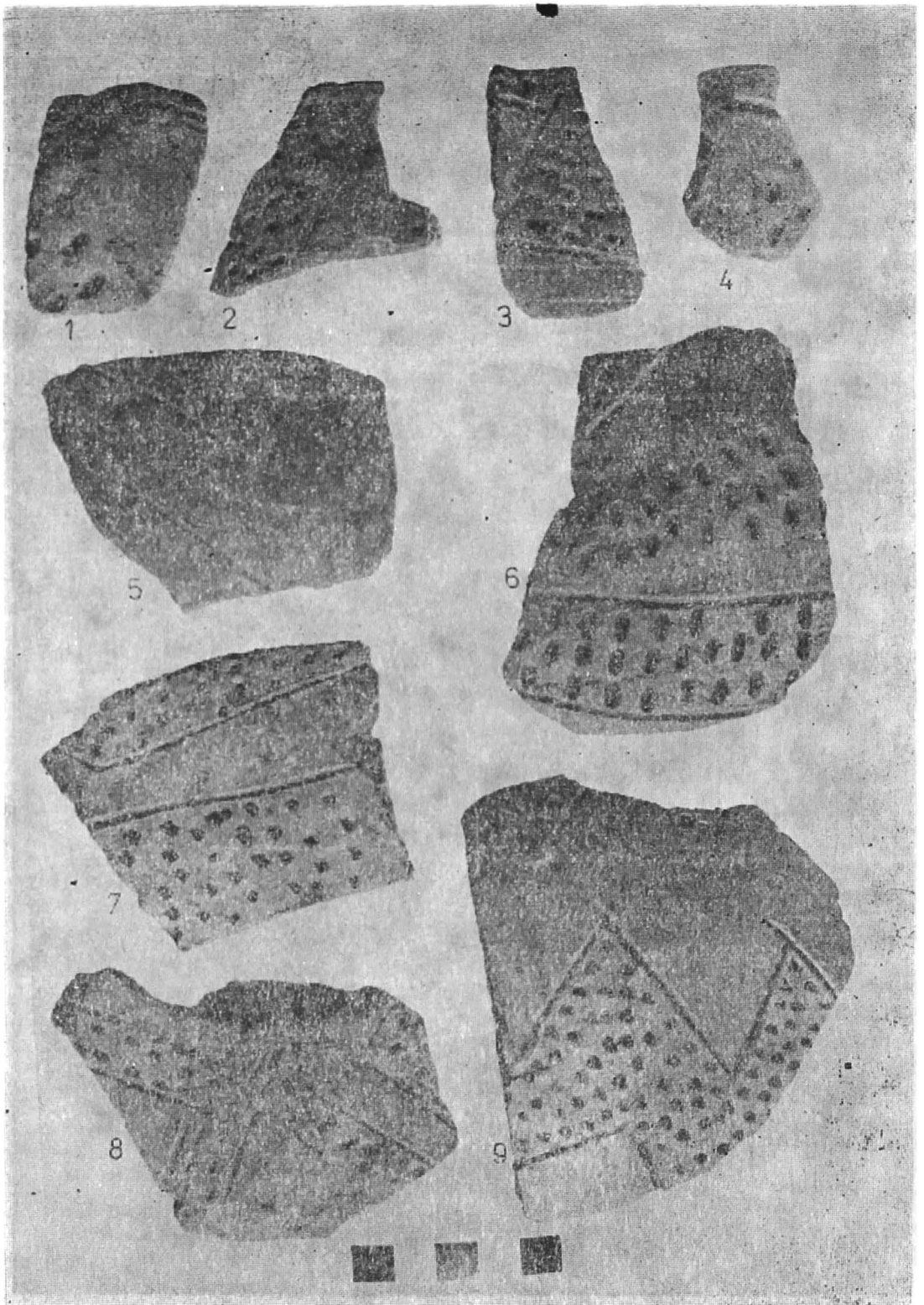
Pl. VIII — Deva — Tăualaș.

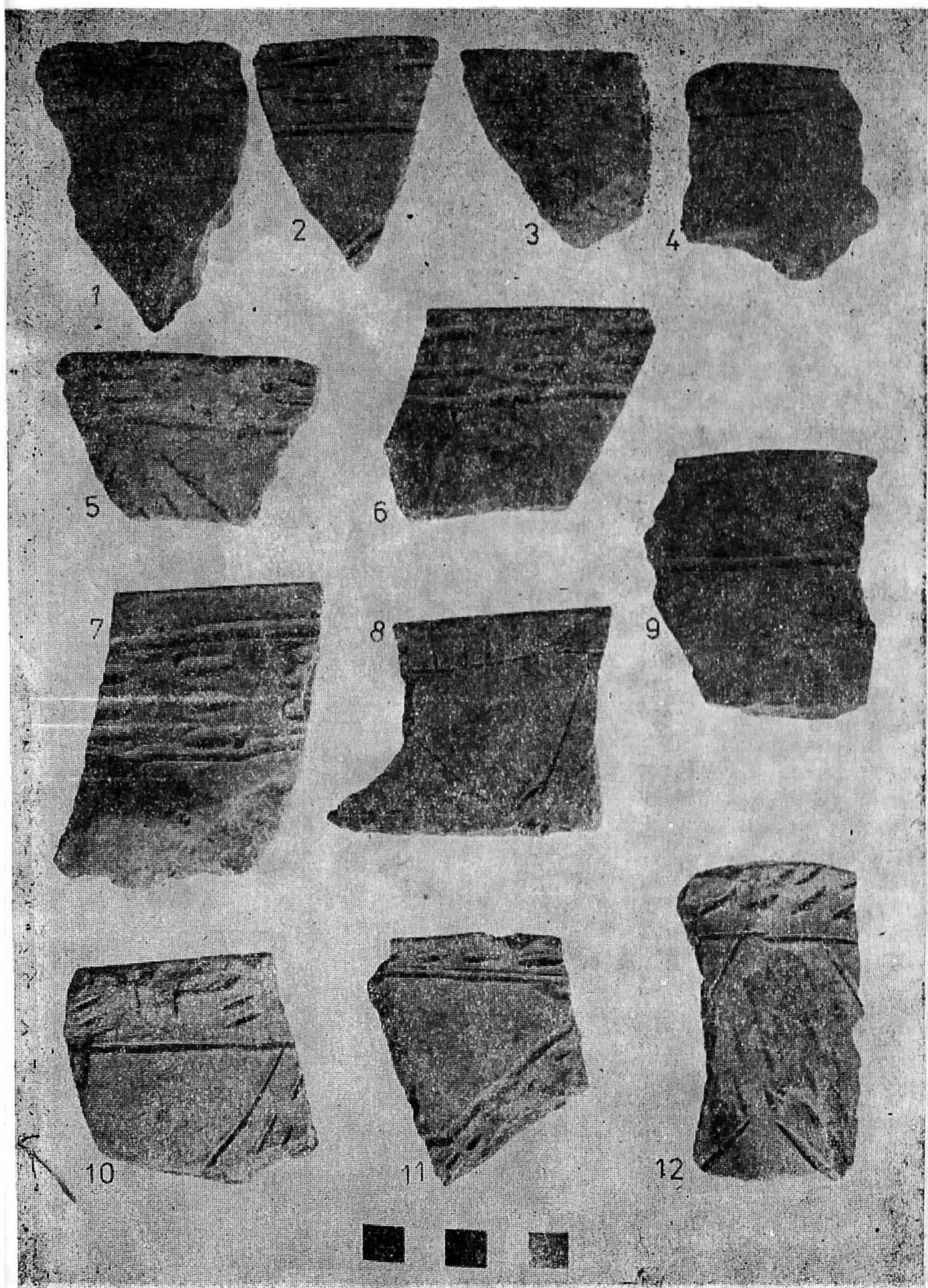
Pl. IX — Deva — Tăncăș.

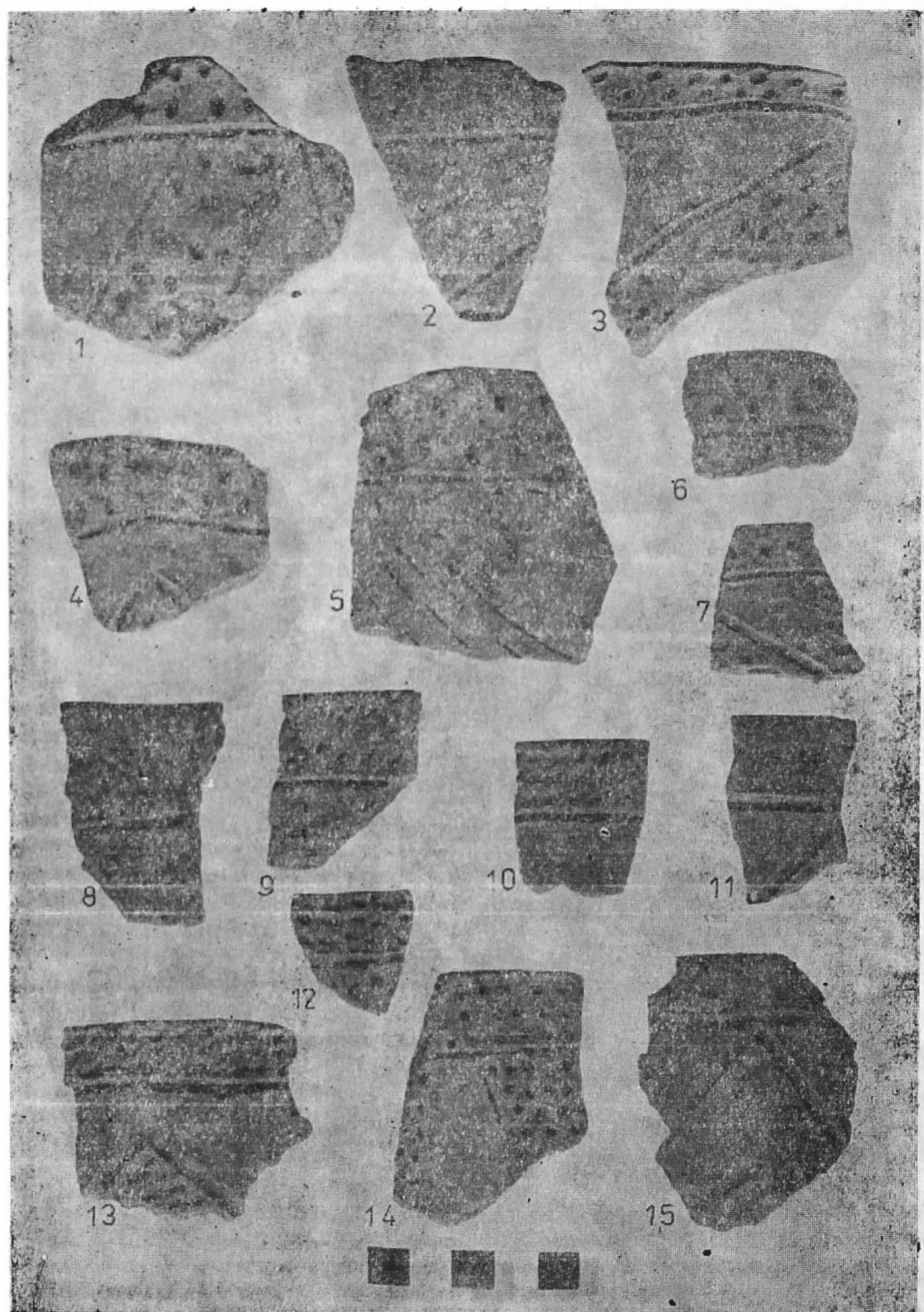
Pl. X — Deva — Tâuș.

Pl. XI — Deva — *Tăuș*.

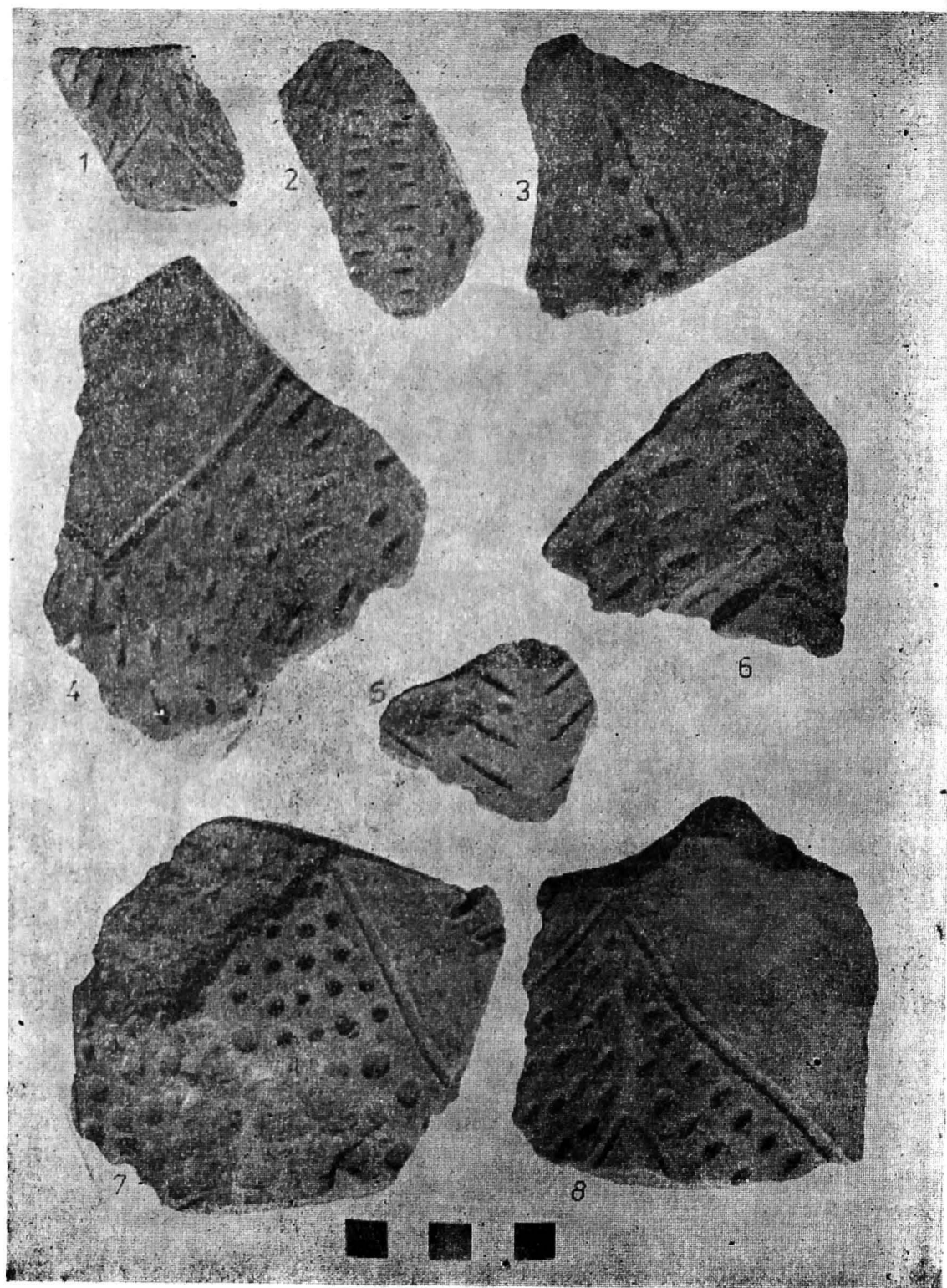
Pl. XII — Deva — Tâualas.

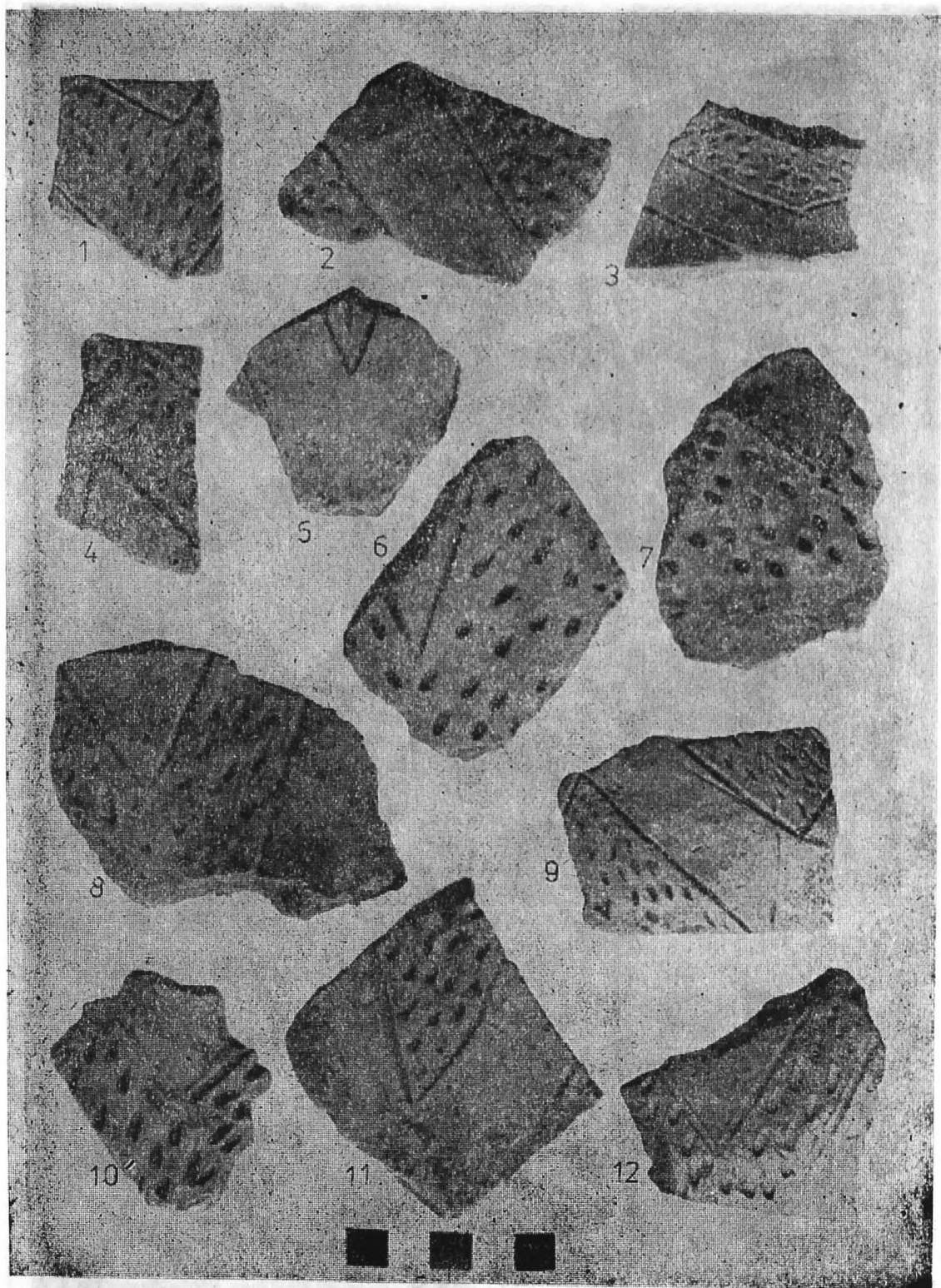
Pl. XIII — Deva — Tăuș.

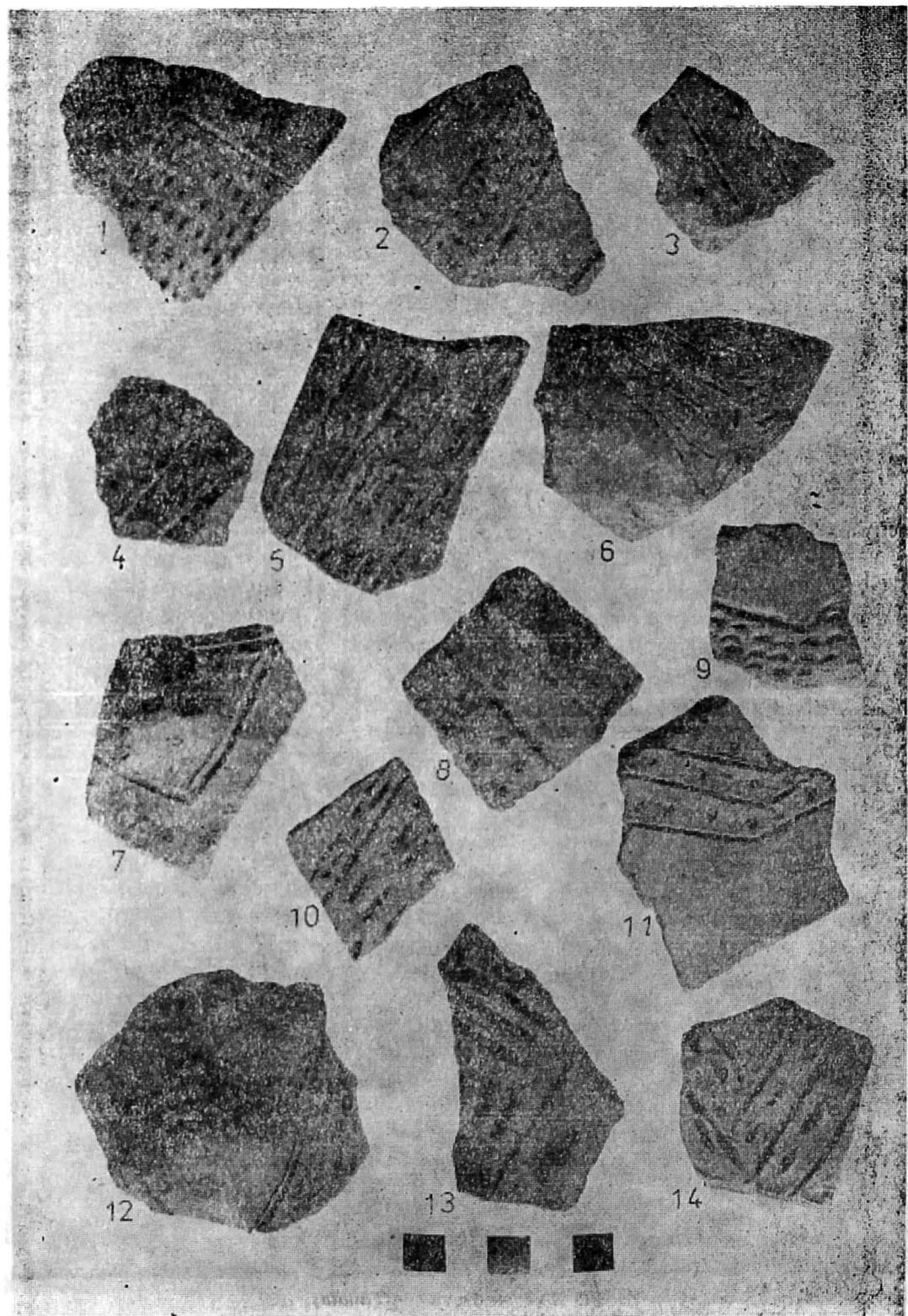
Pl. XIV — Deva — Tâulaș.

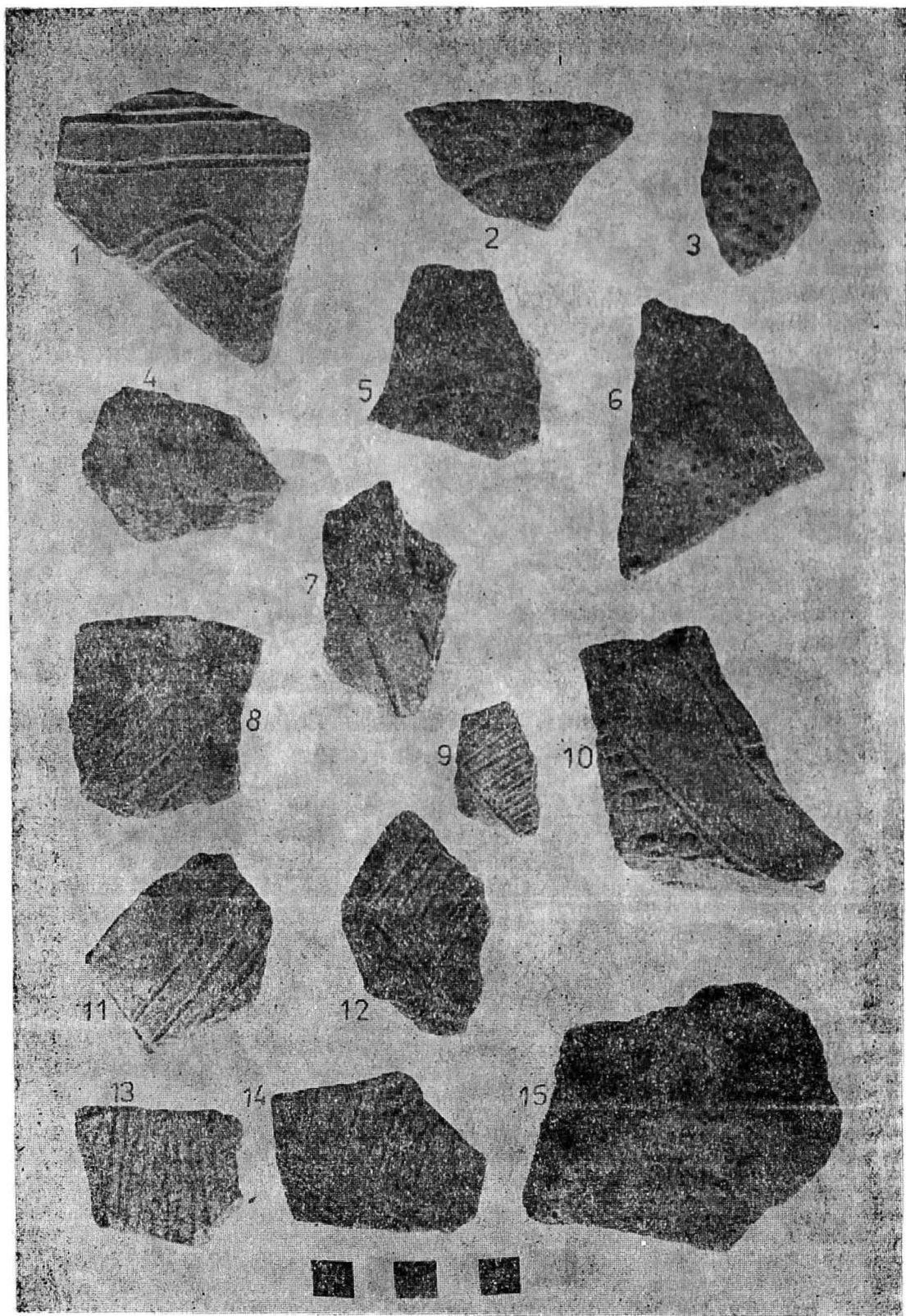
Pl. XV — Deva — *Tău*laș.

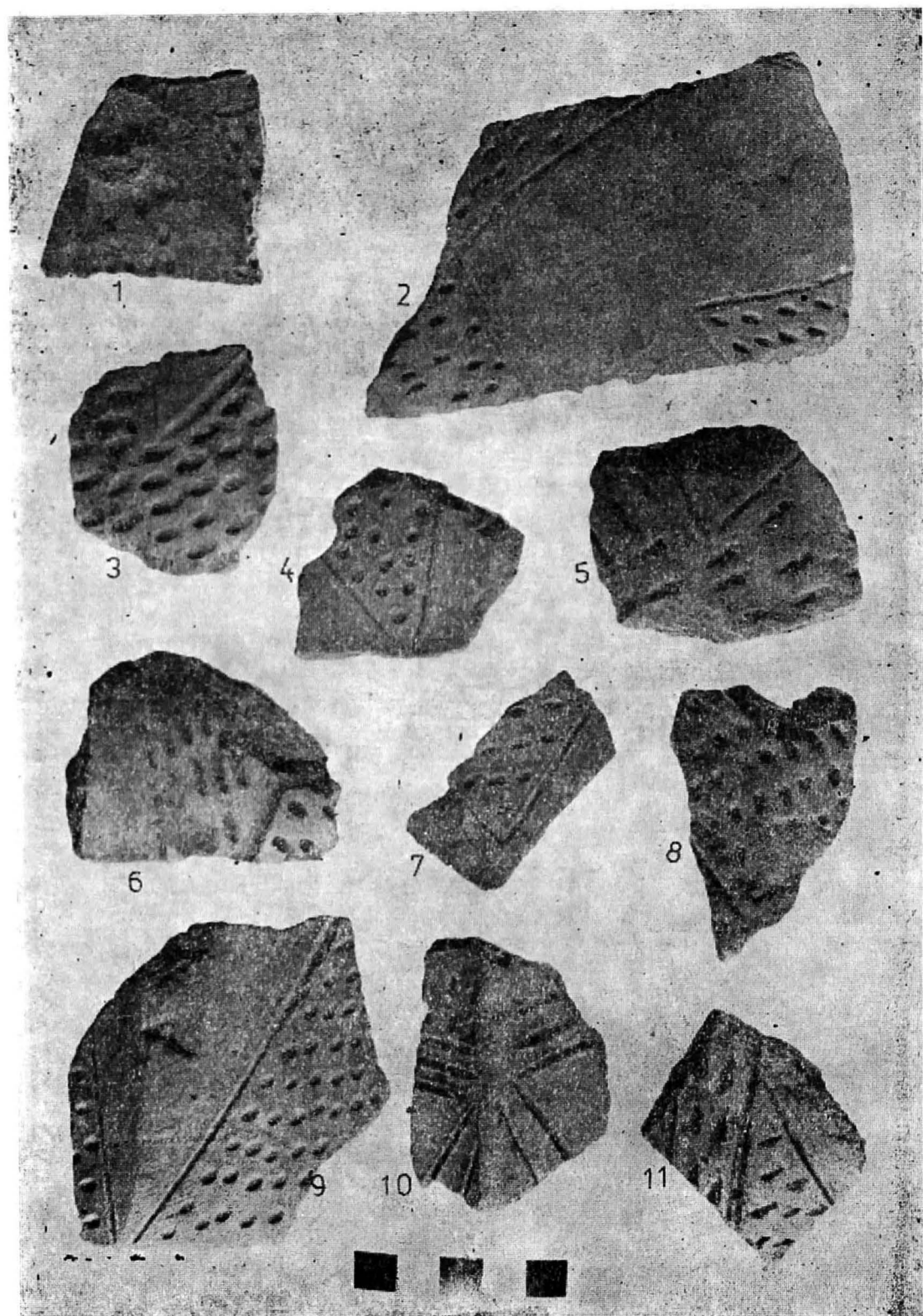
Pl. XVI — Deva — Tăualaș.

Pl. XVII — Deva — Iăuataș.

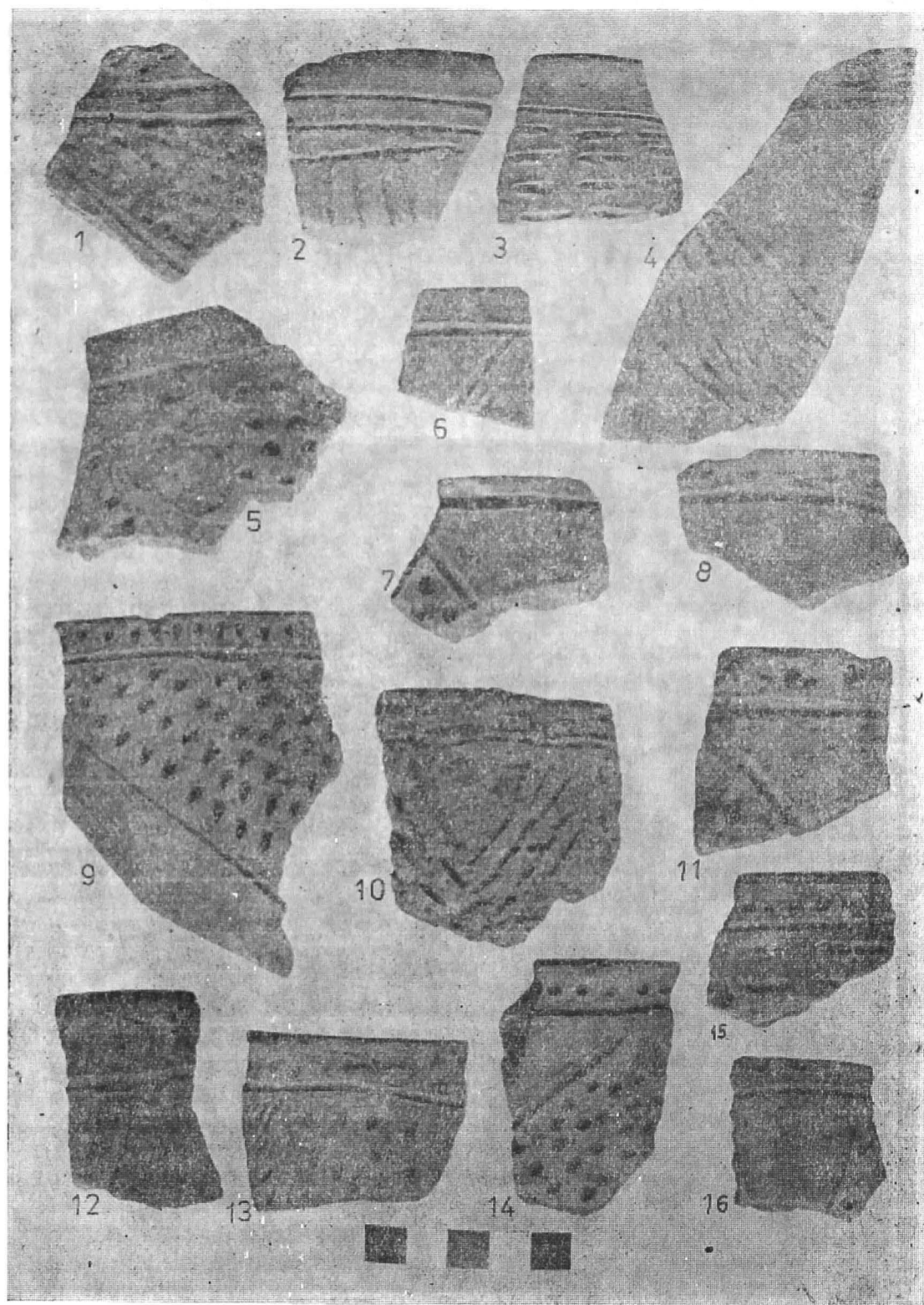
Pl. XVIII — Deva — Tăuș.

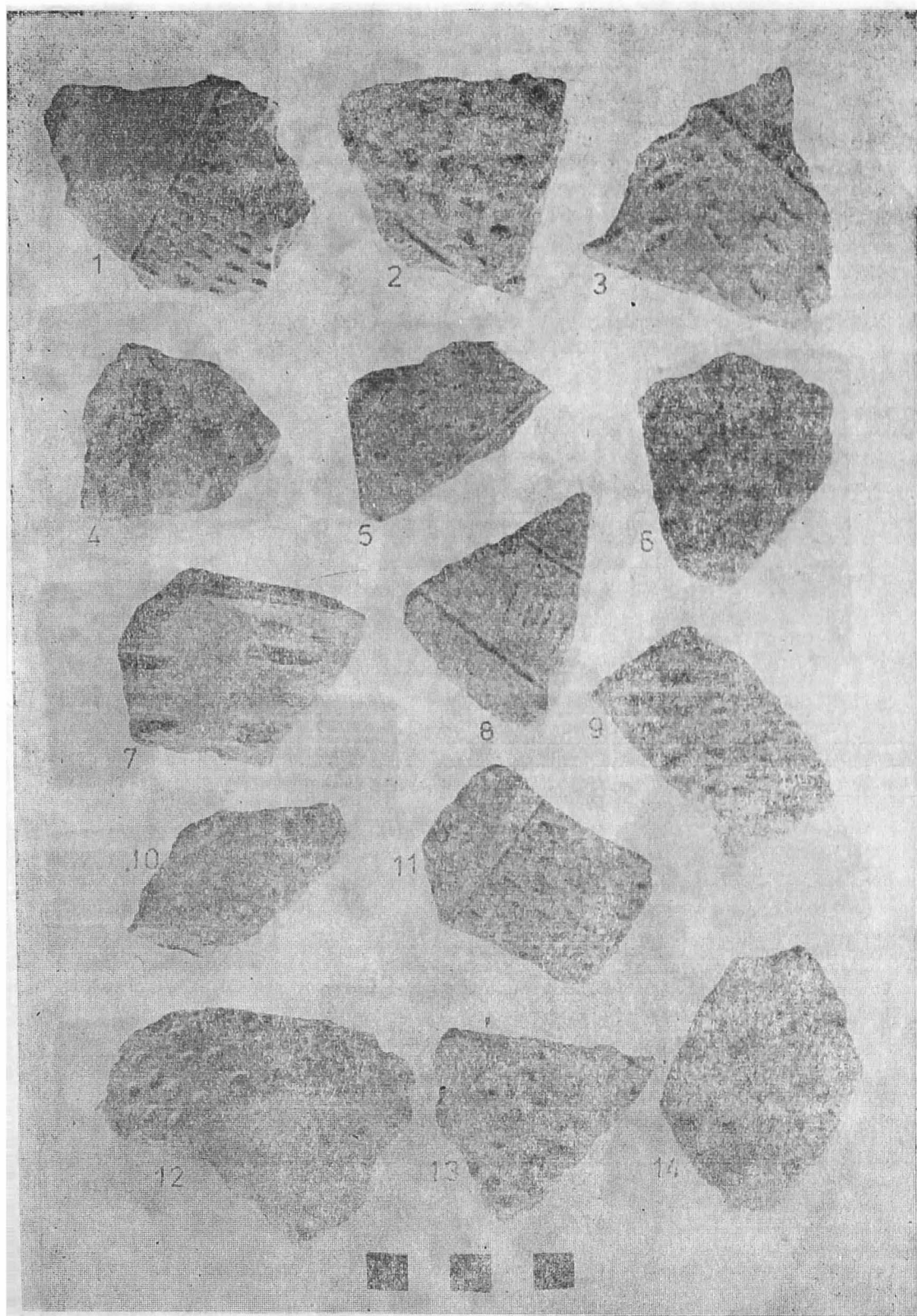
Pl. XIX — Deva — Tâmbaș.

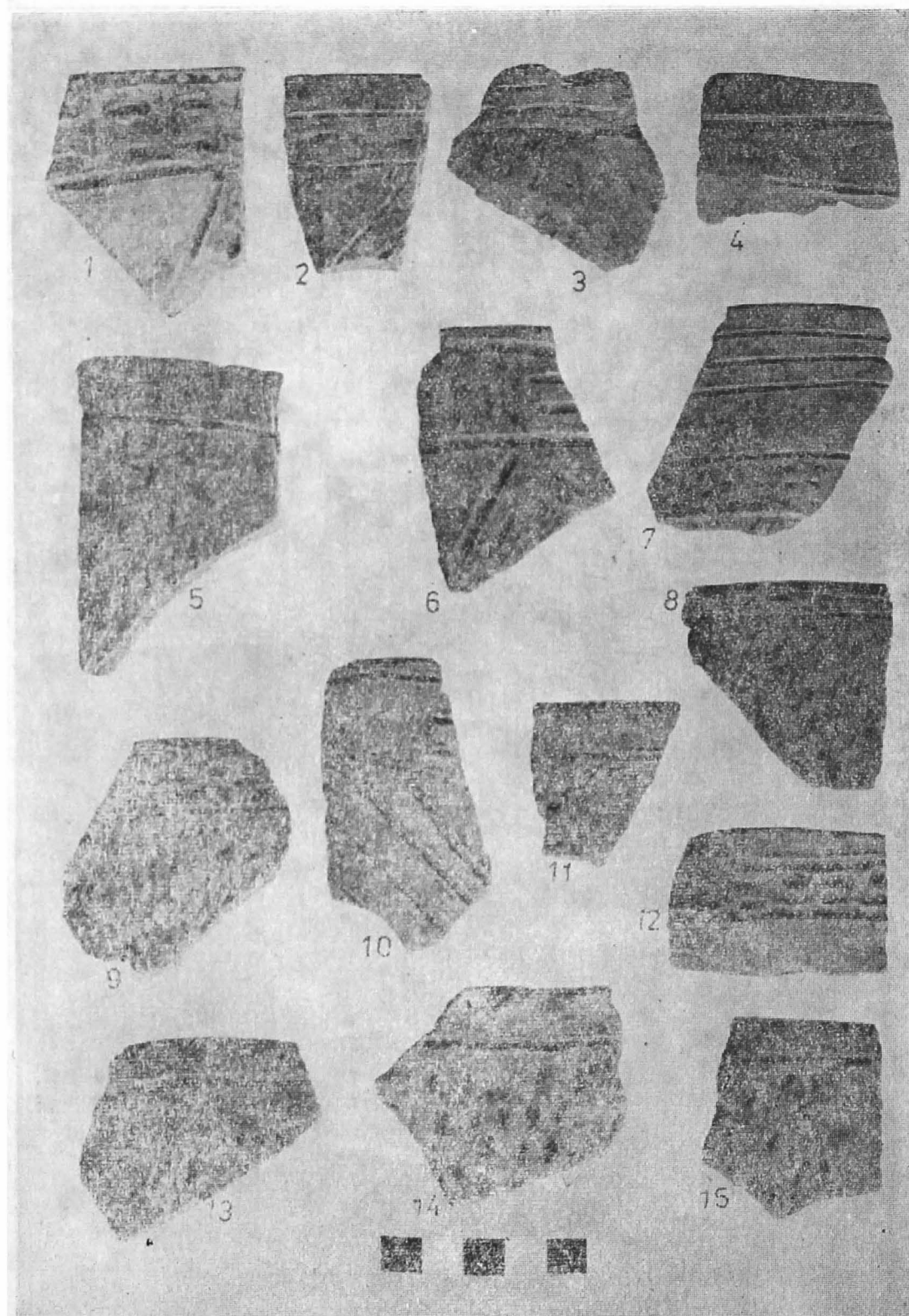
Pl. XX — Deva — Tăuș.

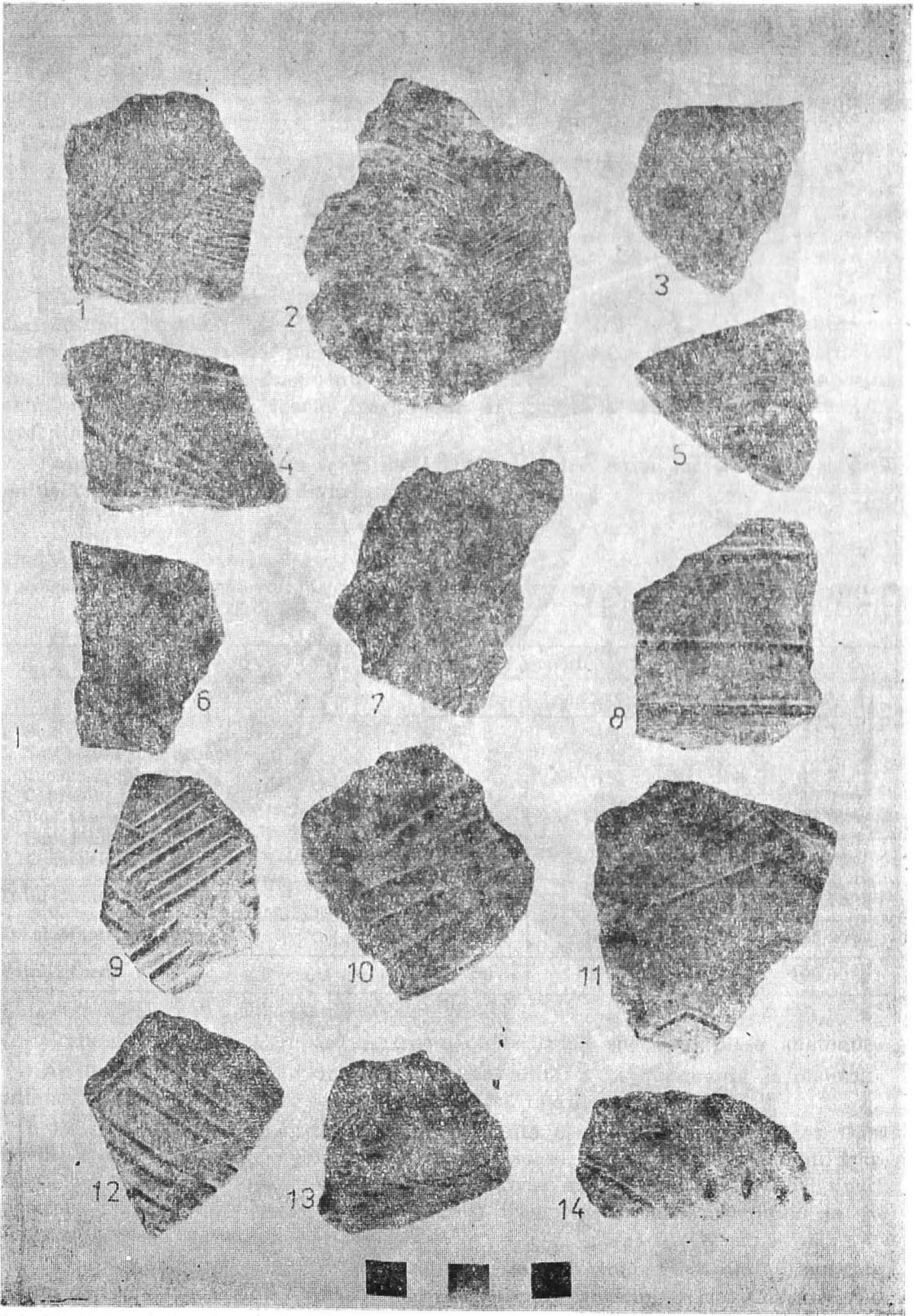
Pl. XXI — Deva — Tăuș.

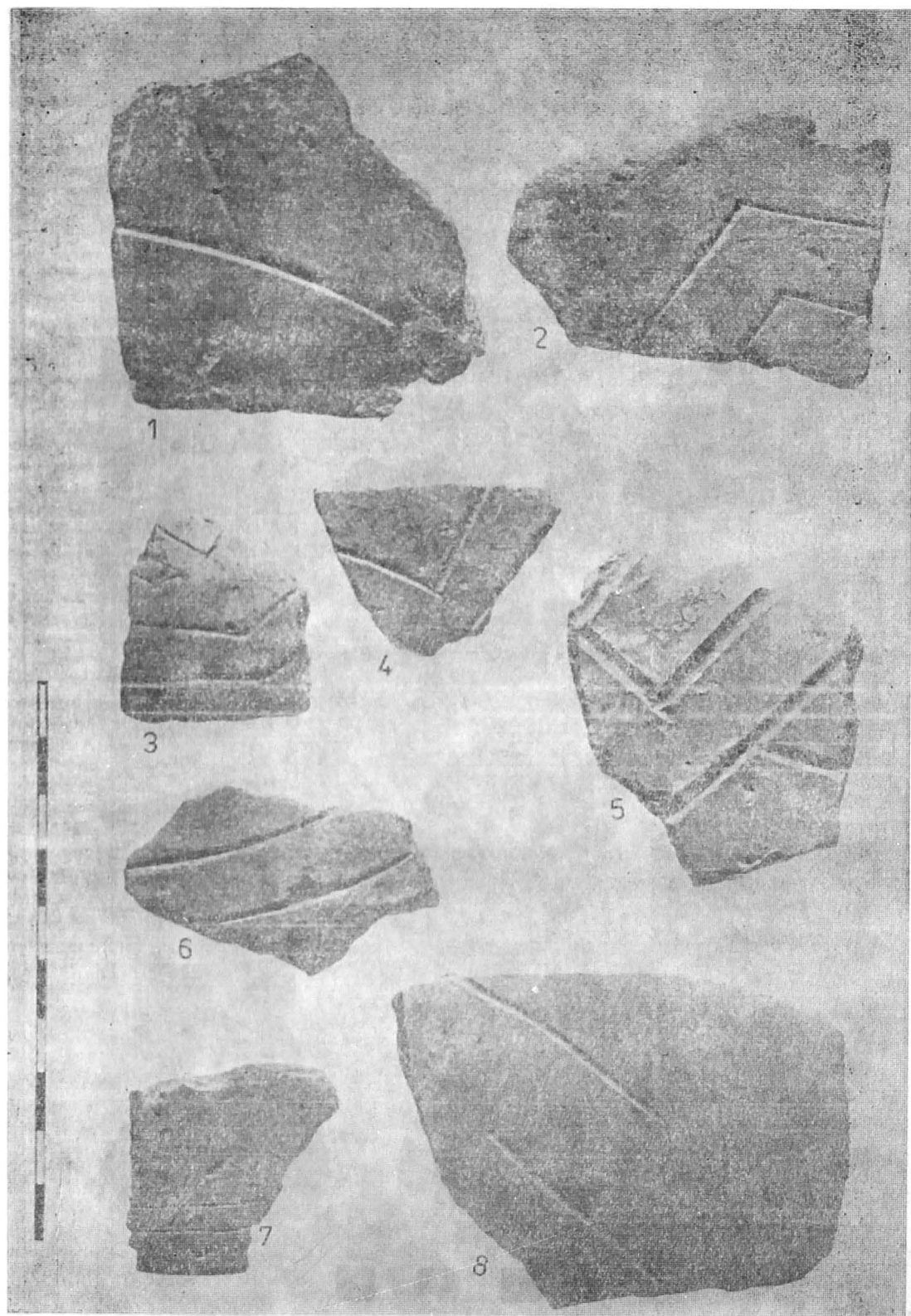
Pl. XXII — Deva — Tăușalaș.

Pl. XXIII — Deva — Tăuș.

Pl. XXIV — Deva — Tăualaș.

Pl. XXV — Deva — Tâuș.

STUDIUL RESTURILOR DE FAUNĂ NEOLITICĂ DIN STAȚIUNEA TĂUALAȘ

Materialul osos care provine din stațiunea neolitică Tăualăș—Deva aparținând culturii Turdaș (săpăturile tov. Hortensia Dumitrescu) este constituit dintr-un număr destul de mic de piese, reprezentând fragmente mici de oase, coarne și dinți. Numărul total de fragmente este de 50. Toate aceste resturi osoase aparțin mamiferelor. Caracterul foarte fragmentar al materialului atestă că sîntem în prezența unor „resturi menajere“.

Tabelul I prezintă lista speciilor identificate, frecvența lor absolută și procentuală (pe fragmente și indivizi).

Tabelul I

Numărul absolut și relativ al pieselor și al indivizilor corespunzători repartizați pe specii și grupe

Specia sau grupa	Fragmente		Indivizi	
	Nr. abs.	%	Nr. abs.	%
1. <i>Sus scrofa ferus</i>	2	4%	2	11,75%
2. <i>Sus scrofa domesticus</i>	2	4%	2	11,75%
3. <i>Cervus elaphus</i>	2	4%	2	11,75%
4. <i>Capreolus-capreolus</i>	3	6%	2	11,75%
5. <i>Bos taurus</i>	38	76%	6	35,36%
6. <i>Capra hircus</i>	2	4%	2	11,75%
7. <i>Ovicaprinae*</i>	1	2%	1	5,89%
Total Mam. Domestice	43	86%	11	64,75%
Total Mam. sălbatice	7	14%	6	35,25%
Total general	50	100%	17	100,00%

Tabelul II prezintă repartitia fragmentelor după specii și piese anatomice.

Analiza cifrelor înscrise în tabelul I ne arată o predominanță a resturilor animalelor domestice asupra celor sălbatice (86% față de 14%).

Dintre animalele domestice, bovinele prezintă procentul cel mai ridicat. Dacă bovinele sînt reprezentate prin 38 fragmente osoase (adică 76% din totalul fragmentelor), aparținînd la un maximum de 6 indivizi, dintre care doi indivizi tineri, porcinele sînt reprezentate numai prin două fragmente osoase, aparținînd la doi indivizi, dintre care unul este tînăr.

Grupul ovicaprinelor este reprezentat printr-un număr de trei fragmente. Dintre acestea, două sînt fragmente de coarne, care aparțin speciei *Capra hircus*. Caracteristicile acestor fragmente ne arată că ele provin de la doi indivizi diferiți. Cea de a treia piesă este un fragment de mandibulă, care nu a putut fi

Tabelul II

Repartiția materialului paleofaunistic de la Tăualaș pe specii și piese anatomice

Piese	Nr. fragmente		Nr. indivizi
	dr.	stg.	
<i>Sus scrofa ferus</i>			
Maxilar superior	1	—	1
Dinți izolați	1	—	1
<i>Sus scrofa domesticus</i>			
Maxilar inferior tinăr	1	—	1
Fragment craniu	1	—	1
<i>Cervus elaphus</i>			
Coarne	2	—	2
<i>Capreolus-capreolus</i>			
Coarne	1	—	1
Falanga I	1	—	1
Falanga III	1	—	1
<i>Bos taurus</i>			
Coarne	—	3	3
Maxilar inferior adult	1	1	1
Maxilar inferior tinăr	—	2	2
M ₂ inferior	1	—	
Dinți izolați	9	—	
Coaste	2		
Vertebre	3		
Humerus		1	1
Radius		1	1
Tibia	1	1	2
Astragal	2	1	2—3
Falanga I	6	—	2
Falanga II	2	—	1—2
Fragm. nedeterminabile	1		
<i>Capra hircus</i>			
Coarne	1	1	2
<i>Ovicaprinae</i>			
Maxilar inferior	1		1

determinat pînă la gen, dat fiind lipsa de criterii diferențiale între genul *Capra* și genul *Ovis*, pentru porțiunea existentă.

Referindu-ne la resturile mamiferelor sălbatice, constatăm că ele sînt reprezentate printr-un număr foarte mic. Aceste resturi osoase aparțin, așa cum reiese și din tabelul I, următoarelor specii:

1. *Sus scrofa ferus* (mistrețul), reprezentat printr-un fragment de maxilar superior cu molare și un dinte izolat, aparținînd la doi indivizi diferiți.

2. *Cervus elaphus* (cerbul), reprezentat prin două fragmente de coarne, care aparțin la doi indivizi diferiți.

3. *Capreolus-capreolus* (căpriorul), reprezentat prin trei fragmente, un fragment de corn, un fragment falanga I și un fragment falanga III. Judecînd după caracteristicile acestor fragmente, ele aparțin la doi indivizi diferiți.

Examinarea oaselor de bovine ne indică o variabilitate destul de largă a taliei, pornind de la forme relativ mici, dar ajungînd la forme de talie mare. Formele de talie mică și mijlocie par însă să predomină (tabelul III).

Tabelul III

Variabilitatea dimensiunilor la cîteva piese osoase de bovine

Piesa	lungimea totală	lărg. epif. inf.	diam. ant.-post. epif. inf.
1. Radius	—	86 mm	59 mm
2. Tibia	—	69 mm	55 mm

Piesa	lungimea totală	lărg. epif. sup.	diam. ant.-post. epif. sup.
1. falanga I	58 mm	28 mm	32,5 mm
2. falanga I	63 mm	28,5 mm	33,0 mm
3. falanga I	63 mm	31,0 mm	31,0 mm
4. falanga I	63 mm	35,0 mm	33,5 mm
5. falanga I	64 mm	29,5 mm	33,0 mm
6. falanga I	68 mm	38,0 mm	39,0 mm

MARIA BULAI-ȘTIRBU

NOTE DESPRE AȘEZAREA FORTIFICATĂ DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DE LA TELEAC (JUD. ALBA)

La nord și nord-est de satul Teleac se află un deal prelung (orientat E-V), reprezentînd — în acest punct — ultima ramificație spre valea Mureșului a podișului Secașelor. Pe acest deal se află una din cele mai mari așezări fortificate din prima epocă a fierului de pe teritoriul României¹.

Dominînd prin înălțimea sa zona înconjurătoare, dealul respectiv permite controlul asupra unei părți însemnate a văii mijlocii a Mureșului (în aval și amonte de Alba-Iulia). De asemenea, prin conformația sa dealul oferă excelente condiții de apărare.

Spre vest el se termină într-o pantă abruptă, la poalele căreia (așa cum o arată un braț astăzi aproape complet colmatat) apele Mureșului curgeau în antichitate, fapt ce amplifică eficacitatea apărării pe această parte. Situația este în mare măsură identică și pe laturile de nord și sud ale dealului, unde terenul coboară de asemenea în pante accentuate, prelungi, greu accesibile: pe latura de nord pînă în lunca inundabilă a Mureșului, iar pe cea de sud pînă la a doua terasă a văii Hăpriei (fig. 1/2). De reținut e și faptul că diferența de nivel între marginea platoului pe aceste laturi și piciorul pantei este, în unele puncte, de peste 60 m.

Spre deosebire de laturile de sud, vest și nord, unde configurația terenului oferă excelente condiții naturale de apărare, spre est așezarea nu beneficiază de astfel de condiții. Această deficiență a fost însă suplinită prin construirea unui impozant val-parapet din pămînt, menit să bareze accesul în așezare dinspre această parte, unde culmea platoului continuă spre est. Întinzîndu-se de pe latura de sud (unde se află un mamelon în parte artificial, denumit de localnici Jidovar sau Cetate, mamelon ce reprezintă punctul cel mai înalt al așezării — 382 m; vezi fig. 1/1) pînă la cea de nord a platoului, acest val (impresionant prin mărimea sa, el fiind vizibil și astăzi de la mare distanță) a fost ridicat pe buza dinspre așezare a unei alveolări a terenului, care străbate dealul în această parte din direcția sud spre nord-vest.

Rezultă că locuitorii așezării au reușit să pună integral în valoare configurația terenului, pentru realizarea unui cît mai eficace sistem defensiv, care include în limitele sale o suprafață de circa 30 ha².

Pe lângă excelentele condiții de apărare, există aici și foarte bune condiții de locuit, căci, spre deosebire de marginile (laturile) așezării, care sînt sensibil mai ridicate (aceasta și datorită unor suprainălțări artificiale, cum au arătat

¹ Precizăm că așezarea se află imediat la NNE de satul Teleac, com. Ciugud, jud. Alba și nu pe teritoriul satului Drîmbar (Drîmbari) cum apare în cronica din *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 579, nr. 31, sau Drîmbar—Teleac, în *Celticum*, 6, 1962, p. 5.

² După ridicarea topo, încheiată în 1982, suprafața așezării a putut fi calculată cu mai mare exactitate. Anterior ea fusese apreciată la 20 ha (cf. K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 353).

cercetările), interiorul așezării prezintă o alveolare accentuată și, totodată, o înclinare spre vest, fapt care îi asigură o bună expunere solară și o protejează de vânturile dinspre NE.

În mod surprinzător, existența așezării este remarcată de abia în 1953, prin teribilele descoperiri incidentale (ceramici, topor bipen din fier, pandaniv din argint) pe baza cărora așezarea este datată în Ha. B-C³.

În anii 1959—1960 se execută primele săpături arheologice, care au adus și unele elemente centrale la cunoașterea sistemului de fortificație și a locuirii⁴. Situată în zona central-vestică a așezării (numită sugestiv de localnici La Grăd) a avut srat de cultură de aproape 3 m, cu trei niveluri de locuire, a fost amplasată în așezării, precum și posibilitățile ce le oferă pentru studiul amănunțit al evoluției culturii materiale traco-dacice în cadrul primei epoci a fierului.

Dată fiind mărimea așezării, săpăturile din 1959—1960 au avut mai mult un caracter de primă informare, indispensabilă pentru abordarea cercetărilor următoare. Din faptul acesta, deci, ca ele să ridice mai multe probleme (pentru cercetările de urmărire), decât au putut rezolva. Pe baza materialelor publicate, în urma sondajelor din 1959—1960, s-au formulat, cu diverse ocazii, o serie de ipoteze, mai ales cu privire la cronologia așezării. Ele fiind cunoscute, vom menționa aici doar cele pe care în decursul timpului unii cercetători au emis mai multe opinii, care se străduiesc să se exclud unele pe altele.

Prin reluarea cercetărilor se urmărește lămurirea a cât mai multe probleme care le ridică așezarea. Desigur, mărimea acestui obiectiv arheologic oferă un câmp larg de investigație, dar aceasta constituie, într-un fel, și un impediment, deoarece sînt greu de acoperit prin cercetări exhaustive — într-un timp scurt — toate zonele așezării.

De la început menționăm faptul că, datorită culturilor agricole (și lipsei mîinii de lucru), nu s-au putut efectua, pînă în prezent, cercetări în zona centrală a așezării. Din acest motiv săpăturile s-au desfășurat mai ales pe platoul din partea de NE a așezării, numit Fața Grușetului, care ocupă circa un sfert din așezare, precum și pe cele patru laturi, urmărindu-se lămurirea problemelor legate de sistemul de fortificație.

În cele ce urmează ne vom referi succint la datele noi obținute în legătură cu locuirea, sistemul de fortificație și unele probleme legate de cronologie, așa cum rezultă din cercetările de pînă acum.

Spre deosebire de datele obținute prin cercetările din 1959—1960, cînd se credea că pe platoul de NE (Fața Grușetului) stratul de cultură hallstattian este de numai 55 cm⁵, cercetările recente au arătat că în acest punct stratul de cultură este mult mai gros. Secțiunile și casele practicate au indicat și aici existența a trei niveluri de locuire (fig. 3/1), documentate pe parcursul cercetărilor, inclusiv în secțiunea nr. 8, unde au fost sesizate trei locuințe ce se suprapuneau parțial, între ele interpunîndu-se cîte un strat de cultură gros de 40—50 cm.

O deosebită importanță pentru cunoașterea evoluției așezării, ca și pentru etapele de edificare a fortificației, respectiv a valului-parapet de pe latura de

³ I. Mitrofan, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 431—437.

⁴ K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, *op. cit.*, p. 353—358; K. Horedt, în *ProblMuz*, 1961, p. 132; idem, în *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa* (Smolenice, 1970), Bratislava, 1974, p. 205—228, mai ales p. 225, nr. 24; I. Berciu, Al. Popa, în *Celticum*, 6, 1962, p. 5—25; Al. Popa, I. Berciu, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 100 și urm.; I. Berciu, Al. Popa, în *Apulum*, V, 1965, p. 71—92.

⁵ Cf. I. Berciu, Al. Popa, *op. cit.*, p. 76.

est, o au locuințele nr. 6 și 9. Prima din aceste locuințe (nr. 6) a fost aflată în secțiunea nr. 1, la 12 m de valul-parapet. Aparținând primului (celui mai vechi) nivel de locuire, gros de 0,50—0,65 m. nivel care începe de la solul viu, aflat aici la adâncimea de 2,05 m, locuința nr. 6 se adâncește (în solul viu) cu încă 20 cm, adică pînă la 2,15 m. Important este însă faptul că, deasupra acestui prim nivel hallstattian, căpătîind și locuința amintită, se aflau două straturi de umplutură (conținînd ceramică hallstattiană), groase de 0,80 și, respectiv, 0,60 m. lușumînd 1,40 m, cele două straturi indică cu cît a fost suprainălțat botul terasei, pentru ridicarea valului-parapet. Locuința nr. 6 și nivelul de locuire care îi corespunde aparțin, deci, primei faze a așezării, anterioară construcției valului-parapet.

Secțiunea nr. 3, prin care s-a tăiat și valul-parapet, a arătat faptul că în dreptul coamei valului fiecare din cele două straturi de umplutură (sesizate și în S₁) conțin cîte o lentilă masivă de pămînt ars de culoare cărămizie, cu urme de cărbune de lemn, care sînt separate de un strat de pămînt galben steril, ce le delimitează clar, strat care în unele porțiuni atinge grosimea de 25 cm. Inter-cularea acestui strat de pămînt galben steril, între cele două lentile de arsură, indică suficient de clar existența a două faze în construcția valului-parapet, permițînd, totodată, să se sesizeze modul și etapele de edificare a sistemului defensiv. În prima fază de construcție, după o prealabilă suprainălțare a botului terasei (indicată de primul strat de umplutură), a fost ridicată o palisadă din lemn și pămînt. Distrugerea ei, printr-un incendiu, este marcată de prima (de jos) lentilă de arsură. Urmele de scursură din această lentilă, care apar pe panta exterioară a valului, pot fi naturale, dar se pot datora și amenajărilor ulterioare.

Apoi a urmat o nouă suprainălțare a botului terasei (adică a valului-parapet), cu scopul de a-i da o mai mare eficacitate. După această suprainălțare, indicată de al doilea strat de umplutură, a fost ridicată o nouă palisadă, a cărei distrugere prin foc (inclusiv a substrucției implantate în sol) este marcată de a doua lentilă de arsură. Deasupra acestei lentile apare un strat de pămînt cenușos (care arată combustia puternică, deschisă a părții superioare a palisadei), peste care se află solul vegetal, gros de 20—25 cm. O casetă deschisă lîngă latura de sud a secțiunii nr. 3 a permis sesizarea substrucției palisadei fazei a II-a (păstrată aici mai bine pe o porțiune, datorită combustiei incomplete), substrucție care este construită din birne dispuse în casetă. De reținut că limitele ei (inferioară și superioară) corespund cu cele ale miezului ars sesizat în secțiune, ceea ce arată că în unele porțiuni palisada a ars complet, iar în altele baza ei nu a fost distrusă, total de incendiu.

Dacă, datorită configurației terenului, latura de est a așezării a necesitat ridicarea și apoi suprainălțarea unui puternic val-parapet, prevăzut cu palisadă masivă și șanț în față, pe celelalte laturi, care se termină în pante abrupte, lucrările de fortificare sînt mai modeste. Deși de amploare sensibil mai redusă, totuși efortul de a amplifica — și pe celelalte trei laturi ale așezării — avantajul oferit de configurația terenului, pentru a mări eficacitatea apărării, este evident. Secțiunile practicate pe laturile de nord, vest și sud au arătat că și aici limita teraselor (de unde începe panta) a fost amenajată și suprainălțată pe toată lungimea laturilor (fig. 2). Deși situația nu este cu totul clară, se pare că, în urma unei alunecări de teren, în zona colțului de nord-vest valul a fost refăcut (într-o a doua fază) pe un aliniament mai retras. În ceea ce privește latura de sud, secțiunile trasate au arătat că într-o primă fază marginea ei a fost amenajată, dar alunecările de teren (cronice în zona Teleacului) au necesitat refacerea ei, cu care ocazie s-a executat și o suprainălțare. Dacă amenajarea și apoi refacerea

(și, totodată, supraînălțarea) marginii acestei laturi au fost clar sesizate, în schimb urme de arsură sau birne, care să marcheze substrucția palisadei, nu s-au aflat în secțiunile săpate pînă în prezent. Cu toate acestea, existența pentru fiecare fază a unei palisade, fie și de dimensiuni mai modeste (care nu necesita o substrucție masivă și, deci, afundă, care să lase urme), trebuie implicit admisă, căci altminteri nu se explică și mai ales nu se justifică apreciabilul efort depus pentru amenajarea și supraînălțarea repetată a marginii acestei laturi. Desigur, pentru a explica lipsa rămășițelor palisadei se poate avea în vedere faptul că, după reamenajarea terenului (în urma alunecărilor), locuitorii n-au mai apucat să ridice o palisadă. Totuși o altă ipoteză, după părerea noastră, este mai aproape de realitate. Cunoscînd fenomenul alunecării (și avînd și avantajul oferit de panta mare și prelungă), este posibil ca locuitorii așezării să fi considerat mai potrivită aici (și, totodată, suficientă) o palisadă ușoară, ce nu necesita o substrucție masivă în sol, ci doar o ancorare prin pari înfipti la o anumită distanță unul de altul, pari pe care nu i-am sesizat prin secțiunile săpate. Firește, ipoteza se cere confirmată prin noi cercetări.

În ceea ce privește locuirea, cercetările o documentează pe întreaga suprafață a așezării, dar desimea locuințelor e mai mare în nivelul al doilea și mai ales al treilea, de care țin majoritatea celor descoperite (secționate sau dezvelite) pînă acum. O secțiune practică în afara incintei a tăiat o locuință, care, după ceramică (specia neagră lustruită a fost aflată într-un procent mic), ține de nivelul al treilea de locuire, datînd din Ha.C. Ipotetic se poate presupune faptul că în etapa corespunzînd nivelului al treilea, cînd așezarea cunoaște perioada de maximă dezvoltare, locuirea s-a extins și în afara limitei fortificate, dar această constatare nu exclude locuiri anterioare în afara fortificației.

Cu foarte puține excepții, locuințele sînt de dimensiuni modeste, de regulă ele încadrîndu-se într-un spațiu de 2,5—3/3,5 m. Forma este mai totdeauna ovală, limita lor putînd fi stabilită mai ales după dispersarea inventarului (fig. 4/1). Ca tip, semibordeiele sînt cele mai frecvente. Pînă acum în nici o locuință nu s-au aflat urme de la parii de susținere. Această situație indică faptul că locuințele fiind, cum am menționat, de dimensiuni foarte reduse, ele nu au avut neapărată nevoie de pari de susținere groși și afund implantați în pămînt, care să fi lăsat urme (utilizarea tilpițelor trebuie, deci, avută în vedere⁶). Cantitatea redusă de chirpic sugerează o muruială superficială. Acest fapt, împreună cu dimensiunea redusă a locuințelor și lipsa urmelor de pari (afund implantați, care să asigure o soliditate îndelungată), arată că locuințele erau într-adevăr modeste, iar durata lor de folosință limitată la un timp relativ scurt, căci ridicarea altora, noi, se putea face foarte repede. De reținut este și faptul că foarte puține locuințe au vetre de foc interioare. Deși intensitatea locuirii a făcut ca locuințele din faza superioară să le deranjeze pe cele anterioare, totuși au fost identificate și cazuri de suprapuneri foarte precis sesizate. În cadrul unor locuințe au fost descoperite gropi, care, deși nu prea mari, pot fi apreciate drept depozite de provizii. Sub locuința nr. 5 a fost aflată o groapă de cult, al cărei fund se afla la adîncimea de 1,60 m. În groapă s-au găsit trei vase întregi, așezate lîngă o vatră din pămînt cruțat. Pe vatră și în jurul ei s-au aflat urme de cărbune, cenușă și o cantitate de griu carbonizat.

⁶ Dintr-o sumă de exemple care pot fi menționate, toate din alte epoci, vezi Dan G. Teodor, în SCIV, 19, 2, 1968, p. 233.

Este cazul sĂ menționăm aici și faptul cĂ pe teritoriul ășezării au fost descoperite în trei puncte fragmente ceramice (reduse la număr) de tip Coțofeni. Alte epoci sau culturi nu au fost atestate pînă acum.

Firește, marea majoritate și adesea totalitatea inventarului locuințelor îl formează ceramica, dar numărul vaselor întregi este foarte mic. Dintre celelalte obiecte din lut menționăm numărul mare de reprezentări de animale, mai ales bovidee, redată în stilul caracteristic ășezărilor hallstattiene. Împreună cu numărul mare de oase de bovine aflate în locuințe, aceste reprezentări sugerează cît se poate de clar faptul cĂ, pentru asigurarea hranei, creșterea vitelor avea o foarte mare importanță⁷. Două sĂpăligi din corn de cerb atestă un tip de unealtă cunoscut încă din neolitic⁸. Cele două piese de la Teleac arată deci cĂ, traversind epoca bronzului⁹, această categorie de unealtă ca și tipul de agricultură care îi corespunde continuă (eventual cu unele schimbări) și în prima epocă a fierului.

Deoarece cercetările sînt în curs, iar studiul ceramicii descoperite nu este încheiat, este greu de dat acum o schemă evolutivă, de la fază la fază, aceasta și datorită persistenței (sau evoluției lente) unor categorii. Evoluția este însă clar sesizabilă la unele forme, dacă avem în vedere prima și ultima fază a ășezării.

În acest sens menționăm aici cîteva aspecte. Dacă în locuințele primei faze ceramica este în proporție covârșitoare neagră lustruită, cu caneluri, în ultima fază (a III-a) predomină ceramica cĂrămizie sau cenușie. În locuințele din prima fază au fost aflate străchini negre cu luciu, prevăzute la interior cu caneluri verticale dispuse pînă la fund (fig. 5/1), pe cînd cele din ultima fază sînt fie cu fața netedă, fie cu caneluri oblice pe buză (fig. 5/3). În ultima fază apar și străchini invazate simple, cu butoni la diametrul maxim, precum și străchini evazate, dar numărul acestora este redus. Străchini evazate nu au apărut pînă acum în faza inferioară (I).

În ceea ce privește vasele mari, în prima fază a ășezării ele au corpul bombat și sînt prevăzute cu caneluri dispuse oblic (sau în ghirlandă), de regulă pe, sau sub diametrul maxim (fig. 6). În faza a treia (de exemplu locuința 12) apare însă vasul bitronconic, sĂ-i zicem clasic, prevăzut cu butoni sub diametrul maxim și fĂză caneluri, adică de tipul celor ce sînt caracteristice Hallstattului tîrziu (fig. 7). Ca formă caracteristică tuturor fazelor este vasul sac de tipul cunoscut, prevăzut mai ales cu proeminente în treimea superioară (fig. 5/2).

De asemenea, menționăm prezența în unele locuințe din ultima fază a ășezării a cîtorva fragmente și vase întregibile de tip Basarabi, precum și a unui fragment de strachină aflat în partea superioară a nivelului al doilea al valului-parapet. Dar, față de enorma cantitate de ceramică existentă la Teleac, cea de tip Basarabi apare aici ca o prezență sporadică, trebuind interpretată ca un fenomen de influență sau import, deoarece este clar cĂ ășezarea își continuă evoluția și pe parcursul secolului al VII-lea î.e.n. Totodată, ceramica Basarabi oferă încă un argument pentru sincronismul dintre faza a III-a de locuire și nivelul al II-lea al valului-parapet. În fine, este de semnalat și faptul cĂ piesele majore din fier

⁷ Analiza materialelor osteologice din cîteva locuințe indică faptul cĂ pentru hrană erau sacrificate animale tinere, de regulă sub un an. Iar o comunitate care își permitea sĂ se hrănească cu animale tinere înseamnă cĂ dispunea de un număr foarte mare de animale reproducătoare.

⁸ Vezi VI. Dumitrescu, *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 265, fig. 25/1. E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, p. 81.

⁹ Pentru sĂpăligi de corn din epoca bronzului vezi, de exemplu, D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 45, fig. 4/1—3, 9—10 (Socodor) și p. 123, fig. 76/10—13 (Virșand).

descoperite pînă acum (fragment de celt, patru topoare plate cu aripioare, două topoare bipenc și un cuțit de luptă) provin din ultima fază (a III-a) de locuire. În locuințele primei faze nu s-a aflat nici o piesă din fier.

Cercetările actuale de la Teleac au adus, deci, o serie de elemente noi, din care amintim aici cîteva.

1. Contrar celor afirmate în urma cercetărilor din 1959—1960, stratul de cultură atinge în zona de NE a așezării grosimea de 2 m, atestîndu-se și aici trei faze de locuire.

2. În zona de NE a așezării, prima fază de locuire este anterioară edificării valului-parapet, această situație fiind valabilă cel puțin pentru această zonă.

3. Sistemul de fortificație este construit în două etape, a doua ducînd la amplificarea lui. Aceste două etape se sincronizează cu fazele de locuire a II-a și a III-a.

4. Valul mic (care se întinde din colțul de SE al așezării pînă la poarta aflată la mijlocul laturii de est) este anterior construirii valului-parapet. Dovada? În colțul de SE el a fost desființat, pămîntul din el fiind utilizat la construirea turnului de colț ce face parte organică din valul-parapet. Probabil, el ține de un sistem de fortificație mai vechi, limitat la zona de SE a așezării. Ulterior, cînd întreaga așezare a fost fortificată, el a fost abandonat, în spatele lui construindu-se valul-parapet.

5. Cercetările au arătat că și pe laturile care se termină în pante abrupte au fost executate amenajări cu scop defensiv.

6. Apariția în locuințele fazei a III-a a așezării a unor forme de vase evoluat, apropiate sau identice tipologic cu tipuri ce devin caracteristice Hallstattului tîrziu, arată că ultima fază de locuire acoperă Ha.C (sec. VII î.e.n.), atîngînd și începutul Ha.D. Oricum, aceeași datare este sugerată și de ceramica Basarabi.

7. Pentru datarea primei faze de locuire, ceramica oferă singurul criteriu. Avînd în vedere faptul că ea prezintă un aspect hallstattian pe deplin constituit, evident mai evoluat decît ceramica de la Reci, considerăm că începutul așezării de la Teleac se plasează în Ha.B₂, deși, ipotetic, se poate avea în vedere și sfîrșitul fazei B₁.

Desigur, problema cheie este următoarea: cînd anume se poate vorbi de ceramică hallstattiană pe deplin constituită în aria intracarpatică. Rămîne de văzut, apoi, care este de fapt rolul culturii Gáva în acest proces și de stabilit momentul real al expansiunii sau influenței exercitate de această cultură în aria intracarpatică. Dar aceste aspecte depășesc cadrul articolului de față. În orice caz, acum este sigur faptul că datările propuse și acreditate pentru o serie de așezări, de exemplu Ciceu—Corabia, Sărățel, Subcetate¹⁰ sînt mult mai timpurii decît cele pe care le indică cercetările efectuate ulterior¹¹. Și aceste cercetări arată că perioada de maximă dezvoltare a așezărilor hallstattiene fortificate din Transilvania se plasează, în majoritatea cazurilor, în Ha.B₃ și Ha.C¹².

VALENTIN VASILIEV — IOAN AL. ALDEA

¹⁰ Vezi K. Horedt, în *Symposium zu Problemen...*, p. 221, nr. 7 (Ha.A pentru Ciceu—Corabia), p. 223, nr. 17 (Ha.A—B pentru Sărățel), p. 225, nr. 21 (Ha.A—B pentru Subcetate).

¹¹ Pentru Ciceu—Corabia, datată în Ha.B₃—Ha.C, vezi V. Vasiliev, C. Gaiu, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 31—63. Pentru Sărățel vezi N. Vlăssă, Șt. Dănilă, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 341—347, unde se optează pentru o datare în orice caz mult mai tîrzie decît Ha.A. În fine, cercetările efectuate la Subcetate indică datarea acestei așezări în Ha.C—D.

¹² Vezi V. Vasiliev, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 33 și urm., mai ales p. 42—55.

BEMERKUNGEN ZUR BEFESTIGTEN SIEDLUNG AUS DER HALLSTATTZEIT VON TELEAC (KR. ALBA)

(Zusammenfassung)

Auf der Höhe, die NNO vom Dorf Teleac gelegen ist, befindet sich eine der grössten (etwa 30 ha) hallstattzeitlichen Wehranlagen aus Rumänien. Da diese gegen Norden, Westen und Süden von schwer erreichbaren Steilhängen, die ausgezeichnete Verteidigungsmöglichkeiten boten, begrenzt war, wurde besonders die östliche Seite befestigt. Es wurde also auf diesem leicht zugänglichen Weg ein massiver Erdwall aufgeworfen, der den diesseitigen Zutritt versperrte.

Die Forschungen haben erwiesen, dass dieser Wall in zwei Etappen errichtet worden ist, wobei die zweite auf eine Erhöhung des Walles deutet. Es wurden auch die verbrannten Reste der Palissaden, die den einzelnen Bauphasen entsprechen, freigelegt. An der Nord- und Südseite, die von schroffen Hängen abgegrenzt sind, wurden ebenfalls kleinere defensive Anlagen entdeckt.

Die Erforschung der dreischichtigen Niederlassung erlaubte die Synchronisierung des II. und des III. Siedlungsniveau mit der I., bzw. der II. Bauphase des Walles. Im letzten Niveau der Siedlung kommen entwickelte Gefässformen vor, die typologisch den Ha.D-zeitlichen nahe stehen oder sogar identisch sind. Ebenfalls in diesem dritten Niveau tauchten auch die wichtigsten Eisengegenstände und spärliche Basarabi-Keramik auf. Andererseits weist die aus dem I. (also aus dem untersten) Niveau stammende Keramik völlig gebildete, für die Hallstattzeit charakteristische Merkmale auf.

Berücksichtigen wir das entdeckte Material, so kann die Siedlung von Teleac von der Ha.B₂-, bzw. von der ausgehenden Ha.B₁ — Phase, bis inbegriffen Ha.C datiert werden.

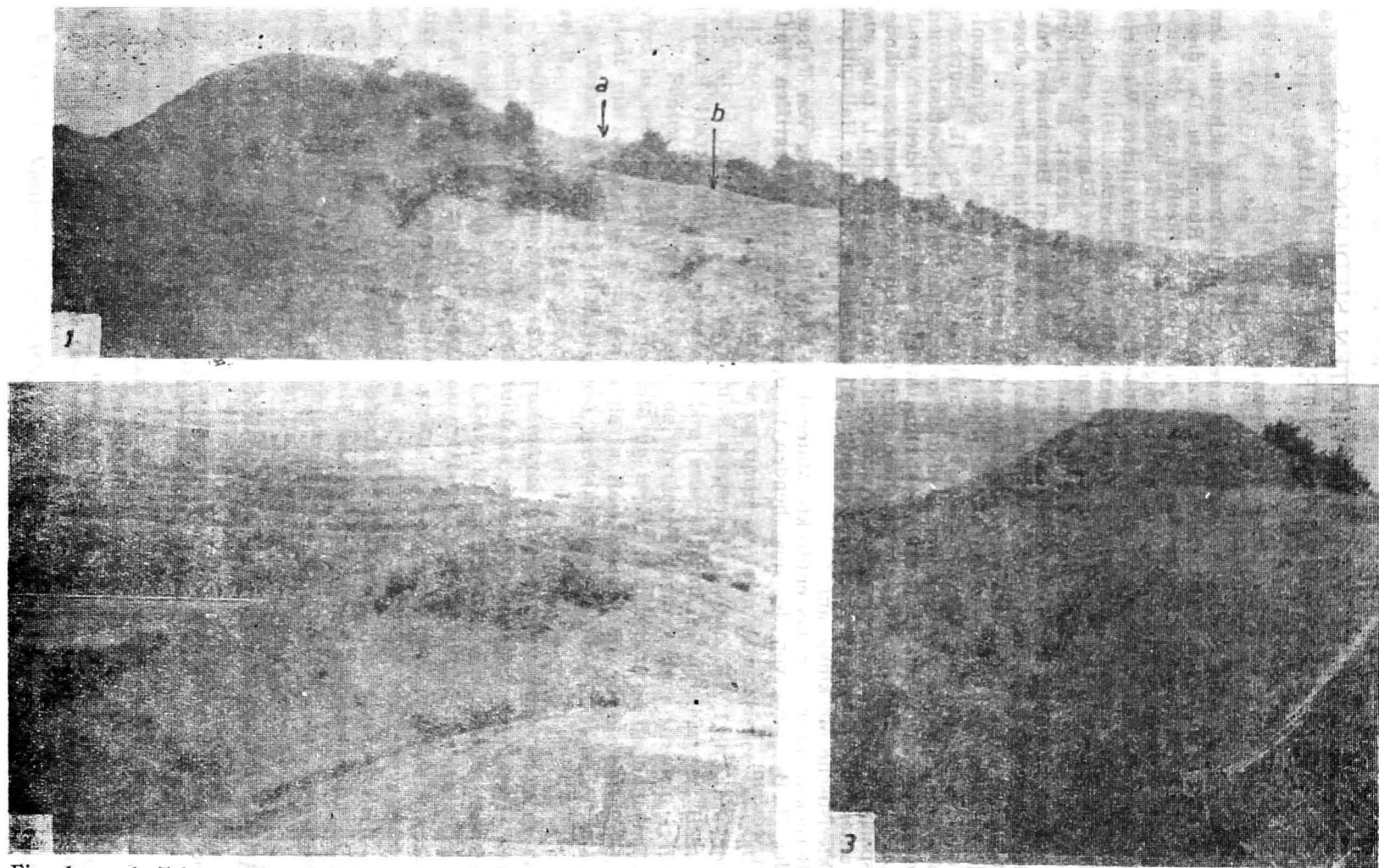

Fig. 1. — 1. Teleac, vedere parțială a laturii de est: a. valul-parapet cu movila artificială numită Cetate (Jidovar); b. valul mic din fața valului-parapet; 2—3. imagini ale laturii de sud văzute de pe Cetate (Jidovar).

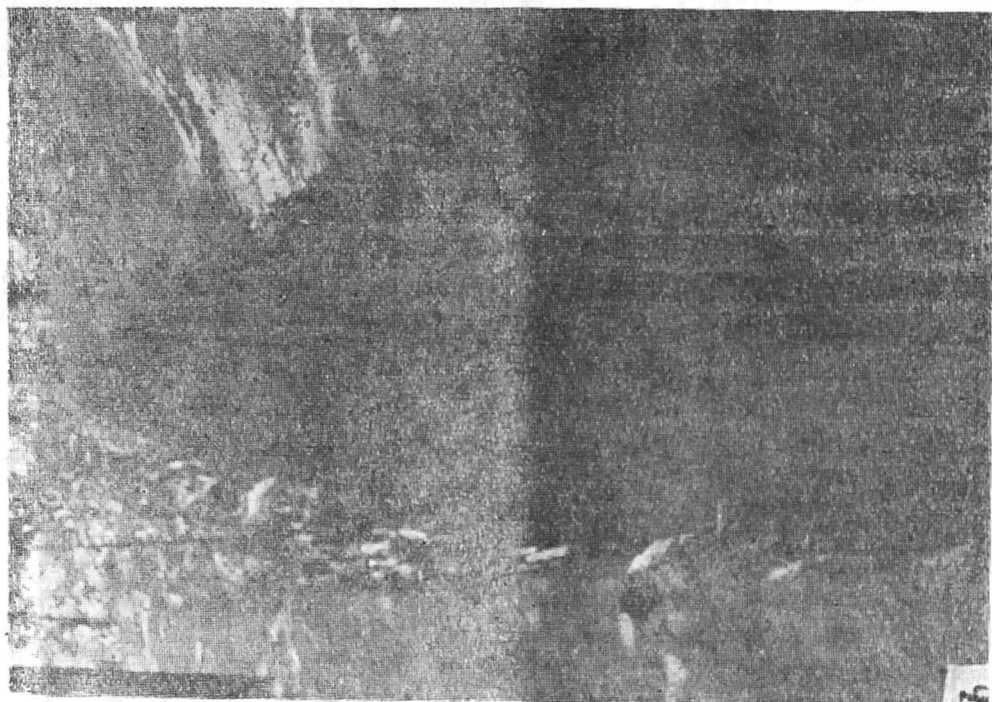

Fig. 2. — Teleac, latura de nord : a. secțiune prin val ; b. detaliu.

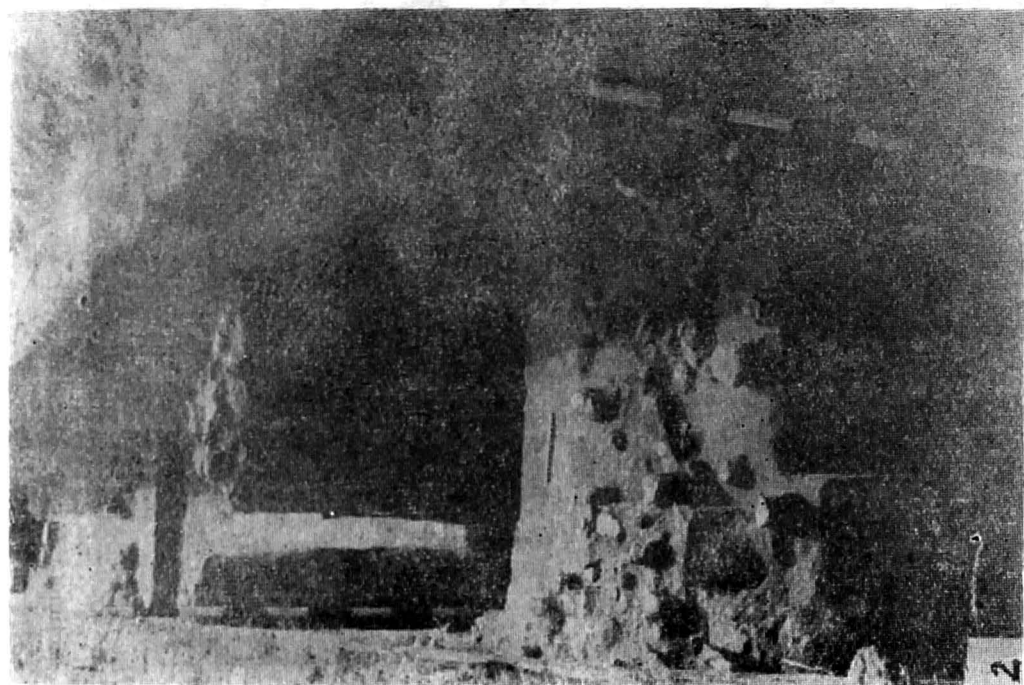

Fig. 3. — Teleac, imagini de pe șantier (secțiunile 1 și 3).

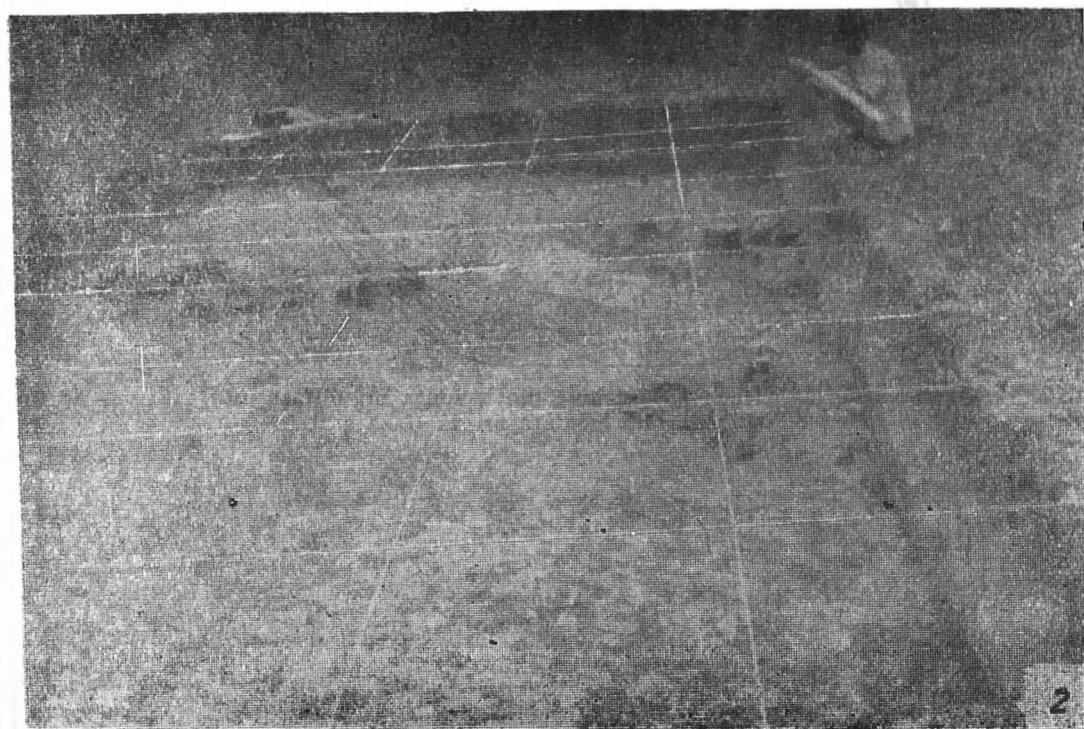
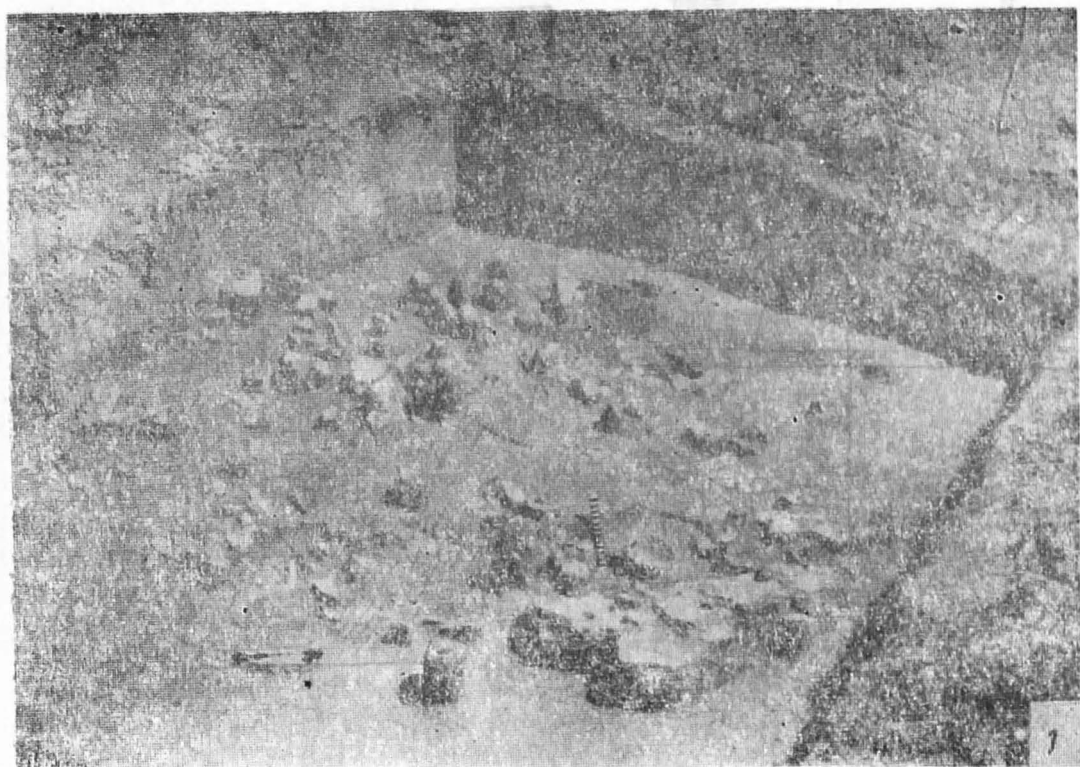

Fig. 4. — Tel ac: 1. locuința nr. 1; 2. caseta cu locuințele 2-4.

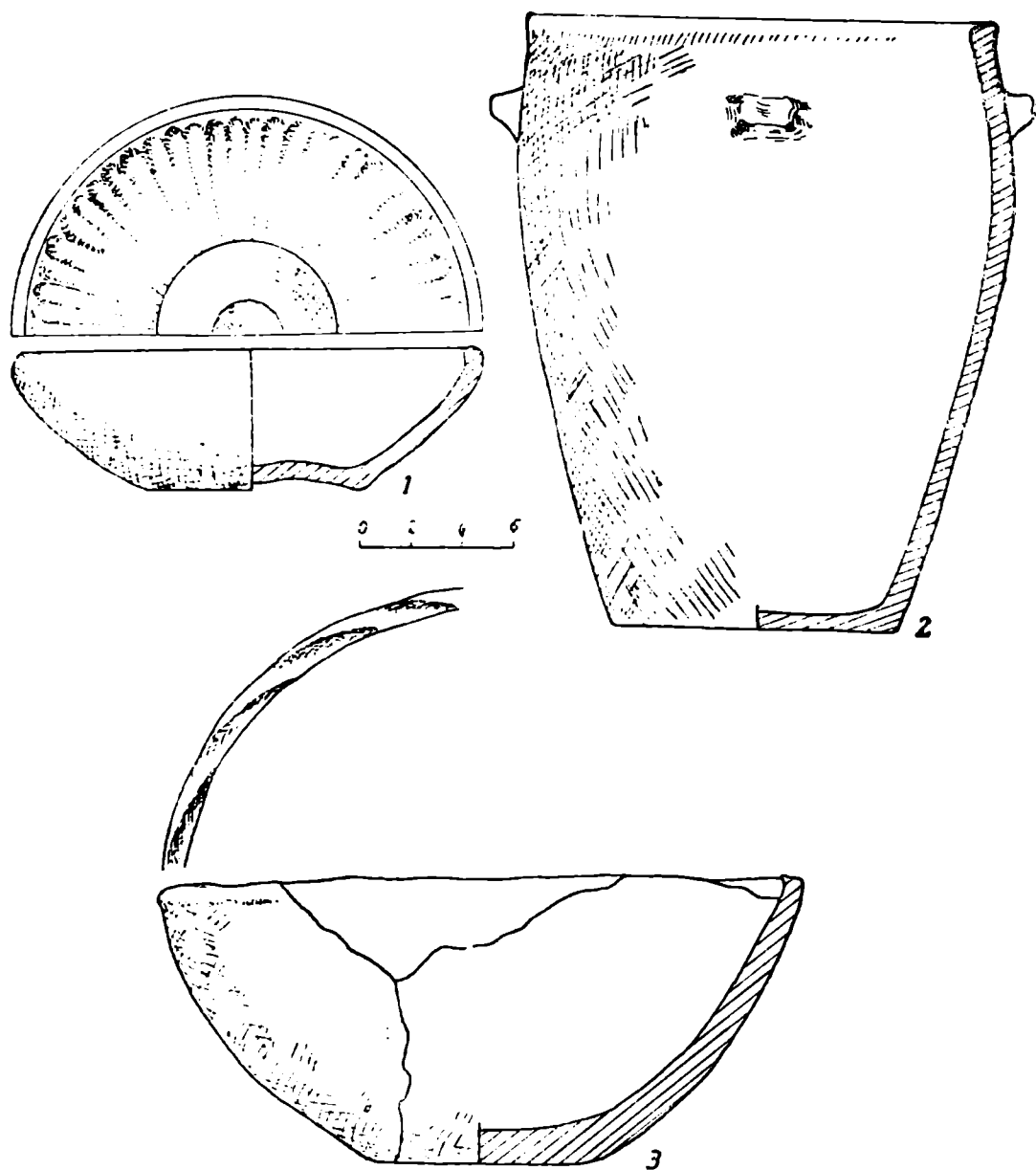

Fig. 5. — Ceramică de la Teleac: 1. strachină din locuința nr. 6 (faza întâi); 2. vas de tip sac; 3. strachină din locuința nr. 12 (faza a treia):

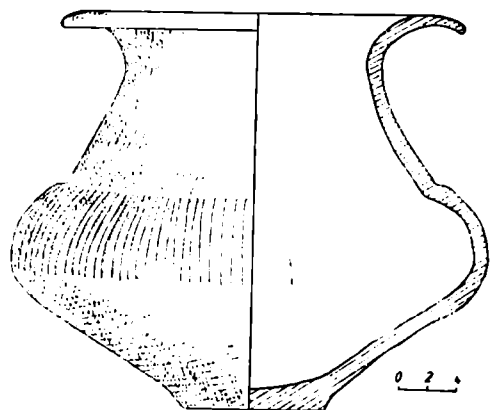

Fig. 6. — Teleac, vas bitronconic din locuința nr. 6 (faza întâi).

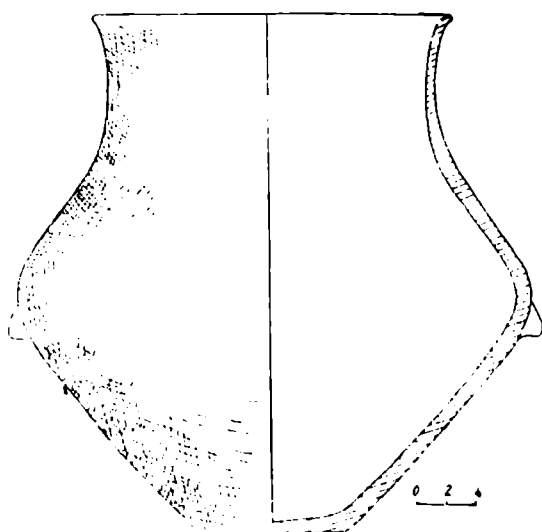

Fig. 7. — Teleac, vas bitronconic din locuința nr. 12 (faza a treia).

„BRĂȚĂRILE“ CU NODOZITĂȚI LATÈNE TÎRZII ÎN DACIA

În ultimele decenii civilizația dacică a ajuns a fi tot mai bine și obiectiv cunoscută grație numeroaselor studii, monografii și sinteze publicate în literatura de specialitate. Aprofundarea în continuare a diferitelor sale manifestări în domeniile culturii materiale și spirituale este substanțial înlesnită de cunoștințele acumulate, de interpretările nuanțate și pertinente, de-acum acceptate, încît continuarea investigațiilor se impune de la sine.

Pentru cea de a doua vîrstă a fierului de interes deosebit din partea specialiștilor s-au bucurat elementele civilizației dacice caracteristice mai ales ultimelor două secole și jumătate de dinaintea cuceririi romane, cînd ea ajunsese la apogeul dezvoltării sale. Este, de asemenea, cunoscută — și, ca urmare, orice insistență devine superfluă — atenția acordată cercetării produselor din metal, începînd cu diferitele categorii de unelte, continuînd cu piesele de întrebuințare curentă, cu cele de port și de podoabă, pentru a încheia cu acelea care reprezintă tot atîtea obiecte de artă în deplinul înțeles al cuvîntului.

Interesul major manifestat de specialiști față de piesele de îmbrăcăminte și bijuterii este perfect explicabil cît timp ele au suferit modificări mai numeroase, ca unele ce erau supuse modei și gustului schimbător al beneficiarului. Atare situație explică, pe de o parte, posibilitatea încadrării acestora între limite cronologice mai restrînse și, pe de altă parte, utilitatea precizării destinației fiecărei categorii.

În continuare vor fi abordate așa-zisele brățări și inele cu nodozități sau brățări și inele perlate, relativ frecvente în descoperirile din Dacia, databile în epoca Latène tîrzie. Ele constituie o categorie distinctă de produse turnate în bronz, a căror destinație reieșea din însăși denumirea sau denumirile amintite. Invariabil toți cei ce le-au menționat — de obicei în treacăt și cu eventuale detalii privind mai ales încadrarea cronologică — le socoteau de proveniență celtică atît în sensul producerii lor în lumea celtică¹, cît și al preluării tot de acolo a „modei” purtării lor de către autohtonii din Dacia. Obișnuit formulările pentru piesele descoperite în ținuturile carpato-dunărene sînt absolut certe în aceste privințe: „brățară celtică”, rar „de tip celtic” și inel categorisit asemenea.

Indiferent însă de măsura în care această categorie de piese a reținut atenția cercetătorilor și de părerile exprimate în legătură cu proveniența și destinația lor, încă dintru început se impune o precizare de ordin general. Anume, din punctul de vedere al structurii, diferitele exemplare nu sînt unitare: numărul nodozităților — chiar neluînd în seamă dimensiunile inelului propriu-zis și relația sa cu „perlele” decorative — se constată a fi variabil, la fel ca și sistemul de dispunere a lor. În aceste condiții, pentru a nu încărca catalogul cu descrieri minu-

¹ A se vedea Vl. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 171—238 (*passim*), cu bibliografia referitoare la descoperirile celtice de pe teritoriul României.

țioase și fără a anticipa comentariile referitoare la evoluția categoriei de piese în discuție, este necesară prezentarea succintă a principalelor tipuri și a variantelor acestora în măsura în care ele s-au descoperit pe teritoriul Daciei.

Piesele ajunse la cunoștința noastră pot fi grupate în patru tipuri principale, fiecare cu două sau trei variante.

Tipul I include piesele pe al căror inel nodozitățile sînt dispuse la distanțe mari, fie cîte una (= *varianta 1*), fie grupate cîte trei sau, rar, patru în același loc (= *varianta 2*). Obișnuit nodozitățile singulare sau grupurile de nodozități variază de la trei la cinci.

Tipul II cuprinde piesele cu grupuri de nodozități dispuse distanțat, la intervale uniforme sau aproape uniforme pe inel: grupuri de trei (= *varianta 1*), grupuri neuniforme (= *varianta 2*) și cu grupuri neuniforme și peduncul (= *varianta 3*). În acest tip se încadrează majoritatea descoperirilor din Dacia.

Tipul III înglobează piesele cu șir continuu de nodozități pe inel (= *varianta 1*), cu șiruri triple continue (= *varianta 2*) și cu șiruri în care grupurile de trei nodozități alternează cu grupuri de două sau două plus una (= *varianta 3*).

Tipul IV (hibrid din neîndeminare sau cu intenție) vizează piesele cu număr inegal și dispunere inegală a nodozităților (= *varianta 1*), precum și în formă de cataramă fără spin (= *varianta 2*).

Pentru înlesnirea urmăririi descoperirilor de pe teritoriul Daciei, ele vor fi prezentate în ordinea alfabetică a localităților unde au fost semnalate² și, în cadrul fiecărei localități, pe tipuri și variante ale acestora, în felul cum au fost menționate mai sus.

1. *Afel*³, jud. Sibiu. Verigă de tip I/2 cu trei grupuri de cîte trei nodozități (fig. 1/9). Provine dintr-o colecție particulară și condițiile de descoperire nu se cunosc. Diametrele: 5,2 (interior) și 7,3 cm (exterior, fără nodozități). Muz. Sighișoara, inv. 2425.

2. *Căpîlna*⁴, com. Săsciori, jud. Alba. În diferite locuri din interiorul cetății dacice au fost descoperite în cursul săpăturilor arheologice opt verigi de tipuri diferite.

a. De tip I/2, puțin ovală, cu trei grupuri de cîte trei nodozități înalte (fig. 1/7). Terasa E, secțiunea XVII. Diametre: 3 și 4 cm. Muz. Cluj.

b. De tip I/2, cu grosimea inelului neuniformă, cu patru grupuri de cîte trei nodozități și una aplatizată (fig. 1/8). Terasa B, secțiunea X. Diametre: 4,7 și 5,4 cm. Muz. Cluj.

c. De tip II/2, cu distanța mică între grupurile de trei nodozități (fig. 2/1), ceea ce o apropie de verigile de tip III/2. În coridorul dintre turnul-locuință și stîncă. Diametre: 3,7 și 5 cm. Muz. Cluj.

d. De tip II/3, cu nodozități alternante 3—3—1—3—1—3—3 și cu distanța mai mare între primul și ultimul grup de trei (fig. 3/3). Terasa B, secțiunea X. Diametre: 1,5 și 1,8 cm. Muz. Cluj.

e. De tip II/3, cu o nodozitate și grupuri de două și trei; inelul acum rupt într-un loc (fig. 3/4). Terasa F, secțiunea VI. Diametre actuale: 6,2/6,5 și 6,7/7,3 cm. Muz. Cluj.

f. De tip II/3, cu dispunere neregulată a nodozităților și inel oval (fig. 3/8). Terasa E, secțiunea XII. Diametre: 3,6 și 4,5 cm. Muz. Cluj.

g. De tip II/3, provenită dintr-un tipar defect, din turnare nereușită sau din ambele (fig. 4/1). În coridorul dintre turnul-locuință și stîncă. Diametre: 3,7 și 4,6 cm. Muz. Sebeș, inv. 3783.

h. De tip III/2, turnată nereușit și nefinisată ulterior (fig. 5/2). Terasa E, secțiunea XII. Diametre: 3,1 și 3,9 cm. Muz. Cluj.

² Numărul de ordine al localității corespunde cu acela de pe harta din fig. 9.

³ *ErdRep*, p. 71, nr. 2. Desen după M. Rusu.

⁴ Între alte descoperiri sînt menționate „brățări”, fără nici un detaliu (M. Macrea, *Cetatea dacică de la Căpîlna*, în M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, Ed. Meridiane, 1966, p. 22 — în continuare *CetDacTrans*).

3. *Cătunu*⁵, com. Sălcișoara, jud. Dimbovița. Un exemplar fragmentar de tip II/3 (fig. 2/6). Muz. Tîrgoviște.

4. *Ciocănești*⁶ (fost Andolina), jud. Ialomița. O verigă de tip III/2. Muz. Călărași.

5. *Costești*, com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara. În cetatea dacică de pe „Cetățuie” s-au descoperit 15 verigi de diferite tipuri, marea majoritate în campaniile de cercetări dintre cele două războaie mondiale. Dintre ele doar una (*k*) a fost menționată ca analogie, de altminteri nepotrivită, pentru o piesă de la Pecica⁷.

a. De tip I/1, cu inelul puțin oval, inegal ca grosime și cu cinci nodozități (fig. 1/3). În turnul V. Diametre: 3,7 și 4,4 cm. Muz. Cluj, inv. IN 377.

b. De tip I/2, cu trei grupuri de câte trei nodozități. În sanctuarul I. Diametre⁸: 4,1 și 4,9 cm. Muz. Cluj, inv. IN 340.

c. La fel cu precedentă, dar de dimensiuni diferite. Lîngă zidul cetății, între turnurile I—VII. Diametre: 3,2 și 3,9 cm. Muz. Cluj, inv. IN 341.

d. De tip II/1 cu grupuri de trei nodozități. La un grup o pastilă mai mare și alta la fel între două grupuri (fig. 3/1). În sanctuarul I. Diametre: 3,5 și 4,2 cm. Muz. Cluj, inv. IN 333.

e. De tip II/1, cu 17 grupuri de nodozități. În sanctuarul IV. Diametre: 4,2 și 5,6 cm. Muz. Cluj, inv. 335.

f. De tip II/1, cu 15 grupuri alternante de nodozități (un grup cu mari, celălalt cu mici ș.a.m.d.). Între turnurile VI și VII. Diametre: 7,9 și 8,9 cm. Muz. Cluj, inv. IN 338.

g. De tip II/1, fragmentară, cu nouă grupuri de nodozități; la unul nodozitățile sînt inegale (fig. 2/2). În sanctuarul I. Muz. Cluj, inv. 339.

h. De tip II/1, cu opt grupuri de nodozități (fig. 2/5). Lîngă zidul cetății, între turnurile I—VII. Diametre: 3,1 și 4,6 cm. Muz. Cluj, inv. 342.

i. De tip II/2; pe o porțiune grupurile de trei nodozități lipsesc. În sanctuarul I. Diametre: 4,3 și 6,2 cm. Muz. Cluj, inv. IN 332.

j. De tip II/2, cu 24 grupuri la distanțe variabile și cu nodozități colțuroase. Deasupra scării. Diametre: 5,1 și 6,5 cm. Muz. Cluj, inv. IN 336.

k. De tip III/1, cu nodozitățile aplatizate (fig. 4/4). În incinta cetății. Diametre: 1,1 și 2,5 cm. Muz. Cluj, inv. IN 376.

l. De tip III/1, cu nodozitățile abia marcate (fig. 4/5). Lîngă zidul cetății, între turnurile I—VII. Diametre: 3,4 și 4,3 cm. Muz. Cluj, inv. IN 343.

m. De tip III/2, fragmentară. Porțiunea păstrată a fost îndoită în formă de inel (fig. 4/6). Pe terasa dintre turnurile VI și VII. Diametre: 1,5 și 2,7 cm. Muz. Cluj, inv. IN 334.

n. De tip III/3, cu alternare de trei nodozități cu două plus una distanțată. În sanctuarul I. Diametre: 3,5 și 4,7 cm. Muz. Cluj, inv. IN 337.

o. De tip IV/1, rezultată dintr-o turnare nereușită într-un tipar uzat (fig. 5/7). În incinta cetății. Diametre: 1,9 și 2,7 cm. Muz. Cluj, inv. 1371.

6. *Craiva*, com. Cricău, jud. Alba. În cursul cercetării arheologice a cetății dacice de pe Piatra Craivii, au fost descoperite 15 verigi de diferite tipuri. Majoritatea acestora au putut fi identificate în Muzeul Unirii din Alba Iulia. Cîteva dintre ele au fost menționate în literatură, după cum se va specifica de fiecare dată.

a. De tip I/1, cu patru nodozități mari pe inel (fig. 1/1). Diametre: 4,5 și 5,8 cm.

b. De tip I/2, cu patru grupuri de câte trei nodozități (fig. 1/6). Diametre: 2,6 și 3,5 cm.

c. De tip II/1, cu 11 grupuri de nodozități (fig. 2/4)⁹. Diametre: 2,1 și 3,2 cm.

⁵ C. Borugă-Stoica, *Cercetările arheologice de la Cătunu, jud. Dimbovița (1970—1971)*, în *Acta Valachica*, III, 1972, p. 140 și fig. 6.

⁶ Vl. Zîrra, *op. cit.*, p. 228 (cf. și p. 224 fig. 72).

⁷ I. H. Crișan, *Ziridava*, 1978, p. 144.

⁸ Exemplarele neilustrate nu au putut fi identificate în depozitul muzeului și, la unele dintre ele, diametrul exterior include și un grup de nodozități.

⁹ I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, *La forteresse dace de Piatra Craivii (Transylvanie, Roumanie)*, în *Celticum*, XII, 1965, p. 138 și fig. 33A/1.

- d. De tip II/1, cu 11 grupuri de nodozități (fig. 2/8). Diametre: 3,7 și 4,6 cm.
- e. De tip II/1, cu inel inegal ca grosime și cu 19 grupuri de nodozități (fig. 2/10). Diametre: 9,6 și 11 cm.
- f. De tip II 1, cu opt grupuri de nodozități (fig. 2/9). Diametre: 3,8 și 5 cm.
- g. De tip II/1, cu 17 grupuri de nodozități (fig. 3/5)¹⁰. Diametre: 5,5 și 6,6 cm.
- h. De tip II/2, cu grupuri de trei nodozități și de trei ori câte una (fig. 2/7)¹¹.
- i. De tip II/1, cu două grupuri de câte trei nodozități și în rest câte una (fig. 3/6). Diametre: 4,2 și 5,3 cm.
- j. De tip II 2, cu opt grupuri de câte trei nodozități, alte șapte singulare și o porțiune unde lipsesc¹².
- k. De tip II/3, cu șapte grupuri de câte trei nodozități, apoi una și un peduncul (fig. 4/3). Diametre: 3,5 și 5 cm.
- l. De tip III/2, cu nodozități inegale (fig. 4/8)¹³. Diametre: 3,9 și 4,6 cm.
- m. De tip III/2, cu nodozități colțuroase (fig. 5/1)¹⁴.
- n. De tip IV 1, cu cinci nodozități, dispuse neregulat pe inel (fig. 5/9). Diametre: 4 și 4,9 cm.
- o. De tip IV/2, de forma unei cataramă fără spin, cu nodozitățile dispuse câte una sau în grupuri de trei, unele diforme (fig. 5/6). Diametre: 2,5 și 3,7 cm.
7. Ghejce¹⁵, or. Luduș, jud. Mureș. O verigă de tip III/2 cu secțiunea inelului plan-convexă (fig. 4/10). Condițiile de descoperire nu se cunosc. Diametre: 4,3 și 5,55 cm. Muz. Cluj, inv. V 26761.
8. Grădiște Muncelului¹⁶, com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara. O verigă de tip III 2, edinioară în MNA.
9. Măgheraș¹⁷, com. Nadeș, jud. Mureș. Verigă de tip II/2, cu nodozitățile mici și proeminente (fig. 4/2). Nu se cunosc condițiile de descoperire. Diametrul (după C. Gooss): 9 cm.
10. Moldoveni¹⁸, jud. Neamț. În necropola carpică de acolo, în mormîntul 203, s-a găsit o verigă de tip III 2 evoluat (fig. 4/9), împreună cu un clopoțel conic.
11. Oca Sibielului¹⁹, jud. Sibiu. De pe teritoriul orașului, probabil dintr-un mormînt, provin și două verigi descoperite, între altele, împreună cu un colț.
- a. De tip I/2 cu trei grupuri de câte patru nodozități. Diametre: 6,5 și 7,9 cm. Muz. Sibiu, inv. A 5732.
- b. De tip I/2 cu trei grupuri de câte trei nodozități. Diametre: 5,5 și 6,7 cm. Muz. Sibiu, inv. A 5738.
12. Onița²⁰, jud. Vilcea. O verigă de tip II/3, cu zece grupuri de nodozități. Pe panta acropolei cetății I.
13. Papiu Ilarian²¹, jud. Mureș. Între piesele de inventar a cel puțin două mormînte de înhumatie descoperite întimplător și răvășite se afla și o verigă de tip III 2 (fig. 5/3). Diametre: 4,4 și 6,5 cm. Muz. Turda, inv. 1589.
14. Pecica, jud. Arad. Din așezarea dacică de la Șantul Mare provin două verigi de tipuri diferite, ambele descoperite prin cercetări sistematice.

¹⁰ Idem, loc. cit. și fig. 33A/2.

¹¹ Idem, loc. cit. și fig. 33A/5.

¹² I. Berciu, *Cetatea dacică de la Piatra Craivii*, în *CetDacTrans*, 1966, p. 53 și fig. 26 sus dreapta.

¹³ I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, loc. cit. și fig. 33A/6.

¹⁴ Idem, loc. cit. și fig. 33A/3; I. Berciu, loc. cit. și fig. 26 sus stînga.

¹⁵ I. Marțian, *Rep.* p. 20, nr. 284; *ErdRep*, p. 161, nr. 91 și fig. 193; M. Roska, *A kelták Erdélyben*, în *KözlCluj*, IV, 1944, p. 63, nr. 73 și fig. 28.

¹⁶ Gh. Bichir, *Unele observații cu privire la necropolele de tip Poienești din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmată*, în *SCIV*, 12, 2, 1961, p. 265.

¹⁷ C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, 1876, p. 34, s.v. *Managers*; I. Marțian, *Rep.* p. 25, nr. 410; *ErdRep*, p. 259, nr. 77 și fig. 76/1.

¹⁸ Gh. Bichir, loc. cit.; idem, *Cultura carpică*, 1973, p. 122.

¹⁹ M. Rusu, *Das keltische Fürstengrab von Ciumești in Rumänien*, în *BerRGK*, 50, 1959, p. 293 și pl. 147/8, 11.

²⁰ D. Berciu, *Buridava dacică*, 1981, pl. 108/3.

²¹ I. H. Crișan, Z. Milea, *Descoperiri celtice la Papiu Ilarian (jud. Mureș)*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 65, 68, 74—75, 77 și pl. I/2, II/2.

- a. De tip I/1, cu cinci nodozități mari (fig. 1/5). Suprafața E, în afara atelierului. Diametre: 5,7 și 6,5 cm²².
- b. De tip III/2. Provine din vechile săpături și se afla în colecțiile MNA²³. 15. Poiana, com. Nicorești, jud. Galați. În așezarea dacică au fost descoperite mai multe verigi, pare-se doar de două tipuri.
- a. De tip I.1, cu patru nodozități (fig. 1/1). Diametrul: 5 cm²⁴.
- b. „Citeva” de tip III/2²⁵.
16. Popești²⁶, com. Mihăilești, jud. Ilfov. În cursul cercetării arheologice a așezării dacice s-au descoperit două verigi de tip III/2.
17. Răcătău de Jos²⁷, com. Horgești, jud. Bacău. Din așezarea dacică provine o verigă de tip II/1 (fig. 2/3).
18. Sighișoara, jud. Mureș. Din săpăturile mai vechi în așezarea dacică de pe Wietenberg provin cinci verigi de diferite tipuri.
- a. De tip I/1, cu cinci perle (fig. 1/4). Diametre: 3,6 și 4,8 cm²⁸.
- b. De tip II/1, cu 11 grupuri de nodozități (fig. 3/2). Diametre: 3,4 și 4,4 cm. Muz. Sighișoara, inv. 2423²⁹.
- c. De tip II/1, cu șapte grupuri de nodozități (fig. 4/7). Diametre: 2,1 și 2,7 cm³⁰.
- d. De tip III/2 (fig. 5/4). Diametre: 5,2 și 6,6 cm³¹.
- e. De tip IV/1, cu trei nodozități distanțate și patru grupuri de câte trei (fig. 5/6). Diametre: 4,8 și 6 cm³².
19. Tilișca³³, jud. Sibiu. Din cetatea dacică de pe „Cățănaș” provine o verigă de tip II/1.
20. Transilvania. Din localități neprecizate se semnalează două verigi de tipuri diferite.
- a. De tip II/2, cu câte două grupuri de trei nodozități alternând cu câte una într-un loc inelul este diform (fig. 3/7). Diametre: 3,3 și 4,2 cm. Muz. Cluj³⁴.
- b. De tip III/3, cu grupuri de trei nodozități alternând cu două în șir pe o porțiune sînt cinci în șir (fig. 5/5). Diametre: 6,1 și 7 cm. Muz. Cluj, inv. V. 1/33.
- Totalul pieselor descoperite în Dacia: peste 61.

•

Revenind la tipologia verigilor inserate în catalog, este de domeniul evidenței că ele au derivat din verigile simple, fără nici un fel de ornamente. Evoluția ar avea, deci, ca punct de plecare veriga simplă, din care s-au dezvoltat în prima fază verigile cu trei-cinci nodozități și din acestea verigile cu grupuri (obișnuit trei) de câte trei-patru nodozități, cu alte cuvinte tipurile I/1 și I/2. Acesta din urmă a înlesnit apariția tipului II/1, care păstrează aceleași grupuri de câte trei nodozități, dar dispuse la distanțe mult mai mici unele de altele. Tipul II/2 reprezintă de fapt o variantă a precedentului explicabilă în parte prin destinația verigilor și în parte poate prin rateuri de turnare. Următorul, II/3,

²² I. H. Crisan, *Ziridava*, 1978, p. 144, 261 și pl. 126/15.

²³ Gh. Bichir, în *SCIV*, 12, 12, 1961, p. 265.

²⁴ R. și Ec. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în *Dacia*, III—IV, 1927—32, p. 330 și fig. 110/3.

²⁵ Una amintită de Gh. Bichir, *loc. cit.*; celelalte de Vl. Zirra, *op. cit.*, p. 233 și p. 224, fig. 58 (una ilustrată).

²⁶ Vl. Zirra, *op. cit.*, p. 227.

²⁷ V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcătău (jud. Bacău)*, în *Carpica*, VIII, 1976, p. 65.

²⁸ K. Horedt — C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara — Schässburg*, Bonn, 1971, p. 80 și fig. 63/18.

²⁹ Informații și desen M. Rusu.

³⁰ K. Horedt — C. Seraphin, *loc. cit.* și fig. 63/17.

³¹ Idem, *loc. cit.* și fig. 63/28.

³² Idem, *loc. cit.* și fig. 63/27.

³³ Informații N. Lupu.

³⁴ *ErdRep*, p. 73.

reprezentat printr-un singur exemplar descoperit la Craiva, se deosebește de tipul II/2 doar prin existența unei nodozități cu peduncul, evident fără rol funcțional din moment ce nu este îndoit, și ca atare este de pus mai degrabă pe seama fanteziei meșterului.

Din veriga simplă inițială a derivat desigur aceea cu nodozitățile în șir continuu (la unele bine, la altele abia marcate) încadrată în tipul III/1. În schimb, verigile cu șiruri triple continue de tip III/2 s-au dezvoltat din tipul II/1, la fel ca și acelea cu grupuri alternante de tip III/3.

Verigile de tip IV/1 au putut deriva din acelea de tip II/2 și III/2. Credem că în bună parte, dacă nu integral, sînt de pus pe seama defectiunilor tiparelor și ale sistemului de turnare. În sfîrșit, apariția tipului IV/2, reprezentat, ca și tipul II/3, tot printr-un exemplar, se explică prin rolul funcțional al piesei, poate chiar printr-o destinație oarecum aparte. Deci schema evolutivă s-ar prezenta în felul cum este ilustrată în fig. 6.

În privința frecvenței tipurilor, implicit a preferinței pentru unul sau altul dintre ele, în ordinea numerică descrescîndă, se situează tipul II (29 piese), urmat de III (peste 15), I (13 piese, dar, în realitate, din considerente ce se vor expune mai jos, doar 10) și IV (4 piese).

Insuficient lămurită ni se pare a fi fost destinația pieselor acum în discuție. Cum s-a văzut, ele au fost definite fie „brățări“, fie „inele“, desigur în funcție de mărimea diametrului. Dincolo de constatarea potrivit căreia multe dintre ele se situează ca diametru între brățări și inele chiar dacă am accepta că au fost destinate unor copii, rămîne fără răspuns întrebarea cum puteau fi purtate pe deget astfel de inele total incomode. În privința utilizării lor, tranșante ar fi fost descoperirile din morminte de înhumatie, dar, cum ele lipsesc, trebuie să apelăm la constatările prilejuite de cercetările ce au vizat epoca anterioară.

Fără a încerca o „inventariere“ a pieselor analoage de la sfîrșitul primei vîrste a fierului de pe teritoriul Daciei, menționăm cîteva descoperiri semnificative în acest sens. În necropola de la Ozd (mormîntul 6) s-au găsit două verigi de bronz — una simplă, cealaltă cu patru proeminențe exterioare, ambele în partea stîngă a bazinei defunctului. Tocmai datorită poziției lor descoperitorii au socotit cu dreptate că au fost mai degrabă piese de cingătoare sau pendants decît brățări, cu atît mai mult cu cît diametrul era nepotrivit celor din urmă³⁵. De altminteri drept atîrnători la centură fuseseră considerate încă verigile descoperite mai înainte în necropola de la Ferigile³⁶. Utilizarea lor la centură avea să fie întărită de poziția verigilor din fier din cimitirele de la Blaj, Ciurbrud și Ozd³⁷.

Dar cele mai semnificative exemple în acest sens sînt furnizate de descoperirile din necropola de la Vače, pe teritoriul Iugoslaviei, datată în Hallstatt D — Latène A. Acolo se cunosc asocieri de genul: pafta de centură + verigă cu patru nodozități prinsă în manșon de metal, pafta + verigă cu cinci nodozități³⁸, cîrlig

³⁵ V. Vasiliev — A. Zrinyi, *Necropola scitică de la Ozd*, în *File de istorie*, III, 1974, p. 113 și pl. IV/b, XI/12—13; cf. V. Vasiliev, *Scitii agatîrși pe teritoriul României*, 1930, p. 111—112 (tot aici se notează că apariția în nordul Mării Negre a cîte două astfel de piese înlănțuite întărește presupunerea utilizării lor la suspendarea diferitelor obiecte de cingătoare — p. 112).

³⁶ Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, 1967, p. 73 și pl. 26/5—8.

³⁷ V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 112.

³⁸ Fr. Staré, *Vače*, Ljubljana, 1955, p. 90 și pl. XLII/1, 1 a, XLIII/1, 1 a.

simplu nituit pe piele și verigă cu șase nodozități prinsă în manșon de metal³⁹, verigi cu nodozități prinse în manșoane⁴⁰, verigi simple cu manșoane, o dată în asociere cu pafta⁴¹, verigi singulare cu nodozități⁴² și chiar una folosită în chip de pandantiv pe o fibulă⁴³.

Pentru epoca Latene tirzie în Dacia cunoaștem două asocieri de paftale cu verigi de bronz în morminte: prima la Poiana (pafta, două verigi de bronz și un fragment de foaie de fier cu nit)⁴⁴, cealaltă la Sighișoara (într-o groapă cu șapte schelete ciopîrîte: o pafta și verigi de bronz)⁴⁵. O asociere similară se întâlnește pe teritoriul locuit de scordisci în Iugoslavia, la Zmaievka lângă Sotin, tot într-un mormînt⁴⁶. Continuînd lista asocierilor de paftale cu verigi, de astă dată însă în așezări sau cetăți, unde nu sînt atît de concludente, le amintim pe acelea de la Căpilna⁴⁷, Craiva⁴⁸, Ocnîța⁴⁹ și din nou Sighișoara⁵⁰. În schimb, mai mult decît semnificativă pentru destinația pe care o avea ni se pare veriga o, de tip IV/2 de la Craiva.

Tot de pe teritoriul Daciei se semnalează mai multe paftale de centură, unele chiar din morminte (Orlea, Șura Mică), fără a fi însoțite de verigi, indiferent dacă acestea din urmă erau simple sau cu nodozități⁵¹, ceea ce demonstrează că paftaua nu presupunea neapărat existența unei verigi de metal cît timp putea fi înlocuită cu ceva similar din piele sau fibră, tot așa cum prezența unei verigi nu impunea obligatoriu și o pafta de centură sau chiar un cîrlig obișnuit nituit pe piele. Mai mult, dacă pentru unele verigi descoperite în cetăți, cum sînt acelea de la Căpilna (*supra*, catalog b—h) și Costești — Cetățuie (*supra*, catalog a, c, f, h, j—m, o), se poate presupune că au fost folosite la centură de luptători, pentru altele o asemenea întrebuintare ni se pare exclusă. Anume, ne referim la veriga a de la Căpilna, descoperită pe locul sanctuarului din cetate, la verigile b, d, g, i, n, toate găsite în sanctuarul I de la Costești și e aflată în sanctuarul IV al aceleiași cetăți. Dat fiind locul de descoperire ni se pare mai degrabă că ele au fost utilizate la suspendarea ofrandelor în sanctuare. De altminteri o asemenea practică de cult a daco-geților este menționată de Iordanes cînd vorbește despre cinstirea deosebită de care se bucura Marte în teritoriile carpato-dunărene. Zeului amintit i se atîrnau în chip de ofrandă prăzile de război cele dintîi pe trunchiurile arborilor⁵². În sanctuarele dacice coloanele, poate chiar și pereții, puteau servi la suspendarea de ofrande atît pentru Marte, cît și pentru alți zei.

³⁹ Idem, *op. cit.*, p. 92, XLI/2, 2a.

⁴⁰ Idem, *op. cit.*, 92—93 și pl. XLV/4, XLVI/4, 6.

⁴¹ Idem, *op. cit.*, p. 92—94 și pl. XLV/1—1a, 6, 7, XLVI/1—3, 5—9.

⁴² Idem, *op. cit.*, p. 94 și pl. LIV/1—4.

⁴³ Idem, *op. cit.*, p. 87 și pl. XXXVI/3.

⁴⁴ M. Babeș, *Paftalele Latene tirzii din sud-estul Europei*, în *SCIVA*, 34, 3, 1983, p. 219.

⁴⁵ Idem, *op. cit.*, p. 218 (informațiile provenite de la Gh. Moldovan trebuie luate *cum grano salis*).

⁴⁶ J. Todorović, *Scordisci. Istorija i kultura*, Novi Sad-Beograd, 1974, p. 152, fig. 108.

⁴⁷ Paftaua inedită.

⁴⁸ Șase-șapte paftale (informații V. Moga); cf. M. Babeș, *op. cit.*, p. 215.

⁴⁹ D. Berciu, *op. cit.*, p. 75—76 și pl. 65/4 (veriga în catalog, *supra*, nr. 12).

⁵⁰ K. Horedt, C. Seraphin, *op. cit.*, p. 78—79, pl. 61/14—23 (verigile în catalog, *supra*, nr. 18).

⁵¹ Lista descoperirilor, din care lipsește doar Căpilna, amintită mai sus, la M. Babeș, *op. cit.*, p. 214—216, 218—219.

⁵² *Getica*, 41.

Certe sînt deocamdată constatările potrivit cărora verigile în discuție nu au fost descoperite niciodată pe oasele antebrațului în mormintele de înhumatie Latène tirzii; în schimb, ele s-au găsit în asociere cu paftale sau fără paftale, dar în locuri unde se poate presupune utilizarea lor la centuri, ca și în altele (sanctuarele menționate) unde puteau avea și altă întrebuințare. Am avca de-a face, deci, cu piese destinate unor întrebuințări multiple: în loc de cataramă, verigi montate pe centură pentru a atârna de ea diferite obiecte sau ornamente (un fel de „brelocuri”), ca și piese pentru suspendarea ofrandelor în temple. Cîteva dintre utilizările verigilor cu nodozități sînt ilustrate în fig. 7/1—3.

Neluînd în discuție piesele hallstattiene, ca unele ce nu fac obiectul acestui studiu, menționăm că între acelea databile în epoca Latène se disting, din punct de vedere cronologic, două categorii: în prima intră verigile descoperite la Ocna Sibiului și Ațel, iar în cea de a doua toate celelalte. Primele trei verigi (două la Ocna Sibiului și una la Ațel) se deosebesc de altele de tip I 2 prin însăși forma și structura lor. Mai mult, primele două au fost descoperite împreună cu un coif care le asigură datarea în sec. IV—III î.e.n.⁵³ La Ațel se cunosc, de asemenea, descoperiri celtice, care indică datări mai timpurii⁵⁴ decît ale complexelor unde au fost găsite verigile din alte părți ale Daciei. Acestea din urmă au apărut în contexte ce acoperă eventual sfîrșitul secolului II î.e.n. (sigur însă veacul următor) — secolul I e.n., dar cele bine date (Poiana, Sighișoara) numai secolul I î.e.n.⁵⁵ Singura excepție o constituie veriga din cimitirul carpic de la Moldoveni, databil în a doua jumătate a secolului III și la începutul secolului IV e.n.⁵⁶

Verigile Latène tirzii sînt răspindite în Europa pe vaste spații geografice și cu toate acestea, în afara unor rare excepții, numărul exemplarelor descoperite este foarte redus⁵⁷. Amintitele excepții privesc mai ales teritoriile locuite de scor-disci și cele ale Daciei. În privința datărilor admise pentru aceste piese se remarcă variații extrem de mari, începînd cu ale tiparelor de la Olbia, încadrate în secolele IV—III î.e.n. sau chiar IV—I î.e.n.⁵⁸, continuînd cu piesele din Iugoslavia, dateate începînd de la sfîrșitul secolului III î.e.n.⁵⁹, cu cele de la Bibracte, Stradonitz⁶⁰, Liptovska Mara și Kojetin⁶¹ din secolul I î.e.n. și încheind cu exem-

⁵³ M. Rusu, *loc. cit.*; Vl. Zirra (*op. cit.*, p. 209) le încadrează în Latène B₂.

⁵⁴ M. Roska, *A kelták Erdélyben*, în *KözlCluj*, IV, 1944, p. 66—67; cf. Vl. Zirra, *op. cit.*, p. 182.

⁵⁵ *Supra*, trimitere la bibliografie din catalogul descoperirilor.

⁵⁶ Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 148.

⁵⁷ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, II, 3, p. 971 și fig. 404 (Bibracte, Stradonitz); I. Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbecken*, în *DissPann*, II, 18, 1942, pl. XXXVII/20 (Század — Regöly); K. Pieta, *Die Púchov — Kultur*, Nitra, 1982, p. 59 și pl. XIII/16, 21 (Liptovska Mara și Kojetin); D. Garašanin, *Katalog metala*, Beograd, 1954, p. 63 și pl. XLII/2—4 (Niš—Piro); J. Todorović, *Kelti u jugoslovočnoj Evropi*, Beograd, 1968, p. 14, 143, 151 și pl. XI/2, 8—9, XVI/4, XLVII/3—4 (Niš—Piro, Ciglana, Vršac); idem, *Scordisci*, p. 25, 75—76, 152—153, 156 și fig. 13, 52, 108—109, 111 (Dalekovoda, Niš—Piro, Zmajevka, Vukovara); Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 265; idem, *Cultura carpică*, 1973, p. 122, 148 (cu trimiteri pentru Malopolski, Olbia, Chersones).

⁵⁸ A. I. Firman'ska, *Livarni formi z rozkopok Ol'bi*, în *Arheologicini pam'jatki URSR*, VII, 1958, p. 45, 49 și fig. 1/1—2, IV/5; cf. I. I. Kozub, în *Arheologia Ukrain'skoi RSR*, II, 1970, p. 389, fig. 114.

⁵⁹ J. Todorović, *op. cit.*, p. 76 (două piese de la Zmajevka, una de tip II/1, cealaltă de tip III/2 au fost descoperite, între altele, cu o situla de bronz din sec. I î.e.n. — H. J. Egges, *Der römische Import im freien Germanien*, 1951, tip. 21, p. 161).

⁶⁰ J. Déchelette, *op. cit.*, p. 932 (Latène III).

⁶¹ K. Pieta, *loc. cit.* (Spätlatène — Stufe der Púchover Kultur).

plarele tîrzii din mediul sarmatic și carpic, încadrate pînă la începutul secolului IV e.n.⁶²

Referindu-ne strict la teritoriul Daciei, este de domeniul evidenței că între verigile timpurii aparținînd tipului I (Ațel, Ocna Sibiului) și toate celelalte există o cezură cît timp piesele încadrate în tipurile II și III nu sînt anterioare Latène-ului tîrziu. În aceste condiții chestiunea esențială este cea a provenienței verigilor, inclusiv a „modei” de a utiliza asemenea piese cu îndoit rol, funcțional și ornamental. O preluare a lor din lumea vest celtică, unde, cum s-a văzut, sînt foarte rare, nu credem că poate fi luată în discuție. Mai numeroase sînt, în schimb, acelea din zona ocupată de scordisci, tot acolo fiind semnalate destule piese similare (mai ales de tip I) databile în veacurile anterioare. Din păcate contextele în care au fost descoperite exemplarele „scordisce” propriu-zise nu sînt toate cunoscute în detalii. Cînd acestea din urmă există, pledează însă tot pentru epoca Latène tîrzie. În aceste condiții prezența la Olbia⁶³ a tiparelor pentru turnat verigi de tip I și II (fig. 8) și, mai mult, continuarea producerii de către centrele grecești nord-pontice a verigilor de tip III inclusiv în primele veacuri ale erei noastre, ni se par cu deosebire importante și ne îndeamnă să admitem că din acele centre, ca și din altele, tot grecești, s-au răspîndit atît în lumea celtică, cît și în cea daco-getică. Așadar pentru Dacia am avea de-a face cu un accesoriu de îmbrăcăminte preluat din mediul grecesc și treptat asimilat ca atîtea altele din domenii și cu destinații extrem de felurite. Mulțimea unor astfel de exemplare în centre de producție dacice bine cunoscute — cum sînt de pildă Costești și Craiova — ca și existența pieselor de tip II/2—3, III/3 și IV/1—2 care, pe lîngă unele modificări determinate de destinația lor, denotă imperfecțiuni ale tiparelor și chiar rateuri de turnare pledează pentru producerea lor în Dacia. Aceasta nu înseamnă că în ținuturile carpato-dunărene s-au turnat numai astfel de piese. Sigur s-au produs și dintre acelea „reuite”, de tip II/1 și III/2 întru nimic deosebite de exemplarele din centrele grecești⁶⁴.

În concluzie, verigile cu nodozități Latène tîrzii descoperite pe teritoriul Daciei în mediul autohton au fost preluate (ca importuri) și asimilate din lumea grecească, probabil nord-pontică. Acelea din așezări și morminte găsite în complexe bine datate nu sînt anterioare secolului I î.e.n., care acoperă și perioada de maximă utilizare a lor; de atunci înainte frecvența lor scade continuu.

I. GLODARIU

LES „BRACELETS” ORNÉS DE GLOBULES DU LA TÈNE TARDIF DE DACIE

(Résumé)

Les pièces en discussion sont définies dans la littérature soit comme des bracelets, soit comme étant des anneaux (en fonction de leur diamètre). Celles qu'on a découvert en Dacie (plus de 61) sont divisées en quatre groupes principaux, ayant chacun des variantes: I à globules disposées à une certaine distance, seules (I/1) ou en de groupes de 3—4 (I/2), II à groupes de trois globules disposées

⁶² Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 265 (cu bibl.).

⁶³ *Supra*, nota 58.

⁶⁴ Analize metalografice minuțioase, la care nu am putut apela, ar putea aduce eventual detalii în măsură să permită unele departajări.

à petites distances uniformes (II/1), inégales (II/2), inégales et à pédoncules (II/3), III en rangée ininterrompue (III/1), triple (III/2) ou à alternances de trois + deux (III/3), IV hybrides, à nombre et disposition inégaux des globules (IV/1) et en forme de boucle de ceinture sans clou (IV/2). Dans le catalogue des découvertes sont mentionnés le type et la variante pour chaque catégorie (la carte de diffusion dans la fig. 9). La série typologique a comme point de départ un anneau simple, sans ornements, dans la fig. 6. En fonction de la position de ces pièces par rapport au squelette du défunt et du milieu concret où on les a trouvés dans des habitats et des forteresses, on les considère comme étant des pièces de ceinture, ayant servi à boucler celle-ci ou à lui attacher d'autres objets ou ornements (fig. 7), ou des anneaux à en suspendre des offrandes pour les pièces trouvées dans des sanctuaires. Les plus nombreux anneaux de cette sorte ont été découverts dans la zone dace et moins dans le territoire des Scordisques en Yougoslavie. Dans le reste de l'Europe elles sont relativement rares ou, par endroits, très rares. L'existence des moules à couler ces pièces, la présence même des pièces dans les centres grecs du Nord de la Mer Noire conduisent à la supposition que c'est de cette zone qu'elles proviennent ainsi que la façon de les porter. En peu de temps elles ont été adoptées et produites par les Daco-Gètes (Costești, Craiva). Leur fabrication dans les centres nord-pontiques a continué lors des premiers siècles de notre ère. Toutes les pièces découvertes en Dacie dans des complexes datés avec certitude ne sont pas antérieures au Ier siècle avant notre ère, ce qui recouvre aussi la période de leur plus intense emploi; puis, leur fréquence diminue de façon continue.

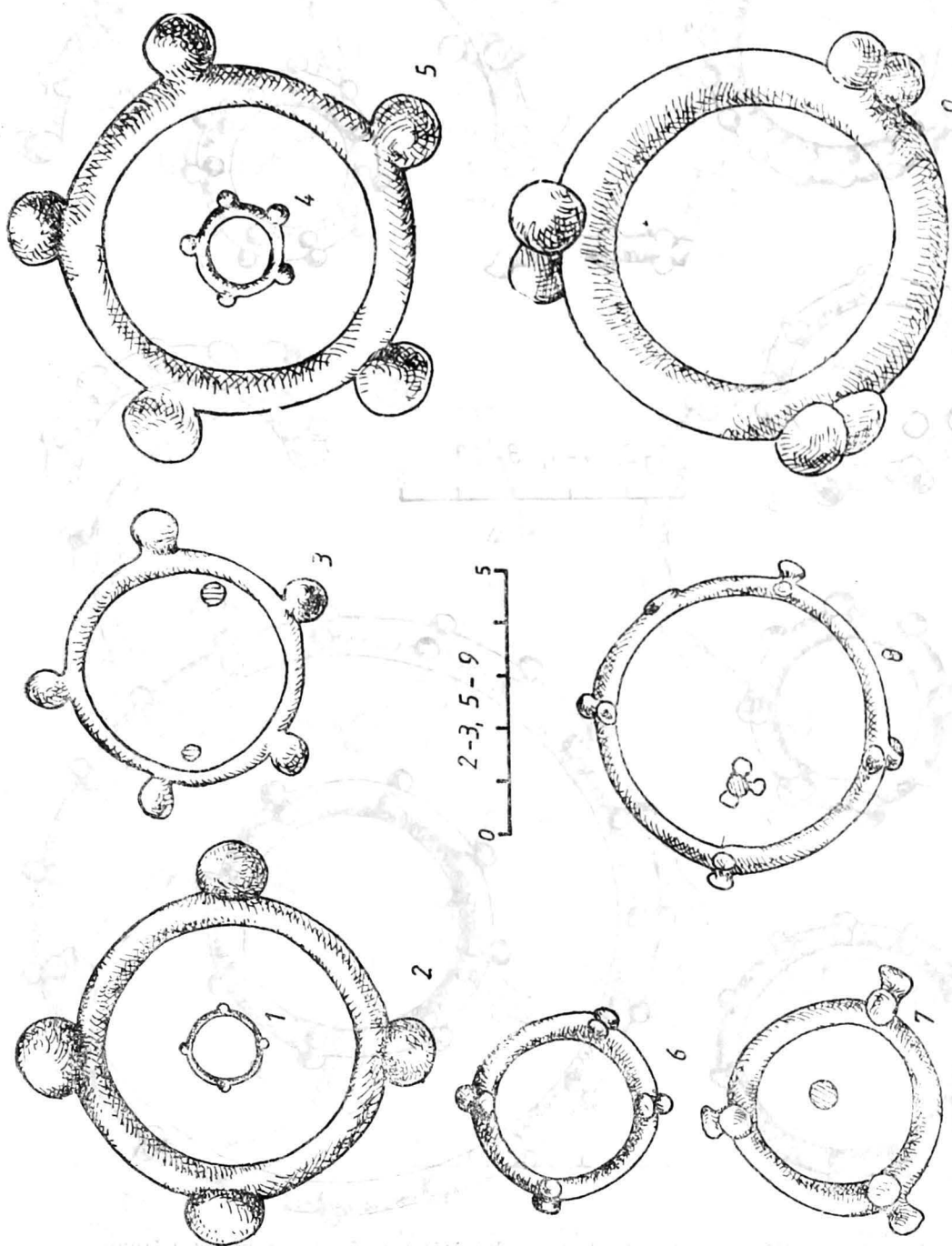

Fig. 1 — 1 Poiana ; 2—6 Craiva ; 3 Costești ; 4 Sighișoara ; 5 Pecica ; 7—8 Căpîlna ; 9 Ațel.

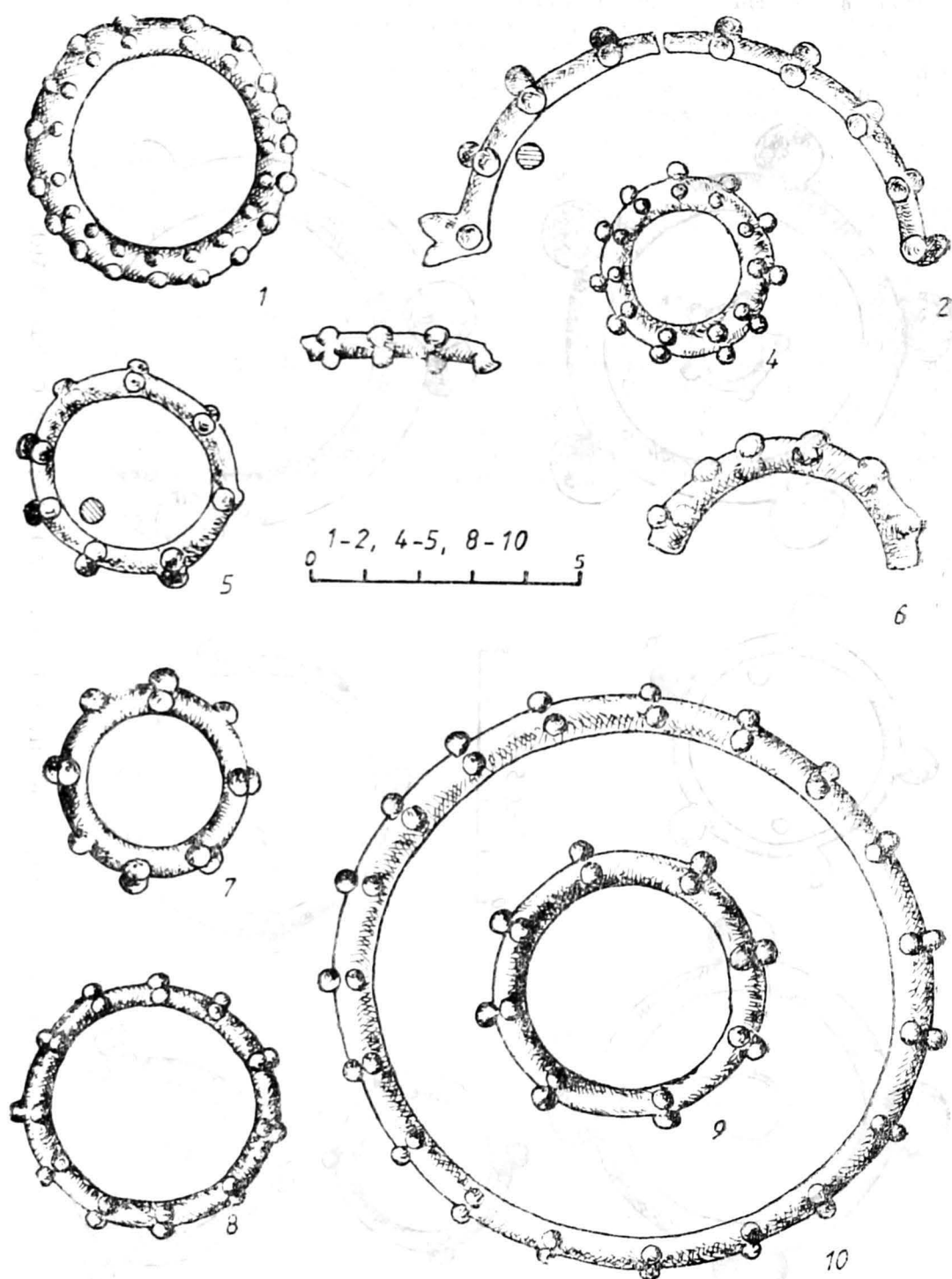

Fig. 2 — 1 Căpilna; 2, 5 Costești; 3 Răcătău; 4, 7-10 Craiva; 6 Cătunu.

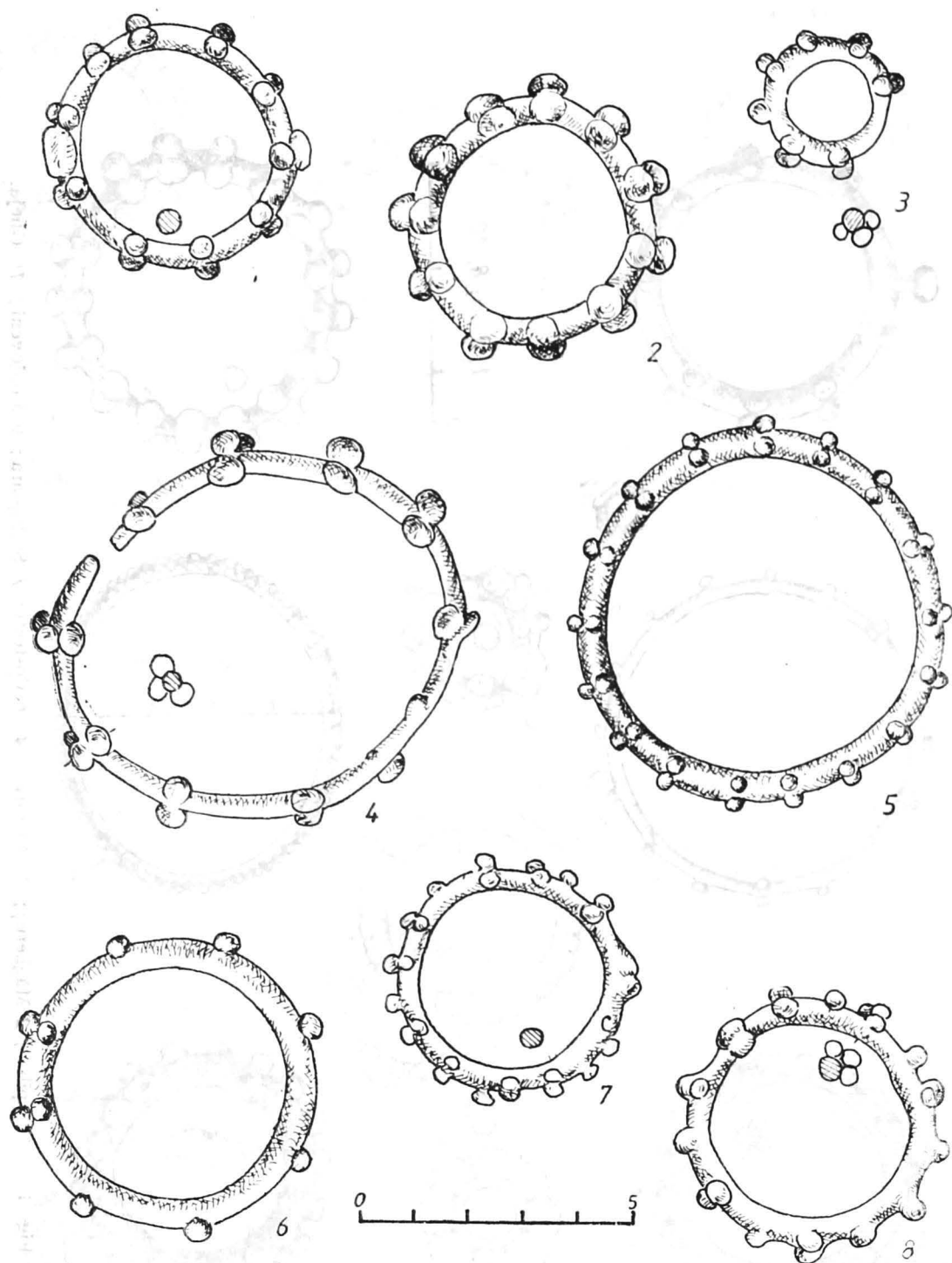

Fig. 3 — 1 Costești; 2 Sighișoara; 3-4, 8 Căpilna; 5-6 Craiva; 7 Transilvania.

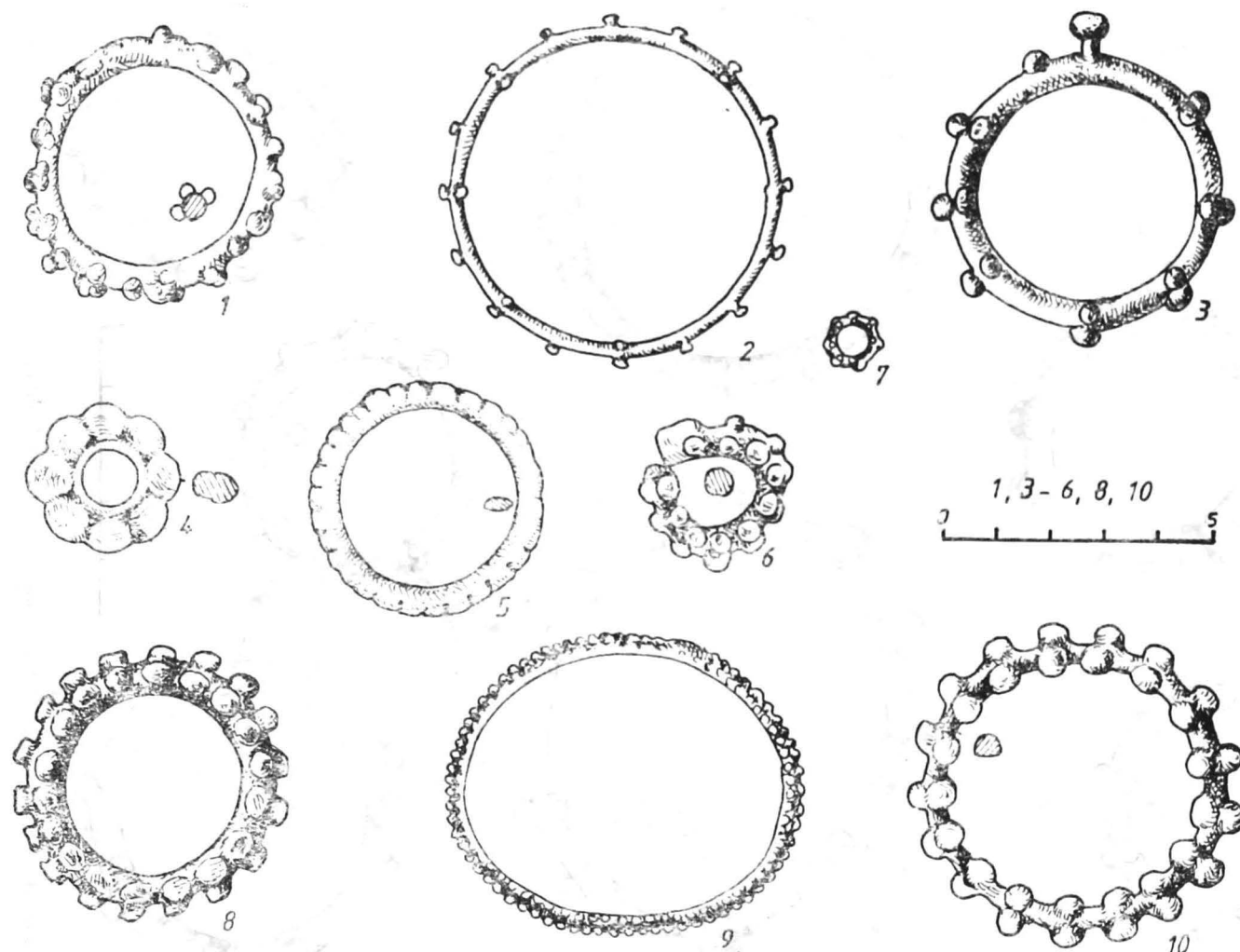

Fig. 4 — 1 Căpîlna; 2 Măgheruș; 3, 8 Craiva; 4—6 Costești; 7 Sighișoara; 9 Moldoveni; 10 Gheja.

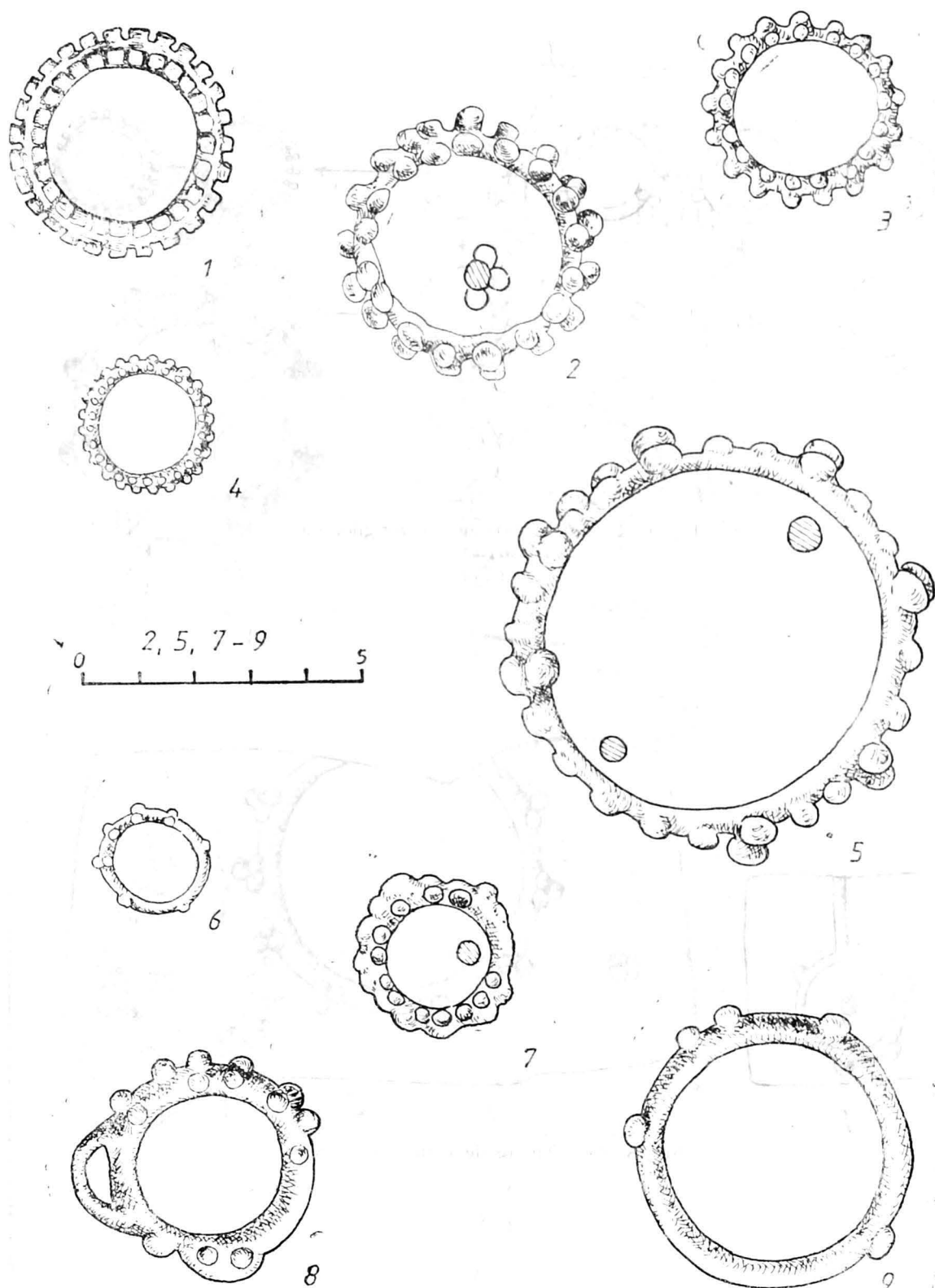

Fig. 5 — 1, 8–9 Craiva; 2 Căpilna; 3 Papiu Ilarian; 4, 6 Sighișoara; 5 Transilvania; 7 Costești.

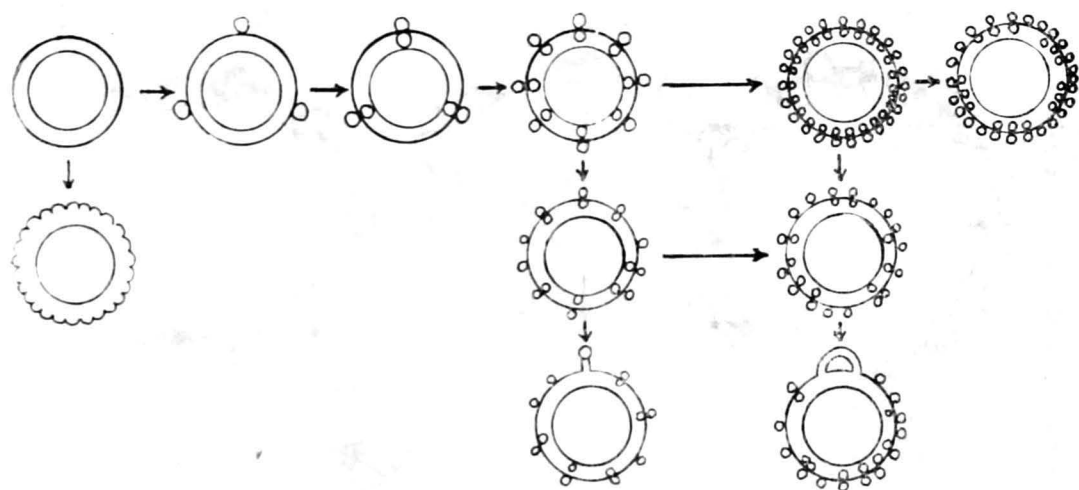

Fig. 6. Evoluția tipologică a verigilor cu nodozități.

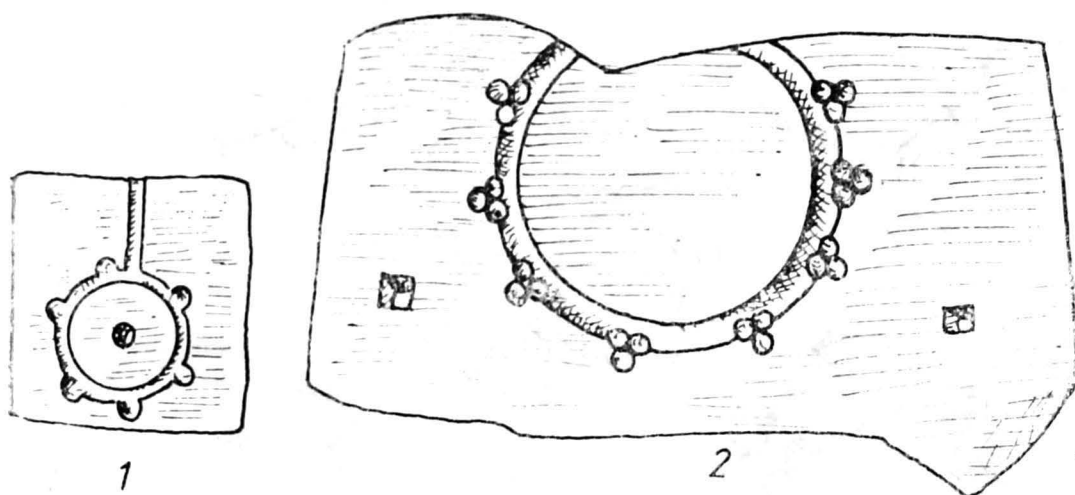

Fig. 8. 1—2 Tipare de turnat olbiene.

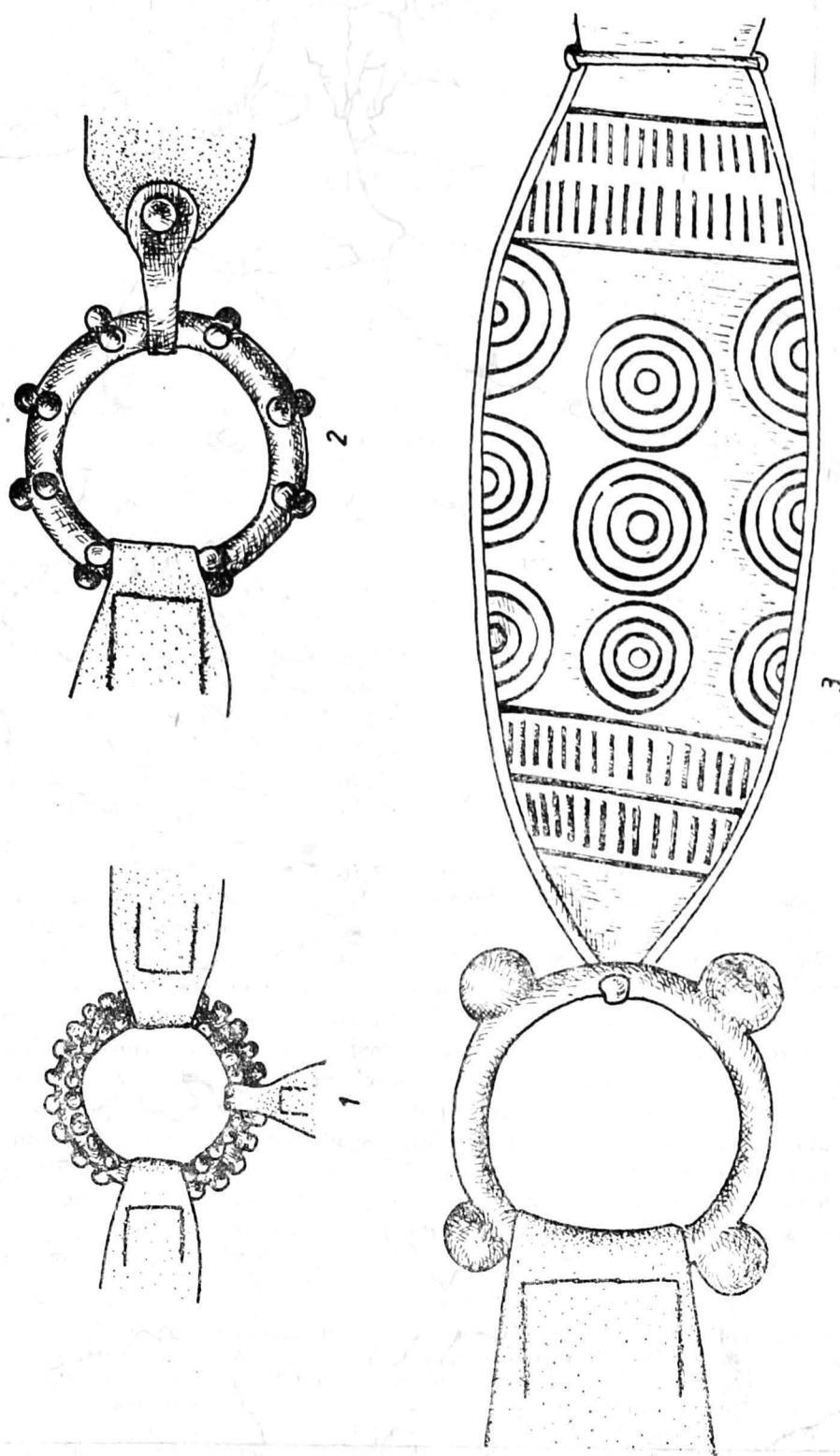

Fig. 7. Sisteme de utilizare a verigilor cu nodozități.

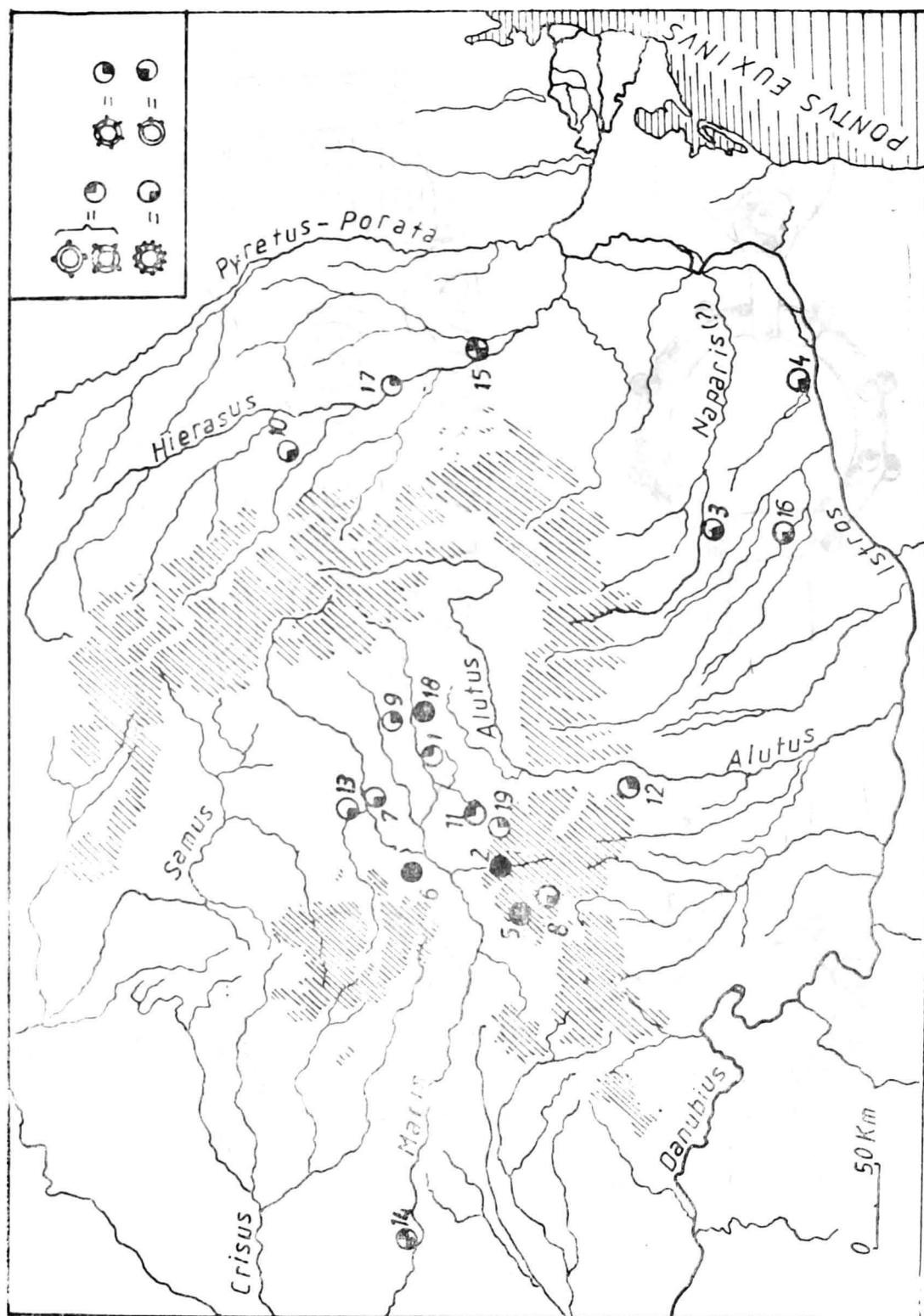

Fig. 9 — Lista localităților: 1 Ațel, 2 Căpilna, 3 Cătunu, 4 Ciocănești, 5 Costești, 6 Craiva, 7 Gheja, 8 Grădiștea Muncelului, 9 Măgherus; 10 Moldoveni, 11 Ocna Sibiului, 12 Ocnita, 13 Papiu Ilarian, 14 Pecica, 15 Poiana, 16 Popești, 17 Răcătău, 18 Sighișoara, 19 Tilișca.

LA ROMANISATION DE LA PROVINCE DE DACIE

Le caractère roman de la langue roumaine suppose une phase historique durant laquelle le latin dominait dans l'espace géographique où le roumain allait se constituer. Cette aire ne pouvant être en aucun cas le territoire originaire du latin, il s'ensuit que la domination de la langue latine dans la zone large de la formation du roumain fut le résultat d'un *processus de romanisation*.

Le terme de *romanisation* est souvent employé dans les acceptions les plus diverses, en commençant par l'imitation des produits romains et l'adoption de certains procédés techniques venus de l'Empire romain, et finissant avec le phénomène qui transforma des peuples et des peuplades non-romains, parlant des langues différentes (parfois très différentes) du latin, en communautés humaines latinophones. Si l'on acceptait cet emploi très diversifié du terme, on pourrait parler, à la rigueur, d'une „romanisation“ de la culture matérielle, de la vie sociale et politique ou bien d'une „romanisation“ juridique (obtention de la citoyenneté romaine), à la condition expresse de faire chaque fois les précisions nécessaires. En d'autres mots, on peut admettre l'application du terme de *romanisation* aux aspects mentionnés plus haut, mais *seulement dans certaines conditions*, uniquement si l'on ne perd pas de vue le fait que cette application est conventionnelle, et que le phénomène de la romanisation proprement dite représente autre chose.

La romanisation est avant tout un *phénomène linguistique* et, en second lieu, un *phénomène spirituel*. On peut affirmer qu'une population non-romaine a été romanisée seulement si elle a abandonné son propre idiome, en le remplaçant dans la vie quotidienne par le latin, et si elle est parvenue à acquérir une mentalité (*forma mentis*) romaine en adoptant même partiellement les croyances, les coutumes et autres éléments de la culture spirituelle romaine. Analogiquement, un territoire donné peut être considéré romanisé si une large majorité de sa population utilise le latin comme langue habituelle, quotidienne, dans la vie économique, sociale, familiale. Une province de l'Empire ne saurait être considérée romanisée si la majorité de ses habitants parlaient une autre langue que le latin, la diffusion des produits romains sur son territoire et le nombre des gens possesseurs de la citoyenneté romaine n'ayant aucune importance¹. Le fait linguistique reste donc décisif et en son absence on ne peut guère parler d'une romanisation véritable.

¹ Il en ressort clairement que la romanisation, dans le sens propre du terme, ne constitue pas un phénomène appartenant à la sphère de la culture matérielle, ce qui ne signifie nullement que les produits de la culture matérielle ne peuvent être utilisés pour saisir le phénomène de la romanisation. Un amphithéâtre est un édifice, un objet matériel, mais il est en même temps un témoignage du goût spécifiquement romain (et non pas grec, syrien, égyptien, etc.) pour un genre déterminé de divertissements (combats de gladiateurs, combats contre les fauves), goût qui constitue un aspect de la mentalité romaine. Pareillement, les statues

On est en droit de conclure que la romanisation peut être regardée théoriquement sous un double aspect. La colonisation massive d'éléments latinophones dans un territoire inhabité, ou faiblement habité, constitue *ipso facto* la romanisation de celui-ci. Mais, quand une province de Rome est habitée par une nombreuse population non-romaine — et c'est la seule situation vérifiée en pratique — on peut parler de sa romanisation seulement si les autochtones sont arrivés à abandonner leur propre langue et à adopter le latin.

La vérité est que dans la littérature de spécialité le terme de *romanisation* est souvent employé en relation avec la culture matérielle, la vie politique et sociale, le statut juridique des habitants d'une province, etc., et il n'est pas possible de mettre fin à cette situation ou de l'ignorer. La solution serait, peut-être, d'admettre qu'il y ait deux genres de romanisation: une *romanisation essentielle* consistant en l'adoption de la langue latine et l'acquisition d'une *forma mentis* romaine, et une *romanisation extérieure* illustrée par l'adoption de la culture matérielle romaine, par l'obtention de la citoyenneté romaine, etc.

Evidemment, dans ce cas on doit poser le problème du rapport entre la romanisation extérieure et la romanisation essentielle. La vie économique romaine, par exemple, représente une condition matérielle de la romanisation essentielle grâce à l'intégration des autochtones dans le mode de vie romain. L'essor des villes, la création dans les campagnes de nombreux domaines, représentant des foyers de romanisation, la hausse du niveau de vie, liée nécessairement au développement de la production et des échanges, contribuent à la force et au succès de la politique d'intégration et d'assimilation des autochtones². On peut affirmer que les transformations économiques consécutives à la conquête romaine ont été le véhicule de la romanisation³; bien sûr, importantes sont ici les structures économiques du type romain et non pas les procédés techniques, qui ont souvent été adoptés par des populations vivant hors de l'Empire et jamais véritablement romanisées.

Du point de vue chronologique, la romanisation extérieure précède la romanisation essentielle. La population autochtone d'une province quelconque adoptera les produits supérieurs de la culture matérielle romaine plus vite que les croyances et la langue des nouveaux maîtres, et l'intégration des autochtones dans les structures économiques romaines est plus facile à réaliser que leur assimilation linguistique. Pourtant, cette antériorité chronologique ne fait guère nécessairement et automatiquement de la romanisation extérieure le premier pas vers la romanisation essentielle: entre les deux genres de romanisation il n'y a pas de relation de cause à effet.

En Pannonie, par exemple, dès le début de la domination de Rome, les produits artisanaux romains avaient éliminé les produits indigènes, mais ce fait n'a pas entraîné immédiatement une modification considérable des coutumes, de la langue et de l'habitat de la population autochtone⁴. Il est vrai que la romani-

et les reliefs représentant des divinités parlent de la diffusion de la culture romaine dans une région donnée, tandis que les inscriptions, qui sont aussi des objets matériels, témoignent du poids des différentes langues employées sur un certain territoire.

² Voir Monique Clavel, *Béziers et son territoire dans l'antiquité*, Paris, 1970, p. 628.

³ J. de C. Serra-Rafols, *La Hispania Romana*, Zaragoza, 1954, p. 8—9.

⁴ T. Nagy, dans *Le rayonnement de la civilisation grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1975, p. 379.

sation essentielle de la Pannonie s'est produite ensuite, mais l'exemple d'autres provinces, surtout orientales, où elle ne s'est jamais réalisée, en dépit de la diffusion des produits du type romain et de l'imposition des structures économiques romaines, montre assez clairement que l'aspect extérieur de la romanisation, antérieur chronologiquement, n'entraîne pas obligatoirement l'aspect essentiel.

On connaît aussi la situation contraire, quand la romanisation essentielle s'est réalisée sans une romanisation extérieure complète. En Gaule, la civilisation des conquérants n'a pas réussi à imposer, par exemple, le vêtement romain; le costume gaulois s'est conservé parce que mieux adapté au climat; dans le domaine de la religion les croyances romaines se sont mélangées aux celtiques, mais la langue latine a eu le dessus⁵.

Afin que le processus de romanisation d'une province⁶ pût se réaliser, trois conditions principales devaient être remplies. La première était la colonisation intense d'éléments latinophones, une colonisation non limitée aux centres urbains, mais pénétrant massivement les régions rurales aussi. Dans une province comme l'Égypte, où la colonisation romaine a été numériquement insignifiante, la romanisation ne s'est jamais accomplie; en Afrique, où la colonisation s'est limitée au milieu urbain, la romanisation resta superficielle et la romanité ne survécut que peu de temps à la chute de la domination impériale.

La deuxième condition était la coexistence réelle et permanente des autochtones et des éléments latinophones colonisés. L'absence de cette condition a fait, par exemple, qu'une partie de l'Illyrie demeure non-romanisée.

Enfin, la troisième condition était la supériorité d'ensemble (et pas nécessairement dans tous les domaines) de la civilisation romaine par rapport à celle des autochtones. Dans le cas des provinces de civilisation et de langue grecques la romanisation ne s'est pas produite précisément pour cette raison, même si une colonisation relativement importante eût eu lieu.

On verra un peu plus loin que toutes ces conditions se rencontrent dans la Dacie romaine.

Eutrope affirme qu'après la conquête de la Dacie, Trajan a fait venir dans cette province „de tout le monde romain des multitudes infinies de gens pour labourer les champs et peupler les villes“⁷. Bien qu'il soit peu probable que la colonisation fût achevée aux temps de Trajan, les colons amenés par lui étaient suffisamment nombreux pour avoir constitué, au début du règne d'Hadrien, un argument des conseillers de l'empereur contre l'abandon de la province nord-danubienne⁸.

Bien que laconique, le passage mentionné d'Eutrope est extrêmement significatif et apporte des précisions importantes pour ce qui est de la colonisation de la nouvelle province. Il ressort du texte que l'origine des colons était très diverse (*ex toto orbe Romano*), que la colonisation fut une action officielle et massive (*Traianus ... infinitas eo copias hominum transtulerat*) et qu'elle avait pénétré aussi bien les zones rurales que les centres urbains (*ad agros et urbes colondas*). Il est remarquable que la relation d'Eutrope trouve sa confirmation dans toute une série d'autres sources.

⁵ P.—M. Duval, *La vie quotidienne en Gaule pendant la paix romaine*, Paris, 1952, p. 332.

⁶ Quand on emploie le terme de *romanisation* sans autre précision aucune, on pense évidemment à la *romanisation essentielle*.

⁷ Eutrope, VIII, 6, 2.

⁸ *Ibid.*

En effet, les inscriptions attestent la présence en Dacie des colons venus des deux Mésies, de Dalmatie, Pannonie, Norique, Thrace, mais également d'autres contrées plus éloignées: Italie, Grèce, Asie Mineure, Syrie⁹. Les découvertes archéologiques témoignent du caractère massif de la colonisation, ainsi que de son double aspect — urbain et rural: à côté de 11 ou 12 villes de la province de Dacie¹⁰, il y a quelques six cent endroits dans le milieu rural aux découvertes archéologiques de facture romaine provinciale¹¹. Quant au caractère officiel et rapide de la colonisation, il est tout à fait naturel: l'Empire voulait peupler ce bastion avancé du plus grand nombre possible d'éléments romains, et de surcroît, les pertes en vie humaines subies par les Daces pendant les deux guerres défensives contre Trajan imposaient une colonisation massive et sans retard pour l'exploitation des riches ressources du sol et du sous-sol daces¹².

La colonisation de la Dacie n'a pas pris fin avec le règne de Trajan. Même si l'on ne dispose pas de preuves sur la continuation de l'action colonisatrice sous les empereurs suivants (mais il semble bien qu'Hadrien ait fait venir des colons de Palmyre), il est certain qu'une colonisation non-officielle d'artisans, commerçants, d'agriculteurs aussi peut-être, s'est produite jusqu'au IIIème siècle¹³, sans parler du fait que l'armée de la Dacie a été, à certains moments, fortifiée avec de nouvelles unités¹⁴, que ses effectifs ont été complétés, au moins pour un temps et partiellement, avec des recrues des provinces d'origine (Britannia, Gallia, Hispania, etc.), et que, ainsi que l'on constate dans tout l'Empire¹⁵, la majorité des vétérans demeuraient dans la province où ils avaient servi, dans ce cas en Dacie.

Le seul aspect que le texte d'Eutrope ne permet pas d'entrevoir concerne la langue parlée par les colons transférés ou venus de leur propre chef en Dacie. Le problème est pourtant complètement élucidé, à notre sens, grâce aux documents épigraphiques de la province: sans ignorer les réserves qu'on peut formuler à cet égard¹⁶, on n'a pas le droit de passer outre l'existence d'une majorité absolument écrasante d'inscriptions latines (environ 3000) contre celles rédigées dans une autre langue (environ 40 inscriptions grecques et 7 ou 8 palmyréennes, celles-ci en général bilingues, c'est-à-dire ayant le texte en latin aussi)¹⁷. Le décalage reste

⁹ Voir I. I. Russu, dans *AJSC*, IV, 1941—1943, p. 186—233; M. Macrea, dans *IstRom*, I, p. 382—386.

¹⁰ L'incertitude en ce qui concerne le nombre total des villes de la Dacie romaine provient du fait que certains spécialistes identifient Malva à Romula, tandis que d'autres la considèrent comme une ville à part, encore non identifiée sur le terrain.

¹¹ Cf. Iudita Winkler, dans *SCIVA*, 25, 4, 1974, p. 511.

¹² Eutrope, *loc. cit.*

¹³ Voir *TransAni*, p. 145, note 1; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Bucu-rești, 1969, p. 253.

¹⁴ L'unité la plus importante fut la Vème légion Macédonienne, transférée en Dacie, à Potaissa, en 167—168, de Troesmis (Mésie Inférieure).

¹⁵ Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, dans *L'antiquité classique*, XLVII, 1978, 2, p. 557—560.

¹⁶ Voir G. Mihailov, dans *L'onomastique latine* (Colloques internationaux du CNRS, n° 564), Paris, 1977, p. 349.

¹⁷ Voir I. I. Russu, dans *StComSibiu*, 12, 1965, p. 47—82, auxquelles s'ajoutent quelques inscriptions palmyréennes mises au jour ces dernières années (S. Sanie, dans *ArhMold*, IV, 1966, p. 355—359; idem, dans *Dacia*, N. S., XIV, 1970, p. 405—409).

important même si l'on élimine les inscriptions à caractère officiel¹⁸. En outre, il est significatif que des personnages originaires des provinces orientales de l'Empire dédient des inscriptions *en latin* aux dieux de leurs ancêtres (*Dii patrij*)¹⁹.

Ces faits démontrent que les éléments colonisés en Dacie étaient, dans leur grande majorité, latinophones, indépendamment de leur origine ethnique et de la province d'où ils venaient. Cet apport massif de population latinophone fit, dès le début, de la Dacie une province de langue latine, comparable de ce point de vue aux provinces occidentales de l'Empire: Hispania, Gallia, Pannonia, Dalmatia, etc.

Le caractère urbain et rural à la fois de la colonisation fit que les nouveaux venus soient entrés en contact avec les autochtones daces partout dans la province, circonstance favorisant la romanisation de ceux-ci.

Les découvertes archéologiques représentent un témoignage certain permettant d'affirmer que les Daces ne vivaient pas isolés, mais, au contraire, dans un contact étroit et permanent avec les colons et les soldats de Rome. Encadrées dans les unités auxiliaires de l'armée de Dacie²⁰, les recrues daces ne pouvaient pas manquer de participer à la vie *romaine* des troupes dont elles faisaient partie. Les découvertes de Cinciș et de Sintămăria Orlea (dép. de Hunedoara) suggèrent l'exploitation des éléments autochtones sur des domaines appartenant aux colons romains. Dans les habitats et les nécropoles daces de la province les objets de facture romaine provinciale sont très nombreux, ce qui atteste au moins la participation des autochtones à un échange intense de marchandises avec les colons, sinon une véritable coexistence dans les mêmes habitats²¹.

Il est assez difficile à préciser la situation sociale des autochtones dans le cadre du nouvel ordre. Il est certain qu'ils se manifestent, dans la grande majorité des cas, par des éléments très modestes, populaires, de leur civilisation: fonds de cabanes, céramique non tournée²². Cette situation s'explique probablement par la rapide romanisation extérieure (la culture matérielle) d'une grande partie des autochtones, et spécialement par l'intégration immédiate des anciennes élites daces dans le mode de vie romain.

La conquête avait absorbé la Dacie dans la sphère du système esclavagiste romain, mais on ne doit pas identifier ce fait à sa transformation dans un pays esclavagiste du type classique. Il y avait en Dacie, comme dans le reste de l'Empire, des maîtres et des esclaves²³, mais il y avait aussi une nombreuse couche moyenne formée d'hommes libres du point de vue juridique (agriculteurs, artisans, marchands, ouvriers, etc.), dont faisaient partie la majorité des autochtones daces.

¹⁸ Il est douteux d'ailleurs que toutes ces épigraphes doivent être éliminées du calcul, car il y a assez de cas dans lesquels des personnages officiels dédient des inscriptions votives tant en latin qu'en grec, ce qui démontre que l'emploi du latin n'était guère obligatoire.

¹⁹ Par exemple, P. Aelius Theimes de Sarmizegetusa (CIL III 7954=IDR, III/2, 18).

²⁰ C. Daicoviciu, dans *Tribuna*, Cluj, XVème année, n° 2 (729) du 14 janvier 1971, p. 4 et n° 6 (733) du 11 février 1971, p. 12.

²¹ Voir D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980, *passim*.

²² Le trésor d'Ațel, qui comprend des objets de parure en argent de tradition dace semble être une exception; voir I. H. Crișan, dans *Dacia*, N. S., III, 1959, p. 353—367.

²³ Voir D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, qui exagère pourtant le poids des relations esclavagistes dans la province trajane.

La masse des exploités, surtout en agriculture, était constituée par la population autochtone vivant, au moins partiellement, dans ses anciennes communautés villageoises²⁴.

Il est difficile à dire dans quelle mesure l'exploitation romaine pesait sur la paysannerie dace plus durement que l'exploitation antérieure de celle-ci par la propre aristocratie (*tarabostes*), mais il est très probable que les choses se soient passées ainsi. Toutefois, il ne faut pas oublier que l'exploitation de la Dacie *en tant que province* par l'Empire romain faisait sentir ses effets non seulement par les autochtones, mais aussi par une partie notable des colons. Si la situation de ceux-ci était sans doute meilleure que celle de la grande masse des autochtones, cela ne signifie pas qu'ils aient été exempts d'exploitation. Le contrat aux termes duquel le mineur Memmius s'engage à travailler pendant 153 jours pour la somme de 70 deniers chez Aurelius Adiutor, fermier de puits aurifères²⁵, est un exemple éloquent à cet égard, et les 80.000 sesterces donnés pour l'approvisionnement en blé par le chevalier romain Q. Aurelius Tertius de Sarmizegetusa en 142 de n. ère²⁶ montrent qu'il y avait dans les villes de la Dacie une couche pauvre, qui, d'après les données archéologiques, n'était pas formée d'autochtones²⁷. On ne peut guère saisir des différences notables en ce qui concerne la situation économique et sociale entre une nécropole de colons pannoniens comme celle de Sighişoara (dép. de Mures)²⁸ et les nécropoles daces de Obreja et Sopor de Cîmpie²⁹.

La coexistence des colons avec les autochtones a effacé progressivement les frontières qui les séparaient. Pas à pas, à la place des différences ethniques se sont imposées les différences économiques et sociales. Certains éléments autochtones ont réussi, avec le temps, se frayer chemin vers des situations sociales meilleures et enfin, la *Constitutio Antoniniana* de 212 de n. ère, en octroyant en masse la citoyenneté romaine, a liquidé probablement les dernières discriminations consécutives à la conquête.

Aux Ier siècle av. n. ère — Ier siècle de n. ère les Daces avaient créé une civilisation avancée, spécifique à la phase finale du Second âge du fer, mais les Romains ont implanté en Dacie une civilisation technique supérieure. En agriculture, le soc de charrue massif du type romain a remplacé le soc thraco-dace; les outils artisanaux se sont perfectionnés et les métiers se sont diversifiés par rapport à l'époque antérieure. La productivité du travail s'est accrue dans l'agriculture tout comme dans les métiers, satisfaisant aux besoins d'une population considérablement plus grande; même dans les habitats et dans les nécropoles autochtones, daces, la céramique de facture romaine provinciale, de bonne qualité, travaillée exclusivement au tour, est très riche, parfois même prédominante quantitativement. Des métiers inexistantes à l'époque précédente, tels la taille des statues et l'incision des inscriptions sur pierre, le travail des agrimensoirs, des bri-

²⁴ Cf. P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova Orînduirea feudală*, Bucureşti, 1964, p. 19.

²⁵ IDR, I, TabCerD XI.

²⁶ CIL III 1448 = IDR, III/2, 72.

²⁷ Dans la capitale de la province on n'a pas découvert, du moins jusqu'à ce jour, des vestiges de facture dace; ceux-ci, très nombreux dans le milieu rural et même dans les camps, sont rares dans les villes de la Dacie.

²⁸ Nous remercions I. Mitrofan, qui dirigea les fouilles dans la nécropole de Sighişoara (lieu-dit „Pîrful Hotarului”), pour l'information qu'il a bien voulu nous donner.

²⁹ D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Sopor de Cîmpie*, Bucureşti, 1976.

quetiers, des graveurs de gemmes, etc. sont apparus. Des métiers autrefois exclusivement domestiques (le tissage, par exemple) ont commencé à être pratiqués dans des ateliers spécialisés. L'essor des métiers produisant des marchandises a déterminé le développement du commerce. Un vaste et bien entretenu réseau de routes fut construit, des villes sont apparues, et avec elles une vie urbaine florissante que la Dacie n'avait jamais connue avant la conquête. On a érigé en Dacie des centaines d'édifices monumentaux en pierre, non seulement à destination militaire et religieuse, mais aussi de caractère civil. L'emploi de l'écriture, attesté par de nombreux documents épigraphiques, connaît une grande diffusion.

La domination romaine apporta donc à la Dacie un développement économique et culturel réel.

Il est vrai que ce développement de la province fut chèrement payé des vies humaines sacrifiées pendant les deux guerres contre Trajan, de la perte de l'indépendance de la Dacie, de l'interruption brutale de l'évolution combien prometteuse de la civilisation dace, de l'exploitation de la population autochtone et des ressources de la province. Cependant, ces conséquences négatives réelles de la conquête trajane n'annulent pas la supériorité objective de la civilisation romaine.

On voit donc qu'en Dacie existaient les conditions essentielles pour l'accomplissement de la romanisation: la colonisation massive, urbaine et rurale, d'éléments latinophones, la coexistence des autochtones avec les colons et les militaires latinophones de Rome et l'implantation dans la province d'une civilisation supérieure à celle des autochtones. Il reste à établir si et dans quelle mesure ces conditions favorables ont fait de la romanisation une réalité historique en Dacie.

La romanisation extérieure est clairement illustrée par la diffusion rapide et générale de la culture matérielle du type romain provincial dans la Dacie trajane et par l'adoption des produits romains par les autochtones. Pourtant, ce ne sont pas les seuls indices. L'analyse des inscriptions de la Dacie conduit à la conclusion que la multiplication continuelle des gentilices impériaux *Ulpus* (le moins attesté), *Aelius* (plus fréquent) et *Aurelius* (le plus fréquemment attesté) représente en grande partie l'accès des autochtones à la citoyenneté romaine dans un rythme toujours plus rapide. Ce fut le cas des certains Aelii autochtones du territoire de la ville de Napoca, dont les fils ont servi dans la IIIème légion Auguste de Lambèse; en obtenant de l'empereur Hadrien la citoyenneté romaine (à l'instant où l'ancien *vicus* devenait *municipium*), ils envoient leurs fils comme gage de loyauté à servir dans l'armée d'Afrique³⁰.

La réalisation rapide de la romanisation extérieure des autochtones a été facilitée du fait qu'ils étaient en contact avec la civilisation romaine dès le IIème siècle av. n. ère, et qu'ils avaient adopté certains de ses éléments bien avant la conquête³¹. Il est remarquable que les éléments en question n'appartenaient pas exclusivement à la sphère de la culture matérielle. L'inscription *DECEBALVS PER SCORIOLO* sur un vase de culte découvert à *Sarmizegetusa regia*³² et quelques lettres latines incisées sur des tessons mis au jour dans l'habitat d'Ocnița (dép. de Vil-

³⁰ CIL VIII 18085.

³¹ Voir I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 133—170.

³² C. Daicoviciu, dans *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 201—204.

cea)³³ témoignent de l'emploi de l'alphabet latin par les Daces, tandis qu'un médaillon en terre cuite trouvé dans l'un des sanctuaires de Sarmizegetusa représente la déesse Bendis sous les traits de la Diane romaine³⁴. Au moment de la conquête trajane la civilisation romaine n'était pas pour les Daces — ou du moins pour une certaine couche sociale des Daces — une nouveauté absolue. D'ailleurs, la civilisation dace a toujours été ouverte aux influences avancées et son appartenance, dans sa période d'apogée, au monde classique ne pouvait que faciliter l'adoption de la civilisation romaine implantée, depuis 106, dans la province³⁵ et, par conséquence, la romanisation extérieure des autochtones.

Le problème de la romanisation essentielle est plus complexe. Etant avant tout un phénomène linguistique, il est naturel que la romanisation essentielle se laisse difficilement surprendre dans les découvertes archéologiques. Toutefois, la comparaison et la confrontation des données linguistiques, épigraphiques et archéologiques permettent de formuler certaines conclusions à cet égard.

Il faut souligner dès le début le fait qu'en Dacie ont été présents et ont agi des facteurs qui en d'autres provinces aussi ont contribué à la diffusion et à la victoire de la langue latine, des croyances, des goûts et des coutumes romains.

Le latin était la langue officielle de la province, la langue de l'armée, de l'administration et de la justice, et toutes ces institutions contribuaient à sa diffusion³⁶.

A l'exception de certaines unités recrutées parmi les populations périphériques de l'Empire, l'armée était latine du point de vue linguistique. On donnait les ordres en latin, les cérémonies et la vie militaire toute entière employaient le latin comme moyen d'expression et de communication. Les soldats étaient obligés par la force des circonstances à apprendre le latin; le processus était si rapide et si profond, qu'en 70 de n. ère les auxiliaires belges, révoltés contre Rome, prononcent en latin leur serment à l'Empire des Gaules³⁷. Après 25 ans (ou plus) de service militaire, tous les soldats, indépendamment de leur origine, étaient latino-phones.

Le rôle de l'armée dans la romanisation des provinces est bien connu et unanimement reconnu par les meilleurs spécialistes de l'histoire de l'Empire romain³⁸. Le contact avec les autochtones se réalisait surtout grâce aux troupes auxiliaires dont les soldats recevaient généralement la citoyenneté romaine à la fin de leur long service militaire et s'établissaient ensuite dans les provinces où ils avaient servi, de préférence à proximité du camp de leur ancienne unité³⁹. De ce point de vue, la situation de la Dacie ne se distinguait en rien de l'état des choses existant dans les autres provinces latinophones de l'Empire.

En effet, le besoin de transformer la Dacie en un bastion de l'Empire dans le Sud-Est de l'Europe a rendu nécessaire une grande concentration de troupes

³³ D. Berciu, dans *SCIVA*, 30, 4, 1979, p. 489—498.

³⁴ C. Daicoviciu et I. H. Crişan, dans *Materiale*, V, 1959, p. 396—397.

³⁵ Voir H. Daicoviciu, dans *ActaMN*, V, 1968, p. 51—58; cf. pour la Gaule, J.—J. Hatt, *Histoire de la Gaule romaine*, IIIème édition, Paris, 1970, p. 19.

³⁶ Cf. P.—M. Duval, *op. cit.*, p. 46—47.

³⁷ Fr. Cumont, *Comment la Belgique fut romanisée*, Bruxelles, 1914, p. 18—19.

³⁸ Voir, par exemple, S.—J. de Laet, dans *Mélanges Piganiol*, II, p. 951—961; H.—G. Pflaum, dans *Propyläen Weltgeschichte*, IV, p. 385; H. Callies, dans *45. BRGK*, 1964, p. 130—227.

³⁹ M. Pavan, *La provincia romana della Pannonia Superior* (=Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Memorie. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, serie VIII, vol. VI, fasc. 5), Roma, 1955, p. 488, 494.

dans la nouvelle province. Dans les premiers huit ans de domination romaine il y avait en Dacie deux sinon trois légions (la XIIIème *Gemina*, la IVème *Flavia Felix* et, peut-être, la Ière *Adiutrix*), et dans les années suivantes (114—118) deux (la Ière légion *Adiutrix* partant pour l'Orient contre les Parthes)⁴⁰. Sous Hadrien, qui transféra à Singidunum la IVème légion *Flavia Felix* et sous Antonin le Pieux la province ne gardait qu'une légion, mais en 167—168 Marc-Aurèle fit venir à Potaissa la Vème légion Macédonienne; celle-ci restera en Dacie, tout comme la XIIIème légion *Gemina* d'Apulum, jusqu'à la retraite aurelienne. Outre les légions, quelques 80 unités auxiliaires⁴¹ sont attestées dans la province. La majorité venaient des provinces occidentales depuis longtemps soumises à la romanisation, et dans une période où les unités auxiliaires étaient de plus en plus romanisées⁴². Disseminés dans toute la province, à l'intérieur comme aux frontières, les camps militaires n'étaient pas seulement des écoles de langue latine pour les soldats, mais aussi, avec les habitats du voisinage, de véritables foyers de diffusion de la langue latine dans les rangs de la population autochtone. Celle-ci fournissait, d'ailleurs, des soldats aux troupes auxiliaires qui veillaient sur la province, ainsi qu'atteste la découverte de céramique dace dans les camps de *Angustia*, *Micia*, *Gilău*, *Bologa*, etc. En s'établissant dans les habitats près des camps, en y fondant des familles et en s'apparentant aux autochtones, les vétérans des troupes romaines poussaient en avant le processus de romanisation, en lui conférant un caractère permanent. L'attention toujours accrue accordée par les autorités aux vétérans — dès l'époque des Sévères ils font partie des *honestiores* — peut être comprise seulement si l'on admet que, en tant que citoyens romains, ils devenaient des instruments tout aussi utiles à l'idée romaine qu'au temps de leur service militaire⁴³.

Sans considérer, à la façon de certains auteurs⁴⁴, que l'urbanisation fût le principal facteur de la romanisation, il est sûr que les villes ont joué un rôle important dans ce phénomène. Les villes étaient des centres administratifs et de justice pour des vastes territoires ruraux, et ces activités se déroulaient en latin. En même temps, les villes étaient des centres d'activité économique (métiers, commerce), et le latin était aussi la langue du processus de production, une production plus avancée que celle de l'époque précédente. Toute la vie des centres urbains de la Dacie — depuis leur organisation en *municipia* et *coloniae* jusqu'à l'architecture des *fora*, des thermes et des amphithéâtres — était une vie du type romain, circonstance qui dut avoir une influence profonde sur les autochtones établis dans les villes.

Cependant, la majorité de la population dace vivait évidemment à la campagne. A cet égard il convient de noter que certains habitats daces ont disparu

⁴⁰ Il n'y a pas de raison sérieuse de croire, avec Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983, p. 157—158, que la IVème légion *Flavia Felix* aurait quitté, elle aussi, la province nord-danubienne en 114.

⁴¹ Environ 20 *alae*, 48 *cohortes*, et 16—17 formations de *numeri*, *pedites singulares*, *vexillationes*, etc. Il est vrai que certaines unités n'ont stationné que peu de temps en Dacie.

⁴² H. Callies, *op. cit.*, p. 194.

⁴³ Nous croyons que ce n'est pas par hasard que, sauf le *vegliote*, le roumain est la seule langue dans laquelle le terme désignant l'homme âgé („bătrîn“) dérive du latin *veteranus*.

⁴⁴ Par exemple, L. Harmand, *L'Occident romain*, Paris, 1960, *passim*; M. Bordet, *La Gaule romaine*, Paris—Montréal, 1971, p. 55.

au moment de la conquête romaine⁴⁵, tandis que d'autres ont pris naissance juste à cette époque ou un peu plus tard⁴⁶. On doit en chercher les raisons dans la politique de Rome, menée avec conséquence dans les provinces conquises sur le monde „barbare“. Des raisons d'ordre militaire ont fait que des habitats qui pouvaient devenir des foyers dangereux de révolte (le cas de ceux des Monts d'Orăștie) ou qui se trouvaient dans une zone militaire de frontière (le cas de Șercaia, dép. de Brașov) fussent évacués et leurs habitants déportés dans des contrées plus faciles à surveiller. Une autre raison dans les premières années après la conquête a pu être l'expulsion des autochtones des terres plus productives et leur établissement sur des terrains moins fertiles. Enfin, il s'est manifesté aussi la tendance de l'Etat romain de concentrer, autant que possible, dans des localités plus grandes et plus stables la population des innombrables habitats petits et isolés, qui menait encore une vie patriarcale. Il est certain que cette concentration offrait à la romanisation des possibilités accrues.

Dans le processus de romanisation ce sont les colons agriculteurs et propriétaires de terres qui ont dû jouer le rôle principal, car le contact entre les masses autochtones et les colons s'est produit surtout à la campagne⁴⁷. Beaucoup d'entre eux auront été amenés officiellement en Dacie ou seront venus de leur propre chef; mais un assez grand nombre se seront établis dans la province à la fin de leur service militaire. En témoigne le grand nombre de diplômes militaires (environ 30) découverts dans la Dacie romaine.

Un facteur de romanisation assez peu pris en considération jusqu'à présent a été l'école. On sait que Sévère Alexandre avait créé des écoles avec des maîtres rémunérés pour les fils des pauvres de condition libre⁴⁸, et il n'y a aucune raison de penser que cette mesure ne fût pas appliquée en Dacie. Il y aura eu ensuite, comme en Gaule⁴⁹, en Afrique⁵⁰, etc. des écoles organisées sur l'initiative des autorités municipales, ou des particuliers. Même si dans certaines d'entre elles on aura appris aussi le grec, il ne fait guère de doute que le latin était le principal objet de l'enseignement et que toutes les disciplines étaient données en latin. Le latin était la langue de la culture à tous les échelons de celle-ci.

Enfin, il ne faut pas oublier que la romanité exerçait une attraction incontestable⁵¹. La connaissance du latin était une condition indispensable à toute promotion sur l'échelle sociale et l'octroi de la citoyenneté romaine conférait aux habitants de la province des avantages certains et pas du tout méprisables. Très important aussi est le fait que la langue latine était pratiquement le seul moyen de communication entre les colons d'origines aussi diverses, et entre ceux-ci et les autochtones.

La religion romaine a dû jouer, elle aussi, un certain rôle dans le processus de la romanisation. Avec sa souplesse bien connue, elle a adopté des divinités

⁴⁵ Les forteresses et les habitats daces des Monts d'Orăștie représentent l'exemple le plus connu; on leur ajouta récemment l'habitat de Șercaia (dép. de Brașov), fouillé par une équipe dirigée par I. Glodariu que nous remercions pour l'information.

⁴⁶ Par exemple, les habitats de Lechința (dép. de Mureș), Noșlac et Obreja (dép. d'Alba).

⁴⁷ Pour la romanisation du milieu rural, voir J.—J. Hatt, dans *L'antiquité classique*, XXXI, 1962, p. 263—264.

⁴⁸ SHA, *Alexander Severus*, 44.

⁴⁹ Voir P.—M. Duval, *op. cit.*, p. 198—203.

⁵⁰ A. Mahjoubi, dans *Histoire de la Tunisie. L'antiquité*, Tunis, s.a., p. 212.

⁵¹ Cf. J. Gascou, *La politique municipale de l'Empire romain en Afrique proconsulaire de Trajan à Septime Sévère*, Roma, 1972, p. 53—54.

autochtones en leur donnant un vêtement romain et en diffusant parmi les indigènes la coutume d'ériger des statues, des reliefs et des inscriptions votifs. Une importance particulière eut le culte impérial, qui avait introduit dans l'univers spirituel des autochtones un élément spécifiquement romain⁵².

L'action convergente de tous les facteurs romanisants a eu pour résultat l'assimilation linguistique sur une grande échelle de la population dace de la province.

L'étude du lexique hérité par le roumain de l'antiquité (en excluant donc les emprunts commençant avec l'influence slave) a montré que celui-ci comprend 1600—1700 mots, dont 160—170 (10%) sont d'origine dace⁵³. La pénétration d'un si grand nombre de termes autochtones dans le latin populaire parlé en Dacie démontre l'assimilation linguistique des autochtones par les latinophones, car l'élément thrace, colonisé dans la province trajane, ou présent dans quelques unités militaires, n'a pu guère être assez puissant pour imposer ces mots⁵⁴. La persistance de ces termes non-latins⁵⁵ tout au long de l'époque romaine et des siècles suivants, jusqu'aujourd'hui, ne peut être expliquée ni par la présence des troupes constituées de Thraces, ni par la colonisation relativement superficielle des Thraces dans la province trajane; elle représente le résultat de la symbiose des colons latinophones avec la population autochtone dace.

Il a été depuis longtemps établi que sur le total des noms de personnes dans les inscriptions latines de la Dacie 2% sont des noms thraco-daces⁵⁶. Certains d'entre eux sont indubitablement daces et n'appartiennent pas aux colons; d'autres peuvent être aussi bien daces que thraces, mais puisque l'archéologie a démontré la continuité dace sous la domination romaine, il est impossible de les attribuer exclusivement aux Thraces venus du sud. Le fait que ces noms soient peu nombreux est tout à fait naturel: les autochtones romanisés à tel point qu'ils arrivent à ériger des inscriptions latines auront abandonné, dans leur majorité, leurs anciens noms, et adopté des noms romains⁵⁷. Le phénomène est connu ailleurs dans l'Empire où des militaires d'origine dace étaient présents: qui pourrait soupçonner que Aurelius Victorinus et Aurelius Vitalis de deux épigraphes découvertes à Rome⁵⁸ eussent été des Daces si eux-mêmes n'avaient pas précisé leur origine par l'expression *natione Dacus*?

Le recrutement local pour les troupes auxiliaires de la province, bien attesté archéologiquement en Dacie, suppose, lui aussi, un progrès réel des autochtones sur la voie de la romanisation⁵⁹.

Du moment que la survivance des Daces sous la domination romaine a été prouvée archéologiquement, l'absence des vestiges des cultes autochtones à cette époque ne peut être qu'un indice de leur romanisation relativement rapide⁶⁰. Ce-

⁵² Idem, *op. cit.*, p. 53.

⁵³ I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 130—131.

⁵⁴ Voir idem, dans *Acta MN*, IV, 1967, p. 85—105 et les observations de C. Dai-coviciu, dans *Steaua*, Cluj, n° 1 (216), 1968, p. 90—93.

⁵⁵ Beaucoup d'entre eux ayant un rôle important dans le roumain d'aujourd'hui: *aranca*, *râbda*, *râdica*, *rezema*, *scula*, *băiat*, *gard*, *leagăn*, *vatră*, *zestre*, *mare*, *tare*, etc. (I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 144 et 245—246).

⁵⁶ I. I. Russu, dans *Sargetia*, III, 1952, p. 19.

⁵⁷ Idem, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 90.

⁵⁸ CIL VI 3234 et 3238.

⁵⁹ Voir G. I. Cheeseman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Roma, 1968, p. 23.

⁶⁰ Le même phénomène a été observé en Bétique (R. Thouvenot, *Essai sur la province romaine de Bétique*, Paris, 1940, p. 277, 288—290).

pendant, on ne peut guère exclure que sous les noms de certaines divinités du panthéon classique se cachent, par l'*interpretatio Romana*, des déités autochtones. Ce fut probablement le cas de Diana Augusta (épithète très fréquente en Dacie⁶¹), de Diana Mellifica⁶², du couple divin Liber et Libera⁶³.

On ne peut pas attribuer une valeur probante à des éléments de rituel funéraire, tels la forme et la profondeur des fosses sépulcrales, car ceux-ci peuvent être aisément adoptés par une population non-assimilée du point de vue culturel et linguistique. En revanche, quand il s'agit de la pratique de mettre dans les tombes des monnaies, la situation semble être quelque peu différente. Non attestée de façon certaine chez les Daces avant la conquête trajane, inexistante chez les Daces libres de Moldavie, Valachie, Crișana, etc., cette coutume, qui correspond à une croyance déterminée de l'univers spirituel gréco-romain, a été saisie dans les nécropoles daces de la province⁶⁴. On a affaire dans ce cas à un indice attestant la pénétration dans le milieu autochtone d'une croyance apportée par les nouveaux venus, d'un élément de culture spirituelle qui a pu avoir une certaine importance dans le processus de la romanisation. L'adoption de cette pratique par les Daces dans un domaine aussi conservateur que celui du rite et des rituels funéraires⁶⁵, accroît la vraisemblance de l'affirmation que les autochtones auront assimilé relativement vite les divinités du panthéon romain.

L'adoption même, sur une échelle de plus en plus large, de la langue latine par les autochtones implique la formation d'une mentalité romaine, car la mutation linguistique signifie le remplacement d'une spiritualité par une autre⁶⁶.

Bien que le phénomène examiné ici soit un phénomène linguistique et spirituel, l'argument archéologique conserve un poids considérable. Grâce à lui, on a pu établir avec certitude la permanence des autochtones sous la domination de Rome et cette circonstance interdit, comme on l'a vu, l'interprétation de l'absence des vestiges culturels daces comme un reflet de la disparition des Daces eux-mêmes, ou bien l'attribution de tous les noms thraco-daces des inscriptions aux seuls colons venus de la rive droite du Danube. D'une manière analogue, le phénomène de la pénétration dans le latin populaire de nombreux mots thraco-daces ne peut guère être situé dans les régions sud-danubiennes.

C'est ainsi donc que, très vite après la conquête, la Dacie montre le tableau d'une province fortement romanisée grâce à l'afflux considérable des colons latins. En dépit de la présence des éléments orientaux et grecs dans la vie sociale, religieuse, artistique, etc., due aux relations avec les provinces hellénisées et aux courants à la mode, la vie de la Dacie trajane s'est déroulée indiscutablement sous le signe du monde romain occidental. En faveur de cette affirmation plaident aussi bien les formes de la vie matérielle que les manifestations de nature administrative ou spirituelle. Les amphithéâtres caractéristiques pour l'Occident romain⁶⁷, les forums et les thermes, les villas rustiques et suburbaines,

⁶¹ M. Bărbulescu, dans *Buletin științific studențesc. Științe umaniste, geologie-geografie*, 1970, p. 24.

⁶² CIL III 1002; N. Gostar, dans *Allași*, II, 1965, p. 241—243.

⁶³ Voir *TransAnt.* p. 156; A. Bodor, dans *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 235—239.

⁶⁴ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 79, 116—117.

⁶⁵ Voir Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 89.

⁶⁶ F. Lot, *La Gaule*, Paris, 1947, p. 306.

⁶⁷ On en a découvert jusqu'à présent trois en Dacie: à Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Porolissum et Micia.

l'architecture urbaine et l'organisation des villes — tout met en évidence l'esprit latin et la *forma mentis* romaine. Les manifestations concrètement saisissables des habitants de la province sont, elles aussi, un témoignage de l'orientation consciente vers Rome. Les nombreuses attestations du culte impérial entretenu par les augustales des diverses villes de la Dacie ayant à leur tête l'*ordo augustalium* de Ulpia Traiana avec son imposant *aedes* près du forum⁶⁸, les inscriptions *in honorem domus divinae*, la diffusion de l'image sacrée de la louve capitoline, le grand nombre des statues impériales confirment ce qu'a été dit plus haut.

Le progrès réel de la romanisation se reflète dans la création successive des *municipia* et des *coloniae* au IIème—IIIème siècles. Cette urbanisation progressive et le passage parfois rapide des villes du rang de municipes à celui de colonies nous font penser à certaines conditions qu'une localité de la province devait remplir pour bénéficier du statut urbain: un seuil démographique (nombre minimum d'habitants) et un pourcentage élevé de citoyens romains. Dans cet ordre d'idées, il est à remarquer le fait qu'en Dacie il n'y a pas de *civitates peregrinae* et qu'un tiers des centres urbains de la province (Ulpia Traiana Sarmizegetusa, colonia Aurelia Apulensis, Napoca et Potaissa) bénéficiaient du *ius Italicum*⁶⁹. L'institution du Concile des Trois Dacies par Alexandre-Sévère⁷⁰, au moment de la maturation du processus de la romanisation, parachève cette oeuvre de transformation de la Dacie „barbare“ en une Dacie romaine dans le sens le plus propre du mot.

La romanité implantée en Dacie par la victoire des armes de Trajan s'est accrue et s'est développée rapidement grâce à la romanisation des autochtones. A la veille de la retraite aurélienne, la Dacie offrait l'image d'une province puissamment et irréversiblement romanisée.

HADRIAN DAICOVICIU

⁶⁸ L'étroit rapport entre la romanisation et les *ordines augustalium* a été relevé par Em. Demougeot, dans *RevEtAnc*, 68, 1—2, 1966, p. 63 et suiv.

⁶⁹ Voir C. Daicoviciu et H. Daicoviciu, dans *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik (=Vestigia, 17)*, München, 1973, p. 97—98.

⁷⁰ Voir C. Daicoviciu, dans *ActaMN*, III, 1966, p. 153—171.

DUUMVIRAT ET QUATTUORVIRAT DANS LA DACIE ROMAINE

Le fait que l'administration des villes romaines des provinces de l'époque impériale imitait les formes d'organisation d'une Rome républicaine, est généralement connu¹. Les localités urbaines qui jouissaient d'une autonomie administrative — les municipes et les colonies — se trouvaient sous la direction d'un collège de magistrats élus pour la période d'une année. Généralement, les colonies sont dirigées par deux *duumviri iure dicundo*, assistés par deux édiles (*collegae minores*), tandis que dans les municipes forment un seul collège de *quattuorviri* (dont deux *quattuorviri iure dicundo* et deux *aedilicia potestate*)². Toutefois on trouve nombre d'exceptions, surtout dans les municipes, la différence entre les deux types de villes étant plutôt formelle au temps de l'Empire³. Les magistrats suprêmes de chaque ville, les *duumviri* et les *quattuorviri iure dicundo* se chargent de l'administration urbaine en son entier, président les litiges et dirigent l'activité de tous les autres magistrats de l'administration⁴. Ils jouissent, par conséquent, d'égards spéciaux, on leur accorde des facilités et des marques extérieures de leur pouvoir; ces dernières étaient très appréciées et on les dénommait *ornamenta*⁵. En cas d'absence temporaire, ils peuvent investir de leurs pouvoirs un *praefectus iure dicundo* désigné par eux-mêmes⁶. Ils ont aussi l'obligation d'établir le cens, tous les cinq ans; en ce cas-là, ils reçoivent le titre de *quinquennales*⁷. Dans une certaine mesure, les magistrats locaux suprêmes disposent aussi d'*imperium* — pratiquement très limité, mais effectif en cas de dangers imminents, qui menacent la ville (il s'agit de la commande des milices municipales, chaque

¹ J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, 1. Band, 2. Auflage, Leipzig, 1881, p. 86—91; E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 586—587; idem, *RE*, XVI, 1, [1933], 614—615; B. Kübler, *RE*, XIV, 1 [1928], 435; F. Abbott, A. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926, p. 56—57.

² J. Marquardt, *op. cit.*, p. 150—154; G. Humbert, *DA*, II, 1, 1892, p. 417; W. Liebenam, *RE*, V, 2 [1905], 1804; E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 586; idem, *RE*, XVI [1933], 615; F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 59.

³ W. Liebenam, *op. cit.*, 1804—1805; E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 586; idem *RE*, XVI, 1 [1933], 615—617.

⁴ G. Humbert, *op. cit.*, p. 418—419; W. Liebenam, *op. cit.*, 1806, 1820—1824, 1826—1837; E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 587—588; F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 60, 62.

⁵ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 175—178; W. Liebenam, *op. cit.*, 1815—1817; F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 62, 66, 88. Pour *ornamenta*, cf. Ch. Lécrivain, *DA*, IV, 1 (1877), p. 238—239 et St. Borzsák, *RE*, XVIII, 1 [1939], 1120—1121.

⁶ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 157, 168; W. Liebenam, *op. cit.*, 1818—1820; W. Ensslin, *RE*, XXII, 2 [1954], 1313—1314; E. Sachers, *RE*, XXII, 2 [1954], 2390—2391; *Lex Salpensana*, R XXV, dans F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 370; W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones*, Wiesbaden, 1973, p. 63.

⁷ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 157—163; W. Liebenam, *op. cit.*, 1825; E. Kornemann, *RE*, XVI, 1 [1933], 623; F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 65.

fois qu'on a recours)⁸. Leur pouvoir est quand même limité par les prérogatives du gouverneur de la province, ainsi que par le rôle — qui ne cesse de gagner de l'importance — de l'*ordo decurionum* (vis-à-vis de qui ils ont l'obligation de répondre de leurs actes, lors de l'expiration de leur mandat)⁹.

Les conditions nécessaires pour l'obtention du titre de *duumvir*, *quattuorvir* ou *quinquennalis* sont généralement les mêmes que pour les magistratures municipales et, d'une façon implicite, la qualité de décurion (statut de citoyen libre romain, honnêteté parfaite, résidence permanente dans la ville, limite inférieure d'âge — d'habitude 25 ans — et un certain montant de fortune)¹⁰. Graduellement, aux II-e et III-e siècles de notre ère, la couche sociale des *omnibus honoribus functi* devient une caste impénétrable¹¹. La catégorie de magistrats locaux suprêmes est l'image généralisée de cette couche puisque ceux-ci proviennent de l'aristocratie municipale dont ils sont élus chaque année pour remplir ces fonctions, selon les critères mentionnés. Cette couche sociale constitue aussi une référence utile pour la connaissance de l'histoire et du statut de chaque ville romaine¹². L'étude de cette institution jouit de conditions tant soit peu meilleures, car ces magistrats nous ont laissé plus de vestiges épigraphiques que le commun de leurs concitoyens.

C'est pour la première fois que la magistrature municipale suprême des villes de la Dacie fait l'objet d'un travail de recherches spéciales¹³. Une telle entreprise doit effectivement surmonter certaines difficultés. Faute de sources littéraires ou numismatiques, l'unique source d'information que nous possédions sont les inscriptions; or souvent, elles sont équivoques ou difficiles à déchiffrer, se trouvent dispersées dans nombre de publications, parfois peu accessibles. Il est encore à remarquer que les inscriptions découvertes jusqu'à présent nous offrent, presque exclusivement, des données au caractère personnel sur les *duumviri*, *quattuorviri* ou *quinquennales* de la Dacie et c'est rarement qu'elles concernent les institutions respectives. Nous tenterons, dans les pages ci-dessous, de mettre en système le matériel documentaire recueilli sur tout le territoire de la Dacie romaine et d'en tirer les conclusions qui s'imposent.

Dans les provinces daciques on connaît 11 localités romaines ayant un statut juridique urbain, municipales et colonies (Romula, Drobeta, Dierna, Tibiscum, Sar-

⁸ W. Liebenam, *op. cit.*, 1820—1821; B. Kübler, *op. cit.*, 436; I. Piso, *RevRHist*, 13, 1974, nr. 5—6, p. 730.

⁹ W. Liebenam, *op. cit.*, 1840; B. Kübler, *op. cit.*, 437; E. Kornemann, *op. cit.*, 620—623; F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 58, 60—62, 68, 86, 91, 92, 186—187, 190—193, 202.

¹⁰ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 178—183; W. Liebenam, *op. cit.*, 1807—1808, 1816—1817; E. Kornemann, *op. cit.*, 622—623; F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 59, 66, 87.

¹¹ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 195—196; W. Liebenam, *op. cit.*, 1838; F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 187, 193.

¹² F. Vittinghoff, *Vestigia*, 17, 1973, p. 85—88.

¹³ L'historiographie roumaine connaît un seul article consacré à ce problème, pour les municipales romaines d'Apulum (V. Moga, *ActaMN*, XIV, 1977, p. 147—151). Les institutions municipales de certaines villes romaines ont fait l'objet d'études dans les monographies des localités respectives. C'est la situation de Napoca (A. Bodor, dans *EmiKel*, Cluj, 1957, p. 78—111; H. Daicoviciu, dans *IstCluj*, p. 20—52), Apulum (Al. Popa, dans *Alba Iulia 2000*, Alba Iulia, 1975, p. 36—102) et Drobeta (M. Davidescu, *Drobeta în secolele I—VII e.n.*, Craiova, 1980, 247 p.; très peu de données sur la vie municipale). Des études sur Romula (C. Tătulea, *Romula. Monografie arheologică*) et Potaissa (I. I. Russu, *Localitatea dacică și romană de la Turda: Potaissa*) sont encore en état de manuscrits.

mizegetusa, *Colonia Aurelia Apulensis, Municipium Septimium Apulense*, Ampelum, Potaissa, Napoca, Porolissum¹⁴. Le matériel épigraphique en est pourtant très inégal. Si les informations sur Sarmizegetusa et Apulum sont quelque peu plus nombreuses, les institutions municipales de la plupart des villes sont attestées en très peu de données, et pour un nombre de trois d'entre elles (Dierna, Tibiscum, Ampelum) le statut urbain s'établit avec un certain degré d'approximation. Évidemment, le nombre des inscriptions étudiées n'offre qu'une image partielle de l'intensité de la vie romaine de chaque communauté¹⁵; ce nombre est, en bonne partie, dépendant de l'existence des recherches systématiques, ou du manque de celles-ci¹⁶. Nous avons apprécié que commencer par les villes plus connues serait plus efficace; ainsi pourra-t-on, éventuellement, trouver des méthodes ou des éléments comparatifs utiles pour le restant des villes.

Sarmizegetusa

Colonia deducta, fondée par Trajan peu de temps après la conquête de la Dacie¹⁷, Ulpia Traiana Sarmizegetusa est organisée suivant le modèle de toutes les colonies romaines. À la tête de la ville on trouvera deux *duumviri iure dicundo*¹⁸. Leur présence dans la métropole de la Dacie romaine est attestée par 31 inscriptions¹⁹. Elles nous offrent les noms de 23 magistrats municipaux suprêmes habituels de Sarmizegetusa. Dix d'entre eux omettent de mentionner les autres magistratures municipales; ils ont pourtant dû, obligatoirement, parcourir toutes les étapes du *cursus honorum*²⁰. Ces dix magistrats sont:

- P. Aelius Theimes, vétéran (IDR III/2, 152, 370 — probablement 18 aussi);
- P. Aelius Theimes, vétéran (IDR III/2, 369)²¹;
- L. Antonius Rufus (IDR III/2, 104, 376, 440);
- C. Clodius Secundinus (IDR III/2, 393);
- C. Iulius Valens, vétéran (IDR III/2, 419);
- C. Iulius Valerius, vétéran, ancien *beneficiarius consularis* (IDR III/2, 113);
- C. Mettius Cassianus (IDR III/2, 153);
- C. Spedius Clemens (IDR III/2, 405);

¹⁴ H. Daicoviciu, *Apulum*, XIII, 1975, p. 85—94. Dans les provinces danubiennes de l'Empire romain on n'a pas fondé des villes de droit latin (F. Vittinghoff, *op. cit.*, p. 85).

¹⁵ A Potaissa, par exemple, on peut voir d'imposantes ruines (OTS, p. 210 sq.), tout comme à Ampelum (Idem, *op. cit.*, p. 185), où la documentation épigraphique sur la vie municipale est très déficitaire.

¹⁶ A Tibiscum on continue à présent les recherches récemment entamées (M. Moga, F. Medeleț, D. Benea, R. Petrovsky, *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 215—218; P. Bona, R. Petrovsky, M. Petrovsky, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 311—322; P. Bona, M. Petrovsky, R. Petrovsky, P. Rogozea, *StComCaransebeș*, IV, 1982, p. 185—197); de pareil à Porolissum (E. Chirilă, N. Gudea, Al. V. Matei, I. Bajusz, *ActaMP*, VII, 1983, p. 119—138, avec la bibliographie antérieure). A Ampelum et Potaissa elles manquent totalement (OTS, p. 185, 210).

¹⁷ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 88; I. Piso, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 47—48.

¹⁸ C. Daicoviciu, *RE*, Suppl. XIV [1974], 617. Une seule fois, sur une inscription du temps de Trajan on rencontre la forme, très rare, *iuris dicundi* (IDR III/2, 116).

¹⁹ Trois ne sont que de petits fragments peu significatifs (IDR III/2, 144, 145, 488), un autre est complété hypothétiquement (IDR III/3, 149). Les personnages des inscriptions IDR III/2, 7 et 22 n'ont probablement pas été *duumviri*. On ignore ce à quoi IDR III/2, 461 fait référence.

²⁰ W. Liebenam, *op. cit.*, 1808—1809, 1816—1817; B. Kübler, *op. cit.*, 436—437.

²¹ N'est pas identique au précédent (C. Daicoviciu, *op. cit.*, 620; I. Piso, *StCl*, XVIII, 1979, p. 140—141).

— M. Ulpus Restutus (IDR III/2, 448);

— ? Rufinus (CIL III 1369)²².

Cinq autres ont rempli d'autres fonctions municipales encore:

— M. Procilius Niceta, flamine (IDR III/2, 2, 3);

— M. Procilius Theodorus, quinquennal et décurion (IDR III/2, 318);

— C. Valerius Surus, édile, décurion et *praefectus collegii fabrum* (IDR III/2, 124);

— C. Valerius Zeno, décurion (IDR III/2, 199);

— T. Varenus Probus, quinquennal (IDR III/2, 129).

Il y a cinq cas où nous trouvons tout un *cursus honorum*:

— M. Opellius Adiutor, *quaestor*, édile et préfet du collège des fabres (IDR III/2, 116, 117; IDR III/3, 317, 350)²³;

— M. Ulpus Gemellinus, décurion, *quaestor* et quinquennal (IDR III/2, 123), membre de l'ordre équestre²⁴;

— Sex. Valerius Fronto, édile, flamine et *praefectus collegii fabrum* (IDR III/2, 455);

— L. Valerius Rufus, vétéran, ancien *beneficiarius consularis*, décurion et *quaestor* (IDR III/2, 452);

— Valerius (?) Valentinus²⁵, décurion, édile et quinquennal, patron ainsi que *praefectus collegii fabrum* (IDR III/2, 126).

Finalement, trois autres *duumviri* attestés ont rempli des fonctions municipales dans d'autres villes aussi:

— P. Aelius Strenuus, chevalier, de plus augure à Sarmizegetusa et Apulum, décurion à Drobeta, patron de plusieurs collèges professionnels à Apulum et *sacerdos arae Augusti*²⁶ (CIL III 1209);

— C. Iulius Metrobianus, *pontifex* à Sarmizegetusa, ancien *duumvir*, quinquennal et pontife à Apulum (CIL III, 972, 973);

— C. Valerius Valerianus, décurion de la *Colonia Aurelia Apulensis*, membre de l'ordre équestre (IDR III/2, 125).

Les *quinquennales* sont aussi dépositaires de la magistrature locale suprême. Quatre des *duumviri* ont rempli cette magistrature aussi: M. Procilius Theodorus, M. Ulpus Gemellinus, Valerius (?) Valentinus et T. Varenus Probus (cf. supra). Quatre autres affichent, sauf la qualité de *quinquennalis*, d'autres fonctions municipales:

— P. Aelius Fabianus (CIL III 1141), décurion, augure et pontife à Sarmizegetusa, décurion du municipe Apulum, décurion et augure de la colonie Napoca;

— M. Cominius Quintus, chevalier et *sacerdos arae Augusti*, patron du collège des fabres et pontife de la colonie (IDR III/2, 19, 107, 108, 371);

— T. Varenus Pudens, lui aussi membre de l'ordre équestre²⁷ (IDR III/2, 128, 129). Flamine, décurion, patron du collège des fabres, *patronus caesarum* à Sarmizegetusa, il est en plus décurion du municipe Apulum, patron de la ville de Porolissum et flamine de la colonie Aurelia Apulensis²⁸;

— P. Vibidius Valentinus, édile (IDR III/2, 23).

²² Inscription très détériorée, complétée hypothétiquement. Pourtant, il nous reste les lettres —EB du *nomen*, détail qui nous empêche d'identifier ce Rufinus au fils du *duumvir* L. Antonius Rufus (IDR III/2, 376) ou à un des fils d'un autre *duumvir* bien connu, L. Valerius Rufus (IDR III/2, 12, 452).

²³ Considéré à tort *duumvir* à Apulum (Al. Popa, *op. cit.*, p. 63).

²⁴ I. Piso, *StCl*, XVI, 1974, p. 240.

²⁵ Dans CIL III 1495 le nom a été lu (*Aurel*)*lius* Valentinus (lecture corrigée par C. Daicovicu, *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 548—549; idem, *RE*, Suppl. XIV [1974], 639).

²⁶ Concernant cet homme d'affaires de Dacie, voir M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 272, 298, 306.

²⁷ Pour l'histoire de la famille Varenia, cf. J. Trynkowski, *Przegląd historyczny*, LVI, 3, 1965, p. 366—377.

²⁸ L'inscription IDR III/2, 129 le présente comme *flamen coloniarum* (cf. J. Trynkowski, *op. cit.*, p. 375; M. Macrea, *op. cit.*, p. 143).

Hormis ces 27 magistrats municipaux suprêmes, il est nécessaire de mentionner quelques promagistrats. Il nous manque encore les témoignages qui puissent attester d'une manière explicite l'existence d'un *praefectus iure dicundo*²⁹. Par contre il existe des données sur trois *praefecti quinquennales*, qui ont effectivement rempli cette fonction à la place de l'Empereur élu à l'occuper³⁰. Nous ignorons si d'autres villes de la Dacie ont eu de tels promagistrats³¹, qui à Sarmizegetusa portaient le nom de *praefecti quinquennales pro imperatore*³². L'un est Q. Ianuarius Rufus (IDR III/2, 112), dont la période active peut être située à l'époque d'Antonin le Pieux au plus tard. Le second, dont le nom ne s'est pas conservé (probablement C. Aelius Domitianus Gaurus, *equus Romanus*)³³, est contemporain de Marc Aurèle et de Lucius Verus. Le troisième est le bien connu M. Cominius Quintus (IDR III/2, 107) dont la promagistrature peut être placée, pour sa chronologie, entre Marc Aurèle et Caracalla³⁴. Ils ont, évidemment, exercé leurs prérogatives *sine collega*³⁵. La présence de cette promagistrature à Ulpia Traiana Sarmizegetusa semble être tout simplement un geste de loyauté politique, à l'initiative de l'*ordo decurionum*³⁶.

On connaît donc, en somme, 29 personnes qui ont exercé le duumvirat, la quinquennalité ou la préfecture *iure dicundo* dans la capitale de la Dacie. Pour une ville romaine qui existe pendant un siècle et demi, c'est plus qu'insuffisant. La pauvreté des sources apparaît avec plus d'évidence si on se rappelle que l'office des *duumviri* était rempli chaque année par deux personnes. Évidemment on peut supposer la réitération de cette magistrature, mais il n'existe qu'un seul témoignage en ce sens (M. Cominius Quintus, *bis quinquennalis* — IDR III/2, 108); il paraît probable que de tels phénomènes ont été plutôt rares³⁷. C'est seulement la pauvreté encore plus évidente de la documentation concernant la vie municipale des autres villes daco-romaines qui nous permet d'apprécier les sources épigraphiques d'Ulpia Traiana comme sensiblement plus abondantes. La cause première en est le phénomène — très bien connu d'ailleurs — de la dissémination et destruction des inscriptions antiques au long des siècles d'histoire plus récente.

Les textes qui nous parviennent mentionnent souvent, à côté du duumvirat, la fonction de *quinquennalis* aussi; il existe pourtant des cas où celle-ci paraît sans le duumvirat³⁸. De ce fait, nous croyons pouvoir affirmer que l'expression II VIR QQ, qui paraît dans certaines inscriptions, doit être interprétée comme la dénomination de deux magistratures différentes; la fonction de *quinquennalis* n'implique pas nécessairement celle de *duumvir*, étant souvent associée à des magistratures inférieures³⁹. Il semble nécessaire d'indiquer les fonctions sacerdotales ou celles qui sont attribuées par d'autres villes; il n'en est pas de même pour un *cursus honorum* qui accompagne la magistrature locale suprême car, pour accéder au duumvirat, l'exercice préalable des autres magistratures était obligatoire (on peut en dire autant pour le concept de *decurio*, puisque l'appartenance à l'*ordo decurionum* est le résultat de l'exercice de l'une des magistratures municipales). Les membres de l'ordre équestre étaient exempts de parcourir le *cursus honorum*

²⁹ Un Q. Valerius Macrinus(?) a occupé à Sarmizegetusa une préfecture dont on ne peut pas préciser le caractère; de toute façon, il n'est pas probable qu'il soit le remplaçant du duumvir (I. Piso, *op. cit.*, p. 242—243).

³⁰ Pour cette catégorie de préfets municipaux, cf. W. Ensslin, *op. cit.*, 1318—1320; E. Sachers, *op. cit.*, 2391; W. Langhammer, *op. cit.*, p. 64, 213.

³¹ On a affirmé qu'un *praefectus* de Napoca (CIL III 858) pourrait faire partie de cette catégorie (H. Daicoviciu, dans *IstCluj*, p. 30). Voir infra, note 34.

³² W. Ensslin, *op. cit.*, 1320.

³³ I. I. Russu, *ActaMN*, VII, 1970, p. 519—523; IDR III/3, 245.

³⁴ Des détails sur ces *praefecti* de la capitale de la Dacie romaine chez R. Ardevan, *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 437—442.

³⁵ W. Ensslin, *loc. cit.*

³⁶ R. Ardevan, *op. cit.*, p. 442.

³⁷ W. Liebenam, *op. cit.*, 1838. On remarque que le rapport entre les 19 *duumviri* qui n'ont pas été *quinquennales* et les 4 *quinquennales* qui n'ont pas été *duumviri* correspond au rapport réel entre ces deux catégories de magistrats: 5 : 1.

³⁸ CIL III 1141; IDR III/2, 19, 23, 108, 128, 371.

³⁹ Voilà quelques exemples qui illustrent cet état de choses: CIL III 972 (*qq Ilvir*); IDR III/2, 129 (*Ilviral. item qq col.*) et 318 (*Ilvir col. qq*). Cf. W. Liebenam, *op. cit.*, 1825; H. Wolff, *ActaMN*, XII, 1975, p. 146.

pour accéder à la magistrature suprême⁴⁰; pourtant on trouvera un cas où — sans doute volontairement — un membre de cet ordre n'a pas usé de son privilège (IDR III/2, 123).

Il est à remarquer que, parfois, ces magistrats peuvent occuper des charges municipales aussi dans d'autres villes de la Dacie. On connaît quatre magistrats en cette situation, dont deux appartiennent à l'ordre équestre⁴¹. Mais il y a un seul cas où un *duumvir* a rempli la même fonction dans une autre ville⁴². Le problème de l'exercice des magistratures municipales par la même personne dans différentes villes est, pourtant, plus vaste et nous trouvons impossible à le résoudre dans les limites de la magistrature suprême. Quant à l'état social des magistrats mentionnés en haut, il n'y a que peu de précisions que nous pouvons donner. Il n'y a que cinq qui ont fait partie de l'ordre équestre⁴³; les fils de deux autres *duumviri* (L. Antonius Rufus et M. Procilius Niceta) deviennent à leur tour chevaliers⁴⁴.

Situer chronologiquement les magistrats mentionnés est chose bien difficile, puisque la concision de la plupart des inscriptions nous ôte toute possibilité d'exactitude. Il existe pourtant des solutions pour quelques-uns d'entre eux. M. Opellius Adiutor date de la période de Trajan⁴⁵; M. Procilius Niceta est attesté dans la première moitié du II-ème siècle⁴⁶, période où l'on peut probablement inclure M. Procilius Theodorus aussi. La carrière de M. Cominius Quintus a évolué sans doute entre les règnes de Commode et Sévère Alexandre⁴⁷, tout comme celle de son beau-frère T. Varenus Probus. Le fils de ce dernier, T. Varenus Pudens, leur suit à l'intervalle d'une génération⁴⁸. P. Aelius Fabianus exerce des magistratures municipales après Septime Sévère sans doute⁴⁹. Les deux P. Aelii Theïmes peuvent être placés dans une intervalle plus long (la première moitié du III-e siècle)⁵⁰. C. Iulius Valerius, mort à l'époque de Sévère Alexandre, a occupé des magistratures jusqu'en 222 n.è.⁵¹; C. Valerius Surus est son contemporain⁵². Trois autres *duumviri* ont dû exercer leurs magistratures vers le milieu du III-e siècle⁵³; ce sont Valerius (?) Valentinus, C. Valerius Valerianus et P. Aelius Strenuus⁵⁴.

L'onomastique des magistrats en discussion est sans aucun doute romaine. Le gentilice de quelques-uns est même spécifiquement italique (Cominius, Varenus, Spedius)⁵⁵. D'ailleurs, le pourcentage des Italiques à Ulpia Traiana Sarmi-

⁴⁰ W. Liebenam, *op. cit.*, 1808.

⁴¹ P. Aelius Strenuus et T. Varenus Pudens; P. Aelius Fabianus et C. Iulius Metrobianus ne sont pas chevaliers.

⁴² C. Iulius Metrobianus, *Ilvir* et *qq* à Apulum (CIL III 972).

⁴³ P. Aelius Strenuus, M. Cominius Quintus, M. Ulpius Gemellinus, C. Valerius Valerianus, T. Varenus Pudens.

⁴⁴ IDR III/2, 118, 119, 376.

⁴⁵ I. Piso, *op. cit.*, p. 237.

⁴⁶ C. Daicoviciu, *Dacia*, I, 1924, p. 246—249; *idem*, *RE*, Suppl. XIV [1974], 619. Il est probable que C. Iulius Valens et M. Iulius Iustus soient apparentés, mais il est impossible de dater leurs inscriptions (*ibidem*).

⁴⁷ *Ibidem*; R. Ardevan, *op. cit.*, p. 439—441.

⁴⁸ Dans l'état actuel des recherches, on ne peut affirmer rien de précis. La solution du problème réside dans la possibilité de dater exactement l'institution *Concilium Daciarum trium* (cf. supra).

⁴⁹ *Napoca est colonia*, mais à côté d'elle existe aussi un *Municipium Apulense*.

⁵⁰ S. Sanie, *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 583₆₄.

⁵¹ L'inscription comprenant sa carrière (IDR III/2, 113) lui est dressée par ses fils, sous Sévère Alexandre. Au moment où il quittait le service militaire, la ville n'était pas encore Metropolis — voir CIL III 7742 (cf. I. Piso, *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 448—449).

⁵² Son gendre était centurion sous Sévère Alexandre (IDR III/2, 124).

⁵³ Ce sont des magistrats de la colonie Sarmizegetusa Metropolis (cf. C. Daicoviciu, *ActaMN*, III, 1966, p. 145—152).

⁵⁴ Il est aussi *sacerdos arae Augusti* (*idem*, *op. cit.*, p. 154—163).

⁵⁵ H. Daicoviciu, I. Piso, *ActaMN*, XIII, 1976, p. 92.

zegetusa est bien grand⁵⁶. M. Opellius Adiutor est un Romain d'origine dalmatine⁵⁷. Pour quatre magistrats, c'est seulement le *cognomen* grec qui dévoile leur ascendance orientale: M. Proclius Niceta et Theodorus, C. Valerius Zeno⁵⁸ et C. Mettius Cassianus (dont le fils s'appelle Protenus)⁵⁹. Les deux *duumviri* homonymes au *cognomen* palmyréen (Theimes)⁶⁰ sont les seuls à agir en Palmyréens⁶¹. C. Valerius Surus ne peut pas être considéré comme Oriental⁶².

Parmi les *duumviri* de Sarmizegetusa on ne trouve pas de citoyens de dernière heure. Leurs noms dénotent en cinq cas seulement une citoyenneté postérieure à la conquête de la Dacie; mais les membres de ces familles accèdent à des magistratures municipales quelques générations après que leurs ancêtres deviennent *cives Romani*⁶³.

Il n'y a que deux inscriptions qui donnent des détails sur les attributions des magistrats suprêmes de la colonie. L'une enferme une *nuncupatio votorum* prononcée par les *duumviri*⁶⁴; l'autre concerne un *epulum Iovis*, probablement en relation avec la dédicace du Capitole de Sarmizegetusa⁶⁵. Finalement, quatre inscriptions mentionnent le nom de T. Flavius Aper, *scriba coloniae* probablement au service permanent des *duumviri*⁶⁶.

Apulum

Non loin du camp de la XIII-ème légion Gemina, deux villes romaines sont nées. La première, municipale au temps de Marc Aurèle et *Colonia Aurelia* sous Commode, s'est développée au bord du Mureş sur le territoire occupé à présent par le quartier Partoş⁶⁷. Dans la proximité immédiate du camp, à la fin du II-e siècle s'élève *Municipium Septimium Apulense* qui ne devient *colonia* que vers le milieu du III-e siècle⁶⁸. On peut être ferme à affirmer que les deux villes n'ont jamais été unifiées⁶⁹. La vie de type romain y a été très intense⁷⁰. Pourtant, les informations sur l'institution municipale suprême sont sensiblement moins nombreuses que celles de Sarmizegetusa⁷¹.

On sait que *Municipium Aurelium Apulense* avait une constitution quattuorvirale⁷². Quelques inscriptions désignent T. Flavius Italicus *quattuorvir primus* du

⁵⁶ *Iidem*, *op. cit.*, p. 97.

⁵⁷ I. Piso, *StCl*, XVI, 1974, p. 236.

⁵⁸ Mais celui-ci fait dresser un monument aux dieux italiques Dis Pater et Proserpina (IDR III/2, 199).

⁵⁹ I. Piso, *ActaMN*, XII, 1975, p. 165—166.

⁶⁰ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 179.

⁶¹ A. Betz, dans *OmD*, p. 33—36; IDR III/2, 18, 369.

⁶² I. I. Russu, *AISC*, V, 1944—1948 (1949), p. 286; *idem*, *ActaMN*, VI, 1969, p. 179.

⁶³ Les quatre Publii Aelii (Fabianus, Strenuus, les deux Theimes) appartiennent au III-e siècle de n. è. (cf. *supra*, notes 48, 49, 53). L'inscription de M. Ulpius Restutus ne peut pas être datée, mais le nom de la ville est déjà Sarmizegetusa (IDR III/2, 448; cf. H. Daicoviciu, *Tibiscus*, III, 1974, p. 101—104).

⁶⁴ IDR III/2, 241; I. Piso, *RevRHist*, 13, 1974, 5—6, p. 730—733.

⁶⁵ IDR III/2, 242; I. Piso, *ActaMN*, XV, 1978, p. 181—182.

⁶⁶ IDR III/2, 187, 253, 264, 457. Cf. W. Liebenam, *op. cit.*, 1815.

⁶⁷ H. Daicoviciu, *Apulum*, XIII, 1975, p. 89—90; Al. Popa, *Apulum*, XIV, 1976, p. 69.

⁶⁸ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 90; Al. Popa, *op. cit.*, p. 68.

⁶⁹ Al. Popa, I. Al. Aldea, *Apulum*, X, 1972, p. 219—220.

⁷⁰ Image synthétique chez Al. Popa, dans *Alba Iulia 2000*, Alba Iulia, 1975, p. 36—102.

⁷¹ On ne parlera pas ici de l'administration de la communauté romaine des *canabae* (voir Al. Popa, *op. cit.*, p. 51—56, 62).

⁷² V. Moga, *op. cit.*, p. 148.

municipe⁷³. Le terme de *primus* doit sans doute être interprété chronologiquement⁷⁴, puisque les magistrats qui formaient collège avaient toujours *par potestas*⁷⁵. Il s'ensuit que T. Flavius Italicus a rempli cet office pendant la première année d'existence du municpe. À part un *quattuorvir* anonyme⁷⁶, les sources mentionnent encore deux magistrats ayant rempli cette fonction dans la ville du quartier Partos:

- C. Ulpius Bonus, décurion, édile et *sacerdos provinciae*⁷⁷;
- L. Bellius Saturninus⁷⁸.

Colonia Aurelia Apulensis est gouvernée par des *duumviri*⁷⁹. Nous en connaissons 13:

- P. Aelius Antipater (C. Daicoviciu, *ACMIT*, 2, 1929, p. 305, nr. 6 = *AnnÉp*, 1930, 7);
- P. Aelius Antipater junior, chevalier romain, *flamen coloniae* et *sacerdos arae Augusti* (CIL III 1181, 1182; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 305, nr. 7 = *AnnÉp*, 1959, nr. 304)⁸⁰;
- P. Aelius Genialis, pontife de la colonie et *patronus collegii centonariorum* (CIL III 974, 1208);
- P. Aelius Iulianus, flamme, membre de l'ordre équestre (CIL III 1182);
- P. Aelius Silvanus, chevalier et *sacerdos coloniae* (CIL III 1207)⁸¹;
- T. Aelius Lupus, pontife, chevalier (CIL III 1213);
- C. Iulius Valens (CIL III 1150);
- C. Iulius Metrobianus, pontife et quinquennal; de plus *duumvir* à Sarmizegetusa (CIL III 972, 973);
- M. Lucilius Philoctemon (CIL III 7773);
- C. Nummius Verus, chevalier (CIL III 7739);
- C. Pomponius Fuscus (CIL III 982, 983);
- Ulpius Avitus (IDR III 3, 334);
- Ulpius Maximus (*ibidem*)⁸².

Le fragment de *fasti quinquennales*⁸³ qui conserve les noms de trois paires de dépositaires de cet office, appartient sans doute toujours à *Colonia Aurelia Apulensis*:

- ? Orestus et Iulius Victorinus;
- Ulpius Valentinus et Iulius Seneca;
- Aelius Caesianus et Aelius Valerius.

⁷³ CIL III 1132; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 305—306, nr. 2; E. Zefleanu, *Apulum*, II, 1943—1945 (1946), p. 95—96; idem, *Apulum*, III, 1948, p. 176—178.

⁷⁴ Th. Mommsen, CIL III 1051; H. Dessau, ILS 7201, 9414; W. Liebenam, *op. cit.*, 1806; F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 62. Question tirée au clair grâce aux découvertes plus récentes de Caesaraugusta (*AnnÉp*, 1960, 158), Narbo et Thubursicu Numidarum (H.-G. Pflaum, *Les fastes de la province de Narbonnaise*, Paris, 1978, p. 105).

⁷⁵ W. Liebenam, *op. cit.*, 1806; B. Kübler, *op. cit.*, 436; F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 62; W. Langhammer, *op. cit.*, p. 63. Dans ILS 7202 on spécifie pour les *duumviri aequa et integra iurisdictio*.

⁷⁶ I. I. Russu, *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 177—178, nr. 10.

⁷⁷ Gr. Florescu, *SCIV*, 4, 1955, 1—2, p. 331—332 = *AnnÉp*, 1956, 207.

⁷⁸ C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 316; V. Moga, *op. cit.*, p. 147, 151.

⁷⁹ V. Moga, *op. cit.*, p. 149.

⁸⁰ H. Daicoviciu, I. Piso, dans *Epigraphica. Travaux dédiés au VII-e Congrès d'épigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 75—78.

⁸¹ On ne sait rien sur le rapport entre celui-ci et les autres Publii Aelii (H. Daicoviciu, I. Piso, *op. cit.*, p. 78).

⁸² La lecture *Ilviri i. d.* n'est pas certaine (cf. H. Chr. Noeske, *BJ*, 177, 1977, p. 356).

⁸³ CIL III 7803.

Avec ces noms, le nombre des magistrats locaux suprêmes que l'on connaît dans cette colonie s'élève à 19⁸⁴. Pour une ville ayant ce statut pendant presque un siècle, c'est insatisfaisant. Les inscriptions d'Apulum sont laconiques. On n'y trouve pas de *cursus honorum* détaillé; les fonctions mentionnées n'en font pas partie. Le nombre des membres de l'ordre équestre est aussi grand (6 de 13 *duumviri* connus). Un seul des *duumviri* a été *quinquennalis* aussi (C. Iulius Metrobianus), et c'est lui qui est aussi *duumvir* à Ulpia Traiana. L'onomastique est toujours romaine. Il n'y a que deux cas où les *cognomina* rappellent une origine grecque (Orestus et Philoctemon). Les Aelii descendent d'ancêtres devenus citoyens romains dans la première moitié du II-e siècle de n.è.; il a donc fallu que cinq décennies s'écoulent jusqu'à ce que leurs descendants eussent accès au *duumvirat*. On ne possède d'éléments pour dater les carrières des *duumviri* et *quattuorviri* connus qu'en peu de cas: T. Flavius Italicus appartient à l'époque de Marc Aurèle, tandis que M. Lucilius Philoctemon — à celle des débuts de la colonie⁸⁵. Ulpius Avitus et Ulpius Maximus, s'ils sont vraiment des *duumviri*, exerçaient leurs magistratures pendant le règne de Commode⁸⁶. Les frères Publii Aelii, notamment Antipater, Iulianus et Genialis, peuvent être placés aux 3-e et 4-e décennies du III-ème siècle n.è., P. Aelius Antipater senior étant leur père⁸⁷.

De *Municipium Septimium Apulense*, suivant toujours le modèle *quattuorviral*⁸⁸, il ne nous reste que deux inscriptions concernant deux *quattuorviri*:

— C. Iulius Valentinus, *quattuorvir primus* et patron du collège de fabres (CIL III 1083 = ILS 7143). Il a sans doute occupé cette fonction pendant la première année d'existence du *municipe*;

— M. Ulpius Valens (CIL III 985).

On ne connaît aucun magistrat de *Colonia Nova Apulensis*. Il paraît probable qu'elle a été gouvernée par des *duumviri*. Deux inscriptions mentionnent un certain C. Iulius Valens, *haruspex* dans la ville du quartier Partos⁸⁹, étant attaché aux *duumviri* comme experte en divination⁹⁰.

Napoca

La ville est devenue *municipe* sous Hadrien, probablement au début même de son règne⁹¹, lors de la création de *Dacia Porolissensis*⁹². On ne peut pas préciser le moment où elle devient *Colonia Aurelia* (Marc Aurèle ou Commode)⁹³.

Il n'est pas certain non plus que le *municipe* de Napoca ait eu des *quattuorviri*⁹⁴. Il existe, en revanche, une inscription qui mentionne deux *duumviri quinquennales municipii*, C. Numerius Decianus et Iulius Ingenius⁹⁵. Leur présence nous oblige à reconsidérer le problème.

⁸⁴ Le fait que beaucoup d'inscriptions d'entre celles qu'on a utilisées ci-haut aient été découvertes non pas à Partos, mais près de la forteresse médiévale, n'est pas concluant. Beaucoup de monuments antiques ont été réutilisés au Moyen-Âge, parfois même comme ornements.

⁸⁵ V. Moga, *loc. cit.*

⁸⁶ Cf. supra, note 82.

⁸⁷ H. Daicoviciu, I. Piso, *loc. cit.*; I. Piso, *ActaMN*, XVII, 1980, p. 86—89.

⁸⁸ V. Moga, *loc. cit.*

⁸⁹ CIL III 1114, 1115.

⁹⁰ W. Liebenam, *op. cit.*, 1815; M. Macrea, *op. cit.*, p. 140; Al. Popa, *op. cit.*, p. 65.

⁹¹ CIL III 6254, 14.465. Cf. H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 88.

⁹² Pour l'apparition simultanée des trois provinces daciques en 118—119 de n. è., cf. C. C. Petolescu, *RevIst*, 32, 1979, 2, p. 267—270.

⁹³ A. Bodor, *op. cit.*, p. 87; H. Daicoviciu, dans *IstCluj*, p. 25—26. Il est plus probable qu'il s'agisse de Marc Aurèle (M. Fluss, *RE*, XVI, 2 [1935], 1694).

⁹⁴ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 27; compléter sous la forme *IIII [vir mun. Napo]cae* une inscription fragmentaire (I. Mitrofan, *ActaMN*, I, 1964, p. 208; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 27₁₆) reste une hypothèse.

⁹⁵ CIL III 14.465 = ILS 7150. Le fait que les deux *IIviri qq* apparaissent ensemble, suggère en ce cas-là que la mention parle d'une seule magistrature — la *quinquennalité* — que les deux *collegae* aient exercée. Il est très difficile de

Il est très probable que les charges concernant le cens municipal soient revenues, dans les municipes aussi, à seulement deux *quattuorviri*, notamment aux *quattuorviri iure dicundo*; on a donc supposé que le titre de *quinquennalis* avait pu être accordé exclusivement à ceux-ci⁹⁶. Mais le matériel épigraphique de l'Empire nous présente un état différent des choses: le terme de *quattuorvir quinquennalis* est fréquemment attesté⁹⁷, parfois d'une manière très explicite, impossible à confondre avec le simple *quattuorvir*⁹⁸. Par conséquent, l'inscription citée plus haut peut prouver l'existence d'une organisation du type duumviral pour *Municipium Aelium Napocense*⁹⁹. On connaît dans l'Empire d'autres *municipia Aelia* de la même organisation, quelques-unes très près même de la Dacie¹⁰⁰.

Un certain Antonius Valentinus, mentionné par une inscription dans la Mésie Inférieure¹⁰¹, est *duumvir* de la colonie de Napoca. Également L. Iulius Bassinus, qui cumule des magistratures municipales dans 6 villes de la Dacie, est indubitablement *duumvir coloniae*¹⁰²; sa période active se situe dans la première moitié du IIIe siècle. Un autre citoyen de marque de la colonie est le chevalier P. Aelius Maximus, *duumvir* et *quinquennalis*¹⁰³ qui, de plus, est flamme municipal, et même *sacerdos arae Augusti*¹⁰⁴; il paraît avoir été le contemporain de Sévère Alexandre¹⁰⁵. L. Laelius Terentianus accomplit aussi sa carrière dans la colonie, au temps de Gordien; il est *decurion* et *édile* de la ville, de plus, *praefectus*¹⁰⁶; il s'agit sans doute d'un *praefectus iure dicundo*¹⁰⁷.

croire que ces deux magistrats aient ensuite de nouveau occupé ensemble la magistrature locale suprême (pour la situation générale, voir *supra*, notes 37—38).

⁹⁶ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 27.

⁹⁷ Quelques exemples dans ILS: 895, 1429, 1447, 2685, 2732, 5056, 5532, 5642, 5679, 5782, 6287, 6301, 6345, 6450, 6468, 6482, 6587, 6631. À Gabii, Maruvium et Vibo ces magistrats apparaissent en groupes de deux (ILS 272, 5364, 6463).

⁹⁸ Le terme de *IIIvir* suivi par *IIIvir qq* (ILS 2732, 5782, 6482, 6587, 6631; *AnnEp*, 1969, 35). Une inscription de Brundisium comprend la carrière d'un magistrat local, successivement *IIIvir aed. potest.*, *IIIvir i.d.* et *IIIvir qq* (*AnnEp*, 1959, 272).

⁹⁹ Idée exprimée antérieurement par M. Macrea, *AISC*, V, 1944—1948, p. 255—260 (*idem*, *De la Burebista la Dacia postromană. Repere pentru o permanență istorică*, Cluj-Napoca, 1978, p. 148—152), sans argumenter.

¹⁰⁰ Quelques exemples: Althiburos (CIL VIII 27.768, 27.769), Aquincum (CIL VIII 2826), Capsa (CIL VIII 98), Cetium (CIL III 5630), Choba (CIL VIII 8375), Singidunum (CIL III 1660), Turris Tamalleni (CIL VIII 2347), Viminacium (CIL III 8129).

¹⁰¹ Doboš, 858; M. Čičikova, dans *IMCD*, p. 72.

¹⁰² CIL III 14.468. Le personnage mentionné en CIL III 7804 n'est pas *duumviralis coloniae Napocae* (erreur chez D. Tudor, *OTS*, p. 227 et M. Čičikova, *op. cit.*, p. 723).

¹⁰³ I. Piso, *Potaissa*, II, 1980, p. 125—127 (avec la bibliographie plus ancienne). Cf. *supra*, note 39.

¹⁰⁴ Comme nous l'avons mentionné plus haut (note 39), nous considérons que P. Aelius Maximus détient deux fois la magistrature suprême à Napoca, comme *duumvir* et ensuite comme *quinquennal* (opinion courante chez M. Macrea, *loc. cit.*, et H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 28).

¹⁰⁵ M. Macrea (*loc. cit.*) le datait du temps de Septime Sévère. Mais P. Aelius Maximus est aussi *sacerdos arae Augusti*, sa carrière pourrait donc évoluer un peu plus tard (C. Daicoviciu, *ActaMN*, III, 1966, p. 154—163).

¹⁰⁶ CIL III 858. Pour Iulius Pacatianus (CIL III 865), la lecture *praefectus* reste incertaine (H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 31).

¹⁰⁷ *Idem*, *op. cit.*, p. 30; R. Ardevan, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 289—290. Le fait que le titulaire de l'inscription pourrait avoir été *praefectus quinquennalis* à la place de l'Empereur est sujet à caution, car dans l'Empire de tels préfets sont connus seulement aux siècles I—II de n. è. (W. Ensslin, *op. cit.*, 1320).

Drobeta

Cette ville est, elle aussi, un *municipium Aelium*¹⁰⁸. Peu avant, on ne disposait d'aucune attestation certe de la magistrature municipale suprême de cette période. Une inscription récemment découverte en Yougoslavie mentionne un certain C. Iulius Sabinus, *bis duumviris* et patron du municipe¹⁰⁹. Certainement, la ville avait une organisation duumvirale, tout comme d'autres *municipia Aelia*¹¹⁰. Cette constatation impose la révision de la lecture du texte sur l'autel de Cn. Aemilianus (IDR II, 21a)¹¹¹. Pour ce qui est de l'inscription de Slatina Timiș, qui parle d'un P. Aelius Ariortus *IIIvir an(nualis) m(unicipii) D.*¹¹², beaucoup commentée jusqu'à présent¹¹³, il faut l'attribuer catégoriquement à Dierna¹¹⁴. L'abréviation du nom de la ville indique une pareille attribution pour l'inscription d'Ulpius Antonius Quintus, trouvée à Transdierna¹¹⁵.

Un *titulus sepulcralis*, perdu au cours des années, mentionne la magistrature de L. Quesidius Praesens, décurion et *quinquennalis primus* du municipe de Drobeta¹¹⁶. On ignore la date exacte de la naissance du *Municipium Aelium Drobetense* (118—119 ou seulement 124 n.è.)¹¹⁷. Mais, de toute façon, l'inscription de Quesidius Praesens a dû être gravée un peu plus tôt que l'on ne l'affirmait jusqu'ici¹¹⁸. Son titulaire aura dû remplir la fonction de *quinquennalis* à un âge mûr. Plus tard, Quesidius Praesens semble s'être établi à Viminacium (un autre *Municipium Aelium*¹¹⁹) où il est élu décurion, mais il ne remplit pas d'autres magistratures¹²⁰; ce détail, ainsi que l'âge que le magistrat de Drobeta a à sa mort (63 ans), obligent de dater l'inscription mentionnée à un moment antérieur (160 de n. è. au plus tard). C'est la raison pour laquelle il paraît difficile d'accepter sur la même inscription la présence d'un *duumvir coloniae Malvensis*¹²¹.

Drobeta reçoit son statut de colonie de Septime Sévère¹²². On connaît un seul *duumvir iure dicundo* de cette période: c'est T. Aelius Aelianus, chevalier romain¹²³, flamine et patron de la colonie (IDR II, 13). Le *cognomen* de son père — Zeuxis — indique une ascendance grecque, assez éloignée¹²⁴.

¹⁰⁸ H. Daicoviciu, *Apulum*, XIII, 1975, p. 89; M. Davidescu, *op. cit.*, p. 98.

¹⁰⁹ *AnnEp*, 1979, 520; C. C. Petolescu, *Apulum*, XXI, 1983, p. 67—68.

¹¹⁰ Cf. supra, note 100. Mais tous les municipes d'Hadrien ne sont pas ainsi organisés (Carnuntum, par exemple, a des *quattuorviri* — CIL III 4454).

¹¹¹ C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 68. Nous croyons que le nom aussi du dédicant comporte une erreur de lecture; il ne pouvait pas se composer rien que de *praenomen* et *cognomen* (peut-être C. Naev(ius)? ou quelque chose de similaire; l'idée nous vient de dr. I. Piso).

¹¹² IDR III/1, 118.

¹¹³ Al. Bărcăcilă, *BCMI*, XXXII, 1939, p. 164—165; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 139; OR⁴, p. 172; L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, Timișoara, vol. II, 1980, p. 124—126.

¹¹⁴ Al. Bărcăcilă, *SCIV*, XVIII, 1967, 1, p. 183—184; C. C. Petolescu, *loc. cit.*

¹¹⁵ Dobo⁴, 853.

¹¹⁶ CIL III 6309 = 8129 = Dobo⁴, 855; voir H. Wolff, *op. cit.*, p. 140 sq.

¹¹⁷ H. Daicoviciu, *loc. cit.*

¹¹⁸ H. Wolff, *op. cit.*, p. 147—148.

¹¹⁹ B. Saria, *RE*, VIII A, 2 [1958], 2174, 2179.

¹²⁰ On a affirmé que L. Quesidius Praesens avait rempli de fonctions municipales d'abord à Viminacium et ensuite à Drobeta (H. Wolff, *op. cit.*, p. 151—152). Mais Viminacium aussi était municipe à la même époque.

¹²¹ H. Wolff, *op. cit.*, p. 147. Toutes nos informations sur *Colonia Malvensis ex Dacia* datent seulement du III-e siècle (voir infra, note 125).

¹²² H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 89; M. Davidescu, *op. cit.*, p. 99.

¹²³ I. Piso, *Apulum*, XIX, 1981, p. 125—126.

¹²⁴ Cette famille a reçu la citoyenneté romaine d'Antonin le Pieux.

Romula

De la localité romaine la plus importante de l'Olténie d'Est on parle surtout à propos des controverses qui concernent le problème de la localisation de la province *Dacia Malvensis* et de la ville de Malva. Nous ne nous en occuperons pas dans ces pages¹²⁵. Pour ce qui est de la ville de Romula, elle a été d'abord *municipium*, ensuite *colonia*, mais on ne peut pas préciser les dates de ces marches montées sur l'échelle de la hiérarchie municipale. Les inscriptions ne mentionnent aucune épithète impériale de la ville¹²⁶.

On a supposé que Romula devient municipe déjà au temps de Hadrien¹²⁷. En fait, le premier témoignage certain date des années du règne commun des Empereurs Marc Aurèle et Lucius Verus¹²⁸. L'idée, récemment soutenue, de l'appartenance de Drobeta à la Dacie Supérieure¹²⁹ apporte un argument logique pour l'existence d'un *Municipium Aelium Romulense*; évidemment, cet argument reste insuffisant. Enfin, la forme du nom de la ville sur l'inscription de T. Iulius Caio a été invoquée pour soutenir la même datation¹³⁰.

Il y a pourtant, en ce problème, une autre information, tout à fait différente et, à ce que nous savons, non utilisée jusqu'à présent. Nous la prendrons en discussion ci-dessous.

On ne possède aucun témoignage sur les magistrats de Romula — municipe. Mais l'inscription, bien connue, de T. Iulius Capito¹³¹ nous fait savoir que le municipe lui a décerné les *ornamenta duumviralia*. C'est le seul témoignage de cette catégorie d'*ornamenta* pour la Dacie entière¹³². Puisque dans le monde romain on n'a nulle part rencontré des *ornamenta quattuorviralia*¹³³, on peut supposer que les marques honorifiques des *quattuorviri iure dicundo* et des *quattuorviri aedilicia potestate* différaient à un certain degré et qu'on les accordait de façon différenciée. Mais tous les autres *ornamenta duumviralia* connues dans l'Empire ont été accordés par des villes à statut de *colonia*, à la tête desquelles se trouvaient des *duumviri*¹³⁴. Par conséquent, on peut affirmer avec certitude que le municipe de Romula a eu, lui aussi, une organisation de type duumviral.

Un municipe conduit par des *duumviri* dans la Dacie des années 161—169 est, très probablement, une création de l'Empereur Hadrien, qui a encore fondé des municipes similaires¹³⁵. Cette hypothèse peut être confirmée seulement par l'étude exhaustive de la corrélation entre le titre des magistrats municipaux suprêmes et la date de naissance des municipes — étude que, jusqu'à présent, il nous a été impossible d'entreprendre¹³⁶.

¹²⁵ Pour la question et la bibliographie de la Dacie Malvensis: C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *ActaMN*, IV, 1967, p. 73—83; M. Macrea, *op. cit.*, p. 63—69, 132—133; I. I. Russu, *AIIAC*, XVII, 1974, p. 44—45; OR¹, p. 189—194; L. Mărghitău, *op. cit.*, p. 22—23.

¹²⁶ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 90—91.

¹²⁷ Gr. Florescu, *I monumenti funerari della Dacia inferiore*, Bucarest, 1942, p. 12, nr. 12; OTS, p. 349; OR⁴, p. 188—189.

¹²⁸ CIL III 753 = 7429 = ILS 1465. Pour sa datation, voir M. Macrea, *op. cit.*, p. 129 et D. Tudor, *op. cit.*, p. 188. Naturellement, on a soutenu que le titre de municipe a été accordé entre 161—169 de n. è. (H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 90).

¹²⁹ C. C. Petolescu, *SCIV*, 22, 1971, 3, p. 411—423; idem, *RevIst*, 32, 1979, 2, p. 263—266.

¹³⁰ Idem, *SCIVA*, 34, 1983, 1, p. 51.

¹³¹ Cf. supra, note 128.

¹³² L'opinion de M. Macrea (*op. cit.*, p. 139) ne peut plus être acceptée, cf. *IDR* III 2, 105.

¹³³ Ch. Lécirvain, *op. cit.*, p. 239; St. Borzsák, *op. cit.*, 1120—1121.

¹³⁴ Idem, *op. cit.*, 1121. On connaît de tels *ornamenta* à Alexandria Troas, Aquae Sextiae, Capua, Cirta, Concordia, Heliopolis Syriae, Lugdunum, Panormus, Puteoli, Syracuse, Taracco, Thermai.

¹³⁵ Cf. supra, notes 100, 111 et 110.

¹³⁶ Aussi d'autres catégories de municipes ont une organisation duumvirale. Hormis la situation spéciale de l'Italie (voir A. Degrassi, dans *OmD*, p. 141—146

De toute façon cette hypothèse n'apporte rien à la localisation de la ville de Malva. On peut remarquer en passant que, vers le milieu du IIe siècle, la localité mentionnée dans la fameuse inscription de Hispalis n'est que *civitas*¹³⁷. Même si on accepte l'idée d'un *Municipium Aelium Romulense*, capitale d'une Dacie Inférieure qui ne comprenne pas l'Olténie occidentale, cette localité ne peut aucunement être identifiée à Malva. L'exemple de *Dacia Porolissensis* nous montre que l'hypothétique localité de Malva ne devait pas nécessairement être la résidence du procureur présidial, ni avoir le statut de ville pour donner son nom à la province. Localiser Malva reste un des desiderata pour l'avenir. Le problème est très complexe¹³⁸, et il nous est impossible d'insister là-dessus dans les limites de cette étude.

La seule inscription datée qui mentionne la colonie Romula provient de l'époque de Philippe l'Arabe¹³⁹. Il paraît que la ville est devenue *colonia* peu avant¹⁴⁰, sans pouvoir en préciser le moment¹⁴¹. Ce dont on peut être absolument certain, c'est l'organisation du type duumviral de la colonie (il s'agit d'un fragment d'inscription sur un *duumvir coloniae* qui s'appelait *Capito*)¹⁴². Une autre inscription mentionne la présence d'un certain M. Ulpius Herculanus, *ex praefecto* (IDR II, 332). La référence à une préfecture municipale qui remplace temporairement les *duumviri* absents est sujet à discussion, mais d'habitude la qualité d'ancien *praefectus iure dicundo* n'est pas formulée de la sorte¹⁴³.

Potaïssa

Cette ville devient municipe au temps de Septime Sévère¹⁴⁴; ensuite, après un progrès rapide, accède au titre de *colonia* sous le même Empereur¹⁴⁵. Le municipe a dû avoir été conduit par des *quattuorviri*; on connaît un certain M. Ulpius Magnus, *quattuorviralis*¹⁴⁶. Mais une découverte plus récente nous apporte un *duumvir* aussi, notamment C. Iulius Priscus¹⁴⁷. Il est très difficile à croire que, durant sa très courte vie comme municipe, la ville ait modifié ses magistratures supérieures. Nous sommes enclins à croire que l'inscription de C. Iulius Priscus a été gravée lors de la promotion de *Municipium Septimium Potaissense* en *Colonia Septimia*, ce qui aura créé des confusions momentanées pour le lapicide qui y a travaillé¹⁴⁸. La colonie a une constitution duumvirale, d'après ce qu'un fragment d'inscription nous dit¹⁴⁹.

et U. Laffi, *Vestigia*, 17, 1973, p. 37—53), on connaît dans les provinces aussi nombre de tels municipes (E. Kornemann, *RE*, XVI, 1 [1933], 615, 617—618).

¹³⁷ CIL II 1180 = ILS 1403; F. Vittinghoff, *ActaMN*, VI, 1969, p. 138—140; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 50—52.

¹³⁸ Voir les remarques pertinentes de F. Vittinghoff, *op. cit.*, p. 131—148.

¹³⁹ IDR II, 324; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 90—91.

¹⁴⁰ IDR II, 344; D. Tudor, Cr. M. Vlădescu, *Apulum*, X, 1972, p. 183—186, nr. 1.

¹⁴¹ On a proposé le règne de Septime Sévère (OTS, p. 380; OR⁴, p. 189), sans une argumentation convaincante.

¹⁴² IDR II, 333. La datation proposée par les éditeurs n'est soutenue par aucun argument.

¹⁴³ W. Ensslin, *op. cit.*, 1313—1317.

¹⁴⁴ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 91.

¹⁴⁵ L'hypothèse de N. Gostar, qui la tenait pour colonie seulement depuis Caracalla (*AIAlasi*, VI, 1969, p. 132—133), est écartée par H. Daicoviciu (*loc. cit.*).

¹⁴⁶ CIL III 7678. Sa famille aura reçu la citoyenneté romaine de Trajan, tout comme les ascendants de M. Ulpius Herculanus, de Romula (IDR II, 332).

¹⁴⁷ I. I. Russu, *AISC*, III, 1936—1940 (1941), p. 324—325. Le bon état de l'inscription ne permet aucun doute sur la lecture.

¹⁴⁸ Sur une autre inscription il y a M. Aelius Antoninus, décurion à Napoca et *iur(idicus) m(unicipii) P(otaissensis)* (I. Téglaş, *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 361). Quoique la lecture soit douteuse (M. Macrea, *op. cit.*, p. 141), le bon état de l'épigraphie ne permet pas de lire — en supposant une double erreur de lapicide — *duumvir m. P.*

¹⁴⁹ I. Téglaş, *ArchÉrt*, XXXV, 1915, p. 45, fig. 5; un autre fragment épigraphique, perdu aujourd'hui, semble s'être rapporté toujours aux *duumviri* de la colonie (idem, *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 410).

Dierna

Elle semble avoir été, elle aussi, un *municipium Septimium*, même si aucune inscription ne mentionne cette épithète¹⁵⁰. C'est à cette ville que le *quattuorvir* P. Aelius Ariortus (IDR III/1, 118) a dû appartenir¹⁵¹. Le municipes avait donc des *quattuorviri* à sa tête; le titre du magistrat mentionné (*quattuorvir annualis*) trouve son analogie dans *Municipium Septimium Apulense*, fondé par le même Empereur¹⁵². C'est toujours à Dierna que Ulpius Antonius Quintus¹⁵³ aura dû occuper les fonctions de décurion, édile, *quaestor* et *quinquennalis*¹⁵⁴.

Porolissum, Tibiscum et Ampelum

Les inscriptions démontrent sans possibilité de doute que Porolissum a été un *municipium Septimium*¹⁵⁵. Mais le seul magistrat que l'on connaisse est le *quinquennalis* P. Aelius Malachus¹⁵⁶, Romain d'origine palmyrène¹⁵⁷, d'une famille dont Hadrien a fait des *cives Romani*. Nous supposons à Porolissum, comme dans les autres *municipia Septimia*, l'existence d'une organisation quattuorvirale.

Les mêmes suppositions peuvent s'appliquer à Tibiscum et Ampelum, villes où l'on ne connaît aucun magistrat municipal. Tibiscum est attestée municipes sous Gallien (IDR III/1, 132), mais elle paraît tenir ce titre de Septime Sévère¹⁵⁸. Pour ce qui est d'Ampelum, les inscriptions attestent sa qualité de municipes, probablement accordée par le même Empereur¹⁵⁹.

Notre littérature de spécialité mentionne encore des *quinquennales* de Sucidava¹⁶⁰, localité au statut de commune rurale pendant l'époque romaine¹⁶¹. En fait, l'inscription invoquée (IDR II, 190) ne contient pas le terme *quinquennalis*. On les déduit tout au plus, par analogie avec les localités similaires de la Dobroudja romaine¹⁶².

Finalement, il existe encore un *duumvir* en Dacie, notamment C. Kaninius Sabinianus, connu grâce à la très controversée inscription de Denta (IDR III/1, 109)¹⁶³. Il faut pourtant remarquer que la lecture *decurio municipii* ne peut pas

¹⁵⁰ H. Daicoviciu, *loc. cit.*

¹⁵¹ Cf. supra, note 108. Il est Romain dalmate, quoiqu'il arbore un *cognomen* grec (IDR III/1, 118). Il descend d'une famille dont la citoyenneté remonte à Hadrien.

¹⁵² Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, p. 184.

¹⁵³ Cf. supra, note 115.

¹⁵⁴ La lecture de cette inscription ne semble pas correcte. Dans le dernier rang, au lieu de *ob honorem qq port[u]s*, ce qui manque de sens, on lirait plutôt *ob honorem qq port[icu]s [fecit]*. Cf. supra, note 111. La photo publiée n'est pas claire.

¹⁵⁵ C. Daicoviciu, *Dacia*, VI—VII, 1937—1940, p. 325—327, nr. 6, 7 b-c; H. Daicoviciu, *loc. cit.*

¹⁵⁶ N. Gudea, *ActaMP*, IV, 1980, p. 89—90, nr. 3.

¹⁵⁷ Pour comparer, cf. IDR III/1, 167; S. Sanie, *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 405—409.

¹⁵⁸ OTS, p. 38; H. Daicoviciu, *loc. cit.*, avec la bibliographie plus ancienne. Une date plus récente (214 de n. è.) propose D. Benea (*Tibiscus*, V, 1978, p. 145). Pour la discussion, voir L. Mărghită, *op. cit.*, p. 36—42, 95.

¹⁵⁹ IDR III/3, 282, 284; Em. Popescu, *StCl*, IX, 1967, p. 194—196; OTS, p. 189; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 92; C. L. Băluță, I. I. Russu, *Apulum*, XX, 1982, p. 120—121. La lecture *Ilviri* sur l'inscription CIL III 1293 reste très improbable (voir M. Macrea, *op. cit.*, p. 139; IDR III/3, 282).

¹⁶⁰ OTS, p. 327; D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 33; OR⁴, p. 207.

¹⁶¹ OR⁴, p. 206—208.

¹⁶² E. Doruțiu-Boilă, *Inscripțiile din Scythia Minor*, vol. V, București, 1980, p. 103—104, 280—281 (nr. 77, 268).

¹⁶³ Cf. supra, note 125.

être acceptée, puisque DC signifie toujours *decurio coloniae*¹⁶⁴. La présence d'un *duumvir* renforce ce point de vue. Mais il est impossible de localiser le magistrat. On a suggéré la lecture *decurio coloniae Metropolis* pour le sigle DCM¹⁶⁵; idée difficile à accepter, puisqu'à Sarmizegetusa on ne rencontre ni cette graphie, ni le gentilice Kaninius.

*

Le caractère incomplet des sources disponibles ne permet que quelques conclusions sur les recherches que nous venons de présenter. Le manque de documents est, sauf les conditions historiques ultérieures (destruction, inexistence de recherches effectuées sur place), en quelque sorte, le résultat de la situation existante dans la Dacie aussi. La période qui suit au règne de Sévère Alexandre est pauvre en inscriptions concernant la vie municipale — phénomène facile à expliquer vu les conditions sociales et économiques peu favorables. L'affirmation reste d'ailleurs valable pour toutes les catégories de sources¹⁶⁶.

L'étude de la magistrature municipale suprême dans les villes de la Dacie romaine souligne une fois de plus le caractère profondément romain de la vie urbaine de la province carpathique¹⁶⁷. L'organisation des villes est du type romain; les exceptions constatées (*duumviri* dans des municipes tels que Napoca, Romula, Drobeta) dénotent un caractère toujours romain, analogue à des cas similaires de l'Occident latinophone. Les *duumviri* et les *quattuorviri* connus sont, tous, profondément romanisés, d'anciens citoyens de l'Empire; il est besoin d'une intervalle de deux ou trois générations pour qu'une famille romanisée accède à des magistratures municipales suprêmes. Même les deux Palmyréens de Sarmizegetusa mènent une vie *more Romano*¹⁶⁸. Toutes les inscriptions concernant ces magistrats sont rédigées en latin.

La situation matérielle et sociale de ces magistrats est moins connue, mais nous la supposons bien au dessus de la moyenne¹⁶⁹. On y trouve des vétérans et quelques chevaliers. Dans certains cas, des magistrats ou leurs descendants deviennent chevaliers, puisque la carrière municipale ouvre les portes de l'ordre équestre¹⁷⁰.

Ces carrières sont, généralement, très peu marquées dans les inscriptions. On mentionne surtout des fonctions autres que les magistratures inférieures, ces dernières implicitement obligatoires pour l'obtention des magistratures supérieures. Il n'y a que six inscriptions à mentionner un *cursus honorum* effectif¹⁷¹ dont une seule ne provient pas de Sarmizegetusa¹⁷². Cette prédilection conformiste de certains magistrats supérieurs ulpiens confirme l'aspect officiel et „classicisme“ de la métropole de la Dacie romaine par rapport aux autres villes¹⁷³. On remarque parfois l'accumulation de plusieurs magistratures municipales dans différentes

¹⁶⁴ F. Vittinghoff, *op. cit.*, p. 133—136. L'affirmation de D. Tudor (OR⁴, p. 190) ne peut pas être soutenue.

¹⁶⁵ D. Tudor, *loc. cit.* Cette dénomination pour Sarmizegetusa paraît encore en IDR III/2, 190 et 389, mais les graphies sont différentes.

¹⁶⁶ M. Macrea, *op. cit.*, p. 436 sq.

¹⁶⁷ Idem, *op. cit.*, p. 135 sq.; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 92—93.

¹⁶⁸ Cf. supra, notes 60—61.

¹⁶⁹ Cf. supra, note 10.

¹⁷⁰ I. Piso, *StCl*, XVI, 1974, p. 238—239; H. Daicoviciu, I, Piso, *loc. cit.*

¹⁷¹ IDR III/2, 116, 123, 126, 452, 455; *AnnEp*, 1956, 207.

¹⁷² L'inscription *AnnEp*, 1956, 207 — d'Apulum.

¹⁷³ I. Piso, *RevRHist*, 13, 1974, 5—6, p. 728—733; L. Țeposu-Marinescu, *Sarmizegetusa*, XIV, 1979, p. 160.

villes, mais on connaît un seul cas d'exercice succesif du duumvirat par une même personne dans deux villes distinctes (CIL III 972, 973). Ce phénomène, commun à toutes les magistratures municipales, reste à être tiré au clair dans les recherches futures.

Presque toutes les inscriptions ont un caractère personnel, il n'y en a que deux qui visent des attributions des magistrats locaux suprêmes¹⁷⁴. Même si certaines villes étaient fortifiées, on ne possède aucune preuve de l'existence de milices municipales conduites par des magistrats¹⁷⁵.

Les résultats du présent étude restent à être confrontés avec d'autres données sur la vie municipale de la province et du monde romain en entier. C'est le seul moyen de vérifier leur véracité.

RADU ARDEVAN

¹⁷⁴ Cf. *supra*, notes 64—65.

¹⁷⁵ Comme l'ont faussement soutenu C. Patsch (*RE*, V, 2 [1905], 1711) et Al. Popa (*op. cit.*, p. 64).

DIPLOMA MILITARĂ DE LA DROBETA*

În toamna anului 1980 au ieșit la iveală în Drobeta — Turnu Severin, Str. Călărași, cu ocazia săpării fundațiilor unor blocuri, ziduri, cărămizi și fragmente de vase romane. Locul acestor descoperiri întâmplătoare se află în cuprinsul orașului roman Drobeta¹. Din pământul de aruncătură avocatul Corneliu Rădulescu a cules cele două tăblițe ale diplomei militare, care constituie obiectul acestui studiu. Îi mulțumim cu toată căldura avocatului Corneliu Rădulescu pentru că a salvat un document de o asemenea valoare și pentru că ni l-a oferit spre publicare.

Atunci când au fost găsite, tăblițele erau în asemenea măsură acoperite de oxizi și depuneri, încît scrisul cu greu se putea distinge. Ele au fost restaurate în laboratoarele Muzeului de istorie al Transilvaniei și se află acum în păstrarea Muzeului Porților de Fier din Drobeta — Turnu Severin.

Cele două tăblițe s-au păstrat aproape în întregime și nu lipsește nici o literă. Ele au fost însă îndoite, probabil la descoperire, în urma unei lovituri. Au lungimea de 14,3 cm și lățimea de 11,5 cm. Grosimea variază între 0,7—1,2 mm la *tabella I* și între 0,5—1,2 mm la *tabella II*. *Tabella I* cântărește 165 g., iar *tabella II* 108,5 g². Este surprinzător că tăblițele diferă ca aliaj și culoare³.

La *tabella II* pot fi constatate unele defecțiuni inițiale. Ea este pleznită în dreapta jos (*extrinsecus*), ceea ce l-a obligat pe scrib să lase în r. 6 un spațiu mai mare între R și O, iar în r. 7 între A și T. De asemenea, în dreapta jos (*extrinsecus*) au existat de la început două mici găuri. Ele au fost evitate și de aceea în r. 7 distanța dintre L și E este ceva mai mare.

În cele două tăblițe au fost făcute câte două orificii la mijloc și câte două lateral, deși din anul 124 întîlnim cele două din mijloc și numai câte una lateral, iar din anul 173 lipsește și aceasta din urmă⁴. Mai trebuie observat că orificiile din mijloc au fost făcute cu multă grijă, înainte de a se scrie textul, în vreme ce, spre deosebire de diplomele dinaintea anului 124⁵, orificiile laterale au fost făcute în mod primitiv, probabil cu stilusul, abia după scrierea textului. Astfel se explică vătămarea literelor PR din r. 2 al tăbliței *I extrinsecus*.

* Textul de față reprezintă o formă prescurtată a articolului apărut în ZPE LVI 1984, p. 263—295.

¹ Drobeta a devenit *municipium* sub Hadrian (CIL III 8017=IDR II, 1; IDR II, 2; *AnnEp* 1914, 117=IDR II, 3) și *colonia* sub Septimius Severus (*AnnEp* 1914, 118=IDR II, 5); vezi pentru istoria orașului roman Drobeta D. Tudor, *Drobeta*, București, 1965; idem, *OltR⁴*, București, 1978, passim; M. Davidescu, *Drobeta în secolele I—VII e.n.*, Craiova, 1980.

² Cf. H. Nesselhauf, CIL XVI, p. 151.

³ Îi mulțumim Prof. dr. Eugen Stoicovici pentru amabilitatea de a fi făcut analiza metalografică a plăcuțelor. Aceasta va fi publicată ulterior.

⁴ H. Nesselhauf, CIL XVI, p. 149.

⁵ Th. Mommsen, CIL III, p. 2008.

Sirmele care au unit tăblițele nu s-au păstrat, iar din peceteile martorilor au rămas urme slabe. Nici una dintre tăblițe nu are ramă. *Tabella I extrinsecus, intus* și *tabella II extrinsecus* par a fi fost scrise de aceeași mină. *Tabella I intus* nu a fost scrisă cu mai puțină grijă decât *tabella I extrinsecus*⁶. Pe *tabella II intus* se recunoaște o altă mină (a se compara, de pildă, literele D, G, S). Aici literele au fost gravate în mai mare grabă, dar textul este, în ce privește datarea și prae-nomenul primului consul, mai corect. *Tabella II intus* începe cu *dies constitutionis*, ca, de altfel, în toate diplomele începînd din anul 127⁷. Iată textul:

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caesar Divi Antonini fil(ius), Divi Veri Parthici Maximi frater, Divi Hadriani nepos, Divi Traiani Parthici pronepos, Divi Nervae abnepos, M(arcus) Aurelius Antoninus Aug(ustus) Germanic(us) Sarmatic(us), pontifex maximus, tribunici(a)

5 *potest(ate) XXXIII, imp(erator) IX, co(n)sul) III, p(ater) p(atriciae) et Imp(erator) Caesar L(ucius) Aelius Aurelius Commodus Aug(ustus), Antonini Aug(usti) fil(ius), Divi Pii nepos, Divi Hadriani pronepos, Divi Traiani Parthici abnepos, Divi Nervae adnepos, Germanic(us) Sarmatic(us), tribunici(a) potest(ate) III, imp(erator) II, co(n)sul) II, p(ater) p(atriciae)*

10 *equitibus et peditibus, qui militaverunt in alis duabus, quae appellantur I Batavor(um) et I Bosporanor(um) et cohortium decem et duobus, I Alpinor(um) et I Aug(usta) Itur(ae) or(um) et III Dalmatar(um) et V Gallor(um) et I T(h)racium sagit(tariorum) et I Ubior(um) et II Gallor(um) et Pannonior(um) et I Vindelicor(um)*

15 *et VIII Raetor(um) et III Campestrum et IIII Hispanor(um) et II Fl(avia) Commag(enorum) et vexillatio peditum singular(ium) Brittanicianor(um) et sunt in Dacia Superiore sub Helvio Pertinace leg(ato), quinis et vicenis pluribusve stipendi(i)s emeritis dimissis honesta missione, quorum*

20 *nomina subscripta sunt, civitatem Romanam, quorum non haberent, dederunt et conubium cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis data aut cum iis, quas postea duxissent, dumtaxat singulis (a(n)te d(i)em) Kal(endis) Aprilibus*

25 *M(en)s Acilio Faustino L(ucio) Iulio Proculiano co(n)sulibus) cohort(is) III Campestr(um), cui praefuit Avonius Saturninus, ex peditibus Ulpio Ulp(i) fil(io) Herculano Stobis.*

30 *Descriptum et recognitum ex tabula aerea, quae fixa est Romae in muro post templum Divi Aug(usti) ad Minervam.*

⁶ De obicei se întimpla altfel, vezi Th. Mommsen, CIL III, p. 2009.

⁷ Vezi H. Nesselhauf, CIL XVI, p. 150.

IMP CAESAR DIVI ANTONINI FILI DIVI VERI PARTHICI MAXIMI
 FRATER DIVI HADRIANI NEPOS DIVI TRAIANI PARTHICI PRONE-
 POS DIVI NERVAE ABNEPOS M(ARCUS) AURELIUS ANTONINVS
 AVGVSTVS GERMANICVS SARMATICVS PONTIFEX MAXIMVS TRIBVNIC
 POTEST. XXXIII IMP IX COS III P P ET
 IMP CAESAR AELIVS AURELIVS COMMODVS AVGVSTVS ANTONINI
 AVGVSTI DIVI PIETIS NEPOS DIVI HADRIANI FRONEPOS DIVI
 TRAIANI PARTHICI ABNEPOS DIVI NERVAE ADNEPOS GER-
 MANICVS SARMATICVS TRIBVNIC POTEST. III IMP. II COS III P P
 EQVITIBVS ET PEDITIBVS QVMMITIAVERVM IN VALLE SVBVS
 QVME APPELLANTVR I. BAIAVOR ET II. BOSPORANORET CO-
 HORVM DECVM ET DVOBVS I. ALPINORET I. LANGITVRE
 ORET III. DALMATAR ET IV. GALLOR ET I. TRICVM SACII
 ET I. VBIOR ET II. GALLOR ET PANNONI ORET IV. INDELICOR
 ET VII. RAETOR ET III. CAMPESTRVM ET I. ILLHISPANOR
 ET II. EL COMMAGE ET VEXILLATIO PEDITVM SINGVIAR
 BRITANNICIANORET SVN IN DACIA SVPERIORES SVB
 HELVIO PERTINACE LEGQVINISECVICENTIS PLVRIBVS VESTI-
 PENDISEMERITIS DIMISSISHONESTAMMISSIONE QVORVM
 NOMINASVBSCRIPTASVNT CIVITATEM ROMANAM QVI
 EORVM NON HABERENT DE DERVNTE CONVBIVM CVM
 VXORIBVS QVASTVNCHABVSSSENT CVM EST CIVITAS IIS
 DATA VT CVM IS QVASPOSTEADVXISSENT DVMAXAT SINGVVS
 A. D. KAL. APRILIBVS
 MACILIO FAUSTINO. LIVLIO PROCVLANO COS
 COHOR III. CAMPESTR CVLPRAE EVIT
 AVONIVS SATVRNINVS
 EXPEDITIBVS
 VLPIO VLPI FIL HERCVLANO STOBIS
 DESCRIPTVM ET RECOGNITVM EX TABVLA MEREA QVA ET I
 XA EST ROMAE IN MVRO POSITVM DIVI AVGV-
 LADINERVAM

Fig. 1 — Diploma militară de la Drobeta: tabella I extrinsecus.

Tabella I intus:

Imp(erator) Caesar, Divi Antonini fil(ius), Divi Veri Parthici Maxim(i) fra-
 ter, Divi Hadriani nepos, Divi Traiani Parthici pronepos, Di-
 vi Nervae abnepos, M(arcus) Aurelius Antoninus Aug(ustus) Germa-
 nicus Sarmaticus, pontifex maximus, tribunic(ia) potest(ate)

- 5 XXXIII, imp(erator) X, co(n)s(ul) III, p(ater) p(atriciae) et
 Imp(erator) Caesar L(ucius) Aelius Aurelius Commodus Aug(ustus), Antonini
 Aug(usti) fil(ius), Divi Pii nepos, Divi Hadriani pronepos, Divi Traia-
 ni Parthici abnepos, Divi Nervae adnepos, Germanicus
 Sarmatic(us), tribunici(a) potest(ate) III, imp(erator) II, co(n)s(ul)
 II, p(ater) p(atriciae)
- 10 equitibus et peditibus, qui militaverunt in alis duabus,
 quae appellantur I Batavor(um) et I Bosporanor(um) et
 cohortium decem et duobus, I Alpinor(um) et I Aug(usta) Itur(a)e-
 or(um) et III Dalmatar(um) et V Gallor(um) et I Thracium sagit(tariorum)
 et I Ubior(um) et II Gallor(um) et Pannonior(um) et I Vinde-
- 15 licor(um) et VIII Raetor(um) et III Campestrum et IIII His-
 panor(um) et II Fl(avia) Commag(enorum) et vexillatio peditum sin-
 gular(ium) Brittanicianorum et sunt in Dacia Supe-

IMPCAESARDIVIANTONINIFILDIVIVERIPARTHICIMAXIMERA
 IERDIVIHADRIANIN EPOSDIVITRAIANIPARTHICIPRONEPOSDI
 VINERVAEABNEPOS M. AURELIUSANTONINVS AVGGERMA
 NIVSSARMATICVS PONTIFEX MAXIMVS TRIBVNICPOTEST
 XXXIII IMP. X. COS. III. P.P. ET
 IMPCAESAR. LAELIVSAVRE LIVS COMMODOVS AVGANTONINI
 AVCEIDIVIPIINEPOSDIVIHADRIANIPRONEPOSDIVITRNA
 NIPARTHICIAABNEPOS DIVINERVAEADNEPOS GERMANICVS
 SARMATIC TRIBVNICPOTEST III. IMP. II. COS. II. PP
 IO MITIBVSETPEDITIBVSVI MILITAVERVNT IN ALIS DVABVS
 QVAEAPPELLANTVR. I. BATAVOR. ET. I. BOSPORANORET
 COHORTIVM DECEM ET DVOBVS. I. ALPINOR. ET. I. AVGITVRE
 OR. ET. III. DALMATAR. ET. V. GALLOR. ET. I. THRACIVMSAGTI
 ET. I. VBIOR. ET. II. GALLOR. ET. PANNONIOR. ET. I. VINDE
 LICORET. VIII. RAETORET. II. CAMPESTRVM. ET. IIII. HIS
 PANIOR. ET. II. FL. COMMAGET VEXILLATIO PEDITVM SIN
 GVLAR. BRITANNICIANO. ORVM ET SVNT IN DACIASVPE
 RIORESVBEHEIMV. OPERITINACELEGQVINISETVICENISPLY
 RIBVSVESTIPENDISEMERIS DIMISSISHONE STAMIS
 SIONE QVORVM NOMINA SVBSCRIPTASVNT CIVITATEM
 ROMANAM QVIEORVM NON HABERENT DEDERVNT ET CO
 NVBIVM CVM VXORIBVS QVASTVNCHABVISSENT CVM EST
 CIVITAS IIS DATA VTCVM IIS QVASTVNCHABVISSENT
 DVMTAXATISINGVLIS

Fig. 2 — Diploma militară de la Drobeta: tabella I intus.

riore sub Helvio Pertinace leg(ato), quinis et vicenis plu-
ribusve stipendi(i)s emeri(ti)s dimissis honesta mis-
sione, quorum nomina subscripta sunt, civitatem
Romanam, qui eorum non haberent, dederunt et co-
nubium cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est
civitas iis data aut cum iis, quas postea duxissent,
dumtaxat singulis

Tabella II intus:

Kal(endis) Aprilib(us)

M(anio) Acilio Faustino L(ucio) Iulio Proculiano co(n)s(ulibus)
coh(ortis) III Ca(m)pestr(um), cui praefuit

Avonius Saturninus,

5 ex peditibus

Ulpio Ulp(i) fil(io) Herculano Stubis.

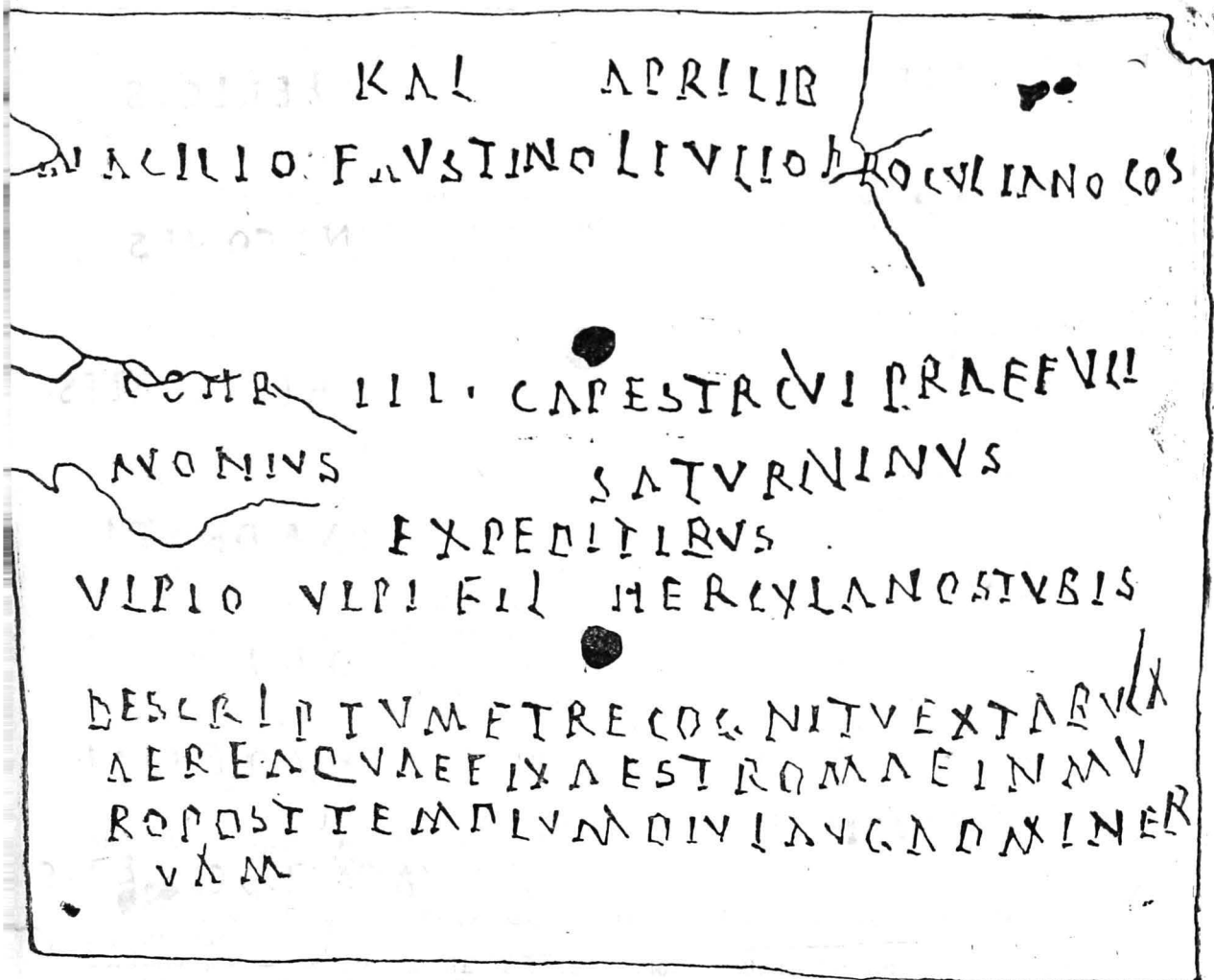

Fig. 3 — Diploma militară de la Drobeta: tabella II intus.

Descriptum et recognitu(m) ex tabula
aerea, quae fixa est Romae in mu-
ro post templum Divi Aug(usti) ad Miner-
10 vam.

Tabella II extrinsecus:

- D(ecimi) Aemili(i) Felicis
Cn(aei) Pompei Niconis
P(ubl(i)i) Tulli(i) Callicrates
D(ecimi) Aemili(i) Quadrati
5 P(ubl(i)i) Orvi(i) Dii
P(ubl(i)i) Aeli(i) Trofimi
D(ecimi) Aemili(i) Agat(h)ocletis.

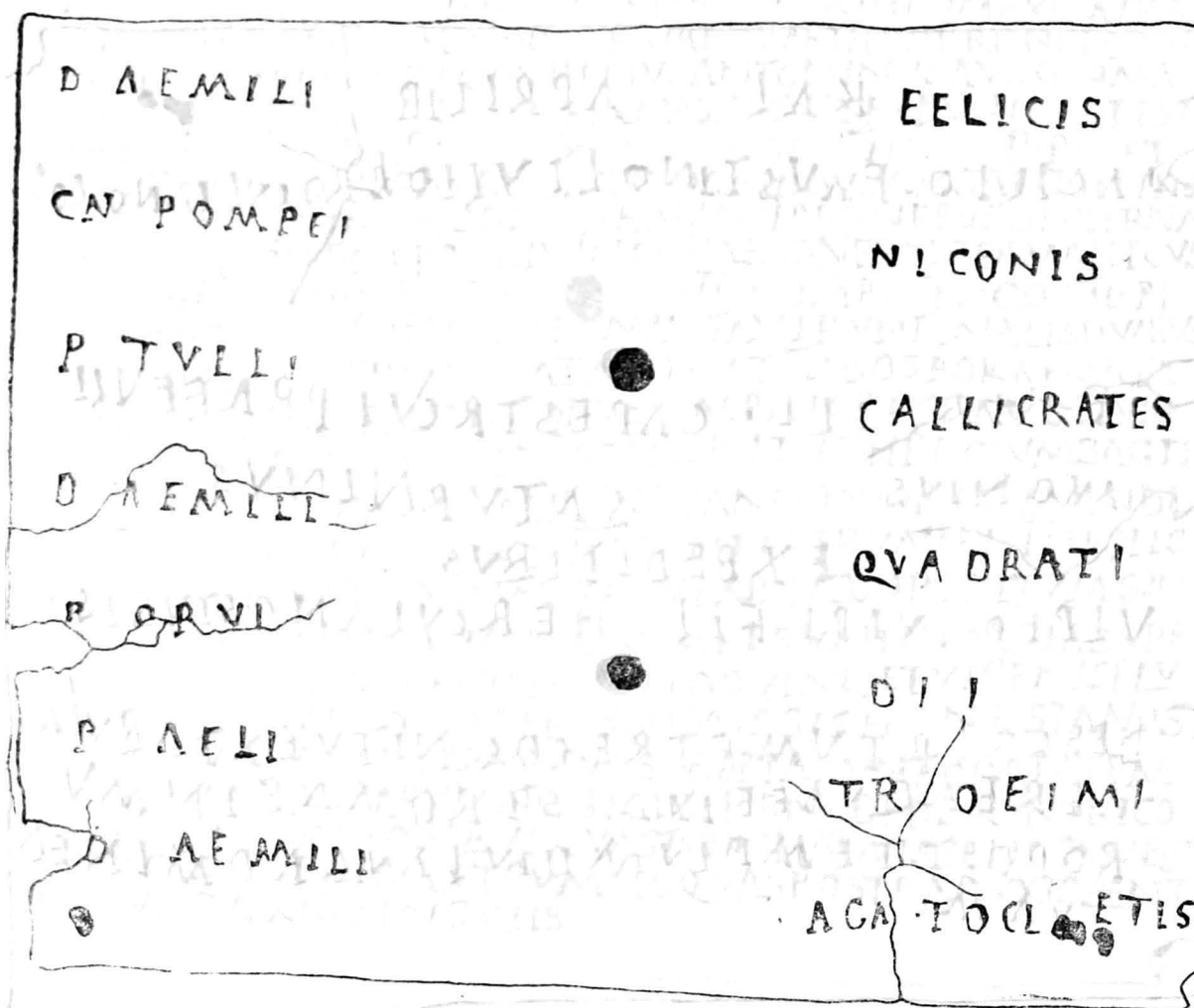

Fig. 4. — Diploma militară de la Drobeta: tabella II extrinsecus.

În continuare sînt consemnate greşelile gramaticale, omisiunile şi deosebiriile între textele de pe *tab. I extrinsecus* şi *tab. I—II intus*. Deosebiriile semnificative vor fi comentate în paginile următoare.

Tabella I extrinsecus:

R. 1 MAXIMI
R. 4 GERMANIC·SARMATIC
R. 5 IMP IX
R. 8—9 GERMANIC
R. 11—12 COHORTIVM DECEM ET
DVOBVS
R. 13 I TRACIVM SAGIT
R. 15 III CAMPESTRVM
R. 17 BRITTANNICIANOR
R. 19 EMERITIS

Tabella I intus:

R. 1 MAXIM
R. 3—4 GERMANICVS·SARMATICVS
R. 5 IMP·X
R. 8 GERMANICVS
R. 12 COHORTIVM DECEM ET DVOBVS
R. 13 I THRACIVM SAGIT
R. 15 III CAMPESTRVM
R. 17 BRITTANNICIANORVM
R. 19 EMERIS

Tabella II intus:

R. 24 A·D·KAL·APRILIBVS
R. 25 M ACILIO FAUSTINO
R. 26 COHOR III CAMPESTR
R. 29 STOBIS
R. 30 RECOGNITVM

R. 1 KAL APRILIB
R. 2 M' ACILIO FAVSTINO
R. 3 COHR III CAPESTR
R. 6 STVBIS
R. 7 RECOGNITV

Textul diplomei este redactat după noul formular apărut în anul 140, în care nu se mai găseşte formula *ipsis, liberis posterisque eorum*, dar în care a început a fi folosită formula *qui eorum non haberent*⁸. Comandantul trupei din care a fost lăsat la vatră posesorul diplomei apare, așa cum se obișnuiește în această epocă⁹, numai cu nomenul și cognomenul. În schimb, consulii sînt menționați cu *tria nomina* atît pe *tabella I extrinsecus*, cît și pe *tabella II intus*, deși în această perioadă mai tîrzie consulii apar pe *tabella II intus* numai cu cognomenul¹⁰.

Expresia *ex peditibus* n-o mai întîlnim din timpul dinastiei Flaviilor¹¹. Ca atunci, din textul constituției a fost reprodusă formula care se referă la toți soldații lăsați la vatră, fără a se ține seama că diploma i-a fost dată unuia singur.

Data emiterii constituției nu este evidentă. Titulatura celor doi împărați este următoarea: Marcus Aurelius — *trib. pot. XXXIII* — 179; *imp. IX (tab. I extr.)* de la sfîrșitul anului 177 pînă în primăvara anului 179; *imp X (tab. I intus)* — din primăvara anului 179 pînă în 17 martie 180; *cos. III* — 161—180; Commodus — *trib. pot. III* — 178; *imp. II* — de la sfîrșitul anului 177 pînă în primăvara anului 179; *cos. II* — începînd de la 1 ianuarie 179. Argumentele pentru o datare în anul 179 sînt mai puternice. *Trib. pot. III* atrage din nou atenția asupra dificultăților de a data prima putere tribuniciană a lui Commodus¹². Demnă de remarcat

⁸ Vezi recent, privitor la implicațiile schimbării formularului, H. Wolff, în *Chiron* IV 1974, p. 490—496; M. M. Roxan, în *EpSt* XII 1981, p. 275—276.

⁹ H. Nesselhauf, *CIL* XVI, p. 188.

¹⁰ Th. Mommsen, *CIL* III, p. 2009.

¹¹ *CIL* XVI 26 (a. 80), 28 (a. 82); cf. *CIL* XVI 5 (a. 64): *gregalibus*; 24 (a. 79): *ex remigibus*.

¹² Vezi P. v. Rohden, în *RE* II 2 (1896), 2467—2468; H. Mattingly, E. A. Sydenham, *RIC* III, p. 208—209, p. 337 sqq.

este nepotrivirea cifrelor aclamațiilor imperiale. Marcus Aurelius a fost aclamat *imperator* pentru a noua oară, iar Commodus pentru a doua oară înainte de 10 decembrie 177¹³. Cea de-a zecea aclamație imperială a lui Marcus Aurelius și cea de-a treia aclamație imperială a lui Commodus sînt databile în anul 179, după victoria lui Tarrutenius Paternus¹⁴. Raportul este de 3 : 1 pentru *imp.* IX și *imp.* II, ceea ce nu este, totuși, hotărîtor. Am putea la fel de bine presupune că exactă este cifra X și că scribul, obișnuit cu vechile date, s-a înșelat de trei ori. Nu este, prin urmare, recomandabil să tragem din textul diplomei concluzii asupra cronologiei evenimentelor petrecute pe frontul marcomanic în anul 179¹⁵.

Constituția a fost așadar emisă la 1 aprilie (*tab. I intus*) 179. Gravorul a scris pe *tabella I extrinsecus* din obișnuință A·D și a completat apoi KAL APRILIBVS. Avem de-a face cu prima diplomă descoperită pînă acum care-i aparține perioadei de după reorganizarea din 168 a Daciei¹⁶ și cu penultima diplomă precis datată cunoscută a fi fost înminată vreunui soldat al unei trupe auxiliare¹⁷.

Consulii ordinari ai anului 179 sînt *Imp. Commodus II, P. Martius Verus II*¹⁸. Deoarece împărații obișnuiau să intre în magistratură la 1 ianuarie și să o depună la 13 ianuarie¹⁹, este greu de hotărît dacă magistrații atestați prin diploma de la Drobeta la 1 aprilie aparțineau celui de-al doilea sau celui de-al treilea nundinium. În ultimul caz ei ar fi putut intra în magistratură chiar la 1 aprilie.

Nici unul dintre consulii suffecti de la 1 aprilie 179 nu ne este cunoscut. Praenomenul primului consul este în *tabella I extrinsecus* M, iar în *tabella II intus* M'. Mai probabil este praenomenul *M(anius)*. M'. Acilius Faustinus aparține cunoscutei familii a Aciliilor Glabriones, ridicate sub principat în rîndurile patricienilor. Consulul suffect al anului 179 este probabil fratele mai tînăr al lui M'. Acilius Glabrio, *cos. suff. a. ? 173*²⁰ și *cos. II ord. a. 186*²¹. M'. Acilius Faustinus, *cos. ord. a. 216*²², este fiul lui M'. Acilius Glabrio, *cos. II ord. a. 186*²³ și, prin urmare, nepot de frate al lui M'. Acilius Faustinus, *cos. suff. a. 179*. Nu se poate decide dacă ultimul este sau nu identic cu M. Acilius Vibius Faustinus, *salius Palatinus* și din anul 170 *flamen*²⁴. Ambii ar putea fi frați prin adopțiune. Tatăl lui M'. Acilius Faustinus, *cos. suff. a. 179* și al lui M'. Acilius Glabrio, *cos. II ord. a. 186*, se numește M'. Acilius Glabrio Cn. Cornelius Severus²⁵; mama lor

¹³ P. v. Rohden, în *RE* I 2 (1894), 2303; idem, în *RE* II 2 (1896), 2468.

¹⁴ Cassius Dio LXXI 33, 3—4; vezi RIC III, p. 209.

¹⁵ În CIL XVI 128 din 23 martie 178, diploma cea mai apropiată în timp și ca redactare de cea din Drobeta, întîlnim de asemenea mari erori în titulatura acestor împărați.

¹⁶ Cele mai tîrzii diplome din Dacia cunoscute pînă acum au fost emise în data de 21 iulie 164 pentru soldați ai trupelor Daciei Porolissensis (IDR I D18=RMD 64; CIL XVI 185=IDR I D19; IDR I D20=RMD 63; IDR I D21=RMD 66; IDR I D22=RMD 65; N. Gudea, în *ActaMP* VI 1982, p. 60—61, nr. 3).

¹⁷ Ultima asemenea diplomă este RMD 69 din 24/27 noiembrie 186, emisă pentru trupele din Syria Palaestina.

¹⁸ A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 50; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 191.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 21.

²⁰ *Op. cit.*, p. 187.

²¹ E. Groag, *PIR*² I A 69.

²² A. Degrassi, *Fasti*, p. 58.

²³ CIL IX 2333, 2334 (Allifae); vezi arborele genealogic la P. v. Rohden, în *RE* I 1 (1893), p. 257—258; E. Groag, *PIR*² I, p. 12.

²⁴ CIL VI 1978=ILS 5024; vezi E. Groag, *PIR*² I A 86.

²⁵ CIL IX 2333, 2334; vezi E. Groag, *PIR*² I A 73.

KAL

APRILIS

MACILIO ERNSTINO LIVIO DOMINANO

III. CAESTRONI PRAEFVII

MONVS

SATVRNINVS

EXPEDITIENS

VIPIO VLPI FIL HERCVLIANO SVBVS

DESCRIPITVM ET RECOGNITVM EXTENDIT
AERENQVAE IXAESTROMAE IN MVM
RODOSTEIN PLVNDIVINCA AD INFER
VIM

Pl. III — Diploma militară de la Drobeta: *tabella II intus*.

Pl. IV — Diploma militară de la Drobeta: *tabella II extrinsecus*.

este o... Faustina²⁶. Atrage atenția faptul că M'. Acilius Faustinus, căruia ca patrician i s-ar fi cuvenit consulatul ordinar, a îndeplinit, așa cum făcuse cu câțiva ani înainte și fratele său, M'. Acilius Glabrio²⁷, consulatul *suffect*.

Al doilea consul *suffect* este L. Iulius Proculianus. Dintr-o inscripție din Apulum îl cunoaștem pe un L. Iulius Proculus, guvernator al Daciei Superior²⁸. Acesta ar putea fi tatăl consulului *suffect* din anul 179²⁹.

Diploma de la Drobeta se datează clar la 1 aprilie 179. Totuși cele 15 trupe auxiliare se află sub comanda lui Helvius Pertinax în *Dacia Superiore*.

De la reorganizarea de către Hadrian a teritoriilor norddunărene cele trei Dacii au rămas pînă în anul 168 provincii independente³⁰. Dacia Superior a fost guvernată de un *legatus Augusti pro praetore* de rang pretorian³¹, iar Dacia Inferior și Dacia Porolissensis de cîte un procurator prezidial de rang ducenar³². Reforma lui Marcus Aurelius a constat în primul rînd în aducerea la Potaissa a *leg. V Macedonica* și în subordonarea întregii armate a Daciei autorității unui singur guvernator, care avea de data aceasta rang consular³³. *Tres Daciae* alcătuiau prin urmare o singură provincie din punctul de vedere al comandai militare și al jurisdicției³⁴. Tocmai de aceea *consulares trium Daciarum* au putut închina inscripții în toate castrarele trupelor auxiliare, indiferent în care din cele trei Dacii erau acestea staționate. Prin *tres Daciae* de după anul 168 înțelegeam Dacia Apulensis, Dacia Malvensis și Dacia Porolissensis. Acestea trebuiesc considerate simple circumscripții financiare³⁵. Deosebit de bine informați sîntem în privința Daciei Apulensis. Pentru perioada care ne interesează îi cunoaștem în calitate de procuratori financiari ai acestei provincii în anul 175 pe P. Cominius Clemens³⁶, iar în anii 181—184 pe Ti. Claudius Xenophon³⁷.

Pînă acum a părut de la sine înțeles că Dacia Apulensis și Dacia Malvensis au înlocuit vechile provincii Dacia Superior și Dacia Inferior. Iată însă că Dacia Superior este atestată prin diploma de la Drobeta în anul 179! Nu avem de ce

²⁶ CIL XIV 2484; vezi comentariul lui H. Dessau, în CIL XIV, p. 492 și E. Groag, *loc. cit.*

²⁷ Vezi G. Alföldy, *op. cit.*, p. 16, 187.

²⁸ G. M. Forni, în *RAL* 1974, p. 557 = *Apulum* XIII 1975, p. 662—666 = *AnnÉp* 1977, 653; vezi și W. Eck, *RE Suppl.* XV (1978), 124, nr. 420.

²⁹ Guvernarea lui L. Iulius Proculus a fost datată, datorită acestei presupuse legături de rudenie, între anii 148—150/151 sau, mai probabil, între anii 153—156, I. Piso, *Fasti provinciae Daciae* (teză de doctorat în manuscris), Cluj 1983, p. 51; *idem*, în *Tituli* IV 1982, p. 374, n. 16.

³⁰ Vezi întreaga discuție la I. Piso, în *RevRHist* XIII 1, 1973, p. 1004 sqq.

³¹ C. Daicoviciu, în *AISC* II 1933—1935, p. 76; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest 1944, p. 18.

³² A. Stein, *Dazien*, p. 18, 30, 34; H.—G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris 1950, p. 58, 67—68, p. 149—150; I. Piso, *op. cit.*, p. 1003.

³³ A. Stein, *Dazien*, p. 40; M. Macrea, în *Dacia* XI 1967, p. 138—139.

³⁴ I. Piso, *op. cit.*, p. 1009 sqq.

³⁵ Vezi pentru statutul provinciilor Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis A. Stein, *Dazien*, p. 40, 76; pentru Dacia Malvensis vezi I. Piso, *op. cit.*, p. 1012 sqq. C. C. Petolescu (*RevIst* XXXII 2, 1979, p. 273—274; *SCIVA* XXXII 2, 1981, p. 288—289) încearcă totuși, după părerea noastră inutil, să apere caracterul prezidial al procuratorului Daciei Malvensis.

³⁶ CIL V 8659 = ILS 1412; *AnnÉp* 1890, 151; vezi A. Stein, *Dazien*, p. 76—77; H.—G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain* I, Paris 1960, p. 501—504.

³⁷ CIL III 7127 = ILS 1421; *CIL III 7127*; *Bep. Ox.* IV 718; vezi A. Stein, *Dazien*, p. 78—79; H.—G. Pflaum, *Carrières* II, p. 590—502.

presupune o eroare, căci lista trupelor din această diplomă corespunde celor ale diplomelor Daciei Superior din anii 144³⁸, 157³⁹ și 158⁴⁰.

Sînt posibile două explicații. Întîi am putea porni de la presupunerea că într-o diplomă este oglindită situația trupelor în momentul lăsării la vatră a soldaților și nu în acela al emiterii constituției și al înmînării diplomelor. Excepție face, bineînțeles, numele guvernatorului, care în diplomă trebuie să fie cel care se află în funcție la emiterea constituției. Prin urmare diploma de la Drobeta ar oglindi situația militară și ar conține numele provinciei dinaintea anului 168 și nu cele din anul 179. Cu alte cuvinte, soldații trupelor enumerate ar fi fost lăsați la vatră înaintea reorganizării Daciei, dar constituția ar fi fost emisă și diplomele ar fi fost înmînate de-abia în anul 179. Este însă foarte greu de explicat de ce au trebuit veteranii să aștepte cel puțin 11 ani pentru a intra în posesia diplomelor. Pe de altă parte, atare interpretare nu este sprijinită de textul diplomei. Se mai întîmplă ca diplomele să fie înmînate cu oarecare întîrziere față de lăsarea la vatră⁴¹. Deosebirea între asemenea diplome și cea de la Drobeta constă în faptul că aici nu este menționat un alt guvernator care să fi dispus eliberarea soldaților. Înseamnă că guvernatorul cu pricina nu a fost altul decît același Helvius Pertinax. Față de un asemenea argument folosirea pentru Avonius Saturninus, comandant al cohorții III *Campestrum*, a formulei cui *prae-fuit*⁴² nu are mare greutate. Între lăsarea la vatră a soldaților și emiterea constituției se puteau scurge cîteva luni, timp în care unii dintre comandanți erau înlocuiți.

Din punctul de vedere al metodei este mai corect să luăm textul diplomei ca atare și să ne împăcăm cu ideea supraviețuirii Daciei Superior după anul 168, chiar dacă tabloul organizării și al administrării celor trei Dacii pare la prima vedere a deveni de neînțeles. Nu trebuie să uităm că aproape fiecare publicare a unei diplome datate între 106 și 168 a constituit cîte-o mare surpriză și a modificat teoriile de pînă atunci. Descoperirea primei diplome de după anul 168 nu poate avea un alt rezultat.

Din diploma de la Drobeta reiese că trupele auxiliare au fost și mai departe enumerate după vechile provincii militare. Aceasta înseamnă că prin *tres Daciae* guvernate după 168 de consular nu trebuie să înțelegem ca pînă acum circumscriptiile financiare Dacia Apulensis⁴³, Dacia Malvensis și Dacia Porolissensis, ci cele militare, Dacia Superior, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis. O asemenea concluzie ridică alte întrebări.

³⁸ CIL XVI 90 = IDR I D14.

³⁹ CIL XVI 107 = IDR I D15.

⁴⁰ CIL XVI 108 = IDR I D16.

⁴¹ CIL XVI 28, a. 82; CIL XVI 43, a. 98; RMD 14, a. 114; IDR I D7 = RMD 21, a. 123; CIL XVI 99, a. 150. Cel mai lung interval îl întîlnim între lăsarea la vatră de către Q. Marcius Turbo a unor unități din Pannonia Inferior și Dacia Porolissensis, probabil în anul 119, și emiterea în anul 123 a diplomelor (vezi I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București 1973, p. 19 sqq; G. Alföldy, în *ZPE XXXVI* 1979, p. 239 sqq).

⁴² Vezi G. Alföldy, *op. cit.*, p. 244 sqq cu exemplele cunoscute pînă acum: CIL XVI 50, 61 și IDR I D7 = RMD 21.

⁴³ Dacia Apulensis este pentru prima oară atestată în anul 168, cînd, într-o fază intermediară de reorganizare a Daciei, se află împreună cu Moesia Superior sub comanda lui M. Claudius Fronto (A. v. Premierstein, în *Wiener Eranos* 1909, p. 268—269, n. 4 = CIL VI 1377 + 31640 = ILS 1098). Cum comanda lui M. Claudius Fronto a avut un caracter excepțional, nu putem ști ce se înțelegea în acea fază prin Dacia Apulensis (vezi C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, în *ActaMN* IV 1967, p. 79 sqq).

Corespundeau Dacia Superior și Dacia Inferior teritorial circumscripțiilor financiare Dacia Apulensis și Dacia Malvensis? Dacă da, de ce purtau nume diferite? Dacă nu, cum înclinăm a crede ⁴⁴, cum se plătea solda trupelor? Se știe că aceasta cădea în sarcina procuratorilor financiari. Până în anul 168 solda trupelor Daciei Superior, Daciei Inferior și Daciei Porolissensis era plătită de procuratori ale căror domenii de competență financiară coincideau cu granițele provinciilor militare. De ce să se fi complicat sistemul după anul 168? Sintem, prin urmare, de părere că după anul 168 împărțirea Daciei în Dacia Superior, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis era formală. Subliniem și cu această ocazie faptul că guvernatorul consular dispunea de toate trupele și-și exercita jurisdicția asupra întregului teritoriu.

Motive pentru păstrarea terminologiei se vor fi găsit cu siguranță. Unul dintre ele, desigur nu cel mai important, pare a fi următorul: dacă în anul 179 au fost cumva lăsați la vatră soldați din vreo 60 de trupe ale întregii Dacii, ele nu puteau fi înșirate pe o singură diplomă din lipsă de spațiu. Cu mult mai practic era a se emite separat diplome pentru Dacia Superior, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis. Credem deci că nu greșim presupunând că în anul 179 au fost emise trei constituții și că în fiecare Pertinax apărea ca guvernator.

S-ar putea însă obiecta că trupele auxiliare ale Daciei Superior ar fi fost legate tactic de *legio XIII Gemina*, cele ale Daciei Porolissensis de *legio V Macedonica*⁴⁵, în timp ce trupele auxiliare ale Daciei Inferior ar fi avut în continuare sarcina de a apăra limesul alutan și transalutan. Un argument pentru aceasta l-ar putea constitui inscripția CIL III 1343=IDR III 3, 77 din Micia, datată sub Septimius Severus. În textul păstrat fragmentar sint într-adevăr cuprinse numai trupe despre care se poate afirma că erau staționate pe un teritoriu corespunzând Daciei Superior⁴⁶. Până nu apar și alte informații ni se pare hazardat să decidem în această chestiune.

Guvernarea lui P. Helvius Pertinax în cele trei Dacii se poate cel mai bine data între anii 178—180⁴⁷. Pertinax mai este amintit de două ori în inscripții din Dacia. În Romula a fost zgîriat pe o cărămidă un text în limba greacă⁴⁸, care atestă schimbarea lui C. Arrius Antoninus cu P. Helvius Pertinax și eventual întîlnirea lor în acest oraș. O a doua inscripție este închinată în Apulum de către un..... *Reginus, sacerdos institutus ab Hel(vio) Pertinace*⁴⁹. Pertinax pare să fi fost deosebit de activ la granițele apusene ale Daciei și să fi contribuit la

⁴⁴ *Ibidem*; I. Piso, *Fasti*, p. 63, 70—71.

⁴⁵ Legații legiunilor vor fi avut o anumită autoritate asupra trupelor auxiliare, dar în anumite împrejurări și condiționat. De drept ei n-o aveau (vezi recent H. Wolff, în *ZPE* XLIII 1981, p. 403).

⁴⁶ Vezi întreaga discuție la N. Gostar, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași* XIV 1968, p. 93 sqq., care însă atribuie trupele provinciei Dacia Apulensis (*op. cit.*, p. 97).

⁴⁷ Vezi I. Piso, *Fasti*, p. 93—94 cu întreaga bibliografie; idem, în *Tituli* IV 1982, p. 377. În *Fasti*, p. 77—105 a fost propusă următoarea cronologie a guvernaților celor trei Dacii între anii 170—182: Sex. Cornelius Clemens — 170—?172; L. Aemilius Carus — ?173—?175; C. Arrius Antoninus — 175/176—177; P. Helvius Pertinax — 178—180; C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes — 180—?182; la rezultate parțial diferite a ajuns G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 223—224.

⁴⁸ D. Tudor, în *RÉSEE* XI 3, 1973, p. 415—422 = *Pontica* VII 1974, p. 39—47. Din motive pentru noi de neînțeles, în *AnnEp* 1973, 466 inscripția a fost decretată falsă (vezi și *AnnEp* 1978, 687).

⁴⁹ CIL III 7751 = ILS 7139.

presiunile care i-au determinat pe iazygi să ia o atitudine de supunere față de romani⁵⁰. El fusese trimis în Dacia pentru că, datorită experienței sale în problemele dunărene, era generalul cel mai potrivit pentru aplicarea politicii ofensive a lui Marcus Aurelius. Schimbarea acestei politici după moartea lui Marcus Aurelius a determinat rechemarea lui Pertinax din Dacia⁵¹.

Comandant al cohorții *III Campestris* în momentul lăsării la vatră a soldaților a fost Avonius Saturninus. El a îndeplinit funcția de tribun al acestei trupe⁵² și, deci, *militia secunda*. Nomenul *Avonius*, de origine etruscă, îl întâlnim în Etruria, Roma și Aricia⁵³, nu însă în provinciile nordafricane, unde cognomenul Saturninus este deosebit de frecvent. S-ar putea totuși ca Avonius Saturninus să nu fie decît de origine italică îndepărtată și să provină din Apulum, unde nomenul este cunoscut⁵⁴. Dacă vreun Avonius care făcea parte din mediul militar apulens a fost cumva ridicat în ordinul equestru, este de înțeles că a preferat, cum se întîmplă în atîtea alte cazuri, să-și îndeplinească milițiile equestre în apropiere.

Posesorul diplomei, *Ulpus Ulpi fil. Herculanus Stobis*, era la recrutare, prin anul 154, cetățean roman, chiar dacă în diplomă nu i se amintește praenomenul și tribul⁵⁵. O filiație de felul celei a lui Herculanus nu este neobișnuită într-un mediu clenizat, unde rostul praenomenului era destul de puțin înțeles⁵⁶. Fiind cetățean roman, lui Ulpus Herculanus i se acorda practic, dintre drepturile conținute în diplomă, *conubium* în cazul căsătoriei cu o femeie avînd statut peregrin⁵⁷. El provine din orașul macedonean Stobi, *municipium civium Romanorum* sub Augustus⁵⁸. Stobi reprezenta, împreună cu alte orașe macedonene, o excelentă bază de recrutare pentru armata romană imperială⁵⁹. Despre un singur militar originar din acest oraș, L. Sextilius Sextili f. Pudens Stobis, se știa pînă acum că fusese recrutat într-o trupă auxiliară și anume în una care staționa în Moesia Inferior⁶⁰. Recrutarea lui L. Sextilius Pudens și a lui Ulpus Herculanus din Stobi în trupe auxiliare din Moesia Inferior și din Dacia Superior nu reprezintă nimic neobișnuit. K. Kraft atrăsese atenția asupra acestui mod de recrutare din provinciile care se aflau în spatele unui segment al frontului⁶¹.

⁵⁰ Cassius Dio LXXI 19; vezi A. R. Birley, *Mark Aurel Kaiser und Philosoph*, München 1968, p. 375; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 75; I. Piso, *Fasti*, p. 93—94.

⁵¹ Argumentarea *ibidem*.

⁵² M. P. Speidel, în *Apulum* XV 1977, p. 631—633 cu noua lectură a inscripției *AnnEp* 1934, 14; CIL III 14216, 8 = IDR II 45.

⁵³ W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1931, p. 72, 348.

⁵⁴ CIL III 1307 cu comentariul lui Th. Mommsen; într-o inscripție încă inedită apare un Avonius Saeclaris.

⁵⁵ Vezi K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Bern 1951, p. 70 sqq; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior* (= *EpSt* VI), Düsseldorf 1968, p. 109—110.

⁵⁶ Vezi G. Daux, în *L'onomastique latine (Colloques internationaux du C.N.R.S.)*, Paris 1977, p. 408.

⁵⁷ Vezi G. R. Watson, *The Roman Soldier*, Bristol 1969, p. 136.

⁵⁸ CIL III 629; Plinius *NH* IV 34; Paulus, *Dig.* L 15, 8, 8; vezi W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Vindobona 1889, p. 244.

⁵⁹ Th. Chr. Sarikakis, *Ancient Macedonia II (Papers read at the second International Symposium held in Thessaloniki 19—24 August 1973)*, Thessaloniki 1977, p. 435 sqq.

⁶⁰ CIL XVI 78. Din Scupi (Moesia Superior), din apropiere, provine Valens Iangali, militar al aceleiași *cohors III Campestris* (CIL III 7289).

⁶¹ K. Kraft, *op. cit.*, p. 50.

În cele ce urmează ne vom ocupa de martorii din *tabella II extrinsecus*. Nici unul dintre ei nu mai apare într-o altă diplomă militară. Cn. Pompeius Nico⁶², P. Tullius Callicrates⁶³, P. Orvius Dius⁶⁴, P. Aelius Trofimus⁶⁵ și D. Aemilius Agathocles⁶⁶ poartă cognomina grecești, ceea ce indică o origine greco-orientală și, cel puțin pentru unii dintre ei, o origine libertină. Libert ar putea fi, judecând după cognomen, și D. Aemilius Felix. Mai remarcăm foarte rar întrebuintatul nomen *Orvius*⁶⁷, ca și faptul că D. Aemilii Felix, Quadratus și Agathocles par a aparține aceleiași familii. Cu ajutorul lucrării lui J. Morris și M. M. Roxan⁶⁸ se pot face următoarele observații privindu-i pe martorii ce apar în diplomele datate între anii 178—212: Trei dintre martorii din CIL XVI 128, a. 178, se întâlnesc în CIL XVI 133, a. 192, RMD 74, a. 212 și CIL XVI, a. 192—212⁶⁹. Pe de altă parte, martorii din CIL XVI 127 și RMD 74 sînt identici, iar în CIL XVI 133 găsim patru martori din CIL XVI 127 și RMD 74. Prin urmare obiceiul de a înșira martorii în ordinea vechimii și a înlocuirii lor succesive nu a fost părăsit. Cu atît mai ciudat este că nici unul dintre martorii diplomei din 179 nu apar pe vreuna dintre diplomele anilor 178—212.

Diploma din Drobeta conține numele a 15 trupe auxiliare ale Daciei Superior — două ale, 12 cohorte și o *verillatio*. Cum fiecare dintre aceste trupe a fost amplu comentată în ZPE LVI 1984, p. 278—293, ne vom mărgini la cîteva aspecte.

Trupele Daciei Superior care nu sînt conținute în diploma din 179, dar apar în alte diplome ale Daciei Superior sînt *ala I Hispanorum Campagonum c. R.* (a. 144, 157, 158) și *cohors I Gallorum Dacica* (a. ?144, 157). Mult mai semnificativă este prezența în lista trupelor din anul 179 a două trupe pe care nu le întâlnim în diplomele Daciei Superior din anii 144, 157 și 158: *cohors V Gallorum* și *cohors III Campestris*.

În anul 110 ambele trupe făceau parte din armata Daciei⁷⁰. *Cohors V Gallorum* este atestată pe malul stîng al Dunării, la Pojejena de Sus, prin inscripții⁷¹ și ștampile⁷². *Cohors III Campestris* poate fi cu siguranță plasată la Drobeta datorită unei ștampile⁷³, a două monumente funerare⁷⁴ și faptului că diploma pierdută de un soldat al trupei a fost găsită în acest oraș. Cele două trupe nu mai apar în diplomele militare ale Daciei Superior din anii 144, 157 și 158, dar sînt cuprinse în anii 160 și 161 în lista trupelor Moesiei Superior⁷⁵.

⁶² Vezi H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom II*, Berlin — New-York 1981, p. 837—839.

⁶³ *Op. cit.* I, p. 92.

⁶⁴ *Op. cit.* II, p. 651.

⁶⁵ *Op. cit.* II, p. 990—995.

⁶⁶ *Op. cit.* I, p. 8.

⁶⁷ CIL VI 37484, 37485, 38700.

⁶⁸ J. Morris, M. Roxan, în *ArchVest* XXVIII 1977, p. 300 sqq.

⁶⁹ Vezi pentru datele M. M. Roxan, RMD, p. 26.

⁷⁰ CIL XVI 163 = IDR I D3; CIL XVI 57 = IDR I D2.

⁷¹ *AnnEp* 1972, 490 = IDR III 1, 11; cf. *AnnEp* 1963, 165 = IDR III 1, 10. O inscripție funerară a unui veteran al *coh. V Gallorum* a fost descoperită la Drobeta (CIL III 14216, 4 = IDR II 46).

⁷² CIL III 12632 = IDR III 1, 23.

⁷³ N. Gudea, în *Limes XI Székesfehérvár* 1976, p. 236, fig. 6, nr. 7 = Drobeta IV 1978, p. 103, fig. 13, nr. 7: COH III CAMP.

⁷⁴ CIL III 14216, 10 = IDR II 44; CIL III 14216, 8 = IDR II 45.

⁷⁵ CIL XVI 111; RMD 55.

Au fost propuse două soluții: fie că trupele amintite au fost transferate înaintea anului 160 pe malul drept al Dunării⁷⁶, fie că, tot înaintea acestei date, autoritatea guvernatorului Moesiei Superior s-a extins asupra unei părți din malul stîng⁷⁷. Noi am ales o cale în spiritul celei de-a doua soluții. Nu credem că trupele au fost mutate pe malul drept, pentru a fi apoi readuse pe malul stîng. Interesul apărării malurilor Dunării de eventualele atacuri ale iazygilor a putut cere ca ele să fie uneori subordonate din punct de vedere militar unui singur guvernator și anume, cum este și firesc, celui al Moesiei Superior, care avea cele mai numeroase trupe în zonă. Este de la sine înțeles că atunci cînd comanda trupele din castrul de pe malul stîng, guvernatorul Moesiei Superior avea dreptul de a transfera unele detașamente pe malul drept. Astfel s-ar explica urmele lăsate de *cohors V Gallorum* și de *cohors III Campestris* la sudul Dunării⁷⁸. Diplomele din anii 144, 157, 158, 160 și 161 au fost emise sub Antoninus Pius. Este, prin urmare, posibil ca guvernatorul Moesiei Superior să fi comandat trupele de pe malul stîng al Dunării numai sub domnia acestui împărat.

Atestarea cohortei *III Campestris* la Drobeta și, în același timp, între trupele Daciei Superior are încă o semnificație. Ea arată că teoria lui C. C. Petolescu, potrivit căreia vestul Olteniei i-a aparținut Daciei Superior și nu Daciei Inferior, este corectă⁷⁹.

Necunoscută este pînă acum pentru trupa auxiliară din Cigmău denumirea de *rexillatio peditum singularium Britannicianorum*. În anul 110 trupa poartă numele de *pedites singulares Britannici*⁸⁰ și de *pedites Britannici*⁸¹, iar în diploma din 157 pe cel de *pedites singul. Britannic*. Cum în anul 186 trupa apare ca *n(umerus) B(britannicianorum)*⁸², organizarea ca *rexillatio* pare a fi o formă de trecere.

În linii generale lista trupelor auxiliare ale Daciei Superior din anul 179 corespunde celor din anii 144, 157 și 158. Aceasta pare a dovedi că războaiele marcomanice nu au adus cu sine schimbări importante în compoziția și dispunerea armatei auxiliare din Dacia.

IOAN PISO — DOINA BENEĂ

⁷⁶ A. Radnóti, L. Barkóczi, în *AAnthung* I 3—4, 1951, p. 202; D. Protase, în *ActaMN* IV 1967, p. 69, n. 76; A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta 1970, p. 55; I. I. Russu, în *SCIV* XXI 1, 1970, p. 160—161; idem, în *SCIV* XXIII 1, 1972, p. 72; idem, *IDR* III 1, p. 42; C. C. Petolescu, *IDR* II ad 46.

⁷⁷ D. Tudor, în *SCIV* XIII 1, 1962, p. 115; A. Radnóti, în *ArhVest* XXVI 1975, p. 208—209; M. Mirković, în *ArhVest* XXXI 1980, p. 174. Autorii citați se referă însă numai la castrul de la Pojejena.

⁷⁸ Pentru *cohors V Gallorum* vezi A. Germanović-Kuzmanović, în *Archlug* XIV 1973, p. 37—40; M. Mirković, în *ArhVest* XXXI 1980, p. 174. Pentru *cohors III Campestris* vezi A. v. Premmerstein, N. Vulić, în *JÖAI* VI 1903, Bbl. 55, nr. 79; E. Swoboda, *Forschungen am obermoesischen Limes*, Wien 1939, p. 9, 15; *AnnEp* 1971, 424; vezi și A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation*, p. 159, n. 16.

⁷⁹ C. C. Petolescu, în *SCIV* XXII 3, 1971, p. 417 sqq; idem, în *RevIst* XXXII 2, 1979, p. 266.

⁸⁰ *CIL* XVI 57 = *IDR* I D2.

⁸¹ *CIL* XVI 163 = *IDR* I D3.

⁸² *CIL* III 1396 = *IDR* III 3, 243.

CU PRIVIRE LA MUNTENIA ÎN SISTEMUL DEFENSIV AL IMPERIULUI ROMAN

Cercetările privind epoca romană pe teritoriile dacice au suscitât un interes progresiv, înregistrând în ultimele decenii o diversificare și o tendință de aprofundare a problematicei, de sesizare a fenomenelor istorice în toată complexitatea lor, în corelațiile lor în timp și spațiu. Mai mult ca oricând, s-ar impune un bilanț al acestor cercetări și o dezbateră a direcțiilor deficitare, a aspectelor ce mai trebuie elucidate pentru a obține un salt calitativ față de stadiul actual.

Cercetări arheologice asupra zonelor neincluse în provincia romană Dacia, cu înregistrarea aspectelor caracteristice ale culturii materiale pentru fiecare din aceste zone vecine frontierelor Imperiului, privite în conexiune cu știrile literare, pot determina obținerea unor concluzii referitoare la influența culturii romane asupra populațiilor limitrofe; în ultimă instanță pe baza acestor concluzii, prin studii comparative se pot deduce formele diferite pe care le-au îmbrăcat raporturile dintre Imperiu și aceste populații „libere”¹. Volumul mare de muncă ce trebuie investit pentru a obține elementele de bază pentru încheieri valabile este determinat de mulțimea și diversitatea, precum și de aria largă de răspindire a urmelor arheologice care se impun a fi studiate; de asemenea fiecare sit arheologic trebuie analizat în deplină cunoaștere a realităților deduse prin cercetări arheologice, epigrafice și numismatice în toate provinciile Imperiului. Numai având în vedere aceste obiective complexe și principiile științifice de cercetare, înregistrare și analizare a rezultatelor se poate aprecia corect faza în care se află studiul unuia sau altuia din fenomenele determinante ale istoriei Daciei romane.

Am așternut pe hîrtie aceste rînduri pentru că nu arareori se întîmplă ca ele să fie uitate chiar în lucrări de specialitate, care se rezumă a privi izolat, scoasă din contextul istoric, cite o descoperire arheologică sau cite o categorie de material arheologic. Evident, sîntem foarte departe de a susține că trebuiesc excluse lucrările parțiale, de analiză, tot ceea ce ne stă în intenție este să scoatem încă odată în evidență obligativitatea de a face *orice analiză* cu conexiunile ce se impun și în perspectiva obiectivelor majore.

În cele ce urmează avem intenția de a face cunoscute cîteva din rezultatele cercetărilor întreprinse de noi, în scopul cunoașterii situației Munteniei în sistemul

¹ I. Richmond, *Roman and Native in North Britain*, Edinburgh, 1958; P. Salway, *The frontier people in Roman Britain*, Cambridge, 1967; M. Racht, *Rome et les Berbères*, col. Latomus, 1971; C. Rüger, *Germania Inferior*, Köln, 1968; F. Kieche, *Das Giessener Gräberfeld und die Rolle der Regio translimitana*, în *Historia*, XI, 2, 1962; K. Christ, *Römer und Barbaren in der Hohenkaiserzeit*, în *Saeculum*, 10, 3, 1954.

defensiv al Imperiului roman², pentru a puncta atât progresul obținut, cât și problemele care, firesc, sînt încă de lămurit.

În momentul cînd cu un deceniu în urmă am pornit a studia „limesul transalutan“, în Muntenia se făceau cercetări privind așezările populației autohtone sau migratorii³ și, sporadic, în fortificațiile romane⁴ din nordul Munteniei. Între aceste două sfere de cercetare nu se făceau conexiuni, cauză pentru care numărul ipotezelor despre situația Munteniei era impresionant de mare față de cantitatea de date obiective, obținute prin cercetări sistematice. În situația în care posibilitățile noastre de cercetare erau limitate de condițiile materiale date, am trecut la adunarea tuturor informațiilor existente publicate, completarea și coordonarea lor, eventuala corectare; vom rezuma în cele ce urmează concluziile și ipotezele acestei cercetări.

Interpretînd *ripa Histri* din versurile lui Ovidiu⁵, ca denumire a regiunii dintre Dunăre și Haemus, ce ulterior se va numi *ripa Thracia*, am conchis⁶ că aici a existat un comandament militar de aceeași natură ca și cele ce au premers forma de organizare provincială și în alte teritorii⁷ cucerite de Imperiu.

Datorită repetatelor acțiuni de autoritate ale Romei⁸ asupra teritoriilor muntenice, în epoca anterioară lui Traian sectorul de la est de Novae n-a fost prevăzut cu forțe romane importante, reflectare a faptului că în nord nu mai exista o forță politică și militară de temut. Și arheologic se face evident faptul că uniunea de triburi de pe Argeș, din Muntenia de vest, nu va mai fi în măsură să amenințe liniștea provinciei sud-dunărene, atîta timp cît nu va intra în cadrul regatului dac, sau nu se va alia cu acesta împotriva Romei⁹.

Domitian prin tratatul de pace cu Decebal a făcut o ultimă încercare de a controla dezvoltarea statului dac prin intermediul relațiilor clientelare. Decebal primea subsidii și asistență tehnică¹⁰ pentru a-și consolida situația militară ca *aliat al Romei*. Dependența sa politică și militară este evidentă din faptul că este obligat să permită trecerea trupelor romane prin teritoriile sale¹¹.

Firesc conflictul de interese ale regatului dac și ale Imperiului nu putea să nu se manifeste și să nu provoace anihilarea statului dac. Despre situația

² Temă de cercetare în cadrul planului Institutului de arheologie, București, între 1971—1977; *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman*, teză de doctorat la Universitatea București, 1981; publicarea lucrării urmează în viitorul apropiat.

³ M. Turcu, *Geto-dacii din Cîmpia Munteană*, București, 1979; Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984.

⁴ Gr. Florescu publică săpăturile de la Mălăiești în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 274—277; Săpăturile de la Tîrgșor sînt parțial publicate în *Dacia*, NS, V, 1961, p. 375—376; *Materiale*, V, 1959, p. 619—629; *Materiale*, VII, 1961, p. 637—639; N. Simache, *Din activitatea muzeului*, I, 1956, Ploiești, p. 103.

⁵ Ovidiu, *ex. Pont*, I, 8 și IV, 9, 75—80.

⁶ Vezi studiul nostru privind raporturile clientelare dintre populația din Muntenia și Imperiu în *ActaMN*, XX, 1983, p. 67—84.

⁷ Pentru Germania — E. Ritterling, E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien, 1932.

⁸ Strabo, VII, 3, 10; Florus, II, 28, 18; Tacit, *Ann*, IV, 1; Iordanes, R, 247; CIL XIV 4126 = ILS 986; R. Vulpe, *Dacia*, NS, IV, 1960, p. 316 și articolul nostru citat, cu bibliografia completă.

⁹ Asupra întinderii regatului lui Decebal rămîne să se mai aducă precizări — C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 83 consideră că regatul lui Decebal ar putea să se identifice cu teritoriul provinciei Dacia imediat după cucerire.

¹⁰ Cassius Dio, R, 67, 7.

¹¹ ILS 9200.

Munteniei în această epocă nu avem date literare explicite¹². Se poate deduce că triburile din aceste regiuni au participat alături de Decebal la războaiele cu Domitian și la primul război cu Traian. *Pridianum*-ul cohorței I Hisparorum¹³ indică apartenența Munteniei și sudului Moldovei la provincia Moesia Inferior, înainte de sfârșitul războaielor dacice.

Dat fiind că drumul pe Olt spre Transilvania n-a fost folosit în porțiunea montană pînă la construirea șoselei romane¹⁴, cel mai devreme în urma păcii din 102, trecerea spre inima Daciei se făcea prin pasul Bran. Drumul Flămânda-Bran¹⁵, cel mai intens circulat în toată epoca preromană, a fost determinat pe baza descoperirilor monetare și arheologice și considerăm că a fost folosit de trupele Moesiei Inferior conduse de Laberius Maximus pentru a pătrunde în zona cetăților dacice. Cercetările noastre în castrul mare de la Flămânda¹⁶ au avut ca rezultat principal observația că *fossa* acestuia a fost umplută intenționat în momentul în care s-a construit, începînd din acest loc, *vallum* transalutan. Singurul indiciu cronologic pentru momentul în care s-a construit *vallum*-ul este o fibulă romană provincială, ce se datează în sec. I și la începutul sec. II e.n.¹⁷. Deci, la începutul secolului II castrul de la Flămânda funcționa¹⁸.

La Rucăr, la intrarea în pasul Bran, în 1971 am identificat¹⁹ un *castellum* a cărui existență era contestată deoarece schița de plan, de fapt a thermelor, întocmită de D. Blăjan în 1904 și păstrată între manuscrisele Gr. Tocilescu, a fost publicată de D. Tudor ca plan al *castellum*-ului²⁰. În săpăturile în *castellum* am descoperit ștampile ale *cohorței II Flavia Bessorum* de același tip cu cele descoperite la Stolniceni, unde trupa trebuie să fi acționat în cursul războaielor dacice și pînă la constituirea provinciei Dacia Inferior. Materialul arheologic descoperit în *castellum* de la Rucăr este exclusiv roman timpuriu, ultimele monede fiind emise de Traian în 114/117, situație similară cu cea de la Dragna de Sus și Mălăiești.

Din păcate, în literatura noastră de specialitate există și alte cazuri în care se afirmă sau neagă existența unor fortificații²¹ romane fără cercetările sistematice

¹² Din lipsa acestor date literare antice putem deduce că populația de aici nu a mai avut rost politic și militar, nicidecum că ar fi dispărut.

¹³ O. Fink, în *JRS*, XLVIII, 1958, p. 102—116; R. Syme, în *JRS*, XLIX, 1959, p. 28—32; J. F. Gilliam, în *Hommage à A. Grenier*, Bruxelles, 1962, II, p. 747—756.

¹⁴ I. Glodariu, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 86; Ioana Bogdan Cătănicu, *Evolution of the system of defence works in Roman Dacia*, Oxford, 1981, p. 7.

¹⁵ Bucur Mitrea, în *EDR*, 1945, X, p. 143.

¹⁶ I. Bogdan Cătănicu, *op. cit.*, p. 33—34.

¹⁷ Almgren, *Nordeuropäische Fibelformen*, 1923, pl. I, fig. 15, p. 106; Böhme, în *Saalburg Jhb.* 29, 1972, pl. 3, 100 — datată între 80—130 e.n.

¹⁸ I. Bogdan Cătănicu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman*, teză de doctorat (ms.), București, 1981.

¹⁹ Eadem, în *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 277 sqq.

²⁰ D. Tudor, în *SCIV*, 6, 1955, 1—2, p. 90 sqq.

²¹ Prezența unui *castellum* nu poate fi certă fără să i se determine elementele de fortificație specifice. Chiar atunci cînd există materiale romane și ștampile ale uneia sau mai multor trupe, existența lagărului este îndoielnică fără sondaje arheologice care să-l localizeze, fiindcă ele se pot afla în poziție secundară în construcții civile romane sau post-romane. Tipurile de fortificații romane sînt în funcție de mediul geografic, epoca, tehnica de construcție specifică, iar caracterul și mărimea trupeii sînt determinante pentru întinderea lagărului și organizarea lui interioară. Repetăm această axiomă pentru că persistă obiceiul de a publica date absolut insuficiente despre castru și *castella* cercetate.

Pe linia alutană se preconizează existența unor fortificații romane, fără să se fi întreprins sondajele necesare; la Simbotin abia în cursul campaniei din

necesare. Între fortificațiile traiane din Muntenia se enumeră de câteva decenii și cea de la Tîrgșorul vechi. În acest caz, ca și la Stolniceni (Buridava romană) se trec drept identificate pe teren fortificații romane timpurii²², deși în nici unul din aceste cazuri nu ni se prezintă planul și profilele peste elementele de cas-tramentatie. În ambele puncte s-au cercetat ruinele unor *thermae* și s-au descoperit ștampile ale unor trupe care au activat în Moesia Inferior sau ulterior în Dacia Inferior. În cursul îndelungilor săpături de la Tîrgșor au fost sesizate „drumuri pavate cu piatră”, dar în planșele publicate²³ în monografie nu se găsesc înregistrate planimetric, de asemenea nu au fost sesizate și nici nu s-au întreprins sondajele necesare pentru identificarea aggerului, porților și turnurilor de colț (urmelor de stîlpi) precum și *fossa*. Nici după reluarea săpăturilor nu s-a trecut la stabilirea și publicarea planurilor²⁴ și atîta timp cît publicării acestor elemente i se vor sub-stitui descrieri mai mult sau mai puțin subiective ale unor construcții romane, chiar dacă ele aparțin fortificației, vom păstra rezerva asupra localizării în teren a acesteia.

La Voinești, com. Lerești, jud. Argeș, pe locul Măilătoaia, dealul Cocoșului²⁵ s-au cercetat recent²⁶ urmele unui *castellum* a cărui suprafață nu este încă stabilită

1982 s-au efectuat absolut necesarele sondaje peste toate elementele de fortificație (Raport la sesiunea științifică de rapoarte Ploiești, 1983, C. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea). În Dacia intracarpatică se presupune existența unor fortificații la Cristești și Războieni, unde au fost găsite ștampile ale *alae Bosporanorum* și respectiv ale *alae Batavorum*, dar nu s-au putut identifica pe teren urmele lor.

²² Săpăturile de la Stolniceni au fost publicate cu totul insuficient, sint practic edite doar datele cu caracter epigrafic: D. Tudor, în *Dacia*, NS, VIII, 1964, p. 347—348; idem, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 186; idem, în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 393; idem, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 29—30, 162—168. Sondajele pe locul presupus al castrului au infirmat localizarea făcută de D. Tudor (*Dacia*, NS, 25, 1981, p. 375). Săpăturile de la Tîrgșor referitoare la epocă au fost publicate în *Dacia*, NS, V, 1961, p. 375—376; *Materiale*, V, 1959, p. 619—629; *Materiale*, VII, 1961, p. 637—639 și N. Simache, loc. cit.

²³ Gh. Diaconu, *Tîrgșor*, 1963, passim.

²⁴ Săpăturile din ultimii ani au fost publicate în rapoarte preliminare: M. Tzony, Gh. Diaconu, în *Materiale*, Oradea, 1979, p. 263 sqq.

²⁵ Ruinele aflate în grădina locuitorului Gh. Stănculescu au fost considerate urmele unui schit sau ale unei cetăți. M. Bădescu de la școala generală din Voinești a început cu „căutătorii de comori” în 1969 săpături nesistematice, constatînd astfel existența materialelor de epocă romană. În 1970 Em. Popescu a efectuat o secțiune prin construcție — rezultatele nu au fost publicate; în 5 apr. 1972, am efectuat o periegheză la Voinești, cu acest prilej am constatat că edificiul cercetat erau *thermae* și prin comparație cu situația de la Rucăr, am făcut presupunerea că ele au aparținut unei fortificații din vecinătate; am putut constata de asemenea că ceea ce trecea drept *vallum* transalutan, în nord-est pe lângă satul Măilătoaia, era o alunecare de teren, obișnuită în zona de munte, de dată recentă, căci resturile de lemn prinse sub straturile alunecate abia intraseră în putrefacție. Locul pe care se află *castellum* a fost identificat de M. Bădescu (*SCIVA*, 32, 1981, 2, p. 291—294). Apariția ștampilelor leg. XI Cl.P.F. și ale coh. Com. de tipul obișnuit la Tîrgșor și Draja de Sus, permite datarea începutului fortificației în epoca traiană.

²⁶ În 1980, C. Petolescu a început săpăturile în *castellum* de la Voinești, care după opinia sa este de piatră (*Dacia*, NS, 25, 1981, p. 377, nr. 130). Mulțumesc colegului C. Petolescu pentru bunăvoința de a-mi împărtăși rezultatele săpăturilor, repetăm aici observațiile pe care i le-am făcut cu prilejul discuției: considerăm că ceea ce i s-a părut a fi fundația zidului (un rînd de piatră legată cu pămînt) este *via sagularis*, fortificația fiind de pămînt și lemn; avem în vedere posibilitatea ca aria fortificată să fi fost secționată de ravina ce a distrus o con-

și mai urmează să se studieze aspectul elementelor de fortificații, sarcină mai dificilă ca urmare a distrugerilor provocate de torenții de munte. Pentru moment reținem existența fortificației începînd cu epoca lui Traian.

Cercetări de amploare au avut loc²⁷ în *castellum* de la Jidava. În raportul de săpături, foarte sumar, sînt pomenite, fără a ni se prezenta absolut necesara reprezentare grafică, patru niveluri de locuire, sfîrșitul ultimei faze fiind datat cu o monedă Gordian III²⁸. Considerăm necesar să reluăm aici modul în care am interpretat descrierea stratigrafiei în *castellum* de la Jidava, deoarece în paginile *Revistei de Istorie* (nr. 35, 1, 1982, p. 69, n. 32) C. Petolescu contestă data de început propusă de noi pentru funcționarea lagărului. Ne-a stat la dispoziție următoarea descriere a stratigrafiei în *castellum*:

„Primul nivel de locuire a fost găsit distinct numai sub *agger*. El este acoperit de valul de pămînt al *aggerului* și cronologic nu a durat mult. Stratul de depuneri este foarte subțire: în afară de o pătură de arsură cu cărbunc, puține fragmente ceramice, oase și două vetre, nu putem menționa altceva. O observație pe care ținem să o relevăm în mod deosebit este următoarea: toate depunerile primului nivel suprapun stratul de mortar căzut în timpul lucrărilor zidului de incintă. Mortarul se întindea pe lîngă zid pe o lățime de cca. 0,30—0,40 m. Acest fapt constituie o dovadă peremptorie pentru stabilirea vechimii acestor depuneri; ele nu pot fi decît posterioare construcției inițiale a castrului și în nici un caz anterioare ei” (*Materiale*, IX, p. 252 și *Studii și Comunicări*, Pitești, 1968, p. 68—69).

Desigur, o reprezentare grafică a profilului ar fi fost mult mai elocventă decît această descriere²⁹. Din punctul nostru de vedere se impune concluzia că anterior fazei cu zid și *agger* — faza de piatră cunoscută actualmente — a trebuit să existe o fortificație mai largă ale cărei urme s-au descoperit sub *agger*. Nu este de presupus existența lagărului cu zid fără *agger* și nici cele două vetre nu-și găsesc rostul în vecinătatea imediată a zidului unui *castellum*; dată fiind superficialitatea depunerilor și faptul că stratul de mortar, din faza de construcție a zidului (?), este răspîndit doar pe 0,30—0,40 m. lîngă zid se pune problema străpunerii depunerii nivelului prim, în momentul construirii zidului³⁰. Sperînd că vom avea cît de curînd posibilitatea de a analiza rezultatele publicate monografic, după două decenii de la reluarea săpăturilor, mai înregistrăm faptul că în cursul săpăturilor cea mai timpurie monedă este emisă de Antoninus Pius; întrucît la Jidava ca la toate fortificațiile de pe drumul roman din vestul Munteniei nu sînt înre-

strucție de piatră, care în acest caz trebuie să fie *principia* — aceste observații au un caracter ipotetic și așteptăm continuarea săpăturilor și publicarea rezultatelor lor.

²⁷ Primele cercetări au fost efectuate de D. Butculescu sub conducerea lui Gr. Tocilescu, rezultatele rămînînd inedite pînă cînd le-a publicat, parțial, D. Tudor în: *Bucureștii*, II, 1936; *Buletinul Muzeului militar*, IV, 1940—41; *BCMI*, XXXVII, 1944, p. 77—82. În ultimele decenii săpăturile au fost efectuate de Em. Popescu, care a publicat doar un raport: Em. Popescu, Eug. Popescu, în *Materiale*, IX, 1970, p. 251—263 și în *Studii și Comunicări*, Pitești, 1968, p. 67—79.

²⁸ *Materiale*, IX, p. 253. Lagărul mai mic este, după părerea lui Em. Popescu, feudal.

²⁹ O primă privire asupra profilului secțiunii pe latura de est a *castellum*-ului, cu ocazia vizitei la Jidava, în cadrul programului colocviului asupra fortificațiilor romane din Dacia, Pitești, mai 1983, ne dă certitudinea că publicarea lui este deosebit de necesară pentru elucidarea fazelor de aici.

³⁰ Ioana Bogdan Cătănciu, în *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 285; eadem, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman*, București, 1981; eadem, *Evolution...*, p. 8, n. 50.

gistrate aşezări civile, monedele descoperite în vecinătate nu pot fi legate decît de viaţa în *castellum*³¹. Tipul de lagăr, pe plan aproape patrat³², cu turnuri de mici dimensiuni în interiorul curtinelor, este foarte apropiat de tipul obişnuit în epoca lui Hadrian³³. Susţinînd ipoteza începutului traianic al fortificaţiei din sudul oraşului Cîmpulung Muscel, argumentelor arheologice pe care le-am recapitulat aici am adăugat deja în 1975³⁴ un argument epigrafic, şi anume inscripţia fragmentară: *Candidus miles legionis* (*XI CL(audiae) f(ec)it*). În afara epocii traiane, prezenţa unei legiuni la Jidava poate fi numai ocazională. Principial legiunea atestată la Jidava poate fi oricare din legiunile Moesiei Inferior³⁵. C. Petolescu, care preluase ipoteza noastră³⁶, fusese atît de convins că pe inscripţie întregirea noastră este potrivită, încît a uitat că făcusem ipoteza sub rezervă şi că am optat pentru legiunea XI Claudia doar pentru că pe o altă cărămidă de la Jidava există inscripţia fragmentară cu cifra XI. Descoperirea ştampilei legiunii XI Claudia la Voinţeşti³⁷, în *castellum*, pe care chiar Petolescu îl datează numai în epoca traiană, face şi mai plauzibilă acţiunea unei *rextillatio* în aceeaşi epocă şi la Jidava, 12 km mai la sud, unde, repetăm, Em. Popescu afirmă că datele arheologice din *castellum* îi sugerează o dată mai timpurie pentru construcţia lagărului³⁸.

Discuţiile ştiinţifice au darul să fie fructuoase doar în măsura în care se aduc argumente valabile. Pe baza datelor la dispoziţie ne-am permis a face ipoteza existenţei unei faze de pămînt mai largi, anterioare lagărului de piatră, databilă în epoca traiană; pentru a ne contesta indubitabil ipotezele, colegul C. Petolescu,

³¹ Nu s-a publicat încă un catalog al descoperirilor monetare de la Jidava; ştim că în timpul săpăturilor s-au descoperit monede Antoninus Pius şi Commodus (Fl. Mîrţu, Comunicare la sesiunea ştiinţifică a Muzeului din Piteşti, dec. 1975 şi Em. Popescu, Eug. Popescu, Raport la sesiunea anuală de rapoarte din 1976); moneda Gordian III a. 238/244 s-a descoperit pe nivelul patru din *castellum* (*Materiale*, IX, 1970, p. 253). La Cîmpulung nu există o aşezare civilă de epocă romană şi deci, circulaţia monetară trebuie pusă în legătură cu viaţa în *castellum*; s-au descoperit întîmplător monede emise de împăraţi între Nero şi Iustin (D. Tudor, în *Studii şi Cercetări Ştiinţifice*, Iaşi, IV, 1—4, 1953, p. 483, n. 2). În ceea ce priveşte datarea începutului *castellum*-ului de la Jidava, opiniile lui C. Petolescu nu sînt ferme, astfel în *Apulum*, X, 1972, p. 200 scria că în castele de la Jidava şi Săpata de Jos monedele se înscriu între Nerva şi sec. IV e.n., iar în *SCIV*, 22, 1971, 3, p. 420, n. 95 consideră că descoperirile de la Jidava şi Rîşnov îi dădeau temelii să creadă că cel puţin la Antoninus Pius „limesul transalutan” exista.

³² Planul publicat în *Materiale*, IX, fig. 1, p. 253 are mici completări faţă de cel aflat între manuscrisele lui Gr. Tocilescu.

³³ T. Bechert, în *BJ*, 171, 1971, p. 223, fig. 6/5.

³⁴ *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 285, n. 19.

³⁵ Lui C. Petolescu i se „pare cel puţin riscantă” afirmaţia că legiunea din care făcea parte *Candidus* a acţionat la Jidava la începutul secolului II e.n. şi anume în epoca lui Traian (*RevIst*, 35, 1, 1982, p. 69). Este adevărat că prezenţa unei *rextillatio legionis XI Claudia Antoniniana* (detaşată din castrul de la Durostorum) undeva lângă Pietroasele (Gh. Diaconu şi colab., în *Dacia*, NS, 21, 1977, p. 199—220; Gh. Diaconu, în *RevIst*, 33, 1980, 6, p. 1063—1069) — cercetările sistematice au reînceput în 1973, cînd s-a secţionat incinta lată de 3 m, cu o fundaţie de pietre de râu şi cu suprastructură, cu parament ecarisat şi emplecton, materialul descoperit exclude datarea acestui zid în sec. II—III e.n.; cercetările s-au concentrat asupra termelor (?) de sec. IV e.n. În zidurile acestei construcţii s-au aflat cărămizile cu ştampila leg. XI Cl.Ant.) demonstrează activitatea legiunii în teritoriul muntean la începutul sec. III e.n., în cazul unor evenimente extraordinare şi după retragerea trupelor din această parte a Moesiei Inferior.

³⁶ *IDR*, II, 613.

³⁷ *RevIst*, 35, 1, 1982, p. 69.

³⁸ *Materiale*, IX, p. 262.

colaborator la săpăturile de la Jidava, ar fi trebuit să publice tocmai acele documente de șantier — profilul în special — care lipsind, mi-au³⁹ sugerat interpretarea, eronată, din punctul domniei sale de vedere. Reluînd, în acest moment al cercetării, susținem că în epoca lui Traian au existat puncte fortificate la Flămânda, Jidava, Voinești, Rucăr și Rîșnov⁴⁰, toate pe drumul strategic spre Transilvania, de la Dunăre prin pasul Bran. Între fortificațiile de pe linia transalutană trebuie să existe și alte fortificații traiane⁴¹, care să fi asigurat controlul drumului. Unele din puncte ar putea să fi fost prevăzute cu lagăre de marș încă neidentificate.

În afara fortificațiilor de pe drumul Flămânda—Bran—Rîșnov, în Muntenia au mai fost descoperite *castella* traiane sigure la Tîrșor (cu rezerva privind localizarea lui în teren), Mălăiești, Drajna de Sus⁴². O serie de localități sînt indicate a avea urme de *castella* romane, dar în cele mai multe cazuri sîntem în faza de consemnare a unor informații locale necercetate de specialiști⁴³.

Acesta este tabloul cunoștințelor noastre despre fortificațiile romane din Muntenia; este prematur să încheiem cercetarea problemei parcursului străbătut de trupele romane spre Carpați — n-ar fi exclus să se descopere în viitor fortificații de marș și pe valea Ialomiței sau a Argeșului⁴⁴, dar este mult mai conform principiilor romane să se fi evitat drumurile lungi prin Cîmpia Bărăganului. În ceea ce ne privește, considerăm⁴⁵ că informația actuală face plauzibilă ipoteza ca trupele legatului Moesiei Inferior să fi pătruns în Transilvania, în cursul primului război dacic, pe drumul Flămânda—Bran; s-a folosit drumul pe Olt doar pînă la Castra Traiana și probabil drumul din Dobrogea, pe la Bărboși — Pasul Oituz, ca o a treia posibilitate. De altminteri în urma păcii din 102 toate trecerile spre Transilvania sînt fortificate.

Tehnica de construcție a *castellum*-ului de la Drajna de sus este identică cu cea folosită de construirea fortului de la Hoghiz și Brețcu⁴⁶. Zidurile duble, specifice fortificațiilor din această zonă — constatate în campania din 1983 și la *castellum* de la Sîmbotin, eventual Castra Traiana — sînt proprii și lagărului de

³⁹ R. Florescu, în *Drobeta*, 1978, p. 57 datează faza de piatră a *castellum*-ului de la Jidava în sec. II e.n. pe baza faptului că în principia s-a descoperit un tezaur de vîrfuri de săgeți de tip scitic cu trei muchii, databil doar pînă la începutul sec. II e.n. Plecînd de la aceleași date publicate de Em. Popescu și Eug. Popescu, și lui R. Florescu i s-a impus opinia că primul nivel a aparținut unui *castellum* de scurtă durată, probabil construit în cursul unei campanii, la începutul sec. II e.n.

⁴⁰ Lagărul de piatră de la Rîșnov este datat în epoca lui Hadrian — N. Gudea, I. Pop, *Das Römerlager in Rîșnov, Cumidava, Brașov*, 1971, p. 13—14; pentru opinia noastră asupra fazelor de pămînt vezi *Evolution...*, p. 8—9.

⁴¹ C. Petolescu se hazardează să considere că toate fortificațiile „cele mici cu val de pămînt dintre *castella* duble de la Băneasa, Urluieni, Săpata de Jos și Jidava (Cîmpulung) sînt traiane, iar cele mari fac în schimb parte din sistemul de fortificații denumit în mod curent *Limes transalutanus*” — *RevIst*, 35, 1982, 1, p. 68.

⁴² Gr. Florescu, în *OmD*, p. 226 sqq.

⁴³ Vezi TIR, L 35, harta; La Oratia, com. Podgoria, jud. Buzău am făcut o perieghză în 1972 și credem că nu este exclus să se afle aici un *castellum* de mici dimensiuni, cu bună vizibilitate spre Bărboși—Galați.

⁴⁴ R. Vulpe, în *Dacia*, NS, IV, 1960, p. 333.

⁴⁵ Teza de doctorat citată, p. 62; C. Petolescu adoptă punctul nostru de vedere în *RevIst*, 35, 1982, 1, p. 68.

⁴⁶ M. Macrea, în *SCIV*, II, 1951, 2, p. 285—286; R. Vulpe, în *Omagiu lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 552—559; K. Horedt, în *SCIV*, I, 1950, 1, p. 123—125; idem, în *Materiale*, I, 1953, p. 785—786; D. Protase, în *Limes*, Székesfehérvár, 1977, p. 303—319.

legiune de la Vindonissa (Vindisch)⁴⁷. Pe această bază am afirmat⁴⁸ că legiunea XI Claudia, dislocată de la Vindonissa la Dunărea de jos, a adus în zona sa de acțiune sistemul de construcție caracteristic lagărului său anterior.

Un element comun tuturor *castella* din zona nordică a Moesiei Inferior⁴⁹ este apariția, alături de materialul roman, a ceramicii dacice⁵⁰. Această ceramică a intrat în *castella* prin raporturile trupei cu populația civilă din vecinătate, deoarece în nici unul din aceste puncte nu a existat o așezare autohtonă anterioară.

Deci, pentru primele două decenii ale secolului II e.n., în Moesia Inferior⁵¹ avem atestată prezența populației geto-dace, care trebuie să fie urmașa uniunii de triburi de pe Argeș⁵².

În 1974⁵³, am încercat să susținem ipoteza că Hadrian, retrăgind trupele din Muntenia⁵⁴ a redat populației geto-dace de aici un statut de clientelă, pe care aceasta l-a avut și anterior, după cum se pare, deja ca urmare a acțiunilor generalilor lui Augustus și pînă în preajma războaielor dacice⁵⁵. Formațiunea politică din Muntenia, refăcută de Hadrian la retragerea trupelor romane, ocupa un teritoriu ce se mărginește spre vest la cîțiva kilometri în estul liniei de fortificații transalutane⁵⁶, zonă în care sînt de altfel concentrate și așezările de tip Chilia-Militari⁵⁷. Cercetările din ultimele decenii au pus în evidență un număr însemnat de așezări și necropole aparținînd populației autohtone geto-dace în Muntenia, aducînd și precizări asupra datării lor. Prin cercetările făcute, ne sînt astăzi cunoscute aspecte ale vieții materiale din aceste zone, unde influența culturii romane este mult mai pregnantă decît în cultura carpilor și costobocilor⁵⁸. Acest fapt demonstrează că populația geto-dacă de aici avea raporturi strînse cu provinciile romane vecine — Dacia și Moesia.

Prin aprofundarea cercetărilor și lărgirea lor se vor putea aduce lămuriri importante asupra evoluției culturii geto-dace din aceste zone. Pentru înțelegerea completă a aspectului Chilia-Militari al culturii geto-dace, acesta va trebui comparat

⁴⁷ T. Bechert, *op. cit.*, p. 214.

⁴⁸ I. Bogdan Cătănicu, *op. cit.*, p. 44.

⁴⁹ Din papirul Hunt știm că Muntenia și sudul Moldovei aparțineau provinciei Moesia Inferior, vezi bibliografia la nota 13.

⁵⁰ Draja de Sus — *Dacia*, XI—XII, 1947, p. 133, fig. 5; Mălăiești — *SCIV*, 5, 1956, 1—2, p. 274, fig. I/1; Rucăr — *Ceramica dacică în castellum de la Rucăr*, manuscris inedit; Cumidava, în monografia citată, fig. XLVIII/1—13; XLIX/1—12, p. 57—58; L/1—9; LI/1—12.

⁵¹ SIIA, v. H, C, 8 — tratatul de clientelă reinnoit de Hadrian cu roxolanii la 117/118 dovedește că aceștia nu pătrunseseră în Muntenia anterior acestei date, căci Muntenia făcuse parte din Imperiu în epoca lui Traian (I. Bogdan Cătănicu, în *Militärgrenzen Roms*, II, 1977, p. 273, n. 31). Faptul este confirmat de descoperirile arheologice — cele mai timpurii fiind databile după această dată (Gh. Bichir, în *SCIV*, 12, 1961, p. 268; Gh. Diaconu, în *SCIV*, 14, 1963, p. 323; Gh. Bichir, în *SCIV*, 27, 1976, 2, p. 211 sqq.).

⁵² I. Bogdan Cătănicu, *op. cit.*, p. 275.

⁵³ Eadem, *op. cit.*, p. 267 sqq.

⁵⁴ Gh. Ștefan, în *Dacia*, XI—XII, 1947, p. 143—144.

⁵⁵ I. Bogdan Cătănicu, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 68—84.

⁵⁶ Eadem, în *IMCD*, p. 51 sqq și în *Militärgrenzen Roms*, II, p. 266; Despre întinderea teritoriului Daciei Inferioare limitat la cîțiva kilometri est de linia transalutană: C. Daicoviciu în *IstRom*, I, 1960, p. 523; idem, în *Klio*, 38, 1960, p. 182; R. Vulpe, în *Dacia*, NS, V, 1961, p. 372, n. 32.

⁵⁷ Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, harta 1/2; idem, în *Thraco-dacica*, II, 1981, p. 73—92; idem, în *Dacia*, NS, 24, 1980, p. 157—180.

⁵⁸ Idem, în *Thraco-dacica*, II, p. 88.

cu acela al culturii rurale în mediu provincial — or, deocamdată ne aflăm în situația de a cunoaște doar aspecte izolate ale vieții civile⁵⁹ în provincia Dacia Inferior — provincia cu care, desigur, relațiile Munteniei trebuie să fi fost ștatornice. Cercetările privind acest aspect al culturii romane ar trebui să fie concepute ca urmare a unui studiu sistematic de teren pe baza fotografiilor aeriene; studii de această natură din Britannia și Germania au pus în evidență o multitudine de tipuri de așezări rurale, unele aparținând coloniștilor, altele populației locale și de asemenea așezări civile legate de activitatea militară⁶⁰ — *vici* sau *canabae*.

Preconizînd începutul așezărilor de tip Chilia-Militari la mijlocul secolului II e.n., Gh. Bichir aduce o contribuție importantă la înlăturarea întrebărilor ce persistaseră asupra formei de manifestare a populației autohtone în sec. II—IV e.n., Relevant este faptul că nu se poate constata o diferență sensibilă între cultura geto-dacă din Muntenia colinară și centrală și din zona de vest — adică zona dintre Olt și linia transalutană. Săpăturile de la Colonești-Mărunței, Colonești-Gruiești, Scornicești, Vulturești și Chilia pun în evidență o locuire geto-dacă între Olt și fortificațiile transalutane. Pentru această zonă este cu deosebire important să se execute cercetări extinse, avîndu-se în vedere analiza tipului de așezări și a începutului lor, deoarece aceste elemente pot contribui în măsură deosebită la datarea și înțelegerea sistemului de fortificații din sud-estul Daciei.

La crearea provinciei Dacia Inferior, prin dezlipirea de Mocsia Inferior a teritoriilor dacice, Muntenia și sudul Moldovei rămîn în afara Imperiului. În acest moment, Hadrian concepe și organizează granița de sud-est a Daciei *qui barbaros Romanosque dividerunt* (SHA, v. H, 11, 2), între pasul Oituz și Dunăre, pornind de la fortificațiile ridicate de Traian în timpul campaniilor dacice și după cucerire. Drumul de-a lungul Oltului folosit deja de Traian, pînă în zona subcarpatică este marcat de lagăre⁶¹ la: Izlaz, Slăveni, Enoșești, Ionești Govorji, Buridava și Castra Traiana, Boița, Hoghiz, Olteni și Brețcu; datorită faptului că în partea inferioară Oltul nu prezintă pentru trupele de pe malul vestic posibilitatea de control a zonei estice⁶², la crearea sistemului defensiv de graniță armata romană trebuie în mod obligatoriu să fi deținut puncte fortificate pe malul răsăritean al râului. Aceste puncte trebuie să fie unele de pe drumul transalutan⁶³. De altfel, dublarea spre răsărit a fortificațiilor de pe drumul Oltului, inițiată sigur de Hadrian, s-a constatat arheologic în estul masivului Cozia, unde s-au construit forturi de mici dimensiuni⁶⁴.

În studiul nostru privind linia de fortificații transalutane am ajuns la concluzia că ea a fost inițiată de Hadrian ca o completare a fortificațiilor de pe Olt⁶⁵. În această concepție privim limesul Daciei pe sectorul de sud-est ca un

⁵⁹ Viața rurală din Dacia inferioară nu a fost încă subiect al unor cercetări speciale; s-au făcut săpături sistematice în așezarea civilă de lângă *castellum* de la Bumbești și, mai recent, la Locusteni și Pîrșani, jud. Dolj.

⁶⁰ P. Salway, *The frontier people in Roman Britain*, Cambridge, 1967, *passim*.

⁶¹ I. Bogdan Cătănciu, în *Limes*, Székesfehérvár, 1978, p. 333—352.

⁶² Malul estic este dominant, favorizînd orice atac dinspre răsărit — *Geografia Dunării inferioare*, Ed. Acad. 1969, harta II.

⁶³ I. Bogdan Cătănciu, *op. cit.*, p. 333—334.

⁶⁴ CIL III 12601 a-b = 13793, 13794; 13795 = ILS 9180; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 144—147; D. Tudor și colab., în *Frontières romaines*, București, Köln, Wien, 1974, p. 250—254.

⁶⁵ În literatura română, linia transalutană de fortificații a fost privită ca un limes, care a înlocuit la sfîrșitul sec. II limesul alutan. Ipoteza s-a menținut în scrierile specialiștilor noștri, deși descoperirea inscripției din anul 205 de la

sistem fortificat al drumurilor strategice de pe Olt și din vestul Munteniei, cu închiderea posibilităților de pătrundere dinspre est în provincie; sîntem departe de a considera că ulterior lui Hadrian nu au apărut completări sau schimbări în acest sistem de fortificații.

Susținem începutul acestui sistem complex în timpul lui Hadrian cu următoarele argumente⁶⁶:

1. Drumul strategic prin vestul Munteniei, care lega Moesia inferioară cu Transilvania prin pasul Bran, nu putea fi lăsat fără supraveghere militară.

2. Oltul în sectorul sudic nu putea constitui o *ripa*.

3. *Vallum* transalutan, lipsit de o *fossa* nu constituia un element de fortificare, ci o delimitare a teritoriului imperial, deci nu este ceea ce se cheamă (cu un termen pentru epocile mai tîrzii) un *fossatum*.

4. *Castella* cercetate pînă în prezent, ca și *vallum* transalutan, au cel puțin două faze de existență.

5. Existența unui *territorium* militar de graniță, fără locuire civilă între Olt și linia transalutană, între Hadrian și Septimius Severus.

Este momentul să ne oprim asupra acestui din urmă punct și anume asupra posibilității de a susține interdicția de locuire civilă limitată în timp, în zona dintre cele două linii de fortificații. Ipoteza ne-a fost sugerată de realitatea evidentă deja în *Tabula Imperii Romani* L-35 (harta) și afirmată în repetate rînduri⁶⁷, că în această zonă lipsesc așezări romane. Prin cartarea descoperirilor

Slăveni (CIL III 13800 = IDR 496) ar fi trebuit să înlăture dintru început acest mod de interpretare a liniei transalutane. Pînă în momentul începerii cercetărilor noastre s-au formulat, cu sau fără argumente de ordin logic sau istoric, toate datările posibile pentru începerea funcționării „limesului transalutan”.

⁶⁶ Aserțiunea lui C. Petolescu, *op. cit.*, p. 68, n. 32 că (în *Militärgrenzen Roms*, II, p. 337—345) susținem „opinia că această linie de fortificații ar putea data mai devreme, din timpul lui Hadrian — fără a aduce dovezi peremptorii în acest sens...” este cu totul nefondată: subiectul pe care l-am abordat în acel studiu era limesul în sud-estul Daciei și relațiile romanilor cu populația din Muntenia și nicidecum „limesul transalutan”. În acel studiu ne-am formulat sintetic concepția despre sistemul de fortificații din estul Daciei Inferior și numai prin lectura întregului studiu se pot face observații critice, care pot privi argumentele pentru care susținem: 1. existența unei zone militare, *nelocuite de civili*, în perioada Hadrian—Septimius Severus, între Olt și linia transalutană, începînd de la pasul Oltuz și pînă la Dunăre; 2. existența drumului strategic Flămînda—pasul Bran și folosirea lui de romani la începutul sec. II e.n.; 3. rolul *vallum*-ului transalutan de demarcare a teritoriului imperial; 4. ipoteza privind reorganizarea ca „stat” tampon a formațiunii politice din Muntenia de către Hadrian, în momentul retragerii trupelor din această regiune. Lectura grăbită îl face pe colegul C. Petolescu să considere că întreaga noastră argumentare se reduce la datarea lagărului de la Jidava, în timpul lui Traian. Aceeași manieră de lucru l-a făcut, de altfel, să afirme în IDR, II, p. 236—237 că am identificat *thermae*-le de la Rucăr (SCIVA, 25, 1974, 2, p. 277—288), cînd de fapt noi descoperisem și publicam un *castellum*, ades contestat, stabilind funcționalitatea construcției cunoscute anterior, sîpate în 1904 — *thermae*-le. Lagărul de la Jidava, cu cele patru nivele de existență sfîrșite la mijlocul secolului III poate fi datat fără dificultate încă la începutul sec. II — fapt pe care l-ar fi găsit în lucrarea noastră citată mai sus, dacă nu s-ar fi limitat la citirea notei 19. Colegul C. Petolescu, după ce conduce de cîteva campanii sîpăturile în *castellum* de la Jidava, ar trebui să aducă *argumente arheologice* împotriva datării *castellum*-ului la Traian. Simplul fapt că legiunea XI Claudia activează sub Caracalla în zona Pietroasele nu exclude acțiunea ei în vremea lui Traian la Jidava și, repetăm, mai ales cînd este sigur că un detașament al ei acționa în acel timp la Voinești.

⁶⁷ R. Vulpe, în *Dacia*, NS, V, 1961, p. 372, n. 32; M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 352.

monetare din Muntenia⁶⁸ se poate considera un fenomen general absența emisiunilor monetare între Hadrian și Septimius Severus în zona dintre Olt și drumul transalutan. Deși prin cercetările noastre de teren în vecinătatea imediată a liniei de fortificații transalutane am descoperit un număr important de așezări preistorice și prefeudale, așezările romane lipsesc cu totul. Situația este în contrast evident cu cea din vestul Oltului, unde așezările de secolul II—III sînt foarte frecvente; această observație, care confirmă cercetările anterioare de teren, pare a fi infirmată prin cercetările întreprinse de Gh. Bichir⁶⁹ în așezările de la Scornicești, Colonești—Mărunței (Maldăr), Colonești—Gruiești și Vulturești, precum și prin redatarea culturii Chilia—Militari.

Analizînd datele publicate constatăm că pentru toate aceste așezări este posibilă datarea începutului lor după Septimius Severus. Chiar în cazul confirmării datării uneia sau alteia din aceste așezări, sau chiar a altora noi, în epoca dintre Hadrian și Septimius Severus nu se schimbă datele problemei, deoarece rămîne de lămurit ce structură și ce natură juridică au avut aceste cîteva așezări. Este de presupus că în zona militară au existat așezări dependente de *castella* — *vici* construite pe drumurile de legătură dintre cele două linii fortificate, alcătuite din civili care deserveau pe militari — negustori, agricultori, păstori etc. Aceste așezări, așa cum se poate vedea pentru cele din Britannia⁷⁰, nu aveau un statut juridic, ci erau dependente de oficialitățile militare⁷¹. Pentru înțelegerea deplină a situației din regiunea de frontieră sînt de intensificat cercetările arheologice cu scopul de a le stabili dezvoltarea planimetrică a așezărilor și a necropolelor corespunzătoare, ca în final să se poată conchide cu mai multe șanse de adevăr care este caracterul locuirii și componența etnică.

Deocamdată, absența (cu rezervele anterioare) pe toată zona dintre Dunăre și pasul Oituz, între liniile fortificate alutană și transalutană, a așezărilor civile pentru epoca lui Hadrian — Septimius Severus este analoagă celei dintre valul lui

⁶⁸ I. Bogdan Cătănicu, în *IMCD*, p. 52, fig. 1; desigur rezultatele acestui studiu sînt relative, noi înșine fiind convinși de limitele metodei, limite decurgînd din faptul că materialul numismatic a fost adunat prin descoperiri întimplătoare și este în mare parte lacunar; un factor de relativitate se adaugă deoarece, lipsind informațiile despre condițiile de descoperire, monedele puteau fi folosite în contexte mult mai tîrzii decît data emiterii lor.

⁶⁹ Gh. Bichir, în *Dacia*, NS, 24, 1980, p. 176—178; idem, în *Materiale și cercetări arheologice*, Tulcea, 1980, p. 261—262; idem, în *Thraco-dacica*, II, 1981, p. 73; idem, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, 1984, passim, mai ales p. 86—93, 105: 1. necropola de la Chilia este datată la începutul sec. III e.n. și în sec. IV, fiind contemporană cu faza a doua a așezării de la Mătăsaru (III/2); 2. la Scornicești, așezarea nr. 1 este datată în a doua jumătate a sec. II — începutul sec. III e.n., aici descoperindu-se un sesterț Antoninus Pius, ea este parțial contemporană cu Mătăsaru III/1; așezarea nr. 2 este de sec. III—IV e.n.; 3. la Colonești—Mărunței=Maldăr este o așezare contemporană cu Mătăsaru III/2, datată cu o monedă Iulia Domna; 5. sondajul de la Vulturești a adus precizarea că așezarea este de sec. III—IV. Descoperirile monetare Hadrian—Septimius Severus sînt concentrate în zone care pot constitui trasee ale unor drumuri de legătură între cele două linii de fortificații: Alimănești, Stoicănești de la Romula spre răsărit, Simburești, Colonești de la Rusidava, iar Curtea de Argeș de la Buridava spre est. Pentru prima jumătate a secolului II situația este în contrast evident cu cea din vestul Oltului, unde așezările de secolul II e.n. sînt foarte frecvente.

⁷⁰ P. Salway, *op. cit.*, p. 68 și 192—197.

⁷¹ F. Vittinghoff, în *Atti del Convegno su i diritti locali*, Roma, 1974, p. 40; P. Salway, *op. cit.*, p. 180—181, 189; J. Harmatta, în *ActaClassDebr*, X—XI, 1974—1975, p. 103—105 — teritoriu militar ca proprietate a armatei nu poate exista, deoarece aceasta nu este persoană juridică.

Hadrian și valul lui Antoninus Pius; restricția de locuire nu poate fi postulată doar pentru zona sudică, pînă la brazda lui Novac de sud⁷². Acest val, cu șanț spre nord, care se întinde între Olt, la Viespești și Dunăre, la lacul Greaca nu a fost nicicînd cercetat sistematic, toate cunoștințele noastre despre el provin din descrierea făcută de P. Polonic⁷³. Brazda lui Novac de sud a fost datată în sec. I—II e.n. pentru că s-a observat că în zona satului Traian, jud. Teleorman valul a fost distrus cu ocazia ridicării valului transalutan. Cu prilejul cercetărilor de teren, făcute în 1973 împreună cu prof. R. Vulpe și Șt. Ferenczi, am constatat distrugerea Brazdei în așa măsură că este practic greu de stabilit raportul dintre cele două valuri. Oricum, trebuie cercetată sistematic Brazda lui Novac de sud înainte de a formula o datare și interpretare istorică.

Ipoteza lui C. Petolescu privind rezolvarea problemei strategice determinate de situația geografică defavorabilă pentru romani a malurilor Oltului⁷⁴ prin crearea unei zone de siguranță în fața legiunii de la Novae, limitată la Brazda lui Novac de sud se poate înscrie în lunga serie de ipoteze bazate pe ipoteze, făcute fără nici un argument; nu credem necesar să aducem în discuție totalitatea motivelor pentru care ipoteza nu poate fi nici măcar propusă spre cercetare; este suficient să întrebăm în ce măsură va fi apărută Dacia Inferior între Slăveni și Acidava, exact zona în care configurația terenului a determinat crearea celei mai importante artere de circulație est-vest, cea de la limita sudică a Podișului Getic, folosită și în prezent. De altminteri, *castella* de mari dimensiuni de la Slăveni și Enoșești⁷⁵ cu trupele de garnizoană⁷⁶ rămîn insuficiente în supravegherea Cîmpiei Muntene, din cauza aceleiași situații dominante a malului răsăritean și a amplexării luncii Oltului; pe de altă parte în momentul părăsirii Munteniei de către Hadrian la 117/118, zona sudică, din vecinătatea Dunării era, după cum am văzut, de îndelungă vreme „o zonă de siguranță” prin măsurile luate de Aelius Catus, C. Lentulus și Plautius Aelianus.

Pe parcursul Brazdei lui Novac de sud nu știm să se fi semnalat fortificații pentru adăpostirea trupelor, detașamentelor, soldaților, or, pentru epoca preconizată de C. Petolescu ca dată de construcție nu se poate concepe existența ei fără nici o supraveghere⁷⁷.

R. Vulpe⁷⁸ își exprimă părerea că dintru început teritoriul Daciei inferioare se întindea pînă la linia pe care se va construi sistemul de fortificații transalu-

⁷² C. Petolescu, în *RevIst*, 35, 1982, 1, p. 69, dar și Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 104.

⁷³ Gr. Tocilescu, ms. Acad., 5139; Comunicare la Academia Română în 3 mai 1902; P. Polonic, ms. Acad. 1, p. 11—12; R. Vulpe, în *Frontières romaines, Mamaia*, 1972, București, 1974, p. 272; D. Berciu, în *SCIV*, III, 1952, p. 172—173, fig. 27.

⁷⁴ C. Petolescu restrînge arbitrar zona în care Oltul este favorabil combatanților din Muntenia doar la cea de la sud de Romula, deși orice hartă geofizică pune în evidență asimetria malurilor Oltului pînă la limita dintre Cîmpia Română și Podișul Getic, în zona Slatina.

⁷⁵ Săpături de salvare am efectuat în 1975 (*Limes, Székesfehérvár*, 1978, p. 336 și *SCIVA*, 32, 1981, 4, p. 547—548).

⁷⁶ La Slăveni a staționat permanent *ala I Hispanorum*, dar sînt prezente și stampile tegulare ale celorlalte trupe staționate în Moesia și apoi în Dacia Inferior; la Acidava, în afara ștampilelor descoperite de D. Butculescu ale *Alae I Fl. Commagenorum*, am descoperit și ștampila fragmentară a *Cohortei III Gallo-rom*, inedită pînă acum.

⁷⁷ Este suficient să trimitem la valul lui Hadrian din Britannia și la limesul din Wetterau.

⁷⁸ R. Vulpe, în *Dacia*, NS, V, 1961, p. 372, n. 32: „On ne saurait, dans l'état actuel des recherches, préciser la limite orientale de la zone de Valachie appar-

tane; dacă ținem cont că în dreptul internațional roman nu teritoriul era ocupat, ci era supusă populația care îl locuia⁷⁹ și acceptăm pentru uniunea de triburi de pe Argeș teritoriul circumscris prin monedele de tip Virteju⁸⁰, atunci este explicabilă și limita la care presupunem că se retrag trupele romane — adică aceea ce va fi fortificată în momentul în care populația acestei uniuni de triburi este lăsată în afara Imperiului.

Linia de fortificații transalutane, în acest moment al cunoașterii, este alcătuită dintr-un *vallum* și *castella* de mici dimensiuni la Valea Totiții, Putineiu, Băneasa, Valea Urluii, Gresia, Crîmpoia. Urluieni, Izbășești, Săpata de Jos, Albota, Purcăreni, Jidava, Drumul Carului, Rîșnov și un număr neprecizat de turnuri de semnalizare și control. Un castru de aproximativ 6 ha se află pe Dunăre, la Flămânda, colțul său nord-estic fiind punctul de început pentru *vallum*; la Băneasa, Urluieni, Săpata de Jos și Jidava sînt înregistrate cîte două fortificații, una mare și una mică.

Străbătînd pe jos întreaga zonă dintre Dunăre și Argeș, la Pitești am putut constata că *vallum*-ul transalutan s-a construit doar în zonele de cîmpie plană, alcătuiind o demarcare artificială a teritoriului imperial.

Vallum este continuu între Flămânda și Gresia, apoi este construit pe o scurtă porțiune în fața *castella* de la Urluieni și pînă la Hîrșești și din nou între Albota și Pitești, în lunca Argeșului. Săpăturile arheologice făcute la Flămânda, în izlazul orașului Roșiorii de Vede (Valea Mocanului) și la Urluieni au confirmat observațiile făcute cu prilejul periegezei din 1972⁸¹, că nu exista o *fossa*, că *vallum*-ul nu a fost conceput ca o fortificație, ca o închidere fortificată a teritoriului provinciei. Aceste săpături au permis să se constate existența a două faze de funcționare ale valului; inițial a existat un zid-palisadă din lemn și pămînt⁸², de aproximativ 2,5 m. După distrugerea acestui zid-palisadă, prin incendierea în unele puncte, resturile arse — pămîntul de umplutură al structurii de lemn, ars

tenant à la Dacie Inférieure, mais elle est à supposer approximativement sur la ligne de future limes transalutanus". În articolul *Întinderea provinciei Dacia Inferior*, în *SCIV*, 22, 1971, 3, p. 420, C. Petolescu reia, întocmai și fără nici o contribuție personală în argumentare, ideea prof. R. Vulpe, fără a-l cita. Acum, fără să facă publice motivele pentru care își schimbă părerea, scrie în *Studii și Cercetări*, Cîmpulung, 1981, p. 5: „Nu avem nici o probă că romanii au păstrat, fie și *de iure*, partea de apus a Munteniei, pînă la drumul pe care am presupus că a urcat de la Novae, spre pasul Rucăr—Bran, o coloană în cursul războaielor de cucerire a Daciei: micile *castella* de pămînt care flancau acest drum au căzut și ele în părăsire, ca cel de piatră de la Voinești”.

⁷⁹ Th. Mommsen, *Le droit public romain*, VI, 2, p. 483.

⁸⁰ C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1971, fig. 17; teritoriul formațiunii politice este confirmat și de descoperirile ștampilelor pe amfore — Gh. Poenaru-Bordea, în *SCN*, V, 1971, p. 432 și de răspîndirea monedelor thasiene și Macedonia Prima — I. Bogdan Cătănciu, în *SCN*, VI, 1975, p. 177.

⁸¹ În zona Flămânda—Putineiu, *vallum* transalutan a fost intersectat de ne-numărate canale pentru conducte de irigații; în profilele acestor șanțuri am făcut observații și am constatat absența unei *fossa* paralele cu valul (*Frontières romaines*, 1974, p. 261).

⁸² Cercetările noastre privind sistemul de fortificații transalutane au fost publicate doar parțial; teza de doctorat, în care ele constituie cel mai important capitol, urmează a vedea lumina tiparului în cel mai scurt timp posibil — întîrzierea este pricinuită de imposibilitatea de a completa acele săpături arheologice care au rămas într-o fază ce permite doar ipoteze. Sîntem mulțumiți să constatăm că articolul lui C. Petolescu din *RevIst*, 35, 1982, este o discuție critică a tezei noastre de doctorat; pentru cititorul neavizat ar fi trebuit făcută precizarea, căci rezumatul tezei de doctorat, prin natura sa, a avut o circulație foarte restrînsă...

pină la roșu — au fost incluse unui *vallum* de pământ lat la bază de aproximativ 11 m⁸³. Nu excludem cu totul posibilitatea ca în faza de zid-palisadă, acesta să fi parcurs și zone unde urmele lui mult mai superficiale s-au efațat cu totul⁸⁴.

Pentru a oferi o datare *vallum*-ului transalutan am secționat punctul de început, locul unde acesta continuă latura de est a castrului de la Flămânda; am observat că *vallum* și castru nu au fost concepute simultan, castrul exista anterior zidului palisadă. Numai în momentul construirii acestei demarcări a teritoriului imperial, *fossa* castrului este umplută în spatele ei. În umplutura șanțului am descoperit o fibulă provincial-romană care este un *terminus post quem* pentru construirea zidului palisadă⁸⁵. În punctele lipsite de vizibilitate, în vecinătatea imediată a *vallum*-ului (cca 15—20 m) s-au construit turnuri de semnalizare și control; o hartă a tuturor acestor turnuri nu poate fi alcătuită fără cercetări aerofotogrametrice și sondaje, deoarece în toată zona sint răspândiți tumuli nenumărați. La Scioaștea am efectuat săpături într-un turn cu două faze de existență, primul turn fiind incendiat, probabil în aceeași vreme cu zidul palisadă⁸⁶.

Dacă toate *castella* enumerate pină acum sint construite pentru a închide drumuri naturale spre vest, spre interiorul provinciei, putem presupune că și în zona Floru—Bădești trebuie să existe o fortificație, deoarece aici valea Dorofeului oferă o trecere largă spre vest.

Săpăturile arheologice efectuate de noi nu au depășit amplexarea unor sonde, deși principial, dintru început am pledat pentru intensificarea cercetărilor în aceste monumente, care alcătuite din pământ și lemn sint în cea mai mare măsură amenințate prin lucrările agricole anuale și prin amenajările hidro sau de teritoriu. Avem la dispoziție o cantitate extrem de mică de informații, care să permită să încadrăm cronologic linia transalutană, deși am restudiat și materialele provenind din săpăturile anterioare. Am putut stabili pentru *castellum* mare de la Băneasa, cercetat foarte atent de G. Cantacuzino (*Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 441—472), două faze de existență, primul cu agger de pământ, cel de al doilea cu zid-palisadă (*Holz—Erde—Mauer*)⁸⁷, această fază putînd avea și o refacere tîrzie. O monedă Septimius Severus, găsită în stratul de pământ tare de nivelare, constituie un *terminus ante quem* pentru începutul fazei de *Holz—Erde—Mauer* și totodată un *terminus post quem* pentru incendiul care a distrus această a doua fază. În acest fel, trebuie să postulăm pentru faza cu agger începutul existenței cel mai tîrziu la mijlocul secolului II e.n.

Situația de la Băneasa, foarte clară datorită înregistrării corecte a datelor obținute, pare că nu este singulară, ci se repetă în *castella* mari de la Urluieni și Săpata de Jos, unde de asemenea credem că aggerul fazei inițiale a fost nivelat la construirea lagărului de cărămidă.

Cercetările noastre de la Putineiu, în *castellum* (53×53 m) au stabilit că acesta are două porți, pe laturile de sud și de nord. Aggerul din pământ argilos este mai lat în dreptul porților, observație făcută la poarta de sud. Pe aggerul înalt era, desigur, o construcție de lemn și pământ, pentru că atît panta aggerului

⁸³ *Elemente de datare ale valului transalutan*, comunicare la Institutul de Arheologie, București, dec. 1980.

⁸⁴ Avem în vedere în special zona de la nord de satul Hîrșești, unde valul dispare brusc, fără o motivare de natură geografico-strategică.

⁸⁵ Vezi nota 17.

⁸⁶ *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman*, p. 83—89.

⁸⁷ *Elemente de datare ale fortificațiilor de pe linia transalutană*, comunicare la Sesiunea științifică a Muzeului de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, mai 1981.

cît și a primei fossa era marcată de o cantitate impresionantă de pămînt ars, păstrînd urmele birnelor și împletiturii de lemn sau ale scîndurilor. Deși în interiorul *castellum*-ului nu am putut stabili decît un nivel de locuire, *via sagularis* are două momente succesive⁸⁸; pe baza materialelor arheologice descoperite pe prima fază a *viae sagularis* putem afirma că lagărul a existat în epoca lui Antoninus Pius.

La Rîșnov, Cumidava cercetările au pus în evidență o fază de pămînt, care în interpretarea noastră a profilelor publicate ar putea avea chiar două momente, și o fază de piatră. Reconstrucția în piatră a lagărului de la Rîșnov a fost datată în timpul lui Hadrian (N. Gudea, I. Pop, *Cumidava, Das Römerlager von Rîșnov*, p. 64—65) și are cel puțin o refacere. Rolul *castellum*-ului de la Rîșnov de a supraveghea întreagă zona de depresiune a Țării Birsei și a legăturii cu pasul Bran și Oltul superior, trebuie să fie motivul ocupării continue a fortificației.

La Jidava, după cum am văzut, Em. Popescu a putut stabili patru nivele de funcționare; dacă acceptăm aici existența unei faze traiane, refacerea în piatră a lagărului, pe plan evident roman timpuriu, nu mai este surprinzătoare⁸⁹. Datarea celor trei niveluri corespunzătoare fazei de piatră urmează a se face prin studiul materialelor arheologice, dar deoarece pe ultimul nivel s-a descoperit o monedă Gordian III, nivelul II și III trebuiesc datate între Hadrian și mijlocul sec. III e.n. Fazele de existență de la Jidava nu mai sînt o excepție și în curînd vom obține, fără îndoială, un tablou mult mai nuanțat al schimbărilor produse pe linia de fortificații transalutane, care nu mai poate fi privită doar ca un moment de scurtă durată al apărării Daciei Inferior. De fapt datarea începutului întregii linii de fortificații transalutane în timpul lui Septimius Severus este făcută prin interpretarea greșită a descoperirii într-o baracă incendiată a unui tezaur⁹⁰, faptul a fost evidențiat cu cîteva decenii în urmă de Bucur Mitrea⁹¹ fără să fi dus la abandonarea ipotezei, sau cel puțin la încercarea de a căuta alte argumente mai puțin fragile.

În fond, nici una din datările posibile n-a fost să rămîie neformulată⁹². Astfel datarea „limesului transalutan“ în vremea lui Hadrian, ca dublură a „limesului alutan“ a fost preconizată de C. Patsch⁹³, C. Daicoviciu⁹⁴, Șt. Ferenczi⁹⁵ și M. Macrea⁹⁶ au susținut de asemenea ipoteza învățăturii vienez. H. Gajewska⁹⁷

⁸⁸ I. Bogdan Cătănciu, *Evolution...*, p. 34—35.

⁸⁹ T. Bechert, *loc. cit.*

⁹⁰ V. Christescu, în *Istros*, I, 1934, p. 74 sqq.

⁹¹ B. Mitrea, în *SCN*, IV, 1968, p. 198 sqq.

⁹² I. Bogdan Cătănciu, *Limes valachicus*, comunicare la Institutul de Arheologie, București, iunie 1972.

⁹³ C. Patsch, *Beiträge...*, V, 2, p. 171. Pentru C. Patsch, cel ce cunoaște profund întreaga istorie a provinciilor balcanice „Flămînda—Linie“ adică linia de fortificații transalutane, putea apare la crearea provinciei Dacia Inferior, sub Hadrian, ca dublare a liniei de pe Olt; între cele două linii se aștepta să existe și puncte de legătură, fortificate.

⁹⁴ *TransAnt*, București, 1945, p. 105; consideră nefondată datarea la Septimius Severus a liniei transalutane opinînd că „limes valachicus“ trebuie privit ca un „Doppel-limes“, cum l-au interpretat Patsch și Kornemann.

⁹⁵ *Társadalomtudományi Sorozat*, Universitatea Babeș-Bolyai, 1, 1956, I, 1—2, p. 153 sqq.

⁹⁶ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 49, „E posibil ca încă din vremea lui Hadrian să fi fost menținute unele fortificații și la est de Olt, servind ca antene ale liniei de fortificații“.

⁹⁷ *Limes alutanus i limes transalutanus*, în *Archaeologia*, Warszawa, XXI, 1970, p. 89—98; adunînd datele publicate și făcînd două călătorii pe cele două linii for-

opinează că „limesul transalutan“ pe care-l vede întinzându-se doar între Flămânda și Cîmpulung, este prima linie a „limesului alutan“ și îl datează din vremea lui Hadrian, pentru a cărui epocă sînt caracteristice *castella* de formă patrată, ca cele de la Putineiu, Roșiorii de Vede—Valea Urluii.

E. Kornemann⁹⁸ crede că limesul dublu din sud-estul Daciei este o creație a lui Antoninus Pius, deoarece în Dacia reconstrucția în piatră a castrului este opera lui Septimius Severus și deci linia avansată de *castella* de pămînt nu putea fi decît anterioară.

Pentru E. Fabricius⁹⁹ — „limesul transalutan“ înlocuiește „limesul alutan“ ca urmare a dezvoltării orașenești civile pe linia Oltului. Acest punct de vedere a fost influențat de datele publicate de Gr. Tocilescu. Pentru savantul român, limesul de pe Olt și „limesul cisalutan“ erau succesive în timp; dublarea liniei Oltului apărînd necesară la sfîrșitul secolului II și începutul secolului III¹⁰⁰. Această opinie este împărtășită de V. Christescu¹⁰¹, R. Vulpe¹⁰² și D. Tudor¹⁰³, găsindu-și ecoul în lucrările lui E. Stein¹⁰⁴, J. Baradez¹⁰⁵ și G. Forni¹⁰⁶.

Deci, pentru cercetătorii care privesc linia transalutană ca o unitate strategică cu cea alutană se impune datarea ei timpurie, la începutul formării provinciei Dacia Inferior, în timpul lui Hadrian sau Antoninus Pius, chiar Marcus Aurelius. Numai pentru cei care consideră linia transalutană o fortificație independentă este acceptabilă datarea ei tirzie.

La D. Tudor se crează o situație neclară izvorită din încercarea de a nu abandona complet teza susținută inițial, că „limesul transalutan“ este de sine stătător, cînd limesul alutan a fost abandonat, în fața evidenței că în epoca preconizată pentru mutarea graniței în est, *castella* de pe Olt nu numai că nu sînt abandonate, dar inscripțiile atestă o întărire a lor.

C. Petolescu consideră că poate contribui la elucidarea aspectelor istorice legate de existența fortificațiilor romane din estul Daciei Inferior, printr-o discu-tare doctă a carierei lui T. Flavius Priscus C. Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo, care activează în această provincie ca *prolegato et praefectus*. Asupra rolului acestui personaj credem că nu poate încăpea îndoială, interpretarea dată de I. Piso pentru titlul de *praefectus* este singura admisibilă¹⁰⁷. C. Petolescu preluînd-o,

tificat, a redactat o sinteză în care propune ipoteza limesului dublu, databil în vremea lui Hadrian.

⁹⁸ *Klio*, VII, 1907, p. 105.

⁹⁹ *RE*, XII, s.v. *Limes*, 645.

¹⁰⁰ *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, 1900, p. 122—123. Gr. Tocilescu își propusese studiul sistematic al celor două linii de fortificații, punîndu-și problema existenței unui sistem dublu — *ms Acad.* 5139, p. 16 și 119—120. Într-o eboșă a unui articol propune ca dată de început pentru linia transalutană epoca lui Marcus Aurelius (*ms.* 5139, p. 20), privind-o ca o dublură a liniei Oltului, cu care comunica prin diferite drumuri.

¹⁰¹ *Istros*, I, 1934, p. 34; *Istoria militară a Daciei romane*, 1937, p. 124—125.

¹⁰² R. Vulpe, în *IstRom*, I, 1960, p. 528 — limesul transalutan este necesar pentru a crea o zonă de siguranță centrelor civile de pe Olt; apărarea Oltului nu este abandonată, ci doar se reduc efectivele.

¹⁰³ D. Tudor, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 90; *idem*, *OltR*³, p. 253—255.

¹⁰⁴ A. Stein, *Die Reichsbeamten in Dazien*, 1934, p. 19.

¹⁰⁵ J. Baradez, în *Apulum*, IX, 1971, p. 520.

¹⁰⁶ G. Forni, *Limes*, în *Dizionario epigraphico*, Roma, 1982, 1299—1301.

¹⁰⁷ *RevIst*, 35, 1982, 1, p. 69 sqq; considerăm că după apariția studiului lui I. Piso în *RevRHst*, XII, 1972, p. 1006 sqq au mai rămas puține lucruri de lămurit asupra funcțiilor și atribuțiilor acestui personaj; despre funcția de *praefectus* cf. *op. cit.*, p. 1007 — „Il est difficile à croire que le titre de *praefectus*... puisse se

localizează funcția tot în Muntenia, dar numai în teritoriul din estul Oltului, adică numai la fișa dintre limesul alutan și limesul transalutan¹⁰⁸ pe care o consideră o posesie temporară! Pentru C. Petolescu familiarizat cu noțiunea greșită de limes alutan și limes transalutan, reduse la zona sud-carpatică, așa cum le privea și D. Tudor, nu este de mirare să apară această interpretare. C. Petolescu ignoră toate celelalte argumente (pe care le cunoaște din rezumatul tezei noastre de doctorat, pe care credem că se străduiește în articolul citat să-l discute... păstrându-i și trama și chiar și o parte din ipoteze și concluzii) și nu ține cont că ar fi cel puțin straniu ca la organizarea noii provincii Dacia Inferior, Hadrian, cu spiritul său metodic să nu fi avut ca obiectiv (tocmai pentru provincia creată de el!) asigurarea flancului răsăritean expus prin structura geografică.

Rezultatele săpăturilor de la Mătășaru, în nord-vestul Munteniei, constituie de câțiva ani obiectul de studiu al lui Gh. Bichir, care datează așezarea la mijlocul secolului II și pînă în secolul IV e.n.¹⁰⁹. Avem la dispoziție un element de o deosebită importanță care ne reține atenția — o lance de beneficiar în miniatură¹¹⁰. Piesa constituind o garnitură de îmbrăcăminte este un atribut simbolic al puterii¹¹¹. Pe limes apar astfel de lăncii de beneficiar consular numai la sfîrșitul sec. II e.n. și durează pînă la mijlocul sec. III¹¹². Ritterling vede în acest obiect un atribut al beneficiarilor consulari¹¹³ și al frumentarilor. Oricare din aceste funcții militare romane ar fi reprezentată, descoperirea de la Mătășaru ne pune în fața prezenței, desigur temporare, a unui grad inferior însoțit de un detașament restrîns, în teritoriul din fața limesului; activitatea sa trebuie pusă în legătură cu o acțiune de aducere la ascultare a populației geto-dace din regiune¹¹⁴, sau cu o altă formă de manifestare a autorității romane decurgînd din tratatul de clientelă pe care această populație trebuie să-l fi acceptat.

Tratatul de clientelă presupune reînnoirea sa cu prilejul fiecărei transmiteri a puterii și depinde de Roma dacă recunoaște „statul” sau îl transformă într-o circumscripție administrativă, ori district militar¹¹⁵.

Luptele cu dacii liberi au afectat în 142—143 sau 157 Dacia Inferior și probabil în această situație T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Marcius Turbo a

rapporter à la Dacie Inférieure et non à un territoire occupé temporairement dans la Valachie“.

¹⁰⁸ Existența „limesului transalutan” se reduce doar la durata prefecturii sus-numitului personaj?

¹⁰⁹ Vezi nota 69.

¹¹⁰ Gh. Bichir, în *Thraco-dacica*, II, p. 303, fig. 10/3; idem, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 58 — nu ni se dau date despre condițiile de descoperire; piesa nu credem că putea fi pur și simplu achiziționată în Imperiu!

¹¹¹ A. Alföldi, în *Limes Studien*, Basel, 1959, p. 11, fig. 1/37.

¹¹² J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten*, 1976, pl. 39/363, p. 156. Cele mai numeroase piese se cunosc în Germania Superior.

¹¹³ E. Ritterling, în *BJ*, 125, 1919, p. 9 sqq — piesă de la Wiesbaden.

¹¹⁴ Atît beneficiarii consulari cît și frumentarii și speculatorii au sarcini de păstrare a ordinii — sarcini polițienești — A. von Domaszewski, B. Dobson, *Rangordnung des römischen Heeres*, 1967, p. 34. Beneficiarii consulari au fost atestați pînă acum pe granița Daciei, la Buciumi (CIL III 7645), la Sînpaul (CIL III 7719) și la Cășei (CIL III 825—827 și *AnnEp.*, 1957, 326—329). În monografia asupra geto-dacilor din Muntenia, recent apărută (p. 106), Gh. Bichir consideră că Muntenia a fost permanent supravegheată de Imperiu, dar neagă posibilitatea ca insigna de beneficiar descoperită să fie dovada unei acțiuni de menținere a ordinii, prin reprezentanți militari romani.

¹¹⁵ Th. Mommsen, *op. cit.*, VI, 2, p. 211—212, 277.

deținut funcțiile de *prolegato et praefectus*. Funcția de *praefectus* deținută numai de acest personaj dovedește că ea a avut un caracter temporar și vizează un teritoriu care nu va rămâne decît în timpul exercitării funcției sub autoritatea militară romană¹¹⁶.

Or, teritoriul dintre Olt și linia de fortificații transalutane, între Dunăre și pasul Oituz, chiar de n-ar fi fost fortificat după reorganizarea hadriană (deși, cel puțin lagărul de la Rîșnov există sigur în această perioadă!), este un teritoriu exclus locuirii civile; deci, fortificat sau nu, aparținea Imperiului.

În cadrul concepției noastre, vedem în titlul lui T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Marcus Turbo o manifestare a forței militare romane în teritoriul formațiunii politice din Muntenia, în momentul în care aceasta a putut participa la acțiuni ostile Romei¹¹⁷ sau al unei eventuale infidelități a „regelui” client¹¹⁸. Numai în astfel de condiții Roma a revenit la o comandă militară directă asupra Munteniei și poate și asupra sudului Moldovei.

Despre un război al lui Caracalla contra carpilor s-au făcut ipoteze atît pro cît și contra¹¹⁹. Descoperirea recentă în *thermae* de la Pietroasele¹²⁰ (probabil în poziție secundară) a unei ștampile a legiunii XI Claudia cu epitetul Antoniniana, trebuie pusă în legătură cu evenimentele militare desfășurate în această regiune, și anume, tocmai războiul cu carpicii negat de D. Tudor. Probabil că și tezaurele studiate de C. Petolescu¹²¹ fixează tocmai acțiunea carpilor din anul 214. S-ar putea ca tot cu această ocazie să acționeze la Gura Ialomiței *numerus Sutorum sagittariorum*. Cît timp vor rămîne trupe ale Daciei și Moesiei Inferior în Muntenia după epoca lui Caracalla nu este clar, dar se pare că situația juridică a Munteniei nu se va schimba în secolul III e.n. Fortificațiile transalutane cercetate există în continuare, sînt chiar refăcute în această vreme, continuîndu-și viața pînă cel mai devreme la reînoul atac carpic din 245¹²², dacă nu pînă la părăsirea Daciei de Aurelian¹²³. Oricum, cu ocazia acțiunilor energice ale lui Caracalla, teritoriul clientelar al Munteniei a fost folosit ca bază de acțiune — încă un prilej

¹¹⁶ Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman, 1981, p. 148 (Rezumat, p. 21).

¹¹⁷ Capitolinus, V „*Germanos et Dacos et multas gentes atque Iudeos contudit per praesides et legatos*” (SHA, v. Ant, 5, 4).

¹¹⁸ Izvoarele antice nu au transmis nici o știre despre aceste evenimente, care nu au nici o semnificație specială, fiind fără implicații grave în istoria Imperiului; acest fapt nu ne poate determina să trecem la negarea desfășurării vieții în aceste zone periferice ale Imperiului. Un exemplu fericit de completare cu date epigrafice a știrilor literare lacunare este inscripția de la Roma a soției și descendenților lui Pieporus, rex *Costobocis*, aflați la Roma ca ostatici, sau ocrotiți, în cazul c-au fost victimele unor răsturnări interne antiromane — CIL VI 1801 = ILS 854.

¹¹⁹ B. Gerov, *Acta of the V Epigraphic Congress*, Cambridge, 1967, p. 431—436; Em. Doruțiu-Boilă, în *SCIV*, 24, 1975, 3, p. 435—441; A. Bodor, în *IMCD*, p. 18; D. Tudor, neagă existența unui război cu carpicii (*Latomus*, XIV, 1960, p. 350).

¹²⁰ Gh. Diaconu și colab., în *Dacia*, NS, 25, 1981, p. 375, n. 90 și *Materiale și Cercetări Arheologice*, Oradea, 1979, p. 263.

¹²¹ C. Petolescu, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 457—458.

¹²² V. Christescu, în *Istros*, I, 1934, p. 73—80; M. Macrea, D. Protase, în *Studii și Cercetări Științifice*, Cluj, 1954, p. 495—566; B. Mitrea, în *SCN*, IV, 1968, p. 197—205.

¹²³ În toată Dacia, seria monedelor din lagărele de pe graniță încetează la mijlocul sec. III e.n., fără ca data ultimei monede să poată fixa absolut data abandonării lagărului. Situația trebuie studiată pentru a i se desluși explicația reală.

cu care se face simțit principiul strategic conform căruia în epoca principatului s-a menținut linia de luptă departe în afara teritoriului imperial¹²⁴.

Sintem de părere că sistemul de state clientelare a continuat să fie unul din cele mai eficiente forme de manifestare a politicii externe romane, și el va fi folosit, potrivit vremurilor, pînă tîrziu în epocă bizantină.

În acest studiu am prezentat concluziile care ne-au fost sugerate de coordonarea datelor din izvoarele literare, epigrafice și arheologice cunoscute pînă în prezent. Toate aceste ipoteze necesită argumente definitive, pe care le putem obține doar prin cercetări intensificate și prin publicarea exhaustivă a rezultatelor¹²⁵ lor. Așa cum am afirmat în partea introductivă a studiului nostru, inventarierea ipotezelor, cîntărirea argumentelor ce le stau la bază sînt singurele mijloace de a trece la stabilirea unor concluzii valabile, apropiate adevărului istoric. Înlocuirea unor ipoteze cu altele parțiale, fără aducerea unor date obiective în balanță, nu servește, cu siguranță, procesului de cercetare științifică.

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU

¹²⁴ E. N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, 1976, p. 55—57.

¹²⁵ Reținerea noastră de a publica ipotezele noastre a fost motivată de principiul pe care ni l-am propus de a nu înmulți numărul de lucrări preliminare; am fi preferat să definitivăm săpăturile absolut necesare pentru a avea date complete despre cîte un element caracteristic al sistemului transalutan; dacă am simțit nevoia să ne încălcăm propriile principii, este urmarea necesității de a prezenta noi înșine ipotezele noastre, cunoscute din comunicări nepublicate și în general necitate, în momentul în care ele au devenit obiect de discuție.

PROPUNERI PENTRU RECONSTITUIREA UNOR ELEMENTE DE FORTIFICAȚIE ALE CASTRULUI DE LA GILĂU

Atunci cînd datele rezultate în urma săpăturilor arheologice, precum și analogiile existente o permit, credem că reconstituirea unor structuri descoperite în săpătură constituie un demers util, menit să contribuie la crearea unei imagini cît mai complexe asupra trecutului. Înainte ca atari reconstituiri să își găsească locul în lucrări de popularizare, credem că este bine ca ele să fie discutate de specialiști pentru a nu insera viziuni eronate în conștiința publicului larg.

În acest sens salutară ni se pare decizia arhitectei Amalia Landes, de a discuta și argumenta propunerile de reconstituire a elementelor de fortificație ale castrului de la Buciumi¹. Așa cum precizează autoarea în introducere², în urma acestor „începuturi” sînt de așteptat discuții, chiar „contradictorii”, care sînt „în cel mai înalt grad utile cercetării”. Dorim deci să precizăm că dacă pe parcursul acestei lucrări vom reveni adesea la studiul lui A. Landes, o facem nu din ambiția vană de a vîna greșeli (care de altfel nici nu credem să existe), ci doar întrucît părerile noastre uneori nu concordă cu cele exprimate în articolul mai sus citat. Este vorba deci despre puncte de vedere și soluții diferite, pe care ne vom strădui să le argumentăm *sine ira et studio*, cu convingerea că în cercetarea științifică dialogul este prin excelență creativ, mai ales atunci cînd bunele intenții academice nu sînt minate de pasiuni personale.

Castrul de la Gilău este așezat pe o înălțime care domină atît văile Căpușului și Someșului Mic, cît și punctul lor de confluență. El este orientat VNV — ESE, avînd *porta decumana* în amonte, adică înspre VNV. De pe această poziție privilegiată poate fi supravegheată întreaga vale a Someșului Mic între Gilău și cartierul Mănăstur din Cluj-Napoca. Poziția sa este similară cu cea a castrului de la Buciumi, ambele fortificații înscriindu-se perfect în prima categorie de castre, după clasificarea lui Hyginus³.

Am făcut aceste precizări întrucît nu odată s-a afirmat că acest castru se abate de la preceptele hygieniene⁴. În legătură cu castrul de la Buciumi, A. Landes consideră că „așezarea porții *praetoria* în aval constituie o derogare de la prescripțiile tratatelor de castramentație antică”⁵, și că aceeași poartă „*semper hostem spectare debet*, ceea ce la Buciumi nu se poate constata”⁶.

¹ A. Landes, în *ActaMP*, III, 1979, p. 411—425.

² *Idem*, p. 414.

³ Hygini gromatici, *liber de munitiōnibus castrorum*, 56 (ed. A. v. Domaszewski, Leipzig, 1887, p. 29): „nam quod attinet ad soli electionem in statuenda metatione, primum locum habent quae ex campo in eminentiam leniter attolluntur...”.

⁴ O primă punere la punct a problemei la D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 33.

⁵ A. Landes, *op. cit.*, p. 415.

⁶ *Ibidem*, nota 6.

Pentru a dovedi că ambele caestre respectă întru totul prescripțiile lui Hyginus, considerăm necesar să amintim aici întregul fragment referitor la construirea unui castru pe un teren în pantă⁷.

Întrucît cele două porți în discuție sînt întotdeauna opuse, rezultă în mod clar din prima afirmație că *porta decumana* fiind în amonte, *porta praetoria* trebuie să fie așezată în aval. Găsindu-se deci în partea de jos a pantei, ea este îndreptată totodată și înspre dușman, deoarece acesta poate cel mai ușor să lanseze un atac din această direcție. În consecință se poate afirma că așezarea porții *decumana* în amonte determină așezarea porții *praetoria* spre dușman, cea de a doua afirmație a lui Hyginus nefiind decît o urmare firească a primeia. Este evident că în raționamentul său el a ținut cont de microrelieful zonei și nu s-a referit la direcția teoretică în care se găseau dușmanii.

Astfel în cazul castrului de la Buciumi așezat cu *porta praetoria* înspre SE, deși *barbaricum*-ul se găsește înspre NV și V, este prea puțin probabil ca dușmanul să vină în linie dreaptă, peste culmile împădurite ale munților, pentru a ataca dinspre înălțimea Mihăiasa. Era mult mai probabil ca el să vină pe valea Lupului sau eventual pe cea a Agriului înfruntînd înălțimea Mihăiasa pe care este castrul dinspre locul unde urcușul este mai puțin anevoios, adică dinspre punctul de întîlnire al acestor văi. Or tocmai aici, înspre panta cea mai lină este îndreptată și *porta praetoria* a castrului de la Buciumi.

La Gilău sînt respectate aceleași precepte de castramentație, întrucît *porta decumana* este în amonte, adică înspre VNV. Chiar dacă dușmanul venea dinspre vest, urmînd valea Căpușului, din cauza pantei foarte abrupte în această zonă, el era silit să abordeze urcușul dinspre punctul de întîlnire a Căpușului cu Someșul Mic, unde panta este mult mai lină, înfruntînd castrul dinspre *porta praetoria*. Deci, deși teoretic dușmanul putea veni dinspre Vest, pentru a ataca castrul el era silit să ocolească parțial înălțimea. Și aici *porta praetoria* fiind în aval este în același timp îndreptată spre dușman.

În cazul ambelor caestre *porta praetoria* este îndreptată înspre est—sud-est. Faptul ar putea fi mai mult decît o coincidență. Întrucît *porta praetoria* este așezată în fața deschiderii comandamentului (*principia*), al cărui sanctuar pentru stindarde (*aedes*) juca un rol similar capitoliului dintr-un oraș, fiind în mod tradițional îndreptat înspre răsărit, orientarea porții *praetoria* înspre un alt punct cardinal ar fi privat *principia* de o așezare corectă.

În concluzie se poate afirma că atît castrul de la Buciumi cît și cel de la Gilău respectă întocmai preceptele antice de castramentație întrucît au *porta decumana* în amonte și *praetoria* în aval, direcție din care venea dușmanul, fiind totodată orientate înspre răsărit (mai precis SE).

Am insistat în introducere asupra acestor probleme întrucît ideea că romanii respectau în construirea unui castru o serie de reguli este o condiție sine qua non a unei tentative de reconstituire bazate nu doar pe datele săpăturii, ci și pe analogii din tot imperiul.

⁷ Hyginus, 56: „...in qua positione porta decimana eminentissimo loco constituitur, ut regiones castris subiaceant. porta praetoria semper hostem spectare debet.”

În reconstituirea elementelor de fortificație a castrului de la Gilău am pornit de la valul fazei de pământ și apoi agger-ul și zidul de piatră⁸, discutînd înălțimea și aspectul lor exterior, pentru a trece apoi la problemele legate de reconstituirea porților *decumana* și *principalis dextra*.

I. INCINTA

Aprecieri justă a înălțimii valului în faza de pământ și piatră are o mare importanță întrucît toate celelalte propuneri de reconstituire au la bază acest element. Astfel, A. Landes⁹, considerînd că valul de pe latura de NV a castrului avea doar 1 m înălțime ajunge să propună soluții foarte puțin plauzibile pentru reconstituirea porții *decumana*¹⁰. Valul fiind mult prea scund, drumul de rond nu se poate prelungi deasupra deschiderii porții, unde în consecință nu există un parapet cu creneluri. În aceste condiții, conform reconstituirii mai sus citate, intrarea poartă nu putea fi apărată decît de doi soldați, fiecare acționînd prin ferstruica celor două turnuri care flanchează intrarea. În consecință un punct esențial al sistemului defensiv cum este poarta devine mult mai puțin redutabil decît zidul incintei, fiind o pradă foarte ușoară pentru un eventual agresor.

În ceea ce privește înălțimea valului de pământ, A. Landes mai face o afirmație cu care nu putem fi de acord, și anume: „deoarece drumul de rond trebuia să fie orizontal, presupunem că valul avea înălțime variabilă, astfel încît coama lui să se afle la același nivel”¹¹.

Această presupunere ar implica construirea la același nivel a porților *decumana* și *praetoria*, or Hyginus, așa cum arătăm mai sus, precizează că *porta decumana* este în locul mai înalt. Pe de altă parte, dacă ținem cont de panta dealului, de circa 10% după afirmațiile autoarei (p. 415), ar însemna că diferența de nivel între cele două valuri, la lungimea de peste 150 m a castrului, să fie de 15 m și nu de 1,5 cum consideră autoarea. Dacă panta este într-adevăr de 10%, cum se afirmă¹², atunci pentru a aduce la același nivel valul de pe latura de SE cu cel de pe latura de NV, primul ar trebui să aibă nu mai puțin de 16 m înălțime, dacă ultimul ar avea abia un metru față de nivelul vici *sagularis*. În cazul unor caestre așezate pe un teren și mai denivelat, cum este cel de la Moigrad-Pomet, ideea unui drum de rond orizontal este și mai absurdă.

Mult mai plauzibil ni se pare ca înălțimea valului să fie aceeași peste tot, depinzînd mai degrabă de alte elemente (cum ar fi adîncimea șanțului) decît de panta naturală a terenului.

Pentru reconstituirea incintei castrului de la Gilău am utilizat profilul secțiunii S XIX, trasată pe latura de vest (Fig. 1). Se pot distinge cu ușurință pe profil două faze, una de pământ și una de piatră.

I-A. Incinta fazei de pământ

Corespunzător primei faze apare între m 36,5 și 33,5 o lentilă de pietriș, reprezentînd *via sagularis*, apoi un val, lat la bază de 10,50 m și un șanț în formă de „V”, care coboară sub nivelul antic de călcare pînă la o adîncime de 2,75 m. Întrucît escarpa exterioară a acestuia a fost distrusă parțial de săparea șanțului

⁸ Pentru terminologia elementelor de fortificație vezi N. Gudca, în *AIIA*, XVIII, 1975, p. 75—76.

⁹ A. Landes, *op. cit.*, p. 416 și fig. 3.

¹⁰ *Ibidem*, fig. 7.

¹¹ *Idem*, p. 416.

¹² Manifestăm oarecare rezerve față de această cifră, deoarece în monografia *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 8, se afirmă că platoul coboară într-o „pantă destul de lină înspre sud-est”.

corespunzător fazei de piatră, lăţimea acestuia în partea de sus poate fi mai greu apreciată.

Valul de pământ al primei faze credem că a avut în antichitate între 2,60 şi 3 m înălţime. Faţă de propunerile făcute pentru castrul de la Buciumi (1 m şi respectiv 2,50 m) sau faţă de cele făcute pentru castelele de la Hesselbach (1,90 m)¹³ sau Künzig (2 m)¹⁴, propunerea noastră pare puţin hazardată. În calcularea înălţimii valului fazei de pământ ne-am bazat atît pe izvoare antice cît şi pe calcule făcute în funcţie de adîncimea şanţului sau de lăţimea şi înclinaţia pantelor valului.

a) Sursele antice atestă valuri şi mai înalte. Astfel Caesar aminteşte de patru ori valuri de 12 picioare (3,60 m) înălţime, o dată unul de 3 m şi o dată unul de 2,70 m¹⁵. Este drept că alţi autori pomenesc valuri mult mai scunde, dar ei se referă la construcţii temporare şi provizorii.

Astfel Hyginus¹⁶, vorbind despre un castru de marş, nu acordă o atenţie deosebită elementelor de fortificaţie, arătînd chiar că în lipsa gliilor valul poate fi improvizat din orice fel de material aflat la îndemînă. Pentru val el dă o înălţime de 6 picioare (1,80 m), iar pentru şanţ doar 5 picioare (1,5 m) lăţime şi trei (0,90 m) adîncime. Dacă luăm în consideraţie faptul că la Gilău şi în faza de pământ şi în cea de piatră, primul şanţ depăşeşte 2,5 m adîncime, este evident că Hyginus se referă la o lucrare provizorie, în acest caz spusele sale nepotrivindu-se cu situaţia constatată arheologic pentru un castru permanent.

Vegetius¹⁷, vorbind despre antrenamentul soldaţilor, arată că se pot construi trei tipuri de fortificaţii, în funcţie de gravitatea pericolului care ameninţă trupa în marş. În primul caz el pomeneste un „fel de val” din glee (*velut murus*), înalt de abia trei picioare (0,90 m) şi cu un şanţ de o adîncime pe care omite să o precizeze. În schimb şanţul în caz de pericol (*tumultuaria fossa*) are 9 picioare (2,70 m) lăţime şi 7 (2,10 m) adîncime. Doar în cazul în care comandantul se aşteaptă la un atac din partea duşmanului, el este îndreptăţit să-şi fortifice tabăra cu un şanţ adevărat, reglementar (*legitima fossa*), avînd 12 picioare (3,60 m) lăţime şi o adîncime (termenul tehnic, precizează Vegetius, este de „înălţime sub linie — *alta sub linea, ut appellatur*”) de 9 picioare (2,70 m). Şi în acest caz lîngă şanţ se construieşte un val cuprins între două îngrădituri (*saepibus factis*), adică un „Holzerdermauer”, înalt de abia 4 picioare (1,20 m). Toate aceste precizări se referă însă la antrenamentul soldaţilor¹⁸, de aceea nu este de mirare faptul că şi în acest caz constatările făcute pe cale arheologică nu corespund decît parţial cu relatarea lui Vegetius. Un val de 1,20 m este prea mic. La Gilău, valul astăzi aplatizat se ridică totuşi la aproape 1,70 m deasupra solului antic, asemenea valului de la Bologa¹⁹. Insuşi Hyginus, atît de zgîrcit cu dimensiunile şanţului, menţionează totuşi un val de 6 picioare (1,80 m)!

¹³ D. Baatz, în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 14, fig. 3 şi p. 17, fig. 5.

¹⁴ H. Schoenberger, în *Limesforschungen*, 13, 1975, p. 20, fig. 7.

¹⁵ Vezi mai pe larg la N. Gudea, *op. cit.*, p. 75.

¹⁶ Hyginus, 50 şi mai ales 51: „cervoli trunci ramosi. ad hos decurritur, si soli natura nimia teneritate cespes frangitur neque lapide mobili satis copiosum vallum extrui potest nec fossa fieri, ut non ripae decidant.” şi 52: „quotens cervoli desunt et est locus suspectior, armorum ordinibus IIII castra muniunt...”

¹⁷ Vegetius, I, 24: „castrorum autem diversa triplexque munitio est. nam si nimia necessitas non premit, caespites circumciduntur e terra et ex his velut murus instruitur, altus tribus pedibus supra terram, ita ut in ante sit fossa, de qua levati sunt caespites; deinde tumultuaria fossa fit lata pedes novem et alta pedes VII. sed ubi vis acrior imminet hostium, tunc legitima fossa ambitum convenit munire castrorum, ita ut XII pedes lata sit, et alta sub linea, ut appellant, pedes novem. supra autem saepibus hinc inde factis quae de fossa levata fuerit terra congeritur et crescit in altum IIII pedes. sic fit ut sit XIII alta et XII lata; supra quam sudes de lignis fortissimis, quas milites portare consueverunt, praefiguntur.” apud G. R. Watson, *The Roman Soldier*, Birmingham, 1969, p. 177, nota 155.

¹⁸ În legătură cu timpul necesar ridicării unei asemenea construcţii vezi N. Gudea, *op. cit.*, p. 77, nota 46.

¹⁹ Vezi mai pe larg problema înălţimii valurilor păstrate în Dacia, *idem*, p. 78—79 şi mai ales tabelul de la p. 79.

Din textul lui Vegetius, de remarcat ni se pare pasajul referitor la *fossa legitima*, restul construcțiilor menționate avînd evident caracterul unor improviзації. Adîncimea acestui „șanț reglementar” se potrivește cu adîncimea constatată pentru șanțurile ambelor faze la Gilău. În cazul altor castre, în faza de pămînt sînt atestate șanțuri și mai adînci (la Moigrad—Pomet, Livezile, Gherla)²⁰. De altfel și Flavius Josephus amintește un șanț de 10 picioare (3 m), în timp ce Caesar amintește chiar unul de 15 picioare (4,50 m)²¹. În concluzie, credem că se poate afirma că atât Hyginus cît și Vegetius, cu mici excepții, nu pot fi utilizați pentru fortificațiile unui castru permanent. Ei descriu castre de marș ale căror fortificații nu au în general dimensiuni „legitime”.

Chiar și în cazul unei *fossa legitima* a cărei adîncime se potrivește cu cea constatată arheologic, lățimea dată de Vegetius de numai 3,60 m, deși mai mare decît cea dată de Flavius Josephus (3 m) sau de Hyginus (1,50 m), este totuși de parte de realitatea constatată prin săpături: la Gilău 6,50 m, la Gherla 7,50 m, la Vețel și Bologa 8 m²². Nici chiar dimensiunile date de Caesar (4,50 m) nu mai corespund, deși așa cum am arătat înălțimea valului la același autor depășește în unele cazuri pe cea propusă de noi. O explicație posibilă a acestei contradicții este următoarea: chiar dacă inițial șanțul nu depășea în înălțime 12—15 picioare, datorită eroziunii și refacerilor succesive a escarpelor sale, șanțul a devenit cu timpul mult mai lat, așa cum se poate constata pe profilele secțiunilor. Că armata romană se preocupa în mod deosebit de amenajarea pantelor șanțului, ne-o dovedește un fragment din alocuțiunea împăratului Hadrian către trupele din Africa, unde acesta la un moment dat îi laudă pe soldații care făcuseră o demonstrație în fața sa pentru felul cum au ras escarpele făcîndu-le alunecoase²³.

b) Dacă sursele literare nu pot oferi date valabile pentru calcularea înălțimii valului de pămînt al castrului permanente, credem că aceasta se poate face pe baza însăși a datelor oferite de săpăturile arheologice și anume pornind de la un element sigur: șanțul.

Astfel, valul trebuia să fie suficient de înalt pentru ca de pe coama lui să poată fi văzut fundul șanțului. În caz contrar escarpa interioară a șanțului ar fi oferit protecție pentru un eventual agresor. Or, în cazul fazei de pămînt a castrului de la Gilău, pentru ca un om de 1,75 m înălțime să poată supraveghea fundul șanțului, valul trebuie să fi avut minimum 2,60 m, adică aproape 9 picioare cît este minimum la Caesar (vezi Fig. 2).

c) O altă posibilitate de calculare a înălțimii valului constă în prelungirea teoretică a pantelor sale pînă în punctul în care platforma de luptă (Wehrgang-ul) ar deveni prea îngustă. Astfel în cazul valului de la Usk, lat doar de 4,50 m, pentru ca drumul de rond să nu fie mai îngust de 1,80 m (6 picioare), înălțimea întregului val trebuie să fi fost de 3 m²⁴. Același calcul aplicat la Streageath, unde lățimea valului depășea cu ceva 5 m²⁵ ar da o înălțime a valului de 3 m pentru același drum de rond. Utilizînd această metodă în cazul Gilăului ajungem la rezultate similare: pentru o platformă de luptă de 1,80 m, valul trebuie să aibă 3 m înălțime dacă prelungim teoretic linia pantelor sale (vezi Fig. 2). Deși acest val este mult mai lat decît cele anterioare, pantele sale sînt însă mult mai puțin înclinate. Pentru fața anterioară a valului am considerat o înclinație similară celei a șanțului. Pentru cazul de față nu credem că este rezonabilă o pantă externă de 65°, cum ar fi cea folosită în cazul reconstituirii experimentale de la Longthorpe²⁶, mai ales întrucît soluția nu s-a dovedit, în practică, a fi prea trairnică. În cazul Gilăului, profilul feței externe a valului în prima fază este problematic deoarece pentru construirea zidului de piatră a fost dislocată fața externă a valului. În Fig. 2 am reprezentat reconstituirea profilului final la care a ajuns valul și șanțul, înaintea construirii zidului de piatră. Facem această precizare deoarece credem că și în faza de pămînt exista bermă, doar că datorită tasării

²⁰ *Ibidem*, tabelul de la p. 79.

²¹ *Idem*, p. 75.

²² Vezi supra, nota 20.

²³ ILS, 2487 (128 e.n.): „...fossam glaria duram scabram[que] recte percussistis et radendo levem redidistis”, apud G. R. Watson, *op. cit.*, p. 178, nota 156.

²⁴ W. H. Manning, în *Report on the Excavations at Usk*, Cardiff, 1981, p. 70.

²⁵ S. S. Freere, St. Joseph, în *Britannia*, 5, 1974, p. 402 și fig. 3.

²⁶ W. H. Manning, *op. cit.*, p. 70.

valului și lărgirii continue a șanțului (așa cum am arătat mai sus), berma putea să dispară. În cazul valului lui Hadrian, berma era în medie de 6 picioare (1,80 m). Prăbușirea unui turn în șanț dovedește că în condițiile climatului britanic, pentru un val de mărimea celui în discuție, o asemenea bermă era insuficientă²⁷. Dintre argumentele utilizate de M. Jones pentru a dovedi existența bermei și în faza de pământ, relevant ni se pare experimentul de la Lunt, Baginton²⁸, la care se adaugă și reconstituirea de la Vindolanda: valul fiind construit fără bermă, a început în scurtă vreme să alunece în șanț.

În concluzie, putem afirma că prin coroborarea datelor rezultate din corelarea înălțimii valului cu adâncimea șanțului, cu cele rezultate din raportul dintre lățimea valului și înclinația pantelor sale, putem propune pentru valul fazei I de la Gilău o înălțime minimă de 2,60 m și una maximă de 3 m. Deși soluția noastră depășește propunerile citate anterior²⁹, nu ni se pare hazardată deoarece există valuri și mai înalte chiar, păstrate până astăzi, de exemplu cel de la Călugăreni care măsoară 3,20 m³⁰. Pe vremea venerabilului Beda, valul lui Hadrian mai păstrase încă o înălțime de 12 picioare (3,65 m)³¹. După estimări recente valul ajungea în antichitate la 14 picioare (4,30 m) atingând aproape aceeași înălțime cu zidul de piatră³².

O altă problemă ridicată de reconstituirea elementelor de fortificație în prima fază este cea a înălțimii palisadei cu creneluri de pe coama valului. Propunem în cazul Gilăului o palisadă de lemn de 1,20 m înălțime, supraînălțată prin creneluri până spre 1,80 m.

În scena CXXXV de pe Columna traiană soldații sînt reprezentați apărîndu-se într-un castru cu ajutorul unor *hastae*, parapetul nedepășind brîul apărătorilor³³. În cazul în care palisada era deci prea înaltă ea ar fi stîmjenit mișcările soldaților. Pentru un om de 1,75 m înălțime, palisada nu putea depăși deci 1,20 m, adică 4 picioare, cifră atestată la Caesar³⁴.

Am utilizat în calcule un om de 1,75 m înălțime deoarece credem că aceasta era înălțimea medie în cazul alei Siliana, deși în antichitate talia medie nu credem să fi depășit 1,65 m cît era media la bărbați la noi în țară, cu cîteva decenii în urmă. Pentru o talie mai ridicată în cazul alei Siliana pledează afirmația lui Vegetius, care arată că un recrut care are sub 1,78 (sau în cazuri extreme sub 1,72 m) nu era acceptat pentru serviciul în cavalerie sau în prima cohortă a legiunii³⁵.

²⁷ D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, Suffolk, 1980, p. 31.

²⁸ M. Jones, în *BAR*, 21, 1975, p. 105. Credem că profilul secțiunii 1 de la Rîșnov nu este concludent (N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov, Cumi-dava*, Brașov, 1971, fig. 3). Întrucît panta externă a valului și cea interioară a șanțului au fost reajustate cu ocazia implantării zidului fazei de piatră în șanțul fazei de pământ. Că acest profil nu este cel inițial e dovedit de faptul că în alte secțiuni, spre exemplu secțiunea III (fig. 4) și secțiunea V (fig. 5) șanțul fazei de pământ nu este albiat ci în formă de „V”. Apreciem că tăierea s-a făcut înspre val deoarece acesta este mai îngust în secțiunea în discuție față de celelalte secțiuni.

²⁹ Vezi supra notele 9, 13 și 14.

³⁰ Vezi supra nota 20.

³¹ Sir Jan Richmond, a XII-a ediție revăzută a lui J. C. Bruce, *Handbook to the Roman Wall*, Newcastle upon Tyne, 1966, p. 17.

³² D. Breeze, B. Dobson, *op. cit.*, p. 32.

³³ Vezi întreaga discuție cu exemple la D. Baatz, în *Saalburg Jahrbuch*, 1963/64, p. 58 și nota 62.

³⁴ Caesar, B. G. VII, 72, 1. Dacă în general pentru sursele scrise am manifestat reticentă, acceptăm totuși această cifră nu pentru că ea se potrivește calculelor noastre ci datorită faptului că palisada nu credem că-și putea modifica înălțimea, asemenea valului, în funcție de natura temporară sau permanentă a fortificației.

³⁵ Vegetius, I, 5: „... ita ut VI pedum vel certe V et X unciarum inter alares equites vel in primis legionum cohortibus probarentur”, apud G. R. Watson, *op. cit.*, p. 167 nota 79.

În secolul al IV-lea, Codex Theodosianus³⁶ fixează ca limită inferioară pentru recrutarea în armată 1,65 m. Pentru sec. al II-lea și prima jumătate a celui de al III-lea însă, când armata nu pare să ducă lipsă de recruți, ni se pare logic să luăm ca punct de reper limitele pe care Vegetius le amintește ca fiind valabile „pe vremuri”³⁷. Chiar dacă pentru ala Siliana din Gilău exigențele nu puteau fi aceleași ca pentru cetățenii recrutați în prima cohortă a unei legiuni, totuși ni se pare verosimil ca selecția să se fi făcut pornind cel puțin de la înălțimea de 1,72 m, iar talia medie a călăreților să se fi apropiat de 1,75 m. În acest caz, deși înălțimea lor depășea cu mult media, cum palisada trebuia să ajungă până la brîu pentru a nu stînji mișcările apărătorului, așa cum am arătat mai sus, înălțimea atestată de Caesar de 4 picioare (1,20 m) este verosimilă.

I-B. Incinta fazei de piatră

În faza de piatră, vechiul șanț a fost umplut cu un pămînt brun închis, bine tasat, foarte asemănător ca și consistență și culoare cu cel din val. Sînt săpate trei noi șanțuri. În partea anterioară a valului, pe locul palisadei de lemn se construiește un zid. Este de fapt o „îmbrăcare cu zid de piatră a valului de pămînt”³⁸. Foarte probabil porțiunea considerabilă de sol escavată cu această ocazie este folosită la umplerea șanțului primei faze, fapt care ar explica similitudinile de culoare și consistență a umpluturii șanțului cu pămîntul valului. Noile șanțuri sînt săpate în lut galben, pămîntul provenit din ele fiind probabil utilizat la suprainălțarea valului. Pe panta internă a valului se poate constata un strat de lut gri, amestecat pe alocuri cu lut galben și care, avînd o culoare complet diferită de cea a straturilor întîlnite în secțiunile trasate pe teritoriul castrului, a fost probabil adus din altă parte. Acest strat îmbracă valul înspre interior deoarece datorită suprainălțării agger-ului în faza de piatră era necesară reamenajarea pantei sale. De aceea *via sagularis* a fazei de piatră se mută înspre interiorul castrului cu aproape 2 m.

Înălțimea valului în această fază a trebuit să crească datorită săpării noului șanț. În aceste condiții pentru ca de pe drumul de rond să poată fi supravegheat fundul șanțului, este necesară o înălțime minimă a agger-ului de 3,60 m (12 picioare), vezi Fig. 3.

Față de valul propus de A. Landes, de 1 m pe latura de NV și 2,5 m pe latura de SE³⁹, precum și față de înălțimile propuse la Hesselbach (2,40 m)⁴⁰ și Künzig (2,60 m)⁴¹, soluția noastră pare temerară.

În favoarea dimensiunilor propuse de noi pe baza unor considerente logice putem cita exemplul unor fortificații romane păstrate pînă astăzi. Astfel la Isca (Caerleon) zidul și valul de pămînt au supraviețuit pînă la o înălțime de 3,50 m⁴².

Zidul nordic de la Chester, care îmbracă foarte probabil pe la 200 e.n. valul de pămînt flavian⁴³ are 4—4,5 m înălțime pînă la drumul de nord⁴⁴. Lățimea acestui zid este mai mare cu 0,30 m decît cea a zidului de la Gilău, care are 1,20 m și care era deci probabil mai scund. Este posibil ca zidul de la Chester să se fi ridicat de la un moment dat fără val (valul de pămînt s-a păstrat aici pînă la 3 m deasupra asizei de bază a zidului)⁴⁵.

³⁶ Codex Theodosianus, VII, 13, 3 (27 aprilie 367): „in quinque pedibus et septem uncis usualibus delectus habeatur.” cf. mai pe larg discuția acestei probleme la G. R. Watson, *op. cit.*, p. 39—40.

³⁷ Vegetius, I, 5: „sed tunc (subl. ns.) erat amplior multitudo et plures militiam sequebantur armatam.”

³⁸ N. Gudea, *op. cit.*, p. 81.

³⁹ Vezi *supra*, nota 9.

⁴⁰ D. Baatz, în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 20, fig. 7.

⁴¹ H. Schoenberger, *loc. cit.*

⁴² T. J. Strickland, în *Journal of the Chester Archaeological Society*, vol. 65, 1982 [1983], p. 31.

⁴³ *Idem*, p. 32—35.

⁴⁴ *Idem*, p. 26, fig. 1 și p. 27, fig. 2.

⁴⁵ *Idem*, p. 31.

La începutul secolului al IV-lea, cînd concepția romană despre defensivă a început a se modifica simțitor, incinta este reprezentată printr-un zid fără val. La Portchester șansa a făcut ca fortificația medievală să nu demoleze zidul roman. Acest zid, lat de 3,10 m, îmbrăcat în cel medieval s-a păstrat pînă la o înălțime de 6,10 m⁴⁶. La Pevensey, zidul păstrat în condiții similare are pînă la platforma de luptă 7,80 m⁴⁷. Dacă aceste două exemple de ziduri romane păstrate, ca și incinta orașului Resafa din Siria⁴⁸, diferă ca și sistem constructiv și epocă de incinta castrului de la Gilău, zidurile cu val de la Caerleon și Chester constituie în schimb niște analogii foarte apropiate.

În cazul zidului lui Hadrian, înălțimea inițială poate fi calculată nu numai după principiul necesității de a asigura o bună vizibilitate a șanțului. În dreptul castelului nr. 48 (Poltross Burn) dacă treptele păstrate ar fi proiectate virtual ele ar atinge zidul la o înălțime de 14 picioare (4,25 m)⁴⁹.

Parapetul zidului nu credem să fi avut dimensiuni diferite de palisada de lemn, adică el putea avea 1,20 m (4 picioare) de la drumul de rond și putea fi suprainălțat prin creneluri pînă spre 1,80 m (6 picioare)⁵⁰. Parapetul era mai îngust decît zidul propriu-zis, așa cum o dovedește primul rînd de asize din parapet, păstrat la Chester⁵¹. El era mai retras cu cîțiva centimetri decît zidul incintei formînd cu acesta un cant, decorat adesea printr-o cornișă, păstrată la Chester⁵², la zidul lui Aurelian de la Roma⁵³ și reprezentată în mod constant pe Columna traiană⁵⁴.

Problema lățimii unui crenel este mai dificil de rezolvat întrucît crenelurile romane păstrate pînă astăzi par a indica faptul că în antichitate nu exista o regulă precisă care să ordoneze lățimea crenelurilor și a zidului dintre ele. Astfel în cazul zidului cazarmei pretorienilor de la Roma (de epocă tiberiană) crenelurile sînt foarte late, avînd 2,90 m (aproape 10 picioare) iar zidul dintre ele este mult mai îngust, avînd abia 0,60 m (2 picioare). În schimb zidul Veronei construit la 265 e.n. are creneluri de 1,20 m (4 picioare) în timp ce zidul dintre ele este mai lat, avînd 1,80 m (6 picioare). La zidul lui Aurelian (care în forma actuală datează din perioada 275—300 e.n.), crenelurile nu sînt egale, lățimea lor variînd între 1,50 m (5 picioare) și 2,60 m (aproape 9 picioare), în timp ce zidul dintre ele are o lățime constantă de 3 picioare (0,90 m)⁵⁵.

În cazul reprezentărilor de caste de pe Columna traiană, crenelurile sînt mai late decît zidurile dintre ele⁵⁶, în schimb pe Columna lui Marcus Aurelius ele sînt egale cu porțiunea de zid pe care o încadrează⁵⁷.

⁴⁶ B. Cunliffe, *Excavations at Portchester Castle, vol. 1: Roman*, London, 1975, p. 13.

⁴⁷ *Idem*, p. 15, fig. 8.

⁴⁸ W. Karnap, în *BJ*, 166, 1966, p. 147. Zidul curtinei, dotat cu două drumuri de rond suprapuse, avea pînă la primul 5,90 m iar pînă la al doilea nu mai puțin de 11,70 m!

⁴⁹ D. Breeze, B. Dobson, *op. cit.*, p. 32 și fig. 5a.

⁵⁰ Dimensiunile propuse de A. Landes, *op. cit.*, p. 416, și anume de 1,50 m fără creneluri și în total 2 m, sînt exagerate, deoarece un asemenea zid ce ar fi ajuns pînă la gîtul apărătorilor ar fi împiedicat mișcările lor, lucru pe care ne-am străduit să-l demonstrăm referitor la palisada de lemn.

⁵¹ B. Cunliffe, *op. cit.*, p. 27.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, la fin de l'art antique*, Paris, 1970, p. 383, fig. 358.

⁵⁴ Cichorius, scenele XXXII, XXXV, LXXXVI, XCIV, XCV etc.

⁵⁵ Vezi mai pe larg problema lățimii crenelurilor și a zidului dintre ele la D. Baatz, în *Saalburg Jahrbuch*, XXI, 1963/64, p. 57 și nota 61.

⁵⁶ Scenele VIII, XXIV, XXVIII, XXXII, XXXIII, XXXV, LI, LIII, LVI, LXV, LXVI, LXXVIII, XCIV—XCVI, CIX, CXII, CXLI, după Cichorius.

⁵⁷ *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, Roma, 1958 și urm. (de acum înainte prescurtată *EAA*), vol. II, p. 415, fig. 588. Și pe Columna traiană uneori crenelurile sînt aproape egale cu zidul dintre ele; este vorba despre scenele XI, XII, XVII, XVIII, XX, XXVII, LXII, LXXXV, CXXVIII și CXXIX, după Cichorius.

Pornind de la convingerea că în cazul înălțării unor caste era respectată o regulă mai precisă în construirea crenelurilor, D. Baatz a propus pentru incinta de la Echzell creneluri late de 6 picioare (1,80 m) iar între ele ziduri de 3—4 picioare (0,90—1,20 m). Ideea unor creneluri de două ori mai late decât zidul dintre ele este susținută pe considerentul că apărătorul trebuia să aibă un spațiu suficient de mișcare mai ales atunci când utiliza în același timp și lancea și scutul sau arunca pietre⁵⁸, în ultimă instanță în concepția defensivă romană principala forță constituind-o soldații și nu întărirea. Dimensiunile precise de 6+3 picioare i-au fost sugerate cercetătorului german de faptul că la Echzell turnurile de curtină au fost construite ulterior zidului. Ele au în general 15 picioare (4,50 m) lățime și trebuie să fi fost construite în așa fel încât ele să fie flancate la contactul cu incinta de două porțiuni de zid și nu de creneluri, pentru ca intrarea de pe drumul de rond în turn să fie protejată. În consecință D. Baatz consideră că turnurile au ocupat locul a două creneluri și un zid, de unde cele două creneluri trebuie să fi avut câte 6 picioare iar zidul dintre ele 3 picioare.

În cazul Gilăului putem utiliza un raționament similar. *Porta decumana*⁵⁹ (Fig. 4 și 5) ocupă în cadrul incintei un spațiu de 13,50 m adică exact 35 picioare. Fiecare bastion are câte 4,50 m lățime, adică 15 picioare, deschiderea porții fiind tot de 4,50 m — 15 picioare. Cele două turnuri trebuie să fi fost flancate, atât înspre incintă cât și înspre deschiderea porții, de câte o porțiune de zid de 3 picioare lățime. În acest caz porțiunea de zid crenelat de deasupra intrării are la extremități câte un zid de trei picioare. Rămâne un spațiu de 9 picioare (2,70 m) care este mult prea lat pentru un singur crenel. De altfel deasupra intrării tuturor porților cunoscute există mai mult de un crenel. Singura soluție posibilă în acest caz este deci dispunerea, în spațiul de 9 picioare rămas, a două creneluri de câte 3 picioare care să încadreze un zid tot de trei picioare. În cazul turnurilor porții singura repartiție posibilă este tot două creneluri de câte 3 picioare încadrate de porțiuni similare de zid. D. Baatz nu a luat în considerație această situație deoarece el este de părere că bastioanele de curtină ca și cele de poartă, precum și spațiul de deasupra deschiderii porții erau acoperite⁶⁰.

Creneluri de trei picioare (0,90 m) sînt suficiente pentru ca un apărător să manevreze nestingherit armele. Mai mult chiar, dacă crenelurile sînt mai înguste decât cele propuse de savantul german, numărul soldaților care pot acționa simultan pe ziduri crește simțitor. Dacă crenelurile ar fi de 1,80 m și zidul dintre ele de 0,90 m, atunci unui apărător i s-ar afecta un spațiu de 9 picioare (2,70 m) ceea ce ar rarefia mult linia defensivă. Vegetius accentuează tocmai asupra pericolului pe care-l reprezintă o distanță prea mare între luptători⁶¹.

Împotriva propunerii făcute de noi se poate ridica obiecția că, în cazul unui crenel de abia trei picioare, fiecărui apărător revenindu-i un spațiu de 6 picioare (1,80 m), la perimetrul de 717 m cât are castrul de la Gilău pe metereze pot încăpea aproape 400 de oameni. Deci în cazul unui atac întregul efectiv al alei ar fi blocat pentru apărarea castrului, ceea ce nu corespunde concepției strategice romane în cadrul căreia principalul element defensiv îl constituie drumul și mobilitatea trupelor, nu rezistența în punctele întărite. În schimb, nelipsitul strat de arsură și distrugere în castele Daciei Prolissensis, și care aparține secolului al II-lea, trebuie să fi fost o lecție încă vie pentru cei care au refăcut în piatră aceste fortificații, la începutul sau în cursul secolului al III-lea.

În concluzie, dacă pentru turnuri și deschiderea porților niște creneluri de trei picioare (0,90 m) sînt soluția cea mai plauzibilă, pentru zidul propriu-zis nu excludem existența unor creneluri mai late. De altfel așa cum am arătat, monumentele păstrate pînă azi dovedesc lipsa unei reguli precise în această direcție.

Porțiunea de zid dintre creneluri avea probabil o formă dreptunghiulară sau pătrată. Doar pe friza din *heroon*-ul din Trysa (construit pe la 400 î.e.n.), zidul

⁵⁸ D. Baatz, *op. cit.*, p. 57, nota 62; cf. scena CXXXIV de pe Columna traiană.

⁵⁹ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 36, 37 și fig. 3.

⁶⁰ D. Baatz, *loc. cit.*, și mai ales în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 23, 24. Ne vom strădui în cadrul acestei lucrări să dovedim că turnurile castrelor aveau partea superioară crenelată.

⁶¹ Vegetius, I, 26: „...et rariores atque interlucentes aditum perrumpendi hostibus praestant”, apud. G. R. Watson, *op. cit.*, p. 179, nota 161.

are formă ogivală⁶², iar pe Columna lui Marcus Aurelius zidul dintre creneluri are forma unui pătrat surmontat de un triunghi, ceea ce ar putea sugera că de fapt coama zidului era profilată în două pante, facilitând scurgerea apei⁶³. În rest, atât la monumentele păstrate, cât și pe reprezentările antice de fortificații care vor fi discutate în cadrul acestei lucrări, zidul dintre creneluri are formă paralelipipedică.

Coama zidului era probabil protejată cu un strat de mortar și tegulae⁶⁴, fiind profilată asemenea unei cornișe. Este posibil ca această parte să fie înclinată spre exterior pentru a facilita scurgerea apei în această direcție, precum și loviră adversarilor care s-au apropiat de zid. Am optat pentru această soluție în cazul reconstituirii porții *principalis dextra* (Fig. 6).

Este posibil însă ca coama zidului să fie realizată în două pante, asemenea unui mic acoperiș, în acest caz apa de ploaie scurgându-se și spre drumul de rond. Am optat pentru această formă în cazul reconstituirii incintei (Fig. 3) deoarece în cazul zidului lui Aurelian constructorii romani au utilizat această soluție⁶⁵.

Reconstituirea realizată în Fig. 3 sintetizează cele expuse mai sus, referitor la incinta fazei de piatră:

- valul de pământ și zidul au o înălțime de 3,60 m;
- parapetul, mai îngust decât zidul cu care face un cant are 1,20 m înălțime;
- prin creneluri parapetul e supraînălțat pînă la 1,80 m. Crenelurile au fie ca și zidul dintre ele 0,90 m lățime, fie 1,80 m. Zidul dintre creneluri avea o formă dreptunghiulară sau pătrată.
- coama întregului zid este profilată în două pante.

II. PORȚILE FAZEI DE PIATRĂ

Porțile constituie un element defensiv de mare importanță. La Gilău au fost săpate și publicate două dintre ele, *porta decumana*⁶⁶ și *porta principalis dextra*⁶⁷. Din păcate în cazul porții *decumana* faza de lemn a fost sesizată doar în secțiunea S XI, nemaifiind urmărită în stratigrafie orizontală pentru a i se preciza planul. În cazul porții *principalis dextra*, faza de lemn a fost mai bine surprinsă⁶⁸, publicarea planului acestei faze constituind o premieră pentru arheologia militară a Daciei romane. Planul realizat în acel moment era însă incomplet. În anul 1981, continuându-se săpăturile la acest obiectiv, au mai fost descoperite două gropi de pari sub temelia bastionului de E. În același an prin S XIX au fost secționate și elemente de fortificație de pe latura de V a castrului „mic” de la Gilău, care este și cel mai vechi. În 1982 a fost săpată *porta decumana* a aceluiași castru „mic” de pământ⁶⁹. Pînă la prelucrarea și publicarea definitivă a planurilor porților de lemn ale castrului „mic” și „mare” de pământ de la Gilău, considerăm oportun să ne ocupăm în studiul de față doar de porțile fazei de piatră.

În această problemă trebuie lămurită în primul rînd înălțimea turnurilor și a pasajului peste deschiderea porții precum și aspectul etajului superior al turnurilor.

a) Așa cum arătam la începutul articolului, calcularea înălțimii turnurilor se bazează pe datele referitoare la înălțimea valului. Edificator în acest sens este un pasaj din Vitruvius, care afirmă că: „în dreptul turnurilor, zidul incintei trebuie întrerupt cît lățimea fiecărui turn, iar drumurile de strajă astfel tăiate încît să

⁶² EAA, vol. VII, p. 1026, fig. 1158.

⁶³ Vezi *supra*, nota 57.

⁶⁴ Vezi argumentația corectă a acestei soluții la A. Landes, *op. cit.*, p. 416, notele 8 și 9.

⁶⁵ Vezi *supra*, nota 53.

⁶⁶ Vezi *supra*, nota 59.

⁶⁷ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 85—97.

⁶⁸ *Idem*, fig. 5.

⁶⁹ Comunicare prezentată de D. Isac la sesiunea de rapoarte arheologice Ploiești, 1983.

se întregească cu podețe de scînduri, care nu se fixează cu fier⁷⁰. Este evident că Vitruvius nu prescrie realizarea unui coridor prin exteriorul turnurilor așa cum interpretează A. Landes acest fragment⁷¹ (și care în consecință respinge soluția ca nepractică), ci se referă la continuarea drumului de rond de pe zid, prin interiorul turnurilor. În fig. 5 am realizat o secțiune prin *porta decumana*, tocmai cu scopul de a sublinia felul cum se poate realiza continuarea drumului de rond prin turnuri și pe deasupra deschiderii porții. Cum primul etaj al turnurilor avea planșeul la nivelul drumului de rond, iar pentru acesta am propus o înălțime de 3,60 m, rezultă aceeași înălțime și pentru primul etaj al turnurilor ca și pentru pasajul de deasupra deschiderii porții. Această înălțime este suficientă pentru ca circulația (chiar și a carelor) să se poată desfășura normal.

Pentru primul etaj am considerat o înălțime minimă de 2,10 m (7 picioare). Încăperea putea fi însă și mai înaltă, dată fiind grosimea zidurilor. În concluzie înălțimea minimă la care credem că se putea găsi platforma de luptă este de 5,70 m. Avînd în vedere dimensiunile unor tunuri romane aflate încă în picioare (Köln, Boppard, Avenches⁷²) sau porți ca Porta Palatina din Torino⁷³ sau Porta San Sebastiano de la Roma⁷⁴ am fi înclinați să apreciem că primul etaj și în cazul porții *decumana* din Gilău putea chiar depăși 2,10 m.

b) În contextul unei reconstituiri trebuie neapărat discutată și problema aspectului exterior al bastioanelor și a porții în ansamblu. Pentru porta *decumana* din Gilău, o foarte bună analogie o constituie poarta de N a castrului de la Bu Nghem a cărei elevație s-a păstrat în mare parte (v. Fig. 7)⁷⁵. Porta *decumana* de la Gilău (v. Fig. 4) are bastioanele dreptunghiulare marcînd un ieșind rectangular față de zidul de incintă. Înspre deschiderea porții turnurile prezintă cite un contrafort pe direcția incintei. Cea mai apropiată analogie o constituie în Dacia poarta de SV a castrului de la Porolissum-Citera⁷⁶, iar din imperiu cele de la Brigetio (poarta de N), construită după 170⁷⁷ și Walkenburg (poarta de SE), construită sub Septimius Severus⁷⁸, precum și, așa cum anticipam mai sus, poarta de N de la Bu Nghem, datată în anul 201 e.n.⁷⁹. Pe baza ultimei analogii putem aprecia că cei doi contraforți din deschiderea porții susțineau un arc în plin centru surmontat de un zid crenelat care proteja podețul de lemn ce făcea legătura între cele două turnuri, pe deasupra deschiderii porții. Pentru reconstituirea primului etaj al turnurilor am utilizat ca analogii exemplele citate la notele 72—74. De aceea am propus un zid la fel de gros ca și al parterului, precum și una sau două ferestre cu arc⁸⁰.

În ceea ce privește ultimul nivel (platforma de luptă a turnurilor) propunerile noastre se deosebesc radical de cele avansate de A. Landes pentru castrul de la Buciumi, care este de părere că bastioanele erau surmontate de un acoperiș în două pante.

Argumentele sale sînt următoarele:

1. la săparea turnurilor de colț au fost identificate printre dărîmături țigle și olane⁸¹, iar pe profilul de N al casetei porții *praetoria* se pot distinge *tegulae*⁸².

2. cele mai bune analogii sînt turnurile de veghe, fie păstrate, fie reconstituite⁸³, în acest sens autoarea trimițînd la studiile lui D. Baatz.

⁷⁰ Vitruvius, I, 10, apud Vitruvius, *Despre arhitectură*, București, 1964, p. 51.

⁷¹ A. Landes, *op. cit.*, p. 418.

⁷² O. Doppelfeld, *Der Rhein und die Römer*, Köln, 1970, fig. 29, 30 și 31.

⁷³ EAA, vol. VII, p. 949, fig. 1072.

⁷⁴ Vezi supra nota 53 și 80.

⁷⁵ D. Baatz, în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 25 și pl. 30,2.

⁷⁶ D. Alicu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 109—110 și pl. I, 2.

⁷⁷ T. Bechert, în *BJ*, 171, 1971, p. 248—249 și p. 241, fig. 12,5.

⁷⁸ *Idem*, p. 245, fig. 14,2.

⁷⁹ *Idem*, p. 250 și p. 245, fig. 14,3.

⁸⁰ Cf. și turnul de curtină de lîngă Porta Herculanea de la Pompei sau un mozaic din același oraș, la E. Marion, în *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. VIII, 1930, pl. 26/3 și 27/3.

⁸¹ A. Landes, *op. cit.*, p. 416.

⁸² *Idem*, p. 421.

⁸³ *Idem*, p. 416, și nota 11.

3. imaginile de pe columnă (care înfățișează în mod consecvent turnuri de lemn neacoperite) sînt convenționale, în schimb pot fi utilizate reprezentările de fortificații dacice de pe același monument⁸⁴.

4. În fine, singura analogie de monument păstrat pe care-l citează autoarea este turnul de la Aigosthena⁸⁵.

La aceste argumente se pot formula mai multe obiecții, și anume:

1. În legenda profilului peretelui nord-vestic al casetei porții *praetoria* de la Buciumi redat în Fig. 21 a monografiei acestui castru⁸⁶ la poziția 9 se găsește explicația „tîgle și cărămizi”. E drept că aceasta implică existența pe profil și a tegulelor, dar ele pot proveni la fel de bine nu de la bastioanele porții ci de la acoperișul unei clădiri din imediata apropiere care să se fi prăbușit pe *via principalis*. În cazul porților *decumana* și *principalis dextra* de la Gilău în însăși deschiderea lor a fost identificat un strat foarte compact de dărîmătură, încît la *porta decumana* între pietre nici măcar nu s-a putut depune pămînt. Evident turnurile s-au putut prăbuși brusc. Or în tot acest strat compact nu am găsit *tegulae* cum ar fi fost firesc dacă turnurile ar fi fost acoperite. În schimb am identificat numeroase fragmente de cărămidă mai ales în deschiderea estică a porții *principalis dextra* ceea ce indică faptul că la nivelurile superioare în compoziția zidului pe lîngă piatră intra și cărămidă (foarte posibil în emplecton).

2. Turnurile de veghe nu sînt cea mai fericită analogie pentru cele de poartă întrucît ele au o funcționalitate diferită, ceea ce implică soluții arhitectonice diferite. Este drept că turnurile de veghe erau acoperite, dar rolul lor se reducea la supravegherea unei zone, nefiind menite a fi puncte întărite de rezistență. În schimb bastioanele unei porți au în primul rînd o funcție defensivă. Dacă ar fi acoperite ele n-ar putea fi apărate decît prin ferestrele primului etaj, adică de la nivelul drumului de rond, ceea ce le-ar face cu nimic mai redutabile decît zidul propriu-zis. Bastioanele porții au un rol esențial în defensivă tocmai datorită înălțimii platformei crenelate de luptă, fapt pentru care ni se pare puțin probabilă înlocuirea acestora printr-un acoperiș.

3. Imaginile de pe columnă sînt exacte cel puțin în ceea ce privește fortificațiile romane. Deși în mare majoritate sînt redată castru de marș și turnuri de lemn, în cîteva cazuri se pare că artistul a avut în vedere construcții de piatră: în scenele XXXII, LXXXVI (Fig. 8,1) și C după Cichorius am identificat bastioane de curtaină sau de poartă surmontate de o platformă. Și mai clare sînt scenele: Cichorius XLVII (Fig. 8,2) reprezentînd bastioane crenelate deasupra porților și Cichorius CV reprezentînd bastioane rotunde crenelate. Nu ni se pare adecvată utilizarea reprezentărilor de fortificații dacice de pe columnă ca și analogii pentru reconstituirea castrului roman, mai ales întrucît în plastica romană există destule imagini figurînd fortificații, ce constituie o analogie mult mai apropiată. În favoarea propunerii noastre de reconstituire putem cita din bibliografia care ne-a stat la dispoziție cîteva exemple:

— războinicul de bronz de la Veleia, surmontat de un bastion crenelat (Fig. 10,4)⁸⁷

— reprezentările de castru de pe Columna lui Marcus Aurelius⁸⁸

— fragment de pictură din basilica de la Dura Europos (Fig. 10,3)⁸⁹

— asediul Veronei de pe arcul lui Constantin (Fig. 10,1)⁹⁰

— un sarcofag din Muzeul Lateranens cu scene ale patimilor unde pe fundal, mascat parțial de o *corona*, apare un turn crenelat⁹¹

— intaglio de lemn (artă coptă) reprezentînd o fortificație cu soldați, păstrat la Muzeul din Berlin⁹²

⁸⁴ *Idem*, p. 418—419.

⁸⁵ *Idem*, p. 419.

⁸⁶ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 34.

⁸⁷ *EAA*, vol. VII, p. 1116, fig. 1246.

⁸⁸ Vezi *supra*, nota 57.

⁸⁹ *EAA*, vol. III, p. 195, fig. 239.

⁹⁰ R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 75—76, fig. 67.

⁹¹ *EAA*, vol. V, p. 589, fig. 747.

⁹² *EAA*, vol. II, p. 812, fig. 1064.

— Tabula Odysseaca „Rondanini“, păstrată la Muzeul din Varșovia, cu reprezentarea unui oraș în care se disting clar porțile cu tunuri crenelate⁹³

— două vase de bronz, cupa „Rudge“ (Fig. 10,2) și cea de la Amiens cu reprezentarea turnurilor de pe valul lui Hadrian și în registrul superior cu numele castrelor de acolo⁹⁴

— din numeroasele „calathos“-uri ale unor divinități protectoare de orașe am ales spre ilustrare pe cel al zeiței Tyche din Antiochia, sculptată de Eutychides (Fig. 9,6)⁹⁵

— fragment de pe arcul lui Galerius de la Salonic (Fig. 9,5)⁹⁶

— de asemenea, în cazul *coronelor* murale, adesea este reprezentat nu doar un simplu zid, ci un turn crenelat, identificabil datorită porții care se distinge la baza sa⁹⁷.

4. Dintre monumentele antice păstrate pînă astăzi credem că cele mai bune analogii le constituie Porta San Sebastiano de pe zidul lui Aurelian din Roma și Porta Palatina de la Torino, deja amintite în cursul acestui articol (v. nota 73 și 74).

Pe baza acelorasi izvoare am propus și reconstituirea porții *principalis dextra* în Fig. 6. Am ales faza de piatră II a, întrucît în săpătură au putut fi sesizate o serie de detalii constructive⁹⁸: intrarea în bastioane se făcea dinspre castru; prin deschiderea estică a porții, pe unde încă din faza anterioară se găsea un canal de scurgere a apei, se amenajează acum și două trotuare, în timp ce prin cealaltă deschidere trece drumul de pietriș propriu-zis. În prelungirea acestuia, în afara castrului, a fost sesizată un fel de pardoseală din *tegulae* ce acoperă pasajul de acces din fața porții unde șanțurile erau întrerupte.

Ca și plan, *porta principalis dextra* are bune analogii în Dacia: *porta praetoria* a castrului de la Buciumi⁹⁹, poarta de S de la Ilișua¹⁰⁰, precum și *porta praetoria* a castrului de la Inlăceni¹⁰¹, porți a căror datare nu este sigură¹⁰². În

⁹³ T. Mikocki, în *Arheologia*, Warszawa—Wrocław, XXX, 1979 [1981], p. 106, fig. 25.

⁹⁴ D. Breeze, B. Dobson, *op. cit.*, p. 30 și fig. 9.

⁹⁵ EAA, vol. II, p. 555, fig. 669.

⁹⁶ R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 303, fig. 280.

⁹⁷ Pentru imaginile de pe stindardele militare cf. A. v. Domaszewski, *Die Fahnen im römischen Heere*, Viena, 1885, p. 41, fig. 20 (în articolul nostru Fig. 9,2); p. 64, fig. 80; p. 65, fig. 81 (la noi Fig. 9,1); p. 59, fig. 61 (la noi Fig. 9,3). Cf. și V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London, 1981, p. 73 și pl. 5, a-d.

⁹⁸ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 91—93 și fig. 7.

⁹⁹ D. Alicu, *op. cit.*, p. 110 și pl. I, 6.

¹⁰⁰ *Idem*, pl. I, 5.

¹⁰¹ *Idem*, pl. I, 11.

¹⁰² Nu este deloc sigură datarea sub Caracalla a construirii porților de la Inlăceni susținută de M. Macrea, în *SCIV*, 1, 1955, p. 239—240, pe baza inscripției găsite aici, deoarece, așa cum arăta N. Gudea în *ActaMP*, III, 1979, p. 162, ea provine, alături de fragmentele sculpturale cu care a fost găsită, de la o refacere a bastioanelor porții. Nici soluția de „compromis“ propusă de N. Gudea și anume construirea porții la sfîrșitul domniei lui Hadrian și refacerea ei sub Caracalla, nu beneficiază de date sigure. Inscriptia închinată de *coh. VIII Raetorum* la 129 c.n. (N. Gudea, *op. cit.*, p. 200, nr. 1 și p. 165) și zidită la temelia bastionului de est al porții *principalis sinistra* nu oferă nici un temei pentru ideea că inscripția ar fi fost pusă cu ocazia ridicării în piatră a castrului. Dimpotrivă, piesa fiind aproape întreagă, este clar că ea nu cuprinde nici o referire la vreo construcție. Întrucît inscripția provine chiar de la temelia bastionului e greu de crezut că ea a ajuns acolo cu ocazia vreunei reparații și nu încă de la construirea în piatră a porții. În acest caz ea oferă un *terminus post quem*, care însă este greu de precizat. N. Gudea consideră că inscripția putea fi folosită aici după mijlocul secolului II pe motiv că sub Antoninus Pius, fiul adoptiv al lui Hadrian, o asemenea profanare nu ar fi fost admisă. Dar nici sub Marcus Aurelius sau chiar Commodus un asemenea act nu este prea probabil, pe baza aceluiași idei de continuitate dinastică. Dacă acest raționament este valabil, atunci abia în se-

imperiu, cele mai apropiate analogii sînt poarta de est de la Carnuntum, care a fost ridicată după 170 e.n.¹⁰³, poarta de sud de la Niederbiber, datată după 186 e.n.¹⁰⁴ și poarta de sud-vest de la Isca Silurum, construită sub Septimius Severus¹⁰⁵. *Porta principalis dextra* de la Gilău se încadrează ca și *porta decumana* într-un tip larg răspîdit în secolele II—III¹⁰⁶, dar cele mai apropiate analogii ale acestor porți se încadrează la sfîrșitul secolului II și începutul secolului III.

Spre deosebire de *porta decumana*, *porta principalis dextra* are deschiderea împărțită în două culoare de către un pinten median. El susținea foarte probabil o platformă de lemn, care mărea potențialul defensiv al porții, întrucît este posibil ca aici să fi fost așezate unele mașini de luptă. Hyginus recomandă construirea unor platforme (*tribunalia*) la porți și la colțurile castrului¹⁰⁷. Este evident că turnurile porții de la Gilău sînt prea mici pentru a putea găzdui pe platforma lor o mașină de luptă¹⁰⁸. Pe de altă parte însă nu putem exclude posibilitatea ca cel puțin în secolul III și ala *Siliana* să fi utilizat mașini de luptă, astfel încît putem presupune că această platformă lată de 9 m și adîncă de 4,5 m era menită a susține unele mașini de mai mici dimensiuni¹⁰⁹. Platforma, sprijinită pe pintenul de zid care împarte deschiderea porții în două părți egale, putea fi susținută la contactul cu turnurile de cîte un bloc în consolă similar celui păstrat încă în situ la Bu Nghem¹¹⁰. Astfel, chiar dacă turnurile nu prezintă la bază înspre deschiderea porții contraforți care să presupună existența unor arce care pornesc de la temelie, deoarece în arhitectura militară romană soluția blocului în consolă e utilizată, putem presupune extinderea platformei pe toată lungimea pintelului de zid median chiar fără a avea detalii semnificative la nivelul temeliei.

Pentru reconstituirea porții *principalis dextra* în faza II a, am utilizat ca și analogie „kalathos”-ul zeului Pontos din celebrul grup statuar de la Constanța (Fig. 9,4)¹¹¹. Soluția propusă de noi se aseamănă foarte mult cu reconstituirea fazei de piatră a porții *principalis dextra* de la Künzig, poartă care are un plan identic cu cel de la Gilău¹¹². Ca și aspect general, reconstituirile grafice propuse în acest articol aduc cu niște fortificații medievale, mergînd pe linia unor soluții adoptate de J. Storey încă la mijlocul secolului trecut¹¹³.

Ne-am străduit însă să argumentăm pe bază de analogii cît mai multe din detaliile presupuse, pornind de la convingerea că arhitectura militară romană

colul III putea fi dezafectată această inscripție onorifică (doar dacă înlocuirea cohorței VIII Raetorum cu IIII Hispanorum nu a justificat refolosirea ei mai devreme în construcții pe motiv că se referă la o altă trupă decît cea de garnizoană). Cele două fragmente, dintre care unul de la Caracalla, folosite ca prag al porții (*Idem*, p. 201, nr. 5 și 6), ar plasa după dinastia Severilor ridicarea în piatră a porții, dacă considerăm bastioanele contemporane cu pragul (zidul de blocare fiind evident mai tîrziu). Dar este foarte probabil ca dotarea intrării cu un prag să se fi petrecut mai tîrziu decît construirea porții propriu-zise, cum este cazul porții *principalis dextra* de la Gilău, în cadrul căreia am distins fazele II a și II b.

¹⁰³ T. Bechert, *op. cit.*, p. 253—254 și p. 243, fig. 13,1.

¹⁰⁴ *Idem*, p. 245, fig. 14,2.

¹⁰⁵ *Idem*, p. 256 și 243, fig. 13,6.

¹⁰⁶ D. Alicu, *op. cit.*, p. 117.

¹⁰⁷ Hyginus, 58: „...et tormentis tribunalia extruere circum portas, in coxis in loco turrium.”

¹⁰⁸ Vezi mai pe larg D. Baatz, în *BJ*, 166, 1966, p. 199—200.

¹⁰⁹ *Idem*, p. 200—202.

¹¹⁰ D. Baatz, în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 25, nota 46 și pl. 30,1.

¹¹¹ R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 324, fig. 304.

¹¹² H. Schoenberger, *op. cit.*, p. 18 și fig. 5. Cercetătorul german a optat pentru soluția turnurilor crenelate pornind de la o serie de detalii de săpătură sesizate la turnul de sud-est al castrului. În schimb, D. Baatz (*Limesforschungen*, 12, 1973, p. 24), care a propus soluția unor turnuri cu acoperișul în două pante, avea ca unic argument convingerea sa intimă că în climatul raetic, la peste 500 de m altitudine, acoperișul e singura soluție funcțională. Cu toate că nu a găsit tegule în săpătură, el presupune un acoperiș din șindrilă sau paie.

¹¹³ E. Birley, *Research on Hadrian's Wall*, Kendal, 1961, pl. XII.

este unitară la nivelul întregului imperiu. Cu conștiința clară a limitelor unui atare demers am fost tentați a face chiar calcule matematice fără a avea însă pretenția ca „exactitatea” noastră să depășească limitele posibilului înspre probabil sau chiar sigur. În aceste circumstanțe, chiar și cu o valoare orientativă, reconstituirile propuse și argumentate aici credem că vor putea servi la conturarea unei imagini mai clare asupra unor monumente ale artei provinciale.

ALEXANDRU DIACONESCU

SUGGESTIONS FOR THE RECONSTRUCTION OF THE DEFENCES OF THE ROMAN FORT AT GILĂU (COUNTY CLUJ)

(Summary)

The author discusses the reconstruction of the rampart and wall on the West side of the fort, as revealed by section S XIX (fig. 1), and the reconstruction of two stone gates: the West one (*porta decumana*, see note 59 and fig. 4,5) and the South one (*porta principalis dextra*, see note 67 and fig. 6). The reconstruction of the timber phase of these gates is not discussed, as diggings are still going on at Gilău and the plan of earlier structures has not been completed yet.

On the West side of the fort the defences had two phases. For the turf wall of the first phase the author suggests a minimum height of 2.60 m (about 9 Rom. f.), which would be necessary for a 1.75 m soldier (see notes 35—37) on the rampart top to see the bottom of the ditch, and a maximum height of 3 m (10 Rom. f.) above which the fighting platform becomes too narrow (a 6 Rom. f. wide platform is considered to be ideal — see notes 24—26). So big a rampart is not unusual (notes 30—32) even if the great majority of literary sources (notes 15—23) attest smaller constructions owing to the fact that they depict marching or practice camps. For the wall and rampart of the second phase the author suggests a height of 3.60 m (12 Rom. f.) which would provide a good survey of the bottom of the ditch (fig. 3). Again, such a height wall is not unusual (notes 42—45 and 49), even if it surpasses the previous estimations made for a similar construction of the Roman fort at Buciumi (note 39). It is also suggested that the parapet of the stone wall could not be higher than 1.20 m (4 Rom. f.; cf. Caesar, *B.G.*, VII, 72, 1 and note 33) and that the crenels were only about 3 f. wide, at least at the West gate (fig. 5) where the towers and the gateway are each only 4.50 m (15 f.) wide.

The plan of the West gate (fig. 4) has a good analogy in the North gate at Bu Nghem (see notes 75, 79 and fig. 7) which provides strong evidences for the reconstruction of the arched gateway. The first store and the passage over the gateway are reconstructed after Vitruvius' account (note 70). On the basis of several Roman monuments depicting towers and gates the author considers that the towers couldn't have any roof but a flat platform with crenelated parapets (see notes 86—97 and fig. 8, 9, 10).

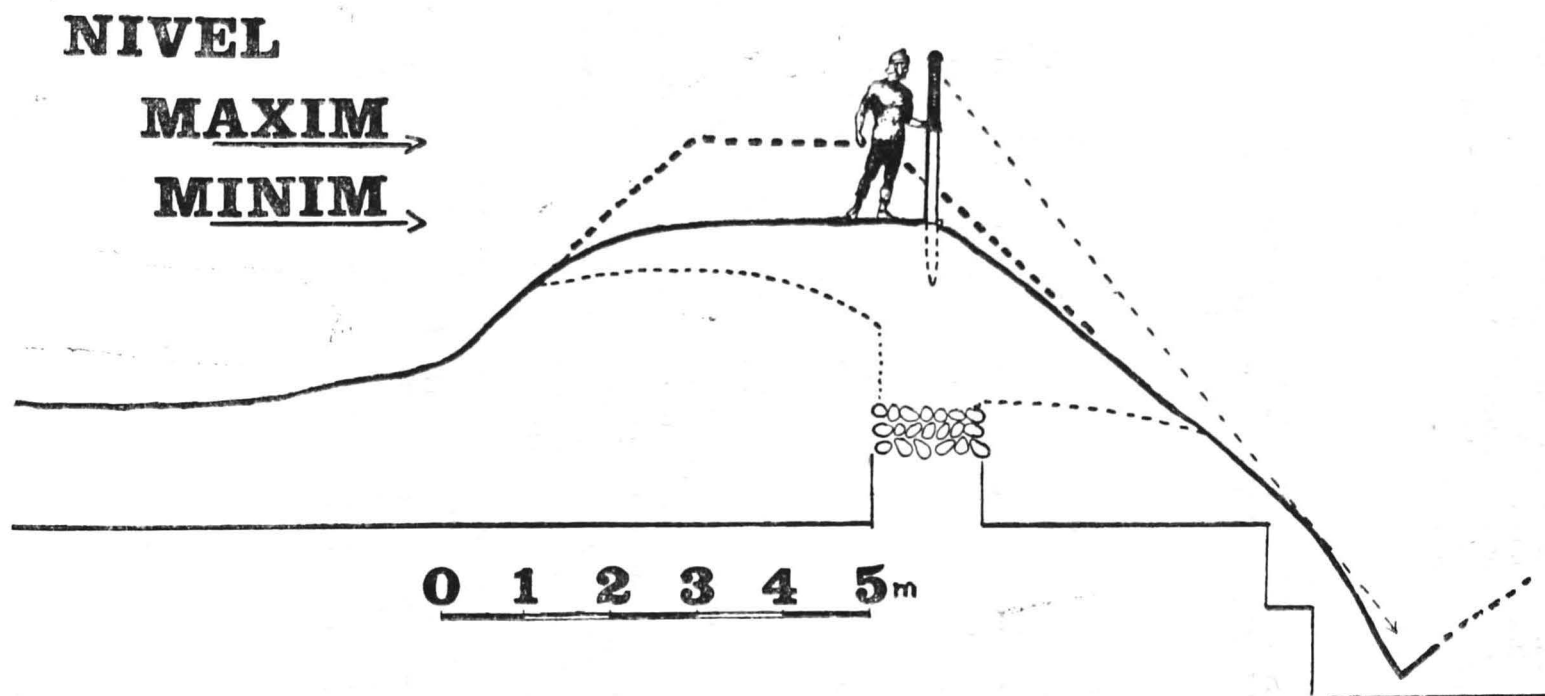

Fig. 2 — Propunere de reconstituire grafică a fazei de pămint a incintei de vest a „castrului mare” de la Gilău

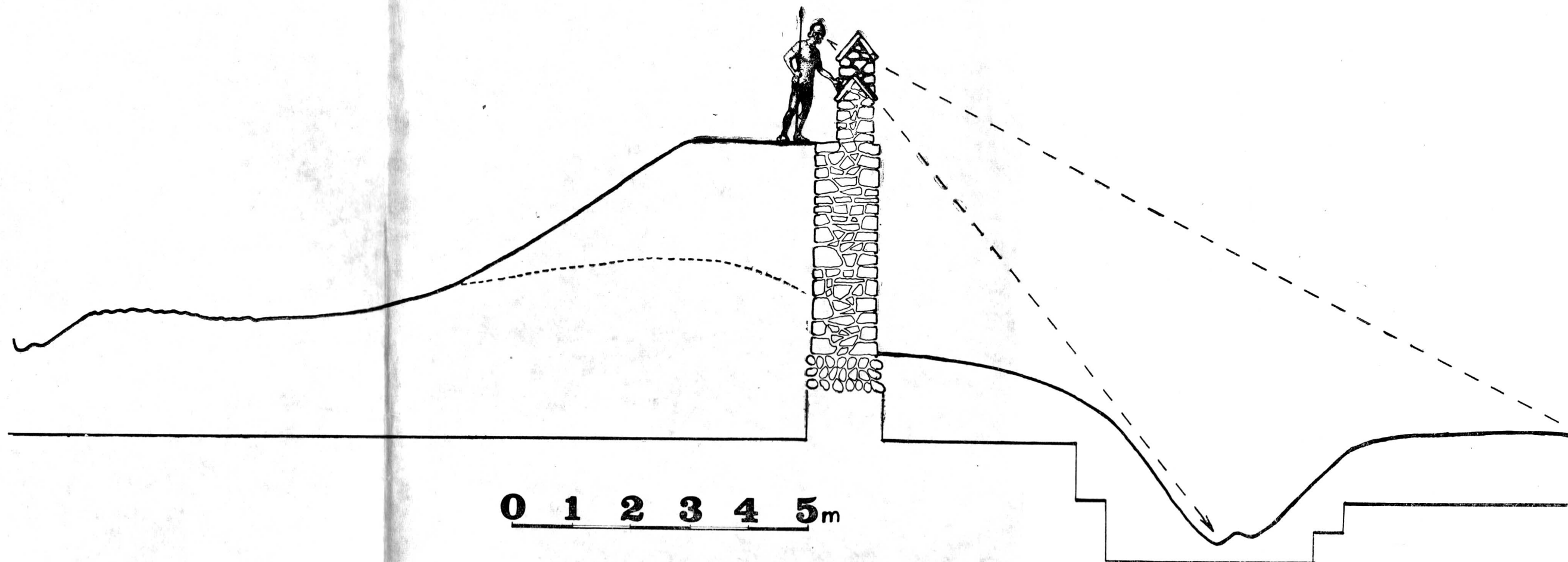

Fig. 3 — Propunere de reconstituire grafică a fazei de piatră a incintei vestice a castrului de la Gilău.

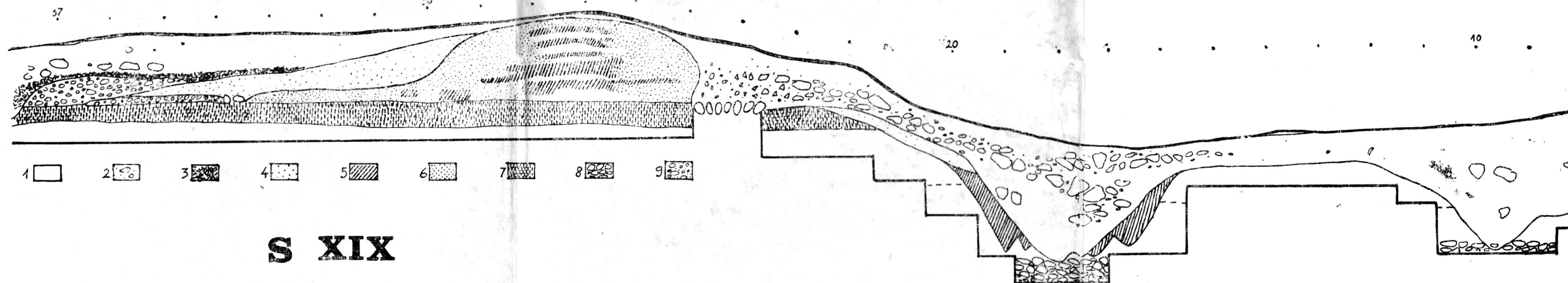

Fig. 1 — Profilul de sud al secțiunii S XIX. Legenda: 1. Lut galben, steril. 2. Dărâmtură. 3. Chirpic ars. 4. Lut gri de amenajare corespunzător fazei de piatră. 5. Lut castaniu închis. 6. Lut brun din *agger*. 7. Lut brun-roșcat cu urme. 8. Lut brun-roșcat cu urme. 9. Lut brun-roșcat cu urme.

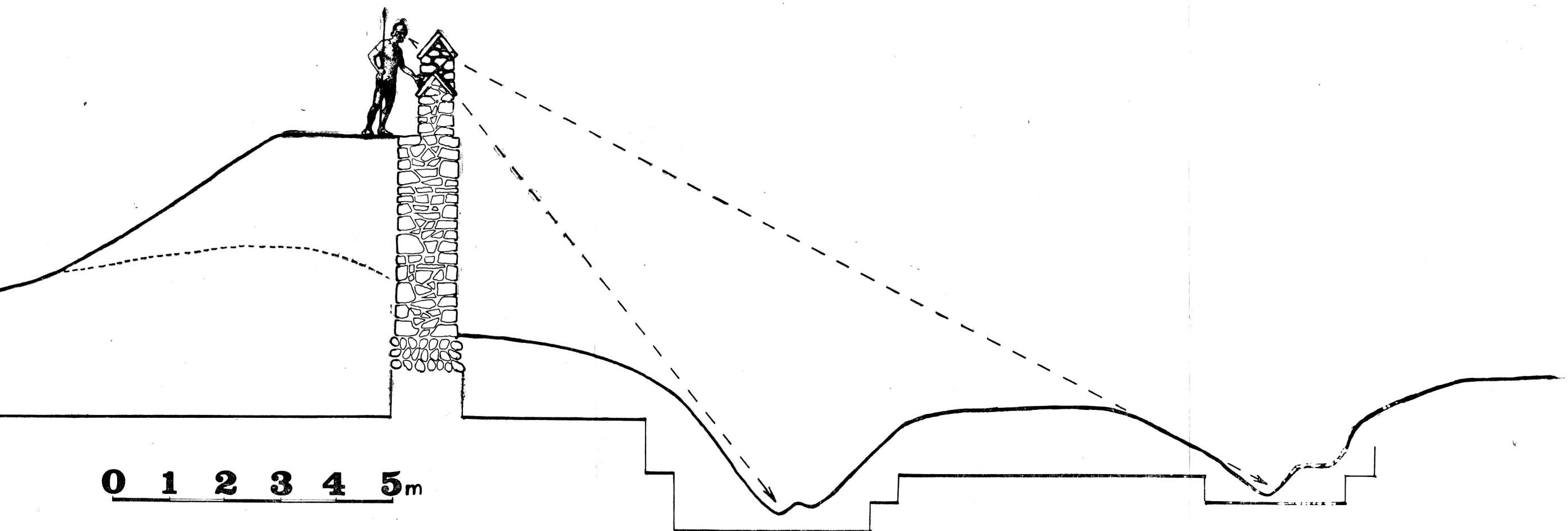
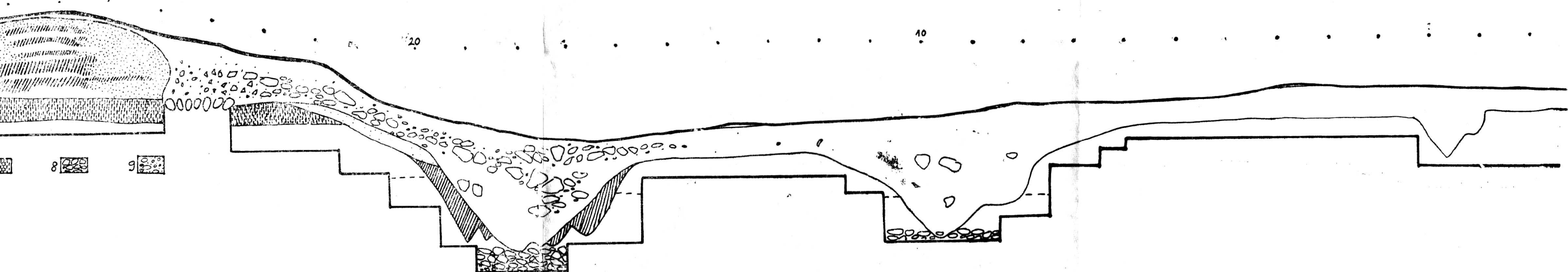

Fig. 3 — Propunere de reconstituire grafică a fazei de piatră a incintei vestice a castrului de la Gilau.

genda: 1. Lut galben, steril. 2. Dărâmată. 3. Chirpic ars. 4. Lut gri de amenajare corespunzător fazei de piatră. 5. Lut castaniu închis. 6. Lut brun din agger. 7. Lut brun-roșcat cu urme neolitice. 8. Pietriș geologic. 9. Pietriș din via sagularis.

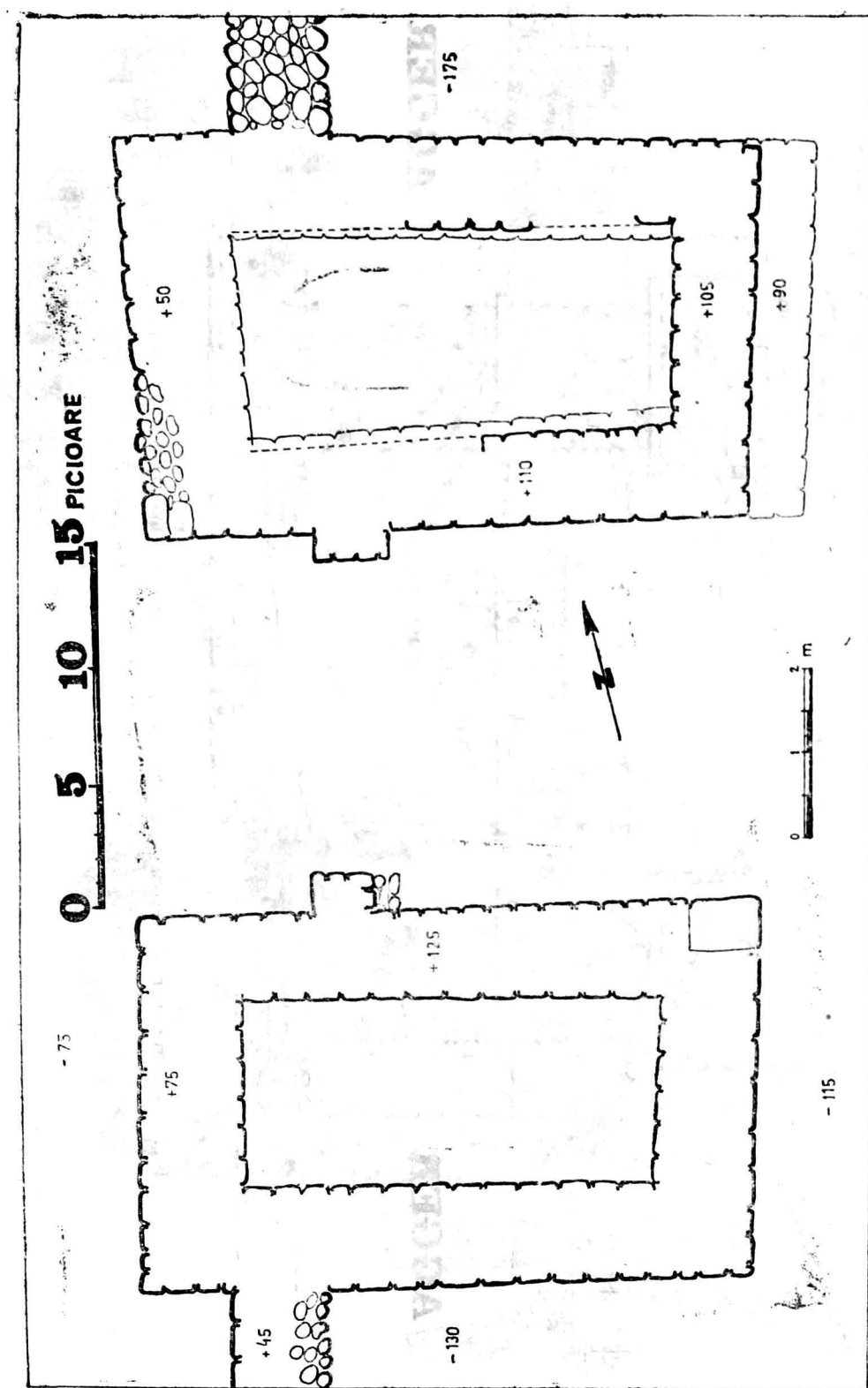

Fig. 4 - Porta decumana - plan.

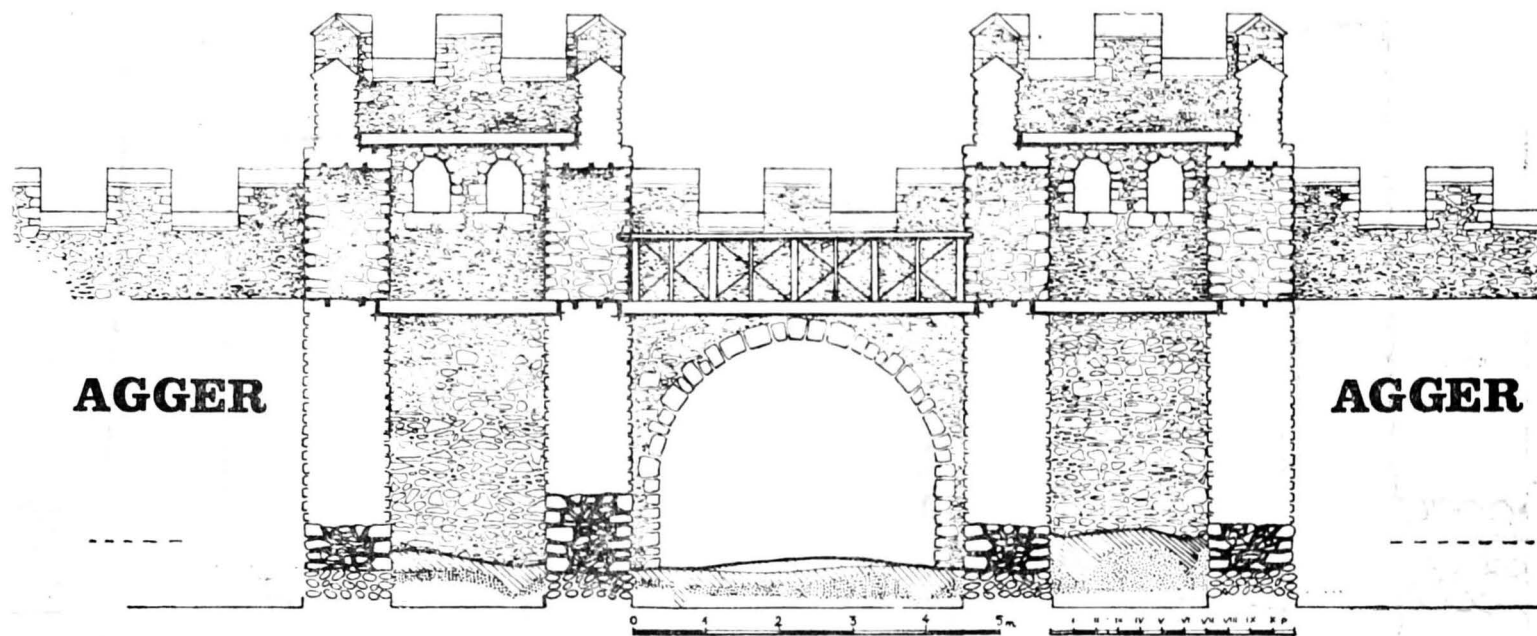

Fig. 5 — Propunere de reconstituire grafică a unei secțiuni prin *porta decumana* de la Gilău.

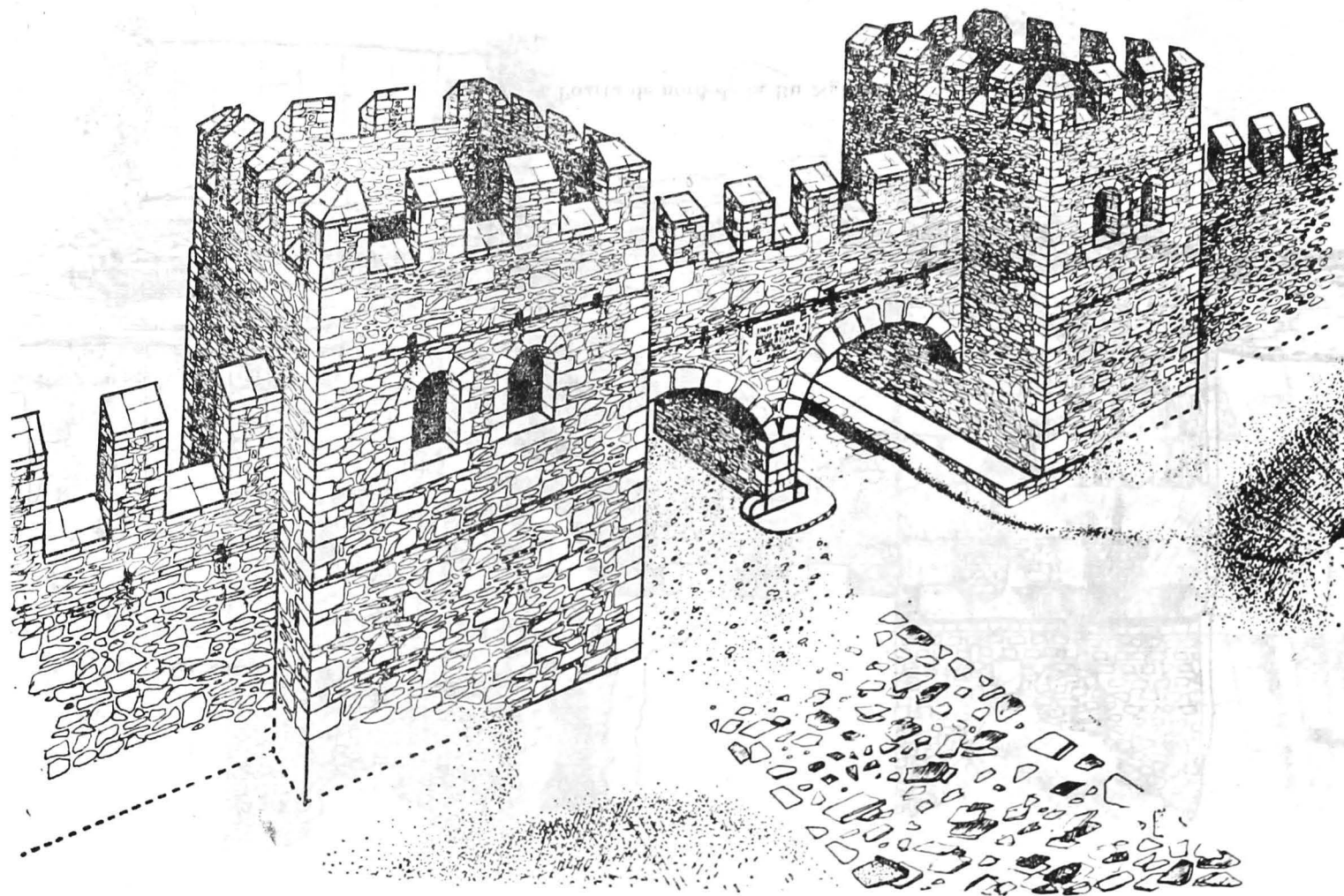

Fig. 6 — Propunere de reconstituire grafică a porții *principalis dextra* de la Gilău în faza II a.

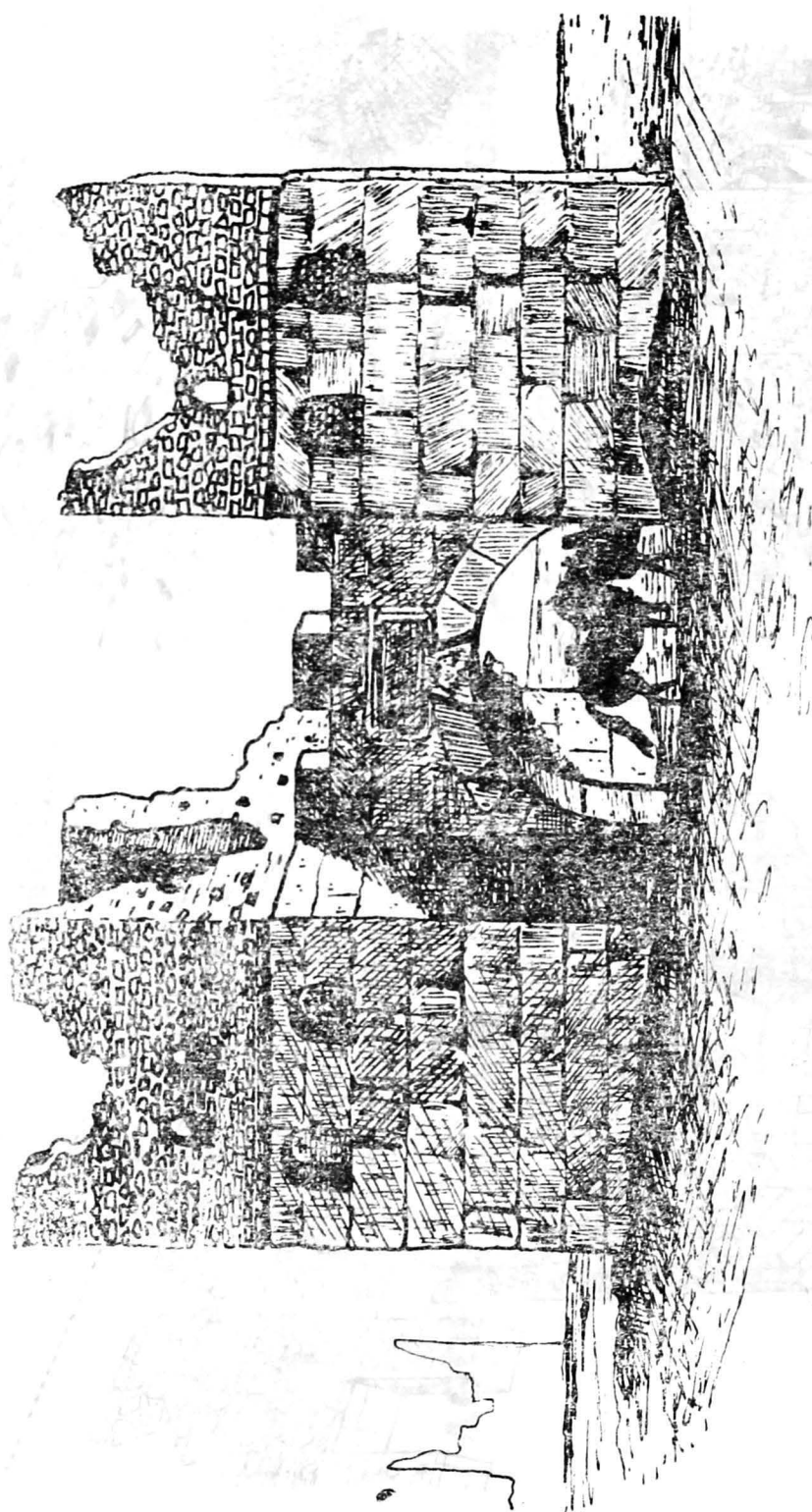
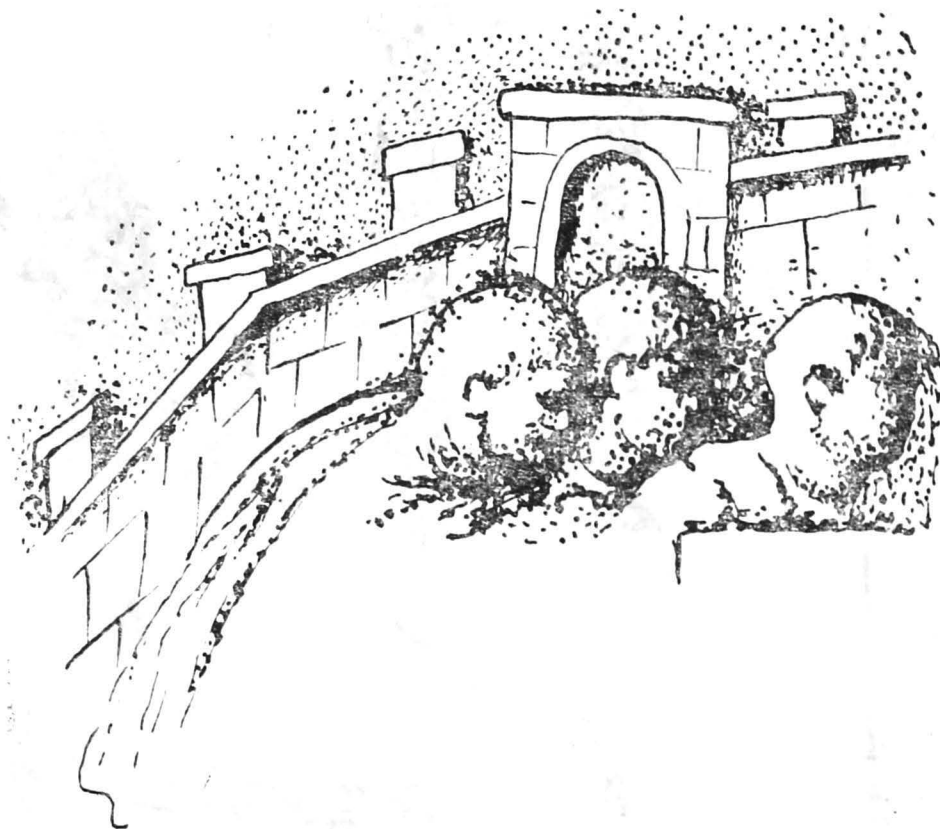
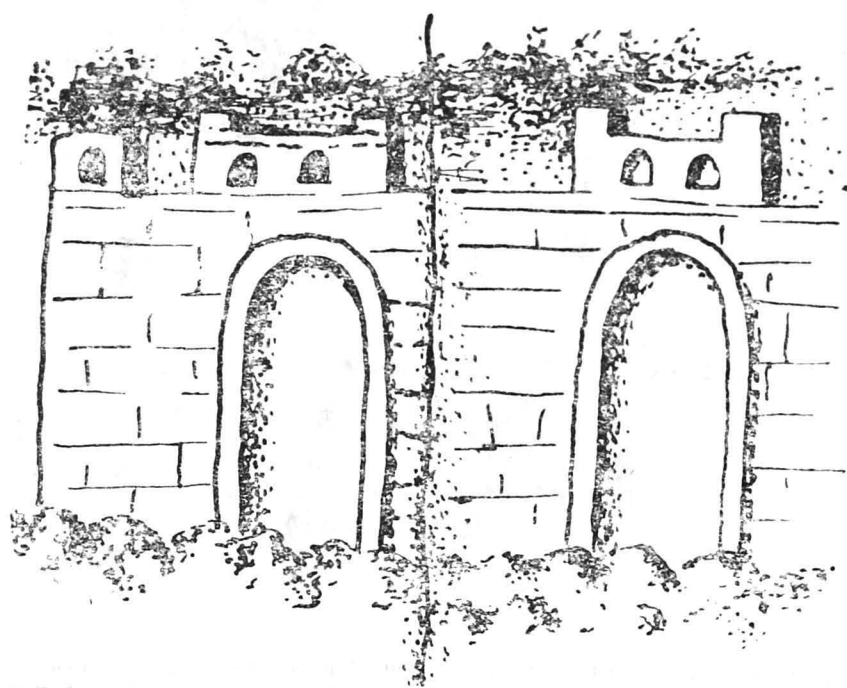

Fig. 7 — Poarta de nord de la Bu Nghem.

1

2

Fig. 8 — Scene de pe Columna traiană: 1. Cichorius I XXXVI; 2. Cichorius XLVII.

1

2

3

4

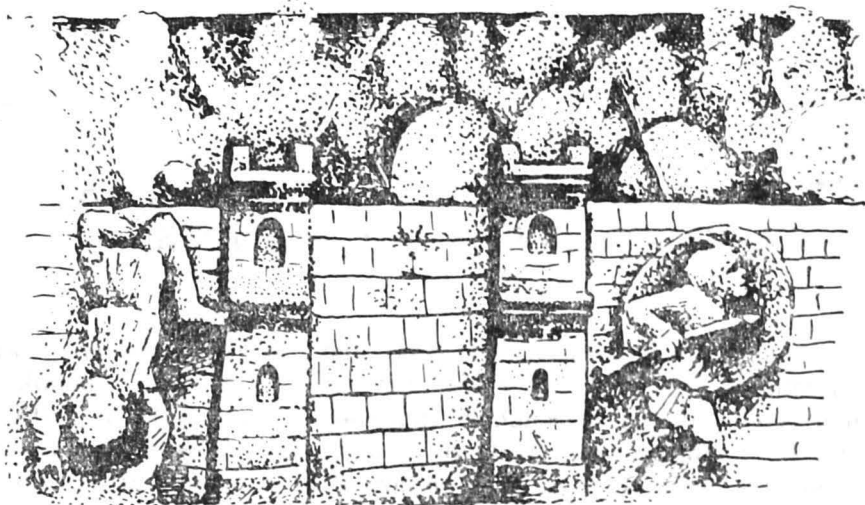

5

6

Fig. 9—1. Stindard pretorian de pe un pilastru din Muzeul Lateranens (apud Domaszewski). 2. Stindard pretorian de pe Columna traiană (apud Domaszewski). 3. Stindard pretorian de pe Columnă (apud Domaszewski). 4. Zeul Pontos. 5. Fragment de pe arcul lui Galerius de la Salonic. 6. Tyche din Antiochia de Eutychides.

1

2

4

3

Fig. 10 — 1. Asediul Veronei de pe arcul lui Constantin. 2. Cupa „Rudge”. 3. Fragment de pictură murală de la Dura Europos. 4. Războinic de bronz de la Veleia.

À PROPOS D'UNE STATUE D'HERCULE DÉCOUVERTE À SARMIZEGETUSA

Lors de la campagne de fouilles de 1978 effectuées dans la zone du temple dédié à Junon, Diane et Hercule, fut trouvé un fragment de statue en marbre que D. Alicu, C. Pop et V. Wollmann signalèrent aussitôt dans leur catalogue paru peu de temps après¹ (fig. 1, a-b). Il s'agit d'un fragment de jambe gauche, conservée entre la mi-cuisse et le cou-de-pied, avec la partie de socle correspondante, mesurant actuellement 1,06 m., dont 0,11 m. le socle.

La statue réalisée dans une marbre blanc-grisâtre à gros cristaux brillants, provenant probablement des carrières de Bucova, devait représenter un personnage masculin nu, de taille supérieure à la naturelle, qui se tenait debout, en appui sur la jambe gauche. Celle-ci est étayée par un tronc d'arbre le long duquel pend la dépouille d'un fauve, certainement d'un lion. La jambe est vigoureuse, avec une musculature fortement développée; les muscles puissants de la cuisse forment un bourrelet saillant au-dessus du genou.

Le tronc noueux le quel s'appuyait la statue est marqué de simples bosses entourées d'un canal indiquant les noeuds des branches. Le trépan cerne la jambe et la léonté, les séparant de l'élément de soutien. A l'origine la statue était polie — des traces subsistent encore sur la jambe.

Un trou de tenon à profil rectangulaire, ménagé dans le socle au niveau du pied, devait sceller la statue sur une base aujourd'hui disparue.

La musculature vigoureuse de cette jambe et, surtout, la présence de la léonté, permettent de supposer qu'elle appartenait à une statue d'Hercule. Les deux éléments servant de point de départ à l'étude typologique sont, tout d'abord, l'appui sur la jambe gauche et le tronc de soutien accolé à celle-ci.

Il faudrait donc exclure l'hypothèse d'un Hercule de type Farnèse² (fig. 2), réplique d'un original en bronze du milieu du IVème siècle av. n. è., où le héros portait sur la jambe droite et s'appuyait lourdement sur la massue placée au creux de l'épaule gauche. Dans le document de Sarmizegetusa le rythme est inversé et on ne retrouve plus ni le „spielbein“ du pied gauche avancé, ni la massue posée sur un rocher.

Il existe plusieurs types d'Hercule figuré au repos, en appui sur la jambe gauche contre un tronc, qui évoquent l'attitude de notre fragment. Ainsi, une statue d'Hercule du Musée des Thermes à Rome, connue sous le nom d'Hercule Ludovisi³ (fig. 3) — copie romaine dérivée d'un prototype lysippique — présente

¹ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Monuments Sarmizegetusa*, B. A. R. — I. S., 55, 1979, n° 40, a, p. 76, pl. X.

² Ruesch, *Mus. Naz. Napoli*, 1911, n° 280, p. 90; Johnson, *Lysippos*, 1927, pp. 197—200; Ch. Picard, *Man. Sculpture*, IV, 2, 1963, pp. 587—590.

³ R. Paribeni, *Mus. Naz. Romano*, 1924, n° 155 (inv. n° 8573), p. 114; Reinach, *Rép. Stat.*, V, 1, 1924, p. 80, 9. Le grand bronze du Musée des Conservateurs reproduit le même type, mais sans léonté et bien sûr, sans l'élément de soutien: Stuart-Jones, *Cat. Capitol*, 1912, n° 5, pl. 113; Mustilli, *Mus. Mussolini*, 1939, n° 2, p. 15, pl. XV, 51—52.

le même appui à gauche, la jambe droite écartée, le genou pointé latéralement. Le bras droit tient la massue près de la jambe; la léonté jetée sur l'avant-bras gauche retombe sur l'élément de soutien. Le torse est de face et la tête, au visage imberbe, tournée à droite.

Au Musée du Louvre, une statuette d'Hercule jeune⁴ (fig. 4), reproduisant probablement un type statuaire du style lysippique, offre le même rythme. La dépouille du fauve chevauche l'avant-bras gauche et la main tient la poignée de la massue qui se dressait vers l'épaule.

Un autre Hercule, conservé à la Villa Doria Pamphilj⁵ (fig. 5), variante du type Lansdowne⁶, dont l'original est attribué à Scopas, permet de retrouver à la fois l'appui à gauche et le tronc de soutien sur lequel descend la léonté. La tête au regard pathétique, tournée à droite, est recouverte de la dépouille du lion qui se noue sur la poitrine; elle couvre le dos et vient ensuite se replier sur l'avant-bras gauche pour tomber le long du tronc d'appui. Le bras droit baissé tenait probablement un carquois qui prenait appui sur la cuisse, tandis que le bras gauche fléchi au coude, tient la massue qui repose sur l'épaule. Un Hercule de la Ny Carlsberg Glyptotek de Copenhague⁷ (fig. 6), travail éclectique romain qui emprunte des éléments de la sculpture lysippique et scopasique, offre le même schéma général: même attitude de la tête et même disposition de la léonté que l'exemplaire de la Doria Pamphilj.

Au Metropolitan Museum de New-York⁸ (fig. 7), une statue d'Hercule dérivée d'un modèle du début d'époque hellénistique, présente, malgré d'importantes restaurations, une silhouette semblable, au repos à gauche, la tête barbue, coiffée de la léonté.

S. Reinach signalait un Hercule jeune de la collection Hope (Deepdene)⁹ (fig. 8), dont la tête rappelle les oeuvres de Scopas; le corps, par la pose et le modelé, fait sentir l'influence de Polyclète. On retrouve ici l'appui sur la jambe gauche étayée par un élément de soutien. Le bras droit tient la massue pointée vers le bas sur la hure d'un animal, probablement un taureau.

Sur une statue conservée au Vatican¹⁰ (fig. 9), qui reprend l'attitude et les proportions praxitéliennes, le héros apparaît sous les traits d'un jeune homme au visage glabre, reposant sur la jambe gauche, accolée à un tronc d'arbre. Le bras droit baissé tient la massue posée à terre, derrière le pied droit. La dépouille du lion est nouée, comme une nébride, à l'épaule droite, la tête du fauve retombant sur la poitrine; elle couvre partiellement le torse et passe pardessus l'avant-bras gauche tendu, pour descendre ensuite le long du tronc de soutien.

⁴ Charbonneaux, *Sculpt. Louvre*, 1963, n° 3083, p. 59.

⁵ Calza, *Villa Doria Pamphilj*, 1977, n° 50, pp. 61—62, pl. XXXIII.

⁶ Michaelis, *Marbles Gr. Britain*, 1882, p. 451, f. l'attribut à Lysippe. Furtwängler, *Meisterwerke*, 1893, p. 297, fig. 125, rapporte la statue à Scopas; voir aussi Johnson, *op. cit.*, p. 198. Pour la liste complète des répliques voir S. Howart, in *Publications of Paul Getty Museum*, I, 1966, p. 30, sqq.

⁷ F. Poulsen, *Cat. Ny Carlsberg Glyptotek*, 1951, n° 253 (inv. n° 484), pp. 190—191; Bill, *Ny Carlsberg*, 1907, pl. XVIII.

⁸ Richter, *Metropolitan Mus.*, 1953, p. 142, pl. 122, a.

⁹ S. Reinach, *R. A.*, VI, 1917, pp. 460—461 et *Rép. Stat.*, V, 1, p. 81, n° 6; P. E. Arias, *Skopas*, 1952, pp. 104—108, pl. 2, fig. 6—7; voir aussi l'article de L. Todisco, *Un frammento di statua al Museo di Lecce e i tipi di Eracle e Melpomene con la testa taurina sotto la clava*, in *Arch. Class.*, 31, 1979, p. 142, n° A, 1, qui le rapproche du type Boston (cf. infra n. 11, fig. 10).

¹⁰ Amelung, *Vatican Mus.*, II, 1908, Galleria delle Statue, n° 256, p. 425, pl. 48.

L'exemplaire de Sarmizegetusa pourrait aussi se rattacher à un autre type d'Hercule représenté par une statuette en marbre du Musée de Boston¹¹ (fig. 10). Elle révèle, en effet, plusieurs éléments de concordance: le héros est représenté en appui sur la jambe gauche contre un élément de soutien; l'avant-bras gauche tendu en avant est recouvert de la peau de lion, dont un pan descend sur le tronc jusqu'au niveau du genou; le bras droit baissé, tient la massue posée verticalement à terre. Le torse est de face, tandis que les épaules marquent un léger mouvement de rotation vers la gauche. La tête barbue est tournée de profil à gauche, le regard dirigé vers le bas.

Il s'agit là d'une réplique d'époque romaine inspirée d'un prototype grec remontant à la moitié du Vème siècle av. n. è., attribué généralement à Myron¹². Il fut souvent reproduit non seulement pour des statues de culte ou des ex-voto, mais aussi pour des statues-portraits, comme en témoigne l'exemplaire du Musée du Prado¹³ (fig. 11), qui, avec quelques variantes, reproduit le même schéma.

Une statuette provenant du théâtre de Leptis Magna¹⁴ (fig. 12), s'inspirant du même archétype grec, présente, elle, une variante dans la pose de la main droite qui s'appuie ici sur le haut de la cuisse; la massue est posée sur la tête d'un taureau, contre le pied droit.

Sur une autre statue de Copenhague¹⁵ (fig. 13) — travail romain qui reprend, lui aussi, des éléments de la sculpture classique de la fin du Vème siècle av. n. è. — Hercule est représenté avec le même rythme d'appui à gauche, mais la tête est tournée de profil à droite et recouverte de la dépouille du lion; les deux pattes avant se nouent sur la poitrine et un pan chevauche l'avant-bras gauche qui tenait la massue dressée vers l'épaule.

Cependant, l'état trop fragmentaire de l'Hercule de Sarmizegetusa ne permet pas de préciser auquel des types rappelés plus haut il pourrait se rattacher directement.

Si nous admettons, avec les auteurs du catalogue déjà cité, que d'autres fragments trouvés dans le même périmètre¹⁶ (fig. 14) puissent appartenir à cette statue

¹¹ Caskey, *Mus. Boston*, 1925, n° 64, pp. 133—134.

¹² Ch. Picard, *Man. Sculpture*, II, 1, 1939, p. 246, n. 5; voir aussi Caputo, Traversari, *Scult. del teatro di Leptis Magna*, 1976, p. 26 avec bibliographie complète. D'autre part, Arias, E. A. A., V, 1963, pense qu'il s'agit là d'une oeuvre néoattique.

¹³ Blanco, *Escult. Prado*, 1957, n° 101 — E, pl. XLVIII.

¹⁴ Caputo, Traversari, *op. cit.*, n° 6, pl. 5.

¹⁵ F. Poulsen, *op. cit.*, n° 257 (inv. n° 504), p. 192; *Bill. Ny Carlsberg*, 1907, pl. XVIII. Le rythme de cette statue rappelle celui de l'Hercule portant Télèphe conservé au Musée du Louvre, adaptation d'une oeuvre du IVème siècle av. n. è.; une différence notable toutefois dans l'attitude de la tête qui, sur l'exemplaire du Louvre, est relevée; cf. Charbonneaux, *op. cit.*, n° 75, pp. 80—82.

¹⁶ Ces fragments figurent dans le catalogue au n° 40, respectivement:

40, b: fragment de jambe droite nue, conservée du dessous du genou jusqu'au-dessus de la cheville; hauteur: 0,33 m.; diamètre maximal: 0,103 m.; diamètre minimal: 0,096 m.

40, c: partie droite d'un torse masculin nu, conservée depuis la base du cou jusqu'au-dessus du sein droit; hauteur: 0,30 m., diamètre du cou à la base: 0,165 m.

40, d: fragment de bras gauche nu compris entre l'épaule et le coude; hauteur: 0,275 m.; diamètre maximal du bras: 0,110 m.

40, e: deux fragments de marbre, identifiés par les auteurs du catalogue comme étant les deltoïdes d'Hercule, mesurant: le premier: 0,20×0,13 m., le second: 0,185×0,13 m.

d'Hercule, il faudrait exclure l'hypothèse d'une identification avec l'exemplaire de la Villa Doria Pamphilj, ceux de la Ny Carlsberg Glyptotek, celui du Métropolitain Muséum, ainsi que la statue du Vatican, où le torse est partiellement recouvert par la léonté.

Dans ce cas, notre document serait une réplique du type lysippique, comme l'Hercule Ludovisi ou celui du Louvre, ou bien, une réplique du modèle myronien tel qu'il apparaît sur les statuettes de Boston et de Leptis Magna, ainsi que sur la statue-portrait de Madrid, ou encore, peut-être, une variante polyclète-scopasique comme la statue de l'ancienne collection Hope.

Il faut néanmoins avancer avec une certaine réserve l'hypothèse de l'origine commune de ces fragments, car la similitude des marbres employés et la proximité relative des lieux de la découverte ne constituent pas des arguments suffisants¹⁷.

On peut espérer que des prochaines fouilles pratiquées dans le même secteur puissent peut-être nous livrer des fragments plus concluants, nous aidant ainsi à déterminer avec plus de précision le type de l'Hercule de Sarmizegetusa.

Notons toutefois, le travail soigné de notre document qui ne manque pas de vigueur. Les traces de polissage et l'emploi du trépan laissent supposer une datation au cours du IIème siècle ap. n. è., probablement d'époque antonine¹⁸.

LILIANA MARINESCU-NICOLAJSSEN

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Monuments Sarmizegetusa*, B. A. R. — I. S., 55, 1979 = D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, British Archaeological Reports — International Series, 55, Oxford, 1979.

Amelung, *Vatican. Mus. I*, 1903; II, 1908 = W. Amelung, *Die Sculpturen des vaticanisches Museums*. (Berlin) I — Braccio nuovo, Galleria lapidaria, Museo Chiaramonti, Giardino della Pigna, 1903. II — Belvedere, Sala degli Animali, Galleria delle Statue, Sala dei Busti, Gabinetto delle Maschere, Loggia scoperta, 1908.

Blanco, *Escult. Prado*, 1957 = A. Blanco, *Museo del Prado, Catalogo della Escultura*. Madrid, 1957. I — Esculturas clasicas. II — Esculturas, copias e imitaciones de las antiguas (siglos XVI—XVII).

Calza, *Villa Doria Pamphilj*, 1977 = R. Calza, M. Bonanno, G. Messineo, B. Palma, P. Pensabene, *Antiquita di Villa Doria Pamphilj*, Roma, 1977.

Caputo, Traversari, *Sculpt. del teatro di Leptis Magna*, 1976 = G. Caputo, G. Traversari, *Le sculpture del teatro di Leptis Magna*, Roma, 1976.

Caskey, *Mus. Boston*, 1925 = L. D. Caskey, *Museum of Fine Arts, Boston. Catalogue of Greek and Roman sculpture*. Cambridge, Mass., 1925.

Charbonneaux, *Sculpt. Louvre*, 1963 = J. Charbonneaux, *La sculpture grecque et romaine au Musée du Louvre*. (Guide du visiteur. Paris, 1963).

¹⁷ Le marbre utilisé aussi bien pour la jambe gauche (fig. 1, a-b) que pour les autres fragments, est un marbre local, blanc-grisâtre à gros grains, provenant des carrières de Bucova, à une douzaine de kilomètres de Sarmizegetusa; c'est la matière première de la majorité des sculptures trouvées sur ce site.

Seul les dimensions du torse peuvent éventuellement correspondre à celles de la jambe.

¹⁸ On sait que le héros grec, devenu dieu romain, jouit d'une vénération particulière sous le règne de Commode, comme en témoigne le buste de l'empereur représenté avec les attributs d'Hercule, au Musée des Conservateurs; mais il serait hasardeux de vouloir dater l'Hercule de Sarmizegetusa, beaucoup trop fragmentaire, du temps de ce dernier empereur de la dynastie antonine.

E. A. A. = *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, Roma, 1958—1966.

Furtwängler, *Meisterwerke*, 1893 = A. Furtwängler, *Meisterwerke der griechischen Plastik*, Leipzig—Berlin, 1893.

Johnson, *Lysippos*, 1927 = F. P. Johnson, *Lysippos*, Durham — North Carolina, 1927.

Mustilli, *Museo Mussolini*, 1939 = D. Mustilli, *Il Museo Mussolini*, Roma, 1939.
Michaelis, *Marbles Gr. Britain*, 1882 = A. Michaelis, *Ancient Marbles in Great Britain*, Cambridge, 1882.

R. Paribeni, *Mus. naz. Romano*, 1928 = R. Paribeni, *Le terme di Diocleziano e il Museo Nazionale Romano. Roma I ere ed.*, Roma, 1928.

Ch. Picard, *Man. Sculpture*, 1935—1966 = Ch. Picard, *Manuel d'Archéologie grecque. La sculpture*, Paris, 1935—1966. 1 — Période archaïque, 1935; 2 — Période classique Vème siècle, 1939; 3 — Période classique IVème siècle, 1948; 4 — Période classique IVème siècle, 2ème partie, 1954; Période classique IVème siècle, second volume, 1963; 5 — Index des tomes 3 et 5, 1966.

Poulsen, *Cat. Ny Carlsberg Glyptotek*, 1951 = F. Poulsen, *Catalogue of the ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen, 1951. (Texte).

Bill. *Ny Carlsberg*, 1907 = *Billedtavler til Kataloget over antike Kunstvaerker I. Ny Carlsberg Glyptotek*, København, 1907.

R. A. = *Revue Archéologique*.

Reinach, *Rép. Stat.* = S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*. 1 — Ancien fonds du Louvre, Musée de sculpture de Clarac, 1906; 2 — 7000 statues antiques, 1908—1909; 3 — 2640 statues, 1904; 4 — 4000 statues, 1910; 5 — 4760 statues, 1924; 6 — 1350 statues, 1930.

Richter, *Metropolitan Mus.*, 1953 = G. M. A. Richter, *The Metropolitan Museum of Art, Handbook of the Greek Collection*, Cambridge, Mss., 1953.

Ruesch, *Mus. naz. Napoli*, 1911 = A. Ruesch, *Guida illustrata del Museo Nazionale di Napoli*, (compilata per le singole collezioni da D. Bassi, E. Gabrici, L. Mariani, O. Marucchi, G. Patroni, G. de Petra, A. Sogliano), Napoli, 1911.

Stuart Jones, *Cat. Capitol*, 1912 = *A Catalogue of the ancient sculptures preserved in the municipal collections of Rome. The sculptures of the Museo Capitolino*, by H. Stuart Jones and the Members of the British School at Rome, Oxford, 1912.

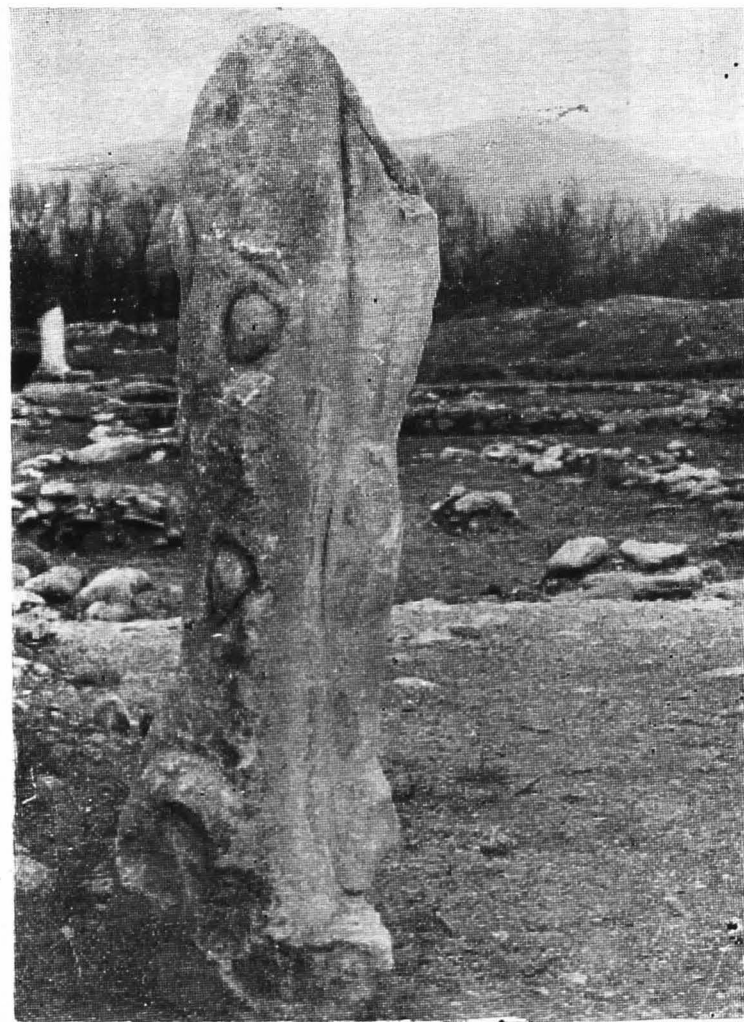
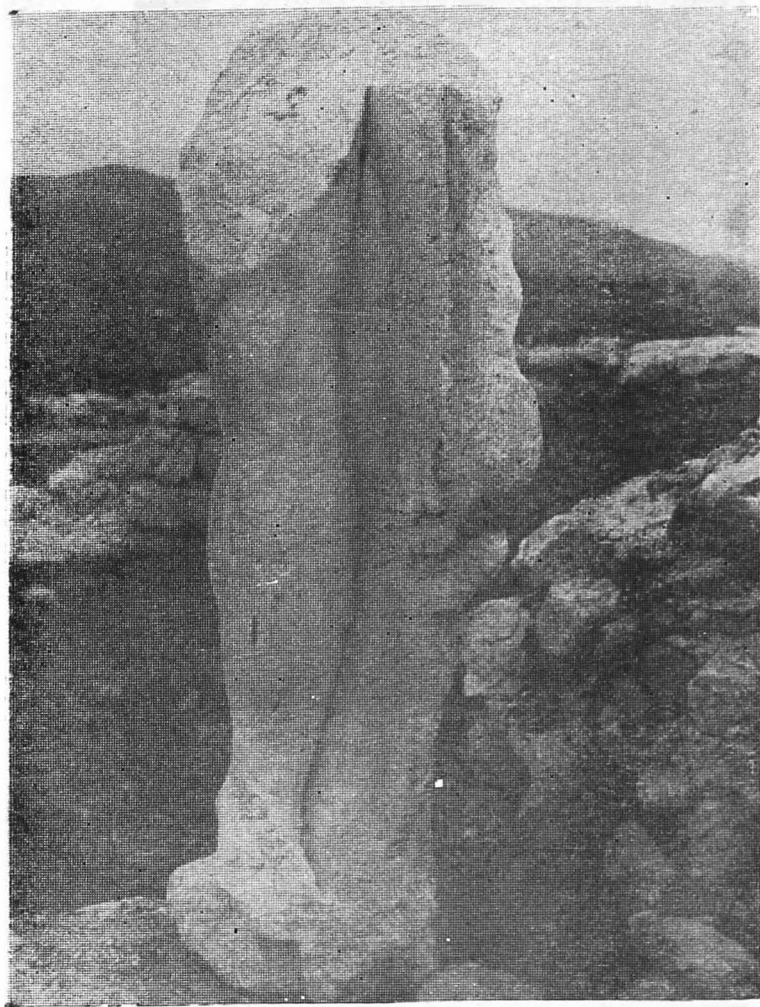

Fig. 1 a—b. Fragment d'une statue d'Hercule, Sarmizegetusa.

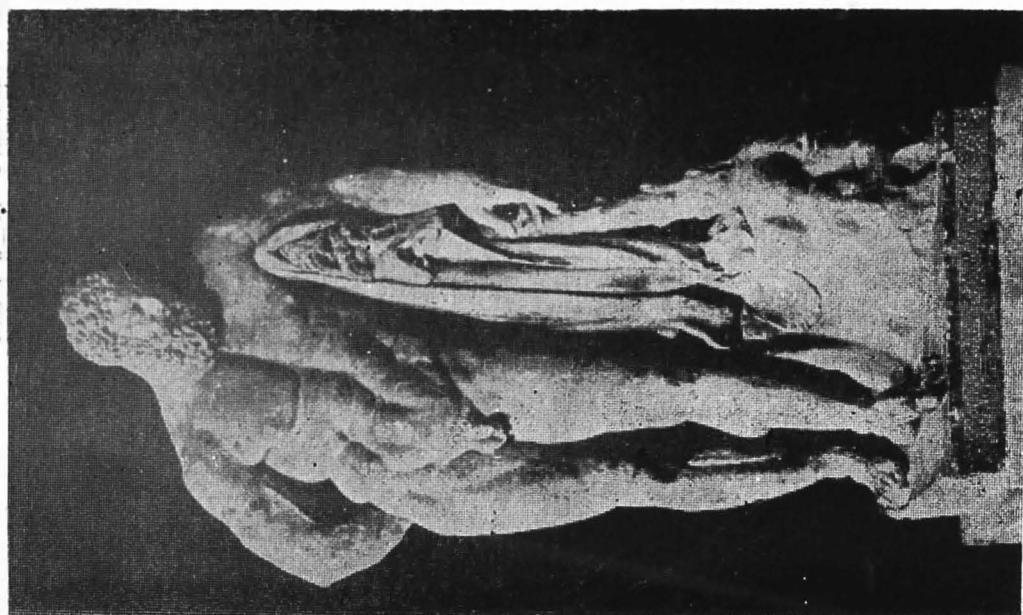

Fig. 2 — Hercules Farnese.

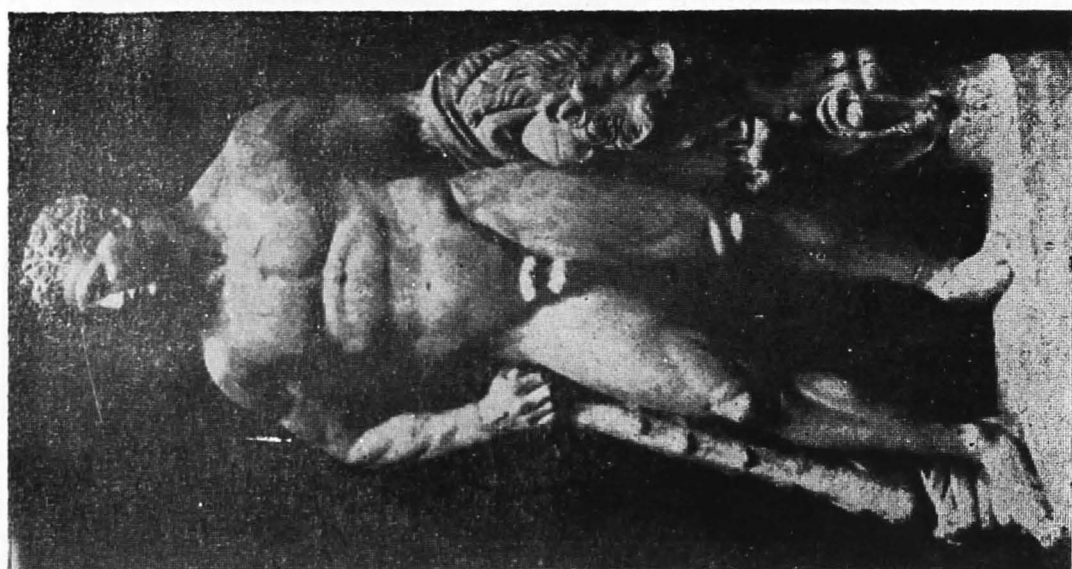

Fig. 3 — Hercules Ludovisi.

Fig. 4 — Hercule jeune du Louvre.

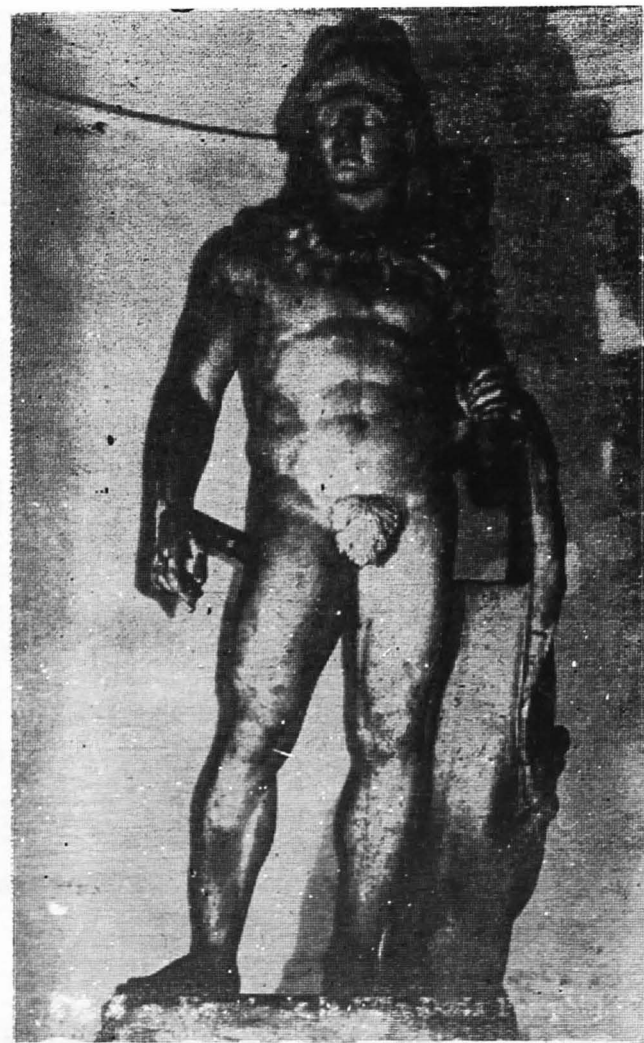

Fig. 5 — Hercule de la Villa Doria Pamphilj.

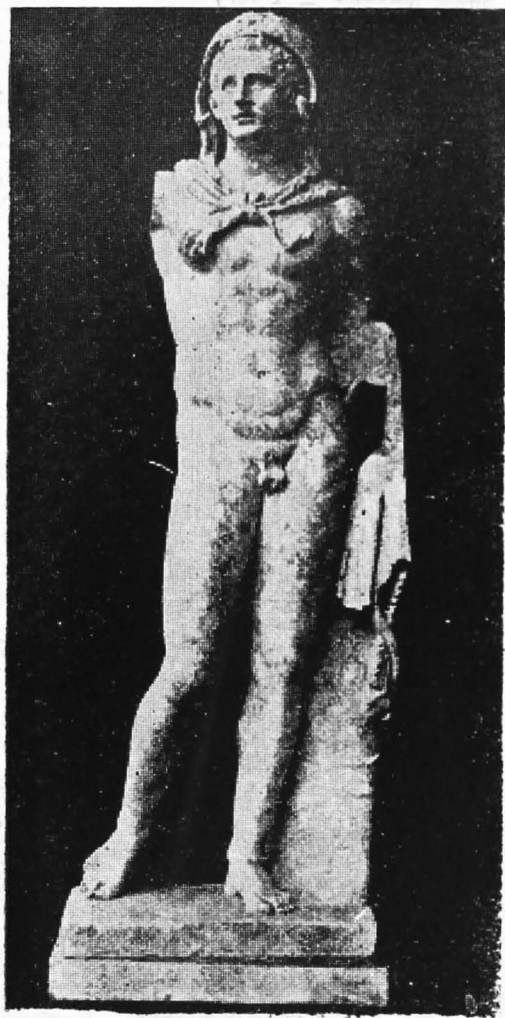

Fig. 6 — Hercule de la Ny Carlsberg Glyptotek.

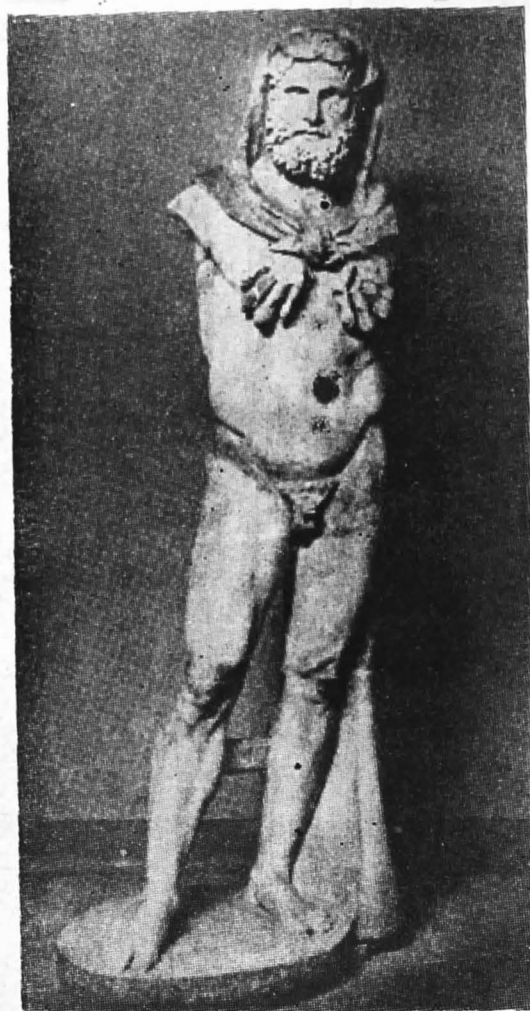

Fig. 7 — Hercule du Metropolitan Museum.

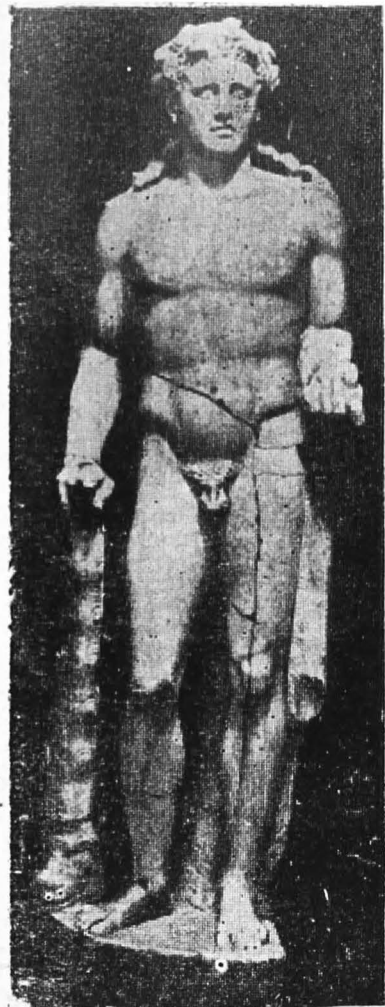

Fig. 8 — Hercule jeune de la collection Hope.

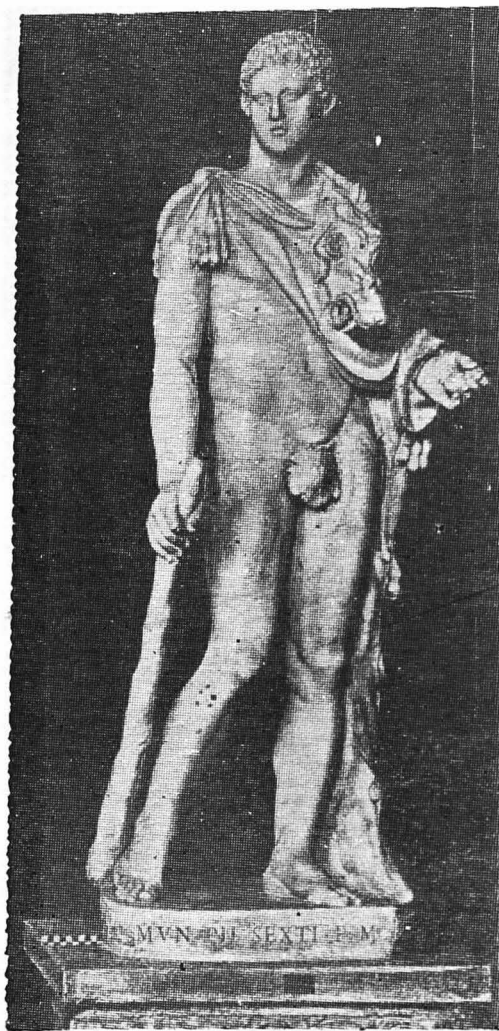

Fig. 9 — Hercule de Vatican.

Fig. 10 — Hercule du Musée de Boston.

Fig. 11 — Hercule du Musée de Prado.

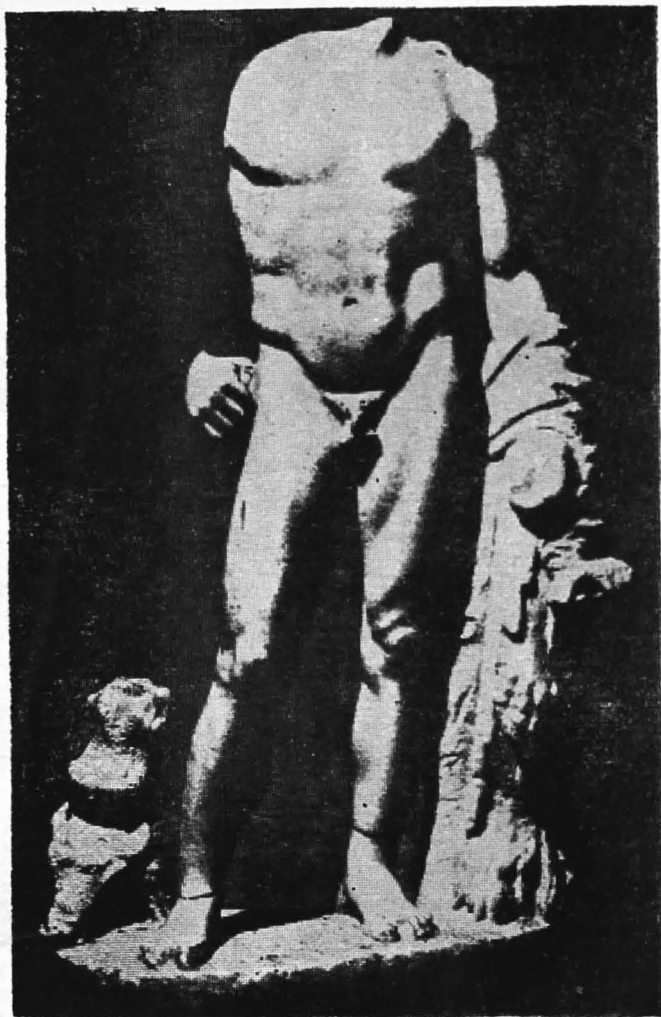

Fig. 12 — Hercule de Leptis Magna.

Fig. 13 — Hercule de Copenhagen.

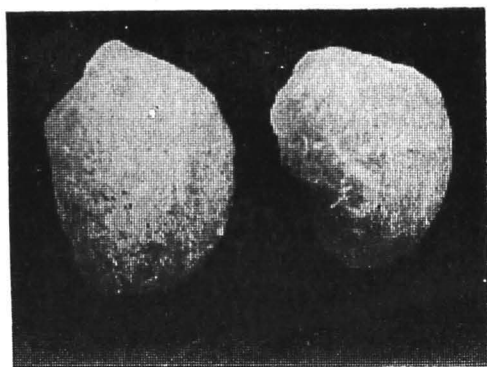
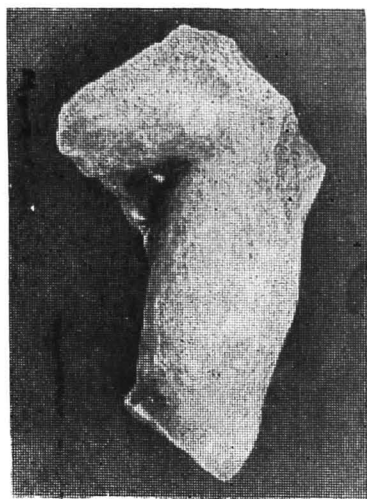
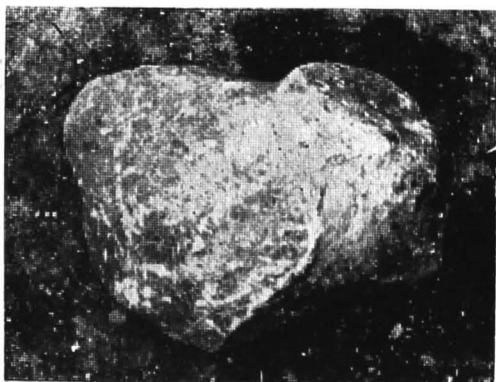

Fig. 14 — Fragments de la statue d'Hercule (?), Sarmizegetusa.

PERSISTENȚA ELEMENTULUI PĂGÎN LA FRANCI ÎN TRE SECOLELE VI—VIII

Informațiile care se referă la circumstanțele creștinării francilor — moment peste care vom trece succint și numai în măsura în care acest lucru se impune pentru elucidarea problemei care ne interesează — sînt puține și incomplete. Dintre ele, cele mai edificatoare par să fie scrisoarea lui Avitus, episcop al provinciei Vienne între anii 490—518, adresată lui Chlodoweg și care ne permite constatarea că botezul regelui franc a avut loc în decembrie, în chiar ziua de Crăciun¹. Scrisoarea nu se referă însă nici la locul, nici la anul în care s-a petrecut evenimentul. Cea de-a doua informație ne parvine de la Nicetus, episcop de Trèves, prin scrisoarea sa adresată între anii 563—566 fiicei regelui Chlotar, Chlodeswinda, soția regelui longobard Alboin. Bazat probabil pe date culese de la cei ce cunoșteau îndeaproape cronica familiei merovingilor, episcopul o în-deamnă pe regină să procedeze ca bunica sa Chlotilda, care a reușit să-l con-vingă pe soțul ei Chlodoweg să îmbrățișeze creștinismul, act care l-a ajutat pe rege să cîștige bătălia împotriva lui Alaric și Gundobad. Prin urmare, izvorul oferă o posibilitate de datare în plus față de scrisoarea lui Avitus: războiul purtat de Chlodoweg împotriva burgunzilor și vizigoților, desfășurat între anii 506—507². În fine, cronica lui Grigore din Tours, databilă în a doua jumătate a secolului al VI-lea, oferă cele mai ample informații cronologice și evenimentiale atît în privința comuniunii francilor cu biserica romană, cît și în privința persistenței elementului păgîn după acest eveniment³.

Ceea ce relatează Grigore este probabil ecoul mărturisirilor Chlotildei, văduva lui Chlodoweg, care și-a petrecut restul vieții, după moartea soțului ei în 511, la Tours. Dar istoria creștinării regelui franc i-a fost relatată lui Grigore, după propria sa mărturisire, și de către Aegidius, episcop de Reims. În cronică se afirmă că botezul regelui franc a avut loc în al 15-lea an al domniei sale, deci în timpul campaniei susținute împotriva alamanilor în 497 și că episcopul din Reims a fost catechizatorul și botezătorul său⁴. Prin urmare se poate presupune ca locul desfășurării ceremonialului să fi fost catedrala din Reims.

Dar oricare ar fi variantele permise de izvoare în privința locului și datei botezului regelui franc împreună cu cele 3000 de suflete din imediatul său antu-

¹ *Alcimi Ecdicii Aviti Viennensis episcopi opera quae supersunt*, în *M.G.H., Scriptores*, A.A., LXXVI, ed. Rudolf Peipper, Berlin, 1883, p. 14.

² *Epistolae austricae*, nr. 8, în *M.G.H., Epistolae*, t. III, ed. h. Grundlach, p. 113.

³ *Gregorius Turonensis, Historia Francorum libri 10*, ed. W. Arndt, B. Krusch, în *M.G.H., Scriptores Rerum Merovingicarum*, t. I, Hanovra, 1885, II, 31.

⁴ *Idem*, II, 32; Von den Steinen, *Chlodwigs Uebergang zum Christentum. Eine quellenkritische Studie*, în *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, XII, Ergänzungsband, 1932, p. 480.

raj⁵, ni se pare că această conversiune nu a însemnat implicit și creștinarea populației franceze luate în ansamblul ei, în ciuda faptului că încă înaintea hotărârii, fără îndoială calculate, a lui Chlodoweg, vor mai fi fost cazuri izolate de creștinare printre franci, simbioza dintre barbari și autohtoni manifestându-se cu siguranță și în acest domeniu.

Convertiri ocazionale au fost probabil printre coloniștii așezați de Constantinus Clorus pe teritoriul Galliei romane în Champagne și regiunea Amiens și în timpul barbarizării armatei imperiale, fapt dovedit de sistemul mormintelor lineare, folosirea sarcofagului, așezarea mortului cu fața la răsărit etc.⁶. S-ar putea apoi presupune că în Belgica Prima, Belgica Secunda și Germania Secunda colonizate încă în timpul Imperiului, creștinarea să se fi operat relativ simplu; numai că nici în timpul imperiului roman înainte de invazii, regiunile nu au fost creștinate în egală măsură.

Până în secolul al IV-lea se poate constata un prozelitism mai accentuat mai mult în orașe, în rândurile elitei sociale. În mediul rural creștinismul s-a răspândit mai lent, situația schimbându-se abia la sfârșitul secolului, când asistăm la cunoscuta retragere a elitei urbane la țară și la crearea bisericilor rurale pe marile domenii funciare⁷.

Dar mai concludente decât aceste constatări generale sînt informațiile pe care le deținem din geografia ecleziastică a vremii⁸. Aflăm astfel, de pildă, că Arras, Cambrai și Tournai erau regiuni rămase păgine, iar orașul Théroutane a primit un episcop în persoana sf. Omer abia în secolul al VII-lea. Ionas de Bobbio ne relatează și el, în a sa *Vita Sancti Vedasti*, că Arrasul va obține un episcop numai la intervenția lui Chlodoweg pe lângă episcopul Remigius. Noului episcop, sf. Vaast, i se încredințează însă spre convertire nu numai Arrasul, ci și Artois, unde Vaast a găsit numai păgini⁹.

În Germania Secunda, pentru secolele IV—V se semnalează în *Notitia Provinciarum et civitatum Galliae* un episcopat al lui Servatius, dar în lista succesorilor săi se instalează un lung hiatus pînă în secolul al VI-lea pentru care sînt atestate trei episcopate: cel al lui Falco la Tongres¹⁰, al lui Carentius și Eberigisilus la Köln, iar pentru secolul al VII-lea nu figurează decât un singur episcopat, cel al lui Cunibert, de etnie francă, provenit dintr-o familie din Austrasia¹¹.

Încercările de convertire a populației franceze nu s-au redus, firește, numai la activitatea anemică a episcopatelor. După botezul lui Chlodoweg, creștinismul a devenit religie de stat. Prin urmare, puțin pioși, fără scrupule și asasini la nevoie, așa cum foarte plastic ni-i prezintă Grigore, autorii creștinării devin înșiși

⁵ L. Musset, *Les invasions. Les vagues germaniques*, în *Nouvelle Clio*, 1965, p. 192 sq.; Eduard Salin, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*, II, Paris, 1950—55, p. 332; I. Werner, *Zur Entstehung der Reichsraiberzivilisation*, în *Archaeologia Geographica*, 1, 2, 1950, p. 22—23.

⁶ Gregorius Turonensis, *op. cit.*, II, 31.

⁷ F. Lemaignier, *La France médiévale: institution et société*, Paris, 1970, p. 56—57.

⁸ În privința datelor furnizate de geografia ecleziastică ne-am informat și din studiul lui G. Tessier, *La conversion de Clovis*, în *Settimane di studio del centro italiano di studi nell'alto medioevo*. Spoleto, 1966, XIV, 14—19 IV., 1967, p. 152 sqq.

⁹ *Ionae vitae sanctorum*, în *M.G.H., Scriptores Rerum Merovingicarum in usum scholarum separatim editi*, XII, ed. B. Krusch.

¹⁰ *Epistolae austrasicae*, ed. cit., p. 113.

¹¹ I. Vercanteren, *Études sur les civitates de la Belgique seconde*, 1934, p. 187.

suveranii. În 511 Chlodoweg va convoca primul conciliu bisericesc la Orléans¹². La Reims, capitala lui Thierry, la Soissons, capitala lui Chlotar al II-lea, la Paris, capitala regatului lui Childebert și la Orléans, unde își avea reședința Chlodoweg, palatinii și domesticii de neam franc care-i însoțeau pe stăpînii lor din villa în villa, după cum și nobilimea proprietară de pămînt, urmau exemplul regelui și se creștinau. Instalarea apoi a marilor proprietari franci creștini la țară a însemnat, pe de o parte, influențarea în acest sens a țăranilor de pe domeniile lor, pe de alta, convertirea lor de către preoții din diocesele respective.

Cu toate acestea, este semnificativ că la cel de-al II-lea conciliu ecumenic convocat de fiii lui Chlodoweg în 535, deci la mai bine de un sfert de veac după primirea botezului de către Chlodoweg, se interzice populației închinarea pe mai departe la idolii ancestrali.

Secolul al VII-lea între anii 640—680 este prolific fondării mănăstirilor. Între Sena și Meuse acum se ridică peste 60 de mănăstiri. Monahismul fiind rural, el a avut un rol însemnat nu numai în evanghelizarea populației france, eminentamente agricolă, ci și în prepararea fuziunii etnice.

Cu toată existența instituțiilor ecleziastice și laice care au conlucrat la procesul de convertire a populației france, în ciuda hotărîrilor conciliilor, practicile păgine au persistat încă vreme îndelungată fără să fi fost persecutate oficial în vreun mod deosebit. Nici măcar capetele încoronate — după cum reiese din relațiile lui Ionas de Bobbio — nu respectau hotărîrile conciliilor. Astfel, de pildă, Chlotar al II-lea nu s-a sfiit cituși de puțin să accepte masa oferită în cinstea lui de către păgînul Hocinus, ospaț la care doar forma cănilor de băut îi deosebea pe păgîni de creștini, nemaivorbind de conduita lor incalificabilă sub aspect moral, foarte departe de preceptele noii religii¹³. Dar interesant este mai cu seamă faptul că primele manuscrise ale textului Legii salice nu cuprind nici un titlu sau paragraf cu specific creștin. Faptul că în manuscrisele mai vechi ale legii apare în prologul scurt expresia „in Christi nomine“ nu denotă o influență creștină, intrucît el lipsește din marea majoritate a manuscriselor; este vorba probabil de interpolarea unui călugăr copist, posterioară redactării primare¹⁴. În ceea ce privește marele prolog, unde apar termeni incontestabil creștini, el este cu certitudine atributul manuscriselor tîrzii, redactate la sfîrșitul secolului al VIII-lea¹⁵. Pînă în acest secol Legea salică nici nu-i apără în mod deosebit pe clerici, romani sau de etnie francă, uciderea unei „femina ecclesiastica pariens“ compensîndu-se în aceleași condiții cu ale unei „femina regia pariens“¹⁶. Abia în Extravagantes Legis Salicae și în manuscrisul de 100 de titluri din secolul al VIII-lea al Legii va apare un sistem de Wergeld special pentru ecleșiastici. Astfel, pentru uciderea unui diacon, Wergeldul se va ridica la 300 de solizi, iar a unui preot la 600 de solizi¹⁷. În Emendata lui Carol cel Mare, uciderea unui episcop se sancționează

¹² *Concilium Aurelianensae*, in *M.G.H. Legum sectio III, Concilia* tom. I, ed. Societas aperiendis fontibus, Hanovra, 1893, p. 62 sqq.

¹³ *Ionae vitae sanctorum*, ed. cit., XII.

¹⁴ H. Brunner, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Leipzig, 1906, vol. II, p. 434 sq.

¹⁵ *Lex Salica, 100 Titel Text*, in *Germanenrechte, neue Folge, Westgermanisches Recht*, Weimar, 1957, p. 82.

¹⁶ *Lex Ribuaria*, ed. K. A. Eckhardt, in *Germanenrechte*, vol. 2, *Die Gesetze des Karolingerreiches*, Weimar, 1954, 36, 5.

¹⁷ *Extravagantes Legis Salicae*, ed. K. A. Eckhardt, in *Germanenrechte, Texte und Übersetzungen*, vol. I, *Die Gesetze des Merovingerreiches*, Weimar, 1935, 55, 4c.

cu 900 de solizi¹⁸. Dar nici măcar în acest secol, după lege, mariajul nu este considerat indisolubil, divorțul se constată doar, iar în privința repaosului duminical Legea tace. Carențele nu se datorează faptului că Legea salică sau cea ribuară reflectă cutuma — adăogiri și interpolări de tot felul s-au operat în decursul vremii în corpul Legii —, ci împrejurării că o impunere agresivă a creștinismului sau persecutarea imprudentă a păgînilor putea declanșa un adevărat dezastru pentru tînărul stat franc.

De aceea, în scopul creștinării de facto a populației se uzează mai mult de metoda persuasiunii pașnice, efectuată de misionari care cutreieră regatul începînd cu secolul al VII-lea cum sînt sf. Columban, Ionas de Bobbio și alții¹⁹.

Apostolatul se folosea însă și de metode mai practice și mai eficace, cum este cea a mizericordiei. Așa, de pildă, în schimbul răscumpărării unui sclav, al plătirii Wergeldului în contul unui delincent insolubil, al înzestrării văduvelor sau orfanilor cu mijloace de trai, al dăruirii sau împrumutului în timp de calamități naturale, se realiza adesea creștinarea celor în cauză²⁰.

Ocazional metoda blîndă a apostolatului este dublată de forma dură, violentă. Lăcașurile de cult păgîne sînt distruse, sînt dărîmați arborii sacri, se demolează idoli, procedee care determină populația rămasă încă păgînă să se revolte și să-și apere zeii ancestrali²¹.

Templele și idoli sînt insultați deliberat, pentru a dovedi populației neputința lor, nefiind în stare să riposteze în nici un fel la insultele la care sînt supuși.

Cu toate metodele variate menite să convertească, credințele ancestrale se fac simțite meru în viața populației france. Constatarea că manuscrisele Legii salice nu conțin nimic specific creștin pînă în secolul al VIII-lea se poate completa cu alta diametral opusă ei: în corpul Legii persistă titluri și paragrafe care menționează practicile păgîne ale sacrificiului de animale; astfel, pentru furtul unui porc, „sacrvum qui dicitur votivum est” se prevede o compensație cu mult mai aspră decît în cazul furtului unui porc obișnuit²². Curios, acest paragraf se menține și în manuscrisul tîrziu al Legii, cel de 100 de titluri care conține și titluri cu specific creștin²³. În această direcție interesantă este și transplantarea spontană a mentalității păgîne în domeniul noii credințe și al cultului creștin. Francii fiind obișnuiți cu ideea și practica răscumpărării faidei, au sîrșit prin a considera că păcatul, dacă făptașul este dovedit și divinitatea lezată, dă dreptul acesteia la răzbunare, iar vinovatului dreptul de a se răscumpăra. Ei apropie deci penitența de compoziție. Au rezultat astfel un fel de cărți care fixează diferite tarife de penitență după modelul tarifelor de compensație²⁴.

La cîteva decenii după creștinare, după cum reiese din izvoarele vremii, populația era încă adeptă a multor practici păgîne. Astfel, edictul din 554 al lui Childebert prevede urmărirea și distrugerea idoloilor²⁵, iar în scrisoarea sa către regina Brunehaut, Grigore cel Mare o roagă pe aceasta să pună capăt sacrificiului în cinstea idoloilor și cultului arborilor²⁶. Dar și izvoarele străine amintesc

¹⁸ *Lex Salica*, 58, 3.

¹⁹ G. Tessier, *op. cit.*, p. 160.

²⁰ R. Doehaerd, *Le haut moyen âge occidental. Économie et société*, în *Nouvelle Clío*, 1971, p. 185—186.

²¹ Von den Steinen, *op. cit.*, p. 489.

²² *Lex Salica*, II, 12.

²³ *Lex Salica*, II, 6.

²⁴ F. Lemarignier, *op. cit.*, p. 56.

²⁵ *Decretio Childeberti*, în *Lex Salica*, 100 Titel text, ed. cit. 11, § 2, 7.

²⁶ *Epistolae austrasicae*, ed. cit., VIII. t. II, p. 7.

despre practicile păgine ale francilor, după creștinarea lor. Procopiu din Cesareea ne relatează despre francii lui Theodebert, nepotul lui Chlodoweg, că, luptînd împotriva goșilor, la trecerea Padului a aruncat cadavre în apă ca ofrandă zeului războiului, pentru că „acești barbari deveniți creștini au păstrat marea majoritate a obiceiurilor lor: victime umane și alte sacrificii nu mai puțin pioase”²⁷.

Plata dijei către biserică pare să fi întîlnit de asemenea o rezistență semnificativă din partea populației; această obligație trecută de către Pipin al III-lea în dreptul public va fi întîlnit un refuz net, din momentul în care problema a fost pusă, din nou, ca o necesitate, la conciliul de la Maçon din 585²⁸.

Dreptul de azil, specific creștin, intră și el tîrziu în legislația francă. Legea salică și cea ribuară nu conțin prescripții pentru cei ce se refugiază în locuri sacre; abia decretul lui Chlotar din 555—558 și mai tîrziu decretul lui Childebort din 595 vor preconiza oficial azilul celor refugiați în biserici sau mănăstiri²⁹.

Respectarea duminicii ca zi sacră devine obligatorie de asemenea doar tîrziu, în secolul al IX-lea. Indisolubilitatea căsătoriei va apare ca o influență creștină abia în timpul lui Ludovic cel Pios³⁰. Nici măcar capelele și bisericile creștine care într-un anumit fel țineau locul templelor păgine, oferind acelor care intrau în ele recunoașterea aici a anumitor gesturi de adorare, de prosternare, analoage cu acelea cu care își venerau idolii, nu sînt privite fără ostilitate. Ele sînt adesea incendiate, devastate și manuscrisele tîrzii ale Legii salice prevăd titluri și paragrafe speciale pentru pedepsirea acestor delict³¹.

Dacă putem constata așadar că influența creștinismului în masa populației france se manifestă puțin cîte puțin sub succesorii lui Chlodoweg, cînd colaborarea între puterea laică și cea ecleziastică începe să capete o amploare mai mare, culminînd cu edictul lui Chlotar al II-lea din 15 octombrie 614, trebuie să admitem că de la această dată urmează o tăcere legislativă referitoare la religie, prelungindu-se pînă în epoca carolingiană.

În ultimele secole ale epocii merovingiene, anarhia politică se conjugă cu cea ecleziastică. Diocezele rămîn descoperite, fiind deservite mai multe de un singur episcop. De aceea pe marile domenii bisericele private devin din ce în ce mai independente. Conciliile ecleziastice se răresc sau dispar pînă în epoca carolingiană. Dar chiar și în secolul al VIII-lea, din capitularul lui Carloman, 743, și din lucrările conciliului de la Leptine, 765, reiese că practicile păgine persistă și după trei secole de la creștinarea din timpul lui Chlodoweg³².

În concluzie, din această prezentare schematică care nu include investigații și în domeniul textelor diplomatice și al săpăturilor arheologice, ci se mărginește numai la izvoarele narrative și cele legislative, ca și la datele oferite de geografia ecle-

²⁷ Procopiu din Cesareea, *Războiul cu goșii*, trad. H. Mihăescu, București, 1963, 25, 9—12.

²⁸ L. Brehier, *Grégoire le Grand*, Paris, 1936, p. 538.

²⁹ *Decretio Childeberti*, ed. cit., II, § 2, 16.

³⁰ *Capitularia regum francorum*, in *M.G.H., Scriptores Rerum Merovingicarum*, t. II, ed. A. Boretius, 1891, p. 18—19.

³¹ Vezi nota 7.

³² *Capitularia maiorum domus, Karlamanni principis capitulare*, in *M.G.H., Capitularia regum francorum, legum sectio IV*, t. I, ed. A. Boretius, Hanovra, 1891, p. 25; *Karlamanni principis capitulare Liptinense*, ibidem, p. 28.

ziastică a vremii, rezultă că intrarea în comunitatea creștină prin hotărîrea regalității rămîne un act formal, străin și neînțeles de marea majoritate a populației france, idolatria și practicile păgine ancestrale menținîndu-se pînă în prima jumătate a secolului al VIII-lea.

B. DAICOVICIU

LA PERSISTANCE DE L'ÉLÉMENT PAÏEN AUX FRANCS (VIe—VIIIe SS.)

(Résumé)

L'analyse des sources narratives et des données fournies par la géographie ecclésiastique de l'époque franque conduisent l'auteur de l'étude à la constatation que l'adoption par les Francs du christianisme par le baptême reste, jusqu'à la première moitié du VIIIe siècle, un acte superficiel, imposé par la royauté; l'idolatrie, les anciennes pratiques païennes et la résistance opposée par la population à la christianisation ressortent, jusqu'à cette période, des sources de l'époque

CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA SITUAȚIA SOCIAL-ECONOMICĂ ȘI POLITICĂ A PRIMELOR FORMAȚIUNI STATALE ROMÂNEȘTI

Apariția și închegarea primelor formațiuni statale autonome din bazinul carpato-dunărean a fost posibilă numai după destrămarea caganatului avar, care timp de aproape 250 de ani a exercitat o dominație despotică peste vaste teritorii ale Europei centrale și estice. Crearea acestor formațiuni statale autonome de către populațiile sau popoarele supuse, printre care se aflau și românii, a fost fără îndoială rezultatul unui îndelungat proces istoric la care au contribuit atât factorii interni, cât și cei externi.

Repetatele lupte cu francii (791—796), ducând în cele din urmă la alungarea avarilor spre est de Tisa și la înființarea Mărcii de răsărit a Imperiului carolingian, la care se adaugă conflictele avarilor cu bulgarii, aceștia reușind, treptat, sub hanii Krum și Omurtag, să-și extindă stăpînirea pînă la vărsarea Tisei în Dunăre, au provocat schimbări structurale de ordin politic, social, economic și militar pe întreg teritoriul fostului caganat¹. Dar repetatele înfrîngerii militare și grelele

¹ *Annales regni Francorum et Einhardi*, ad a. 791, 795, 796; *Annales Lauresheimenses*, ad a. 791, 795, 796; Suidas, *Lexicon*, ed. A. Adler, Leipzig, 1928, p. 483; S. Szádeczky-Kardoss, în *Opuscula Byzantina*, Szeged, I, 1972, p. 105 sqq; A. Kol-lautz — U. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes*, Klagenfurt, II, 1970, p. 13 sq, 396 sq, 405 sq. Într-o versiune nouă a lui *Scriptor Incertus* de Leone Armenio cf. H. Grégoire, în *Byzantion*, 11, 1936, p. 423 și *F.H.D.R.*, 4, 1982, p. 8 se precizează că avarii și slaviniile din juț (Timocianii și Obrodiiții) au fost chemați în ajutor împotriva bizantinilor de către Krum pentru bani, deci ca mercenari și nu ca supuși ai bulgarilor, cum lasă să se înțeleagă Suidas. Dealtfel, Omurtag, fiul lui Krum, va avea repetate conflicte cu timocianii și obrodiiții, ori cu aliații acestora, francii și, eventual, cu avarii (cf. *Annales Fuldenses*, ad a. 818, 822, 824, 825, 826, 827, 829), pînă cînd va reuși să încheie pace cu ei. Cu ocazia uneia dintre aceste lupte s-a înecat în Tisa și tharcanul Onegavon. Din contextele acestor relatări nu rezultă că bulgarii ar fi exercitat o dominație în Banat și Voivodina, unde erau încă stăpîni avarii. Cf. A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, București, 1939, p. 56 sqq, cu bibliografia mai veche și discutarea diverselor opinii; A. Grecu (P. P. Panaitescu), în *Stud.Cerc.St.Med.*, I, 1950, p. 223 sq, Omurtag a putut întreprinde aceste expediții către apus, deoarece încheiasă în 814 pace cu bizantinii pe timp de 30 de ani (cf. Genetios, 41; H. Grégoire, *Byzantion*, 9, 1934, p. 782 sq). Se pare că tot atunci Omurtag a adoptat creștinismul de tip iconoclast, după cum ar rezulta din două medalioane de aur pe care este reprezentat Omurtag tînăr, purtînd pe cap o coroană cu cruce, iar în mîna dreaptă avînd o cruce (cf. I. Iordanov, în *Numismatica*, 4, 1976 și *Istoria Bulgariei*, II, Sofia, 1981, p. 151, iar pentru imitarea monedelor împăraților iconoclaști Leon III și Constantin V cf. N. Lihacev, în *Byzantion*, 11, 1936, p. 471). Altă interpretare a acestor reprezentări nu poate fi dată, numai în cazul că se va dovedi că cele două medalioane sînt falsuri moderne, ceea ce nu credem că este cazul. După nume nu ar fi exclus ca și hanii bulgari Sabinus (763—765) și Paganus (765) să fi fost creștini, dar în mod sigur hanul Telerig a fost încreștinat la Constantinopol în anul 777, căsătorindu-se tot atunci cu o prințesă bizantină. Pentru succesiunea hanilor bulgari în sec. VIII cf. S. Runciman, în *Ancient Bulgaria*, 2, Nottingham, 1983, p.

232 sq, iar pentru adoptarea creștinismului și relațiile cu Bizanțul cf. D. Angelov, *Ancient Bulgaria*, II, p. 202 sqq. Semnificativă pentru prezența creștinilor la curtea și cancelaria hanilor bulgari este folosirea scrierii și a limbii grecești (în principal de către preoți și călugări), dar mai ales folosirea de către Krum și Boris-Mihail a titlului de „...principe prin grația lui Dumnezeu” (cf. H. Grégoire, *Byzantion*, 1933, p. 666 și 1934, p. 782 sq). Persecutarea unor creștini de către neofitul Omurtag, relatată de către Synaxariul din Constantinopol (cf. H. Grégoire, *Byzantion*, 9, 1934, p. 764 sq), este plauzibilă de vreme ce episcopii Manuel, Gheorghe și Petre, ori strategii Leon și Ioan, dimpreună cu alți 377 martiri, nu au voit să adopte iconoclasmul, mai ales că toți aceștia făceau parte din cei 10.000—40.000 de prizonieri luați de Krum din themele Tracia și Macedonia, după victoria de la Adrianopol și colonizați în anul 813 la nord de Dunăre. Deoarece Synaxariul precizează că „...acești sfinți, originari din diverse provincii și diverse locuri, locuiau la Adrianopol”, este foarte plauzibil ca ei să provină prioritar dintre coloniștii aduși în fortărețele de la granița cu Bulgaria în repetate rânduri (746, 755, 778, 809—810) de către împărații iconoclaști. Deși în 812 coloniștii se răscoală, mai ales cei aduși de împăratul Nikephor, iar unii dintre ei fug în themele de unde erau originari, se pare că mulți au rămas pe loc, fiind apoi luați ca prizonieri de către Krum dimpreună cu locuitorii Adrianopolului. Probabil că numărul armenilor printre aceștia a fost destul de mare, deoarece în anul 837, cînd coloniștii nord-dunăreni se răscoală împotriva bulgarilor, pentru a se întoarce în patrie, conducătorii lor erau mai ales armeni: Kordyles, Bardas, Tzantzes, Leo Gomoste (cf. N. Adontz, *Byzantion*, 8, 1933, p. 480 sq). Din izvoarele bizantine care relatează despre aceste evenimente (*Scriptor incertus*, p. 344 sq, *Georgios Monachos*, p. 817 sq, *Symeon Magister*, p. 615 sq, *Synax. Const.*, p. 414 sq) nu rezultă că bulgarii ar fi locuit sau ar fi avut garnizoane stabile la nord de Dunăre, ci, dimpotrivă, comitele bulgar Mihail, pe care H. Grégoire, *op. cit.*, p. 761, îl identifică cu cavcanul Isbulos, trece la nord de Dunăre pentru a potoli răscoala, dar este învins de răsculați, care îi înfrîng și pe ungurii chemați în ajutor de bulgari. Numărul coloniștilor traco-romani, macedoneni, armeni, sirieni, cilicieni și alți microasiatici, transferați la nord de Dunăre de către Krum, care aveau în frunte strategii și episcopi, se pare că nu a fost prea mult exagerat de izvoarele bizantine, deoarece ei au reușit rapid să-i înfrîngă succesiv pe bulgari și unguri. Teritoriul unde au trăit timp de 25 de ani acești coloniști din „Macedonia” nord-dunăreană ar putea fi localizat în zona Dunării de Jos și a Deltei, deoarece numai așa ne putem explica rapiditatea cu care s-au adunat pentru a lupta împotriva bulgarilor și ungurilor, dar mai ales pentru a se îmbarca în corăbiile care i-au transportat în Imperiul bizantin. Așezările în care au locuit aceștia erau asemănătoare cu cele ale autohtonilor de tip Dridu și Bucov, iar ascunderea depozitelor de unelte și arme din fier de la Bîrlögu, Curcani, Dragosloveni, Grumezoaia etc. (cf. infra nota 51) se pare că a fost cauzată de aceste lupte, la care a participat foarte probabil și populația autohtonă românească din zonă. Unele trăsături comune pe care le are ceramica de tip Dridu — Bucov (cf. E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 79 sq; M. Comșa, *Cultura materială veche românească*, București, 1978, p. 60 sq), cu cea de tip Pliska — Preslav (cf. S. Vaklinov, *Gestaltung der altbulgarischen Kultur*, Sofia, 1977, p. 62 sqq) pot fi explicate prin geneza comună romano-bizantină, care a dus în final, pe parcursul secolelor, la o sinteză comună specifică civilizației bizantine, iar purtătorii acestei civilizații au fost de fapt un adevărat mozaic etnic. Atribuirea etnică a acestei ceramici numai bulgarilor sau slavo-bulgarilor nu are nici o bază istorică sau arheologică, deoarece de la ceramica lucrată cu mîna, atribuită slavilor timpurii, sau ceramica cenușie lustruită de tip Saltovo — Majatk, atribuită bulgarilor, pînă la ceramica de tip Pliska — Preslav e o cale lungă, ce reflectă un proces evolutiv îndelungat. La fel de greu de explicat și dovedit istoric și arheologic este evoluția bruscă, în cîteva decenii, de la bordei și iurtă, la palatele, basilicile și fortificațiile monumentale de la Pliska și Preslav, dacă se evită sau se omite voit rolul preponderent pe care l-a avut populația autohtonă romano-bizantină, creatorea acestei civilizații, pe care au preluat-o treptat și bulgarii, ori slavii sud-dunăreni. Este regretabil că eminentii specialiști în bizantinologie și arheologie, deși cunosc izvoarele scrise și evidențele arheologice, prezintă cultura materială și mai ales expansiunea primului țarat bulgar în mod subiectivist. Pentru exemplificare este suficient să

pierderi suferite nu au dus la exterminarea avarilor, care vor mai fi amintiți în izvoarele scrise pînă în secolul X², ci numai la o accentuată scădere a puterii militare și foarte probabil la o fărîmîtare a puterii politice în mai multe formațiuni autonome conduse de diverși capcani, tuduni și zoapani, care s-au desprins de sub autoritatea supremă a caganului. Izvoarele scrise apusene³ amintesc mai mulți capcani și tuduni (Theodorus, Zodan, Abraham, Isaac), încreștinați de către franci și care probabil au ajuns sub suzeranitatea acestora. Alți conducători avari, zoapanii Buella și Butaul, sînt amintiți într-o inscripție în limba tîrcă, dar cu litere grecești, de pe vasul nr. 21 din tezaurul de la Sinnicolaul Mare⁴. Acești zoapani

semnalăm hărțile care redau întinderea primului țarat bulgar, care se întindea, după aceștia, din Pannonia pînă la Volga și din Grecia pînă la nord de Carpații Păduroși, „expansiune” care nu are nici o justificare istorică sau arheologică (cf. S. Vaklinov, *op. cit.*, p. 228; D. Angelov, în *Enzyklopädie zur Frühgeschichte Europas* (Arbeitsmaterial), s.v. *Bulgaria*, Berlin, 1980, p. 59, fig. 24; *Istoria Bulgariei*, II, Sofia, 1981, p. 114, 292), iar harta cu drumul sării (cf. p. 352) este o creație a cartografului, deoarece traseele pe care le prezintă nu au existat nici în vechime, nici azi. Pentru adevăratele trasee ale drumului sării, așa cum rezultă din documentele vremii, cf. P. Iambor, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 75 sqq, cu bibliografia mai veche. Nu cunoaștem nici un indiciu care ar sprijini exploatarea și valorificarea salinelor transilvănene de către bulgari. De altfel, sarea pe care la 892 (cf. *Ann. Fuld.* a. 892) o puteau vinde moravienilor provenea foarte probabil din marele depozit de sare de la Slankamen, care a funcționat încă din antichitate, cf. Acumincum, în *T.I.R.*, L. 34, Budapeșt, 1968, p. 23.

Fără îndoială că a existat o dominație bulgară la nord de Dunăre în secolul IX, dar problema care trebuie elucidată în mod judicios este cît de mult s-a extins ea și care a fost caracterul ei. Pentru relatările lui Anonymus din *Gesta Hungarorum* vezi mai jos.

² Constantin Porfirogenetul, *De Adm.Imp.*, cap. 30, ed. V. Grecu, în *Scriptores Byzantini*, București, 7, 1971, p. 48 sq; Szádeczky-Kardoss, *op. cit.*, p. 115 sq; P. Ratkoș, în *Studijne Zvesti*, 16, 1968, p. 184 sq.

³ *Annales Mettenses*, ad a. 803; *Annales Einhardi*, ad a. 803, 805, 811; P. Ratkoș, *op. cit.*, p. 186 sq.

⁴ I. Banner — I. Jakabffy, *Archäologische Bibliographie des Mittel-Donau-Beckens*, Budapeșt, I, 1954, p. 445 sq, II, 1961, p. 200 sq, III, 1968, p. 219; R. Florescu — I. Miclea, *Tezaure transilvane*, București, 1979, cu bibliografia mai recentă.

Tezaurul a fost datat în diverse perioade ce se eșalonează între secolele V și XI, iar din punct de vedere etnic a fost atribuit pe rînd hunilor, avarilor, bulgarilor, ungurilor, pecenegilor, românilor etc. Cele mai multe argumente pledează însă în favoarea ipotezei că lotul principal de vase ce alcătuiesc tezaurul a fost făurit în atelierele bizantine în epoca împăraților iconoclaști (717—843), cînd stilul floral și animalier, dimpreună cu influențele orientale, în special persano-sasanide, era în plin avînt (cf. J. Strzygowski, *Altai — Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917, p. 1 sq și 54 sqq). Dacă la acestea mai adăugăm inscripția în limba tîrcă, inclusiv textele scrise cu rune (care după Stamen Mihailov ar fi în limba greacă), atunci cea mai plauzibilă ipoteză pare a fi aceea care atribuie tezaurul avarilor, datîndu-l în secolul VIII, eventual începutul secolului IX. Semnificativă în această privință ar fi de asemenea semnalarea de către Theophanes Continuatus (ed. Boor, 1883, p. 474, 11), în anturajul împărătesei Irena, în anul 798, a patriciului Constantin al lui Boilas, care eventual ar putea fi identificat cu fiul zoapanului Buella, conform obiceiului împăraților bizantini de a acorda titlul de *patricius* unor federați străini, dar creștini. Pentru alți demnitarî bizantini cu numele de Boilas cf. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 1958, p. 93.

Deoarece avarii și bulgarii vorbeau limba tîrcă, asemănarea dintre numele zoapanului Buella cu denumirea demnității sau a demnitarilor din anturajul hanului bulgar (Bohilades, Boilas, Boilades) amintîți de Theophanes (p. 436, 11 și 447, 3, 12), nu justifică atribuirea acestui **tezaur bulgarilor**, mai ales că în stadiul actual al cercetărilor nu se poate dovedi că la protobulgari au existat ateliere în care s-ar fi putut executa astfel de lucrări artistice, cum presupunea N. Mavrodinov în *ArchHung*, XXIX, 1943, p. 224.

se pare că au fost încreștinați de către bizantini, după cum ar rezulta din inscripțiile în limba greacă de pe vasele nr. 9 și 10, ori din folosirea altor vase ale aceluiași tezaur la cultul creștin⁵. Cert este că la sinodul din Niceea, în anul 787, sinod care a restabilit cultul icoanelor, condamnând iconoclasmul, participă episcopul Ursus al avarițianilor (*Ursus Avaritianensium ecclesiae episcopus*)⁶, care semnează actele sinodului pe locul al 73-lea. Existența unui episcopat la avari a fost posibilă numai cu aprobarea caganului sau a unuiia dintre conducătorii avari. De altfel, Suidas⁷, printre cauzele care au contribuit la decăderea puterii avarilor (crimele, beția, morala scăzută etc.), enumeră și facțiunile, adică acapararea puterii de către oameni incompetenți. În izvoarele scrise apusene sînt amintite provinciile avarilor (*provinciae Avarorum*), probabil provincii administrativ-militare asemănătoare cu mărșile carolingiene și themele bizantine, pe care avarii le numeau jupanate. Era firesc să fi existat și la avari o astfel de organizare administrativ-militară, deoarece numai astfel s-ar putea explica dăinuirea îndelungată a caganatului. De altfel, însuși faptul că demnitățile de capcani, tuduni, zoapani sînt atestate și în inscripțiile în limba tîrcă din Asia, ori în izvoarele scrise chineze arată că avarii aveau aceste demnități încă de pe vremea cînd locuiau la sud de lacul Baical, pînă la granița cu Imperiul chinez⁸. Aceste provincii sau unități administrativ-militare au stat foarte probabil la baza formațiunilor politice autonome din bazinul carpato-dunărean, semnalate ca existente pe la sfîrșitul secolului IX și începutul secolului X, cînd pătrund în această zonă ungurii.

Unul dintre izvoarele de bază care relatează pe larg situația politică, economică și socială din bazinul carpato-dunărean la sfîrșitul secolului IX și începutul secolului X este cronica lui Anonymus *Gesta Hungarorum*. Despre personalitatea, valoarea istorică, geografică și literară a operei sale s-a scris mult, încercîndu-se totodată identificarea lui cu diverși magistri, prepoziți sau episcopi, din vremea celor patru regi ai Ungariei care au purtat numele de Bela⁹. Cea mai plauzibilă ni

De asemenea nu este convingătoare recenta încercare de a argumenta pe baza unor toponime istorice că cei doi zoapani Buela și Butaul au fost unguri din secolul X, deoarece exemplele citate nu au nimic comun cu numele celor doi demnitari (cf. G. Hristo — F. Makk — L. Szegfű, în *Acta Historica*, 44, Szeged, 1977, p. 76 sq).

⁵ Faptul că jumătate din vasele ce alcătuiesc tezaurul de la Sinnicolaul Mare sînt ornate cu cruci, ori prin forma lor (potire, patere, căni) erau destinate cultului creștin (cf. vasele nr. 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 19, 21, 22, 23), ar sugera ipoteza că ele făceau parte din patrimoniul liturgic al unei biserici episcopale. Foarte probabil că unele dintre aceste vase au fost dăruite de către împăratul bizantin, cu ocazia încreștinării celor doi zoapani Buela și Butaul (cf. vasele 9 și 10), iar altele au fost comandate unor meșteri constantinopolitani de către cei doi demnitari. De altfel, printre bogatele prăzi în aur luate de către franci de la avari sînt semnalate și potire (*calices*) și cruci masive de aur (cf. *Vita Caroli Magni*, cap. 13). Tot pentru atribuirea tezaurului avarilor pledează și călărețul cu cămașă de zale reprezentat pe vasul nr. 2, deoarece atît izvoarele scrise (*Mauricius*, I, 2, 6; *Miracula Sancti Demetrii*, II, 1—2, 169—170), cît și descoperirile arheologice atestă că avarii foloseau aceste armuri; cf. F. Altheim, *Hunnen*, 2, 1960, p. 276; D. Csallány, *DME*, 1960, p. 17 sq; J. G. Szabó, *HOMK*, 1965, p. 29 sq; V. J. Raspopova, *KS*, 122, 1970, p. 86 sq.

⁶ M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, București, 1980, p. 81 sq.

⁷ Suidas, *Lexicon*, p. 483.

⁸ Pentru „*provinciae Avarorum*” semnalate în anii 832, 833, 836, cf. P. Ratkoš, *op. cit.*, p. 192; Pentru demnitarii avari, cf. Gy. Moravcsik, *op. cit.*, p. 131 sq, 157 sq, 317 sq.

⁹ Pentru *Gesta Hungarorum*, cf. ed. G. Popa-Lisseanu, în *Fontes Daco-Rom.*, I, București, 1934, p. 5 sq.; ed. I. Szentpétery, în *Script.Rer.Hung.*, I, Budapest, 1937, p. 15 sq; ed. Gy. Györffy, Budapest, 1977, p. 7 sq. Pentru literatura mai veche

se pare însă identificarea lui Anonymus cu Paul, episcopul Transilvaniei, care a redactat și actul din anul 1181, deoarece numai despre el se precizează într-un document original¹⁰ că a fost și notar al regelui Bela al III-lea (*Paulus mei notarius nunc autem episcopus Ultrasilvanii*).

Din prologul operei sale rezultă că autorul a dobândit temeinice cunoștințe de istorie, fiind un bun cunoscător al izvoarelor latine și grecești, redactînd chiar două compendii, care însă s-au pierdut. Din același prolog mai rezultă că această cronică a fost prima încercare de a scrie o istorie a Ungariei, deoarece, dacă ar fi existat o altă cronică mai veche, așa cum au presupus unii istorici moderni, atunci Anonymus, respectiv episcopul Paul, nu și-ar fi asumat acest merit față de prietenul său N..., căruia, „...viro venerabili et arte litteralis scientie inbuto”, i-a dedicat lucrarea și care l-ar fi prins repede cu minciuna, mai ales că, se pare, era și un înalt prelat de la Roma¹¹. Datorită demnităților pe care le-a deținut, Paul a avut posibilitatea de a consulta documentele din arhiva cancelariei regale, astfel că el poate fi considerat ca un competent cunoscător al realităților istorice, geografice și etnografice ale regatului arpadian și ale Transilvaniei, iar opera sa poate fi folosită ca o sursă de egală valoare atât pentru unguri, cît și pentru autohtoni, chiar dacă astăzi nu pot fi explicate satisfăcător unele anacronisme din operă¹². Privită în ansamblu, această cronică nu este numai o înșirare de date și evenimente istorice, ci o lucrare bazată pe „...examinarea sigură a documentelor scrise și interpretarea clară a faptelor istorice”, după cum singur precizează autorul în același prolog, de aceea ea cuprinde date și relatări despre evenimente ce lipsesc în alte cronici ulterioare. Din păcate, partea referitoare la secolele XI—XII s-a pierdut, astfel că posibilitatea de a cunoaște opiniile sale despre evenimentele pe care le știa mai bine sau chiar le-a trăit nu o mai avem astăzi în forma originală, ci numai din fragmente păstrate în cronicile ulterioare¹³.

Potrivit relatărilor lui Anonymus, în bazinul carpato-dunărean, la data pătrunderii ungarilor în această zonă (anul 895), existau formațiuni autonome autohtone conduse de cîte un duce sau voievod.

Prima țară sau ducat în care pătrund ungurii, după ce trec prin pasul Vereczke, este Pannonia, ce se afla sub stăpînirea ducelui Salanus. Întinderea și granițele acestei țări nu sînt precizate, dar ea se afla la vest de Tisa, de la izvoare pînă la Dunăre. Cetatea de reședință a lui Salanus era probabil Titel, dar

referitoare la Anonymus, cf. N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1981, p. 188 sq; S. Brezeanu, în *RevIst*, 37, 1, 1981, p. 1313 sq; M. Rusu, în *RevRHist*, 21, 3—4, 1982, p. 360 sq.

¹⁰ G. Fehér, *Codex Diplom.Hung.*, II, 1829, p. 198 sq; I. Szentpétery, *Az árpádházi királyok okleveleinek kritikái jegyzete*, I, 1923, p. 42.

¹¹ G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 24, 72; Gy. Györffy, *op. cit.*, p. 26, 78. Pentru ipoteza că a existat o cronică mai veche, redactată pe timpul lui Ladislau I, din care s-ar fi inspirat Anonymus, cf. B. Hóman, în *Rev.Étud.Hongr.*, III, 1925, p. 157 sq; G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 11 sq.

¹² Obiceiul episcopilor, inclusiv al papilor, de a semna actele oficiale sau corespondența particulară numai cu inițiala numelui arată că prietenul din tine-rețe căruia Paul i-a promis că-i va scrie o genealogie a regilor și nobililor Ungariei avea cel puțin această înaltă demnitate.

¹³ Anonymus (cap. I) amintește despre istoriografii care au scris *Gesta Romanorum*, citîndu-i atunci cînd vorbește despre Scitia, dar el nu amintește nimic despre o *Gesta Hungarorum* mai veche, în schimb *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. G. Popa-Lisseanu, în *Fontes Daco-Rom.*, XI, p. 43, amintește despre *Gesta Hungarorum*, din care probabil a copiat pasaje întregi „...Est autem scriptum in antiquis libris de gestis hungarorum...”

el stăpînea și alte cetăți: Hung, Zemplun, Borsua, Olpar, Surungrad, Borona etc.¹⁴ Țara era locuită de către slavi, bulgari și vlahi (*Blachi ac pastores Romanorum*). Despre vlahi sau români cronicarul precizează mai departe: „pe dreptate se spune că pămîntul Panoniei ar fi pășunile romanilor, fiindcă și acum romanii pasc pe pășunile Ungariei”¹⁵, deci nu numai în sec. al IX-lea, ci și la sfîrșitul sec. al XII-lea, cînd scria cronicarul, românii trăiau în acea zonă. Despre slavi și bulgari cronicarul precizează în alt loc¹⁶ că au fost colonizați, la îndemnul și cu sprijinul împăratului bizantin, pe teritoriul dintre Tisa și Dunăre, pînă la granița cu ruteni și polonii, de către strămoșul ducelui Salanus, care era marele duce sau hanul Bulgariei. Relatările lui Anonymus sînt confirmate de alte cronici. Astfel, în cronică atribuită lui Nestor¹⁷ se spune că locuitorii de pe cursul superior al Tisei erau românii și slavii, care s-au luptat cu ungurii cînd au pătruns în această zonă. *Chronicon Saxonicum*¹⁸ vorbește despre „...pustiurile (pășunile) panonilor și avarilor” (*Pannoniorum et Avarum solitudines*) (pannoni=romani), pe care le cuceresc ungurii și care se aflau mai degrabă în Cîmpia Tisei decît în Transdanubia. De asemenea, Constantin Porfirogenetul¹⁹ precizează că în sec. al X-lea „...avarii își duceau traiul dincolo de fluviul Dunării unde nu de multă vreme trăiesc viață de nomazi turcii” (turci=unguri). Deși ducele Salanus, ca vasal și aliat al bulgarilor și bizantinilor, a primit în repetate rînduri ajutor militar de la aceștia, a fost biruit mereu de către unguri, care au reușit să cucerească treptat, la un interval de mai mulți ani, poate chiar decenii, teritoriile stăpînite de Salanus, acesta în final refugiindu-se la Belgrad (*Alba Bulgariae*)²⁰ fără a se putea preciza dacă a devenit sau nu vasal al ungurilor.

Voievodatul sau ducatul lui Menumorut era situat la est de bazinul superior al Tisei pînă la Mureș și pădurea Igfon, către țara Ultrasilvaniei. Era firesc ca și în partea răsăriteană a cîmpiei Tisei să fi locuit aceleași populații, adică români, avari, slavi și eventual bulgari, fapt pentru care Anonymus²¹ arată că armata lui Menumorut era formată din „...soldați adunați în diferite neamuri”. Tot el mai amintește pe cozari (cazari ?), iar alte cronici vorbesc de români și secui ce trăiau împreună avînd aceeași soartă (*Zaculi cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt*)²². Mai tîrziu, în sec. al XIII-lea, după ce secuii au fost colonizați de către unguri în partea de est a Transilvaniei, secuii au luptat alături de românii de acolo împotriva tătarilor²³.

Paralel cu cucerirea unor teritorii din ducatul lui Salanus, ungurii încearcă să pună stăpînire pe unele teritorii ale ducatului lui Menumorut, dar acesta i-a

¹⁴ Anonymus, *op. cit.*, p. 35, 38, 52, 54.

¹⁵ *Idem*, p. 32.

¹⁶ *Idem*, p. 34 sq.

¹⁷ Nestor, *Povest' vremennih let*, cap. VIII, ed. G. Popa-Lisseanu, în *Fontes Daco-Rom.*, 1935, p. 7—8 și ed. V. A. Andronova-Peretz, 1950, I, p. 137.

¹⁸ *Chronicon Saxonicum*, ad a. 890 în A. Gombos, *Catalog. Fontium Historiae*, I, Budapeșt, 1937, p. 216.

¹⁹ Constantin Porfirogenetul, ed. V. Grecu, p. 48.

²⁰ Anonymus, *op. cit.*, p. 53. Probabil că aceste lupte finale ale lui Salanus cu ungurii s-au dat pe timpul țarului bulgar Petru, care a luat în căsătorie pe nepoata împăratului Roman I, deoarece țarul Simeon a fost într-un îndelungat război cu bizantinii (919—927), deci nu putea fi aliat cu aceștia împotriva ungurilor.

²¹ Anonymus, *op. cit.*, p. 64.

²² Simonis de Keza, *Chronicon Hungaricum*, ed. I. Szentpétery, *Script.Rer. Hung.*, I, p. 164; G. Popa-Lisseanu, în *Fontes Daco-Rom.*, IV, 1935, p. 37.

²³ *Chronicon Hartinianum*, în A. Gombos, *Catalog.Font.Hist.*, II, p. 1352.

respins inițial dincolo de Tisa. La tratativele lui Menumorut cu solii lui Arpad, acesta le spune să-i transmită ducelui Ungariei regretele sale, că ducele Salanus i-a cedat un foarte mare teritoriu, dar el nu va ceda din pământul lui nici cît o palmă, deoarece această țară o are moștenire de la strămoșul său, iar acum, grație stăpînului său, împăratul din Constantinopol (Leon VI), nimeni nu poate să-i smulgă țara din mîini²⁴. Se pare însă că îndepărtații aliați nu i-au acordat la timp ajutorul convenit, deoarece ungurii cuceresc cetatea Satu Mare (*castrum Zotmar*) și partea de nord a ducatului pînă la Zalău (*Ziloc*) și Poarta Meseșului (*Porta Mese-sina*). Timp de mai mulți ani ungurii își îndreaptă atenția spre vest sau în alte direcții și abia după ce cuceresc cetatea Vesprem (*castrum Bezprem*) apărută de soldați romani²⁵ și devastează Transdanubia, secuii, care inițial fuseseră supușii lui Menumorut, se aliază cu ungurii, obligîndu-se „...să meargă în prima linie ca să lupte împotriva lui Menumorut”²⁶, participînd astfel la asediul final al cetății Biharia, totodată și reședință a lui Menumorut. După un îndelungat asediu și lupte grele, cetatea este cucerită. Interesant este că, pentru prima dată, cronicarul amintește în cifre pierderile suferite, atît de către soldații lui Menumorut, cît și de către unguri și secui. Pacea se încheie prin căsătoria fiicei lui Menumorut cu Zulta (Zoltan), fiul lui Arpad, dar cetatea Biharia rămîne în continuare în stăpînirea lui Menumorut pînă la moartea sa, deci a fost mai degrabă o alianță matrimonială și politică, decît o ocupare și dominație militară efectivă. După cum rezultă din cronici, ducatul Bihorului va rămîne în stăpînirea primului moștenitor al familiei arpadiene, avînd un regim aparte în comparație cu celelalte teritorii cucerite.

Voievodatul sau ducatul lui Glad (*Gladius*) era în Banat, avînd granițele delimitate de Mureș, Tisa, Dunăre și Carpați, iar reședința sa era probabil la Orșova (Ursua) sau eventual la Morisena (Cenad). În stăpînirea sa se mai aflau și alte castre ca: Horom (Palanca), Keve (Cuvin), iar pe riul Timiș se afla o altă cetate încă neidentificată (*Castra metati sunt iuxta vadum arenarum*); în schimb, a fost recent cercetată o cetate din acea vreme, la Tudor Vladimirescu — Arad²⁷. Nu se precizează, cine erau locuitorii ducatului, dar Glad luptă împotriva ungurilor cu ajutorul românilor, bulgarilor și al cumanilor (avari tîrzii ?). Conflictul s-a terminat prin cedarea de către Glad a castrului Keve și cucerirea cetății Orșova. Nu știm dacă Glad a rămas în continuare vasal al ungurilor, dar Anonymus afirmă că unul dintre urmașii lui a fost Ahtum. Despre Ahtum *Legenda Sancti Gerhardi*²⁸ relatează că era un domnitor puternic și bogat, iar țara sa se întindea de la riul Criș pînă în părțile Transilvaniei și pînă la Vidin și Severin. De asemenea el era federat sau vasal al bizantinilor, iar la Morisena avea o mănăstire cu călugări greci, deci de rit ortodox. Conflictul dintre Ahtum și regele ungar Ștefan I a izbucnit pe motiv că primul vămua în porturile sale de pe Mureș și Tisa plutele ce transportau sarea.

Teritoriul intracarpatic, pe care cronicarul îl numește „*Terra Ultrasilvana*”, era sub stăpînirea lui Gelu, ducele românilor (*dux Blachorum*). Granițele acestui ducat sau voievodat nu pot fi precizate cu certitudine, deoarece din relatările lui

²⁴ Anonymus, *op. cit.*, p. 41.

²⁵ *Idem*, p. 61.

²⁶ *Idem*, p. 63.

²⁷ *Idem*, p. 57; pentru cetatea de la Vladimirescu — Arad cf. M. Barbu — M. Zdroba, în *Ziridava*, X, 1978, p. 110 sq; M. Rusu, *Ziridava*, XII, 1980, p. 165 sq.

²⁸ *Legenda Sancti Gerhardi*, ed. I. Szentpétery, în *Script.Rer.Hung.*, II, p. 489 sq.

Anonymus nu rezultă că întreg spațiul intracarpatic ar fi fost sub stăpînirea lui Gelu. Cetatea de scaun a lui Gelu, situată în apropierea riului Someș, fără a i se preciza numele (*castrum suum iuxta fluvium Zomus positum*)²⁹, a fost recent identificată cu cetatea Dăbîca, unde cercetările arheologice din ultimii ani au scos la lumină fortificații și vestigii arheologice ce pledează pentru această identificare, mai ales că unele faze de construcție și locuire sînt chiar mai vechi decît perioada lui Gelu³⁰. Alte cetăți de pămînt: Morești, Moldovenesti, Moigrad, Cluj-Mănăstur, Șirioara au fost de asemenea cercetate prin săpături arheologice sistematice, timp de mai mulți ani, iar materialul arheologic documentar arată că și ele au fost în funcție în această perioadă de timp³¹. Merită subliniat faptul că dintre voievozii sau ducii amintiți, Anonymus precizează despre Gelu că era român (*quidam Blacus*), iar locuitorii țării erau români și slavi (*Blasi et Sclavi*)³².

Ceea ce i-a determinat pe ungurii conduși de Tuhutum să întreprindă o incursiune în voievodatul lui Gelu a fost fertilitatea solului, bogăția riurilor în nisip aurifer, dar mai ales salințele. Cînd Gelu a auzit că ungurii vor să-i atace țara, s-a grăbit cu armata sa formată din călăreți și pedestrași-arcași să-i întîmpine și să-i oprească la porțile Meseșului, dar aceștia, ocolind probabil fortificațiile de la Moigrad și Ortelec, după ce au traversat pădurile, au ajuns într-o singură zi în Valea Almașului. Aici „...s-au luptat între ei cu înverșunare, dar ostașii ducelui Gelu au fost biruiți și mulți dintre ei omorîți și încă și mai mulți făcuți prizonieri“, după cum relatează cronicarul³³. Retrăgîndu-se spre cetatea sa de scaun, situată lîngă Someș, Gelu a fost urmărit de soldații lui Tuhutum și omorît în valea Căpușului. Locuitorii țării, văzînd situația disperată în care se aflau, au făcut pace cu ungurii la Așchileu (Esculeu), alogîndu-l pe Tuhutum drept căpetenie. Se pare însă că înainte de a încheia această pace s-au mai dat și alte lupte, deoarece la cetățile de la Dăbîca, Cluj-Mănăstur și Morești au fost înregistrate distrugerii și avarii ce puteau fi cauzate de repetatele atacuri ale ungurilor și pecenegilor la începutul secolului X³⁴.

O altă formațiune autonomă intracarpatică este semnalată ca fiind țara lui Kulan (*terra Kulan*), pe care o moștenește ginerele său Beliud³⁵. Localizarea și întinderea acestui ducat sau voievodat nu este precizată în cronică, dar recent el a fost localizat în centrul Transilvaniei cu reședința la Alba Iulia, de aceea a fost numit „voievodatul de la Bălgrad—Alba Iulia“³⁶. Cercetările arheologice mai vechi sau recente confirmă această localizare. Astfel, recent s-a dovedit că zidurile castrului roman Apulum au fost reparate și refolosite pînă tîrziu în epoca feudală, iar o necropolă, încă în curs de cercetare, cuprinde mai multe sute de mor-

²⁹ Anonymus, *op. cit.*, p. 45.

³⁰ Șt. Pascu și colab., în *ActaMN*, V, 1968, p. 153 sq.

³¹ P. Iambor — Șt. Matei, în *AIAC*, 17, 1975, p. 291 sq; idem, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 599 sq; M. Rusu, în *Ziridava*, X, 1978, p. 159 sq; idem, în *RevRHist*, XXI, 1982, p. 366 sq.

³² Anonymus, *op. cit.*, p. 44.

³³ *Idem*, p. 45.

³⁴ M. Rusu, *op. cit.*, p. 370 sq.

³⁵ *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. G. Popa-Lisseanu, p. 21. Numele Kulan derivă foarte probabil de la denumirea tîrco-persană a mîgarului sălbatic (*Equus hemionus hemionus*), răspîndit pe un vast areal din Asia pînă în Europa centrală. Denumirea tîrcă (kulan = urechi mari) a fost preluată de slavi și de români sub forma kolun sau colun, păstrîndu-se astfel în numeroase toponime, cf. N. Vlăssă, în *ActaMN*, 15, 1978, p. 27 sq.

³⁶ K. Horedt, în *SCIV*, 5, 1954, p. 487 sq; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, 1971, p. 47.

minte din secolele VIII—X, ceea ce evidențiază importanța pe care a avut-o această cetate în perioada respectivă. Faptul că majoritatea mormintelor sînt creștine și numai un procent relativ redus este păgîn (cîteva morminte de incinerare atribuite slavilor și altele, în care lîngă scheletul uman se află și oase de cal, atribuite avarilor) atestă că locuitorii care au folosit această necropolă erau români, slavi și avari. Și la necropolele din zonă: Ciurbrud, Ghibom, Blandiana, Turdaș, Aiud, Teiuș etc., dateate de asemenea în secolele VIII—IX, sînt prezente cele trei etnii, adică românii, slavii și avarii³⁷. Datorită salinelor din zonă (Turda, Ocna Mureș, Ocnișoara), era firesc ca pe parcursul secolelor VIII—IX avarii să fi avut aici un puternic centru, care a continuat să dăinuiască pînă în secolul X.

Pe la mijlocul secolului X ducatul lui Kulan-Beliud se învecina la nord cu ducatul lui Gyula (*dux magnus et potens*), care stăpînea fostul ducat al lui Gelu. Acest Gyula a fost identificat cu principele Gylas, care în jurul anului 950 a primit de la împăratul Constantin Porfirogenetul titlul de *patricius*, iar pe episcopul Hierotheus l-a trimis să păstorească peste credincioșii din Transilvania, după ce în prealabil a fost uns de patriarhul Theophilactus³⁸. Deci, Gyla era vasal al împăratului bizantin, iar organizarea bisericească depindea de Constantinopol. Pe fiica acestui Gyla, Sarolta, la sfatul și cu sprijinul lui Beliud, a luat-o în căsătorie ducele ungurilor Geysa³⁹, dovedind că la acea dată el nu era vasal al ungurilor. Probabil spre sfîrșitul secolului X fiul acestuia, *Gyla minor* sau *rex Iulus*, cum mai este numit de cronicari, a înglobat ducatul lui Kulan-Beliud în regatul său, deoarece cronicile precizează că la 1002, cînd a avut război cu Ștefan I, el stăpînea întreg regatul Ultrasilvaniei, iar lupta finală s-a dat lîngă Alba Iulia („...ad Albam Transilvanem... munitiones civitatum”)⁴⁰. Deoarece acest Gyla a atarcat în repetate rînduri pe unguri și nu s-a lăsat convertit (la catolicism) de neofitul Ștefan I, acesta, după ce îl înfrînge, îl ia prizonier în Ungaria dimpreună cu întreaga familie, unde îl botează cu forță⁴¹, dar fiii lui, Bua și Bucna, vor fi căpeteniile răscoalei din 1046.

Dacă documentația scrisă referitoare la situația social-economică a locuitorilor acestor formațiuni politice prestatale este lacunară, în schimb cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii au adus contribuții substanțiale la reconstituirea cadrului istoric general și la o cunoaștere mai aprofundată a situației demografice. Cartînd descoperirile făcute prin săpături sistematice și sondaje arheologice efectuate pe întreg teritoriul României, constatăm existența a 398 așezări deschise, 30 cetăți și 78 necropole din sec. VIII—IX, precum și a 543 așezări, 51 cetăți și 74 necropole din sec. X—XI. Bogăția și diversitatea materialului documentar scos la lumină de cercetările arheologice și coroborat cu știrile culese din izvoarele scrise permit o nouă interpretare istorică a contextului general în care s-a petrecut apariția și închegarea primelor formațiuni statale românești.

³⁷ M. Rusu, în *AIAC*, 22, 1979, p. 47 sq; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 61 sq; idem, în *Studijne Zvesti*, 16, 1968, p. 103 sq.

³⁸ Cedrenus — Skylitzes, *Historiarum Compendium*, Bonn, 1939, p. 328; Zonaras, *Epitomae Historiarum*, III, Leipzig, p. 484.

³⁹ *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. Popa-Lisseanu, p. 21.

⁴⁰ Anonymus, *op. cit.*, p. 44; *Annales Hildesheimense*, ad a. 1003, în A. Gombos, *Catalog Font. Hung.*, I, p. 141; *Legenda Sancti Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta*, în *Script. Rer. Hung.*, II, p. 389 și 423; *Chronicon Posoniense*, în *Script. Rer. Hung.*, II, p. 33 și 36; *Chronicon Henrici de Mûgeln*, în *Script. Rer. Hung.*, II, p. 132—148 sq; *Chronicon Pictum Vindobonense*, în *Fontes Daco-Rom.*, 11, p. 32.

⁴¹ *Chronicon Pictum Vindobonense*, în *Fontes Daco-Rom.*, 11, p. 33, 43 sq, 46.

O atenție aparte a fost acordată cetăților și fortificațiilor din sec. IX—XI, deoarece studiarea lor permite o înțelegere mai realistă a transformărilor de ordin economic, social și politic petrecute în sinul societății în această perioadă de timp. Astfel, de pildă, numai în spațiul intracarpatic au fost cercetate 15 cetăți, la care mai pot fi adăugate și altele (Feldioara, Glogovăț, Cetatea de Baltă etc.), unde sondajele arheologice nu au furnizat date suficiente pentru o încadrare cronologică mai sigură, deși tehnica de construcție este similară cu a celorlalte cetăți⁴².

Apariția primelor fortificații transilvănene feudale timpurii este, în primul rând, rezultatul transformărilor de ordin economic și social petrecute în sinul populației autohtone. Fără îndoială, la acești factori au contribuit conjunctura istorică favorabilă, precum și repetatele incursiuni sau dislocări ale populațiilor venite din diferite direcții, determinându-i pe autohtoni să-și construiască fortificații, la adăpostul cărora puteau să-și apere avutul și ființa.

În stadiul actual al cercetărilor, ca urmare a observațiilor înregistrate referitor la tehnica de construcție, cetățile transilvănene pot fi împărțite în trei tipuri principale, chiar dacă pentru fiecare tip au fost înregistrate două sau mai multe faze de construcție. Nu putem prezenta amănunțit pentru fiecare cetate în parte observațiile înregistrate referitor la tehnica de construcție, de aceea vom aminti doar principalele elemente de fortificare ce le caracterizează, cu exemplificări concrete.

Primul tip de fortificație constă în unul sau mai multe valuri de pământ în fața cărora uneori se află, iar alteori nu se află o bermă, precum și unul sau două șanțuri de apărare, cu fundul plat sau în formă de albie. Înspre interior, la unele s-a înregistrat un drum de rond pietruit cu lespezi de gresie ori cu pietre de râu. Aproape toate cetățile sînt așezate pe terasele superioare ale văilor, izolînd vârful terasei cu pantele abrupte de restul platoului. La Morești, jud. Mureș, Dăbica, jud. Cluj și Fundu Herții, jud. Botoșani sînt cîte trei valuri de pământ cu șanțurile corespunzătoare, înglobînd un teritoriu fortificat deosebit de întins, ceea ce oglindește importanța lor strategică, istorică și economică în secolele IX—X. Excepție fac cetățile din cîmpie, Biharia, jud. Bihor, Pîncota, Zărand și Vladimirescu, jud. Arad, care, fiind așezate în lunca văilor, au o formă patrulateră, cu cîte un singur val de pământ și șanț de apărare⁴³.

Al doilea tip de fortificație constă dintr-o palisadă complexă, construită într-o tehnică specială, care, în urma unor puternice incendii ce au mistuit scheletul din lemn, a lăsat un strat unitar și compact de pământ ars, cărămiziu. Majoritatea acestor palisade sînt situate în spatele sau chiar pe muchia valurilor de pământ mai vechi. La Morești, Dăbica, Moigrad și Șirioara însă s-a constatat că palisada era construită și pe laturile care inițial nu fuseseră fortificate cu cîte un val de pământ. În schimb, la Dăbica, cea de a doua palisadă, cea de la incinta II, a fost construită numai pe latura dinspre platou, fiind în acel punct cea mai veche fortificație, peste care s-a construit ulterior, la sfîrșitul secolului XI, în două etape, un val masiv de pământ căptușit cu birne, iar peste acestea ziduri de piatră înălțate la începutul secolului XIII. La Cluj-Mănăstur, palisada incendiată se supra-pune pe toate laturile peste valul de pământ mai vechi, iar la Vladimirescu—Arad, după cum rezultă din observațiile stratigrafice, se pare că palisada incendiată este mai veche decît valul de pământ, în orice caz amîndouă fazele de fortificare au fost scoase din funcție pe la mijlocul secolului XI, deoarece peste ruinele ce-

⁴² M. Rusu, în *RevRHist*, 1982, p. 371.

⁴³ M. Rusu, în *Ziridava*, 10, 1978, p. 162.

tății se suprapune un cimitir datat cu monede de la regii Petru, Andrei I și Bela I⁴⁴.

Un grup cu totul aparte îl constituie cetățile de la Slon, jud. Prahova și Moldovenești, jud. Cluj, care au zidurile din blocuri fasonate și cărămizi la Slon, respectiv din blocuri paralelipipedice legate între ele cu scoabe de fier la Moldovenești. Tot la Moldovenești embletonul zidului este format din blocuri sfărâmate, legate între ele cu mortar de gips indicînd o tehnică de construcție bizantină. De fapt, cele trei tipuri de blocuri fasonate folosite la zidul de incintă al cetății de la Moldovenești sînt identice ca formă și dimensiuni cu cele aflate la cetatea bizantină de la Păcuiul lui Soare din Dobrogea⁴⁵. Construirea cetății de la Moldovenești într-o tehnică bizantină, dimpreună cu alte vestigii de factură bizantină, fragmente de capiteluri, ceramică smălțuită, amfore etc., ar sugera nu numai o influență bizantină, ci poate chiar o dominație politică, dacă ar fi să dăm crezare lui Anonymus (cap. XX), care spune despre Menumorut că era vasal al împăratului de la Constantinopol. De fapt, atît cele două cetăți de la Slon, cît și cetatea de la Moldovenești sînt situate în imediata apropiere a unor importante saline, iar ultima cetate este legată și de exploatarea aurului, deci importanța lor economică era suficient de mare pentru a trezi interesul bizantinilor ca să trimeată meșteri vasalilor lor pentru a construi aceste cetăți. Fenomenul nu este izolat, deoarece și capitala caganatului cazar, Sarkelul, a fost construită tot de către meșteri bizantini⁴⁶. Prezența acestor tipuri de fortificații, care devin treptat tot mai puternice, presupune și existența unei stratificări sociale, precum și o putere economică, militară și politică considerabilă, astfel că primele formațiuni statale românești pot fi comparate cu cele contemporane din alte părți ale Europei, dar mai ales cu cele vecine, în special cu cele ale slavilor. Tot în această grupă ar putea fi încadrate și fostele castru romane de la Alba Iulia, Turda, Cenad, care, după cum rezultă din cronici și documente cît și din cercetările arheologice, au fost reparate și refolosite pe parcursul secolelor XI—XIII⁴⁷.

Reconstituirea și precizarea concretă a tipurilor de obști sătești ce au dăinuit pe teritoriul României la populația autohtonă din acea vreme este dificilă, deoarece atît izvoarele scrise, cît și documentația arheologică sînt lacunare, deci insuficiente. Totuși, este de presupus că în anumite zone au putut dăinui, datorită unor factori obiectivi, reminiscențe ale obștii gentilice influențate într-o oarecare măsură de obștea germană, ori slavă, sau chiar nomadă, astfel că obștea sătească vecinală a autohtonilor a putut îngloba și unele reminiscențe și influențe ale acestora. În unele zone însă, unde tradiția Imperiului roman a fost mai puternică, s-a putut trece direct la obștile teritoriale, atît de caracteristice Imperiului bizantin. Cele două tipuri de așezări, adunate și răsfirate, constatate pe cale arheologică pe întreg teritoriul țării, ar pleda în favoarea coexistenței acestor tipuri de obști sătești, rămînînd ca cercetările viitoare să precizeze mai concret, în care zonă predomină obștile vecinale, respectiv cele teritoriale. Pînă în prezent s-a constatat că la cîmpie, pe văile mănoase, ori în toate zonele cu cernoziom, unde se practica o agricultură pe scară mai largă, erau mai rentabile obștile teritoriale, deoarece bo-

⁴⁴ P. Iambor — Șt. Matei, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 600 sq; M. Barbu — M. Zdroba, în *Ziridava*, 11, 1979, p. 181 sq.

⁴⁵ K. Horedt, *Contribuții*, p. 136 sq; M. Rusu, în *Apulum*, 9, 1971, 729 sq; P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare, cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 27 sq; M. Comșa, în *Dacia*, 22, 1978, p. 303 sq.

⁴⁶ P. B. Golden, *Khazar Studies*, în *Bibl.Orient.Hung.*, 35, 1980, p. 85 sq.

⁴⁷ M. Rusu, în *RevRHist*, 1982, p. 364 sq.

găția solului în substanțe nutritive permitea cultivarea cerealelor, în special a meiului și a grîului, fără întrerupere. Obștile sătești din aceste zone aveau pe aceeași vatră a satului o continuitate de locuire timp de mai multe secole, după cum o dovedesc cercetările arheologice. În zonele deluroase sau chiar submontane, unde solurile erau mai sărace în substanțe nutritive, era necesară o alternare a terenurilor agricole, astfel că după 2—3 ani parcelele cultivate cu cereale erau lăsate să se înțelească, fiind desțelenite alte loturi pentru agricultură. În aceste zone practicarea asolamentului a dăinuit multă vreme, pînă în epoca feudală, astfel că obștile vecinale, îmbinate cu cele păstorești, erau cele mai adecvate condițiilor pedologice, climatice și geografice în zonele respective.

Cercetările arheologice efectuate atît în așezările fortificate, cit și în cele deschise sau în necropole au furnizat un material documentar suficient de concludent pentru ca, dimpreună cu folosirea știrilor din izvoarele scrise, să încercăm o reconstituire a situației social-economice în acea vreme.

În *Gesta Hungarorum* și în *Legenda Sancti Gerhardi* sînt prezentate demnitățile principale din acea vreme, chiar dacă autorii folosesc uneori termeni uzuali perioadei în care scriu ei, adică secolul XII, influențați fiind și de terminologia latinei medievale. Astfel, conducătorii formațiunilor statale amintite sînt numiți constant duci, termen folosit și pentru conducătorii supremi ai ungarilor (Alenus și Arpad) sau rutenilor (dux Ruthenorum). Același termen de duce îl folosește Anonymus și pentru comitele curial sau pîrcălabul cetății Hung, precizînd că în limba localnicilor acesta se numea *duca*⁴⁸. În schimb, pe hanul sau țarul Bulgariei îl numește marele duce, deosebindu-l ca rang de regii Ungariei (începînd cu Ștefan I) și de împăratul bizantin. Această ierarhizare era conformă societății feudale, în care ducele era vasal al regelui, iar regele vasal al împăratului. Fără îndoială că în sec. IX—X procesul de feudalizare nu era chiar atît de avansat, deși ducele sau voievodul Gelu, de pildă, era comandantul suprem al armatei (*exercitum suum*) și stăpîn deplin al cetății de reședință (*castrum suum*) ori al altora ce făceau parte din ducatul său. Astăzi este greu de precizat dacă comandantul unei cetăți, pe care localnicii, respectiv românii îl numeau *duca*, era stăpîn deplin al cetății respective, inclusiv al teritoriului mai mult sau mai puțin întins ce ținea de ea, sau era numai dregător superior ales, care, pentru funcția militaro-administrativă pe care o deținea, primea în schimb un venit corespunzător demnității sale. Aceste unități teritoriale numite ducate (de români), cnezate (de slavi) sau jupanate (de avari) erau egale în rang cu cetatea de reședință a marelui duce ori voievod sau, eventual, erau dependente de aceasta. Conform relatărilor lui Anonymus, comandanții unităților de armată aliați ducelui Glad, pe care el îi numește duci sau cnezi, erau subordonați acestuia, iar urmașul lui Glad, Ahtum, era un domnitor puternic și bogat care avea subordonați numeroși nobili (*nobiles*) stăpînitori de moșii întinse (*allodia*) și curți proprii (*curiae*). El era de asemenea stăpîn peste numeroase herghelii de cai, cirezi de vite și turme de oi, îngrijite de păstori (*pastores*), iar o roabă (*ancilla*) măcina făina cu o rîșniță⁴⁹. Armata era formată din călăreți (*equites*) și pedestrași (*pedites*), recrutați, fără îndoială, din obștile sătești libere. La aceste categorii mai putem adăuga pe diverșii meșteșugari: mineri, fierari, argintari, dulgheri, pielari, olari etc., atestați indirect prin numeroase descoperiri arheologice. De asemenea, nu trebuie uitați plutașii și cărăușii ce transportau sarea la mari distanțe, precum și negustorii care

⁴⁸ Anonymus, *op. cit.*, p. 35.

⁴⁹ *Legenda Sancti Gerhardi*, în *Script.Rer.Hung.*, II, p. 484 sq. 489 sq.

vehiculau o serie întreagă de bunuri, atât străine, cât și autohtone⁵⁰. Pentru a exemplifica diversitatea și măiestria meșteșugarilor din acea vreme, este suficient să amintim marile depozite descoperite pe cale arheologică de la: Birlogul, Curcani, Dragosloveni, Grumezoaia, Radovanu etc.⁵¹, cuprinzând sute de unelte, arme, piese de harnașament etc., sugestivă ilustrare a diverselor meșteșuguri și îndeletniciri practicate. Necropolele și așezările cuprind, de asemenea, ca inventar arheologic, diferite unelte și arme, obiecte de podoabă din aur, argint, bronz, plumb, sticlă, os etc., monede și alte produse, ce oglindesc un înalt stadiu de dezvoltare a culturii materiale⁵².

Sugestivă și interesantă este similitudinea dintre iobagii cetății (*iobagiones castris*), atestați documentar doar în documentele din sec. XII—XIII⁵³, și stratioții bizantini, deoarece și unii și alții, în schimbul loturilor de pământ pe care le aveau în folosință, erau obligați să participe la război în caz de pericol, apărind cetățile de care aparțineau, ori să le vegheze sau să le repare în timp de pace. Deoarece acești iobagi ai cetăților sînt amintiți numai în legătură cu cetățile regale, reședințe de comitat, atestate documentar pe teritoriul Transilvaniei în secolul XII: Crasna și Dăbica la 1164, Solnoc la 1166, Cluj și Alba Iulia la 1177⁵⁴, ni se pare firesc ca ei să fie o moștenire mai veche din secolele precedente, deoarece cercetările arheologice au demonstrat că la cetățile comitatense de la Dăbica, Alba Iulia, Cetatea de Baltă, Biharia, Arad, Cenad, sub fortificațiile din secolul XII, există altele mai vechi, care încep în unele cazuri încă din secolul IX⁵⁵ (cetățile Crasna, Solnoc, Satu Mare etc. nu au fost încă cercetate prin săpături arheologice sistematice). Probabil că loturile cultivabile primite în folosință de către iobagii cetății din pământul cetății (*terra castris*) erau de mărimi variabile, în funcție de gradul pe care îl aveau respectivii în armată (soldat, decurion, centurion). După năvălirea tătarilor din anul 1241, nobilimea și biserica, profitînd de situația precară a regatului, încearcă și reușesc treptat să acapareze pământurile iobagilor, aservindu-i cetății; numai puțini dintre aceștia, datorită unor merite speciale, au fost înnoșilați, primind moșia respectivă în stăpînire ereditară⁵⁶. În Imperiul bizantin, acest proces de aservire a stratioților s-a petrecut mai repede, desăvîrșindu-se spre sfîrșitul secolului XI și începutul secolului XII, cu toate că stratioții s-au răscolat în repetate rînduri, cum au făcut-o și cei din cetățile de la Dunărea de Jos în anii 1072—1074 și 1087, perioadă în care ei au avut o autonomie politică și militară totală față de imperiu⁵⁷.

⁵⁰ P. Iambor, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 75 sq.

⁵¹ I. Nania, în *Stud.Com. Pitești*, 2, 1969, p. 117 sq; M. Comșa și colab., *SCIV*, 20, 1969, p. 425 sq și 621 sq; D. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI*, Iași, 1968, p. 108 sq; J. Henning, în *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*, Berlin, 1982, p. 531 sq.

⁵² A. Dankanits — I. Ferenczi, în *Materiale și cercetări arheologice*, 6, 1959, p. 605 sq; D. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI*, Iași, 1981, p. 43 sq.

⁵³ *DIR*, sec. XI—XIII, vol. I, 1951, p. 49, 54, 60 sq, 65, 69 sq, 71, 94 sq, 134, 191, 318 sq; *DIR*, sec. XIII, vol. II, 1953, p. 72 sq, 112 sq, 176 sq, 216 sq; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 308 sq.

⁵⁴ *DIR*, sec. XI—XIII, vol. I, p. 3, 4, 6, 8; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 131 sq.

⁵⁵ M. Rusu, în *RevRHist*, p. 164 sq.

⁵⁶ *DIR*, sec. XIII, vol. II, p. 99, 105 sq, 189 sq, 242, 309 sq, 350.

⁵⁷ Attalates, *Historia*, ed. I. Bekker, Bonn, 1853, p. 204 sq; Skylitzes, ed. N. Tsokaris, Thessalonik, 1968, p. 166; Zonaras, *Epitomae Historiarum*, XVIII, 7, 3, ed. Büttner — Wobst, Bonn, 1897, III, p. 713 sq; N. Ș. Tanașoca, în *RevRHist*, XXII, 1973, p. 61 sq.

Despre o organizare ecleziastică a formațiunilor statale amintite, știrile scrise sînt sărace și incidentale; în schimb, cercetările arheologice scot la lumină mereu alte biserici din această vreme, iar necropolele, prin ritul de înmormîntare și inventarul pe care îl au, sînt în cea mai mare parte creștine.

*Legenda Sancti Metodii*⁵⁸ relatează că la slavii moravieni au venit misionari înainte de misiunea fraților Chiril și Metodiu, din anul 863, „...de la vlahi, greci și nemți”; deci, alături de bizantini și carolingieni, și românii au contribuit la încreștinarea slavilor. Pentru a trimite astfel de misionari, erau necesari preoți care să fi cunoscut și limba slavă. Probabil că după episcopul Ursus au urmat și alți episcopi, despre care astăzi nu avem știri concrete, dar este evident că trimiterarea unor misionari trebuia să fie organizată de un episcop, așa cum a făcut-o și episcopul Virgilius din Salzburg, cînd a trimis misionari la carantani și bavarezi⁵⁹. Dealtfel, legăturile dintre români și moravieni au continuat, deoarece o știre tîrzie, relatată de Stridowski în *Sacra Moravia*⁶⁰, arată că printre ucenicii lui Chiril și Metodiu, care au răspîdit învățătura lor în alte părți, se afla și Zandov în Dacia și Moznopon în munții vlahilor, de la care probabil românii au adoptat și alfabetul chirilic.

Izvoarele scrise bizantine relatează că în jurul anului 950 prințul Gylas a primit titlul de *patricius*, iar episcopul Hieroteus a fost foarte probabil însoțit de preoți, diaconi și călugări care depindeau de patriarhia din Constantinopol⁶¹. La mănăstirea Sfîntului Ioan Botezătorul din orașul Morisena (*urbs Morisena* = Cenad), în jurul anului 1000, se aflau un stareț și călugări greci (deci care aparțineau de Constantinopol), iar a treia parte din locuitorii orașului Morisena slujeau mănăstirii și călugărilor⁶². Deci exista o organizare bisericească, cu toate implicațiile ei, chiar dacă știrile scrise sînt atît de sărace.

În concluzie, credem că, datorită condițiilor social-economice și politice specifice și procesului de feudalizare destul de avansat în care se aflau formațiunile autonome prezentate mai sus, ele pot fi considerate ca formațiuni statale feudale începătoare, ce și-ar fi urmat o evoluție firească, dacă nu ar fi fost înglobate treptat și în timp destul de îndelungat în regatul arpadian⁶³.

Înainte de a încheia, doresc să amintesc în treacăt răscoala din anul 1046, condusă de Bua și Bucna, fiii ducelui Gylas al Transilvaniei. Această răscoală, pornită inițial dintr-un motiv politic clar, acela de a alunga pe regele Petru și suita sa, a ajuns în final, datorită revendicărilor economico-sociale, să evidențieze și rivalitatea dintre partizanii catolicismului și păgînismului. Telul răsculaților, numiți de cronicari cînd eretici, cînd păgîni, era: „...să fie uciși episcopii, și clerul, să fie omorît dijmuitorul, să se reia legea păgînă, să se șteargă orice fel de dări și împreună cu nemții și latinii lui Petru să le piară pe veci amin-tirea”⁶⁴. Într-adevăr, răsculații reușesc să omoare trei episcopi (Gerhardus, Bestricus și Buldus), precum și alți demnitari laici, iar pe regele Petru, după ce-i omoară suita, îl orbesc conform obiceiului de a pedepsi pe uzurpatorii de tron,

⁵⁸ T. Lehr-Splawinski, *Zywoti Konstantina i Metodego, Poznań*, 1950, p. 106.

⁵⁹ *Conversio Bogoariorum ed Carantanorum*, 5, 7, ed. Milko Kos, Ljubljana, 1936, cf. Szádeczky-Kardoss, *op. cit.*, p. 102.

⁶⁰ Studowski, *Sacra Moravia Historia sive vita S.S. Cyrillii et Metodii*, Saltbach, 1770, p. 231.

⁶¹ Cedrenus — Skylitzes, *Historiarum Compensium*, Bonn, 1939, p. 328; Zonaras, *Epitomae Historiarum*, III, Leipzig, p. 484.

⁶² *Legenda Sancti Gerhardi*, cap. VIII, în *Script.Rer.Hung.*, II, p. 482 ss.

⁶³ *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. Popa-Lisseanu, p. 61, 65, 75.

⁶⁴ *Idem*, p. 43.

cum fusese el considerat de către răsculați. În locul lui a fost ales ca rege Andrei I, care însă curînd după încoronare a interzis practicarea păgînismului și probabil și a ortodoxismului, de aceea cronicarul subliniază că el a mai fost supranumit *catholicus*⁶⁵.

Dar, curînd după urcarea pe tron a regelui Bela I, „...toți țărani și robii cu întreaga gloată din Ungaria” s-au răsculat din nou, venind în capitala țării, la Alba, deși regele a încercat să ușureze poporul de servituți, scutindu-l de prestațiile obișnuite și de datoriile bănești mai vechi. Răsculații, prin reprezentanții lor, cereau regelui: „Permite-ne să trăim în ritul păgîn al părinților noștri, să omorîm cu pietre pe episcop, să strangulăm pe preoți, să spînzurăm pe perceptori, să dărîmăm bisericile, să spargem clopotele”⁶⁶. Regele a reușit cu ajutorul soldaților să omoare căpeteniile și o parte din răsculați, potolind astfel revolta.

Am semnalat în treacăt aceste răscoale nu numai pentru că unele dintre căpetenii și o parte dintre răsculați erau locuitori ai formațiunilor autonome prezentate, ci mai ales pentru a evidenția și mai mult importanța primelor răscoale țărănești, de la a căror izbucnire au trecut peste 1000 de ani. Numărul mare al țăranilor și robilor care au participat la răscoală, revendicînd desființarea dărilor și stîrpirea dijmuitorilor sau perceptorilor — mai mult străini aduși de regele Petru —, arată clar, care era de fapt scopul răscoalei. La nemulțumirile de ordin economico-social s-au adăugat și cele de ordin religios, care se pare că au devenit deosebit de acute după sciziunea dintre Constantinopol și Roma, în anul 1054. Faptul că în repetate rînduri răsculații sînt numiți de către cronicari cînd eretici, cînd păgîni arată că atît ortodocșii, cît și cei de curînd convertiți la catolicism erau nemulțumiți, mai ales de dijmele pe care le pretindea clerul catolic, de aceea și răzbunarea răsculaților a fost aspră. Omorîrea a trei episcopi catolici, precum și a altor demnitari laici, mai ales din suita regelui Petru, arată, care a fost de fapt ținta răsculaților. Studiarea mai aprofundată a acestor răscoale, dimpreună cu întreg contextul istoric contemporan, ar putea aduce o înțelegere mai clară, mai realistă a evenimentelor istorice petrecute în această perioadă de început a relațiilor feudale din bazinul carpato-dunărean.

MIRCEA RUSU

⁶⁵ *Idem*, p. 46.

⁶⁶ *Idem*, p. 52.

DONJONUL CETĂȚII DĂBICA

Ultimele cercetări arheologice la complexul medieval-timpuriu de la Dăbica au urmărit, în incinta I, surprinderea unor detalii suplimentare, pe baza indiciilor mai vechi, legate de începutul fortificației cu val de pământ și palisadă, precum și de faza finală de funcționare a cetății. În 1982, în S 3/I, deschisă la 1 m distanță spre nord de S I/caseta A (1966)¹ și paralelă cu aceasta, au fost descoperite între m 5—8,50 temeliile de piatră ale unei construcții solide, care s-au dovedit a fi — spre surprinderea noastră — ale unui *donjon*, nebănuit în acest sector restrâns al incintei, rămas nesăpat (fig. 1).

Stratigrafia amintitei secțiuni (S 3/I) se prezintă în felul următor (fig. 2): imediat sub nivelul vegetal deranjat în bună parte de gropi moderne urmează un strat gros și compact de cultură, conținând o mare cantitate de ceramică feudală, câteva piese de metal și oase de animale. Între m 0—1,50, grosimea acestui strat este de 0,75 m, suprapunându-se peste valul de pământ, mai vechi, căptușit cu birne, de pe latura de vest a cetății, între m 1,50—5,50 (până la colțul sudic al fundației zidului) grosimea lui ajungând până la 1,20—1,40 m. Între m 1,50—5,50, sub acest nivel, s-a constatat un altul cu o grosime de 0,30—0,40 m, cu multă piatră mărunță, arsură, cărbune și cuie de fier, provenite, evident, de la distrugerea turnului. În continuare, spre mijlocul incintei cetății, adică spre est de fundația donjonului, între m 11,60—17, sub același nivel cu materialul feudal, a fost găsită o platformă din lut galben bătătorit, groasă de 0,35—0,45 m, amenajată în perioada de funcționare a turnului donjon. Doar din partea superioară a acestei platforme au fost recoltate câteva fragmente ceramice. Imediat sub această platformă urmează humusul antic, care conține o mare cantitate de ceramică aparținând culturilor *Tisa* și *Coțofeni*. De altfel, în cercetările din 1965—1966, din vecinătatea acestui sector, în S I și în caseta A a S I, au fost descoperite locuințe neolitice cu o imensă cantitate de ceramică². Ceea ce surprinde, este faptul că nici în această secțiune și nici în caseta B, unde s-a săpat până la pământul viu, nu s-a descoperit nici un element de cultură materială care să dovedească o locuire în faza de funcționare a fortificației cu val de pământ și palisadă (sec. IX—X), ceea ce face să confirme presupunerea mai veche, că centrul incintei era liber, eventualele locuințe și alte anexe aflându-se numai în preajma valului și adosate acestuia, așa cum o dovedesc urmele materiale din S I, caseta A (1966) și S 4/I (1983).

În caseta B, deschisă pe latura de nord a S 3/I, cu laturile de 12×13 m, au fost dezvelite fundațiile donjonului, cu plan rectangular, având laturile inegale: latura de N-V de 11 m, cea de S-V de 9 m, cea de S-E de 10 m, iar cea de N-E de 11,5 m. Grosimea temeliei este în general de 2,60 m, doar a laturii de N-V

¹ Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann, Șt. Matei, *Cetatea Dăbica*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 159, 166—167.

² N. Vlăssă, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 67 și urm.

este de 2,80, spre colțul de N ajungînd chiar la 3 m. Se pare că a fost construită inițial în acest mod, deoarece colțul acesta era mai periclitat încă din vechime, datorită înclinării terasei spre capătul din nordul incintei cetății. Înclinarea se poate constata la fundațiile zidurilor de est și de vest care închid incinta și mai ales la refacerea și îngroșarea zidului transversal (prăbușit în mod evident la un moment dat) adosat, care unea cele două ziduri de incintă amintite³.

Fundația donjonului a apărut la adîncimi variabile: între 0,45/0,60 m și 1,40 (pe latura de S-E, datorită unor gropi moderne), față de nivelul actual de călcare. Este construită din piatră de carieră în tehnica *opus incertum*, puțin diferită de cea a zidurilor de incintă și folosindu-se un mortar pe bază de var și nisip de o calitate mai proastă. Interiorul a fost golit pînă la adîncimea de 1,95—2,15 m (n.a.), pînă la o podea, constînd dintr-un strat de nisip și pietriș mărunt uniform și compact. Foarte probabil este vorba de interiorul unui subsol, în temelia fundației neexistînd nici o deschizătură, intrarea în turn făcîndu-se, din motive de securitate, pe la unul din nivelele superioare cu ajutorul unei scări.

Pe podea, ca de altfel și în pămîntul de umplutură din interiorul turnului, amestecat cu mult cărbune, printre pietrele mari și mici căzute, s-a găsit o imensă cantitate de ceramică, cuie și alte obiecte de metal (cuțite, pîteni, vîrfuri de săgeți, potcoave, scoabe, cîteva accesorii vestimentare, pieșe de podoabă etc.). Din umplutura de pe podea provin nouă pastile de monede neștanțate, cu diametrul de 15—16 mm, tăiate rudimentar, avînd miezul din cupru, iar suprafața ușor argintată. Descoperirea acestor piese indică posibilitatea ca în acest loc să fi existat o încercare de batere de monede false⁴. De altfel în 1966, în S I, caseta A, în apropierea fundației de piatră a turnului de lemn, s-au descoperit două pastile de argint, ceva mai mici, precum și o plăcuță de cupru argintat de 3×1 cm, din care se puteau tăia asemenea pastile. Una dintre pastile are ștanțat pe o parte un motiv floral, caracteristic pentru emisiunile friesachiene (sec. XIII).

În ceea ce privește materialul arheologic și în special ceramica provenită din interiorul turnului și din stratul de cultură din exterior, contemporan cu perioada sa de funcționare, se constată în general o unitate.

Predomină într-o proporție considerabilă fragmentele ceramice de culoare neagră și cenușie, provenind de la vase borcan, unele foarte mari, fără țorți, lucrate în majoritatea cazurilor la roată cu turație rapidă, cu pereți relativ subțiri, în cele mai multe cazuri neornamentate. O cantitate oarecare de fragmente sînt ornamentate cu linii orizontale incizate, dispuse paralel sub buză și pe umărul vasului. Buzele vaselor nu sînt puternic evazate, ci ușor răsfrînte și țeșite. Într-o

³ În mijlocul acestei mici incinte, formată din cele trei ziduri, se află o groapă care a fost săpată probabil în perioada de funcționare a valului de pămînt întărit cu birne de lemn, posterior palisadei. Asupra funcționalității ei s-au emis diferite ipoteze. Groapa este practică în stîncă, avînd o formă pătrată cu laturile de 4×4 m și a fost golită pînă la adîncimea de 19 m față de nivelul actual de călcare. Lucrările fiind întrerupte din motive de securitate, evident, nu s-a ajuns pînă la fundul acestei gropi. S-ar putea totuși ca ea să fi servit drept tunel de refugiu în caz de atac, avînd ieșirea undeva în partea inferioară a pantei terasei pe care este construită cetatea (fapt constatat și la cetatea din pădurea de deasupra satului Zalnoc — Sălaj). În interiorul tunelului, în peretele de stîncă au fost găsite două nișe dreptunghiulare, la nivele diferite, adînci de cca 0,50 m, cu pereții afumați datorită probabil folosirii unor făclii sau lumînări. Dintre obiectele găsite în umplutura gropii provine și un fragment de sfeșnic.

⁴ Cercetările arheologice de la cetatea Lita au dovedit existența unui atelier de bătut monede false care a funcționat în sec. al XV-lea și la începutul celui următor (P. Gyulai, Fr. Pap, A. Palkó, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 521—525).

cantitate mai mică, s-a găsit ceramică foarte fină de culoare cenușie, cu pereții foarte subțiri, neornamentată sau ornamentată, cu caneluri și cu șampilă. Aceasta pare să fie de import (deși o replică locală a ei, dar de o calitate inferioară, se găsește din abundență) și este un atribut cultural al acelor *hospites* regali, colonizați în a doua jumătate a veacului al XIII-lea în mai multe centre din Transilvania de nord-vest. În general ceramica se datează cu precădere în a doua jumătate a veacului al XIII-lea și în cel următor, ea fiind frapant asemănătoare cu cea aflată în așezarea din incinta a IV-a, care suprapune parțial cimitirul din secolele XI—XII⁵ (pl. I). Două fragmente ceramice remarcabile, de culoare portocalie-roșietică, modelate cu mîna dintr-o pastă uniformă, provin de la o *aquamania*. Unul reprezintă o față umană și a fost descoperit în S 3/I, iar celălalt, descoperit în caseta A a S I (1966), la 0,50 m spre sud de S 3/I, reprezintă mijlocul și partea inferioară a unui corp uman, ușor ieșită în relief, la care se detașează picioarele. Mijlocul este încins cu o curea avînd în centru o cataramă, cureaua, cît și diagonala prinsă de ea fiind ornamentate cu incizii circulare (pl. II). Asemenea piese se datează în sec. al XIII-lea. Tot pentru o datare în sec. XIII pledează și fragmentul de ancadrament în arc semicircular provenind de la o fereastră a donjonului. Piese de metal cele mai caracteristice se datează în sec. XIII—XIV (pl. III și IV)⁶. De altfel acest material arheologic este cel mai recent din complexul de la Dăbica, confirmînd faptul, pe lângă alte observații făcute în decursul cercetărilor de aproape două decenii, că la sfîrșitul veacului al XIII-lea sau la începutul celui următor, în urma unor evenimente dramatice, cetatea a fost distrusă și apoi abandonată. Chiar dacă există unele piese arheologice provenind din incinta I care se pot data mai tîrziu, acestea sînt puține și nu pot atesta o locuire intensă în veacurile XIV—XV⁷. Donjonul descoperit în 1983 aruncă o lumină nouă asupra fazei finale de funcționare a cetății de comitat.

Deși nu se poate vorbi de un raport direct între grosimea fundației și înălțimea donjonului, totuși putem presupune că cel de la Dăbica trebuia să fi fost

⁵ *ActaMN*, V, 1968, p. 175. Pentru analogii ale ceramicii din sec. XIII—XIV de la Dăbica din incinta I și din așezarea aflată în incinta a IV-a care se suprapune peste cimitirul din sec. XI—XII, vezi I. Holl, în *BpR*, XVI, 1955, 147 și urm.; idem, în *BpR*, XX, 1963, p. 335 și urm.; N. Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200—1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984, p. 122—127. Într-un document din 1290 este amintit un „oaspete”, pe nume Gebhard, care avca un pămînt la Dăbica (*DIR*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, II, p. 315).

⁶ Materialul arheologic din incinta I, ca de altfel și din alte sectoare ale cetății, nu permite o datare mai tîrzie de veacul al XIV-lea. Lipsesc anumite forme specifice de vase, ceramica pictată, vasele cu torti și cu pereții foarte subțiri, precum și capacele, caracteristice veacurilor XV—XVI. De asemenea, lipsesc cahlcele medievale. Deși s-au descoperit foarte mulți pîteni cu rozetă, din sec. XIII—XIV, lipsesc cei cu rozetă și cu spinul lung, caracteristici veacului al XV-lea. (Pentru încadrarea cronologică a pîtenilor, vezi Nagy Géza, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 51—74; Zofia Hilczerówna, *Ostrogi Polskie z X—XIII wieku*, Poznań, 1956). Nu s-au descoperit unelte, arme, piese de podoba și — ceea ce este mai important — monede care să depășească veacul al XIV-lea (cu excepția celor găsite în cimitirul de la Boldigă, unde lăcașul de cult și necropola funcționează pînă în evul mediu tîrziu).

⁷ Nu excludem posibilitatea ca, în urma pierderii importanței strategice a cetății, cînd ea a fost cedată de rege unor particulari, amenajările din incinta I să fi fost făcute de către banul Mikud din familia Kukuens-Renolth și de către urmașii săi (P. Iambor, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 217), care și-au adăugat numelui particula de Dăbica (*Dobokai*).

destul de masiv, încadrându-se din punct de vedere planimetric în arhitectura obișnuită pentru sfârșitul sec. al XIII-lea din Transilvania⁸.

Raportat la turnul de lemn cu fundație de piatră din imediata vecinătate, conform stratigrafiei, donjonul a fost construit ulterior. Foarte probabil, acel turn de observație ridicat deasupra șanțului incintei I, poate chiar înaintea curtinei de piatră, după ce a ars⁹, a fost abandonat și în apropierea lui s-a construit un donjon puternic. Temelia acestuia, în colțul de nord-vest, străpunge nivelul de construcție cu mortar și pietriș al zidului de incintă de pe latura de vest a cetății, indice sigur pentru ridicarea sa într-o perioadă ulterioară construirii curtinei. N-ar fi exclus ca în aceeași vreme cu donjonul să fi fost ridicat cel de al doilea zid din partea de nord a incintei, care îl încalecă parțial pe cel anterior (distrus fie cu ocazia unui atac, cum a fost cel al tătarilor din 1285, fie în urma unei prăbușiri naturale), realizându-se închiderea între zidurile de est și vest ale incintei. Tehnica de construcție, precum și mortarul de o calitate mai slabă pledează pentru simultaneitatea lor.

Cu ocazia aceleiași campanii de săpături din 1983, a mai fost verificat sistemul de fortificare cu val de pământ și cu palisadă din incinta I. În S 4/I trasată pînă în punctul cel mai înalt al valului, fără a fi prelungită peste șanț, s-a constatat următoarea situație (fig. 3): sub stratul vegetal, între m 0—3 și 10—13 se succed lentile de pământ negru și galben din val, scoase și aruncate din șanțul de apărare. Între m 2—10, au fost surprinse urmele palisadei incendiate, printr-un pământ de culoare roșie-cărămizie, care între m 6,50—10 are o grosime între 0,75—1,15 m. Între m 9,50—10, în valul de pământ a fost observată groapa unui stîlp, adîncă de 1,50, care intră în lutul galben pînă la 2,25 m (n.a.). O altă groapă de stîlp a fost surprinsă în dreptul m 7,50, la 1 m de pereții de nord și de sud ai secțiunii, distanța dintre cei doi stîlpi fiind de aproximativ 2 m (avînd în vedere curbura valului). Ei aveau menirea de a susține palisada, în spatele lor, spre interiorul incintei, aflîndu-se masa cea mai compactă de pământ ars, cu calupi pe care s-au imprimat urmele birnelor longitudinale și transversale ce alcătuiau țesătura construcției. Sub acest pământ roșu, la adîncimea de 1,50 (între 0—2 m) și 1,75 m (între m 2—10), se află humusul antic, în care abundă ceramica neolitică. Doar în dreptul m 5, în partea superioară a stratului de humus, deasupra unui nivel de pietre ce alcătuiau drumul de rond, au fost găsite, pe o vatră, mai multe fragmente ceramice, precum și o armătură de fier, care putea constitui un suport pentru vasele așezate deasupra focului (pirostrie). Pe fundul unui vas s-au găsit semințe de mei carbonizate. După tehnica de confecționare, ceramica aceasta este asemănătoare cu cea descoperită pe cele două vetre de pe același drum de rond, în S I, caseta A (1966) alături de cei patru nasturi de argint în formă de clopotei, decorați cu granule¹⁰. Vasele, lucrate la roată, dintr-o pastă cu mult nisip, au buzele destul de evazate, sînt decorate în partea superioară cu linii paralele incizate sau cu linii ondulate simple ori dispuse în mănunchiuri

⁸ O încercare mai recentă de sistematizare a problematicei legate de construcția și funcționalitatea donjoanelor o face Adrian A. Rusu, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 177—197. Nu-i reproșăm autorului că la data elaborării studiului considera închiderea din colțul de nord al cetății de piatră de Dăbîca drept un donjon. Planimetric și după grosimea fundațiilor, recent descoperitul donjon de la Dăbîca își găsește multe analogii în Transilvania. Cea mai apropiată se poate face cu cel de la Cetatea de Baltă, amîndouă fiind ridicate de altfel în cetăți centre de comitat. Curtina Cetății de Baltă însă a fost ridicată într-o perioadă posterioară donjonului.

⁹ *ActaMN*, V, 1968, p. 167.

¹⁰ *ActaMN*, V, 1968, p. 158.

(pl. V). Cel mai sigur ele se datează în sec. al X-lea, atunci cînd funcționa palisada. Vatra pe care se găseau a fost acoperită cu pămîntul înroșit prăbușit spre interior după incendierea palisadei.

Cele cîteva constatări făcute cu ocazia acestor ultime cercetări în incinta I a cetății de la Dăbica nu infirmă cele observate în decursul campaniilor mai vechi de săpături, ele contribuind la o nuanțare a cronologiei acestui obiectiv și a problemelor legate de începuturile și mai ales de etapa finală a existenței întregului complex.

PETRE IAMBOR

LE DONJON DE DĂBICA

(Résumé)

L'étude présente les résultats des fouilles archéologiques entreprises dans la première enceinte de la forteresse de Dăbica pendant les campagnes de 1982—1983, quand ont été découverts les fondements en pierre d'un donjon avec un plan quadrilatère, construit probablement dans la seconde moitié du XIII-ème siècle.

On relève que, chronologiquement, le donjon a été bâti après la construction des murs en pierre de la forteresse.

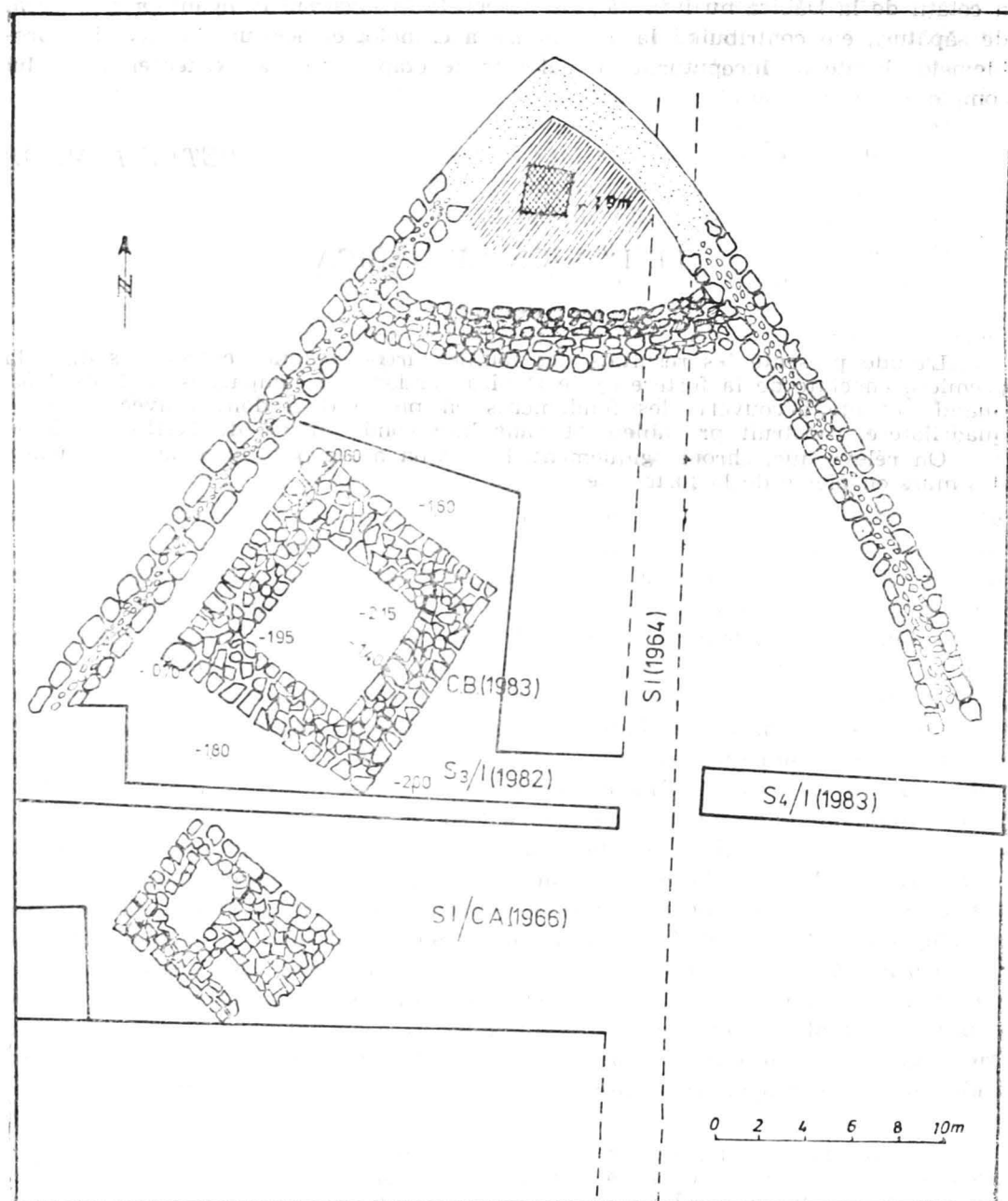

Fig. 1 — Curtinele de piatră și fundația donjonului din incinta I a cetății Dăbica.

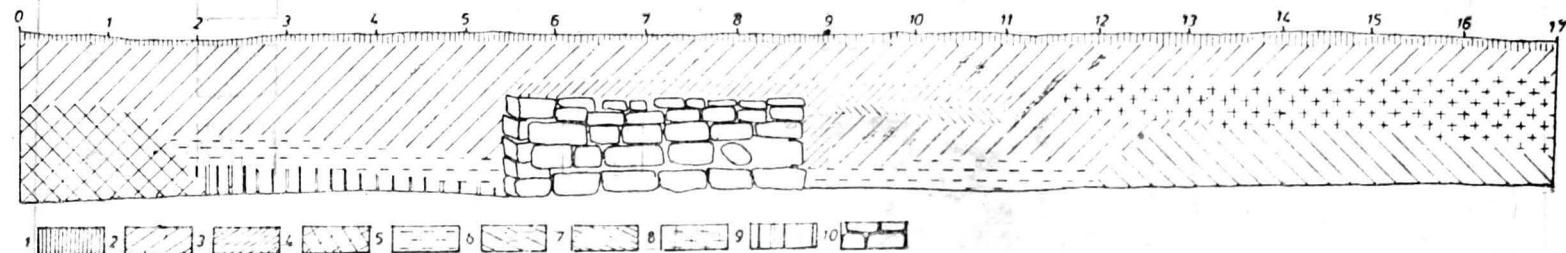

Fig. 2 — Profilul de nord al S 3/I; 1 — sol vegetal; 2 — nivel cu material arheologic, din sec. XIII—XIV; 3 — strat de nivelare după demolarea donjonului; 4 — valul de pământ cu birne de lemn (sec. XI—XII); 5 — strat compact de arsură cu pietre; 6 — humus antic cu material neolitic; 7 — lentilă de pământ galben provenind din groapa de temelie a donjonului; 8 — platformă de lut galben bătătorit; 9 — zidul fundației donjonului.

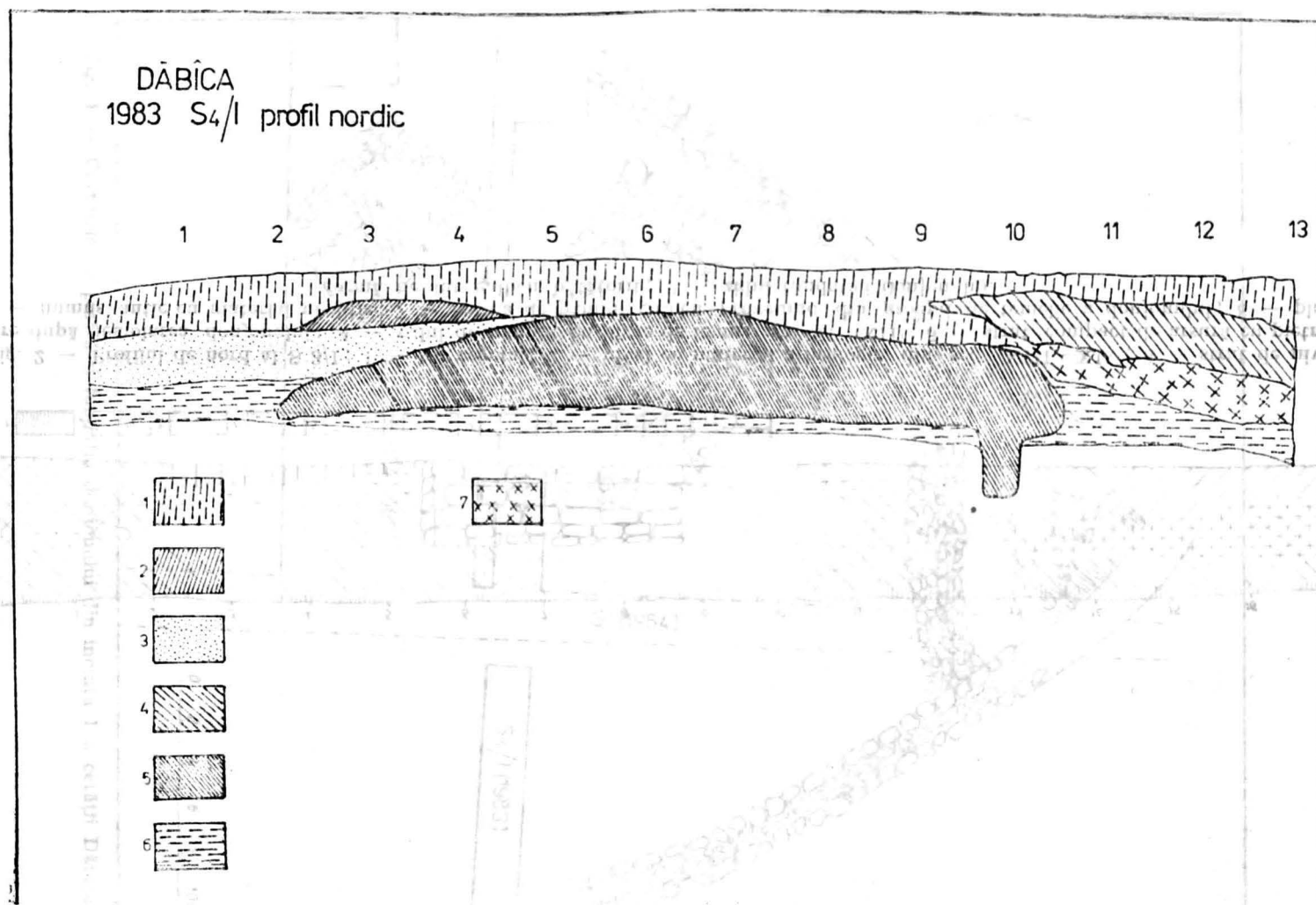
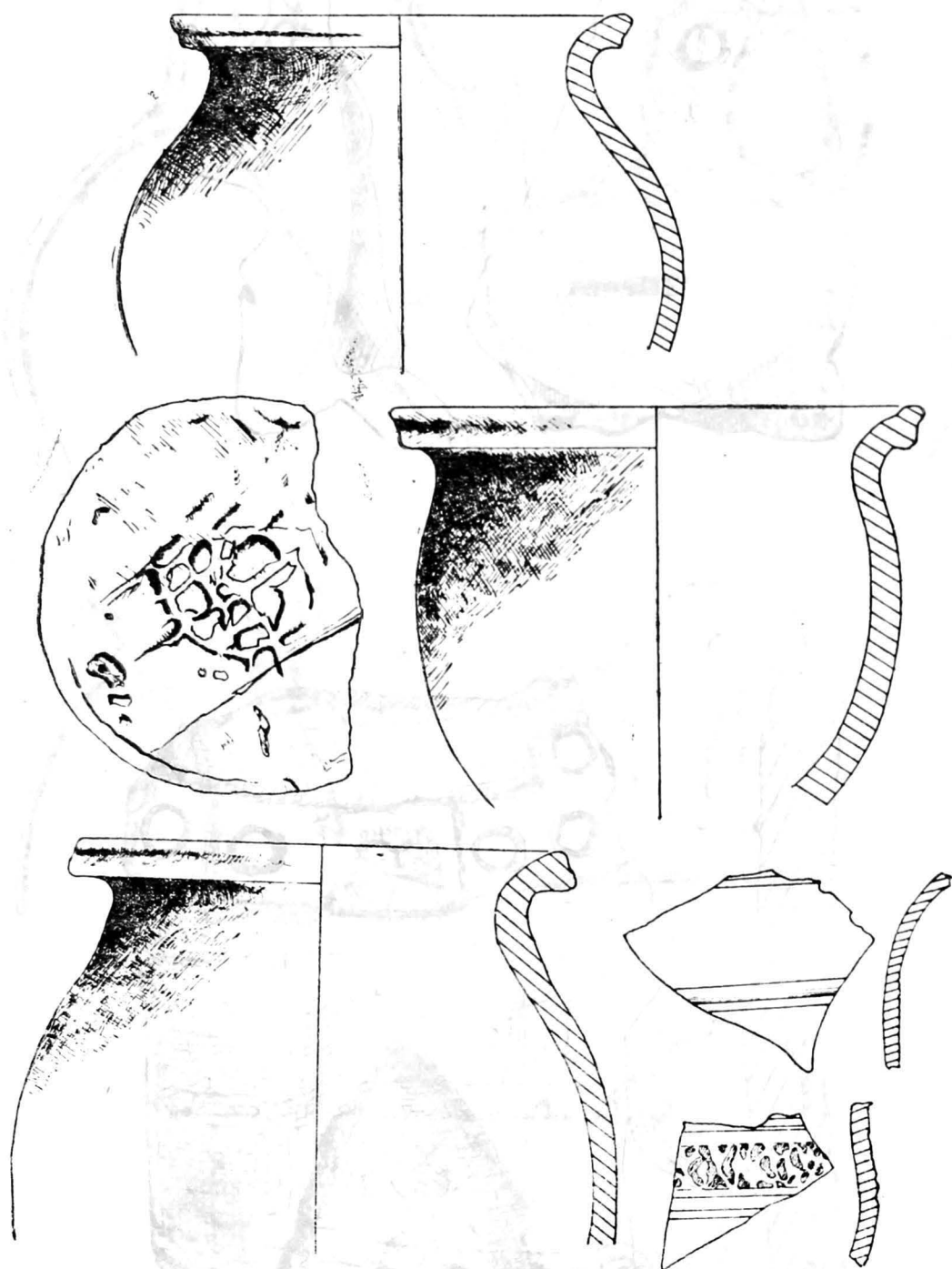
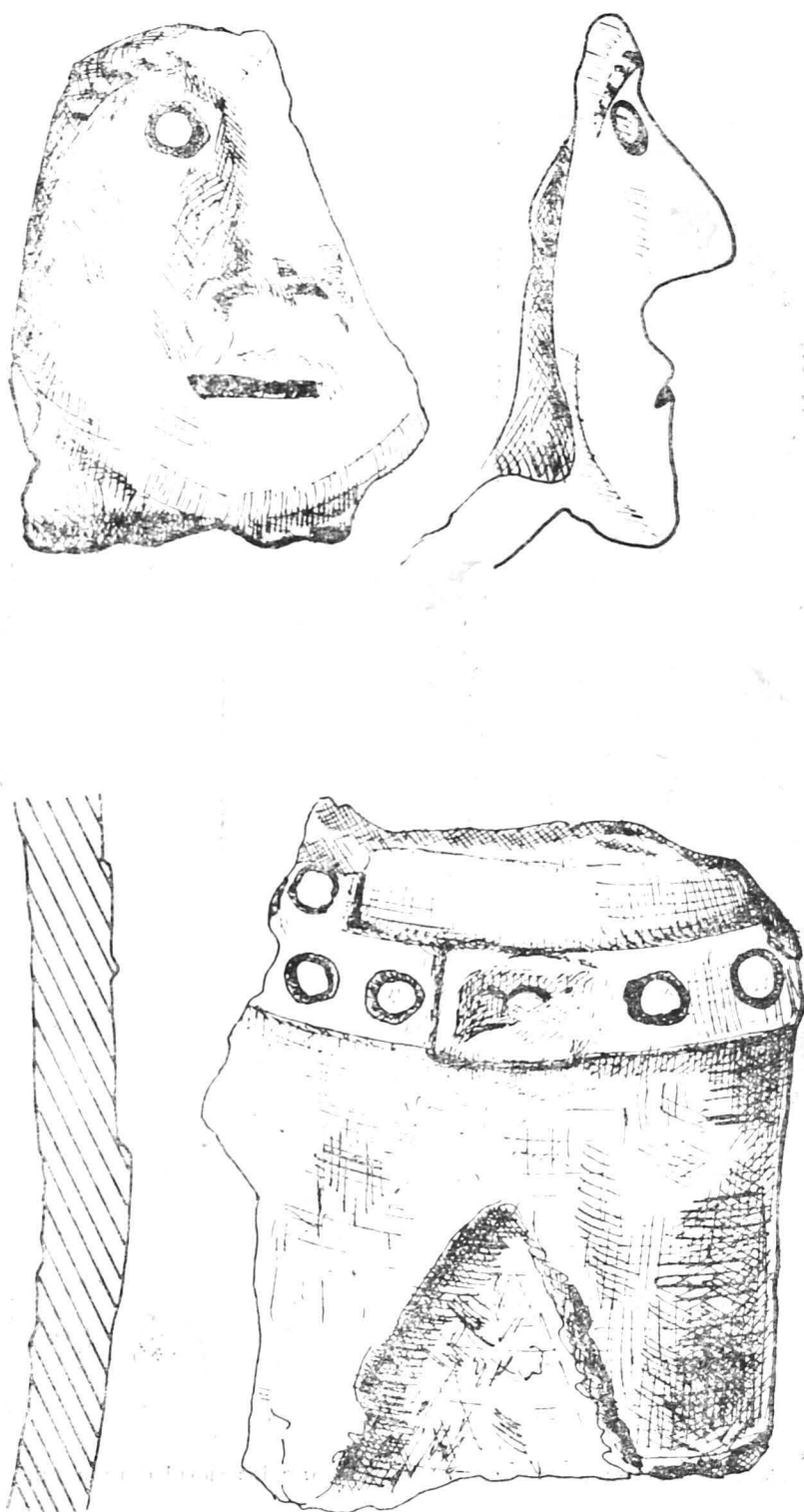

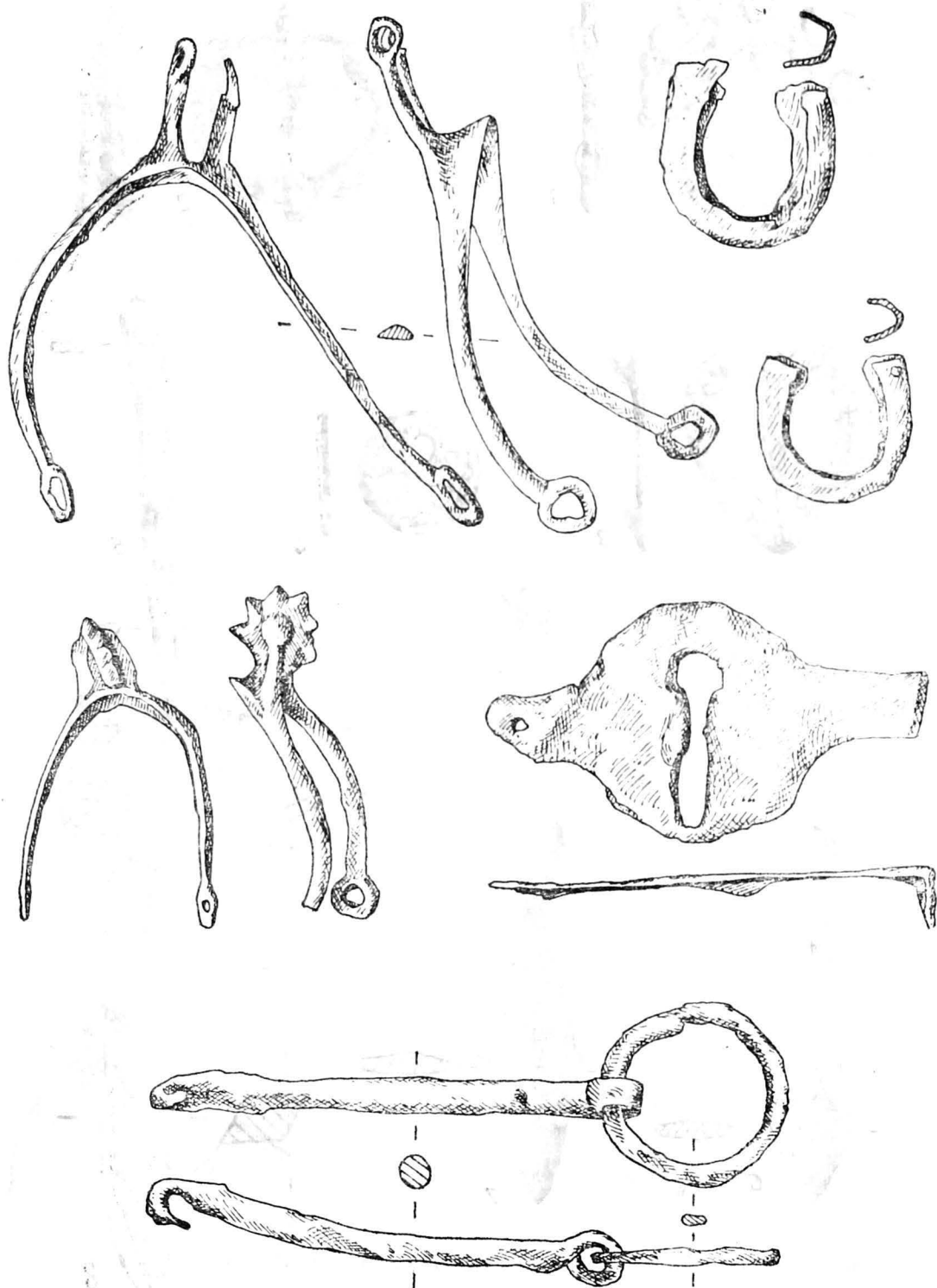
Fig. 3 — Profilul nordic al S₄/I; 1 — strat vegetal; 2, 3, 4, 7 — lentile de pământ din valul de apărare; 5 — urmele palisadei și ale stîlpului de susținere; 6 — humus antic.

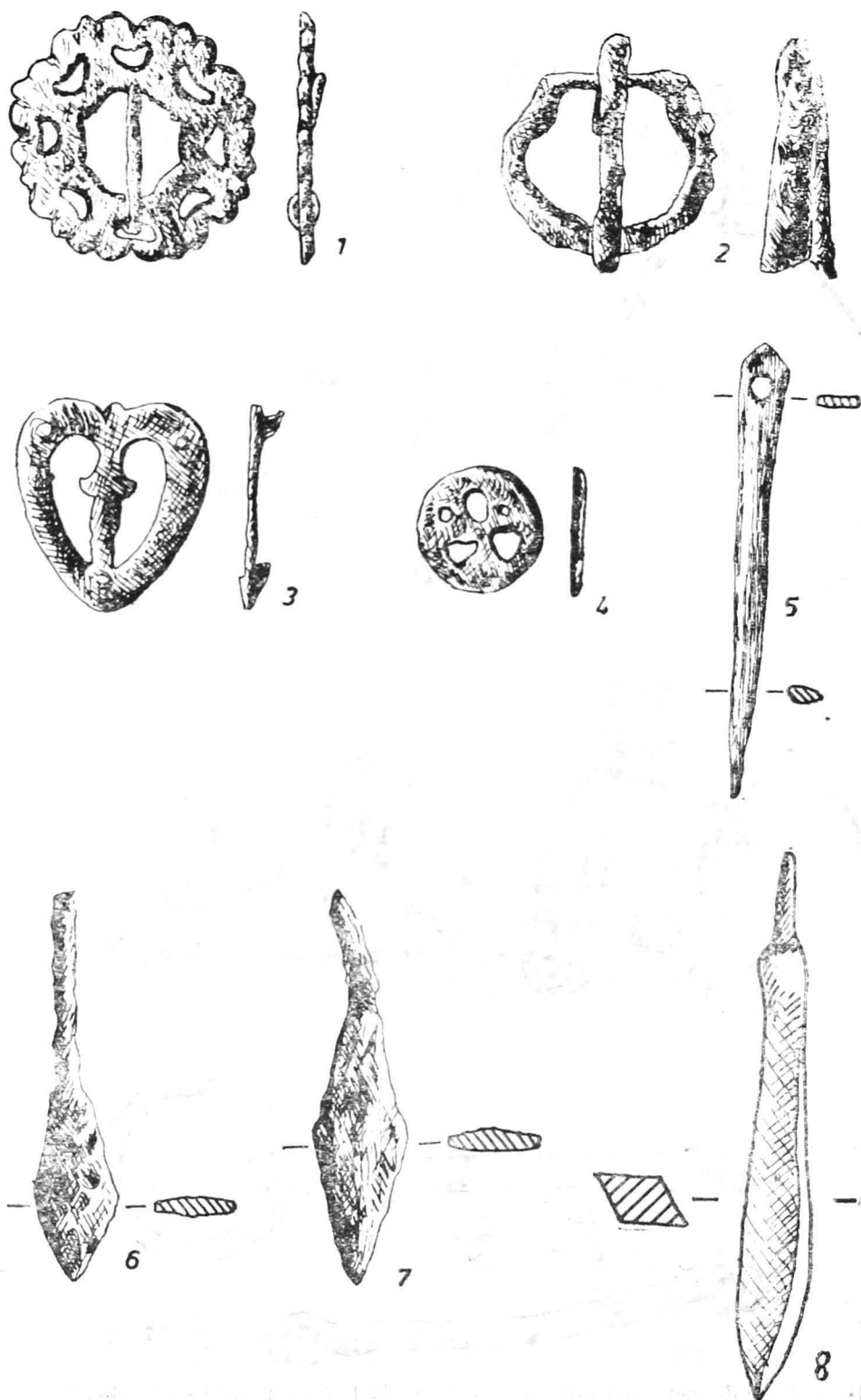
Pl. I — Ceramică din sec. XIII—XIV din interiorul donjonului.

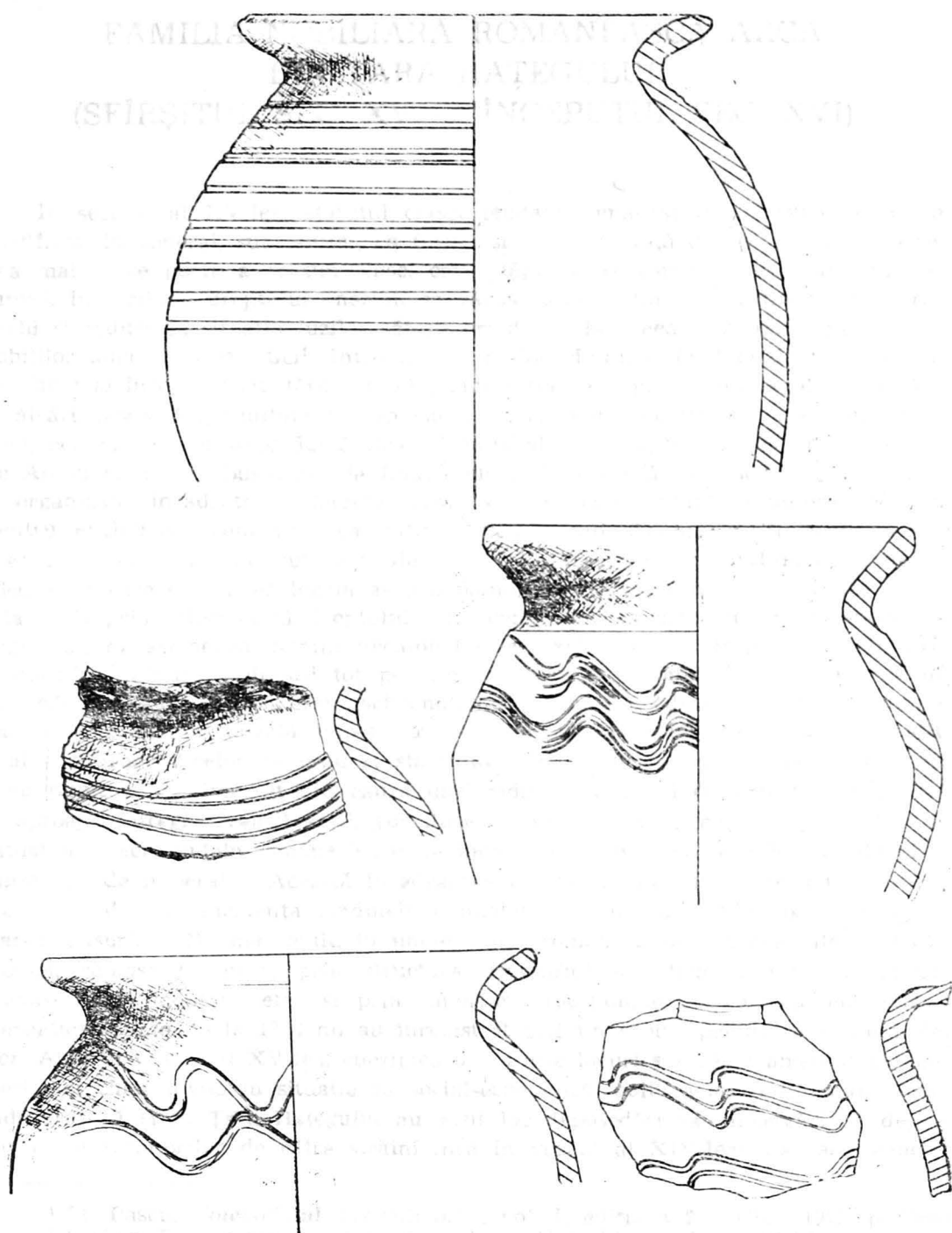
Pl. II — Fragmente de *aquamanila* (sec. XIII).

Pl. III — Piese de metal din interiorul donjonului: 1, 4 — pîteni cu rozetă; 2, 3 — lame de teacă (buteroale); 5 — fragment de încuietoare de uşă; 6 — zăbală.

Pl. IV — Accesorii vestimentare: 1 — cataramă de bronz; 2 — cataramă de fier; 3, 4 — aplici de bronz; 5 — ac de os. Virfuri de săgeți (6, 7, 8).

Pl. V — Ceramică feudală timpurie (sec. X) de pe vatra de sub palisadă.

FAMILIA NOBILIARĂ ROMÂNEASCĂ ARCA DIN ȚARA HAȚEGULUI (SFÎRȘITUL SEC. XV — ÎNCEPUTUL SEC. XVI)

În secolul al XV-lea, statutul clasei feudale românești din Transilvania s-a modificat, în general, substanțial, ca formă și conținut, față de secolele anterioare. Cea mai mare parte a acestei clase, care stăpînise posesiuni, adică pămînturi și supuși, în virtutea dreptului cnezial, se văzuse scoasă din prerogativele sale străvechi și redusă la situația juzilor sătești ori direct la aceea a iobagilor pe moșiile nobililor laici și eclesiastici¹. Introducerea noilor rînduieli feudale de tip apusean s-a făcut la început tacit, fără o bază juridică specială, prin danii regale, uzurpări, încălcări, acaparări rezultate din aplicarea forței și din manifestarea anarhiei feudale, pentru ca apoi, după jumătatea secolului al XIV-lea, în vremea lui Ludovic I de Anjou și a lui Sigismund de Luxemburg, să se desfășoare acțiuni sistematice și organizate, încadrate în decrete regale și alte reglementări cu putere de lege, pentru excluderea românilor ca entitate (*natio*) din sistemul politico-religios al regatului. Cele mai cunoscute acte de acest fel sînt diplomele lui Ludovic I de la 1366, prin care stăpînirea legală asupra pămîntului și supușilor nu se putea exercita decît prin intermediul dreptului scris consemnat în acte emise de cancelaria regatului; de asemenea, nobilii necatolici erau excluși de la dreptul de stăpînire a moșiilor, măsura vizîndu-i tot pe cnezii și voievozii români care, din punctul de vedere al autorităților, erau „schismatici”, respectiv ortodocși; în fine, tot atunci începe prigoana organizată împotriva clericilor ortodocși în ansamblu și cu atît mai mult contra celor ce erau și stăpînitori de pămînt². Aceste măsuri, deși nu s-au putut aplica imediat din cauza unei ridicări în masă (*insurrectio generalis*) a aproape întregii Transilvanii³, vor duce cu vremea la degradarea progresivă a situației clasei feudale românești sau la încadrarea unei părți a ei în rigorile pricinite atît de imperativ. Această încadrare s-a făcut treptat, în etape, cu încercări de ieșire de sub incidența rînduielilor oficiale, cu amînări îndelungate în aplicarea măsurilor. Ba mai mult, în unele „țări” românești de margine ale Transilvaniei, rămase compacte prin structura geografică specifică (depresiuni relativ închise, zone montane etc.) și prin raporturi tradiționale cu voievodatele extracarpătice, actele de la 1366 nu au înregistrat nici un ecou, oprindu-se la hotarele lor. Abia în veacul al XV-lea, cnezimea din aceste locuri s-a văzut amenințată mai serios și chiar lovită în situația sa social-economică, politică și confesională. Este adevărat că și în Țara Hațegului au avut loc deposedări sau încercări de deposedare a locuitorilor de către străini încă în veacul al XIV-lea⁴, dar aceste acte

¹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ediția a 2-a, Cluj, 1972, p. 299.

² Șerban Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în *RevRHist*, 17, 1978, nr. 3, p. 396—407.

³ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 467.

⁴ M. Holban, *Deposedări și judecăți în Hațeg pe vremea Angevinilor*, în *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 232—244.

nu au fost nici prea numeroase, nici semnificative ori durabile în timp⁵. Cu toate acestea, amenințarea a existat chiar din secolul al XIV-lea, de aceea cnezimea hațegă a început acțiunea de obținere a actelor de „danie” regală, care să-i justifice stăpînirea din vechime a cnezatelor strămoșești. În etapa următoare, convingși de insuficiența efortului de recunoaștere a stăpînirilor de tip cnezial, acești feudali români vor cere și vor obține, în mare parte, înnoibilarea, cu prețul unor servicii aduse suveranilor în politica de centralizare statală⁶ și de combatere a anarhiei feudale sau în efortul antiotoman⁷. Participările militare au trecut pe prim plan în vremea lui Sigismund de Luxemburg, Iancu de Hunedoara și Matia Corvinul. În sfîrșit, încadrarea în „legea regatului” a celor pășiți pe calea înnoibilării a cunoscut aspecte noi spre finele veacului XV și în cel următor, cînd cei mai mulți au renunțat la limba și credința strămoșească și nu au mai acționat în nici o împrejurare în numele neamului lor, pentru a-și păstra și consolida statutul nobilității. Această trecere treptată de la calitatea de cnezi români la calitatea de nobili s-a produs pe parcursul a peste un secol și jumătate în Țara Hațegului⁸.

Printre familiile cneziale care s-au înscris în evoluția menționată se cuvin amintiți Cîdeștii din Rîu de Mori, Mușina de Densuș, altele din Rîu Bărbat, Sălașu, Ciula, Fărcădin, Vad, Rîu Alb, Ponor ș.a. Genealogia familiilor menționate, ca de altfel și a multor altora din zona Hațegului, merită o sporită atenție. De la timidele schițe de istorii familiare încercate de către Ioan Pușcariu⁹, informația documentară s-a acumulat într-un ritm care să îndreptățească reluări succesive, cu finalități uneori spectaculare. Una dintre cele mai interesante evoluții sociale a înscris în paginile istoriei locale familia Arceștilor din Densuș. Cu toate că apariția, evoluția și sfîrșitul ei s-au restrîns într-un interval de timp relativ scurt, prin ea se ilustrează semnificativ una dintre posibilele căi de metamorfozare ale feudalității românești transilvănene. Destinul familiei se individualizează și prin bogăția relativă a surselor documentare¹⁰.

Originea acestei familii este interesantă din mai multe puncte de vedere. Cel dintîi *Arka* (sau *Archa*) pomenit în documente era străin de Hațeg, în sensul că nu era născut acolo. El venise cam pe la mijlocul secolului al XV-lea în Transilvania, fiind caracterizat mai tîrziu ca „om român” (*Valachus homo*), „străin și

⁵ Ioan Aurel Pop, *Încercări de imixtiune în Țara Hațegului în veacul XV*, în *AIACN*, 25, 1982, p. 39—52.

⁶ Vezi Konrad G. Gündisch, *Cnezii români din Transilvania și politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg*, în *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 235—237.

⁷ Activitate cunoscută mai ales pentru epoca lui Iancu de Hunedoara (vezi Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*, Cluj, 8, 1957, p. 25—67) și doar prelinminată tangențial pentru alte epoci.

⁸ Pentru înțelegerea procesului vezi Radu Popa, *Structures socio-politiques roumaines au Sud de la Transylvanie au commencement de moyen âge*, în *RevRHist*, 14, 1975, nr. 2, p. 291—314; M. Holban, *Variations historiques sur le problème des cnezes de Transylvanie*, în *RevRHist*, 4, 1965, nr. 5, p. 901—923; I. Drăgan, *Individualitatea istorică a Țării Hațegului*, în *AIACN*, 25, 1982, p. 25—37.

⁹ *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, vol. I—II, Sibiu, 1892—1895.

¹⁰ Alături de actele conservate în vechea arhivă capitulară de la Alba Iulia (păstrată astăzi la Arhiva Națională Maghiară din Budapesta), un număr important de documente a trecut, prin sinuoase moșteniri de secol XVI—XVII, în posesia unei ramuri a familiei Kendefy din Rîu de Mori. La rîndul ei, această din urmă arhivă familială a fost transmisă către noi în fondul Révay al Arhivelor Statului din Bratislava.

fără proprietate" (*advena et impossessionatus*)¹¹. În urma unei asemenea caracterizări, deci, este clar că nu putea fi localnic. Istoricul Csánki D. afirma că acest Arca era din Banat, din comitatul Timiș (mai precis de la *Oszkola* — *Sculia*)¹², fără să aducă însă nici un fel de argument în acest sens. Noi credem că el provenea din afara regatului Ungariei. Altfel ar părea destul de inexplicabilă menționarea expresă a calității sale de „valah”. În Oltenia de la sud de Carpați, izvoarele atestă o întreagă serie de personaje cu nume identic, trăind în veacurile XV—XVII. Îi vom aminti pe câțiva care este posibil să se fi înrudit îndeaproape cu omul nostru. La 1484, Ivul cu fiii săi, Arca fiul lui Arca și sora sa Elena au primit în stăpânire, de la Vlad Călugărul, Topșa, jumătate din Poiana, Munții Părăginoși, Plăcicoi și jumătate din Muntele Muierii din județul Gorj¹³. De asemenea, la 1505, Radu cel Mare a dăruit jupanului Arca și fiilor săi satul Crivina Murgestilor din Gorj¹⁴. De la începutul secolului al XV-lea, în Oltenia de nord se afla un sat pe nume Arcani, recunoscut de Sigismund de Luxemburg, la 1428¹⁵, și de Iancu de Hunedoara, la 1444¹⁶, ca aparținând mănăstirilor Tismana și Vodița. În lumina acestor date, originea olteană a lui Arca pare foarte probabilă.

Faptul în sine nu prezintă nimic excepțional decât judecat din perspectiva administrației de cucerire care separa artificial o unitate românească veche de cel puțin două veacuri (din vremurile dinainte de Litovoi începute). De altfel, așa cum vom vedea, deplasarea lui Arca nu reprezenta decât unul dintre primele contacte bilaterale înregistrate în documente, între românii de pe ambele versante ale Munților Retezat.

Venit în Transilvania, acest personaj s-a căsătorit cu o hațegancă, anume Neacșa (*Nexa*), fiica lui Ioan, la rîndul său fiul lui Stoian (*Zthoijan*) de Densuș¹⁷. Ioan, Stoian și înaintașul lor Mușină (*Musina*) reprezentau o puternică familie cnezială înnobilită la începutul veacului al XV-lea. Căsătoria trebuie să fi avut loc cam pe la 1450, din moment ce în 1473 fiul lui Arca și al Neacșei avea la rîndul său copii.

Nu posedăm alte informații cu privire la acel prim Arca. Înclinăm să credem că a dispărut destul de repede. Oricum, fiul său, Ladislau, a fost crescut în mediul hațegan și nu oltean. Posibilă ni se pare și o stare de tensiune cu rudele soției, moștenită de același fiu al său.

În 1475, Ladislau Arca a început seria nesfîrșită a judecăților cu rudele sale pe linie maternă pentru drepturile ce i se cuveneau din moștenirea mamei sale. Pentru început, împreună cu Ioan Ungur de Nădăștia, el și fiii săi, Ioan și Ștefan, a reclamat capitulului din Alba Iulia pe Sandrin Mușină și pe fiii lui Gheorghe, Ștefan și Ioan, în legătură cu ocuparea, prădarea și deținerea de către aceștia a părților din posesiunile Densuș, Hășdău, Bunila și Ohaba din districtul Hațeg, care îi aparțineau prin moștenirea mamei sale Neacșa. La 10 iunie 1475, capitulul albens a consemnat chemarea în judecată a lui Sandrin Mușină pentru pricina arătată¹⁸. Acel Sandrin îi era de fapt unchi lui Ladislau Arca, fiind frate bun cu Neacșa. El se socotea, probabil, îndreptățit prin privilegiul masculinității¹⁹ să moștenească toate posesiunile lui Ioan de Densuș. Demersul de la 1475 nu a avut urmări.

În 23 februarie 1480, capitulul din Alba Iulia a consemnat din nou protestul lui Ladislau Arca de Densuș, al fiului său Ioan Arca și al fiicelor sale Anastasia

¹¹ Arh. Statului Bratislava, Fond Révay, arh. Kendefy, fasc. 87, fasc. 1 nr. 16, copie microfotografie Arh. Statului București, colecția de microfilme, rola 25/R. S. Cehoslovacă, cadrele 38—39 (în continuare: Arh. Stat. Bratislava, nr. ..., cadrele ...).

¹² Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapest, 1913, p. 151 și vol. II, Budapest, 1894, p. 11, 54.

¹³ *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. I, București, 1966, p. 309—310, nr. 191.

¹⁴ *Idem*, vol. II, 1972, p. 78—79, nr. 34.

¹⁵ *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între țările române*, vol. I, București, 1977, p. 266—267, nr. 169.

¹⁶ *Idem*, p. 384—386, nr. 276.

¹⁷ Arh. Stat. Bratislava, nr. 10, cadrele 26—27. Pentru a ușura înțelegerea relațiilor familiale, vezi arborii genealogici din tablele anexe.

¹⁸ Arh. Stat. Bratislava, nr. 9, cadrele 24—25.

¹⁹ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 519.

și Elena, împotriva nobilului Sandrin Mușină cu fiii săi Gheorghe, Ștefan și Andrei, precum și interdicția ca aceștia din urmă să mai ocupe și să dețină cu forța părțile din posesiunile Răchitova, Lunca Cernii, Cernișoara, Cerna, Lăcuia, Șteiu, Criva, Poieni, Păucinești, Grădiște (azi Sarmizegetusa), Hătăgel, Totești²⁰, care se cuveneau Arceștilor din dreptul de moștenire al Neașei. Tot capitulul albens, la 18 iunie 1481, emitea un nou document legat de protestul lui Ladislau Arca și al copiilor săi contra aceluiasi Sandrin Mușină cu fiii săi, privind ocuparea și deținerea de către cei din urmă a posesiunilor Bunila, Ohaba, Peșteșel și a unui sfert din posesiunea Densuș²¹. Aceleași moșii pomenite în actul din 23 februarie 1480 sînt reclamate și la 23 martie 1482 de către Ladislau Arca, documentul capitulului din Alba Iulia spunînd în legătură cu ele că erau ocupate în continuare de Sandrin Mușină cu fiii săi. Din înșiruire, comparativ cu actul din 1480, lipsesc posesiunile Cerna și Totești, în schimb apare în plus Petros²².

La 29 august 1493, după aproape 20 de ani de strădanii rămase practic fără rezultat, Ladislau Arca se adresa voievozilor Transilvaniei, Ladislau de Losoncz și Bartolomeu Drágffy, expunîndu-le întreaga pricină: vorbea despre căsătoria mamei sale Neașa cu „valahul” Arca, ce era „străin și fără proprietăți”, despre relația de înrudire dintre Neașa și Sandrin, despre drepturile de stăpînire ale mamei sale în posesiunile Răchitova, Lunca Cernii, Eblew, Cerna, Cernișoara, Șteiu, Lăcuia, Criva, Păucinești, Petros, în jumătate din posesiunile Poieni, Totești și Hătăgel, precum și în a treia parte din posesiunea Wather (probabil identică cu Warchel — Sarmizegetusa), toate aflate în districtul Hațeg, din comitatul Hunedoara²³. Ladislau Arca afirma principiul egalității sexelor la moștenire, arătînd că dreptul masculin egal cu cel feminin presupun porțiuni identice pentru frați din moșia părintească, în vreme ce voievozii Transilvaniei susțineau că trebuia urmată legea regatului privitoare la respectarea pătrimei fetelor (*quarta puellaris*). Un act special, între aceiași protagoniști, dar referitor în mod concret numai la disputa legată de posesiunea Totești, este dat tot în 1493²⁴. Întreaga problemă privind toate posesiunile amintite mai sus e reluată, cam în aceeași termenii, în fața voievodului transilvan Bartolomeu Drágffy, în august 1494. Voievodul scria capitulului albens, iar capitulul adresa scrisoare de chemare la judecată lui Sandrin Mușină și fiilor săi, Gheorghe și Andrei²⁵. Dar în 1493—1494 nu s-a rezolvat nimic din moment ce întreaga procedură era reluată aproape identic în 1496; Ladislau Arca, prin omul său, Ioan de Petherd, se adresa voievodului Bartolomeu Drágffy; acesta cerea capitulului din Alba Iulia să-și trimită omul de mărturie pentru rezolvarea pricinii dintre Ladislau, pe de o parte, și Sandrin cu fiii săi, pe de alta; capitulul răspundea voievodului, după cca. o jumătate de an, că a trimis a treia scrisoare de chemare în judecată lui Sandrin și fiilor săi, Gheorghe și Andrei²⁶. Dar, deși au fost așteptați 14 zile după termen (13 ianuarie), piriții nu s-au prezentat la judecată²⁷, legea dînd astfel cîștig de cauză reclamantului, adică lui Ladislau Arca. După acel moment (1496—1497), disputa dintre Arcești și Mușinești a încetat, cel puțin pentru un timp. Rezolvarea diferendelor, prea mult și fără folos solicitată de la scaunele de judecată voievodale, a fost, în sfîrșit, plasată, la sfîrșitul anului 1499, pe seama unui grup de opt arbitri din Hațeg și comitatul Hunedoarei. În ianuarie 1500, Petru, voievodul Transilvaniei, îi convoca din nou pe arbitri pentru a hotări asupra unei porțiuni arabile și a unei păduri de ghindă din perimetrul posesiunii Sarmizegetusa și al rîului Cerna, rămasă încă în litigiu²⁸.

Documentele lasă să se întrevadă că Ladislau Arca s-a înstăpînit în moștenirea mamei probabil imediat după decesul acesteia. Acțiunile sale vizau deci o evidentă lărgire a drepturilor sale de moștenire folosind ca temei juridic un precept al dreptului românesc. După cum vom constata, atitudinea lui era conjunc-

²⁰ Arh. Stat. Bratislava, nr. 10, cadrele 26—27.

²¹ *Ibidem*, nr. 11, cadrele 28—29.

²² *Idem*, nr. 14, cadrele 34—35.

²³ *Idem*, nr. 16, cadrele 38—39.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Idem*, numerotat greșit cu nr. 21, ca și doc. anterior, cadrele 50—51.

²⁶ *Idem*, nr. 19, cadrele 44—45.

²⁷ *Idem*, nr. 20, cadrele 46—47.

²⁸ *Idem*, nr. 21, cadrele 48—49.

turală, căci în alte prilejuri a dovedit cunoașterea deplină a normelor de drept oficiale. Categoric, el s-a prevalat de o bogată practică judiciară, pe care o dobândise mai ales în pricinile familiei Ungur din Nădăștia, probabil încă înainte de 1473, în diverse locuri din Transilvania. Adoptarea unor compromisuri — așa cum rezultă din actul de la 1500 —, pare utilizată după dispariția unchiului său Sandrin.

Starea tensionată provocată de către Ladislau Arca, ieșirea sa din condiviziunea patriarhală au fost probabil principalele cauze pentru care cetatea Răchitovei nu a evoluat în felul în care au făcut-o Mălăieștii Sărăcinilor din Sălașu de Sus și Colțul Cindeștilor din Riu de Mori. Ea a rămas doar la stadiul simplu de donjon înconjurat cu val și șanț.

Arsenalul mijloacelor care l-au condus către rezolvarea arătată a fost, în mod sigur, mai complex. Oricum ele i-au marcat personalitatea și renumele în Hațeg. De aici rezultă cauza subiectivă a conflictelor violente cu vecinii relativ îndepărtați de satele domeniului său.

Într-un document din 1504, se relatează o faptă petrecută cu 40 de ani înainte (*quadragesima cuiusiam annualis preterisset revolutio*), deci aproximativ prin 1464, în care membrii familiei Bakoch din Clopotiva au atacat înarmați, împreună cu familiarii și oamenii lor, curtea și casa nobiliară a Arceștilor, aflată în Densuș²⁹. La adevărul conflictului cu clopotivenii nu trebuie aduse decât corecturi în privința datei. Ioan Arca trebuie să fi fost pe atunci prea tânăr, iar implicarea lui Ioan Bakoch și a fiului său Petru, în două acțiuni similare, la distanță cronologică considerabilă (1464 și 1504), nu pare nici ea posibilă.

La 1481, deci înainte chiar de a-și fi văzut reglementate problemele de moștenire, castelanii, comiții și juzii nobililor din comitatul Hunedoarei i-au consemnat reclamația față de nobilul Dragotă (*Dragotha*) de Silvașu de Sus. Ladislau Arca îl acuză de atacul și ocuparea unor părți din posesiunile Sarmizegetusa și Densuș³⁰. S-ar putea ca situația să fi rezultat dintr-o neînțelegere a silvășenilor cu cei din Nădăștia, aflată mult mai aproape. Cum vom observa mai jos, comunitatea de interese a lui Ladislau Arca cu familia Ungur din Nădăștia va răzbate stăruitor prin întreaga sa existență.

În același an, aceiași emitenți marceau în scris protestul lui Ladislau Arca contra lui Danciul de Sălașu, ai cărui iobagi, Dan și Roman, jefuiseră patru sesii de pe moșiile reclamantului și fugiseră apoi în Țara Românească (*ad partes Transalpinas*), provocându-i o pagubă de o sută de florini de aur³¹.

Istoria familiei Arca a fost marcată în mod cu totul deosebit de un eveniment care a provocat mari perturbări în sinul comunității hațegane de la sfârșitul secolului al XV-lea, cunoscut îndeobște sub numele de procesul de moștenire al Streisingeorgiului³². El lua în atenție părți de stăpîniri din Streisingeorgiu, Valea, Săcel, Ohaba, Grid, altă Ohabă, Sălașu de Sus, Sălașu de Jos, o a treia Ohabă, Mălăiești, Crivadia, Merișor și încă altele. Asupra lor vor avea pretenții numeroși nobili hațegani și străini, mai mult ori mai puțin îndepărtați: Arceștii, nobilii din Sălașu, condivizionarii din Streisingeorgiu, Ladislau Geréb, episcopul de Alba Iulia, împreună cu fratele său, Petru Geréb, fost voievod al Transilvaniei, devenit între timp jude al curții regale, familia Ungur din Nădăștia, Barnaba Belay, banul de Severin, Ladislau de Folt. Majoritatea celor din urmă sînt neromâni și toți străini de districtul hațegan. Inițial disputa a avut dimensiuni locale, desfășurîndu-se între Arcești, sălășeni și cei din Streisingeorgiu. Apoi, pe fondul acestui conflict, simțînd terenul prielnic, au intervenit străinii.

Preliminariile au fost semnate în 1489, cînd actele înregistrează o pricină între Ladislau Arca de Densuș și Dan de Săcel, pe motivul unor bunuri de zestre din posesiunea Streisingeorgiu cuvenite Vișei (*Vys, Wyssa*), soția lui Dan și fiica lui Dumitru de Streisingeorgiu³³. Interesul lui Ladislau Arca se baza, credem,

²⁹ Arh. Naț. Magh., Dl. 29. 591.

³⁰ Arh. Stat. Bratislava, nr. 12, cadrele 30—31.

³¹ Idem, nr. 13, cadrele 32—33.

³² Despre el și mai ales despre implicarea sălășenilor vezi V. Eskenasy, Adrian Andrei Rusu, *Cetatea Mălăiești și cnezatul vătii Sălașului*, în *AIACN*, 25, 1982, p. 53—91.

³³ Arh. Stat. Bratislava, nr. 15, cadrele 36—37; Biblioteca Batthyaneum, Alba Iulia, III, 105.

pe drepturile nepoatei sale, Anca, rezultată din căsătoria fiicei sale Clara cu Dionisie de Streisingeorgiu³⁴. Pe de altă parte, la 1498, sălășenii, prin Ioan Sărăcin cu fiii săi, Sărăcin, Cîndreș, Mihai și Nicolae, precum și Cîndreș, fiul lui Danciu, cu frații săi, Iacob, Costea și Lațcu, la rîndul lor rude cu Dionisie de Streisingeorgiu, au depus mărturie în fața capîtlului din Alba Iulia că Dionisie a murit fără a avea urmași pe linie masculină. Ei îi opreau pe străini de a pretinde și stăpîni bunuri ale aceluia, susținînd că averea sa imobiliară revenea de drept fraților săi condvizionali³⁵. Era o măsură de prevedere justificată, fiindcă la 3 februarie 1498 Vladislav al II-lea, regele Ungariei, a dăruit toate posesiunile răposatului Dionisie de Streisingeorgiu episcopului Ladislau Geréb de Vingard și fratelui său, Petru Geréb, judele curții regale³⁶. Capîtlul s-a grăbit să facă introducerea Geréb-ilor în stăpînire, dar contrazicătorii au apărut prompt: Nicolae de Streisingeorgiu, Ștefan de Silvas pentru doamnele Elena, soția sa, și Vișa, soția lui Dan de Săcel, ambele fiice ale lui Dumitru de Streisingeorgiu, precum și sălășenii. Fiecare grup avea în vedere posesiuni din jurul Streisingeorgiului, pe de-o parte, și altele din jurul Sălașului și Crivădiei, pe de alta³⁷. Fără să mai aștepte însă confruntarea cu acești contrazicători (chemați la judecată în august 1498), care erau destul de hotărîți în apărarea drepturilor lor și destul de numeroși pentru a fi puternici, Ladislau și Petru Geréb au dăruit, la 4 aprilie 1498, toate acele posesiuni și porțiuni discutate, înainte de a fi intrat efectiv în stăpînirea lor, familiarului lor Ioan Arca de Densuș, fiul lui Ladislau, ca răsplată pentru numeroasele servicii aduse și pentru nestrămătuata credință manifestată încă din tinerețe³⁸. În 1511, Ioan Arca ne dezvăluie că dania episcopală se făcuse în anumite condiții³⁹ care, presupunem noi, implicau vasalitatea. Ignorînd parcă acest fapt, la 26 iunie 1498, Ladislau Arca, în dispută cu rudele ginereului său Dionisie de Streisingeorgiu, a pretins imperativ drepturile nepoatei sale Anca, în posesiunile Streisingeorgiu, Săcel, Valea, Grid și Ohaba, cuvenite de pe urma mamei acesteia, Clara⁴⁰. Lucrurile par mult mai complicate, intervenind o zălogire, daruri de nuntă, controverse în legătură cu drepturile feminine și masculine de moștenire. Tot în pofida daniei făcute de Gerébii lui Ioan Arca de Densuș, la 17 mai 1499 a avut loc împăcarea între Ladislau Geréb și Sălășeni, în sensul că episcopul a recunoscut drepturile hațeganilor asupra posesiunilor Sălașu de Sus, Ohaba de sub Piatră, Merișor, Crivadia și Mălăiești⁴¹. Se poate însă ca Gerébii să fi acționat în acest caz în numele familiarului lor Ioan Arca, sau, mai plauzibil, se poate să fi făcut donație din 1498, către Arca, de formă, pentru a-i dezorienta și potoli pe contrazicători, și a realiza, *de facto*, stăpînirea asupra respectivelor pămînturi. Oricum, dacă disputa cu sălășenii era curmată, mai rămînea nerezolvată problema rudelor din Streisingeorgiu ale lui Dionisie, între care foarte active se arătau două femei, anume Doroteea, văduva lui Cîndreș-Chindriș (*Kendrijs*) de Streisingeorgiu, recăsătorită cu Nicolae de Streisingeorgiu, și Iudca, fiica Doroteei. Cele două doamne au reclamat, la 7 februarie 1499, pe Ladislau Arca de Densuș, care, împreună cu fiul său Ioan, cu familiarul lor Nicolae de Vad și iobagii Ivașcu din Băiești, Gheorghe din Hășdău, Petru din Nădăștia și Lupșa din Ocoliș, devastaseră și ocupaseră curtea și casa de la Streisingeorgiu, precum și posesiunile Streisingeorgiu, Săcel, Valea, Totești, Grid, Ohaba, provocîndu-le substanțiala pagubă de o mie de florini de aur⁴². Mai apoi, în același an, capîtlul din Alba Iulia a consemnat împăcarea între Arcești și Iudca, devenită soția lui Matia de Pestiș, în sensul că plîngerea era retrasă. Toate procesele și actele de chemare în judecată erau anulate⁴³. În fine, la 12 mai 1500, Vladislav al II-lea, regele Ungariei, dăruia lui Ladislau și Ioan Arca de Densuș toate posesiunile lui Ladislau Geréb,

³⁴ Biblioteca Batthyaneum, III, 111.

³⁵ J. Kemény, *Diplomatarium Tr. Supplementum*, tom. V, p. 189, ms. Biblioteca Acad., filiala Cluj-Napoca.

³⁶ Idem, *Appendix*, VII, p. 182.

³⁷ Biblioteca Batthyaneum, III, 105.

³⁸ Arh. Naț. Magh. Dl. 29.571.

³⁹ Idem, Dl. 29.611.

⁴⁰ Biblioteca Batthyaneum, III, 111.

⁴¹ Idem, III, 156.

⁴² Idem, III, 116.

⁴³ Idem, III, 125.

foste ale lui Dionisie de Streisingeorgiu. Procedura capitulară de punere în stăpînire se împlinea la 15 ianuarie 1501, dar pentru porțiunile din Salașu de Sus și de Jos, Ohaba, Crivadia, Mălăiești și Merișor au ridicat din nou capul potrivnici. Era vorba despre Mihail (de fapt Matia de Pestiș) în numele soției sale Iudca și al copiilor lor⁴⁴. La 1502 a intervenit din nou o schimbare în datele problemei, căci regele Vladislav, declarându-l mort pe Ioan Arca, îi dona posesiunile lui Ioan și Nicolae Ungur de Nădăștia⁴⁵. Sînt greu de înțeles temeiurile acestei noi situații. Poate că este o confuzie cu Ladislau Arca, care, într-adevăr, nu mai apare menționat după septembrie 1502 ca fiind în viață. Dar familia Ungur, înrudită cu Arceștii, trebuia să cunoască exact situația moștenirii. Ar fi posibil ca să avem de-a face cu un nou aranjament menit să avantajeze deopotrivă pe beneficiarii actului regal, cît și pe stăpînul real.

Procesul moștenirii domeniului Streisingeorgiu se încheia în linii generale, cu beneficii mult mai puțin importante pentru Arcești decît promisesese inițial. În permanență a existat o împletire între situația de fapt și cea de drept. Patimile au fost suficient de aprinse pentru a provoca o permanentă stare de neliniște. Probabil atunci a fost pusă la adăpost, în capitlul de la Alba Iulia, zestrea nepotei lui Ladislau Arca, Anca⁴⁶.

Un alt mijloc prin care Ladislau Arca a încercat să-și mărească stăpînirile a fost acela al zălogirilor. Fenomenul fusese inaugurat în Hațeg, prin Cîndeștii din Rîu de Mori, la mijlocul veacului. În 1494, împrumutîndu-l pe Mihail de Fărcădin, Ladislau a obținut zălog părți din satul Crăguș⁴⁷.

Importante au fost și acțiunile întreprinse între anii 1493—1495, care inaugurează în pămînturile Hațegului tendințele de stabilire a unor sisteme de vasalitate. Un grup de mărunti nobili din Livadia, reprezentați de Stan, Costea, Petru, Basarab, Danciul, Ladislau, alt Basarab, Lupșa și Matei, îi recunoșteau lui Ladislau Arca dreptul asupra unor părți stăpînite de ei în Livadia, înspre Valea Lupului, în măsura în care acela ar fi reușit să le obțină confirmarea stăpînirii din partea voievozilor Transilvaniei. Interesant și destul de neobișnuit este faptul că în 1493 voievozii au emis două acte, la date diferite (17 august și 28 noiembrie), pentru aceeași introducere în stăpînire⁴⁸. Oricum, cercetarea capitlului s-a produs o singură dată, pentru ambele mandate, la 3 decembrie. S-au marcat atunci, separat, contrazicerile nobililor Nandra, Haliba, Danciul, Mihail, Ladislau, alt Mihail, Ștefan, Simion, Ladu și Andrei de Pui, precum și ale nobililor Ioan, Petru, Ioan Oană, Vilcul și Roman de Ponor, ale lui Mihail Kendefy și Petru Kenderesy de Rîu de Mori. În 1495 tentativa s-a repetat⁴⁹, contîndu-se probabil pe o nouă conjunctură. Dar grupul de împotrivitori din Ponor și Rîu de Mori a intervenit cu promptitudine. Cum alte ecouri ale intervențiilor în Livadia nu au mai fost transmise de documente, bănuim că încercările lui Ladislau Arca de a se înstăpîni în sud-estul Hațegului au eșuat.

După 1501, Ladislau Arca dispăre din documente. Fără îndoială, el a fost un precursor al unor practici și mentalități ce aveau să se statornicească în Hațeg pe parcursul veacului al XVI-lea. Personalitatea sa a pierdut mult din trăsăturile ancestrale ale notabililor locali. Exacerbarea individualismului familial a fost rezultatul izolării în sinul comunității nobililor hațegani. El a avut perspectiva apartenenței la o stare privilegiată transilvăneană. Singura lui relație autentică cu zona a fost stăpînirea asupra pămîntului.

Ladislau Arca s-a căsătorit, probabil la granița între deceniile șapte și opt ale veacului al XV-lea, cu Ana de Nădăștia, fiica lui Petru Ungur. Din această căsătorie au rezultat șapte copii, de noi cunoscuți. Din cei doi fii, Ștefan și Ioan, primul moare tînăr. La fel s-a întîmplat cu Anastasia, Veronica, Caterina și Clara s-au măritat toate în afara Hațegului. Nu cunoaștem cine a fost soțul Elenei, dar, judecînd după numele fiului ei, Danciu, ea pare singura care s-a căsătorit cu un nobil român din Hațeg.

⁴⁴ Arh. Naț. Magh. Dl. 30.497.

⁴⁵ Arh. Stat. Bratislava, nr. 22, cadrele 52—53.

⁴⁶ Zestre recuperată de Anca în 1512. Vezi Dl. 30.075, publicat *in extenso* în *Er.M* 24, 1907, p. 129—130.

⁴⁷ Arh. Stat. Bratislava, nr. 17, cadrele 40—41.

⁴⁸ Arh. Naț. Magh. Dl. 31.156 și, respectiv, transumpt în Dl. 29.560.

⁴⁹ Idem, Dl. 30.489.

Moartea lui Ladislau nu a provocat perturbări în moștenirea familiei. Situația a fost ușurată de rămânerea în viață a unui singur fiu, Ioan. Ladislau pare că s-a orientat inițial către alți erezi. Un fiu al său, Ștefan, menționat la 1473⁵⁰, reunea o dată cu privilegiul primogeniturii și alegerea părintelui. Trimiterea lui Ioan la curtea episcopiei de la Alba Iulia trebuie că ascunde destinarea sa carierei religioase și îndepărtarea de la partajul bunurilor patrimoniale. Dispariția lui Ștefan, în împrejurări necunoscute, a schimbat destinul lui Ioan Arca. Din ultimele două decenii ale veacului al XV-lea îl vom găsi permanent alături de tatăl său.

La moartea tatălui său, Ioan Arca preia din mers greaua moștenire judiciară lăsată, adăugându-i în curînd, cu destulă nechibzuință, și altele.

Primele semne se vestesc prin reluarea conflictului cu cei din Clopotiva. La 1503, în fața castelanului de Hunedoara și a juzilor nobililor, depune plîngere împotriva lui Petru Bakocz de Clopotiva și a familiarului acestuia, nobilul Ivațcu (*Iwaczko*) de Băiești, în legătură cu o violență săvîrșită de ei, probabil cu ocazia tirgului de la Sîntămărie Orlea⁵¹. Pricinile acțiunii rămîn neînțelese. În orice caz, riposta la reclamație s-a tradus cu totul altfel decît se aștepta Ioan Arca: atacul cu mină armată asupra curților sale din Densuș, la mijlocul lunii august 1504⁵². La începutul aceluiași an, un nou document relevă o reluare a procesului de moștenire a Streisîngeorgiului⁵³.

Tot în 1504, Ioan Arca a săvîrșit o mare greșeală. Nesocotind prerogativele judiciare regale, a dispus orbirea a doi hoți țigani. Abuzul, săvîrșit cu indiscreție, a ajuns pînă la urechile regelui, foarte probabil purtat prin strădania neprietenilor. Ca urmare, Ioan Arca de Densuș a fost depozat de către suveran, moșiile sale fiind dăruite lui Barnaba Belay și lui Ioan și Ladislau de Folt⁵⁴. În fața pericolului verdict regal, rudele s-au solidarizat. La punerea în stăpînire se vor opune un procurator al lui Ioan Arca, verii săi Ioan și Nicolae Ungur de Nădăștia, doamna Anastasia, soția lui Dominic de Poztho, doamna Veronica, sora lui Ioan Arca și soția lui Ștefan Bradach de Lodomerz, nobila Anca, nepoata de soră a lui Ioan Arca, precum și Andrei și Gheorghe Mușină de Răchitova, alături de Danciul, fiul Elenei. Aceștia vor avea în vedere posesiunile Hășdău, Bunila, Ohaba, Streisîngeorgiu, Valea, altă Ohabă, părți din Densuș, Hățăgel, Sarmizegetusa, a treia Ohabă și Sălașu. Se menționează că Streisîngeorgiu, Valea, Ohaba și Hățăgel erau deja ocupate și uzurpate de Barnaba Belay și Ladislau de Folt⁵⁵. Următoarele acte par să indice cîștigarea cauzei de către hațegani și, implicit, rămînerea lui Ioan Arca în posesiunile sale. În schimb, cumnatul Barnaba Belay s-a înstăpînit la Densuș în așa fel încît în 1508, împreună cu Gheorghe Mușină, Ioan a trebuit să-i intenteze proces⁵⁶.

Solidaritatea împotriva străinilor nu-l va împiedica pe Ioan Arca să-i reclame la rege pe nobilii Gheorghe și Andrei Mușină de Răchitova pentru clădirea unei mori pe un pămînt litigios din Densuș (1505)⁵⁷.

În toamna lui 1506 moartea lui Ioan Ungur de Nădăștia a declanșat alte procese. La 10 septembrie, Ioan Arca încerca să pună opreliște tendințelor de înstrăinare a bunurilor din Transilvania și Ungaria⁵⁸. La sfîrșitul lui noiembrie, capîtlul din Cenad făcea cunoscut că s-a prezentat înaintea sa omul din Densuș al lui Ioan Arca pentru punerea acestuia în stăpînirea posesiunilor decedatului Ioan Ungur de Nădăștia⁵⁹. Trei din posesiunile lui Ungur, anume Nădăștia, Călanul Mic și Ocoliș, îi erau contestate lui Arca, pe la 1507, de un oarecare Mihail,

⁵⁰ Csánki D., *op. cit.*, V, p. 540, 616.

⁵¹ Arh. Stat. Bratislava, nr. 23, cadrele 54—55.

⁵² Arh. Naț. Magh. Dl. 29.591.

⁵³ Idem, Dl. 29.910.

⁵⁴ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II/2, București, 1891, p. 526—527 și transumpt în Dl. 29.589.

⁵⁵ Arh. Naț. Magh. Dl. 29.590 și Dl. 29.907.

⁵⁶ Idem, Dl. 29.917.

⁵⁷ Arh. Stat. Bratislava, nr. 25, cadrul 59.

⁵⁸ J. Kemény, *Appendix*, VIII, p. 71.

⁵⁹ Arh. Stat. Bratislava, fasc. 2, nr. 3, cadrele 60—61 și J. Kemény, *Appendix*, VIII, p. 72.

fiul lui Petru de Zob. Acela avusese o înțelegere încă din 1473 cu Ioan Ungur⁶⁰. Este adevărat că și drepturile lui Ioan Arca aveau la bază înrudirea prin mama sa Ana de Nădăștia. Mai știm apoi că, încă din 1499, Ladislau Arca fusese stăpîn de iure, în posesiunile menționate⁶¹. Deocamdată Mihail de Zob a fost mulțumit prin renunțarea lui Arca la posesiunile din Transilvania ale lui Ioan Ungur și angajamentul formal că va deveni moștenitorul bunurilor hunedorene. În anul următor, regele îi legaliza pretențiile, declarîndu-l stăpîn la Nădăștia, Călan și Ocoliș⁶².

În 1507 s-a încercat o nouă donație a bunurilor lui Ioan Arca către Barnaba Belay, dar, se pare, tot fără rezultat, ca și dania din 1504, datorită opoziției insistente a vechiului stăpîn și a rudelor: Veronica și Anca, Andrei și Gheorghe Mușină. Ei susțineau că stăpînirea lor fusese recunoscută de rege. Se ajunge acolo încît Ioan (*Iuan*), cnezul din Densuș, se opunea cu sabia în mînă la introducerea în stăpînire, în numele stăpînului său, nobilul Ioan Arca⁶³. Veronica, în calitate de soră a lui Ioan, susținea că din vechime — în dreptul românesc, adăugăm noi —, moștenirea fetelor era egală cu cea a băieților.

Înainte de 17 aprilie 1511, în plină maturitate, dar după o viață plină de zbucium, Ioan Arca de Densuș moare. Cîstindu-i memoria, capitlul din Alba Iulia îl numea „prietenu nostru foarte drag” (*amicus noster carissimus*)⁶⁴. După acest eveniment lucrurile privind stăpînirea posesiunilor pomenite mai sus se complică în continuare, mai ales că Ioan Arca nu lăsase urmași pe linie masculină.

Chiar în 1511, regele Vladislav a dăruit părțile din Streisîngeorgiu, foste ale lui Ioan Arca, lui Martin și Emeric Czobor și lui Laurențiu, Ștefan, Emeric și Gheorghe Bradach⁶⁵. S-au împotrivit acestui act Barnaba Belay, soția sa Ileana și Ioan de Rapolt. Tot în 1511, Barnaba Belay și Ștefan Bradach se găseau pe poziții opuse, în fața lui Ioan Zápolya, voievodul Transilvaniei, pentru stăpînirea unor părți din Nădăștia, Călan și Ocoliș, aparținătoare pînă de curînd lui Ioan Arca de Densuș⁶⁶. Și tot în 1511, sălășenii, prin Ioan, Mihail și Cîndreș Sărăcin, ca și Cîndreș, Ladislau și Iacob, fiii lui Danciu, se judecau cu Deica, fiica lui Dionisie de Streisîngeorgiu, și fiii ei, Ioan și Mihail de Zeicani, pentru părți din Ohaba de sub Piatră, Sălașu, Merisor, Crivadia și Mălăiești⁶⁷. În 1512, altă fiică a lui Dionisie de Streisîngeorgiu, Anca, nepoată a lui Ladislau Arca și soție a lui Mihail Sărăcin de Sălașu, cerea drepturile sale din Streisîngeorgiu și Valea⁶⁸, pentru ca în 1514 să revendice părțile din Sălașu de Sus și de Jos și din Mălăiești de la rudele soțului ei⁶⁹. Pretențiile Ancai vor continua să fie susținute și în anii următori. În 1521, văduvă fiind, se alătură Caterinei, văduva lui Dominic de Pozthoh, și Veronicăi, soția lui Ștefan Bradach de Lodomerz, mătușile sale, pentru a pretinde în fața lui Zápolya drepturile lor de la Mușinești. Spuneau ele cum că părțile lui Ioan Arca aflate în Densuș, Bunila, Hășdău, Ohaba, Satu Nou (*Wijffalw*, disp.) și Meria au încăput pe mîinile lui Gaspar de Măciș, iar alte părți din Sarmizegetusa și o Ohabă, mai întîi în stăpînirea lui Petru de Brănișca, iar apoi la des pomenitul Barnaba Belay⁷⁰. În ceea ce privește posesiunile din Streisîngeorgiu și Valea, le disputau, pe la 1536, Anca și copiii ei, Ioan Sărăcin de Sălașu, Veronica, măritată cu spătarul Drăghici din Țara Românească, și Eufrosina⁷¹. Mușineștii nu au rămas nici ei mai prejos. În martie 1516, regele Vladislav le donează Răchitova, Petros, Păucinești, Șteiu, Criva, Sulița (disp.), Lăcuia, Zocs (disp.), Cerna, Meria, Cernișoara, Lunca Cernii și porțiuni din Densuș, Hățăgel,

⁶⁰ Csánki D., *op. cit.*, V, p. 616.

⁶¹ *Idem*, p. 209.

⁶² Arh. Naț. Magh. Dl. 29.918.

⁶³ Csánki D., *op. cit.*, V, p. 209.

⁶⁴ *Idem*, p. 210.

⁶⁵ J. Kemény, *Appendix*, VIII, p. 147.

⁶⁶ Arh. Stat. Bratislava, fasc. 2, nr. 2, cadrele 58—59.

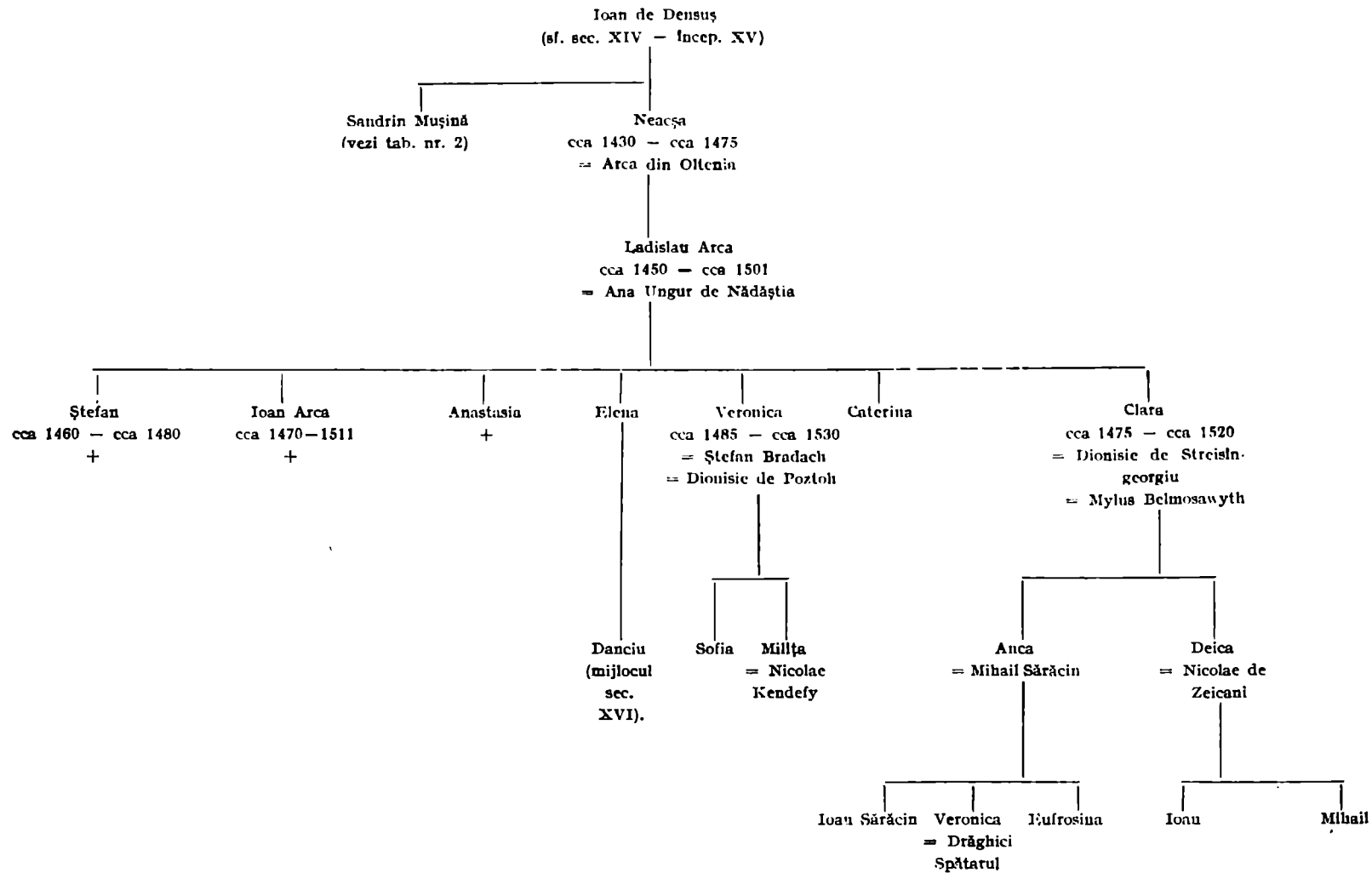
⁶⁷ J. Kemény, *Supplementum*, V, p. 387—389.

⁶⁸ Biblioteca Batthyaneum, IV, 26.

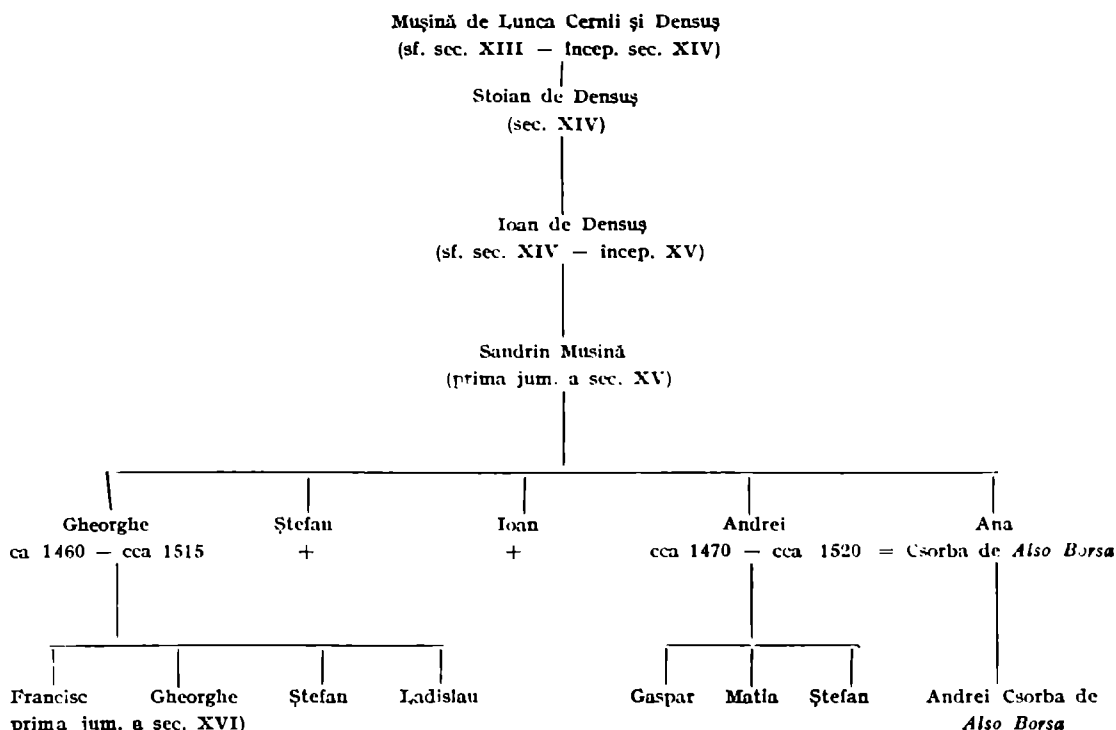
⁶⁹ Arh. Naț. Magh. Dl. 29.947 și J. Kemény, *Supplementum*, VI, p. 9—10.

⁷⁰ Arh. Naț. Magh. Dl. 29.984.

⁷¹ Biblioteca Batthyaneum, V, 19.

Tab. nr. 1. Arborele genealogic al familiei Arca.

Tabelul nr. 2. *Arborele genealogic al familiei Mușină.*

Totești, Sarmizegetusa, Ohaba și Poeni⁷². Pentru unele din satele enumerate va arăta interese, în 1518, și Andrei Chorba de *Also Borsa*, pe temeiul unei relații de rudenie ce urcă pînă la Ana, fiica lui Sandrin Mușină⁷³. Porțiunile din Densuș, Sarmizegetusa și altele, obținute pe cale legală de la Barnaba Belay, vor face obiectul desfășurării energiei Miliței, soția lui Nicolae Kendefy de Rîu de Mori, împotriva propriei sale mame, Veronica. Procesele încep în anul 1521 și continuă ani în șir, cu implicarea tuturor forurilor judiciare mai importante ale Transilvaniei⁷⁴.

Cercetarea în continuare a evoluției lucrurilor este anevoioasă și nu prezintă interes din mai multe puncte de vedere: prin moartea lui Ioan, fiul lui Ladislau, neamul Arceștilor s-a stins; fetele și apoi femeile au acționat o vreme pentru apărarea drepturilor lor decurgînd din calitatea lor de membre ale familiei Arca, dar mai pe urmă s-au integrat în problemele familiilor soților lor; pe măsură ce se înaintează în veacul al XVI-lea, preocupările acestor noi generații ce-l aveau ca strămoș pe Arca se încadrează tot mai plenar în felul de a gândi și a acționa al nobilimii transilvănene, fără să mai prezinte particularități deosebite.

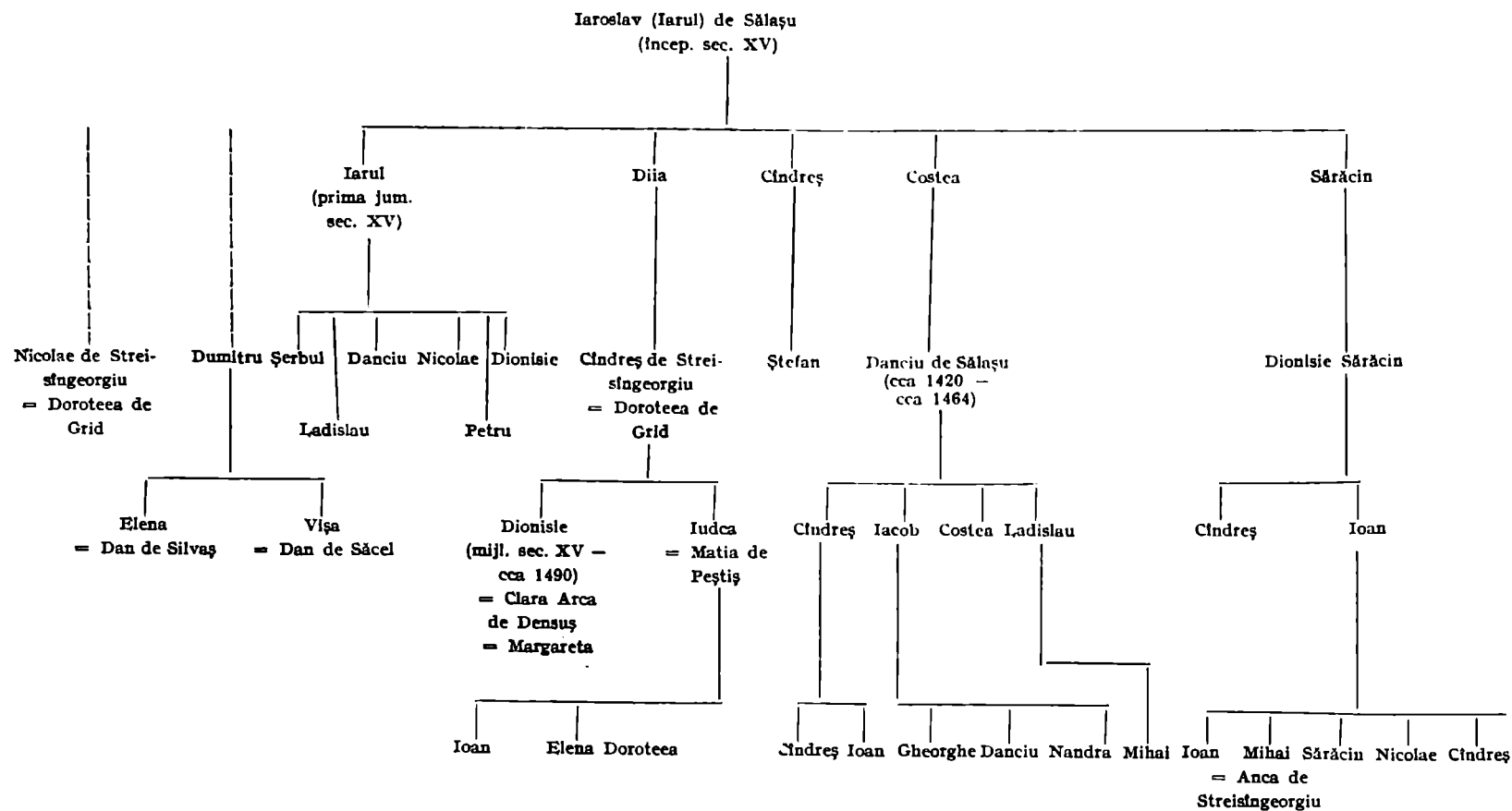
La capătul acestor evoluții se impun cîteva concluzii generale:

1. Urmașii lui Arca, deși formați în mediul hațegan, ce conserva multe din caracteristicile societății feudale românești, se vor adapta repede noilor realități, aflate sub pecetea ordinii feudale de tip central-european. Vor stăpîni pămînturi în calitate de nobili, vor uza de dreptul regatului și de documentul scris, își vor disputa posesiunile atît cu rudele, cît și cu vecinii sau cu străinii, călăuzindu-se numai după propriul lor interes. Se vor ridica de la situația de a fi „oameni” ai unor familii nobiliare mai puternice la aceea de a avea ei înșiși propriii lor familieri nobili și iobagi. În fața străinilor dornici să le acapareze posesiunile, se

⁷² Arh. Naț. Magh. Dl. 29.951.

⁷³ Csánki D., *op. cit.*, V, p. 210.

⁷⁴ Arh. Stat. Bratislava, fasc. 2, nr. 3, 8, 6, 9 etc.

Tabelul nr.3. Genealogia parțială a sălășenilor și streisîngeorzenilor implicați în istoria familiei Arca.

vor manifesta solidar ca rude, dar, după trecerea pericolului, nu vor mai ezita să se învrăjbească între ei. Vor ocupa și devasta posesiuni asupra cărora aveau drepturi sau pretindeau că au, acționând după canoanele anarhiei feudale și ale moralei nobiliare.

2. Traseul parcurs de familia Arca, de la mijlocul veacului al XV-lea pînă la începutul celui de-al XVI-lea, este tipic pentru cea mai mare parte a feudalității locale hațegane. De la anonimatul strămoșilor (Arca și Neacșa), se ajunge la o perioadă de strălucire, corespunzătoare împlinirii unor ambiții de ascensiune socială realizate cu arsenalul practicilor comune întregului regat, dar folosite în Hațeg competitiv, în dauna neinițiaților (Ladislau Arca). Urmează apoi o altă etapă, în care redistribuirea stăpînirilor ocupă locul principal. Ea se urmărește cu încrîncenare și egoism din ce în ce mai pronunțat (Ioan Arca).

3. Prin felul de a acționa, prin procese și judecăți, prin încălcări, cotropiri și ocupări de moșii, prin căsătorii, Arceștii pregătesc terenul favorabil imixtiunii nobililor străini în Țara Hațegului. Pînă în preajma anului 1500, vor acționa și ei solidari în cadrul comuniunii de interese a nobilimii românești hațegane, continuînd vechile tradiții ale obștii cneziale, dar mai tîrziu nu vor urmări decît propriul interes legat de mărirea sau conservarea posesiunilor lor. În general se produce o îndepărtare de cutumele românești și de feudalismul local și o apropiere vădită prin nume și conduită de mica nobilime a voievodatului. Este drept că, după 1500, și amestecul străinilor a fost mai insistent, dar nu foarte eficient, din moment ce nici Geréb, nici Belay, nici Folt nu par să-și fi materializat statornic veleitățile de stăpînire în Hațeg. Pe de altă parte, Arceștii înșiși, prin stăpînirea unor posesiuni ca Nădăștia, Ocoliș, Călanu Mic, vor ieși din cadrul teritorial hațegan. Ei vor ilustra, împreună cu alții, extensiunea viguroasă a nobilimii hațegane în Transilvania și Ungaria, ale cărei preliminarii au fost marcate în vremurile lui Iancu de Hunedoara.

4. Scopul unic al zbaterii lor a fost pămîntul, cel mai important mijloc de producție și izvor de bogăție și stare superioară în evul mediu. Remarcabilă a fost poziția femeilor. Ele luptă cu înverșunare și aprig pentru drepturile lor de moștenire eclipsîndu-și destul de des consorții.

5. Arca, român de peste munți, se căsătorește în veacul al XV-lea cu Neacșa, urmașă a unei familii românești cneziale din Țara Hațegului, iar Veronica, o stră-nepoată de-a ei, se căsătorește, în veacul al XVI-lea tot cu un român de peste munți. Între cele două căsătorii, doi iobagi români din Hațeg trec munții în Țara Românească. Faptele, fără să aibă doar semnificația unor coincidențe ori accidente, dovedesc osmoza structurii de civilizație românească de o parte și de alta a Carpaților, conservarea în timp a unor strînse raporturi, în pofida noilor granițe politice impuse de către străini, și bazate pe cadrele politice tradiționale.

ADRIAN ANDREI RUSU—IOAN AUREL POP

LA FAMILLE NOBILIAIRE ROUMAINE ARCA DU PAYS DE HAȚEG (LA FIN DU XVe SIÈCLE — LE COMMENCEMENT DU XVIe SIÈCLE)

(Résumé)

L'étude présente le destin d'une famille du district roumain de Hațeg (Sud-Ouest de la Transylvanie). Son fondateur fut un Roumain de Valachie qui avait épousé, avant 1450, Neacșa, la fille d'une famille d'anciens cnezes de Densus. Leur

fil, Ladislau Arca, se montrant plein d'énergie et entreprenant, s'intégra rapidement dans les réalités de l'époque. Après s'être assuré, par son mariage, l'appui des nobles roumains du voisinage du Pays de Hațeg, il se fit remarquer par ses procès contre les Mușina de Densuș, ses cousins maternels. Pour élargir son domaine, il employa tous les moyens (prêts, protections, relations avec les personnalités marquantes de la vie politique de Transylvanie, de rapt ou d'attaques armées). A sa mort, en 1501, il légua à son fils une fortune considérable, mais contestée, aussi bien qu'une longue série de procès judiciaires. Assez maladroit et aventureux, le fils exagéra les côtés négatifs du père, en s'attirant l'opprobre du roi et l'intervention des étrangers de la communauté de Hațeg. Il mourut en 1511, sans héritiers directs. Ses soeurs et ses nièces se disputèrent l'héritage jusqu'à la fin du XVIe siècle.

L'histoire de la famille Arca prouve les rapports étroits qui existaient entre les communautés roumaines au Nord et au Sud des Carpathes, quel que fut leur régime politique. Elle est aussi un modèle de l'adaptation graduelle de la féodalité roumaine aux institutions et aux moeurs créées et imposées après la conquête hongroise. Les Arca reflètent d'une manière exemplaire les étapes parcourues par toute la féodalité locale: l'anonymat des origines, l'ascension et la gloire, suivies par la décadence, l'enfoncement dans de mesquins intérêts de famille et locaux. Les femmes jouent un très grand rôle dans cette évolution. Elle agissent contre la volonté de leurs maris à une époque où le droit traditionnel, qui leur reconnaissait une participation égale dans la succession, fut remplacé par „le quart dû aux filles”.

PLUTĂRITUL ÎN BAZINUL GIURGEULUI (SEC. XVII—1848)

Primele date referitoare la practicarea plutăritului în bazinul Giurgeului le furnizează înscrisurile din registrul lui Ferenczi György datînd din 1638¹. Numele Portik, ca nume de familie, datează tot de la începutul secolului al XVII-lea (1602, 1616)² și atestă existența plutăritului, deoarece rădăcina cuvîntului — part, parti — înseamnă în ungurește mal, fiind, conform tradiției, numele de familie al celor ce locuiau pe malul Mureșului și se ocupau cu plutăritul. Pe de altă parte, unii susțin că, transportul făcîndu-se cu plutele, acestea nu mergeau singure, ci organizate în „turme” (parti, nyáj). Ambele explicații sînt acceptabile, ba mai mult, complementare, deoarece cei ce locuiau pe malul Mureșului se ocupau într-adevăr cu plutăritul și, conform însemnărilor vremii, în secolul al XVII-lea mergeau organizați în grupuri.

Documente care descriu în mod amănunțit această preocupare datează din sec. al XVIII-lea. Astfel, în 1703 au fost transportate 10.000 m³ de palisade pe Mureș din ordinul Guberniului, pentru consolidarea cetății din Alba Iulia³, iar în 1714 și 1722 Guberniul a obligat autoritățile Scaunului Giurgeului să cerceteze plîngerile plutașilor din partea locului care erau frustrați în activitatea lor de moșierii din scaunul Mureș⁴. Conscriptiile anilor 1785⁵ și 1820⁶ ajută la o mai bună cunoaștere a plutăritului vremii.

Interesul pentru plutăritul pe Mureș crește o dată cu apariția și dezvoltarea burgheziei. Mărturii sînt diferitele studii și scrieri dezvăluind consecințele economice care s-au resimțit în ținuturile unde se practica plutăritul. Articolele lui Gheorghe Barițiu, Bocskor János, Fodor András și Szentiváni Mihály furnizează date valoroase atît despre importanța social-economică a plutăritului, cît și despre viața cotidiană a plutașilor⁷. Descrierile lui Orbán Balázs vin să întregască cele observate de autorii menționați⁸.

¹ *Regestrum Ecclesiae I Nicolai in Girgio factum per Georgium Ferenczi Sacerdotem*, în Veszely Károly, *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, Kolozsvár, 1860, vol. I, p. 144.

² *Székely Oklevéltár*, Kolozsvár, 1897, vol. V, p. 243 și Kelemen Lajos, *Györgyszék lustrája*, în *Genealogiai Füzetek*, V, 1907, p. 83.

³ Arh. St. Miercurea Ciuc, Fond. 26, dosar nr. XXXVII, nr. 13.

⁴ Arh. St. Cluj-Napoca, Arhiva familiei Mike Sándor. Documentele din 1714 și 1722.

⁵ Arh. St. Budapesta, *Conscriptio Urbarialis 1785*; Scaunul Ciuc, Secția F, Pachet nr. 25.

⁶ Arh. St. Budapesta, *Conscriptio Urbarialis 1820*; Scaunul Ciuc, Secția F, Pachet nr. 51.

⁷ Fodor András, *A Maroson mint Erdély legnagyobb folyóvizén divatozó kereskedésről, s ezt nagyon hátráltató okokról*, în *Nemzeti Társalkodó*, 1837, I, p. 138—142 și 1838, vol. I, p. 145—161; Bocskor János, *A szép tavasz beköszöntésének a gyergyói tutajozó székelyeknek I) fáradtsága II) jutalma*, în *Nemzeti Társalkodó*, 1838, II, p. 26—36, 1839, vol. I, p. 33—37; Vándor, *Gyergyó*, 1839, vol. II, p. 153.

⁸ Orbán Balázs, *Székelyföld leírása*, Budapest, 1868—73, vol. I—IV.

Palkó Attila, în studiul său *Plutăritul pe Mureș*, se ocupă de plutăritul între Toplița și Reghin⁹, iar Tarisznyás Márton îmbogățește cu date prețioase istoria plutăritului în bazinul Giurgeului¹⁰.

Studiile amintite prezintă plutăritul mureșean ca pe un tot unitar și nu se opresc la înfățișarea vieții locuitorilor din satele de pe malul cursului superior al Mureșului. Fără cunoașterea acestor amănunte este greu de înțeles importanța plutăritului în bazinul Giurgeului din sec. al XVII-lea până în sec. al XIX-lea. De aceea considerăm că, restringând aria de cercetare asupra bazinului Giurgeului, avem posibilitatea să demonstrăm consecințele sociale ale acestei ocupații, punând într-o nouă ipostază relația dintre comunitatea sătească și transportul fluvial. Cercetările istorice și etnografice ne-au dezvăluit procesul de separare a confecționării plutei de plutărit, care formau cândva un tot unitar, dându-ne posibilitatea de a privi îndeaproape viața plutarilor și a plutașilor. Plutăritul a avut urmări sociale, diviziunea socială a muncii fiind strins legată de stratificarea socială a lumii sătești. Plutăritul în sensul său larg a constituit mijlocul principal de trai al satului. Merită deci să ne ocupăm mai îndeaproape de el¹¹.

O descriere mai amplă a plutăritului din secolele XVII—XVIII oferă documentele din 1714 și 1722, care prezintă mărturiile unor persoane audiate.

Primpipul (călărețul) Laczkó István, în vîrstă de 50 de ani, în 1714 mărturisește: „să fie vreo 35 de ani de cînd am început plutăritul. Cîndva nu se plătea vamă la digul morii din Moreni. Să fie... 20 de ani de cînd au început vămuitul. La digul morii din Porcești am dat vamă. La Suseni n-a existat digul domnului Karda, aici s-a început de curînd să se vămuiască, după cum spun unii. Înainte nu exista vama de la Apalina, acum trebuie dat vamă și aici. Știu de asemenea că nu se dădea vamă nici la digul domnului Sărpataki, dar acum de vreo zece ani am fost vămuiți de două ori. La digul din Gornești dădeam o singură vamă pe vremea răposatei doamne a lui Csáki István. De cînd stăpînesc domnii Teleki trebuie să plătești două vămi. Mulți, mulți plutași au fost opriți și bătuți acolo. La cel al domnului Bánffy, de asemenea”¹². László János, în vîrstă de 76 de ani, face mărturisiri asemănătoare: „Odinioară erau 2—3 diguri la Brincovenesti, Reghin, Gornești și dădeam o vamă pentru două plute; acum, după cîte aud, aici și în alte localități vama este de două scînduri pentru o plută, ceea ce nu era înainte”¹³. Pentru întregirea imaginii, să-l ascultăm și pe cel de al treilea plutaș, primpipul György István, în vîrstă de 70 de ani: „În afară de digurile de la Brincovenesti, Gornești, n-am plătit vamă, nici nu ni s-a cerut, acum este vamă la fiecare dig, ba uneori bieții plutași sînt arestați și bătuți”¹⁴.

Citind aceste mărturii, putem trage următoarele concluzii:

1) Mărturiile dezvăluie situația contradictorie creată de la un interval de timp la altul. Ele marchează sfîrșitul perioadei plutăritului liber și începutul unei alte perioade în care cei ce se ocupă de transportul fluvial întîmpină condiții noi impuse de dezvoltarea economică.

2) Textele citate indică linia de demarcație între cele două perioade. Dacă scădem 20 din 1714, putem considera începutul celei de a doua perioade ca fiind anul 1694.

Ce înseamnă prima perioadă a plutăritului?

În primul rînd libertatea plutăritului. În perioada principatului, secuii constituiau coloana vertebrală a puterii armate. Deoarece cercurile conducătoare ale țării nu puteau plăti soldă, secuii erau recompensați prin diferite privilegii, printre care scutirea de vămi la diguri. Între 1694—1714 digurile de pe Mureș se înmulțesc.

⁹ Palkó Attila, *Tutajozás a Maroson*, în *Korunk Évkönyv*, 1979, p. 202—212.

¹⁰ Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, București, 1982; idem, *Despre plutăritul practicat în zona Gheorgheni*, în *Marisia*, 1979, p. 579—587.

¹¹ Garda Dezső, *A gyergyóremetei tutajosok a XIX. században*, în *Acta Harigintensi*, 1980, p. 85—95.

¹² Arh. St. Cluj-Napoca, Fondul familiei Mike Sándor, 1714.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

Stăpînirea habsburgică aduce schimbări în acest domeniu, secuimea nu mai constituie forța militară principală. Pentru întărirea puterii lor, austrieicii se sprijină pe nobilime, oferindu-i privilegii. Printre ele se numără și vămuirea plutașilor la diguri. Noua conjunctură politico-economică i-a încurajat pe nobili, care au înființat o serie de diguri noi pe Mureș, îngrădind libertatea plutăritului prin stabilirea după plac a vămilor. Dacă plutașul nu vroia să plătească conform cerințelor, nu se dădeau înlături nici de la cele mai crincene represalii. Plîngerile sînt numeroase. Primipilul Balázs Tamás mărturisește că „plutele sînt oprite la mai multe diguri, la unele sînt îndreptate chiar puști asupra plutașilor. La digul domnului Bánffy au tras asupra noastră”¹⁵. Primipilul Csiki Lukács ne dezvăluie un caz asemănător: „La digul domnului Bánffy László aflat mai sus de Reghin, camarazii noștri au fost arestați și bătuți”¹⁶. Libertinul Gergely András a suferit la fel: „Domnia sa Teleki Sándor nu ne-a încuviințat intrarea la digul din Gornești; a trebuit să staționăm o săptămînă, apoi a trebuit să dăm cîte 60 de scînduri de pe plute și numai astfel ne-a dat drumul pe dig. Cu toate că i-am dat vama cerută, nu ne-a permis să trecem, ne-a ținut calea o zi întregă, vrînd să ne bată. Abia am putut scăpa de domnia sa”¹⁷. Pixidarul Csörtán Ferenc se plînge de asemenea: „Fiind un plutaș sărac, la digul domnului Bánffy László am plătit vama cerută, cu toate acestea s-a tras cu pușca asupra noastră și s-au comis și alte lucruri necuviincioase. La digul de la Apalina am plătit vama, dar domnul Karda János mi-a tăiat din plută lemne de un picior”¹⁸.

Curcurele guvernamentale au tolerat șantajul și arbitrarul nobilimii atîta timp cît nu periclitaau interesele lor. Guvernul a obligat satele riverane Mureșului la servicii de plutărit. La început nobilimea n-a îndrăznit să vămuiască și să împiedice în drumul lor așa-zisele „plute regale”, mai tîrziu însă au trecut și la vămuirea acestora. Pixidarul Portik Ferenc ne spune că „la digul domnului Sárpataki ne-au atacat cu puștile; n-au ținut cont de imputernicire, n-au avut în vedere faptul că trebuie să ducem la Alba Iulia lemnele cerute pentru construirea țării, ne-au luat cîte un bușean”¹⁹. Primipilul Portik András se plînge și el: „Plutașii săraci aveau imputernicire de la Excelența sa Domnul General, totuși erau vămuiți la digul domnului Sárpataki”²⁰.

Procedînd astfel, moșierii contraveneau intereselor statului, s-a cerut deci examinarea urgentă a plîngerilor plutașilor. Ca urmare s-a constituit o comisie formată din vicejudele Giurgeului, asesori ai subșcaunului, precum și ofițeri austrieici. Plutașii au avut ocazia să-și formuleze plîngerile. În urma mărturiilor lor putem să ne formăm o imagine clară asupra vămilor de pe Mureș, a mărimii obligațiilor impuse, a formelor acestora. Consemnăm mărturia a încă doi dintre plutași: Kiss András (iobag al lui Lázár Ferenc, în vîrstă de 80 de ani): „Cînd începui plutăritul, pe vremea aceea pe apa Mureșului am fost vămuiți la digul de la Porcești — scîndură de plută —, de asemenea la Ideci, la fel la Reghin. La Gornești, la digul doamnei Csáki nu ne-au vămuit. Pînă la Alba nu ne-au cerut pe vremea aceea”²¹. Puskás István (primipil, în vîrstă de 50 de ani): „Am auzit sigur de la oamenii mai vîrstnici că la digul de la Porcești se plătea un ban de plută, la cel de la Ideciu 2 bani, la fel 2 bani și la Gornești. La digul de la Reghin care se afla în stăpînirea domniei sale domnul Teleki se lua tot un ban, acum la cel de la Porcești se ia cîte o scîndură de plută. Mai mult, digul domnului Sárpataki era pustiu, stînjea apa, pe digul pustiu ni s-a luat plută și am reușit să o răs-cumpăr cu 130 de bani. Am mai auzit de la bătrîni cum că înainte în afara digurilor amintite nu mai erau și alte diguri cu vamă. Știu de asemeni că la digul de la Sînpaul dădeam cîte o scîndură la două plute, acum însă pentru o plută o scîndură. La fel la cel de la Cuci. La cel de la Bogata, aflat în stăpînirea domnilor

¹⁵ Ibidem.¹⁶ Ibidem.¹⁷ Ibidem.¹⁸ Ibidem.¹⁹ Ibidem.²⁰ Ibidem.²¹ Ibidem.

Kecskési, dădeam la patru plute o scîndură, acum însă una de fiecare²². Pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea vămile plătite la digurile existente erau, conform mărturiilor plutașilor mai în vîrstă, următoarele:

Numele digului	După mărturia lui			
	Kiss András	Laczkó János	Laczkó István	Puskás István
Porcești	1 plută = 1 scîndură		1 plută = 1 ban	1 plută = 1 ban
Ideci	1 plută = 1 scîndură	1 plută = 1 scîndură		1 plută = 1 ban
Reghin	1 plută = 1 scîndură	1 plută = 1 ban		1 plută = 1 ban
Gornești		1 plută = 1 ban	1 plută = 1 ban	
Sînpaul				2 plute = 1 scîndură
Iernut				2 plute = 1 scîndură
Cuci				2 plute = 1 scîndură
Bogata				4 plute = 1 scîndură

Plutăritul începe de la vîrsta de 15—20 de ani. Digurile amintite de Puskás István erau caracteristice anilor 1680—1700. Numărul digurilor — implicit al morilor — se înmulțește simțitor în urma sprijinului primit de nobilime din partea curții imperiale. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, pe teritoriul văii meridionale a Mureșului — al scaunului Mureș — marea proprietate preia definitiv locul micilor gospodării țărănești. Prin alipirea Transilvaniei la Imperiul habsburgic, produsele agro-alimentare de aici devin căutate pe piața provinciilor mai dezvoltate din punct de vedere industrial din apusul imperiului. Aceasta duce la înmulțirea morilor. Procesul continuă și la începutul secolului al XVIII-lea. Astfel, pînă în 1714 numărul morilor crește de la 8 la 13 între depresiunea Giurgeului și Bogata. Aceasta aduce pierderi însemnate plutașilor, ei fiind obligați să plătească vamă la fiecare dig.

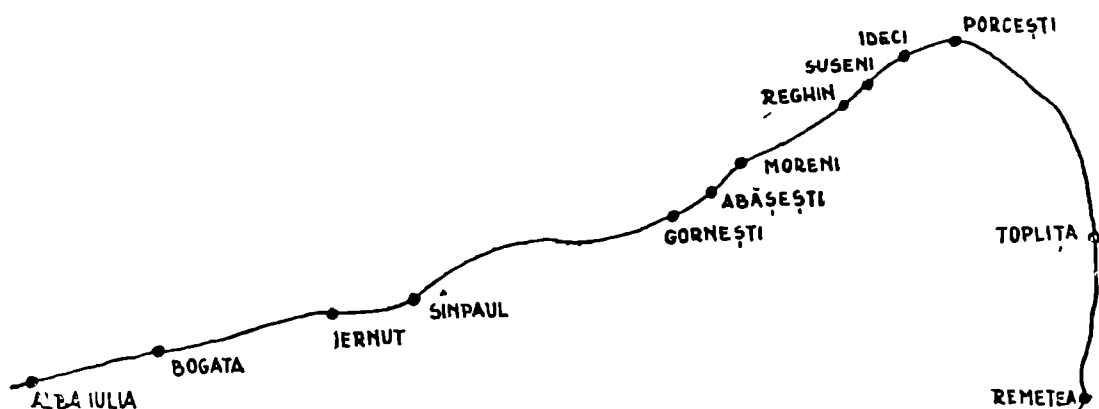
Traseul plutașilor după diguri la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea arăta astfel: 1) Porcești, 2) Ideci, 3) Suseni — digul lui Korda János, 4) Reghin — al lui Teleki Sándor, 5) dincolo de Reghin — digul lui Bánffy László, 6) Pyraf — al lui Sárpataki, 7) Moreni, 8) Abăsești — al lui Karda János, 9) Gornești — al lui Teleki Sándor, 10) Sînpaul, 11) Iernut, 12) Cuci, 13) Bogata — digul lui Kecskési (vezi schița-plan).

Deși digurile îngreunează plutăritul, totuși se constată o dezvoltare simțitoare a transportului fluvial. Pentru reglementarea plutăritului, în 1714 Guberniul hotărăște ca la fiecare dig să se plătească cîte o poltură ca vamă și nu mai mult.²³ Această hotărîre vine să generalizeze prestațiile bănești. Neprimirea plății în natură, prin urmare, a dat un impuls circulației monetare.

Inceputurile diviziunii sociale a muncii 1714—1820. În realitate, hotărîrea Guberniului n-a fost respectată întocmai. Nobilimea nu a renunțat la încasarea vâ-

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

milor în natură, ba mai mult, a ridicat și valoarea vămii. În urma plingerilor, Guvernul a fost nevoit să facă noi intervenții. Plingerile celor din depreșiunea Giurgeului se pot împărți în trei categorii: 1) *Pretenții vamale mult peste media normală*. Primipilul Kovács András spune: „Eu însumi am dus două plute pentru construcția cetății de la Alba, de pe una au luat 4 stinghii, de pe cealaltă un arbolitier atât la Gornești, cât și la Ideci și totuși domnul Rhédei Ádám a venit asupra-ne cu soldații, făcându-ne hoți, dacă ar fi ajuns în apropierea noastră, ne-ar fi bătut chiar, dar n-au putut, din cauza apei²⁴. 2) *Atacuri cu armele împotriva plutașilor, bătaii, arestări și condamnări la închisoare*. Pixidarul Bőge Miklós din Ciumani mărturisește: „Pe mine intendentul domnului Rhédei Ádám din Geșa m-a bătut în două rinduri, luându-ne 24 de scinduri de calitate de pe plutele pe care le aveam, drept vamă²⁵. Primipilul Dávid Miklós se plinge de asemenea: „Să tot fie de vreo 5 ani, de când am dus patru plute cu scinduri. Ajungând la digul de la Gornești, îmi iese în cale domnul Teleki și mă coartă, făcându-mă țigan, bestie, fiu de curvă, spunând să mi se taie apacina [cirma] de la plută. Băgându-mă la arest, m-a ținut acolo pînă-n a șaptea zi²⁶. 3) *Împiedicarea forțată a plutăritului*. Pixidarul Portik István din Remetea ne spune: „Primarul din Reghin a pus țărushi la confluența dintre apa Giurgeului și a Mureșului, din care cauză sînt mai mult de 20 de plute care nu pot coborî la Reghin²⁷. Se proceda astfel pentru a putea cumpăra plutele pe prețuri derizorii. Aceasta rezultă și din mărturia primipilului Győző Mátyás din Lăzarea: „Mai acum luna trecută, domnia sa domnul Teleki Sándor n-a îngăduit coborîrea la digul de la Gornești, astfel trebuind să le irosim [plutele — n.n.] la jumătate prețul, deși, dacă ne-ar fi permis, ne-am fi scoborît...²⁸”.

Cu toate piedicile întimpinate, se poate afirma că secolul al XVIII-lea marchează avîntul plutăritului. Numai documentul din 1722 ne prezintă mărturiile a 40 de plutași. Apar schimbări în sistemul de relații dintre cei ce se ocupă cu plutăritul. Primipilul Rokaly Mihály afirmă că „morarii dădură jos de pe plută pe doi dintre rîndași mei²⁹, ceea ce este o mărturie a diviziunii sociale a muncii. Aceste relații au apărut în cadrul aceleiași comunități sătose, ceea ce denotă că locuitorii mai înstăriți nu se mai ocupau cu transportul plutele, ci au lăsat această preocupare pe seama celor mai săraci. Din conscripția întocmită în 1820 aflăm că: „Gospodarii mai înstăriți confecționează plute și scinduri, sărăcimea le transportă pe Mureș în locuri lipsite de lemne, primindu-și plata după caz³⁰. Fenomenul însă nu poate fi legat de un an anume, este un proces istoric care în 1722 nu s-a generalizat încă, dar în 1820 asistăm deja la diviziunea structurilor

²⁴ Arh. St. Cluj-Napoca, Fondul familiei Mike Sándor, 1722.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Conscripția Urbarialis pagi Gyergyó Remete, 20 sept. 1820.

social-economice. Caracteristica acestei perioade am putea s-o formulăm în sensul că s-au creat condițiile diviziunii sociale a muncii, încep să se separe meșteșugurile de confecționarea plutei, plutărit și comerțul cu plutele.

Generalizarea diviziunii sociale a muncii 1820—1848. În deceniile trei și patru ale secolului al XIX-lea, plutăritul constituia principala preocupare a locuitorilor din depresiunea Giurgeului, riverană Mureșului. Pregătirea plutilor, plutăritul și comerțul cu plutele erau una și aceeași cu viața de zi cu zi a locuitorilor satelor amintite, cu condițiile de trai, cu bucuriile și greutățile lor. În satele Giurgeului se desăvârșește diviziunea socială a muncii privind plutăritul. Izvoarele vremii ne prezintă ca o îndeletnicire separată confecționarea plutilor, plutăritul și comerțul cu plutele.

1) *Confecționarea plutilor.* Copacii destinați confecționării plutilor se tăiau cu un an mai devreme. În 1838, dr. Fodor András descrie astfel această activitate: „Cînd soarele devine mai puternic și zăpada începe să se topească, la începutul lunii mai, fiecare dintre stăpîni, împreună cu slugile lor, urcă în munți, apoi acolo aleg copacii cei mai zvelli, care se potrivesc pentru confecționarea plutilor și doboară ațîția dintre ei, cît cred de cuviință, pentru a-i transporta pe malul Mureșului în iarna ce va urma: apoi se apucă să taie partea mai groasă pentru scînduri, din cealaltă parte, 6—7 sau chiar 8 stînjani — după cum ajunge — tăindu-se crengile, rămîn timp de două săptămîni la fața locului. După ce trece vremea, ei se întorc, deoarece acum se descojesc cel mai ușor copacii, apoi copacii sînt trași lîngă drum, cu gîndul la zăpada mare din timpul iernii, cînd cu sîniile lor lungi de 4 picioare se pot apropia mai bine de acei copaci. În asemenea condiții, pregătirea lemnului pentru plută durează 12 zile pentru un om, din care 6 pentru tăierea copacilor și tot atîtea zile de muncă încordată pentru transportul pînă la malul Mureșului.

Buștenii aduși sînt așezați cu partea mai groasă pe sîni scurte trase de o peroche de boi care trag buștenii de 7—9 stînjani la Mureș”³¹.

După doborîrea și transportul copacilor pînă la Mureș urmează confecționarea propriu-zisă a plutei. Cronicarul vremii prezintă astfel legarea plutei: „...și dacă s-a adunat astfel lemnul de plută pe malul Mureșului, începe legarea, înainte însă buștenii se fasonază pentru a ascunde curbările vizibile și a-i scoate în relief grosimea, apoi se taie la aceeași lungime, ținîndu-i strîns în mînă, se face loc pentru chingă, care se fixează pe fiecare buștean cu un cui de lemn gros astfel încît fiecare fibră să stea strîns lîngă cealaltă. Acest lucru nu-i așa de ușor cum s-ar crede, deoarece pentru a îndrepta fibrele curbate este nevoie de ajutorul mai multor oameni pe lîngă lanțul de fier, motiv pentru care legarea unui fertai de plută durează și pentru cei mai buni muncitori o săptămînă, deci pentru doborîre, curățire, descojire, transportul la drum și apoi la Mureș, precum și legarea lor sînt necesare 12 zile de muncă cu boii și mai mult cu mina. În urma confecționării plutei după operațiunile descrise, cu ajutorul mai multor oameni pluta este împinsă pe apa Mureșului, apoi la cele două capete se instalează lopoți de comandă și în sfîrșit se încearcă cu scînduri — fiecare fertai cu fibre întregi — care constă din două grămezi a cîte 50 de bucăți. Și astfel pluta este în stare perfectă, în stare să plutească, ea poate fi vîndută sau poate porni oriunde”³².

Descrierea lui Fodor András corespunde și chiar este completată parțial cu tradiția care dăinuie și în prezent la Remetea, centrul plutăritului în bazinul Giurgeului. Conform acesteia, lemnul din pădurile Kereszthegey, Katalina, Limbus, Kópataka, Joharas, Remetei Lok, Nagy Gödes, Kis Gödes și Mogyorópaták era transportat la punctul de primire de pe lîngă Mureș. Distanța între pădurile amintite și punctele de primire varia între 8—50 km. Confecționarea plutilor și legarea acestora în punctele de primire începea după ziua lui Matei (24 febr.), cînd Mureșul se elibera de platoșa de gheață. La Remetea, în sec. al XIX-lea, existau 4 puncte de lansare a plutilor. Legarea plutei începea pe malul apei, ultimele lucrări efectuîndu-se pe Mureș, inclusiv montarea celor două cîrme (apacine). Ele erau constituite dintr-o șipcă de comandă asemănătoare celor de la căruțe și o scîndură de aproape 1 m fixată pe șipcă cu ajutorul unor cuie de lemn. La mijlocul plutei se fixa o bară în formă de cruce înaltă de aproximativ 1 m care servea drept agățătoare pentru traiste cu alimente (pentru a nu se uda).

³¹ Fodor András, *op. cit.*, vol. I, p. 139.

³² *Ibidem*.

În bazinul Giurgeului se confecționau doar plute de un fertai (sfert), deoarece malul Mureșului nu permitea transportul plutelor mai mari. La Sînpaul sau Mokrăreni se legau 4 asemenea plute și se transportau pînă la Lipova, Arad sau Seghedin³³.

Constructorii de plute (plutarii). Bocskor János descrie astfel starea socială a plutarilor: „Pașii mă purtau adesea în mediul îndulcit de simplitatea naturală, nevinovată și sinceră a plutașilor, unde dăinuie încă vorbele despre războaiele cu turcii și francezii“. Plutașii erau deci țărani liberi de stare grănicerească ai comunităților satești. Despre veniturile lor aflăm următoarele: „În timpul cît îl petreceam cu ei, întrebam deseori, care este răsplata strădaniei lor asidue, peste măsură? Fiindu-le rușine de răsplata lor infimă, s-au abținut un timp de la un răspuns hotărît; deși tăcuți, aflasem din graiul deselor suspine ce se ridica din pieptul lor și citisem destul de repede de pe fețele lor grave că li se rupe inima la gîndul răsplatei muncii lor pline de trudă... în anul acesta la Remetea pentru pluta cea mai frumoasă și cea mai mare, vestită în tot satul, n-au primit mai mult de 25 de florini renani; ba mai mult, fiind de față, am văzut și cazuri cînd pentru plute mijlocii legate și lansate pe Mureș se plăteau 8—9 florini ungurești³⁴. Preotul din Remetea explică în felul următor prețul scăzut al plutelor: 1) „în anii cu rod mai bogat prețul plutelor este mai bun, deoarece, cred eu, atunci plutarul mai puțin sîrguincios în ale agriculturii nu este constrîns să ceară înainte banii, adunînd de pe finețele bogate rodul — dar dat de bună voie de soartă, și ca urmare în primăvara următoare scoate, eliberează mai ușor prețul din mîinile avare sau cel puțin economicoase ale stăpînului³⁵. 2) „Cauza principală a prețului infim al plutelor este că multora dintre ei le place, ba mai mult, unii se rușinează de muncile cîmpului și sînt nevoiți să ceară acțiuni substanțiale pentru plutele ce urmează a fi confecționate, de la negustorii de plute din partea locului, prețul plutelor urmînd a se stabili de către negustorii care au plătit deja acontul³⁶.

Din rîndurile de mai sus reiese clar că pămînturile sărăcăcioase au împins pe proprietarii mici și mijlocii spre plutărit, punîndu-i în relații de dependență față de negustorii autohtoni.

Negustorii de plute. Plutașii erau în strînsă legătură cu negustorii. În această perioadă putem aminti trei grupe de comercianți de plute: localnicii (cei din bazinul Giurgeului), cei din Reghin, precum și grupul celor din Lipova și Arad. Cei mai numeroși erau cei din Reghin, care erau organizați în societăți deja la începutul secolului al XIX-lea. Concluzii asemănătoare se pot deduce și din rîndurile lui Bocskor János: „...există asociații care au repartizat între membri satele unde se confecționează plute, înștiințînd comisionarii din Gheorgheni asupra condițiilor, despre prețul plutelor ce vor fi cumpărate urmînd să hotărască lunar, în timpul șederii lor în bazinul Giurgeului statuînd regulile de cumpărare a plutelor și plată a rîndașilor³⁷. Această societate exploata fără milă plutașii din bazinul Giurgeului.

Celălalt grup era cel al negustorilor din Lipova și Arad. Și ei erau organizați în societăți, dar practicînd comerțul angro, cumpărau plutele din mîna a doua sau a treia. Fodor András ne prezintă manipulațiile lor: „...pentru a trezi speranțe de obținere a unor prețuri ridicate, veneau de prin aprilie la Gheorgheni, tîrguiau cîteva plute, plătind o sumă, le lăsau cu promisiunea ca la data fixată executorii să vină după ele, ceea ce nu se respecta niciodată, știindu-i îndemnați pentru executarea unui mare număr de plute la preț ridicat, de unde vor putea cumpăra mult mai ieftin la Lipova decît prețul tîrguit la Remetea. Cu asemenea promisiuni purtate mulți cumpărau plute cu 60, 70 de florini, ca apoi, în urma unui drum costisitor, să ajungă la Lipova, să-și dea seama acolo că au fost înșelați, neputînd recupera nici măcar jumătate din prețul cheltuit pentru plute³⁸.

Cel de al treilea grup era acela al negustorilor de plute din Remetea. Aceștia puneau la dispoziția plutarilor oricînd bani, alimente, haine, avînd însă grijă ca

³³ Garda Dezső, *op. cit.*, p. 87—88.

³⁴ Bocskor János, *op. cit.*, p. 33.

³⁵ *Idem*, p. 34.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Fodor András, *op. cit.*, vol. I, p. 138.

datoria să nu depășească posibilitățile proprietarilor. S-a întâmplat astfel ca după terminarea lucrului, făcînd socotelile, în loc să primească bani în urma angajamentului, să rămînă datori.

Intendentul. Negustorii de plute nu îndrumau direct plutăritul, ci încredințau aceasta unei persoane anume: intendentul. Unul din ei a fost Szász István senior. În anul 1839, infanteristul Balázs József, în vîrstă de 23 de ani, mărturisește: „...cînd Szász István veni la domnul Assessor [funcționar al scaunului care se ocupa cu probleme de justiție — n.n.] pentru a se înțelege cu aceasta în vederea încredințării postului, cu Kiss Veress István, pentru a coordona drumul plutei, am fost și eu de față în curtea domnului Assessor”³⁹.

După cum se vede, intendentul se ocupa cu îndrumarea transportului de plute, cu recepționarea lor în punctele portuare, precum și angajarea plutașilor. Echipamentul necesar pentru transport, precum și alimentele plutașilor au fost date în seama intendentului, care fura din ele cît putea, apoi le valorifica pentru sine. Așa procedă și intendentul Szász István în 1838. Cazul este cunoscut din relatarea fiului său și a lui Fitzus András (negustor armean din Gheorgheni) care au călătorit tot pe plutele Assessorului. Fitzus András arată: „...Szász István [cel vîrstnic — n.n.] avea pe plută vreo 40 de piini, din care în timpul călătoriei a vîndut 6 bucăți de cîte 60 creițari, care fac 2 florini renani. A mai vîndut făină, griu și fasole, dar cît și cu cît, nu mai am știință, slănina n-a vîndut-o, însă am consumat-o împreună, rămînîndu-ne și pentru drumul îndărăt. Pînă la Lipova am mai vîndut și alte piini, cu excepția a trei bucăți, dar cu cît, iar nu știu. Avea încă două lăzi purpurii, pe care le-a vîndut de asemeni, dar nu le știu prețul... avea cofe, siștare, 2 sfredelc, 2 putini, cu cît dădea Szász István cofele n-am știut, putinile le-a vîndut cu 12 creițari. Unde am pus un sfredel, iar nu știu, că pe celălalt l-am adus acasă împreună cu putinile, astfel n-am știință, cu cît a vîndut scindura. Mai avea și frînghii, de al căror număr nu-mi amintesc, dar că am dus vreo 3—4 din ele acasă, asta știu sigur”⁴⁰.

Pe lîngă dirijarea plutei, intendentul mai avea și alte sarcini majore, și anume vînzarea plutei și a mărfii ce se afla pe ea. Aceasta cerea aptitudini comerciale deosebite și cunoștințe bogate. Informații de acest gen sînt redată sugestiv de mărturiile lui Szász István cel tînăr și Fitzus András.

1. — După Szász István cel tînăr: „...e drept că am întîrziat la Lipova, unde trebuia să vîndem apa minerală, dar n-am putut vinde nici măcar o sticlă. În cît timp s-a dus și s-a întors prima dată tata de la Timiș, nu știu, căci eu însumi mă aflam la Arad, dar a doua oară cînd ne-am dus la Timișoara, pentru a vînde apa minerală pe care am lăsat-o acolo, căci atunci era multime (am mers o zi și jumătate și am rămas acolo o săptămînă), după cîte-mi amintesc, am cumpărat acolo doi cai și o căruță, cu care ne-am întors la Arad, căci lăzile domnului Assessor le-am descărcat după aceea la Mészáros János, apoi am vîndut și plutele, după ce ne-am dus a doua oară de la Timișoara la Arad. La Remetea am ajuns după a zecea zi de la plecarea noastră de la Arad cu mijloacele cumpărate de noi la Timișoara”⁴¹.

2. — Fitzus András: „...Știu sigur că domnul Assessor avea la Deva 5 plute de un fertai pe care se aflau 72 lăzi de apă minerală, plute din care pe patru mergeau 60, cîte 15 pe fiecare, iar pe cea de a cincea 12 lăzi, așezate printre scînduri, din care Szász István numără 100 cu 40 florini renani în polițe, iar pe celelalte 60 cu cît le-a dat, nu știu... a vîndut 53 lăzi lui Mészáros János, negustor din Arad, dar pe credit, a 15 florini renani la data. La Timișoara a dus din lăzile domnului Veress mai întîi 12 lăzi, apoi a doua oară a pus 5 lăzi pe o căruță pentru care a plătit 2 florini renani. La Timișoara n-a dus numai din lăzile Domnului Assessor, ci Szász István le-a cărat și pe ale sale. Cum a dat apa minerală? și cui?, nu știu, de asemeni nici cui și cu cît a vîndut cele 5 lăzi ale domnului Assessor la Arad... lăzile domnului Exponent pe care Szász István le-a dus la Timișoara nu le-a vîndut pe toate, a adus trei îndărăt și împreună cu ele a vîndut 53 lăzi lui Mészáros János.

Știu că sticlele sparte au fost înlocuite doar în una din lăzi, deoarece în lăzile transportate de la Deva la Arad n-am avut hibă mai mult de două din

³⁹ Arh. St. Miercurea Ciuc, Fond. 26, dosar nr. L, nr. 779.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

fiecare ladă. De la Arad ne-am întors spre Cluj în opt zile cu căruța și caii lui Szász István, când, cu aceeași căruță, am adus la Cluj doi domni din Arad, care i-au plătit 50 de florini lui Szász István. În alt rînd, la Arad a vîndut 4 plute de un fertai acelui crișmar, căruia i-a vîndut scîndura și cele 4 fertaie în total cu 170 de florini renani⁴².

Atribuțiile intendentului sînt oglindite fidel de documentele prezentate, chiar dacă ele redau doar faptele săvîrșite de unul dintre slujbași.

Plutașii. Bazinul Giurgeului n-a dat numai plutari, negustori de plute și intendenți, dar și oameni pricepuți în transportul acestora pe drumul apelor.

La începutul secolului al XIX-lea plutașii erau numiți rîndași, fiind angajați ori de către negustori, ori de către intendenți. O plută de un fertai era condusă de doi rîndași. Primul, puternic și cu multă experiență, conducea cu bara de comandă îndreptată în sensul scurgerii apei; cel de al doilea putea fi și o femeie, ajuta cîrmaciul cu bara din spate. Ajutorul acesta era necesar în special în curbe, cînd trebuia să îndrepte bara de comandă în direcție opusă celei a cîrmaciului.

În anul 1838, soldatul Balázs József spune: „...am dus 12 plute de un fertai într-o turmă⁴³. Deci plutașii nu mergeau individual, ci coborau în aval organizați în „turme”. Conform tradiției, o turmă consta din 2—12 plute de un sfert. O astfel de organizare era necesară, pentru că greutățile drumului puteau fi învinse mai ușor în comun. Conducătorul turmei era un plutaș încercat și un bun cunoscător al cursului apei. El conducea în același timp prima plută, fiind urmat de ceilalți.

Un alt plutaș, infanteristul Balázs János, mărturisește în anul 1838 că „fiind rîndaș al domnului Assessor, coboram pe rînd plutele de un fertai⁴⁴. Așadar, se transportau în mai multe rînduri plute de la Remetea la Reghin, după mărturia documentelor, anual de 3—6 ori⁴⁵. Numărul plutașilor porniți din Remetea — centrul plutăritului din zonă — depindea de cotele apei. Uneori coborau zilnic 3—4 plute pe Mureș, altele însă lemnul și marfa se transportau chiar și cu 100—150 de plute.

Plutașii porneau în zori de zi. Drumul era anevoios, în porțiunea de sus albia era pietroasă, cotele joase și drumul șerpuit. Fodor András prezintă fidel greutățile plutăritului de pe Mureș în anul 1838: „Nu trece an, fără ca să nu-și piardă viața careva de pe plutele izbite de stînci. Dintre colturile de stînci, faimoase sînt Kopicza, Rîul Ilvei, vizavi stîncile Kováta, mai jos Vurs, Szarkakő, Boglyás, Kecskeláb, care pot fi ocolite cu greu chiar și de cel mai iscusit cîrmaci, fără a se izbi de ele, cel ce nu se păzește bine, se trezește repede în apă, fiind împins brusc, mai ales la confluența Ilvei cu Mureșul, unde, din cauza vitezei, apa izbește pluta direct de stîncă Kováta, destrămind-o în mii și mii de bucăți, și nici n-au cum să iasă din cauza plutelor ce sosesc fără încetare, fiind neputincioși în oprirea celor ce vin. În schimb, atunci cînd plutele apar în calea refluxului, se întîmplă ca pluta să se agațe de virful vreunei pietre ascuțite ce iese din Mureș; aici ajung și celelalte și din cauza înghesuiei, neputîndu-se ocoli, ajung una peste alta ca și cărțile de joc, uneori 20—30 de plute formînd un morman cît o casă, strigăte teribil de înflorătoare se auzeau de acolo, iar dacă i-ar veni unuia gîndul îndrăzneț de a-și ajuta propria plută cu o mică urnire, ar cădea negreșit pradă morții, căci următoarea plută l-ar ajunge cît de iute, încît n-ar avea timp să se ferească și atunci l-ar lovi atît de tare, încît s-ar scufunda fără speranțe. Am văzut și eu, la rîndu-mi, un asemenea caz îngrozitor, cînd pluta l-a lovit pe unul drept în mijloc, acesta s-a rupt în două, o parte a corpului fiind împinsă pe plută, iar cealaltă rămînînd în apă. Dacă însă pluta se agată de o latură, atunci cei ce se pricep la conducerea ei, ocolesc locul, cu noroc⁴⁶. În asemenea cazuri se striga către plutașul ajuns pe prund: „Ești inutil pe prund”, iar acesta răspundea „nu-s inutil, ajută-mă!”

De cele mai multe ori plutașii erau înștiințați dacă se afla o ambuscadă în fața lor, atunci căutau un loc potrivit pentru ancorare. O asemenea ancorare forțată cerea multă pricepere, îndemînare și atenție; pluta era îndreptată spre

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Fodor András, *op. cit.*, vol. I, p. 141.

mal, secundul sărea pe uscat și, cu țărășul — legat de plută cu o frînghie —, frîna cu mîna, pînă ce reușea să acosteze.

De eliberarea pluteilor din grămadă se ocupa un grup anume pregătit, dotat cu tirnăcoape și niște potcoave speciale. Aceștia erau de regulă din împrejurimile localității Deda.

Cu toate că plutașii porneau în zori de zi din Remetea și mergeau fără oprire, ei ajungeau doar seara la Reghin. Acostind aici, predau plutele intendentului, care fie că le cerea să ducă mai departe plutele spre punctele terminus Lipova, Arad sau Seghedin, fie că încredința plutele plutașilor locali. Dacă în secolele XVII—XVIII plutașii din bazinul Giurgeului transportau mărfurile pînă la Lipova, Arad și Seghedin, începînd cu deceniul al treilea al secolului XVIII o parte dintre ei călătoreau doar pînă la Reghin. Explicația trebuie căutată în diviziunea socială a muncii, precum și în greutățile întoarcerii acasă. Plutașul secolelor XVII—XVIII, care era nu numai conducătorul plutei, ci și proprietarul ei, putea să-și cumpere cal și căruță după ce valorifica lemnul și apa minerală, după cum se vede și în cazul lui Szász István. Leafa și starea materială a rîndașului nu-i înlesneau întoarcerea cu căruța trasă de cai; de aceea, el transporta plutele doar pînă la Reghin, de unde se întorcea pe jos prin țara Lăpușului.

Situația plutașilor rîndași este veridic redată în documentul amintit, din 1820, conform căruia „gospodarii mai înstăriți confecționează plute și scinduri, cei nevoiași le transportă pe Mureș în ținuturi fără lemne, fiind plătiți pentru aceasta”⁴⁷. O altă dovadă a sărăciei este faptul că în 1838, cu ocazia procesului, întîlnim doar infanteriști printre martorii plutași; mai mult, unul dintre rîndași mărturisește că ar fi fost sluga convențională a domnului Assessor⁴⁸.

Plutăritul constituia baza existenței locuitorilor din bazinul Giurgeului, în satele de pe malul Mureșului. Documentele arată că munca legată de plutărit și împărțirea rolurilor erau în concordanță cu situația socială a satelor amintite.

Situația economică	Situația socială	Locul ocupat în diviziunea socială a muncii în cadrul plutăritului
Proprietari mici cu 1—10 iugăre	Infanteriști	Rîndași Plutași
Proprietari mici și mijlocii 5—20 iugăre	Infanteriști mai bogați și husari (călăreți)	Constructorii de plute Plutari
Proprietari înstăriți peste 20 de iugăre	Burghezia în devenire	Negustori și intendenți

Influența plutăritului asupra vieții social-economice a satului. „Remetea este centrul unde sînt adunate majoritatea pluteilor cumpărate în bazinul Giurgeului pentru a porni de aici în țară”⁴⁹ — scria Fodor András în anul 1838. Plutăritul însă constituia un tot unitar în întregul bazin. În documentele secolelor XVII—XIX, pe lângă plutarii și plutașii din Remetea sînt prezenți și cei din Suseni, Joseni, Ciurmani, Voșlobeni, Lăzarea și Ditrău, care se luptă cu aceleași greutăți amintite. Totuși, Remetea este localitatea unde se regăsesc toate caracteristicile plutăritului în bazinul din care face parte. De aceea ne vom ocupa mai pe larg de această localitate.

În descriția din 1820, unde întîlnim formele incipiente ale meșteșugurilor și comerțului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, putem observa o intensă dezvoltare a acestor ocupații. În 1820 în sat existau doi fierari, un tîmplar, doi croitori, trei prăvălii⁵⁰, iar în 1895 cele două ramuri ale vieții economice erau re-

⁴⁷ Conscripție 1820.

⁴⁸ Arh. St. Miercurea Ciuc, Fond 26, dosar nr. 1, nr. 779.

⁴⁹ Fodor András, *op. cit.*, vol. I, p. 141.

⁵⁰ Conscripție 1820.

prezentate de 10 fierari, 6 timplari, 6 dulgheri, 3 rotari, 5 dogari, 2 fringhieri, 21 morari, 8 croitori, 11 pantofari și cizmari, 1 tinichigiu, 5 blănari, 6 măcelari, 13 negustori, 16 crîșmari, 13 vînzători de tutun și țigări, 14 vînzători de sare, 1 vînzător de timbre⁵¹.

Datorită plutăritului se înființează fabrica de sticlă de la Borsec⁵² (care funcționa deja în 1820). Dezvoltarea plutăritului duce și la faptul că, în 1839, 527 de persoane lucrau în industria forestieră. Din punct de vedere social, plutăritul a împiedicat statornicirea relațiilor feudale în secolele XVII—XVIII, deoarece venitul provenit din plutărit a reprezentat mult timp un spor material care a făcut posibilă menținerea libertății și a autonomiei, față de încercările de subjugare întreprinse de familia Lázár. În schimb, la începutul secolului al XIX-lea el contribuie din ce în ce mai mult la adîncirea diferențelor sociale între săteni și prin aceasta la dezmembrarea obștii sătești, precum și la apariția și dezvoltarea proprietății burgheze.

Confecționarea plutelor, dar mai ales plutăritul au dus la neglijarea producției agricole. Prin intermediul preotului din Remetea, Bocskor János, aflăm că „finețele celor din bazinul Giurgeului, turmele de boi, cîmpurile de secară, orz, ovăz bogate, ba mai mult, sub oblăduirea unor zile favorabile chiar și cele de griu frumos sînt atît de multe, încît dacă ei s-ar ocupa de gospodărirea lor cu mai mult sîrg și dacă s-ar îngriji de ele continuu, economicos, ar avea fără îndoială un trai demn de starea lor, chiar dacă nu s-ar ocupa cu plutăritul”⁵³. Corespondentul din Remetea își pune astfel problema: „pămînturile bune ce stau în paragină greșit-au oare unor porunci, de stau sub povara unor plante infame?” După Bocskor János una din cauze ar fi că „Animalele extenuate de căratul grinzilor pentru plută sînt incapabile să mai participe la munci agricole. Dobitoacele care transportă grinzile de brad își cîștigă finul zilnic cu sudoarea ce le slăbește puterile și astfel nu-i nimic deosebit, ci ceva foarte natural ca cele mai îngrijite animale să se tîrască prin brazdă aidoma unor muște de primăvară, care amintesc mai degrabă de cele șapte vaci din Egipt, atîta sînt de slabe”⁵⁴.

În concluzie, putem stabili că practicarea plutăritului a avut următoarele consecințe:

- 1) a contribuit la lichidarea izolării ținutului;
- 2) a asigurat condiții de trai pentru locuitorii din valea superioară a Mureșului;
- 3) a redus sau, alteori, a oprit chiar emigrarea forței de muncă;
- 4) pentru satele din depresiunea Giurgeului a reprezentat trecerea la o nouă treaptă a dezvoltării social-economice, cea capitalistă.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, majoritatea pădurilor erau deja distruse. Astfel centrul plutăritului din valea superioară a Mureșului se mută treptat din bazinul Giurgeului în părțile Topliței. În noua situație, pămînturile slabe, creșterea rapidă a numărului populației au dus la emigrări și la transferul forței de muncă de la plutărit la exploatarea forestieră, în alte localități, în alte zone ale țării. Totuși, plutăritul ca ocupație se va menține pînă în 1922.

Dezvoltarea plutăritului în bazinul Giurgeului poate fi sintetizată în următoarea ordine cronologică:

- 1) Perioada plutăritului liber pe riul Mureș (pînă în 1694);
- 2) perioada anilor 1694—1714, cînd apar o serie de diguri de mori, care prezintă obstacole în transportul fluvial;
- 3) deși în condiții vitrege, plutăritul este în creștere în satele din jurul Gheorgheniilor. Se creează condiții pentru diviziunea socială a muncii în acest sector de activitate;

⁵¹ Arh. com. Remetea, Recensămîntul lui Imre Betegh.

⁵² Conscriptio Urbialis pagi Ditró, 1820.

⁵³ Bocskor János, *op. cit.*, vol. II, p. 27.

⁵⁴ *Ibidem*.

4) între 1820—1848 plutăritul reprezintă principala sursă de muncă a oamenilor. Aceasta duce la generalizarea diviziunii sociale a muncii;

5) între 1848—1922 este o perioadă de declin a plutăritului. La început se consolidează poziția burgheziei locale, dar din cauza defrișării nemăsurate a pădurilor importanța plutăritului va scădea treptat, el menținându-se însă pînă în 1922.

DEZIDERIU GARDA

THE RAFTERS OF GHEORGHENI

(Summary)

The study tries to give a comprehensive picture of the evolution of rafting in Gheorgheni, from its early mention to the ceasing of this branch. A complete picture has to base first of all on archival records. As regards our methodological viewpoint, we present the evolution of rafting within the framework of economic and social development of the whole region in which Gheorgheni integrates.

In the evolution of rafting in Gheorgheni one may distinguish six main periods:

1) The first period, lasting from the 16th century until the end of the autonomous Principality of Transylvania, is characterized by privileged rafting liberty.

2) A transitional period covers the years from the beginning of Austrian rule 1688 till 1714, being characterized by the appearance of mills on a large scale.

3) Between 1714 and 1820 feudal relations stopped the development of pre-capitalis producing forces. The landlords' monopoly over mills and dams is almost general and throws obstacles in the development of water trade. Despite these unfavourable circumstances the amplexness of rafting is further growing.

4) In the decades before the 1848 revolution (1820—1848) rafting constitutes the principal labour possibility so that labour division was improving and generalizing in the rafting branch.

5) After the revolution the economic positions of local bourgeoisie were fortified, dominating the water trade in the basin of Gheorgheni.

6) After 1880 the rapid deforestation associated with railway construction lead to a stepping activity reduction, until 1922, when rafting definite ceased to be practiced.

CONSIDERAȚII ISTORICE ASUPRA „SUPPLEX“-ULUI DE LA 1798

Secolul al XVIII-lea românesc, integrat firesc în sfera iluminismului european, se caracterizează prin puternica afirmare a mișcării sociale și naționale românești, prin efortul major al românilor transilvăneni de încadrare — pe această cale — în sistemul politic al principatului.

Evoluind sub semnul unor realități petrecute la cumpăna secolelor XVII—XVIII: instaurarea regimului habsburgic și unirea unei părți a românilor cu biserica Romei, mișcarea națională transilvăneană cunoaște particularități și forme de manifestare specifice la nivelul diferitelor comunități românești, în funcție de opțiunea pentru unirea religioasă sau de dezaprobarea unirii religioase. Dacă pentru greco-catolici, unirea cu biserica Romei reprezintă suportul pe care-și întemeiază acțiunile politice, pentru ortodocși, privilegiile „ilirice“ sînt argumentul și modelul oferit de lumea ortodoxă sîrbească, în vederea obținerii de drepturi politice. Se constituie astfel două planuri politico-naționale, care evoluează paralel, în funcție de confesiune, planuri care se influențează reciproc pe parcursul întregului secol și care se vor intersecta, odată cu mișcarea *Supplexului*, sau cu încercarea de reunire a bisericilor (ortodoxă și greco-catolică) de la 1798¹.

Apropierea și interferarea celor două planuri politico-religioase, prin renunțarea la năzuințele și aspirațiile locale și stabilirea unor priorități național-transilvănene, este grăbită de ruperea legăturilor cu *națiunea ilirică*, care la Congresul de la Timișoara din august 1790 se pronunță pentru formarea unei voievodine proprii, din care românii ortodocși erau excluși². Opțiunea comunității ilirice pentru o formulă politico-administrativă distinctă, în condițiile cristalizării la sîrbi a unui așa-numit *naționalism politic*³, și votarea de către dieta maghiară a legilor prin care populația ortodoxă din Ungaria primea aceleași drepturi cu „locuitorii de lege grecească“, a dus la dezagregarea rapidă a blocului „privilegiilor ilirice, la adăpostul cărora a rezistat atîta timp ortodoxia româno-sîrbească“. În aceste condiții, „biserica dobîndește un caracter național, ceea ce va determina o reexaminare a poziției și activității desfășurate. O solidaritate etnică care își asociază valorile spiritului popular, o conștiință culturală și istorică care va forma peste scurt timp conștiința națională, se suprapun peste unitatea ortodoxă, contribuind la dezagregarea ei“⁴.

Din aceste motive sînt explicabile acțiunile comune ale ortodocșilor și greco-catolicilor din anii 1790—1792 *legate de mișcarea Supplexului* și acțiunea de re-

¹ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, passim.

² *Idem*, p. 56—57; Silviu Anuichi, *Relații bisericești româno-sîrbe în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1980, p. 151—155.

³ Em. Turczynski, *The National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy*, în *Austrian History Yearbook*, III, pt. 3, 1967, p. 84.

⁴ Nicolae Bocșan, *Iluminismul românesc în Banat și idealul luminării*, în *Studii de limbă, literatură și folclor*, Reșița, 4, 1978, p. 162.

unire a bisericilor de la 1798. Se încerca cu acest prilej, în epoca restituțiilor și a reacțiunii nobiliare, pe linia ideilor călăuzitoare ale *Supplexului*, realizarea unei biserici unice, care trebuia să fie în primul rînd o puternică instituție politică românească, singura de fapt recunoscută de Curtea din Viena. De aceea ni se pare pe deplin justificată ideea aprofundării și reexaminării actului politic de la 1798, evidențierea aspectelor esențiale ale noii inițiative românești de găsire a unor soluții politice pe calea reformismului iluminist, pentru dobîndirea unui nou statut bisericii românești. Plecînd de la cercetările întreprinse pînă acum, vom încerca să surprindem cauzele și premisele inițiativei românești de la finele veacului al XVIII-lea, să precizăm ce a vrut să fie această biserică în raport cu ideea de confesiune, cu problematica națională.

1. *Istoriografia și istoria problemei.* Actul politico-religios de la 1798 a suscitât destul de puțin atenția istoriografiei tradiționale sau moderne⁵. Ioan Lupaș a limitat întreaga problematică la aspectul religios, considerînd că încercarea de reunire a bisericilor „se prezintă ca o urmare firească a experiențelor dureroase din trecut și a învățămintelor atît de scump plătite”⁶. Ștefan Lupșa consideră că „proiectul de reunire a... bisericilor românești din Transilvania se născu la adunarea convocată de guvern pentru discutarea posibilităților de a scăpa de criza financiară în care se zbătea biserica ortodoxă din cauza nesubvenționării ei de către stat și din cauza nefincasării sidoxiei adică a *impozitului pe ortodoxie*”⁷.

Lucia Protopopescu este de părere că din petiția înaintată Curții din Viena pentru reunirea bisericilor reiese „caracterul laic, economic, social și național al acțiunii”⁸, iar Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor subliniază aspectul național al acțiunii românești, deoarece „această formulă a bisericii naționale limita posibilitatea imperiului de a jongla cu două ierarhii și de a anula acțiunile românești. Este prezent desigur și acum în aceste împrejurări exemplul *Supplexului*, care a aliniat întreaga generație în jurul unor repere politice naționale”⁹. Pe aceleași coordonate se situează și Maria Protase, care consideră că la 1798 „luase ființă primul program politic în urma faimosului *Supplex*”¹⁰.

⁵ *Un dat mai nou la istoria bisericii române*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 45 din 21 oct. 1845, p. 343—344; Johann Hinz, *Geschichte des Bisthums der griechisch nichtunirten Glaubensgenossen in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1850, p. 49; I. Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 130; idem, *O încercare de „reunire” a bisericilor române din Ardeal la anul 1798*, Arad, 1913, studiu publicat și în I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. I, București, 1928, p. 384—405; Ștefan Lupșa, *Contribuțiuni la istoria încercării de reunire a bisericilor românești din Transilvania la 1798*, în *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 492—509; Oct. Bârlea, *Ex historia romana; Ioannes Bob. Episcopus Fogarasensis (1783—1830)*, Freiburg, 1951, p. 246—253.

⁶ I. Lupaș, *O încercare de „reunire”...*, p. 8.

⁷ Șt. Lupșa, *op. cit.*, p. 495.

⁸ Lucia Protopopescu, *Contribuții la biografia lui I. Budai-Deleanu*, în *Limba și literatură*, 5, 1961, p. 169; aceeași autoare consideră că prin „alcătuirea proiectului *Reconciliatio cleri*... se urmărea refacerea în bloc a unității politice române transilvănene prin reintegrarea bisericească...” (*Noi contribuții la biografia lui Ion Budai-Deleanu*, București, 1967, p. 30).

⁹ Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, p. 195.

¹⁰ Maria Protase, *Petru Maior: un ctitor de conștiințe*, București, 1973, p. 127; într-un articol publicat relativ recent, aceeași autoare afirmă: „aspirația spre înfrățire a uniților și neuniților transilvăneni era în scopul prevenirii primejdiei catolicizării și al fortificării ființei naționale” (*Opera teologică a lui Samuil Micu și procesul laicizării culturii*, în *Steaua*, 1980, 5, p. 47.)

Suținătorii cei mai activi ai proiectului sînt Aron Budai, Radu Tempea V, Ioan Para și Ioan Popovici¹¹. De acțiune nu sînt străini nici Petru Maior, Samuil Micu, Ignatie Darabant¹². Implicarea acestor corifei ai luptei naționale în acțiunea de reunire a bisericilor din Transilvania nu este de loc întîmplătoare. Dimpotrivă, analizînd activitatea fiecăruia, înainte și după 1798, cercetînd antecedentele culturale și naționale ale mediului social-geografic din care aceștia provin, tentativa lor la finele veacului al XVIII-lea devine pe deplin explicabilă ca urmare firească a mersului luptei de emancipare a românilor transilvăneni.

Proiectul de reunire a bisericilor apare — așa cum subliniază Ștefan Lupșa — la adunarea clerului ortodox din 1797, care trebuia să găsească soluția rezolvării crizei economice prin care trecea biserica ortodoxă. În anul următor (februarie 1798), este înaintată o petiție — semnată de Ioan Popovici, Aron Budai și Radu Tempea V — Curții din Viena, în care sînt prezentate condițiile pe baza cărora trebuiau să se reunească bisericile. Se cerea, mai întîi, pensionarea episcopului Ioan Bob și încredințarea conducerii bisericii celui mai bătrîn vicar, Ioan Para, „care știe de planul acesta al împreunării românilor și e un slujitor al lui”. Pentru ștergerea neînțelegerilor confesionale din sinul națiunii române, suplicanții cer admiterea unui *congres* întrunit sub protecția împăratului. Deoarece între uniți și neuniți nu sînt deosebiri de dogmă (doar numele celor două biserici diferă), susținătorii proiectului de la 1798 cer ca noua biserică să se numească *ortodoxă-grecească*. Proiectul este realizabil — în viziunea susținătorilor lui — deoarece scaunul episcopal ortodox de la Sibiu este liber, iar ortodocșii au greutăți cu strîngerea sidoxiei. De aceea, după înlăturarea lui Ioan Bob, reprezentanții ortodocșilor și uniților trebuiau să se pronunțe asupra noului episcop care *trebuie ales la Alba Iulia*.

În această formulă, cererea de reunire a bisericilor ajunge prin intermediul directorului școlilor romano-catolice Lerchenfeld la Ignatie Batthyány, episcopul romano-catolic al Transilvaniei, care o trimite împăratului. Un alt exemplar este trimis guvernatorului Transilvaniei, Gheorghe Bánffy, care respinge proiectul, considerînd acțiunea ilegală, deoarece inițiativele care vin din partea lui Ioan Para sînt numai pentru că acesta dorește să ajungă „în fruntea diecezei unite și după aceea poate episcop, care, ca și ambițiile celorlalți dornici de posturi, nu se poate satisface fără înlăturarea lui Bob”; de aceea, continuă Bánffy, „glasul lui Para și al altor cîțiva nu e glasul neamului întreg”; mai mult, „nu există spirit mai tulburător de liniște decît Para”. (Desigur, guvernatorul se referă la activitatea acestuia legată de mișcarea *Supplexului*).

Exemplarul trimis Curții din Viena este dat, la 17 septembrie 1799, de către împărat spre studiere cancelarului aulic al Galîției, contele Mailáth. În urma investigațiilor făcute, a unei călătorii în Transilvania, acesta respinge proiectul din următoarele motive: episcopul Ioan Bob își face cum se cuvine datoria, dacă bisericile s-ar reuni, n-ar avea cine să hirotonisească pe noul episcop, unirea celor două confesiuni și alegerea episcopului la Alba Iulia „ar duce la transfor-

¹¹ Pentru viața și activitatea politică a acestora vezi: Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p. 27—33; C. Mușlea, *O dinastie de preoți și protopopi Radu Tempea*, Brașov, 1939; Ioan Lumperdean, *Raportul dintre petițiile lui Ioan Para și Supplex Libellus Valachorum*, în *Studia*, 1979, fasc. 1, p. 20—26; Silviu Anuichi, *op. cit.*, p. 130—132.

¹² D. Ghișe, P. Teodor, *op. cit.*, p. 194, Maria Protase, *Petru Maior...*, p. 127—128.

marea uniților în ortodocși neuniți". După aceste concluzii, dosarul este dat spre studiere Consiliului de Stat, care, avînd în vedere situația internă și externă (Imperiul habsburgic era în război cu Franța lui Napoleon), îl respinge, iar la 5 iulie 1800, împăratul scrie cu mîna lui rezoluția prin care dosarul privind proiectul de reunire a celor două biserici românești este depus în arhiva Consiliului de Stat¹³. Pentru Curtea din Viena, adeptă a principiului *divide et impera*, sînt preferabile acum două biserici, spre a putea jongla cu ele, spre a le opune una alteia¹⁴.

Încadrat organic în largul curent european de întărire a bisericilor naționale, proiectul de reunire de la 1798—1800 este rezultatul legăturilor stabilite între cele două confesiuni în decursul secolului al XVIII-lea, precum și al unor complexe implicații politice și ideologice.

2. *Legături, tendințe și acțiuni pentru reunificarea bisericilor în secolul al XVIII-lea.* Avînd interese majore în Transilvania, Curtea din Viena, adeptă a întăririi multinaționalului său imperiu pe calea catolicismului, se pronunță pentru unirea religioasă a românilor. Dar, cu toate promisiunile făcute preoților și românilor mireni transilvăneni, unirea va fi greu acceptată și destul de subredă. Abia atunci cînd, prin a doua diplomă leopoldină din 1701, românii erau socotiți între „stări”, unirea va fi oarecum acceptată. Dar nu în totalitate și de către toți românii, mai ales că la scurt timp prevederile diplomei vor fi eludate și uitate. Sînt numeroase exemple prin care românii refuză să se unească cu biserica Romei sau cei care s-au unit revin la vechea credință¹⁵. Chiar Inochentie Micu — deschizătorul luptei de emancipare politico-națională a românilor transilvăneni, cel care vedea în a doua diplomă a unirii suportul acțiunilor sale — amenință de nenumărate ori că va părăsi unirea. Astfel, cu prilejul sinodului din 25 iunie 1744 declară: „Eu și cleru meu ne-am unit sub condiția de-a obține acele beneficii și foloase de care se bucurau romano-catolicii, altminteri dacă nu ni se dau ne-om face chiar și turci... Dacă toate cîte s-au făgăduit românilor uniți nu s-ar putea dobîndi, mai voiesc ei să țină unirea sau se leapădă de ea”¹⁶? Și tot cu acest prilej cei prezenți „au dat în scris că ei vor să renunțe la unire dacă nu li se vor acorda toate cîte ceruseră, ba încă partea mai mare din plebei a declarat... că ori li se vor împlini acelea ori nu, ei tot se vor abate de la unire (subl. ns.)”¹⁷.

Unirea primește o puternică lovitură în timpul mișcării lui Sofronie¹⁸, cînd marea majoritate a țăranilor revin la ortodoxie, iar în memoriile trimise împărătesei Maria Tereza cer, în numele *întregului neam românesc din Transilvania de lege grecească*, revenirea la vechea lege ortodoxă¹⁹.

Nemulțumirile românilor transilvăneni sînt surprinse și de cîteva cunoscute cronici cum sînt *Istoria* lui Radu Tempea II și *Plîngerea Sfintei Mănăstiri a Sil-*

¹³ Pentru întreaga problemă, precum și conținutul memoriului, vezi: I. Lupaș, *O încercare de „reunire”...*, p. 15—17 și Ștefan Lupaș, *op. cit.*, p. 492—509.

¹⁴ D. Prodan, *op. cit.*, p. 418.

¹⁵ *Idem*, p. 117—136.

¹⁶ I. Lupaș, *Dezbinarea bisericească a românilor ardeleni în lumina documentelor din întîia jumătate a veacului al XVIII-lea*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. I, București, 1928, p. 256.

¹⁷ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 427.

¹⁸ D. Prodan, *op. cit.*, p. 208—222.

¹⁹ S. Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Sibiu, 1920, p. 206.

vașului, unde autorii arată nenorocirile pe care le-a adus unirea și glăsuiesc pentru reîntoarcerea la biserica străbună²⁰.

Tendințe de unitate religioasă vin și din partea uniților, mai ales spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, după publicarea edictului de toleranță religioasă din 1781 al lui Iosif al II-lea. Astfel, Samuil Micu în *Istoria* sa nu-i atacă pe ortodocși și nu-i consideră adversari. Întreține chiar legături cu ortodocșii din Sibiu, fiind acuzat de Ioan Bob că vrea să se întoarcă la ortodoxie și de aceea a mers „*in partibus non unitis diversabatur*”²¹. Mai mult, i se impută că întreține corespondență cu mitropolia de Karlowitz și că rivnește să ajungă în fruntea episcopiei ortodoxe. Chiar guvernul îl numește într-un act privind aprobarea *Istoriei bisericii* „preotul neunit” Clain²².

Un alt reprezentant al Școlii ardeleni, Gheorghe Șincai, este de părere că unirea religioasă s-a făcut „numai ca să poată ajuta nobililor și preoților celor românești, care Unire n-au stat și nici nu stă alta fără numai să nu clevețim pe cei ce să țin de besereca Romei pentru obiceiurile lor, iar noi românii să ținem obiceiurile Răsăritului și Latinii încă să nu ne clevețească pe noi”²³.

Se scriu lucrări care îndeamnă la împăcarea uniților cu neuniții. În lumea savantă Samuil Micu, Petru Maior se pronunță pentru aceasta în lucrările lor, iar la 1787 apare la Viena lucrarea unui canonic din Oradea: *Poslanie sau dreapta oglindă a păcii, dragostii și uniunii, prin carele cu dreapte dovediri cei uniți să mintuiesc de hulele carele lor li se aruncă, iară neuniții nici iritici a fi, nici schismatici, mai ales în neamul românesc, a nu se putea aieve zice, să arată*²⁴.

Observăm încercările făcute pentru refacerea unității religioase a românilor. Tendințele sînt în prima jumătate a secolului de nuanță pur religioasă, revenirea la o singură biserică trebuind să se facă prin renunțarea la actul unirii cu biserica Romei. În cea de-a doua jumătate și mai ales spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, cadrul confesional este treptat depășit, apropierea dintre cele două biserici făcîndu-se din interese politice și naționale. Acțiunile legate de mișcarea *Supplexului* dovedesc apropierea și colaborarea dintre cele două confesiuni, astfel încît la finele veacului națiunea română apare „ca solidară în acțiunea politică, nedivizată confesional în măsură să-și mobilizeze resursele de care dispunea, în stare să realizeze o autoexaminare colectivă și o rapidă conceptualizare a dezideratelor sale”²⁵.

3. *Modelul oferit de lumea europeană.* Proiectul de reunire a bisericilor de la 1798 se încadrează în largul proces european de întărire a bisericii naționale, proces în care biserica își reexaminează poziția față de puterea laică sau de ierarhia bisericească.

Astfel asistăm în Occidentul Europei — în spiritul ideilor vehiculate de Bossuet — la o întărire a bisericii naționale și la o ofensivă împotriva puterii

²⁰ Ioan A. Pop, *Reflectarea realităților general-românești din secolele XVII—XVIII în cronicile din Șcheii Brașovului*, în *AIIA*, Iași, XX, 1983, p. 286; *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*, Studiu și ediție critică de Dan Simonescu, București, 1967, p. 74—90.

²¹ D. Ghișe, P. Teodor, *op. cit.*, p. 38.

²² N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1969, p. 271.

²³ Gh. Șincai, *Chronica românilor și a mai multor neamuri*, vol. II, București, 1886, p. 214—215.

²⁴ I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche 1508—1830*, vol. II, București, 1910, nr. 512, p. 317.

²⁵ Pompiliu Teodor, *Opțiuni sociale în mișcarea politică românească în epoca revoluției democratice*, în *AIACN*, 23, 1980, p. 265.

papale²⁶. Începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în răsăritul Europei, Academia din Kiev militează pentru fortificarea bisericii ortodoxe față de expansiunea catolicismului și protestantismului²⁷. Sînt sesizabile totodată tendințele de întărire a bisericii naționale la popoarele din centrul și sud-estul Europei, aflate sub dominație străină. Din această perspectivă la polonezi „biserica a continuat să favorizeze identitatea națională, tot așa cehii sau ungurii s-au distanțat de Curtea imperială prin bisericile reformate”²⁸.

Exemplul cel mai elocvent este oferit românilor de către lumea sirbească, unde, datorită privilegiilor „ilirice”, biserica se bucura de o largă autonomie politico-religioasă. Stăruința românilor de-a obține drepturi analoage cu privilegiile ilirice, pînă la Congresul de la Timișoara din 1790, pune în evidență existența unei comunități panortodoxe în Imperiul habsburgic, a unei comunități polietnice de tip ortodox, comunitate care rămîne însă un cadru de manifestare a fiecărei naționalități în parte, care nu se constituie într-un scop în sine, ci într-un mijloc de realizare sub formă religioasă a unor aspirații laice cu conținut economic, social, politic-național, cultural etc.²⁹ De aceea nu credem în ideea evoluției comunității religioase polietnice din Imperiul habsburgic spre națiunea monoetnică în veacul al XVIII-lea, cum s-a susținut în ultima vreme³⁰.

4. *Cauze și implicații ideologice.* Atmosfera spirituală a zonei central — sud-est europene se află în secolul al XVIII-lea sub influența reformismului luminat promovat de Maria Tereza, dar mai ales de fiul său Iosif II (numit coregent la 1765) și de cancelarul Kaunitz. Este perioada unor mari transformări și mutații în viața social-economică, administrație, învățămînt, biserică etc., este epoca în care împărăteasa Maria Tereza, „în ciuda repulsiei sale pentru ideile moderne... ia inițiativa unei acțiuni reformatoare. În politica sa se exprimă, așadar, toate tendințele care au agitat Austria și au schimbat destinul său”³¹. Imperiul habsburgic, stat multinațional, are nevoie de centralizare, de unificare. Pentru aceasta trebuie întărită autoritatea centrală — puterea monarhului —, limitîndu-se tendințele centrifuge ale nobilimii, influența bisericii în viața politică. Se îngrădesc astfel treptat prerogativele politice ale bisericii, se înființează o comisie extraordinară pentru problemele eclesiastice, iar la 1773, sub presiunea lui Iosif al II-lea, papa Clement al XIV-lea desființează ordinul iezuit.

Tot mai mult, sub influența fertilă a lucrărilor lui Corneille, Jansenius, Pascal, Pierre Dupuy, Bossuet și Claude Fleury, se pune problema separării bisericii de stat, a puterii laice de cea eclesiastică. În sens mai larg, galicanismul înseamnă apărarea specificului instituțiilor naționale față de imixtiunea papală. De aici ofensiva lui Iosif al II-lea împotriva papei și a ordinului iezuit. Avem de-a face în acest caz cu așa-numitul *galicanism regal*, care revendică independența vieții

²⁶ Paul Hazard, *Criza conștiinței europene*, București, 1973, p. 198—216.

²⁷ Maria Protase, *Petru Maior...*, p. 92—93.

²⁸ Alex. Duțu, Pompiliu Teodor, *Les Lumières dans le Centre et le Sud-Est de l'Europe et leurs implications socio-politiques*, în *XVe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports. II. Section Chronologique*, București, 1980, p. 385.

²⁹ Em. Turczynski, *op. cit.*, p. 84.

³⁰ Idem, *The Role of the Orthodox Church in Adapting and Transforming the Western Enlightenment in Southeastern Europe*, în *East-European Quarterly*, IX, 1975, nr. 4, p. 417; o analiză a problematicei la I. A. Pop, *Considerații istorice asupra vocabularului politic din veacul al XVIII-lea în Șcheii Brașovului*, în *AIACN*, 23, 1980, p. 229—230.

³¹ Jacques Droz, *Histoire de l'Autriche*, Paris, 1946, p. 36.

laice față de cea religioasă și subordonarea ecleziasticului. Alături de această variantă, întîlnim și așa-numitul *galicanism episcopal* sau *ecleziastic*, care militază pentru apărarea bisericii naționale față de ofensiva papală. Pe aceste coordonate se situează Bossuet, care luptă pentru o largă autonomie a bisericii franceze, susținînd că *autoritatea supremă în biserică este Conciliul, nu papa*; Mai mult, în Franța *autoritatea papei este îngrădită de vechile libertăți ale bisericii*, iar monarhul nu este supus puterii papale³².

În aceeași perioadă în care episcopul de Meaux (Bossuet) se luptă pentru o biserică națională puternică, în lumea protestantă Leibniz încearcă readucerea la unitate a bisericii catolice cu cea protestantă. Lumea creștină europeană — după părerea lui Leibniz — este scindată de Reformă, de aceea se pronunță pentru universalitatea bisericii (el însuși considerîndu-se un om al universului) și redactează un *Proiect pentru facilitarea unirii protestanților cu catolicii romani*. Din aceste motive el poartă o bogată corespondență cu Bossuet. În cele din urmă, proiectul lui Leibniz falimentează, dar ideile sale se vor fixa adînc în conștiința posterității³³. Prin Christian Wolff, ideile filozofiei leibniziene se răspindesc în întreg imperiul, căci „filosofia lui Wolff se leagă nemijlocit de filosofia lui Leibniz și nu reprezintă în ultima analiză decît o sistematizare a acesteia”³⁴. Mediul cultural transilvănean receptează ideile lui Leibniz prin intermediul lui Samuil Micu, care, traducîndu-l pe Baumeister — unul din discipolii lui Wolff —, pune în circulație elemente din filozofia leibniziană.

Modul de organizare a bisericii, a relației dintre aceasta și stat este dezbătut și în opera lui Nicolas Hontheim, episcop coadjutor de Trêves, cunoscut sub pseudonimul de Febronius. Biserica — în concepția sa — trebuie să fie separată de stat, ea nu trebuie să fie supusă jurisdicției papale, ci unui *conciliu suprem universal*. Acestuia îi sînt subordonate *conciliile* sau *sinoadele* naționale, care (după obiceiul primelor secole) trebuie formate din aristocrația episcopilor, desemnată de adunarea preoților și credincioșilor. În anul 1769, un astfel de conciliu se întrunește la Coblenz sub conducerea lui Febronius. Acuzațiile aduse cu acest prilej papalității fac ca opera lui Febronius să aibă o largă audiență în lumea elitară germană³⁵.

Acest eclecticism ideologic pe care-l oferă veacul al XVIII-lea european influențează și mediul cultural transilvănean. Principalele canale pe care se propagă noile idei sînt școala și cartea. Marea majoritate a intelectualilor transilvăneni studiază și se pregătesc în mari centre ale culturii europene iluministe — Roma, Viena —, unde intră în contact cu operele lui Bossuet, Claude Fleury, Ch. Wolff, Febronius etc.³⁶ Bibliotecile particulare formate de Alexandru Fiscuți, Ștefan Solciai și Chiril Țopa³⁷ ne dovedesc interesul tinerilor transilvăneni pentru literatura iluministă a vremii. De fapt în Transilvania secolului al XVIII-lea aria de răspîndire a cărții și interesul pentru literatura de factură iluministă este

³² Paul Hazard, *op. cit.*, p. 198—216; idem, *Gîndirea europeană în secolul al XVIII-lea. De la Montesquieu la Lessing*, București, 1981, p. 94—110.

³³ Idem, *Criza conștiinței europene*, p. 198—216.

³⁴ D. Ghișe, P. Teodor, *op. cit.*, p. 63.

³⁵ Idem, p. 37; M. Protase, *Petru Maior*, p. 50—54.

³⁶ Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania 1774—1805*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1966.

³⁷ Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 389—392; Pompiliu Teodor, *Două biblioteci particulare de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, 2, 1957, p. 261—268.

destul de mare, așa cum reiese în urma unor cercetări recente³⁸. În bibliotecile particulare ale unora din protagoniștii acțiunii de la 1798 întâlnim o astfel de literatură. Astfel, Petru Maior³⁹ și Ioan Para⁴⁰ posedă lucrarea lui Bossuet *Defensio cleri Gallicani*. În biblioteca lui Ioan Para am descoperit și lucrarea lui Johann Lorenz von Mosheim, *Institutionum historiae ecclesiasticae libri quatuor*, o critică aspră a scrierilor istorice ecleziastice⁴¹. Samuil Micu citește și traduce din lucrările lui Baumeister și Claude Fleury, punând astfel în circulație idei care vizau întărirea bisericii naționale și mai ales „un spor de interes pentru nevoile materiale ale clerului de jos”⁴².

Petru Maior, plecând de la filozofia febroniană, face un amplu rechizitoriu papei și bisericii în lucrarea sa *Procanon*⁴³. Scrisă pe baza dreptului canonic, natural și istoric, lucrarea istoricului transilvănean a fost socotită pe bună dreptate „o carte de curaj care oglindește pe de-o parte năzuința scriitorului de-a se depărta cât mai mult de biserica romano-catolică, iar pe de altă parte spiritul lui critic față de despotismul luminat al lui Iosif al II-lea”⁴⁴. Din aceste perspective, Petru Maior cuprinde în sfera analizei sale conflictul dintre stat și biserică, raportul dintre puterea laică și cea ecleziastică. Sint scoase în evidență abuzurile făcute de papi, care „și astăzi ar lucra [ar uzurpa — n.n.] de nu s-ar fi trezit împărații și nu s-ar apăra de tirania lor”⁴⁵. Maior vede în biserică — ca și Febronius — „o instituție constituțională, soborul fiind replica unui veritabil parlament”⁴⁶, compus din așa-numita aristocrație bisericească, iar hotărârile trebuind să fie luate „cu numele a tot soborul”⁴⁷. Plecând de la ideile galicane, Petru Maior arată că galii și mai cu seamă germanii, dându-și seama de abuzurile papalității, sint preocupati de vechile tradiții ale creștinismului din primele secole. Astfel, în *Procanon* Maior stabilește reperele clare ale unei biserici naționale românești emancipate de sub autoritatea papei.

Aceste idei vehiculate de cărturarii români începînd cu a doua jumătate a veacului al XVIII-lea alimentează fertil inițiativele politice care urmăreau transformarea bisericii într-o puternică instituție națională care să contribuie la destrămarea edificiului artificial, exclusivist — moștenire din evul mediu — al celor trei „națiuni” constituționale și patru religii recepte⁴⁸.

³⁸ Iacob Mârza, *Enlightenment Books in Romanian Libraries in Transylvania from the Middle of the 18th Century to the First Decades of the 19th*, in *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, 1980, p. 55—67.

³⁹ Maria Protase, *Petru Maior*, p. 142—143.

⁴⁰ Biblioteca Acad. R. S. România, Fil. Cluj-Napoca, *Fond Blaj*, cota B 613.

⁴¹ Idem, fond. cit., cota B 786; pentru ideile exprimate de Mosheim, vezi Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, München und Berlin, 1936, p. 269—271.

⁴² Pompiliu Teodor, *Echos jansénistes et gallicans dans la culture roumaine*, in *Synthesis*, IV, 1977, p. 174; idem, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984, p. 96.

⁴³ G. Bogdan-Duică, *Petru Maior și Justinus Febronius sau Petru Maior ca vrăjmaș al papei*, Cluj, 1933; vezi și ultimele opinii la Maria Protase, *Le „Procanon” de Petru Maior, réplique sud-est européenne des attaques antipapales du XVIIIe siècle*, in *Enlightenment and Romanian Society*, p. 245—259.

⁴⁴ D. Popovici, *La littérature roumaine à l’époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 108.

⁴⁵ Petru Maior, *Procanon*, ediție de Grigore Marcu, Sibiu, 1948, p. 103.

⁴⁶ Maria Protase, *Le „Procanon”...*, p. 250.

⁴⁷ Petru Maior, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁸ Pompiliu Teodor, *Echos jansénistes...*, p. 168—176.

5. *Considerații finale.* Din problematica prezentată se desprinde concluzia că acțiunea românească de la 1798 este rezultatul unor acțiuni politico-religioase anterioare, care focalizează spre sfârșitul veacului, după respingerea acțiunilor legate de mișcarea *Supplexului*. În același timp noua inițiativă politică românească se încadrează într-un proces larg european de întărire a bisericii naționale și reunificare a lumii religioase scindate de Reformă, găsindu-și chiar suportul ideologic și teoretic în acțiunile petrecute la scara întregului continent. Astfel biserica pentru care optează și luptă generația *Supplexului* e în spiritul ideilor exprimate de Bossuet, Leibniz sau Febronius. Este necesară o biserică liberă, puternică, în care autoritatea supremă trebuie să fie congresul național. Acest organism (format din așa-numita *aristocrație clericală*) trebuie să-și depășească vechile atribuții sinodale pentru a îndeplini rolul unui *congres* sau al unei *adunări naționale*, care are obligația de-a „descoperi dorințele... națiunii române întregi”⁴⁹.

Formula folosită ni se pare semnificativă din mai multe motive. În primul rând surprinde opțiunea pentru laic, politic și național a protagoniștilor acțiunii de la 1798. În altă ordine de idei putem constata asemănarea cu formula folosită de Ioan Para în memoriile sale din 1790—1791⁵⁰ sau de fruntașii politici care au redactat forma finală a *Supplexului*⁵¹. De asemenea, o formulare apropiată apare și în petiția înaintată Curții din Viena la 1 iulie 1792 de către cei doi episcopi: Ioan Bob și Gherasim Adamovici, care, „în numele națiunii întregi”, cereau „ținerea unui congres național sau încuviințarea drepturilor naționale”⁵². Aceste aspecte ne dovedesc continuitatea în gândirea politică românească, precum și existența la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor a unei națiuni nedivizate confesional pentru reușita în acțiunile politice.

Protagoniștii acțiunii de la 1798 militează — în spiritul ideilor leibniziene — pentru revenirea la vechea biserică care trebuie să se numească *ortodoxă grecească*. Avem de-a face de fapt cu o tautologie, dar cei care propun o astfel de denumire doreau să realizeze din biserică o entitate politică distinctă, bine conturată, care să reprezinte drepturile și interesele națiunii române. Acțiunea de reunire a bisericilor avea, în viziunea protagoniștilor ei, menirea să reunească deplin din perspectivă politică, religioasă și confesională națiunea română. Alegerea Albei Iulii ca loc de împlinire a reunirii avea semnificația rememorării actului de la 1600 al lui Mihai Viteazul, rememorare pe care și cronicarii brașoveni o așează spre finele veacului al XVIII-lea în acord cu ideea națională⁵³.

Respingerea acțiunilor românești legate de *mișcarea Supplexului*, constituirea deplină a națiunii române ca formă de comunitate umană, au permis intensificarea acțiunilor pentru reunirea bisericilor în vederea unor soluții politice viitoare. Deși îmbracă o haină religioasă, în ambianța perioadei postiosefine, a restituțiilor și a reacțiunii nobiliare, *încercarea de reunire a bisericilor este în*

⁴⁹ I. Lupaș, *O încercare de „reunire”...*, p. 16.

⁵⁰ I. Lumperdean, *op. cit.*, p. 21—25.

⁵¹ D. Prodan, *op. cit.*, p. 493—510.

⁵² I. Lupaș, *Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici și Ioan Bob la Curtea din Viena în anul 1792*, Sibiu, 1912, p. 34.

⁵³ I. A. Pop, *Semnificații ale reflectării unor realități extracarpătice din secolele XIV—XVI în istoriografia românească a Brașovului*, în *Studia*, 1978, fasc. 1, p. 26.

primul rind un act politic. De aceea protagoniștii acțiunii încearcă să depășească sfera ecleziasticului, aceasta presupunând o prioritate a naționalului și politicului. Asistăm de fapt, la fel ca în întreg Imperiul habsburgic, „nu atât la o renunțare la credință, cât la un efort de a pune instituțiile religioase în slujba cauzei național-politice...”⁵⁴.

Cu toate că *Supplexul* de la 1798 a fost respins, apropierea și colaborarea politico-religioasă dintre cele două confesiuni vor continua și-n secolul al XIX-lea, desigur din perspectiva unor priorități politice și naționale. Astfel în *Supplexul* din 1804 se acordă o atenție sporită celor două confesiuni și se face un expozeu interesant asupra despărțirii neamului românesc ca urmare a unirii cu biserica Romei⁵⁵. Între anii 1807—1812 Ioan Bob, Vasile Moga și Samuil Vulcan susțin — într-o serie de memorii — necesitatea îmbunătățirii stării religioase și școlare a populației ortodoxe. Alături de ei întâlnim și pe unul din protagoniștii acțiunii de la 1798 — Petru Maior —, care, într-un amplu raport, se pronunță pentru îmbunătățirea situației culturale a românilor ortodocși⁵⁶.

În timpul revoluției de la 1848, Alexandru Papiu Ilarian relatează că românii au venit la Blaj „cu planuri de reforme bisericești, de restaurare a Mitropoliei, de împreunare între uniți și neuniți”⁵⁷. De aceea, Simion Bărnuțiu, în *Discursul de la Blaj*, plecând de la filozofia europeană a veacului al XVIII-lea, de la galicanism, argumentează „necesitatea unei biserici naționale mai scutită de asalturile din afară”⁵⁸. De fapt, printre hotărârile istorice de pe Cimpia Blajului se precizează: „Biserica română, fără distincție de confesiune, să fie și să rămână liberă și independentă de orice altă biserică, egală în drepturi și foloase cu celelalte biserici ale Transilvaniei. Ea cere restabilirea Mitropoliei române și a sinodului general anual după vechiul drept, în care sinod să fie deputați bisericești și mirenești”⁵⁹. Semnificativ este faptul că la 1848 „ideea reunirii rămâne subordonată problemei politice care se cerea dezlegată în acel moment înaintea tuturor”⁶⁰.

După 1848, în cercurile clericale și politice românești se vorbește tot mai mult de formarea unei *Mitropolii unice* cu sediul la Sibiu. Cei care militează pentru acest lucru sînt Andrei Șaguna, Alexandru Papiu Ilarian, Simion Bărnuțiu. Influențat de ideile janseniste și galicane din lucrările Școlii ardelenene, dar mai ales de lecturile din Claude Fleury, Bărnuțiu este adeptul unei „biserici

⁵⁴ Em. Turczynski, *The National Movement in the Greek Orthodox Church...*, p. 94.

⁵⁵ D. Prodan, *Încă un Supplex Libellus românesc. 1804*, Cluj, 1970, p. 48—50.

⁵⁶ L. Gyémánt, N. Bocșan, V. Faur, *Contribuția preparandiei din Arad la mișcarea națională din părțile vestice în anii 1815—1817*, în *StComSatu Mare*, IV, 1980, p. 184.

⁵⁷ Al. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, vol. II, Viena, 1852, p. 184.

⁵⁸ Pompiliu Teodor, *Noi precizări în legătură cu izvoarele lucrărilor bărnuteștiene*, în *Studia*, 1972, fasc. 1, p. 36; cf. idem, *Interferențe iluministe europene*, p. 103.

⁵⁹ V. Cheresteșiu, *Adunarea națională de la Blaj*, București, 1966, p. 460.

⁶⁰ I. Mateiu, *Problema unității religioase în revoluția de la 1848*, în *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 473.

naționale democratice" puternice, ca „un auxiliar necesar al luptei naționale”⁶¹. Din această perspectivă, el redactează lucrări semnificative, ca: *Soborul cel mare al episcopiei Făgărașului*⁶² și *Mitropolia de Alba Iulia. O vorbă la timpul său despre libertatea și unitatea bisericii românești*⁶³, lucrări prin care Bărnuțiu oferă soluții politice viabile, opuse intereselor imperiale și apărătoare ale intereselor fundamentale ale neamului românesc

IOAN LUMPERDEAN—IOAN AUREL POP

⁶¹ P. Teodor, *Noi precizări...*, p. 36; cf. idem, *Interferențe iluministe europene*, p. 103.

⁶² *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 4 din 25 ianuarie 1843, p. 26—29 și nr. 5 din 1 februarie 1843, p. 33—37.

⁶³ Biblioteca Acad. R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, ms.rom., 167.

ÎNFIINȚAREA „ASOCIAȚIUNII PENTRU CULTURA POPORULUI ROMÂN DIN MARAMUREȘ” ȘI ACTIVITATEA SA ÎN PERIOADA 1860—1869

Cercetările mai noi privind istoria culturală a veacului al XIX-lea s-au fixat cu precădere asupra evoluției de ansamblu a culturii românilor transilvăneni, sau asupra unor compartimente importante care au activizat spiritul național și au furnizat contingente mișcării naționale¹. Tentativele de a încorpora și manifestările locale au rămas la nivelul dezideratelor sau la o informație insuficientă pentru înțelegerea dinamicii unei instituții cu o complexă și variată activitate. Sintezele de istorie culturală a românilor transilvăneni au abordat parțial și problematica Asociațiunii culturale maramureșene, tributare mai toate însă informației furnizate de Tit Bud în 1906. Bogatul material arhivistice din arhivele instituționale sau familiale maramureșene și o revizuire a informației furnizate de presă oferă posibilitatea reexaminării și aprofundării analizei factorilor care au condus la nașterea instituției culturale centrale a românilor maramureșeni. De la constituirea sa, Asociațiunea și-a fixat ca obiectiv prioritar organizarea și susținerea preparandiei române de la Sighet, precum și aprobarea statutelor menite să-i asigure existența legală. Demersul nostru este o cercetare de istorie a învățămîntului local, integrat manifestărilor generale ale mișcării naționale din zonă.

Situația cultural-națională din Maramureș, mai critică decît în celelalte regiuni românești din cadrul imperiului habsburgic, progresele minore înregistrate la nivelul învățămîntului elementar sînt rezultatul unor condiții specifice care au împietat grav asupra mișcării de emancipare națională.

Din 1733, o dată cu anexarea la Ungaria, Maramureșul și o parte din ținuturile vecine sînt subordonate din punct de vedere confesional jurisdicției ecleziastice a episcopiei greco-catolice rutene a Muncaciului², creîndu-se pericolul grav al deznaționalizării românilor prin preoți și învățători ruteni, pregătiți în instituțiile din Ungvar și Muncaci. Reacția românilor față de înglobarea într-o ierarhie bisericească străină s-a manifestat încă de la instaurarea acesteia, sub forma memoriilor adresate forurilor politice superioare sau administrative. După demersuri susținute, românii reușesc să obțină, la 24 august 1776, instituirea unui vicariat autonom pentru Maramureș. În 1790, printr-un memoriu adresat împăratului Leopold, reprezentanții românilor revendică, fără rezultat însă, înființarea unei episcopii proprii cu sediul la Baia Mare, conștienți de importanța instituționalizării bisericii pe baze naționale³.

¹ Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 191—200; Vasile Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 44—48; Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională (1848—1881)*, București, 1974, p. 277—281.

² Despre instaurarea jurisdicției ecleziastice rutene asupra Maramureșului vezi Zenobie Păclișanu, *Din istoria bisericească a Maramureșului*, în *Cultura creștină*, an. III, Blaj 1913, p. 229—233, 261—267, 295—300, 388—396; A. Ciplea, *A maramarosí püspökség kérdése*, Budapest, 1910; idem, *Documente referitoare la episcopia din Maramureș*, în *ARMSI*, seria II, XXXVIII, 1915—1916, p. 249—376; Al. Filipașcu, *op. cit.*, p. 160—165; idem, *Le Maramureș*, Sibiu, 1944, p. 9.

³ Al. Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 162.

Lupta pentru dezlipirea de episcopia Muncaciului va continua și în perioada următoare. Paralel cu aceasta, s-a militat și pentru obiective limitate, dar semnificative pentru tendința de emancipare de sub patronajul confesional străin. Astfel, la 1835, reprezentanța comitatului Maramureș reușește să obțină din partea episcopului rutean introducerea limbii române în predicile ținute în biserica din Sighetul Marmăției⁴.

Consecințele negative ale patronajului bisericesc străin s-au reflectat, în primul rând, în slaba dezvoltare a școlilor elementare, în menținerea înapoierii culturale a maselor⁵.

Principalul impediment, care greva negativ asupra situației școlilor sătești, era insuficiența învățătorilor calificați, pregătiți într-o instituție națională românească. Ei erau chemați să contribuie la promovarea unui învățământ compatibil cu cerințele vremii, înființarea de noi școli, îmbunătățirea frecvenței școlare și nu în ultimul rând activizarea spiritului național în lumea satului.

Pentru a urma cursuri preparandiale, tinerii din Maramureș trebuiau să se îndrepte spre Oradea, unde funcționa o preparandie confesională română, încă din 1784, spre Ungvar, la preparandia ruteană, sau spre Năsăud, unde se ținea un curs pedagogic de șase luni pentru candidații români din nordul Transilvaniei⁶.

Din cauza distanțelor mari, dar mai ales a situației materiale, extrem de puțini tineri români din Maramureș reușesc să urmeze preparandia, atribuțiile dascălului fiind transferate cantorului în majoritatea școlilor.

Se impunea cu necesitate rezolvarea acestei situații prin crearea în Maramureș a unei preparandii locale. Este obiectivul ce se înscrie cu prioritate în programul mișcării de emancipare națională din Maramureș, intrată într-o nouă etapă după revoluția din 1848—1849. Eșecul acțiunii politice din anii revoluției determină acum elita conducătoare românească să se orienteze spre acțiuni menite a asigura instituționalizarea vieții culturale pe temelii naționale. În acest context învățământul primea, în concepția fruntașilor mișcării naționale, semnificații sporite.

Similar altor regiuni românești, are loc și în Maramureș un proces de emulație în domeniul școlar, sint emise apeluri mobilizatoare în care se militează pentru sprijinirea învățământului național⁷, cu precădere sătesc. Acum se înregistrează și prima inițiativă de înființare a unei preparandii sau „colegiu de pregătire a învățătorilor”⁸, instituție ce își dovedise în mod acut necesitatea, de care depindea realizarea programului școlar în spirit național, rămasă, ca multe altele, fără rezultat.

Condițiile favorabile unor atare acțiuni se ivesc abia după 1856, când Maramureșul este eliberat de sub patronajul Muncaciului, fiind integrat în noua dieceză românească a Gherlei, înființată în cadrul Mitropoliei greco-catolice de Alba Iulia și Făgăraș⁹. Integrarea într-o ierarhie ecleziastică națională creează românilor maramureșeni posibilități de mai strinse legături cu corpul etnic românesc din Transilvania istorică, de care erau separați politico-administrativ. Este realizată astfel pe plan confesional o solidă punte de legătură, care depășea realitatea impusă Maramureșului în 1733 prin anexarea la Ungaria.

Semnificațiile naționale majore ale acestui act sînt pe deplin conștientizate de către intelectualii maramureșeni: învățători, preoți, funcționari. Atmosfera de entuziasm de care sînt cuprinși reiese limpede din corespondența cu noul for

⁴ Tit Bud, *Insemnări și date despre înființarea parohiei gr. cat. române din Sighetu Maramureșului*, Gherla, 1905, p. 9.

⁵ Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944, p. 169—170.

⁶ Virgil Șotropa, Nicolae Drăganu, *Istoria școalelor năsăudene*, Năsăud, 1913, p. 116.

⁷ *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente 1848—1918*, București, 1981, p. 49—52, doc. nr. 25.

⁸ Teodor Pavel, *Contribuții la istoria învățământului românesc din nord-vestul Transilvaniei. Învățământul primar și secundar în anii 1848—1868*, Teză de doctorat, Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, 1974, ms., p. 57.

⁹ Despre înființarea episcopiei gr. cat. Gherla vezi V. Netea, *op. cit.*, p. 103—105; Victor Bojor, *Episcopii diecezei gr. cat. de Gherla*, Tg.-Mureș, 1939, p. 40—42; *Șematism*, Gherla, 1867, p. IV.

episcopal¹⁰. În noile condiții și școlile românești din Maramureș intră sub incidența consistoriului episcopal de la Gherla, în virtutea legislației școlare în vigoare, care trata învățământul „ca o problemă comună statului și bisericii”¹¹.

Inițiativelor din domeniul școlar, exprimate în circularele episcopale sau în scrisorile consistoriului, intelectualii maramureșeni le răspund printr-o susținută activitate propagandistică, căutând soluțiile și mijloacele potrivite pentru ameliorarea situației școlilor sătești¹².

Rapoartele școlare întocmite pe protopopiate permit reconstituirea situației generale a învățământului în școlile populare¹³. Dacă în cele mai multe sate există clădiri școlare și este asigurat salariul învățătorului din regaliile comunelor, din diferite fundații sau prin contracte încheiate cu sătenii, sînt extrem de rare școlile care beneficiau de învățători calificați, cu studii preparandiale, și în cele mai multe funcția de învățător o îndeplinea cantorul, care, așa cum adesea semnalează rapoartele, „nu este inzestrat cu acele însușiri care se cuvin unui dascăl”¹⁴.

Lipsa mare de învățători face ca în multe școli să fie angajați tineri cu numai patru clase de școală normală, absolvite la Năsăud, Tîrgu-Lăpuș, Sighet¹⁵, dar paralel se fac apeluri susținute la ordinariatul episcopal pentru a trimite în Maramureș învățători calificați¹⁶.

Soluția viabilă și în același timp de stringentă necesitate era însă înființarea unui institut preparandial în Maramureș. Inițiative în această direcție manifestă preoțimea din jurul Vișeuului, care în toamna anului 1857 înștiințează forul episcopal despre intenția de a înființa un astfel de institut la mănăstirea Moisei¹⁷. Pentru asigurarea bazei materiale se propune inițierea unor demersuri către oficialitățile comitatense pentru acordarea unor fundații montanistice, cit și lansarea unui apel către toți românii din Maramureș și Sătmar pentru contribuții benevole¹⁸, vădită fiind menirea sa și pentru comitatul vecin. În anul următor, 1858, aceiași preoți din jurul Vișeuului lansează ideea înființării unei preparandii diecezane centrale, cu spese erariale și a unor institute preparandiale filiale în fiecare mănăstire¹⁹. Aceste inițiative au fost însă sortite eșecului. Școlile mănăstirești își dove-

¹⁰ „...dorul cel de demult al națiunii române de atîtea secole numai în pieptul românilor închis, prin dobîndirea întîiului episcop român, acum e împlinit, e înrulat... ca un fulger a pătruns în inimile noastre această îmbucurătoare știre”; din Protocolul Congregațiunii preoțimii din jurul Sighetului, din 13 noiembrie 1856, ținută în Apșa de Jos, Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Episcopia gr. cat. Gherla—Cluj (în continuare ASCN, Fond Gherla), Doc. nr. 769 din 1857.

¹¹ Teodor Pavel, *Date privind legislația școlară în anii absolutismului în Transilvania (1849—1860)*, în *Lucrări științifice*, seria B, Institutul Pedagogic Oradea, 1970, p. 241.

¹² „...fîntina nesecată sînt școalele cele bune, cărțile cele bune”, ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 769 din 1857; „...pretutindenea să fie dascăli învățați și cu moralitate bună. Cum s-ar putea fonda școli preparandiale și cu ce mijloace. Uniformitate în învățarea pruncilor. Ridicarea școlilor de piatră...”. Idem, Doc. nr. 1521 din 1858.

¹³ Idem, Doc. nr. 165 din 1857, pentru protopopiatul Sighet (școlile din Apșa de Jos, Apșa de Sus, Apșa de Mijloc, Biserica Albă, Rona de Jos, Sarasău, Iapa, Slatina, Săpînța); Doc. nr. 4152 din 1858 pentru protopopiatul Iza (școlile din Botiza, Bocicoel, Dragomirești, Glod, Slatina, Cuhea, Rozavlea, Poeni, Șieu, Săcel, Strimtura); Doc. nr. 2950 din 1859 pentru protopopiatul Vișeu (Vișeu de Jos, Vișeu de Sus, Vișeu de Mijloc, Borșa, Leordina, Moisei, Petrova).

¹⁴ Idem, Doc. nr. 2937 din 1859; 3402 din 1858; 4216 din 1858; 3190 din 1859; 3673 din 1859; 153 din 1861.

¹⁵ Idem, Doc. nr. 4922 din 1858.

¹⁶ Basiliu Crăciun, protopopul Izei, cerind învățători pentru școlile din Cuhea (azi Bogdan Vodă), Săliștea de Sus, Săcel și Ieud, exprimă limpede această carență a învățământului „...după pretențiunile timpului să se înceapă învățătura în acele comune unde sînt edificii școlare, alta nu e de lipsă, decît numai să fie înși apți de a ocupa posturile dascălești...”. Idem, Doc. nr. 3402 din 1858.

¹⁷ Idem, Registru pe anul 1857, nr. 2674.

¹⁸ Idem, Doc. nr. 1586 din 1858.

¹⁹ Idem, Doc. nr. 1521 din 1858.

diseră utilitatea în evul mediu, dar acum corpul călugăresc nu mai corespundea condiției de a instrui și forma învățători calificați în conformitate cu prevederile legislației învățământului și cu nivelul exigențelor contemporane. Lipsa de învățători continua să constituie principalul impediment al promovării unui învățământ elementar modern, rapoartele școlare semnalînd tot mai des „neîncongiuravera lipsă de învățători”²⁰.

Ideea unei preparandii locale se menține, căutarea unei soluții realizabile continuă să frămînte intelectualitatea maramureșeană. Condiții noi, favorabile apar în 1860, determinate de două evenimente majore: instituirea vicariatului român și decretarea regimului neoliberal în monarhie.

Instituția vicarială română a fost înființată la 24 noiembrie 1860²¹, cu sediul la Slatina, parohie condusă de Mihail Pavel, în urma susținutelor demersuri ale fruntașilor români maramureșeni și a multor controverse între episcopia Gherlei și cea a Muncaciului²². Sighetul va continua să rămînă însă pînă la 1871²³ sub patronajul Muncaciului, aici avînd reședința vicarul rutean Petru Anderco, situație ce a creat mari piedici și greutăți mișcării de emancipare națională.

Românii maramureșeni se dovedesc pe deplin conștienți de însemnătatea majoră a înființării vicariatului și a consistoriului subaltern, care permitea o mai armonioasă integrare instituțională națională pe tărîm confesional, singura posibilă de altfel, pe ideea coagulării întregului bloc etnic românesc din monarhie²⁴. Pe de altă parte se ivesc și condiții politice favorabile unor acțiuni de inițiativă națională în cadrul imperiului habsburgic, prin înnoirile aduse de instituirea regimului neoliberal. Diploma imperială din 20 octombrie 1860, care consfințește noul regim, creă deschideri fără precedent pentru naționalități²⁵.

În toamna anului 1860, după 11 ani de întrerupere sub regimul neoabsolutist, se restabilește viața constituțională și în comitatul Maramureș, în condiții favorabile românilor. Aparatul funcționează al comitatului este în mare parte alcătuit din români: Iosif Man — comite suprem, Iosif Săpințean — vicecomite, Ioan Jurca — prim notar, Petru Mihali — notar, Vasiliu Mihalca, Ioan Jurca, Iuliu Stoica — prim-pretori, Mihail Rednic, Sigismund Pop, Alexandru Săpințean, Ludovic Jura, Ioan Dunca — pretori²⁶. Situația era fără precedent și fără similitudini în celelalte comitate.

Dezghetuț politic survenit în monarhie este privit și în Maramureș „ca un nou răsărit de soare”, ca „un timp al facerii și mișcării”²⁷. Atmosfera de efervescență națională, firească în momentele de descătușare, se face simțită din plin printre românii maramureșeni. Este declanșată o amplă și dinamică mișcare petiționară care coboară pînă la nivelul comunităților sătetești²⁸, unde dobîndește o bază largită, amintind de evenimentele de la 1848. Numeroase sînt relatările din această vreme care fac referiri la agitațiile naționale din Maramureș²⁹.

²⁰ Idem, Doc. nr. 450 din 1860; 153 din 1861; *Amicul școlii*, nr. 22/1861.

²¹ Idem, Registru an 1860, nr. 2086.

²² Idem, Doc. nr. 58, 80, 134, 335, 336, 720, 723, 901, din 1861.

²³ Tit Bud, *Istoria parohiei Sigheț*, 1903.

²⁴ Scrisoarea de mulțumire pentru înființarea vicariatului român al Maramureșului, adresată de către vicarul Mihail Pavel, în numele întregului popor român maramureșean, exprimă clar această idee: „...saltă inima fieștecărui român maramureșean de bucurie, văzînd că cirna lor bisericească s-au curățit de limbi străine și văzînd că prin aceasta, cu un pas sînt iară mai aproape de scopul la care întesc în timpul de față toate popoarele europene”. ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 335 din 1861.

²⁵ *IstRom*, IV, București, 1964, p. 434; V. Netea, *op. cit.*, p. 157—158.

²⁶ Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, p. 192.

²⁷ ASCN, Fond. Gherla, Doc. nr. 2092 din 1860.

²⁸ Ne sînt cunoscute pînă acum petiții ce revendică egalitatea națională, în trei comune maramureșene: *Șieu*, ASCN, Fond. Gherla, Registru an 1861, nr. 1311; *Săliște*, idem, nr. 2187; *Petrova*, idem, nr. 2338. Avem, apoi, informații despre petiția maramureșenilor din 31 iulie 1860 în problema egalității naționale; idem, Registru pe anul 1860, nr. 1643, nr. 1707. Alte „adrese la locurile mai înalte în cauză națională” în august 1860; idem, nr. 1795.

²⁹ Idem, Registru din anul 1860, nr. 1563, 1626, 1954; Registru anul 1861 nr. 46, 1027, 1813.

Lipsind un partid politic național, care să îndrume și să organizeze acțiunea, să-i asigure unitatea, se cer îndrumări de la forul episcopal, atît din partea preoțimii³⁰, cît și din partea funcționării laice, de talia lui Gavrilă Mihali³¹, deputat în dieta din Pesta. În acest climat are loc prima adunare comitatensă în 13 decembrie 1860. Aici, în forul politic superior al comitatului, comitele suprem Iosif Man lansează propunerea înființării unei preparandii locale și a unui „alumneu”, raportîndu-se la realitatea general-europeană: „...la fiecare popor cult din Europa există strădanii de ridicare a nivelului cultural al maselor”³². În scopul edificării preparandiei (comitele oferă personal suma de 1000 fl.), se hotărăște în adunarea comitatensă alocarea sumei de 15.000 fl. din partea comitatului, iar pentru susținerea ei se decide concesionarea veniturilor de 1200 fl. anual aduse de izvoarele de ape minerale de la Vișeu, precum și a sumelor provenite din diferite amenzi³³. Se constituie, de asemenea, o comisie executivă formată din 10 membri, cu atribuții speciale în adunarea fondurilor și conducerea tuturor problemelor legate de înființarea preparandiei. Propunerea comitelui Man și componența comisiei de zece (între care și maghiari și ruteni) lasă să se înțeleagă faptul că se urmărea înființarea unei preparandii mixte, ce ar fi periclitat caracterul său național³⁴. Această tendință este energic combătută de vicarul Mihail Pavel³⁵, în cadrul unei conferințe preparandiale ținute în 5 februarie 1861, la care au luat parte Iosif Man, Mihail Pavel, Vasiliu Mihalca, Șt. Simion, Simion Pop, Ioan Jurca, Basiliu Mihalca, Petru Mihali.

Se hotărăște lansarea unui apel de subscriere pentru toate comunele românești din Maramureș și părțile vecine, Sătmar, Ugocea, în scopul stringerii pe această cale a sumelor necesare înființării preparandiei și alumneului³⁶. Este astfel vădită intenția de a se înființa două instituții naționale, prin eforturi proprii, de beneficiile cărora să se bucure și românii din comitatele vecine.

La sugestia lui Iosif Man, în 8 februarie este înaintată împăratului o cerere în numele întregului popor român maramureșean, pentru a se obține donarea unor clădiri erariale din centrul Sighetului, unde să fie instalată viitoarea instituție de învățămînt³⁷.

Într-o nouă conferință din 22 martie 1861³⁸ se hotărăște întocmirea statutelor preparandiei, precum și ale „Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș”. Ideea „Asociațiunii” se impune în cadrul acestor dezbateri cu privire la înființarea preparandiei și alumneului, evidențiindu-se necesitatea unei societăți culturale cu rosturi mai largi, care să asigure suportul material al noilor

³⁰ Concludentă în acest sens este scrisoarea protopopului Vasile Mihalca, în care se exprimă preocupările fruntașilor mișcării naționale în aceste circumstanțe: „...în timpul acesta cînd toate schimbîndu-se, îmbracă una față surizătoare, ca toți să nu ne amestecăm prin entuziasm pretimpuriu, sau să ne delăsăm prin una nepăsare, la S. Voastră cu rugămînta aceasta năzuim ca să nu întîrzii îndrumați a ne împărtăși, prin care să găsim calea cea medie și adevărată”. ASCN, Fond. Gherla, Doc. nr. 2092 din 1860.

³¹ Corespondența dintre G. Mihali și episcopul I. Alexi, în problema națională. Idem, Registru pe anul 1860, nr. 1493; Registru pe anul 1861, nr. 203, 1496, 1686, 1982.

³² Tit Bud, *Analele Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș*, Gherla, 1906, p. 136.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Amicul școlii*, nr. 22 din 1861.

³⁵ Într-o relatare a lui M. Pavel, făcută ordinariatului diecezan în 16 oct. 1866, se menționează: „...în anul 1861 cînd cu influențele celor mai mari era să se înființeze preparandia aceasta comună pentru toate religiunile, confesiunile și națiunile din Marmacia, eu am fost carele am învrăjbit pe calvini, ba pe toți maghiarii și rutenii din conferința preparandială în casa comitatului și am efectuat că preparandia să fie pur română, iar statutele să se propună românește”. ASCN, Fond. Gherla, Doc. nr. 3544 din 1866. Există de asemenea și aprecierile lui Gavrilă Mihali despre preparandie „care va fi lîmpede română”, ASCN, Fond. Victor Mihaili de Apșa, Doc. nr. 483.

³⁶ *Analele Asociațiunii*, p. 7.

³⁷ Idem, p. 137—138; *Amicul școlii*, nr. 22 din 1861.

³⁸ *Analele Asociațiunii*, p. 7.

instituții și care să fie în același timp și un așezământ de promovare sistematică și de afirmare a culturii în limba națională.

Conform statutelor, „Asociațiunea” își propune „înființarea și susținerea unui Institut Pedagogico-Alumnat Național în Sighetu Marmatiei” cu scopul „de a crește și instrui pentru școlile comunale române învățători și cîntăreți apți și calificați după cerințele timpului... va întreține pe pruncii români care frecventează școlile publice (din Sighet n.n.) cu vict, cartel și îngrijire”³⁹.

Preparandia era proiectată să servească tuturor românilor din comitatele vecine care vor contribui la susținerea ei materială. Se căuta astfel evitarea particularismului local, integrarea acestei instituții naționale în slujba unei cauze general-românești, conferindu-i nobila misiune de a contribui „la înălțarea națiunii noastre la acea stare politică la care e din secolii chemată”⁴⁰.

Statutele menționau de asemenea intențiile Asociațiunii de a asigura burse de studiu pentru tinerii capabili, precum și sprijinirea școlilor din comunele mai sărace, în cazul în care întreținerea instituțiilor din Sighet nu ar absorbi toate fondurile bănești. Este proiectul unui program de activitate ce prezintă multe similitudini cu cel al altor societăți culturale românești contemporane: „Astra”, „Asociația” din Arad, Societatea „Transilvania” din București etc.

Statutele, redactate în toamna lui 1861, au fost înaintate Locotenenței ungare spre aprobare. Totodată este înștiințată și Gherla atît pe calea vicariatului⁴¹, cît și prin Iosif Man⁴², președintele comitetului Asociațiunii. Se caută prin aceasta punerea noilor instituții sub patronajul episcopiei din Gherla, cu convingerea că numai caracterul confesional este pavăza în măsură să le asigure viabilitate și soliditate. Forul episcopal însă, preocupat în această perioadă de problema susținerii noii preparandii diecezane de la Năsăud, nu se arată favorabil ideii de înființare a unei alte instituții similare în dieceză⁴³.

Beneficiind, însă, la 19 aprilie 1861, de aprobarea dată de împărat cererii de donare a clădirilor din Sighet⁴⁴, în ședința comitetului din 21 mai este organizat un comitet preparandial alcătuit din 15 persoane, prezidat de Iosif Man, cu misiunea de a se îngriji de toate problemele legate de înființarea preparandiei⁴⁵. Clădirile și terenul obținute prin donație imperială, în valoare de 12.000 fl., asigurau condițiile elementare pentru acest scop, așa că se adoptă hotărîrea de inaugurare a cursurilor preparandiale în anul școlar 1862—1863, iar pentru anul următor se elaborează un plan de construire a unui edificiu corespunzător⁴⁶. Prin urmare în condițiile atitudinii rezervate a Gherlei⁴⁷, fruntașii maramureșeni organizați în cadrul Asociațiunii, prin acțiunea lor, devansează deciziile forului ecleziastic, dovedesc hotărîrea de a ctitori prin forțe proprii noua instituție.

În prima ședință a comitetului preparandial, din 3 septembrie 1861, se hotărîște numirea unui profesor cu studii pedagogice superioare și înscrierea tinerilor care îndeplinesc condițiile frecventării preparandiei, precum și continuarea colecțiilor bănești, lansarea unor noi apeluri în comitatele vecine⁴⁸. Pentru postul de profesor principal al Preparandiei este ales Ioan Bușiția, profesorul școlii principale districtuale din Tîrgu-Lăpuș. În vederea transferării lui la Sighet, în 4 noiem-

³⁹ *Idem*, p. 167.

⁴⁰ *Idem*, p. 139.

⁴¹ ASCN, Fond Gherla, Registru pe anul 1861, nr. 1027; Lipsa multor documente importante din fondul documentar al Episcopiei gr. cat. din Gherla ne-a determinat să folosim în aceste cazuri informațiile rezumative din registrul de protocol.

⁴² *Idem*, nr. 2054.

⁴³ Ion Bușiția, *Preparandia română din Maramureș*, în *GazTrans*, an XLIII, 1880, nr. 12.

⁴⁴ *Concordia*, nr. 2 din 1862.

⁴⁵ *Analele Asociațiunii*, p. 8.

⁴⁶ *Idem*, p. 8—9.

⁴⁷ În scrisoarea din 10 febr. 1862 trimisă de Gavrilă Mihali, fiului său Victor, aflat la studii la Viena, se menționează: „...cu durere este că domnii de la Gherla pentru institutul de la Năsăud, sînt împotriviții acestuia [din Sighet — n.n.], da-i om ilumina în lucru bun”. ASCN, Fond Victor Mihalyi de Apșa; ASCN, Fond Gherla, Registru pe anul 1861, nr. 2221.

⁴⁸ Artur Koman, *Documente istorice maramureșene*, Vișeu de Jos, 1937, p. 5—7.

brie 1861, Iosif Man se adresează episcopului Ioan Alexi, motivînd necesitatea imediată a începerii activității preparandiei „de la care poporimea așteaptă viitorul ei mai ferice”⁴⁹.

Bușiția s-a dovedit a fi dascălul care corespundea pe deplin scopurilor Asociațiunii maramureșene. Absolvent al cursului de filozofie de la Blaj în 1848⁵⁰, în anul următor îl găsim printre cei 91 de tineri care frecventează cursul pedagogic de șase luni ținut la Năsăud de Moise Panga. La intervenția consilierului școlar Hefler, 6 absolvenți ai acestui curs sînt trimiși cu bursă de stat pentru studii pedagogice la Institutul „Sf. Ana” din Viena, între ei numărîndu-se și Bușiția⁵¹.

De la 1 septembrie 1856⁵², funcționa ca profesor principal la școala districtuală din Tîrgu-Lăpuș, unde, zi de zi, luptîndu-se cu dificile probleme ce rezultau din componența diversă națională și mai ales confesională a tinerimii școlare⁵³, reușește să obțină rezultate meritorii, să-și valideze atît eminentele calități profesionale, cit și abilitatea politică. Rapoartele inspecțiilor efectuate de canonicii scolastici și revizorii consistoriali din Gherla remarcă „acuratețea și metoda lăudabilă a dascălului Bușiția”, care a dovedit „zelul neobosit pentru plinirea chemării sale”⁵⁴.

Credincios idealului său de o viață „de a servi publicului, națiunii”⁵⁵, inițiază, în școala condusă de el, un curs de metodică urmat anual de 7—9 elevi, suplimentar programei școlare⁵⁶. Ca urmare a strădaniilor sale, tinerimea școlară de aici beneficiază din 1857 de introducerea în programă a studiului gramaticii și limbii române⁵⁷, element esențial în formarea unei culturi naționale, important factor al întăririi conștiinței naționale.

Drept urmare a solicitării venite din partea Comitetului Asociațiunii culturale maramureșene, profesorul Bușiția cere încuviințarea ordinariatului din Gherla de a trece la Sighetul Marmației⁵⁸. Cu toate că nu obține aprobarea oficială a Gherlei, Bușiția se decide să îmbrățișeze cauza maramureșenilor⁵⁹, se atașează deciziilor comitetului și în 20 ianuarie 1862 inaugurează prelegerile preparandiale cu un număr de 12 elevi⁶⁰. Semestrul școlar ce a durat din 20 ianuarie pînă în 29 iulie 1862 a fost considerat drept an pregătitor, urmînd să se țină cursul I preparandial în anul școlar 1862—1863.

În vara anului 1862 intervin probleme deosebite, cauzate de un incendiu care distruge o parte din clădiri. Pentru a se asigura continuitatea activității preparandiei, se hotărăște folosirea banilor proveniți din asigurarea clădirilor arse pentru repararea și amenajarea unor clădiri de piatră, dar se elaborează și un plan de construcție a unui edificiu corespunzător, cu două nivele, astfel ca parterul să poată fi dat în arendă unor comercianți pentru a se realiza anual un venit din care să se asigure întreținerea și salarizarea profesorului Bușiția, iar la etaj să se desfășoare activitatea de învățămînt. Responsabilitatea pentru realizarea acestui plan este încredințată vicepreședintelui Asociațiunii, Ioan Jurca, aju-

⁴⁹ *Analele Asociațiunii*, p. 139.

⁵⁰ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 2360 din 1861. Vasile Paul, *Ioan Bușiția, întiiul profesor al învățămîntului pedagogic din Maramureș*, în *Marmația*, IV, 1978, p. 486.

⁵¹ V. Șotropa, N. Drăganu, *op. cit.*, p. 118.

⁵² ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 21 din 1857.

⁵³ În legătură cu problemele școlii lăpușene vezi *Amicul școlii*, nr. 43 din 1861; ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 3563 din 1858, 3286 din 1859, 1729 din 1860, 1730 din 1861; *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente 1848—1918*, București, 1981, Doc. nr. 49, p. 80.

⁵⁴ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 1471 din 1857.

⁵⁵ Idem, Doc. nr. 2314 din 1861.

⁵⁶ Idem, Doc. nr. 704 din 1857, 1471 din 1857; G. Mihali menționează „de sub mîna lui [din școala de la Tg.-Lăpuș — n.n.] mulți învățători lăudați au ieșit”, ASCN, Fond Victor Mihalyi de Apșa, Doc. nr. 483.

⁵⁷ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 1471 din 1857.

⁵⁸ Idem, Doc. nr. 2222 din 1861.

⁵⁹ *Concordia*, nr. 2 din 1862.

⁶⁰ *Analele Asociațiunii*, p. 160; G. Mihali menționează numărul de 14 preparanți. ASCN, Fond Victor Mihalyi de Apșa, Doc. nr. 483.

tat de Bușiția⁶¹. În clădirile reparate se deschide în toamna lui 1862 cursul I preparandial cu cei 12 absolvenți ai anului pregătitor, la care se adaugă alți 12 tineri⁶². Alături de Ioan Bușiția, care deținea funcția de profesor conducător, cu un salariu anual de 500 fl., în adunarea generală a Asociațiunii, ținută în 24 februarie 1863, este numit Teodor Roman, în postul de profesor de religie, cant și tipic, cu o retribuție anuală de 100 fl.⁶³

Cursurile aveau durata de doi ani, la fel ca în celelalte instituții similare românești din monarhia habsburgică. Se primeau la înscriere tineri absolvenți cu cel puțin patru clase de școală normală. Cazarea era asigurată în clădirile preparandiale, pentru care tinerii preparanți plăteau 10—20 creițari pe zi. Alături de problema fondurilor bănești, problema spațiului a confruntat în permanență comitetul Asociațiunii, în toți cei 7 ani de funcționare a școlii. Programa școlară însuma 20 de ore săptămânal⁶⁴, dintre care 16 erau ținute numai de profesorul Bușiția, 2 de catehet, iar 2 de profesorul de cant și rit.

Elemente de metodică se predau în cursul II, în ora fiecărui studiu sau se suplimentau orele dinainte de masă. În condițiile în care școala trivială opidană din Sighetul Marmăției era patronată de episcopia ruteană, practica pedagogică se făcea în clasă, fiecare preparand exersând lecții în fața colegilor.

Format în spiritul școlii pedagogice vieneze, care punea un accent deosebit pe activitățile practice, Bușiția inițiază pe tinerii preparanți în tehnica altoitului, agriculturii, legumiculturii, apiculturii⁶⁵. Aceste activități, desfășurate în grădina de 15 iugăre a școlii, au contribuit la formarea unor învățători înarmați cu cunoștințele și deprinderile necesare dezvoltării economice a gospodăriei țărănești, care vor munci intens în acest domeniu în satele în care vor fi repartizați⁶⁶. În același timp, școala condusă de Bușiția a reprezentat un veritabil centru de viață culturală națională, fiind locul predilect de întâlnire a intelectualilor maramureșeni, unde se puteau urmări reprezentații corale, teatrale și coregrafice, executate de preparanți, sau folclor românesc interpretat la vioară de ilustrul profesor.

Cei peste 100 de învățători⁶⁷ pregătiți în preparandia maramureșeană pe parcursul a șapte ani de activitate (1862—1869) au contribuit din plin la eforturile de modernizare a învățământului din regiune, au desfășurat o activitate susținută în „Reuniunea învățătorilor români din Maramureș”⁶⁸, s-au implicat activ în opera de modelare a conștiinței naționale a tinerelor generații.

Pe tot parcursul celor șapte ani de funcționare a preparandiei, Comitetul Asociațiunii a depus eforturi continue pentru asigurarea fondurilor bănești necesare. Forma în care se obțineau aceste fonduri era „contribuțiile benevole ale publicului maramureșean, organizate pe comune prin liste de subscripție”⁶⁹. Cheltuielile anuale se cifrau la 800 fl., din care 500 fl. reprezentau salariul profesorului Bușiția. În situații critice, cînd colectele bănești nu ajungeau la timp în casa Asociațiunii, membrii comitetului făceau apel la public „la tîrguri, la adunări sau în piața Sighetului”⁷⁰, realizînd astfel sumele necesare continuării activi-

⁶¹ *Analele Asociațiunii*, p. 10.

⁶² *Idem*, p. 160.

⁶³ *Idem*, p. 12.

⁶⁴ *Idem*, p. 162.

⁶⁵ *Idem*, p. 161—162.

⁶⁶ Ion Gîrbacea, *Fragmente economice*, Sibiu, 1941, p. 94—98.

⁶⁷ În stadiul actual al cercetării nu ne este cunoscut numărul exact al absolvenților preparandiei. Tit Bud dă numele a 76, dar precizează că i-au lipsit unele cataloage și că numărul de absolvenți a fost mult mai mare. Într-o corespondență trimisă redacției de la *GazTrans* în martie 1896, același Tit Bud apreciază la peste 100 numărul învățătorilor formați în preparandia din Sighet, cifră care nu este deloc exagerată. *GazTrans*, nr. 48 din 1896; V. Curticăpeanu și V. Achim, în lucrările lor, dau numărul de 120, dar nu precizează sursa de informație.

⁶⁸ Vasile Căpîlnean, Petre Pușcașu, *Reuniunea învățătorilor români din Maramureș (1883—1918)*, în *Marmăția*, III, 1977, p. 84—90.

⁶⁹ Consemnarea contribuțiilor comunelor, preoților, învățătorilor și intelectualilor români din Maramureș în volumul *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente 1848—1918*, Doc. nr. 66, p. 116—120. Situația contribuțiilor în tractul Cosău, Arhivele Statului Maramureș, Fond Colecția de documente ale instituțiilor ecleziastice, Protopopiatul Cosău, Dosar nr. 25, anul 1866.

⁷⁰ *Analele Asociațiunii*, p. 18.

tății. În paralel cu această activitate de susținere, organizare și conducere a preparandiei, fruntașii Asociațiunii sînt angajați într-o susținută luptă pentru obținerea aprobării statutelor de funcționare oficială a preparandiei și „Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș”. În situația în care tratativele inițiate în 1861 cu forul episcopal nu au dat satisfacție comitetului Asociațiunii, statutele au fost înaintate în mod direct Locotenentei ungare spre aprobare. În conformitate cu legislația privind funcționarea instituțiilor culturale în limba națională, locotenenta pretinde Gherlei informații amănunțite despre caracterul și scopul Asociației culturale maramureșene și al preparandiei⁷¹. Atitudinea circumspectă a forului maghiar își găsește explicația în intervențiile episcopului Popovici de la Muncaci în sensul respingerii patronajului episcopiei din Gherla asupra unor instituții fondate într-o parohie ce ținea încă de dieceza sa. Prin urmare, obiectivul prim care stătea în fața comitetului Asociației era eliberarea Sighetului de patronajul rutean și alipirea sa la episcopia Gherlei. Demersurile în această direcție trebuiau conjugate cu acțiunile petiționare ale Gherlei în același scop. În consecință, în mai 1862, paralel cu înaintarea unui amplu și argumentat memoriu către împărat din partea episcopului⁷², o deputație maramureșeană compusă din Găvrilă Mihali, Mihail Pavel și Vasile Mihalca acționează la Strigoniu și Viena⁷³ în același scop. Rezultatul obținut s-a concretizat în instituirea unei comisii mixte româno-rutene, sub președinția episcopului catolic din Satu Mare, care să dezbată amănunțit situația parohiei Sighetul Marmăției. În timpul dezbaterilor ce s-au desfășurat între 29—31 august 1862 la Sighet⁷⁴, o delegație de peste 200 de români sub conducerea lui Ion Fabian și-a declarat în fața comisiei naționalitatea română, caracterizînd drept falsă descripția din 1851, făcută de vicarul Petru Anderco, cînd sub diverse amenințări s-a obținut o majoritate ruteană a populației sighetene. Cu toate că rezultatele dezbaterilor au dat motive de speranțe pentru fruntașii Asociațiunii, lucrurile rămîn pe mai departe neschimbate. Se continuă acțiunile petiționare atît din partea românilor maramureșeni⁷⁵, cît și din partea episcopiei⁷⁶.

Intervin între timp greutăți deosebite în asigurarea fondurilor bănești necesare susținerii preparandiei, situație care determină comitetul Asociațiunii la noi intervenții pe lîngă Gherla pentru găsirea unei soluții definitive. În februarie 1864 delegația Asociațiunii compusă din Iosif Man, Mihail Pavel, Ioan Jurca și toți protopopii din Maramureș⁷⁷ caută să obțină de la episcopie statutul de preparandie diecezană pentru instituția pedagogică sigheteană și susținerea ei în acest sens în fața forurilor oficiale maghiare⁷⁸. Drept rezultat al acestor dezbateri, statutele Asociațiunii, revăzute și modificate, sînt înaintate Locotenentei ungare spre aprobare⁷⁹, în numele episcopiei Gherlei. Noi intervenții ale episcopului rutean determină în scurt timp adoptarea unei rezoluții negative din partea forului de stat⁸⁰.

În aceste circumstanțe, comitetul Asociațiunii hotărăște în conferința din 24 mai 1864 declanșarea unei noi acțiuni: trimiterea unei delegații de șase membri la Viena⁸¹, conjugată cu noi petiții din partea Gherlei și a Blajului⁸².

⁷¹ ASCN, Fond Gherla, Registru an 1862, nr. 410.

⁷² Idem, Doc. nr. 659 din 1862 (textul memoriului în germană).

⁷³ ASCN, Fond Victor Mihail de Apșa, Doc. nr. 711. Atmosfera din Maramureș în aceste împrejurări este sugestiv surprinsă într-o corespondență particulară din 24 martie 1862: „...D. Popovici, episcopul Muncaciului, nu sî ne dee vicariatul și parohia sigheteană, dar și edificarea noii preparandii au oprit-o... În acel lucru D. Pavel vicarul și D. Mihalca protopopul nostru au mers la Gherla, de acolo la Viena, nu știu ce va fi, văd, că acuma în toate parohiile se edifică din nou Turnul lui Babel”, ASCN, Fond familial Anderco de Homorod, Doc. nr. 176.

⁷⁴ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 887, 1935, 2043 din 1862 (dezbaterile comisiei).

⁷⁵ Idem, Registru an 1863, nr. 1989.

⁷⁶ Idem, nr. 1544.

⁷⁷ *Analele Asociațiunii*, p. 15.

⁷⁸ Ioan Bușția, *art. cit.*

⁷⁹ ASCN, Fond Gherla, Registru an 1864, nr. 931.

⁸⁰ Idem, Doc. nr. 1262 din 1864.

⁸¹ Idem, Doc. nr. 1206 din 1864.

⁸² *Analele Asociațiunii*, p. 17.

Promisiunile vagi primite din partea forurilor de stat nu descurajează comitetul Asociațiunii, determinînd un nou val de petiții pe tot parcursul anilor 1864—1868. Apelînd la toate formele de intervenție, înaintează Gherlei rapoarte amănunțite despre funcționarea preparandiei și scopul în care a fost înființată. Asaltat din toate părțile, Ministerul cultelor și instrucțiunii publice este silit să dea cîștig de cauză românilor maramureșeni. Ca urmare a rezoluției favorabile a primatului Ungariei, dată în 12 ianuarie 1868⁸³, ministerul cere comitetului Asociațiunii să facă o ultimă modificare a statutelor în sensul recunoașterii „dreptului de supraveghere privitor la starea internă religioasă și morală” a preparandiei și pentru episcopul Muncaciului, alături de cel al Gherlei (Secț. VII, art. 49)⁸⁴, după care la 4 august 1868 eliberează dispoziția de aprobare oficială. Este convocată apoi, din inițiativa comitetului, o adunare generală a Asociațiunii în data de 1 decembrie 1868⁸⁵, pentru organizarea ei pe baze noi. Pentru înfăptuirea celui de al doilea obiectiv propus în statute — înființarea alumnului — se cere de la minister un ajutor de 6000 fl., fără rezultat însă. Rămîne și pe mai departe soluția colectelor benevole drept singura modalitate de susținere a instituțiilor cultural-naționale.

Anul 1868 aduce însă, alături de succesul obținut prin aprobarea statutelor, și noua lege a învățămîntului din 7 decembrie 1868, emanație a noului regim politic instaurat în monarhie prin încheierea dualismului austro-ungar. Pentru că avea statutele deja aprobate, preparandia din Sighet nu a putut fi închisă, dar i se puteau impune noile condiții de funcționare prevăzute de lege: fonduri îndestulătoare, material didactic corespunzător, profesori pentru toate disciplinele, lucruri imposibil de realizat din resursele disponibile. Oficialitățile maghiare hotărîsc apoi înființarea la Sighet a unei preparandii de stat, în care scop este trimis aici consilierul ministerial Molnár Aladár⁸⁶.

În aceste grave circumstanțe, comitetul Asociațiunii caută încă o dată obținerea unui sprijin la Gherla. Prin telegrama trimisă în 19 septembrie 1869⁸⁷ sondează intențiile ordinariatului în condițiile desființării preparandiei de la Năsăud, sperînd să cîștige caracterul de preparandie diecezană pentru instituția din Maramureș, ceea ce ar fi însemnat și alocarea fundațiunii preparandiale de 2000 fl. de care dispunea episcopia. Intenția forului diecezan era însă de a înființa o preparandie la Gherla, iar pentru susținerea ei se mobilizau toate resursele din dieceză, cerînd chiar maramureșenilor să vîndă clădirile preparandiale de care dispuneau în valoare de 20.000 fl. și această sumă să se alăture fundațiunii Gherlei⁸⁸. Aceasta ar fi însemnat ca Asociațiunea să renunțe la ideea înființării alumnului, „de care depindea impulsivitatea și lățirea învățămîntului între elementul român”⁸⁹.

Ministerul cultelor și învățămîntului, prin delegatul său, a propus comitetului sistarea preparandiei confesionale române în vederea înființării preparandiei de stat. În urma tratativelor dintre delegatul ministerial și comisia comitetului, formată din Iosif Man, Mihail Pavel, Mihail Kökenyesdy, Basiliu Mihalca și Petru Mihali, se ajunge în 13 octombrie 1869 la un contract cu Ministerul cultelor și învățămîntului, care prevede sistarea preparandiei confesionale, dar cu o serie de condiții, care se pun din partea Asociațiunii culturale maramureșene: nu se acceptă cedarea bunurilor sale pentru preparandia de stat, ideea înființării alumnului se menține și pentru aceasta ministerul se obligă să obțină de la împărat modificarea documentului donațional din 1861, în sensul folosirii clădirilor pentru alumnii; se cere de asemenea asigurarea posturilor pentru doi profesori români, care să predea la noua preparandie mai multe obiecte în limba română⁹⁰.

Hotărîrea de închidere a preparandiei române este deci motivată prin insuficiența fondurilor bănești necesare funcționării ei corespunzătoare, prin lipsa spri-

⁸³ ASCN, Fond Victor Mihalyi de Apșa, Doc. nr. 499, 730.

⁸⁴ *Analele Asociațiunii*, p. 175.

⁸⁵ *Idem*, p. 25.

⁸⁶ *Idem*, p. 27.

⁸⁷ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 2220 din 1869.

⁸⁸ *Idem*, Doc. nr. 1155 din 1870.

⁸⁹ *Idem*, Doc. nr. 1262 din 1864.

⁹⁰ *Analele Asociațiunii*, p. 29.

jinului material din partea episcopiei Gherlei, presiunile autorităților ministeriale maghiare, dar și prin faptul că, cel puțin pentru moment, se rezolvase problema dascălilor calificați în Maramureș, precum și în zonele învecinate, Satu Mare, Ugocea și Chioar, iar unii absolvenți, din lipsă de posturi, s-au orientat spre unele funcții administrative⁹¹.

Se încheie, astfel, o etapă însemnată din activitatea „Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș”, merituoasă prin înființarea și susținerea cu mari sacrificii a unor instituții proprii de învățămînt, unul „dintr-o vastă rețea de noduri ale vieții cultural-naționale românești”⁹².

EMIL DOMUȚA

⁹¹ *Idem*, p. 28; Ioan Bușiția, *art. cit.*

⁹² V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 244.

MINA BĂLAN LA SFÎRȘITUL SEC. XIX ȘI ÎNCEPUTUL SEC. XX

1. Noii proprietari ai minci Bălan, sibienii Paul Nendtwich și P. I. Kapdebó, și-au dat seama curînd că nu dispun de capitalul necesar continuării întreprinderii. Ei au încheiat un acord cu 13 urmași ai familiei de foști proprietari Zakariás, înființînd firma *S. A. a Minei transilvane de cupru la Bălan*. Statutul, aprobat în septembrie 1873, stabilea că Societatea va dispune de 270 000 florini capital inițial, sumă repartizată pe 1350 de acțiuni, fiecare cu valoarea nominală de 200 florini și a căror majoritate a ajuns în posesia capitalului german, din ce în ce mai influent în mineritul zăcămintelor neferoase din Transilvania¹. Întreprinderea își mută reședința la Sibiu, denumirea ei transformîndu-se în *S. A. Întreprinderea minieră de cupru din Transilvania*.

Rezultatele bune obținute în deceniul al optulea al sec. XIX asezară din nou mina Bălan în fruntea exploatărilor transilvane de zăcămintă neferoase. S-a trecut la noi prospecțiuni, făcute din inițiativa inginerului minier Wenzel Bergschaffer, care a demonstrat pe cale statistică scăderea vertiginoasă a conținutului relativ de cupru al minereului scos pînă atunci. Realizarea cea mai de seamă a acestor prospecțiuni fu deschiderea puțului Anton, care pornea din vechea galerie Anton, aflată în punctul de maximă adîncime a exploatărilor. E drept, din 1872 pînă în 1874 puțul a fost adîncit doar la 20 m, dar, dat fiind că în acest fel a fost deschisă tocmai porțiunea cea mai valoroasă a respectivului perimetru minier, de aici s-au scos încă în cursul adîncirii 4110 chintale de minereu de bună calitate, ceea ce amortiza cu prisosință cheltuielile lucrărilor efectuate, însumînd 2105 florini austrieci. Se proiecta ca, din puțul adîncit, să fie deschise 5 galerii. Nu s-a ajuns însă decît pînă la această fază a noilor deschideri miniere, întrucît Berger, directorul local de atunci al întreprinderii, a dispus să fie sistate lucrările de deschidere atît la acest nivel, cît și în toate celelalte locuri, „menținînd în deplină-i înflorire exploatarea prădalnică”². La această dată vechile exploatări dădeau încă minereu cuprifer de 0,5—12%³. De asemenea, lucrările pregătitoare au fost socotite ca putînd să mai fie amîinate și pe motiv că valorificarea apei de mină, adică producerea cuprului electrolitic, dădea materie primă cu conținut metalic de 33% pentru produse finite de cupru cîntitativ substanțiale, de pildă, în media anilor 1876—1880, 183 chintale; care implicau cheltuieli de numai 19—20 florini pe chintal.

Pe baza realizărilor din deceniul al optulea, cu o cantitate medie anuală de 883 chintale, mina Bălan dădea, ea singură, 39,8% din producția de cupru, păstrîndu-se în fruntea acestei ramuri a mineritului și metalurgiei transilvane. În

¹ Brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1880—1884, p. 107; Magyar Compitiss, 1883, p. 427.

² Brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1880—1884, p. 109.

³ Herbich Ferenc, A Székelyföld földtani és öslénytani leírása, Budapest, 1878, p. 47.

Producția de cupru a minei Bălan între anii 1872 și 1893

Anul	Producția (chintale)	Anul	Producția (chintale)
1872	896	1883	660
1873	1 104	1884	768
1874	1 176	1885	667
1875	1 288	1886	600
1876	1 288	1887	541
1877	648	1888	645
1878	1 069	1889	630
1879	1 102	1890	596
1880	662	1891	498
1881	594	1892	456
1882	547	1893	358

ciuda micșorării rezultatelor de producție începînd din 1880 și a menținerii lor la cantități mai reduse, de 565 chintale în medie anuală — faptul datorîndu-se regresului general înregistrat în producția transilvană de cupru —, partea ce revenea minei Bălan din producția globală a scăzut doar puțin, ea fiind de 37,3%. Acest rezultat se explică prin reformele tehnice în domeniul extracției și prelucrării minereului, adoptate la sfîrșitul anului 1880, cînd — după o analiză temeinică a situației — trebuia ales între a transforma radical modalitățile de producție, ori a sista întreaga activitate minieră.

Analiza menționată a dus la o concluzie deosebit de nefavorabilă, și anume: „În întreaga perioadă din urmă, de 25 ani, rezultatele brute ale exploatărilor au fost bune. Cu toate acestea, instalația insuficientă a dat posibilitatea de a se recupera și valorifica doar jumătatea considerabil mai mică a conținutului cuprifera minereului brut. În 1880, instalațiile de preparare a minereurilor mai sărace erau deja atît de uzate, încît randamentul lor nici nu putea fi apreciat pe baza experienței proprii. În schimb, experiența cîștigată în alte părți, cît și înseși datele statistice de la Bălan dau să se înțeleagă că nici eficiența tehnică și nici cea economică nu erau bune; de asemenea, că, spre a acoperi prelucrarea cantității obișnuite de minereu, ar fi fost necesare reparații temeinice și lărgirea instalației existente, pentru care s-ar fi cerut investiții de cel puțin 100 000—150 000 florini”⁴.

Acționarii, neîncercători în îmbunătățirea situației, nu și-au dat avizul pentru noi investiții de capital necesare înfăptuirii neîntîrziate a reformelor ce nu mai puteau fi amîinate. Totuși, sub îndrumarea competentă a noului director local, Wenzel Károly, s-a trecut la raționalizarea extracției, la deschideri avantajoase, la exploatarea apei de mină, la obținerea cuprului electrolitic conform programului de reformă și soluționarea practică a unui procedeu ieftin de alcalinizare propice compoziției minereurilor din Bălan, precum și la reconstruirea instalațiilor de preparare a minereului, a cuptoarelor și altor instalații tehnice aflate într-o avansată stare de deteriorare. Drept urmare, încă în 1882 s-au conturat pe baze temeinice perspectivele producției, atît ca modalități, cît și ca proporții, deși media anuală a minereului brut extras nu mai avea decît 2—3% conținut metalic. Un contemporan, cronicar al minei Bălan, arată cu considerație: „...întreprindere

⁴ *Brassót kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1880—1884, p. 109.*

nouă, care, fără să dispună de investiții de capital directe, a reușit singură să se dezvolte într-o asemenea măsură⁵.

Noile deschideri miniere s-au concentrat asupra așa-numitei zone a ocnelor de sud, ca și asupra teritoriului minei nordice Speranța, deschisă în perimetrul radial al vechii galerii Zihatar. Dintre instalațiile de prelucrare au fost reînnoite 3 cuptoare, precum și instalația de calcinare și forja. A fost construită o instalație nouă de alcalinizare acționată cu aburi, înzestrată cu un concasor, două vetre de ardere cu gaz și alte amenajări⁶.

În urma acestor măsuri s-a putut menține producția anuală de cupru la nivelul cantitativ de 500—650 chintale, reușindu-se, în condițiile concurenței iscate din cauza producției masive a minelor de cupru nord-americane, spaniole, chiliene și japoneze⁷, să se găsească o piață de desfacere pentru aceste produse, mai cu seamă la Viena, unde chintalul de cupru produs cu prețul de cost de 47—50 florini se vindea cu 80—83 florini; dar pînă și la Londra s-au mai găsit cumpărători⁸.

Problemele de natură economică se acumulasă însă încetul cu încetul, astfel încît de pe la începutul celui de-al zecelea deceniu al secolului situația S. A. Întreprinderea minieră de cupru din Transilvania se înrăutățește vertiginos. Dacă luăm producția anului 1890 ca fiind de 100%, în următorii trei ani descreșterea este următoarea: 83,5% în 1891, 76,5% în 1892, 60,1% în 1893. Importul de cupru ieftin din străinătate a dus la o scădere atît de vertiginosă a prețurilor, încît prețul de vînzare nu mai acoperea nici măcar cheltuielile de producție. Camera de comerț și industrie din Tîrgu-Mureș făcea următoarea caracterizare a cauzelor declinului economic la mina Bălan: „Față de anii anteriori, producția de cupru a fost mult mai costisitoare, deoarece, pe de o parte, s-a dublat munca zilerilor din cauza migrării masive a muncitorilor în România, unde s-au înființat mai în urmă exploatarea forestieră, iar pe de altă parte, pădurile fiind în mare parte exploatate, s-a scumpit foarte mult combustibilul necesar întreprinderii. Principalul neajuns este lipsa căii ferate, fapt care scumpește deosebit de mult transportul produselor finite, într-atît încît este îndoielnic dacă întreprinderea, avînd de dus această luptă fără spor cu condițiile vitrege, va mai putea fi menținută. Pentru ca, așadar, întreprinderea să poată face față concurenței produselor cuprifere ieftine aduse din străinătate, ea are nevoie, înainte de orice, de calea ferată⁹”.

2. Pînă la începutul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea, localitatea Bălan a ajuns să aibă 210 case, însumînd 1200 locuitori, cifră care se datora în parte sporului demografic natural, în parte diferenței înregistrate din cauza migrării. De altfel, localitatea minier-metalurgică aparține acelor localități industriale care au înregistrat o creștere relativ rapidă a populației; între anii 1825 și 1890, populația crește cu 2000%¹⁰.

⁵ *Idem*, p. 110.

⁶ *Idem*, p. 107—108, 110—111.

⁷ Creșterea în proporții enorme a producției de cupru a Statelor Unite ale Americii de Nord, Spaniei și Japoniei, între 1882 și 1900 de la 100 000 tone la 365 000 tone, a exercitat o influență atît de mare asupra conjuncturii pe piața mondială prin prețurile de dumping aplicate, încît în statele europene mai sărace în zăcămintele de cupru și care nici nu dispuneau de mijloace productive moderne extracția și prelucrarea cuprului a înregistrat un regres (Cf. BKL, 1905, II. 32).

⁸ *Brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1880—1884*, p. 110; *Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1892*, p. 160.

⁹ *Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1893*, p. 130, 145.

¹⁰ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 13084/1898.

Cu tot numărul mare de persoane dintr-o familie de mineri, casele muncitorilor familisti constau, majoritatea, dintr-o cameră, bucatărie și cămară, construite de ei înșiși pe terenul primit gratuit de la întreprindere. Spațiul locativ al casei era de numai 18 m², din care 10,8 m² reveneau camerei. În acest fel, ne dăm seama lesne, cât de supraaglomerate și, deci, nesănătoase erau aceste locuințe. Colonia nu dispunea de posibilități de cazare pentru muncitorii tineri și necăsătoriti, astfel că aceștia locuiau în „cvartir“ la familiile de muncitori minieri¹¹.

În medie anuală, numărul muncitorilor angajați era de 155, cifră ce cuprindea numai pe cei care lucrau permanent, de-a lungul întregului an. Cea mai mare parte din ei erau mineri, vârsta lor variind între 18 și 60 de ani. În sectorul metalurgic lucrau în medie 32 oameni. Munca de zileri o făceau mai ales copiii de 12—18 ani, în primul rând la instalația electrolitică și spălatul minereului.

Numărul muncitorilor minci Bălan între 1872 și 1893

Anul	Numărul	Anul	Numărul
1872	222	1883	105
1873	298	1884	93
1874	329	1885	108
1875	221	1886	110
1876	208	1887	110
1877	195	1888	141
1878	135	1889	133
1879	169	1890	129
1880	178	1891	126
1881	67	1892	121
1882	103	1893	109

Separarea minereului era efectuată de femei de la 14 la 50 de ani¹². Așadar, și la mina Bălan se utiliza din plin forța de muncă mai ieftină. Măsura acestei utilizări o arată calculele ce urmează, efectuate pe baza rapoartelor trimise de întreprindere căpitănatului minier din Zlatna.

În perioada anilor 1872—1878, de pildă, proporția medie a muncitorilor femei și copii, față de bărbați, era de 38,9%, dar au fost ani în care se apropia de

Numărul muncitoarelor și muncitorilor copii la mina Bălan

Anul	Muncitoare		Muncitori copii		Împreună	
	Numărul	%	Numărul	%	Numărul	%
1872	37	21,2	11	6,3	48	27,5
1873	46	23,0	52	26,0	98	49,0
1874	53	24,7	62	28,9	115	53,6
1875	24	15,4	41	26,2	65	41,6
1876	20	13,1	36	23,7	56	36,8
1877	21	14,4	28	19,2	49	33,6
1878	17	18,9	28	31,1	45	50,0

¹¹ Loc. cit. 14

¹² Loc. cit. 24

50% sau chiar trecea de această proporție. În cadrul respectivelor două categorii de muncitori precumpăneau copiii, în proporție de 21,10%, față de 17,80% cît reprezentau femeile muncitoare. Nici în anii următori, aceste proporții nu s-au micșorat, ba, dimpotrivă, au crescut chiar: astfel în 1891, cînd la mina Bălan lucrau 32,80% femei și 47,10% copii, față de proporția muncitorilor bărbați, ori în 1892, cînd proporțiile respective erau de 30,80% femei și 47% copii¹³.

În afară de muncitorii permanenți, întreprinderea beneficia, în general, de munca a 38 cărauși și 16 cărbunari¹⁴.

Desfășurarea muncii miniere și metalurgice era reglementată de un statut-regulament de lucru aprobat de autoritățile miniere. La fel ca în întreaga Transilvania, și aici statutul prevedea în fond îndatoririle muncitorilor, fără însă a le asigura o protecție eficientă în cazul unor conflicte de muncă. La întreprinderea de cupru Bălan, angajarea, respectiv concedierea muncitorilor și a personalului de supraveghere erau de competența direcțiunii minelor și numai excepțional se făceau de către specialiști anume împuterniciți. Muncitorii sub 15 ani puteau avea o leafă cu ziua de pînă la 30 creițari. Treapta următoare de muncitori auxiliari avea leafa zilnică de 50—70 creițari, în funcție de pregătire. „Un talent remarcabil, priceperea cuvenită în cele ce i se încredințează, o comportare ireproșabilă îl avansează pe muncitorul auxiliar muncitor calificat — ținîndu-se seamă și de vîrstă și anii de serviciu —, de unde poate fi promovat chiar maestru șef de echipă. În această ultimă calitate, leafa zilnică era între 80 creițari și 1.10 florini. Toate operațiunile de lucru, acolo unde erau posibile, au fost repartizate în general după sistemul retribuției în acord. Fiecare muncitor avea datoria strictă de a respecta și îndeplini dispozițiile primite de la personalul de conducere sau de supraveghere.

Cît privește plata muncii, statutul dispunea, printre altele, efectuarea sa lunară, în modul următor: 10 zile după expirarea lunii, fiecare muncitor va primi lista de decont, specificîndu-se cîștigul său și reținerile, iar plata propriu-zisă se va face 5—6 zile după aceasta. În acest fel, muncitorii își primeau leafa, practic, la o lună și jumătate distanță. E drept, ei beneficiau de „avantajul” de a primi pe bon din magazia întreprinderii, în anumite zile și la prețuri dinainte stabilite, alimente și alte materiale necesare vieții cotidiene.

Statutul regulament de lucru avea inserate, bineînțeles, și măsuri disciplinare, de altminteri absolut necesare pe tărîmul muncii miniere. Muncitorii mineri erau obligați să se prezinte la timpul stabilit în clădirea birourilor miniere, iar cei ocupați cu alte îndatoriri — în locurile anume fixate. La întîrzierile nemotivate, muncitorii erau amendați cu de două ori suma lefii raportate la durata întîrzierii. La muncile continue, schimbarea din tură se făcea la amiază și la miezul nopții, în cazul muncilor deosebit de grele la orele 12 ale amiezii, la 8 seară și 4 dimineața. Nici un muncitor nu-și putea părăsi locul de muncă pe mai multă vreme, fără autorizație. Contravenienții erau sancționați cu amendă de la 50 creițari la 1 florini. Muncitorii găsiți dormind sau beți plăteau la prima abatere o amendă de 50 creițari, la recidivă între 1—5 florini. Comportarea ireverențioasă sau grosolană față de superiorii ierarhici se sancționa cu o „muștrare” severă, iar, în cazuri excepționale cu concedierea imediată. Aceasta din urmă se aplica și în cazul în care fapta săvîrșită era de domeniul penal. Dacă nu existau motive

¹³ *Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1892, p. 157; 1893, p. 144.

¹⁴ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 13084/1898.

deosebite care să justifice aplicarea unor excepții, regulamentul de lucru stabilea un termen de 14 zile pînă la încetarea reciprocă a raporturilor de muncă¹⁵.

Un schimb în mină dura 8 ore, iar la suprafață și la topitorie 12 ore, aplicându-se leafa în acord sau pe zi de muncă. Acordul era aplicat mai mult în mină, la topire și în căraușie. Existau și salarii în acord excepționale sau condiționate, mai adesea la topire, unde se retribuiau astfel șarjele peste cantitățile stabilite.

„Proporțiile lefurilor sînt orientate după prețul alimentelor” — se arată în rapoartele întreprinderii. Practic, de pildă între 1886—1893, cîștigul zilnic al bărbaților era de 60 creițari, cel al femeilor de 40 creițari — deci 66,6% din cel dintîi —, iar al copiilor de 30 creițari¹⁶.

Situația sanitară se reflectă intrucîtva în statistica deceniului 1884—1893. Conform acesteia s-au înregistrat 683 zile de boală, adică avură loc îmbolnăviri în proporție de 12/10%. În aceeași perioadă au fost înregistrate două accidente mortale. Mina Bălan nu avea spital uzinal. Un medic se îngrijea de tratamentul bolnavilor. Colonia dispunea de o farmacie. Eliberarea ajutoarelor de boală cădea în sarcina lăzii frăției miniere, membri ai acesteia fiind toți muncitorii minieri, obligați să achite cîte 6 creițari pe lună după fiecare 6 florini cîștigați, iar pentru membrii de familie cîte 3 creițari pe lună. Întreprinderea nu avea nici baie, pe motiv că „deoarece Oltul curge pe teritoriul minei, băile erau de prisos”¹⁷.

Instituțiile de cultură erau reprezentate de școala elementară finanțată de întreprindere, ca și de un cor minieresc compus din 32 membri. Nu existau cenoacliuri culturale, numai școala avea o bibliotecă.

3. În septembrie 1893, mina Bălan a fost luată în antrepriză de comerciantul localnic Gál Nándor, care a încheiat un contract de uzufruct pe 10 ani cu S.A. Întreprinderea minieră de cupru din Transilvania. Muncitorii întreprinderii, care au ajuns în repetate rînduri la conflicte cu conducerea minieră locală din cauza greutăților din ultimii ani în achitarea retribuției lor, sperau că această schimbare le va aduce un surplus de înțelegere a situației din partea conducerii, că numeroasele plîngeri ale lor împotriva conducerii de pînă acum vor înceta în perioada următoare, datorită remedierii cauzelor și motivelor care le alimentau. Din cauza greutăților materiale ivite, însă, antreprenorul n-a reușit să mențină activă mina Bălan decît un an de zile, utilizînd 80 de muncitori care au produs 287 chintale de cupru¹⁸.

La 1 iulie 1894, activitatea minei Bălan fu complet sistată¹⁹. O parte din mineri au fost nevoiți să-și caute de lucru la exploatările forestiere vecine și construcțiile de căi ferate, pe cînd cei mai tineri căutară de lucru, parte din ei la mina de cărbuni din Borsec, iar alții la exploatările miniere din Căpeni, Petroșani și Lupeni.

„Conducătorii hrăpăreți, lipsiți de conștiință au dus de ripă acest înfloritor teritoriu minier bogat în cupru — arăta Szakáts Péter pe marginea propunerilor adresate de camera de comerț și industrie din Tîrgu-Mureș ministrului comer-

¹⁵ Loc. cit.

¹⁶ *Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1892, p. 157; 1893, p. 144.

¹⁷ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 13084/1898.

¹⁸ Vitos Mózes, *Csikmegyei Füzetek*, Csikszereeda, 1894, p. 279, 280; *Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1895, p. 190.

¹⁹ *Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1896, p. 133; 1897, p. 118.

țului, în problema dezvoltării industriei în Secuime —. [...] Atît din punct de vedere economic, cît și pentru bieții locuitori ai zonei, e un mare neajuns că această bogată mină și forjă de cupru, cum nu există în toată țara minereu cuprifera cu cupru mai îmbelșugat și mai excelent, stă neexploatăată, cu toate că minereul în cantități neextrase se întinde pe mile întregi²⁰.

Deși în 1896 specialiști ai unor societăți străine au făcut o vizită la mina Bălan, ducînd cu sine o mare cantitate de minereu cuprifera pentru încercări de topire²¹, nu s-a mai petrecut nimic, în afară de faptul că, pe de o parte, S.A. Întreprinderea minieră de cupru din Transilvania a intrat în proces cu căpitănatul minier în scopul de a-și menține dreptul de proprietate²², iar pe de altă parte acționarii înșiși au încercat pe cale judiciară să-și valideze pretențiile pe care le aveau unii față de alții.

4. La începutul sec. XX, mina Bălan a trezit interesul unei societăți de capitaliști francezi. Au fost trimiși specialiști pentru a examina conținutul metalic al minereului, ca și pentru a testa perspectivele obținerii cuprului electrolitic. Rezultatele „estimărilor” au fost pozitive și astfel s-au demarat tratativele de preluare a minei, între S.A. Întreprinderea minieră de cupru din Transilvania și cumpărătoare, S.A. franco-ungară a minelor de magnetit, care a luat ființă la Cluj, dar reprezenta în fond capitalul francez, fondată fiind de bancherul parizian Henri Rochette, de o reputație destul de îndoielnică în cercurile financiare²³.

Cumpărătorii minei Bălan au relansat producția în anul 1904, dînd întreprinderii denumirea *Compagnie minière de Siculie*. La început, activitatea s-a mărginit mai mult la inițierea a noi exploatări, deschizîndu-se partea superioară a perimetrului și săpîndu-se o nouă galerie. Aici s-au produs și cca. 20 000 de chintale minereu de cupru. În 1904 a fost construit și furnalul de tip Water-Jacket, apt spre a prelucra 800 chintale de minereu pe zi. Extracția metalurgică experimentală efectuată a demonstrat că minereul poate fi bine prelucrat, întrucît s-a reușit ca, prin topire simplă, să se producă, din minereul de 3—5%, sulfură de cupru de 41%. Pentru moment, procesul tehnologic avea ca scop nu realizarea produsului final — cuprul tehnic pur —, ci doar obținerea de minereu de cupru îmbogățit și sulfură de cupru, vîndute unor întreprinderi de metalurgie a cuprului din Germania²⁴.

Reluarea producției la mina Bălan a produs satisfacție în mijlocul celor care promovau ideea progresului în industrializarea Secuimii cu scopul de a fi create posibilități de lucru. „Notăm cu mulțumire — își dădea cu părerea Camera de industrie din Tîrgu-Mureș — că această întreprindere exploatează cu beneficiu minereul cuprifera de mari cantități și excelentă calitate din zonă, în vreme ce înainte, după repetate încercări sterile și în pierdere materială, activitatea industrială a stagnat multă vreme, măcar că și aceasta [întreprinderea — n.n.] are de făcut față unor greutăți de transport.”²⁵

Atenția continuă să se concentreze asupra deschiderilor miniere. Doar aici-colo se făcea extracție de minereu, iar ca urmare și cuptorul de topit funcționa doar din cînd în cînd. Bilanțul producției pe anul 1905 consta din 38 484 chintale

²⁰ Szakáts Péter, *A székelýföldi ipar fejlesztése ügyében...*, Marosvásárhely, 1901, p. 8.

²¹ *Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1897, p. 118.

²² Szakáts Péter, *op. cit.*, p. 8.

²³ *Magyar Pénzügy*, 3 martie 1904; *BKL*, 1906, II, 629.

²⁴ *BKL*, 1905, II, p. 505; *Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1904, p. 53—54; 1905, p. 59.

²⁵ *Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1905, p. 59—60.

de minereu de 4—5% (minereu pentru topire directă) și 20 285 chintale de minereu de 2% (pentru concasare și îmbogățire). Au fost trimise la topire 45 168 chintale de minereu, din care s-au obținut 4 128 chintale sulfură de cupru. Pe lângă acestea, s-au mai produs 105 chintale de cupru electrolitic, deși aveau de-a face cu lipsa apei de mină²⁶.

În 1906 activitatea minei Bălan a încetinit, în bună parte datorită unor împrejurări independente de întreprindere. Începîndu-se construcția porțiunii de cale ferată Ciceu—Gheorgheni, s-au ridicat probleme de moment în transportul lignitului și cocsului din cauza dizlocării repetate și deteriorării drumului, adăugîndu-se și „creșterea bruscă și disproporționat de mare”²⁷ a taxei de cărașie în urma concurenței întreprinderii de construcție a căii ferate.

Întreprinzătorii aveau speranțe deosebite legate de apropiata realizare a transportului pe calea ferată, care urma să impulsioneze substanțial producția minei Bălan, primul an de activitate încheindu-se cu un beneficiu de 27 805 coroane²⁸. Ei au decis să mărească capitalul inițial la suma de 3 000 000 coroane, avînd ca scop lărgirea și modernizarea întreprinderii. „Se pare — nota gazeta *Orszem* din Miercurea-Ciuc, pe marginea acestui proiect — că întreprinderea minieră, care s-ar putea spune că e singura a județului Ciuc, își va redobîndi vechiul renume; ceea ce îi dorim din toată inima”²⁹.

Tratativele de mărire a capitalului, duse cu cercurile financiare interesate, s-au soldat cu bune rezultate. Conform înregistrării date 28 mai 1907, a luat ființă, cu un capital inițial de 5 milioane coroane, S.A. *Întreprinderea minelor de cupru din Transilvania*, nefiind, de fapt, altceva, decît o schimbare de nume intervenită la Compagnie minière de Siculie, întrucît societatea, finanțată de Banca Neményi, Strasser et Comp. din Budapesta, rămînea pe mai departe în posesia capitalului francez, introdus încă din 1904 în întreprindere. În curînd, însă, și capitalul din Bruxelles, interesat deja în exploatarea cuprului transilvănean, se asociază întreprinderii de la mina Bălan. Pentru a pune în practică această asociere, la 12 noiembrie 1908 S.A. *Întreprinderea minelor de cupru din Transilvania* ținu o adunare generală extraordinară la care capitalul inițial de 5 milioane coroane fu redus la 3 milioane și apoi sporit din nou la 5 milioane prin lansarea de acțiuni la valoarea nominală de 2 milioane coroane. Noile acțiuni ale societății fură acoperite de societatea anonimă bruxelleză Compagnie des Mines Hongroises, proprietară a minei de cupru din comuna hunedoreană Zam. Totodată, adunarea generală schimbă și denumirea întreprinderii, care fu înregistrată la 31 decembrie 1908 ca S.A. *Întreprinderile miniere de cupru ungare*³⁰. În fond, era vorba de fuziunea a mai multe mine de cupru cu întreprinderea de la Bălan, printre ele aflîndu-se societățile minelor de cupru de la Zam, Almășel, precum și mina de pirită cu conținut cuprifer de la Roșia³¹.

Între timp, la 5 decembrie 1907 a fost terminat sectorul de cale ferată Ciceu—Gheorgheni, s-au deschis halta și debarcaderul de la Sîndominic, de mare importanță pentru mina Bălan, legătura între ele făcîndu-se printr-un drum județean de care lung de 12 km, bine întreținut. În acest fel s-a rezolvat o veche

²⁶ BKL, 1906, II, p. 761.

²⁷ *Idem*, 1907, II, p. 753.

²⁸ *Idem*, 1908, II, p. 111.

²⁹ *Orszem*, 23 aprilie 1907.

³⁰ BKL, 1908, II, p. 629; Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 10299/1909.

³¹ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 16882/1909.

și grea problemă a minei Bălan, și anume transportul produselor brute și finite, intrucît se creă legătura pe calea ferată prin Sindomic cu Brașovul, de unde existau ramificații spre piețele de desfacere.

S.A. Întreprinderile miniere de cupru ungare stăpînea la mina Bălan un număr de 25 perimetre miniere și 183 prospecțiuni închise, avînd proiecte de anvergură pentru exploatarea acestora. Încă în 1907 s-a început traducerea în fapt a proiectelor, „efectuîndu-se mai energic redeschiderile și prospecțiunile de mine”³². Mai întîi, ele au fost începute deasupra nivelului galeriei Anton, dar și sub nivelul galeriei se executau „operațiuni de mici proporții”, în scopul de a se stabili continuarea în adîncime a minereului cuprifer. În 1908 atenția se îndreaptă și mai departe, în primul rînd spre continuarea deschiderilor, și anume la nivelul galeriei Antonini. Aici, pe de o parte, au fost săpate două puțuri distanțate între ele la 275 m, unde, după 30 m, s-a dat de un filon aparent bogat, iar pe de alta spre nord galeria principală fu continuată pînă la așa-numita „faliere mare”. În același timp, pe o lungime de 350 m, s-a deschis filonul denumit Paralel, pînă atunci necunoscut, care mergea paralel cu galeria principală. În 1909 și 1910 deschiderile și înaintările au fost continuate în perimetrul nivelului galeriei Antonini, ca și prin săparea mai departe a abatajelor pregătitoare. Au continuat lucrările de adîncire a puțurilor începute spre a se trece de acolo la deschiderea unor nivele noi. S-a început și străpungerea falierii principale, spre a se deschide zăcămintele neatinse de dincolo de ea. La aceste lucrări s-a utilizat deja un număr de 6 ciocane pneumatice de tip Sullivan, care nu numai că accelerau lucrul, dar îl făceau și mai economic, în opoziție cu străpungerea manuală.

Extragerea propriu-zisă se făcea cu abataj în felii ascendente și rambleiere³³.

Minereul extras, înainte de preparare și topire, era împărțit în trei categorii. Minereurile cu peste 5% cupru (I) intrau direct în cuptorul de topire; cele cu conținut de cupru între 1,5 și 5% (II), precum și cele sub 1,5% (III) erau mai întîi concentrate prin spălare. În general, 30% din producția de cupru tehnic pur proveneau din minereul de categoria I, 60% din cel de categoriile II și III, iar 10% ajungeau la haldă.

Minereul de haldă, împreună cu apa de mină, potrivită pentru alcalinizare, era folosit spre a se obține cupru electrolitic. Prin acest procedeu, în 1908—1909 s-au obținut 400 chintale pe an, cu un conținut cuprifer de 50—60%³⁴.

Paralel cu deschiderile și abatajele, conducerea minei a acordat o atenție deosebită dezvoltării tehnice, terminării și punerii în funcțiune a instalației de preparare a minereului și a cuptorului de topit.

La mina Bălan, sursa energetică dominantă, aproape exclusivă a devenit energia electrică. Pentru producerea forței motrice necesare extracției și prelucrării minereului a fost construită o centrală electrică cu două motoare de cîte 250 cai-putere. Fiecare motor acționa cu ajutorul unor curele de transmisie cîte un gazogen Siemens—Schuckert de 150 kw.

Cea mai substanțială investiție, în valoare de 335 000 coroane, era instalația modernă de spălare, în vederea preparării minereului. Instalația, montată într-o clădire cu două etaje, lungă de 45 m și lată de 30 m, consta din: 2 buc. conca-soare de minereu, 4 fărîmițătoare, 4 mese oscilante, o bandă de triaj, mai multe tambure de selecție, o moară cu bile, un aparat de brichetare a minereului,

³² GKL, 1907, II, 764.

³³ *Idem*, 1909, II, p. 500, 501; 1910, II, p. 797, 814; 1911, II, p. 851.

³⁴ *Idem*, 1909, II, p. 510, 503.

precum și alte ustensile. Minereul era ridicat cu ajutorul unui transportor electric la nivelul superior, înalt de 24 m, al instalației de spălare.

Forța motrică a instalației de spălare consta din două motoare electrice mai mici, de 20 și 7 cai-putere, cât și din trei mai mari, de 90, 40, respectiv 30 cai-putere. Li se alăturau acestora două motoare, de câte 30 cai-putere, pentru acționarea celor două pompe centrifuge necesare transportului apei³⁵. În total au fost instalate deci 7 motoare electrice, cu un randament total de 237 cai-putere.

Cuptorul de tip Water—Jacket construit în 1904 era patrulater, cu lungimea de 2,13 m, lățimea de 2 m în partea superioară și 0,914 m în partea de jos, iar înălțimea de 5 m. Îngustarea în partea inferioară a fost necesită de mărirea eficacității aerului de insuflat, în scopul unei topiri mai uniforme a masei de minereu din cuptor. Capacitatea de producție zilnică a cuptorului era de prelucrare a 70 tone de minereu, prin adăogirea a 2 tone piatră de var, 13 tone coals, 6—7 tone zgură de minereu. Din acest amestec se scoteau în medie 4 tone de cupru cu conținut metalic de 40%, ajuns în convertizoare încă în stare lichidă pentru afinare.

Stația de convertizare a fost amenajată în 1908, fiind înzestrată cu 5 bucăți convertizoare tip Dávid, precum și un cuptor de flacără de afinare. Afinarea cuprului se făcea prin procedeul Bessemer. Produsul finit avea conținutul de cupru de 99,4—99,7%, fiind pus în vânzare în forme turnate, de 60 kg, cu dimensiunile de 0,70×0,17 m³⁶.

Instalația de insuflat aer a cuptorului era acționată printr-un motor de 120 cai-putere, iar compresorul stației de convertizare prin unul de 100 cai-putere.

Stația de presare a minereului avea un motor separat³⁷.

S-a schimbat fundamental și dotarea tehnică a deschiderilor miniere. Mașinile obișnuite în deceniile anterioare, care efectuau ridicarea, aerisirea și transportul minereului cu forța apei, a animalelor și a omului, fură înlocuite și ele cu instalații acționate prin forța energiei electrice³⁸.

Realizările obținute în producție pot fi trecute în revistă numai pentru anii 1908—1910. Ele nu sînt însă în concordanță cu potențialul tehnic și nivelul tehnologic la care a ajuns întreprinderea.

Producția minci Bălan în anii 1908—1910

Produsul (chintale)	Anul		
	1908	1909	1910
Minereu pt. topire	13 535	28 045	—
Minereu pt. concasare	101 569	69 382	—
Cupru afinat	870	1 515	1 255

Aceste date reflectă nu numai realitățile de la mina Bălan, ci — fiind vorba despre întreprinderea fruntașă a branșei — aruncă lumină asupra stării în care se afla extracția de cupru pe întreagă Transilvania. Dintr-o comparație în acest

³⁵ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 16882/1909; BKL, 1909, II, p. 797—798.

³⁶ BKL, 1909, II, p. 502—503.

³⁷ Idem, p. 798; Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 16882/1909.

³⁸ Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1895, p. 198; BKL, 1909, II, p. 797—798; Déry Károly, Magyar bányakalauz, 1914, p. 195.

ultim sens, socotindu-se rezultatele producției, reiese că mina Bălan, cu realizările sale într-adevăr modeste, dădea cota covârșitoare nu numai în cadrul producției minelor de cupru de pe teritoriul căpitănatului minier al Zlatnei, ci chiar în cadrul producției globale a minelor de cupru din Transilvania.

Producția de cupru comparată a minei Bălan în anii 1908—1910

Anul	Cota minei Bălan în producție (%)	
	Căpitănatul minier al Zlatnei	Transilvania, global
1908	84,7	58,4
1909	72,9	61,2
1910	87,5	71,7

Explicația o găsim în faptul că, în ultima treime a primului deceniu de după 1900, creșterea vertiginoasă a prețurilor la cupru a deschis perspectivele unei conjuncturi favorabile, datorată pe de o parte încetării producției în minele închise din cauza depresiei de pînă atunci și pe de altă utilizării mai masive a cuprului pe plan industrial. În momentul în care, însă, supraproducția minelor redeschise a dus la o nouă descreștere a prețurilor, se înstăpînește din nou o criză în exploatarea cuprului.

În acest fel se explică și nivelul relativ scăzut al producției la mina Bălan, adăugîndu-se și dezamăgirea capitalului străin, care, pe baza unor calcule în prealabil, sconta realizarea unui profit mult mai ridicat. „Scăderea producției de cupru — se arată într-o prezentare a cauzelor situației în anul 1910 — se datorează nu atît reducerii capacității de producție a minelor de cupru, cît mai degrabă unor cauze de ordin financiar“. La fel ca mina de la Almășel, mina de cupru de la Bălan a S.A. Întreprinderile miniere de cupru ungare funcționa cu întreaga capacitate de producție numai în prima jumătate a anului și numai în această perioadă se lucra și la topirea minereului. Din cauza prețurilor foarte joase ale cuprului, activitatea se sista în a doua jumătate a anului, „iar pînă ce se va procura capitalul necesar unor noi deschideri, mineritul s-a mărginit doar la lucrările strict necesare“³⁹. La 10 august 1910 au fost abandonate însă și aceste lucrări. În anii primului război mondial, sub conducerea tehnică a inspectoratului militar al minelor, s-a trecut, e adevărat, la desfășurarea producției, dar fără a se înregistra rezultate notabile⁴⁰.

5. În 1904, mina Bălan și-a reînceput activitatea cu 164 muncitori.

În evaluările cît mai exacte asupra efectivului muncitoresc real al întreprinderii la începutul secolului XX, trebuie să avem în vedere aceleași considerente, ca pentru deceniul al optulea al secolului trecut. De altfel, fluctuația de 110—419 a efectivului muncitoresc ilustrează elocvent evoluția situației economice a întreprinderii, aruncînd lumină, totodată, asupra consecințelor sociale ale faptului menționat, cu unul din cele mai de seamă aspecte ale acestora, și anume măsura și modificările angrenării forței de muncă în producție.

Majoritatea muncitorilor, de pildă, în 1907, 71,6% (300 bărbați), în 1908 67,6% (192 persoane), era constituită din muncitori în mină. Ei efectuau lucrările

³⁹ BKL, 1911, II, p. 841.

⁴⁰ *Ic-m*, 1912, II, p. 100; Vajda Lajos, *Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok*, Bu. arest, 1983, p. 338.

Efectivul muncitoresc la mina Bălan în anii 1905—1910

Anul	Bărbați	Femei	Copii	Total
1905	125	22	25	172
1906	83	25	10	118
1907	398	21	Nu sînt date	419
1908	200	45	39	284
1909	174	Nu sînt date	24	198
1910	92	12	6	110

aparținînd sferei mineritului în schimburi de lucru de 8 și 12 ore. Durata predominantă, și în locurile de muncă subterane, era de 12 ore de lucru. Astfel, în 1908, numai 22,6% din mineri lucrau în schimburi de 8 ore. Cei care lucrau la suprafață, în total un număr de 127 muncitori, aveau de prestat schimburi de 12 ore, la fel ca metalurgiștii.

Pentru subterană, schimbul începea cu coborîrea muncitorului, luînd sfîrșit o dată cu ieșirea din subterană. Timpul de lucru prestat se calcula separat de fiecare muncitor, ceea ce dădea prilej unor frecvente discuții. În cazul schimbului de 12 ore se permitea dimineața un repaos de $\frac{1}{2}$ oră și la amiazi unul de 1 oră. Schimbul de 8 ore nu avea repaos de lucru.

În metalurgie se lucra timp de 12 ore. Nu existau repaosuri dinainte stabilite, masa se lua cu schimbul, în timpul lucrului⁴¹.

Prin urmare, pe lîngă condițiile grele de lucru, situația muncitorilor de la mina Bălan era agravată și de durata prea mare a zilei de lucru, la care se adăuga și creșterea intensității muncii. În schimb, retribuirea nu era proporțională cu randamentul prestat, cu efectele extenuante și dăunătoare asupra sănătății pe care le exercita munca în mină pe vremea aceea.

Protestul comunității muncitorești de la mina Bălan împotriva exploatării a răbufnit la 15 ianuarie 1905 sub forma unei greve „cu scopul de a obține cu forța salarii mai mari”. Era o mișcare nicidecum spontană, ci pregătită și condusă de un grup conștient al muncitorilor, o mișcare la care au aderat toți muncitorii întreprinderii, inclusiv metalurgiștii. Greva a luat sfîrșit la 18 ianuarie⁴², iar rezultatul ei a fost o îmbunătățire a retribuirii pe schimb, de 10 fileri pentru muncitorii bărbați și de 20 fileri pentru muncitorii copii.

O nouă grevă a celor de la mina Bălan avu loc în zilele de 1—6 aprilie 1910. Acum, adversarii lor erau capitaliștii francezi și belgieni, acționari ai întreprinderii. Cauzele erau, în primul rînd, tot economice, urmărind o relație mai echitabilă între suma retribuirii în acord pe de o parte și cantitatea-calitatea lucrului repartizat pe de alta. Conform relatărilor căpitanatului minier, mișcarea avu succes. În privința revendicării ca salariile pentru munca în acord să fie mărite ulterior, astfel, încît să corespundă schimbărilor intervenite în cantitatea de minereu ce urma să fie extrasă, direcțiunea a promis că, pe la mijlocul fiecărei luni, în zile dinainte stabilite, inginerul șef „se va convinge la locurile de muncă, de la caz la caz, despre variațiunile de duritate a rocii, făcînd o revizie [dacă va fi cazul] chiar a cantității productive repartizate la începutul lunii”. Direcția minelor a satisfăcut

⁴¹ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitanul minier Zlatna, 5800/1909.

⁴² BNL, 1906, II, p. 796.

și cererea muncitorilor de a li se face cunoscut „în copie“ lista întocmită cu prilejul fixării porțiunilor de abataj, precum și suma aproximativă a ciștigului lor pentru luna respectivă, spre a se înlătura în acest chip una din principalele cauze ale disensiunilor ulterioare. „Printre muncitori — adăuga raportul căpitănatului minier — o mare nemulțumire fu stîrnită de faptul că ei nu se pot înțelege nemijlocit în limba lor maternă cu inginerul minier, avînd nevoie de interpreți în acest scop, iar aceștia, ca angajați ai direcției miniere, nu le inspiră încredere“⁴³.

Cîteva luni mai tîrziu, o dată cu încetarea activității întreprinderii, intră în declin și așezarea industrială însăși, una din cele mai vechi existente în Secuime. În 1913, ea nu mai avea decît 402 locuitori⁴⁴, abia o treime din totalul populației cu două decenii în urmă.

LUDOVIC VAJDA

L'ENTREPRISE MINIÈRE BĂLAN À LA FIN DU XIXe ET AU DÉBUT DU XXe SIÈCLES

(Résumé)

En continuant la micromonographie de la mine de cuivre de la localité Bălan (l'article précédent est paru en *ActaMN*, XX/1983), l'étude suit l'évolution de l'entreprise minière de 1871 jusqu'à 1910. On analyse tant les problèmes économiques que ceux sociaux de l'activité de production, en les corrélant avec les traits caractéristiques du période historique pour toute la Transylvanie. L'auteur passe en revue les formes de la propriété de l'entreprise, l'origine du capital qui constituait le fonds matériel de la production, dans de différentes périodes, la dotation et l'évolution technique de l'entreprise minière et métallurgique, les résultats obtenus dans la production aussi que les problèmes de la vente des produits. On traite soigneusement les aspects divers liés de la main-d'oeuvre, en étudiant aussi les traits économiques et sociaux qui déterminaient les conditions de travail et de vie des ouvriers de l'entreprise de Bălan.

⁴³ *Idem*, 1916, II, p. 886.

⁴⁴ *Magyarország helyiségnévtára*, Budapest, 1913, p. 193.

ROMÂNIA ȘI RĂZBOAIELE BALCANICE

Relațiile de vecinătate și prietenie între poporul român și popoarele balcanice s-au cimentat de-a lungul veacurilor în lupta comună împotriva pericolului ocupației otomane. După instaurarea dominației Imperiului otoman în această parte a Europei, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea, sacrificiile umane și economice ale acestor popoare pentru cucerirea independenței naționale au fost inestimabile.

Poporul român aflându-se într-o situație mai favorabilă — țările române și-au păstrat autonomia administrativă —, a constituit un real sprijin pentru popoarele balcanice aflate sub ocupație turcească. Secole în șir, teritoriul României a servit drept bază de pregătire și plecare la atac a luptătorilor pentru libertate din sudul Dunării. Unele mărturii în acest sens sînt semnificative. În ziarul Rilindja Shqip-tarea din 25 februarie 1928, a apărut un articol în care, printre altele, se scria: „Nu putem tăgădui că în cursul istoriei Națiunea noastră a găsit totdeauna azil în frumoasa Românie și pentru aceasta noi trebuie să fim recunoscători... Atît noi cît și istoria nu poate să tăgăduiască că România, ca întîi liberată de sub jugul străin a deschis ușile locuinței sale pentru ceilalți asupriți și casa sa a devenit un cuib pentru eliberarea tuturor celorlalți frați balcanici.

Societatea greacă »Filichi eteria« (Societate de amintiri) și-a găsit colțul cel mai liniștit, pentru a scrie poeziile sale contra subjugării, sub cerul liber al Bucureștiului... Aceste fapte națiunea albaneză nu le poate uita și nici tineretul nu le va uita niciodată¹. Ziarul progresist albanez „Besa“ din 14 septembrie 1931 remarcă următoarele: „România a fost primul stat balcanic unde refugiații albanezi au găsit adăpost și sprijin. În 1880, societatea »Drito« (Lumina), în 1887 societatea »Dituria« (Cultura). Comunitățile naționale cele mai active pe acele vremuri au fost înființate și organizate la București². Albanezii refugiați în România au tipărit manuale, opere literare, cărți de cult, au apărut periodice (între 1897—1912) între care „Sqipetari“ (Albanezul) cu caracter politic, „Shqipëria“ (Albania) cu preocupări științifice etc. Pînă la eliberarea statului național, intelectualii albanezi ai timpului au numit România „a doua lor patrie“.

Comunitatea de țeluri însumate în lupta de eliberare de sub dominația străină, efortul concomitent de construcție a unui stat modern constituie în secolul al XIX-lea temeiul interferențelor, confluențelor și colaborării românilor cu elenii, sîrbii, bulgarii, albanezii etc. De la 1800 pînă la 1878 mai mult de 500 intelectuali bulgari trăiesc în orașele și satele românești. Ei au fost învățători și profesori, autori de manuale și dicționare, publiciști, medici etc. În acest interval sînt cunoscute în diferite orașe românești, cu durată variabilă firește, 11 săli de

¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, fond 71/Albania, dosar 26, fila 36 (în continuare A.M.A.E.).

² Ibidem.

cultură, 20 societăți și comitete culturale, 57 periodice (în intervalul 1841—1873), 21 de tipografii în limba bulgară. Cărțile și periodicele bulgare interzise în Imperiul otoman, la Viena sau chiar în Rusia apăreau în România. G. S. Rakovski, cunoscutul fruntaș politic, în periodicul „Bădușnost” (Viitorul) apărut în 1864 la București, scria următoarele: „România, păstrându-și viața politică și drepturile sale, a fost pentru națiunea bulgară un azil liber și inviolabil, iar casa țaranului român a fost deschisă bulgarului cu cea mai mare ospitalitate”³.

Întreaga presă bulgară nu numai că apărea pe teritoriul României, era nu numai tolerată, dar era și susținută materialicește de guvernele române, care sprijineau ideea luptei de eliberare a Bulgariei. În 1866 s-a creat la București, cu filiale în orașele Ploiești, Brăila, Galați, Focșani, Giurgiu etc., un Comitet Central din care, alături de bulgarii Ivan Cazabov și Atanasie Andreev, au făcut parte și românii C. A. Rosetti și Nicolae Jippa.

După războiul din 1877—1878, în care armata română a luptat alături de armata rusă pentru eliberarea Bulgariei, presa bulgară din România s-a mutat la Sofia și în alte orașe bulgare. În 1880, mitropolitul bulgar, cu prilejul vizitei lui Carol I în Bulgaria, a spus: „recunoștința pe care o datorează Bulgaria, față de România pentru toate binefacerile și ospitalitatea mare pe care românii au oferit-o întotdeauna bulgarilor și pentru însemnata parte ce au luat-o la eliberarea Bulgariei...”⁴. În noiembrie 1912, Ivan Gesov, primul ministru al Bulgariei, recunoștea că „marii revoluționari, scriitorii și luptători Rakovski, Botev, Hagi Dimitrie, Ștefan Caragiu, și întreaga pleiadă, au putut scrie numai pe pământul sfânt al României, să ajute și să semene sămînța revoluției, a redeșteptării politice. Numai în România, revoluționarii au putut să-și organizeze trecerile lor peste Dunăre în Turcia”⁵. După aproape 7 decenii, ziarul bulgar „Slovo” din 23 mai 1933, care apărea la Sofia, într-o Bulgarie care își cucerise independența cu mai bine de o jumătate de secol în urmă, scria la rîndul său următoarele: „Poporul bulgar păstrează nealterată amintirea ospitalității României frățești în care au găsit, înainte de eliberare, un adăpost sigur și apărare fiii cei mai destoinici ai patriei noastre”⁶.

Sîrbii, care, prin luptă armată (1805—1829) au reconstituit un stat al lor, au avut strînse legături cu țările române. După Unirea Principatelor în 1859, domnitorul și guvernul țării au permis tranzitul prin teritoriul românesc, în ciuda protestelor unor reprezentanți străini, al unui transport masiv de arme rusești pentru armata sîrbă. Drept recunoștință, principele Serbiei Mihail Obrenovici a trimis în dar domnitorului României, Alexandru Ioan Cuza, o sabie de preț cu dedicația: „Amico certo in re incerto” („Prietenului sigur în vremuri nesigure”, sau, exprimat prin zicala populară românească, „Prietenul la nevoie se cunoaște”). Legăturile de prietenie româno-sîrbe s-au cimentat în timpul războiului de independență, cînd armatele celor două state s-au aflat alături de cele rusești în războiul pentru cucerirea independenței (1877—1878).

În timpul asupririi otomane, numeroși patrioți greci au fost ocrotiți și găzduiți de ospitaliera populație românească și ajutați în acțiunea lor de eliberare a Greciei de sub asuprirea sultanilor turci. Cronicile vremii atestă cu prisosință că pe teritoriul României s-au constituit detașamente înarmate de patrioți greci,

³ A.M.A.E., fond 71/Bulgaria, dosar 72, f. 18.

⁴ G. A. Dabița, *Amintirile unui atașat militar român în Bulgaria*, București, 1936, p. 143.

⁵ *Idem*, p. 144.

⁶ A.M.A.E., fond 71/Bulgaria, dosar 72, fila 28.

care au trecut Dunărea în sud și au luptat cu eroism pentru eliberarea poporului grec de sub jugul turcesc. Revoluția declanșată la începutul anului 1821 în Grecia a fost substanțial sprijinită de mișcarea eteristă care a acționat pe teritoriul României, precum și de revoluția condusă de Tudor Vladimirescu. În această situație sultanul a fost nevoit să detașeze o parte din forțe în părțile nordice ale peninsulei balcanice, inclusiv în Moldova și Țara Românească, ușurând în acest fel lupta poporului grec pentru independență. Ca urmare, Grecia a cucerit independența consfințită prin pacea de la Adrianopole din 1829 și Conferința de la Londra din 3 februarie 1830.

Aceste relații cultivate intens în secolul al XIX-lea între România și celelalte popoare balcanice au cunoscut consacrarea mai ales în timpul războiului de independență din anii 1877—1878, când România și-a dat o mare contribuție umană și economică. Mulți fii ai României au pierit pe cimpurile de luptă pentru scuturarea jugului otoman și cucerirea independenței, ideal spre care au năzuit secole în șir popoarele balcanice. Prevederile tratatului de la San Stefano (azi Yeşilköy) semnat de Rusia și Turcia la 3 martie 1878, sancționat de cele 6 mari puteri care au semnat la 13 iunie 1878 tratatul de la Berlin, a nemulțumit România și celelalte state balcanice. Aceste tratate impuse de marile puteri în spiritul intereselor ce le urmărea fiecare în peninsula balcanică au recunoscut independența României, Serbiei și Muntenegrului.

Una dintre prevederile importante ale tratatului de la Berlin pentru România a fost recunoașterea unirii Dobrogei de nord cu România, străvechi teritoriu care aparține poporului român etnic și istoric. Totodată erau încorporate în România insulele ce formau Delta Dunării cu Insula Șerpilor. Concomitent, România a fost constrânsă să retrocedeze Rusiei cele trei județe din sudul Basarabiei (Cahul, Balgrad, Ismail), care fuseseră restituite Moldovei în 1856 prin tratatul de la Paris.

Teritoriul ce revenea Bulgariei a fost împărțit în două de Congresul de la Berlin. Astfel, Bulgaria de nord a devenit un principat autonom cu capitala la Sofia, sub suzeranitatea formală a sultanilor. Bulgaria de sud rămânea în hotarele Imperiului otoman, ca o provincie autonomă, condusă de un guvern creștin (Rumelia orientală). Bosnia și Herțegovina intrau sub administrarea Austro-Ungariei, asupra cărora sultanul a menținut o suveranitate nominală pînă în octombrie 1908, când au fost anexate de Imperiul austro-ungar. Albania, Macedonia, Tracia Orientală, Tesalia și o serie de insule grecești din Marea Egee rămăneau în continuare sub stăpînirea Porții otomane.

Chiar dacă n-au fost realizate în întregime revendicările popoarelor balcanice, după anul 1878, în sud-estul Europei existau patru state independente, România, Serbia, Muntenegru și Grecia; iar poporul bulgar și-a îmbunătățit considerabil situația prin crearea principatului autonom. Congresul de la Berlin al marilor puteri a fost departe de a fi rezolvat problemele ce frământau popoarele din Balcani. Milioane de sîrbi, greci, albanezi, bulgari, macedoneni rămăneau în continuare sub jugul turcesc sau austro-ungar.

Rezolvarea dezideratelor naționale în Balcani era mult frînată de contradicțiile dintre marile puteri care urmăreau dominarea economică și politică a peninsulei balcanice, precum și rivalitatea dintre statele balcanice pe chestiuni teritoriale. Cea mai înverșunată rivalitate se manifesta între Bulgaria și Serbia, alimentată mai ales de Imperiul austro-ungar, care nu dorea o Serbie mare, capabilă să elibereze slavii ce mai zăceau sub dominația austro-ungară.

Popoarele balcanice au continuat lupta pentru eliberarea națională. În septembrie 1885 a avut loc răscoala din Rumelia orientală, organizată și condusă de Comitetul Central Revoluționar Bulgar. Răscoala a avut drept rezultat unirea Rumeliei cu principatul bulgar, iar principele Alexandru de Battenberg s-a proclamat cneaz al Bulgariei unificate. La 5 octombrie 1908, Bulgaria s-a proclamat independentă, iar Ferdinand de Coburg (ales cneaz în 1887) a luat titlul de țar al Bulgariei. În aprilie 1909, Turcia a recunoscut independența Bulgariei.

Față de evenimentele din sudul Dunării, România a avut o atitudine pozitivă, a refuzat orice intervenție alături de Serbia împotriva Bulgariei, ceea ce a determinat ca la 26 octombrie 1885, principele Bulgariei să transmită profunda sa recunoștință guvernului român pentru atitudinea francă și corectă dovedită față de Bulgaria⁷.

Unirea Rumeliei orientale cu principatul bulgar a adâncit rivalitatea Serbiei, ce urmărea compensații teritoriale pe seama Bulgariei. Agenția diplomatică a României de la Belgrad raporta la 10/22 septembrie 1885 că guvernul sîrb considera o Bulgaria mare drept pericol în egală măsură pentru România, Serbia și Grecia. Sîrbii propuneau o demonstrație militară sîrbo-română împotriva Bulgariei. Guvernul Serbiei era de acord ca România să ocupe imediat Silistra și o linie pînă la Rusciuk—Varna.

Guvernul sîrb a declarat război Bulgariei. Războiul s-a desfășurat între 14 noiembrie 1885 — 3 martie 1886. În editorialul ziarului „Românul” din 11 și 12 noiembrie 1885 scria: „Asistăm dezinteresați, dar cuprinși de durere la războiul dintre bulgari și sîrbi. Dezinteresați pentru că credem că acest război se va localiza. Cuprinși de durere pentru că, oricine va fi biruitorul, va avea de efect a produce ură între popoare care au suferințe comune și aspirații comune”.

România a ajutat atît din punct de vedere diplomatic, cît și material cele două țări, trimițînd ambarcațiuni ale Crucii Roșii atît în Serbia, cît și în Bulgaria, primind cu această ocazie mulțumiri din partea ambelor state⁸. În Serbia, ambulanța română a amenajat trei spitale și a îngrijit circa 500 de răniți. În Bulgaria a fost amenajat un spital, unde au fost îngrijiți 125 de răniți. S-au cheltuit 40 578 lei, din care 15 435 în Serbia și 23 143 în Bulgaria⁹.

România era interesată în lupta de eliberare națională din Balcani și crearea unor state naționale independente, care să se opună unite tendințelor expansioniste ale marilor puteri ce urmăreau dominarea politică și economică a sud-estului european. Deși Bulgaria nu era independentă în anul 1879, România a stabilit relații diplomatice cu ea, sfidînd astfel suzeranitatea Porții otomane și tratînd principatul bulgar ca un stat independent. De aceea, România a salutat cu satisfacție proclamarea independenței Bulgariei în 1908.

Războiul greco-turc din cursul anului 1897 cauzat de lupta de eliberare a grecilor ce se mai aflau sub dominație otomană a fost urmărit cu interes de statul român și cu simpatie pentru lupta cretanilor dornici de a se uni cu Grecia, pronunțîndu-se în 1898 pentru autonomia Cretei.

Față de populația din Macedonia, statul român s-a pronunțat pentru autodeterminare și pentru drepturi egale ale românilor macedoneni cu celelalte naționalități conlocuitoare.

Păstrînd o poziție favorabilă luptei de emancipare a popoarelor balcanice, în România a continuat să-și desfășoare activitatea mișcarea națională albaneză

⁷ Nicolae Ciachir, *România în sud-estul Europei. 1848—1886*, Buc., 1968, p. 207.

⁸ Arhiva M.A.E., vol. 202 (1885), dosar nr. 41.

⁹ *Românul* din 11 și 12 noiembrie 1885. Vezi și N. Ciachir, *op. cit.*, p. 210.

în exil. Totodată, statul român a refuzat să intre în vreo combinație sau alianță cu oricare din marile puteri sau statele balcanice împotriva vreunui alt stat balcanic, cu scop de cucerire sau consolidare a independenței naționale. De fapt, guvernele române au urmărit la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX relații de bună vecinătate și cooperare cu toate statele. Relațiile româno-ruse, deteriorate grav în urma Tratatului de pace de la Berlin din 1878, erau în curs de îmbunătățire.

Scopul urmărit de Rusia era ruperea României din alianța cu Puterile centrale și atragerea ei în alianța cu puterile Antantei, sau s-o determine să rămână neutră față de ambele blocuri.

Interesele marilor puteri în sud-estul Europei au înăsprit rivalitățile între ele, ceea ce a permis României un joc diplomatic abil în scopul eliberării teritoriilor românești ce se mai aflau sub stăpânire străină. În Balcani, statul român a urmărit cu atenție politica statului bulgar, făcând eforturi să înlăture orice amestec din afară în afacerile balcanice. Țaratul bulgar a fost atras sub influența Austro-Ungariei, care a recunoscut independența Bulgariei în 1908. Dar guvernele bulgare au înțeles că nu pot aștepta prea mult de la Austro-Ungaria din cauza opoziției Germaniei, care sprijinea Poarta otomană. Fără a rupe relațiile cu Austro-Ungaria, Bulgaria s-a apropiat de Rusia și în noiembrie 1908 a încheiat un acord de alianță ruso-bulgar¹⁰. Acordul stipula ca în caz de război între Rusia de o parte, Germania, Austro-Ungaria și România de altă parte, sau numai cu acestea două din urmă, precum și în caz de război între Rusia și Turcia, Bulgaria să mobilizeze și să intre în acțiune.

Dacă Turcia ar ataca Bulgaria, Rusia va mobiliza în Caucaz. În caz de victorie asupra Austro-Ungariei și României, Rusia se lega să facă tot posibilul „pentru sporirea teritoriului bulgar cu localitățile situate între Marea Neagră și malul drept al Dunării” (adică Dobrogea) și pentru rectificarea hotarelor Bulgariei în alte direcții. În caz de înfrângere a Turciei, Rusia va face ca Bulgaria să fie sporită în limitele preliminarilor de la San Stefano¹¹.

În realizarea politicii lor de expansiune în sud-estul Europei, marile puteri urmăreau dezbinarea statelor balcanice, promițând extinderea teritorială a unora pe seama altora.

Cu toate că existaseră unele momente de tensiune în relațiile româno-bulgare din trecut, au fost multe altele de apropiere și înțelegere, de cooperare și ajutor. Oamenii politici români apreciau calitățile poporului bulgar vecin și năzuiau sincer spre consolidarea și dezvoltarea relațiilor de prietenie¹².

În ianuarie 1911, Titu Maiorescu i-a declarat lui Kalinkoff, ministrul Bulgariei la București că: „Am mari simpatii față de Bulgaria, față de poporul ei înzestrat cu admirabile calități, nu cer decât să se îmbunătățească și să se consolideze legăturile seculare dintre ambele popoare”¹³.

Take Ionescu a declarat și el ministrului bulgar: „Românii vor ține cele mai bune relații cu slavii de la sud de Dunăre. Neînțelegerile dintre noi nu au

¹⁰ *Istoria lumii în date*, Buc., 1972, p. 265.

¹¹ Ghéchoff, *L'alliance balcanique*, considera convenția ruso-bulgară din 1902 valabilă și în 1912. Vezi Ion C. Filitti, *Raporturile ruso-germane față de sud-estul european*, în *Viața românească*, nr. 10, din octombrie 1921, Iași, an. XIII, p. 77. Acordul ruso-bulgar a fost denunțat în 1913, conținutul lui a fost însă publicat în întregime de guvernul sovietic o dată cu celelalte tratate secrete încheiate de Rusia țaristă.

¹² Atanasie Iordache, *Viața politică în România*, Buc., 1972, p. 151.

¹³ G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 200. Vezi și A. Iordache, *op. cit.*, p. 152.

nici o justificare nici economică și nici istorică... În cazul că veți mări teritoriul este firesc că va trebui să schimbăm păreri. Noi vom cere ca mai întâi de toate să stați de vorbă cu noi. Se apropie momentul cînd poate va trebui să vă socotiți cu turcii. După cum am fost buni prieteni, tot așa și de acum încolo va trebui să mergem împreună¹⁴.

P. P. Carp i-a declarat în martie 1911 ministrului bulgar la București că România a fost nevoită, din motive cunoscute, să treacă de partea Triplei Alianțe. În cazul unor schimbări teritoriale în Balcani nu va putea rămîne pasivă¹⁵.

I. I. C. Brătianu i-a declarat lui Kalinkoff: „Cu Bulgaria voim să încheiem o înțelegere vremelnică, care să urmărească nu scopuri trecătoare, ci o alianță trainică în vederea intereselor generale ale ambelor popoare pentru prezent și viitor”¹⁶.

Atît Bulgaria, cît și Serbia se temeau ca, în eventualitatea unui conflict în Balcani, România, aliată a Austro-Ungariei și în bune relații cu Turcia, să nu intervină contra lor.

La 20 septembrie/1 octombrie 1912, Titu Maiorescu, președintele Consiliului de miniștri al României, comunica regelui Carol că Kalinkoff, ministrul Bulgariei la București l-a întrebat „ce atitudine ar avea România în cazul unui conflict cu Turcia, în care Bulgaria ar avea să apere drepturile conaționalilor săi, făcînd aluzie — pe cît mi s-a părut — la zvonurile despre o convenție militară încheiată între România și Imperiul otoman. I-am răspuns că zvonurile nu sînt întemeiate, că România nu poate uita că ea însuși și-a cîștigat independența în lupta contra turcilor și că, prin urmare, dacă bulgarii, sîrbii și grecii... vor să lupte pentru îmbunătățirea soartei conaționalilor lor de sub stăpînirea turcească, România va păstra o strictă neutralitate, întrucît nu va fi vorba de schimbări teritoriale”¹⁷.

Statul român a urmărit continuu prin politica sa externă să mențină un echilibru de forțe în Balcani, aceasta constituind o garanție pentru apărarea independenței naționale și a integrității teritoriale a României. După cum se știe, statul român s-a temut de influența imperiului țarist în sudul Dunării și îndeosebi în Bulgaria, de penetrația acestuia în sud-estul Europei, neignorînd comportarea Petersburgului față de România la Congresul de la Berlin, ceea ce a determinat guvernul român să încheie tratatul secret de alianță cu Puterile Centrale din 18/30 octombrie 1883.

Contradicțiile marilor puteri în Balcani favorizau desprinderea treptată a României de Tripla Alianță și realizarea idealului său național, țelul luptei întregului popor român.

Frământările din Balcani au interesat România mai ales din punct de vedere al problemelor sale naționale, să înlăture pe cît posibil amestecul marilor puteri care tindeau să pună stăpînire pe peninsula balcanică, pericol care de fapt amenința România. La 20 septembrie/13 octombrie 1912, ziarul „L'Indépendance roumaine” scria: „Nici aventură, nici indeciziune... În ce privește România, profund legată de cauza păcii, ea nu poate decît să facă eforturi pentru a menține și, în sfera acțiunii ei, a nu neglija nimic pentru atingerea acestui scop”.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Cartea verde*, Buc., 1913, p. 5—6.

Tratatul de prietenie și alianță sîrbo-bulgar semnat la Sofia la 13 martie 1912, care a constituit nucleul Alianței Balcanice împotriva Turciei, s-a încheiat sub auspiciile Rusiei¹⁸. A urmat apoi Tratatul de alianță defensivă bulgaro-grec (Sofia, 29 mai 1912) și convențiile politice și militare sîrbo-muntenegrene (9 octombrie 1912) privind acțiunile comune contra Turciei. Așadar, în Balcani, Rusia nu se sprijinea numai pe Serbia, dar și pe Bulgaria, care în caz de victorie urma să primească Dobrogea, iar Serbia să elibereze Bosnia ocupată de Austro-Ungaria în 1908.

În realizarea planurilor sale în Balcani, Rusia s-a izbit de opoziția Germaniei, Austro-Ungariei, Italiei, Angliei. Singură Franța înclina de partea Rusiei, în speranța realizării năzuințelor sale în Balcani în detrimentul altei puteri. Contradicțiile dintre marile puteri au ușurat lupta statelor balcanice pentru realizarea idealului lor național și eșuarea intențiilor unor mari puteri de cîmpire și subjugare a noi teritorii eliberate de sub stăpînirea otomană.

Primul război balcanic, declanșat la 9 octombrie 1912 de Muntenegru împotriva Turciei, alăturîndu-i-se Serbia la 17 octombrie, Bulgaria și Grecia la 18 octombrie, a fost un război de eliberare a teritoriilor ce se mai aflau încă sub dominația Porții otomane. România a adoptat o poziție de neutralitate. Încă din 1912, de la izbucnirea războiului, poziția Bucureștiului a fost favorabilă aliaților balcanici. Astfel, la 20 septembrie/13 octombrie 1912, Titu Maiorescu, primul ministru, răspunzînd unei note bulgare, afirma: „România nu poate uita că ea însăși și-a cîștigat independența printr-o luptă contra Imperiului otoman. Dacă bulgarii, sîrbi, grecii, creștini ortodocși ca și noi, vor să lupte pentru ameliorarea stării conaționalilor lor supuși otomani, România va păstra o strictă neutralitate”¹⁹.

Incontestabil, situația din Balcani trebuie să fi fost mult mai gravă decît rezultă din textul de mai sus, deoarece cîteva zile mai tîrziu Ivan Ghechhoff, primul ministru bulgar, îi scria primului ministru român: „Eu personal și Consiliul de miniștri mulțumim foarte cordial și sîntem recunoscători României pentru strălucitoarea sa atitudine, pentru bunele și amicalele sentimente față de Bulgaria”²⁰.

Lenin a apreciat primul război balcanic ca un război drept. În articolul „Popoarele balcanice și diplomația europeană”, publicat la 16 octombrie 1912 în ziarul „Pravda”, V. I. Lenin scria: „Balcanii se află acum în centrul atenției generale. Și asta este lesne explicabil. Pentru întreaga Europă răsăriteană sosește, poate, ceasul cînd popoarele înseși își vor spune liber și hotărît cuvîntul. Nu mai e loc acum pentru jocul puterilor burgheze și al diplomaților lor, care excelează în știința intrigării, a lucrăturilor și tragerii pe sfoară”²¹. În articolul „Războiul balcanic și șovinismul burghez”, publicat tot în „Pravda” din 29 martie 1913, V. I. Lenin aprecia clar că: „Sarcina istorică ce se punea în fața popoarelor balcanice era de a-și crea state naționale unificate...”²².

Poziția Partidului Social-Democrat din România a fost expusă într-un manifest din 1912 astfel: „Popoarele mici, în general, și popoarele din Peninsula Balcanică, în special, nu puteau să ducă o politică imperialistă de cucerire de teritorii străine,

¹⁸ Ziarul *Bulgaria*, nr. 1 din 23 octombrie 1912, scrie: „Doneff a declarat că alianța sîrbo-bulgară s-a aflat sub patronajul Rusiei”.

¹⁹ *Documents diplomatiques. L'action de la Roumanie*, p. 1. Vezi și Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, Buc., 1983, p. 336.

²⁰ *Idem*.

²¹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 22, Buc., 1963, p. 156—157.

²² *Idem*, vol. 23, Buc., 1964, p. 39—40.

de subjugare a altor popoare. Aceasta era politica marilor puteri imperialiste, care totdeauna au căutat să atragă în conflictele dintre ele micile state balcanice. De altfel nu o dată statele balcanice au constituit obiectul disputelor dintre marile puteri²³.

România a acordat ajutor Bulgariei și Serbiei în primul război balcanic. La cererea guvernului bulgar, România a trimis două ambulanțe pentru a conlucra cu ambulanța Crucii Roșii bulgare pe câmpul de război. Fiecare ambulanță era alcătuită din 2 barăci demontabile, putînd să conțină 25 paturi, un chirurg-șef al ambulanței, cu alți 2 subchirurghi ajutoari, șase subchirurghi interni, o infirmieră, o soră de caritate și o bucătăreasă, precum și 85 colete cu medicamente și material sanitar. Prima ambulanță, care a sosit la Rusciuc în ziua de 24 octombrie 1912, a fost întâmpinată cu căldură de populație și autoritățile bulgare. În cuvîntarea sa primarul Rusciucului a spus: „Bunii noștri vecini, românii, care la 1877, alături de Rusia, și-au vărsat sîngele lor la Plevna pentru eliberarea noastră, trimițîndu-vă azi pe dumneavoastră spre a alina suferințele răniților bulgari de pe câmpul de război, au dat încă o dată dovadă de sentimentele frățești ce hrănesc față de noi”²⁴.

În ziua de 17/30 noiembrie 1912 au sosit la Rusciuc alte două echipe sanitare românești, primite cu aceeași căldură de autoritățile civile și militare bulgare²⁵. De asemenea, la cererea guvernului sîrb, a fost trimisă o ambulanță sanitară și în Serbia²⁶. În afara personalului care deservea ambulanța, guvernul român a pus la dispoziția guvernului bulgar și sîrb medici pentru a fi folosiți după nevoie.

Guvernul român a păstrat în toată perioada primului război balcanic o atitudine binevoitoare față de Bulgaria, urmărind ca prin bună înțelegere și fără nici un amestec din afară să se rezolve diferendele ce le separau. Primul ministru și ministrul afacerilor străine al României, Titu Maiorescu, relatează într-un raport convorbirea pe care a avut-o la 27 octombrie/9 noiembrie 1912 cu ministrul Rusiei la București, Sebeko: „O dată ce se înlătură cu desăvîrșire dispozițiunile Tratatului de la Berlin, se înlătură și legitimarea fruntariei noastre dobrogene impusă prin acel Tratat, și o nouă reglementare devine necesară. Noi am dori această regulare să se facă prin bună înțelegere între România și Bulgaria și așteptăm chiar ca inițiativa unei asemenea înțelegeri să pornească de la Bulgaria de la care a pornit războiul contra Turciei. Din considerație pentru regele Ferdinand al Bulgariei, voim să evităm orice presiune străină în această privință. Însă în mod amical și confidențial, pot spune că rectificarea hotarului nostru la sudul Dobrogei trebuie să cuprindă o linie de la Turtucaia la Marea Neagră dincoace de Varna. Același lucru îi voi spune și ministrului Austro-Ungariei, prințului de Fürstenberg”²⁷.

Păstrînd relații cordiale cu Bulgaria, România se străduia să trateze de la guvern la guvern orice litigiu, chiar în etapa în care devenise evident că Bulgaria nu avea serioase beneficii de pe urma victoriilor sale, ceea ce schimba echi-

²³ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910—1925*, Buc., 1966, p. 850.

²⁴ Arh. M.A.E., fond 71/Litera B, vol. 18, f. 18.

²⁵ *Idem*, f. 28.

²⁶ *Idem*, f. 202.

²⁷ *Cartea verde*, p. 12—13; vezi și M. Mușat, I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 336.

librul de forțe în Balcani²⁸. În această privință, Tache Ionescu a făcut declarații adecvate ministrului de externe bulgar²⁹.

Poziția marilor puteri față de primul război balcanic a fost diferită. Austro-Ungaria nu s-a opus războiului balcanic, deoarece credea în victoria Turciei și zdrobirea Serbiei, totodată nu vedea cu ochi buni mărirea teritorială a Muntenegrului și Serbiei. Sub presiunea evenimentelor admitea această situație, însă cu condiția dominării sale economice și politice. Independența Albaniei satisfăcea interesele Austro-Ungariei în Balcani, mai ales că se opunea unei largi ieșiri a Serbiei la Marea Adriatică. De asemenea, Rusia și Austro-Ungaria au lucrat în sprijinirea Bulgariei contra Greciei (Austro-Ungaria sprijinea Bulgaria și contra Serbiei — sprijinită de Rusia contra Austro-Ungariei) în scopul de a contracara influența Franței la Marea Egee. Franța se sprijinea pe Grecia pentru a zădărnici instalarea Austro-Ungariei și Italiei la Marea Egee. Anglia era pentru menținerea Imperiului otoman, opunându-se extinderii acestuia în Asia Mică și Persia, unde erau interesate, de altfel, și alte mari puteri ca Germania și Rusia.

Mersul evenimentelor demonstra că Balcanii scăpau de sub controlul marilor puteri. La 28 octombrie/10 noiembrie, guvernul austro-ungar a recunoscut că, în situația creată de război, statu-quo-ul balcanic nu mai poate fi păstrat, dar că nu poate admite ieșirea Serbiei la Marea Adriatică. În acest timp regele României a declarat la 20 octombrie/2 noiembrie 1912 corespondentului Liechtenstadt de la ziarul „Neues Wiener Tageblatt” următoarele: „Cele patru state din Balcani nu vor lăsa din mână roadele lor... România nu mobilizează cu toate că a fost îndrumată din mai multe părți la aceasta. Nu s-a ordonat mobilizarea căci nu avem nici un scop... Noi nu vedem nici o primejdie dacă populația bulgară se va urca la șase milioane”³⁰.

Această declarație, după cum remarcă ziarul „Kölnische Zeitung”, a făcut o foarte bună impresie la Sofia, risipind cu desăvârșire îngrijorarea despre posibilitatea unei acțiuni echivoce a României. „Nimeni nu mai crede în mobilizarea și planurile antibulgarie ale României”³¹.

Ca urmare a victoriei aliaților, prevederile teritoriale ale Tratatului de la Berlin se modificau. La 11 noiembrie 1912 au început discuțiile în vederea încheierii armistițiului între statele aliate și Turcia în scopul începerii tratativelor de pace între beligeranți. La 20 noiembrie, armistițiul a fost semnat (în afară de Serbia, care a refuzat să-l semneze).

Tratativele pentru încheierea păcii au început la 4 decembrie 1912 la Londra. Conferința ambasadurilor a eșuat și, la 17 ianuarie 1913, tratativele au fost întrerupte, iar la 21 ianuarie 1913 au fost reluate ostilitățile, în condițiile revoltei jușilor turci la Constantinopol (10 ianuarie 1913).

Concomitent erau în curs tratative la Londra între reprezentanții României și Bulgariei pentru o rectificare de frontieră în Dobrogea. La 16 ianuarie 1913 s-a semnat la Londra un protocol care nu satisfăcea guvernul român. Astfel, negocierile româno-bulgare de la Londra n-au dus la nici un rezultat.

La 9 februarie 1913, guvernul român a acceptat medierea marilor puteri, iar la 13 februarie a prezentat celor șase puteri pretențiile sale. La 26 aprilie/9 mai, Conferința de la Petersburg a decis: „Silistra este dată României de la un punct

²⁸ M. Mușat, I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 336.

²⁹ Vezi nota 13.

³⁰ G. A. Dabița, *op. cit.*, p. 212.

³¹ *Idem*, p. 213.

de pe Dunăre la 3 km spre apus de la marginea Silistrei, va tăia drumul Șumlei, drumul Varnei tot cam la 3 km de periferia orașului și va ajunge la frontiera actuală...³². Bulgaria a tergiversat aplicarea pe teren a prevederilor Protocolului de la Petersburg. Între timp evoluția evenimentelor din Balcani a condus la semnarea, la 17/30 mai la Londra, a „Preliminariilor păcii între aliați și Turcia”. În următoarele condiții: Marile puteri trebuiau să delimiteze frontierele Albaniei și toate problemele privitoare la Albania, să hotărască soarta insulelor din Marea Egee, cu excepția Cretei, o comisie internațională trebuia să rezolve problemele financiare rezultate din starea de război și cedarea teritoriilor prevăzute în tratat.

Încheiate sub auspiciile marilor puteri și dictate de ele, „Preliminariile păcii” de la Londra au nemulțumit pe aliați. Cel mai nemulțumit era statul bulgar, care urmărea stăpânirea de teritorii ce aparțineau foștilor săi aliați. Neînțelegerile manifestate printre aliați în ceea ce privește teritoriile eliberate și delimitarea noului stat albanez, precum și amestecul nemijlocit al Austro-Ungariei în favoarea Bulgariei au provocat al doilea război balcanic. Rusia s-a dezis de acțiunile întreprinse de guvernul bulgar. La 12/25 iunie guvernul țarist făcea cunoscut guvernului bulgar următoarele: „Voi lucrați după influența Austro-Ungariei, sinteți liberi... Împăratul Rusiei nu a așteptat ultimatumul bulgar cu termenul ce i s-a fixat de a se pronunța asupra diferendului bulgaro-sîrb... Nu așteptați nimic de la noi și uitați că au existat angajamentele din 1902³³ ce ne-au legat pînă astăzi³⁴. Așadar, Rusia părăsește Bulgaria în favoarea Serbiei.

După cum rezultă din documentele guvernului Danef, date publicității de presa bulgară, războiul al doilea balcanic a fost declanșat de Bulgaria. Ziarul „Preapost” din 27 septembrie 1913 scria: „Încă la 6 iunie, prin telegrama nr. 5327, adresată unuia din șefii armatei noastre — generalul-locotenent Savoff ordona 'să ne pregătim pentru ocuparea Salonicului în 2—3 zile'. La 14 iunie același general dădea directiva cu nr. 23 'pentru un război eventual împotriva Serbiei și Greciei', iar la 16 iunie, ajutorul comandantului suprem, deci același general-locotenent Savoff, a trimis ordinul telegrafic nr. 5596, care suna astfel: ...'mîine armata a 4-a atacă întreaga linie sîrbă’³⁵. În același ziar s-a publicat telegrama din 17 iunie 1913 a generalului Savoff, în care se spunea: „Scopul pentru ceea ce întreprindem este... ca puternicele lovituri ce le vom da inamicilor noștri să-i facă să fie mai cedători, mai conciliabili”³⁶.

Ziarul bulgar conchide că „în ziua de 17 iunie a fost început de către generalul Savoff, nenorocitul și fatalul pentru noi, războiul”³⁷. Cu trei zile înainte de declanșarea războiului, ministrul Rusiei la București i-a comunicat lui Titu Maiorescu, președintele Consiliului de miniștri al României, că guvernul bulgar refuza orice sfat de moderațiune și că era gata să înceapă războiul contra Serbiei și Greciei. Ca o presiune împotriva guvernului bulgar, reprezentantul Rusiei propunea să-l prevină pe Danef, președintele Consiliului de miniștri al Bulgariei că: „În scopul unui asemenea război, armata română va trece Dunărea și va ocupa linia Turtucaia—Balcic pentru a o anexa definitiv”. Titu Maiorescu a răspuns că „prin-

³² *Cartea verde*, p. 133.

³³ Convenția militară din 1902, urmată de un tratat ruso-bulgar în 1908, obliga Rusia alături de Bulgaria împotriva României în scopul ocupării Dobrogei de către Bulgaria.

³⁴ G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 336.

³⁵ Ziarul *Preapost*, nr. 10 din 27 septembrie 1913, în Arhiva M.A.E., fond 70/Sofia, 1911—1913, vol. 13, f. 159.

³⁶ *Idem*, f. 160.

³⁷ *Idem*.

tr-o depeșă din 11 iunie, repetată astăzi, însărcinasem deja pe dl. Ghica, în termeni mai generali, să atragă atenția d-lui Danef asupra situației în care se pune³⁸. Prin depeșă din 11/24 iunie 1913, guvernul român atrăgea atenția „că în ziua când războiul va izbucni între Serbia și Bulgaria, România va mobiliza și va intra în acțiune³⁹. Intrarea României în război a fost determinată de declanșarea operațiunilor de către Bulgaria. Ziarul bulgar „Dnevnic” din 25 octombrie 1913 scria: „România, care a păstrat o neutralitate în tot timpul războiului cu Turcia, cu toate că după Protocolul de la Petersburg a primit Silistra, s-a ivit pe scenă în ajunul războiului, tocmai când războiul între aliați era clar⁴⁰.”

Războiul a început prin atacarea prin surprindere a trupelor sîrbești de către armata bulgară, fără a se respecta cele mai elementare reguli de notificare prealabilă, încălcînd convențiile și uzanțele internaționale. Ziarul bulgar „Preopareț” din 15 octombrie 1913 susține că „ordinul către armată ca să atace la 17 iunie liniile sîrbești și grecești a fost dat cu consimțămîntul guvernului... Este clar ca lumina zilei că operațiunile le-am început noi, cu scop de a face ca politica rusă să grăbească hotărîrea arbitrajului⁴¹. Istoricii bulgari care semnează lucrarea „Sovremennaia Balgariia. Istoria, politika, ekonomika, kultura”, Sofia Press, 1981, susțin că „la 16/29 iunie 1913, fără știrea comandamentului, Ferdinand personal (țarul de atunci al Bulgariei) a dat ordin de atacare a Serbiei și Greciei” (p. 81).

La 26 iunie/8 iulie 1913, guvernul român decide intrarea României în război, trimițînd note în acest sens tuturor miniștrilor români din străinătate, iar celui de la Sofia rechemarea. În nota adresată guvernului bulgar se spune: „Guvernul român a prevenit la timp guvernul bulgar, că dacă aliații balcanici s-ar afla în stare de război, România nu ar putea să păstreze rezerva ce i se impusese pînă acum în interesul păcii și s-ar vedea silită să intre în acțiune. Guvernul bulgar n-a crezut necesar să răspundă acelei comunicări; dimpotrivă și din nenorocire războiul a izbucnit mai întîi prin atacuri fără veste bulgărești contra trupelor sîrbești...⁴².”

Într-o altă notă din 3/16 iulie 1913, guvernul român făcea cunoscut legațiilor sale din străinătate că: „Făcînd să înainteze armata sa pe pămînt bulgar, România nu urmărește nici o politică de cuceriri și nici zdrobirea armatei bulgare⁴³.”

România a intervenit în conflictul dintre statele balcanice mînată de interesul de a evita amestecul marilor puteri în treburile balcanice, de a înlătura o probabilă intervenție armată a vreunei mari puteri în dauna popoarelor din sud-estul Europei. În nota de mai sus guvernul român susține că „România are datoria de a participa la regularizarea definitivă a unei chestiuni care, la porțile sale, prea mult timp a amenințat și pe urmă a tulburat pacea generală⁴⁴.”

„Tendințele de hegemonie ale statului bulgar în dauna celorlalte state din zonă au întărit „guvernul român în convingerea că o graniță strategică se impune spre partea Bulgariei” — respectiv Turtucaia—Balci — „pentru a se face cu puțință pe viitor relațiunile pașnice între cele două state⁴⁵.”

³⁸ Cartea verde, p. 181.

³⁹ *Idem*.

⁴⁰ Dnevnic nr. 4009, 25 oct. 1913, Arhiva M.A.E., fond 70/Sofia, vol. 13.

⁴¹ Arhiva M.A.E., fond 21/1912—1913, Sofia, vol. 113, f. 108—109.

⁴² Cartea verde, p. 204.

⁴³ *Idem*, p. 212.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Șerban Rădulescu-Zoner, în *Anale*, nr. 1/1983, p. 131.

Acțiunea României a dejucat uneltirile marilor puteri și îndeosebi ale Austro-Ungariei, care a sfătuit Serbia „să primească arbitrajul marilor puteri în diferendul sîrbo-bulgar”. În urma refuzului categoric al guvernului sîrb, Austro-Ungaria l-a amenințat că „în cazul unui război cu Bulgaria monarhia ar ocupa sangiacul Novi-Bazar”⁴⁶.

Rusia a telegrafiat la rîndul său, în ziua de 13/26 iunie, reprezentanțelor sale de la Sofia, Belgrad și Atena, „să stăruie pe lîngă guvernele respective să accepte arbitrajul propus”⁴⁷. Bulgaria a refuzat intervenția țarului, declarînd că „nu acceptă arbitrajul decît în mod absolut condiționat și în limitele tratatului de alianță existent”⁴⁸.

În timpul ostilităților, Rusia a intervenit din nou la Belgrad și Atena pentru încetarea acestora, propunînd ca statele balcanice să se întrunească la o conferință la Petersburg la care va fi invitată și România. Belgradul a răspuns pozitiv; Atena a pus condiția ca o dată cu armistițiul să se semneze și preliminarile păcii, ceea ce însemna un răspuns negativ. În același timp, Franța a cerut Rusiei să renunțe la acțiunea individuală pe lîngă statele balcanice și să lase această problemă pe scama Europei întregi. Statele balcanice nu s-au pronunțat nici pentru conferința de la Petersburg unde se aflau sub presiunea Rusiei⁴⁹ și nici pentru un congres european „unde le-ar sfîșia dulăii cei mari. Ele preferau să se înțeleagă între ele prin mijlocirea României”⁵⁰. Țarul Bulgariei a întrebat guvernul român „în ce condiții s-ar putea încheia pacea între România și Bulgaria...”. Guvernul român a răspuns: „granița noastră de sud să fie Turtucaia—Dobrici—Balcic și România să participe la reglementarea noii stări de lucruri în Balcani, ceea ce ar fi o garanție de menținerea echilibrului”⁵¹.

Sofia a cerut Bucureștiului încheierea separată a păcii, cedîndu-i României partea teritorială „situată la nord-est de o linie care pleacă din Turtucaia și ajunge la Balcic”⁵². Guvernul bulgar urmărea să asigure neutralitatea binevoitoare a României și ajutorul său în reglementarea pașnică a diferendelor cu Serbia și Grecia. Totodată cerea oprirea și apoi retragerea armatei române dincolo de Dunăre și de linia Turtucaia—Balcic. Guvernul român a refuzat propunerea cu scopul de a forța Bulgaria să înceteze ostilitățile „pentru a grăbi încheierea păcii între toți beligeranții”⁵³.

Sofia a acceptat propunerile guvernului român, declarînd că era gata „a înceta imediat ostilitățile, bineînțeles dacă Serbia și Grecia fac același lucru și ar proceda îndată la demobilizarea armatei sale”⁵⁴.

Totodată guvernul bulgar a acceptat să trimită delegați pentru discutarea preliminarilor păcii. Întrucît tratatul de pace între Alianța balcanică semnat la Londra în ziua de 30 mai/3 iunie 1913 și-a pierdut valabilitatea, era necesar un nou tratat de pace care să se încheie între statele balcanice, la care se alăturase și România.

⁴⁶ *Adevărul*, an XXVI, nr. 8532 din 15 iunie 1913.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Rusia făgăduise Bulgariei Dobrogea și hotarele de la San Stefano. Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, Buc., 1939, vol. X, p. 307.

⁵⁰ *Adevărul* din 3/16 iulie 1913.

⁵¹ *Adevărul* din 6/19 iulie 1913.

⁵² *Cartea verde*, p. 224.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Idem*, p. 228.

Guvernul român a propus Bucureștiul ca loc de întrunire a delegaților pentru încheierea tratatului de pace, care modifica în mod substanțial prevederile Tratatului de la Berlin (1878), impus de marile puteri. Toate guvernele statelor balcanice au fost de acord cu propunerile României și au trimis imediat delegați la București. Astfel se punea capăt unui război între frați. Referindu-se la acest aspect, ziarul rus „Petersburgskie Vedomosti” din 10 august 1913 scria: „România înrudită cu noi prin suflet a oprit masacrul fratricid și a scăpat zeci și poate sute de mii de suflete: bulgari, greci și sirbi, ceea ce aceștia din urmă nu vor uita niciodată”⁵⁵.

Guvernul bulgar fiind de acord cu propunerile României, ruga guvernul român la 9/22 iulie 1913 să-i dea tot sprijinul pentru a grăbi încheierea armistițiului și a pune capăt vărsării de sânge. „Buna dispoziție cu care Guvernul regal al României a răspuns la dorința Bulgariei de a reinnoi vechile legături de prietenie și eforturile pe care le face pentru a grăbi încheierea păcii, ne îndreptățează să credem că Excelența Voastră va binevoi să ne ajute în scopul cu totul umanitar: încetarea ostilităților”⁵⁶.

Lucrările Conferinței de pace au început la 17/30 iulie 1913, la București și au fost conduse de Titu Maiorescu, președintele Consiliului de miniștri și ministrul afacerilor externe al României. Primul ministru român s-a străduit să atenueze pretențiile foștilor aliați față de Bulgaria. Pe de altă parte unele mari puteri pretindeau ca Tratatul de pace să fie supus revizuirii, întrucât modifica prevederile Tratatului de la Berlin. Însă, statele participante și-au desfășurat activitatea independent de marile puteri care au încercat să se amestece. Din cauza diferendelor dintre ele, divergențe folosite cu abilitate diplomatică de România și celelalte state balcanice, Tratatul de pace s-a semnat, la 28 iulie/10 august 1913, de către România, Bulgaria, Serbia, Grecia și Muntenegru fără patronajul marilor puteri.

Ziarul „Petersburgskie Vedomosti” din 10/23 august 1913 scria: „Pacea este încheiată și după ideea noastră o pace trainică”⁵⁷.

Ministrul afacerilor străine al Franței a felicitat guvernul român „pentru înțelepciunea, moderațiunea și abilitatea cu care a știut să lucreze la restabilirea păcii”⁵⁸. Ministrul de externe al Angliei, Sir Edward Grey a declarat: „tratatul de pace de la București va rămâne în istorie ca unul din tratatele cele mai stimate și mai drepte din câte le-am văzut de secole... se restituie Peninsula Balcanică adevăraților ei stăpâni”⁵⁹. Marile puteri — Germania, Rusia, Franța, Italia — au luat atitudine pozitivă față de Tratatul de la București.

Stăruințele guvernului român de a susține Bulgaria în timpul tratativilor de pace au determinat acceptarea de către delegația bulgară a condițiilor de pace. Articolul II al tratatului prevedea: „Între Regatul Bulgariei și Regatul României, vechea graniță între Dunăre și Marea Neagră este, în conformitate cu procesul-verbal încheiat de delegații militari respectivi și anexat la Protocolul numărul 5 din 22 iulie (4 august) 1913 la Conferința din București... noua graniță va porni de la Dunăre, din sus de Turtucaia ca să ajungă în Marea Neagră la miazăzi de Ecrene. E hotărât înțeles că Bulgaria va dărîma, cel mai târziu într-un timp de doi ani, lucrările fortificațiilor existente și nu va construi altele la Rusciuk, la Sumla, în părțile intermediare și într-o zonă de 20 km împrejurul Balcicului”⁶⁰.

⁵⁵ Arhiva M.A.E., fond 71, Litera B, vol. 13, f. 123.

⁵⁶ *Cartea verde*, p. 231.

⁵⁷ Arhiva M.A.E., fond. 31, Litera B, vol. 14, f. 123.

⁵⁸ *Cartea verde*, p. 268.

⁵⁹ Arhiva M.A.E., fond 31, Litera B, vol. 14, f. 225.

⁶⁰ *Cartea verde*, p. 263.

Referindu-se la această problemă, ziarul rus „Petersburgskie Vedomosti” din 10/23 august 1913 scria: „Novoe Vremia” (ziar bulgar) acuză pe români că și-au apropiat teritoriul bulgar. Însă noi găsim că România a fost în drept. Bulgarii niciodată n-au renunțat la Dobrogea*, presa lor a exprimat totdeauna dorința de a relua de la români acest teritoriu care a aparținut în vechime Principatului Valahiei⁶¹.

Ca urmare a acestei păci, a intrat în componența României ținutul de la

* Teritoriul Dobrogei a fost locuit din vechime de triburi geto-dace, făcând parte integrantă din marile regat al geto-dacilor condus de Burebista. În secolul I e.n., Imperiul roman își întinde stăpânirea pînă la Marea Neagră, cuprinzînd în hotarele sale întregul teritoriu al Dobrogei de azi. În timpul stăpînirii romane, acest teritoriu capătă noi forme administrative. Astfel, în anul 15 e.n., a luat ființă provincia Moesia, ale cărei fruntarii se întindeau de la Drava din Serbia, pînă la Delta Dunării. Așa-numita Ripa Thraciae cu actuala Dobrogea rămînea dependentă de Regatul odris, stat clientelar la discreția Romei. În anul 46 e.n., Tracia a fost transformată în provincie romană, Ripa Thraciae a fost anexată Moesiei. În anul 86 e.n., din motive militare, împăratul Domițian a împărțit provincia Moesia în două părți: Moesia Superioară și Moesia Inferioară — celei din urmă integrîndu-i-se și Dobrogea de azi, iar cu timpul și zonele aferente din stînga Dunării și din nordul gurilor sale, din Muntenia răsăriteană și din Moldova de sud. În timpul domniei împăratului Dioclețian (284—305), Dobrogea a devenit o provincie de șine stătătoare cu numele de Scitia, ale cărei granițe erau Dunărea inferioară, Marea Neagră, iar în sud o linie convențională care pornește de pe malul vest-pontic, de la Gerania (Ekrene, R. P. Bulgaria) și înaintează spre nord—nord-vest, pe malul Dunării, între Altinum și Sacidava (Musait—Rasova). Reședința era la Tomis. La sfîrșitul sec. IV, Imperiul roman s-a împărțit în două. Scitia Mică a făcut parte din Imperiul roman de răsărit cu capitala la Constantinopol. În acest timp a avut loc procesul de romanizare a populației geto-dace. În secolul VII, au survenit noi organizări în cadrul Imperiului bizantin. Aproximativ în anul 670, dioceza Traciei devine themă (circumscripție cu caracter administrativ și militar) din care făcea parte Scitia. În anul 679 are loc migrația bulgară. Bulgarii așezați ca federați ai Imperiului bizantin au constituit o primă formație statală proprie cu capitala la Pliska (vezi A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, Buc., 1979, p. 152). Restrîns ca dimensiuni și forță, noul organism politic era departe de a include Scitia, totuși se interpunea între aceasta și statul bizantin, Scitia rămînea de fapt și de drept și după anul 681 parte integrantă a Imperiului bizantin. Populația țaratului bulgar era formată din cele 7 triburi ale slavilor ce trecuseră Dunărea în secolul al 6-lea, din protobulgari și geto-tracii romanizați. Linia dunăreană a Scitiei, țărmul mării și văile mai ferite de invaziile popoarelor migratoare constituiau apanajul populației romanizate (române), trăind în așa-numitele „Romanii”. Atît documentele vremii, cît și izvoarele arheologice atestă că țărmul de vest al Mării Negre și Delta Dunării erau sub stăpînire bizantină în secolele VIII—XI. În anul 1018, primul țarat bulgar a fost desființat. Teritoriul dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră reîntră în întregime în componența Imperiului bizantin. Reintegrată Imperiului bizantin, după anul 971, și transformată în themă, condusă de un strateg, Dobrogea a înfruntat aproape trei veacuri crunte invazii produse de pecenegi, uzi, cumani și tătari. În urma răscoalei, conduse de Petru și Asan (1186—1187), împăratul bizantin a fost nevoit să recunoască independența și hotarele statului Asăneștilor în nord-estul Bulgariei; cu numele inițial de Valahia și cu reședința la Tirnovo. Între 1218—1241, statul Asăneștilor atinge apogeul cuprinzînd în hotarele sale teritorii vaste, de la Adriatică la Marea Neagră, instituind autoritatea și asupra Dobrogei. Ascensiunea statului valaho-bulgar este întreruptă de invazia tătarilor, care în 1242 își instaurează dominația la sud de Dunăre. În jurul anului 1320 a apărut în părțile Cavarnei un stat independent. În anul 1350, noul stat bine consolidat și recunoscut de Bizanț îl avea de conducător pe Balica. În 1321 Isaccea făcea parte din Țara Românească. Urmașul lui Basarab (1342—1366) a continuat să stăpînească nordul Dobrogei ca și tatăl său, ambii luptînd să unească românii din sudul Dunării cu cei din nord într-un singur stat. Urmașul lui Balica a fost Dobrotici, al cărui stat se învecina la Dunăre cu Țara Românească. În anul 1386 Dobrotici moare în luptele cu turcii; urmîndu-i la cîrma țării Ivanco. În 1388, Mircea cel Bătrîn, cu puterea armatei sale, alungă pe turci din Dobrogea și unește într-o singură țară pe românii din

hotarul de miazăzi al Dobrogei (Cadrilaterul), împărțit în două județe, Durostor, după vechiul nume roman al cetății Silistra, stăpinită odinioară de Mircea cel Bătrîn și Caliacra⁶².

Tratatul de la București, care a marcat încheierea crizei balcanice, a fost emanația statelor mici din sud-estul Europei și, cu mici modificări, el a rezistat celor două conflagrații mondiale. Aceasta este cea mai autentică dovadă că pacea de la București a fost o pace a statelor din zona Balcanilor, o pace care a marcat via tendință de independență a acestora, înțelegând să-și reglementeze ele singure raporturile interbalcanice.

În ceea ce privește România, se poate afirma că, participând la război și semnând tratatul de pace de la București, a efectuat nu numai un act demonstrativ, de vădită independență, ci și un act de conștientă sfidare față de Tripla Alianță în general și față de Austro-Ungaria în special.

DUMITRU TUȚU

Dobrogea cu cei din Țara Românească. Într-un act emis la Rîmnicul Vilcea în 1398 i se spune voievodului „domn a toată Ungrovlahia și a părților Podunaviei și a celor de peste munți”. Dimensiunile puterii lui Mircea își află înțelegerea exactă într-un document din 23 noiembrie 1406, în care scrie: „Io Mircea, mare Voievod și Domn, cu mila lui Dumnezeu și darul lui Dumnezeu stăpînind și domnind toată țara Ungrovlahiei și părțile de peste munți, încă spre părțile tătarăști și Amlașului și Făgărașului herțeg și Banatului de Severin, domn de amîndoua părțile de peste toată Dunărea și pînă la Marea cea Mare și cetății Dîrstorului stăpînitor” (*Documente privind istoria României. B. Țara Românească*, veac XIII, XIV, XV, 1, p. 64; vezi și A. Rădulescu și I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 181—182). Se pare că în timpul luptelor între Țara Românească și turci (1418—1430), Dobrogea ar fi fost cucerită de turci pînă la linia Isaccea—Eusila, teritoriul de nord-est al Dobrogei rămînînd în cadrul statului român, Moldova. În ultima vreme s-a formulat opinia că Dobrogea ar fi fost cucerită de turci între anii 1445 (Vlad Dracul) și 1462 (Vlad Țepeș). Între aceste limite cronologice s-ar situa anul care marchează începuturile efective ale dominației otomane între Dunărea de Jos și Marea Neagră (vezi și A. Rădulescu și I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 483.).

⁶¹ Arhiva M.A.E., Fond 71, Litera B, vol. 13, f. 124.

⁶² Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 340.

ACTIVITATEA LUI VASILE STOICA ÎN S.U.A. ÎN SPRIJINUL UNIRII (1917—1918)

După doi ani de neutralitate, România intră în război de partea puterilor Antantei — Franța, Anglia, Rusia și Italia, semnând în prealabil cu acestea, la 4/17 august 1916, două acte de importanță excepțională: tratatul politic și convenția militară. Prin aceste acte România se angaja ca pînă cel tîrziu la 15/28 august 1916 să declare război și să atace Austro-Ungaria. În același timp ea se obliga ca din acel moment să rupă toate relațiile economice, politice și diplomatice, militare sau de altă natură cu Puterile Centrale și să se integreze în sistemul politic, economic, militar și diplomatic al Antantei, să nu încheie pace separată cu Tripla Alianță. Prin acest tratat, puterile Triplei Înțelegeri se angajau să „garanteze integritatea teritorială a frontierelor sale actuale” și recunoșteau dreptul de a uni Transilvania și Banatul cu România¹. La 14/27 august 1916 România declară război monarhiei dualiste², iar la 15/28 august trupele române trec Carpații pentru eliberarea fraților din Transilvania.

După mai puțin de o sută de zile de la declanșarea războiului drept purtat de România, datorită slabei înarmări, inferiorității numerice, lipsei de sprijin efectiv din partea aliaților, care, în ciuda demersurilor autorităților române³, nu s-au achitat decît parțial de angajamentele pe care și le-au asumat, datorită contradicțiilor și chiar rivalităților între generalii români, două treimi din teritoriul țării a fost ocupat. Parlamentul, ministerele, instituțiile centrale, unele întreprinderi au fost evacuate în Moldova, zonă rămasă neocupată. Tot aici s-au retras numeroși civili, supraaglomerînd regiunea. Drept urmare, situația în această parte a țării era foarte grea: bîntuiau epidemiile, foametea. Totuși, armata română a rezolvat greutățile, refăcîndu-se cu sprijinul autorităților antantiste în iarna anilor 1916—1917.

În aceste împrejurări, prin ordinul nr. 1082, din 18 aprilie 1917, al Marelui Cartier General Român se constituie „Misiunea Patriotică Română”, formată din Vasile Lucaciu, sublocotenentul Vasile Stoica⁴ și Ion Moța, care urma să se deplaseze în S.U.A. pentru organizarea propagandei românești pe continentul nord-american. Călătoria a fost lungă și anevoioasă, căci a durat timp de două luni, efectuîndu-se prin Rusia și Japonia. Mai întîi, misionarii români s-au oprit la Darnița, lîngă Kiev, unde se afla tabăra principală de voluntari români din Rusia, foști soldați în armata austro-ungară. De aici ei au luat celebra „declarație de la

¹ Vezi textele documentelor în *România în războiul mondial (1916—1919). Documente*, vol. I, București, 1934, p. 5—14, doc. 2—3; C. Hamangiu, *Codul general al României. Legi uzuale*, vol. VIII, București, f.a., p. 1210—1214.

² Vezi textul declarației în Arhivele Statului București (în continuare se va cita Arh. St. București), fond Casa Regală, dos. 19/1916, f. 1; *România în războiul mondial (1916—1919). Documente*, vol. I..., p. 3—5.

³ Arh. St. București, fond Casa Regală, regina Maria, dos. 176/1917, f. 1.

⁴ Vasile Stoica l-a înlocuit pe Ion Nistor, care fusese însărcinat inițial să plece în misiune, dar a renunțat din motive familiale (vezi Liviu Botezan, *Contribuția lui Vasile Lucaciu la cîștigarea opiniei publice europene și americane pentru desăvîrșirea procesului de înfăptuire a statului național unitar român*, în *Ziridava*, VII/1977, p. 174).

Darnița", lansată în urma adunării din 13/26 aprilie 1917. Documentul exprima hotărîrea tuturor românilor de a se uni într-un stat național. „Astăzi cînd noi Românii, ca și celelalte neamuri subjugate, ne-am convins că nouă ca români nu ne mai este posibilă existența în cadrele statului austro-ungar, noi, care în limbă și cultură, în structura socială și în întreaga ființă etnică și politică, formăm un trup unic și nedespărțit cu celelalte părți constitutive ale națiunii române, cerem cu voință nestrămutată încorporarea noastră la România liberă pentru a forma o singură patrie". Totodată declarația insera angajamentul voluntarilor români de a intra în luptă pentru „a uni tot poporul, tot teritoriul românesc din monarhia austro-ungară în una și nedespărțită Românie liberă și independentă"⁵. Manifestul urma să fie răspîndit în rîndurile românilor din S.U.A., după ce era adus la cunoștință autorităților americane. Membrii misiunii au ajuns la Washington la 29 iunie 1917, fiind găzduiți la hotelul „Lafayette", unde de altfel și-au stabilit și reședința. La 2 iulie 1917 ei au fost primiți la Departamentul de Stat. Mai întîi Andrews, însărcinatul cu afaceri al S.U.A. în România a citit scrisorile de prezentare ale misiunii, după care dr. Vasile Lucaciu a rostit o alocuțiune în care aducea un omagiu Statelor Unite și președintelui lor, reafirmand dorința înfăptuirii României Mari, care trebuie să fie „paznicul constant al civilizației latine la gurile Dunării"⁶. După aceea misiunea a fost primită de către Jusserand, ambasadorul Franței în S.U.A., care și-a exprimat convingerea că „România va vedea încoronate cu succes eforturile ce le-a depus și pe care continuă să le facă"⁷.

Membrii misiunii românești au fost primiți cu mare entuziasm de românii americani. În ziarele lor apăreau articole ca: *Misiunea patriotică românească, Zile mari, oaspeți aleși, Misiunea română, Ministrul Lansing salută misiunea din România* ș.a.⁸ Vasile Stoica, de activitatea căruia ne vom ocupa în paginile studiului de față⁹, era considerat „inimosul și veșnicul încrezător în realizarea scumpului nostru vis de unitate națională", cel care „a plecat în lumea largă, pretutindeni unde se află români să-i însușească și să le arate calea care duce la dezbîrirea neamului"¹⁰. Pentru buna organizare a primirii solilor poporului român, Comi-

⁵ Vezi Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții IV. În Basarabia revoluționară 1917—1918, Amintiri (manuscris)*, f. 205 și urm., lucrarea ne-a fost pusă la dispoziție de către fiul autorului, Octavian O. Ghibu, fapt pentru care îi mulțumim și pe această cale; vezi și Petre Nemoianu, *Prima Alba Iulia. Voluntarii români în războiul pentru întregirea neamului*, Timișoara 1922, p. 26—29; Sever Bocu, *Drumuri și răscruci. Memorii*, vol. I, Timișoara, 1939, p. 151—153; Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, Eliza Campus, Viorica Moisuc, *România și Conferința de Pace de la Paris (1918—1920)*, Cluj-Napoca, 1983, p. 217—226.

⁶ Constantin Botoran, Olimpiu Matichescu, *Documente străine despre lupta poporului român pentru făurirea statului național unitar*, Cluj-Napoca, 1980, p. 134—136, doc. nr. 48.

⁷ Ibidem; Valeriu Florin Dobrinescu, Sorin Pirvu, *The Roumanian National Mission in the United States of America (1917—1918). Some Contribution*, în *Alia — Iași*, tom. XIX/1982, p. 142—143.

⁸ Ion Iacoș, *Vasile Lucaciu și unitatea națională a românilor 1917—1918*, în *Marmația*, IV/1978, p. 179—180.

⁹ Vasile Stoica s-a născut în 1889 la Avrig. A urmat studiile gimnaziale la Sibiu și Brașov. Se înscrie la Universitatea din Budapesta, unde activează în cadrul Societății de lectură a tinerimii române; urmează apoi cursurile Universității din Paris. Se întoarce ca profesor la Sibiu. Părăsește cariera didactică, devenind redactor la ziarul *Românul* din Arad. A trecut munții în România, unde în anii neutralității activează în mișcarea studențească. O dată cu intrarea țării noastre în război s-a încadrat voluntar în armata română cu gradul de sublocotenent. V. Stoica s-a remarcat și ca scriitor, a tradus din operele lui Anatole France, Émile Augier, Maeterlinck. După Marea Unire din 1918 a activat în diplomatie. A murit în 1960. Vezi *Semănătorul* (Youngstown), III, nr. 9, din septembrie 1917, p. 1; Traian Rus, *Vasile Stoica (Activitatea politică și publicistică)*, în *Trănsilvania*, VII, nr. 11/1978, p. 32; Andrei Radu, *Cultura franceză la românii din Trănsilvania pînă la Unire*, Cluj-Napoca, 1982, p. 152—153, 161, 199, 209.

¹⁰ *America* (Cleveland — Ohio), XII, nr. 52, din 1 iulie 1917, p. 1.

telul Național Român din S.U.A. a însărcinat cu organizarea pe Ion Podea, unul din liderii săi¹¹.

La rîndul ei, majoritatea covârșitoare a presei americane a salutat acest eveniment. Ziarul *Cleveland Plain Dealer* din 27 iunie 1917 exprimă întreaga simpatie națiunii române care „a suferit atît de teribil în cauza comună a civilizațiunii”¹². La rîndul său, cotidianul *The New York Times* din 31 iunie 1917 a anunțat des-cinderea misiunii românești, arătînd că ea este „a doua care vine din partea micilor state”¹³.

Încă de la sosire, Vasile Stoica s-a preocupat de organizarea unei legiuni militare formate din români americani, acțiune care constituia una din principalele sale sarcini. Sesizînd acest lucru, o revistă românească din Youngstown nota: „Sco-pul principal al misiunii este ca să organizeze pe volnicii noștri care vor să lupte pentru dezrobirea noastră în armata americană”¹⁴. La 6 iulie 1917 ofițerul român a avut o întrevedere cu Newton Baker, ministrul american de război, că-ruia i-a propus alcătuirea unei unități de voluntari formate din români americani pe baza următoarelor principii: 1) unitatea să fie încadrată în armata americană; 2) ofițerii vor fi americani; 3) subofițerii vor fi români, foști gradați; 4) limba de comandă va fi cea engleză, cea de instrucție de asemenea, întrebunțîndu-se în caz de nevoie și cea română; 5) cheltuielile de echipament, întreținere și trans-port vor fi suportate de statul american; 6) se va realiza o înțelegere cu guvernul român¹⁵. A doua zi, la 7 iulie 1917, Vasile Stoica a avut o nouă întrevedere cu ministrul american de război, care i-a transmis că S.U.A. nu poate primi nici o formațiune militară avînd specific național, căci misionarul român insistase în cadrul convorbirii ca această legiune „să fie recunoscută ca unitate românească”¹⁶.

În aceste împrejurări, Vasile Stoica nu dezarmează, el adresează la 18/31 de-cembrie 1917 o scrisoare lui Robert Lansing, secretarul de stat al S.U.A. După ce înfățișează rolul jucat de cei peste 100.000 de soldați și subofițeri și mai mult de 1500 ofițeri de origine transilvăneană din armata română în cursul luptelor din anii 1916—1917, autorul memoriului se ocupă de organizarea voluntarilor români din Rusia, sosirea primelor batalioane la Iași formate din foștii prizonieri transilvăneni și bucovineni. Totodată semnatarul mesajului prezintă hotărîrea fermă a prizonierilor români din Italia de a lupta pe frontul de apus. În final Vasile Stoica își exprimă speranța că „prin lupta aliaților și a Regatului român liberta-tea va fi a noastră. Noi toți am avut ferma convingere că înfrîngerea armatelor austro-ungare și germane va însemna o nouă viață pentru poporul nostru și atitu-dinea noastră a corespuns cu această convingere”¹⁷.

Lipsa de sollicitudine din partea autorităților americane îl determină pe Vasile Stoica să se adreseze cu un raport ambasadorului francez în S.U.A., la 3 august 1917, propunîndu-i constituirea unei unități de voluntari români cu respectarea clauzelor următoare: 1) echiparea și instruirea să se facă în Franța; 2) ofițerii să fie francezi numiți de guvernul de la Paris; 3) înrolarea să se facă prin porturile americane sau prin Canada, cu sprijinul ambasadei Franței. Voluntarii să pără-sească S.U.A. în grupuri de 100—200 de oameni, fiind însoțiți de un delegat; 5) am-basada franceză trebuie să primească aprobarea guvernelor american și englez; 6) soldații trebuiau să lupte pe frontul din Franța, dar ei erau considerați cetățeni

¹¹ *Semănătorul* (Youngstown), III, nr. 6 din iunie 1917, p. 5.

¹² Cf. *America*, XII, nr. 53, din 5 iulie 1917, p. 1.

¹³ C. Botoran, O. Matichescu, *op. cit.*, p. 132, doc. nr. 47.

¹⁴ *Semănătorul*, III, nr. 6, iunie 1917, p. 6.

¹⁵ Biblioteca Academiei R.S. România, Serviciul Manuscrise (în continuare se va cita: B.A. — R.S.R., Serv. Msse.), Arh. Dr. Constantin Angelescu, mapa I, mss. 18. Raport din 6 iulie 1917, V. Stoica către ministrul american de război; V. Stoica, *În America pentru cauza românească*, București, 1926, p. 6; Ștefan Pascu, G. Gh. Marinescu, *Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională*, Cluj-Napoca, 1980, p. 236—237.

¹⁶ B.A. — R.S.R., Serv. Msse., Arh. Dr. C. Angelescu, mapa I, mss. 18. Ra-portul citat al lui V. Stoica către ministrul american de război.

¹⁷ Vezi textul scrisorii în 1918 la români. *Desăvîrșirea unității național-sta-tale a poporului român. Documente externe 1916—1918*, vol. II, București, 1983, p. 1040—1042, doc. nr. 317; Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, 1983, p. 588—589.

români¹⁸. Guvernul francez nu a răspuns însă favorabil acestei propuneri. Problema legiunii va preocupa însă în continuare pe reprezentanții poporului român în S.U.A. De ea se ocupau și românii aflați în Rusia. Astfel programul de acțiune al Comitetului Național al românilor emigrați din Austro-Ungaria, creat la Odesa în 2 ianuarie 1918, prevedea la punctul șase problema „formării unei legiuni de voluntari dintre românii aflați în America, care sînt toți cetățeni austro-ungari“, această sarcină fiind incredințată lui Ion Moța¹⁹.

Misiunea Patriotică Românească a avut ca țel principal organizarea propagandei românești pe continentul nord-american, informarea opiniei publice, a cercurilor conducătoare de aici în legătură cu aspirațiile legitime de unitate națională ale românilor. Această acțiune era necesară datorită faptului că în S.U.A. se cunoșteau foarte puține lucruri despre România. Semnificativ în acest sens ni se pare relatarea lui Vasile Stoica: „Unul din conducătorii senatului, cu care avusesem foarte dese întrevederi, mi-a mărturisit în fața d-lui Gordon Smith, că dînsul nu știa că sînt români și în Austro-Ungaria“²⁰. De asemenea, o serie de cercuri politice americane aveau o atitudine foarte rezervată față de România, unele chiar ostile. Însuși președintele Wilson a recunoscut destul de tîrziu aspirațiile noastre naționale. Comentînd această atitudine, Ion Gh. Duca nota în amintirile sale, referindu-se la mesajul de anul nou, că președintele S.U.A. „se ocupă de toate naționalitățile și de toate țările în afară de noi, pentru el România și drepturile ei nu existau. Era mai mult supărător, era grav, grav de tot, avînd în vedere însemnătatea tot mai hotărîtoare pe care America o lua printre Aliați. [...] Citirea mesajului lui Wilson a fost pentru noi toți unul din momentele cele mai dureroase ale întregului război“²¹. În același timp era necesară contracararea — evident în parte — a propagandei austro-ungare deosebit de intense și eficiente.

Activitatea reprezentanților poporului român era îngreunată și de faptul că numărul lor era redus. Recunoscînd acest lucru, Thomas G. Masaryk sublinia în memoriile sale că: „românii aveau în America mai puțini reprezentanți decît alte popoare“²². La toate acestea se adaugă și faptul că România era singura țară din sud-estul Europei care nu avea relații diplomatice cu S.U.A. la rangul de ambasadă²³, precum și lipsa unor fonduri financiare suficiente.

În pofida acestor greutăți, solii poporului român aflați pe pămîntul american și-au făcut cu prisosință datoria. Ei s-au preocupat mai întîi de atragerea și dinamizarea românilor americani. În acest sens a fost elaborat un manifest intitulat „Apel către iubiții noștri compatrioți români din S.U.A.“. Documentul se ridică împotriva barbarismului, a „insultelor neomenoase la adresa dreptului, a libertății și democrației“, cerînd „libertatea națională pentru toate popoarele, care ele însele să-și croiască soarta, dreptul și viitorul. Națiunile să se grupeze în state naționale“. Apelul sublinia faptul că: „românii subjugăți și tiranizați de veacuri trebuie să aicătuiască o Românie Mare cu frații din Regatul Român“. Pentru aceasta, semnatarii manifestului, între care se află și Vasile Stoica, erau conștienți că se impune o luptă hotărîită, unită, căci „trebuie să sfărîmăm lanțurile robiei ce ne țin încătușați, trebuie să smulgem cu puterea brațelor noastre din mîna călăilor tirani, sabia ucigătoare prin care ne amenințau cu moartea și pieirea“²⁴.

Cu sprijinul românilor americani, solii poporului român au organizat întruniri la: Youngstown, Detroit, Chicago, Cleveland, New York, în Connecticut ș.a. În cadrul acestor adunări, vorbitorii au subliniat legitimitatea aspirațiilor noastre naționale. Printre animatorii întrunirilor s-a aflat și Vasile Stoica. La mitingul de la Cleveland (Ohio), din 23 septembrie 1917, el arăta că scopul intrării țării noastre în război a fost desăvîrșirea unității naționale, căci „România n-a declarat război pentru cucerirea de pămînt, ci numai pentru că are datoria de a închea România

¹⁸ B.A. — R.S.R., Serv. Msse., Arh. Dr. C. Angelescu, mapa I, mss. 18. Raportul lui V. Stoica către ambasadorul Franței în S.U.A., 3 august 1917.

¹⁹ Onisifor Ghibu, *op. cit.*, (ms.), f. 741; Octavian Goga, *Ne învăță Mărășeștii*, Iași, 1983, p. 154.

²⁰ V. Stoica, *op. cit.*, p. 27.

²¹ Ion Gh. Duca, *Amintiri politice*, vol. III, München, 1982, p. 57.

²² Thomas G. Masaryk, *La resurrection d'un état*, Paris, 1930, p. 260.

²³ Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, vol. II, ediția a II-a, București, 1925, p. 252.

²⁴ *America*, XII, nr. 94 din 20 septembrie 1917, p. 1.

Mare în limitele granițelor unde se vorbește limba noastră românească²⁵. Vasile Stoica a ținut de asemenea numeroase conferințe în Indianapolis, Indiana, Chicago, Fort-Wayn, Manchester by the Sea, în care susținea cu tărie justetea idealurilor noastre naționale, integrând lupta românilor în acțiunile desfășurate de popoarele din sud-estul Europei pentru deplina lor întregire. Astfel, în cadrul conferinței de la Manchester by the Sea (statul Massachusetts), organizată la 25 iulie 1918, de un comitet de femei sub conducerea romancierii americane Russell Codman, cunoscutul luptător pentru unitatea națională s-a referit la chestiunea românească, integrând-o organic în cea balcanică. Vorbitorul a prezentat situația grea a românilor din Transilvania, arătând că ei au cinci deputați în Parlamentul de la Budapesta, la o populație de patru milioane de oameni, în timp ce ungurii, care numără opt milioane de oameni, dețin 412 mandate, reliefând în același timp că o situație asemănătoare au și celelalte populații asuprite din imperiul dualist: cehii, croații, slovaci, bosnieci, polonii²⁶. O conferință cu conținut asemănător, intitulată „*Lupta pentru libertate a națiunilor din sud-estul Europei*” a rostit ofițerul român la Chicago, în ziua de 7 august 1918, orele 20,00, în sala teatrului „Auditorium”, cu ocazia Congresului medicilor stomatologi din S.U.A., în fața a 5 000 de persoane. Cu acest prilej el a reafirmat dorința fierbinte a românilor de a trăi în liniște și pace într-o țară unită și liberă: „Noi avem încredere neclintită în biruința aliaților [...] Vrem să ne merităm prin jertfe libertatea și de aceea o vom avea. În sud-estul Europei vom întrona o epocă de pace și libertate spre binele nostru și al omenirii”²⁷.

Totodată Vasile Stoica a desfășurat o susținută activitate publicistică în S.U.A., tipărind numeroase articole în presa românească și americană. Într-un articol intitulat *Maghiarizarea bisericilor*, care a văzut lumina tiparului în revista *Semănătorul*, misionarul român condamna atitudinea guvernului de la Budapesta de maghiarizare a bisericii române din Transilvania, făcând totodată o incursiune în lupta dusă de-a lungul timpului de românii din această veche provincie românească, pentru realizarea unirii cu patria mamă²⁸. De asemenea a publicat în cotidianul *The Washington Post* un articol în care prezintă temeinic și limpede cauzele intrării României în război, iar în ziarul *Vindicator*, din septembrie 1917, un altul în care înfățișează vitejia soldatului român pe cimpul de luptă²⁹. Lui Vasile Stoica i-au fost tipărite de asemenea o serie de poeme în *Semănătorul*. În numărul din octombrie 1917 a văzut lumina tiparului poezia *Scrisoare de pe front*, care elogiază luptele și sacrificiile românilor pe cimpul de război³⁰, iar în cel din noiembrie 1917 al aceleiași publicații apare poemul *Un mormint*, în care deplunge soarta românilor din monarhia dualistă³¹.

O altă latură a activității lui Vasile Stoica în S.U.A. a fost stabilirea unui contact permanent nemijlocit cu oameni politici, de știință și cultură americani. El a luat legătura cu profesorii universitari Isaiah Bowman, Douglas Johnson, St. P. Duggan, Robert Jos Kerne, însărcinați de comisia colonelului Hause cu studierea problemelor balcanice și cu deosebire a Austro-Ungariei, cu proprietarul ziarului *Washington Post*, Mas Leon, cu ziarele *Boston Transcript* și *Boston Herald*. Grație acestor relații gazetarii americani „au scris articole în favoarea noastră, susținându-se revendicările și cerind nu numai autonomia neamurilor din Austro-Ungaria, ci deplina libertate a românilor transilvăneni și unirea cu frații lor de peste hotarele habsburgice”³². Eminentul patriot a stabilit un contact strins cu Frederick H. Allen, liderul Partidului Republican, cu William Philips și Albert Putney de la Departamentul de Stat, cu senatorii Hamilton Lewis din Chicago, Gilbert Hitchcock din Omaha — Nebraska, John Barrett, președintele Uniunii

²⁵ *Idem*, nr. 98, din 25 septembrie, p. 1, 3.

²⁶ *America*, XIII, nr. 199, din 31 august 1918, p. 1.

²⁷ *Idem*, nr. 200 din 2 septembrie, p. 1.

²⁸ *Semănătorul*, III, nr. 9, septembrie 1917, p. 6—8.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Idem*, nr. 10, din octombrie 1917, p. 6.

³¹ *Idem*, nr. 11, din noiembrie 1917, p. 15.

³² B.A. — R.S.R., Serv. Msse., Arh. Dr. C. Angelescu, mapa I, mss. 18. Raportul lui V. Stoica din 18 martie 1918 către legația română din Washington; Nicolae Iorga, *America și românii din America. Note de drum și conferințe*, Vălenii de Munte, 1930, p. 80—81.

Panamericane și mai ales Newton Baker, Franklin Lane și Robert Lansing. Cele mai strinse legături le-a avut cu secretarul de stat. La 31 decembrie 1917 el trimite șefului diplomației americane un memoriu în care descrie suferințele românilor din Transilvania, arătând: „Toate forțele națiunii transilvănene se găsesc dispersate din cauza agresiunii ungurești. Românii din Austro-Ungaria, precum francezii din Alsacia și Lorena, polonezii din Galiția, sînt sub o grea opresiune.” În final semnatarul documentului cere din nou sprijin șefului diplomației americane pentru constituirea unei legiuni românești pe pămîntul american, care să lupte pe frontul de vest³³. Vasile Stoica și Vasile Lucaciu au intrat în contact cu fostul președinte al S.U.A. Theodore Roosevelt, care în cuvîntările din 20 octombrie și 8 decembrie 1917 cere președintelui Wilson să dea atenție și să susțină aspirațiile naționalităților asuprite din monarhia dualistă³⁴. El a făcut și declarații publice în acest sens. Astfel, într-un interviu acordat lui Vasile Stoica, în noiembrie 1917 își exprima admirația pentru poporul român, declarînd: „Sînt încîntat de vizita dumneavoastră pentru că mi-e foarte drag poporul român și-mi sînteți dragi, pentru că v-ați luptat întotdeauna pentru libertate și unire”, subliniind totodată necesitatea recunoașterii legitimității realizării unității noastre naționale în cadrul viitoarei Conferințe de pace³⁵. Vasile Stoica a avut de asemenea legături și cu o serie de oameni de afaceri americani. În decembrie 1917 el a participat la o cină organizată la clubul „Gridiron” din Washington, alături de reprezentanți ai altor state din sud-estul Europei³⁶.

Un mijloc important de întărire a propagandei românești în S.U.A. l-a constituit sosirea în capitala americană a primei legații românești la 1 ianuarie 1918. Hotărîrea a fost luată încă din vara anului 1917, dar, așa cum arăta I. G. Duca, „Fără nici un fel de justificare temeinică, Brătianu a tot întîrziat, deși America intrase în război la începutul lui aprilie, abia toamna tîrziu Dr. Angelescu a fost trimis în Statele Unite, unde a sosit cu cîteva zile înainte de apariția mesajului, prea tîrziu deci pentru a putea desfășura vreo acțiune folositoare cauzei noastre.” Liderul liberal consideră de asemenea că Dr. C. Angelescu nu era „persoana cea mai indicată pentru acest post, întrucît nu știa limba engleză”³⁷. Legația română mai cuprindea pe N. H. Lahovary, secretar, Alexandru Rubin, atașat în misiune specială și pe maiorul Liviu Teiușeanu, atașat militar, cărora se alătura, conform ordinului telegrafic al primului ministru, din 22 ianuarie 1918, și Vasile Stoica, avînd acum calitatea de consilier cultural³⁸. Ministrul român la Washington și-a prezentat la 15 ianuarie 1918 scrisorile de acreditare în fața președintelui Wilson³⁹.

Împrejurările erau însă foarte grele pentru țară. În condițiile ieșirii Rusiei din război ca urmare a victoriei Marii Revoluții Socialiste din Octombrie și a păcii separate de la Brest-Litovsk încheiate de guvernul sovietic, România era singură în fața dușmanului, care o ataca din mai multe direcții. Din aceste motive și datorită lipsei de sprijin efectiv din partea aliaților, armata română a încheiat la 26 noiembrie/9 decembrie 1917, alături de trupele rusești aflate pe frontul românesc, armistițiul cu inamicul la Focșani. Acest act avea un caracter pur militar, marcînd o întrerupere a operațiunilor militare pe frontul românesc⁴⁰.

Sub presiunea Puterilor Centrale, guvernul Averescu, care înlocuise cabinetul condus de Ion I. C. Brătianu la 29 ianuarie/10 februarie 1918⁴¹, este nevoit

³³ B.A. — R.S.R., Serv. Msse., Arh. Dr. C. Angelescu, mapa I, mss. 18. Memoriul lui V. Stoica din 31 decembrie 1918 către Robert Lansing.

³⁴ Miron Constantinescu, Ștefan Pascu (sub redacția), *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, București, 1968, p. 170.

³⁵ *Ardealul*, I, nr. 8, din 19 noiembrie 1917, p. 1.

³⁶ *Cinstea noastră și Semănătorul*, III, nr. 12, decembrie 1917, p. 6.

³⁷ I. G. Duca, *op. cit.*, p. 57.

³⁸ B.A. — R.S.R., Serv. Msse., Arh. Dr. C. Angelescu, mapa I, mss. 18; Arh. St. București, fond Casa Regală, dos. 93/1918, f. 1; G. Fotino, *Washington*, în *Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, București, 1967, p. 391.

³⁹ *America*, XIII, nr. 12, din 17 ianuarie 1918, p. 1.

⁴⁰ Vezi textul armistițiului în Arh. St. București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, Miscellanee, dos. 1/1917, f. 1, Charles Upson Clerk, *Greater Roumania*, New York, 1922, p. 216—219.

⁴¹ Arh. St. București, fond Casa Regală, dos. 7/1918, f. 23; fond Ministerul Afacerilor Interne (în continuare M.A.I.), dos. 462/1918, f. 1.

să încheie la Buftea în 20 februarie/5 martie 1918 tratatul preliminar de pace cu Tripla Alianță. Actul prevedea între altele: 1) cedarea Dobrogei; 2) acceptarea rectificărilor de frontiere pe crestele Carpaților; 3) demobilizarea a opt divizii; 4) concesiile economice referitoare la grâne și petrol⁴². El avea deci un profund caracter reacționar, imperialist, afectând grav independența și suveranitatea României.

Românii aflați în S.U.A. au condamnat cu fermitate tratatul preliminar, subliniind că el a fost impus prin forță de către Tripla Alianță. Într-un raport adresat lui Robert Lansing, la 22 februarie/7 martie 1918, dr. C. Angelescu prezintă situația extrem de gravă în care se găsea țara noastră izolată complet de aliați și înconjurată de trupele inamice. Ambasadorul român arăta de asemenea că România a fost obligată să semneze acest act, întrucît „însăși existența dinastiei și a poporului român era în joc [...] riscînd să fie invadată complet de Puterile Centrale”⁴³.

Un nou prilej de manifestare a dezacordului față de actul preliminar de pace l-a constituit mitingul organizat în Youngstown, la 9—10 martie 1918, de românii americani. Această întrunire a fost convocată de conferința preoților ortodocși români din Washington în 22 februarie 1918. Cu acest prilej s-a hotărît ca biserica ortodoxă română din Statele Unite să treacă sub jurisdicția Mitropoliei de la București, întrucît Vasile Mangra, conducătorul Mitropoliei Transilvaniei de la Sibiu, de care aparținuse pînă atunci, era un colaboraționist⁴⁴. Această hotărîre a fost legiferată în cadrul manifestației de la Youngstown prin *Hrisovul de închinare și supunere a românilor ortodocși din Statele Unite ale Americii de Nord către Sfînta Mitropolie a Ungro-Valahiei*. Documentul scris de Vasile Stoica și tradus în limba engleză de însărcinatul cu afaceri român în S.U.A., N. H. Lahovary, a fost citit adunării în 9 martie. El reafirma dorința românilor de pretutindeni de a realiza cît mai curînd idealul național: „Prin acest cuvînt al nostru se rostesc nu numai una sută cinci zeci de mii de români ortodocși din Statele Unite, ci și milioane de frați rămași sub stăpînirea ungurească al căror glas a fost întotdeauna și este și astăzi mai mult decît oricînd înăbușit [...] și cu care împreună de veacuri întregi ne-am străduit și ne-am jertfit pentru unire întru libertate cu Regatul Românesc”. A doua zi, la 10 martie, în cadrul unei ședințe festive au luat cuvîntul Ion Podea, președintele adunării, dr. C. Angelescu și Vasile Stoica. Ultimul vorbitor a făcut apel la unitatea tuturor energiilor în scopul îndeplinirii angajamentelor luate față de patrie, realizarea unei Româнії unite și puternice. În final manifestației au adresat o rezoluție președintelui Wilson în care își exprimă speranța că „prin sacrificiile armatelor americane și aliate, națiunile mici vor fi eliberate, iar cele patru milioane de români transilvăneni aflați sub agresiunea maghiară vor fi eliberați și uniți cu Regatul României”⁴⁵.

Aceste demersuri și-au atins în mare scopul. O serie de societăți ale românilor americani: „Albina”, „Simion Bărnuțiu”, „Societatea voluntarilor români din Philadelphia”, un grup de români din Detroit, își exprimă prin scrisori și mesaje adeziunea față de hotărîrile de la Youngstown⁴⁶. Presa americană s-a ridicat la rîndul ei împotriva acestui tratat. Ziarul *The New York Times* din 15 și 17 martie 1918 arată că românii au fost constrînși să semneze un asemenea act, condamnînd totodată clauzele sale înrobitoare⁴⁷. Numeroși cetățeni americani se pro-

⁴² Vezi textul tratatului în Arh. St. București, fond Casa Regală, dos. 10/1918, f. 1.

⁴³ B.A. — R.S.R., Serv. Msse., Arh. Dr. C. Angelescu, mapa XIX, Varia 9; Vezi și Gerald Bobengo, Ion Stanciu, *Roumanian Americans and the Union of 1918*, în *AIAC*, tom. XXIII/1980, p. 358.

⁴⁴ Arh. St. București, fond Ion Podea, mss. 119, f. 53—55.

⁴⁵ *Idem*, f. 57—60; *America*, XIII, nr. 54, din 12 martie 1918, p. 1, 3; *Roumania* (Chicago), vol. I, nr. 8, March, 1918, p. 187, 201—202; V. Stoica, *op. cit.*, p. 22—24; Eugen Hulea, Vasile Lucaciu, *luptător pentru realizarea unității naționale 1914—1919*, în *Apulum*, XII/1974, p. 484—485; Florin Constantiniu, Ion Stanciu, *Sprijinul și lupta românilor din străinătate pentru cauza unității românești, 1914—1918*, în *Revist*, tom. 29, nr. 12/1976, p. 1879; Șt. Pascu, C. Gh. Marinescu, *op. cit.*, p. 237—238; M. Mușat, I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 592—593.

⁴⁶ Arh. St. București, fond Ion Podea, mss. 119, f. 61, 64, 66—67, 69.

⁴⁷ C. Botoran, O. Matichescu, *op. cit.*, p. 184—190, doc. nr. 75, 76.

nuntau împotriva tratatului amintit⁴⁸. Bernard Flexner, din Chicago, considera de pildă într-o scrisoare adresată ambasadei române din Washington că țara noastră a fost nevoită să-l semneze întrucât nu a avut altă alternativă.⁴⁹

În paralel, în România se produc ample frământări politice. După demisia guvernului Averescu, survenită la 27 februarie/10 martie, Alexandru Marghiloman primește însărcinarea de a forma un nou cabinet, iar o zi mai târziu, la 6/19 martie depune jurământul în fața suveranului⁵⁰. Cercurile politice din țară și mai ales cele din străinătate, inclusiv cele americane, au primit cu unele rezerve acest cabinet, având în vedere orientarea noului prim-ministru, conducător al Partidului Conservator, către Puterile Centrale. De aceea Vasile Stoica arată într-un articol publicat în *The Washington Post*, intitulat *Înima României este credincioasă*, că noul șef de guvern „a studiat în Franța și a petrecut mulți ani din viața sa în această țară”, el necunoscând limba germană. Orientarea sa către Puterile Centrale se explică prin neîncrederea în Rusia. În final semnatarul articolului nota că Al. Marghiloman „se luptă acum cu teribila sarcină de a salva ce se mai poate salva”, căci România este acum într-o situație foarte critică și ca nu are de ales. Ea trebuie să încerce să iasă cu bine din furtună pînă cînd va sosi ziua redresării și dreptății⁵¹. Această zi se lasă însă așteptată, situația militară și politică a țării noastre se înrăutățește vertiginos. Forțele Triplei Alianțe au impus poporului român tratatul de la Buftea-București, în 24 aprilie/7 mai 1918, care prevedea între altele: cedarea Dobrogei și a creștelor Carpaților Puterilor Centrale, demobilizarea unui număr important de divizii, clauze economice înrobitoare: asigurarea petrolului și cerealelor românești Germaniei pe timp de 90 de ani, acapararea șantierelor navale de la Turnu-Severin și Giurgiu⁵² ș.a. Pacea de la Buftea-București avea deci un profund caracter imperialist, anxios, de jaf și cîmpire, transformînd România într-o semicolonie a forțelor quadruplei alianțe.

Români aflați în S.U.A. s-au ridicat cu fermitate împotriva acestei păci odioase. Printre cei mai activi s-a aflat și Vasile Stoica. El declara la sfîrșitul lunii iunie 1918 că „există milioane de români care au fost constrînși să încheie o pace de care le e silă”⁵³. De asemenea, într-o scrisoare adresată lui Robert Lansing la 29 iunie/12 iulie 1918, Vasile Stoica a condamnat actul din 24 aprilie/7 mai 1918, arătînd că el a fost impus de Puterile Centrale în condițiile izolării României. Semnatarul scrisorii subliniază în continuare că pacea de la București a fost „o lovitură dureroasă pentru noi, cele patru milioane de români, care, oprimați de Ungaria și Austria, vedem în lupta Regatului Român salvarea noastră”. El arată de asemenea că românii din străinătate refuză să recunoască „orice pace care nu ne va aduce deplină libertate și care nu va uni întregul nostru neam într-un singur stat român”, iar în final exprimă hotărîrea fermă de a lupta de partea aliaților pînă la victoria finală⁵⁴. La 15 septembrie ofițerul român își reînnoia în discursul ținut la Carnegie-Hall din New York dezacordul față de tratatul de la București. „Noi românii — arată vorbitorul — protestăm cu cea mai mare energie contra dureroasei păci impuse de Puterile Centrale asupra României”⁵⁵. La rîndul lor membrii legației române din Washington și-au prezentat demisiile în semn de protest. La scurt timp după aceea Dr. C. Angelescu a plecat împreună cu Al. Rubin la Paris. În capitala S.U.A. au rămas însărcinați cu afaceri N. H. Lahovary, Vasile Stoica și atașatul militar român maiorul Liviu Teiușcanu⁵⁶. Numeroase organizații ale românilor americani au condamnat pacea

⁴⁸ B.A. — R.S.R., Serv. Msse., Arh. Dr. C. Angelescu, mapa XIX, varia 3; Eliza Campus, *Din politica externă a României 1913—1947*, București, 1980, p. 165—166.

⁴⁹ Arh. St. București, fond Casa Regală, dos. 6/1918, f. 1.

⁵⁰ *Idem*, dos. 18/1918, f. 1, fond M.A.I., dos. 462/1918, f. 7.

⁵¹ C. Botoran, O. Matichescu, *op. cit.*, p. 196—197, doc. nr. 81.

⁵² Arh. St. București. Colecția Microfilme Franța, rola 175, c. 941; *Actele tratatului de pace de la București, 24 aprilie/7 mai 1918. Texte românești*, (București), 1918, passim.

⁵³ C. Botoran, O. Matichescu, *op. cit.*, p. 213, doc. nr. 91.

⁵⁴ 1918 *!?* români. *Documente externe*, vol. II, p. 1135—1136, doc. nr. 362.

⁵⁵ *America*, XLII, nr. 216, din 21 septembrie 1918, p. 1; nr. 217 din 23 septembrie, p. 1.

⁵⁶ Arh. St. București, fond Casa Regală, dos. 93/1918, f. 1, 5.

nedreaptă de la București. În apelul lansat în mai 1918 de comitetul de formare a Ligii Naționale Române din America, semnat între alții și de Vasile Stoica, se subliniază caracterul impus al actului din 24 aprilie/7 mai 1918: „Pacea pe care au stors-o nemții și ungurii astăzi de la România nu are și nici nu poate avea nici o tărie. Adevărata pace va fi aceea pe care o vor dicta aliații la sfârșitul războiului și va face odată dreptate lumii, mai ales neamurilor care au suferit cum am suferit noi”⁵⁷.

Tratatul de la Buftea-București, grație și activității desfășurate de reprezentanții poporului român pe continentul nord-american, a fost primit cu ostilitate de presa și opinia publică din S.U.A. Cotidienele americane *The New York Times* din 25 mai și *The Washington Post* din 26 mai au condamnat energic acest act, reliefând că el a fost dictat României⁵⁸.

O altă latură a activității propagandistice desfășurate de Vasile Stoica în S.U.A. o constituie publicarea și răspîndirea de cărți, broșuri, hărți care să popularizeze istoria neamului românesc, să facă cunoscute aspirațiile românilor la unitatea națională. Totalul acestora a fost de 12, într-un tiraj de 60 000 exemplare⁵⁹.

Vasile Stoica s-a preocupat de asemenea de stabilirea unor strînse legături cu organizațiile românilor americani. În vara anului 1917 a fost creat un *Comitet Național*, avînd în frunte pe Epaminonda Lucaciu din Trenton. Tot acum s-au pus bazele *Asociației pentru ajutor de război*, avînd în frunte pe profesorul Paul Negulescu de la Universitatea din București, aflat la Chicago. Exista de asemenea *Comitetul de Ajutor pentru România*, organizat cu sprijinul dr. Stănculeanu, al soților Orghidan și al semnatarului Gogu Negulescu⁶⁰. Acest comitet, împreună cu Crucea Roșie americană, a strîns și trimis în România numeroase ajutoare, și refugiaților, precum și suma de 2,5 milioane dolari pentru procurarea de medicamente. Totodată a fost trimisă în România o misiune medicală condusă de colonelul H. Anderson, formată din 13 medici și 11 surori⁶¹.

În S.U.A. existau de asemenea două societăți de ajutor mutual ale muncitorilor de origine română: *Uniunea Societăților* și *Liga și Ajutorul*. Vasile Stoica a încercat realizarea unei fuziuni între cele două organizații, dar nu a reușit. Nici acțiunea sa de a contopi *Comitetul Național* cu *Asociația pentru Ajutor de Război* nu a avut sorti de izbîndă⁶².

În aceste împrejurări, în mai 1918, cu ocazia adunării din sala „Carpatină” (Cleveland Ohio) s-a creat *Comitetul de formare a Ligii Naționale Române din America*. Cu acest prilej a fost lansat manifestul intitulat *Către toți românii*, semnat de Vasile Stoica, în care este exprimată dorința românilor de a trăi în pace, uniți și în relații de bună conlucrare cu popoarele vecine: „Noi românii — arată documentul — vrem ca toate neamurile în jurul nostru să fie pe deplin libere [...] Vroim să cinstim aceste neamuri, să fim cinstiți de ele, să trăim în bună vecinătate și bună frăție”⁶³.

La 5 iulie 1918, în urma Congresului Național Român la care au luat parte reprezentanți a 182 de organizații româno-americane, se creează *Liga Națională Română*. Vasile Stoica deschide congresul, subliniind cu tărie ideea că „ținta noastră a tuturor este unirea românilor ce locuiesc între Nistru și Tisa”. Liga, al cărei președinte a fost ales Vasile Stoica, și-a format secții într-un șir de orașe americane: Cleveland, San Francisco, Chicago, New York, Philadelphia, New

⁵⁷ Arhivele Statului Brașov, fond Societatea română de ajutor și cultură „Speranța” Transilvania Română (în continuare se va cita Arh. St. Brașov, fond Societatea „Speranța”), dos. 11/1918, fila 1; *America*, XIII, nr. 216, din 21 septembrie 1918, p. 1.

⁵⁸ C. Botoran, O. Matichescu, *op. cit.*, p. 205—208, doc. nr. 86, 87.

⁵⁹ V. Stoica, *op. cit.*, p. 64—65.

⁶⁰ *Idem*, p. 28—29.

⁶¹ Arh. St. București, fond Casa Regală, regina Maria, dos. 80/1917, f. 1—3, dos. 23/1918, f. 1—2; Arh. St. Brașov, fond Societatea „Speranța”, dos. 15/1918, f. 1—2; *Roumania*, vol. I, nr. 8, March, 1918, p. 185; Ion Stanciu, *Opinia publică din Statele Unite și Unirea (1914—1918)*, în *Transilvania*, VII, nr. 12/1978, p. 41—42.

⁶² V. Stoica, *op. cit.*, p. 35—37.

⁶³ Vezi Arh. St. Brașov, fond Societatea „Speranța”, dos. 11/1918, f. 1—3.

Castle, Indianapolis, Alliance — Ohio, Youngstown, în Canada la Lisnerick — Sask și a avut strînse legături pînă la Vladivostok și Tokio⁶⁴.

La 13 septembrie 1918 Liga Națională Română a fuzionat cu Comitetul Național Român și cu Liga și Ajutorul, formînd *Comitetul Național al Ligii Naționale din America*, care și-a păstrat denumirea restrînsă de Liga Națională Română, avînd ca președinte tot pe Vasile Stoica, iar ca vicepreședinți pe Ion Podea și Ioan Șufană⁶⁵.

Scopul principal al Ligii era acela de a obține din partea guvernului american sprijinul necesar realizării unității naționale depline. Pentru înfăptuirea acestui mare ideal erau chemați să contribuie toți românii din S.U.A. La scurtă vreme de la crearea sa, Liga Națională Română a lansat apelul intitulat *Către Românii din Statele Unite*. Documentul, semnat de Vasile Stoica, era dovada unui fierbinte patriotism. El exprima dorința vie de unitate națională a românilor de pretutindeni: „Noi aleșii voștri — glăsuia manifestul — vă chemăm la unirea cea sfîntă pentru care uniți au fost românii toți de la începutul existenței lor și pînă astăzi prin dulcele grai românesc”⁶⁶. Organizația de care ne ocupăm a ținut mitinguri, întruniri unde au participat mii de oameni.

În paralel au fost reluate legăturile cu reprezentanții celorlalte popoare asuprite din monarhia dualistă. Această conlucrare era necesară deoarece în vara anului 1918 numărul misionarilor români se restrînsese prin plecarea mai întîi a lui Ion Moța, apoi a Dr. C. Angelescu și Al. Rubin, iar în august a lui Vasile Lucaciu⁶⁷. În august 1918 a sosit în S.U.A. dr. Nicolae Lupu, care s-a stabilit la Cleveland — Ohio. Venirea sa pe continentul nord-american s-a făcut în condiții nu tocmai favorabile, datorită contradicțiilor existente între reprezentanții României aflați aici⁶⁸, fapt care impunea o stringere a rîndurilor și o colaborare eficientă cu solii națiunilor asuprite din monarhia dualistă aflați în Statele Unite. Rodul acestei conlucrări nu a întîrziat să se arate. În vara anului 1918 s-a realizat o înțelegere între Thomas G. Masaryk din partea cehoslovacilor, I. J. Paderewsky reprezentînd Polonia, Hinko Hinkovici din partea Iugoslaviei și Vasile Stoica⁶⁹. Din inițiativa acestor oameni politici a fost organizată la 15 septembrie 1918 o mare întrunire publică la Carnegie-Hall din New York, la care au participat circa 4000 de oameni. În prezidiul adunării — denumită *Voința popoarelor din Austro-Ungaria* — au fost prezente personalități marcante ale vieții publice americane: fostul președinte W. H. Taft, senatorul H. N. Lodge, ambasadorii Marii Britanii, Franței și Italiei, senatorul Gilbert Hitchcock, președintele comitetului senatorial pentru afacerile străine. Vorbitorii au cerut dezmembrarea Imperiului austro-ungar. În cuvîntul său Vasile Stoica a arătat că dorința românilor este de a trăi liberi și uniți, în bună vecinătate cu alte popoare. „Noi dorim ca poporul nostru să formeze o singură națiune, o țară unită [...] pentru a apăra cultura latină la gurile Dunării și la baza Orientului. Noi românii vrem să respectăm națiunile vecine, să trăim cu ele în cei mai prietenești termeni”. Vorbitorul a reliefat de asemenea că românii recunosc aspirațiile de unitate națională ale cehilor, slovacilor, sîrbilor, polonilor, angajîndu-se să lupte mină-n mină cu aceste popoare contra inamicului comun care este Austro-Ungaria. În moțiunea adunării, trimisă la 20 septembrie președintelui Wilson, se cerea cu tărie: „dizolvarea împărăției de acum și organizarea popoarelor din ea conform dorințelor proprii”⁷⁰.

⁶⁴ *America*, XIII, nr. 177, din 6 august, p. 1; nr. 182 din 12 august, p. 1; nr. 233, din 11 octombrie, p. 1; vezi și Ion Popescu Puțuri, Augustin Deac (sub redacția), *Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, București, 1970, p. 638.

⁶⁵ M. Mușat, I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 594.

⁶⁶ Arh. St. Brașov, fond Societatea „Speranța”, dos. 11/1918, f. 4.

⁶⁷ B.A. — R.S.R., Serv. Msse., Arh. Ioan Ursu, Scrisoarea lui George Moroianu din 24 august 1918 către Ioan Ursu, cota S. 67

XLI x

⁶⁸ Șerban Polverejan, *Correspondența lui George Moroianu 1891—1920*, vol. I, Cluj-Napoca, 1981, p. 137, doc. nr. XCIX.

⁶⁹ Boris Ranghet, *Relațiile româno-americane în perioada primului război mondial (1916—1920)*, Cluj-Napoca, 1975, p. 95.

⁷⁰ *America*, XIII, nr. 216, din 21 septembrie 1918, p. 1., nr. 217, din 23 septembrie, p. 1.

Moțiunea a avut un efect deosebit asupra președintelui S.U.A. Martor al evenimentului, Vasile Stoica arată în memoriile sale că Wilson „ne răspunde că guvernul Statelor Unite e întru toate de acord cu aspirațiile noastre și că după convingerea sa Austro-Ungaria este o șandramă putredă, care nu mai poate fi ținută în picioare, oricâte proptele i s-ar pune și a cărei dezmembrare a devenit o necesitate”⁷¹. Această declarație publică a președintelui american, prima referitoare la necesitatea destrămării monarhiei dualiste, era în același timp un succes al colaborării solilor poporului român în S.U.A. cu reprezentanții celorlalte popoare subjugate de imperiul bicefal. Tot un rezultat al acestei colaborări a fost și faptul că la 16 septembrie 1918 în hotelul „Baltimore” din New York a avut loc întrunirea comitetului de organizare a Uniunii Europei Centrale, care avea drept scop coordonarea acțiunilor reprezentanților națiunilor asuprite din centrul și sud-estul Europei în scopul înfăptuirii unității lor naționale. Abia la 2 octombrie 1918 s-a constituit oficial această organizație, care avea ca prim-vicepreședinte pe Vasile Stoica⁷².

În paralel Vasile Stoica a menținut și întărit legăturile sale cu românii aflați în celelalte țări ale Antantei. Gratie acestui fapt el a fost ales vicepreședinte al Consiliului Național al Românilor din Transilvania și Bucovina, creat la 17/30 aprilie 1918 în capitala Franței sub președinția lui Traian Vula⁷³. Ofițerul român a întreținut raporturi amicale și cu Simion C. Mândrescu, aflat în Italia. Acesta din urmă, în scrisoarea din 4 iulie 1918, îl felicită pentru realizările din America și îi prezintă preocupările sale în vederea creării unei legiuni românești în Italia⁷⁴. Vasile Stoica a menținut relații strinse cu dr. C. Angelescu. În august 1918, printr-un raport, îl informă că a reușit să organizeze în ziua de 5 iulie 1918 un congres al tuturor românilor din S.U.A. Totodată el arată hotărârea fermă a tinerimii române din America de a merge pe front: „Entuziasmul crește întruna și un mare număr de flăcăi vor să meargă voluntari pe front sub steaguri ardelene”, exprimând dorința tuturor ca steagul nostru „să filfie iarăși pe front”⁷⁵. Pe această linie se înscrie și memoriul remis de Vasile Stoica și Dr. Nicolae Lupu guvernului american la 21 septembrie 1918, în care se arată importanța și mai ales valoarea morală a legiunii. Vasile Stoica, alături de Paul Negulescu și Ion Podea, reușise deja să înjghebeze o companie de voluntari devenită apoi Bateria 112 de mortiere din tranșee, formată din voluntari români din armata americană, care lupta în Franța⁷⁶. La începutul lunii octombrie presa americană a început să susțină mai ferm această acțiune. Ziarul *The New York Times* arată că există posibilitatea constituirii unei asemenea legiuni, dat fiind numărul mare de bărbați români americani (45 000). Cotidianul newyorkez propune ca această unitate să fie denumită legiunea românească, ofițerii superiori ar urma să fie americani, iar cei inferiori români aflați în Franța sau la Vladivostok. Instrucția trebuia să fie făcută în limba română de către acești ofițeri voluntari sau de ofițeri francezi⁷⁷. Peste câteva zile aceeași publicație anunță constituirea legiunii românești „din cei 300 de mii de români care trăiesc în America, [legiune] care urmează a fi pusă sub comanda americană și care așteaptă doar aprobarea de la Washington spre a se prezenta pentru acțiunea de peste ocean”⁷⁸. Totuși mult visata unitate militară românească nu s-a putut realiza, căci la 25 octombrie 1918 ministrul de război al Statelor Unite răspunde negativ demersurilor făcute, ară-

⁷¹ V. Stoica, *op. cit.*, p. 56, Victor S. Mamatey, *The United States and East-Central Europe 1914—1918. A study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*, Princeton, New Jersey, 1957, p. 316—317.

⁷² *America*, XIII, nr. 227, din 4 octombrie 1918, p. 1.

⁷³ *La Transylvanie*, I, nr. 1, din 15 mai 1918, p. 3—4.

⁷⁴ Biblioteca Centrală de Stat, fond Saint Georges, pachet LXXIX, dos. 1/1918, (nepaginat).

⁷⁵ B.A. — R.S.R., Serv. Msse., Arh. Dr. C. Angelescu, mapa I, mss. 18; Raportul lui V. Stoica din 16 august 1918 către Dr. C. Angelescu; Eliza Campus, *op. cit.*, p. 167.

⁷⁶ V. Stoica, *op. cit.*, p. 28; Dr. Titus Podea, *Transilvania*, București, 1936, p. 103—117; Ilie I. Pîrvu, *Voluntarii români în America*, Sibiu, 1937, p. 12.

⁷⁷ C. Botoran, O. Matichescu, *op. cit.*, p. 223, doc. nr. 97.

⁷⁸ *Idem*, p. 226, doc. nr. 99.

tind că legiunea proiectată nu poate fi acceptată, deoarece sint dificultăți în transportarea și echiparea ei⁷⁹.

În ciuda acestui eșec, activitatea românilor din S.U.A. pentru recunoașterea aspirațiilor de unitate națională ale poporului român continuă, chiar crește în intensitate, ca urmare și a victoriilor decisive obținute de aliați pe frontul occidental. La 7 octombrie 1918 generalul Berthelot primea ordin din partea primului ministru al Franței să pregătească intervenția României în război⁸⁰. În acest context, la 6/19 octombrie 1918, Vasile Stoica prezintă un memoriu ministrului american de interne Franklin Lane, la 11/24 octombrie 1918 adresează un altul lui William Philips în care cere recunoașterea aspirațiilor noastre naționale. Cîteva zile mai târziu, la 18/31 octombrie 1918, același neobosit luptător înaintează un document asemănător lui Robert Lansing la care anexează hărțile necesare, solicitînd ca guvernul Statelor Unite ale Americii să facă o declarație hotărîită de aprobare a dezideratelor noastre naționale⁸¹. Tot acum Liga Națională Română a elaborat o declarație în care cere „unirea indisolubilă cu propriii noștri frați din România, conform principiilor democratice” arătînd totodată că nu va renunța la luptă pînă ce „sfîntele aspirații de libertate și unire vor fi îndeplinite, pentru că numai atunci vor deveni realitate scopurile pentru care am luptat”⁸². Vasile Stoica adresează de asemenea la 16/29 octombrie 1918 un mesaj tuturor societăților românilor americani în care le cere să adreseze fiecare două scrisori: una președintelui Wilson și cealaltă lui Robert Lansing, în care „să spunem grabnic autorităților acestei Republici părerile și durerile noastre, să protestăm în ‘contra violenței vrășmașilor noștri și să berem dreptatea ce ni se cuvine’”⁸³. Această scrisoare a avut ecou, căci la scurtă vreme după primirea ei numeroase societăți ale românilor americani au adresat mesaje președintelui Wilson și secretarului de stat. Societățile „Speranța” și „Sentinela” au expediat la 20 octombrie/3 noiembrie 1918 depeșe oamenilor politici americani, mai sus menționați, cărora le cer să intervină pentru ca pacea care va fi încheiată „să ia în considerație aspirațiile de libertate și unitate națională ale românilor din Transilvania, Banat și Bucovina”⁸⁴.

Aceste demersuri au avut un larg ecou în cadrul opiniei publice americane. Demn de subliniat este faptul că într-o săptămînă președintele Wilson și guvernul american au primit trei sute de telegrame din partea românilor aflați în S.U.A., în care se cerea recunoașterea dreptului poporului nostru la îndeplinirea unității sale naționale⁸⁵. Treptat guvernul american a fost din ce în ce mai receptiv față de aspirațiile noastre naționale. Sesizînd acest lucru, Jusserand telegrafia în octombrie 1918 ministrului său de externe că „Statele Unite refuză să considere România ca trădătoare a cauzei comune [...] guvernul federal consideră echitabil ca [România — n.n.] să participe eventual la Conferința de pace [...] socotînd drept juste” năzuințele transilvănenilor de a se uni cu România⁸⁶.

⁷⁹ V. Stoica, *op. cit.*, p. 43; Elie Bufnea, *Formațiunile de voluntari, în Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș*, vol. I, București, 1929, p. 136.

⁸⁰ Arh. St. București, Colecția Microfilme Franța, rola 179, vol. 19, C. 363—370.

⁸¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României (în continuare se va cita: Arh. M.A.E.R.), fond Conferința de pace de la Paris, din 1946, vol. 96, f. 141; *America*, XIII, nr. 257, din 9 noiembrie 1918, p. 1.; Victor S. Mamatey, *op. cit.*, p. 377.

⁸² *America*, XIII, nr. 252, din 2 noiembrie 1918, p. 1.

⁸³ Arh. St. Brașov, fond Societatea „Speranța”, dos. 10/1918, f. 1, Copia scrisorii lui Vasile Stoica din 29 octombrie 1918, adresată tuturor societăților românești din Statele Unite.

⁸⁴ *Idem*, dos. 7/1918, f. 1; dos. 8/1918, f. 1 (copii ale scrisorilor adresate președintelui Wilson și secretarului de stat Robert Lansing de societățile „Speranța” și „Sentinela”).

⁸⁵ V. Stoica, *op. cit.*, p. 48.

⁸⁶ Ministère des Affaires Étrangères de France, Archive diplomatique, Série Europe 1918—1929, Roumanie, vol. 31, f. 121, 144, Telegramme nr. 1579, din 19 octombrie/1 noiembrie 1918 și nr. 1607 din 24 octombrie/6 noiembrie 1918. Jusserand către Stephan Pichon (microfilm în Arh. I.S.I.S.P. de pe lângă C.C. al P.C.R., fond XIV Franța). Vezi și 1918 la români. *Documente externe...*, vol. II, p. 1210, doc. nr. 400, Telegrama nr. 1624, din 27 octombrie/9 noiembrie 1918, Jusserand către St. Pichon.

La 24 octombrie/6 noiembrie Robert Lansing adresează un mesaj cabinetului român în care îl asigură că Statele Unite vor susține interesele românești la Conferința de pace pentru recunoașterea idealului nostru național. „Guvernul Statelor Unite — se arată în document — va da tot sprijinul ca această țară la Conferința păcii generale să-și cîștige juste sale drepturi politice și teritoriale [...]. Președintele dorește să vă informeze că guvernul Statelor Unite nu pierde din vedere aspirațiunile neamului românesc“, asigurînd în continuare poporul român că nu va neglija să-și întrebunțeze la timpul potrivit influența sa ca drepturile politice și teritoriale legitime ale neamului românesc „să fie obținute și asigurate față de orice năvălire străină“⁸⁷. În răspunsul său, adresat președintelui Wilson, regele Ferdinand arată că poporul român este preocupat de îndeplinirea deziideratului său secular de reîntregire națională⁸⁸.

Declarația guvernului american era o recunoaștere a luptelor și jertfelor făcute de români pe cîmpurile de luptă. În același timp ea era un succes al activității românilor din S.U.A. În primele rînduri ale acestora s-a aflat Vasile Stoica, a cărui activitate multilaterală în Statele Unite, din care am prezentat numai cîteva aspecte, are un profund caracter militant și patriotic.

CONSTANTIN I. STAN

VASILE STOICA'S ACTIVITY IN THE UNITED STATES OF AMERICA FOR THE ACHIEVEMENT OF NATIONAL UNITY

(Summary)

The author reffers to Vasile Stoica's activity within the Roumanian Patriotic Mission which in summer 1917 visited the United States of America. He reveals the complex character of his activity: propagandistic work, conferences and meetings. The author also underlines the patriotic aspect of Vasile Stoica's activity carried out on his own charge in American newspapers and the echoes of his work in American political circles and public opinion.

⁸⁷ Arh. M.A.E.R., fond Conferința de Pace de la Paris 1946, vol. 96, f. 140—141. Comunicatul agenției United Press din 24 octombrie/6 noiembrie 1918; *America*, XIII, nr. 257, din 9 noiembrie 1918, p. 1; Victor S. Mamatey, *op. cit.*, p. 377.

⁸⁸ Charles J. Wopicka, *Secrets of the Balkans Seven Years of a Diplomat's life in the storm centre of Europe*. Chicago, 1921, p. 274—275.

DATE NOI DESPRE UNIUNEA TINERETULUI MUNCITOR DIN ARDEAL ȘI BANAT 1921—1923 (III)*

Sub impulsul hotărîrilor Conferinței generale a tineretului socialist din România din 19—20 martie 1922 se constată o întărire a forțelor revoluționare de tineret din întreaga țară, printre care se înscriu și organizațiile din Ardeal și Banat. La numai câteva zile după Conferința pe țară, dintr-o adresă a Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, datată 26 martie 1922 și adresată Judecătoriei de ocol urbane din Cluj, rezultă că în ultima vreme s-au afiliat Uniunii grupele locale din Baia Sprie și Sf. Gheorghe, iar filialele din Vulcan, Petroșani, Turda, Aninoasa, Oradea, Satu Mare, Călan și Alba Iulia sînt în faza de a-și desemna conducătorii locali¹.

Riposta autorităților, a organelor represive nu a întîrziat. Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, unica organizație revoluționară legală din România, la data respectivă, a devenit ținta persecuțiilor și a prigoanei manifestate prin diverse forme și cu metode diferite. Sub pretextul stării de asediu existente încă în unele regiuni ale țării, autoritățile oficiale au apreciat că activitatea organizației de tineret depășea cadrul legii „Trancu—Iasi”, acționînd în consecință. Încă la 5 mai 1922, Autoritatea industrială a I instanțe a orașului Cluj, prin adresa nr. 1314 trimite o notă către oficiul de plasare Cluj, la care anexează adresa directorului școlilor de ucenici „pentru opinie și sprijinire”. „Credem — se arată în notă — că avînd legea pentru organizarea plasării, înaintarea adresei D-lui Ministru al Industriei ar atrage atențiunea aceluia înalt Minister la împrejurarea că este de dorit o cît mai severă executare a legii atunci cînd și ucenicii industriali încearcă să se organizeze în sindicat”².

Edificator este și Memoriul nr. 31, trimis la 3 aprilie 1922 de către Inspectoratul regiunii Tîrgu-Mureș din Ministerul muncii și ocrotirilor sociale către Inspectoratul central cu sediul la Cluj, care l-a înaintat forurilor superioare din București. „În Transilvania — se scrie în memoriu — chestiunea ucenicilor ca una dintre cele mai însemnate probleme ale industriei aparține, conform legii ungare industriale Art. XVII, Autorității industriale de Instanța I. În virtutea acestei legi Autoritatea industrială este obligată a ține evidența ucenicilor, a mijloei încheierea contractelor lor și a supraveghea prin organele ei ajutătoare educația profesională și morală a viitorilor meseriași, aplanarea diferendelor ivite din nerespectarea contractelor rămînînd în sarcina Comisiei de împăciuire din paragr. 141 respective paragr. 176 din legea citată.

Judecînd după simptomele ce se arată, aceste autorități vor fi puse în scurt timp în imposibilitate de a-și exercita atribuțiunile legale, syndicatele muncitorești tinzînd spre acapărarea lor pe seama syndicatelor.

* Prima și a doua parte a prezentului studiu au fost publicate în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 155—174, respectiv XX, 1983, p. 313—334.

¹ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunalul Cluj, Dosar nr. 2440—1922 (în continuare A.S.C., F.T.C.).

² Ibidem.

Otrava demoralizatoare a propagandei greșite a pătruns deci și în cea mai gingașă și cea mai însemnată chestiune în ceea ce privește garanția bunei dezvoltări a industriei.

În organizațiile muncitorești s-au înregistrat tineri ucenici, a căror lipsă de pregătire îi ține încă strâns legați de obligamentele contractuale luate de măestrul lor.

Ori astăzi când muncitorimea din părțile acestea evoluează mai mult spre stînga, contactul în sindicat al tinerilor ucenici cu muncitorii vîrstnici nu poate fi o garanție sigură că ucenicul plătind nu va apuca calea greșită, care duce la decadență morală și trupească și caracterul lor se formează astfel în mijlocul mulțimei de muncitori mari, cari — după cum se știe — nu discută întotdeauna cu cuvinte alese și cei mai mulți n-au decît cuvinte de ură și batjocură la adresa patronilor, fără a-și da seama de dezastrul ce-l pregătesc astfel industriei.

În Tîrgu-Mureș se arată deja roadele liberei organizări a minorilor, nu tocmai măgulitoare pentru calitatea generației viitoare de muncitori.

Legea sindicatelor îngăduind sindicalizarea muncitorilor sub 18 ani, fără a excepționa pe ucenici, în urma propagandei desfășurate de către muncitori majori tot mai mulți minori ajung în mrejele sindicatului propagator de idei acceptabile numai pentru omul cu judecata formată. În localul de întrunire al sindicatului ucenicul scapă cu desăvîrșire controlului părintesc și uită de respectul ce-l datorează maestrului său. În același timp însă devin și dispozițiile luate în legea menționată cu privire la instrucția profesională și educația morală, căci aplicarea lor se izbește de mentalitatea îndrumată a ucenicului sindicalizat în actualele condițiuni.

Astfel în Tg. Mureș un muncitor rotar — probabil din încredințarea sindicatului — a cutreerat zilele trecute toate atelierele de rotărit îndemnînd ucenicul fără știrea și — în multe locuri — în absența maestrului, ca să se înscrie în sindicat. Apucătura a fost practică și aplicată cu succes. Cînd a[u] aflat despre aceasta, patronii s-au solidarizat și au eschis din lucru timp de 6 luni pe muncitorul agitator. La această măsură, muncitorimea a protestat în bloc, iar dintre ucenici — ca răspuns probabil — unul, apoi trei au părăsit atelierele nevoind să mai continue lucrul.

Aceste exemple triste este de temut că vor prinde și între ceilalți ucenici sindicalizați și vom asista la o serie întreagă de manifestări ciudate asemănătoare cu cele ale elevilor din Rusia practicate la începutul consolidării sovietelor față de instructorii lor.

Pentru curmarea acestui rău pe viitor, cu onoare Vă rugăm să binevoiți a cere și D-voastră aprobarea funcționării unei Comisii mixte de patroni și muncitori pe lîngă Inspectoratul ce-l conduceți care să se ocupe exclusiv cu situația ucenicilor, sperînd că prin acest demers colectiv vom izbuti să desființăm syndicatele »tinerilor muncitori«, cari nu sunt decît niște organizații distrugătoare a tot ce este moral bun în sufletul unui ucenic cu judecată abia în formație.

Inspector Central: Mălai s.s.

Șef de birou: Popp s.s.³

Inspectoratul regiunii Tîrgu-Mureș întocmește adresa nr. 242 pe care o trimite tuturor asociațiilor profesionale aflate în subordine, care bineînțeles se grăbesc să răspundă prin acte în care cer Inspectoratului ca să intervină la forurile superioare pentru a le fi apărute interesele în fața primejdiei organizării tineretului muncitor, a ucenicilor. Un asemenea act este cel trimis la 31 mai 1922 de către Asociația tîmplarilor din Tîrgu-Mureș, act în care se arată că: „1. Sindicalizarea

³ Ibidem.

ucenicilor nu e numai inutilă ci e direct vătămătoare ordinii, căci prin îngăduirea sindicalizării am distruge disciplina în așa măsură încît maestrul instructor nu va mai putea comunica cu elevul său și astfel s-ar crește încă din fragedă etate, un element dușmănos.

2. Sindicalizarea ucenicilor nu reprezintă nici un avantaj industrial, din contră este dăunătoare, căci dacă organizația devine atît de puternică cum o vedem asta la sindicatele muncitorești aceasta distruge și ambiția de a învăța și paralizază năzuința spre progres [...]

Dar după cum dovedește experiența, masa inconștientă a lucrătorilor voește să arunce prin crearea acestui sindicat discordia [între maestru] și ucenicul său, pentru a-și putea asigura ajutorul acestei organizații cînd îi convine să aranjeze sau să ordone vre-o grevă sau boicot și să poată astfel sustrage de la lucru și pe ucenici, pentru a împiedica pe industriașul independent în voința lui de a lucra și pentru sustragerea puterii de muncă ce-i oferă ucenicul.

Cu onoare Vă rugăm Dle Inspector a interveni locului în drept în ceea ce privește această chestiune importantă și a interzice amestecul muncitorilor organizați în chestiunea ucenicilor. Căci noi industriași independenți știm și voim să creștem din ucenicii noștri oameni și muncitori buni și moderni, care mai tîrziu să devină cetățeni buni și industriași de elită. Aceasta însă nu se poate ajunge prin inactivitatea provocată de indisciplină socială, ci numai prin educație cetățenească corespunzătoare⁴.

Ministrul muncii și ocrotirilor sociale, Direcțiunea generală a muncii, prin adresa nr. 1701 din 19 mai 1922 răspunde Inspectoratului muncii din Cluj în legătură cu interpretarea art. 4 din Legea asupra asociațiilor profesionale: „binevoiți a cunoaște că Legea în vigoare n-a hotărît decît asupra dreptului de asociațiune a minorilor mai mari de 18 ani, lucrători formați, cari exercită o profesiune. Mai mari de 18 ani înseamnă cel puțin 18 ani impliniți.

Întrebuințîndu-se cuvîntul de »minor« fără distincțiune între ucenici și lucrători formați, ar rezulta că ucenicii avînd vîrsta de 18 ani impliniți să poată face parte din asociațiunile profesionale. La aceasta se opune însă formal art. 1, 2 și 3 din Lege, care nu admit asemenea asociațiuni decît între cei cari exercită o *profesiune* și sînt salariați, ceea ce nu este cazul ucenicilor, pentru cari nu numai salariul, ci și pregătirea profesională formează obiectul contractului.

Lucrătorul format, chiar mai mic de 18 ani, întrucît exercită profesiunea poate face parte dintr-o asociație profesională, dar dacă e mai mic de 18 ani, are nevoie de autorizație părintească.

Chestiunea se va supune în discuția Comisiunei Legislative, pentru a primi o soluție definitivă în codul muncii⁵.

Între timp, în activitatea tineretului revoluționar din România, a Uniunii, a presei se observă o atitudine mai hotărîtă, mai constructivă. Astfel, în numărul 7 al ziarului „Ifjúmunkás“, apărut la 1 mai 1922, pe lîngă articolele care se referă la sărbătoarea muncii, pot fi citite materiale, apeluri pentru atragerea fetelor în mișcarea de tineret revoluționară, o analiză la obiect asupra muncii tineretului revoluționar, a Uniunii, în mediul sătesc. Începînd cu acest număr ziarul inaugurează o nouă rubrică care publică știri, informații din viața organizatorică a tineretului revoluționar din vechea Romînie. Se publică relatări despre adunarea anuală din 2 aprilie 1922 a grupei locale din București a tineretului socialist, des-

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

pre înființarea la 4 aprilie a celei de a doua grupe a tineretului bucureștean (numită „13 septembrie” în memoria luptelor revoluționare din Dealul Spirii în 1848), precum și despre activitatea grupelor locale din Iași și Caracal.

La rubrica „Viața noastră” este publicată o scrisoare trimisă de mai mulți tineri muncitori din Lupeni, în care aceștia demască exploatarea la care sînt supuși. În fondul de ajutorare al ziarului au fost donate noi sume de către grupurile de tineret ale muncitorilor fierari (300 lei), lemnari (200), ale celor din îmbrăcăminte (200), ale pielarilor (200), ale tipografilor (150), toate din Cluj.

După cum rezultă din rubrica „Știrile Uniunii”, Alexandru Rosenfeld, datorită recrutării sale în armată, își dă demisia din funcția de președinte al Uniunii în care fusese ales de către membrii Uniunii și în care fusese aprobat de autorități. La începutul lunii mai 1922 Uniunea a rămas deci fără președinte⁶.

La două luni de la conferința generală a tineretului socialist, la 22 mai 1922 a avut loc la București o conferință ilegală a cadrelor de conducere ale mișcării revoluționare de tineret consacrată studierii modalităților de manifestare a poziției tineretului față de partidul comunist, cît și față de Internaționala Comunistă a Tineretului, precum și o serie de probleme privind dezvoltarea și consolidarea organizatorică a mișcării. La această conferință au participat: Elena Filipovici, Lucrețiu Pătrășcanu și Nicolae Popescu-Doreanu din partea Comitetului Central provizoriu al Mișcării tineretului socialist, Izsó Iczkovits și Iosif Krebs, ca reprezentanți ai Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, și Iosif Hutschneker din partea Uniunii tineretului socialist din Bucovina. Comitetul Central al Partidului Comunist Român a fost reprezentat de Marcel Pauker⁷.

Cu acest prilej s-a reafirmat situația din ce în ce mai evidentă a organizațiilor tineretului socialist pe principiile Internaționalei Comuniste a Tineretului și recunoașterea rolului conducător al partidului comunist în activitatea tineretului din întreaga țară; în același timp, Comitetul Central provizoriu al Mișcării tineretului socialist din vechea Românie, din care făcea parte și un reprezentant al Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, a fost unanim acceptat ca organ central în acțiunea de desăvîrșire a unificării organizatorice a mișcării revoluționare de tineret din România. „Ținînd seama de situația reală a momentului de față — preciza rezoluția cu privire la raporturile dintre partidul comunist și organizațiile de tineret —, conferința consideră necesar ca organizațiile de tineret să fie *formal* pe deplin autonome și apolitice. Cu toate acestea, organizațiile de tineret trebuie să acționeze în spirit comunist”⁸.

Mentținerea, în continuare, pînă în mai 1924, a principiului autonomiei, și, implicit, titulatura de „tineret socialist” avea la bază aceleași considerente de ordin tactic la care deja ne-am referit. Situația existentă în acel moment, determinată de intensificarea măsurilor represive ale regimului burghez, nu permitea organizației de tineret centralizate la scară națională să apară ca o organizație comunistă, așa cum era ea în realitate. Această tactică suplă a asigurat unitatea rîndurilor organizației, i-a oferit posibilitatea de a acționa, o bună perioadă, în mod legal, de a menține și dezvolta legăturile cu masele largi ale tineretului.

În acest context, de intensificare a măsurilor represive asupra organizației de tineret din Ardeal și Banat, pentru a preîntîmpina, a dejuca și a amîna pe cît posibil lovitura fatală, în spiritul conferinței din 22 mai 1922, s-a hotărît mutarea

⁶ *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 7, p. 10.

⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 3, dosar nr. 600, fila 7.

⁸ Idem, fond 4, dosar nr. 266, vol. 2, fila 24.

sediiului centralei Uniunii de la Cluj la Timișoara, redacția ziarului „Ifjúmunkás” rămânând pe loc, la Cluj.

Pentru ca această stratagemă să fie legalizată, la 22 mai 1922, secretariatul cercual Cluj al Uniunii trimite nota oficială nr. 15 Judecătoriei de ocol Cluj, prin care i se „aduce la cunoștință că Centrala susnumitei Uniuni s-a mutat la Timișoara, fiind că membrii Centralei sunt acolo în mai mare număr...”

Aici s-a înființat un secretariat cercual și s-a numit ca secretar cercual dl. K. Wolf cu locuința în Calea Moșilor 40 și ca casier dl. Niculae Iacob cu locuința în str. Minorităților nr. 4.

Cu ocazia aceasta avem onoare a vă reclama că conducătorii grupei locale aleși din nou sunt [cei] care urmează: Moritz Izsák — președinte, Niculae Iacob — casier și secretar, Löwinger Abraham — bibliotecar, D. Fried — notar”.⁹

Printr-o altă notă, din 27 mai 1922, este declarată și noua conducere a grupei locale din Tirgu-Mureș, formată din: Maurițiu Klein, Eugen Iacobovici, Iuon Buxar, Mihai Iacobovici, Adalbert Krausz, E. Lazăr, Ștefan Monai, iar la 8 iunie 1922 cea a grupei locale din Oradea alcătuită din F. Urs, Szabó László, Roth Ferencz, Abraham Márton, Simonyi Jenő¹⁰.

La 1 iunie 1922 a apărut numărul 8 al ziarului „Ifjúmunkás”, care consacră câteva pagini întregi problematicii apropiatului Congres al sindicatelor de la Sibiu și poziției pe care trebuie s-o adopte aici tineretul muncitor, dată fiind importanța, în acel timp, a organizării sindicale a proletariatului din România. Scindată și pe plan politic și pe plan profesional, clasa muncitoare va acționa cu hotărâre în direcția realizării unității sindicale, factor important de luptă împotriva ofensivei patronale. Toate partidele muncitorești, trecând peste deosebirile de principii și de tactică, au stăruit pe lângă cele două centre sindicale — Comisia generală (București) și Consiliul general (Cluj) — să-și intensifice eforturile pentru alcătuirea unei platforme comune, să pregătească și să țină un congres general, care să realizeze unitatea sindicală pe plan național.

Acceptarea de către toate organizațiile a principiului autonomiei sindicale a facilitat progresul în direcția înțelegerii. Plenara Comisiei generale, ținută la Brașov în ziua de 5 februarie 1922, a acceptat din nou acest principiu și a adoptat hotărârea ca și membrii de partid să poată ocupa posturi de răspundere în organele sindicale, dar să activeze numai pe linie sindicală¹¹. Aceleași hotărâri le adoptă, la 22 februarie 1922, și Comisia regională a sindicatelor din Banat.

În zilele de 25—26 martie 1922 s-a ținut la Cluj o ședință în legătură cu modalitățile de realizare a unificării mișcării sindicale cu patru reprezentanți din partea Consiliului general și patru din partea Comisiei generale. Ea a hotărât convocarea Congresului sindical în orașul Sibiu la 4—5 iunie 1922, a stabilit ordinea de zi a acestuia, modul de reprezentare a organizațiilor sindicale și de tineret și o serie de detalii privind ținerea congresului.

Aceeași hotărâre de realizare a unității sindicale a fost exprimată și de conferința regională a sindicatelor din Banat ținută în zilele de 23—24 aprilie 1922.

Punctul 6 de pe ordinea de zi a acestei conferințe regionale a fost consacrat problemelor legate de mișcarea tinerilor muncitori, raportor fiind Iczkovits, care a militat pentru totala egalitate în drepturi a tinerilor cu cei vîrstnici, prezentînd

⁹ A.S.C., F.T.C., dosar nr. 2440—1922.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ M. C. Stănescu, *Mișcarea muncitorească din România. 1921—1924*, București, 1971, p. 142—143.

și un proiect de rezoluție în acest sens, avînd cinci punote, și aprobat în unanimitate de participanții la conferință¹².

Din coloanele ziarului aflăm despre noi aderări la grupele locale ale Uniunii, a tinerilor muncitori din Valea Jiului, de la Lupeni, Petroșani, Vulcan, Lonea. Se aduc informații prețioase despre activitatea tinerilor muncitori organizați din Alexandria, București, Turnu-Severin, Ploiești, Galați, Constanța, împreună cu știrile din cadrul organizațiilor locale din Timișoara (unde numărul membrilor a ajuns la 1100), Arad, Oradea.

Ziarul publică un cald salut tovărășesc, de luptă, gazetei „Arbeiter Jugend”, organ în limba germană al tineretului muncitor din Bucovina, avînd ca redactor pe tînărul intelectual socialist Lothar Rădăceanu. Noul organ de presă, care a apărut la 1 iunie 1922, venea să întărească activitatea publicistică a tineretului muncitor desfășurat pînă acum de ziarele „Tineretul socialist” și „Ifjúmunkás”¹³.

Lucrările Congresului sindical de la Sibiu s-au deschis la 4 iunie. Au participat 175 de delegați reprezentînd 41.391 de membri de sindicat din toate regiunile țării, inclusiv reprezentanți ai tineretului muncitor. Chiar din prima zi s-au iscat discuții legate de statuarea calității de membru participant al Congresului cu drept de vot pentru tinerii muncitori.

Din relatarea unui organ de presă rezultă că „în virtutea hotărîrii comisiei de unificare Uniunea tineretului muncitor poate fi reprezentată prin 5 delegați cu tot atîtea mandate, și acești delegați au drept de vot și de cuvînt asupra oricărui punct de pe ordinea de zi. Magyari Lajos (Timișoara) a propus ca delegații tineretului muncitor să aibă drept la discuții și vot numai în problemele legate de tineretul muncitoresc.

Delegatul tineretului muncitor din Timișoara, Anton Ballauer, și-a exprimat mirarea pentru faptul că Magyari se prezintă în fața congresului pe țară cu o asemenea propunere, știut fiind faptul că la congresul teritorial din Banat, al cărui membru a fost și Magyari, s-a pronunțat hotărîrea potrivit căreia tinerii muncitori delegați sînt considerați ca avînd aceleași drepturi, și a îndrumat delegații Banatului să facă demersurile necesare în acest sens în fața Congresului de la Sibiu. Protestează împotriva faptului că Magyari, ca delegat al muncitorimii din Banat, nu numai că nu procedează în sensul hotărîrilor de la Timișoara, dar acționează chiar împotriva lor.

La discuții au mai participat Damian B. (Ălănescu N.) (București), Gaidosch R. (Cernăuți).

Tovarășul președinte Bartha a curmat discuțiile arătînd că în această chestiune comisia de unificare a prejudiciat congresul, întrucît a convocat congresul pe baza hotărîrii că delegații tineretului muncitor au 5 mandate și dreptul la discuții și vot asupra tuturor chestiunilor. Aceasta însă nu se mai poate schimba acum. Măcar că în presă au apărut în acest caz știri contradictorii (Arbeiter Zeitung), aceasta nu schimbă esența problemei. Și ziarele muncitorești pot greși. În cazul acesta, ca urmare a cuvîntelor președintelui, congresul a trecut la ordinea de zi...

O altă sarcină pe care a primit-o consiliul sindical a fost problema tinerilor muncitori. Sindicatul de-abia dacă a putut sprijini pe tinerii muncitori din România veche, care, în tot timpul, nu au avut ceva mai bun de făcut, decît să defăimeze activitatea sindicatului în fața muncitorimii. Totuși nu am ținut cont de

¹² *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 8, p. 2.

¹³ *Idem*, p. 8.

aceasta, am încercat să-i aducem pe calea cea bună și să-i capacităm să ia hotărârea de a realiza legătura cu Uniunea tinerilor muncitori din Ardeal. Numai atitudinea fermă a consiliului sindical a reușit să-i convingă că eliberarea tineretului muncitor este posibilă și pe lângă mișcarea sindicală [...]

Tinărul muncitor Friedmann (Cluj) arată metodele folosite de consiliul sindical față de tinerii muncitori din Regat; i-au exclus din sediile organizațiilor muncitorești, i-au împiedicat să-și răspîndească de acolo ziarele. Așa nu pot fi convinși tinerii muncitori. În schimb nici măcar nu s-a pus în discuție ziua de muncă de 8 ore, apărarea tinerilor muncitori. Atunci cînd doresc să realizeze unitatea în spirit marxist, trebuie să se acorde tinerilor muncitori deplina egalitate în drepturi [...].

Tovarășul Nicolae (Popescu) Doreanu (București), arată că respinge acuzația adusă tinerilor muncitori: Tinerii muncitori își valorifică critica îndreptățită față de trei propuneri: 1) organizația muncitorească nu poate conduce o luptă paralelă cu o organizație neafiliată. 2) Conducătorii sindicali nu pot să fie conducători de partid. 3) Numai »Viața sindicală« este o foaie muncitorească. Față de aceste hotărâri au luat poziție. Ultima plîngere a tinerilor muncitori este faptul că ei au fost excluși de la acest congres.

Tovarășul (Marcel) Pauker (București): Nu tinerii muncitori, ci consiliul sindical a dus o muncă distructivă¹⁴.

Pînă la urmă, după discuții și dezbateri, Congresul sindicatelor din Sibiu, la propunerea organizației de tineret, a reglementat relațiile dintre sindicate și organizațiile de tineret concretizate în 6 puncte, dintre care cel de-al treilea subliniază: „Insuflețirea și autojertfirea tineretului muncitoresc în lupta de clasă revoluționară, în urma situației sale economice și a specificului său psihic, sînt mai mari ca acelea ale muncitorimii adulte. De aceea, din punctul de vedere al luptei de clasă economice și al dezvoltării și întăririi sindicatelor, este necesară: realizarea egalității în drepturi a tineretului muncitoresc în cadrul organizațiilor economice pentru a înlătura contradicțiile existente încă între exploatați și exploataitori, participarea activă a tineretului muncitoresc alături de proletariatul adult în faza de azi a luptei de clasă ascuțite, în lupta împotriva ofensivei unitare a capitalului”¹⁵.

La numai cîteva zile după Congres, Uniunea tineretului muncitor din Ardeal și Banat este ținta unui atac direct din partea autorităților burgheze, concretizat în adresa Ministerului muncii și ocrotirilor sociale, nr. 2413 din 10 iunie 1922. Trimisă Inspectoratului Muncii Cluj, adresa notează: „Domnule Inspector, La nr. 225/1922, avem onoare a vă face cunoscut că sunteți autorizat a deferi justiției cazul Uniunii tinerilor muncitori din Ardeal și Banat, în conformitate cu art. 45 din legea Asociațiunilor Profesionale. Director general Constantin Stănescu, Director Rusescu”¹⁶.

În consecință, inspectorul central la Inspectoratul muncii Cluj, Chirilă, la 14 iunie 1922 înaintează președintelui Tribunalului din Cluj o adresă oficială în care se arată: „Judecătoria de ocol din Cluj sub no. 10603 din 28 noiembrie 1921 a înscris în registrul sindicatelor profesionale »Uniunea Tinerilor Muncitori din Ardeal și Banat« dobîndind astfel personalitate juridică.

În baza acestei înscriseri a Uniunei și în virtutea art. 60—62 din Legea asupra sindicatelor profesionale s-au constituit sindicate profesionale în Cluj, Lupeni, Vul-

¹⁴ *Munkás, săptămînal muncitoresc, Arad, an. III, nr. 24, 11 iunie 1922.*

¹⁵ *Documente din istoria partidului comunist și a mișcării muncitorești revoluționare din România. 1921—1924, București, 1970, p. 255.*

¹⁶ A.S.C., F.T.C., dosar nr. 2440—1922.

can, Petroșani, Turda, Tîrgu-Mureș, Baia Mare, Aninoasa, Oradea Mare, Satu Mare, Călan, Alba Iulia, Brașov, Arad, Timișoara.

Inspectoratul Muncii al Regiunii Cluj — conformîndu-se Articolului 23 din această Lege și ordinului Ministrului Muncii nr. 25316 din 1921, precum și în urma nenumăratelor reclamații făcute în contra acestei organizații de către autoritățile administrative din Cluj și din alte orașe din Transilvania —, a făcut o amănunțită inspecție la această Uniune și la Sindicatul din Cluj a tinerilor muncitori, cînd a constatat că această organizație muncitorească — deși este recunoscută ca persoană juridică — nu este constituită conform legii asupra sindicatelor profesionale, statutele ei nu îndeplinesc următoarele condiții impuse prin Lege:

1. Din numărul membrilor acestei Uniuni circa 80% sînt ucenici;

Art. 1, 2 și 3 din Lege admite asociațiunea numai între acei cari exercită o „profesiune” și sînt „lucrători salariați” ceea ce nu este cazul ucenicilor, pentru cari nu numai salariul, ci și pregătirea profesională formează obiectul contractului.

Ucenicul nu este salariat și nici decum nu exercită o profesiune, aceasta este indiscutabil, deci ucenicii nu au dreptul de a se sindicaliza, ei nu cad în prevederile legii.

2. Fac parte din aceleași sindicate ale Uniunii Tinerilor Muncitori, ucenici și salariați din mai multe branșe; mai mult în sindicatul din Cluj sînt studenți din liceu (particulari) și studenți universitari.

Art. 2 din Lege admite dreptul de a se constitui în sindicate profesionale numai persoanele fizice sau morale cari *»exercită aceeași profesiune, profesiuni similare sau conexe«*.

Uniunea Tinerilor Muncitori contravine acestei dispozițiuni legale.

3. Majoritatea covârșitoare a membrilor au etatea de la 13 la 18 ani.

Legea în vigoare hotărăște numai asupra dreptului de asociație a minorilor mai mari de 18 ani, lucrători formați, cari exercită o profesiune.

Sub 18 ani se pot sindicaliza numai muncitorii formați, însă cu autorizația reprezentanților lor legali. (Art. 4 din Lege). Muncitorii din această Uniune nu au astfel de autorizații.

Și din aceste considerente Uniunea nu poate funcționa mai departe.

4. Conducătorii Uniunii și în special a sindicatelor nu întrunesc condițiile cerute de Art. 21 din Lege, aceștia fiind minori.

5. Rostul sindicatelor profesionale este *»studiul, apărarea și dezvoltarea intereselor profesionale«*.

Așa dar, un sindicat profesional are îndatorirea de a *»studia«* mijloacele cele mai bune pentru a îmbunătăți situația *materială* și *morală*, precum și cunoștințele profesionale ale membrilor; are îndatorirea de a *»apăra«* interesele profesionale ale membrilor față de atingerile nedrepte aduse lor; în cele din urmă, ia măsuri pentru *»dezvoltarea«* interesului profesional prin școli de educare profesională, prin ateliere de ucenici, prin conferințe etc.

Uniunea de față și comisiile ei fiind compuse din copii, nu poate realiza nici unul din scopurile legii arătate mai sus și precizate și în art. 28 din lege. Nici mijloacele materiale nu le pot avea fiind că ucenicii nu plătesc cotizațiile, dar mai mult decît aceasta, lipsește absolut seriozitatea și capacitatea conducătorilor (ei însuși copii) de a întreprinde și executa îndatoririle așa de mari și grele ce le impune legea unei organizații profesionale.

6. Sindicalizarea ucenicilor a găsit-o legiuitorul de inutilă fiindcă avem școale de ucenici ale Statului și ale comunelor unde ucenicii primesc educația necesară de la profesori și învățători; a găsit-o mai departe vătămătoare ordinei, căci prin

ingăduirea sindicalizării am distruge disciplina în așa măsură, încît maestrul instructor nu va mai putea comunica direct cu elevul său și astfel s-ar crește — încă din fragedă etate — un element dușmănos.

7. Fac parte și fete tinere (13—15 ani) din această organizație lipsită de conducere serioasă, ceea ce face ușor ca întrunirile sindicatelor să se transforme în ocaziuni și prilejuri de completă imoralitate și demoralizare a membrilor.

În conformitate cu autorizația dată Inspectoratului Muncii Cluj sub no. 2413 din 10 iunie 1922 a Ministerului Sănătății Publice, al Muncii și Ocrotirilor Sociale anexată aici în original, am onoarea a Vă ruga ca din motivele mai sus arătate, să binevoiți — în sensul art. 45 din Legea asupra Sindicatelor Profesionale — a pronunța dizolvarea Uniunii Tinerilor Muncitori înregistrată la Judecătoria de ocol din Cluj sub no. 10603 din 28 octombrie 1921.

Totodată am onoare a Vă înainta aci anexat, patru proteste în contra acestei Uniuni, adresate Inspectoratului Muncii, de către diferite autorități, din cari reiese clar cum o privesc autoritățile pe această organizație.

Cluj, la 14 iunie 1922

Inspector central, Chirilă¹⁷

În timp ce Ministerul Muncii, Judecătoria de ocol urbană Cluj, Inspectoratul Muncii Cluj adunau probe peste probe, trimiteau adrese, citații, avize punînd la cale interzicerea activității Uniunii, aceasta, împreună cu organul ei de presă „Ifjűmunkás“, făcea serioase pregătiri în cadrul frontului conjugat al tineretului revoluționar din România pentru rezolvarea în bune condiții a problemei fundamentale care continua să frămînte mișcarea de tineret: pregătirea lucrărilor congresului general, care urma să consfințească unificarea organizatorică definitivă a întregii mișcări revoluționare de tineret din România într-o organizație comunistă unică. În acest sens au loc noi întâlniri, discuții, conferințe ale organizațiilor regionale, care, prin hotărîrile adoptate, au însemnat, de fiecare dată, pași înainte pe linia înlăptuirii acestui obiectiv important.

Efervescența revoluționară din vara anului 1922 a fost facilitată și de amnistia din 4 iunie 1922 (care însemna, de fapt, recunoașterea legalității P.C.R.), cînd din închisori au ieșit un important număr de militanți comuniști, vîrstnici și tineri. Acest fapt a oferit partidului și mișcării revoluționare de tineret posibilități de a se trece la o muncă susținută și la organizare cu forțe sporite. Experiența și capacitatea celor eliberați, îmbinată cu experiența dobîndită în activitatea grea dusă timp de un an de cei aflați în libertate, constituiau argumente autentice pentru o activitate lărgită.

În presă ori la diferite adunări publice, militanți de seamă ai partidului, ai mișcării de tineret au subliniat dorința comuniștilor de a desfășura o activitate legală, publică, conformă cu interesele majore ale poporului român. Desigur, era evident, declarat deschis, că în cazul interzicerii activității sale, P.C.R., organizația revoluționară de tineret își vor continua activitatea în ilegalitate.

Legat de aceasta, „Ifjűmunkás“, în numărul său din 1 iulie 1922, publică o listă întregă cu tineri muncitori eliberați din închisoarea militară din București în urma amnistiei: Elena Filipovici, Iacob Schein, Sofica Petrovan, Moscu Kohn (Gheorghe Stoica), Eufrosina Cotor, Marcel Blumenfeld, Petre Simon, Ignat Rotmann, Iulius Margulies, Fehér Etel, Alexandru Marinescu, Lévai Károly, Ioan Unde, Sajamon József, Ioan Felican, Rozenberg Nándor, Gheorghe Mănescu, Berger Imre, Gheorghe Vilciu, Hajdu Lajos, Ioan G. Schweicz, Krebs Iosif, Gheorghe Lăzărescu, Iczkovits Izsó, Constantin Niculescu, Moise Zerebriev, Timotei Marin, Singer, Eli-

¹⁷ Ibidem.

sabeta Nistor, Hutsnekker Iosif¹⁸. Salutînd reîncadrarea în activitatea revoluţionară a celor ieşiţi din închisoare, ziarul notează că acest fapt marchează o nouă perioadă în munca de reorganizare, publicînd totodată ştiri îmbucurătoare despre activitatea impulsionată a organizaţiilor de tineret din Bucureşti, Bîrlad, Fălticeni.

Un grup dintre tinerii militanţi revoluţionari eliberaţi din închisoare (Elisabeta Nistor, Fehér Etel, Berger Imre, Salamon, Lévai, Iczkovits, Hajdu, Krebs, Rozenberg) publică în acest număr al ziarului o chemare la luptă, în care, după ce salută întreaga tabără a tinerimii muncitoare din România, fac apel la ridicarea pe o nouă treaptă a luptei clasei muncitoare, pe planul calităţii ideologice, revoluţionare¹⁹.

În spiritul acestor idei sînt redactate şi publicate „Principiile de organizare” pentru conducerile centrale, teritoriale şi locale în preambulul cărora se specifică: „Comitetul central executiv provizoriu completat al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal şi Banat, pînă la şedinţa consiliului central al organizaţiilor tineretului muncitor din Ardeal şi Banat care va avea loc în luna august va organiza, pe baza următoarelor principii, organizaţiile de tineret deja existente şi pe cele ce se vor mai înfiinţa precum şi secretariatele teritoriale;

1. Structura organizaţiei (organizarea grupelor de cinci, grupele locale, secretariatul teritorial, conducerea centrală);

2. Directive privind organizarea şi activitatea redactorului central şi comisiei de presă precum şi a comisiilor de presă a grupelor locale din provincie;

3. Directive privind organizarea şi activitatea organizatorică, culturală şi educativă a grupelor locale din provincie;

4. Munca culturală şi educativă, pregătire profesională, munca administrativă, probleme noi ale muncii administrative în organizaţiile teritoriale şi locale”²⁰.

Tot acum este publicat şi textul proiectului de rezoluţie privind reglementarea relaţiilor dintre sindicate şi organizaţiile de tineret, votat la Congresul sindical de la Sibiu din 4—7 mai 1922. La 1 iulie se dă publicităţii şi documentul privind convocarea unei conferinţe regionale a organizaţiilor de tineret din cadrul Uniunii pentru zilele de 4—5 august 1922 la Timişoara cu următoarea ordine de zi:

1. Rapoarte oficiale
2. Reorganizarea Uniunii
3. Problema presei
4. Problema unităţii
5. Pregătirea Congresului
6. Propuneri.

La conferinţă urma să participe întregul efectiv al Comitetului executiv provizoriu al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal şi Banat, un membru din Cluj al conducerii centrale, doi membri ai Comitetului Central din Bucureşti, cîte un reprezentant al secretariatelor teritoriale, cîte un delegat al organizaţiilor de tineret din Bucovina şi Basarabia cu caracter informativ, cîte un delegat al organizaţiilor locale din Timişoara, Cluj, Arad avînd drept la cîte 3 voturi, cîte un delegat al grupelor din Tîrgu-Mureş şi Oradea avînd dreptul la cîte 2 voturi, cîte un delegat al celorlalte organizaţii locale cu dreptul la 1 vot şi un delegat al Consiliului sindical pe ţară cu dreptul de vot deplin²¹.

¹⁸ *Ifjűmunkás*, an. I, nr. 9—10, 1 iulie 1922, p. 15.

¹⁹ *Idem*, p. 2.

²⁰ *Idem*, p. 4.

²¹ *Idem*, p. 12.

Evenimentele se precipită. Atacul la Tribunalul împotriva Uniunii prinde contururi tot mai precise. La 8 iulie 1922 Tribunalul Cluj, prin judecătorul desemnat Eneea Munteanu, „la cererea Inspectoratului Muncii Cluj pentru a pronunța dizolvarea Uniunii Tinerilor Muncitori în sensul art. 45 a legii asupra sindicatelor profesionale Tribunalul defige pertractarea pe 13 iulie 1922 la oare 9 d.m. în edificiul Palatului justiției, et. III, sala 147 la care sinteți citați a vă prezenta sub urmările legale:

- 1) Parchetul Tribunalului Cluj
- 2) Inspectoratul Muncii al regiunii Cluj
- 3) Sindicatul profesional al Tinerilor muncitori, Cluj, Piața Unirii 9²².

Examinînd cu promptitudine această situație devenită critică, reprezentanții Mișcării tineretului socialist din vechea Românie și ai Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat reușiți la București în ziua de 12 iulie au hotărît transformarea conferinței organizațiilor din Transilvania și Banat, programată pentru 4—5 august 1922, în congres, unde să se adopte măsura privind reorganizarea pe baze economice și culturale a secțiilor locale. În privința unificării, cei prezenți au stabilit ca punctul de vedere oficial și definitiv al organizației din Transilvania și Banat să fie acela exprimat de Congresul de la Timișoara. Se publică înștiințarea Comitetului executiv provizoriu al Uniunii tineretului din Ardeal și Banat privind convocarea conferinței regionale²³.

Între timp, la 13 iulie 1922 a avut loc la Tribunalul din Cluj prima dezbatere publică verbală în procesul de desființare a Uniunii.

Prezent din partea Uniunii, Kappel Wolf a cerut Tribunalului un răstimp de 28 de zile „pentru a se putea studia cauza și pentru a putea da răspuns în scris referitor la cele din acțiune”. Deoarece Parchetul nu ridică obiecțiuni, Tribunalul acordă din oficiu o amănare de 20 de zile „pentru a putea studia cauza și depune răspunsul cu eventualele dovezi în scris”²⁴.

Luna iulie este consacrată pregătirii conferinței de la Timișoara și căutării unor posibilități reale de a pătrunde, mai ales prin intermediul organelor de presă, cît mai adînc în rîndurile tineretului muncitor din întreaga țară, promovînd chiar ideea înființării unei mișcări de cercetași-pionieri în rîndurile celor mai mici elevi²⁵. Începînd cu numărul din 1 august 1922 al ziarului „Ifjúmunkás” se publică un supliment intitulat „Copil de proletar”, scris atractiv, cu talent, dedicat celor mai mici dintre proletari: copiii. Ideea cîștigă aderenți, inițiativa este remarcată și de alte organe de presă muncitorești, care publică note elogioase despre această inițiativă inedită pentru țara noastră a unui organ de presă al tineretului muncitor²⁶.

Activitatea organizațiilor locale în luna iulie cunoaște o creștere remarcabilă, printre cele mai active numărîndu-se cele din Cluj, Timișoara, București, Cîmpina, Dej, Lupeni, Arad, Aradul nou, Fălticeni, Galați²⁷.

La Congresul Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, care s-a ținut la Timișoara în zilele de 4—5 august 1922, în sala mare a căminului muncitoresc din strada Dragalina, au participat, pe lângă delegații organizațiilor locale, și membri ai Comitetului Central, cîte un reprezentant al Comitetului Central al

²² A.S.C., F.T.C., dosar nr. 2440—1922, p. 77.

²³ *Tineretul socialist*, 31 iulie 1922.

²⁴ A.S.C., F.T.C., dosar nr. 2440—1922.

²⁵ *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 9—10, 1 iulie 1922.

²⁶ *Munkás*, 20 august 1922.

²⁷ *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 11, 1 august 1922.

Mișcării tineretului socialist, al Consiliului general sindical și al sindicatelor din Banat. După estimările unuia dintre participanți, Anton Ballauer, numărul congresiștilor a atins cifra de aproximativ 50, dintre care cei mai mulți, neavînd unde să fie găzduiți, au dormit în localul căminului muncitoresc pe niște culcușuri improvizate din pături — își amintește Anton Ballauer.

Congresul a reafirmat identitatea de interese, atmosfera de lucru și colaborarea rodnică statornicită între cele două organizații după conferința din martie 1922 și a adoptat o serie de hotărîri menite să întărească și să dezvolte această colaborare, să înlăture vechile forme organizatorice și să realizeze de fapt unificarea organizatorică a mișcării revoluționare, comuniste de tineret din România.

Din analiza raporturilor tineretului cu organizațiile politice și profesionale ale clasei muncitoare, congresul a afirmat punctul de vedere care corespundea, de altfel, celui adoptat de Mișcarea tineretului socialist din vechea Românie încă din vara anului 1921, potrivit căruia, date fiind condițiile existente, „numai autonomia și neutralitatea față de toate curentele politice se impune a fi acceptate”²⁸.

În ceea ce privește relațiile cu mișcarea sindicală, congresul a considerat că se impune o strînsă colaborare între cele două organizații în lupta comună pentru revendicări economice și reforme imediate, subliniind însă necesitatea obținerii din partea sindicatelor a completei libertăți de acțiune cultural-educativă.

Deoarece activitatea organizațiilor de tineret din Transilvania și Banat era mult îngreunată de prevederile legii „Trancu—Iași”, iar organele siguranței persistau în încercările lor de a dizolva Uniunea tineretului muncitor de aici, congresul a dat indicația transformării ei într-o organizație cultural-economică, pentru a putea astfel activa nestingherită în continuare, încercîndu-se și în acest fel dejuccarea autorităților, ceea ce a și reușit pentru un timp. Congresul a dat mandat unei comisii formate din cîte un delegat al organizațiilor din Vechiul regat, Transilvania, Bucovina și al Consiliului general al sindicatelor să elaboreze noile statute și să le înainteze spre aprobare Ministerului de interne²⁹.

Deosebit de importante au fost hotărîrile adoptate de congres în privința unificării. Rezoluția adoptată cu acest prilej hotărîa trimiterea a doi delegați ai Comitetului Central al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat în colectivul de lucru stabilit de conferința din martie 1922, care să pregătească împreună congresul de unificare, ce urma să confirme doar o stare de fapt.

Pînă la convocarea acestui congres trebuia să se realizeze unificarea organizațiilor din Transilvania, Banat și Bucovina, a căror activitate și cadru organizatoric prezentau unele trăsături comune. „Așa dar — preciza un raport de activitate din acea perioadă al C.C. al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat — unificarea este astăzi un fapt împlinit, congresul care se va ține la 14—15 octombrie (1922) la Brașov sau Sibiu neavînd decît s-o confirme”³⁰.

Congresul a dat indicația să se redacteze un program de acțiune concretă și curentă privind propaganda și organizarea tineretului de la sate. De asemenea, congresul a hotărît organizarea între 2 și 10 septembrie 1922 a unei săptămîni de propagandă și agitație, hotărîre la care s-a raliat și Ion Roșianu, reprezentantul Mișcării tineretului socialist din vechea Românie, și a ales noul Comitet Central al Uniunii.

Desfășurîndu-și lucrările în spiritul hotărîrilor adoptate de conferința generală din martie 1922, Congresul Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Ba-

²⁸ *Tineretul socialist*, 13 august 1922.

²⁹ C. Petculescu, *Crearea Uniunii Tineretului Comunist*, București, 1972, p. 232.

³⁰ *Ibidem*.

nat a contribuit în mod hotărîtor la definitivarea procesului de unificare organizatorică a mişcării revoluţionare de tineret pe întreaga ţară.

Importante contribuţii documentare la istoria acestui congres de referinţă pentru mişcarea revoluţionară de tineret din ţara noastră pot fi găsite în numărul 12 din 1 septembrie 1922 al ziarului „Ifjűmunkás“, consacrat aproape în întregime acestui eveniment. Într-un cuprinzător articol intitulat „Despre cel de al doilea congres al nostru“ se concluzionează că acest congres „a pus bazele organizaţiilor de masă pe principiul luptei de clasă a tineretului muncitor şi prin aceasta a facilitat cîştigarea maselor largi de tineri muncitori în lupta cultural-economică“³¹.

După cum rezultă din procesul-verbal publicat în ziar, congresul a fost deschis la 4 august 1922 orele 10 a.m. de către Krebs Iosif, prezidiul fiind format din: K. Wolf (preşedinte), Ion Roşianu (Bucureşti), Hajdu Lajos (Cluj) vicepreşedinti, Krebs Iosif şi M. Iczkovits (Timişoara) secretari.

Punctul cel mai important al ordinii de zi, al şaselea, a fost cel intitulat „Problema unificării“, raportor fiind tînărul muncitor clujean Nicolae Orosz (Niculescu), care prezintă şi proiectele de rezoluţii din care rezultă că tineretul muncitor din Ardeal şi Banat, precum şi cel din Regat, Basarabia, Bucovina, Dobrogea, aflat într-o largă efervescenţă revoluţionară, este supus terorii autorităţilor burgheze, care vor să distrugă organizaţiile tineretului situate pe principiul luptei de clasă. Tocmai de aceea, congresul „declară că din punctul de vedere al supraîieuirii şi dezvoltării organizaţiilor tinerilor muncitori din România, consideră necesară unificarea în cel mai scurt timp a tuturor organizaţiilor existente în ţară şi în acest sens indică şi solicită conducerilor centrale ale uniunilor să purceadă la lucrările pregătitoare“³².

Din noul Comitet Central al Uniunii ales la acest congres au făcut parte: Hajdu Lajos — preşedinte, Krebs Iosif — vicepreşedinte, M. Iczkovits — secretar, Rozenbaum Ida — casieră, M. Kővágó şi L. Szabó — controlori, Nicolae Orosz (Niculescu), Anton Ballauer, I. Csernyátszki — membri, Illés şi Fischer — membri supleanţi, Iczkovits Izsó, Kappel Wolf, I. Donáth, Réthy Iuliu secretari teritorialii³³.

La cîteva zile după Congresul de la Timişoara, la 18 august 1922, în spiritul celor hotărîte aici în problema unificării, au loc noi întîlniri concrete de lucru între fruntaşii mişcării revoluţionare de tineret din ţara noastră la Bucureşti, cu participarea lui Lucreţiu Pătrăşcanu, I. Roşianu, A. Iacobescu, Gh. Stoica, I. Hutschneker, I. Krebs, R. Gaidesch, I. Iczkovits, N. Orosz (Niculescu), Lothar Rădăceanu. La această consfătuire de lucru se hotărăşte convocarea congresului de unificare la Sibiu, pentru data de 6—7—8 octombrie 1922, cu următoarea ordine de zi: 1. Rapoartele Uniunilor 2. Probleme ale unificării. Raportor: Lothar Rădăceanu (Bucovina) 3. Reorganizarea. Raportor: Hajdu (Ardeal) 4. Autonomia. Raportor: Lucreţiu Pătrăşcanu (Bucureşti) 5. Presa. Raportor: Ion Roşianu (Bucureşti) 6. Alegerea conducerii centrale 7. Propuneri şi interpelări.³⁴

Înainte cu două zile de această convorbire, la 16 august 1922, a avut loc consfătuirea preliminară comună a reprezentanţilor organizaţiilor de tineret din Transilvania, Banat şi Bucovina, la care au participat, printre alţii, Lothar Rădăceanu, Iczkovits, Mehler, Bojaschewski, care au votat o moţiune din care cităm:

„1. La punctul unirea cu Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal şi Banat şi Uniunea Tineretului Muncitor din Bucovina, hotărăsc, pînă la Congresul gene-

³¹ Ifjűmunkás, an. I, nr. 12, 1 septembrie 1922, p. 1.

³² Idem, p. 3.

³³ Ibidem.

³⁴ Idem, p. 9.

ral al țării și unificarea definitivă, înființarea unei comunități provizorii de muncă pe baza principiilor următoare. Comunitatea de muncă privește toate treburile comune (acțiuni și presă). Autonomia uniunilor se păstrează în întregime.

Amândouă uniuni delegă câte doi reprezentanți imputerniciți în mod special într-un comitet de acțiune, care se va întâlni din când în când la un loc stabilit din timp. Invitarea se poate face de amândouă părțile și trebuie să conțină ordinea de zi și eventualele propuneri.

Hotărârile acestui comitet de acțiune trebuie să fie unanime pentru a fi valabile și sînt obligatorii pentru ambele părți.

Convenția așa încheiată n-are repercusiuni la dreptul membrilor, la acțiuni locale și presa proprie.

La punctul presă:

1. Ziarul „Arbeiter Jugend” apare de la 1 septembrie a.c. sub îngrijirea comunității de muncă a Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat și Uniunea Tineretului Muncitor din Bucovina, scos ca nr. 4 din partea Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat³⁵.

În perioada următoare acțiunile pregătite și desfășurate în cadrul „Săptămîinii de propagandă”, hotărîtă la Congresul de la Timișoara, au antrenat organizațiile de pe întreg cuprinsul țării, ele desfășurîndu-se conform unui plan unitar. S-a stabilit ca, în această perioadă, în toate organizațiile locale manifestările cultural-artistice să se încheie cu mari întruniri ale tineretului organizat sau neorganizat. Pentru reușita deplină a „Săptămîinii de propagandă” au fost editate și răspîndite în întreaga țară peste 10 000 de exemplare de apeluri și manifeste.

În vederea aceluiași scop, Comitetul Central al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat a elaborat un program concret de desfășurare a acțiunilor, care a fost trimis tuturor organizațiilor sale locale. În cadrul acestor săptămîni au loc ample întruniri și mitinguri ale tineretului pentru organizare, împotriva măsurilor represive antimuncitorești. Totodată, tineretul era chemat să intensifice strîngerea de fonduri bănești pentru susținerea organelor de presă ale mișcării revoluționare de tineret „Tineretul socialist”, „Ifjűmunkás”, „Arbeiter Jugend”.

În pofida interzicerii întrunirilor, cit și a arestărilor care au fost operate în unele localități (Valea Jiului, București, Iași), „Săptămîna de propagandă” a constituit un real succes în opera de organizare a tineretului revoluționar.

În perioada următoare, în întreaga țară s-a desfășurat o susținută activitate de propagandă și de pregătire a lucrărilor congresului general de unificare, care, în concepția militanților revoluționari, urma să statornicească o situație de fapt. Printre altele, la 9 septembrie 1922, la București, a avut loc conferința delegaților mișcării de tineret din România, în probleme de organizare, unde s-a adoptat o rezoluție în care, printre altele, se arăta că:

„1. Ordinea de zi dată și locul congresului, stabilite în ședința din 18 august, sînt aprobate și toate comitetele centrale își iau obligația de a anunța în cel mai scurt timp cercurile locale de data și ordinea de zi a congresului.

2. La punctul unificare, hotărîrea comună luată în ședința din 18 august este definitiv aprobată”³⁶.

La pregătirea congresului o contribuție însemnată a adus presa revoluționară de tineret, prin dezbaterile în coloanele sale a problemelor cărora acesta era chemat

³⁵ Documente din istoria partidului comunist și a mișcării muncitorești revoluționare din România. 1921—1924, București, 1970, p. 281.

³⁶ Tineretul socialist, 18 septembrie 1922.

să le dea o rezolvare definitivă. Astfel, la 15 septembrie 1922 ziarul „Ifjúmunkás” publică pe prima pagină un material cu caracter teoretic, intitulat „Autonomia noastră”, în care se explică teza adoptată la Congresul din august privind autonomia față de partidele politice, dar acest lucru nu se referă la lupta de clasă „în ale cărei valuri noi, tinerii muncitori, sîntem antrenați din plin” — se scrie în articol³⁷. „Frontul unic al proletariatului este cel care conferă necesitatea, scopul și viabilitatea autonomiei — subliniază articolul — și dacă vom reuși să atingem acest țel, atunci autonomia tinerimii muncitoare va înceta și locul ei va fi luat de colaborarea unitară cu partidul proletar unit al clasei muncitoare.

Astfel, în acest sens, trebuie înțeleasă, în perspectiva viitorului, autonomia tineretului muncitor în interesul luptei proletare³⁸.

Pagina a treia a acestui număr de ziar publică, pe aceeași temă a unificării, comunicatul intitulat „Tratatul de unificare a uniunilor tinerilor muncitori din România”, reprodus și în „Tineretul socialist”, tot așa cum, începînd cu acest număr, „Ifjúmunkás” reproduce din organul de presă bucureștean desene, gravuri, vinete, caricaturi, încă o dovadă a mai strînsei legături între organele de presă ale tineretului muncitor.

Între timp, un nou val de arestări se abate asupra mișcării revoluționare de tineret la Cluj, București, în Valea Jiului, Alexandria, Fălticeni, Bacău, Baia Mare, Galați și în alte localități³⁹.

La sfîrșitul lunii septembrie 1922, la Cluj, împotriva Uniunii se declanșează o susținută campanie de presă din partea ziarelor burgheze, apoi o parte din membrii C.C. al Uniunii antrenați direct în activitatea de pregătire a congresului au fost arestați, împreună cu alți militanți ai mișcării comuniste și muncitorești. Atît Uniunea, care face să apară o declarație publică, cît și organul de presă „Ifjúmunkás” protestează cu hotărîre și promptitudine împotriva acestor samavolnicii⁴⁰.

În acest număr al ziarului, Lévy Károly, secretarul Uniunii, publică un argumentat articol intitulat „De la un Congres la altul”, în care, analizînd noile sarcini ce se cer rezolvate la viitorul congres, subliniază că unificarea Uniunilor teritoriale ale mișcării de tineret într-o singură organizație unică pe întreaga țară, este o necesitate legică, obiectivă⁴¹. De altfel, însuși conținutul ziarului atestă acest fapt. După ce se publică știri despre represiunile la care sînt supuși tinerii muncitori din Valea Jiului, unde se lucrează numai în grupe mici (ca o măsură de precauție), despre faptul că la Bocșa Română, în pofida terorii, tinerii au reușit totuși (chiar dacă cu o oarecare întîrziere) să organizeze „Săptămîna de propagandă”, în cadrul căreia s-a efectuat și o excursie la 24 septembrie (la care a luat parte și delegatul Comitetului Central al Uniunii), după ce cititorul este informat că grupa locală din Cluj a încheiat „Săptămîna de propagandă” la 10 septembrie cu un matineu, un program de excursie după amiază și o petrecere cu dans seara, 50% din veniturile încasate fiind vîrsate în fondul presei, ziarul publică știri prompte despre mișcarea de tineret de la Galați, Turnu-Severin, Constanța, Toplița. Astfel, se dau informații despre marea adunare a tinerilor muncitori din Galați care a avut loc la 10 septembrie și la care, din partea Centrului a luat parte tovarășa Elena Filipovici. În aceeași zi, la Turnu-Severin, după

³⁷ *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 13, 15 septembrie 1922, p. 1.

³⁸ *Idem*, p. 2.

³⁹ C. Petculescu, *op. cit.*, p. 239.

⁴⁰ *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 14, 1 octombrie 1922, p. 8.

⁴¹ *Idem*, p. 5.

o lungă perioadă de șicane din partea autorităților, se reușește reorganizarea grupei locale, la ședință participând din partea Centrului Nicolae Popescu Doreanu, în timp ce la Constanța, la marea adunare a tineretului din 10 septembrie, delegatul Centrului, Solomon Schein, a vorbit despre necesitatea unificării. O scurtă informație anunță că la Toplița a fost alcătuită o grupă locală a tinerilor muncitori, salută cu bucurie de ziar⁴².

Pregătirile pentru congres sînt în toi la începutul lunii octombrie. Toate grupele sînt solicitate să treacă de urgență la votarea delegaților la congres și să anunțe rezultatul la secretariatele teritoriale, o dată cu expedierea mandatelor specificînd și numărul membrilor⁴³.

Cu toate străduințele depuse, Congresul din octombrie 1922, de la Sibiu, al tineretului muncitor din România nu s-a putut întruni din cauza măsurilor represive ale autorităților, a încălcării flagrante a dreptului de manifestare și organizare a tineretului revoluționar. Autoritățile au trecut la represii directe. În prima jumătate a lunii octombrie Uniunea tineretului muncitor din Ardeal și Banat este oficial înștiințată că activitatea sa depășea cadrul legalității admise de legea „Trancu-Iași”, ceea ce echivala cu dizolvarea ei. Dar dizolvarea în fapt o putea hotărî doar tribunalul. De aceea se urgentează procesul, aflat deja pe rol, intentat Uniunii. După ce la 12 august 1922 o adresă a judecătoriei de ocol Cluj constată că „evidența a expirat”, la 23 octombrie are loc o nouă pertractare, care însă se amînă „prin lipsa părților” pînă la noul termen care este fixat, la cerere, pentru 22 decembrie 1922⁴⁴. Este evident că cei din conducerea Uniunii încearcă să cîștige timp.

A doua zi, Ministerul Muncii și al ocrotirilor sociale, Inspectoratul regional Cluj trimite o notă, cu nr. 863, Tribunalului Cluj, în care se arată: „Inspectoratul Muncii din Cluj cu adresa nr. 282 din 14 iunie 1922 înregistrată de Onor. Tribunal la no. 2440 din 1922, a cerut desființarea Uniunii Tinerilor Muncitori din Cluj pentru motivul că statutele Uniunii nu îndeplinesc condițiunile cerute de legea Asociației Profesionale.

Onoratul Tribunal a încredințat cauza domnului judecător Eneea Munteanu.

Binevoiți Vă rog a ne comunica în ce stadiu se găsește această cauză și dacă eventual s-a fixat un termen pentru dezbateri.

Cluj, 24 octombrie 1922 Inspector central, Chirilă, Inspector, V. Ionescu⁴⁵.

Adresa este înregistrată la 25 octombrie 1922 și ca termen de dezbateri se fixează 3 noiembrie în loc de 22 decembrie cum se stabilise anterior.

În pofida acestor stări neliniștitoare, pregătirile pentru congres continuă. La 1 noiembrie 1922, în ziarul „Ifjúmunkás” (apărut în număr dublu, 15—16, cu un plus de pagini) este publicat textul proiectului de rezoluție care urma să fie prezentat viitorului congres de către K. Wolf, privitor la problema frontului comun al tineretului muncitor din întreaga lume, temă căreia îi este consacrat încă un material în acest număr de ziar semnat de M. Iczkovits.

Știrile cuprinse la rubrica „Mișcarea noastră” sînt bogate, variate, ele demonstrînd că activitatea tinerilor muncitori, în pofida terorii autorităților, este vie, antrenantă. Astfel, se anunță că grupa locală din Cluj organizează la 5 noiembrie adunarea generală a membrilor secției locale la Căminul muncitoresc, iar la 12 noiembrie are loc un matineu artistic, în organizarea grupei, la cinema-

⁴² *Idem*, p. 10.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ A.S.C., F.T.C., dosar nr. 2440—1922.

⁴⁵ *Ibidem*.

tograful „Urania“. Delegatul Centralei, trimis în Valea Jiului, raportează că și aici mișcarea tineretului are rezultate bune. Se relatează apoi că, la 1 octombrie, la Tîrgu-Mureș s-a reușit să se țină adunarea generală cu următoarea ordine de zi: 1) Darea de seamă a Congresului; 2) Raportul conducerii; 3) Alegerea noului organ de conducere.

Teroarea autorităților îngreunează mult activitatea tinerilor muncitori din Dej — se arată în rubrica citată —, dar la Brașov, în timpul „săptămîinii de propagandă“, în urma muncii de agitație susținute, secția locală și-a sporit rîndurile cu 40 de noi membri. La adunarea generală din 1 octombrie a fost aleasă noua conducere a secției, precum și delegatul la Congresul pe țară, în persoana tînarului Illés.

Grupa locală din Sibiu are peste 300 de membri care, la începutul fiecărei luni, țin adunări generale, ședințe de comitet au loc săptămînal, iar prelegeri educative — în limba română, maghiară, germană — se prezintă de două ori săptămînal de către tinerii Ursa, Margareta Roth și Goldstein. Noua conducere și-a ținut prima ședință la 9 octombrie, la care din partea Centralei a participat M. Iczkovits. Grupa locală a ales ca delegat la Congresul pe țară pe Vasile Aradi⁴⁶.

În acest moment, în prima decadă a lunii noiembrie 1922, organul de presă al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, „Ifjúmunkás“, este suspendat în mod samavolnic de către autorități, fără ca Uniunea (aflată și ea în proces cu oficialitățile), ori redacția să fi fost legal înștiințate. În mod abuziv, poliția a interzis pur și simplu tuturor tipografiilor să tipărească această gazetă. Ea apăruse legal, timp de un an, în numai 16 numere și un tiraj total de peste 6000 de exemplare, cei mai mulți abonați fiind în Timișoara, Arad, Tîrgu-Mureș, Oradea, Cluj, Valea Jiului ș.a.

Aceasta era preludiul unui nou și neîntrerupt val de măsuri represive ale autorităților din întreaga țară, la adresa mișcării comuniste în general, și, în cadrul ei, a mișcării tineretului muncitor din România, a cărei parte integrantă, constitutivă era și Uniunea tineretului muncitor din Ardeal și Banat.

Săptămîinile și lunile următoare vor fi martorele, la Cluj și în alte localități, unor înclăștări și lupte dîrze pe care membrii Uniunii și redactorii organului ei de presă le vor duce împotriva aparatului represiv al autorităților burgheze pentru salvarea ființei, a organizației lor revoluționare împreună cu organul ei de presă, a statutului lor de tineri muncitori hotărîți să-și apere drepturile firești într-o lume a nedreptății și inechității sociale și politice.

GHEORGHE I. BODEA

⁴⁶ *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 15—16, 1 noiembrie 1922, p. 10.

ȘCOLILE DE UCENICI INDUSTRIALI DIN CLUJ ÎN DECENIUL AL III-LEA AL SECOLULUI XX

Măsurile luate de stat privind dezvoltarea învățământului după 1918¹ au căutat să răspundă progreselor înregistrate de societatea românească aflată în faza consolidării structurilor ei capitaliste, pe întreg teritoriul național.

Dialogul stat — instituții de învățământ s-a efectuat în sensul legitimării suprastructurii burgheze a societății. Rezultanta acestei corespondențe s-a concretizat într-o legislație care a afectat conținutul democratic al școlii românești de toate gradele. Datorită acestor limite de clasă, învățământul interbelic a răspuns doar parțial nevoii sociale, a fost inaccesibil categoriilor largi de elevi, mai ales pentru nivelele superioare de elaborare (ciclul secundar și superior)². Rezultatele pozitive s-au obținut îndeosebi pentru ciclul primar³. Statul a încercat și în parte a reușit să completeze instrucția absolvenților celor 7 sau 8 clase primare, orientându-i spre meserii, spre școlile profesionale⁴. În această idee, de calificare a forței de muncă necesare economiei, s-au creat în toate orașele școli de ucenici industriali și comerciali⁵. Ucenicii angajați cu contract de muncă pe durată de 3 ani, la patroni, erau obligați să frecventeze cursurile scolare ale acestei forme de învățământ de stat, să-și însușească programa școlară aprobată de Ministerul Instrucției Publice. Conform acestei programe, ucenicii trebuiau să-și însușească în 3 ani de studiu următoarele obiecte de învățământ: purtare morală, dirigenție, religie, limba română, scris, citit, cunoștințe generale (geografie, istorie, științe naturale, chimie, tehnologie și economie), stilizare, aritmetică industrială, contabilitate, desen liber, desen geometric, desen de lenjerie, desen de croitorie. Ucenicii comerciali aveau o programă diferită, la aceștia se punea accentul pe contabilitatea comercială, pe dreptul cambial și corespondență⁶.

¹ C. Hamangiu, *Codul general al României 1922—1926*, vol. XIII—XIV, București, ș.a., 1295 p.

² *Recensământul General al Populației României 1930*, vol. III, București, 1938, p. X—XXIII. Conform acestui recensământ, au beneficiat de instrucție secundară și superioară un număr de 799 720 tineri, din totalul de 8 250 183 știutori de carte.

³ *Ibidem*, 7 018 263 tineri au fost cuprinși în rețeaua de învățământ, ciclul primar.

⁴ *Ibidem*, 263 579 tineri au frecventat învățământul profesional.

⁵ Școlile de ucenici industriali și comerciali din Cluj s-au înființat în 1912. Arhiva acestora se află în depozitul Liceului industrial „Armătura” din Cluj-Napoca, fiind în evidențele Direcției Generale a Arhivelor Statului, filiala Cluj-Napoca.

⁶ Arh. Stat. Cluj, fond *Învățământ permanent I. 1920—1932*, dos. nr. 16. Condiția de progres și absența a clasei I-a A/1927—1928, f. 1—10. De exemplu, istoriei îi erau afectate în programa analitică a clasei I, atât pentru ucenicii industriali, cât și pentru cei comerciali, 32 de ore. Temele predate la acest obiect erau următoarele: „Poporul român — originea lui”; „Luptele dacilor cu romanii”; „Sufărințele românilor”; „Întemeierea Munteniei și a Moldovei”; „Mircea cel Mare”; „Alexandru cel Bun”; „Vlad Țepeș”; „Neagoe Basarab”; „Mihai Viteazul”; „Ștefan cel Mare”; „Unirea Principatelor”; „Regele Carol I”; „Regele Ferdinand I”.

În orașul Cluj, Școlile de ucenici (băieți și fete) funcționau cu limba de predare română și cu secție maghiară. Neavînd local propriu, cursurile se desfășurau în incinta diverselor școli primare din oraș (la cea din strada Paris, din cartierul Mănăstur, din strada Avram Iancu, din strada Moșilor etc.). Orarul ucenicilor pe clase era următorul: cei de clasa I-a aveau ore în ziua de luni, de la 17 la 20 (limba română, aritmetică, istorie), marți de la ora 17 la 20 (religie, limba română, aritmetică, geografie), joi, de la orele 16 la 20 (matematică, fizică, constituție); clasele a II-a și a III-a aveau ore tot de 3 ori pe săptămînă (legislație, limba română, istorie, geografie, stilistică și respectiv chimie, tehnologie, matematică și fizică). Acest orar era valabil pentru ucenicii industriali.

În perioada supusă analizei noastre, clasificarea elevilor la diverse obiecte se făcea prin acordarea de calificative. De exemplu, clasa a III-a, secția maghiară, a obținut la stilistica industrială, la sfîrșitul anului școlar 1921—1922, următoarele rezultate: calificativul eminent (nota 1) — 4 ucenici; calificativul bine (nota 2) — 17 ucenici; calificativul satisfăcător (nota 3) — 58 de ucenici. Relația nemijlocită mediocritate—frecvență era evidentă în clasa sus-menționată. Astfel, fiecare elev a lipsit în medie 7 ore din cele 10 prevăzute în programa pentru disciplina stilistică industrială (63 ore absențe motivate și 408 ore absențe nemotivate)⁷.

Pentru elevii care nu aveau ciclul primar terminat, s-au înființat clase pregătitoare. Oferim un exemplu referitor la situația școlară și dintr-o asemenea clasă. Din totalul de 40 înscriși, au fost declarați la finele anului școlar 1923—1924 un număr de 12 repetenți la studiu și 11 la frecvență. Deci, au promovat mai puțin de jumătate⁸. Structura claselor nu era alcătuită după meserii. Ea era extrem de diversificată. În clasa mai sus amintită, cei 40 de elevi făceau ucenicie la patroni pentru a învăța următoarele meserii: 9 elevi pe cea de mecanic, 5 de fierar, 1 de lăcătuș, 1 de tîmplar, 1 de tapițer, 3 de vopsitor, 1 de zugrav, 2 de zidar, 7 de cizmar, 3 de croitor, 1 de cojocar, 2 de frînghier, 1 de legător de cărți, 1 de coafor de damă, 2 de brutar. Menționăm că nu se poate face o ierarhizare a meseriilor după structura claselor. Fără a generaliza, pentru clasa pregătitoare, o grupare relativă ne oferă meseriile de tîmplar, pantofar, croitor⁹.

⁷ *Idem*, dos. nr. 9. Condică de progres și absențe a clasei a III-a C. Secția maghiară a Școlilor de ucenici industriali din Cluj/1921—1922 (nenumărat).

⁸ *Idem*, dos. nr. 12/1923—1924 (nenumărat).

⁹ *Idem*, vezi Condică de progres... /1925—1926. Statistica ucenicilor industriali înscriși în acest an școlar, după meserii, se prezenta astfel la clasele pregătitoare: 594 înscriși; dintre aceștia 96 erau tîmplari; 55 — pantofari; 27 — ciubotari; 19 — zugravi; 15 — măcelari; 30 — bărbieri; 36 — lăcătuși; 17 — fierari; 17 — brutari; 7 — strungari; 11 — chelneri; 23 — zidari; 7 — sobari; 10 — rotari; 1 — lemnar; 58 — croitori; 29 — mecanici; 1 — grădinar; 19 — tinichigii; 15 — dulgheri; 2 — instalatori de apeduct; 2 — turtari; 1 — argintar; 7 — ceasornicari; 3 — compactori; 1 — vopsitor de firme; 1 — calapodar; 4 — lustruitori trăsuri; 6 — tapițeri; 1 — sticlari; 14 — turnători de fier; 2 — sipetari; 4 — electricieni; 5 — vopsitori stofe; 1 — curelar; 2 — arhitecți; 3 — giuvaergii; 5 — tipografi; 1 — gravor; 1 — șlefuitor sticlă; 2 — dentiști; 8 — dogari; 1 — argășitor; 1 — constructor de balanțe; 1 — betonier; 1 — coșar; 1 — blănar; 1 — lăcătuș; 1 — automecanic; 1 — arămar; 1 — rihtuitor fețe (încălțăminte); 2 — ceaprazari; 3 — florari; 1 — țepători; 1 — băcan; 2 — hornari; 1 — tăietor de piele; 1 — perier; 1 — impletitor de coșuri; 1 — sculptor; 1 — pregătitor de candelabre; 1 — reparator de plane; 1 — instrumente de chirurgie; 1 — pălărier; 2 — cofetari; 1 — cioplitor de piatră; 1 — reparator mașini de scris; 1 — optician; 1 — fotograf.

Vîrsta uceniciei și totodată a școlarizării nu avea limite fixe¹⁰, ea era condiționată de posibilitățile sătenilor, ale familiilor din care proveneau ucenicii. Marea majoritate a ucenicilor erau externi, patronii refuzau în general să le asigure și întreținerea. Acest impediment explică ponderea mică și foarte mică (la fete) a ucenicilor români, majoritar proveniți de la sate. În procesele-verbale ale școlilor de ucenici se sublinia în repetate rânduri necesitatea construirii unui cămin „unde să poată locui fiii și fiicele de săteni, pe care patronii nu-i primesc cu întreținerea”¹¹. Cifrele din statisticile școlare sînt edificatoare în analiza compoziției naționale. La fete, în anul școlar 1923—1924, s-au înscris 276 de eleve, dintre care numai 19 românce. În anul 1924—1925 s-au înscris 237, din care 27 românce; în anul școlar 1928—1929, din 300 eleve înscrise, 30 erau românce¹².

Situația era asemănătoare și pentru Școala de ucenici — băieți (vezi Tab. nr. 1)¹³.

Tabelul I

Anul școlar	Clasa pregătitoare			Clasa I			Clasa a II-a			Clasa a III-a		
	Rom.	Magh.	Alte naț.	Rom.	Magh.	Alte naț.	Rom.	Magh.	Alte naț.	Rom.	Magh.	Alte naț.
1925—1926	87	369	68	226	313	61	115	132	—	3	350	93
1926—1927	42	221	1	194	405	80	142	194	—	146	197	—
1927—1928	50	508	102	391	601	128	135	329	68	40	149	—

Centralizarea datelor statistice consemnate în cataloage indică că, indiferent de naționalitate, ucenicii au obținut rezultate școlare slabe și, în cele mai multe cazuri, nu au reușit să promoveze.

Pe ansamblul perioadei 1921—1930, situația școlară a ucenicilor băieți o prezintă Tabelul nr. 2.

¹⁰ *Idem*, dos. nr. 16/1925—1926 (nenumerotat). Vîrsta elevilor din clasa I H era următoarea: 1 elev avea 12 ani; 5 elevi aveau, 14 ani; 11 — 15 ani; 8 — 16 ani; 14 — 17 ani; 8 — 18 ani; 2 — 19 ani; 2 — 20 de ani și 1 elev avea 25 ani.

¹¹ Statistica am realizat-o folosindu-ne de Condicele de progres și absențe pe anii 1921—1928 (dos. nr. 1—15/1921—1922; dos. nr. 1—28/1922—1923; dos. nr. 1—17/1923—1924; dos. nr. 1—37/1925—1926; dos. nr. 1—36/1926—1927; dos. nr. 1—59/1927—1928).

¹² *Ibidem*.

¹³ *Idem*, dos. nr. 33. Procese-verbale ale Comitetului Școlii, din 11 decembrie 1923, pînă în 1 iunie 1937 (nenumerotat).

Tabelul nr. 2¹⁴

Anul școlar	Clasa pregătit.		Clasa I		Clasa a II-a		Clasa a III-a	
	Înscriși	Promovați	Înscriși	Promovați	Înscriși	Promovați	Înscriși	Promovați
1921—1922	—	—	175	145	223	183	119	99
1922—1923	56	56	538	371	381	285	521	335
1923—1924	86	57	431	345	330	357	307	171
1924—1925	Cataloagele școlare nu sînt complete							
1925—1926	594	410	621	526	334	277	568	422
1926—1927	247	215	686	594	340	265	460	300
1927—1928	653	611	1442	995	442	350	229	216

Se constată statistic că numărul elevilor înscriși în clasa I, în perioada analizată, era mult superior celor înscriși în clasa a III-a. Situația era asemănătoare și la elevele ucenice. Astfel, în anul școlar 1928—1929, în cele 4 clase I, au fost înscrise 155, promovînd doar 70, adică mai puțin de jumătate¹⁵.

Cauzele eșecului școlar au fost multiple. Dintre ele amintim:

a) Patronii găseau diferite pretexte pentru a nu trimite ucenicii la școală. Procesele-verbale ale Conducerii școlii au sesizat în repetate rînduri această atitudine, care influența nefavorabil frecvența elevilor¹⁶.

b) O altă cauză a rezultatelor nesatisfăcătoare o constituiau concedierile. Concediați de patroni, elevii erau declarați automat repetenți, deoarece statutul de elev era condiționat de cel de ucenic. În anul școlar 1928—1929, în cele 4 clase de fete exemplificate, au fost concediate 12 ucenice, iar la 23 le-a expirat contractul de ucenicie¹⁷.

c) Datorită condițiilor de muncă patronală, au fost cazuri de fugă, de abandonare a meseriei. Statisticile școlare ale anului 1925—1926 consemnează 23 astfel de situații. Diriginții claselor respective motivau în dreptul celor plecați justetea acestor acte¹⁸. Desprindem unul din multele exemple: Dirigintele elevului Lupaș Ioan, din clasa a II-a, motiva repetenția elevului pentru că: „lucrează foarte mult la patron, de la 7 dimineața pînă la 11 noaptea. Lucrează și duminica. Din această cauză este slab la studiu”¹⁹.

Cauzele repetenției prezentate mai sus se cer analizate în interdependență. Ele nu acționau separat, se completeau, contribuiau în ansamblul lor la accentuarea mediocrității, la eșecul școlar. Școala le-a semnalat, dar nu a putut să inter-

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Idem*, dos. nr. 4, 5, 6, 7/1928—1929 (nenumărat).

¹⁶ *Idem*, dos. nr. 33. Procese-verbale... pe anul 1925—1926.

¹⁷ *Idem*, dos. nr. 4, 5, 6, 7/1928—1929 (nenumărat).

¹⁸ *Idem*, dos. nr. 27/1926—1927, f. 1. „Ucenicul Deac Ștefan, născut la Cojocna, jud. Cluj, la 25 decembrie 1910, de meserie fierar la »Horvath Paul«; avea contract de ucenicie, din anul 1926 pînă în anul 1929. A fost declarat repetent pentru că a plecat de la stăpîn din cauza bății, rezilînd contractul”.

¹⁹ *Idem*, f. 17.

vină energic în interiorul relației patron—ucenic. La sfârșitul anului școlar 1925—1926, dirigintele clasei pregătitoare G făcea următoarele observații: „Patronii exploatând munca lor fizică [a ucenicilor — n.n.], pînă la oboseală, e natural, cînd vin la școală — pe care o consideră un timp de repaos, să nu-și poată susține atenția și prin urmare să nu prezinte nici un interes pentru învățămînt. Oricîtă muncă ar depune învățătorul, parte din timp petrecînd-o cu facerea disciplinei, mulți ucenici obosiți adorm”²⁰.

Dirigintele clasei pregătitoare E, la sfârșitul aceluiași an școlar, consemna: „Capacitatea de atenție lasă mult de dorit din cauza oboselii prea mari fizice. Mulți dintre ei dorm în clasă și mai ales brutarii. Dorul de școală și de învățat 14—15%. Restul sînt mai bucuroși să nu învețe”²¹.

Ca o concluzie, intensificarea muncii patronale s-a constituit în principala cauză a eșecului școlar²².

Profesorii animați de dorința de a completa instrucția ucenicilor, de a atenua efectele intensificării muncii patronale, au făcut eforturi de a trimite vara, în colonii de odihnă elevii — ucenici merituosi, pe cei fără nici o posibilitate materială. Directoarea Școlii de fete, profesoara Atadi, arăta în ședința din 20 martie 1929 a Corpului profesoral: „Casa Cercuală, niciodată nu a trimis vreo ucenică la aer și baie și dacă, aceste copile au fost lipsite întotdeauna de ajutorul celor mai indicate a face, nu e un motiv ca toată lumea să le negligeze sănătatea și să fie lăsate pradă bolilor și care, izvorau dintr-o hrană insuficientă, față cu o muncă istovitoare”²³. Reprezentantul Corporației industrișilor sublinia în aceeași ședință că: „trimiterea cîtorva eleve sărace și debile în colonia de la Colibița, unele absolut gratuit — să se evite, găsind că aceste colonii școlare sînt un lux pentru ucenice”²⁴. Conducerea școlii a combătut vehement punctul de vedere patronal, arătînd că „ucenicele au mai mare nevoie de aer ca alți copii, deoarece dinsele trăiesc mereu în aerul viciat al atelierelor, fără vacanță, mereu aplecate pe lucru”²⁵.

Corpul profesoral a depus eforturi permanente pentru a fixa statutul școlii, dată fiind atitudinea adoptată de patroni, ca și inerția organelor locale (Inspektorat școlar, Camera de muncă, Casa cercuală, Camera de comerț etc.).

Școala a făcut eforturi, profesorii și-au îndeplinit obligațiile de catedră, „deși, plătiți, abia cu cîtiva lei pe oră, și-au dat toată silința, pentru răspîndirea graiului românesc între elevii școlii”²⁶. Au înfruntat condiții nefavorabile în desfășurarea activității: „plafonul coridorului s-a surpat și amenință cu surparea și restul, primejduind viața elevilor și a corpului didactic...”²⁷. Greutățile întîmpinate de aceste școli l-au determinat chiar și pe cenzorul ministerial Vlaicu să se mire „de sărăcia acestei școli și să felicite administrația care o susține cu așa fonduri reduse...”²⁸.

²⁰ *Idem*, dos. nr. 42. Clasa pregătitoare E/1925—1926 (nenumerotat).

²¹ *Idem*, dos. nr. 44. Clasa pregătitoare G/1925—1926 (nenumerotat).

²² *Idem*, dos. nr. 18. Clasa a III-a C/1925—1926, f. 1. „Capacitatea de studii lasă de dorit, fiind obosiți fizicește. Dorul de școală și de învățat fiind 25—30%.”

²³ *Idem*, dos. nr. 33. Procese verbale...

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Idem*; cf. C. Hamangiu, *op. cit.*, p. 825.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

În Cluj, a mai funcționat și o Școală de ucenici — meseriași pe lângă Atelierele C.F.R. Școala aparținea C.F.R., Direcția Școlii de elevi-meseriași. Aceasta se afla într-o strânsă legătură cu cele similare din țară (Pașcani, Simeria, București, Constanța). Durata de școlarizare era de 4 ani²⁹. Condițiile de înscriere menționau obligativitatea pentru ucenici de a avea cel puțin 4 clase primare. Anul școlar era împărțit în 3 trimestre, notele se acordau de la 1 la 10, obiectele de învățământ predate aveau un grad de complexitate mai mare față de regimul celorlalte școli de ucenici. În anul I se predă citirea în legătură cu învățământul real, compoziția, aritmetica, geometria constructivă pe baza desenului, desenul, conduita, practica; în anul II se adăugau celor de mai sus obiectele: fizică, mecanică descriptivă (mașini). În anul III se predă citire, aritmetică, contabilitate, tehnologie, mecanică descriptivă, electrotehnică, desen, conduită, practică. În anul IV se predă citire, compoziție, tehnologie, mecanică descriptivă (mașini, electrotehnică), practică, regulamente și organizarea atelierelor C.F.R., igienă, desen, drept și economie politică, conduită, practică³⁰. La nivelul tuturor anilor de studiu se predă religie și educație fizică. Mulți elevi aveau ca studii anterioare I—IV clase de liceu, I—II clase de școli de arte și meserii, IV clase de seminar pedagogic, 7 clase primare, IV clase de gimnaziu³¹. Elevii proveneau din județele Alba, Turda, Tîrnava Mică, Sibiu, Cluj, Someș, Maramureș, Teleorman, Făgăraș și Sălaj și se pregăteau pentru însușirea meseriilor de lăcătuș, montor și electrician.

Statisticile consemnează pentru perioada de funcționare a școlii (1925—1937) cifrele de școlarizare: promoția 1925—1929 — înscriși 36 elevi, absolvenți 19; promoția 1926—1930 — înscriși 40, absolvenți 33; promoția 1927—1931 — înscriși 38, absolvenți 33; promoția 1928—1932 — înscriși 38, absolvenți 33; promoția 1929—1933 — înscriși 40, absolvenți 39; promoția 1930—1934 — înscriși 19, absolvenți 16; promoția 1931—1935 — înscriși 31, absolvenți 19; promoția 1932—1936 — înscriși 20, absolvenți 19; promoția 1933—1936 — înscriși 28, absolvenți 25; promoția 1934—1936 — înscriși 36, absolvenți 31; promoția 1935—1937 — înscriși 32. La rubricile matricole ale acestei promoții se consemnează rezultate numai pentru anul I³².

Elevilor care nu se conformau regulamentului de ordine interioară al școlii li se aplicau pedepse aspre. Am desprins din materialul arhivistic doar câteva categorii de pedepse cu caracter de generalitate:

1. Pedepsa cu întârzierea la promovare în calitate de calfă și amendă. Un exemplu: Mureșan Vasile (n. 1907, București, jud. Ilfov), avansat în anul III de la 0,60 lei la 0,90 lei/h, întârziat la promovare de calfă cu o lună în anul 1925—1926, pentru absențe, la 1 septembrie 1926 declarat montator³³. Alt exemplu ni-l oferă cazul ucenicului Pop Simeon din Aghireș, jud. Cojocna. A fost declarat repetent în anul II. În clasa a III-a a fost amendat cu 100 lei pentru indisciplină. Tot în această clasă, a fost întârziat 3 luni la promovare pentru calfă. A absolvit în anul 1927³⁴.

2. Pedepse cu îndepărtarea din internat. Exemplificăm cazurile ucenicilor Ștefan Iuliu, clasa a IV-a, anul școlar 1926/1927, a lui Tanțău Iuliu, clasa a II-a,

²⁹ *Idem*, fond Învățământ permanent II. dos. nr. 1. Școala de elevi-meseriași de pe lângă Atelierele principale C.F.R. din Cluj/1925—1937, f. 516; cf. C. Hamangiu, *op. cit.*, p. 372—377.

³⁰ *Idem*, f. 20—30.

³¹ *Idem*, f. 499.

³² *Idem*, dos. Evidența trimestrială și anuală a Școlilor de elevi-meseriași de pe lângă Atelierele C.F.R./1925—1937, f. 1—615.

³³ *Idem*, f. 80.

³⁴ *Idem*, f. 88.

anul școlar 1924—1925³⁵. Cazul lui Copindean Samoilă din județul Alba este semnificativ. În anul III 1929—1930 „prin ordinul 12075/1.XI.1929 se elimină din cămin pentru totdeauna și pe o lună din școală și atelier pentru indemn la nesupunere și purtare indisciplinată. I se va scădea nota la, purtare cu patru puncte...”³⁶.

3. Pedepse cu carceră, reținerea banilor de buzunar. Exemplificăm această formă de pedeapsă cu cazul elevului Crăciun Gheorghe, nr. dosar 286, matricola 35.005, din Mintiu Gherlei, jud. Someș. „Se pedepsea cu 3 ore carceră și reținerea banilor de buzunar pe o lună pentru provocare la dezordine”³⁷. Caz similar, Bugnar Alexandru din Abrud, jud. Alba, din anul III, matricola 35.003 „...se pedepsea cu 3 ore de carceră și reținerea banilor de buzunar pentru neexecutare de ordine...”³⁸, sau Bogăteanu Grigore din clasa a IV-a (1927—1928), pedepsit cu 150 lei pentru neexecutare de pedeapsă și apoi cu 50 de lei pentru „neexecutare de ordine, dezordine și rea purtare...”³⁹. Mai amintim cazul ucenicului Poi, Victor, clasa a III-a (1927—1928), care se pedepsea cu 100 lei amendă „pentru inducerea în eroare a șefului său”⁴⁰ sau cazul elevului Frandeu Dumitru din clasa a IV-a, anul școlar 1926—1927, „pedepsit cu consemn în internat 8 ore cu piine și apă”⁴¹.

4. Transferuri disciplinare.

nr. 287 Elevul Duda Samuil a fost transferat disciplinar în anul III (1926—1927) la Brașov. Elevul Scriba Constantin de la Atelierele C.F.R. Pașcani a fost mutat disciplinar la Inspekția Atelierele Principale C.F.R. Simeria. În anul II îl găsim în statistici premiant cu media 8,08; în anul III cu media 8,33, iar în anul IV pedepsit cu serviciul de hamal o lună, scăderea notei la conduită și mutarea la Școala din Cluj. A fost promovat ca meseriaș la 1 ian. 1938, în loc de 1 octombrie 1937⁴².

Condițiile grele de muncă în atelierele C.F.R. au determinat pe ucenici să-și manifeste revolta. Pedepsele aplicate se constituiau într-o modalitate directă, agresivă și eficientă ordonată de conducerea Școlii — pentru a anihila orice tendință de nesupunere.

Școlile de ucenici industriali și comerciali au fost chemate de către stat să răspundă unei nevoi sociale, să întărească învățămîntul profesional, să ajute la calificarea forței de muncă.

Programele școlare ale acestei forme de învățămînt seral se voiau un sprijin teoretic pentru ucenicii care își însușeau meseria la patroni sau în întreprinderi de stat.

Lipsite de sprijin material, subordonate la nivel local atât Inspectoratelor școlare cît și Corporațiilor de industriași, Camerelor de muncă, Camerelor de comerț etc., ele nu aveau un statut administrativ, de organizare și funcționare precis delimitat; nu puteau să realizeze în practică obligativitatea frecventării cursurilor din partea tuturor ucenicilor, înregistrați la diverși patroni din oraș. Rezultatele școlare nesatisfăcătoare obținute de elevii — ucenici, consecință directă

³⁵ *Idem*, f. 420.

³⁶ *Idem*, f. 252.

³⁷ *Idem*, f. 286.

³⁸ *Idem*, f. 283.

³⁹ *Idem*, f. 122.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Idem*, f. 500.

a intensificării muncii patronale, ne determină să conchidem că această formă de învățământ profesional se constituia într-o fațetă semnificativă a limitelor care au grevat asupra învățământului românesc interbelic, în general.

NICOLAE PĂUN

DIE SCHULEN FÜR INDUSTRIELLE LEHRLINGE AUS CLUJ IM 3. JAHRZEHNT DES 20. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Nach dem Jahre 1918 begann für die rumänische Gesellschaft eine Phase der Festigung ihrer kapitalistischen Struktur. Hinsichtlich der entsprechenden Ausbildung der Arbeitskräfte, die die Ökonomie benötigte, schenkte man den Gewerbeschulen und den Schulen für industrielle und kaufmännische Lehrlinge eine besondere Aufmerksamkeit. Laut Schulgesetz waren die Lehrlinge, die beim Arbeitgeber auf Grund eines Arbeitsvertrages angestellt waren, verpflichtet, die Abendschule für Lehrlinge mit einer dreijährigen Dauer zu besuchen.

Im vorliegenden Beitrag wurden die organisatorische Struktur und die Funktionsweise der Schule für industrielle und kaufmännische Lehrlinge aus Cluj untersucht. Die unzureichenden Ergebnisse, die die Lehrlingeschüler verzeichneten, was eine direkte Folge der Arbeitssteigerung beim Arbeitgeber war, veranlaßten uns, die zahlreichen Gründe, die zum Mißerfolg dieser Schüler beitrugen, hervorzuheben.

Auf Grund eines reichen bisher unbekannten archivistischen Materials versucht der Verfasser des Beitrags die feindselige Haltung der Arbeitgeber gegenüber der Schule hervorzuheben, desgleichen auch die materiellen Mängel dieser Schule, die ständig mit der Gleichgültigkeit der zuständigen lokalen und zentralen Behörden zu kämpfen hatte.

Diese Form der Gewerbeschulen veranschaulicht durch die Art ihrer Existenz und Funktion sehr einleuchtend die Grenzen, die dem rumänischen Schulwesen zwischen den beiden Weltkriegen gesetzt wurden.

ASPECTE DIN ACTIVITATEA REVOLUȚIONARĂ A METALURGIȘTILOR DIN BRAȘOV, SIBIU, ȚIRGU-MUREȘ ȘI ÎMPREJURIMI ÎNTRE ANII 1929—1933

Semnele crizei economice s-au resimțit în România încă de la sfârșitul anului 1928. În anii crizei economice situația muncitorilor din întreaga țară s-a înrăutățit considerabil. Salarii neplătite, concedieri, lipsuri de tot felul, încercările patronilor de a ieși din criză sacrificînd cu totul interesele proletariatului, au fost fenomene caracteristice acestor ani de grele încercări pentru muncitori. Proletariatul român, avîndu-i în frunte pe comuniști, nu se putea însă împăca cu o asemenea stare de lucruri. Chemările mobilizatoare lansate de P.C.R. la o luptă cit mai organizată și hotărîită au avut o tot mai largă audiență în rîndurile celor exploatați. „Partidul Comunist din România și Uniunea Tineretului Comunist — se spunea într-un manifest —, stau la postul lor glorios de frunte. Ei vă cheamă... în stradă! Toți în stradă! Demonstrați voința voastră de luptă! Să tremure clasele stăpînitore în fața rîndurilor unite de oțel ale proletariatului¹. Și într-adevăr, luptele vor cunoaște un curs mereu ascendent, de la memorii, proteste, tratative, adunări și mitinguri ajungîndu-se, în cazul detașamentelor mai numeroase și mai bine organizate, la puternice greve, unele cu un larg ecou în țară și străinătate.

Cu toată teroarea îndreptată împotriva P.C.R., a organizațiilor sale, comuniștii au stat neclintîți în fruntea acțiunilor muncitorilor. Numai la Brașov, au fost arestați și deferiți justiției, în intervalul 1 noiembrie 1929 — 6 februarie 1930, 14 comuniști și simpatizanți². În afara arestărilor, comuniștii, membrii U.T.C., ai sindicatelor unitare erau mereu urmăriți și supravegheați de autorități³. În ciuda acestor condiții extrem de grele, comuniștii brașoveni au continuat, în anul 1929, pe lîngă apărarea intereselor generale ale muncitorilor, să îndrume activitatea sindicatelor unitare, a tineretului muncitor și a altor organizații legale.

În primele luni ale anului 1929, acțiunile întreprinse de syndicatele unitare din Brașov, inclusiv ale metalurgiștilor, au fost numeroase și variate.

În ședința sindicatului metalurgist unitar din 13 ianuarie 1929, Abrahám Bernard a prezentat noile directive cu privire la reorganizarea sindicatelor unitare, în Federații pe fabrici. Se preconiza desființarea sindicatelor de breaslă și înlocuirea

¹ Ilie Ceașescu, *P.C.R. — stegarul luptelor revoluționare din anii 1929—1933*, București, 1971, p. 175.

² *Idem*, p. 79.

³ La 14 martie 1929, pe baza autorizației date de Tribunalul Sibiu, a fost percheziționat sediul sindicatelor unitare din oraș. Cf. *Județul Sibiu — masele populare făuritoare ale istoriei*, Sibiu, 1971, p. 59. La 15 februarie 1929, prefectul județului Brașov era înștiințat că Abrahám Bernard, secretarul sindicatelor unitare din Brașov, plecase la 2 februarie la București, pentru a îndeplini funcția de secretar central al Uniunii Sindicatelor Unitare Metalurgice din România. Cf. Arh. St Brașov, *Colecția de documente din mișcarea muncitorească*, nr. 122/1929.

lor cu Federații pe fabrici. La fabricile „Schiel” și „I.A.R.”, de pildă, unde majoritatea muncitorilor o formau metalurgiștii, ar fi urmat să se înființeze Federația muncitorilor metalurgiști, din care să facă parte toți muncitorii, indiferent de meserie. Scopul urmărit, prin proiectata reorganizare, era ca în cazul unei acțiuni îndreptate împotriva patronului să participe toți muncitorii. Până atunci se constataseră numeroase cazuri când, la o acțiune a sindicatului metalurgist dintr-o fabrică, sindicatul tâmplarilor, de pildă, să nu se ralieze neapărat. Comitetele de ateliere erau coordonate de cele pe fabrică, realizându-se finalmente o centralizare pe întreaga țară la București⁴. Atacurile continue ale autorităților îndreptate împotriva lor, culminând cu interzicerea lor în aprilie 1929, n-au făcut posibile, credem noi, punerea în aplicare a acestei reorganizări, menită să revitalizeze activitatea sindicatelor unitare.

La chemarea lansată de Comisia locală a Sindicatelor unitare, pentru ținerea în ziua de 27 ianuarie 1929 a unei mari întruniri în sala cinematografului „Modern”, au răspuns peste 500 persoane. Întrunirea, prezidată de metalurgistul Mureșan, prezent fiind și delegatul centralei de la București, Gh. Petrescu Ghempet, a adoptat o moțiune prin care se cerea: desființarea noilor impozite; respectarea zilei de muncă de 8 ore; mărirea salariilor, ajutorarea șomerilor; amnistie generală pentru toți deținuții politici. În cursul întrunirii s-au dezvăluit și realitățile triste de la fabricile „Schiel” și „I.A.R.”: mulți muncitori erau bolnavi, salariile erau neîndestulătoare, ziua de muncă de 8 ore nu era respectată⁵.

Îmbinarea strinsă a revendicărilor politice cu cele economice, unul din obiectivele fundamentale ale sindicatelor unitare, a caracterizat și lucrările Conferinței Comitetului Central al Uniunii sindicatelor unitare metalurgice din România ce s-a ținut la Brașov între 24—26 ianuarie 1929⁶. În fața creșterii teroarei cercurilor dominante, îndreptată împotriva elementelor revoluționare, din inițiativa P.C.R., s-a înființat în noiembrie 1929 Comitetul de inițiativă pentru amnistie, președinte fiind ales C. G. Costa Foru, iar vicepreședinte Lucrețiu Pătrășcanu⁷. În 10 ianuarie 1929 s-a constituit la Brașov Comitetul Regional de amnistie, la care au aderat și sindicatele unitare⁸. În consecință, în multe din ședințele sindicatelor unitare din oraș, a celui metalurgist, ale Grupului Tineretului Muncitoresc Unitar, sau cu ocazia seratelor culturale organizate de sindicatele unitare, s-a protestat împotriva arestărilor, s-au dezvăluit condițiile inumane din închisori, s-a cerut eliberarea celor închiși, amnistia generală.

Muncitorii metalurgiști unitari întruniți la 17 februarie 1929 în adunarea generală anuală, după ce au găsit necesară intensificarea acțiunii de organizare, au votat o moțiune, prin care cereau punerea în libertate a lui Dobrogeanu Gherea și acordarea amnistiei generale⁹. Același lucru s-a discutat și cu prilejul seratelor culturale organizate în zilele de 9 și 10 februarie 1929¹⁰. Tinerii muncitori comuniști, la 20 februarie, și-au ridicat și ei glasul de protest împotriva arestării conducătorilor lor în anul 1928 și a condițiilor grele din închisoare¹¹.

⁴ Idem, nr. 103/1929.

⁵ Idem, nr. 113/1929; Mircea Băltescu, Emil Poenaru, *File din activitatea și lupta comuniștilor brașoveni*, Brașov, 1971, p. 51.

⁶ Arh. St. Brașov, fond. cit., nr. 108/1929.

⁷ *Organizații de masă legale și ilegale create, conduse sau influențate de P.C.R. 1921—1944*, vol. I, București, p. 355—356.

⁸ Idem, p. 360; M. Băltescu, E. Poenaru, *op. cit.*, p. 48.

⁹ Arh. St. Brașov, fond cit., nr. 129/1929.

¹⁰ Idem, nr. 121/1929.

¹¹ Idem, nr. 132/1929.

Cu ocazia petrecerii organizate de grupul cultural unitar al femeilor muncitoare din Brașov din 23 februarie 1929, s-a dat expresie nemulțumirilor provocate de măsurile guvernului care împiedicau ținerea întrunirilor convocate de Comitetul pentru amnistie¹².

În ședința din 26 februarie 1929 a metalurgiștilor unitari de la fabrica „Voina” s-au condamnat acțiunile represive ale guvernului, subliniindu-se necesitatea reorganizării muncitorilor pe baza comitetelor de fabrică¹³.

Consiliul General al Sindicatelor Unitare, în urma ședinței ținute la Ploiești între 17—19 februarie 1929, a lansat o circulară către toate organizațiile din țară în vederea organizării în ziua de 3 martie a unor întruniri și demonstrații de stradă, în semn de protest împotriva procesului intentat sindicatelor unitare din București. La 2 martie, prefectul județului Brașov era informat că a doua zi urmau să se țină în oraș asemenea întruniri¹⁴.

Atît la întrunirea din 10 martie, organizată de Comisia locală a sindicatelor unitare, cît și la cea din 24 martie, ținută din inițiativa Comisiei de amnistie de pe lângă syndicatele unitare, după ce s-au relevat suferințele îndurate de comuniști în închisori, piedicile puse în activitatea comitetelor de amnistie, s-a hotărît continuarea luptei pentru legalizarea P.C.R., a U.T.C. și a Ajutorului Roșu¹⁵.

În aceeași perioadă de început a anului 1929, o fructuoasă activitate, sub unele aspecte menționată deja, a desfășurat și Grupul Tineretului Muncitoresc Unitar din Brașov, înființat în martie 1928. Pînă la 13 ianuarie 1929, în pofida îngrădirii libertății de acțiune, numărul membrilor crescuse la 180, se ținuseră 12 ședințe și 9 adunări ordinare, se organizaseră 12 excursii, toate avînd drept scop oțelirea conștiinței revoluționare a tinerilor comuniști și ridicarea nivelului lor cultural¹⁶.

La 30 ianuarie și 17 martie 1929, la întrunirile tinerilor comuniști brașoveni, pe lângă citirea de literatură comunistă s-au făcut considerații asupra mișcării fasciste din Italia, relevîndu-se caracterul ei reacționar¹⁷.

Combaterea religiei a stat de asemenea în atenția tineretului muncitor¹⁸. Pentru a feri activitatea tinerilor comuniști de acțiunile represive ale autorităților, în ședința clandestină ținută la 20 februarie 1929, sub cerul liber, fruntașii comuniști și membri ai Comisiei locale a Sindicatelor Unitare din Brașov au hotărît ca în viitor tinerii să organizeze în fiecare duminică excursii în aer liber, unde să se țină ședințele săptămînale și adunările ordinare lunare și să se continue „propaganda și agitația comunistă”¹⁹, obiective îndeplinite cu cinste și eroism de tînașă generație.

Seratele culturale, dar de fapt acțiuni cu caracter dominant politic, organizate la indicația P.C.R. de syndicatele unitare sau de tinerii comuniști, au constituit o altă eficientă modalitate de strîngere a legăturii partidului cu masele.

Asemenea seri culturale s-au ținut și la Brașov în lunile ianuarie — februarie 1929 (5 ianuarie, 19 ianuarie, 9, 10, 17 și 23 februarie)²⁰.

¹² Idem, nr. 134/1929.

¹³ Idem, nr. 132/1929.

¹⁴ Idem, nr. 137/1929.

¹⁵ Idem, nr. 149/1929; nr. 155/1929.

¹⁶ Idem, nr. 104/1929.

¹⁷ Idem, nr. 117/1929; nr. 151/1929.

¹⁸ Idem, nr. 125/1929.

¹⁹ Idem, nr. 161/1929.

²⁰ Idem, nr. 104/1929; 110/1929; 121/1929; 124/1929; 127/1929; 134/1929.

Referitor la serata culturală din 19 ianuarie 1929, agentul Serviciului Special de Siguranță din Brașov îl informa pe prefect că: „Organizatorii acestei petreceri au fost numai dintre fruntașii mișcării comuniste”, asistând „toți capii conducători ai organizației comuniste din Brașov”²¹.

Muncitorimea organizată în sindicatele unitare se pregătea sub îndrumarea P.C.R. să-și țină în luna aprilie 1929 Congresul la Timișoara. Printre cei zece delegați ai Regionalei Brașov, s-au numărat și șase muncitori de la fabrica de avioane din Brașov²², și un delegat al tinerilor muncitori.

Ținut la Timișoara, între 2—5 aprilie 1929, Congresul a făcut o amplă analiză a situației economice, politice și organizatorice a proletariatului²³.

Lupta pentru refacerea unității sindicale pe principiul luptei de clasă, transformarea grevei într-o formă principală a luptei de clasă, transformarea grevei într-o formă principală a luptei proletariatului au fost obiective trasate de Congres.

În fața creșterii forței sindicatelor unitare, a influenței lor în masă, guvernul a decis dizolvarea lor. Începutul a fost făcut la Timișoara, unde la 6 aprilie 1929 sediul Căminului muncitoresc a fost devastat. La scurt timp s-a dat ordin ca, să fie închise sediile sindicatelor unitare din întreaga țară, dispoziție urmată de un sir de procese. La 9 mai 1929, de exemplu, Tribunalul Sibiu a întocmit actul de trimitere în judecată a sindicatelor unitare și ca urmare prin sentința din 15 mai 1929 ele sînt dizolvate²⁴.

Sindicatele unitare din Tîrgu-Mureș au protestat printr-un apel împotriva sentinței pronunțate la 29 martie 1929, privind dizolvarea sindicatelor. În apel, se contesta adevărul celor afirmate de Siguranță și Inspectoratul Muncii, pe baza cărora s-a dat sentința, afirmîndu-se că „sindicatul în totalitatea membrilor săi nu a avut atitudinea, nici nu a săvîrșit fapte de natură a putea fi considerate contrare bunelor moravuri, ordinei publice, nici scopuri ilicite prin mijloace ilegale nu a urmărit. Nici un fapt pozitiv de asemenea natură nu a fost afirmat sau susținut, cu atît mai puțin au fost oferite dovezi în această privință”²⁵.

Deși dizolvate, oficial, activitatea fostilor lor membri s-a făcut simțită în cursul anului 1930. „Sindicatele unitare, din Tîrgu-Mureș și din Gheorgheni, deși desființate de tribunalele respective, se pare că și-au păstrat cadrele, iar conducătorii lor lucrează tainic și se poate descoperi influența lor aproape în toate mișcările muncitorești” — remarcă Inspectoratul muncii din Tîrgu-Mureș²⁶.

La Brașov, la 10 aprilie 1929, în consfătuirea tinerilor comuniști, s-au discutat evenimentele de la Timișoara, condamnîndu-se hotărîrea guvernului de a închide sediile acestor sindicate²⁷.

În fața atacurilor guvernului, muncitorimea conștientă n-a dezarmat, ci căuta noi forme legale, semilegale sau ilegale de continuare a activității revoluționare. Această constatare se desprinde și din hotărîrea luată la 11 aprilie 1929 de comitetul sindicatului unitar al muncitorilor metalurgiști din Brașov²⁸. Cu acest prilej, s-a convocat pentru a doua zi o ședință a comisiei locale a sindicatelor, la care

²¹ Idem, nr. 110/1929.

²² Idem, nr. 151/1929.

²³ Simion Cutișteanu, *Lupta maselor muncitoare din România în primii ani ai crizei economice mondiale a capitalismului (1929—1933)*, în *Cumidava*, 1970, 4, p. 365—366.

²⁴ *Județul Sibiu...*, p. 59.

²⁵ Arh. Ministerului Sănătății, fond Direcția muncii, d. 266/612, f. 54.

²⁶ *Inspekția muncii în 1930 și 1931*, vol. II, p. 163.

²⁷ Arh. St. Brașov, fond cit., nr. 158/1929.

²⁸ Idem, nr. 159/1929.

să se discute: tipărirea și distribuirea unor manifeste, prin care să se facă lumină asupra evenimentelor de la Timișoara; comisia locală, prin intermediul comitetelor de fabrică, să țină în continuare legătura cu muncitorimea, așa încît „mișcarea comunistă să nu slăbească, în eventualitatea închiderii sediilor”; să se înființeze un club particular, ca loc de întîlnire a conducătorilor acestor sindicate.

Tot în vederea continuării activității, în noaptea de 10—11 aprilie, arhiva sindicatelor unitare a fost dusă în casele conducătorilor²⁹.

Conformîndu-se ordinului dat de guvern, Parchetul Tribunalului Brașov a închis, la jumătatea lui aprilie 1929, sediul Sindicatelor unitare din oraș³⁰.

Din informațiile de care dispunem rezultă însă clar că această măsură n-a însemnat și încetarea de fapt a activității sindicatelor în cauză, a comuniștilor în general.

Membrii organizației locale a P.C.R., într-o ședință ținută în valea Răcădău și prezidată de președintele sindicatului unitar al muncitorilor metalurgiști, au declarat răspicat că, deși syndicatele au fost dizolvate, prin aceasta „nu s-a distrus și organizarea comunistă a muncitorilor revoluționari”³¹.

La 24 iulie 1929, de pildă, s-a ținut o ședință clandestină a Comisiei locale a sindicatelor unitare, urmată a doua zi de ședința, de asemenea clandestină, a Comitetului sindicatului unitar al metalurgiștilor³².

Un real sprijin în lupta comuniștilor brașoveni l-a constituit stabilirea lui Alexandru Dobrogeanu-Gherea la Noua Brașov. La 22 august 1929 el a primit vizita conducătorilor comuniști din oraș, cu care a avut o consfătuire în desișul pădurii Noua — după cum se afirmă într-o notă a Siguranței. Aceeași notă consemna faptul că mișcarea comunistă din Brașov se intensifică zi cu zi³³.

În anul 1929, muncitorii metalurgiști din zona studiată n-au reușit decît în cazuri izolate să încheie contracte colective de muncă, situație datorată refuzului categoric al patronilor³⁴.

Muncitorii turnători de la fabrica „Andrei Rieger” din Sibiu, prin convenția colectivă, încheiată la 25 ianuarie, au obținut garantarea salariului pe oră, angajamentul patronului de a plăti salariile restante și că va retrage reclamația împotriva lucrătorilor de la parchet³⁵, ceea ce constituie un real succes al muncitorilor. Părțile se angajau să nu denunțe acest contract colectiv timp de 3 luni. Metalurgiștii din Tîrnăveni încheiaseră de asemenea un contract colectiv, care expira însă la 30 iunie 1929³⁶.

Metalurgiștii din Mediaș nereușind de mai mulți ani să încheie un contract colectiv, condițiile lor de muncă erau în 1929 deosebit de grele. În cele mai multe fabrici se lucrau 10—12 ore, cu un salariu scăzut pe oră. Muncitorii nu beneficiau de concedii cu plată, iar ziua de muncă de 8 ore nu era respectată³⁷. 10—12 ore în loc de 8 lucrau și muncitorii de la întreprinderea „Hephaistos” din Tîrnăveni. În plus, sistemul de salarizare era „extrem de scandalos” — după opinia „Metalurgistului” din 1 aprilie 1929. Se adaugă la aceste neajunsuri și tratamentul arbitrar

²⁹ Ibidem.

³⁰ *Inspecția muncii în 1928 și 1929*, vol. II, Ardeal și Bucovina, p. 413.

³¹ Arh. St. Brașov, nr. 163/1929.

³² Idem, nr. 166/1929.

³³ Idem, nr. 168/1929.

³⁴ *Inspecția muncii în 1928 și 1929*, vol. II, p. 402, 500.

³⁵ Ilie Ceaușescu, op. cit., p. 291; *Convențiile colective de muncă în 1929*, p. 66—67.

³⁶ *Metalurgistul*, nr. 8, din 1 august 1929, p. 4.

³⁷ Idem, nr. 7, din 1 iulie 1929, p. 4.

al conducerii fabricii. „Se înțelege, stările acestea vor dăinui atîta vreme, pînă cînd muncitorii întreprinderii nu vor înțelege că fără organizare totul e-n zadar” — conchidea același periodic³⁸.

Un adevărat flagel care s-a abătut asupra proletariatului român în anii crizei economice l-a constituit șomajul. În adunarea generală a muncitorilor metalurgiști organizați în sindicatele unitare din 17 februarie 1929, unul dintre vorbitori a arătat că numărul șomerilor crește din zi în zi, adăugînd că fabrica „Romloc” și fabrica „Schiel” au început să-și concedieze lucrătorii, intenționînd chiar să-și închidă porțile³⁹.

Din Darea de Seamă a Camerei de Comerț și Industrie Brașov pe anul 1929 rezultă că, doar în decurs de două luni fabrica „Romloc” a concediat 300 muncitori, iar fabrica de avioane, 45⁴⁰.

Întreprinderile metalurgice, alături de cele din industria lemnului, alimentară și comerț, au fost cele mai afectate în lunile ianuarie—aprilie, octombrie—decembrie, de lipsa de lucru, consemna și Inspectoratul Muncii Brașov în raportul său de activitate pe anul 1929⁴¹.

În lunile ianuarie—februarie 1929, ca o ripostă la situația disperată în care se găseau, mobilizați de sindicatele unitare, șomerii au organizat demonstrații de protest la Sibiu, Arad, Brașov⁴². La 20 februarie 1929 un grup de muncitori șomeri, în frunte cu secretarul Comitetului social-democrat din Brașov, s-au prezentat la primărie, cerînd ajutoare. Lista întocmită la cererea prefectului cuprindea 360 șomeri, dintre care mulți proveneau de la fabricile metalurgice „D. Voina”, și „Romloc”, „Honterus”⁴³.

Muncitorii metalurgiști au răspuns, în cursul anului 1929, ofensivei patronale și prin declanșarea unor hotărîte acțiuni greviste.

La fabrica „A. Rieger” din Sibiu, unde patronul scăzuse prețul de execuție al unei piese de la 32 la 22 lei, muncitorii organizați în sindicate unitare au declarat în ianuarie 1929 grevă. Prin luptă hotărîtă s-a reușit să se impună patronului reprimirea la lucru a greviștilor și angajamentul că nu vor mai avea loc concedieri⁴⁴. Muncitorii metalurgiști din Brașov, în adunarea lor anuală din 17 februarie 1929, au avut cuvinte de apreciere la adresa ținutei ferme și solidară a greviștilor de la „Rieger”, considerate decisive în obținerea victoriei⁴⁵.

August 1929, luna eroiceii lupte a minerilor de la Lupeni, a cunoscut și la Brașov o grevă de mari proporții a muncitorilor de la fabrica „Schiel”. Deși prin intrarea în vigoare a legii referitoare la contractele de muncă muncitorii trebuiau să beneficieze de concedii de odihnă plătite, direcțiunea fabricii a refuzat sistematic să respecte această dispoziție legală. În consecință, într-o primă fază, muncitorii s-au adresat forurilor competente, solicitîndu-le să intervină pentru respectarea legii, intervenții rămase fără rezultat. Într-o asemenea situație, muncitorii au decis să recurgă la arma grevei. La 19 august 1929 cca. 100 muncitori de la atelierele de turnătorie și strungărie ale fabricii „Schiel” au încetat lucrul. În afara concediului plătit, muncitorii au mai revendicat: respectarea cu strictețe a legii referitoare la timpul de lucru de 8 ore, acordarea adaosului de salariu de 25,

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Arh. St. Brașov, nr. 129/1929.

⁴⁰ Camera de Comerț și Industrie Brașov, București, 1930, p. 18—19.

⁴¹ *Inspekția muncii în 1928 și 1929*, vol. II, p. 409.

⁴² S. Cutișteanu, *op. cit.*, p. 365.

⁴³ Arh. St. Brașov, nr. 133/1929.

⁴⁴ S. Cutișteanu, *op. cit.*, p. 362.

⁴⁵ Arh. St. Brașov, nr. 129/1929.

50 și 70%, pentru orele suplimentare și reprimirea la lucru, cu vechile drepturi, a muncitorilor îndreptățiți la concediu cu plată, care fuseseră concediați tocmai pe acest motiv. O delegație de muncitori s-a prezentat apoi la Inspectoratul Muncii Brașov, cerându-i să se convoace reprezentanții fabricii, în vederea soluționării conflictului. În aceeași zi, muncitorii au adus și la cunoștința primului-ministru, aflat în localitate, doleanțele lor. Conflictul neaplanându-se, la 20 august 1929 aproape toți muncitorii de la fabrica „Schiel”, cu 340 persoane, au intrat în grevă. Patronii, convocați la tratative de Inspectoratul Muncii, au cerut o zi de amânare pentru a supune revendicările muncitorilor spre aprobare Consiliului de administrație. În fața dirzeniei muncitorilor, direcțiunea fabricii s-a văzut silită să accepte acordarea concediilor plătite, luându-și obligația ca pînă la 31 decembrie 1929 toți muncitorii îndreptățiți la concediu să-l primească. Obținînd cîștig de cauză, muncitorii au reluat lucrul la 23 august 1929⁴⁶.

Greva de la fabrica „Schiel” demonstrează o dată mai mult că patronul eluda în mod sistematic prevederile legilor în vigoare, muncitorii reușind doar prin luptă hotărîită să impună respectarea legilor. Atitudinea avută de direcțiunea fabricii „Schiel” față de acordarea concediilor cu plată n-a fost ceva izolat, dimpotrivă se inscria în tactica indicată de Uniunea Generală a Industriașilor din România întreprinderilor capitaliste, în intervalul dintre apariția legii contractelor colective și pregătirea regulamentului de aplicare. Așa cum rezultă dintr-o adresă a UGIR, din 7 septembrie 1929, privitoare la acordarea concediilor cu plată, în care se face referire și la greva din Brașov, s-a „insistat pe lîngă fabricanți, ca să evite pe cît posibil satisfacerea integrală a cererilor lucrătorilor bazate pe lege, spre a nu servi ca precedent la întocmirea regulamentului”⁴⁷.

Victoria metalurgiștilor de la „Schiel” n-a însemnat și sfîrșitul acțiunilor antimuncitorești ale patronatului. Astfel, acesta a încercat să introducă sistemul muncii intensive, sistem care în condițiile fabricii era dezavantajos pentru muncitori. Sindicatul muncitorilor a și înaintat un protest în acest sens Inspectoratului muncii Brașov⁴⁸.

Un alt atac s-a concretizat în concedierea primului delegat din fabrică, Tóth Iosif, cu intenția de a lovi în organizarea muncitorilor⁴⁹.

Acest abuz a fost recunoscut oficial chiar și de Inspectoratul Muncii. „Motivul adevărat pentru care tovarășul Tóth a căzut jertfă este — remarcă „Metalurgistul” din 1 martie 1930 — că a atras atențiunea unor tovarăși de muncă asupra dispozițiilor, în ce privește reglementarea orelor suplimentare din lege”. Muncitorii metalurgiști din Brașov, cu ocazia adunării lor anuale, ținută la 25 februarie 1929, au protestat de asemenea împotriva concedierii primului delegat al fabricii, hotărînd în același timp să boicoteze fabrica „Schiel”, fapt adus la cunoștință publică, pînă la revenirea asupra acestei măsuri nelegale⁵⁰.

Tot cam în aceeași perioadă au avut loc și grevele metalurgiștilor de la „Astra” Arad, „Reșița”, „I.A.R.” Brașov, greviștii cerînd redeschiderea sindicatelor unitare, recunoașterea Comitetelor de întreprindere și îmbunătățirea condițiilor de muncă și trai⁵¹.

⁴⁶ Idem, nr. 128/1929; 168/1939; *Inspekția muncii în 1928 și 1929*, vol. II, p. 407; *Metalurgistul*, nr. 9, din 1 septembrie 1929, p. 4; nr. 10, din 1 octombrie 1929, p. 6; I. Ceaușescu, *op. cit.*, p. 173.

⁴⁷ Arh. St. București, Arhiva Istorică Centrală, fond U.G.I.R., d. 16/1929.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ *Metalurgistul*, nr. 4, din 1 aprilie 1930, p. 4.

⁵⁰ S. Cutișteanu, *op. cit.*, p. 368; I. Ceaușescu, *op. cit.*, p. 185.

⁵¹ I. Ceaușescu, *op. cit.*, p. 185.

Întreprinderile metalurgice au fost în anul 1930 puternic lovite de criză, efectele acesteia răsfringându-se asupra situației muncitorilor.

Producția întreprinderilor metalurgice din raza Inspectoratului Muncii Brașov a scăzut în acest an cu 30% ca valoare. Unele ateliere mai mici și-au închis porțile, iar altele și-au încetat lucrul (fabrica de mori Goldschmidt din Brașov, Uzina de fier Sfânta Cruce din Vlăhița, județul Odorhei). Fabricile mari, ca: „Schiel“, „Romloc“, „Farola“, „Voina“ și „Ancora română“, toate din Brașov, și-au redus cu cca 400 numărul muncitorilor. În afară de aceasta, au redus simțitor și timpul de lucru. Astfel, fabrica „Schiel“ și uzina Vlăhița au lucrat doar 4—5 zile pe săptămână, iar „Farola“ 4½⁵².

Scăderea numărului salariaților acestor întreprinderi este bine ilustrată și de următorul tabel⁵³:

Numărul muncitorilor în 1930

	Januarie	Iulie	Decembrie
Fabrica de mașini Schiel	595	488	413
Fabr. vagoane Romloc	322	204	220
„ șuruburi Voina	224	246	97
„ de laminat Farola	162	150	150
„ de cabluri Ancora Română	57	52	33

Lipsa de lucru s-a manifestat și în întreprinderile metalurgice aparținătoare Inspectoratelor Muncii Sibiu și Tîrgu-Mureș⁵⁴. În cazul acestuia din urmă, în luna decembrie 1930, numărul șomerilor din rîndul metalurgiștilor a ajuns la 143⁵⁵. Un tablou sumbru al condițiilor existente în anul 1930 la fabrica „Schiel“ îl prezintă „Metalurgistul“ din 1 sept. 1930. Concedierile s-au început în primăvară, „de atunci situația s-a înrăutățit mereu“. Intensificarea muncii a cunoscut un ritm deosebit, chiriile pretinse de la lucrătorii din locuințele fabricii au fost considerabil sporite, locurile de muncă erau insalubre, necorespunzînd din punct de vedere igienic normelor legale: „fabrica aceasta este construită pe stîlpi de lemn, secțiuni despărțite cu scinduri și acoperiș găurit“. Cele semnalate de „Metalurgistul“ sînt constatate și de organe oficiale. Astfel, referindu-se la întreprinderile vizitate în cursul anului, Inspectoratul Muncii Brașov aprecia fabrica „Schiel“ ca fiind și: „cu desăvîrșire necorespunzătoare din punct de vedere igienic“, cu excepția atelierului de tîmplărie⁵⁶.

„Fabrica Schiel — continuă același for — are ateliere care constituiesc... un pericol pentru sănătatea lucrătorilor“⁵⁷.

De nenumărate ori muncitorii s-au plîns de aceste stări de lucruri serviciului sanitar orășenesc, care, la sesizarea Inspectoratului Muncii, a făcut anchete, rămase fără rezultat.

Nu întîmplător în anii 1929—1930 la această fabrică s-au produs un număr destul de mare de accidente, în anul 1929 — 30, din care două mortale⁵⁸, iar în

⁵² *Inspekția muncii pe 1930 și 1931*, vol. III, p. 28—29.

⁵³ *Idem*, p. 58.

⁵⁴ *Idem*, p. 147.

⁵⁵ *Idem*, p. 159.

⁵⁶ *Inspekția muncii în 1930 și 1931*, vol. II, p. 36.

⁵⁷ *Idem*, p. 39.

⁵⁸ *Inspekția muncii în 1928 și 1929*, vol. II, p. 394.

1930 — 11⁵⁹. În același interval, s-au produs accidente și la alte întreprinderi metalurgice: „I.A.R.” — 13 și „Romloc” — 7 în 1929, la fabrica „Voina” — 12, la uzina de fier Vlăhița — 1 grav — în 1930.

Dacă în 1929 muncitorii de la „Schiel” au trebuit să recurgă la arma grevei, pentru a sili conducerea fabricii să le acorde concediile cu plată, în 1930 muncitorii de la „Romloc” au fost siliți să se ridice împotriva unui abuz al patronului, pe aceeași temă. Direcțiunea fabricii a găsit de cuviință să acorde muncitorilor, cu ocazia sărbătorilor de Paști, 7 zile de concediu plătit. Dar muncitorii au constatat cu surprindere că, în loc de 56 ore, patronul le-a plătit doar 28. Sesizând aceasta, o delegație de muncitori s-a prezentat la direcțiune, cerind plata integrală a orelor de concediu. Direcțiunea refuzând să revină asupra măsurii arbitrare luate, muncitorii au înaintat o întîmpinare Inspectoratului Muncii Brașov, înregistrată la data de 26 mai 1930⁶⁰. Primind plîngerea legitimă a muncitorilor, Inspectoratul Muncii a înaintat-o Ministerului Muncii, Direcția Muncii, Serviciul organizării și ocrotirii muncii, pentru a dispune cele legale⁶¹.

Decizia luată de minister, la 18 iunie 1930, și adusă la cunoștința fabricii, venea să dea cîștig de cauză muncitorilor. Se citau în sprijinul hotărîrii luate prevederile art. 40, 49, 80 din legea contractelor de muncă, la acordarea și la plata concediilor de odihnă⁶².

Muncitorii de la fabrica de avioane „I.A.R.” din Brașov, unde activau puternice nuclee comuniste, printre care P.C.R., U.T.C. și secția locală a P.C.R. au răspîndit numeroase manifeste, au declanșat în luna mai 1930, din cauza neachitării la timp a salariilor, două greve⁶³.

La 9 mai 1930, orele 7,30, plătirea salariilor fiind în restanță cu 3 săptămîni, 609 muncitori din totalul de 755 al angajaților fabricii au declarat grevă. În urma tratativilor inițiate de Inspectoratul Muncii, muncitorii au obținut promisiunea conducerii întreprinderii de a plăti salariile restante pînă la 13 mai, ceea ce s-a și întîmplat. Ca atare lucrul s-a reluat în aceeași zi, la orele 10,30.

Starea de lucruri nu s-a ameliorat însă decît temporar, așa încît, la 23 mai 1930, 250 muncitori au declarat din nou grevă. Și de această dată muncitorii au obținut cîștig de cauză, direcțiunea fiind silită să promită și să-și îndeplinească apoi promisiunea, plătind salariile pînă la 27 mai 1930. Greva s-a încheiat la orele 9 cu un nou succes al muncitorilor.

Victoriile obținute de muncitorii de la „I.A.R.”, într-o perioadă de criză, dobîndesc o mai mare semnificație. Ele dovedesc o dată în plus că atacurilor continue ale patronatului industrial împotriva condițiilor de viață ale muncitorilor li se putea răspunde cu eficiență doar prin ridicarea organizată, în masă, la luptă.

Cu extrem de mari greutăți au fost confrunțați în aproape întreg anul 1930 și muncitorii de la mina și uzina de fier Vlăhița. Conflictul latent izbucnit între muncitorii de acolo și conducerea uzinei, care s-a prelungit din iulie pînă în decembrie, constituie un exemplu tipic de sacrificare brutală a intereselor salariaților, de nepăsare scandalosă, indolență a autorităților legal constituite, chemate să vegheze asupra respectării legilor, o ilustrare a hățișului birocratic cu care aveau de luptat muncitorii.

⁵⁹ *Inspekția muncii în 1930 și 1931*, vol. II, p. 38.

⁶⁰ Arh. St. Brașov, fond. Inspectoratul muncii Brașov, d. 9/1930 f. 13—14.

⁶¹ Idem, f. 17.

⁶² Idem, f. 15.

⁶³ Vezi desfășurarea Dorica Bucur, *Citeva aspecte privind activitatea P.C.R. și mișcarea muncitorească din județul Brașov între anii 1929—1933*, în *Cumidava*, 1969, 3, p. 354—355; *Inspectoratul muncii în 1930 și 1931*, vol. II, p. 54.

La 6 iulie 1929 postul de jandarmi din Vlăhița anunța Legiunea de jandarmi din Odorhei că lucrătorii de la fabrica „Sf. Cruce” nu au primit salariul din 15 aprilie pînă în 5 iulie⁶⁴.

La 7 iulie, același organ înainta un nou raport în care arăta că, pe lîngă neplata la timp a salariilor, muncitorii erau siliți de conducerea fabricii să cumpere alimente doar de la un singur comerciant, la prețuri foarte mari. În cazurile în care muncitorii luau alimente pe datorie, în ziua salariului conducerea fabricii plătea direct comerciantului respectiv, muncitorii neputînd astfel ști cu exactitate cît cîștigau⁶⁵. Legiunea de jandarmi din Odorhei a trimis la 10 iulie cele două rapoarte Inspectoratului Muncii Brașov, cu rugămintea de a delega pe cineva pentru a face o anchetă amănunțită despre starea lucrurilor la fabrica de fier „Sf. Cruce”⁶⁶. La 21 iulie Inspectoratul Muncii atrăgea atenția conducerii uzinei că cele semnalate în rapoartele primite contravin dispozițiilor legii contractelor de muncă și regulamentului de aplicare, atrăgîndu-i atenția că „la nici un caz direcțiunea întreprinderii nu poate reține din salarii pentru a achita pe comercianții de la care au luat pe datorie lucrătorii”, cerîndu-i să se conformeze întocmai dispozițiilor legale⁶⁷.

La 19 iulie Inspectoratul Muncii Brașov a trimis Ministerului Muncii un prim raport, făcîndu-i cunoscute, pe baza adreselor mai sus menționate, nemulțumirile și neliniștea lucrătorilor de la Vlăhița, cerînd aprobarea să se deplaseze la fața locului, pentru a verifica cele semnalate⁶⁸. La 29 iulie Direcția muncii din Ministerul Muncii răspundea Inspectoratului Muncii din Brașov că nu aprobă deplasarea la Vlăhița, indicînd să se facă cercetarea prin organele administrative locale. În consecință, la 2 august Inspectoratul Muncii transmitea Legiunii de jandarmi din Odorhei ca aceasta, prin intermediul postului de jandarmi din Vlăhița, să-i comunice, cîți lucrători avea fabrica, de cînd nu și-au primit salariile, ce sume au de primit, ce sume a reținut Direcțiunea pentru alimentele cumpărate pe datorie; o listă cu prețurile alimentelor de la magazinul de unde au cumpărat lucrătorii, prețurile alimentelor la piața comunei Vlăhița, prețurile la care au plătit muncitorii alimentele⁶⁹. Postul de jandarmi Vlăhița făcînd investigațiile cerute la 27 august, Legiunea de jandarmi Odorhei a trimis Inspectoratului Muncii răspunsurile la întrebările puse. Dintre acestea amintim: numărul muncitorilor era de 210; în general acești muncitori nu primiseră salariul de 3 luni, fapt pentru care sînt foarte agitați. Direcția întreprinderii a oprit toate sumele, deoarece n-a achitat salariul nici unui muncitor. La 22 august s-a deplasat la Vlăhița și comandantul Legiunii din Odorhei, constatînd „aceleași stări de lucruri”, ca cele semnalate de postul de jandarmi⁷⁰.

La 23 august, o delegație de muncitori de la Vlăhița a prezentat Inspectoratului Muncii nemulțumirile muncitorilor, identice cu cele semnalate de autorități. În încheierea întîmpinării se cerea, „în numele muncitorimii din Vlăhița”, să se intervină „cît mai de urgență pentru încetarea călcării legilor și maltratarea muncitorimii”.⁷¹

⁶⁴ Arh. St. Brașov, fond Inspectoratul muncii Brașov, d. 2/1930, f. 2.

⁶⁵ Idem, f. 3.

⁶⁶ Idem, f. 1.

⁶⁷ Idem, f. 6—7.

⁶⁸ Idem, f. 5.

⁶⁹ Idem, f. 8.

⁷⁰ Idem, f. 16.

⁷¹ Idem, f. 9—10.

În urma cercetării personale a secretarului Comisiei Regionale a Sindicatelor muncitorești din Brașov, acesta a constatat că pînă în noiembrie 1929 firma Kamner și Jekelius, patron al minei și turnătoriei de fier din Vlăhița, plătise regulat salariile. De atunci însă s-au plătit doar acouturi, astfel, încît salariile muncitorilor nu erau achitate decît pînă la sfîrșitul lunii mai. Aceste constatări, și altele deja amintite, au fost înaintate la 27 august sub formă de protest Inspectoratului Muncii din Brașov. Protestul, cu tot spiritul său legalist, însemna în același timp un serios avertisment pentru urmările pe care le-ar fi putut genera întîrzierea soluționării conflictului. „Vă facem serios atent domnule Inspector General că dacă nu vreți să fie un nou Lupeni atunci datoria dumneavoastră este ca să interveniți urgent”⁷².

La 3 septembrie 1930, Inspectoratul Muncii, după ce aduce la cunoștința ministerului demersurile muncitorilor și ale Comisiei Regionale a Sindicatelor, solici-ta din nou aprobarea pentru a se deplasa la Vlăhița⁷³. Dar, în mod paradoxal, la 13 septembrie, ministerul răspunde stereotip: „delegați autoritățile administrative locale cu facerea cercetărilor și demersurilor necesare”. La primirea răspunsului, Inspectoratul Muncii și-a declarat deschis scepticismul cu privire la șansele de aplanare pe o asemenea cale a conflictului: „noi din nou menționăm că conflictul nu a putut fi soluționat în acest fel”⁷⁴.

La 25 septembrie, Inspectoratul Muncii se plîngea ministerului că era o situație cu adevărat jenantă să se ceară autorităților administrative noi cercetări, atîta timp, cît împotriva neajunsurilor îndurate de muncitori, semnalate de ele anterior, nu s-a întreprins nimic. În același timp, ministerul era avertizat că „agitația muncitorilor din zi în zi poate degenera în demonstrațiuni cu efecte grave”⁷⁵.

La 3 noiembrie s-a deplasat la Vlăhița șeful poliției din Odorhei, constatînd „nemulțumirea muncitorilor față de tratamentul insultător al directorului și față de reducerea salariilor în decursul anului cu 10% după ce și în anul 1929 li se redusese cu 5%”. Aceste constatări au fost comunicate Inspectoratului Regional de poliție din Cluj, care la rîndul său le-a înaintat la 12 noiembrie Direcției Generale a Poliției din București⁷⁶.

La sesizarea Inspectoratului Regional de Poliție Cluj, Directoratul IV Cluj, Serviciul muncii, sănătății și ocrotirilor sociale recomandă printr-o adresă, primită la 2 decembrie, Inspectoratului Muncii Brașov să procedeze în aplanarea acestui conflict, în conformitate cu legea⁷⁷.

La 4 decembrie, Inspectoratul Brașov îi comunica toate demersurile întreprinse pînă în acel moment, începînd cu 19 iulie⁷⁸.

La 15 noiembrie, poliția orașului Odorhei a trimis un raport relativ la situația muncitorilor de la Vlăhița și prefecturii județului. Din acesta rezultă că, în afară de nemulțumirile la adresa directorului, muncitorii cereau cu insistență încheierea unui contract colectiv de muncă, prin care să se reglementeze condițiile de muncă și de salarizare. Prefectul era invitat să intervină la organele de drept pentru încheierea contractului colectiv, „atît de important în normalizarea vieții muncitorești de la această uzină”⁷⁹.

⁷² Idem, f. 13.

⁷³ Idem, f. 19—21.

⁷⁴ Idem, f. 22.

⁷⁵ Idem, f. 23—25.

⁷⁶ Idem, f. 34.

⁷⁷ Idem, f. 33.

⁷⁸ Idem, f. 35.

⁷⁹ Idem, f. 31.

La 20 noiembrie, Inspectoratul Muncii Brașov înștiința ministerul despre înlocuirea directorului de la Vlăhița, pentru a se realiza un „început al liniștirii muncitorilor și ca o recunoaștere în parte a plîngerilor lor”⁸⁰. În urma unui nou raport, din 5 decembrie, la 11 decembrie 1930 — după cinci luni de la prima sesizare — Ministerul Muncii a aprobat, în sfîrșit, Inspectoratului Muncii Brașov să intervină pentru aplanarea conflictului. În consecință, Inspectoratul Muncii a convocat pentru ziua de 20 decembrie pe reprezentanții muncitorilor și ai conducerii uzinei la tratative, la Vlăhița⁸¹.

În sfîrșit, după atît de multe așteptări, după o sumedenie de rapoarte și adrese întocmite de instituțiile amintite, au început, sub egida Inspectoratului Muncii, tratativele de conciliere între delegații lucrătorilor și ai direcțiunii⁸².

În decursul discuțiilor s-a constatat că de fapt conflictul început în iulie din cauza neplătirii la timp a salariilor s-a aplanat, întrucît, după înlocuirea directorului, începînd cu 1 noiembrie, muncitorii și-au primit salariile regulat, tot la 2 săptămîni, încetînd și practica ilegală de reținere a banilor pentru plățirea comerciantului.

Deși conflictul încetase, muncitorii au relevat alte și dureroase neajunsuri pe care le sufereau: concediile de odihnă nu li se acordaseră; salariile li se redusese cu 20% în cursul anului 1930; neprimirea la timp a ajutoarelor de boală de la Casa Cercuală a asigurărilor sociale; prețurile exagerate la alimente în colonia muncitorească; chiriile mari pentru locuințele întreprinderii. Direcțiunea și reprezentanții autorităților au propus luarea de măsuri cît mai grabnice pentru ameliorarea situației muncitorilor.

În luna decembrie, după un an plin de privațiuni — arătau muncitorii —, s-a abătut asupra lor o altă nenorocire, și anume concedierile masive. La 6 decembrie au fost concediați 23 lucrători, iar la 20 decembrie alți 87, ajungîndu-se la 110, din numărul total de 210.

În explicațiile date, directorul fabricii a indicat ca motiv al concedierilor masive lipsa vînzărilor produselor fabricii, apreciînd că durata concedierilor ar putea fi de circa 3 luni. În plină iarnă, într-o regiune izolată, cu gospodării sărăcăcioase, se poate imagina calvarul pe care îl aveau de îndurat cei concediați și familiile lor. Acestea erau suferințele și umilînțele pe care le îndura întreg proletariatul român, supus în anii crizei economice unei crîncene exploatări.

Nici soluția oferită de direcțiune, ca cei concediați să efectueze lucrări în pădurile fabricii, nu-i putea satisface pe muncitori, lipsindu-le echipamentul necesar. În acest context s-a cerut sprijinul autorităților comunale și județene și chiar Ministerului Muncii. Măsurile preconizate și ajutoarele primite erau simple paleative, muncitorii rămînînd să se zbată în cea mai neagră mizerie⁸³.

1931, anul de mijloc al crizei economice din țara noastră, s-a caracterizat în regiunea Brașovului și a Sibiului, ca pretutindeni în țară, printr-o continuitate a luptei clasei muncitoare. Cauzele erau aceleași și formele de luptă folosite nu s-au deosebit nici ele de cele cunoscute cu un an mai devreme. Încercările patronilor de a ieși din criză pe seama muncitorilor au fost frecvente în 1931. S-au făcut în primul rînd noi concedieri. Sînt cunoscute cîteva concedieri la „I.A.R.”⁸⁴ și concedieri de proporții mai mari, la „Voinea” și „Schiel”. La aceste două fabrici

⁸⁰ Idem, f. 30.

⁸¹ Idem, f. 40—41.

⁸² Idem, f. 49.

⁸³ Idem, d. 2/1930.

⁸⁴ Idem, d. 29/1931.

au fost înregistrate cele mai mari reduceri de muncitori din ramura metalurgiei, 93 și respectiv 44 muncitori.⁸⁵ La Tîrgu-Mureș, încheierea unei Convenții de Compensatie ce avusese loc la începutul anului 1930, cu intrare în vigoare la 19 septembrie 1930⁸⁶, nu a putut salva Uzinele „Transilvania” de la impasul în care le adusese criza, ele încetîndu-și activitatea încă la sfîrșitul anului 1930. Noul an al crizei a găsit muncitorii metalurgiști de aici în totalitatea lor fără lucru.

Mișcarea muncitorească din orașele Brașov, Sibiu și Tîrgu-Mureș s-a desfășurat și în anul 1931 într-o dublă direcție, pentru obținerea propriilor revendicări economice și de solidaritate cu lupta muncitorilor din întreaga țară. Ea a fost îmbinată mereu cu acțiuni ale tinerilor muncitori comuniști. Zilele de 6 și 7 septembrie, considerate zile de luptă ale tineretului comunist, au fost precedate și urmate la Brașov, de exemplu, de numeroase pregătiri în rîndurile tineretului. Cu toate măsurile și încercările Chesturii poliției din Brașov de a împiedica aceste acțiuni⁸⁷, în noaptea de 4 spre 5 septembrie 1931 au fost rîspîndite manifeste comuniste în sediul fabricilor, prin intermediul tinerilor comuniști. Asemenea manifeste au ajuns chiar și în curtea regimentului 41 artilerie⁸⁸. Acțiunea de rîspîndire a unor manifeste din partea tinerilor muncitori comuniști de la Brașov s-a repetat și la 20 septembrie 1931⁸⁹. Tot la Brașov s-au întreprins asemenea acțiuni, încă în ianuarie 1931, pe drumul ce ducea spre Uzinele I.A.R.⁹⁰

Unul din manifeste, cel semnat de către Comitetul Central al Partidului Comunist Român, arătînd că: „în toată țara continuînd cu furie aplicarea programului economic al guvernului, adică scăderea salariilor, mărirea orelor de muncă și concedierea miilor de muncitori”, chema pe muncitori să iasă „pe stradă, în demonstrații contra programului economic al guvernului, pentru munca și pîinea femeilor, pentru ajutarea lor de către stat, pentru scăderea orelor de muncă și mărirea salariilor”⁹¹.

Al doilea manifest, semnat de Comitetele locale din Brașov ale Partidului Comunist Român și ale Uniunii Tineretului Comunist Român, sublinia aceleași trăsături ale politicii partidelor burgheze, îndemna muncitorimea brașoveană la organizare sub conducerea P.C.R., „la lupta contra reducerilor de salariu, pentru mărirea salariilor, pentru încetarea concedierilor, pentru muncă și pîine, pentru ajutarea șomerilor... la luptă pentru guvern muncitoresc și țărănesc”⁹².

Idei ce dovedesc îmbinarea revendicărilor social-economice cu cele de natură politică, idei ce vor cunoaște în preajma celui de-al cincilea Congres al P.C.R. și mai ales după desfășurarea acestuia un cîmp larg, o adeziune totală în rîndul muncitorilor din întreaga țară⁹³.

Tot Comitetul local al P.C.R., secțiunea Brașov, împreună cu organizația U.T.C. din aceeași localitate, au lansat un apel adresat muncitorilor de la „I.A.R.”. Era o hotărîtă chemare la luptă. „La atacul bîrghezic trebuie să rîspundem cu atacul revoluționar al muncitorilor”, se spunea în apelul amintit, „Către muncitorii de la fabrica de avioane”. Erau îndemnați să ia contact cu muncitorii altor

⁸⁵ *Inspekția muncii în 1930 și 1931*, vol. II, p. 281—282.

⁸⁶ *Compass*, 1932, p. 717.

⁸⁷ Eugenia Mândra, Ivan Mândra, *Tineretul revoluționar brașovean în marile bătălii de clasă din anii crizei economice (1929—1933)*, în *Crisia*, 1980, 10, p. 259—271.

⁸⁸ Arh. St. Brașov, Colecția de documente, nr. 301/e.

⁸⁹ Idem, nr. 301/1.

⁹⁰ Idem, nr. 301/g.

⁹¹ Idem, nr. 184/1931.

⁹² Idem, nr. 184/1931.

⁹³ Ibidem.

fabrici, să organizeze consfătuiri de fabrică, să-și organizeze un Comitet de acțiune în vederea desfășurării luptei, să pornească lupta prin încetări ale lucrului pentru plata imediată a salariului întreg, împotriva concedierilor forțate și a reducerilor de salarii ce se pregăteau, pentru mărirea salariilor.⁹⁴ Erau, toate, îndemnuri ce veneau la timpul potrivit, căci pe muncitorii de la „I.A.R.” îi vor aștepta, într-adevăr, în primăvara anului următor, hotărâri ce pun sub semnul întrebării însăși existența lor, prin măsurile luate — după cum vom vedea — când de concediere masivă, când de încetare a activității în totalitatea ei.

Un alt aspect al luptei, cel al solidarității muncitorilor, a ieșit pregnant în evidență și în acțiunile muncitorilor sibieni, care au protestat împotriva represiunii sîngeroase din ianuarie 1931⁹⁵.

În toamna anului 1931, la Brașov, s-au întocmit multe dosare și s-au înaintat Parchetului, cu comuniști care au activat în mișcare. Au fost operate confiscări de ziare și broșuri comuniste, manifeste. Printre acestea, organele de siguranță raportau că au găsit și „un stoc întreg de manifeste incendiare, tipărite în mod special pentru muncitorii de la fabrica de avioane”. Au fost arestați conducători ai mișcării comuniste locale, de la București Moscu Vasile și de la Tîrgu-Mureș Paul Veres. Cel dintîi, membru al Comitetului Central al P.C.R., a venit la Brașov pentru a organiza acțiunile de aici.

Organizația locală a P.C.R. de la Brașov a desfășurat în cursul anului 1931 o activitate de propagandă și organizatorică în rîndul muncitorilor brașoveni. Printre aceștia s-au numărat, în primul rînd, cei de la „I.A.R.”, care vor avea de înfruntat multe vicisitudini, ca și muncitorii de la secțiile fabricii „Schiel”, în 1931 și în anul următor.

1932, an în care criza economică ajunsese la apogeu în țara noastră, a avut urmările cunoscute și asupra muncitorilor metalurgiști de la Brașov. Salariile reduse și concedierile în masă erau măsurile luate mereu, continuate de fapt, repetate mereu de patronii de la „Schiel” sau „I.A.R.”. În aceste condiții, secția locală P.C.R. din județul Brașov a organizat și condus lupta muncitorilor brașoveni pentru ieșirea revoluționară din criză. Demonstrațiile și grevele, manifestările de protest ale muncitorilor în cursul anului 1932 s-au desfășurat sub conducerea organelor locale ale P.C.R. Acestea au făcut cunoscut încă în ianuarie hotărîrea secretariatului P.C.R. de a se intensifica munca de propagandă în rîndul nucleelor și celulelor de partid, de a răspîndi manifeste, de a organiza demonstrații de stradă, cu arborarea de drăpeli roșii. Toate acestea trebuiau pregătite cu ajutorul unor echipe speciale și vizau revendicările muncitorilor de a ieși din criză, nu așa cum doreau patronii, cu sacrificii numai din partea muncitorilor⁹⁶. Este semnificativ pentru a ilustra această tendință un raport al Chesturii poliției de la Brașov. „Din cauza crizei economice stabilimentele industriale din acest oraș au concediat mereu lucrători și funcționari care au îngroșat numărul șomerilor din localitate, destul de numeros — de altfel”.⁹⁷ Raportul întocmit în 1932 avea în vedere situația creată în 1931. Ea era identică, nu însă cu situația din ianuarie 1932, data cînd fusese lansată chemarea la lupta organizată amintită, ci cu situația întregului an 1932. Noi chemări la luptă au fost adresate muncitorilor de către

⁹⁴ Cf. *Din istoria luptelor greviste ale proletariatului din România*, București, 1970.

⁹⁵ Arh. C.C. al P.C.R., fond. 10, nr. 571/1931.

⁹⁶ Gh. Popescu, N. Drăgan, *Aspecte din lupta clasei muncitoare din județul Sibiu sub steagul biruitor al partidului (1922—1924)*, în *Masele populare făuritoare ale istoriei*, Sibiu, 1971, p. 62.

⁹⁷ Arh. St. Brașov, Colecția de documente, nr. 197.

organizațiile comuniste cu prilejul zilei de 25 februarie, ziua internațională de luptă a șomerilor. Tipărirea de gazete și răspîndirea de manifeste, lozinci, toate îmbinate cu greva demonstrativă de o jumătate de oră, erau acțiunile ce se cuveneau pregătite pentru 25 februarie.⁹⁸ În iunie, același an, secția locală a P.C.R. Brașov lansase un manifest de chemare la luptă a muncitorilor de la „I.A.R.”, pentru a cere direcției fabricii plăta salariilor⁹⁹, iar Comisia regională a sindicatelor a ținut o întrunire la aceeași fabrică în 20 iunie, cu participarea a 250 de muncitori, promițînd o intervenție la ministerele de resort, în vederea soluționării problemelor legate de salariu la „I.A.R.”. Tot în iunie au fost răspîndite o serie de manifeste comuniste la Brașov, adresate tuturor categoriilor de oameni ai muncii, în care se arăta situația generală din țară.¹⁰⁰

La „I.A.R.”, necazurile erau continue și mult mai mari. Aici s-a pus nu numai problema reducerilor de salariu și a concedierilor în masă a muncitorilor, ci chiar a încetării activității întregii uzine. După un conflict declanșat la 22 ianuarie 1932 și aplanat opt zile mai târziu, la 26 mai muncitorii au fost puși în fața unei hotărîri extreme, de a părăsi fabrica, aceasta încetîndu-și activitatea. Muncitorii încearcă să obțină anularea acestei hotărîri printr-o delegație trimisă la București, cit și, în ziua cînd fabrica și-a închis porțile, printr-o manifestație în grup, la prefectura județului. Pașnică, dar hotărîtă, acțiunea muncitorilor de la prefectură a pus pe gînduri organele administrative și de ordine. A urmat o serie de corespondențe, rapoarte și ordine. Prefectul și chestorul de poliție cer măsuri de prevenire a unor asemenea manifestații ale muncitorilor. Muncitorii de la „I.A.R.” au cerut prefectului de la Brașov, la 26 mai 1932, intervenții pentru redeschiderea fabricii. Au cerut-o pașnic — subliniază documentele vremii — dar din toate manifestările lor muncitorii au lăsat să se înțeleagă că lucrurile ar putea în viitor să se desfășoare și altfel. „Am constatat pericolul repetării unor întruniri și manifestări de acest fel în orașul Brașov, unde curentul comunist are adînci rădăcini și propagandiști periculoși” — se spunea în raportul prefectului din 28 mai 1932 adresat Comandantului Corpului V Armată. Prefectul era informat că manifestații similare vor mai putea avea loc. El solicitase ca în cazul în care „demonstrațiile ar lua un caracter de tulburare a ordinii și siguranței publice” să li se pună la „dispoziție trupele trebuincioase”.¹⁰¹ Temerile transformării acțiunilor petiționare, pașnice, ale muncitorilor de la I.A.R. în acțiuni revendicative, comune cu ale altor muncitori brașoveni, de o mai mare amploare, violente, erau chiar întemeiate. „Din încheierea expunerii făcute de lucrători [în fața prefectului — n.n.] mai reiese — spune prefectul în raportul său — că o adunare pașnică de protestare se va putea transforma în curînd într-o manifestație mai viguroasă, căci la cei 1200 lucrători ai uzinelor I.A.R. se pot oricînd alătura alte mii de lucrători ai regiunii Brașov”.¹⁰²

Situația muncitorilor de la „I.A.R.” era constant în atenția Comitetului local al P.C.R. Brașov. O dovediseră deseale chemări la luptă, arătînd muncitorilor de aici formele potrivite situației și îndemnînd în același timp pe ceilalți muncitori din oraș la acțiuni de solidaritate.¹⁰³

⁹⁸ Idem, nr. 199.

⁹⁹ Idem, nr. 198.

¹⁰⁰ Idem, nr. 208.

¹⁰¹ Dorica Bucur, *op. cit.*, p. 350.

¹⁰² Arh. St. Brașov, Colecția de documente, nr. 608.

¹⁰³ Ibidem.

Uzinele „I.A.R.” n-au renunțat la planul închiderii lor, au amînat-o doar pentru 23 august 1932. În această situație, 460 de muncitori au semnat un memoriu adresat Inspectoratului Muncii din localitate. Au cerut deschiderea unor tratative de conciliere. Motivul era revendicarea unor drepturi materiale. Muncitorii au cerut în memoriul lor plata salariilor pe luna în curs și pe cea următoare, conform articolului 76 din legea contractelor de muncă, achitarea salariilor restante, plata salariilor pe timpul cît uzinele n-au lucrat, acordarea de concedii etc. Memoriul a fost prezentat la 15 iunie, iar tratativele au început în aceeași zi, după masă. Au participat, din partea muncitorilor, Pescariu Gh., Lăsculescu I., Rusu Constantin, Hormoschy O., Munteanu C-tin, Cătoi Ștef și Crețeanu Ion, iar din partea uzinelor, directorul general. Foarte abil, acesta încercă să se arate binevoitor față de revendicările muncitorilor, promise soluționarea unora și lăasă pe seama consiliului de administrație sau pe a consilierului juridic altele. Nu a dat un răspuns ferm în legătură cu plata salariilor pe luna în curs și pe cea următoare. Delegații muncitorilor au cerut în legătură cu această problemă un răspuns categoric pînă la 19 iunie, urmînd ca în cazul unui răspuns negativ să se adreseze pentru soluționare justiției. Directorul general refuză plata salariului pentru cele patru săptămîni cînd muncitorii nu au lucrat din vina fabricii. Promise totuși o intervenție la consiliul de administrație din București spre o rezolvare favorabilă. Respinse și plata celor 5000 lei ceruți pentru muncitorii aduși din alte localități care vor rămîne fără lucru. Nu se angajă nici la plata la zi, în ziua expirării preavizului, a tuturor drepturilor bănești. A făcut doar promisiuni vagi. Muncitorii nu au fost mulțumiți și nici nu puteau fi. Erau revendicări minime cerute în condiții extrem de dificile pentru muncitori.

La 22 iunie au avut loc noi tratative. Rezultatul a fost același. Direcțiunea fabricii a respins rezolvarea problemelor rămase în litigiu la 14 iunie, iar muncitorilor li se recomandase drumul spre justiție. Nu l-au ales pe acesta, fără efect de altfel, și printr-un nou memoriu au insistat pentru menținerea în serviciu, sau, în caz de concediere, să li se dea imediat salariile și să nu fie obligați să semneze declarații de renunțare la alte pretenții ce aveau față de fabrică, declarații care ar fi făcut fără efect orice intervenție a muncitorilor în fața justiției. Nu se făcuse nimic nici pentru acest nou memoriu. Uzinele „I.A.R.” au trecut la concedierea unei bune părți din muncitori, 388, rămînd doar 270, 99 ucenici, 139 funcționari. La 25 și 26 iunie, muncitorii concediați și-au luat ultimele drepturi bănești de la „I.A.R.”, iar la 7 iunie fabrica și-a reluat activitatea, lucrînd cu 270 muncitori, 29 ucenici și 139 funcționari, tehnicieni și administratori. Ultimii au fost și ei „preavizați”, urmînd ca plecările, în număr de 51, să se facă treptat¹⁰⁴.

Cu cîteva luni mai devreme, în cursul lunii aprilie 1932, au avut loc repetate conflicte de muncă, tot la Brașov, la Uzinele Schiel. Patronii au anunțat la 18 aprilie o nouă reducere de salariu, la secția tîmplărie de modele pentru turnat. Muncitorii au refuzat să primească reducerea de salariu anunțată și, ca urmare a acestui fapt, cîteva zile mai tîrziu, la 21 aprilie, au fost concediați, fără nici un preaviz și fără a se purta în prealabil tratative cu direcțiunea. La cererea muncitorilor concediați, Inspectoratul Muncii de la Brașov a fixat o zi de pertractare, pentru 26 aprilie. Patronii nu participă, își trimit secretarul, neîmpuțernicit a purta tratative. A ascultat doar cererile delegaților muncitorilor și a cerut amînarea tratativelor. Se reiau discuțiile la 4 mai, cînd unul din patroni vine de fapt cu sentința pregătită de acasă, respinge cererea muncitorilor de a se renunța la redu-

¹⁰⁴ Arh. C.C. al P.C.R., fond. 10, nr. 577, 580/1932.

cerea salariilor. Acceptă însă reprimirea muncitorilor, cu salariile impuse de el și secția astfel și-a reluat activitatea la 5 mai 1932¹⁰⁵.

La fel procedaseră patronii de la Uzinele Schiel și cu muncitorii de la secția lăcătușerie. La 19 aprilie 1932 ei au fost anunțați de către direcțiunea fabricii de reducerea salariilor începînd cu 18 aprilie. La această știre, muncitorii lăcătuși au înapoiat bilețele primite ce cuprindeau reducerea salariilor, iar restituirea acestora patronii au considerat-o drept demisionare. A urmat același drum. Aceeași zi de pertractare, 26 aprilie, și aceeași aminare, din lipsa patronului, pentru 4 mai. Gustav Schiel, directorul fabricii, își impune și aici punctul său de vedere, iar muncitorii au fost obligați să reia lucrul în condițiile dorite de patroni, cu salariul scăzut¹⁰⁶.

N-au scăpat din planul fraților Schiel de reducere a salariilor nici muncitorii de la secția de turnătorie. La 25 aprilie 1932 ei au făcut cunoscut Inspectoratului Muncii conflictul ce se ivise între ei și patroni atunci cînd cei din urmă au amintit reducerea salariilor la secția lor. Intervenția Inspectoratului, a doua zi, a dus la începerea tratativelor, nu însă și la încheierea lor, și, mai ales, nici la un câștig de cauză din partea muncitorilor. Amîinate mereu, la început, lipsind, ca și în celelalte cazuri, patronul și apoi din cauza hotărîrii acestuia, ședințele care au urmat, multe la număr, la 4, 6, 9, 11 și 17 mai, încheiate cu tot atîtea procese-verbale, au dus la un final neașteptat de către muncitorii turnători. Ei au fost obligați să accepte reducerea salariilor în proporție de 7,5—10%, procentul variînd, în limitele acordate, de la salariat la salariat. Mai mult, au fost reamintite și menținute condițiile impuse în noiembrie 1931, condiții a căror anulare o ceruseră muncitorii, alături de anularea reducerilor de salariu amintită.

Convenția din 1931 prevedea multe clauze defavorabile muncitorilor. Dacă timpul de muncă era depășit de muncitori, întreprinderea acorda numai 65% din leafă și numai pentru jumătate din timpul prevăzut pentru muncă. Pentru orice alt timp necesar muncitorului spre a-și îndeplini lucrul în uzină, întreprinderea nu se angaja să mai plătească nimic. De asemenea, pierderile pentru piesele turnate defectuos erau împărțite pe din două, cu excepția materialului și a cheltuielilor de regie, suportate integral de fabrică, în cazul în care nu se constată că rebuturile se datorează „neglijenței” vădite din partea muncitorilor. Astfel se încheiase și acest conflict, ca și celelalte două, născut din vina patronilor, cu o victorie a acestora.

Mai bine organizați în lupta lor cu patronii, mai hotărîți au fost în aprilie 1932 muncitorii de la Uzina de fier Vlăhița. La 6 aprilie 1932, un număr de 37 muncitori au declarat grevă. Motivul era refuzul directorului de a reprimi în serviciu 6 lucrători concediați — dintre care 4 fuseseră bărbați de încredere — și de a le spori în general salariul. Concedierea celor 6 muncitori se făcuse la 20 decembrie 1931, cînd fabrica și-a încetat activitatea și au fost concediați toți muncitorii salariați. La 15 ianuarie 1932 Uzinele și-au reluat lucrul, fără însă a mai reprimi pe cei 6 muncitori, în virtutea dreptului ce și-l asuma direcțiunea de a-și alege muncitorii. În ce privește salariul, pînă în aprilie 1932 acesta fu redus cu 20% față de 1931. Direcțiunea fabricii „Schiel” a recunoscut că veniturile muncitorilor săi în anul 1932 s-au micșorat față de anul precedent.

În ziua declarării grevei, seara și apoi a doua zi, în 7 aprilie, au avut loc două ședințe la care au participat trei delegați ai muncitorilor, Schiel și un reprezentant al Inspectoratului Muncii. Muncitorii greviști au condiționat parti-

¹⁰⁵ Arh. St. Brașov, fond. Inspectoratul muncii, d. 35/1932.

¹⁰⁶ Ibidem.

ciparea la discuții de reprimirea bărbaților de încredere concediați. N-au vrut să dea plenipotența celor trei muncitori prezenți la discuții, pînă cînd direcțiunea fabricii nu va accepta cererea lor de a reprimi în serviciu bărbații lor de încredere. Pînă nu li se va da o declarație scrisă în acest sens, „ei nu înțeleg să stea de vorbă și continuă greva“, spuneau cei 37 de muncitori de la Uzinele Vlăhița.

La hotărîrea muncitorilor de a continua greva, direcțiunea fabricii a răspuns cu o hotărîre de intimidare, aceea de a închide în cîteva zile „din lipsă de lucru“ întreaga întreprindere, care număra la acea dată 170 de muncitori. Amenințarea patronilor cu concedierea în masă și totală a muncitorilor n-a dat rezultatele așteptate de Schiel, greva continuînd.

O nouă concediere s-a încercat la 10 aprilie 1932. Același delegat al Inspectoratului Muncii, la sugestia prefectului de la Odorhei, s-a reîntors la fabrică împreună cu comandantul de jandarmi și șeful poliției și siguranței, amîndoi de la Odorhei. Cei veniți găsiseră aceeași hotărîre a muncitorilor, de a continua greva pînă cînd bărbații lor de încredere concediați vor fi reprimiți și li se vor mări în general salariile cu 20%. Patronii resping și de data aceasta cererile muncitorilor. Mai mult, motivînd cu situația schimbată de la 6 aprilie — „direcțiunea fiind nevoită a renunța la mai multe contracte“ —, patronii au declarat „că nu vor putea relua în serviciu deodată pe toți greviștii, ci treptat, după nevoie“ și tot așa vor proceda și cu cei 4 bărbați de încredere, urmînd ca în prima etapă să reprimească doar doi dintre ei. Au respins categoric cererea de ridicare a salariilor cu 20%, promițînd doar, ca și la 6 aprilie, o revizuire a salariilor în acord „și a le rectifica unde va crede că se poate“. Muncitorii greviști resping jumătățile de măsură promise de patroni, incerte și acestea. Au respins mai ales în semn de simpatie, de solidaritate, hotărînd continuarea grevei pînă la reprimirea bărbaților de încredere, rămași fără lucru încă în decembrie 1931. Greva a încetat la 10 aprilie 1932¹⁰⁷. Caracterizînd situația din industria metalurgică brașoveană din anul 1932, Camera de Comerț din localitate spunea plastic că „nu s-a putut reculege“¹⁰⁸. Era de fapt o situație ce caracterizează întreaga perioadă de criză. Industria metalurgică din toată zona cercetată a fost mereu citată printre ramurile industriei, în general atinse mai mult, și efectele crizei le-au simțit întii de toate muncitorii.

În anul 1933, anul marilor bătălii de clasă ale proletariatului din întreaga țară, sînt înregistrate în centrele metalurgice Brașov și Sibiu numeroase acțiuni. Acțiuni de solidaritate cu mișcarea muncitorească generală din țară¹⁰⁹, acțiuni proprii revendicative. Și în acest an, Secțiunea locală a P.C.R. de la Brașov va desfășura o intensă activitate în multiple domenii, iar situația și lupta muncitorilor metalurgiști a stat într-o continuă și constantă preocupare a sa.

La 25 februarie 1933, Ministerul de Interne a trimis un ordin jandarmeriilor județene, printre care și celei de la Brașov, prin care solicită să se pună în vedere directorilor de fabrici și întreprinderi din raza de activitate a jandarmeriei respective ca, ținînd seama de „actualele împrejurări“ — o evidentă aluzie la puter-nicele mișcări muncitorești din februarie 1933 —, să-și organizeze oameni de încredere, serviciile de pază interioară și servicii de informații „spre a cunoaște în orice moment starea de spirit a muncitorilor din întreprindere, cum și de a afla la timp dacă printre ei se face și de către cine, propagandă comunistă“¹¹⁰.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Idem, d. 41/1932.

¹⁰⁹ Camera de Comerț și Industrie Brașov, Raport pe anul 1932, p. 32.

¹¹⁰ M. Băltescu, E. Poenaru, op. cit., p. 59—63.

La Brașov, încă în prima decadă a lunii februarie, era cunoscută acțiunea comuniștilor brașoveni de a răspîndi în rîndul muncitorilor manifeste și broșuri cu îndemnuri la lupta organizată, la înființarea unei organizații comuniste de solidaritate muncitorească¹¹¹. În preajma zilei de 1 Mai 1933, Secția locală a P.C.R. a hotărît răspîndirea unor manifeste ale P.C.R. și ale U.T.C., demonstrații cu prilejul zilei de 1 Mai, întruniri și luări de cuvînt din partea muncitorilor, cu același prilej¹¹².

În preajma zilei de 7 noiembrie 1933 a fost, probabil, bine cunoscut de către secția locală Brașov a P.C.R. un manifest al Comitetului Central al P.C.R., care preconiza, în vederea pregătirii acțiunilor pentru ziua de 7 noiembrie, formarea în întreprinderi a unor comitete, pe bază de front unic. Acestea trebuiau să organizeze demonstrații, sprijinindu-se pe oamenii de încredere din fabrici și pe grupele de autoapărare, să scoată manifeste, gazete de fabrică etc. În ziua de 7 noiembrie manifestul chema la organizarea unor demonstrații de stradă, cu steaguri și pancarte ale organizațiilor revoluționare de masă și ale partidului. Muncitorii erau chemați să vorbească în numele partidului și al U.T.C.-ului.

Toate acestea trebuiau să se desfășoare în întreaga țară în scopul realizării revendicărilor de ordin economic-social și politic ale muncitorilor din întreprinderi și fabrici, prin aplicarea tacticii de front unic, în scopul realizării alianței dintre muncitorime și țărănime, în general pentru întărirea organizatorică a partidului și lărgirea influenței sale în mase.

Sînt cunoscute acțiunile comitetului local al P.C.R. de la Brașov, din zilele de 5—6 noiembrie 1933, de a se răspîndi în rîndul membrilor nou aleși de la fabricile „I.A.R.” și „Frații Schiel”, manifeste cuprinzînd problemele amintite.

MARCEL ȘTIRBAN—GHEORGHE IANCU

AUSSCHNITTE AUS DER REVOLUTIONÄRE TÄTIGKEIT DER HÜTTENARBEITER AUS BRAȘOV, SIBIU, ȚIRGU-MUREȘ UND UMGEBUNG IN DER ZEITSPANNE 1929—1933

(Zusammenfassung)

In diesem Beitrag werden die wichtigsten Aktionen für soziale Gerechtigkeit und Demokratie eines kräftigen Teils des Proletariats aus Rumänien chronologisch dargestellt.

¹¹¹ Arh. St. Brașov, Colecția de documente, nr. 320/1933.

¹¹² Idem, nr. 227/1933.

MUNCITORII DIN ÎNTRINDERILE SOCIETĂȚII „TITAN-NĂDRAG-CĂLAN“ ÎN LUPȚĂ PENTRU DREPTURI POLITICE, PENTRU AMELIORAREA SITUAȚIEI LOR SOCIAL-ECONOMICE (1919—1940)

(II)

Conjunctura economică s-a înrăutățit în anul 1930, cind manifestările de criză s-au agravat, iar metalurgia a început să se resimtă tot mai mult de pe urma lipsei de comenzi. Concedierile și reducerea timpului de lucru însoțeau cu regularitate acest fenomen. La începutul anului 1930 uzina Nădrag a introdus lucrul în patru schimburi de câte 6 ore, în loc de trei schimburi de câte 8 ore. O parte din instalații au fost oprite, rămânând în funcțiune un singur galvanizator și două laminoare¹²⁷. Măsurile de scădere a timpului de muncă în secțiile neocupate de la Nădrag alternau cu cele de prelungire ilegală a lucrului pînă la 10 ore pe zi, în cele care aveau totuși comenzi suficiente. Cu toate acestea, concedierile au continuat, iar puțin mai tîrziu uzina și-a închis porțile timp de 10 zile, concediind toți muncitorii¹²⁸. Acest gest, care ar fi lăsat fără pîine sute de salariați, a provocat o indignare atît de unanimă și o reacție atît de energică a muncitorimii, încît prefectul de Severin, îngrijorat de starea lor de spirit, a cerut de urgență directorului general Max Ausschnitt să revoce ordinul, astfel că uzinele și-au reluat în curînd activitatea¹²⁹.

Concedieri au avut loc și în celelalte întreprinderi ale societății. În martie 1930 și-au pierdut locul de muncă 86 de muncitori de la Călan¹³⁰. Între 1929—1930, numărul lucrătorilor calificați din cadrul Uzinei Călan a scăzut de la 270 la 213, al celor necalificați de la 247 la 168, iar cel al ucenicilor de la 67 la 41¹³¹. Uzinele Ferdinand au fost mai puțin afectate de șomaj.

Măsurile luate pentru combaterea lipsei de lucru sau măcar pentru atenuarea urmărilor ei dezastruoase erau cu totul insuficiente și lipsite de eficiență, după cum recunoștea Inspectoratul Muncii din Timișoara, „deoarece întreprinderile se găseau într-o stare destul de precară și nici chiar comunele sau județele nu au putut aloca sume pentru lucrări publice“¹³². Activitatea oficiilor de plasare rămînea de asemenea fără rezultate. Singurele foruri care reușeau să ajute în continuare muncitorimea erau tot organizațiile ei de clasă, sindicatele, în special cele unitare, care, „deși supuse dizolvării, continuă aproape nestîngherite să facă plăsări“. În această situație, sindicatul de la Nădrag a adresat în decembrie 1929 un memoriu guvernului, cerînd ajutorarea șomerilor¹³³.

¹²⁷ *Inspekția Muncii*, 1930—1931, vol. II, p. 169.

¹²⁸ Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 274.

¹²⁹ *Idem*, p. 282.

¹³⁰ *Pagini din trecutul de luptă al muncitorimii hunedorene*, p. 133.

¹³¹ Arh. St. Arad, Fond Insp. Ind. Arad, dos. Nr. 67/1924, anii 1929, 1930.

¹³² *Inspekția Muncii*, 1930—1931, vol. II, p. 205.

¹³³ C. Brătescu, *Contribuții la cunoașterea acțiunilor greviste și revendicative de la uzinele metalurgice unite T.N.C. din primii ani ai crizei economice (1929—1931)*; în *Mehedinți, Istorie și cultură*, 1980, vol. II, p. 212.

Scăderea salariilor era un alt fenomen însoțitor al crizei economice, agravat și de faptul că lucrătorii de la Nădrag, Ferdinand și Galați nu aveau contracte colective, care să-i ferească de abuzurile direcțiunii. Ca urmare, în cursul anului 1930, ciștigurile lor au descrescut în mod simțitor¹³⁴:

Categorii de muncitori	Cîștigul pe schimb (lei)	
	ian. 1930	dec. 1930
<i>Laminori categ. I</i>		
Titan	520	380
Nădrag	490	500
Ferdinand	400	300
<i>Laminori categ. II</i>		
Titan	370	340
Nădrag	320	300
<i>Băișuitorii</i>		
Titan	250	220—250
Nădrag	210	200
<i>Șnapperi, șlepperi</i>		
Titan	200	180
Nădrag	180	200
Ferdinand	240	180
<i>Muncitori auxiliari</i>		
Nădrag	130	130
Ferdinand	200	150

Direcțiunea uzinei Călan, deși ar fi trebuit să țină seamă de prevederile contractului colectiv, a trecut în mod unilateral la reducerea salariilor. Pînă în iulie 1930 ele au scăzut cu 10—40%. În acest fel salariul mediu al muncitorilor calificați de la Călan a scăzut de la 202 lei pe zi în 1929, la 181 lei în 1930. Ciștigurile lucrătorilor necalificați s-au urcat însă într-o oarecare măsură¹³⁵. Prevederile referitoare la concediile plătite și alte drepturi erau încălcate tot timpul¹³⁶. În consecință, conducerea sindicatului a adresat un memoriu direcțiunii, cerînd remedierea nedreptăților suferite și respectarea dispozițiilor contractului colectiv. În acest fel s-a declanșat un nou conflict de muncă, pe care sindicatele l-au sesizat Inspectoratului Muncii.

Scopul direcțiunii uzinei Călan era acela de a desființa sistemul contractului colectiv. Dîrzenia și hotărîrea de luptă a muncitorilor organizați, în primul rînd a comuniștilor, era principala piedică în calea realizării intenției direcțiunii. Comuniștii din Călan activau în strînsă colaborare cu cei din Simeria, de la care primeau îndrumări și material propagandistic. Sub conducerea comuniștilor, metalurgiiștii din Călan i-au constrîns pe patroni să prelungească contractul colectiv, după expirarea lui la 30 aprilie 1930¹³⁷, pînă la sfîrșitul anului. Dar, la 2 decembrie 1930, conducerea societății T.N.C. a fost nevoită să prelungească contractul pe încă 3 luni¹³⁸.

Procesul de reducere a salariilor a continuat și în anul 1931. Laminoriștii de categ. I de la Nădrag și-au văzut reduse ciștigurile pe schimb la 360 de lei în martie 1931, iar cei de categoria a II-a la 220 lei. La Ferdinand veniturile laminoriștilor au scăzut la 290 de lei pînă în aprilie 1931¹³⁹. Veniturile pe schimb ale băișuitorilor din Nădrag au scăzut la 120 de lei în martie 1931, iar cele ale șnap-

¹³⁴ Arh. St. Caransebeș, Fond T.N.C., dos. Nr. 19/1930, f. 1—10. În decembrie 1929 laminoriștii de la Ferdinand au declarat grevă, protestînd împotriva reducerii salariilor. Cf. C. Brătescu, *op. cit.*, p. 209.

¹³⁵ Arh. St. Arad, Fond Insp. Ind. Arad, dos. Nr. 67/1924, anii 1929, 1930.

¹³⁶ *Metalurgistul*, XI, Nr. 8, 1 august 1930.

¹³⁷ Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 281.

¹³⁸ Al. Horvâth, *Monografia Uzinei Călan*, vol. II, p. 270—272.

¹³⁹ Arh. St. Caransebeș, Fond T.N.C., dos. Nr. 19/1930, f. 1—10.

perilor și șlepperilor la 100 de lei, adică la jumătate, în decurs de trei luni de zile. Salariile medii ale muncitorilor auxiliari de la Nădrag au scăzut la 100 de lei pe zi pînă în februarie, iar ale aceluia de la Ferdinand la 140 de lei pînă în aprilie 1931. La 1 decembrie 1931 salariile muncitorilor de la Călan au fost reduse cu 10%. În acest fel, câștigul mediu zilnic al lucrătorilor calificați a scăzut la 152 de lei, iar al celor necalificați la 99 de lei¹⁴⁰. Din punct de vedere global, salariile medii ale angajaților de la T.N.C. au scăzut în 1931 cu 22% în comparație cu anul anterior, astfel că nivelul lor a ajuns de-abia la 61,1%, față de cele obținute în anul de vîrf 1927¹⁴¹.

Deși întreprinderile pe care le administra aduceau profituri uriașe, conducerea societății T.N.C. neglija efectuarea investițiilor minime, prevăzute de lege, necesare pentru a asigura condiții de muncă igienice și securitatea muncitorilor în întreprinderi. În august 1931 șeful regiunii a XIII-a industriale din Timișoara constata că „la Nădrag toate atelierele sînt murdare și neglijate. În general, curățenia, ventilația, măsurile sanitare pentru prevenirea accidentelor și incendiilor, pentru apărarea vieții muncitorilor lasă foarte mult de dorit...”¹⁴². Tot atunci, inspecția efectuată la uzinele Ferdinand constata că „măsurile luate pentru prevenirea accidentelor nu sînt suficiente”. În majoritatea secțiilor uzinei „lipsesc hidranții, butoaiile cu apă, sau aparatele contra incendiilor prevăzute în legile în vigoare, din aceste ateliere în cea mai mare parte cu construcții din lemn... Ventilația nu este suficientă, periclitînd astfel sănătatea muncitorilor. În general, ventilația lipsește în toate atelierele unde se lucrează la mare căldură... În casa de mașini, la generator, lipsește bariera apărătoare... Lipsește garderoba și o sală de spălat”¹⁴³. În urma celor constatate în timpul inspecțiilor repetate, raportul amintit conchidea că „firma, în general și în mod consecvent, de ani de zile ignorează dispozițiunile legilor în vigoare”.

Șomajul a continuat să se extindă și în anul 1931. La Călan numărul lucrătorilor calificați a scăzut la 193, al celor necalificați la 160 și al ucenicilor la 27¹⁴⁴. La Nădrag efectivul salariaților înregistra fluctuații permanente, concedierile alternau cu reangajările, ceea ce crea multă nesiguranță și instabilitate pentru muncitori. Numărul lor a scăzut de la 443 la sfîrșitul anului 1930, pînă la 334 în primul trimestru al anului 1931, urcînd apoi din nou la 472 în trimestrul următor. La sfîrșitul anului 1931 noile dificultăți, cauzate de lipsa de comenzi, au provocat o nouă scădere a efectivului la circa 400 de lucrători.

Scăderea numărului de lucrători și concedierile au slăbit și forța organizațiilor muncitorești, deoarece predilecția patronilor pentru concedierea lucrătorilor sindicaliști, în special a conducătorilor sindicali, era binecunoscută. La Nădrag, de exemplu, adunarea generală sindicală a trebuit să fie convocată înainte de termen, pentru a se face alegeri în comitetul sindical care s-a descompletat, „din cauză că mulți au trebuit să plece din cauza șomajului”¹⁴⁵. De altfel, la 31 decembrie 1931, grupa sindicală din Nădrag, care odinioară avea sute de membri, mai cuprindea doar 53 de persoane.

Lupta împotriva șomajului constituia deci o sarcină primordială a clasei muncitoare. De aceea, comuniștii, syndicatele unitare au hotărît să dea amploare

¹⁴⁰ Arh. St. Arad, Fond Insp. Ind. Arad, dos. Nr. 67/1924, anul 1931.

¹⁴¹ P. V. Dimian, *op. cit.*, p. 200.

¹⁴² Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 275.

¹⁴³ Arh. St. București, Fond U.D.R., dos. Nr. 212/1931, f. 1.

¹⁴⁴ Arh. St. Arad, Fond Insp. Ind. Arad, dos. Nr. 67/1924, anul 1931.

¹⁴⁵ Arh. Min. Sănătății, București, Fond M.M.O.S., dos. Nr. 181/1924, f. 46.

acțiunilor organizate cu prilejul datei de 25 februarie — ziua internațională de luptă a proletariatului împotriva șomajului. Manifestul C.G.S.U. din februarie 1931 îndemna pe șomeri ca, împreună cu muncitorii din fabrică, să organizeze întruniri și demonstrații împotriva concedierilor și a scăderii salariilor. Manifestul a stîrnit un puternic ecou și în întreprinderile societății T.N.C., dar, din cauza măsurilor represive, convocarea unor manifestații numeroase nu a fost posibilă¹⁴⁶.

Cu toate acestea, comuniștii și-au intensificat activitatea în rîndul muncitorilor de la T.N.C., îndeosebi la Călan. Comuniștii răspindeau manifeste cu conținut mobilizator în rîndul populației și al muncitorimii din Călan. Un asemenea manifest al organizației comuniste din Călan¹⁴⁷ scria: „Noi știm că nu de mult 120 de muncitori au fost concediați, care apoi au fost acceptați din nou ca zilieri. Din aceasta se vede clar că muncitorii nu au fost concediați din cauza lipsei de lucru, din moment ce au fost acceptați din nou ca zilieri, unde cu 6—8 lei pe oră efectuează aceleași lucrări. În afară [de faptul] că trebuie să lucreze pentru un salariu de mizerie, acolo unde au lucrat 4 muncitori, toată munca trebuie să-o facă un singur om, deci să producă de patru ori mai mult...”

În aprilie 1931 mișcarea comunistă din Călan a suferit o pierdere sensibilă prin faptul că Mureșan Nicolae, care făcea legătura între comuniștii din Simeria și cei din Călan, a fost arestat în timp ce răspindea manifeste¹⁴⁸. Influența comuniștilor în rîndul maselor a fost confirmată de succesul repurtat de Blocul Muncitoresc-Tărănesc în cursul alegerilor parlamentare din anul 1931, cînd a obținut numeroase voturi atît în centrele industriale din județul Hunedoara, cit și în cele din județul Caraș. Creșterea conștiinței de clasă a muncitorilor din uzinele societății T.N.C. s-a manifestat și prin intensificarea împotrivirii față de ofensiva patronilor. Cea mai energetică acțiune au întreprins-o în anul 1931 metalurgiștii de la Titan—Galați care au declarat grevă, susținîndu-și revendicările într-un spirit de puternică solidaritate de clasă¹⁴⁹. Lupta muncitorilor pentru respectarea drepturilor lor a îmbrăcat forme tot mai cuprinzătoare și la Nădrag. În august, muncitorii au protestat împotriva folosirii lor la munci neretribuite, iar în noiembrie împotriva micșorării salariilor, a nerespectării drepturilor la concediu, și a intenției patronilor de a-i impune la plata unor cotizații în contul vizitelor medicale¹⁵⁰. La sfîrșitul anului 1931 a izbucnit un conflict de muncă și la Ferdiand, din cauze asemănătoare.

În anul 1932 societatea T.N.C., dispunînd de resurse financiare impresionante, a reușit să depășească punctul culminant al crizei, mărind numărul salariaților din întreprinderile ei, ceea ce a dus la scăderea șomajului. Între 1931—1932 numărul total al lucrătorilor aflați în serviciul societății a crescut de la 2.085 la 2.549 de persoane. Ponderea cea mai mare o aveau cei care deserveau laminarele. Numărul acestora a crescut de la 1.651 la 1.848¹⁵¹. Îmbunătățirea situației societății nu a dus la ameliorarea cîștigurilor muncitorimii; dimpotrivă, salariile medii ale laminoriștilor au atins acum nivelul cel mai scăzut, reprezentînd doar 50% din evantumul anului 1927. Muncitorii de la Călan au beneficiat în mai mare măsură de pe urma înviorării conjuncturale. Numărul lor a sporit în 1932 la 229 lucrători califi-

¹⁴⁶ Ilie Ceașescu, *op. cit.*, p. 197.

¹⁴⁷ Al. Horváth, *Monografia Uzinei Călan*, vol. II, p. 288—289.

¹⁴⁸ Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 200.

¹⁴⁹ *Idem*, p. 283.

¹⁵⁰ Al. Horváth, *Monografia Uzinei Nădrag*, vol. II, p. 186; *Metalurgistul*, XIII, Nr. 1, 1 ianuarie 1932.

¹⁵¹ P. V. Dimian, *op. cit.*, p. 200.

cați, 192 lucrători necalificați și 28 ucenici¹⁵². Veniturile lor au crescut de asemenea, ajungând la 160 lei pe zi în cazul muncitorilor calificați și la 110 lei în cazul celor necalificați.

Patronii societății T.N.C. continuau să nesocotească drepturile salariaților, legislația muncitorească. Timpul de muncă era prelungit în mod frecvent până la 10 ore, concediile de odihnă nu erau acordate la timp, zilele de boală nu erau plătite de direcțiune. Trecînd în revistă plîngerile muncitorilor, organizația sindicală de la Nădrag releva că „respectarea de către patroni a dispozițiilor legilor muncitorești este și azi o chestie deschisă. Legile muncitorești nu se respectă, iar drepturile legale ale muncitorilor sînt pur și simplu desconsiderate”¹⁵³.

Deși anul 1933 a marcat sfîrșitul crizei, situația muncitorimii din Nădrag a continuat să rămînă nefavorabilă, deoarece aceste uzine s-au aflat în mai mică măsură în atenția conducătorilor societății T.N.C., majoritatea investițiilor fiind îndreptate spre celelalte întreprinderi. Ca urmare, lucrătorii de la Nădrag, avînd mult de suferit de pe urma dezinteresului și neglijenței patronilor, au căutat să-și amelioreze situația. În iunie 1933 ei au reușit să respingă cu succes tentativa patronilor de a prelungi ziua de muncă la 12 ore, deși aceștia amenințau cu concedierea tuturor muncitorilor¹⁵⁴. În noiembrie a izbucnit un nou conflict de muncă, deoarece direcțiunea intenționa să reducă salariile. În luna următoare, agitația și mișcarea de protest a muncitorimii de la Nădrag a luat proporții, o dată cu noile concedieri anunțate de direcțiune, care afectau în special pe conducătorii organizației sindicale¹⁵⁵.

Cu toate adversitățile pe care trebuiau să le înfrunte, situația lucrătorilor de la Nădrag era mai puțin deznădăjduită, decît cea a minerilor de la Teliuc, care de ani de zile șomau, deoarece societatea a închis exploatarea de minereu de fier, menținînd în cîmpul muncii doar circa 30 de salariați¹⁵⁶.

În schimb, uzinele din Călan au continuat să înregistreze un reviriment sensibil în cursul anului 1933, numărul zilelor lucrate ajungînd la 293, în comparație cu 254 în anul precedent. Efectivul salariaților a sporit în mod corespunzător, ajungînd la 274 lucrători calificați și 334 lucrători necalificați¹⁵⁷. Cîștigurile lor au avut însă o altă evoluție, deoarece ele s-au diminuat în cursul anului, după cum reiese din tabelul următor¹⁵⁸:

Salariile medii orare ale muncitorilor de la Călan în anul 1933 (în lei și bani)

Ocupația	Ianuarie	Decembrie
turnător în fier	17,68	17,21
lăcătuș	16,87	15,81
timplar	13,61	14,82
mecanic	22,58	22,58
lucrător la cubilou	13,12	12,21
curățitor de fier	8,25	6,90
modelator	11,48	10,70
ziuaș	7,89	7,24

¹⁵² Arh. St. Arad, Fond Insp. Ind. Arad, dos. Nr. 67/1924, anul 1932.

¹⁵³ *Metalurgistul*, XIV, Nr. 2, 2 februarie 1933.

¹⁵⁴ Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 285.

¹⁵⁵ *Idem*, p. 286.

¹⁵⁶ Arh. St. Arad, Fond Insp. Muncii Arad, dos. Nr. 1/1933, f. 29, 33.

¹⁵⁷ *Idem*, f. 39.

¹⁵⁸ *Idem*, dos. Nr. 6/1935, f. 16.

În anul 1933 numărul total al lucrătorilor societății T.N.C. a ajuns la 3256, din care 2196 erau angajați la laminare¹⁵⁹. Ei reprezentau deci un detașament puternic al clasei muncitoare din România, care s-a aflat permanent în atenția comuniștilor. Partidul Comunist Român a căutat să-i mobilizeze pe muncitorii metalurgiști, prin manifeste, la acțiuni de solidaritate cu victimele represiei de la Grivița din februarie 1933. Manifestele au stîrnit un ecou atît de puternic la Ferdinand, precum și în celelalte centre muncitorești din județele Caraș și Severin, încît muncitorimea se pregătea să organizeze demonstrații de protest¹⁶⁰.

Indemnurile comuniștilor privitoare la realizarea unității de luptă a proletariatului au avut un ecou deosebit în rîndul tineretului social-democrat din Nădrag. Convinși de necesitatea unirii eforturilor întregului proletariat în lupta împotriva fascismului, a terorii, a revizionismului teritorial și a exploatării capitaliste, reprezentanții tinerilor socialiști din Nădrag s-au pronunțat în cursul discuțiilor purtate la congresul Uniunii Tineretului Socialist din septembrie 1933 pentru încheierea frontului unic muncitoresc¹⁶¹.

Mutații pozitive au avut loc și în mentalitatea conducătorilor organizației sindicale social-democrate din Nădrag. Sub influența comuniștilor, conducerea grupei sindicale a fost preluată de elemente muncitorești, de adepții unității de acțiune a clasei muncitoare¹⁶². Animați de sentimente antifasciste, oamenii muncii din Nădrag și-au manifestat atașamentul față de democrație, atît în viața politică a României, cît și pe plan internațional. Alături de muncitorii și intelectualii progresiști din alte centre industriale, cei din Nădrag și-au manifestat solidaritatea cu mișcările antifasciste ale proletariatului austriac și spaniol din anul 1934, contribuind la ajutorarea materială a victimelor terorii din Austria¹⁶³. În același an, legiunea de jandarmi Severin raporta prefecturii: „organele în subordine au descoperit că în centrele industriale Nădrag, Ferdinand, s-au strîns sume de bani și alimente pentru deținuții politici din închisori”¹⁶⁴.

Creșterea influenței Partidului Comunist în rîndul muncitorimii metalurgiste a reprezentat un fenomen general după luptele din ianuarie—februarie 1933. Ideea frontului unic muncitoresc, a luptei unite pentru democrație, pentru apărarea drepturilor și intereselor economice ale proletariatului, a independenței, a suveranității și integrității teritoriale a țării a adus adeziunea sinceră și entuziastă a oamenilor muncii. Drept urmare, numărul comuniștilor creștea în întreprinderile metalurgice, noi organizații de partid luau naștere în cele mai importante uzine, a căror activitate era îndrumată de organele centrale ale P.C.R. Desfășurînd o activitate intensă, comuniștii au obținut succese importante pe calea extinderii și consolidării influenței lor și în rîndul salariaților de la T.N.C.¹⁶⁵

Comuniștii din uzinele T.N.C. au ridicat la un nivel superior ideea de coordonare a luptelor muncitorești ce se desfășurau în diferitele întreprinderi ale

¹⁵⁹ P. V. Dimian, *op. cit.*, p. 200.

¹⁶⁰ *Uzinele Oțelul Roșu...*, p. 82.

¹⁶¹ Gh. Unc, A. Simion, *Activitatea U.T.C. pentru realizarea frontului unic al tineretului muncitoresc în perioada imediat următoare luptelor din ianuarie—februarie 1933*, în *AIIP*, VIII, 1962, Nr. 2, p. 68—69.

¹⁶² Gh. I. Ioniță, *P.C.R. și masele populare (1934—1938)*, București, 1971, p. 58—59.

¹⁶³ *Idem*, p. 279.

¹⁶⁴ *Uzinele Oțelul Roșu...*, p. 83.

¹⁶⁵ Gh. I. Ioniță, C. Botoran, *Lupta muncitorilor metalurgiști împotriva exploatării capitaliste și a pericolului fascist (1934 — februarie 1938)*, în *AIIP*, XI, 1965, Nr. 3, p. 55—56.

societății, imprimându-le un caracter organizat și revendicativ, care mergea pînă la desfășurarea unor acțiuni de amploare. În acest scop, la 5 februarie 1934, la Ferdinand a avut loc o consfătuire conspirativă în cadrul căreia delegații Partidului Comunist, sosiți din capitală, au prezentat în mod detaliat participanților veniți de la Călan, Nădrag și alte centre industriale metalurgice felul în care trebuie organizată lupta muncitorimii¹⁶⁶.

Patronii au fost obligați să ia în considerare revendicările muncitorilor. Sub presiunea frământărilor neconținute ale muncitorimii de la Nădrag, direcțiunea uzinei a introdus în mai și iunie 1934 un nou sistem de salarizare, al muncii în acord, pentru a da impresia majorării salariilor. Ca urmare, cîștigurile echipelor de lucrători de la fabrica de sobe au crescut pînă în iulie cu 20%. În schimb, noul sistem de salarizare a provocat scăderea veniturilor obținute de laminatori și o disproporție foarte mare între veniturile acordanților și ale lucrătorilor în regie¹⁶⁷. De-abia după ce muncitorii au sesizat în repetate rînduri direcțiunea generală a societății asupra lipsei de armonie între cîștigurile diferitelor categorii de salariați, au fost introduse noi reglementări pentru eliminarea acestor disparități flagrante.

În anul 1934 în avanscena conflictelor sociale s-au aflat muncitorii de la Călan. Pe de o parte, ei erau avantajați de faptul că întreprinderea lucra din plin, numărul angajaților era în creștere, prin urmare, șomaj nu exista. Din această cauză sumele colectate în anii 1933—1934 de către Comitetul local de ajutorare a șomerilor au fost folosite pentru ușurarea situației pensionarilor, pentru amenajarea spitalului de la Ferdinand și utilizarea infirmeriei de la Călan¹⁶⁸. Pe de altă parte, cu toate că situația uzinei era înfloritoare, drepturile muncitorimii erau sistematic încălcate de către direcțiune. În cursul unei inspecții făcute în luna ianuarie 1934, muncitorii au reclamat organelor Inspectoratului Muncii de la Arad că „la uzinele din Călan nu se respectă durata muncii, lucrîndu-se la unele secțiuni 9—10 ore zilnic”¹⁶⁹.

Deși, la somația Inspectoratului, direcțiunea uzinei a declarat că respectă „întocmai legile de ocrotire și durata muncii în vigoare”, o nouă inspecție efectuată la 3 mai a constatat că la secția de radiatoare 60 de muncitori lucrau cîte 10—11 ore zilnic, la cea de forjerie 8 muncitori în același fel, iar la casa de mașini cei doi mecanici lucrau cîte 12 ore¹⁷⁰. De asemenea, ei au avut prilejul să constate că muncitorilor nu li se plăteau primele 7 zile de boală. La toate acestea se adăugau, conform relatărilor presei sindicale, salariile mici și nerespectarea concediilor de odihnă plătite. Referindu-se la practicile samavolnice ale patronilor de la Călan și din celelalte fabrici ale societății T.N.C., gazeta „Metalurgistul” informa opinia publică progresistă că „în întreprinderile d-lui Ausschnitt muncitorii au dreptul de organizare, n-au însă dreptul de a cere condiții de muncă mai bune, respectarea legilor muncitorești deoarece în asemenea cazuri începe răzbuunarea, persecutarea și concedierea conducătorilor care stau în fruntea muncitorimii”¹⁷¹.

Deși secretariatul regional al Uniunii Muncitorilor în Fier și Metal a atras în repetate rînduri atenția Ministerului Muncii și Inspectoratului asupra „situației barbare create de direcțiunea întreprinderii”, deși anchetele întreprinse confirmau cu exactitate plîngerile muncitorimii, societatea T.N.C. continua să eludeze legis-

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Al. Horváth, *Monografia Uzinei Nădrag*, vol. II, p. 156—158.

¹⁶⁸ Arh. St. Arad, Fond Insp. Muncii Arad, dos. Nr. 3/1933, f. 103.

¹⁶⁹ Idem, dos. Nr. 5/1933, f. 134.

¹⁷⁰ Idem, dos. Nr. 19/1934, f. 17.

¹⁷¹ *Metalurgistul*, XV, Nr. 6, 1 iunie 1934.

lația muncitorească și drepturile salariaților. Până la urmă, la 13 septembrie 1934, Judecătoria mixtă din Hunedoara l-a condamnat pe Filip Colianu, directorul uzinelor Călan, la 5.000 lei amendă pentru încălcarea zilei de muncă de 8 ore¹⁷². Dar, curînd după aceasta, o nouă inspecție a dezvăluit că uzina avea printre angajații săi copii minori, sub vîrsta de 14 ani.

Convinși de atotputernicia lor, conducătorii societății T.N.C. și-au manifestat disprețul față de legi, față de organele de stat, împiedecînd de atunci înaintea activitatea nestingherită a inspectorilor muncii, pe care îi sileau să aștepte cîte 3—4 ore la poarta fabricii. De asemenea, s-au răzbunat pe organizația sindicală care a sesizat organele competente despre stările grave din uzină, interzicînd angajarea oricărui muncitor organizat¹⁷³. Instaurînd un regim de persecuție, direcțiunea uzinei Călan a continuat să reducă salariile și în cursul anului 1934. Între ianuarie—august 1934 salariile medii orare ale turnătorilor în fier au scăzut de la 18,30 la 17,26 lei, ale lăcătușilor de la 16,11 la 13,42 lei, ale tîmplarilor de la 14,46 la 10,80 lei, ale lucrătorilor de la cubilou de la 12,29 la 10,77 lei, ale ziuășilor de la 7,18 la 6,60 lei. Doar salariile curățitorilor de fier, ale modelatorilor și ale furnaliștilor au crescut intrucitva¹⁷⁴.

Situația muncitorilor de la Călan nu s-a îmbunătățit nici spre sfîrșitul anului. Gazeta „Metalurgistul” considera că „despotismul direcțiunii este fără limită. În zadar sînt dispoziții precise în legile muncitorești pentru că direcțiunea le nesocotește ca și cînd ele n-ar exista”¹⁷⁵. Această situație s-a menținut și după ce un nou proces, intentat conducerii fabricii la 25 ianuarie 1935, a condamnat-o iarăși la o amendă de 2.000 lei.

În cursul anului 1935 au început o energică acțiune revendicativă minierii de la Teliuc, care au cerut reînnoirea contractului colectiv, după ce minele și-au reluat activitatea pe scară mai largă. Memoriul înaintat în acest scop, la 8 decembrie 1935, argumenta astfel: „avînd în vedere condițiile grele de existență prin urcarea continuă, ba chiar exagerată a tuturor prețurilor pieței, pentru a putea face față acestor nevoi inferioare pentru existența noastră și a familiilor noastre, cerem ca să se încheie între noi și Direcția Minei susmenționată un contract colectiv conform legii sindicatelor profesionale”¹⁷⁶.

Memoriul propunea ca principiu de bază al unui contract colectiv respectarea zilei de muncă de 8 ore, plata majorată a timpului de muncă prelungit și a lucrului în timpul nopții, acordarea de locuințe și lumină electrică gratuită pentru mineri, concedii plătite, recunoașterea sistemului bărbaților de încredere. În ziua de 26 ianuarie 1936 delegatul Inspectoratului Muncii din Arad s-a deplasat la Teliuc pentru a conduce tratativele de împăciuire între muncitori și patroni. Dar discuțiile, purtate în zilele următoare, s-au încheiat fără rezultat, deoarece delegații societății au refuzat cu înverșunare încheierea contractului colectiv, cerînd să se mențină sistemul contractelor individuale¹⁷⁷. Numai după multe insistențe, patronii au acceptat, pînă la urmă, întocmirea unei convenții colective.

¹⁷² Arh. St. Arad, Fond Insp. Muncii Arad, dos. Nr. 19/1937, f. 98.

¹⁷³ *Metalurgistul*, Nr. 11—12, noiembrie—decembrie 1934.

¹⁷⁴ Arh. St. Arad, Fond Insp. Muncii Arad, dos. Nr. 6/1935, f. 17.

¹⁷⁵ *Metalurgistul*, XVI, Nr. 1, 1 ianuarie 1935.

¹⁷⁶ Arh. Min. Sănătății, București, Fond Direcția Muncii, dos. Nr. 150/1935, f. 161—171.

¹⁷⁷ Gh. Radulovici, E. Ieli, *Aspecte privind conflictele de muncă și acțiunile greviste ale muncitorilor metalurgiști de la uzinele Ferdinand—Călan—Nădrag*, în *Tibiscus*, 1975, IV, p. 316.

În schimb, demersurile întreprinse de reprezentanții salariaților de la Călan, care în decembrie 1936 au cerut fixarea unor tratative pentru a încheia contract colectiv, s-au soldat cu eșec¹⁷⁸. Printre cauzele eșecului s-au enumerat atât atitudinea negativă a patronilor, cât și slăbiciunea organizației sindicale, care nu mai avea forța mobilizatoare din anii trecuți. Din această cauză, condițiile de muncă și de viață ale lucrătorilor de la Călan continuau să se deterioreze.

Dimpotrivă, la Nădrag, unde puterea numerică a sindicatului metalurgist era în creștere, majoritatea intervențiilor întreprinse la direcțiunea uzinelor de către muncitorii organizați au fost soluționate favorabil¹⁷⁹. Deși au reușit să obțină mărirea salariilor, nici ei nu au izbutit să impună reintroducerea contractului colectiv.

Una din urmările neplăcute ale lichidării convențiilor colective în întreprinderile societății T.N.C. a fost creșterea enormă a discrepanței dintre salariile muncitorilor și cele ale personalului tehnic — administrativ. Salariul mediu anual al celor 4.578 de muncitori ai societății era, în anul 1936 de 25.334 lei. Dintre aceștia, 1.636 de muncitori erau necalificați, ei având un câștig mediu de numai 18.381 lei anual. În schimb, salariul mediu anual al membrilor corpului tehnico-administrativ era de 128.000 lei, de 5,3 ori mai mare decât al muncitorilor în general și de 6,9 ori mai mare decât al lucrătorilor necalificați¹⁸⁰.

Salariile necorespunzătoare, nerespectarea legilor muncii de către patroni, persecutarea continuă a organizației sindicale, refuzul de a încheia contracte colective au provocat între muncitorii societății T.N.C. o stare de spirit propice pentru desfășurarea unor ample acțiuni de luptă pe plan social. Inițiatorii acestor acțiuni au fost comuniștii, care și-au intensificat în mod deosebit activitatea în centrele metalurgice din sud-vestul țării. Autoritățile din această zonă industrială erau tot mai îngrijorate de creșterea popularității și influenței Partidului Comunist. Din această cauză procurorul general al Curții de apel din Timișoara a ordonat „să se ia măsuri urgente împotriva comuniștilor care acționează în centrele industriale Reșița, Nădrag, Ferdinand și care uneltesc împotriva ordinii de stat“¹⁸¹.

Acțiunile desfășurate de comuniști erau organizate în colaborare cu membrii partidului social-democrat care, luptând pentru îmbunătățirea soartei oamenilor muncii, se bucurau de asemenea de încredere printre lucrători. Realizarea unității sindicale în cadrul Confederației Generale a Muncii a dus la o conlucrare tot mai strinsă a social-democraților, a comuniștilor, a muncitorilor fără apartenență politică în cadrul organizațiilor profesionale. În acest fel puterea de atracție, forța mobilizatoare și eficiența sindicatelor a crescut foarte mult în cursul anului 1937, îndeosebi la Nădrag și Ferdinand. În decurs de un an numărul sindicaliștilor afiliați Uniunii Muncitorilor în Fier, Metal și Chimică din România a crescut la Nădrag de la 127 la 227, iar la Ferdinand de la 27 la 704¹⁸². La Călan organizația sindicală metalurgistă continua să fie slabă, căci, datorită persecuțiilor, mulți muncitori au preferat să adere la sindicatele naționale. Minerii de la Teliuc erau afiliați în parte Uniunii Muncitorilor din Industria Minieră, din cadrul C.G.M., în parte sindicatelor naționale.

¹⁷⁸ *Situația clasei muncitoare din România 1914—1944*. Sub redacția N. N. Constantinescu, București, 1966, p. 301—302.

¹⁷⁹ Arh. Min. Sănătății, Fond M.M.O.S., dos. Nr. 181/1924, f. 77, 81.

¹⁸⁰ Gh. Surpat, *Pauperizarea clasei muncitoare din România burghezo-moșierească*. București, 1962, p. 284—285, anexa 3.

¹⁸¹ Dan Popescu, *Aspecte din lupta muncitorimii metalurgiste de la Ferdinand (Oțelul Roșu) între cele două războaie mondiale*, în *File de istorie*, p. 117.

¹⁸² *Metalurgistul*, XIX, Nr. 6, iunie 1938.

Seria mișcărilor revendicative a fost deschisă în anul 1937 de către minierii de la Teliuc, care, în luna ianuarie, au înaintat Ministerului Muncii și Inspectoratului Muncii din Arad cîte un memoriu cuprinzînd dezideratele lor în vederea reînnoirii contractului colectiv¹⁸³. La capitolul salarizare ei au cerut mărirea cîștigurilor pe schimb ale lucrătorilor din mină cu 57—70%, iar ale aceloră de la suprafață cu 44—94%, argumentînd prin creșterea prețurilor, greutatea de aprovizionare și profiturile uriașe obținute de patroni în anii precedenți.

Tratativele purtate în cursul lunii martie au dus la înțelegere între părți în majoritatea chestiunilor, exceptînd pe cele referitoare la salarizare, deoarece delegații societății nu voiau să accepte mărirea echitabilă a retribuției minerilor. Negăsind înțelegere din partea patronilor, la începutul lunii aprilie 1937 minierii de la Teliuc au declarat grevă¹⁸⁴. Drept urmare, la 19 aprilie au fost reluate tratativele între muncitori și patroni în cadrul Comisiei de Arbitraj de pe lîngă Curtea de Apel din Cluj, care a hotărît să trimită în data de 21 mai o comisie la fața locului la Teliuc, pentru studierea situației reale a muncitorimii. Pe baza concluziilor acestei comisii, la 29 mai Comisia de Arbitraj a hotărît să mărească salariile lucrătorilor din mină cu cîte 10 lei pe schimb, iar ale celor de la suprafață cu cîte 13—20%¹⁸⁵.

Strădaniile depuse de muncitorii celorlalte întreprinderi ale societății T.N.C. de a reglementa relațiile cu patronii în cadrul unor convenții colective de muncă au continuat să rămînă zadarnice. În iunie 1937 muncitorii de la Călan semnalau Subinspectoratului muncii de la Deva că, deși conflictul de muncă deschis de ei în scopul dobîndirii unui contract colectiv dura de șase luni de zile, patronii continuau să refuze reluarea tratativelor directe cu reprezentanții muncitorilor¹⁸⁶. Pe lîngă aceasta, direcțiunea uzinei Călan continua să nu țină seama de legislația muncii. La 28 iulie 1937 Inspectoratul Muncii din Arad era sesizat că „la furnal întreaga echipă a fost silită a rămîne să lucreze peste cele 8 ore de muncă prevăzute de lege. La turnătorie, din cauza dezorganizării lucrului și din cauză că nu li se dă turnătorilor fier pentru turnat la timp, sînt siliți a lucra și peste cele 8 ore. *Din cauza mizeriei și a cîștigului puțin, mare parte din muncitori au plecat din uzină, iar cei rămași sînt siliți a lucra peste puterile lor...*”¹⁸⁷. La 7 august 1937 conducătorii uzinelor din Călan au fost dați în judecată pentru că, la 1 august, 33 de muncitori de la furnale au fost obligați să lucreze de la 6 dimineața pînă la ora 22 seara fără întrerupere¹⁸⁸. De data aceasta ei au fost însă achitați.

Muncitorii de la Ferdinand aveau de suferit în special de pe urma proastei organizări și a insuficienței serviciilor sanitare, din care cauză mulți salariați bolnavi nu beneficiau de asistență medicală, iar ajutoarele de boală se plăteau cu mare întîrziere. Pentru redresarea situației, ei au adresat un memoriu către Casa Asigurărilor Sociale din Lugoj, cerînd trimiterea unei comisii de anchetă pentru cercetarea stării sanitare din localitate. Comisia de anchetă constituită din reprezentanții Casei Cercuale din Lugoj și ai autorităților județene s-a deplasat la

¹⁸³ Arh. St. Arad, Fond Insp. Muncii Arad, dos. Nr. 9/1937, f. 9.

¹⁸⁴ Arh. Min. Sănătății, Fond M.M.O.S., Direcția Muncii, dos. Nr. 1014/1937, f. 1.

¹⁸⁵ Arh. St. Arad, Fond Insp. Muncii Arad, dos. Nr. 9/1937, f. 112.

¹⁸⁶ Idem, dos. Nr. 6/1937, f. 66.

¹⁸⁷ Idem, f. 140.

¹⁸⁸ Arh. Min. Sănătății, Fond M.M.O.S., dos. Nr. 751/1937, f. 140.

Ferdinand, unde a constatat într-adevăr lipsa de medicamente, insuficiența personalului sanitar și răspîndirea tuberculozei între muncitori, cauzată de condițiile nocive de muncă¹⁸⁹.

Lucrătorii de la Ferdinand mai erau nemulțumiți din cauza lipsei unui contract colectiv care să-i apere de abuzurile patronilor. Ei cereau ca orele suplimentare și munca în zilele de sărbătoare legală și de duminică să fie recompensate printr-o remunerație majorată. Din această cauză, la 5 septembrie 1937, fiind duminică, 6 muncitori zidari și 7 ajutoare de zidari de la Secția de construcții a uzinei Ferdinand, chemați să efectueze diverse reparații, au refuzat să muncească, pretinzînd un spor de salar de 50%. Drept urmare, în ziua de luni, muncitorii în cauză nu au mai fost primiți la lucru. Tovarășii lor de muncă din secție, în număr de 26, s-au solidarizat însă cu colegii lor, declarînd grevă¹⁹⁰. Greva parțială a încetat numai după ce lucrătorilor respectivi li s-a promis că vor fi reprimiți la lucru.

Această grevă a fost preludiul acțiunilor energice inițiate de muncitorii de la Ferdinand către sfîrșitul anului 1937. De altfel, înseși autoritățile au constatat că greva avea tendința de a se generaliza. Muncitorii năzuiau ca, printr-o acțiune energetică, să impună patronilor revenirea la sistemul contractului colectiv și acceptarea principalelor revendicări ale lor¹⁹¹. Inițiatorii acestei acțiuni au fost comuniștii, care și-au intensificat activitatea în cadrul organizației sindicale, colaborînd cu social-democrații și cu membrii organizațiilor de tineret, pe baza frontului unic. La 18 noiembrie 1937 muncitorii au hotărît să înmîneze direcțiunii uzinelor un nou memoriu prin care cereau îmbunătățirea condițiilor de muncă, sporirea salariilor proporțional cu creșterea prețurilor, încetarea concedierilor și reprimirea celor concediați, precum și încheierea unui contract colectiv¹⁹². În sprijinul revendicărilor cuprinse în memoriu, organizația sindicală a organizat adunări pe secții, cu participarea a sute de salariați, care au ales cu această ocazie și pe bărbații de încredere.

Muncitorii erau hotărîți să-și organizeze lupta cu temeinicie și într-o unitate deplină. În acest scop, la 7 decembrie 1937, a fost ales un comitet de acțiune de 18 membri în care au fost cuprinși comuniști, social-democrați, membri ai U.T.C., precum și lucrători fără apartenență politică. Acționînd pe baza frontului unic muncitoresc, puterea mobilizatoare a comitetului de acțiune era deci asigurată. După aceasta, o delegație a muncitorimii s-a prezentat la Inspectoratul Muncii din Timișoara pentru a înmîna memoriul și a comunica hotărîrea salariaților de a începe tratative în vederea încheierii unui contract colectiv. Văzînd hotărîrea și energia cu care acționau lucrătorii organizați, direcțiunea uzinelor nu a îndrăznit — ca altă dată — să refuze fățiș încheierea contractului, ci a recurs la tactica tergiversării și amînării tratativelor.

Acțiunile și grevele organizate de metalurgiștii societății T.N.C. în cursul anului 1937 au fost deci remarcabile¹⁹³. Ele au devenit și mai ample, și mai bine organizate, în cursul anului următor. În prima parte a anului 1938 muncitorimea de la Nădrag și Ferdinand s-a resimțit puternic de pe urma șomajului par-

¹⁸⁹ *Uzinele Oțelul Roșu...*, p. 84.

¹⁹⁰ Arh. Min. Sănătății, Fond Direcția Muncii, dos. Nr. 1057/1937, f. 67.

¹⁹¹ *Pagini de istorie revoluționară, carag-severineană 1920—1944*. Volum de documente întocmit de C. Brătescu, I. Popa, M. Poterașu, V. Zaberca, Reșița, 1981, p. 247—251.

¹⁹² *Uzinele Oțelul Roșu...*, p. 85.

¹⁹³ Gh. I. Ioniță, C. Botoran, *op. cit.*, p. 59, 62.

tial care s-a manifestat în industria metalurgică¹⁹⁴. În luna iunie acest fenomen s-a făcut simțit și la turnătoria din Călan, unde, din cauza lipsei de lucru, muncitorii lucrau prin rotație¹⁹⁵. Cu toate acestea, răspunzând unei adrese a U.G.I.R. referitoare la problema legiferării ajutorului de șomaj, societatea T.N.C. a considerat că „șomajul în Țara Românească nu trebuie să fie reglementat pe cale legislativă, deoarece la noi nu prezintă o importanță socială ca în țările din apus și nici nu avem un număr atât de mare de șomeri, pentru a se recurge la o asemenea măsură”¹⁹⁶.

Între timp, patronii continuau să se eschiveze de la discutarea memoriului prezentat de muncitorii de la Ferdinand în vederea încheierii contractului colectiv. Deoarece ideea contractului colectiv le era apropiată tuturor muncitorilor societății T.N.C., Comitetul de acțiune de la Ferdinand a trimis emisari la Nădrag și Călan pentru a iniția o acțiune comună în vederea elaborării unui contract colectiv unic, care să cuprindă în prevederile sale totalitatea salariaților din cele trei uzine. Ideea a fost acceptată cu entuziasm, trecându-se la elaborarea proiectului de contract colectiv unic al muncitorilor societății T.N.C.

Paralel cu aceasta s-a desfășurat o reușită acțiune de întărire a organizațiilor sindicale, ceea ce a sporit în mare măsură puterea și spiritul de luptă al muncitorimii. În acest fel, muncitorii organizați de la cele trei întreprinderi ale T.N.C. au început o acțiune comună, pe baza tacticii frontului unic muncitoresc, ceea ce a mărit șansele lor de izbândă. Ideea, urmărită de atîția ani de zile, de a cuprinde toți muncitorii organizați ai societății T.N.C. într-o acțiune unică, coordonată și solidară se realiza de fapt pentru prima oară pe un plan superior. Proiectul contractului colectiv comun, care a fost adoptat concomitent cu un nou memoriu de către comitetul de acțiune de la Ferdinand în cursul lunii iunie, cerea mărirea salariilor cu procente variind între 8—30%¹⁹⁷.

La 29 iunie delegații salariaților organizați de la Ferdinand, Nădrag și Călan au participat la Conferința muncitorilor metalurgiști din județele Hunedoara și Severin. Ei au descris situația nefavorabilă a muncitorilor de la aceste întreprinderi, plîngîndu-se îndeosebi de lipsa de libertate pe planul organizării și activității sindicale. Drept urmare a fost adoptată o „Rezoluție cu privire la libertatea sindicală”, care condamna faptul că prin „procedee arbitrare se răpește muncitorimii dreptul și posibilitatea de a se apăra în contra exploatării nemărginite a patronului, menținîndu-se condițiuni de muncă barbare și un nivel de viață înăpoiă”¹⁹⁸.

În cadrul conferinței proiectul contractului colectiv unic al muncitorilor de la societatea T.N.C. a constituit un subiect distinct de discuții. În urma dezbatărilor, delegații uzinelor Nădrag, Ferdinand și Călan au hotărît să înainteze de urgență forurilor competente proiectul de contract. La începutul lunii iulie el a fost înminat la București Direcțiunii Generale a Societății T.N.C. de către o delegație formată din reprezentanții celor trei uzine. Primele tratative au avut loc în luna iulie, dar ele s-au încheiat fără rezultat, iar ulterior reprezentanții patronilor au amînat reluarea discuțiilor de pe o lună pe alta. Descurajați din cauza neconținutelor tergiversări, reprezentanții muncitorilor de la Călan s-au retras în cele din urmă de la tratative. La 15 septembrie, în preajma dizolvării sindicatelor

¹⁹⁴ *Situația clasei muncitoare din România, 1914—1944*, p. 318.

¹⁹⁵ Arh. St. Arad, Fond Insp. Muncii Arad, dos. Nr. 17/1938, f. 23.

¹⁹⁶ Arh. St. București, Fond U.G.I.R., dos. Nr. 6/1933, f. 28.

¹⁹⁷ *Pagini de istorie revoluționară caraș-severineană...*, p. 258—264.

¹⁹⁸ *Metalurgistul*, Nr. 7, iulie 1938.

de către regimul dictaturii regale, cînd patronii au avut impresia că nu mai au a se teme de puterea organizată a muncitorimii, reprezentanții lor au declarat deschis că nu acceptă încheierea contractului colectiv, refuzînd în același timp mărirea salariilor¹⁹⁹.

Procedura de desființare a sindicatelor, de constituire a breslelor a întîrziat din nou desfășurarea tratativelor. La 20 noiembrie 1938 a luat ființă Breasla muncitorilor metalurgiști de la Ferdinand și Nădrag²⁰⁰. Deși noul termen al tratativelor fusese fixat pentru data de 22 noiembrie, ele au fost din nou aminate din cauza patronilor. În acest fel, conflictul de muncă care opunea pe muncitorii societății T.N.C. patronilor se prelungea nefiresc de mult, după cum aprecia însuși raportul Inspectoratului Muncii din Timișoara pe anul 1938. Discuțiile au fost reluate abia în luna ianuarie 1939. La 15 ianuarie 1939 muncitorii uzinei din Ferdinand au adresat un memoriu Camerei de muncă din Timișoara, în care erau descrise condițiile foarte dificile de muncă și lipsa instalațiilor igienice în întreprinderile societății T.N.C. Nemulțumirile lor au fost și mai amănunțit expuse cu prilejul vizitei ministrului muncii la Uzinele Ferdinand în data de 3 februarie 1939, cînd ei au declarat fățiș că vor intra în grevă dacă revendicările lor privind mărirea salariilor și încheierea unui contract colectiv nu vor fi satisfăcute²⁰¹.

Hotărîrea de luptă a muncitorimii creștea. La aceasta contribuia în mod deosebit activitatea intensă a comuniștilor, care au insuflat muncitorilor convingerea că numai prin acțiuni energice — la nevoie prin încetarea lucrului —, patronii vor putea fi siliți să țină seamă de interesele oamenilor muncii. La 12 februarie conducătorii fostei organizații sindicale au convocat la Ferdinand o adunare generală, la care au luat parte 1.000 de muncitori în vederea susținerii revendicărilor lor. Starea de spirit era tot mai înfierbîntată. Mișcarea muncitorilor de la Ferdinand și Nădrag tindea să se transforme într-o puternică mișcare de masă, care îngrijora tot mai mult autoritățile. Legiunea de jandarmi a găsit oportun ca în această situație să ia „măsuri de întărire a postului din Ferdinand pentru prevenirea și reprimarea dezordinilor ce s-ar pune la cale din partea muncitorilor pînă la aplanarea conflictului între direcția uzinei și muncitori”²⁰².

Într-o asemenea atmosferă s-a desfășurat faza finală a tratativelor între reprezentanții muncitorilor și cei ai patronilor. Conducerea societății T.N.C. și-a dat seama că nu mai poate amîna satisfacerea unor revendicări ale muncitorimii decît cu riscul izbucnirii unor puternice turburări în întreprinderi. De aceea, ei au acceptat mărirea salariilor, refuzînd însă în continuare ideea contractului colectiv. O parte din delegații muncitorilor, supuși unor presiuni insistente din partea autorităților, precum și a conducerii centrale a breslelor, care căutau să prevină declararea grevei, au acceptat această soluție de compromis. La 1 martie 1939 a intervenit un acord prin care salariile lucrătorilor erau mărite cu procente de cîte 2—15% în funcție de mărirea cîștigurilor pe schimb²⁰³.

Acest rezultat nu i-a satisfăcut pe muncitorii cu o ținută revoluționară, îndeosebi pe comuniști, care cereau în continuare încheierea unui contract colectiv. Aceștia au trecut la pregătirea grevei, al cărei plan de organizare a fost pus la

¹⁹⁹ Arh. Min. Sănătății, Fond Direcția Muncii, dos. Nr. 1912/1938—1939, f. 17.

²⁰⁰ Dan Popescu, *op. cit.*, în *Tibiscus*, 1972, II, p. 181.

²⁰¹ Gh. Dumitrașcu, C. Botoran, *Greva muncitorilor metalurgiști de la Uzinele Ferdinand și Nădrag (martie 1939)*, în *ActaMN*, 1967, IV, p. 328.

²⁰² Arh. Min. Sănătății, Fond Direcția Muncii, dos. Nr. 1912/1938—1939, f. 2

²⁰³ *Ibidem*.

punct de către muncitori în noaptea de 1 spre 2 martie²⁰⁴. A fost ales un comitet de grevă pe baza principiului frontului unic, din care făceau parte comuniști și social-democrați. De asemenea, au fost stabilite legături cu delegații din secții, cu satele învecinate, cu celelalte uzine ale societății.

La 2 martie muncitorii uzinelor Ferdinand au intrat în grevă, declarându-se nemulțumiți de rezultatele obținute în cursul tratativelor. Muncitorii adunați la uzină au trimis o delegație la direcțiune pentru a înmîna memoriul comitetului de grevă, care cuprindea revendicările muncitorilor: respectarea zilei de muncă de 8 ore, semnarea imediată a contractului colectiv, recunoașterea bărbaților de încredere, mărirea salariilor cu 20% și revizuirea lor periodică în raport cu urcarea prețurilor, respectarea dreptului legal la concedii²⁰⁵. La grevă au participat 1574 de muncitori din totalul de 1837 ai uzinei Ferdinand, restul ocupîndu-se cu îndeplinirea unor lucrări absolut necesare pentru a nu provoca daune instalațiunilor întreprinderii. Greviștii au constituit pichete pentru a controla accesul în uzină²⁰⁶.

Conducerea Uzinei a ripostat imediat, declarînd greva ilegală, refuzînd să mai trateze cu delegații muncitorilor. Concomitent a dispus ca „toți lucrătorii greviști să părăsească uzina”, considerîndu-i responsabili de eventualele stricăciuni produse.²⁰⁷

Autoritățile represive au căutat să-i izoleze pe greviști de restul lumii, „totuși curierul special al muncitorilor din Ferdinand a putut să ajungă la Nădrag și să le comunice situația de la Ferdinand”²⁰⁸. În consecință, la 3 martie 1939, la Uzina Nădrag, 385 de muncitori din totalul de 402 au declarat și ei grevă, restul de 17 rămînînd să supravegheze instalațiile. Greviștii și-au exprimat solidaritatea cu tovarășii lor de luptă de la Ferdinand.

Regimul dictaturii regale era ferm hotărît să nu tolereze extinderea conflictelor sociale, îndeosebi a luptelor proletare. Noile detașamente de jandarmerie și poliție trimise în grabă la Ferdinand recurg la măsuri drastice pentru a sili muncitorimea să reia lucrul. Conducătorii greviștilor sînt arestați, iar uzinele sînt puse sub pază. La 3 martie este convocată o adunare a muncitorilor, cu care prilej Eftimie Gherman, din însărcinarea conducerii breslelor, i-a îndemnat pe greviști să reia munca. Paralel cu aceasta, direcțiunea a anunțat că va satisface și unele revendicări ale muncitorilor. Ca urmare, în noaptea de 3 spre 4 martie 1939 greva a luat sfîrșit.

Încetarea grevei a fost urmată de noi măsuri represive. „Instigatorii” au fost concediați, iar Ion Robnik și Alexandru Jilac, cei mai hotărîți conducători ai greviștilor, au fost trimiși spre judecare la Tribunalul Militar din Timișoara. Deși a fost reprimată, greva, bine organizată de către comuniști și social-democrați, a demonstrat eficiența acțiunilor duse în front unic de către muncitorime²⁰⁹. Ea a demonstrat, totodată, spiritul de rezistență și de solidaritate al muncitorimii față de ciuntirea neconținută a drepturilor clasei muncitoare de către regimul dictaturii regale.

Un alt prilej pentru exprimarea sentimentelor democratice, antifasciste ale muncitorimii l-a constituit sărbătorirea zilei de 1 Mai 1939. Minsterul de Interne

²⁰⁴ Gh. Dumitrașcu, C. Botoran, *op. cit.*, p. 329.

²⁰⁵ *Uzinele Oțelul Roșu...*, p. 91.

²⁰⁶ Gh. Radulovici, E. Ieli, *op. cit.*, p. 319.

²⁰⁷ *Pagini de istorie revoluționară caraș-severineană...*, p. 279.

²⁰⁸ Arh. Min. Sănătății, Fond Direcția Muncii, dos. Nr. 1912/1938—1939, f. 55.

²⁰⁹ Ilie Ceausescu, *Din istoria contractului colectiv în România*, București, 1970, p. 115.

a interzis orice manifestații în provincie, dar, cu toate acestea, cu ocazia zilei internaționale de solidaritate și luptă a proletariatului, la Nădrag s-au desfășurat întruniri muncitorești sub lozincile Partidului Comunist²¹⁰. Oamenii muncii și-au exprimat cu acest prilej convingerile antifasciste, hotărîrea de a lupta pentru apărarea integrității teritoriale și a independenței naționale.

Salariații societății T.N.C. au continuat să desfășoare acțiuni revendicative și în a doua parte a anului 1939. Minerii de la Teliuc au cerut mărirea salariilor cu prilejul expirării termenului de valabilitate a contractului colectiv. Dar, la 16 august 1939, Curtea de Apel din Cluj, pronunțînd hotărîrea de arbitraj în acest conflict colectiv, a respins cererea muncitorilor²¹¹.

Către sfîrșitul anului 1939 și începutul celui următor, situația social-economică a angajaților societății T.N.C. s-a înrăutățit datorită efectelor imediate ale izbucnirii celui de-al doilea război mondial²¹². În primul rînd, începerea ostilităților s-a repercutat în industria metalurgică românească printr-o acută lipsă de materii prime, ceea ce a provocat reducerea substanțială a ritmului de producție și în uzinele societății T.N.C., deși comenzile erau suficiente pentru a asigura un înalt grad de ocupație al întreprinderilor. Din această cauză numărul schimburilor lunare efectuate de lucrători a scăzut de la 22—23 în iulie 1939 la 16 în ianuarie 1940 la Ferdinand și de la 23 la 12,6 la Nădrag, ceea ce a dus la o reducere proporțională a remunerației lor. Conducerea uzinelor Ferdinand recunoștea că „posibilitatea de cîștig care există astăzi, duce la o situație imposibilă de menținut pentru populația industrială din Ferdinand și Nădrag”. Situația muncitorimii era deosebit de gravă la Nădrag, unde veniturile unor categorii de muncitori au scăzut la jumătate, iar la începutul anului 1940 au fost concediați „temporar”, pe o durată de 8—10 zile, un număr de 100 de lucrători²¹³.

Dar, pe cînd, din cauza șomajului parțial, veniturile muncitorimii erau în scădere, prețurile creșteau în schimb neconținut. În localitatea Ferdinand, între anii 1936—1939, făina s-a scumpit cu 58%, zahărul cu 25%, untura cu 29%, iar slănina cu 26%²¹⁴. Procesul de inflație a cunoscut un ritm asemănător și la Nădrag. Adresa uzinelor Ferdinand către Inspectoratul Muncii din Timișoara menționa că „situația actuală a celor circa 1 600 de lucrători ocupați la uzina Ferdinand și a celor circa 450 lucrători întrebuințați la uzina Nădrag este extraordinar de dificilă”²¹⁵.

Pentru a-și redresa situația deteriorată în asemenea măsură, în decembrie 1939 lucrătorii de la Ferdinand și Nădrag au declarat conflict de muncă, cerînd mărirea salariilor și încheierea unui contract colectiv²¹⁶. Tratatările pornite pentru aplanarea conflictului s-au prelungit pînă la 22 martie 1940, cînd, după numeroase insistențe, patronii au fost nevoiți să admită majorarea retribuției și elaborarea unui contract colectiv valabil începînd cu data de 1 martie.

Reintroducerea sistemului contractelor colective la uzinele de la Ferdinand

²¹⁰ O. Matichescu, E. Georgescu, *1 Mai în România, 1890—1970*, București, 1970, p. 294.

²¹¹ Arh. Min. Sănătății, Fond Direcția Muncii, dos. Nr. 1288/1939, nenumărat.

²¹² E. Mihály, Gh. Dumitrașcu, *Situația muncitorilor de la uzinele „Titan” — Galați (1934—1940), în Pregătirea și utilizarea eficientă a forței de muncă (Simpozion)*, Galați, 1982, p. 77—82.

²¹³ Arh. St. Timișoara, Fond Ținutul Timiș, dos. Nr. 40/1940, f. 12.

²¹⁴ Dan Popescu, *Aspecte privind situația și lupta metalurgiștilor din Valea Bistrei în anii 1937—1939*, în *Studii și articole de istorie*, 1967, X, p. 108.

²¹⁵ Arh. Min. Muncii, Fond Direcția Muncii, dos. Nr. 1282/1939.

²¹⁶ Arh. St. Timișoara, Fond Ținutul Timiș, dos. Nr. 37/1940, f. 21.

și Nădrag, după atîția ani de insistențe zadarnice, a reprezentat un succes de seamă pentru muncitori. Contractul colectiv, valabil pînă la 1 martie 1941, conștința o seamă de cuceriri importante ale lucrătorilor: timpul de muncă de 8 ore zilnic, mărirea salariilor cu 10—18%, plata majorată a orelor muncite suplimentar, acordarea de combustibil la preț convenabil, concedii plătite, introducerea unor măsuri de igienă și siguranță — inclusiv de băi și dușuri — în întreprinderi²¹⁷.

La scurt timp după aceasta a fost încheiat contractul colectiv al minerilor de la Teliuc, valabil pe perioada 1 mai 1940 — 1 mai 1941. Convenția prevedea mărirea salariilor cu 15%, muncă de 8 ore pe zi, plata orelor suplimentare cu un spor de cel puțin 25%, concedii de odihnă, distribuirea unor articole de primă necesitate la preț favorabil etc.²¹⁸

Dar, în lunile următoare, situația social-economică s-a înrăutățit, climatul politic intern și extern de asemenea. Dictatul de la Viena, instaurarea dictaturii militaro-fasciste, introducerea legislației fasciste a muncii, toate au generat condiții nefavorabile pentru desfășurarea în continuare a luptelor revendicative ale muncitorimii. Sub conducerea comuniștilor, muncitorimea din întreprinderile societății T.N.C., la fel ca întregul proletariat român, a continuat să lupte și în anii următori împotriva exploatării capitaliste, a dictaturii fasciste, a dezmembrării țării și a războiului.

LUDOVIC BATHORY

WORKERS AT TITAN—NADRAG—CALAN WORKS STRUGGLING FOR POLITICAL RIGHTS AND IMPROVEMENT OF SOCIAL AND ECONOMIC SITUATION (1919—1940) (II)

(Abstract)

The worsening of the economic situation in the years 1930—1931 brought about dismissals and the reduction of the working day, as well as of the wages at Titan—Nădrag—Călan Works. In 1931 the owners succeeded in cancelling the system of collective agreement in Călan, too. Starting with 1932 TNC-Works embarked upon large investments extending their activity and diminishing unemployment. However, the reduction of wages continued until 1934.

Beginning with 1934 the workers' revendication movement gets stronger. Co-ordinated actions in all the enterprises of TNC-Works are in view. Trade-union organizations, where communists and social-democrats closely co-operate, consolidate their activity. The workers aim at better wages, as well as at reintroduction of collective agreements. Consequently, between 1937—1939 strikes were organized, especially in Ferdinand. In 1940 the owners could not stop increasing the wages and drawing up a collective agreement in Ferdinand and Nădrag, which represented an important success for the workers.

²¹⁷ *Contractele colective de muncă*, 1940, p. 50—51.

²¹⁸ Arh. Min. Sănătății, Fond Direcția Muncii, dos. Nr. 958/1940, f. 86.

REZISTENȚA ANTIHORTHYSTĂ ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI. CONTRIBUȚIA ASOCIAȚIEI „ASTRA” ȘI A UNIVERSITĂȚII CLUJENE

II

a) Organizarea forțelor și a rezistenței antihorthyste pe țărimul vieții spirituale românești*

Dictatul de la Viena, prin caracterul și consecințele lui imediate asupra României, a determinat o stare de împotrivire generală a întregului popor român față de acest act imperialist¹ și odată cu aceasta o definire nouă a orientărilor politice a forțelor național-patriotice antihorthyste, antinaziste în ansamblul lor și o regrupare a acestor forțe atît pe teritoriul ocupat prin dictat, cît și în România, constituindu-se într-o mișcare de rezistență național-patriotică antihorthystă.

Apărarea domeniului vieții spirituale, a culturii și civilizației naționale, a învățămîntului în limba română au devenit probleme prioritare pe agenda acestei mișcări. În baza documentelor ce le posedăm în această fază a investigațiilor arhivistice putem prezenta în mod cronologic următoarele momente mai importante ale organizării rezistenței antihorthyste pe acest țărim.

La data de 2 septembrie 1940 la Cluj a luat ființă Comunitatea Națională Română, sub președinția profesorului universitar dr. Emil Hațieganu, organ reprezentativ al populației românești din teritoriul atribuit Ungariei horthyste prin Dictatul de la Viena². Din nucleul organizatoric al comunității denumit „Comitetul de Direcție” au făcut parte: Emil Hațieganu, Aurel Socol, jurist, dr. Alexandru Lupan, dr. Liviu Telia, Ion Buzea, economist, dr. Liviu Pop, Valeriu Ghircoiaș, director de bancă, Vasile Hossu, avocat, ing. Teodor Burzo, Gheorghe Giurgiu, precum și cei doi episcopi români din Cluj, Nicolae Colan ortodox și Iuliu Hossu greco-catolic³. Ședința de constituire a avut loc în locuința dr. Eugen Dunca,

* Pe această temă vezi: Vasile Ciubăncan, *Contribuții sălăjene la continuitatea vieții cultural-spirituale românești pe teritoriul de nord al Transilvaniei în timpul ocupației fasciste horthyste 1 IX 1940 — 25 X 1944*, în *ActaMP*, 1977, p. 347—355; D. Micu, *Literatura română în Transilvania nordică (1940—1944)*, în *Steaua*, nr. 8/1978, p. 12—15; Vasile T. Ciubăncan, *Efortul pentru creație proprie spirituală românească — componentă a rezistenței antihorthyste (1 IX 1940 — 25 X 1944)*, *Contribuții bihorene, în Crisia*, XIII, 1983, p. 285—299; Vasile T. Ciubăncan, *Apărarea învățămîntului în limba română, componentă a rezistenței antihorthyste (1 IX 1940 — 25 X 1944)*, în *ActaMN XX* 1983, p. 335—356; Gh. Zaharia, L. Vajda, Gh. I. Bodea, P. Bunta ș.a., *Rezistența antifascistă în partea de nord a Transilvaniei, Cluj-Napoca*, 1974, p. 100—138, 150—160.

¹ Alături de lucrările cu tema despre Dictatul de la Viena publicate în ultimii ani, vezi date și aspecte mai recent publicate pe această temă în studiul: Vasile T. Ciubăncan, *Dictatul de la Viena. Împotrivirea față de el, moment culminant de solidaritate națională a poporului român*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 367—379 și Cornel Grad, *Starea de spirit a populației, autorităților și armatei din Ținutul Someș în vara anului 1940*, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 333—388.

² Alexandru Matei, *Comunitatea Națională Română*, în *AIACN*, 1978, p. 473—495.

³ *Idem*, p. 474—488.

str. 6 Martie nr. 42, în prezența prof. univ. dr. Iuliu Hațieganu, președintele Comitetului Central al Despărțământului „Astra”, județul Cluj.

Unul din meritele incontestabile ale comunității românești, alături de cel al înființării ei propriu-zise și altele, l-a constituit formularea unui program de luptă cu obiective precise, cuprinzând toate domeniile principale de activitate din teritoriul național afectat prin Dictat, între care domeniul vieții spirituale românești, după cel al vieții economico-sociale, a ocupat un loc principal. Programul a fost publicat la data de 10 septembrie 1940 în „Gazeta Noastră”, organul de presă al comunității.

În acest program, în subcapitolul intitulat „Instrucția publică”, au fost înscrise cerințele imediate menite să asigure în mod nestingherit desfășurarea învățământului de toate gradele pînă la cel superior în limba maternă pentru o populație școlară de naționalitate română care este evaluată la circa 157 000—162 000 de elevi și studenți rămași sub ocupația horthystă⁴.

Un alt subcapitol din programul comunității, intitulat „Cultura Populară”, cuprindea următoarele cerințe:

1. Să se permită funcționarea mai departe a „Astrei” și a altor societăți culturale.

2. Să nu se pună nici o piedică în fața apariției ziarelor și revistelor românești. Locul și apariția lor să fie menționate și în limba maghiară, dar în titlurile și textul articolelor să nu se poată întrebuința decît denumirea minoritară a localităților [adică cea românească — n.n.].

3. Trupele românești de stagiune să poată da reprezentații (cu subvenții proporționale de stat sau orășenești).

4. Artiștii mai de seamă ai Teatrului Național din București să poată veni în turnee, fie singuri, fie cu trupa teatrală (eventual direct la chemarea guvernului maghiar).

5. Ar fi de dorit ca filmele ungurești să fie sincronizate și în limba română, iar filmele străine să fie prevăzute și cu inscripții românești⁵.

Comunitatea românească, după ce s-a organizat, a activat deschis și printr-un număr de articole publicate în organul său de presă „Gazeta Noastră”, exprimîndu-și opțiunile politice. Totodată a depus eforturi pentru organizarea sa pe baze de masă și o dată cu publicarea programului s-a cerut recunoașterea ei oficială de către guvernul Ungariei horthyste.

La data de 15 septembrie 1940 însă, printr-o ordonanță a șefului statului major al armatei maghiare, generalul Werth Henrik, s-a dispus ca întregul teritoriu românesc ocupat de trupele horthyste, ca urmare a Dictatului de la Viena, să fie trecut sub administrație și jurisdicție militară, astfel că: „Înființarea de organizații noi sau organizarea filialelor pentru organizații existente este interzisă pînă la alte dispoziții”⁶ — se preciza în ordonanța respectivă.

Prin acest act de forță majoră, comunitatea românească și-a încetat legal activitatea. Programul ei însă și-a păstrat valabilitatea pentru întreaga perioadă de ocupație horthystă și totodată un însemnat număr din foștii membri ai comunității au rămas în teritoriul ocupat, unde și-au continuat activitatea în diverse sectoare și domenii ale vieții economico-sociale și spirituale românești, s-au în-

⁴ *Idem*, p. 488—489, 491—495; vezi și Vasile T. Ciubăncan, *Apărarea învățămîntului în limba română...*, p. 341—342.

⁵ Alexandru Matei, *op. cit.*, p. 489, 492.

⁶ *Idem*, p. 485—486.

cadrat în rezistența antihorthystă, unde au militat pentru înlăptuirea obiectivelor prevăzute în programul comunității.

Al doilea moment al organizării pe un plan mai larg al rezistenței național-patriotice antihorthyste pe tărîmul vieții spirituale, cronologic, a fost marcat de poziția și opțiunile Comitetului Central al Asociației „Astra” cu sediul la Sibiu față de Dictatul de la Viena, precum și față de soarta și viața spirituală a românilor căzuți victimă acestui dictat, rămași sub ocupația străină horthystă.

Momentul și împrejurarea în care a avut loc această deliberare au fost ziua de 7 septembrie 1940, cînd s-a ținut cea de-a doua ședință ordinară a C.C. al Astrei la sediul acesteia din Sibiu.

La această ședință Comitetul Central și-a exprimat protestul cel mai hotărît în numele „Astrei” pentru răpirea teritoriului național atribuit Ungariei prin Dictatul de la Viena. Totodată, și-a exprimat durerea nemărginită pentru pierderea celor 50 de despărțăminte din teritoriul răpit, cu populația românească aferentă, care au fost rupte prin acel act din trupul asociației⁷.

O dată cu exprimarea acestei poziții, Comitetul Central a adoptat o hotărîre menită să asigure continuitatea activității Astrei și a despărțămintelor sale în teritoriul ocupat. În acel scop, a trimis Comitetului Central județean Cluj al despărțămîntului „Astrei” următoarea comunicare scrisă: „Pentru asigurarea activității »Asociației pentru Literatură Română« în teritoriul cedat Ungariei — Vă rugăm și Vă împuternicim ca cooptînd în Comitetul D-voastră pe domnii: Marius Peculea (director al băncii Albina filiala Cluj), dr. Ioachim Tolciu, dr. Ioan Cozma, dr. Liviu Telia, dr. Liviu Pop, dr. Eugen Dunca, dr. Aurel Hetco, Valeriu Ghircoiaș, Canonice Mihai și Consilier eparhial Sava, să luați toate măsurile pentru continuarea activității culturale a unităților noastre din acest teritoriu”⁸.

Totodată s-a mai hotărît să fie trimise și două scrisori similare celor doi episcopi români din Cluj, respectiv lui Nicolae Colan și Iuliu Hossu, cu rugămintea ca să acorde întregul lor sprijin pentru continuarea activității organizațiilor „Astrei” în teritoriul ocupat⁹.

Merită a fi evidențiat faptul că la data luării acestei hotărîri la Sibiu, de către C.C. al „Astrei”, la Cluj, așa cum am arătat, a fost deja constituită comunitatea românească cu 5 zile mai devreme. Conform relatării unui martor ocular participant la acel eveniment, ședința de constituire s-a ținut în locuința Dr. Eugen Dunca, nominalizat în scrisoarea „Astrei”. Ne mai reține atenția faptul că o parte din cei indicați în scrisoarea respectivă de a fi încadrați în componența Comitetului Central județean Cluj al Asociației „Astra” erau deja aleși și în comunitatea românească. Aceștia erau dr. Liviu Pop, dr. Liviu Telia, Valeriu Ghircoiaș, episcopii Nicolae Colan și Iuliu Hossu. Din aceste date și aspecte se desprinde nu numai similitudinea pozițiilor celor două organisme politice naționale românești, dar și cunoașterea de către Comitetul Central al „Astrei” din Sibiu a forțelor rămase în teritoriul ocupat și pe al căror aport se conta pentru asigurarea continuării activității.

La următoarea ședință, ținută la data de 28 octombrie 1940, Comitetul Central al „Astrei”, în conformitate cu hotărîrea sa din 7 septembrie 1940 și ca o

⁷ Arh. Stat. Sibiu, fond „Astra”, pachetul 1940, documentul nr. 2552/1940, decizia 137.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Idem*, documentul nr. 2264/1940 din 28 X.

continuare a poziției fixate atunci, a mai adoptat următoarele măsuri directoare ca linie de conduită a asociației:

1. Să se redacteze un protest solemn împotriva Dictatului de la Viena, care să fie adresat către toate societățile culturale din lume, tipărit în diferite limbi.

2. Un protest împotriva atrocităților săvârșite în teritoriul ocupat de către trupele de ocupație horthyste asupra populației românești, protest care să fie trimis guvernului român spre cunoștință și luare de măsuri.

3. Să se exprime dragostea față de românii rămași în teritoriul atribuit Ungariei și să se facă a ajunge la acești frați credința noastră în recăstigarea teritoriului răpit și că nu ne vom lăsa și vom lupta pentru reîncorporarea lui în patria-mamă prin toate mijloacele posibile.

4. Adunarea generală anuală a „Astrei” să se țină la Alba Iulia în ziua de 1 decembrie, dându-i-se o amploare cât mai mare, însă fără serbări și în care să se fixeze un nou drum al programului de muncă pentru dezvoltarea conștiinței naționale, pentru conducerea mulțimilor spre marele ideal ce trebuie să-l urmărim¹⁰.

S-a mai stabilit faptul că în cazul în care guvernul României, din motive independente de asociație, nu va consimți la o adunare generală de proporții fixată pentru Alba Iulia, atunci să se țină numai o adunare de studii și doliu și de hotărâri mari pentru viitor.

În concluzie s-a apreciat că Asociația „Astra” trebuie să se pună în fruntea acțiunii de solidaritate națională pentru refacerea teritoriului pierdut, ea fiind singura cu credit moral pentru a putea fi în fruntea unor acțiuni de redresare morală. „Pentru »Astra« dreptatea nu poate fi alta decât integritatea națională”¹¹.

A fost, de asemenea, reafirmată hotărârea „Astrei” de a purta o grijă permanentă plină de dragoste fraților rămași sub ocupația străină horthystă, să-i încurajeze și să-i ajute necontenit.

Cu privire la programul viitor de activitate al Astrei s-a hotărât ca el să fie întregit, în sensul ca principala ei preocupare în situația creată să fie axată pe documentarea și afirmarea drepturilor noastre asupra pământului românesc, demascarea politicilor regimului horthyst de ocupație și a fărâdeleșilor săvârșite împotriva populației pașnice, contribuția, în deplină solidaritate cu alte forțe, la recucerirea drepturilor noastre firești¹².

S-a convenit totodată să se ceară Societății de radiodifuziune ca, în cadrul orei săptămânale dedicate românilor în afara granițelor țării, să se rezerve 15 minute de emisiune asigurate de către asociația „Astra”, pentru românii din nord-vestul Transilvaniei¹³.

Din motive independente de ea, adunarea generală anuală a „Astrei” s-a ținut la data de 24 noiembrie 1940 la Sibiu și nu la Alba Iulia, cum s-a preconizat inițial. Adunarea s-a desfășurat într-un cadru restrâns, ținute fiind două expuneri cu titlurile „Problema Transilvaniei în timpul dualismului austro-ungar” de prof. dr. Ioan Lupaș și „Progresul cultural al Transilvaniei după unire” de prof. Olimpiu Boitoș. Adunarea generală a hotărât ca întreaga activitate a „Astrei” să fie îndreptată spre un singur scop: „Recucerirea Ardealului înrobite”¹⁴. Activitatea în acel scop să fie realizată prin conferințe, studii, anchete științifice și publicații.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Idem*, documentul nr. 486/1941 din 19 II, pachetul pe anul 1941.

în care să se năzuiască a se lămuri opinia publică din țară și din străinătate asupra drepturilor și dreptății românești, pregătind conștiințele și energiile pentru luarea la timpul hotărîtor a deciziilor supreme¹⁵.

Printre mijloacele principale de luptă, „Astra” și-a ales organul său, revista „Transilvania”, cea mai veche publicație românească de acest fel, prin care să lupte pentru unitate și solidaritate românească, pentru Ardeal, îndeosebi pentru frații din teritoriul național ocupat, iar spiritul românesc, trecutul, drepturile și aspirațiile naționale să se bucure de o atenție specială în paginile revistei.

În acest scop s-a hotărît ca revistei să i se asigure apariția lunară. Pentru asigurarea scopului propus, Comitetul Central, în ședința din 4 ianuarie 1941, a hotărît reorganizarea comisiilor publicațiilor asociației, incluzînd în componența acestora cele mai de seamă personalități științifice, de cultură, profesori universitari. Astfel, Comisia pentru publicații a fost organizată în următoarea componență: I. Agîrbiceanu, dr. Lucian Blaga, dr. Valeriu Bologa, dr. Silviu Dragomir, dr. I. Lupaș, dr. Coriolan Petran, dr. D. Stăniloae, dr. I. Mușlea, dr. Romul Vuia, iar ca referent Petru Olariu. Comitetul de redacție al revistei „Transilvania” a fost alcătuit în următoarea componență: dr. Silviu Dragomir, dr. Ovidiu Comșa, dr. Constantin Daicoviciu, I. Dăncilă, dr. I. Gîrbacea, dr. Ștefan Manciu, dr. I. Mușlea, dr. P. Râmneanu, dr. Ionel Pop, iar ca referent Ioan Breazu¹⁶.

În această perioadă au fost aduse modificări și în componența Comitetului Central al „Astrei”, care a cuprins următoarele personalități: dr. Iuliu Moldoveanu președinte, dr. Gheorghe Moga vicepreședinte, dr. Gheorghe Preda vicepreședinte, iar ca membri: I. Agîrbiceanu scriitor, dr. Valeriu Bologa profesor, dr. Alexandru Borza prof. univ., acad. dr. Nicolae Colan episcop ortodox de Cluj, dr. Silviu Dragomir prof. univ., dr. Iuliu Hațieganu prof. univ., dr. Onisifor Ghibu prof. univ., dr. Ioan Lupaș prof. univ., dr. Vasile Meruțiu prof. univ., dr. Valer Moldovan prof. univ., dr. Eugen Nicoară medic primar din Reghin, dr. Alexandru Rusu episcop greco-catolic de Maramureș, dr. Victor Stanciu prof. univ., dr. Suciu Coriolan profesor, Silviu Țeposu profesor¹⁷.

Din examinarea acestei componente, alături de caracterul ei reprezentativ, este de remarcat faptul că în perioada de după Dictatul de la Viena au făcut parte din Comitetul Central al „Astrei” 3 membri care activau în teritoriul ocupat de Ungaria horthystă, și anume dr. Nicolae Colan episcop ortodox de Cluj, dr. Alexandru Rusu episcop de Maramureș, cu sediul la Baia Mare, dr. Eugen Nicoară medic primar, care, pînă în anul 1942, cînd a fost forțat de către autoritățile de ocupație horthyste să se refugieze în România, a îndeplinit funcția de președinte al despărțămîntului „Astrei” din Reghin. Și acest fapt ne atestă legătura directă a Comitetului Central al „Astrei”, prin membrii săi, cu mișcarea de rezistență național-patriotică din teritoriul aflat vremelnice sub ocupație horthystă.

O altă constatare vine să ne arate faptul că Universitatea clujeană, pusă în situația de a se refugia la Sibiu, ca urmare a Dictatului, prin cele mai reprezentative personalități științifice: istorici, filologi, juriști, cadre universitare medicale, s-a angajat efectiv în lupta național-patriotică antihorthystă, antinazistă în ansamblul ei, pentru anularea odiosului Dictat de la Viena din 30 august 1940. Prin

¹⁵ *Idem*, documentul nr. 406/1941.

¹⁶ *Idem*, documentul nr. 57/1941 din 4 ianuarie.

¹⁷ Revista „Transilvania”, nr. 1/1942.

caracterul și poziția sa, prin scopul urmărit, cadrul de organizare al „Astrei” și activitatea național-patriotică desfășurată de ea pe tărîm politic și al vieții spirituale, al culturii naționale, au devenit în situația general creată pentru România un cadru de luptă, care a cuprins toate forțele patriotice ale Universității clujene, alături de cele tradiționale ale Asociației.

Prin acestea toate și prin altele, la Sibiu s-a format un centru polarizator de forțe puternice al luptei național-patriotice și de rezistență împotriva dominației naziste în România, a celei horthyste în nord-vestul țării, avînd legături directe cu mișcarea de rezistență antihorthystă din teritoriul național cîmpit. Acest centru politic național a devenit într-un șir de probleme majore mentorul și îndrumătorul firesc al activității pe tărîmul vieții spirituale a acestei mișcări antihorthyste. Cunoaștem cele mai de seamă hotărîri, măsuri și opțiuni politice adoptate de către Comitetul Central al „Astrei” după Dictatul de la Viena, precum și cele ale cadrelor reprezentative ale Universității clujene, hotărîri de o importanță majoră pentru desfășurarea luptei naționale patriotice atît în România, cît și în teritoriul căzut sub ocupație horthystă.

Revenind la situația din nord-vestul țării: pe parcursul evenimentelor, mișcarea de rezistență antihorthystă s-a îmbogățit cu noi aspecte și a crescut cu noi forțe social-politice, organizarea ei dobîndind forme mai avansate din punct de vedere politic, cerute de situația creată de ocupația fascistă străină.

Mișcarea muncitorească revoluționară, compusă din organizațiile Partidului Comunist Român, organizațiile U.T.C., organizațiile revoluționare de masă conduse de partid rămase în teritoriul ocupat, s-a reorganizat corespunzător cu situația politică schimbată. Astfel comitetul de partid teritorial pentru Transilvania și Banat existent pînă atunci a fost reorganizat prin crearea Comitetului Regional al Comuniștilor din nordul Transilvaniei. În fruntea lui a fost desemnat un Secretariat Regional de partid. În teritoriu au fost create trei secretariate de partid pe zone mari: Criș, Mureș, Someș, subordonate Comitetului și Secretariatului Regional de partid. Măsuri similare au fost adoptate pentru refacerea organizațiilor U.T.C., a organizației „Ajutorul Roșu”, care a fost transformată în „Frontul pentru Ajutor și Solidaritate”, cu organe teritoriale și organ de presă propriu.

Secretariatul și apoi plenara Comitetului Regional de partid care s-a ținut la Cluj în luna noiembrie 1940 au adoptat hotărîri și măsuri privind toate domeniile principale de activitate a organizațiilor de partid, U.T.C., a celorlalte organizații subordonate, inclusiv sprijinirea mișcării național-patriotice revoluționare românești din teritoriul ocupat, care se găsea în plin proces de dezvoltare și organizare.

În hotărîrea plenarei Comitetului Regional de partid adoptată în noiembrie 1940 a fost înscris un punct distinct în care este subliniată existența mișcării naționale, revoluționare a românilor căzuți sub ocupația horthystă și pe care o aprobă și se angajează să o sprijine. Cu privire la aceasta, în documentul adoptat s-a înscris următorul punct: „1. *Mișcarea populară a românilor.* Comitetul Regional salută cu bucurie acele începuturi care vizează înființarea unei organizații naționale revoluționare române. Sprijină cu toate puterile această organizație în lupta sa de eliberare națională”.¹⁸

Mișcarea național-patriotică românească antihorthystă, ale cărei baze au fost puse prin Comunitatea națională română înființată în luna septembrie 1940, după

¹⁸ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice, cota A XXIV—XXXIV, dosar inv. nr. 1601 f. 4—5.

interzicerea activității ei pe baze legale, s-a reorganizat și și-a regrupat forțele în funcție de situația creată. Astfel, o parte din membrii Comunității s-au angajat în rezistența antihorthystă pe tărîmul mișcării cooperatiste românești, între aceștia fiind prof. dr. Emil Hațieganu, care a devenit președintele Centralei „Plugarul” a cooperativelor românești; Ion Buzea a devenit directorul acestei centrale, Valeriu Ghircioaș și dr. Liviu Pop au activat în domeniul rezistenței antihorthyste în sistemul financiar bancar românesc rămas în teritoriul ocupat. De asemenea a fost preluată conducerea ziarelor românești, a publicațiilor în limba română de către membrii Comunității naționale române.

Un moment de mare însemnătate în procesul de organizare a mișcării naționale a românilor pe baze de masă și cu un caracter revoluționar l-a constituit înființarea Uniunii muncitorilor și țăranilor români din nordul Transilvaniei sub îndrumarea Secretariatului și a Comitetului Regional de partid din teritoriul ocupat. Uniune concepută să-și desfășoare activitatea atît pe baze legale, dacă aceasta era posibil, cît și în condiții de ilegalitate.

Deosebit de important a fost faptul că Uniunea a reușit, cu ajutorul organului de partid, să-și definească un program de luptă propriu cu caracter național și revoluționar. Acest program, elaborat în proiect de către secretariatul Comitetului Regional de partid din nordul Transilvaniei, a fost dezbătut și aprobat în prima conferință a Uniunii muncitorilor și țăranilor români din nordul Transilvaniei, care s-a ținut la data de 1 decembrie 1940 la Cluj, în locuința dr. Iulian Chitta, membru al acestei Uniuni și al mișcării de rezistență antihorthystă, date pe care el o atestă în scris¹⁹.

Programul general al Uniunii conținea un șir de obiective și sarcini de luptă în domeniile economic, social, politic și în cel al vieții spirituale românești, pentru care au fost înscrise următoarele prevederi: „1. Pentru libertăți politice naționale, culturale pe seama populației românești. 2. Pentru dreptul de întrunire, organizare, libertatea presei și practica nestingherită a acestora. 3. Pentru libertatea deplină a culturii și limbii române. Nimeni să nu poată fi maltratată ori păgubit pentru folosirea limbii române. Pentru pedepsirea severă a prigonirilor de orice fel a limbii române. (...) 5. Pentru școli primare, secundare de specialitate, normale etc. românești, susținute de stat, în numărul cerut de necesitățile culturale ale poporului român pe baza învățămîntului gratuit cu personal didactic român. Pentru înființarea unei universități pe cheltuiala statului cu profesori români. Pentru nestîngenita funcționare a școlilor confesionale românești existente”²⁰.

În conținut, Programul Comunității naționale române în domeniul vieții spirituale, al învățămîntului, era identic cu cel al Uniunii. Ele vizau apărarea spiritualității naționale și contracararea politicii de maghiarizare a regimului horthyst. În problemele asigurării învățămîntului în limba română existau unele deosebiri de vederi în ceea ce privește modalitățile și formele de realizare a lui. Conținutul însă ne atestă similitudinea orientărilor, poziției și obiectivelor mișcării de rezistență antihorthystă pe acest tărîm.

În aceste condiții mișcarea muncitorească revoluționară antifascistă din teritoriul ocupat a avut meritul de a fi înțeles realitățile istorice, etnice, naționale și astfel și-a înscris în programele și obiectivele sale de luptă sprijinirea organizării și activității mișcării național-patriotice revoluționare românești în lupta de eliberare națională. Prin aceasta, mișcarea muncitorească a devenit și o forță compo-

¹⁹ Arh. Stat. Cluj, fond Centrala Plugarul, dosar nr. 1/1940, f. 39.

²⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., Colecția 90, Unitatea de păstrare nr. 1727 f. 11.

nență a mișcării național-politice antihorthyste, iar într-un șir de domenii hotărâtoare a reușit să o conducă și să o îndrume în mod efectiv.

În metamorfoza organizării și regrupării forțelor revoluționare, național-patriotice ale rezistenței antihorthyste, pe tărîmul luptei în domeniul vieții spirituale românești au avut loc următoarele măsuri și schimbări:

Cotidianul românesc „Tribuna Ardealului” a apărut cu data de 15 septembrie 1940 ca urmare a încetării forțate a apariției ziarului „Gazeta noastră” — organ al Comunității naționale românești. Conducerea „Tribunei Ardealului” a fost preluată de prof. univ. dr. Emil Hațieganu, fostul președinte al Comunității, care a devenit apoi președintele mișcării cooperatiste românești. Astfel, cotidianul românesc a căpătat un suport material-financiar și o bază de masă căreia să i se adreseze.

Al doilea ziar săptămînal în limba română, cu titlul „Săptămîna”, a apărut la Bistrița sub egida conducătorilor comunității averilor grănicerești născudene, care s-a încadrat în rezistența antihorthystă, aderînd la mișcarea cooperatistă românească. Astfel, și acest ziar a avut o bază materială solidă și una socială largă de masă.

Al treilea organ de cultură națională în teritoriul ocupat a devenit revista „Viața ilustrată”, care și-a reluat apariția în martie 1941, după o întrerupere din luna septembrie 1940 în urma ocupației horthyste. Această revistă a fost condusă direct din anul 1936 de către întemeietorul ei, episcopul ortodox dr. Nicolae Colan, devenit membru al C.C. al „Astreii” și apoi membru titular al Academiei Române. A fost editată sub egida Episcopiei ortodoxe a Clujului, Vadului și Feleacului și tipărită în tipografia acesteia, fiind unica modalitate legală de a i se asigura apariția și publicarea în situația de după Dictat.

După reapariția revistei în noua situație politică schimbată, ea nu mai era ceea ce a fost înainte de anul 1940 și a fost pusă în slujba mișcării de rezistență național-patriotică antihorthystă dusă pe tărîmul vieții spirituale. Conform unei aprecieri de specialitate a criticului literar Dumitru Micu, în perioada ocupației horthyste, „Viața ilustrată” n-a fost o publicație cu caracter strict local, ci una în care se oglindesc realitățile spirituale ale întregii țări — o *Dacie literară*²¹.

În teritoriul ocupat au activat pe acest tărîm ca membri ai Partidului Comunist Român, ai organizațiilor U.T.C. ori simpatizanți următorii: prof. dr. Teofil Vescan junior, prof. Tudor Bugnariu, prof. Gheorghe Dăncuș, Victor Constantinescu, dr. Iulian Chitta, Francisc Păcurariu, Valentin Raus, Romulus Hatos, Mihai Pop. La aceștia s-au mai adăugat și asociat un grup de tineri prozatori și poeți: Iosif Moruțan Fiscuteanu, Ioan Cherejan, Victor Ilieșiu, Ștefan Căprariu, Ionel Bulboacă. Mișcarea a cuprins și un grup de artiști plastici, unii din ei consacrați, Petre Abrudan, Emil Cornea, Teodor Harșia, Raoul Șorban. Treptat, numărul participanților la viața spirituală a crescut cu alte forțe, între care Virgil Șotropa poet, Vasile Vartolomei profesor și publicist, Eugenia Mureșan prozatoare, Florea Mureșan publicist, Teodor Ciceu poet, Alexandru Anca, Ion Bîlțiu Dăncuș, Ilia Olariu, Pia Dragoș, Dionisiu Fărcașiu, Coriolan Dragomir, Valeriu Gh. Sima, Nicolae Pura, Gavril Scridon, V. Oarcășu, D. Micu, Ioan T. Buzdugan, Viorel Oprea, Nicolae Bălan, Iordan Dumitru, Lucian Poenaru, V. Moldovan, Gh. Isac și Titus Poenaru, care a fost unul dintre cei mai fecunzi prozatori și poeți din zona graniței născudene. Toți aceștia și-au făcut prezența prin creații proprii, studii, articole etc. în coloanele celor trei organe de presă în limba română și prin creațiile și tipăriturile

²¹ D. Micu, *op. cit.*, p. 15.

de acest fel apărute atunci în teritoriul ocupat. Aportul și contribuțiile fiecăruia, fără îndoială, diferite, însumate ne dau tabloul continuității neîntrerupte a vieții spirituale românești în teritoriul ocupat, pe toată durata vremelniceii ocupații. Prin această continuitate avem atestată existența unei mișcări național-patriotice anti-horthyste și pe acest tărîm vital al existenței noastre, mișcare ce s-a constituit în parte componentă a rezistenței generale atît din teritoriul ocupat, cît și la scară națională.

b) Rezistența antihorthystă, Asociația „Astra” și Universitatea clujeană în luptă împotriva Dictatului de la Viena, pentru anularea lui

Pentru înțelegerea și motivația angajării imediate în acțiunea de luptă a acestor doi factori cu sediul atunci la Sibiu, este de relevat faptul că atît „Astra”, cît și Universitatea clujeană, prin istoricul, rolul, conținutul activității lor, erau două forumuri științifice naționale care, după actul istoric de la 1 Decembrie 1918, s-au angajat militant în activitatea de consolidare a edificiului național statal. În perioada interbelică ambele instituții au adus contribuții de valoare națională la efortul general pentru dezvoltarea științei și culturii, la dezvoltarea conștiinței național-patriotice a poporului român. Au militat împotriva pericolului fascismului, a revizionismului horthyst, a războiului imperialist, pentru apărarea frontierei de vest a țării. Prin „Extensiunea universitară” creată sub președinția prof. univ. dr. Silviu Dragomir, cele două instituții au conlucrat fructuos în perioada interbelică, „...activitatea lor s-a legat nu numai de tineret, ci și de popor și de nație”²² — aprecia dr. Iuliu Hațieganu în calitate de rector al Universității clujene refugiate la Sibiu.

Dictatul de la Viena, antipod al statului național unitar român, a lovit și în idealul, crezul, în conștiința națională, pentru care cele două forumuri au militat cu cele mai reprezentative forțe în toată perioada de la înființarea lor. Acestea au stat la baza atitudinii și poziției pe de o parte de condamnare a Dictatului de la Viena, iar pe de altă parte de angajare a lor efectivă în lupta împotriva acestui act imperialist și antinațional.

Poziția Universității clujene împotriva Dictatului de la Viena a fost categoric exprimată încă din ziua pronunțării verdictului și după aceea în telegrama Consiliului Universității din 1 septembrie 1940 în care se arăta că protestează cu întreaga energie împotriva mutilării nelegitime a Ardealului. În încheiere se declară că: „Vrem să fim socotiți ca soldați mobilizați în Ardeal [...] pentru răspîndirea marelui și nepieritorului adevăr al drepturilor și veșniciei noastre pe aceste meleaguri”²³.

²² Stelian Neagoe, *Viața universitară clujeană interbelică*, vol. II, Cluj-Napoca, 1980, p. 286. În legătură cu poziția Universității față de apărarea frontierei de vest a țării vezi Vasile T. Ciubăncan, *Apărarea frontierei de vest a țării deziderat național. Adeziuni clujene interbelice*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 211. Despre poziția „Astrei” în aceeași problemă vezi: Arh. Stat. Sibiu, fond „Astra”, pachetul 1940, documentul nr. 2264/1940, în care se arată că „Astra” a subscris în anul 1940 pentru înzestrarea armatei suma de 400.000 lei și a trimis pentru soldații concentrați pe frontiera de vest 20.000 exemplare de diferite broșuri pentru lectură.

²³ Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 286.

În situația creată, cele două instituții au convenit asupra măsurilor și formelor noi de organizare a luptei pînă la o apropiată contopire a acțiunilor.

Pe această linie s-a înscris reorganizarea componenței organelor de conducere ale „Astrei”, respectiv Comitetul Central al ei, care în covârșitoarea majoritate s-a format din profesorii Universității clujene, cei mai reprezentativi oameni. Funcția de președinte al C.C. al „Astrei” era îndeplinită de dr. Iuliu Moldoveanu, cadru universitar. Așa cum am mai relatat în prima parte a studiului, în celelalte organisme ale asociației, în special în conducerea publicațiilor ei, au fost desemnați în covârșitoare majoritate profesori și cadre universitare clujene. Prin toate acestea „Astra” a devenit un forum politic național și totodată un cadru legal pentru desfășurarea acțiunii lor, avînd la activul său un puternic credit și prestigiu moral-politic, care a fost ridicat pe o treaptă calitativ superioară prin angajarea noilor forțe în activitatea ei.

Încercînd o sintetizare a obiectivelor și problematicei rezistenței antihorthyste în domeniul vieții spirituale naționale, cu prioritățile ei se pot desprinde următoarele orientări:

1. Lupta pentru apărarea și păstrarea învățămîntului de toate gradele în limba română și contracararea politicii de maghiarizare forțată sau deghizată duse de regimul fascist horthyst în acest domeniu²⁴.

2. Concentrarea eforturilor maxime ale rezistenței pentru asigurarea unei creații proprii spirituale naționale pentru populația căzută sub ocupația horthystă și pentru a se umple marele gol ce s-a produs în acest domeniu, ca urmare a consecințelor grave și imediate ale Dictatului de la Viena²⁵.

3. Mișcarea de rezistență, în activitatea sa de educație patriotică, antifascistă a maselor căzute victimă ocupației horthyste, a situat creația istorică, culturală, științifică făurită de poporul român de-a lungul veacurilor, precum și efortul de menținere și răspîndire a ei, în circuitul vieții spirituale sub ocupația străină. Această problemă va fi tratată de către autor într-un studiu aparte.

4. Lupta pe tărîmul confruntărilor ideologice în domeniul istoriei patriei noastre, dintre mișcarea de rezistență și ideologia și propaganda revizionismului fascist horthyst, pentru combaterea falsificărilor și denaturărilor și apărarea adevărului istoric.

Din această vastă și complexă problemă ce a făcut obiectul activității rezistenței antihorthyste în strînsă conlucrare cu asociația „Astra” și Universitatea clujeană, vom reda numai cîteva date și aspecte, deoarece problema necesită în continuare studii noi, unele interdisciplinare.

Revizionismul horthyst și-a manifestat recrudescența pe tărîmul ideologic la adresa României și după Dictatul de la Viena, pentru a justifica ocupația asupra nord-vestului țării noastre și a formulat pretenții revizioniste asupra întregii Transilvanii.

În domeniul istoriei problemele fundamentale privind etnogeneza, locul și aria de formare a poporului și a limbii române, continuitatea sa neîntreruptă pe pămîntul patriei, locul și rolul său în istoria europeană, au constituit domeniul principal al confruntărilor ideologice între forțele mișcării de rezistență din nord-

²⁴ Vezi Vasile T. Ciubăncan, *Apărarea învățămîntului în limba română, componentă a rezistenței antihorthyste (1 IX 1940 — 25 X 1944)*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 335—356.

²⁵ Vezi Vasile T. Ciubăncan, *Efortul pentru creație spirituală românească — componentă a rezistenței antihorthyste (1 IX 1940 — 25 X 1944)*. *Contribuții biho-rene*, în *Crisia*, XIII, 1983, p. 285—299.

vestul țării, Asociația „Astra”, Universitatea clujeană și cercurile propagandei regimului fascist horthyst de ocupație.

Redăm câteva dintre aserțiunile propagandei horthyste vehiculate atunci pe tărîmul istoriei: „acest popor balcanic [adică poporul român — n.n.] alcătuit din elemente slave, turcești, pecenege, cumane, romane, albaneze a apărut la sfîrșitul secolului al XIII-lea, în partea de miazăzi a Ardealului”²⁶ — se afirmă în cursul „Istoria maghiară”, autor Baráth Tibor, destinat învățămîntului superior din Transilvania. El mai afirma că românii nu aveau „așezări statornice, ci, ca un popor nomad de păstori, străbătînd crestele munților, s-au îndreptat primele roiuri pe pămînt maghiar”²⁷.

Autorul se contrazice în propria sa lucrare în care scria că pe la anul 1210 în zonele Sibiului și Făgărașului românii au „...îndeplinit anumite servicii de pază de frontieră și în schimb au putut întrebuița pășunile din munți”²⁸.

Acestor concepții național-șovine ale autorului li s-a dat o replică în revista „Transilvania”, în cronică cu titlul „O definiție buclucașă”, în care se arăta că definițiile ciudate ale autorului: acelea de „popor nomad” și în același timp de apărător de graniță ar putea trezi bănuiele nedorite în mintea cititorului și apoi i se mai adresa întrebarea: „Ce interes a putut avea acest »popor nomad« să apere frontiera de miazăzi a unei țări dacă această frontieră erau hotarele lui de miazănoapte?”²⁹.

Concepții străine de adevărul istoric se afirmau și în alte lucrări. „Românii nu au originea în Ardeal, ci în peninsula balcanică” și „...Românii nu în Ardeal, ci în Balcani s-au desprins de romanismul european de sud-est”³⁰ — se afirma într-o altă lucrare, apărută în anul 1942 la Budapesta.

În combaterea și contracararea întregului arsenal al propagandei fasciste horthyste pe acest tărîm s-au angajat atît forțele mișcării de rezistență din teritoriul ocupat, cît și cele ale Universității clujene și „Astrei”.

Conducerea Universității clujene, consecventă poziției sale adoptate împotriva Dictatului de la Viena, în lupta, apoi, pentru anularea lui și-a definit orientările și formele de acțiune. În ședința Consiliului universitar din iunie 1941, în cuvîntul rectorului prof. univ. dr. Iuliu Hațieganu se arăta: „Trebuie să ajungem la concepția de viață națională care să realizeze solidaritatea generațiilor și să închege conștiința națională care dă unitate de gîndire [...] Idealul național să fie o nouă unire a tuturor oamenilor. Numai realizînd această condiție vom fi făcînd cel mai mare serviciu neamului, care privește spre noi [...]” — arăta vorbitorul³¹.

În această viziune, la data de 2 iulie 1941 profesorii universitari I. Lupaș, C. Daicoviciu, S. Dragomir, E. Petrovici, Laurean Someșan s-au adresat conducerii Universității și prin ea organelor de resort, solicitîndu-le aprobarea ca să folosească armele științei în consens cu adevărul istoric, să dea cuvenitele replici aserțiunilor propagandei revizioniste horthyste cu referire la istoria României, aprobare care în final li s-a dat³².

²⁶ Vasile Căliman, *O definiție buclucașă*, în *Transilvania*, Sibiu, nr. 3/1943, p. 489—490.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Gáldi László, *Magyar—román szellemi kapcsolatok*, în *Magyar Szemle*, Budapest, 1942, p. 44.

³¹ Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 258.

³² *Idem*, p. 287.

Linia de conduită a Universității, pe care să o urmeze în aceste confruntări ideologice, a fost expusă în cuvîntul inaugural rostit de același rector cu prilejul deschiderii anului de învățămînt, la 3 noiembrie 1941, în care sublinia: „Noi nu avem nevoie să falsificăm adevărul. Noi nu vrem să facem din istorie propagandă — ci răspundem cu adevărul științific, căci numai adevărul dă putere științei, iar dreptatea și adevărul înving totdeauna.

Adevărul și dreptatea sînt cele mai mari puteri, iar aceste două puteri sînt aliatele noastre, sînt fundamentul eticii noastre naționale³³.

În mod similar și în aceeași orientare asociația „Astra” în strînsă legătură cu Universitatea și mișcarea de rezistență din nord-vestul țării și-au conjugat acțiunile și au militat pentru realizarea obiectivelor fixate de interes național patriotic.

În aceste confruntări în România, la Universitatea clujeană și asociația „Astra” oamenii de știință cei mai autorizați pe plan științific în problemele etnogenezei poporului român au fost istoricul prof. dr. Constantin Daicoviciu, I. I. Russu, M. Macrea de la aceeași universitate.

Lucrarea de referință în această problemă a reprezentat-o publicarea ediției a doua, completată cu rezultatele noilor cercetări, „La Transilvania nell'antichità” („Transilvania în antichitate”), autor Constantin Daicoviciu.

În recenzia dedicată lucrării, semnată de I. I. Russu, se consemna: „...ea apare ca o carte nouă urmărind același scop cu mijloace perfecționate, de a prezenta documentat sintetic, la lumina celor mai recente cercetări, istoria integrală de-a lungul antichității a acestui bastion, predestinat al regiunii de la Dunărea de Jos, loc de refugiu și de dominare a spitei daco-romane [...] În această lucrare apare romanitatea în Dacia și continuitatea daco-romană³⁴.

Autorul operei „Transilvania în antichitate”, mărturisindu-și profesiunea de credință față de cauza pentru care milita pe acest tărîm, într-un studiu dedicat problemei, spunea: „Continuitate [...] Ea înseamnă o neîntreruptă viețuire a unui neam pe aceleași meleaguri din vremuri atît de adînci încît pămîntul și omul par a fi zămislite de odată unul pentru altul [...] Sîntem convinși de adevărul nezdrun-cinat al acestei teze deoarece o vedem atît de limpede la lumina binefăcătoare a științei³⁵.

Istoricul I. I. Russu, în studiul „Decebal regele dacilor”, formula o concluzie de importanță principală privitor la continuitate. „Pierderea libertății politice [a dacilor — n.n.] — arăta autorul — era departe de a fi o extirpare totală, și pentru marea masă a croicului popor dacic, destinul istoric deschide un nou orizont, prin integrarea lui în linia de civilizație latină a imperiului roman și crearea celui mai îndepărtat bastion al romanității în calea puhoaielor barbare din răsărit. Romanizarea dacilor prin limbă și credință nu însemna dispariția marilor virtuți străbune, ci modelarea lor în armonica sinteză daco-romană³⁶.

Problemele continuității, sub multiplele ei laturi și privită în întreaga evoluție a dezvoltării istorice a poporului român, au făcut obiectul unui număr mare de studii și lucrări realizate în acea perioadă și au fost pe larg analizate în publica-

³³ *Anuarul Universității Cluj—Sibiu*, 1941, p. 10—11.

³⁴ I. I. Russu, *Transilvania în antichitate*; C. Daicoviciu, în *Transilvania*, nr. 6/1943, p. 473—474.

³⁵ Constantin Daicoviciu, *Dovezile arheologice ale continuității*, în *Transilvania*, nr. 1/1943, p. 1—2.

³⁶ I. I. Russu, *Decebal, regele dacilor*, în *Transilvania*, nr. 7/1941, p. 466. Vezi și *Onomasticon Daciae*, în *AISC*, IV, 1941—1944, p. 186—233.

țiile „Astrei“, ale Universității și Muzeului de Istorie Națională, toate cu sediul la Sibiu.

Data fiind dimensiunea și marea gamă a problemelor ridicate în aceste lucrări, în studiul nostru vom exemplifica doar o parte din acestea, pentru a înfățișa, odată cu preocupările și realizările, mai ales linia de conduită a autorilor acestor lucrări, prin care s-au înscris în mod organic în lupta de rezistență național-patriotică a poporului român pe tărîm ideologic împotriva fascismului.

În revista „Transilvania“ s-au remarcat studiile cu tema: „Dovezile arheologice ale continuității“, autor Constantin Daicoviciu, în care se dădea o replică celor care denaturau adevărul istoric: „Ce poate fi, într-adevăr, mai străin de gîndirea istorică, decît negarea vieții unui neam multimilenar, sub o stăpînire nouă; Ce poate fi mai absurd pentru istoricul obiectiv decît teoria dezrădăcinării totale a unui popor puternic, adînc înfipt în pămîntul străbun; ce poate fi mai lipsit de înțelegere a istoriei omenirii, decît crearea artificială a unor goluri de oameni și de viață pe un pămînt binecuvîntat ca acela al țării noastre?“³⁷. Formulînd concluzia în consens cu adevărul istoric el sublinia că: „Venitorii s-au contopit în masa nepieritoare a autohtonilor transformați și unii și alții într-un popor romanic“³⁸.

Dovezile filologice ale continuității au făcut obiectul studiilor lui Emil Petrovici, care, printre altele, formula concluzia: „În Transilvania se găsește »sîmburele« din care a crescut copacul, bogat în ramuri ale graiului românesc, clădite pe toată întinderea pămîntului nostru“³⁹. Studiul „Dovezile istorice ale continuității“, autor Ioan Moga, pune în evidență cronici, însemnări, știri cu referire la români, la organizarea lor politică în formațiunile prestatale și altele din secolele IX—XIII⁴⁰. „Dovezile etnografice ale continuității“, autor Romulus Vuia, era un studiu inedit de interes științific major care demonstra și pe această cale permanența poporului român cu o civilizație cu caracter autohton stabilă, adînc înrădăcinată în trecutul și în pămîntul patriei noastre⁴¹.

Mișcarea de rezistență din teritoriul ocupat, care era la curent cu preocupările în domeniul istoriei patriei ale forțelor patriotice din centrul Sibiu, și-a sincronizat acțiunile cu aceste preocupări. Începînd din anul 1941, în forme specifice situației, prin organele sale de presă și lucrările editate în limba română au publicat un număr însemnat de articole în care se prezentau în mod obiectiv probleme ale etnogenezei, ale continuității poporului român. Între acestea remarcăm reproducerea articolului scris de poetul Șt. O. Iosif cu titlul „Cultura dacilor“, articolul „Limba dacilor“ de Gh. Popa Lisseanu, articolul „Traian și Decebal“, articolele cu titlul „Românii nordici“ în care erau comentate pe larg diplomele maramureșene publicate de Ion Mihali și altele.

³⁷ C. Daicoviciu, *Dovezile arheologice ale continuității*, p. 6. Vezi și *Problemele continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, Sibiu, 1941, p. 200—318.

³⁸ C. Daicoviciu, *Dovezile arheologice...*, p. 6. Vezi și Mihail Macrea, *Mone-dele și părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, Sibiu, 1941, p. 271—305.

³⁹ Emil Petrovici, *Dovezile filologice ale continuității*, în *Transilvania*, nr. 1/1943, p. 12.

⁴⁰ Ioan Moga, *Dovezile istorice ale continuității*, în *Transilvania*, nr. 1/1943, p. 14—20.

⁴¹ Romulus Vuia, *Dovezile etnografice ale continuității*, în *Transilvania*, nr. 1/1943, p. 21—32.

La rîndul său profesorul Gheorghe Dăncuș, redactor la „Tribuna Ardealului”, a publicat în aprilie 1941 un articol intitulat „Ciudățeni istorice”, ocazionat de apariția lucrării profesorului George I. Brătianu, cu titlul: „Unde, cînd și cum s-au născut românii”, ca răspuns la o astfel de întrebare ridicată de istoricul francez Ferdinand Lot, profesor la Sorbona.

Prin acel articol s-a luat poziție critică față de diferite concepții neștiințifice, revizioniste. „Problema originii, nașterii românilor — în timp și spațiu — a fost deja de mult, în întregime și pentru totdeauna dezlegată. Istorici și filologi cu renume mondial, în baza documentelor ce nu pot fi răstălmăcite, a concluziilor științei au lămurit, în linii generale, toate întrebările și nedumeririle cu privire la această problemă”⁴².

Luînd poziție critică față de unii pseudo-teoreticieni care se abat de la adevărul istoric, autorul le-a replicat astfel: „Ciudat este faptul că mai sînt unii filologi și istorici care pun și discută — inutil și deplasat — adevăruri fundamentale, stabilite și intrate definitiv în patrimoniul științei universale. Evident, acești savanți, fiind anacronici, nu prezintă din punct de vedere științific nici un interes. Știința fiind una și numai de un singur fel (cea cu valoare universală și veșnică), cine se abate din făgașul ei devine impostor”⁴³.

Autorul, analizînd apoi contradicțiile și lipsa de substanță a ciudatelor teorii lansate de acești impostori care fiecare veneau cu variante proprii, arăta că aceștia „...își imaginează și pun pe tapet argumente pentru a arăta că numai teoria lui este adevărată, că din acest loc, sau din acea parte a teritoriului românii s-au răspîndit apoi la diferite date pe teritoriul unde se află astăzi”⁴⁴.

Dezvăluind aceste contradicții și lipsa lor de suport, autorul mai arată: „Cîtînd toate teoriile amintite mai sus, în baza cărora poporul român este exclus din toate părțile teritoriului nord- și sud-dunărean, ies din ele concluzii după care românii nu s-au născut nicăieri. Nu-i ciudat lucru? Și fiecare autor certîndu-se cu ceilalți, caută să scormonească argumentele cele mai puternice nu pentru a proba că românii s-au născut într-un anumit loc, ci pentru a arăta că nu puteau să se nască în cutare loc”⁴⁵.

În încheierea articolului autorul reafirma aprecierea după care știința a stabilit deja datele și adevărurile fundamentale nu numai despre poporul român, ci și despre toate popoarele, mai ales europene, și că aceste adevăruri au devenit cunoscute în liniile lor esențiale nu numai de către savanți, dar și de o însemnată parte a publicului cititor. „Prin urmare orice alte date și teorii scormonite cu scopuri străine științei nu pot interesa decît ca lectură curioasă”⁴⁶ — concluziona autorul.

Un ciclu de articole au fost dedicate marilor cronicari și învățați ai neamului — Grigore Ureche, Miron Costin, stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir — și operei lor, subliniindu-se importanța operelor pentru afirmarea originii și continuității poporului român, afirmîndu-se cu mîndrie: „...căci românul a fost totdeauna vrednic de numele său, deoarece nu degeaba românii sînt singurul

⁴² *Tribuna Ardealului*, 27 aprilie 1941.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

popor latin ce și-a păstrat numele de la romani, căci zice cronicarul Grigore Ureche: de la Râm ne tragem și cu ale lor cuvinte ni-i amestecat graiul⁴⁷.

În România, marea epopee a realizării idealului poporului român de unire într-un stat unitar centralizat la 1600 a fost evocată de istoricul Al. Lapedatu, în studiul comemorativ dedicat aniversării urcării pe tronul Țării Românești a voievodului Mihai Viteazul, sub titlul semnificativ „Dacia lui Mihai Viteazul”, care se încheia cu o apreciere de valoare istorică: „Dacia aceasta de la 1600 e cel mai luminos și cel mai impresionant act al trecutului nostru, figura marelui voievod a devenit simbolul idealului politic național [...] pentru reconstituirea Daciei lui Mihai⁴⁸, arătând apoi că acest ideal a fost realizat la 1 decembrie 1918.

Epoca revoluției românilor de la 1848—1849 a fost evocată în „Tribuna Ardealului”, folosindu-se ocazia că în anul 1943 Academia Română a intrat în posesia unor manuscrise ale lui Simion Bărnuțiu, între care se găsea și testamentul său, ce a fost pentru prima dată publicat atunci în revista „Dacia”, însoțit de un studiu interpretativ. La rîndul lor, cotidianul „Tribuna Ardealului” și gazeta „Săptămîna”, receptive la eveniment, au republicat întregul testament și studiul respectiv, după revista „Dacia”. În testament marele tribun și ideolog al revoluției din Transilvania își exprima dorința ca să fie înmormîntat la Bocșa Română, satul său natal din județul Sălaj. Articolul omagial se încheia cu aprecierea: „...omul care a botezat cu numele lui o pagină de glorioasă istorie românească a murit mai sărac decît pustnicii din legendă⁴⁹ — subliniindu-se ideea că marele om al epocii și-a consacrat întreaga viață cauzei naționale a poporului român.

În România, în același an marea epocă revoluționară a fost marcată prin publicarea de către istoricul Ștefan Pascu a volumului III al lucrării „Istoria Românilor din Dacia Superioară” de Alexandru Papiu-Ilarian, după manuscrisul descoperit la Academia Română. Evenimentul editorial și-a găsit ecoul cuvenit și în teritoriul ocupat, prin „Tribuna Ardealului”, în articolul cu titlul: „Surpriză bibliografică”, în care, relatîndu-se evenimentul, se sublinia totodată importanța pentru contemporaneitate a lucrărilor istorice ale revoluționarului pașoptist: „...acest volum, ca și celelalte, — în care se află multe adevăruri îndrumătoare și multe mărturii asupra oamenilor și faptelor de altă dată — interesează pe toți cititorii. În ele reînvie de după paravanul prezentului toate figurile mari ale românilor de pretutindeni și stăruie în minte întregul urcuș al vremurilor ce nu mai sînt⁵⁰ — se concluziona în încheierea articolului.

Revista „Transilvania”, apreciînd momentul editorial, scria: „Cartea aceasta de mare actualitate pentru vremurile în care trăim este închinată martirilor români din Transilvania, care în viforoasele evenimente ale anului 1848—1849 și-au jertfit viața pentru izbăvirea neamului din asuprirea seculară a uzurpatorilor⁵¹.

Anul 1943 a consemnat și acțiunea comemorativă organizată de către „Astra”, ocazionată de împlinirea a 50 de ani de la procesul memorandiștilor, scop în care au fost organizate acțiuni în orașele Turda, Alba Iulia, Caransebeș, Hunedoara și București. Istoricul Ștefan Pascu a dedicat evenimentului studiul „Din răsunsetul procesului memorandiștilor în masele populare” — aspect care pînă atunci nu a

⁴⁷ Vasile Vartolomei, *Vechea cultură românească în Țara Bihariei*, Editura Tribuna Ardealului, Cluj, 1941, p. 3.

⁴⁸ Al. Lapedatu, *Dacia lui Mihai Viteazul*, în *Transilvania*, nr. 3/1941, p. 601.

⁴⁹ *Tribuna Ardealului*, din 24, 25 mai 1943.

⁵⁰ *Tribuna Ardealului*, din 2 septembrie 1943.

⁵¹ *Transilvania*, nr. 11—12/1943, p. 957—990.

fost cercetat și relevat, deși se recunoștea că ei au fost „mandatarii maselor”⁵² — aprecia autorul.

Alte evenimente, unele dramatice și triste, în viața poporului nostru au fost în atenția mișcării de rezistență. „S-a dus apostolul neamului — anunța cu profund regret la 1 decembrie 1940 „Tribuna Ardealului” —. O țară se tinguiește la catafalcul marelui ei fiu Nicolae Iorga: O parte din însăși sufletul neamului românesc a fost doborât. Numele său adânc săpat în stinca de marmură a națiunii române, înconjurat de glorie, Nicolae Iorga, apostolul neamului a fost găsit ciuruit de gloanțe într-un șanț pe șoseaua dintre București și Ploiești. Singele lui prețios s-a scurs prin noroiul șoselei și s-a înapoiat în pământul pe care l-a iubit atât de mult [...] care străbătea lumea în lung și lat pentru a arăta străinilor fala trecutului și potențialul prezentului românesc”⁵³ — arăta cotidianul despre acest tragic eveniment.

În anul 1943, în același cotidian s-a publicat articolul comemorativ „Trei ani de la moartea lui Iorga”; deși cenzurat în trei locuri, în text se sublinia că acest geniu al poporului român „...a fost sacrificat atât de tragic și năpraznic de o ceată de lepădături cu chip de om. Prin cele ce reproducem — acum și aci aducem prinosul nostru de cinste pomenirii marelui său suflet și creațiunii sale nemuritoare”⁵⁴ — se arăta în articolul omagial semnat de prof. Gh. Dăncuș, redactorul cotidianului.

Pentru atitudinea de protest împotriva monstruoasei crime politice asupra marelui savant patriot, redactorii cotidianului românesc au fost declarați dușmani ai regimului legionar și amenințați cu moartea⁵⁵.

Ca semn de ultim omagiu, „Tribuna Ardealului” din 19 martie 1941 anunța cu profund regret știrea încetării din viață a celui care a fost Nicolae Titulescu. „O telegramă laconică ne aduce trista veste că departe de țară, căreia i-a închinat talentul neîntrecut, dragostea nețărmurită, s-a stins din viață Nicolae Titulescu”⁵⁶. Omagiindu-i-se opera, se exprima regretul că soarta vitregă și ambiția unor oameni mici la suflet l-au înlăturat din fruntea diplomației românești, subliniindu-se că: „...el ar fi putut să susțină și cu alte ocazii interesele poporului său față de oricine”⁵⁷ — prin aceasta lăsându-se să se înțeleagă drept o mare pierdere lipsa prezenței lui din viața politică a României, tocmai în dramaticele evenimente ale anului 1940. „Moartea lui Nicolae Titulescu lasă regrete unanime și un gol mare nu numai în România, ci și în diplomația internațională”⁵⁸ — se aprecia în încheierea articolului omagial. Era tot ce se putea spune atunci și în acea perioadă întunecată de dominație a fascismului internațional, astfel că ceea ce s-a spus rămîne un fapt demn de apreciat.

Alte probleme din istoria patriei s-au înscris ca realizări meritorii pentru scrierea unor pagini de istorie într-o concepție militantă națională în anii 1940—1944 prin eforturile Universității clujene. Astfel, în consens cu opțiunile adoptate, în anul 1942 a luat ființă în cadrul Universității Centrul de Studii și Cercetări pri-

⁵² Ștefan Pascu, *Din răsunsetul procesului memorandiștilor în masele populare*, în *Transilvania*, nr. 8—9/1944, p. 684—705.

⁵³ *Tribuna Ardealului*, din 1 decembrie 1943.

⁵⁴ *Idem*.

⁵⁵ *Idem*, 1 decembrie 1944.

⁵⁶ *Idem*, 19 martie 1941.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

vitoare la Transilvania, cuprinzând toate facultățile, condus fiind de către prof. univ. dr. Silviu Dragomir.

Centrul de studii a publicat în perioada respectivă 14 numere din „Bibliotheca Rerum Transsilvaniae”, însumând circa 1200 pagini, tipărite în aproximativ 20.000 exemplare. A doua revistă a centrului, „Revue de Transylvanie”, din care au fost publicate numerele 1—4 și 7—9 pe anul 1941—1944, însuma circa 650 pagini.

În prezentul studiu nu ne-am propus să facem o analiză a problematicei acestor voluminoase studii și lucrări, ci ne limităm la a reliefa concluziile ce au fost formulate într-un studiu dedicat acestor realizări privitor la sensul și valoarea lor pentru contemporaneitate: „...concluziile ce se pot desprinde din toate aceste contribuții științifice la problematica Transilvaniei pot fi rezumate în aceste câteva rinduri: 1. Sintem autohtoni în teritoriul vechii Dacii din toate punctele de vedere de la nașterea noastră ca popor pînă azi. 2. [...] Transilvania poate fi privită ca vatră a limbii și ca leagăn al poporului și statului nostru. 3. Transilvania, Banatul, Maramureșul se încadrează armonios în unitatea noastră teritorială [...]. 4. Frontiera trasată în 1940, în urma unui act semnat la Viena, sub amenințarea forței, contrazice atît logica istoriei, cît și realitățile geografice, etnografice, economice din Transilvania. 5. Lupta poporului român din Transilvania pentru egala îndreptățire și pentru dreptate socială din care revoluția lui Horea este un singeros episod [...] și-a văzut realizate postulatele sale în cuprinsul României întregite”⁵⁹.

În studiu se mai sublinia că acestea sînt toate constatările judicioase susținute cu armele științifice ale celei mai severe obiectivități, care pentru orice judecător imparțial trebuie să aibă mai multă putere de convingere decît noianul de afirmații false și interpretări tendențioase de falsificare a istoriei⁶⁰.

La rîndul său, Institutul de Istorie Națională clujean, refugiat și el la Sibiu, a publicat în anii 1943—1944 volumele 8 și 9 ale Bibliotecii Institutului și totodată volumele VIII și IX ale anuarului său, despre care într-o cronică dedicată activității Institutului istoricul Ștefan Pascu formula concluzia prin care se demonstra „...că în vicisitudinea vremii, nu numai că activitatea lui nu a scăzut, ci, dimpotrivă, s-a amplificat, unicul scop al existenței sale fiind intensificarea cercetărilor puse în slujba științei și a națiunii”⁶¹.

Au mai fost publicate volumele III și IV ale Anuarului Institutului de studii clasice al Universității clujene la Sibiu.

Asociația „Astra” și Universitatea clujeană, pe tărîmul luptei naționale, au acordat o atenție specială întîmpinării și evocării evenimentului istoric al împlinirii unui sfert de veac de la actul făuririi statului național unitar român. Istoricul Silviu Dragomir, reluînd problematica lucrărilor sale dedicate Transilvaniei și avînd mandatul C.C. al „Astrei”, a publicat în anul 1943 lucrarea de referință din istoriografia noastră de pînă atunci, dedicată marelui act istoric, purtînd titlul „Un sfert de veac de la unirea Transilvaniei”⁶².

Accastă realizare științifică pe plan istoriografic dedicată actului Unirii a fost întregită cu studiul din domeniul dreptului internațional intitulat „Actul de la

⁵⁹ Mihail P. Dan, *Centrul de studii și cercetări privitor la Transilvania și publicațiile sale*, în *Transilvania*, nr. 3—4/1945, p. 91—95.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Ștefan Pascu, *Institutul de Istorie Națională din Cluj la Sibiu*, în *Transilvania*, nr. 5/1943, p. 392—395.

⁶² Silviu Dragomir, *Un sfert de veac de la Unirea Transilvaniei*, în *Transilvania*, nr. 11—12/1943, p. 794—820.

Alba Iulia și valoarea sa „internațională” de juristul George Sofronie, profesor al Universității clujene⁶³.

Comitetul Central al „Astrei” în ședința din 3 aprilie 1943 a hotărât ca să comemoreze actul Unirii printr-o mare adunare care să se țină la București, cu tot fastul necesar. În acest scop a desemnat o comisie de organizare formată din Gh. Preda, vicepreședinte al „Astrei”, Ilie Beu, Silviu Dragomir, Iuliu Hațieganu, Ioan Lupaș, Silviu Țeposu, Liviu Rebreanu, Tiberiu Brediceanu, Ștefan Pop, dr. Voicu Nițescu, Ioan Breazu, însoțită și de recomandarea ca Silviu Dragomir să scrie lucrarea dedicată evenimentului⁶⁴.

Intrucât autoritățile antonesciene nu au dat aprobarea pentru organizarea acestei solemnități la București în cadrul preconizat, deși inițial s-a dat un asemenea acord, comemorarea s-a organizat la Alba Iulia, însă într-un cadru mai restrâns, urmată de comemorări pe plan local organizate de asociațiile „Astrei” la Arad, Brașov, Beiuș, București, Caransebeș, Deva, Lugoj, Mediaș, Oravița, Tîrnăveni și Turda.

Rămân însă memorabile atât hotărîrea adoptată, cit mai ales apelul adresat de către C.C. al „Astrei” tuturor organizațiilor sale, semnat de președintele și secretarul Asociației, în vederea comemorării evenimentului. Acest apel era în același timp încă un veritabil protest al „Astrei” împotriva Dictatului de la Viena și un rechizitoriu la adresa autorilor acestui act imperialist. În apel se spunea: „Cinstind cum se cuvine pe acești înaintași ne cinstim pe noi înșine, căci vedem că am înțeles legea vieții lor, Legea Alba Iulia și am înscris-o definitiv în inimile noastre așa cum ei înșiși au scris-o. E necesar să arătăm acest lucru în orice moment, dar mai ales acum, în acest tragic ceas al istoriei noastre, cînd împotriva voinței noastre și fără să se țină seama de cele mai elementare drepturi ale popoarelor, Legea Alba Iulia a fost sfărîmată și milioane de frați ai noștri au ajuns să poarte iarăși jugul odios al străinului. Să strigăm în fața lumii civilizate că ceea ce s-a făcut la 1 decembrie 1918, nu poate fi desfăcut prin silnicie și nici o conștiință de român nu poate să rămînă liniștită, nici o jertfă nu este de prisos pentru ca patrimoniul Alba Iulia să fie restabilit în întregime.

Pătrunși de această poruncă care ne vine de dincolo de morminte, conștiință de menirea ei la marea răscruce prin care trecem și în convingerea că exprimăm aspirațiile cele mai sfinte ale întregului popor românesc din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, Asociația „Astra” a luat deciziunea de a comemora un sfert de veac de la Unire”⁶⁵ — se arăta în încheierea acestui memorabil apel. El de fapt exprima atunci crezul unei întregi națiuni care vibra puternic în inimile și conștiința fiilor ei și prevestea unicul și istoricul deznodămînt ce urma să fie: Victorie — Eliberare.

Aprecierea tovarășului Nicolae Ceaușescu, secretar general al partidului „...că dominația și ocupația străină, oricît ar dura, nu pot împiedica manifestarea comunității de interese a unui popor, păstrarea specificului său...”⁶⁶ își are valoarea și pentru această perioadă de dominație străină și de luptă împotriva ei.

VASILE T. CIUBÂNCAN

⁶³ George Sofronie, *Actul de la Alba Iulia. Valoarea lui internațională*, în *Transilvania*, nr. 11—12/1943, p. 166—168.

⁶⁴ Arhivele Statului Sibiu, fond „Astra”, pachetul anul 1943, doc. nr. 1439/1943.

⁶⁵ *Transilvania*, nr. 11—12/1943, p. 950—951.

⁶⁶ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Plenara C.C. al P.C.R. din 1—2 iunie 1982*, Editura politică, București, 1982, p. 16.

DER ANTIHORTHYSTISCHE WIDERSTAND IM NORDWESTEN RUMÄNIENS. DER BEITRAG DER „ASTRA“-GESELLSCHAFT UND DER CLUJER UNIVERSITÄT

II

(Zusammenfassung)

Der Verfasser bringt größtenteils neue, bisher unbekannte Daten und Aspekte vom antihorthystischen Widerstand auf dem Gebiete des geistigen Lebens nach dem Wiener Diktat vom 30. August 1940.

Der Widerstand wurde zur gleichen Zeit und in enger Verbindung sowohl im nationalen Territorium aus dem geraubten und Ungarn zugesprochenen Nordwesten des Landes als auch in Sibiu im Rahmen der „Astra“-Gesellschaft und der Clujer Universität, die genötigt worden war, zeitweilig in dieser Stadt Zuflucht zu suchen, organisiert.

Auf Grund der Urkunden und der Aktionsprogramme werden die Hauptziele des Widerstandes auf national-geistigem Gebiet dargestellt. Im Beitrag werden unter anderen Aspekte der ideologischen Konfrontation auf dem Gebiet der Geschichte Rumäniens zwischen der Widerstandsmacht und der revisionistischen faschistisch-horthystischen Propaganda dargestellt. In deren Mittelpunkt befanden sich die Fragen der dakisch-römischen Abstammung, des ununterbrochenen Daseins des rumänischen Volkes im Karpaten-Donau-Meeres-Raum und sein Jahrhunderte alter Kampf für Freiheit und politische staatliche Einheit, die am 1. Dezember 1918 verwirklicht wurde.

Mit den Waffen der Wissenschaft und anhand der von der Historiographie zur Verfügung gestellten Daten wies die Widerstandsbewegung die Behauptungen der horthystischen Propaganda zurück und kämpfte für die Durchsetzung der geschichtlichen Wahrheit.

Dank der entfaltenen Tätigkeit blieb die Moral der Volksmassen gestärkt und diese setzte der horthystischen später hitleristischen Besatzung bis zur nationalen Befreiung einem entschiedenen Widerstand entgegen.

Der antihorthystische Widerstand gliedert sich in den allgemeinen antifaschistischen und antiimperialistischen Widerstand des rumänischen Volkes während des zweiten Weltkriegs ein.

NOTE ȘI DISCUȚII

MATERIALE NEO-ENEOLITICE INTRATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI (I)*

Cercetările arheologice prin periegheze, sondeaje sau săpături sistematice vin să completeze, cu ajutorul rezultatelor obținute, imaginea despre trecutul omenirii. Materialele colectate în urma acestor cercetări de către arheologi, studenți sau donații ale pasionaților în cercetarea arheologică au ajuns și în colecția muzeului clujean.

Lucrarea de față își propune să prezinte în ordine alfabetică o parte din aceste descoperiri efectuate în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș.

1 — Almaș, com. jud. Arad: 1) (*Punctul*) *Loc necunoscut*; 2) (*Timpul de așezare*) Așezare secundară, pe terasă înaltă; 3) (*Istoricul descoperirii, descoperitorul*) Periegheză A. S. Luca, 1983; 4) (*Materiale descoperite*) Nuclee din jasp (Inv. P. 77853—854), nucleu din calcedonie, așchie și gratoar din calcedonie (fig. 2/9), fragment ceramic cu miez negru, slip cărămiziu, pastă cu pleavă și resturi organice (fig. 2/11); 5) (*Epoca, cultura*) Starčevo-Criș, fază a II-a (post Gura Baciului II); 6) (*Nr. inventar*) Inv. P. 77847—854; 7) (*Referiri bibliografice*) Inedite.

2 — Apa, com. jud. Satu-Mare: 1) *Terenul școlii*; 2) Așezare deschisă; 3) Descoperitor prof. Nicolae Pop; 4) *Topoare din corneene* (fig. 4/1—3) (avem informații că s-ar afla și ceramică incizată în colecția școlii din localitate); 5) Neolitic mijlociu; 6) Inv. P. 79199—201; alte materiale în Muzeul județean din Baia-Mare, inv. 318—320 (informații C. Kacsó); 7) Inedite.

3 — Arad: — a) 1) *strada Ana Ipătescu*; 2) Așezare deschisă; 3) Periegheză Eugen Pădureanu, 1979; 4) Ceramică grosieră, cărămizie, la interior brună, ornament din briu alveolat; ceramică semifină cu ml, nisip fin și cioburi pisate în pastă, la interior lustruită; 5) neolitic mijlociu; 6) Inv. P. 78810—812 (donație E. Pădureanu); 7) Inedite; — b) 1) *Grădiște 2*; 2) Așezare deschisă; 3) Periegheză E. Pădureanu, 1978; 4) Ceramică cu nisip, pleavă și resturi organice în pastă, decorată cu barbotină și incizii; 5) Grupul Szakálhát; 6) Inv. P. 78817—873 (donație E. Pădureanu); 7) Gh. Lazarovici și E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 15—34; — c) 1) *Grădiște 3 (str. Ardealului nr. 25)*; 2) Așezare deschisă; 3) Materiale adunate, în urma unor lucrări edilitare, de către E. Pădureanu, la adâncimea de — 0,80 m; 4) Fragment de chirpici; fragment de amforă; ceramică semifină, cărămizie, făinoasă, în pastă cu ml și pleavă; ceramica semifină spre fină cu slip lustruit, brun-negricios, pasta cu nisip și ml; 5) Grupul Szakálhát, fază târzie; 6) Inv. P. 78813—816 (donație E. Pădureanu); 7) Gh. Lazarovici și E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 15, nota 2.

4 — Bădeni, com. Moldovenesti, jud. Cluj: 1) *Movilă*; 2) Așezare deschisă; 3) Săpături Gh. Lazarovici, 1968—1969, în S₂, caroul 0—4, adâncimea — 1,20—1,40; 4) Ceramică brună, cu slip fin, roșu, parțial căzut, pastă cu pleavă și foarte puțin nisip; 5) Starčevo-Criș, fază târzie; 6) Inv. P. 78105—108; 7) Inedite.

5 — Județul Bistrița-Năsăud: 1) *Zona Birgătelor*, lângă șoseaua Bistrița-Vatra Dornei; 2) Fără alte observații; 3) Descoperitorul este necunoscut; 4) Virf de sulită din opal (fig. 7/3); 5) Neolitic târziu sau eneolitic; 6) Inv. P. 78534; 7) Inedit.

* Materialele din prezentul articol au fost prelucrate și introduse în colecția de preistorie a muzeului clujean în anii 1983—1984. Prezentarea descoperirilor se face pe sistem de fișe cu 7 probleme care au fost urmărite (vezi elementele din paranteză de la prima stațiune — Almaș). Analizele petrografice au fost efectuate de către E. Stoicovici de la Facultatea de geologie din Cluj-Napoca.

6 — Bodrogu Nou, com. Felnac, jud. Arad: 1) *Către vale*; 2) Așezare deschisă; 3) periegheză E. Pădureanu; 4) Ceramică cărămizie, pastă cu resturi organice și mîl, uneori cu pleavă (fig. 3/5) și nisip, cu slip brun-gălbui, la ceramica cenușie arderea este cu flecuri (fig. 3/8); ornamente în interior (fig. 3/10); uneori în pastă sînt cioburi pisate; 5) Banatului, faza IA; 6) Inv. P. 78633—648 (donatie E. Pădureanu); 7) Gh. Lazarovici, în *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*, 52, 1983, nota 142.

7 — Bucovăț, com. Remetea Mare, jud. Timiș: 1) *Cremenîș*; 2) Așezare deschisă, tell; 3) Descoperiri Fl. Medelet, 27 iulie 1972; 4) Ceramică fină, neagră, lustruită; ceramică semifină neagră, brună și cărămizie; ceramică grosieră, cărămizie și cenușie cu flecuri; 5) Banatului, grupul Bucovăț; 6) Inv. P. 78968—79007 (materiale donate ca mostre de Fl. Medelet); 7) Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, referiri la p. 266.

8 — Cenade, com. jud. Alba: — a) 1) *Capul Dealului — Cătun*; 2) Așezare apărută natural; 3) Periegheză Gh. Lazarovici și L. Periș, 1983; 4) Fragmente ceramice gălbui-cărămizii și unelte de silex; 5) Petrești; 6) Inv. P. 78467; 7) Inedite; — b) 1) *Capul Dealului — Lizieră*; 2) Așezare pe promontoriu; 3) Periegheză Gh. Lazarovici și L. Periș, 1983; A — 4) Jeton neperforat de culoare brună-cenușie; ceramică semifină, gălbui-cărămizie, pastă cu nisip, resturi organice și cioburi pisate; 5) Petrești; 6) Inv. P. 78459—461; 7) Inedite; B — 4) Ceramică incizată, cu slip gălbui căzut, pastă cu cioburi pisate și nisip; 5) Coțofeni; 6) Inv. P. 78458; 7) Inedite; — c) 1) *Tufe*; 2) Fără observații; 3) Periegheză Gh. Lazarovici și L. Periș, 1983; 4) Ceramică semifină, incizată, pastă cu nisip și cioburi pisate, miez negru-cenușiu; 5) Coțofeni; 6) Inv. P. 78503—505; 7) Inedite; referiri la alte materiale: I. Mitrofan, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 145; M. Blăjan, G. Togan, în *ActaMP*, II, 1978, p. 48—49.

9 — Ciceu-Corabia, com. Petru Rareș, jud. Bistrița-Năsăud: 1) *Cetatea Ciceului*; 2) Fără observații; 3) Descoperitor I. Brașoveanu (sculptor din Cluj-Napoca), 1982; 4) Topor asimetric, perforat, secțiunea transversală dreptunghiulară; 5) Eneolitic; 6) Inv. P. 78717 (donatie I. Brașoveanu); 7) Inedit; despre alte materiale: St. Ferenczi, în *File de istorie*, Bistrița, I, 1971, p. 77, nota 8.

10 — Ciopeia, com. Sîntămărie-Orlea, jud. Hunedoara: 1) *Ploștina*; 2) Fără observații; 3) periegheză D. Alicu, anul 1981; 4) Chirpici cu urme de birnă despicată; fragment de lipitură; ceramică grosieră, pastă cu pietricele, (fig. 4/12) cenușie și cărămizie, făinoasă; ceramică semifină, neagră (fig. 4/13), cenușie și cărămizie; forme: strachină, vasul globular, amforă, unelte din calcedonie, mai ales gratoare cu rețușuri abrupte; 5) Neolitic mijlociu sau final, fără elemente Turdas și Tisa; 6) Inv. P. 76529—583; 7) Inedite.

11 — Cluj-Napoca: — a) 1) *Biblioteca Academiei*; 2) Așezare deschisă; 3) Lucrări edilitare supravegheate de Gh. Lazarovici și T. Popescu; 4) Ceramică semifină (fig. 3/1), fragmente de la vase cu profil „S”, la exterior cu urme de slip lustruit, la interior cenușie; 5) Grupul Iclod; 6) Inv. 79260—277; 7) Inedite; — b) 1) *Piața Victoriei* (transformator); 2) Așezare deschisă; 3) Materiale aduse de D. Isac și T. Soroceanu, 1976; 4) Ceramică semifină, cărămizie, nisipoasă, cu mică și cioburi pisate; ardere și netezire bună; 5) Grupul Iclod; 6) Inv. P. 79028; 7) Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 24—25; — c) 1) *Cartierul Grigorescu (str. Fintinele)*; 2) Așezare deschisă; 3) Descoperite de S. și V. Moraru (de la ITIM Cluj), anul 1983; 4) Ceramică cu pleavă și nisip fin în pastă, miez negru, slip brun; 5) Starcevo-Criș, faza a III-a; 6) Inv. P. 79068; 7) Inedite; — d) 1) *Mănăstur Nord* (între stadionul „Constructorul” și laboratorul Facultății de agronomie); 2) Așezare deschisă, pe un platou din apropierea Someșului; 3) Materiale adunate de la muncitorii șantierului de către R. Ardevan, V. Morariu, N. Poronoci, L. Blaga, 1979; 4) Ceramică semifină, cenușie, nisipoasă, cu resturi organice; decorată cu proeminente mici, semiperforate; 5) Tiszapolgár; 6) Inv. P. 79087—095; 7) Inedite; — e) 1) *Piața Ștefan cel Mare*; 2) Așezare deschisă; 3) Lucrări edilitare supravegheate de R. Ardevan, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar și Fl. Drașoveanu, 1980; 4) Ceramică de toate speciile, făinoasă și nisipoasă; unelte din calcedonie; 5) Grupul Iclod; 6) Inv. P. 75374—438; 7) Gh. Lazarovici, Z. Kalmar și R. Ardevan, în *Marisia* 1984 (sub tipar).

12 — Cojocna, com. jud. Cluj: 1) *Dealul Morilor*; 2) Așezare deschisă; 3) Material adunat de Petru Radu (de la stația C.F.R.) în urma lucrărilor de terasare în plantația de vișini, 20 noiembrie 1982; 4) Topor șlefuit (fig. 7/1); 5) Neolitic; 6) Inv. P. 78552; 7) Inedit.

13 — Deva: 1) *Tăualaș*; 2) *Așezare deschisă*; 3) *Periegheză Gh. Lazarovici*, Fl. Drașoveanu și M. Rotea, vara anului 1983; 4) Vas cu profil „S” (fig. 3/6); fragmente ceramice cu pastă semifină (fig. 3/7, 9); 5) Vinča-Turdaș, aspectul Tăualaș; 6) Inv. P. 77378—422 (P. 77423 posibil Petrești); 7) Inedite.

14 — Dragu, com. jud. Sălaj: 1) *Virful Țigheletului*; 2) Fără observații; 3) Materiale adunate de Alexandru Mitrea și Titus Sălăjan, 26 iunie 1970; 4) Fragmente de cupe; 5) Tiszapolgár; 6) Inv. P. 77560—562; 7) Z. Kalmar, comunicare la sesiunea Muzeului din Zalău din anul 1983; Idem, în *ActaMP*, 1984, (sub tipar).

15 — Dud, com. Tîrnova, jud. Arad: 1) *Valea Lugoșului* (între vâi); 2) Fără observații; 3) Materiale adunate de E. Pădureanu în urma lucrărilor de irigație, 1971; 4) Ceramică nisipoasă, cărămizie (fig. 5/8); 5) grupul Szakálhát, fază tirzie; 6) Inv. P. 77999; (donatie E. Pădureanu); 7) E. Pădureanu, în *Banatica*, II, 1973, p. 395—402; Gh. Lazarovici și E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 15—34.

16 — Feisa, com. jud. Alba: 1) *Loc neprecizat*; 2) Fără observații; 3) *Periegheză L. Periș*, 1983; 5) Neolitic; 6) Inv. P. 78575; 5) Tiszapolgár; 6) Inv. P. 78605; 5) Coțofeni; 6) Inv. P. 78572, 78582, 78590—592; 7) Inedite.

17 — Firiteaz, com. Sagu, jud. Arad: 1) *Sodol*; 2) *Așezare pe promontoriu*; 3) *Periegheză A. S. Luca*, 1983; 4) Nucleu și așchii din jasp și obsidian; ceramică semifină, cu pleavă (fig. 4/11); ceramică grosieră amestecată cu pleavă și cioburi pisate; 5) Neolitic mijlociu, poate cultura Banatului; 6) Inv. P. 77980—998; 7) Inedite.

18 — Gilău, com. jud. Cluj: 1) *Castrul roman*; 2) *Așezare pe promontoriu*; 3) Săpături sistematice D. Isac, 1976—1981; 5) Neolitic tirziu cu ceramică pictată, influențe ale culturii ceramicii liniare; 6) Inv. P. 79523—564; 5) Grupul Iclod; 6) Inv. P. 79098—107; 5) Tiszapolgár; 6) Inv. P. 79070—071, 79076—085, 79563; 7) Z. Kalmar, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 393—416; Idem, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 305—320; Idem, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 247—252.

19 — Giroc, com. jud. Timiș: 1) *Din malul Timișului*; 4) Ceramică semifină, neagră-brună și cenușie, cu cioburi pisate în pastă (fig. 5/11); 5) c. Banatului, faza a II-a; 6) Inv. P. 76627—629 (donatie C. Germann și A. Zerveș, Timișoara); 7) Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 80, 135, 153, 196—197, 222.

20 — Gornea, com. Sichevița, jud. Caraș-Severin: 1) *Căunița de Sus*; 2) *Așezare pe terasa mijlocie a Dunării*; 3) Mostre din săpătura lui Gh. Lazarovici; 5) Vinča A₂/A₃; 6) Inv. P. 79008—79027; 7) Gh. Lazarovici, *Gornea, preistorie*, în *Caiete Banatica*, 5, Reșița, 1976; Idem, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 196—198.

21 — Hăpria, mun. Alba Iulia, jud. Alba: 1) *Vadul Morii*; 2) *așezare apărută natural*; 3) *Periegheză I. Mitrofan*, 1959; 4) Ceramică cu pleavă și nisip, culoare neagră-brună; 5) Neolitic; 6) Inv. P. 78880—882; 7) I. Mitrofan, în *Apulum*, V, 1965, p. 96.

22 — Hunedoara: 1) *Dealul Sf. Petru*; 2) *Așezare pe bot de deal*; 3) *Periegheză Fl. Drașoveanu*, 1983; 4) Ceramică fină, lustruită în interior și pe git (fig. 7.5); 5) Coțofeni II; 6) Inv. P. 78650; 7) Inedit.

23 — Iclod, com. jud. Cluj: 1) *Pămîntul Vlădiciei*; 2) *Așezări și cimitire*; 3) Săpături sistematice Gh. Lazarovici, 1973—1982; 5) Grupul Iclod; 6) Inv. P. 77812—825, 79064, 79241—886, 79891—923; 7) Inedit; referiri la alte materiale Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 211 și urm.; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 23—28; Gh. Lazarovici și Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 221—245.

24 — Ip, com. jud. Sălaj: 1) *Casa Csepei* (nr. 477); 2) *Așezare deschisă*; 3) *Periegheză A. S. Luca*, 1980; 4) Ceramică neagră, nisipoasă, cu proeminente; 5) Tiszapolgár; 6) Inv. P. 75941—959; 7) Gh. Lazarovici și E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 13—14, nota 6; E. Lakó, în *ActaMN*, V, 1981, p. 41—46, Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 15, nota 69.

25 — Liteni, com. Săvădisla, jud. Cluj: 1) *Cetatea Lita*; 2) *Așezare apărută natural*; 3) Săpături P. Gyulai, 1977—1981; 4) Ceramică semifină cu scoici pisate în pastă; 5) Coțofeni, faza a III-a; 6) Inv. P. 77530—557; 7) Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, P. Gyulai și A. Palkó, ms.

26 — Mănăstirea, oraș Dej, jud. Cluj: 1) *Castel*; 2) *Așezare deschisă*; 3) Săpături Direcția Monumentelor Istorice, Al. Bogdan, materiale aduse de T. Soroceanu; 4) Ceramică semifină, cărămizie; 5) Grupul Iclod; 6) Inv. P. 75822; 7) Inedit.

27 — Mihalt, com. jud. Alba: 1) *Ritul Bicii (Budurău)*; 2) *Așezare deschisă*; 3) *Periegheză I. Mitrofan*, 1959; 4) Ceramică brună-negricioasă, pastă cu nisip și resturi organice, netezire bună; 5) Preistoric (materiale atipice); 6) Inv. P. 79065—067; 7) Inedit.

28 — Ohaba, com. jud. Alba: 1) *Între Părauă*; 3) Descoperit de Tintiu Aurel (Ohaba nr. 503), în urma plugului, 1974; 4) Vîrf de săgeată din opal (fig. 7/8); 5) Neolitic târziu sau eneolitic; 6) Inv. P. 78533; 7) Inedit.

29 — Parța, com. Șag, jud. Timiș: 1) *Tell II*; 2) Așezare deschisă; 3) periegeze A. Agotha; A-4) Ceramică cu pleavă în pastă, slip roșu-cărămiziu, lustruit; 5) Starčevo-Criș, faza III; 6) Inv. P. 79371; B-4) Ceramică semifină, fină, cărămizie, neagră-cenușie (fig. 6); 5) Vinča, faza C; 6) Inv. P. 79096—097, 79373—461; C-4) Ceramică grosieră, cărămizie; ceramică semifină, cenușie și cafenie (fig. 5/10); 5) c. Banatului, faza II; 6) Inv. P. 79351—356; D-4) Ceramică semifină și fină, cărămizie, lustruită (fig. 3/4; 5/1); 5) Petrești; 6) Inv. P. 79097, 79281—338 (donație A. Agotha); 7) Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 204.

30 — Pecica, jud. Arad: 1) *Forgaci (tell C)*; 2) Așezare deschisă; periegeze E. Pădureanu, 1980; A-4) Ceramică cu pleavă și nisip; barbotină; 5) Starčevo-Criș, fază târzie; 6) Inv. P. 78651, 78654—655; B-4) Buză de vas cu tortiță, cu pleavă și cioburi pisate (fig. 5/9); 5) Neolitic mijlociu; 6) Inv. P. 78652 (donație E. Pădureanu); 7) E. Pădureanu, în *Crisia*, XII, 1982, p. 30, nota 2.

31 — Rădești, com. Almaș, jud. Arad: 1) *Loc neprecizat*; 2) Fără observații; 3) Periegeze A. S. Luca, 1983; 4) Ceramică semifină, brună, cu pleavă și nisip; lamă din calcedonie (fig. 2/12); 5) Starčevo-Criș; 6) Inv. P. 78425—426; 7) Inedit.

32 — Războieni-Cetate, oraș Ocna Mureș: 1) *Cetate*; 2) Așezare deschisă; 3) Materiale adunate de I. H. Crișan la săparea unei conducte de apă, 1960; A-4) Ceramică semifină, fină și grosieră; cărămizie, brună (fig. 3/2—3); 5) Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă; 6) Inv. P. 76675—733; B-4) Picior de cupă, cărămiziu, pictat, pasta de bună calitate; 5) Petrești; 6) Inv. P. 78883—898, 78900; 7) I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 63; Z. Kalmar, comunicare, Turda, martie 1983.

33 — Ruginosu, com. Copăcele, jud. Caraș-Severin; 1) *Gruniu cu Cremene*; 2) Așezare pe vîrf de deal; 3) Periegeze Gh. Lazarovici, 1974; 4) Lamă din opal, jasp, calcedonie; gratoare din opal și calcedonie, așchii de obsidian; ceramică brună, pasta cu nisip și resturi organice (fig. 5/3, 5—7); 5) Vinča, faza B₂/C; 6) Inv. P. 79031—062; 7) Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 206. (referiri la alte materiale).

34 — Seini, jud. Maramureș; 1) *Cazemata 1*; 2) Așezare deschisă; 3) Periegeze Z. Kalmar, 1979 și 1983; 4) Fragment chirpici; ceramică cărămizie și neagră, slip cafeniu, pastă cu mil, nisip, și cioburi pisate; fragment nucleu din calcedonie, gratoar din calcedonie (fig. 4/8); 5) Neolitic mijlociu; 6) Inv. P. 75826—846, 79252—259; 7) Inedit.

35 — Sichevița, com. jud. Caraș-Severin; 1) *Complexul comercial*; 2) Așezare deschisă; 3) Lucrări de construcție supravegheate de Fl. Drașoveanu și Z. Kalmar, în august 1979; 4) Ceramică brună, cu pleavă și nisip în pastă (fig. 2/1—8); 5) Starčevo-Criș, faza IV; 6) Inv. P. 78337, 78340, 78401—402, 78407, 78417, 78423 (mostre); 7) Inedit.

36 — Stanciova, com. Receaș, jud. Timiș; 1) *Lighet*; 2) Așezare deschisă, secundară; 3) Periegeze Fr. Resch, 1983; 4) Ceramică cu pleavă tocată în pastă, slip cărămiziu, cu ciupituri; 5) Starčevo-Criș, faza II; 6) Inv. P. 77730—736 (donație); 7) Inedit.

37 — Straja, com. Berghin, jud. Alba; 1) *Lisu Străzii*; 2) Așezare pe platou, strat negricios între adîncimea —0,80 și —1,60; 3) Periegeze I. Mitrofan, 1959; 4) Ceramică cu pleavă, slip cafeniu și cărămiziu; 5) Starčevo-Criș, fază târzie; 6) Inv. P. 79238—240; 7) I. Mitrofan, în *Apulum*, V, 1965, p. 93.

38 — Suceagu, com. Baci, jud. Cluj; 1) *Livada cu meri*; 2) Așezare deschisă; 3) Periegeze A. Ardeț, 1982; 4) Ceramică fină, urme de slip cafeniu, nisip fin în pastă (fig. 4/7); gratoar pe așchie din calcedonie; 5) Grupul Iclod; 6) Inv. P. 79063, 79086; 7) Inedit.

39 — Șoimeni, com. Vultureni, jud. Cluj; 1) *Groapa Vintului*; 2) Fără observații; 3) Descoperit de Ghiță Simion; 4) Fragment de topor perforat, refolosit ca zdobitor (fig. 7/2); 5) Neolitic târziu sau eneolitic; 6) Inv. P. 78549; 7) Inedit.

40 — Timișoara; — a) 1) *Fratelia: Cariera Fabricii de cărămidă*; 2) Așezare deschisă; 3) Periegeze A. Agotha, Fr. Resch și C. Germann; 4) Unelte și resturi de prelucrare din calcedonie și opal; 5) c. Banatului, faza I A; 6) Inv. P. 77738—802, 77855—979 (donații); 7) Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 196; — b) 1) *Freidorf*; 2) Așezare deschisă; 3) Periegeze Fr. Resch și C. Germann, 1982; A-4) Ceramică neagră și cafenie (fig. 5/2, 12); 5) c. Banatului, faza I A; 6) Inv. P. 77563—676, 77709—729; B-4) Străchini și cupe cu picior (fig. 7/6); 5) Tiszapolgár; 6) Inv. P.

77678—697; C-4) Fragment de strachină, slip oafeniu (fig. 7/4); 5) Baden — Coțofeni; 6) Inv. P. 77698—77700 (donatie); 7) Gh. Lazarovici, Fr. Resch și C. Germann, în *Banatica*, VII, 1983 (sub tipar); Z. Kalmar și A. Oprinescu, în *StComCaransebeș*, 1983 (sub tipar).

41 — Turdaș, jud. Hunedoara; 1) *La Luncă*; 2) Așezare deschisă de tip tell; 3) Periegheză Fl. Drașoveanu, 1974; A-4) Ceramică brună, cărămidie, nisipoasă (fig. 4/5, 9—10, 15); 5) Vinča — Turdaș; 6) Inv. P. 77803—807, 67082, 67133—139; B-4) Ceramică lustruită brună-cărămidie (fig. 7/7, 11); 5) Coțofeni; 6) Inv. P. 67075, 67077; 7) Inedit.

42 — Tureni, jud. Cluj; 1) *Cheile Turului*; 2) Fără observații; 3) Adus de M. Imecs, 1983; 4) Greutate de năvod (fig. 7/9); 5) Preistorică; 6) Inv. P. 77737; 7) Inedit.

43 — Uioara de Jos, oraș Ocna Mureș; 1) *Gruul lui Șip* (la fîntînă); 2) Așezare deschisă; 3) Lucrări supravegheate de N. Cristea, 1981; 4) Ceramică de bună calitate, brună, cărămidie (fig. 7/10); 5) Coțofeni, faza II; 6) Inv. P. 79462—471; 7) Gh. Lazarovici și N. Cristea, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 431—446.

44 — Vișoara, jud. Cluj; 1) *În sat*; 2) Așezare deschisă; 3) Adunate de Gh. Lazarovici din groapa săpată pentru o pivniță, 1976; 4) Ceramică cărămidie, nisipoasă (fig. 4/14, 16—18); 5) Grupul Iclod și Petrești; 6) Inv. P. 76139—142, 76144—147, 76149—186; 7) Inedit; Z. Kalmar, comunicare, Turda, martie, 1983.

45 — Vinga, jud. Arad; — a) 1) *La Izvor*; 2) Așezare pe bot de deal; 3) Periegheză A. S. Luca, 1982; 4) Ceramică cu pleavă și nisip; 5) c. Banatului IB/II; 6) Inv. P. 78657—663; 7) Inedit; — b) 1) *Piriul Rațelor*; 2) Așezare deschisă; 3) Periegheză A. S. Luca, 1982; 4) Ceramică făinoasă, cărămidie și gălbuie; 5) c. Banatului IA—IB; 6) Inv. P. 78664—708; 7) Inedit.

46 — Vlaha, com. Săvădisla, jud. Cluj; 1) *Dîmb* (casa cu nr. 92); 2) Așezare deschisă pe promontoriu; 3) Săpături P. Gyulai, 1977; 4) Ceramică brună și cărămidie, uneori făinoasă; unelte din calcedonie și gresie; 5) Grupul Iclod și Petrești; 6) Inv. P. 76749—792, 76941—77376, 79143—198; 7) Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, P. Gyulai și A. Palkó, ms.

47 — Zăuan, jud. Sălaj; 1) *Dîmbul cimitirului*; 2) Așezare pe promontoriu; 3) Săpături E. Lakó și Gh. Lazarovici, 1980; 4) Ceramică brună, cu nisip și pleavă în pastă; 5) Starcevo-Criș, fazele IIIB și IVA; 6) Inv. P. 79473—516 (mostre); 7) Gh. Lazarovici și E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 13—43; E. Lakó, în *ActaMP*, II, 1978, p. 11—15; Idem, în *ActaMP*, I, 1977, p. 41—46; Idem, în *ActaMP*, V, 1981, p. 79.

48 — Zlaști, oraș Hunedoara, jud. Hunedoara; 1) *Gruul lui Moș*; 2) Așezare pe terasă; 3) Periegheză Fl. Drașoveanu, 1983; 4) Ceramică cenușie, slip căzut, în pastă cioburi pisate (fig. 4/6); 5) Neolitic târziu, Vinča B₂/C (fenomen de retardare); 6) Inv. P. 78649; 7) Fl. Drașoveanu, comunicare Cluj-Napoca, 1981.

*
* *

Dintre stațiunile amintite mai sus, unele au fost publicate (Zăuan), iar la alte materiale s-au făcut referiri (Parța, Arad — *Grădiște 2*, Timișoara — *Fratelia* [fosta carieră a fabricii de cărămidă], Pecica — *Forgaci*). O parte din materiale au fost primite ca mostre din partea unor muzee (Bucovăț, Gornea, Sichevita și Zăuan), iar altele sînt donații din partea unor pasionați de cercetarea arheologică.

Între stațiunile prezentate în această lucrare sînt o serie care nu au fost cunoscute în literatura de specialitate, altele au fost doar amintite. Unele din aceste stațiuni sînt descoperiri recente.

Din vremea culturii Starcevo-Criș sînt prezentate 10 descoperiri, dintre care 6 sînt inedite (Almaș, Bădeni, Cluj — *str. Fîntînele*, Rădești, Sichevita și Stan-ciova), iar materialele celorlalte 4 aduc noi date despre legăturile culturale și cronologice ale fazei tîrzii a acestei civilizații.

În zona Mureșului și în Banat sînt atestate cîteva materiale de factură Vinča, aparținînd diferitelor faze: începînd cu faza A₂/A₃ (Gornea) pînă în faza Vinča C (Parța II), precum și materiale specifice culturii Vinča — Turdaș (Turdaș și Deva — Tăuțaș).

Din nordul Banatului și sudul Crișanei sînt cîteva descoperiri ce aparțin culturii Banatului (redefinită de Gh. Lazarovici la simpozionul „In memoriam Constantin Daicoviciu”, Caransebeș, 1984), respectiv grupurilor acesteia, Bucovăț și Szakálhát.

În Transilvania, la începutul neoliticului mijlociu au loc transformări care dau naștere unei civilizații cu ceramică pictată și incizată. În faza mai veche este amintită sub denumirea „Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă” (Războieni — Cetate). Din faza tîrzie mai bine cunoscut este grupul Iclod al acestei civilizații (la stațiunile cunoscute se adaugă trei descoperiri noi — Mănăstirea, Viișoara și Vlaha).

În Cîmpia someșană, în acest răstimp, există comunități legate de cultura ceramicii liniare (Apa și Seini).

Cultura Petrești este bogat reprezentată prin descoperiri mai vechi publicate (Parța), sau nepublicate (Viișoara) și mai noi (Deva, Cenade — *Lizieră*, — *Cătun* și Vlaha). Materialele descoperite la Vlaha și Parța sînt importante deoarece provin din așezări situate la periferia acestei civilizații, în zona de contact cu cultura Tiszapolgár, ceea ce incită la cercetarea aprofundată a legăturilor dintre cele două comunități parțial contemporane.

Cultura Tiszapolgár este reprezentată prin 6 stațiuni dintre care doar două sînt inedite (Feisa și Cluj-Mănăstur).

Stațiuni noi aparținătoare culturii Coțofeni au fost identificate la Cenade — *Lizieră*, — *Tuse*, Feisa, Hunedoara și Liteni, îmbogățind, împreună cu descoperirile mai vechi, harta de răspîndire a acestei civilizații.

Între descoperirile prezentate mai sus sînt cîteva greu de încadrat cultural datorită faptului că unele constau doar din utilaj litic, descoperiri fortuite la Șoiomeni, Ohaba, Cojocna și zona Birgăielor (aceste materiale ne-au fost cedate de regretatul Nicolae Vlăssă și aparțin neoliticului final sau eneoliticului), iar alte materiale sînt atipice, se pot încadra doar cronologic. Materiale inedite sînt și cele de la Ciopeia, Tureni, Mihalț, Ciceu-Corabia, Hăpria și Arad — *str. Ana Ipătescu*. Sperăm că cercetări viitoare, mai ample, sau noi materiale vor face posibilă și o atribuire culturală mai sigură. Prezenta lucrare dorește să pună la dispoziția specialiștilor materialele nou intrate în colecțiile secției de preistorie a Muzeului de istorie al Transilvaniei.

ZOIA KALMAR

MATÉRIAUX NÉO-ÉNÉOLITHIQUES ENTRÉS DANS LA COLLECTION DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE (I)

(Résumé)

On met à la disposition des spécialistes les pièces néo-énéolithiques avec lesquelles les collections de notre musée se sont enrichies récemment. Les découvertes sont présentées en ordre alphabétique, en s'effectuant, où ça c'est possible, d'attributions culturelles ou de précisions chronologiques.

Fig. 1 — Harta descoperirilor neo-eneolitice intrate în Muzeul de istorie al Transilvaniei în anii 1983—1984.

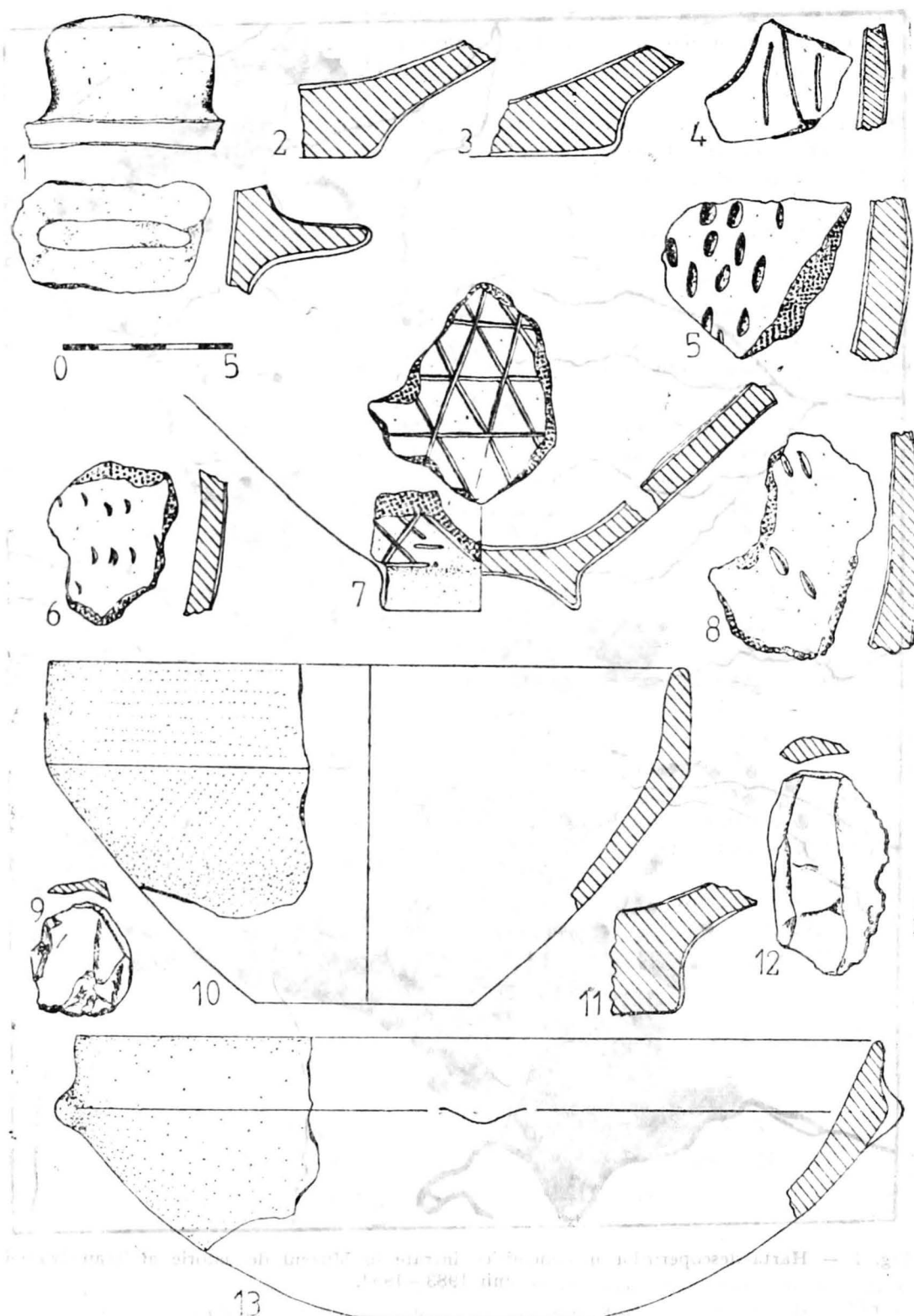

Fig. 2 — Sichevița 1—8; Almaș 9, 11; Gornea 10, 13; Rădești 12.

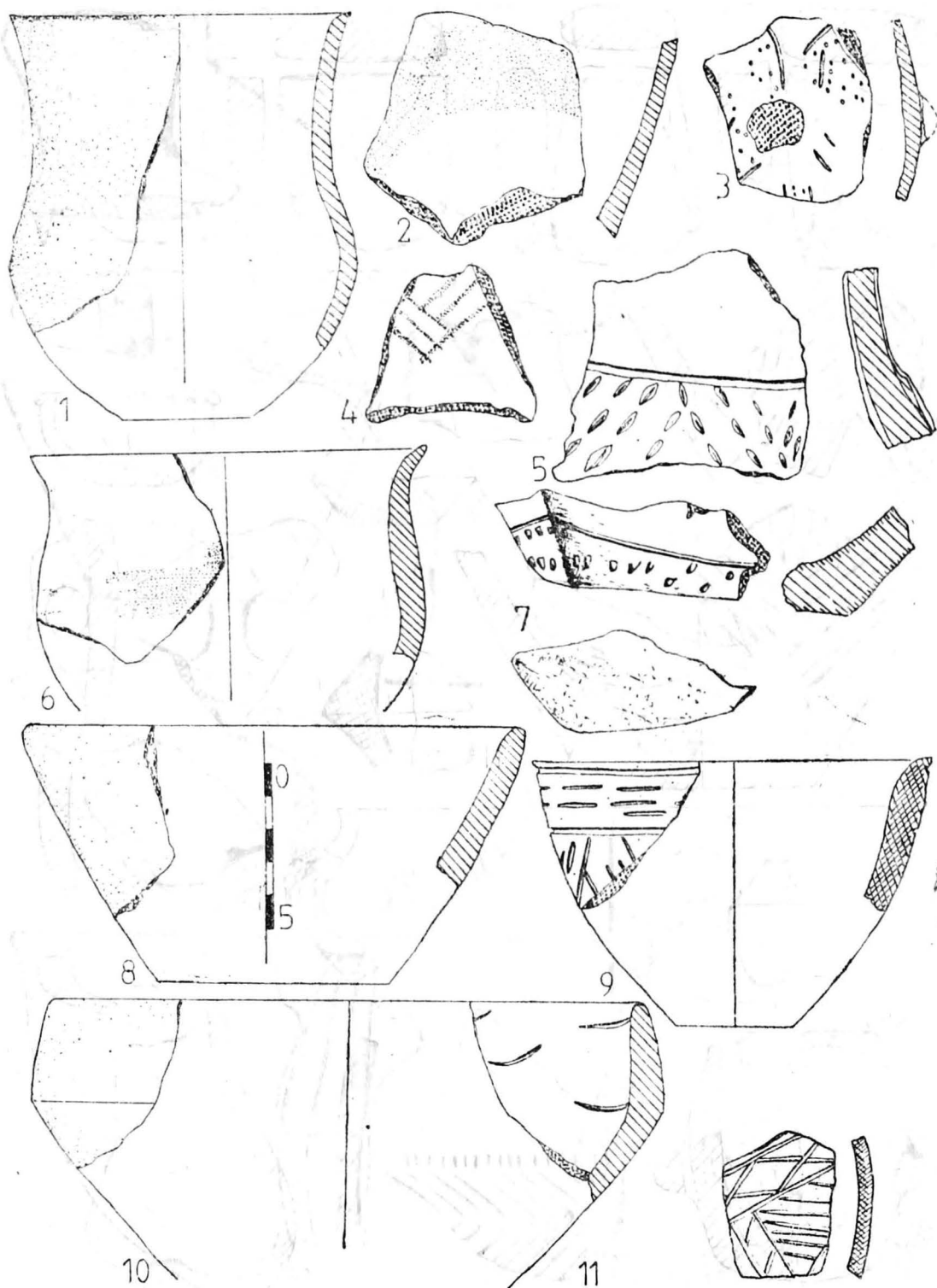

Fig. 3 — Cluj — Biblioteca Academiei 1; Războieni-Cetate 2—3; Parța 4; Bodrogu Nou 5; 8, 10; Deva 6—7, 9; Bucovăț 11.

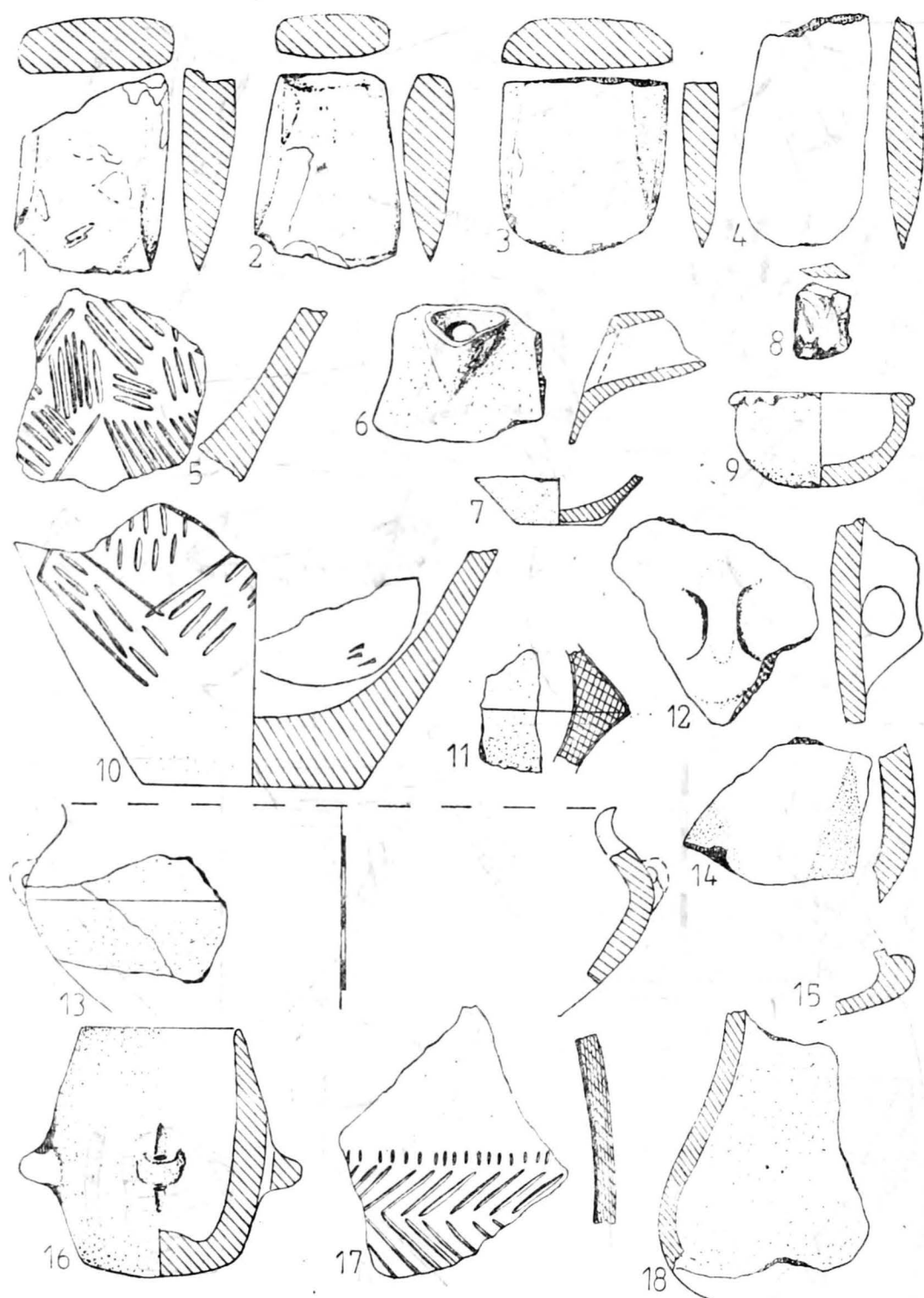

Fig. 4 — Apa 1—3; Turdaș 4—5, 9—10, 15; Zlaști 6; Suceagu 7; Seini 8; Firiteaz 11; Ciopeia 12—13; Vișoara 14, 16—18.

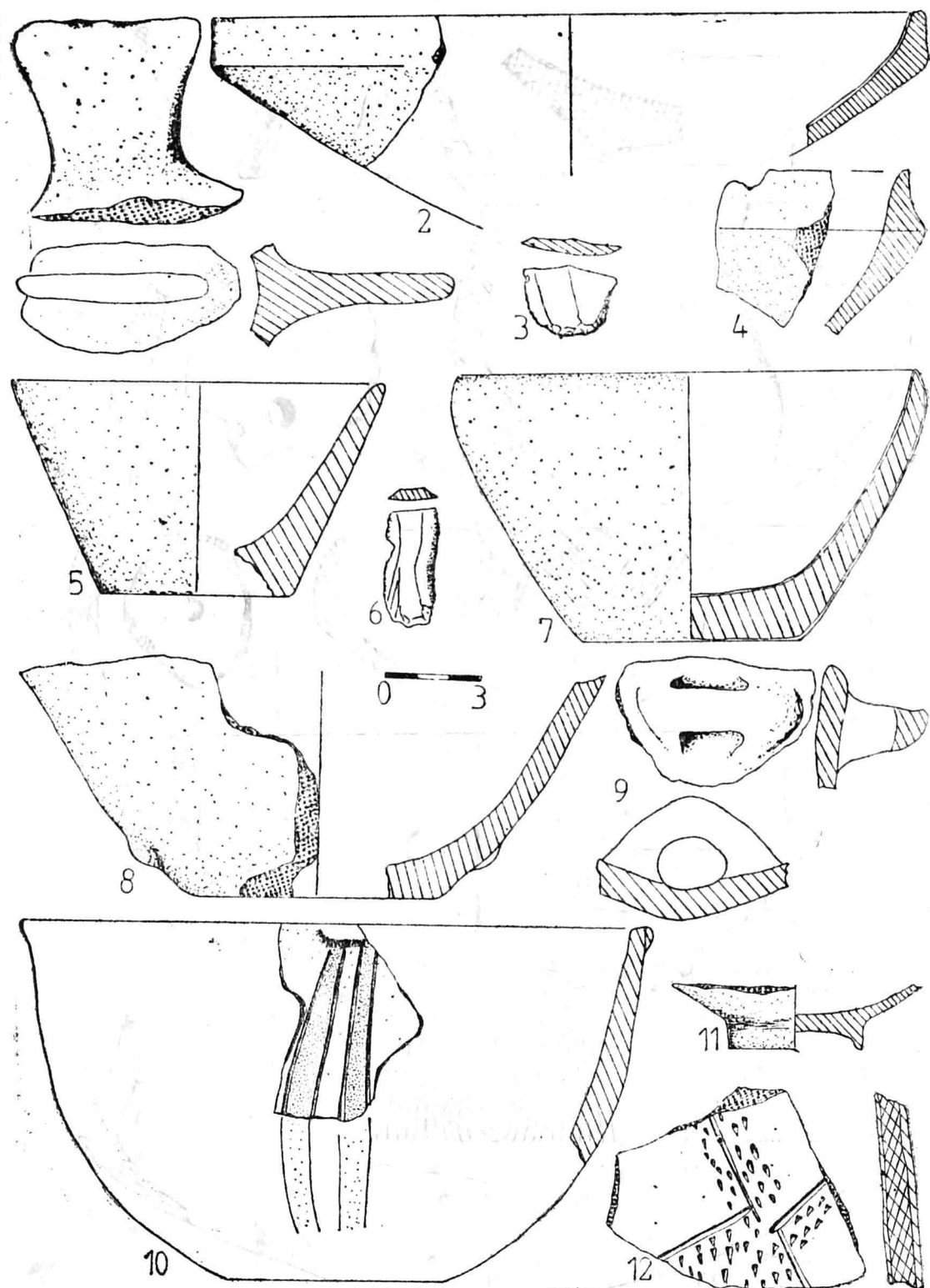

Fig. 5 — Parța 1, 10; Timișoara — Freidorf 2, 4, 12; Ruginosu 3, 5–7; Dud 8; Pecica 9; Giroc 11.

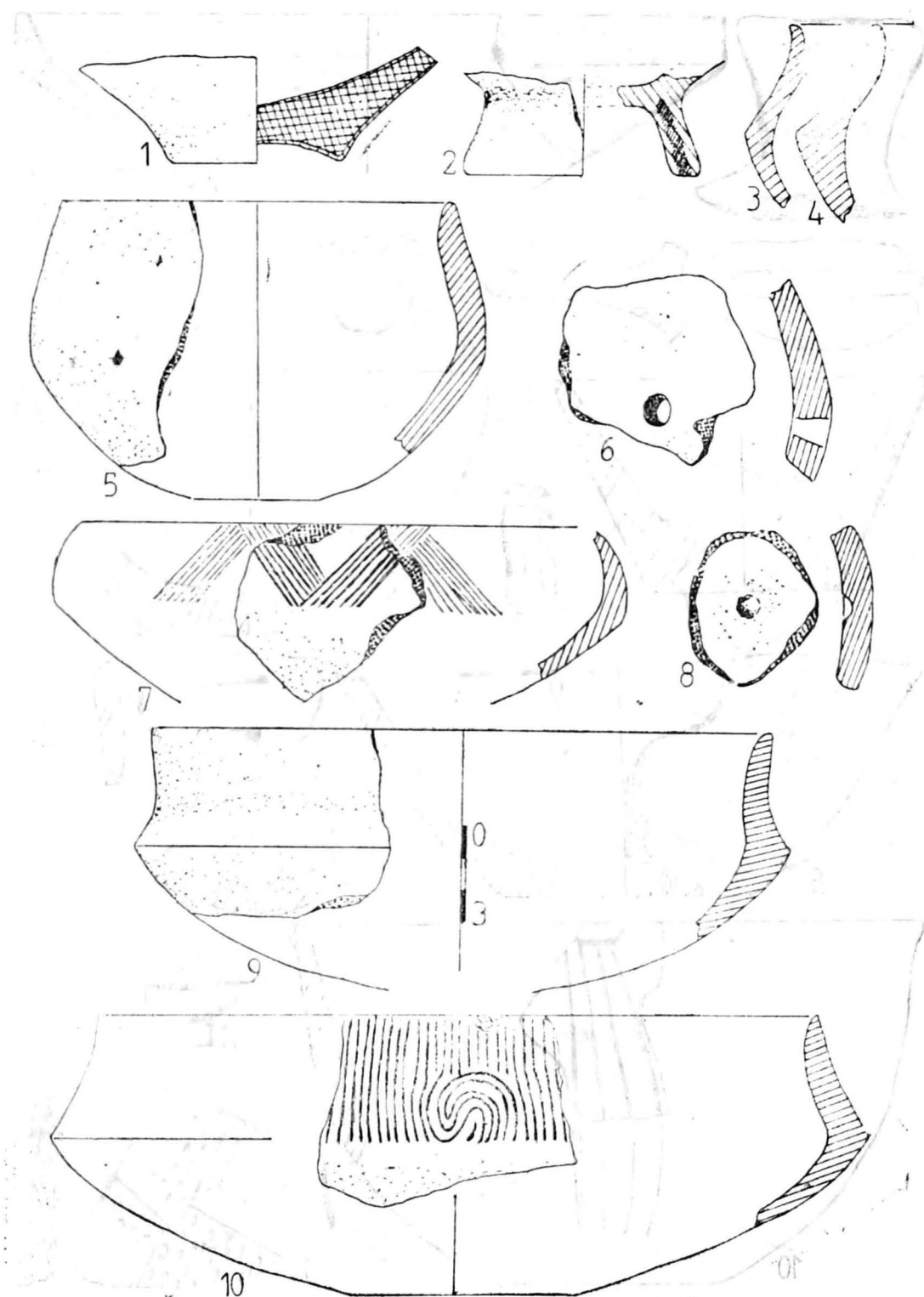

Fig. 6 — Parța.

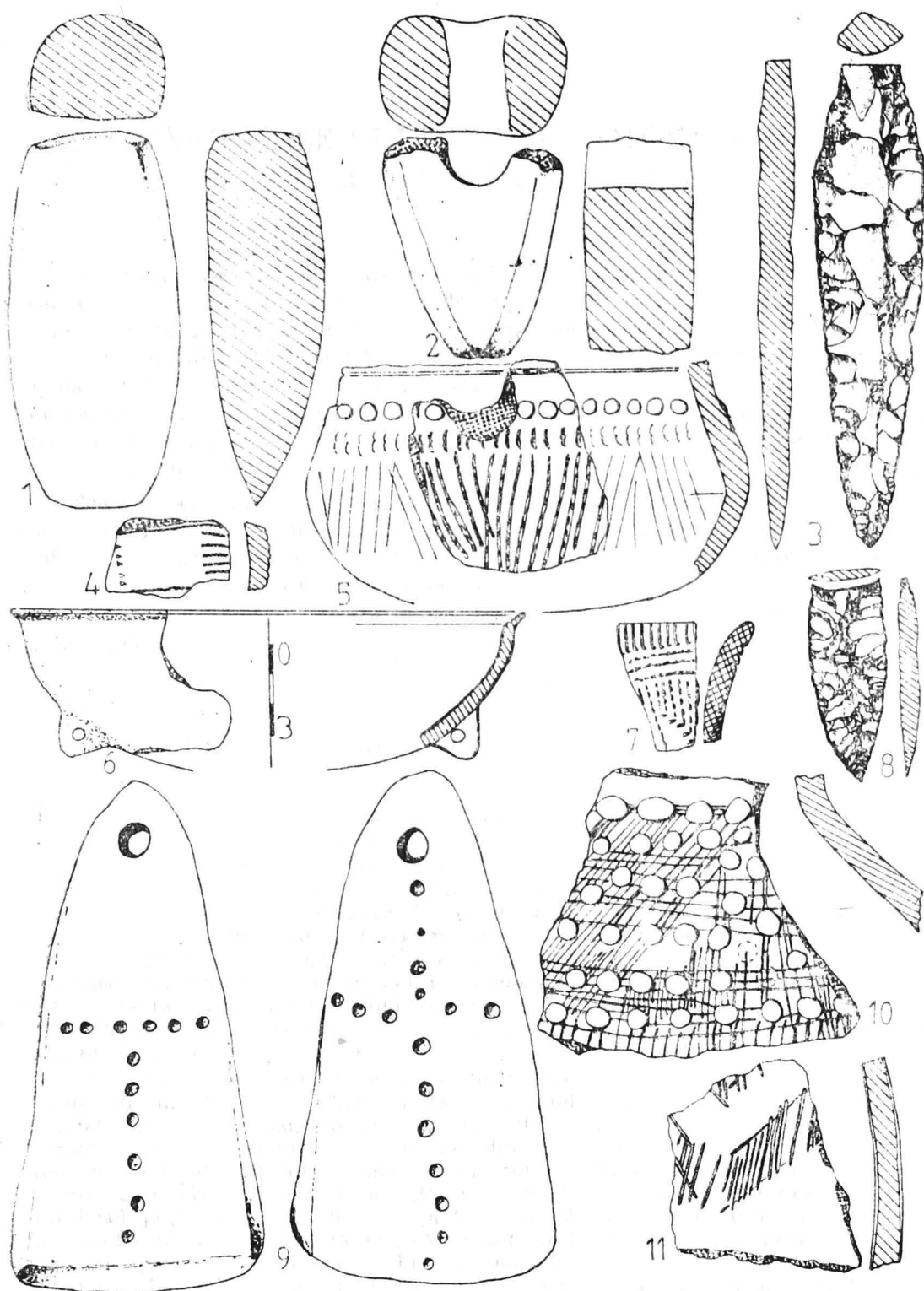

Fig. 7 — Cojocna 1; Șolmeni 2; Jud. Bistrița-Năsăud 3; Timișoara — Freidorf 4, 6; Hunedoara 5; Turdaș 7, 11; Ohaba 8; Tureni 9; Uioara de Jos 10.

DESCOPERIRI ALE CULTURILOR COȚOFENI ȘI BADEN ÎN PEȘTERILE IGRÎȚA ȘI IZBÎNDIȘ

Cu ocazia cercetărilor întreprinse în peștera *Igrîța*¹ au fost descoperite printre altele și vestigii din perioada de trecere spre epoca bronzului. Din păcate, în mare parte acestea au fost găsite în stare deranjată, risipite, efectuarea unor observații științifice fiind mult îngreunată. Cu toate acestea s-a putut stabili faptul că majoritatea materialelor prezentate mai jos au ajuns în peșteră cu ocazia unor înmormintări și practici rituale. Acestea prezintă un interes deosebit, datorită faptului că de pe teritoriul țării noastre dispunem de foarte puține date sigure referitoare la aceste aspecte.

Toate vasele au fost găsite într-o stare foarte fragmentară (circa 200 fragmente mici). În cazul cînd nu a fost posibilă restaurarea lor le-am reconstituit grafic (nr. 24, 29, 43, 45, 62, Izbîndiș nr. 1) sau am redat pe planșe doar 1—4 fragmente caracteristice. Vasele restaurate ori reconstituite grafic au fost redată la scara 1/4, fragmentele 73, 77—79 la 1/3, restul ceramicii și obiectele de piatră, os și mărgelile la 1/1.

Descrierea descoperirilor

În interiorul peșterii *Igrîța*, la începutul galeriei Lungi (fig. 1) au fost găsite majoritatea (80—90%) din fragmentele unui vas de tip amforă (1), unei căni (3) și unei cești (2), fragmentele unei jumătăți de ceașcă roșie (4) și ale altor două recipiente nerestaurabile (5, 7), un fragment de buză și un ciob izolat. Fragmentarea tuturor s-a produs în preistorie. În cazul vaselor 1—3 putem presupune că au fost aduse întregi în peșteră, fiind sparte pe loc. În schimb, nu s-a găsit nici un fragment aparținător celorlalte recipiente (4—8) în tot restul peșterii, deși ea a fost cercetată exhaustiv și cu atenție. Trebuie să acceptăm, deci, că acestea au fost sparte în afara peșterii, fiind aduse aici doar fragmentele mai mici sau mai mari. Or, cel puțin, acestea din urmă trebuie legate de practicile cultice ce au avut loc în peșteră.

În același timp însă, tot aici, în jurul unui bloc de calcar, folosit poate ca scaun sau suport de lucru, alături de fragmentele ceștii nr. 2, au fost găsite, împreună un vîrf de săgeată din obsidian (9) și vreo 75 așchii mărunte de prelucrare, care au aparținut la 7 nuclee, din care s-a găsit unul singur, celelalte fiind poate total epuizate. Cîteva așchii sînt din obsidian, restul din calcedonie și, mai ales, chert local inferior. Pare astfel dovedită confecționarea pe loc, în interiorul peșterii, a uneltelor de piatră cioplită. Ne punem întrebarea de ce a fost preferată pentru această muncă migăloasă tocmai această galerie din adînc, unde se putea lucra numai la lumina unei torțe și nu la gura peșterii, unde pătrundea lumina exterioară. Nu găsim un răspuns satisfăcător la această între-

¹ Pentru decoperirile Coțofeni și alte amănunte despre peșteră, a se vedea *ErdRep*, p. 139, nr. 276, fig. 162; I. Emödi, în *SCIVA*, 31, 2, 1980, p. 229, n. 1—3.

bare. În schimb, notăm aici că nici în acest loc și nici în restul peșterii nu au fost găsite oase de animale-cușturi menajere. De asemenea, facem observația că din repertoriul ceramic castroanele și străchinile, ca recipiente de uz casnic, lipsesc cu desăvârșire.

Mormîntul A. În partea de vest a sălii Coloanei, într-o alveolă naturală, cu diametrul de circa 75—80 cm și adîncă la mijloc de circa 15 cm, a fost găsit un mormînt *in situ*.

În fundul gropii, într-un strat de lut galben deschis, se aflau o calotă craniană (fragmentată ulterior datorită tasării), jumătate dintr-un maxilar superior și alte fragmente din craniu, negăsindu-se alte părți ale scheletului. Maxilarul indică vîrsta de 7—7,5 ani. În amestec cu oasele craniene se aflau vreo 200 fragmente ce formează circa 50% din pereții unui vas ornamentat pe mijloc (10), unele fragmente fiind arse secundar după spargere, multe fragmente dintr-un vas de formă neprecizabilă, neornamentat (nedesenat), o amuletă de piatră șlefuită și perforată, din calcar alb-cenușiu, lucrată îngrijit (11), o mărgea de scoică fosilă (12), un fragment de scoică „Unio”, o așchie de cuarțit, un bolovan mic de calcar cu urme sigure de folosire și cîteva dinți de animale.

Toate acestea erau acoperite de un strat continuu, gros de circa 3 cm, de cenușă cu bucățele de cărbuni, care prezenta o stratificație orizontală evidentă, deci, provenea de la un foc mic aprins pe loc. Cenușa era la rîndul ei suprapusă de un strat de ocră roșu, subțire de 1—2 cm, presărat uniform, formînd un nivel continuu, nederanjat. S-au observat în acest strat și cîteva mărgele din același ocră (identice cu cele din fig. 38), care însă s-au destrămat imediat. Stratul de ocră era acoperit de cîteva cm de argilă cenușie, depusă total sau în mare parte ulterior.

Chiar la marginea alveolării, acolo unde conturul gropii se pierdea datorită tasării, circulației timp de patru milenii, au apărut cîteva mici fragmente ornamentate cu șnurul, altele de același gen fiind găsite și în jur. Nu avem dovada sigură a apartenenței acestor cioburi șnurate de mormintele descrise aici, dar ele au apărut și în restul peșterii cam în aceleași locuri unde se aflau și materialele Baden — Coțofeni².

La mică distanță de mormînt au mai fost găsiți alți dinți de animale (14 b), cîteva fragmente de rocă roșie (filită) și mărgele confecționate din aceeași rocă (12 a).

Tot în apropiere s-au descoperit trei mici puțuri (C, D, E), practicate în argila cuaternară. Aceste puțuri artificiale, în formă de sac, cu diametrul de circa 13 cm și adînci de circa 30 cm, erau pline cu cenușă și cărbuni, în cel de al treilea aflîndu-se și fragmentele unei cești (15) și o pietricică de cuarț.

Tot în sala Coloanei, mai ales în apropierea mormîntului A și de-a lungul peretelui nordic al sălii, au mai fost găsite și fragmentele unor vase care au putut fi restaurate sau reconstituite grafic (17, 19, 22, 24) și concentrări de piese scheletice umane, în special de cranii. Din păcate, toate acestea se aflau la suprafață sau la foarte mică adîncime, fiind complet fragmentate, răvășite, neputîndu-ne oferi indicii privind felul în care au fost depuse original. Probabil că ele aparțineau unor morminte de genul celui descris, dar precizăm că alte alveolări naturale, ori artificiale nu am găsit, oasele și cioburile zăcînd peste tot, direct pe nivelul de călcare preistoric.

Galeria XI a fost găsită în cea mai mare parte răscolită. Din pămîntul dislocat s-au recuperat fragmente din două cranii, o ceșcuță fragmentară (28), cîteva mărgele de filită roșie (28 a), cîteva mărgele de sidex confecționate din scoici „Unio”. La începutul galeriei au mai apărut fragmente dintr-un alt craniu și cîteva mici fragmente ceramice (26—27).

² Dată fiind importanța lor, le vom publica într-un articol separat. În cazul în care se va adevăra că ele aparțin de culturile Baden—Coțofeni publicate aici, atunci vor trebui revizuite schemele de cronologie relativă propuse pentru perioada respectivă.

La începutul galeriei VIII s-au aflat, amestecate, fragmentele unei căni (29), ceșcuțe (30), un fragment de unealtă din obsidian (31), o așchie de cuarțit și una de silix, trei pietricele de riu, mici fragmente de scoici „Unio” și iarăși fragmentele unui craniu.

Mormîntul B. La intrarea în galeria V, într-o alveolare naturală, de fapt un bazinaș calcaros obișnuit în peșteri, cu un diametru de circa 1 m, a fost descoperit al doilea mormînt nederanjat (B). El conținea numeroase fragmente din trei vase (33—35), părțile ce lipseau neputîndu-se găsi, ca și în cazul vasului din M.A., nici în jur, nici în restul peșterii, câteva fragmente izolate (36—37), un toporaș de cuarțit negru (40), numeroase mărgelce de ocră (38), filită (38 a) și sidef (39). O bună parte a mărgelcelor s-au sfărîmat. Cele de sidef au fost depuse parțial, înșirate pe șnur, acestea zăcînd și azi una lingă alta, celelalte fiind însă împrăștiate, aruncate peste oase ca și cele de ocră și filită. Au mai fost observați și cîteva mici bulgări de ocră.

În acest mormînt s-au găsit nu numai fragmente craniene, ci și resturi din diferite părți scheletice. Cele două mandibule indică un copil, unul de 2,5 ani și celălalt de 10—11 ani.

Tot inventarul a fost acoperit cu lut galben, luat de alături. Grosimea stratului astfel format în alveolare era de circa 16—17 cm. Ca și în cazul mormîntului A și aici, tot la marginea alveolării, deci, într-o situație incertă, au fost găsite cîteva cioburi mici ornamentate cu șnurul.

Restul galeriei, începînd chiar de la marginea mormîntului B, a fost găsit săpat, pămîntul scos fiind aruncat lateral la pereți și peste mormîntul B. Din acest pămînt dislocat au fost recuperate numeroase fragmente ale altor trei vase (43—45), două așchii de cuarț și unul de silix local (41—42).

Nișa IV am găsit-o complet răscolită. Obiectele recuperate [fragmentele a două vase restaurabile (46—47), un fund (49), puține fragmente izolate (48—50), cîte o unealtă din silix și cuarț (51—52), două mărgelce din scoici fosile „Dentalium” (53), cîteva de sidef (54), patru dinți perforați (lup, vulpe etc.³), precum și 20 mici bolovani de riu și cele cîteva fragmente de craniu] aparțineau, probabil, unui alt mormînt distrus (C).

Restul peșterii a furnizat, mai ales, fragmente ceramice izolate, cîteva unelte de silix, numeroase așchii de cuarț, puține unelte de os, apartenența acestora fiind nesigură, mărgelce răzlețite, fragmente mici de craniu și dinți, tot de copii.

Peștera Izbîndiș se află în raza comunei Șuncuiș (Bihor). Gura ei se află la înălțime într-un perete de calcar, ea fiind astfel greu accesibilă, iar interiorul ei este impropriu pentru locuit. Puținele materiale găsite, o amforă și cîteva cioburi (fig. 20—21), se aflau risipite printre bolovănișul primei săli. Sala a fost răscolită de repetate ori, de aceea nu se puteau face observații privind natura depunerilor. Notăm doar că unele fragmente ale amforei prezintă urme de ardere secundară, după spargerea vasului. Deoarece în apropiere, într-o galerie a unei peșteri greu accesibile dintr-o vale vecină (Mișid), s-au descoperit o amforă asemănătoare aproape întreagă și alte fragmente ceramice în poziție *in situ*, descoperire căreia pe bună dreptate i s-a atribuit un caracter cultic⁴, prin identitatea situației putem acorda același rol și celei din Izbîndiș.

Încadrare culturală și cronologică

Descoperirile prezentate aparțin culturilor Coțofeni și Baden. Deoarece acestor culturi i-au fost dedicate mai multe studii și lucrări aprofundate⁵, nu mai soco-

³ I. Emödi, *op. cit.*, p. 248, fig. 22/188.

⁴ N. Chidioșan, *O descoperire speo-arheologică de excepție*, în *Crișana*, 11, X, 1981, p. 2, fig. 1.

⁵ P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976; P. I. Roman, I. Némethi, *Cultura Baden în România*, București, 1978; P. I. Roman, în *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 1973.

tim necesar să analizăm fiecare ciob în parte. Notăm însă că deoarece depunerile din peșteri nu au avut loc concomitent, ci, probabil, succesiv, o perioadă mai mult sau mai puțin îndelungată, rezultă anumite mici diferențe cronologice ce pot fi sesizate la datarea obiectivelor găsite.

Amfora nr. 1 și cămile nr. 3, 24 sînt tipuri încadrate în faza III⁶, dar e posibil să fi fost confecționate și ceva mai înainte. Tot așa ceștile și cănițele restaurate sau fragmentare (4, 15, 22, 29, 34, 63) pot aparține fazei III dar și II⁷; notăm că nici una nu are buza oblică, nici toarta exagerat suprainălțată ca în cazul celor din faza III. Numai ceșcuța nr. 17, precum și fragmentul de buză nr. 6 sînt tipice pentru faza III⁸. În general, lipsește ceramica decorată cu împunsături succesive. Mai precizăm că nu se poate sesiza vreo influență Kostolac, Vučedol sau Boșaca care ar fi fost de așteptat în cazul datării descoperirilor Coțofeni în faza III.

Cele două vase principale ale mormintelor A și B sînt tipuri Baden, care au avut o durată de existență mai lungă⁹. Pentru ornamentul „cap stilizat?” de pe primul (10) cunoaștem o singură analogie, însă în cultura Coțofeni, faza II¹⁰. Cămile nr. 45—46 sînt recipiente Baden tîrziu¹¹. Ceașca nr. 2 are formă Baden, ornamentația ei este Coțofeni. Vasele de provizii nr. 19—20, 43, 47 sînt tot forme Baden; și aici o parte a ornamentației este Coțofeni (insuși tipul de vas există și în această cultură)¹². Tortile cu orificiu vertical sînt tipice Baden¹³. Recapitulînd cele arătate pînă aici, conchidem că materialele Coțofeni găsite în peștera Igrîța se pot încadra cronologic în răstimpul de la sfîrșitul fazei II pînă în pragul sau începutul fazei III a acestei culturi, iar cele Baden în faza D.

Puține din fragmentele Coțofeni, care au fost găsite în apropierea gurii peșterii, credem că aparțin fazei I (ex. 62), ele fiind mărturii ale folosirii porțiunii de intrare ca refugiu temporar, obicei binecunoscut din numeroase locuri.

Amfora din peștera Izbîndiș (fig. 20) este o formă semnalată din faza I Coțofeni¹⁴, dar exemplarul nostru și cel amintit din valea Mișidului dovedesc persistența ei pe toată durata de existență a culturii. Un fragment de la Sălacea¹⁵ arată prezența ei și în repertoriul Baden.

Existența în peșteri a unor vase „mixte” Coțofeni—Baden, găsirea la un loc în același mormînt a unor vase aparținătoare ambelor culturi documentează grăitor simbioza etnică între cele două populații. De altfel, sincronismul Baden tîrziu — Coțofeni II a fost demonstrat deja, fiind postulată și înaintarea spre est pe valea Crișului Repede a elementelor Baden tîrziu¹⁶.

Semnificația vestigiilor din peșteri

Pentru a nu cădea în culpa presupunerilor hazardate, ne vom mărgini la stricta enunțare a observațiilor concrete făcute în peșteri, privind semnificația descoperirilor.

De la bun început notăm că deoarece vasele principale din mormintele descoperite erau badeniene, atribuim acestora rolul principal în aceste depuneri.

⁶ P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, pl. 23/2, 28/3.

⁷ *Idem*, pl. 17/1—3.

⁸ *Idem*, pl. 32/4, 6, 7.

⁹ J. Pavelčík, în *Symposium...*, p. 385, fig. 4/11, p. 388, fig. 7/10.

¹⁰ P. I. Roman, *op. cit.*, pl. 68/17, diferă orientarea „capului”.

¹¹ P. I. Roman, I. Némethi, *Cultura Baden...*, pl. 36/6, 42/4, 5.

¹² P. I. Roman, *op. cit.*, pl. 106/9, 117/11; I. Al. Aldea, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 99, fig. 7/3, 9/15.

¹³ P. I. Roman, I. Némethi, *Cultura Baden...*, pl. 2/1, 2, 6.

¹⁴ P. I. Roman, *op. cit.*, pl. 28/1.

¹⁵ P. I. Roman, I. Némethi, *op. cit.*, pl. 48/3.

¹⁶ *Idem*, p. 49 și 45.

Studiul antropologic este încă în curs, fiind sigur însă că resturile scheletice aparțin la cel puțin 50 indivizi; ele sînt formate, în special, din resturi craniene, foarte fragmentate.

Un studiu asupra unui lot de maxilare și dinți izolați a dat următoarele vîrste: infans I 22 indivizi, infans II 7 indivizi, juv. 1 individ, adolescent 1 individ¹⁷. Cifrele, deși provizorii, arată cu siguranță că avem de a face cu o necropolă de copii¹⁸. Îngroparea separată a copiilor s-a practicat obișnuit, începînd încă din neoliticul mijlociu¹⁹. Nu trebuie să ne gîndim la epidemii care ar fi secerat concomitent copii deoarece știm că numărul membrilor unei comunități pastorale era prea mic pentru a putea cuprinde un număr atît de mare de copii. Înzmormîntările au avut loc, deci, succesiv, o perioadă mai îndelungată. De asemenea, putem exclude și canibalismul ca răspunzător pentru depunerile din peșteri. Au fost găsite dovezi sigure pentru antropofagia din comuna primitivă chiar în unele peșteri²⁰, dar ea putea avea loc doar incidental, avînd cauze rituale. În cazul nostru numărul mare al indivizilor exclude și această presupunere, precum și atribuirea lor unor sacrificii umane.

Trebuie să precizăm că în peșteri nu au fost aduse trupuri sau părți de corp, ci numai resturi scheletice deja dezmembrate, desigur din morminte aflate undeva în afara peșterii. Acest lucru ni-l dovedesc atît inventarul osteologic din întreaga peșteră, cît și, în special, situația găsită în cele două morminte aflate în situ.

Aflarea unor cranii înzmormîntate separat de corp este, de asemenea, un lucru cunoscut; cităm cazuri chiar dintr-o zonă apropiată, aparținînd tot culturii Baden²¹, obiceiul fiind, de altfel, mai vechi²². El se datorează unor credințe legate de cultul mortului, în cadrul unor ceremonialuri avînd loc *reînhumări*, ale căror dovezi le-am găsit și în peșteri.

Pentru puțurile descoperite în apropierea mormîntului A din peștera Igrîța cunoaștem analogii din peșterile din munții Bükk, în săli folosite deja de neolitici ca sanctuare, locuri de prezentare a ofrandelor. Se presupune că în ele se fixau mici vase cu fund rotund²³, ceașca nr. 15 ar fi o dovadă în acest sens. În unele peșteri s-au găsit numeroase astfel de puțuri și dacă în cazul unora se presupunea că ele au servit pentru fixarea unor stîlpi susținători de locuințe suspendate, sau de paravane contra apei de percolație, pentru majoritatea celorlalte cercetătorii nu au putut da o explicație satisfăcătoare (de pildă, într-o singură sală au fost găsite 177 puțuri asemănătoare²⁴). Credem că acestea serveau tot la practici cultice, în

¹⁷ Șt. Lillin, *Studiu asupra resturilor maxilodentare din necropola de copii din peștera Igrîța*, manuscris la redacția *Nymphaea*, Oradea.

¹⁸ În cazul în care se va dovedi că materialul șnurat amintit a ajuns în peșteră odată cu cele Baden—Coțofeni, deci, aparțin și ele de morminte, atunci aportul acestora la înzmormîntări trebuie să fi fost însemnat, avîndu-se în vedere că în această perioadă cimitire separate și cu un număr mare de copii sînt caracteristice pentru teritoriile central-europene, de unde au sosit și aceste grupe cu ceramică șnurată.

¹⁹ W. Wolski, D. Nicolăescu-Plopșor, în *Buridava*, I, 1972, p. 260, 261; idem, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 92—94.

²⁰ A. Saád, în *ArchÉrt*, 1929, p. 238—247, 375; N. Kalicz, I. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der grossen ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, p. 83, nr. 17.

²¹ I. Némethi, în *SCIVA*, 30, 4, 1979, p. 532, nr. 3, cît și informații personale.

²² Pentru antropofagie, cultul craniului, vezi și trecerea în revistă la M. Bleahu, *Om și peștera*, București, 1978, p. 152—154.

²³ N. Kalicz, *Agyag istenek*, Budapesta, 1970, p. 27, fig. 19.

²⁴ J. Korek, în *FolArch*, X, 1958, p. 17.

unele din ele fiind găsite cenușă și cărbuni (ca și în cazul peșterii Igrîța), precum și fragmente ceramice.

Depunerile de vase (ca cea a ămforei din peștera Izbîndiș și, probabil, și a unora din Igrîța) aveau și ele un rol deosebit, în cadrul unor ceremonii magico-religioase, ce se vor perpetua în continuare, în epocile următoare ale preistoriei²⁵.

Efectuarea analizei antropologice asupra resturilor scheletice va oferi, probabil, noi amănunte asupra ritualurilor, finalizate cu depunerile din peșteri.

IOAN EMÖDI

FUNDE DER COȚOFENI- UND BADENKULTUR AUS IGRÎȚA- UND IZBÎNDIȘHÖHLE

(Zusammenfassung)

Die vorgezeigten Funde gehören zu den Baden- und Coțofenikultur. Sie be- weisen das Zusammenleben beider Volksgruppe.

Die Gegenstände Nr. 10—14 bilden das Inventar eines Grabens, die Gegen- stände Nr. 33—40 eines anderen und die beiden wurden *in situ* gefunden. Der Grossteil der anderen Funde stammen von zerstörten Gräbern.

In den Höhlen wurden auch Bruchstücke von Dutzenden Kinderschädeln ge- funden, und wenige Skelettreste. Diese Funde könnten möglicherweise als kultische Wiederbegräbnisse betrachtet werden.

Ebenda wurden auch einige Gefässfragmente mitteleuropäischer Schnurkera- mik gefunden. Diese wurden wahrscheinlich auch mit der Gelegenheit der erwähn- ten Begräbnisse in die Höhlen gekommen.

²⁵ Este interesant de observat că noile depuneri vor avea loc exact în aceleași colțuri ale peșterii, cu toate că pe lângă diferența cronologică considerabilă dintre ele este exclusă și posibilitatea transmiterii directe a unor tradiții privind folo- sirea și topografia acestor peșteri.

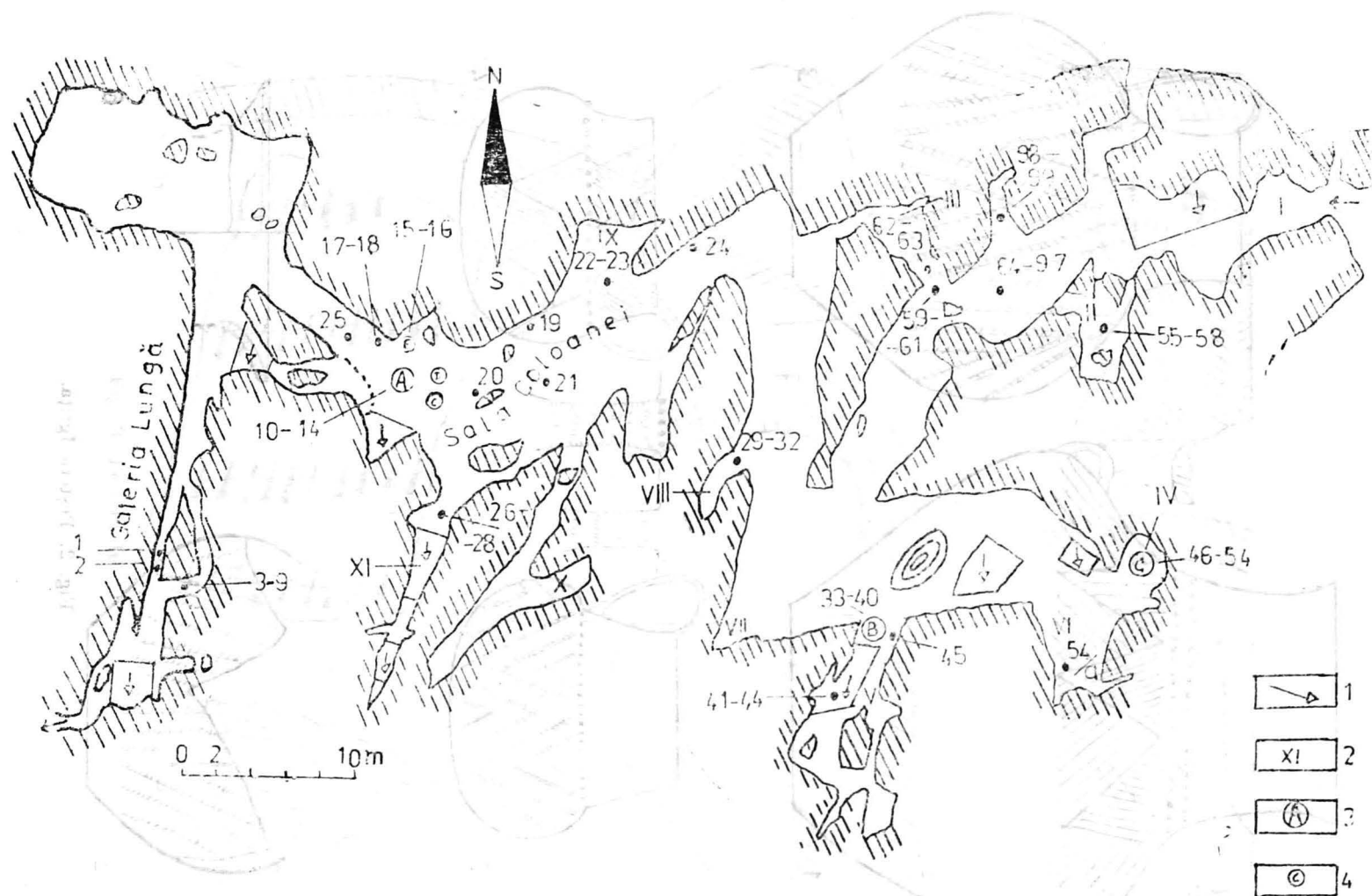

Fig. 1. Harta peșterii Igrița. Legendă: 1. casete, gropi; 2. galerii; 3. morminte; 4. puțuri cultice.

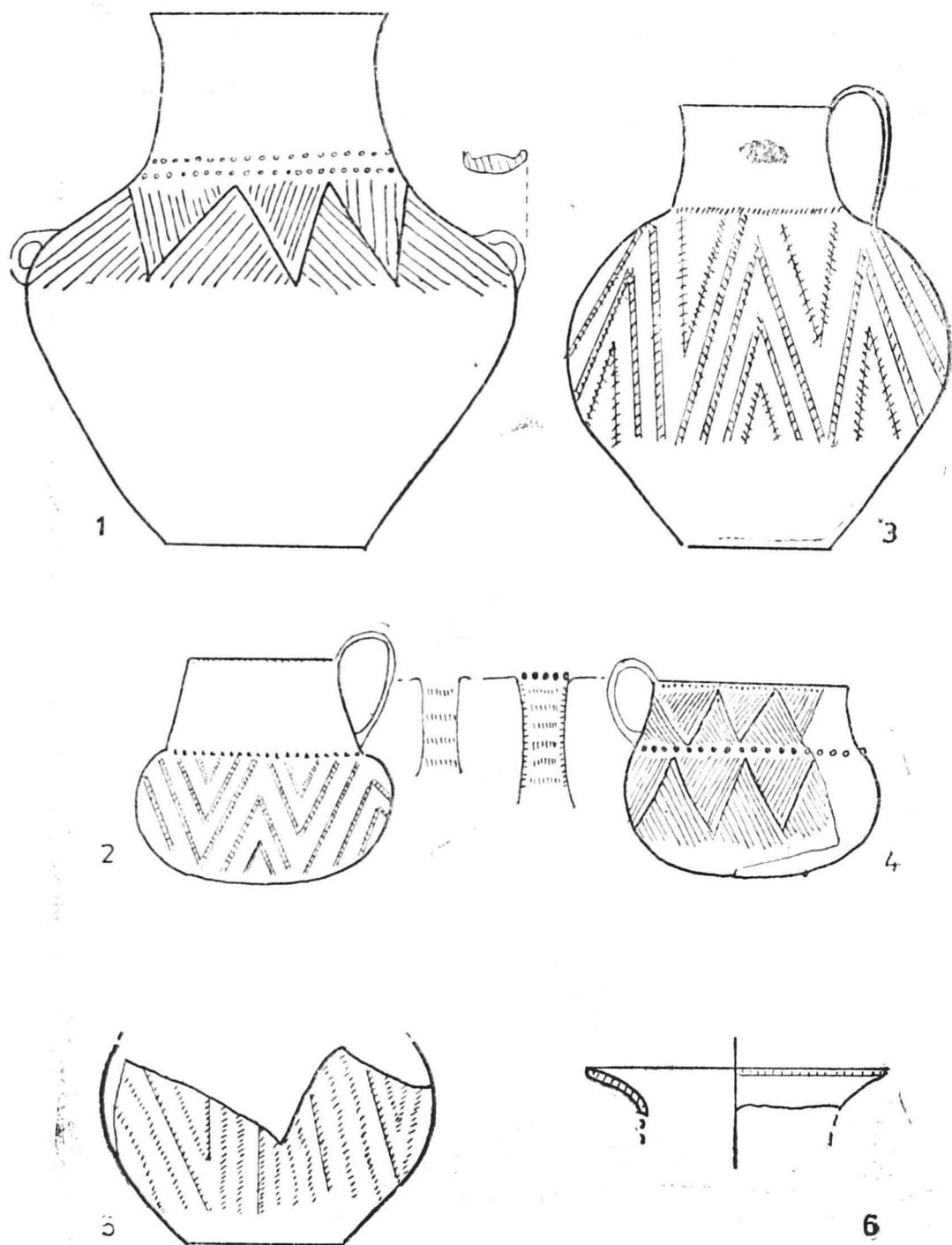

Fig. 2. Peștera Igrîța.

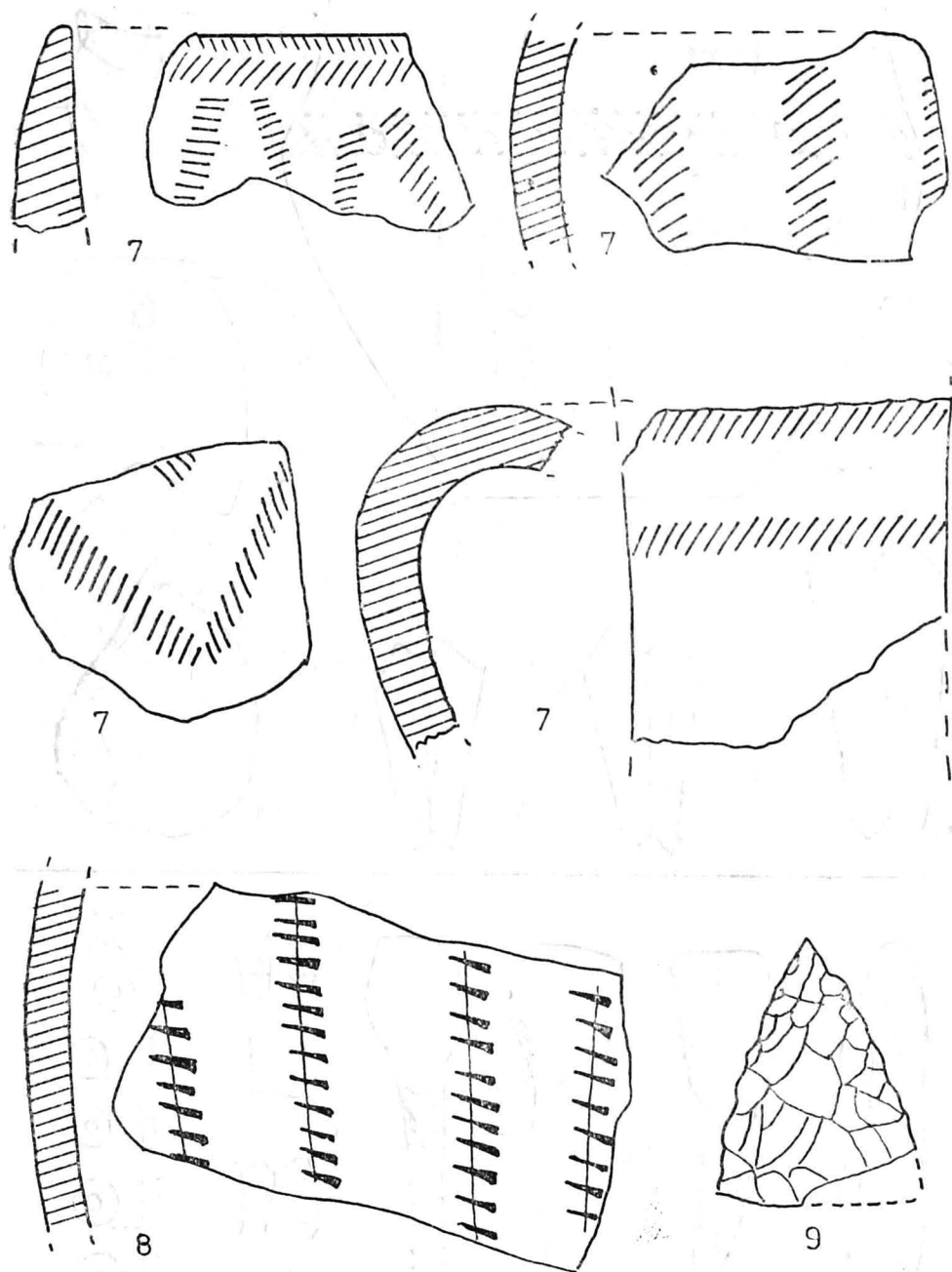

Fig. 3. Peștera Igrița.

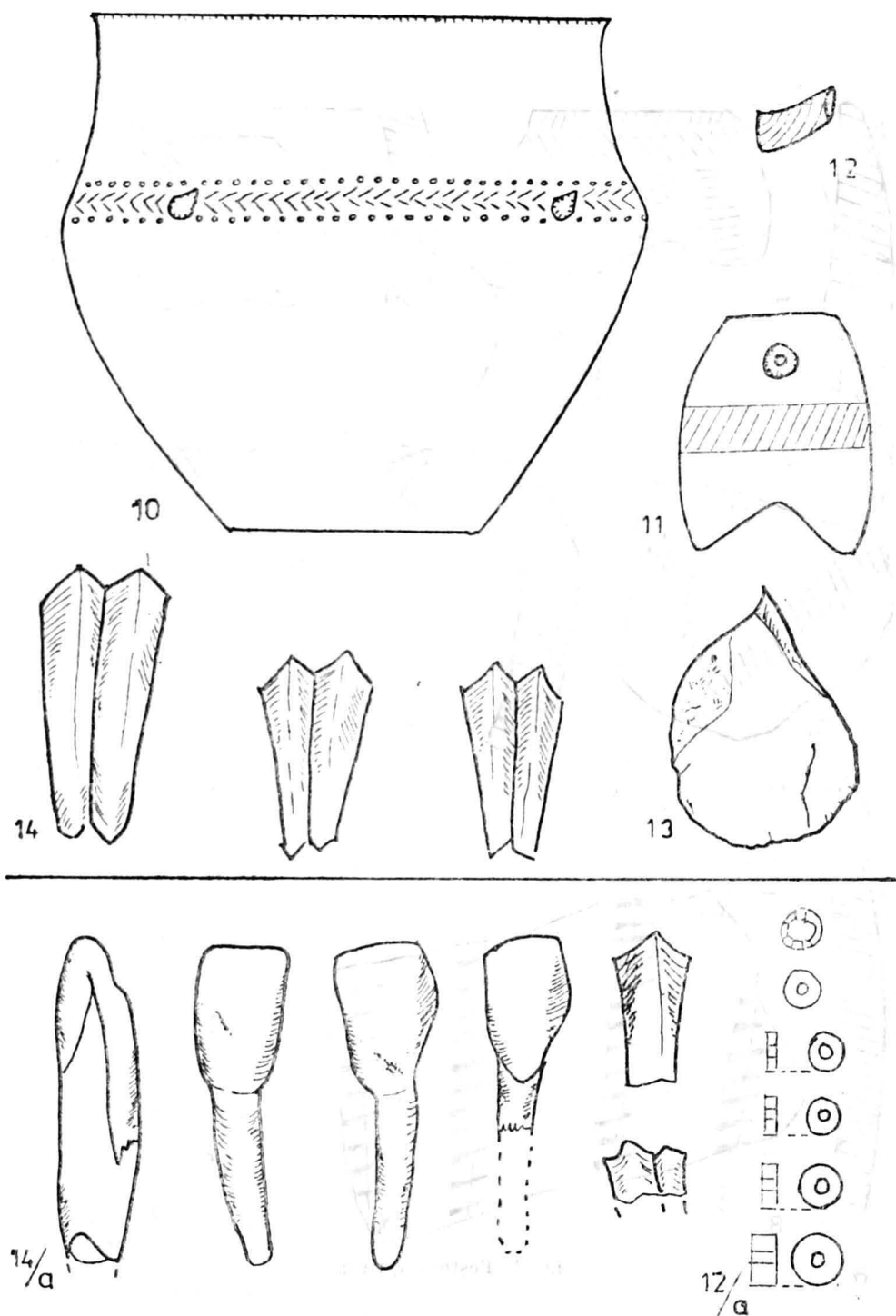

Fig. 4. Peștera Igrița. Mormintul A.

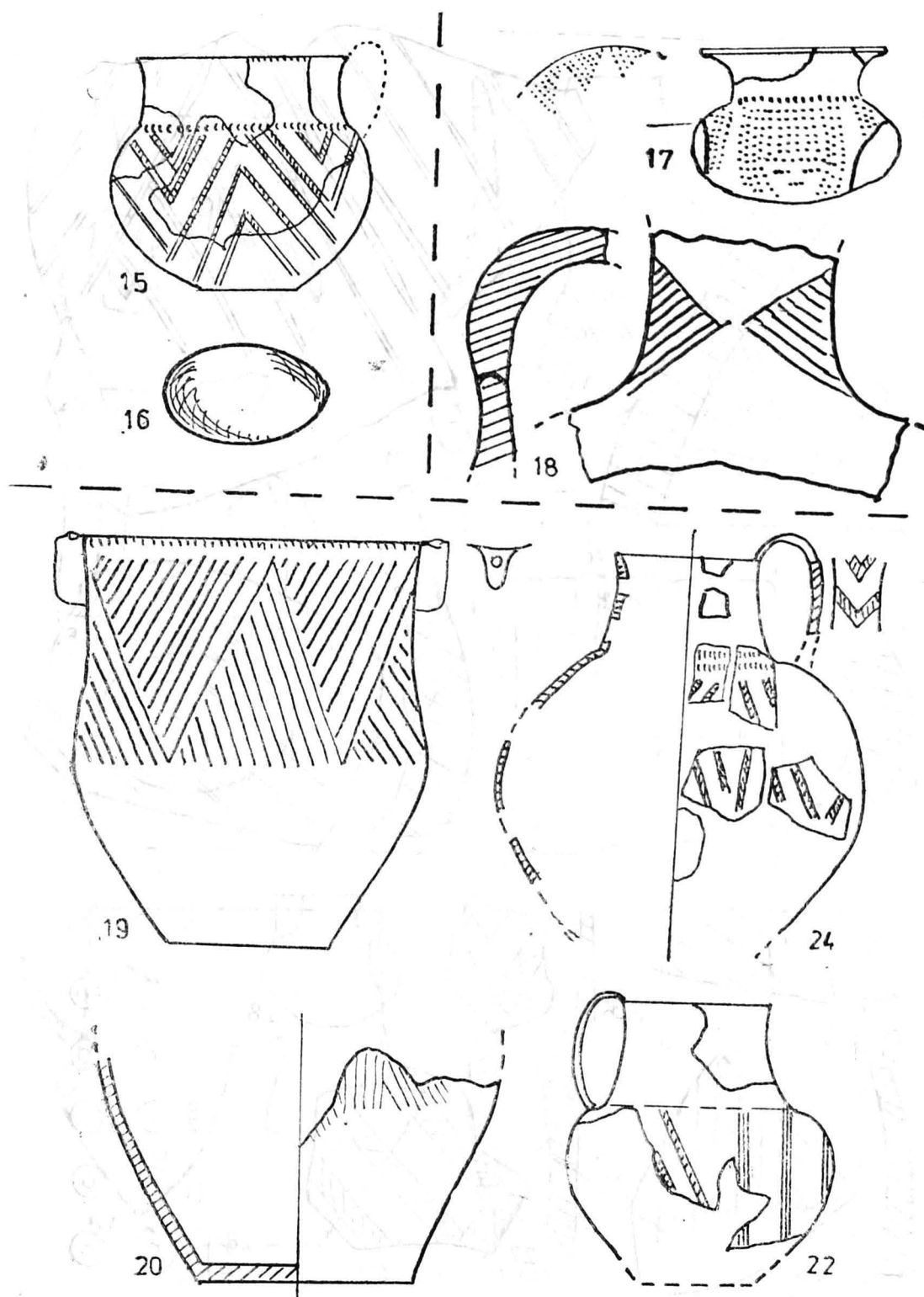

Fig. 5. Peștera Igrița.

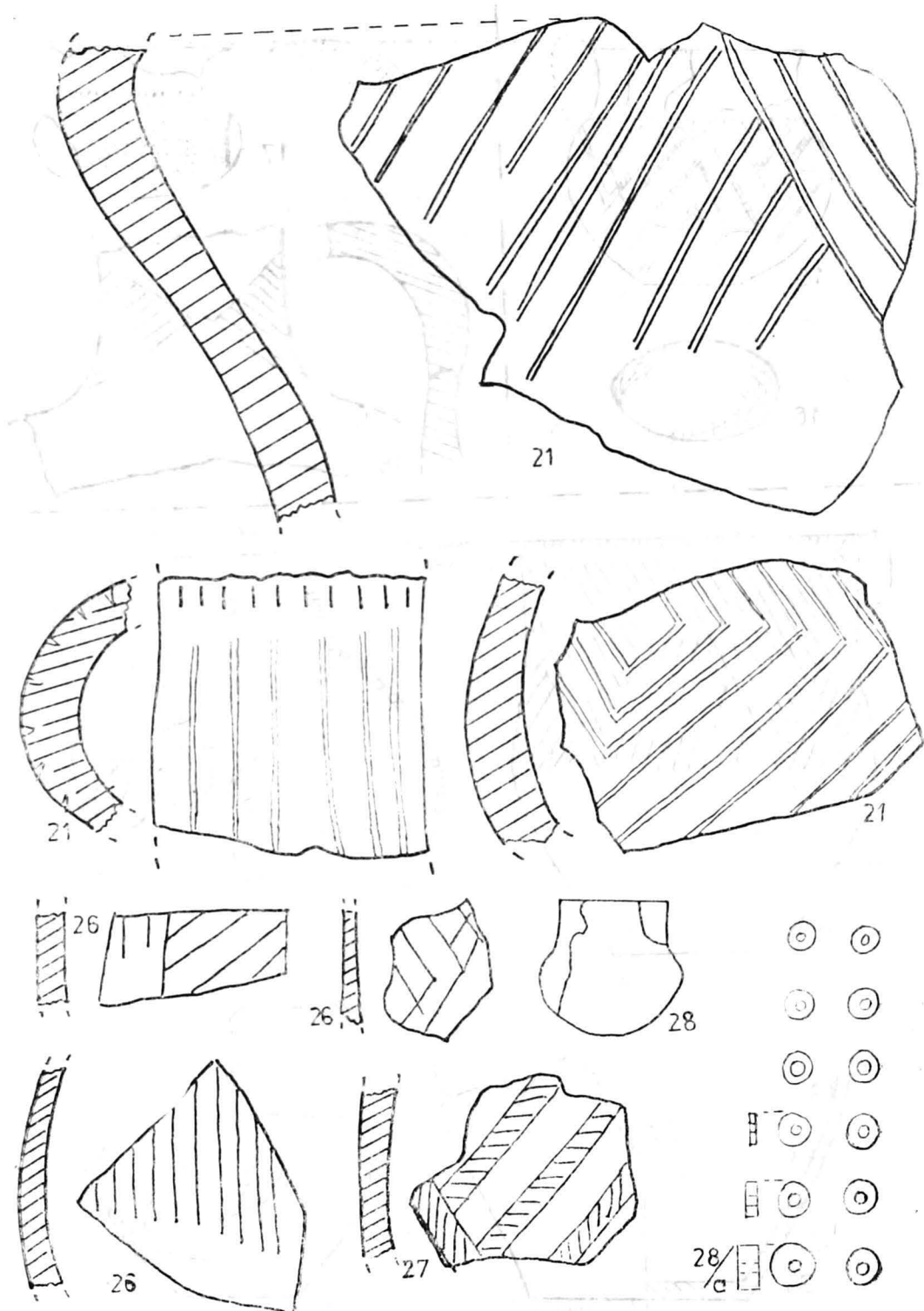

Fig. 6. Peștera Igrița.

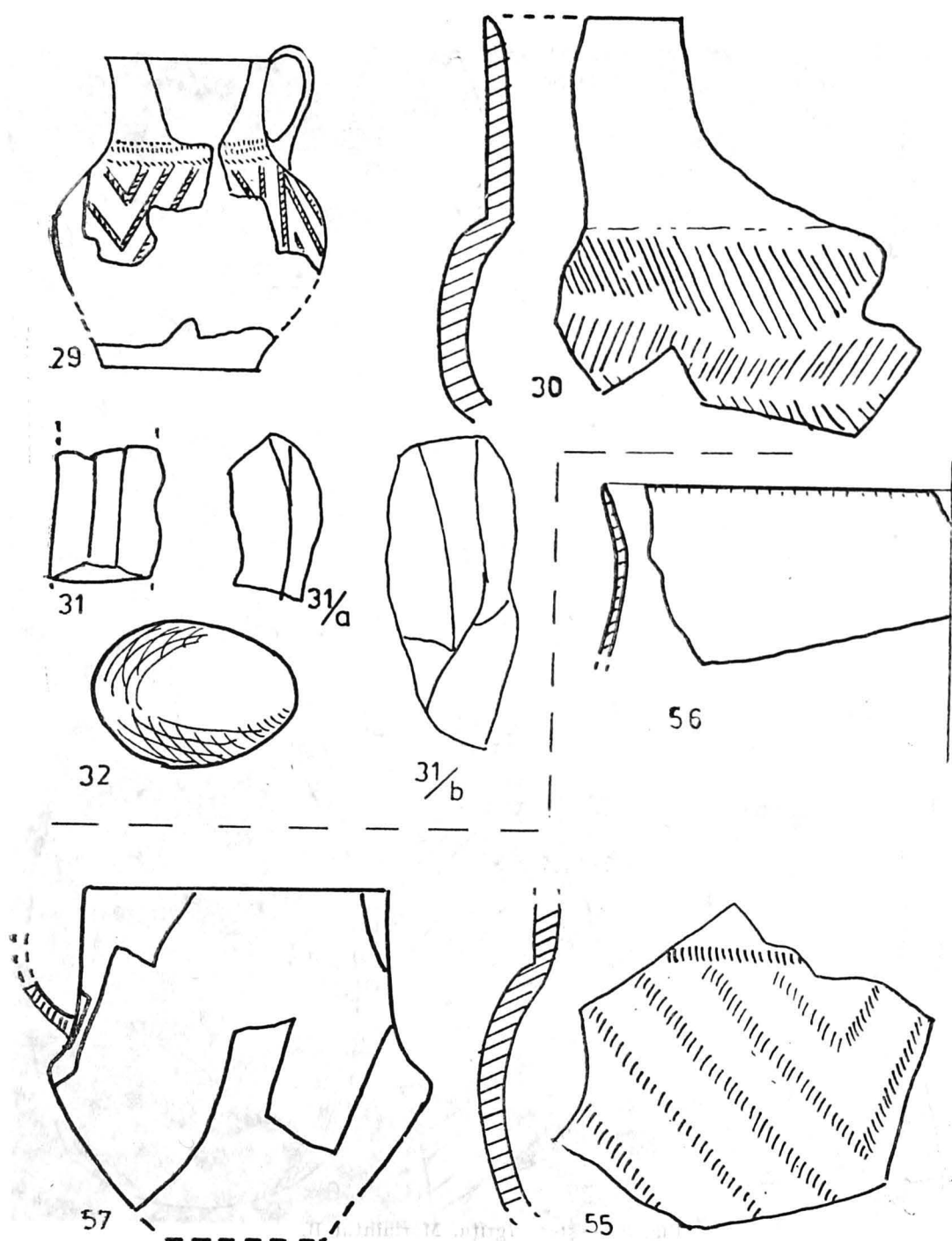

Fig. 7. Peștera Igrița.

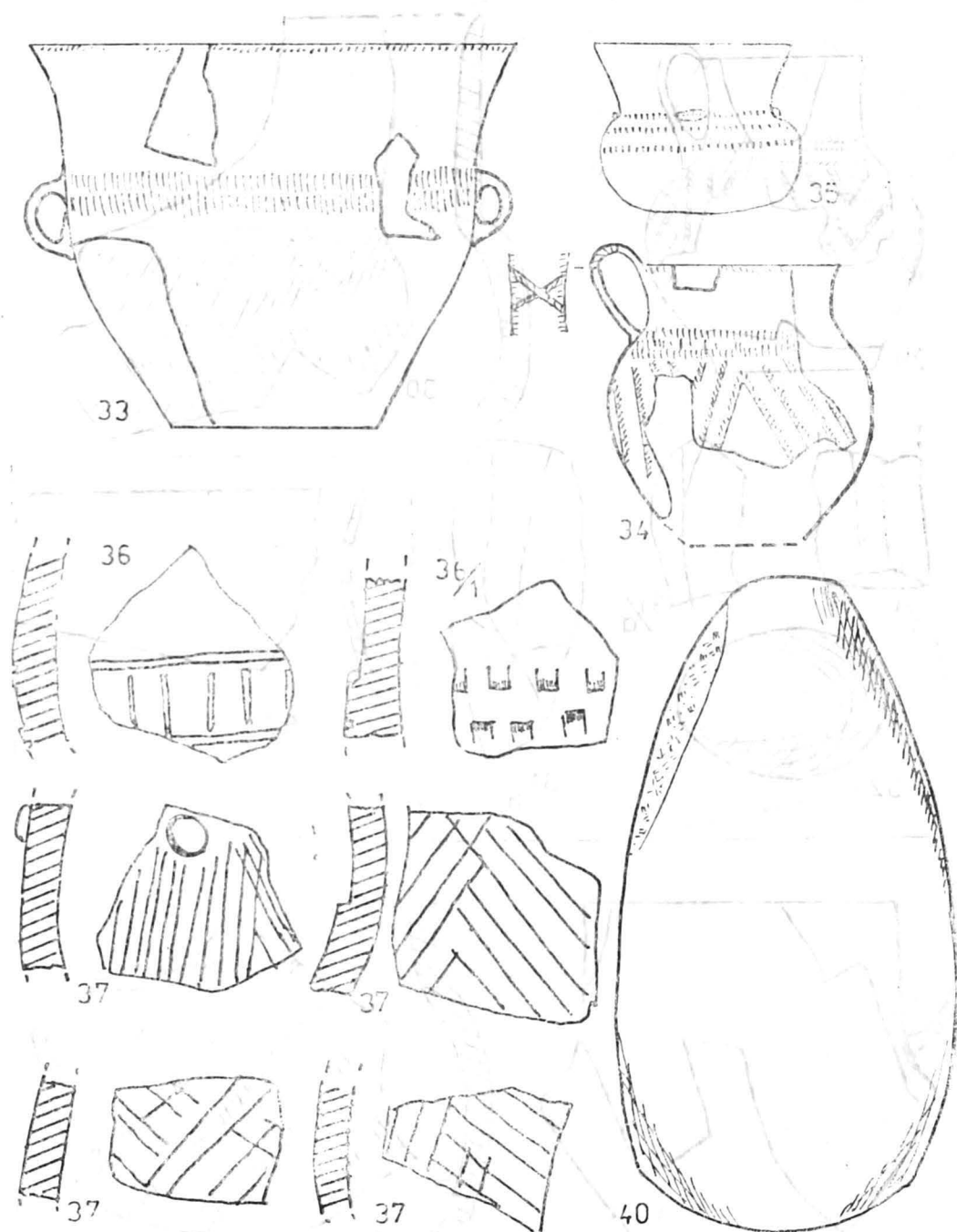

Fig. 8. Peștera Igrița. Mormîntul B.

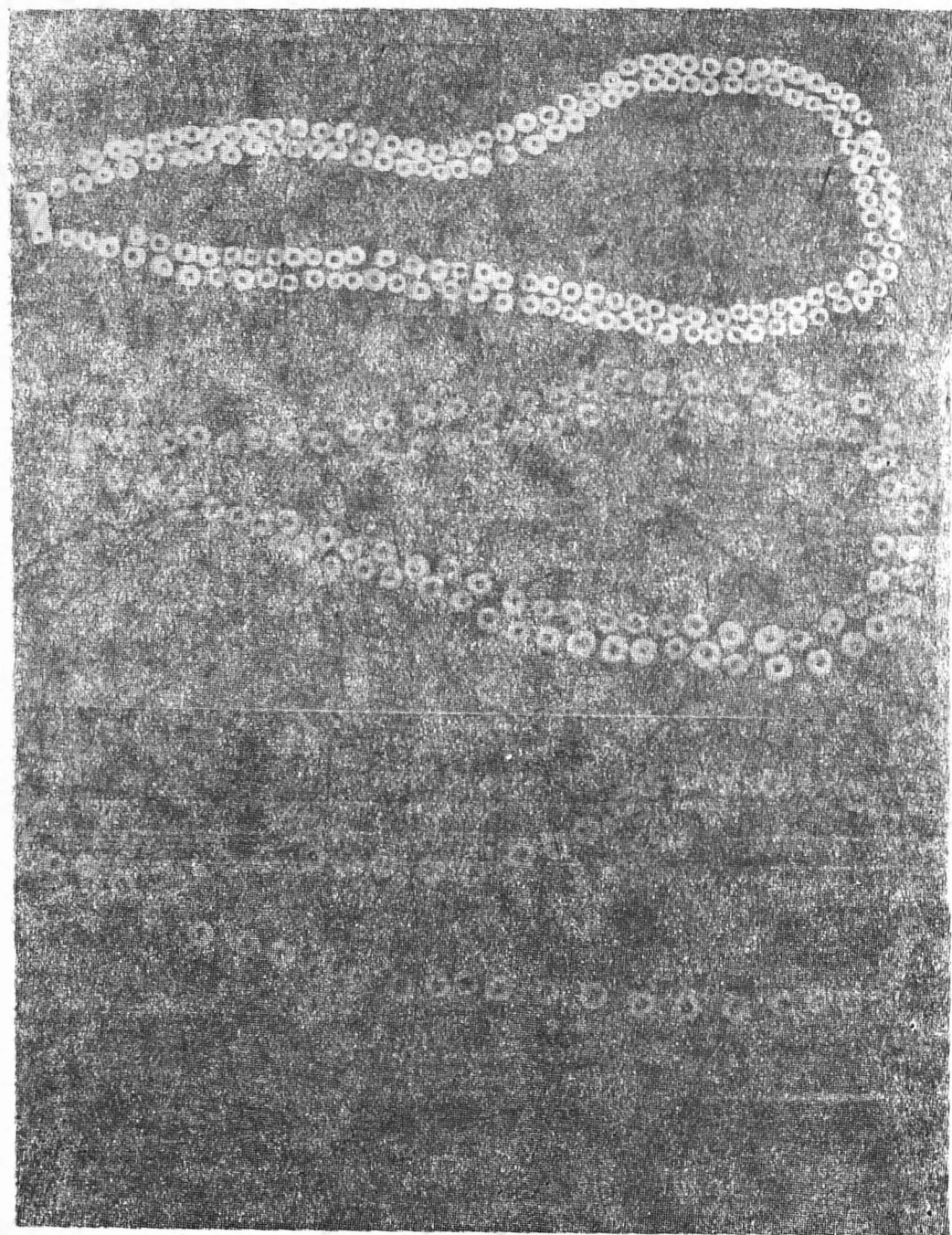

Fig. 9. Peștera Igrița. Măgele din mormîntul B.

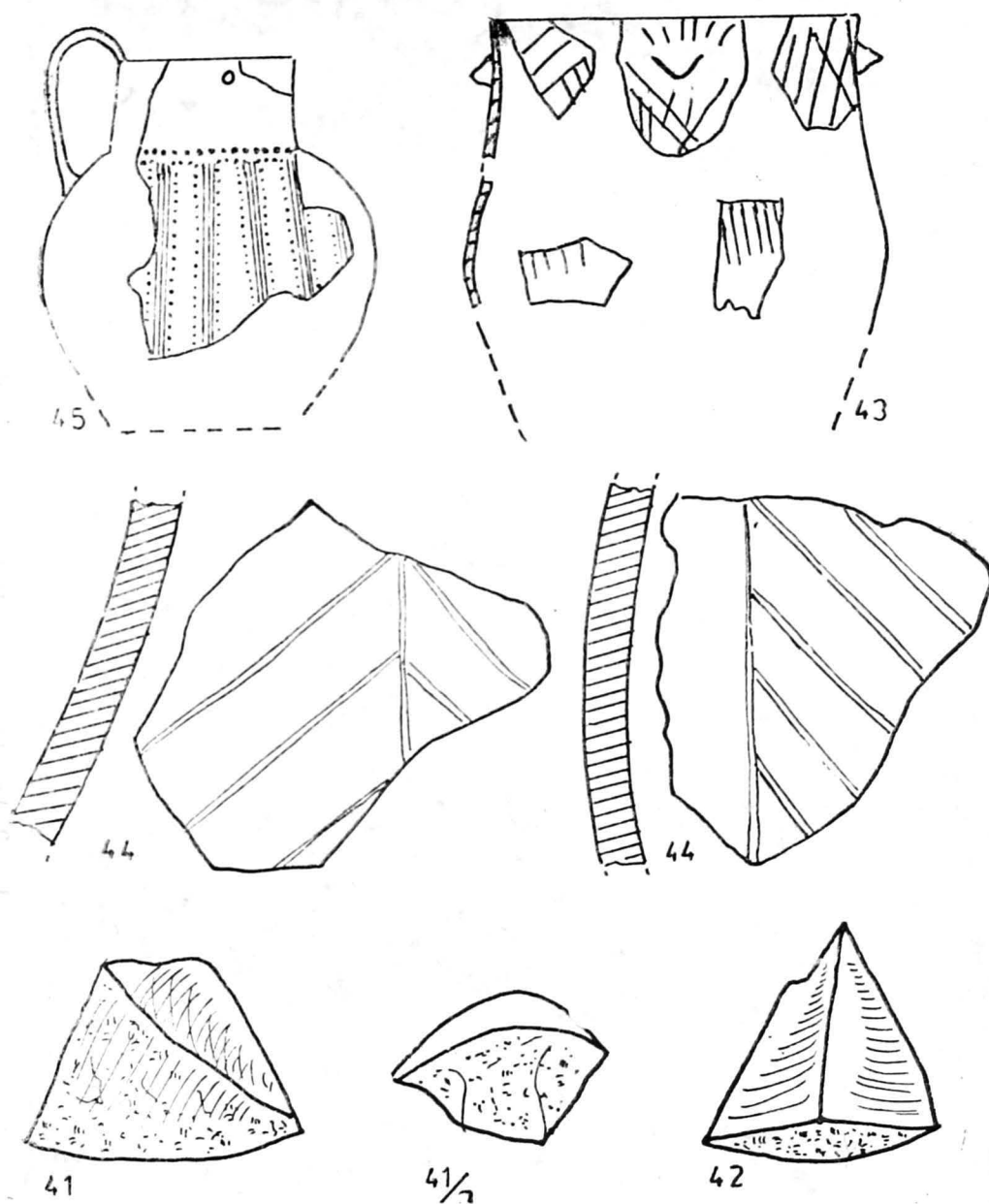

Fig. 10. Peștera Igrița.

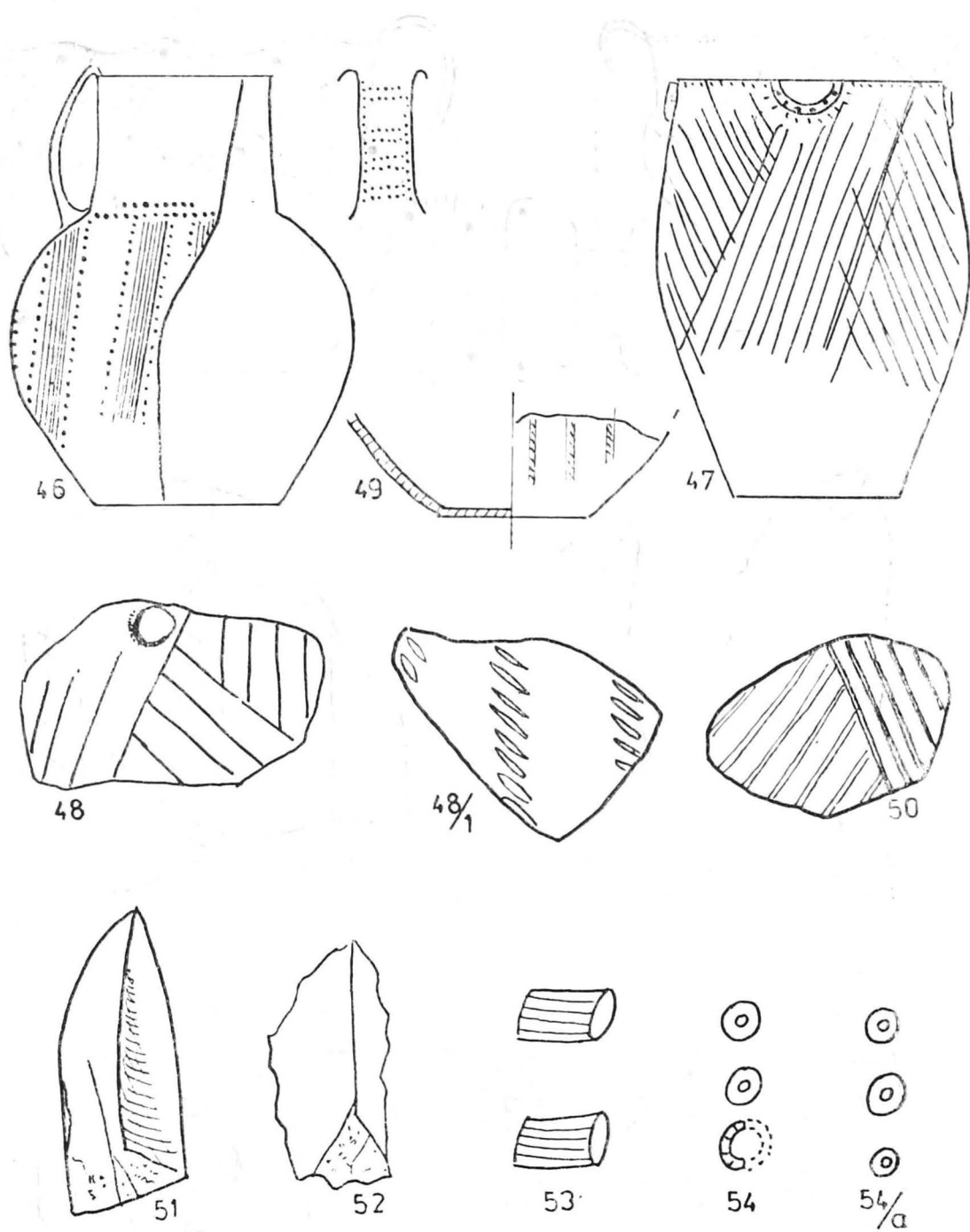

Fig. 11. Peștera Igrița. Mormintul C.

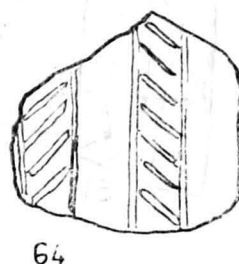
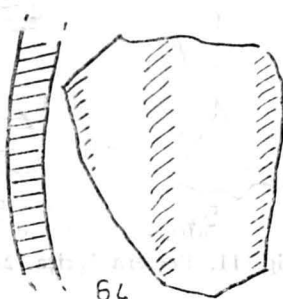
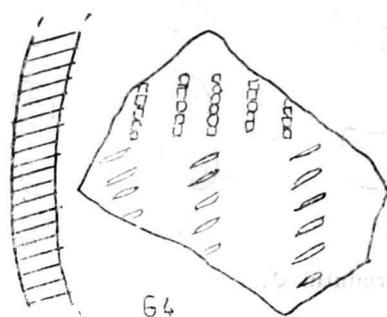
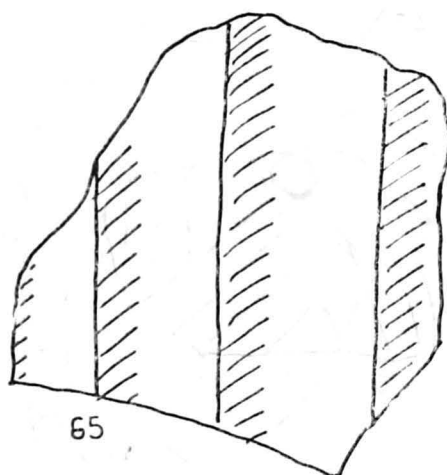
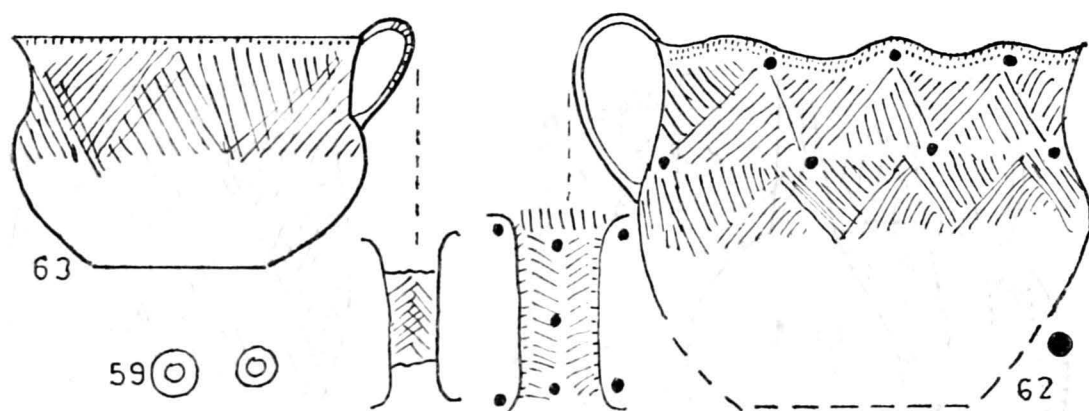

Fig. 12. Peștera Igrița.

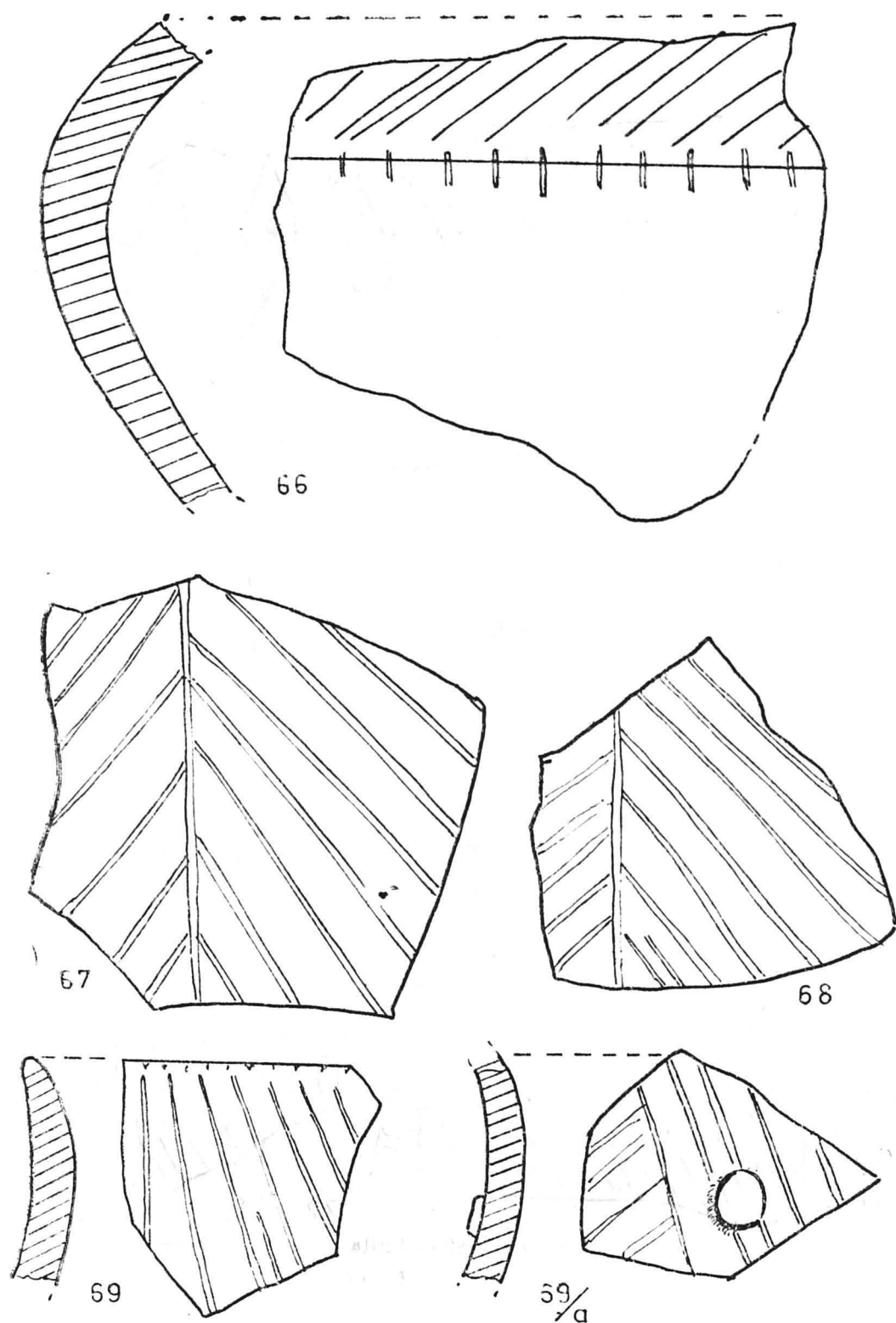

Fig. 13. Peștera Igrița.

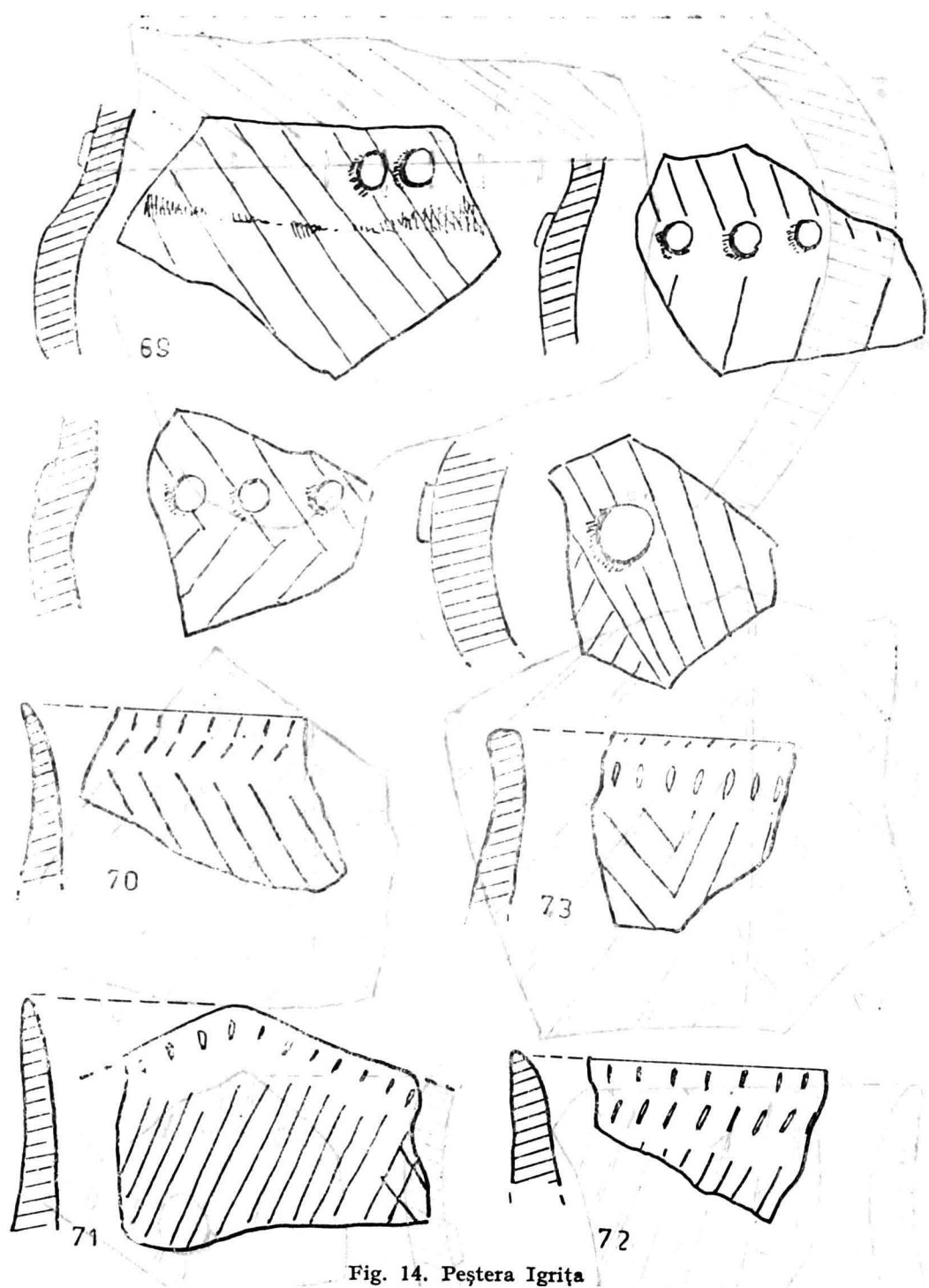

Fig. 14. Peștera Igrîța

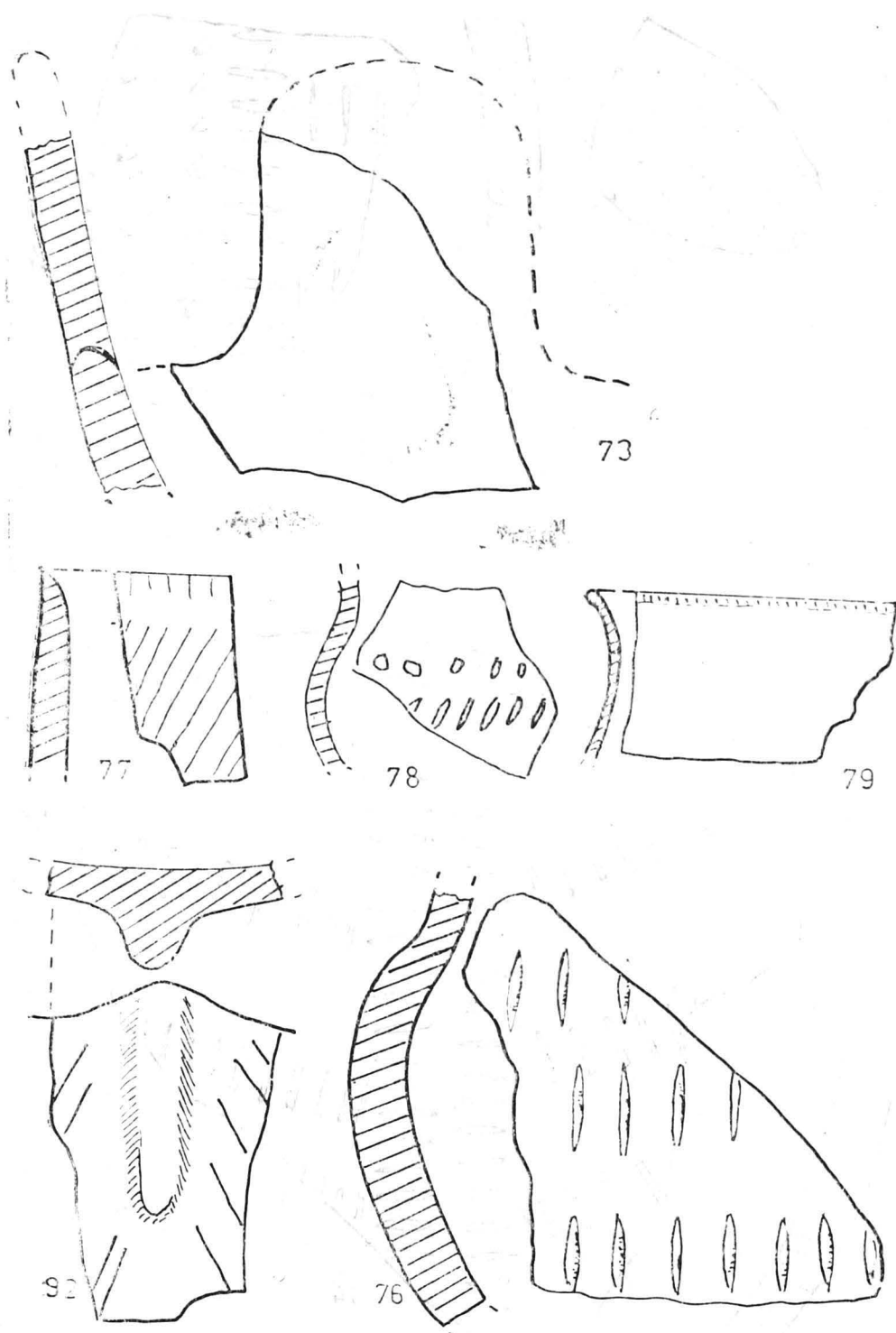

Fig. 15. Peștera Igrița.

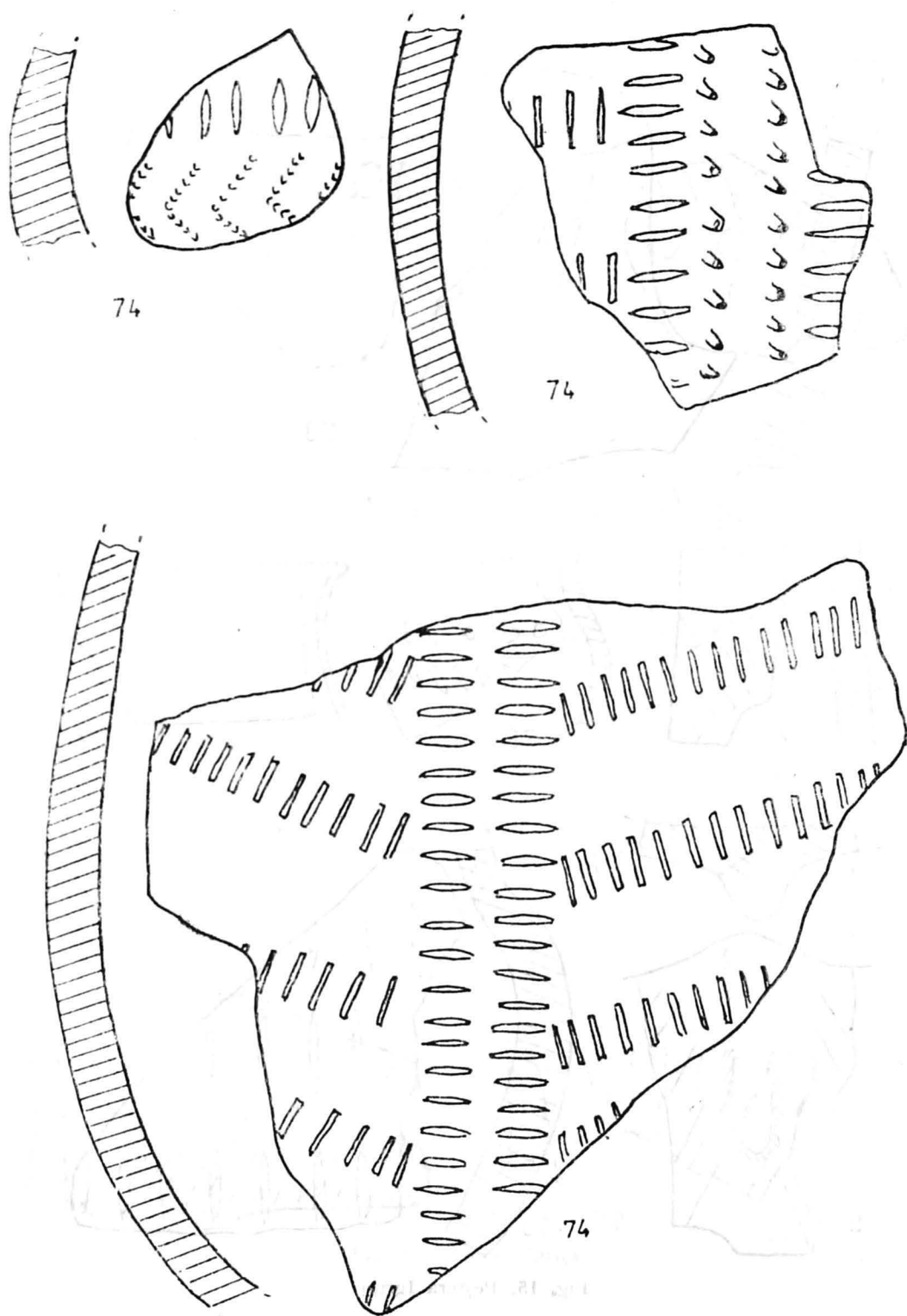

Fig. 16. Peștera Igrița.

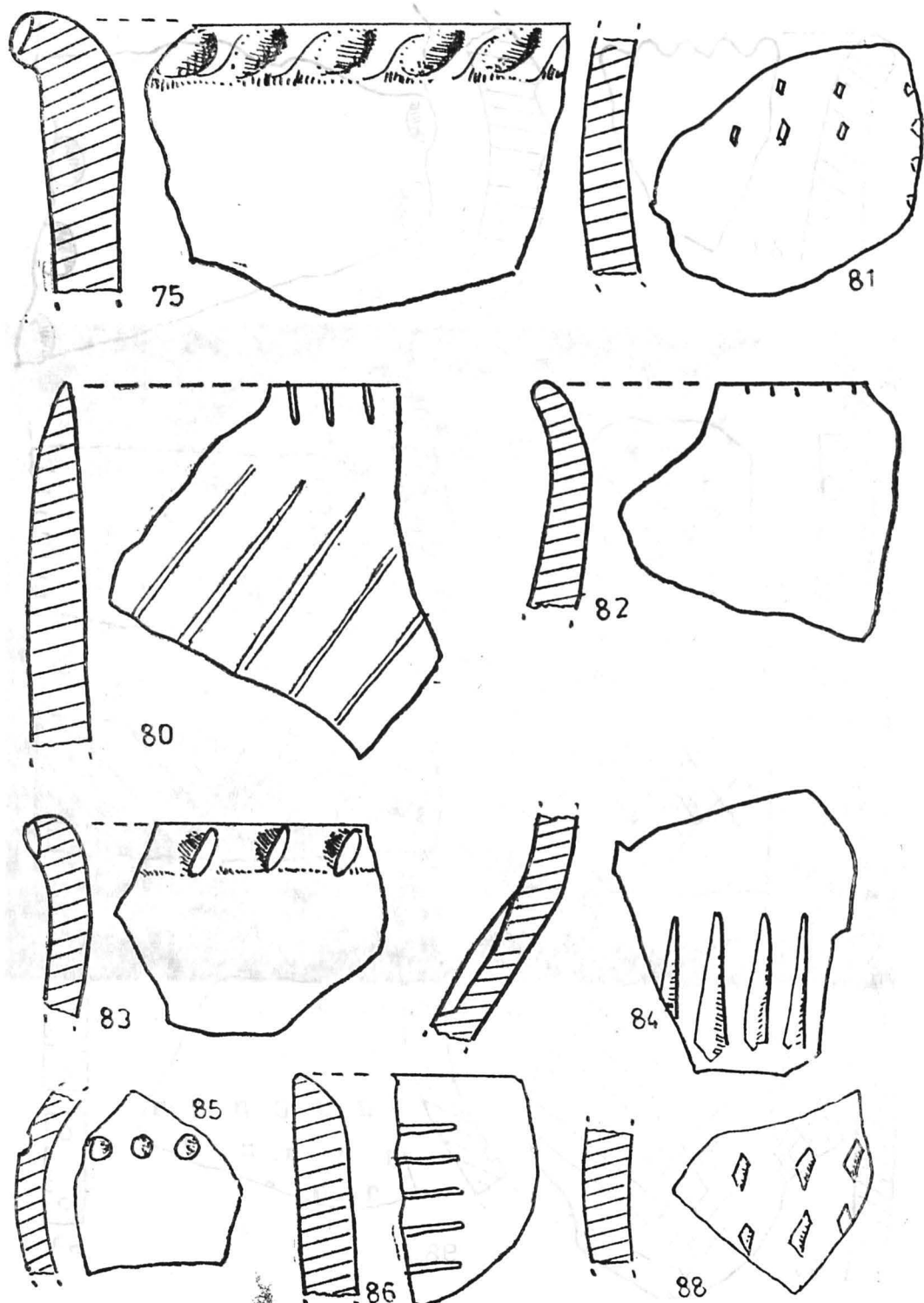

Fig. 17. Peștera Igrița.

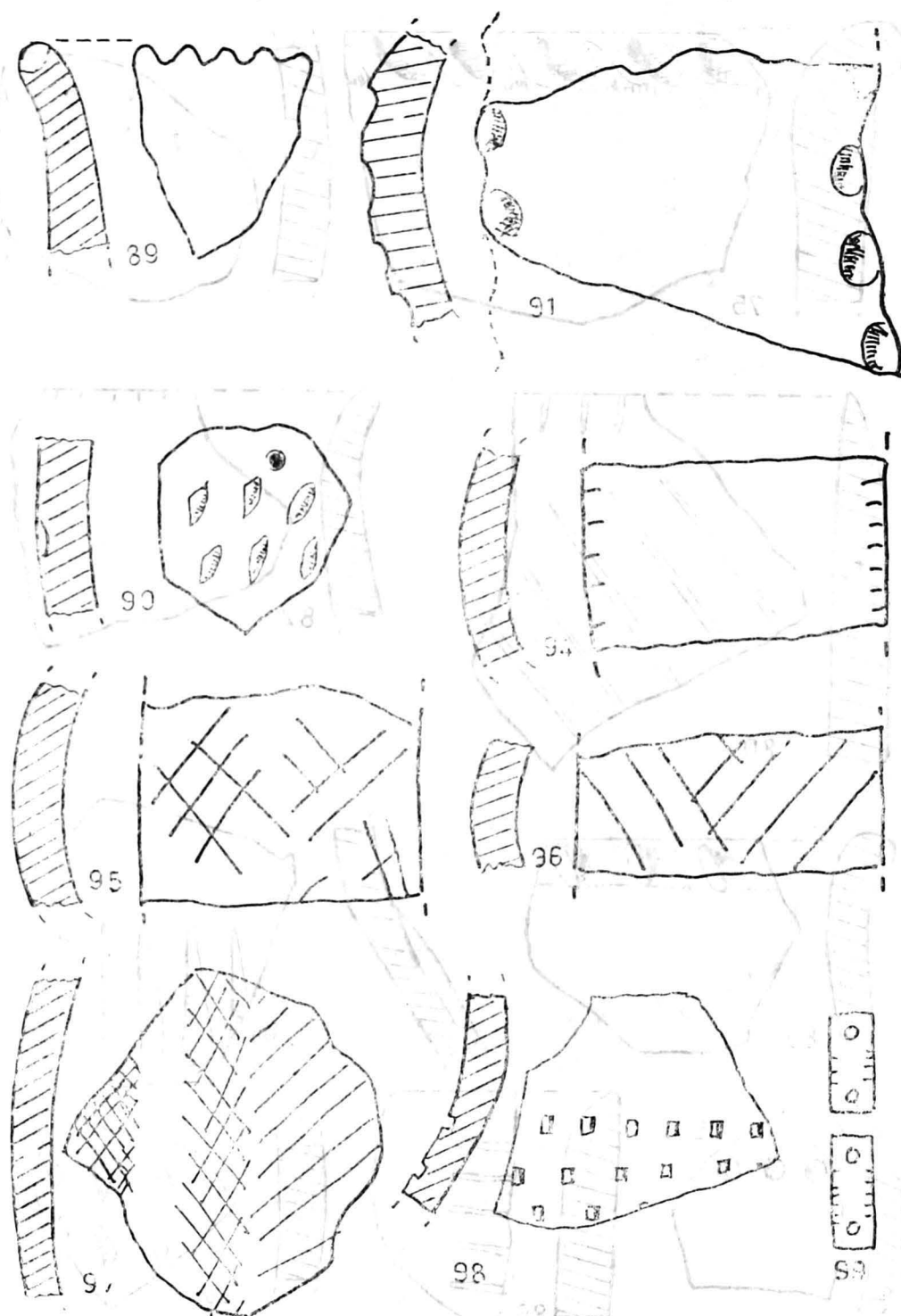

Fig. 18. Peștera Igrița.

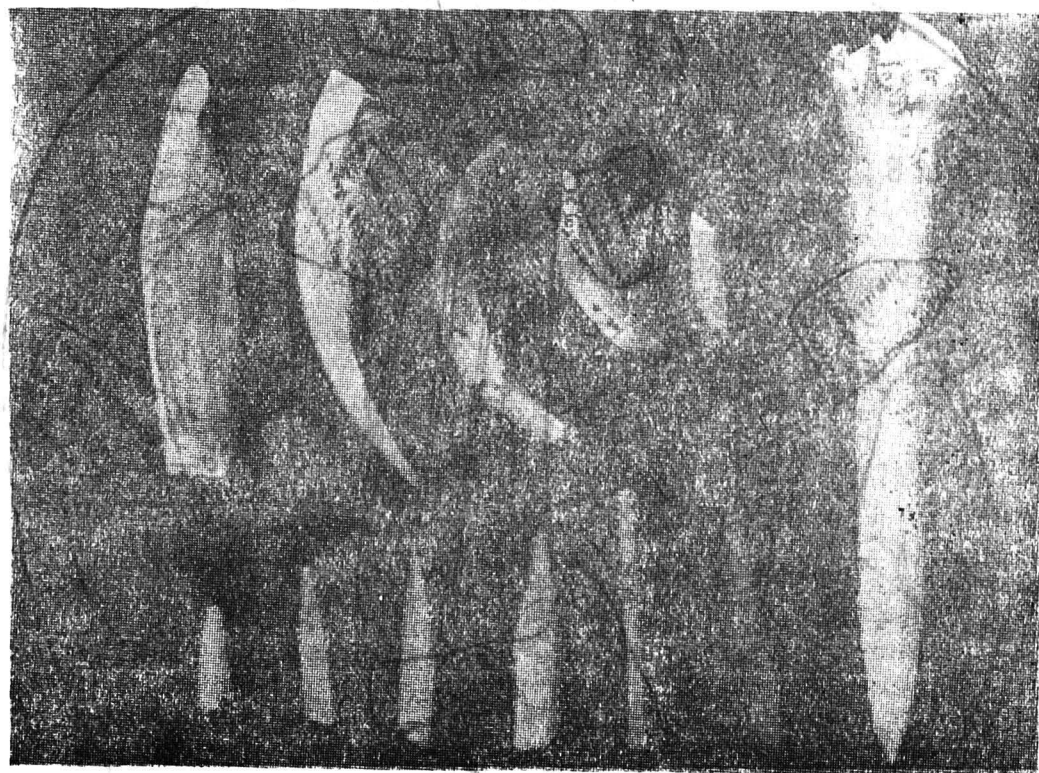

Fig. 19. Peștera Igrîța. Obiecte de os.

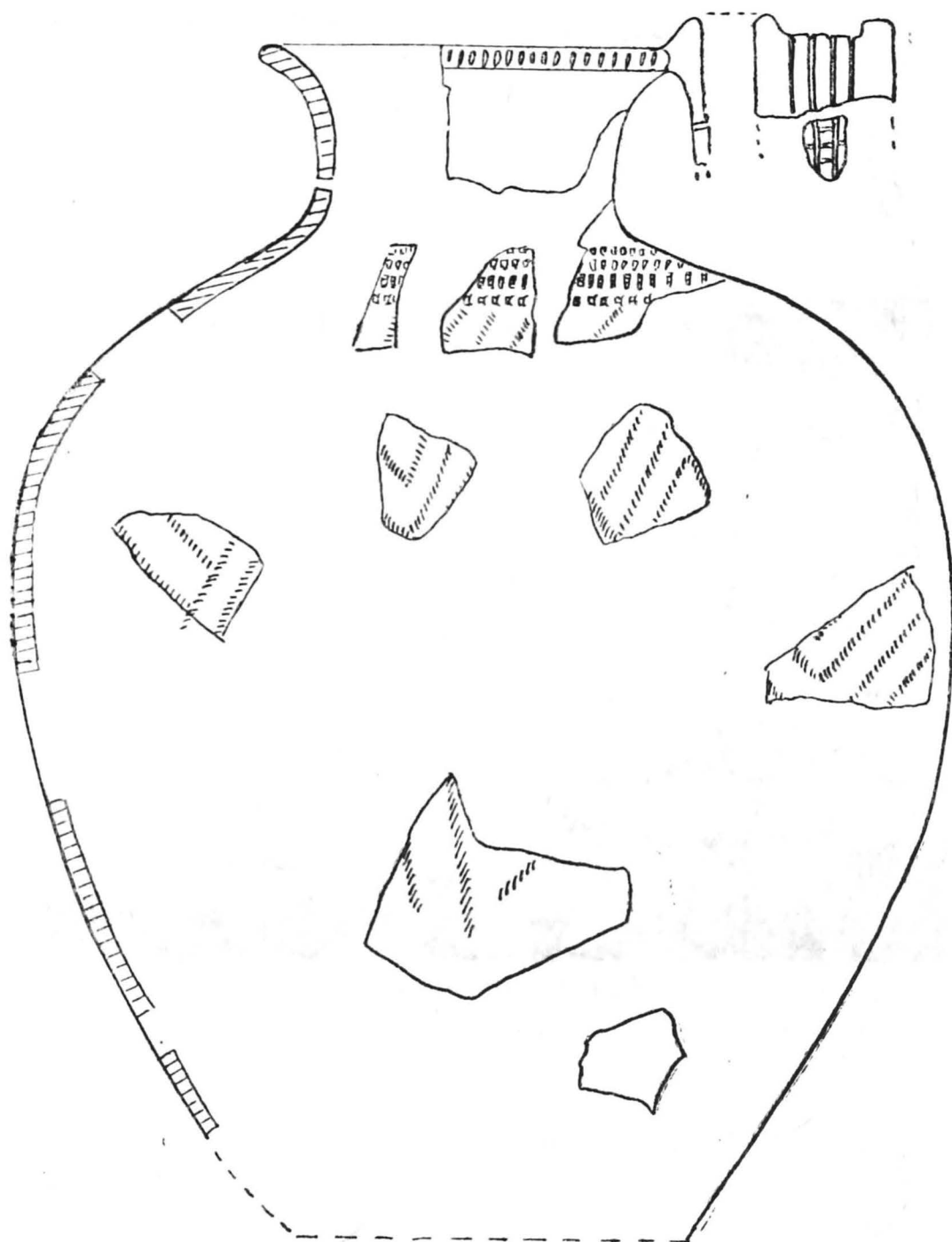

Fig. 20. Amforă din peștera Izbindiș.

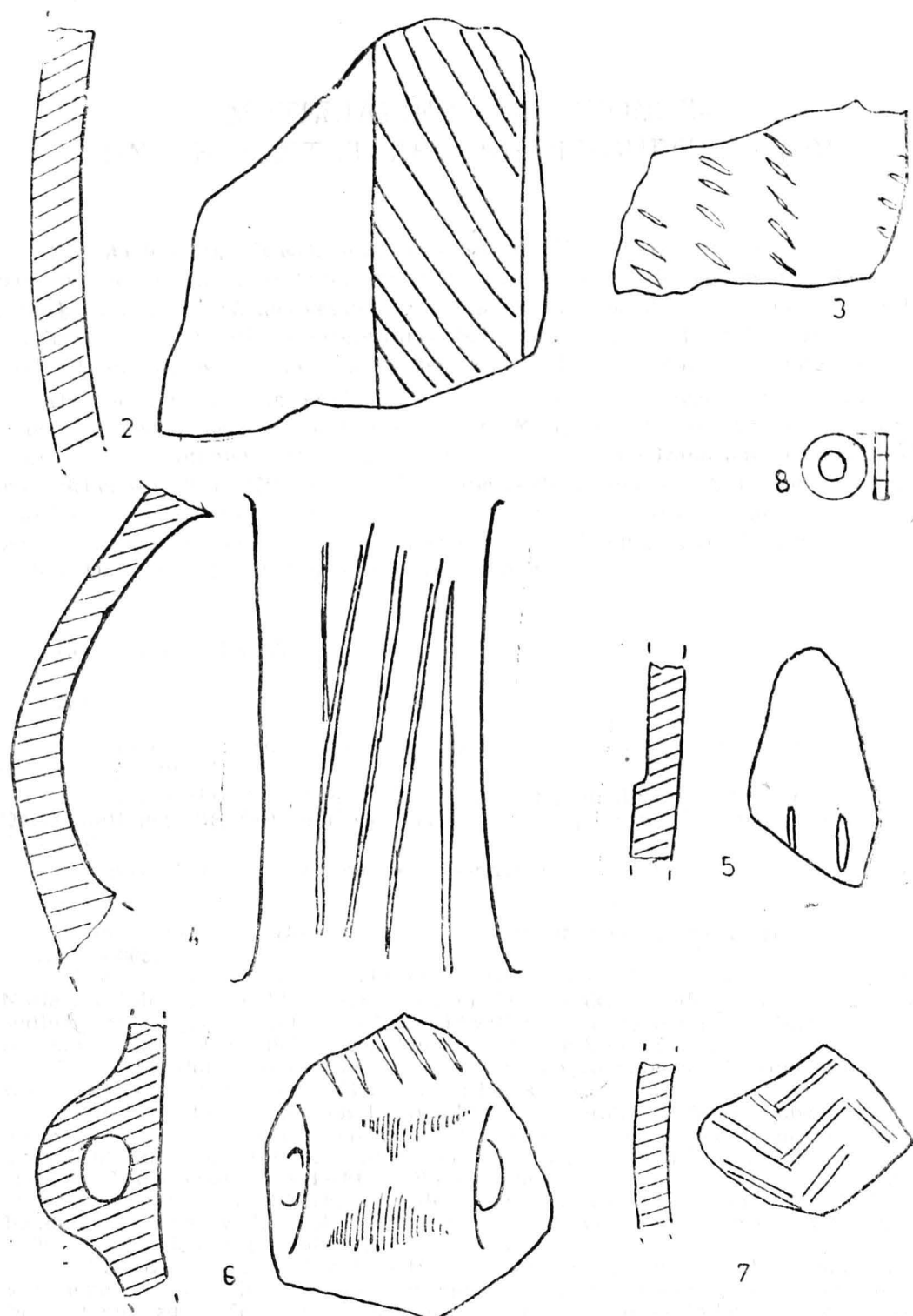

Fig. 21. Fragmente ceramice din peștera Izbindiș.

MATERIALIEN ZUR BRONZE- UND HALLSTATTZEIT SIEBENBÜRGENS (II)*

Die Wietenberg-Niederlassung von Noşlac (Kr. Alba)¹. Durch Liebenswürdigkeit des Herrn Abteilungsleiter Ion Mitrofan (Museum für Geschichte Siebenbürgens) konnte der Verf. das gesamte Material durchsehen und die Wietenberg-Scherben herausnehmen². Die bronzezeitliche Schicht wurde durch spätere Besiedlungen zerstört³, so daß wir heute mit keinem geschlossenen Komplex rechnen können⁴.

Die Spiralverzierung (Taf. X/3—6) erscheint selten, während die Merkmale einer späteren Phase (Mäanderverzierung, Knubben, Tasse mit hochgezogenem Henkel, Vogelprotome) viel häufiger vertreten sind. Die Importen, und zwar Otomani-Scherben (Taf. X/1 — mit Wietenberg-Elementen —, 2, 11) und besonders eine Tasse der spätbronzezeitlichen Kulturerscheinungen aus der ungarischen Tiefebene (Taf. X/9) weisen nicht nur auf westliche Beziehungen, sondern auch auf eine spätere Datierung der Wietenberg-Niederlassung von Noşlac hin.

Beschreibung des Materials

Taf. I.

1. Brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt, fast fein, mit Sand gemagert; polierter Überzug (P 31640).

2. Ziegelrot-rötlicher Ton (infolge eines Sekundärbrandes?); gleichmäßig im Querschnitt gefärbt; fast fein, sandgemagert; der polierte Überzug ist abgeblättert (P 31636).

3. Schwärzlich-brauner Ton, fein, sandgemagert; polierter Überzug (P 31563).

* *Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (I)*, ActaMN, 18, 1981, 357—365.

¹ Die vor- und frühgeschichtliche Niederlassung liegt nicht weit vom Dorfe Noşlac, auf der „Şumughi“ genannten Flur. Der Punkt befindet sich ungefähr 5 km. südlich von Noşlac, ungefähr 8 km. südöstlich vom Zentrum der Stadt Ocna Mu-reş und 0,5 km. nordöstlich, gegenüber dem Weiler Vama Seacă.

² Für die Publikationserlaubnis und für den Zugang zur Dokumentation sind wir Herrn Abteilungsleiter I. Mitrofan zu Dank verpflichtet.

³ Die 1963, 1964—1966 von I. Mitrofan durchgeführten Ausgrabungen brachten die Spuren der bekannten, doch unveröffentlichten, dakisch-römischen Siedlung ans Tageslicht, die teilweise eine ausgebreitere, nicht gänzlich untersuchte, bronzezeitliche Niederlassung bedeckten. Wenige, aber mit charakteristischen Coţofeni-Ornamenten verzierte Scherben wurden ohne nähere Fundangaben überliefert. Es handelt sich höchstwahrscheinlich um eine Coţofeni-Siedlung, die erstmals von den Trägern der Wietenberg-Kultur zerstört wurde.

⁴ Was die Stratigraphie betrifft, ist das aus allen dreizehn Schnitten erschienene vorgeschichtliche Material, im Großen und Ganzen, unter 60 cm. und bis 130 cm. zu finden. Leider scheint, aus objektiven Gründen, die Abgrenzung zwischen den verschiedenen Schichten sehr schwer ausführbar zu sein, so daß viele nicht ganz kennzeichnende Scherben mühsam einer Kultur zuzurechnen sind (vgl. auch Anm. 5).

4. Schwärzlich-brauner Ton, wenig andersfarbig im Querschnitt, fein, mit Sand und Glimmer gemagert. Schwache Spuren von Überzug, der anfänglich gut poliert war (P 31589).

5. Gelblich-ziegelroter Ton, gleichmäßig im Querschnitt gebrannt. Fein, sandgemagert. Schwache Überzugsspuren, einst gut poliert (P 31562).

6. Ziegelroter Ton, im Querschnitt andersfarbig. Wie die Spuren der inneren und der äußeren Oberfläche zeigen, scheint das Gefäß tatsächlich verwendet gewesen zu sein; fein, mit Sand und sehr dünn gestoßener Keramik gemagert; unter der Wirkung des Sekundärbrandes, wurde auch der ziegelrot-rötliche, gut polierte Überzug teilweise beschädigt (P 31460).

Taf. II.

1. Braun-schwärzlicher Ton, wenig andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; sehr schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31598).

2. Braun-aschengrauer Ton, mit Flecken, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31632).

3. Braun-schwärzlicher Ton, sehr wenig andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31597).

4. Brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; Spuren von gut poliertem Überzug (P 31680).

5. Gelblich-rötlicher Ton, gleichmäßig im Querschnitt gefärbt; fast fein, mit Sand und weißen Steinchen gemagert. Spuren von braunem, poliertem Überzug (P 31561).

Taf. III.

1. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit grobkörnigem Sand und kleinen Steinchen gemagert; schwache Spuren eines Sekundärbrandes; mit jenem Anlaß wurde auch der polierte Überzug abgeblättert (P 31596).

2. Braun-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, mit Sand und weißen Steinchen gemagert; schwache Spuren von schlecht poliertem Überzug (P 31664).

3. Aschengrau-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; Spuren von schlecht poliertem Überzug (P 31649).

4. Gelblich-ziegelrötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit grobkörnigem Sand gemagert; der etwaige polierte Überzug ist vollständig abgeblättert (P 31600).

5. Schwärzlich-brauner Ton, wenig andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; gut polierter Überzug (P 31673).

6. Ziegelrot-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31678).

Taf. IV.

1. Braun-rötlicher Ton, fast gleichmäßig im Querschnitt gebrannt; fast fein, sandgemagert; Spuren von poliertem, dunklerem Überzug (P 31675).

2. Braun-rötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31662).

3. Braun-schwärzlicher Ton, wenig andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31668).

4. Terrine oder Schüssel größerer Dimensionen; ziegelrot-rötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit Sand und Steinchen gemagert, schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31635).

5. Bruchstück einer Terrine mit einem über 35 cm. weiten Durchmesser. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31661).

6. Schwärzlich-brauner Ton, wenig andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31669).

7. Braun-schwärzlicher Ton, wenig andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31645).

8. Bruchstück eines Gefäßes mit einem über 20—25 cm. weiten Durchmesser. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; polierter Überzug (P 31671).

9. Braun-rötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit Sand und Steinchen gemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31670).

10. Ziegelrot-gelblicher Ton; andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; polierter Überzug (P 31638).

Taf. V.

1. Ungewöhnlich scheint der senkrecht angesetzter Griffknubben zu sein. Ursprünglich braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; infolge eines Sekundärbrandes, ist er teilweise rot-ziegelrötlich geworden; fast fein, mit Sand gemagert; polierter Überzug (P 316...).

2. Schwärzlich-brauner Ton, ein wenig andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, mit Sand und fein gestoßener Keramik gemagert; polierter Überzug (P 31643).

3. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit Sand gemagert; gut polierter Überzug, teilweise abgeblättert (P 31639).

4. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; der polierte Überzug ist wegen eines Sekundärbrandes, der teilweise auch eine rötlich-braune Färbung verursachte, völlig abgeblättert (P 31641).

Taf. VI.

1. Brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31588).

2. Braun-schwärzlicher Ton, ein wenig andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; polierter Überzug (P 31591).

3. Rötlich-brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, mit Sand und gestoßener Keramik gemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31592).

4. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fein, mit Sand und Glimmer gemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31590).

5. Schwärzlich-ashengrauer Ton, mit helleren Flecken; ein wenig andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwach polierter Überzug (P 31595).

6. Brauner Ton, mit helleren und dunkleren Flecken; andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31593).

7. Gelblich-ashengrauer Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwache Spuren von schlecht poliertem Überzug (P 31594).

Taf. VII.

1. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; mit Sand und Steinchen gemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31660).

2. Braun-ashengrauer Ton, sehr wenig andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31626).

3. Ashengrau-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31676).

4. Brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31674).

5. Ziegelrot-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; grob, vorwiegend mit gestoßener Keramik gemagert; nicht poliert (P 31584).

6. Braun-gelblicher Ton, teilweise braun-schwärzlich; andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; gut polierter Überzug (P 31659).

7. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit grobkörnigem Sand gemagert. Der etwaige polierte Überzug ist vollständig abgeblättert (P 31683).

8. Gelblich-ziegelrötlicher Ton (Sekundärbrand?); mittelfein, mit Sand gemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31630).

9. Braun-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; grob, vorwiegend mit gestoßener Keramik gemagert; nicht poliert (P 31581).

Taf. VIII.

1. Braun-schwärzlicher Ton, mit helleren Flecken, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; polierter Überzug (P 31648).
2. Braun-schwärzlicher Ton, mit helleren Flecken; andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31653).
3. Aschengrauer Ton mit gelblichen Flecken; andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwarze Spuren von poliertem Überzug (P 31629).
4. Braun-rötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt, fast fein, sandgemagert; der braun-gelblich-aschengrauer Überzug ist teilweise abgeblättert (P 31657).

Taf. IX.

1. Gelblich-brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, mit Sand und gestoßener Keramik gemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (ohne Inv. Nr.).
2. Gelblich-brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein; schlampig vollendet; schwache Spuren von schlecht poliertem Überzug (P 31611).
3. Aschengrau-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, sandgemagert; geglättete, aber nicht polierte Oberfläche (P 31634).
4. Brauner Ton, ein wenig andersfarbig im Querschnitt; mit Sand und kleinen weißen Steinchen gemagert; fast fein; sehr schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31613).
5. Eine Protome, wahrscheinlich von einem Kultwagen. Brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P. 31612).
6. Vogelprotome, an etwas (Gefäß, Wagenmodell?) anmontiert. Brauner Ton, mit gelblichen und rötlichen Flecken; sandgemagert; mittelfein; sehr schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31610).
7. Sonderform; gelblich-brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; grob, sandgemagert; schlampig vollendet, ohne Überzug (P 31614).
8. Aus mittelfeiner Keramik hergestellter Behälter; schlampig vollendet; braun-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; sandgemagert; nicht poliert (P 31607).
9. Werkzeug für die Verzierung der Keramik. Braun-rötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; mit Sand und gestoßener Keramik gemagert; mittelfein; Spuren von schlecht poliertem Überzug. Vgl. auch Abb. 2 (P 31606).

Taf. X.

1. Gelblich-brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; polierter Überzug (P 31666).
2. Braun-rötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31672).
3. Ziegelroter Ton mit braunen Flecken, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; ohne Überzug (abgeblättert?), nicht poliert (P 31679).
4. Ziegelrot-braunlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; ohne Überzug (abgeblättert?), nicht poliert (P 31682). Vgl. auch Taf. X/5.
5. Brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert, ohne Überzug (abgeblättert?) nicht poliert (P 31665). Vgl. auch Taf. X/4.
6. Braun-schwärzlicher Ton, wenig andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; ohne Überzug (abgeblättert?), nicht poliert (P 31599).
7. Braun-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; der etwaige polierte Überzug ist jetzt völlig abgeblättert (P 31608).
8. Braun-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; der polierte Überzug ist teilweise abgeblättert (P 31658).
9. Schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31601).
10. Braun-schwärzlicher Ton, mit gelblich-ziegelrötlichen Flecken; andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug, im übrigen gänzlich abgeblättert (P 31567; P 31603).
11. Aschengrau-brauner Ton; fein, Magerung durch Sand und Glimmer; der etwaige Überzug ist völlig abgeblättert (P 31602).

Taf. XI.

1. Schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, mit Sand und Steinchen gemagert; polierter Überzug (P 31656).

2. Braun-schwärzlicher Ton, mit helleren Flecken, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31654).

3. Gelblich-brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31647).

4. Ziegelrot-brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31650).

5. Ziegelrot-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; sandgemagert; Spuren von gut poliertem Überzug. Es ist nicht ausgeschlossen, daß die breiteren Einritzungen mit weißer Substanz gefüllt worden wären (P 31625).

6. Braun-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31644).

7. Ziegelrot-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit grobkörnigem Sand gemagert; mit Ausnahme einiger Teile der inneren Oberfläche, ist der polierte Überzug völlig abgeblättert (P 31652).

8. Randbruchstück eines Behälters mit einem über 25—30 cm. weiten Durchmesser. Gelblich-brauner Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31667).

9. Großer Behälter, mit einem über 30—35 cm. weiten Durchmesser; schwärzlich-brauner Ton, ein wenig andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, sandgemagert; gut polierter Überzug (P 31655).

10. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fein, mit Sand und Glimmer gemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31651).

11. Braun-gelblich-aschengrauer Ton, teilweise im Querschnitt andersfarbig; fast fein, mit grobkörnigem Sand gemagert; verhältnismäßig schlampig vollendet; Spuren von Fingerglättung; Überzug schlechter Qualität, schwach poliert (P 31582).

Taf. XII.

1. Ursprünglich brauner Ton. Infolge eines Sekundärbrandes, ist er rot-ziegelrötlich geworden; andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, mit Sand und gestoßener Keramik gemagert; gut polierter Überzug, teilweise abgeblättert (P 31558)⁵.

2. Braun-gelblicher Ton, mit dunkleren Flecken; andersfarbig im Querschnitt; grob, mit Sand, gestoßener Keramik und Steinchen gemagert; Überzug schlechter Qualität, nicht poliert (P 31583).

3. Gelblich-ziegelrötlicher Ton; ein wenig andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, mit grobkörnigem Sand gemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31681).

Taf. XIII.

1. Braun-rötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; grob, mit Sand, Steinchen und gestoßener Keramik gemagert; ohne Überzug, nicht poliert (P 31570).

2. Braun-schwärzlicher Ton, fast gleichmäßig im Querschnitt gebrannt; mittelfein, Sand- und Steinchenmagerung; schwache Spuren polierten Überzugs (P 31578).

3. Gelblich-ziegelrötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, sandgemagert; Spuren von Überzug (P 31637).

4. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, sandgemagert; Spuren von poliertem Überzug (P 31633).

⁵ Das Gefäß stammt aus dem II. Schnitt, wo im Allgemeinen weniger vorgeschichtliche Funde entdeckt wurden. Dort fand der Ausgräber, in einer Tiefe von 35—85 cm. auf einer kreisförmigen Fläche ($\varnothing = 60$ cm.) viele Scherben (darunter auch das Gefäß = Taf. XII/1) kalzinierte Knochen und Schlacke. Diese Grube, die in den gelben Lehm eingetieft worden war, ist von I. Mitrofan als Grab betrachtet und als solche von anderen Archäologen (N. Chidioşan, I. Andritoiu, T. So-roceanu) übernommen worden.

5. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, mit Sand und weißen Steinchen gemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31631).

6. Gelblich-brauner Ton, im Querschnitt andersfarbig; grob, mit Sand, Steinchen und gestoßener Keramik gemagert; schlampig vollendet, nicht poliert (P 31574).

Taf. XIV.

1. Schwarzgrauer Ton, im Unterteil außen hellere braune Flecken; grob, mit Kies (Steinchen) gemagert; gut polierten Überzug (innen etwas schlechter). Ohne Inv. Nr.

2. Schwärzlich-brauner Ton, ein wenig andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, mit Sand und gestoßener Keramik gemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31572; P 31575).

3. Drei Bruchstücke vom Oberteil einer größeren Terrine. Ziegelrot (Sekundärbrand?) — brauner Ton, teilweise andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit Sand gemagert; der polierte Überzug ist wahrscheinlich während des Sekundärbrandes abgeblättert (P 31564 a—b; P 31617).

4. Schwärzlich-brauner Ton, ein wenig andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit grobkörnigem Sand gemagert; polierter Überzug (P 31568).

5—6. Schwärzlicher Ton, mit helleren Flecken; gleichmäßig im Querschnitt gefärbt; mittelfein, mit grobkörnigem Sand gemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug.

Taf. XV.

1. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; der schlecht polierte Überzug ist fast völlig abgeblättert (P 31569 a—b).

2. Braun-schwärzlicher Ton, mit gelblichen Flecken, ein wenig andersfarbig im Querschnitt; fein, sandgemagert; polierter Überzug (P 31565).

3. Ziegelrot-rötlicher Ton infolge eines Sekundärbrandes; andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit grobkörnigem Sand gemagert; brauner Überzug, teilweise abgeblättert, gegenwärtig nicht poliert (P 31624).

4. Wahrscheinlich zweihenkeliges Gefäß. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; mittelfein, sandgemagert; sehr schwache Spuren von Polierung (P 31571).

5. Braun-rötlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein; sandgemagert; schwache Spuren von poliertem Überzug (P 31619).

6. Braun-gelblicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, mit Sand gemagert; schlampig vollendet; Spuren von schlecht poliertem Überzug (P 31620).

7. Braun-gelblich-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fast fein, sandgemagert; der polierte Überzug ist teilweise abgeblättert (P 31622).

Obreja (Kr. Alba). Herr a. ö. Univ.-Prof. D. Protase hat uns freundlicherweise zwei Wietenberg-Gefäße, die während der letzten Ausgrabungskampagne (1973) in der dortigen kaiserzeitlichen Siedlung ans Tageslicht kamen, zur Verfügung gestellt. Da die Studie über die bronze- und hallstattzeitlichen Denkmäler sich schon im Druck befand (*ActaMN*, 10, 1973, 493 ff.), konnten die beiden Gefäße nicht mehr berücksichtigt werden. Weil es sich um die schönsten und besterhaltenen bronzezeitlichen Stücke aus Obreja handelt, halten wir für angebracht sie — obzwar verspätet — zu veröffentlichen.

Sie ergeben nichts wesentlich Neues zur Kenntnis der Wietenberg-Kultur in der Siedlung von Obreja, umsomehr da stratigraphische Beobachtungen nicht durchgeführt werden konnten. Die Spiralverzierung der Tasse spricht für eine Datierung frühestens in die III. Phase der Kultur. Das Gleiche mag auch für die

Mäanderverzierung des Topfes angenommen werden. Die Topfform ist übrigens nicht in der Wietenberg-Siedlung von Obreja bekannt.

Henkeltasse. Braun-schwärzlicher Ton, andersfarbig im Querschnitt; fein, mit Sand gemagert; sehr gut polierter Überzug (Abb. 3, 6 a—b).

Henkeltopf. Braun-schwärzlicher Ton, ein wenig andersfarbig im Querschnitt; fein, mit Sand gemagert; gut polierter Überzug (Abb. 4, 5).

TUDOR SOROCEANU

Durchsicht des deutschen Textes: Paul Alaci

Zeichnungen: Noșlac — Romulus Ambruș, auf Grund der Bleistiftsskizzen des Verf. (Taf. I—XIII; XIV/2—6; XV) und N. Boroffka (Taf. XIV/1).

Obreja — Melinda Coman

Photographien: Abb. 2 — Imecs Márton

Abb. 5—6 — Danila Zoltán

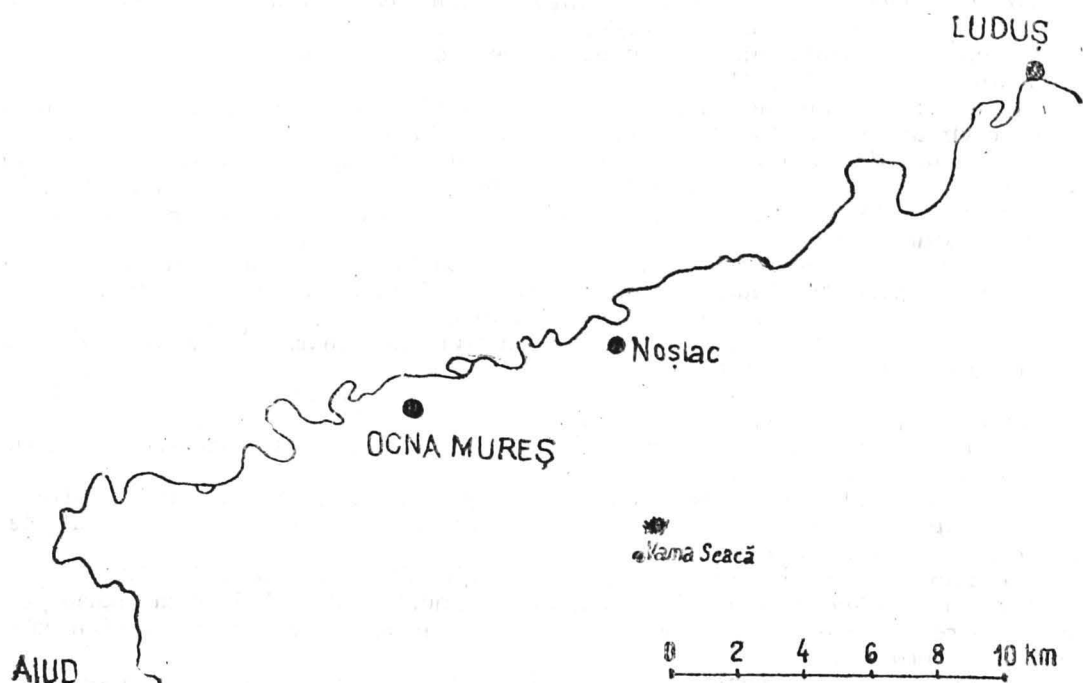

Abb. 1. Die geographische Lage der Siedlung von Noșlac — „Șumughi”.

ANEXĂ

EXPERTIZA OASELOR DE ANIMALE DIN AȘEZAREA DE TIP WIETENBERG DE LA NOȘLAC (JUD. ALBA)

Descrierea materialului (în ordinea nr.-lui de inventar):

Bos taurus: metatars drept, fără extremitate distală. Marginile spărturii distale sînt neregulate, dar ușor rotunjite, probabil în urma unei frecări sau rulări a piesei. În regiunea distală, osul poartă numeroase incizii, care reprezintă mai degrabă încercări de tăiere a cărnii și tendoanelor, decît a osului. Culoare alb-gălbui (Nr. inv. P 31692).

cf. *Bos taurus*: vertebra dorso-lombară; se păstrează doar corpul. Pe partea ventrală, dreaptă a corpului se observă o lovitură veche, de retezare. Culoare alb-cenușie, rezultată probabil în urma arderii (Nr. inv. P 31693).

Bos taurus: fragment de mandibulă stîngă. După gradul de uzură al dentiției, avem de-a face cu un animal de circa patru ani. (Nr. inv. P 31694).

Ovicaprinae: fragment de tibie stîngă. Culoare cenușiu-neagră, provenită evident în urma arderii (Nr. inv. P 31695).

Specie nedeterminabilă: fragment de os hioid (Nr. inv. P 31696).

P 31697 = vezi P 31711.

Bos taurus: molar lacteal superior stîng. După gradul de uzură se poate presupune o vîrstă de circa 24—28 de luni (Nr. inv. P 31698).

Sus scrofa domestica: fragment de mandibulă stîngă. Dentiția este extrem de uzată. După gradul de uzură al ultimului molar, e vorba de un animal adult, în vîrstă de peste doi ani și jumătate. Pe alocuri se constată o arsură pină la negru (Nr. inv. P 31699).

Bos taurus: fragment de astragal stîng. Spărtura de la mijlocul osului are marginile roase. Se constată o despicare veche a feței plantare și eventuale urme de șlefuire. Culoare alb-gălbui (Nr. inv. P 31700).

Bos taurus: astragal stîng întreg. Pigmentația este neagră, abundentă, dar fără urme de ardere (Nr. inv. P 31701).

Bos taurus: molar inferior 2 izolat. Provine de la un animal în vîrstă de aproximativ doi ani. Culoare alb-gălbui (Nr. inv. P 31702).

Bos taurus: fragment de coastă, pe care au fost practicate două-trei incizii răzlețe, adînci, probabil vechi (Nr. inv. P 31703).

Bos taurus: falanga I, ușor deteriorată recent. Probabil arsă (Nr. inv. P 31704).

Bos taurus: fragment de metacarp drept. Culoare alb-cenușie, cu pigmenți de culoare închisă (Nr. inv. P 31705).

Bos taurus: falanga I anterioară. Culoare alb-gălbui (Nr. inv. P 31706).

Sus scrofa domestica: radius stîng, un fragment proximal. Diafiza spartă recent. Culoare cenușiu-neagră, rezultată din ardere; în spărtură se constată că aceasta nu a fost profundă (Nr. inv. P 31707).

Bos taurus: un fragment de astragal drept, prezentînd o spărtură recentă. Culoare alb-gălbui (Nr. inv. P 31708).

Equus cf. caballus: molar (probabil molar superior 3) stîng, din care s-a păstrat un perete vestibular. Despicarea longitudinală a piesei e veche. Molarul era în curs derupție. Incomplet ars (Nr. inv. P 31709).

Capra aegragrus: cap osos stîng, cu baza retezată. Provine probabil de la o femelă. Culoare galben-cenușie (Nr. inv. P 31710).

Sus scrofa domestica: fragment de mandibulă stîngă cu dentiție lacteală. Piesa cu nr. inv. P 31697 este molarul 1 aparținînd acestui maxilar. Animal de cinci-șapte luni. Culoare gălbui-cenușie, posibil ars. Spărtura anterioară recentă (Nr. inv. P 31711).

Bos taurus: falanga I, prezentînd distrugerii recente. Ars-calcinată (Nr. inv. P 31712).

Canis familiaris: ulnă stîngă. Culoare cenușiu-neagră, probabil în urma arderii (Nr. inv. P 31713).

Bos taurus: Calcaneu drept. Întreg, cu excepția unei așchii retezate în vechime, pe marginea medio-plantară, probabil atunci cînd s-a secționat tendonul. Pigmentație de culoare închisă, abundentă. Pată feruginoasă (ruginie) pe fațeta mare pentru astragal (Nr. inv. P 31714).

Bos taurus: falanga I (anterioară). Probabil arsă. Animal tînăr, os încă poros (Nr. inv. P 31715).

Sus scrofa domestica: falanga I, de la un animal foarte tânăr. Culoare brun-cenușie (Nr. inv. P 31716).

Bos taurus: falanga II (anterioară). Culoare cenușiu-închisă (Nr. inv. P 31717).

Bos taurus: falanga I (anterioară). Probabil arsă, e posibil să provină de la același individ cu P 31715 (Nr. inv. P 31718).

*

Observații. După cum reiese din examinarea materialului, oasele provin exclusiv de la animale domestice.

Resturile de bovine provin de la minimum doi-trei indivizi:

1. după dentiție:

— un individ în jur de doi ani (P 31702 și 31698).

— un individ în jur de patru ani (P 31694).

Prezența a doi indivizi este întărită și de cele două astragale stingi.

2. după falange:

— un individ de talie mare, dar nu prea masiv (P 21706).

— un individ mai scund decât precedentul, dar cumva mai în-desat (P 31715, 31718, probabil și 31704).

— un individ tânăr, totuși peste un an și jumătate, epifiza distală fiind sudată (P 31712).

Așadar se constată că nu au fost omorite animale juvenile sau subadulte.

Cele două metapodii (metacarpianul și metatarsianul), deși incomplete, permit o reconstituire aproximativă a lungimii lor și, pe baza acestora, un calcul estimativ al taliei animalelor de la care provin și a căror înălțime la greabăn s-ar plasa în jur de 117—118 cm. O asemenea valoare înseamnă puțin mai mult decât media taliei bovinelor de ambele sexe provenind din descoperiri atribuite epocii bronzului în România, dar, evident, în limitele de variabilitate ale acestora.

Indiferent dacă oasele provin de la doi sau de la trei indivizi, 17 piese (dintre care doi molari izolați) înseamnă foarte puțin.

Dacă toate piesele cu pigmentație închisă își datorează culoarea arderii — ceea ce nu este de loc sigur — înseamnă că 50% din piese sînt arse (cu predilecție pentru falange).

Piesele au aspectul tipic al resturilor de bucate. Nici unul nu prezintă urme de prelucrare, ci doar incizii de descarnare.

În ceea ce privește oasele de porc, situația este mai clară, ele provenind aproape sigur numai de la doi indivizi, un adult (P 31699 și 31707) și un animal în vîrstă de cinci-șapte luni (P 31711 și 31716).

În general, tibia este osul pe care cu greu se poate determina dacă este vorba despre oaie sau despre capră. Cînd piesa este lipsită de ambele extremități, așa cum este cazul la P 31695, determinarea este imposibilă. Dată fiind prezența caprei, atestată prin fragmentul de corn, s-ar putea ca și această tibie să fie tot de capră.

Ținînd cont de lotul foarte restrîns de piese, nu se pot trage concluzii de ordin economic.

București, 21 octombrie 1974

ALEXANDRA BOLOMEY

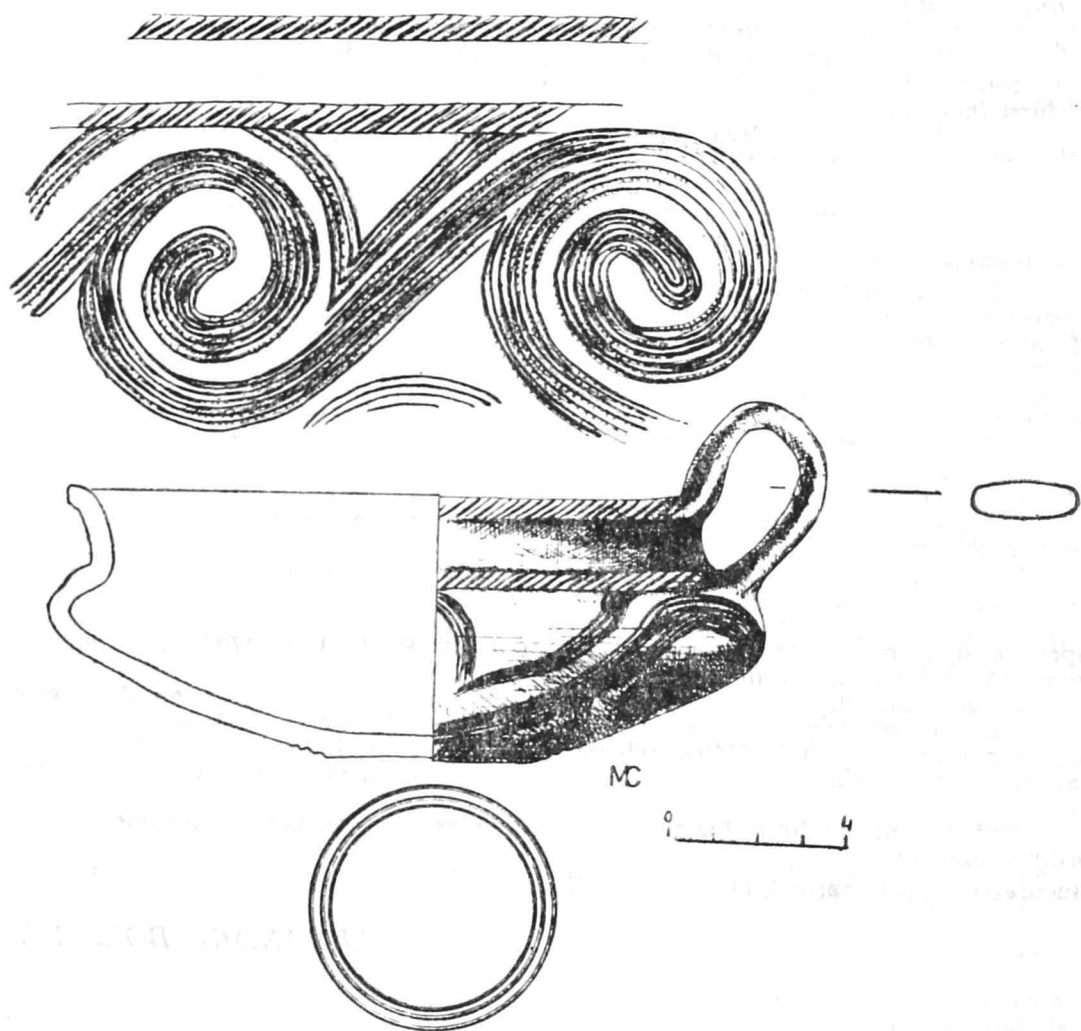

Abb. 3. Obreja. Wietenbergtasse mit Spiralverzierung.

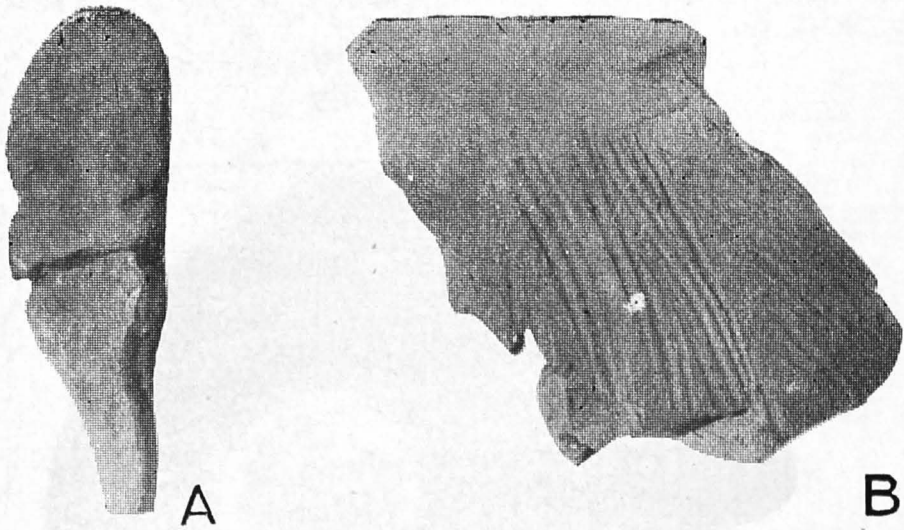

Abb. 2. Noşlac — „Şumughi”: *a.* Werkzeug für die Verzierung der Keramik; *b.* Auf Plastilin durchgeführte Verzierungsprobe.

Abb. 5. Obreja. Wietenbergtopf (vgl. Abb. 4).

Abb. 6. Obreja. a—b = Wietenbergtasse mit Spiraiverzierung (vgl. Abb. 3).

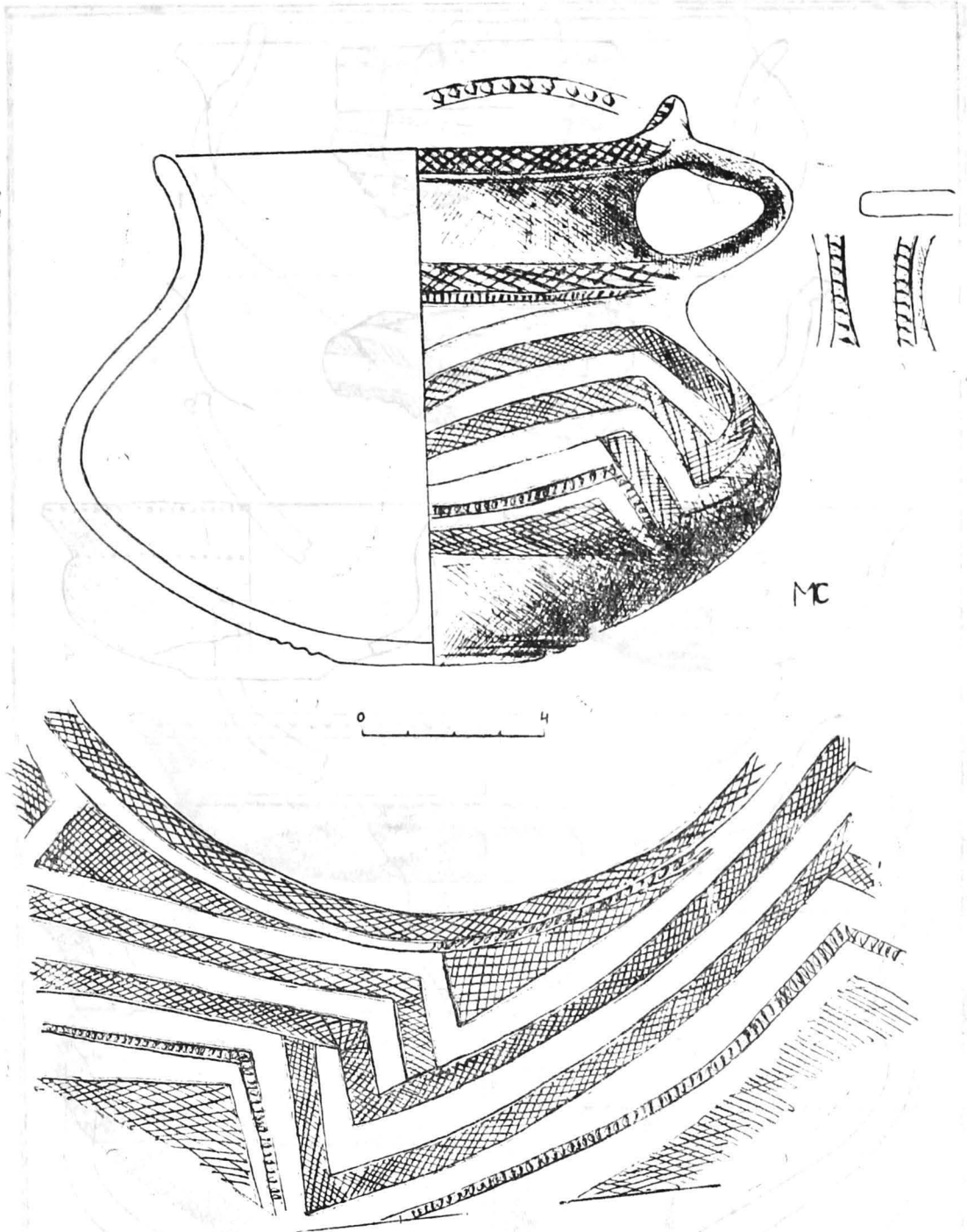
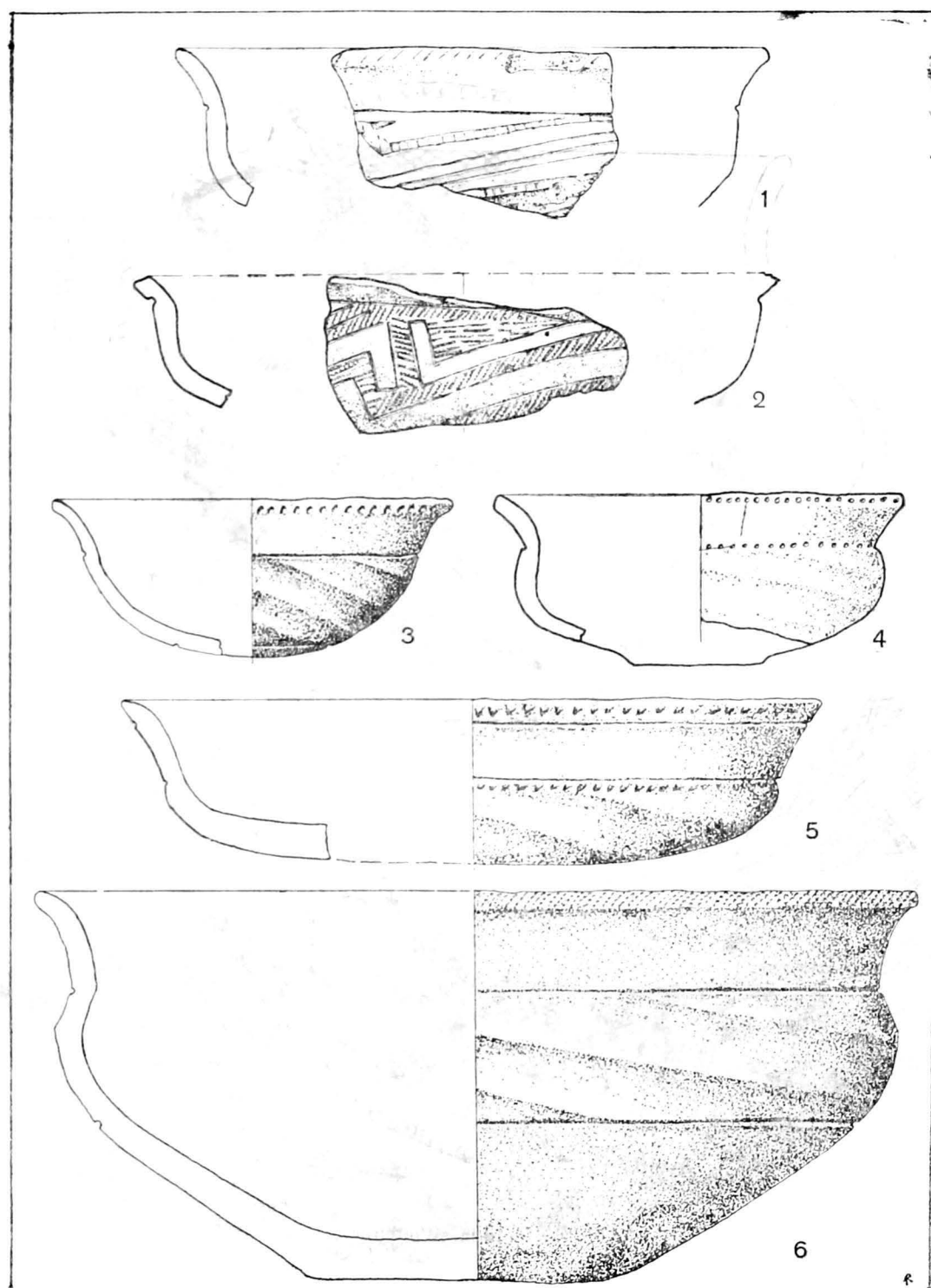
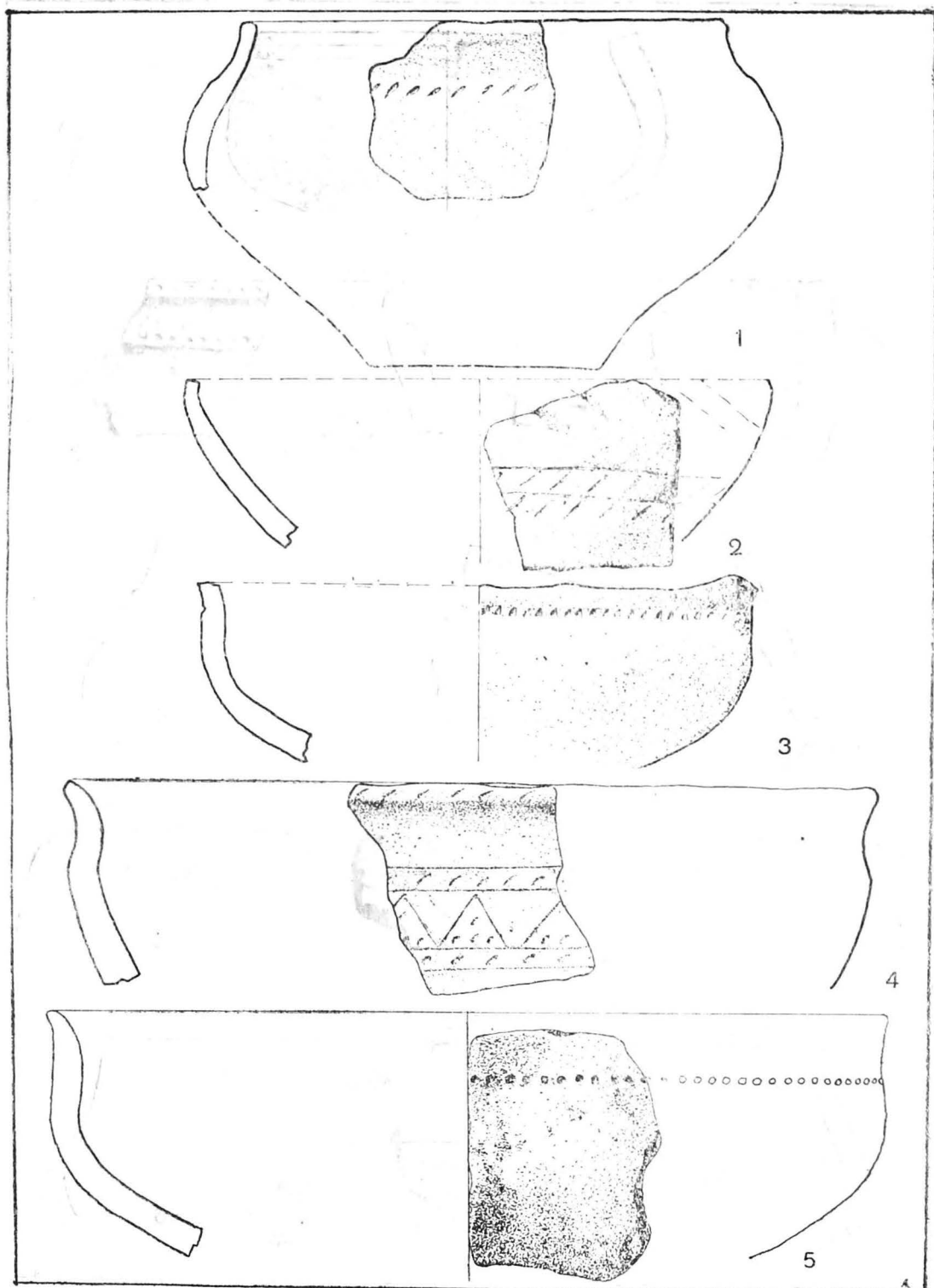

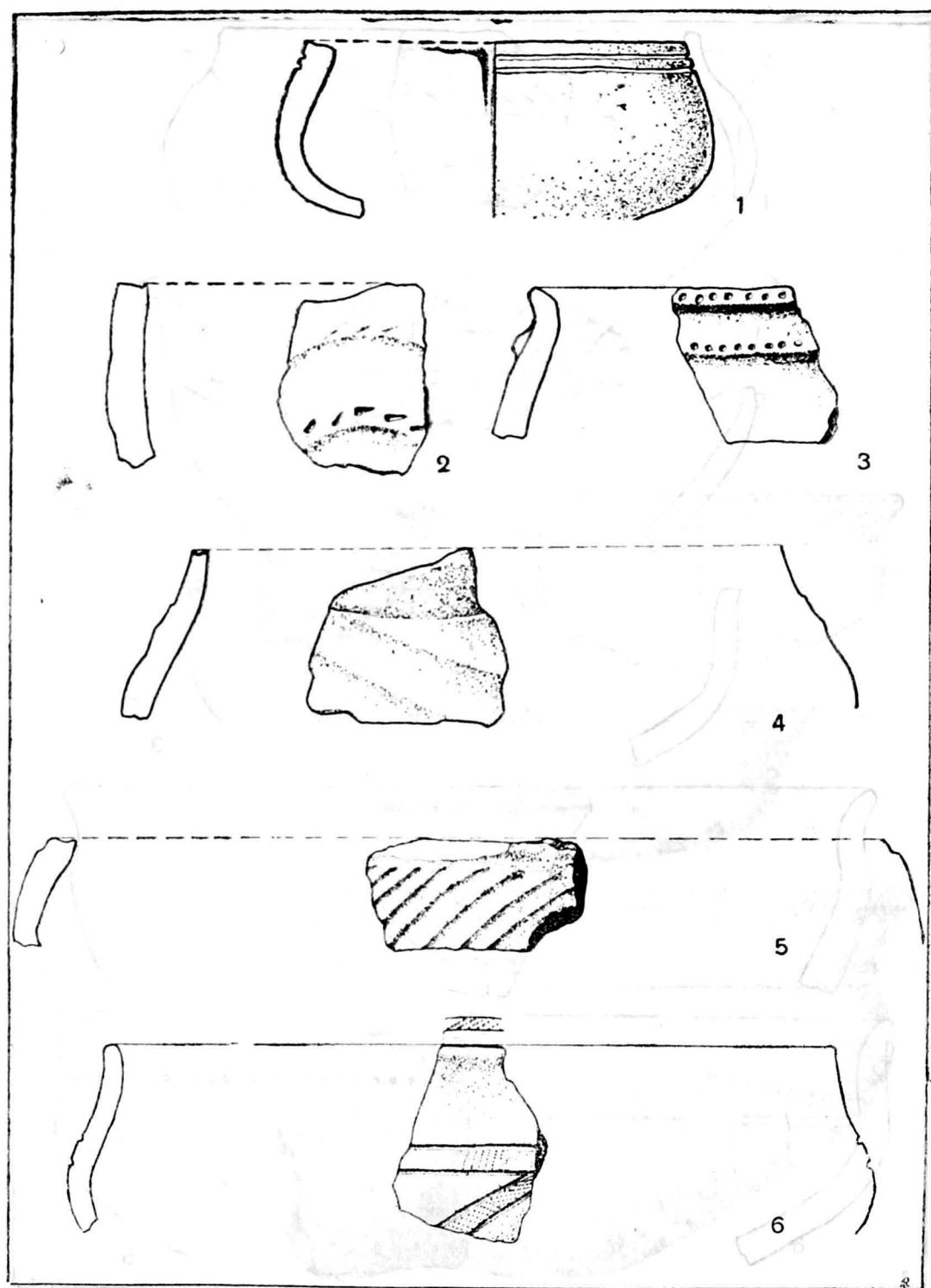
Abb. 4. Obre ja. Wietenbergtopf.

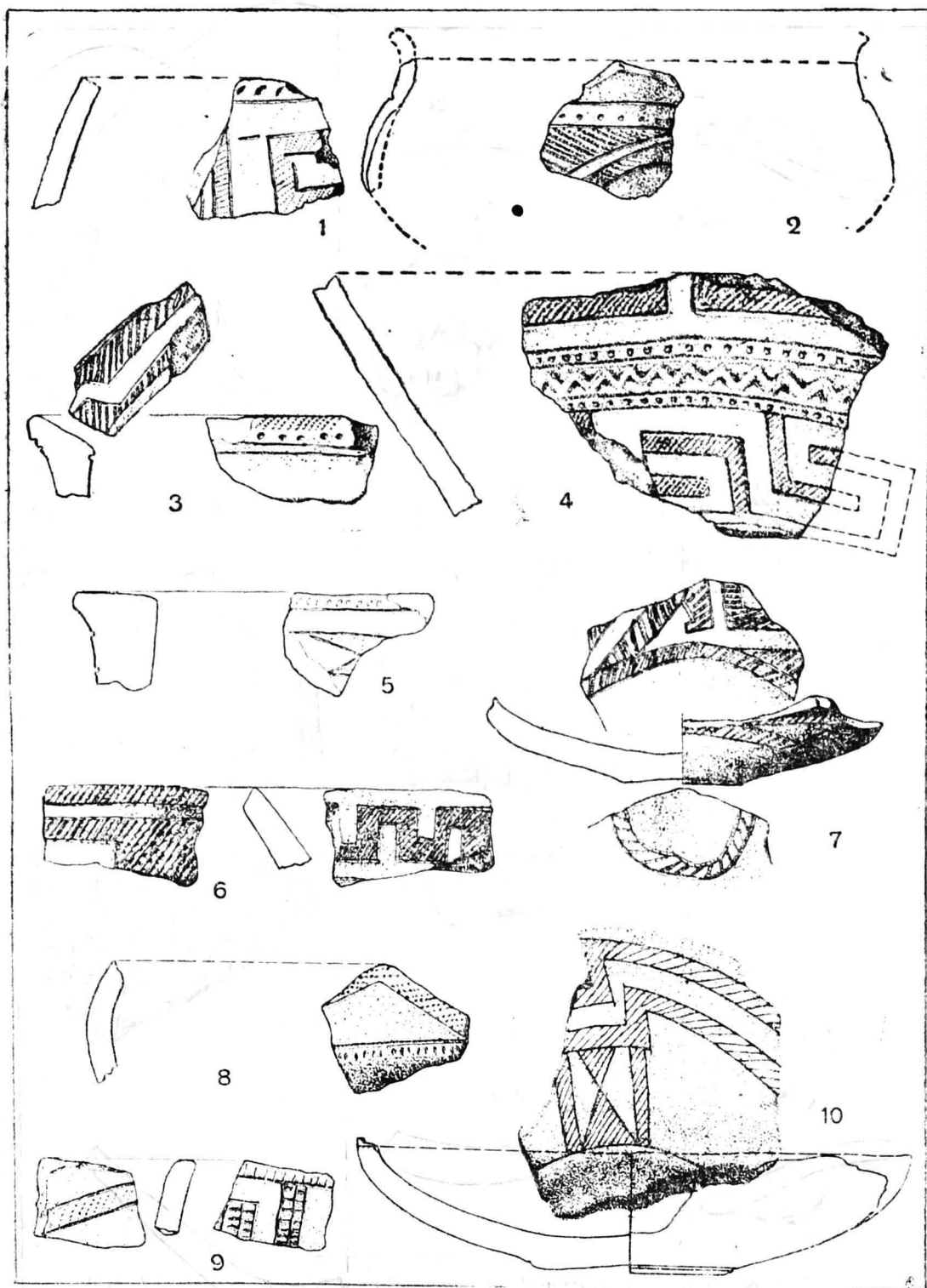
Taf. I. Noșlac — „Șumughi”: 1—6, Siedlungskeramik. Maßstab 1:2.

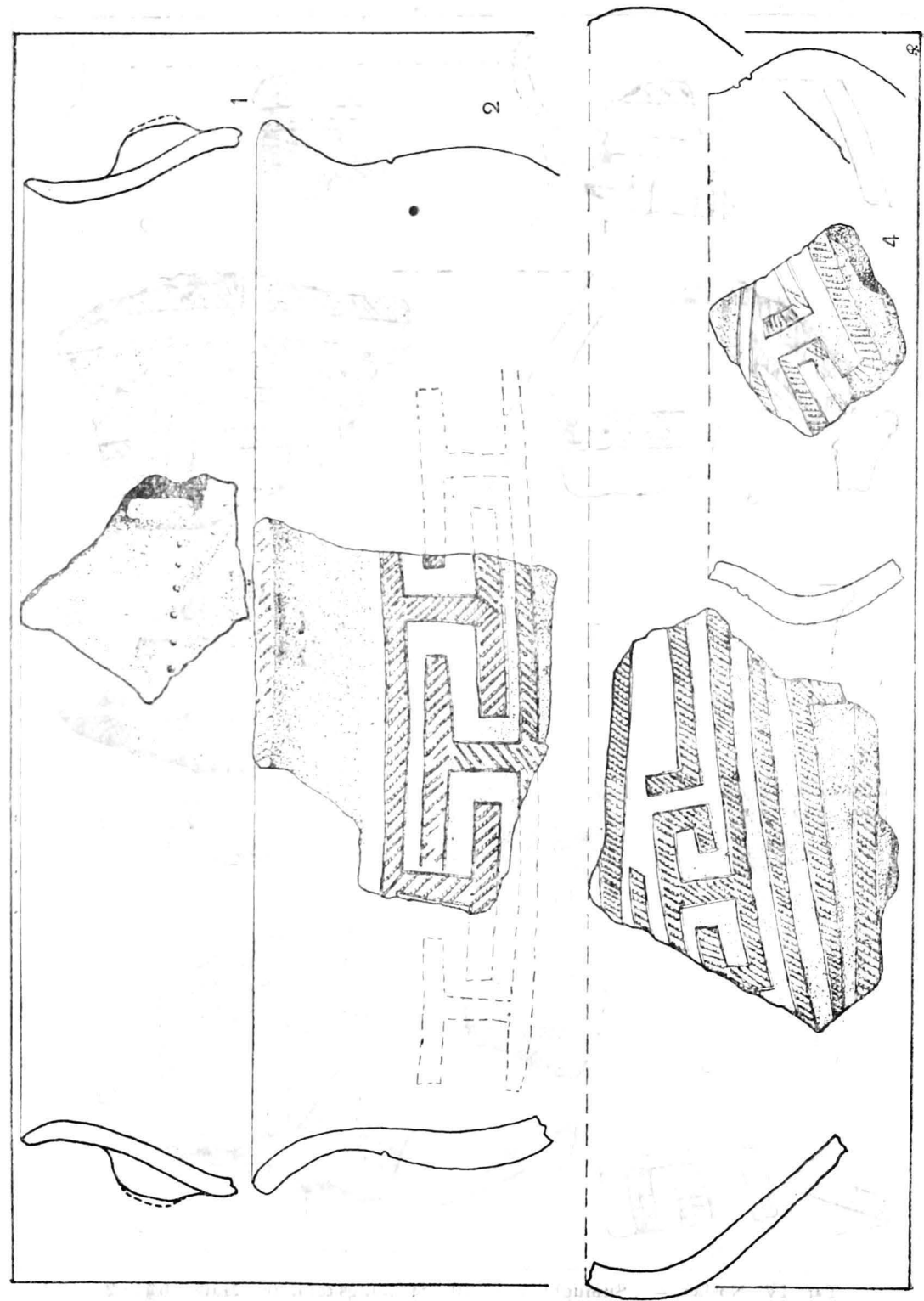
Taf. II. Noșlac — „Șumughi”: 1—5, Siedlungskeramik. Maßstab 1:2.

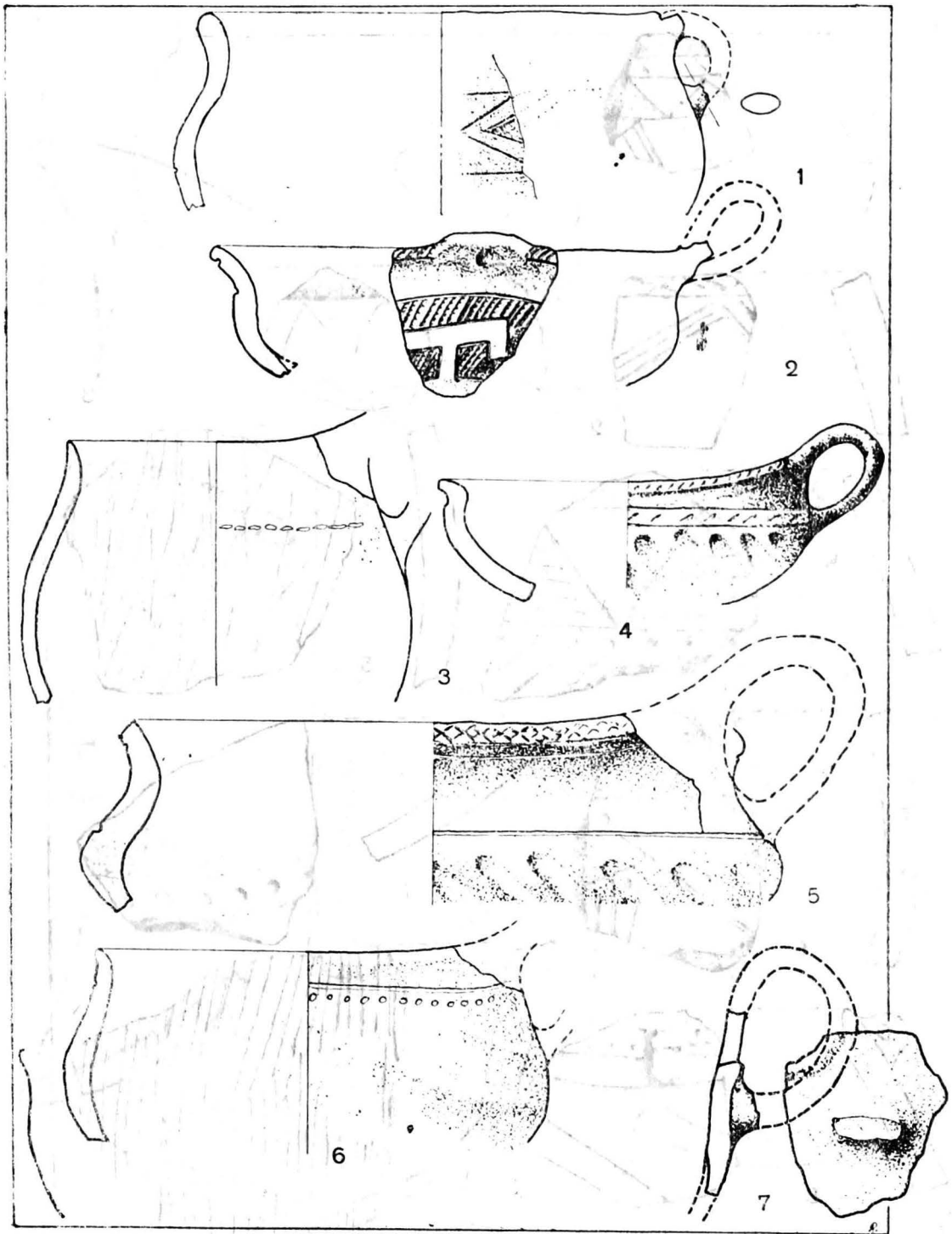
oslac — „Şumughi”: 1–6, Siedlungskeramik. Maßstab 1 : 2.

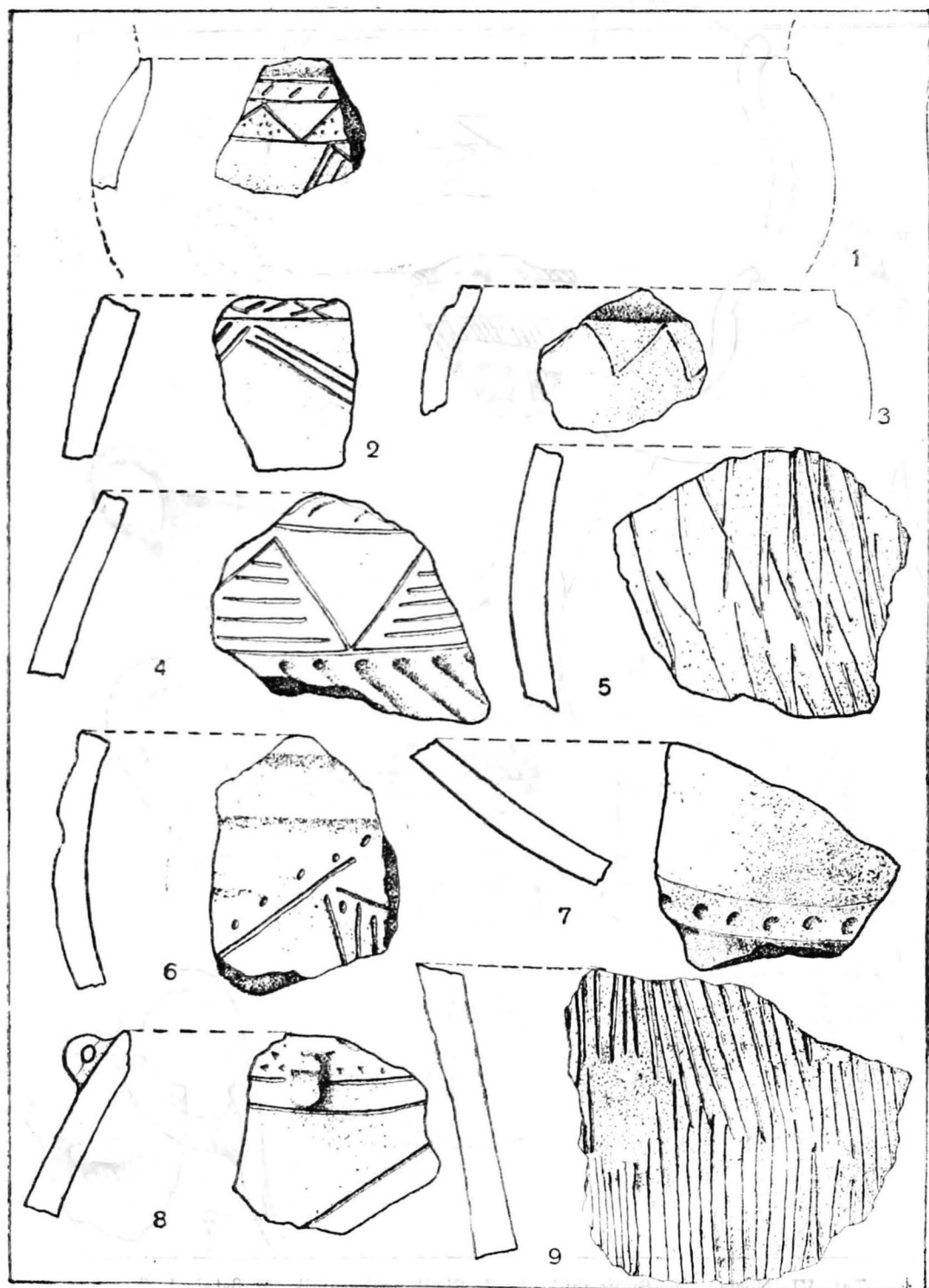
Taf. IV. Noșlac — „Șumughi”: 1–10, Siedlungskeramik. Maßstab 1:2.

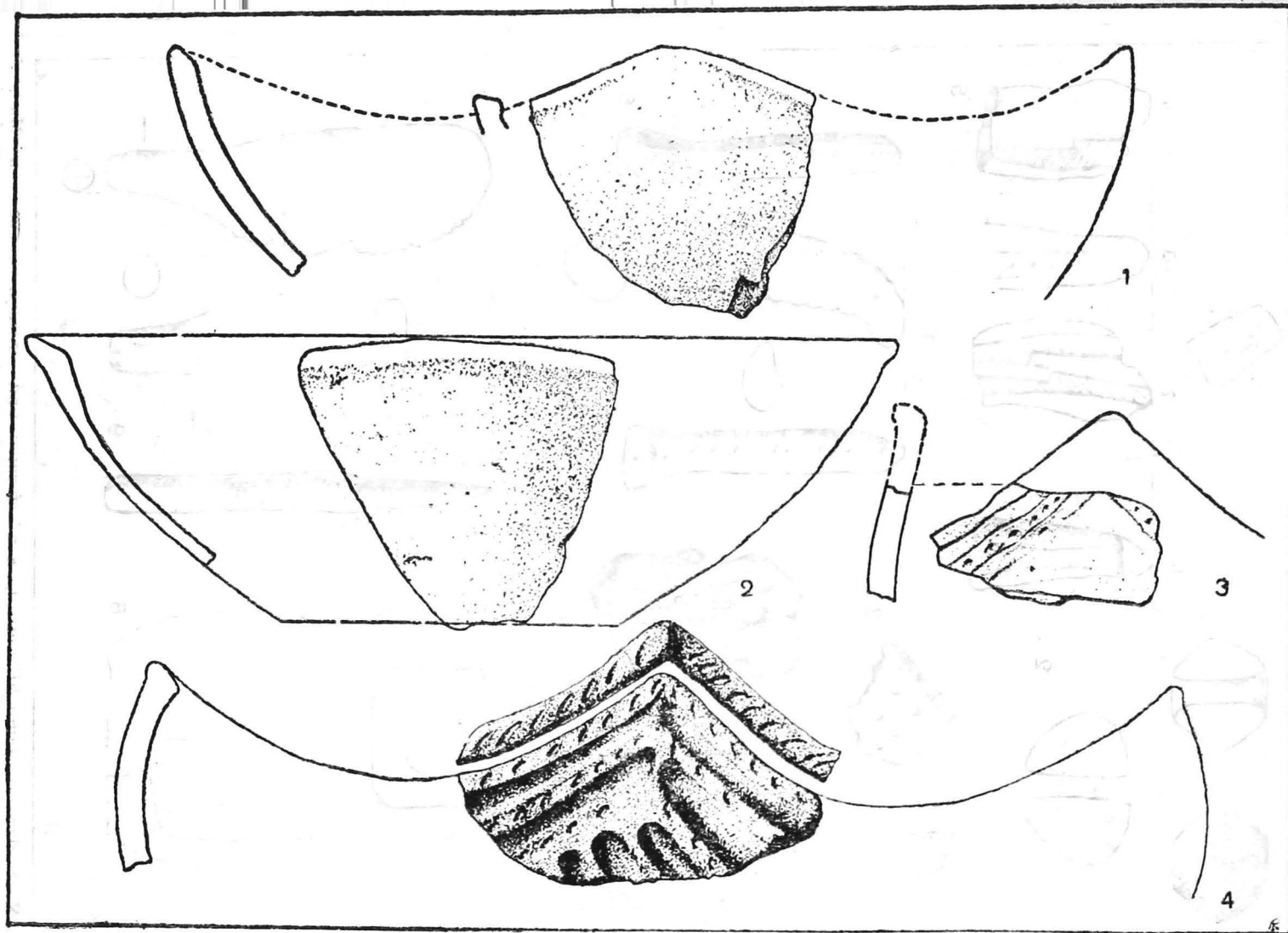
Taf. V. Noșlac — „Șumughi”: 1—4, Siedlungskeramik. Maßstab 1:2.

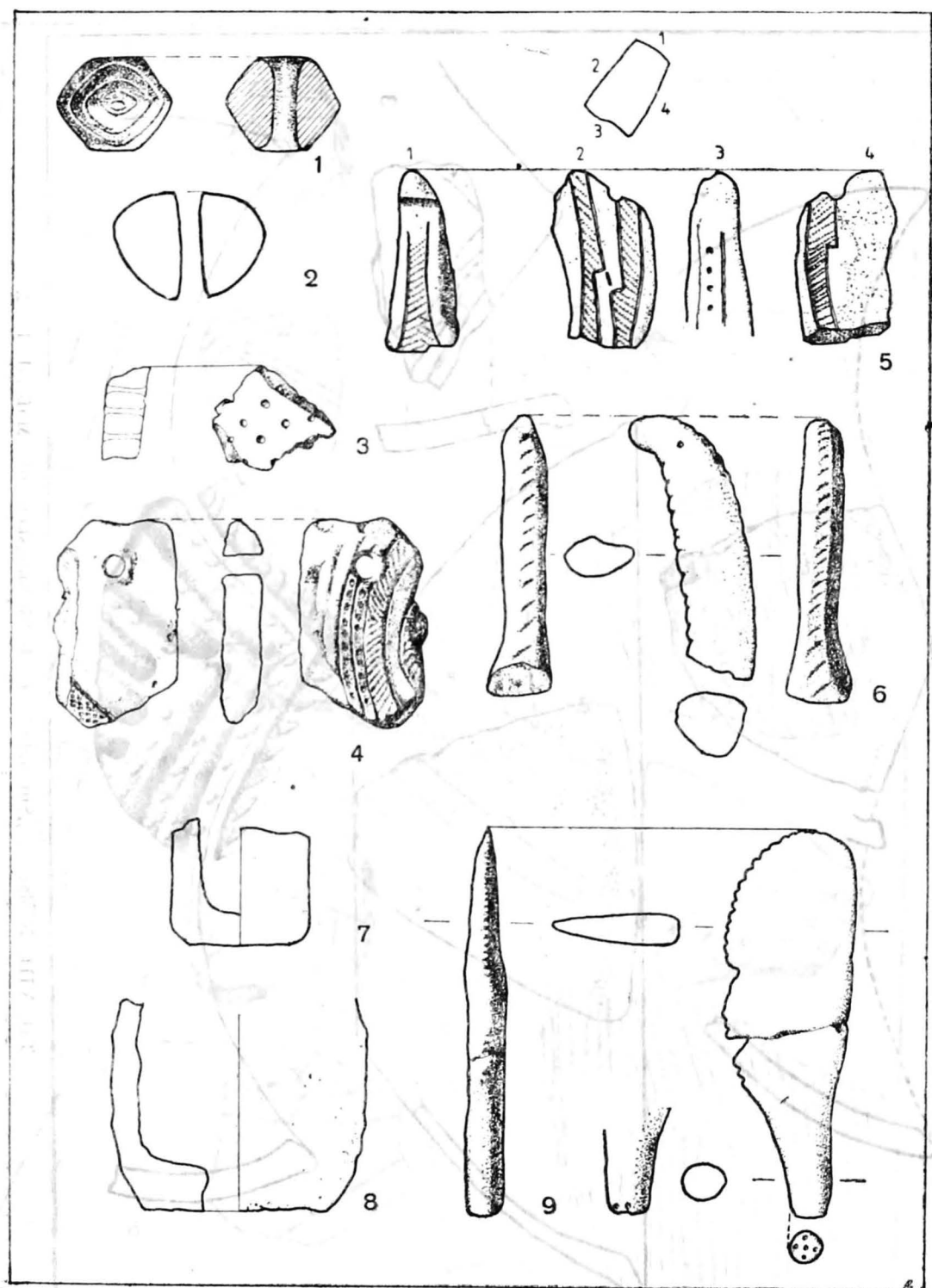
Taf. VI. Noşlac — „Şumughi”: 1—7, Siedlungskeramik. Maßstab 1:2.

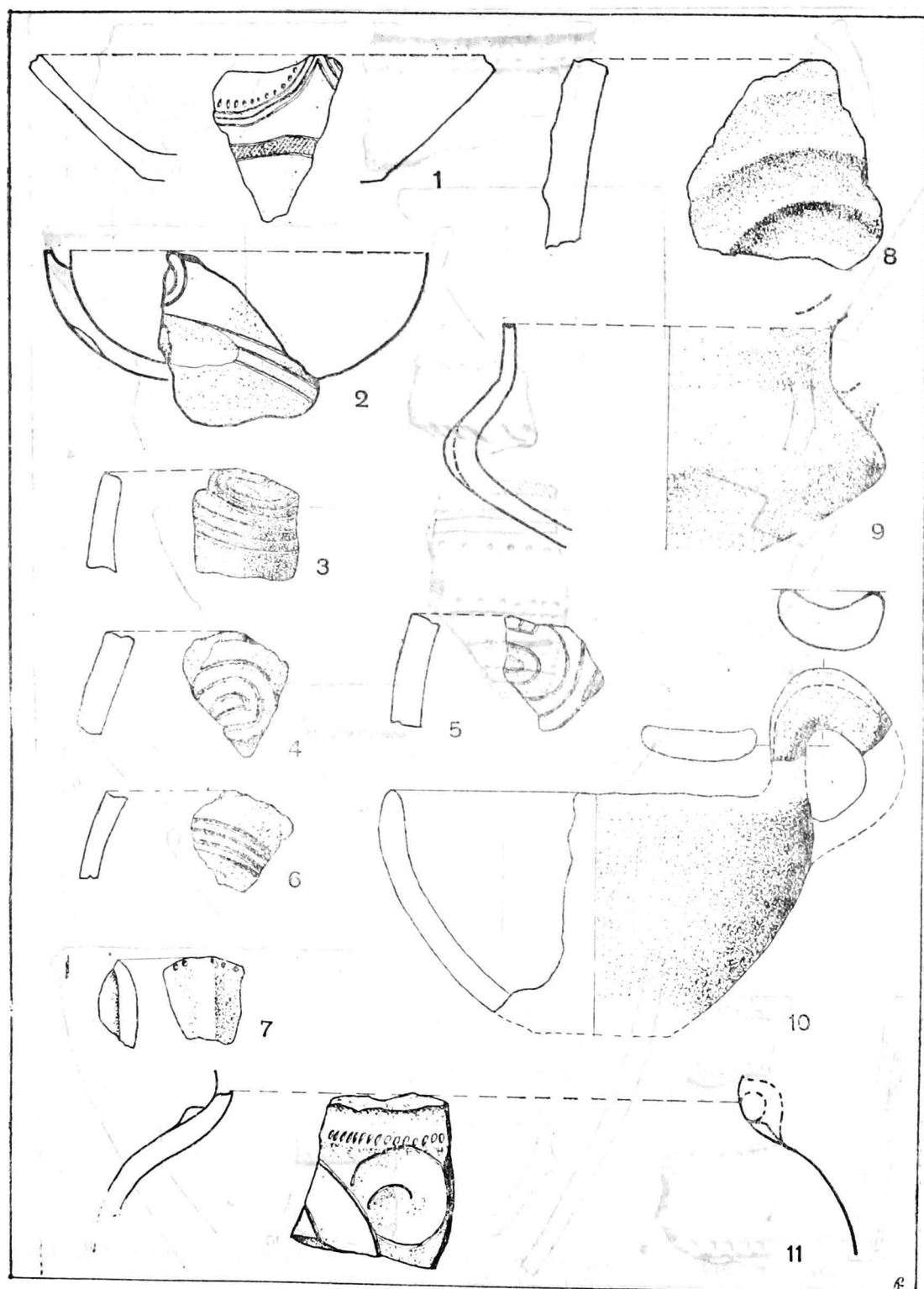
Taf. VII. Noșlac — „Șumughi” : 1—9, Siedlungskeramik. Maßstab 1 : 2.

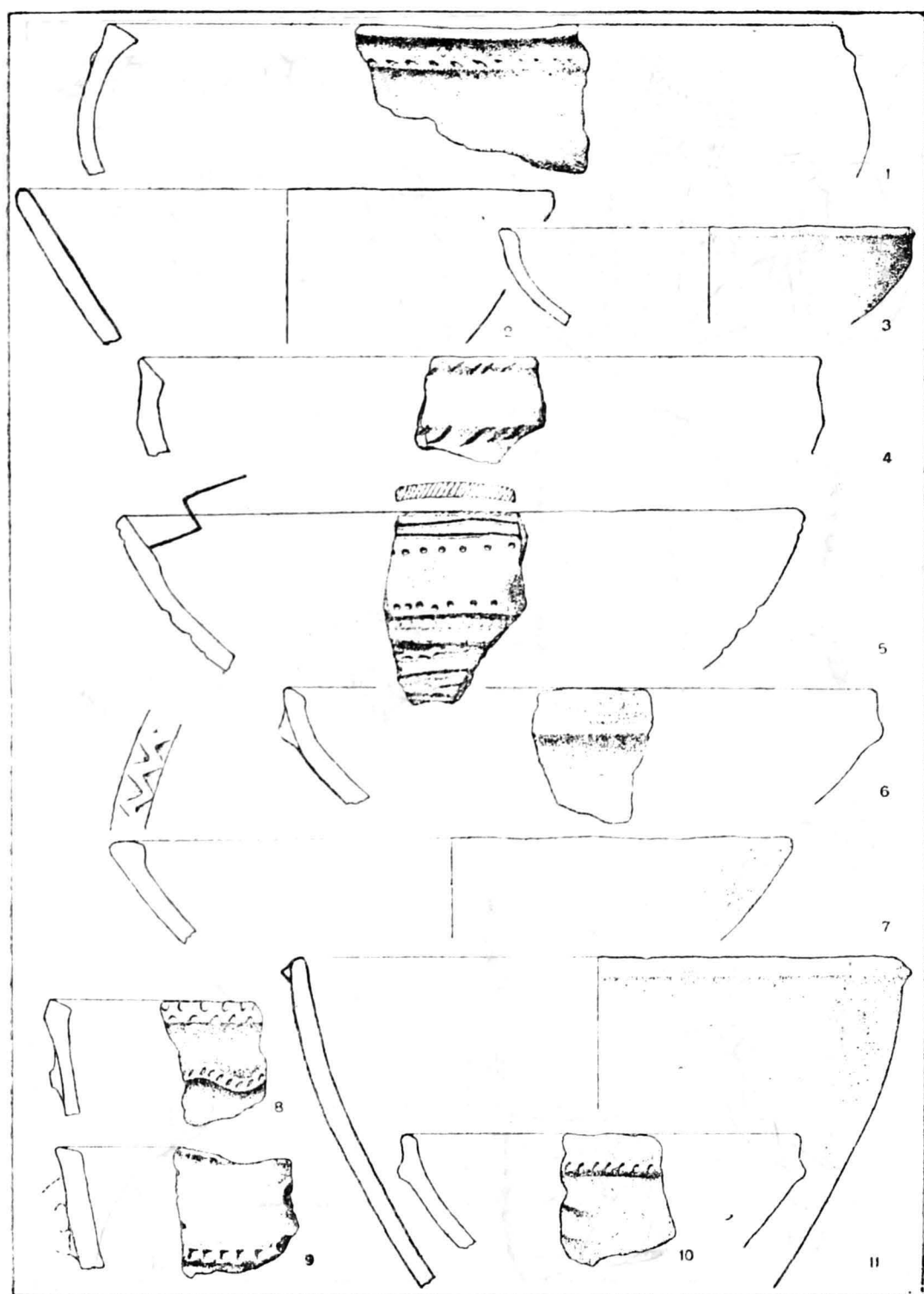
Taf. VIII. Noșlac — „Șumughi”: 1—4, Siedlungskeramik. Maßstab 1: 2.

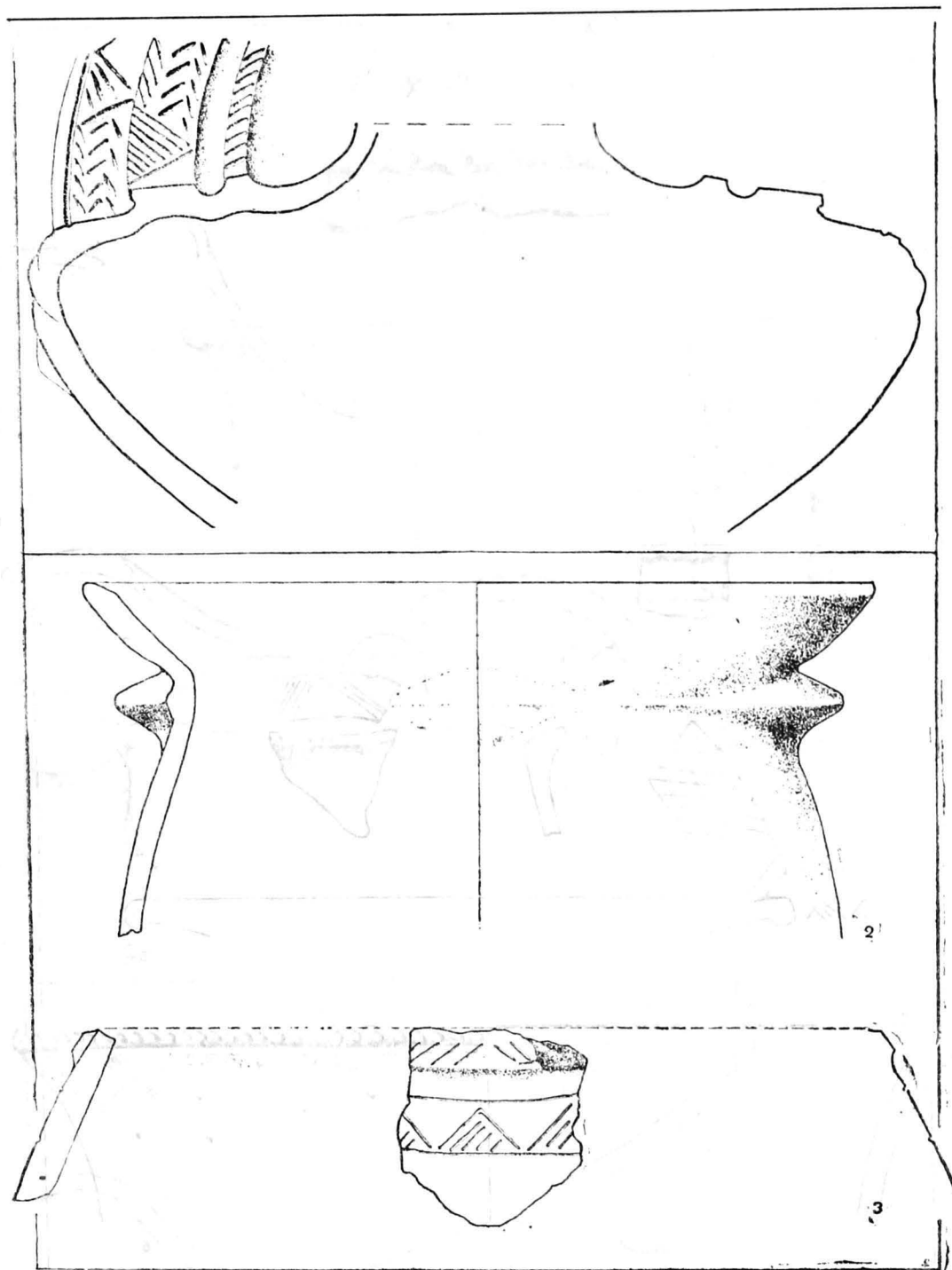
Taf. IX. Noșlac — „Șumughi”: 1—9, Sonderformen und -erzeugnisse aus Ton. Maßstab 1:2.

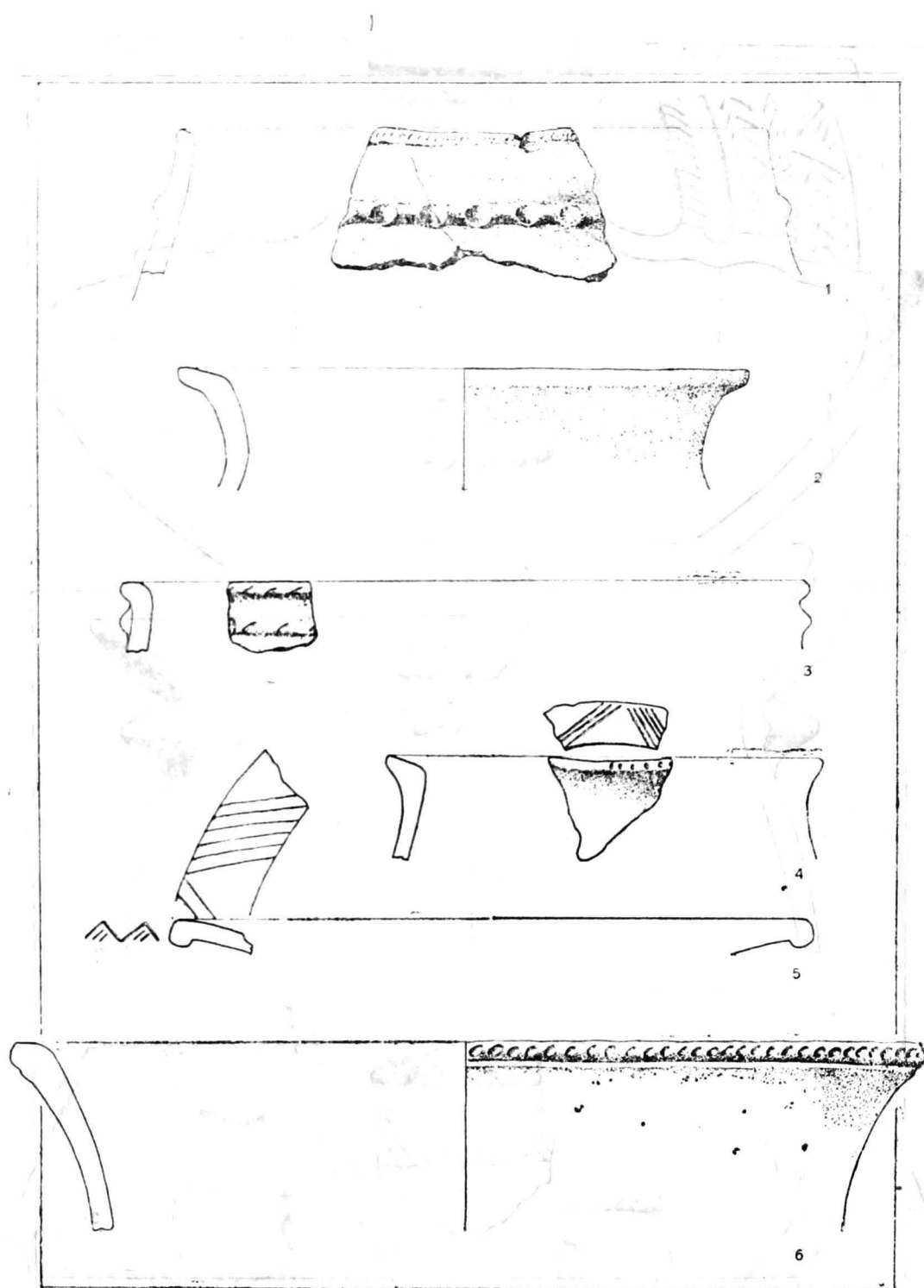
Taf. X. Noșlac — „Șumughi”: 1–11, Siedlungskeramik, teilweise Importe. Maßstab 1:2.

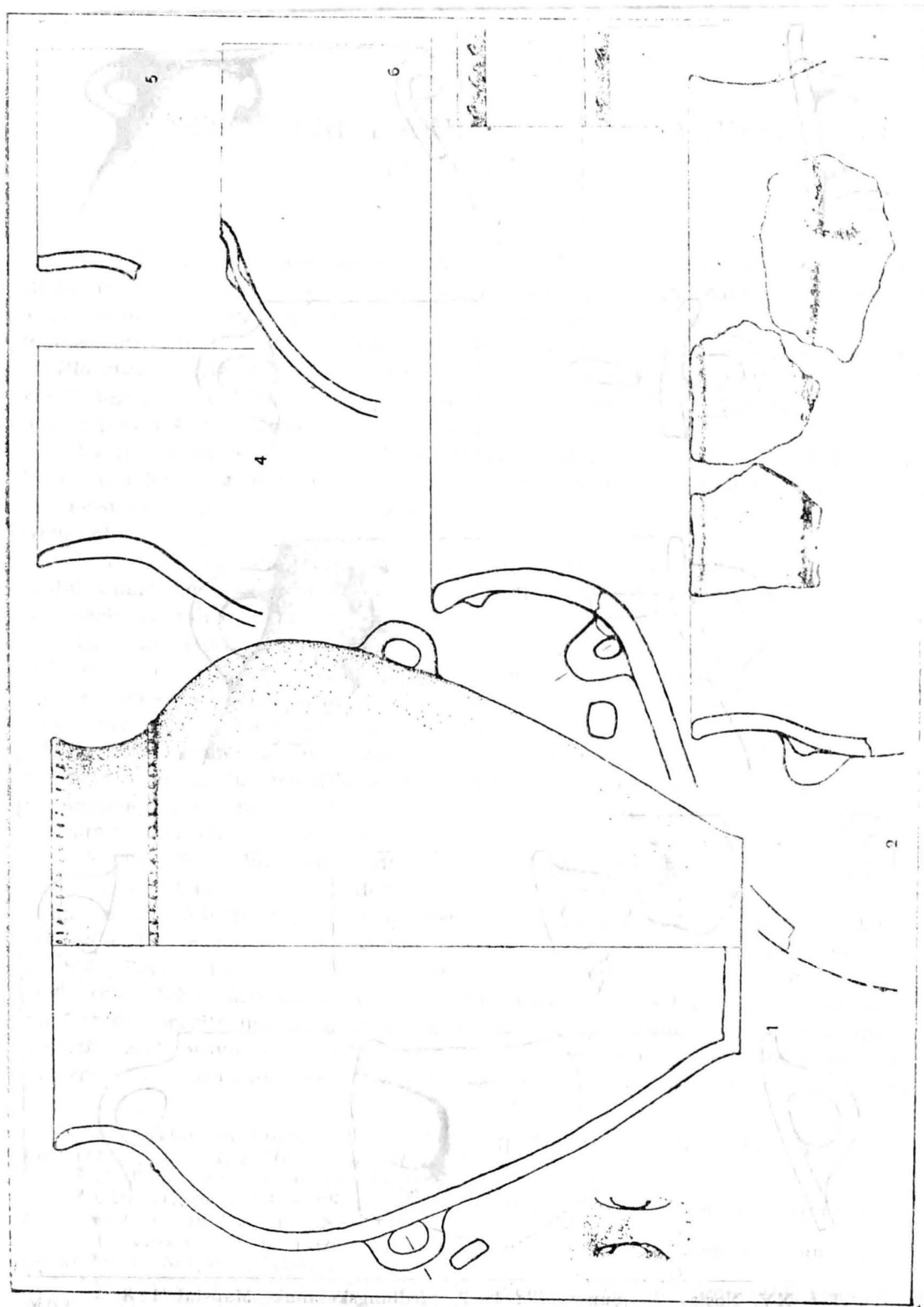
Taf. XI. Noșlac — „Șumughi”: 1—11, Siedlungskeramik. Maßstab 1:3.

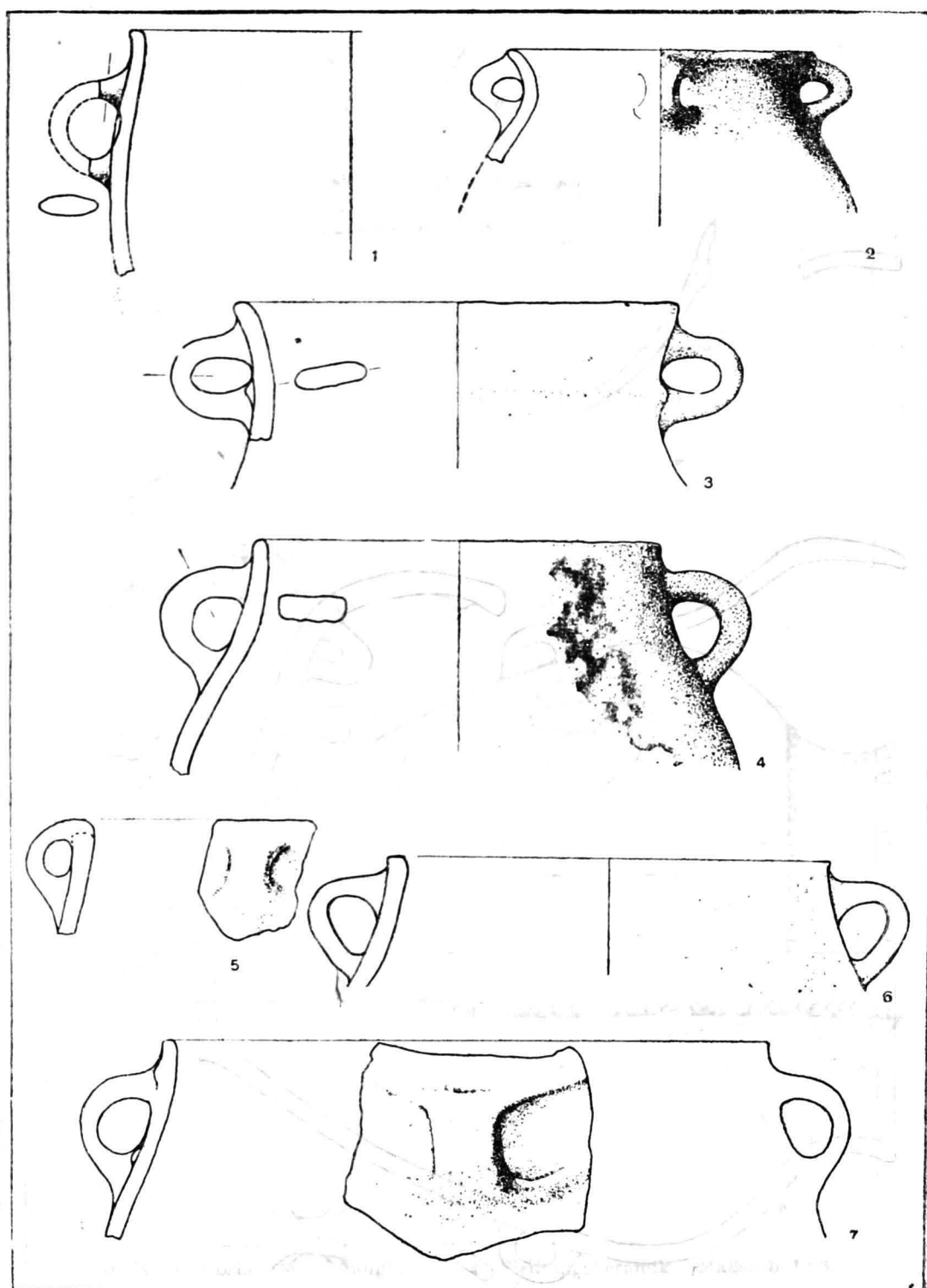
Taf. XII, Noșlac — „Șumughi”: 1, Urne eines in der Siedlung gefundenen Grabes; 2—3, Siedlungskeramik. Maßstab 1:3.

Taf. XIII. Noșlac — „Șumughi”: 1—6, Siedlungskeramik. Maßstab 1 : 3.

Taf. XIV. Noșlac — „Șumughi”: 1—6, Siedlungskeramik. 1, Maßstab 1 : 6; 2—6, Maßstab 1 : 3.

Taf. XV. Noșlac — „Șumughi”: 1—7, Siedlungskeramik. Maßstab 1:3.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE LA ȘIBOT (JUD. ALBA)

Încă la sfârșitul secolului al XIX-lea la Șibot (jud. Alba) au fost semnalate, lângă drumul ce duce din gară spre localitatea Vinerea, aproape de fosta clădire a „poștalionului“, substrucțiunile unor edificii romane, precum și numeros material tegular provenind de la o așezare rurală romană, probabil un *vicus* sau numai o *villa rustica*¹ (fig. 1/1). Tot în această perioadă au fost descoperite, printre materialul tegular sus-amintit, cărămizi purtând ștampila ASCLEPI², numele unui cunoscut producător de *tegulae* din regiune³.

La începutul secolului al XX-lea (1903) în albia râului Cugir, lângă localitatea Vinerea, a fost descoperit un fragment de *umbo* din bronz, avînd în cîmpul central al registrului de jos un *leu* pășind spre dreapta, emblema *Legiunii a XIII-a Gemina*⁴.

După părerea unor cercetători fragmentul de *umbo* a putut ajunge în albia râului Cugir fie cu ocazia unor lupte purtate în timpul provinciei, fie în timpul retragerii legiunii din Dacia⁵.

În toamna anului 1979, în apropierea zonei din Șibot unde au fost descoperite, în trecut, urme de locuire romană, pe partea stîngă a liniei C.F.R. Șibot—Cugir au fost observate, în terenul arabil, materiale de construcție, piatră de riu și fragmente tegulare răvășite și degradate de către rulajul repetat produs de lucrările agricole mecanizate, executate în decursul anilor. Aceste materiale de construcție provin de la substrucțiunile a mai multe clădiri romane ce au fost amplasate pe ambele laturi ale unei fișii de pietriș ce reprezintă urma unui drum roman, verosimil o *via glarea strata*⁶ (fig. 1/2).

Situația prezentată, adică dispersarea de către lucrările agricole a materialului de construcție pe suprafețe mai mari decît cele pe care presupunem că le-au ocupat clădirile inițial, nu ne permite să facem precizări privind dimensiunile originale. De asemenea, în toamna aceluiași an (1979), în partea de hotar denumită „Baltă“, în spatele fermei zootehnice a C.A.P. Șibot (fig. 1/3), pe terenul unei foste cărămidării moderne care a fost nivelată și redată în circuitul agricol, au fost descoperite urmele unei vetre, ale unui cuptor roman de ars cărămidă. Din această vatră provin mai multe fragmente tegulare, unele vitrificate și deformate puternic din cauza unui contact mai intens cu focul. Un fragment mai mare, avînd

¹ G. Téglás, în *FöldtKözl*, XIX, 1881, p. 85; idem, în *HTRTE*, I, p. 149; *Rep. ms.*; OTS, p. 135; I. I. Russu, în *IDR*, III/3.

² D. Tudor, *op. cit.*, p. 135.

³ CIL, III, 8075, 34; OTS, p. 118; N. Branga, *Tegulac private din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—75, p. 86.

⁴ I. Winkler, M. D. Lazăr, *Emblema legiunii a XIII-a Gemina pe un fragment de umbo*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 271.

⁵ G. Téglás, *A legio XIII Gemina jelvényét mutató bronztábla-töredék*, în *MKE*, VIII, 1914, p. 209; I. Winkler, M. D. Lazăr, *op. cit.*, p. 201.

⁶ A. S. Ștefan, în *Enciclopedia civilizației romane* (în continuare, prescurtarea *Enciclopedia*), București, 1982, p. 284.

Fig. 2. Fragment de cărămidă cu ștampila [LE]G XIII G.

ca degresant un nisip grosier cu multe granule de cuarț, poartă ștampila LEG XIII G și un semn digital în formă de cerc, executat în centrul cărămizii (fig. 2). Fragmentul cu inscripția se pare că provine de la o cărămidă mai mare (bipedală) specia A_2^7 , avînd următoarele dimensiuni: lungimea 23,5 cm, lățimea 14 cm și grosimea 4,6 cm. Ștampila este simplă, dreptunghiulară, de tipul a^8 , fragmentată, lipsindu-i primele două litere, prezentîndu-se după cum urmează [LE]G XIII G (fig. 3), fără antroponim. Dimensiunile cartușului fragmentat sînt: lungimea 14 cm, lățimea 4 cm, iar cele ale literelor în relief sînt: înălțimea 2,9 cm și grosimea 0,3 cm.

Tot din această zonă a cuptorului de ars cărămidă au mai fost descoperite și fragmente de ceramică care, după factură și formă, provin de la vase provinciale romane (fig. 4), utilizate de către soldații care au lucrat în această *officina* cu caracter temporar.

Materialele arheologice prezentate, precum și situația fizico-geografică în al cărei context au fost descoperite, obligă la cîteva considerațiuni.

⁷ C. L. Băluță, I. Berciu, *Pedites și Equites Singulares din Dacia*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 113, fig. 2.

⁸ *Idem*, p. 114, fig. 3.

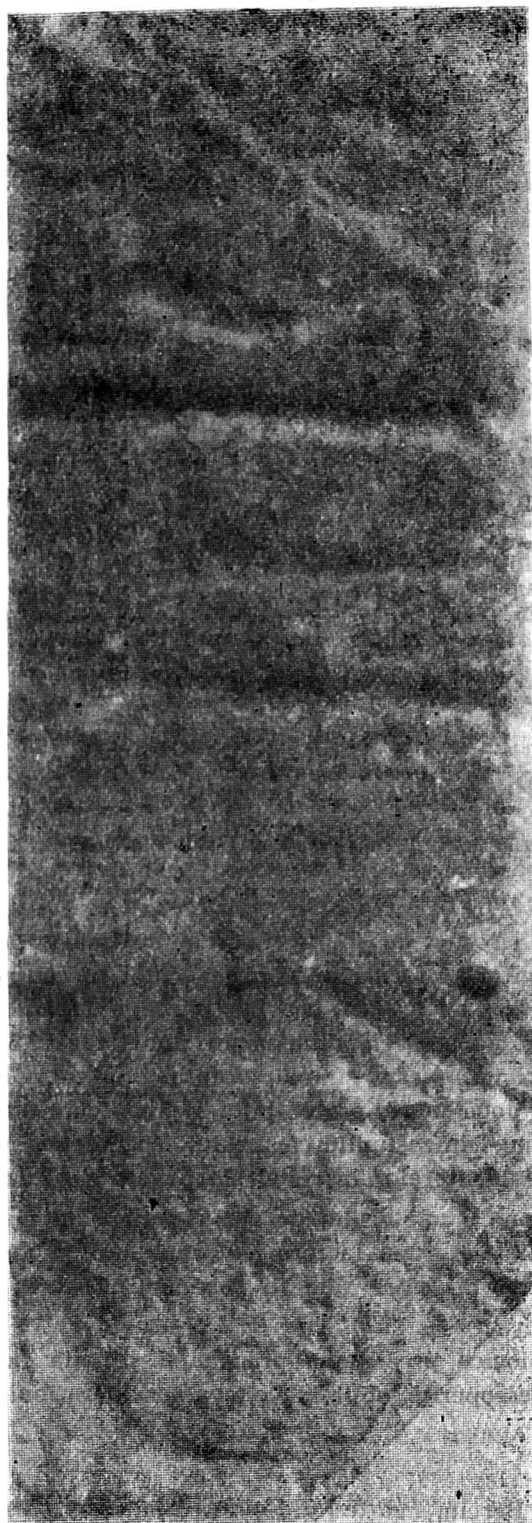

Fig. 3. Ștampila cu inscripția [LE]G XIII G.

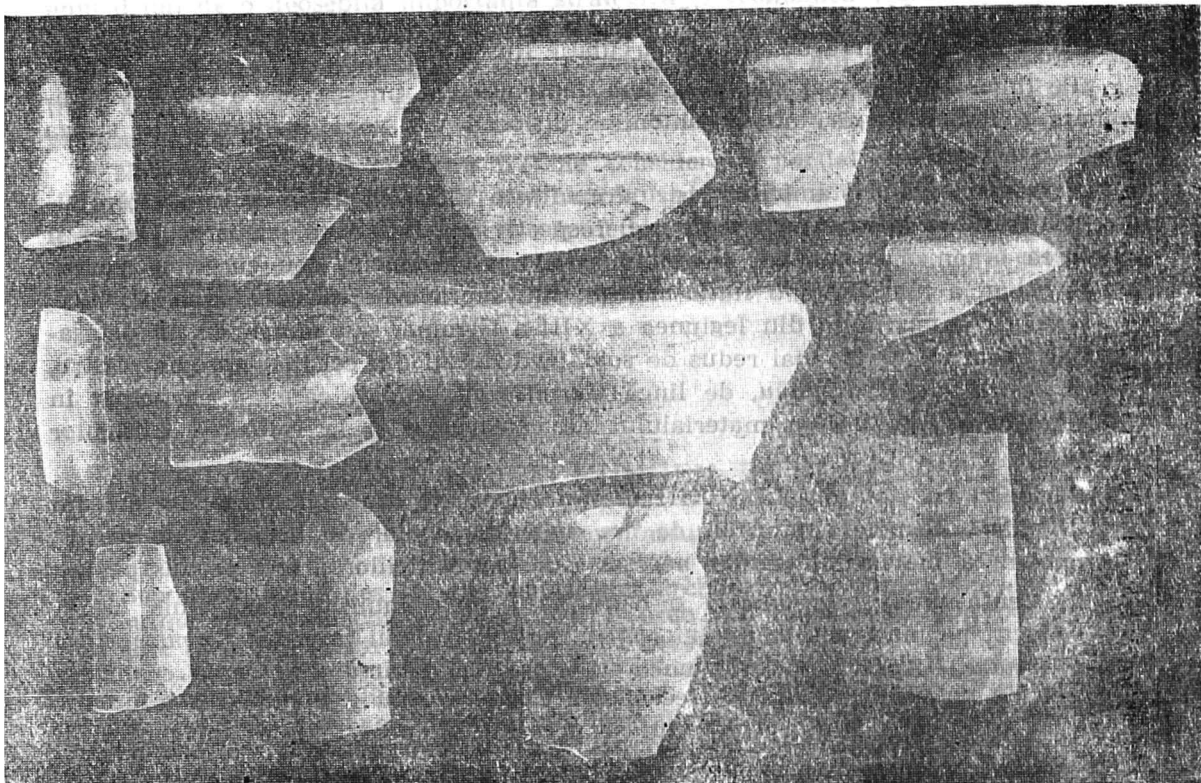

Fig. 4. Fragmente de ceramică provincială romană.

În întreaga perioadă de stăpânire romană a provinciei Dacia Superior, respectiv Dacia Apulensis, legiunea a XIII-a Gemina avînd sediul la *Apulum* a staționat în permanență în această provincie⁹.

Pentru supravegherea zonelor de importanță strategico-economică și pentru a lua parte în mod activ la construirea diferitelor obiective cu caracter militar sau administrativ, legiunea a detașat temporar sau permanent numeroase *vexilații*¹⁰.

Este verosimil ca una dintre aceste subunități, o *vexillatio* sau numai un detașament mai mic, să fi fost cantonată la Sibot, avînd sarcina de a supraveghea bifurcarea drumului roman care se îndrepta în parte către Munții Cugirului, în parte către *Apulum*, *Sarmizegetusa* (*Ulpia Traiana*) și *Micia*. Traseul *Apulum—Micia* a prezentat o deosebită importanță strategică și economică, fiind restaurat în timpul lui *Trebonianus Gallus* și *Volusianus* (251—253)¹¹. Tot în sarcina acestei subunități trebuie să fi fost și supravegherea și asigurarea securității transporturi-

⁹ M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 371; V. Moga, *Contribuții la istoricul legiunii a XIII-a Gemina*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 323—329; St. Pascu, *Apoulon—Apulum—Alba Iulia. Continuitate, romanitate, unitate*, în *AIIA*, XVIII, 1975, p. 12; G. Bakó, *O vexilație a Legiunii XIII Gemina în sud-estul Transilvaniei*, în *SCIVA*, 28, 1977, p. 198; A. Aricescu, în *Enciclopedia*, p. 423—424.

¹⁰ V. Moga, *Detașamentele legiunii a XIII-a Gemina în Dacia*, în *Apulum*, X, 1972, p. 151—164; I. I. Russu, *Contribuții epigrafice la istoria Daciei romane (III)*, în *AIIA*, XVIII, 1975, p. 48—54; G. Bakó, *op. cit.*, p. 195; V. Moga, *Legiunea a XIII-a Gemina* (rezumatul tezei de doctorat), Cluj-Napoca, 1981, p. 10.

¹¹ M. Macrea, *op. cit.*, p. 406; OTS, p. 121; C. Vlădescu, în *Dicționarul de istorie veche a României* (folosim prescurtarea de *Dicționar*), București, 1976, p. 612; M. Zahariade, *Trupele de origine hispanică în Dacia*, în *SCIVA*, 27, 1976, 4, p. 491.

lor nautice de pe Mureș din această zonă unde drumul roman este construit aproape paralel cu această arteră de intensă circulație fluvială¹².

Pe lângă cele de mai sus, o sarcină deosebită era ținerea sub o strictă supraveghere a noilor așezări ale autohtonilor dislocați din zona montană, din stînga și dreapta Mureșului.

Forma simplă a ștampilei¹³ ne îndreptățește să încadrăm producerea cărămizilor de la Șibot într-o epocă timpurie, respectiv imediat după ocuparea Daciei și începerea organizării militare și administrative a provinciei nou cucerite. Atunci, aici la Șibot, a luat ființă o *statio-mansio*, sub supravegherea unui *beneficiarius*¹⁴, încadrată cu o *vexillatio* din legiunea a XIII-a Gemina, sau numai cu un detașament ce avea un număr mai redus de soldați, dizlocați din cel mai apropiat castru, posibil castrul de la Cîgmău, de lângă *Germisara*¹⁵, soldați care au participat în mod efectiv la producerea materialului de construcție și la ridicarea edificiilor necesare.

Cărămizi cu ștampila LEG XIII G sînt cunoscute din mai multe așezări din Transilvania¹⁶. Urmele cuptorului de ars material tegular de la Șibot ne permit să afirmăm că materialul tegular necesar ridicării edificiilor a fost produs pe loc.

Existența unei *statio-mansio* o bănuim în zona amintită lângă linia C.F.R. Șibot—Cugir, pe marginea drumului roman, posibil drumul imperial *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)—Apulum* care se unea undeva lângă Lancrăm și Oarda cu artera ce venea de pe valea Oltului și trecea prin *Cedonia*¹⁷ sau este numai o bifurcație ce se îndrepta spre Munții Cugirului și necesita un post înaintat de control și supraveghere.

Este foarte verosimil ca *umbo*-ul descoperit în apa Cugirului să fi aparținut unui soldat din garnizoana de la Șibot și pierdut în exercițiul funcțiunii.

În concluzie, faza actuală a cercetărilor și informațiile pe care le deținem, situația fizico-geografică în care este amplasat acest complex arheologic, suprafața relativ mare pe care au fost descoperite urmele de locuire romană, pledează pentru existența la Șibot a unei prospere așezări rurale romane, un *vicus* sau un *pagus*, verosimil *Burticum*¹⁸, care s-a dezvoltat în mijlocul unui șes roditor (Cîmpul Plinii), pe lângă o importantă *statio-mansio*. Așezarea a fost amplasată la marginea

¹² D. Tudor, în *IstRom*, I, p. 106; OTS, p. 121, 128, 157; L. Mărghitan, *Contribuții referitoare la sistemul vamal din cadrul Banatului în epoca romană*, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 108—109; M. Zahariade, *op. cit.*, p. 491; L. Mărghitan, *Considerațiuni referitoare la drumul comercial roman de pe valea Mureșului inferior*, în *Ziridava*, IX, 1978, p. 50—51; V. Moga, *op. cit.*, p. 10.

¹³ T.I.R. L 34, București, 1969, p. 101; I. I. Russu, *Inscriptiones tegularum legionis XIII Geminae*, în *Apulum*, V, 1965, p. 217—232; V. Moga, *Contribuții în legătură cu officina și produsele tegulare ale legiunii XIII Gemina la Apulum*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 194; G. Bakó, *op. cit.*, p. 198; I. I. Russu, în *IDR*, III/3; V. Moga, *Legiunea a XIII-a Gemina* (rezumatul tezei de doctorat), Cluj-Napoca, 1981, p. 11.

¹⁴ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 146—147; D. M. Pipidi, în *Dicționar*, p. 550; A. S. Ștefan, în *Enciclopedia*, p. 732.

¹⁵ O. Floca, *Ghid al Regiunii Hunedoara*, Deva, 1957, p. 9; M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 369, 376; OTS, p. 130—134; I. Glodariu, în *Dicționar*, p. 161.

¹⁶ V. Moga, *Detașamentele legiunii a XIII-a Gemina în Dacia*, în *Apulum*, X, 1972, p. 159—161 (cu bibliografia problemei); G. Bakó, *op. cit.*, p. 198.

¹⁷ OTS, p. 141; C. Vlădescu, *op. cit.*, p. 612; I. H. Crișan, în *Enciclopedia*, p. 178.

¹⁸ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 270; *idem*, ediția 1982, p. 158; OTS, p. 135 (cu bibliografia problemei).

unui drum de o deosebită importanță strategică și economică¹⁹, drumul imperial ce lega *Apulum* cu *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)* și *Micia*, avînd asigurată paza de către o subunitate a *legiunii a XIII-a Gemina*, dislocată din cel mai apropiat castru²⁰. Din lipsa de dovezi epigrafice nu putem nominaliza formațiunea militară din garnizoana de la Șibot.

Natural, concluziile noastre trebuie considerate, parțial, ca ipoteze de lucru ce urmează a fi verificate prin continuarea sistematică a lucrărilor de cercetare, urmînd a fi elucidate toate aspectele ipotetice, iar noile descoperiri să aducă contribuțiuni mai ample la cunoașterea acestor așezări militaro-civile, îmbogățindu-se, totodată, și repertoriul lor.

ION T. LIPOVAN

ARCHÄOLOGISCHE ENTDECKUNGEN IN ȘIBOT (KR. ALBA)

(Zusammenfassung)

Schon am Ende des 19. Jhs. wurde auf archäologische Funde aus der Römerzeit aufmerksam gemacht, nachdem hier Spuren von Bauten, Tonscherben, Ziegeln und eine Ziegel mit dem Stempel ASCLEPI geborgen wurden.

Im Jahre 1979 wurden andere Spuren römischer Herkunft geborgen, und zwar, unweit der Bahnlinie die von Șibot nach Cugir führt, kamen Überreste eines Weges und verschiedener Bauten ans Tageslicht, während im Flur „Baltă“ ein Ziegelofen, ein Ziegelbruchstück mit dem Stempel [LE]G XIII G und mehrere Tonscherben provinzialrömischer Herkunft vom Verfasser entdeckt wurden.

Ältere, bzw. auch diese neueren Funde scheinen einen Beweis zu stellen, daß hier eine *statio-mansio*, eine ländliche Siedlung (*pagus*), vielleicht *Burticum*, stand und höchstwahrscheinlich von einer Abteilung der XIII. Gemina Legion bewacht wurde, die auch die Aufsicht der ganzen Gegend durchzuführen hatte.

¹⁹ C. Vlădescu, *op. cit.*, p. 612; M. Zahariade, *op. cit.*, p. 491; A. S. Ștefan, *op. cit.*, p. 283—285.

²⁰ Vezi nota 15.

DOUĂ CUPTOARE DE ARS ȚIGLE ȘI CĂRĂMIZI DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

În primele luni ale anului 1979, la sud de comuna Sarmizegetusa, au fost executate câteva șanțuri pentru drenarea apei, respectiv pentru asanarea unei mari suprafețe de teren. Cu acest prilej au fost atinse, și unele din păcate distruse, vestigii romane ca morminte, cuptoare, clădiri, temple etc. Membrii colectivului de cercetare de la Sarmizegetusa au aflat de executarea acestor șanțuri abia după ce lucrarea era terminată. S-a încercat apoi salvarea câtorva monumente expuse mai mult procesului de degradare; printre acestea au fost și două cuptoare pentru ars țigle și cărămizi.

Cele două cuptoare, aflate unul lângă celălalt, se găsesc la circa 400 m sud-est de orașul antic¹. Șanțul de drenaj a trecut printre ele, pe direcția est—vest, distrugând cu taluzul sudic pilonii de la gura unui cuptor (a) și cu taluzul nordic latura sudică și o parte din grătarul celui alt cuptor (b). Din cauza apei care se scurgea pe canal, degajarea celor două cuptoare a fost foarte anevoioasă.

Cuptorul a (fig. 1, 2, 4/1, 2, 5/2), aflat la sud de șanț, avea în momentul descoperirii următoarele dimensiuni ale camerei de ardere: lungime 3,10 m, lățime 3,20 m. Pentru construcția cuptorului a fost săpat un șanț lung de 4,6 m și lat de 1,85 m, adânc de 1,25 m. Șanțul a fost apoi taluzat la înălțimea de 60 cm, primind aspectul aparent al unei pilni cu peretele dinspre est mai scurt și mai abrupt, iar cel dinspre vest mai lung și mai puțin abrupt (fig. 1). Șanțul a fost podit cu cărămidă și în el s-au construit 6 sau 7 arcade din cărămidă arsă. Baza arcadelor, pînă la înălțimea de 25 cm, era construită din cărămizi normale după care începea arcul, confecționat din 40 de cărămizi de formă piramidală, lungi de 41 cm, late de 28 cm, groase jos de 4,5 cm, iar sus de 7 cm. Cărămizile, bine arse, erau așezate pe lungime și legate între ele cu lut. Spațiul dintre arcuri și marginea camerei de ardere, radial, a fost completat cu cărămizi nearse sau mai bine zis cu felii de lut de diverse dimensiuni, care s-au ars cu timpul mai mult sau mai puțin. Între arcuri s-au așezat vertical cărămizi înguste care aveau rolul de a dirija căldura spre orificiile grătarului, de a susține grătarul în timpul construcției și al funcționării cuptorului² și de a susține distanțate arcadele între ele, cînd acestea susțineau imensa greutate a materialului de construcție pus la ars (fig. 5/2). Deasupra arcadelor, aflate la 18—22 cm una de cealaltă, era netezită o placă de lut, prevăzută cu o succesiune de orificii care permiteau trecerea căldurii din focar în camera de ardere. Din această placă nu am găsit decît fragmente în poziție secundară. Unele dintre acestea păstrează încă amprenta unei părți dintr-un orificiu cu diametru de 5—8 cm. Ea a fost distrusă și împrăștiată cu prilejul lucrărilor agricole, lucru, de altfel, explicabil, nivelul solului actual fiind doar la 25 cm deasupra arcurilor. Pereții focarului, inclusiv fețele arcelor

¹ H. Daicoviciu și colab., în *MCA*, Tulcea, 1980, p. 281—282.

² O. Floca, Șt. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 21—22.

și fundul canalelor oblice dintre ele, ce conduc radial căldura din camera de foc în camera de ardere, au fost tencuite cu lut.

Gura focarului a fost aproape complet distrusă de taluzul șanțului de drenaj și apoi de apa scursă pe șanț. Înainte însă de dispariția sa completă s-au mai putut efectua câteva observații. Astfel se poate distinge începutul unui al șaptelea arc (fig. 4/1). În cazul în care acesta a existat, lungimea totală a camerei de ardere era de 3,60 m, urmînd ca gura de alimentare să fie flancată de doi piloni construiți, de asemenea, din cărămidă arsă, lungi de cel puțin 50 cm. Spun cel puțin 50 cm pentru că șanțul de drenaj ar fi putut distruge extremitatea nordică a pilonilor. Un argument în plus pentru existența unui al șaptelea arc este faptul că podeaua de cărămidă a camerei de foc se continuă în exteriorul a ceea ce se mai păstra în momentul cercetării din focar pînă în dreptul presupusului arc. Spațiul dintre piloni, pe lungimea care se păstrează, circa 50 cm, nu era podit cu cărămidă. Lărgimea gurii cuptorului și implicit a camerei de foc era de 90 cm.

După utilizări succesive, grătarul și arcadele s-au deteriorat; cuptorul suferă reparații și chiar unele modificări. Cea mai importantă modificare constă în construirea în focar a unui zid median din cărămidă îngustă, de $40 \times 15 \times 6$ cm, legată cu pămînt galben. Acest perete începe de la al treilea arc și se continuă pînă la marginea opusă gurii cuptorului. Am considerat acest zid ca adăugat mai tîrziu, deoarece sub ultimul rînd de cărămidă al lui am găsit cenușă și arsură, lutul care leagă cărămizile între ele este mai puțin ars decît cel dintre cărămizile arcadelor, nu are fundație, fiind construit pe podeaua camerei de foc, iar sus nu se leagă cu nimic de restul construcției, în unele locuri existînd chiar un spațiu de cîțiva centimetri între partea sa superioară și arc.

Atît peretele median cît și podeaua sînt acoperite acum cu un strat de lut. Reparații și retencuiri cu lut suferă acum și fețele arcadelor sau spațiile oblice dintre arcade, ce dirijau aerul cald spre camera de ardere.

În acest cuptor s-au ars materiale de construcție diverse. În jur au fost găsite fragmente de cărămizi, țigle arse pînă la deformare, fragmente de olane. Ceramică s-a găsit într-o cantitate foarte mică și semnificativă din punct de vedere arheologic doar în măsura în care aparține epocii romane.

Nu am găsit nici un element care să ne permită stabilirea limitelor cronologice de funcționare a cuptorului.

Cuptorul b (fig. 3, 5/1) a fost mai mult afectat de șanțul de drenaj, care i-a distrus latura sudică și o parte din grătar. El se deosebește din punct de vedere constructiv de primul. Groapa în care a fost construită camera de foc era dreptunghiulară, cu dimensiunile aproximativ aceleași cu ale grătarului camerei de ardere, adică $2,84 \times 2,20$ m; adîncimea sa era de 93 cm. În această groapă s-au construit 5 arcade succesive, late de 30—35 cm, cu spații între ele de 25—30 cm. Aceste arcade au fost construite ca elemente independente, succesive, din cărămizi arse avînd aceleași dimensiuni cu cele din cuptorul a. În spațiul dintre arcade, din lut bătut, s-a creat o pantă oblică, începînd de la nivelul vetrei și pînă la marginea grătarului. Forma focarului este neregulată, tocmai datorită modului de executare a canalelor radiale.

Gura camerei de foc era mărginită de doi piloni din cărămidă arsă, lungi de 79 cm, de lățime inegală; cel de sud are lățimea de 35 cm, iar cel de nord, mai puternic, are lățimea de 48 cm. Lărgimea culoarului dintre piloni era de 60 cm. Acest culoar se continua și sub grătar încă 40 de cm, după care se lărgea atît spre sud, cît și spre nord cu cîte 16 cm. Prin urmare, camera de foc are o

lățime de 92 cm și lungimea de 2,44 m. Gura camerei de foc, lată la bază de 60 de cm, la înălțimea de 20 de cm începe să se lărgască simetric, atingând un diametru maxim de 75 cm. Gura boltită a cuptorului avea înălțimea de 67 cm.

În partea opusă gurii grătarul se sprijinea pe un picior din lut, ars în timpul funcționării cuptorului, de formă neregulată, având lungimea de 82 cm și lățimea maximă de 60 cm. Între el și latura vestică a camerei de foc s-a păstrat un spațiu larg de 10—12 cm. Camera de foc era pavată cu un strat, bine netezit, de lut care s-a ars în timpul funcționării cuptorului.

Grătarul, confecționat din lut, a fost reparat de mai multe ori, fisurile și spărturile fiindu-i astupate cu țigle și cărămizi (fragmente) lutuite apoi. În spațiul dintre arcade am surprins și câteva din orificiile cu diametrul de 7—12 cm, aparținând platformei (grătarului) camerei de ardere. Unele din ele erau astupate încă din antichitate.

Cuptorul a fost utilizat mai ales pentru arderea țiglelor din care s-au găsit mai multe fragmente. Nici în cazul acestui cuptor nu am găsit elemente care să-i poată stabili, cel puțin aproximativ, limitele cronologice de funcționare în timpul celor aproape 165 de ani de stăpânire romană.

Ca sistem constructiv cuptorul a este identic cu un alt cuptor de ars cărămizi descoperit aici³, precum și cu cuptorul nr. 1 de la Micia⁴. Într-o anumită măsură el se aseamănă și cu cuptorul de la Garvăn⁵. Zidul median din camera de foc a cuptorului a, fiind adăugat ulterior, nu-i schimbă încadrarea tipologică, rămânând de fapt tot un cuptor cu o singură cameră de foc. La fel par a fi și cele două cuptoare săpate parțial de la Gornea⁶.

Ca o variantă a acestui tip este cuptorul b, prevăzut cu o cameră de foc în care s-a păstrat un picior de lut ars pentru susținerea grătarului alături de arcadele de cărămidă.

Cele două cuptoare descoperite la Sarmizegetusa în primăvara anului 1979 nu sînt elemente singulare în zonă. Nu departe de ele, spre sud-est, pe dealul Sucionilor, a fost cercetat un alt mare cuptor de ars cărămizi⁷, mult mai bine păstrat, deoarece era săpat în coasta dealului și nu construit la suprafață. În imediata apropiere a cuptoarelor descoperite de noi, spre nord, am mai observat urmele a cel puțin alte trei cuptoare cu aceeași destinație. Tot spre nord au fost cercetate trei cuptoare de ars ceramică și identificate alte trei⁸. Ele se înscriu în tipul obișnuit de cuptoare de ars cărămizi din lumea romană⁹.

Din aceste descoperiri fortuite, precum și din cercetările de suprafață efectuate, putem presupune existența la sud-est de oraș, respectiv de suprafața în-

³ O. Floca, în *Dacia*, IX—X, 1941—1942, p. 431—440.

⁴ O. Floca, Șt. Ferenczi, L. Mărghită, *op. cit.*, p. 16—23.

⁵ Gh. Ștefan, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 339—346.

⁶ Informație Gh. Lazarovici.

⁷ O. Floca, *op. cit.*, p. 435—439.

⁸ Două cuptoare au fost săpate în anul 1979, iar al treilea în anul 1981. După cercetarea zonei vor fi prezentate într-un studiu separat.

⁹ G. Wolf, în *Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst*, 4, 1893, p. 212—228, pl. 2; A. Hild, în *JÖAI*, 19/20, 1919, p. 49; H. Jacobi, în *Saalburg Jahrbuch*, VII, 1930, p. 110—112; B. Kuzsinszky, în *Budapest Régiségei*, 11, 1932, p. 25—53; W. Jorns, în *Die Ziegelindustrie*, 18/9, 1956, pl. 4; A. Smodič, în *Arheološki Vestnik* (în continuare *ArhVestn*), 9/10, 1960, p. 40, sqq.; E. Gose, *Römische Zeit*, în *Trierer Zeitschrift*, 24/26, 1958, p. 562, pl. 139; D. Pace, în *Sibrium*, 5, 1960, p. 163—175, pl. 32; P. Petru, T. Knez, A. Uršič, în *ArhVestn*, 17, 1967, p. 470 sqq.; Z. Šubic, în *ArhVestn*, 19, 1968, p. 455—472; D. Gabler, în *Acta Archaeologica*, XXV, 1973, p. 149 sqq.

conjurată de ziduri a orașului, a unei zone de câteva hectare, ocupată de ateliere diverse. S-ar putea să avem de a face cu unul din cartierele meșteșugărești ale orașului antic, amplasat în exteriorul orașului, aproape de sursa de materie primă și orientat mai ales spre producția de obiecte ceramice.

DORIN ALICU

DUE FORNI DA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA PER CUOCERE TEGOLE E MATTONI

(Riassunto)

Nel 1979 sono stati scoperti due forni per cuocere tegole e mattoni a sud-est del recinto della città. I forni hanno ciascuno una sola camera di fuoco. Uno tra essi, il forno *a* ha sofferto una modificazione ulteriore, per l'aggiungimento di un muro di mattone il quale seziona longitudinalmente la camera di fuoco. Il forno *b* ha nella camera di fuoco una pila di argilla cotta per sostenere la grata. Questi forni fanno parte da un quartiere artigianale, situato all'esterno dei muri della città.

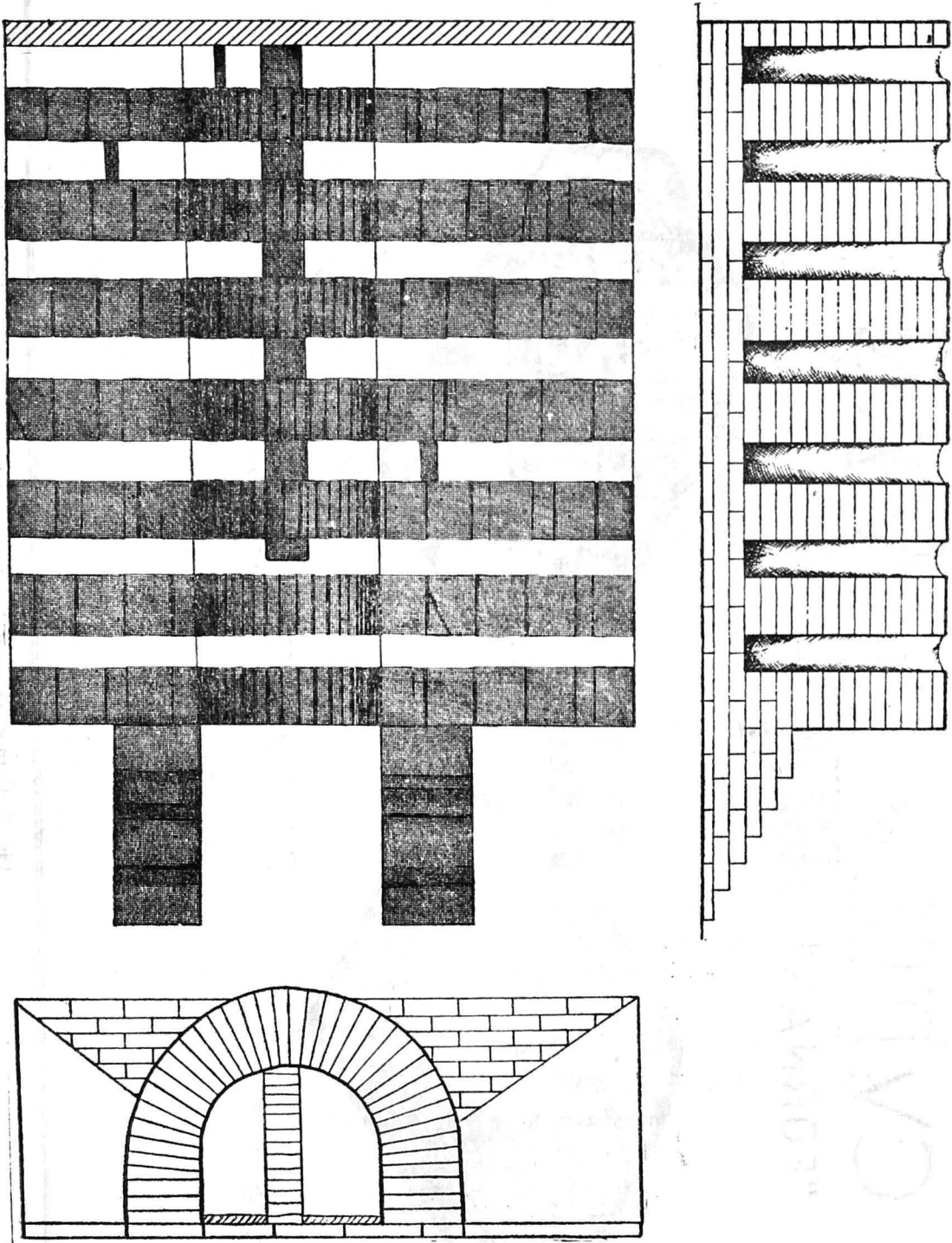

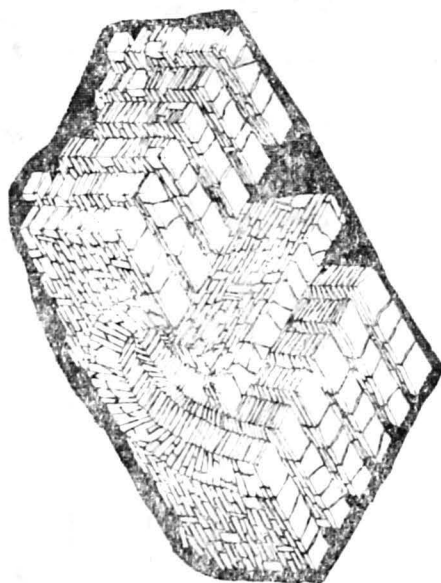
Fig. 1. Cuptor a; plan, profil transversal, profil longitudinal.

CUPTOR ROMAN

"FORNAX" axonometria

AXONOMETRIE izometrică descendentă
scara 1/50

AXONOMETRIE izometrică ascendentă
scara 1/50

Fig. 2. Cuptor a; axonometrie izometrică.

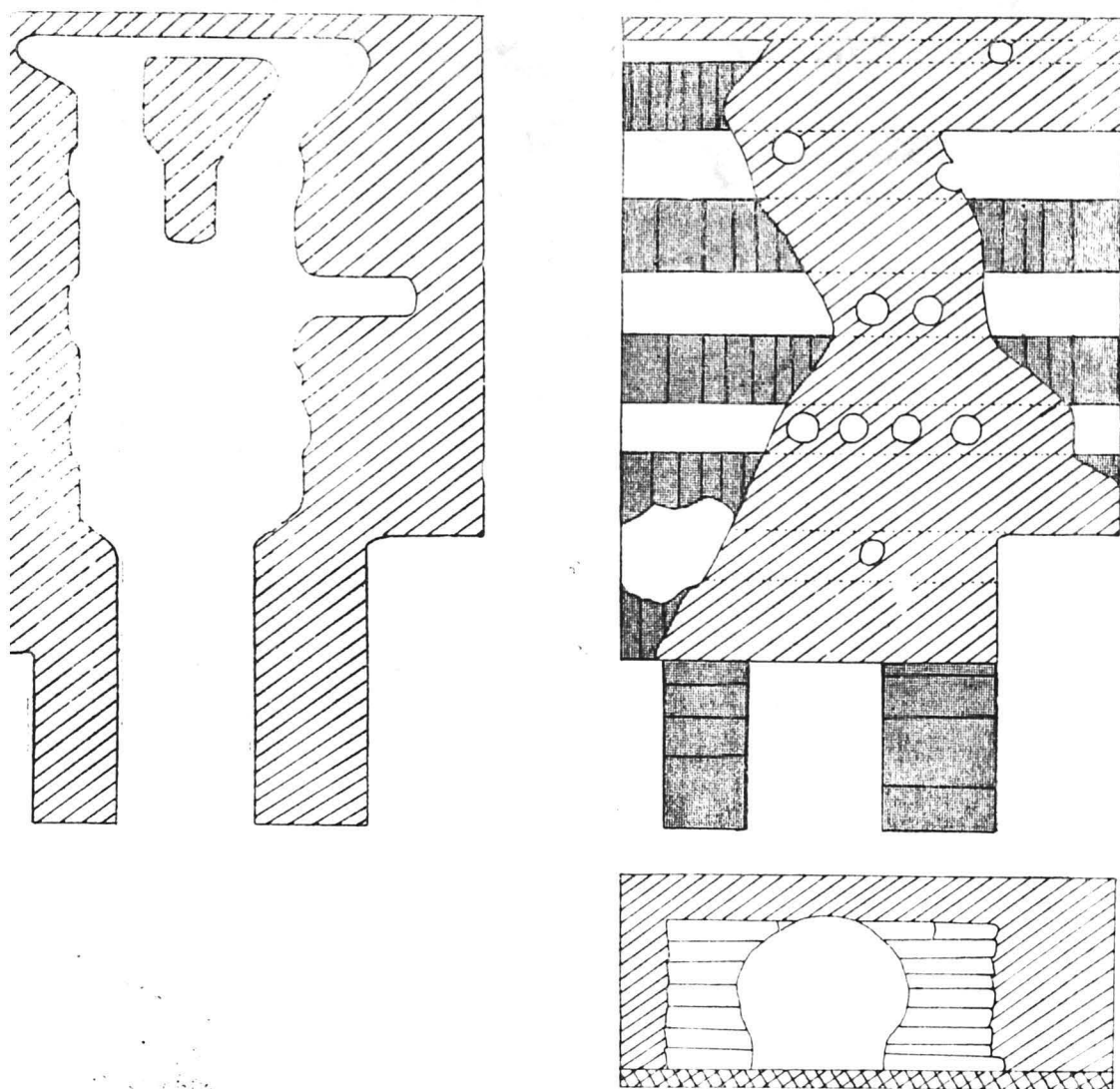

Fig. 3. Cuptor *b*; plan, profil transversal.

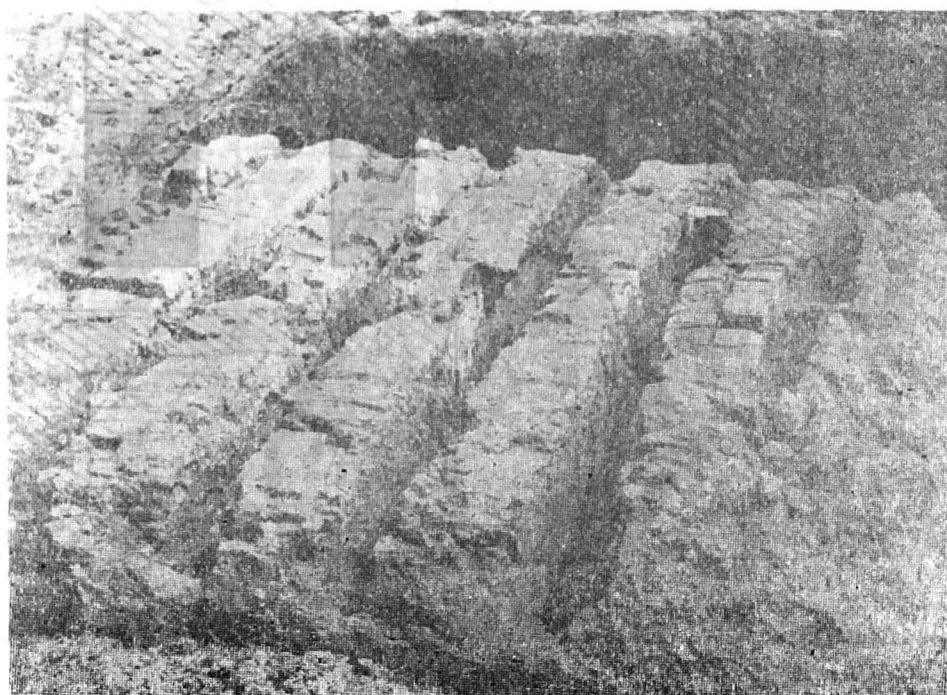
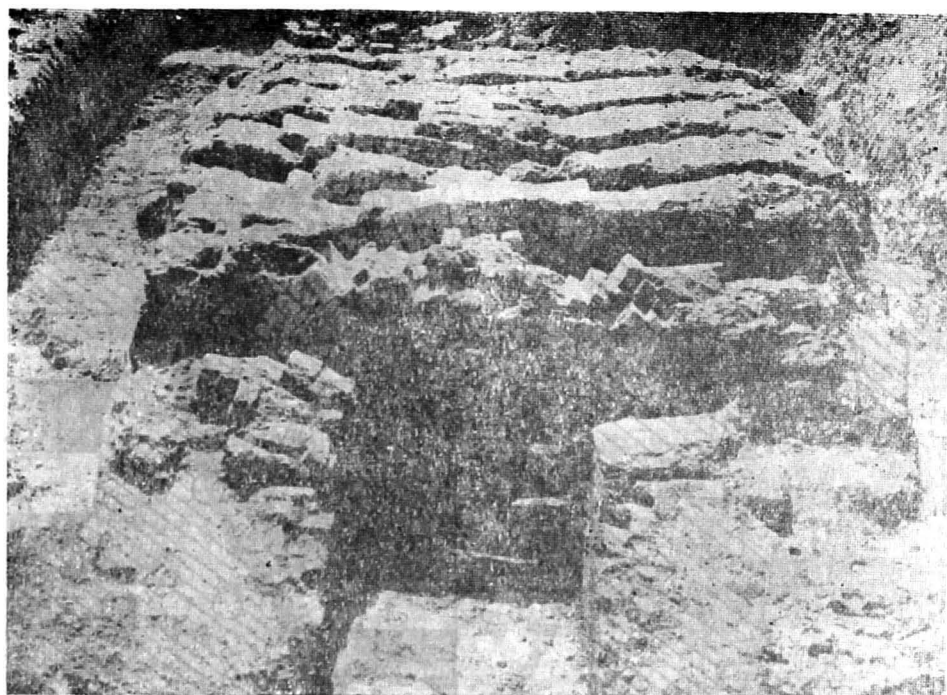

Fig. 4. Cuptor *a* ; 1. imagine generală ; 2. detaliu.

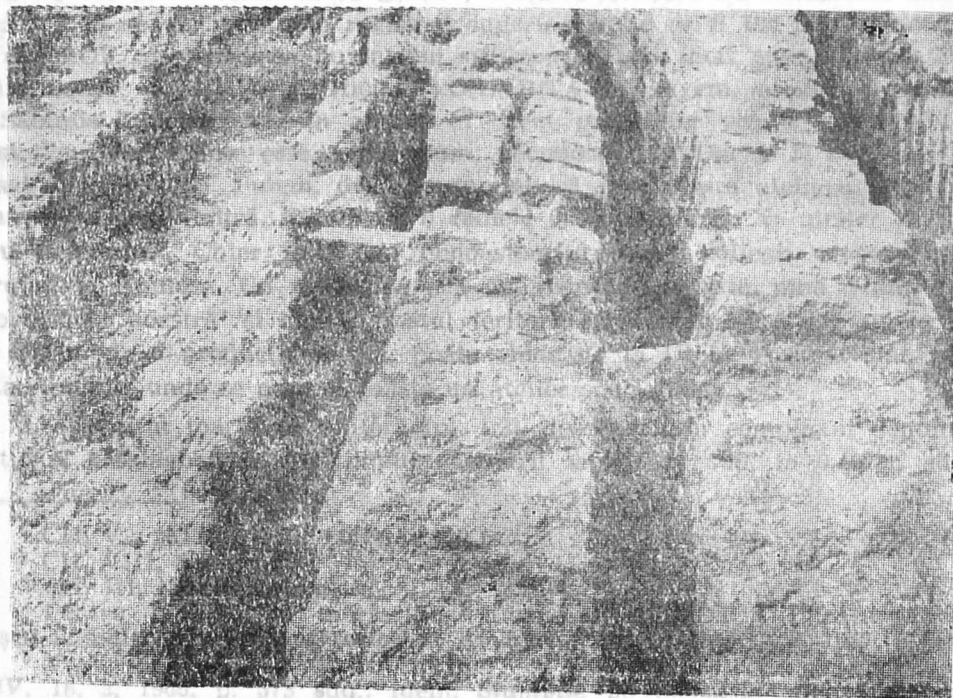
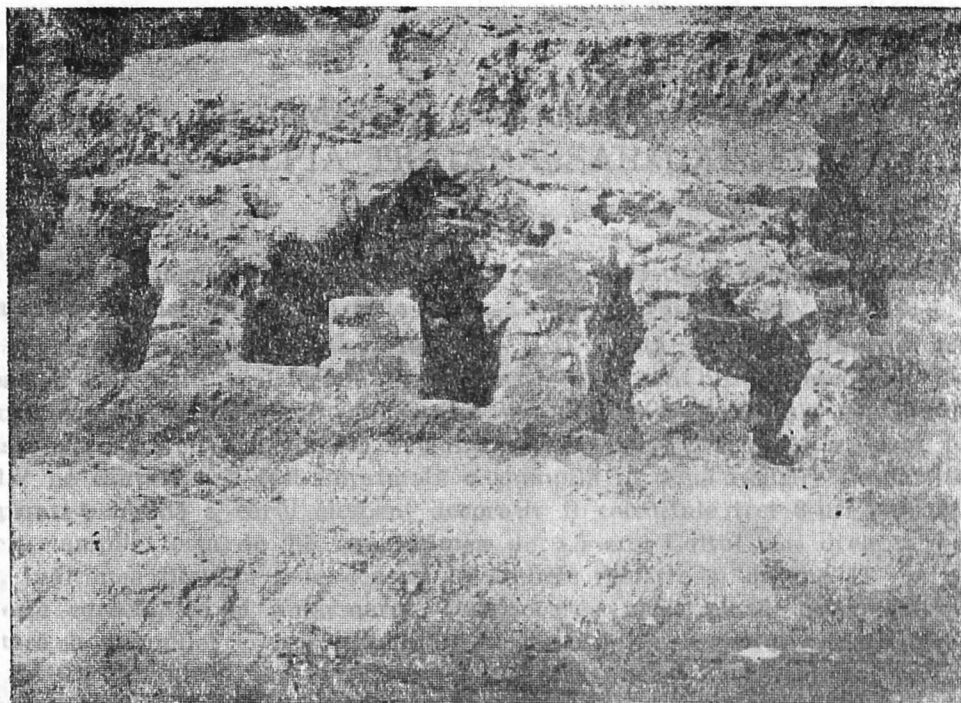

Fig. 5. Cuptor *b*; 1. vedere generală. Cuptor *a*; 2. detaliu.

DOUĂ FRAGMENTE CERAMICE STAMPILATE DE LA ULPİA TRAIANA SARMIZEGETUSA

În cele ce urmează, ne propunem să prezentăm două stampile inedite de pe fragmente ceramice provenind de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

1. Fragment buză de *mortarium* (pl. I 1), pastă roșcată-cărmizie grosieră; în partea interioară pietricelele încep imediat de sub buză. Descoperit în complexul denumit convențional 002 (sediul procuratorilor financiari ai Daciei Apulensis), în curtea clădirii, la 0,45 m adâncime. Pe partea răsfrîntă a buzei, perpendicular pe cantul ei, a fost imprimată o stampilă în două registre despărțite între ele printr-o bandă a cărui element decorativ îl constituie trei 8-uri culcate. Lungimea stampilei este de 7,5 cm, lățimea de 3,5 cm. Colțul din dreapta, sus este rupt. Înălțimea literelor este aceeași în ambele registre și anume 11 mm. Grafia lor este corectă, ca și imprimarea. Deteriorarea piesei, însă, ca și starea fragmentară a stampilei crează dificultăți în lectură. În registrul superior se poate citi SABINVS, după care urmează ruptura. În registrul inferior se pot citi cu siguranță primele două litere V și O și ultimele cinci, TATIS. Credem că este vorba de un nume feminin, la genitiv, VO[LVP]TATIS. De asemenea, sîntem de părere că în spațiul rupt din registrul superior, unde ar fi loc pentru două litere, era scris OF, prescurtarea cuvîntului *officina*. Astfel încît stampila poate fi întregită astfel: SABINVS OF(ficina)/VO[LVP]TATIS. Avem, așadar, de-a face cu un Sabinus, lucrător într-un atelier al cărui proprietar era o femeie, Voluptas. Acest din urmă nume este, pînă acum, necunoscut în Dacia. Îl regăsim doar la Roma¹ și în Africa². Putem, deci, presupune că proprietara atelierului era o persoană de origine italică. Faptul că o femeie este proprietar de atelier nu este un lucru neobișnuit. Chiar în Dacia cunoaștem o *mater collegii centonariorum et fabrum*³, la Apulum. Un asemenea gen de stampilă nu este, pînă acum, cunoscut în provincia noastră⁴ și nici în restul teritoriului României⁵. Presupunem însă că este vorba de o producție locală, poate chiar de la Ulpia Traiana sau, probabil, de la Apulum, unde se pare că exista un atelier specializat⁶.

2. Fragment toartă de amforă (pl. I/2), descoperit în complexul denumit convențional „Malagbel A“, în timpul degajării laturii de sud, la 0,40 m adâncime.

¹ CIL VI, 26150, 14710, 14874, 22960 etc.

² CIL VIII, 5257.

³ CIL III, 1207 (Apulum).

⁴ Pentru bibliografia mortariilor stampilate din Dacia intracarpatică, vezi Cloșca L. Băluță, *Sigilla mortariorum Apulensia*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 245, n. 8.

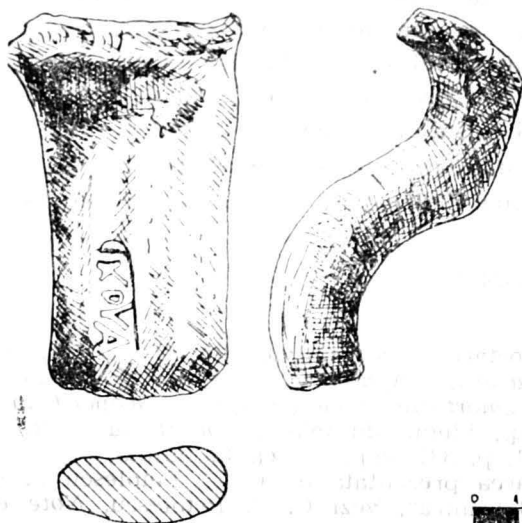
⁵ V. V. Culică, *Un nou „mortarium“ cu stampilă descoperit în Dobrogea*, în *SCIV*, 16, 2, 1965, p. 373 sqq.; idem, *Stampile pe mortaria găsite în sud-vestul Dobrogei*, în *SCIV*, 22, 2, 1971, p. 331 sqq.; Cloșca L. Băluță, *op. cit.*, p. 245, n. 7. Nu ne-a fost accesibilă lucrarea prezentată de C. C. Petolescu la seminarul internațional „Terra antiqua Balcanica“, vezi C. C. Petolescu, *Note epigrafice IV*, în *SCIVA*, 31, 3, 1980, p. 458, n. 11.

⁶ Cloșca L. Băluță, *op. cit.*, p. 248.

Pl. — I/1 Fragment buză de mortarium stampilată.

Pastă roșcat-gălbuie, semifină, cu slip gălbui. Pe această toartă a fost imprimată, defectuos, o stampilă, încadrată într-un chenar dreptunghiular, cu latura mică din stînga rotunjită. Datorită imprimării greșite, nu se poate vedea latura din dreapta. În chenar se pot descifra următoarele patru litere grecești: KOYA. Presupunem că avem de-a face cu un nume latinesc, scris grecește și avem în vedere două variante. În cazul în care stampila nu se termină după litera A, am putea presupune existența unui P și atunci citim: KOYAP, prescurtare a numelor Quartus, Quartinius etc. În cazul în care stampila este întreagă, ne putem gândi — și această ipoteză ni se pare mai plauzibilă — la *tria nomina* prescurtate

Pl. I/2 — Fragment toartă de amforă stampilată.

și transcrise în limba greacă. În acest caz citim: K(ολυτρος) Ού(…) Α(…). La Ulpia Traiana mai cunoaștem o singură stampilă cu litere grecești (IDR III/2, 583). O combinație de acest fel — un *praenomen* care să înceapă cu Q, un *nomen* care să înceapă cu V și un *cognomen* care să înceapă cu A este extrem de rar în Dacia. Cunoaștem un singur personaj, Q. Vibius Amillus, augustal al Ulpiei Traiana (CIL III, 1572). Pentru că personajul pare de origine celtică, după *cognomen*-ul Amillus⁷ și pentru că *nomen*-ul Vibius se transcrie în grecește Βιβίος⁸, presupunem că nu se poate face nici o apropiere între cele două epigrafe. Se pune însă întrebarea de ce la Ulpia Traiana — deoarece socotim fragmentul ca aparținând producției unui atelier local — un meșter cu nume latinesc și-l transcrie în grecește. Deși cazul nu este singular la Sarmizegetusa⁹, credem că s-ar impune un studiu mai amănunțit atât asupra vieții economice a capitalei Daciei romane, cât și asupra etniei populației sale.

ADELA PAKI

DEUX FRAGMENTS CÉRAMIQUES ESTAMPILLÉS À ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Résumé)

Le présent travail se propose de mettre en circulation deux estampilles inédites d'Ulpia Traiana Sarmizegetusa. La première (pl. I/1) est imprimée sur un bord de *mortarium* en deux registres, séparés par une bande décorative de 8-s horizontaux. La lecture que nous proposons est: SABINVS OF(ficina)/VO[LVP]-TATIS. Nous supposons qu'il s'agit d'une production locale, peut-être de l'endroit même de la découverte, peut-être d'Apulum, où il existe un atelier spécialisé. La seconde (pl. I/2) est imprimée défectueusement sur une anse d'amphore et contient quatre lettres grecques: KOYA. L'hypothèse la plus vraisemblable nous semble être *tria nomina* latins, transcrit en grec. Les raisons de cette transcription nous restent inconnues, mais elle n'est pas sans analogies à Sarmizegetusa. Nous proposons la lecture K(ολυτρος) Ού(…) Α(…).

⁷ Wilhelm Schulze, *Geschichte Lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 449 și n. 4.

⁸ *Idem*, p. 507.

⁹ Vezi, de exemplu, Aelia Cassia din IDR, III/2, 223, cu un nume latin tipic, transcris grecește.

CERAMICA STAMPILATĂ DE LA POTAISSA (II)*

1. Castron — păstrat fragmentar, pastă fină de culoare cărămie, angoba, de culoare roșie, acoperă ambele fețe ale vasului. Buza dreaptă, subliniată de o canelură. Decorul, dispus pe peretele drept, constă din două elemente: 1. briu în zigzag; 2. trei rozete așezate una sub alta în unghiul briului. Dimensiuni: dg. 12 cm. Fig. 1/1.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4505. Muzeul de istorie Turda (pre-scurtat MITurda). A. Cătinaș—M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 108, fig. 5/2.

2. Castron — păstrat fragmentar, pastă fină cărămie, cu angobă de culoare roșie atit pe fața interioară, cit și pe cea exterioară. Buza este dreaptă, peretele drept în partea superioară este oblic spre fundul inelar al vasului. Decorul aflat în partea centrală a peretelui este încadrat de două caneluri și este compus din: 1. semicercuri deschise în jos; 2. la capetele semicercurilor se găsesc frunze cu vârful în sus. Dimensiuni: dg. 12 cm, df. 6 cm, l. 8,7 cm. Fig. 1/2.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4504. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 108, fig. 5/1.

3. Castron fragmentar — pastă cărămie, cu angobă de culoare roșie atit pe fața interioară, cit și pe fața exterioară. Buza decorată cu trei caneluri este dreaptă, iar pereții drepți în partea superioară și oblici în cea inferioară. Decorul este format dintr-un singur element: 1. romburi dispuse în șiruri, formate din patrulater mic și triunghiuri. Dimensiuni: dg. 12 cm. Fig. 1/3.

Str. Sîndulești. Inv. 698. MITurda. Inedit.

4. Castron fragmentar — pastă fină, de culoare cenușie, cu angobă cenușie pe ambele fețe, se păstrează buza și peretele drept în partea superioară și oblic în cea inferioară. Decorul dispus în registre orizontale constă din: 1. semicercuri deschise spre stînga formate din patrulater mic și triunghiuri în vîrf; 2. semicercuri deschise spre stînga, au în centru o floare cu 8 petale; 3. semicercuri deschise în sus; 4. flori care au 8 petale mici. Dimensiuni: dg. 20 cm. Fig. 1/4.

Str. Cheii. Inv. 2367. MITurda. A. Cătinaș, în *Potaissa*, II, 1980, p. 89, fig. 6/4.

5. Fragment de castron — pastă cărămie-gălbuie, se păstrează parțial partea superioară a vasului cu buza și peretele drept. În registrul de decor sub o linie incizată se află: 1. cerculețe mici; 2. arcuri de cerc, formate din patrulater mic și triunghiuri, spre stînga. Celelalte elemente decorative sînt greu de precizat. Dimensiuni: dg. 3 cm. Fig. 2/5.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4506. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 109, fig. 5/4.

6. Castron fragmentar — pastă fină, cărămie, cu angobă de culoare roșie pe ambele fețe, se păstrează fragmentar partea superioară a castronului. Buza dreaptă

* Partea I-a a acestui articol a apărut în *Potaissa*, III, 1982, p. 41—51 și cuprinde repertoriul motivelor decorative de pe ceramica stampilată de la Potaissa, acum prezentîndu-se catalogul vaselor stampilate.

este ușor rotunjită și subliniată de o canelură. Decorul, încadrat în partea superioară de o linie incizată, este dispus în registre orizontale și constă din: 1. arcuri de cerc deschise în sus, formate din patrulaterie inegale; 2. frunze mari alungite, cu nervurile redată sub formă de linii; 3. arcuri de cerc (?). Dimensiuni: dg. 13,5 cm. Fig. 2/6.

Castru — *principia*, camera 2. Inv. 6608. MITurda. Inedit.

7. Fragment de castron — pastă fină, cenușie, se păstrează partea superioară a vasului cu buza ușor evazată și pereții oblici. Decorul este format dintr-un singur element, un motiv în formă de semilună (?) în șir orizontal. Dimensiuni: dg. 19 cm. Fig. 2/7.

Castru — barăci, III, camera S. Inv. 5371. MITurda. Inedit.

8. Castron fragmentar — pastă fină, de culoare cenușie, pereții acoperiți atât în interior, cât și în exterior de angobă cenușie închisă, se păstrează partea superioară a castronului, cu buza îngroșată subliniată de o canelură și pereții drepți în partea superioară. Un singur element compune decorul: 1. frunze cu vârful în jos, așezate în șiruri orizontale. Dimensiuni: dg. 18 cm. Fig. 2/8.

Castru — barăci, V. Inv. 5367. MITurda. Inedit.

9. Fragment de castron — pastă de culoare cărămizie, cu angobă roșie pe pereți atât în exterior, cât și în interior. Se păstrează parțial partea superioară cu buza îngroșată și dreaptă, la fel cu peretele. Decorul, păstrat parțial, este dispus pe partea bombată și constă dintr-un briu în zigzag, probabil, format din patrulaterie inegale. Dimensiunile fragmentului: 5,8×4,4 cm. Fig. 2/9.

Str. Cheii. Inv. 5122. MITurda. Inedit.

10. Castron fragmentar — pastă cărămizie, cu urme de angobă roșie pe ambele fețe, se păstrează partea superioară a castronului cu buza și peretele drepte. Buza este marcată de o nervură în relief, iar în partea inferioară peretele este oblic. Decorul este format dintr-un singur element: o potcoavă înconjurată de „perle”, așezate în două șiruri orizontale. Dimensiuni: dg. 27 cm. Fig. 3/10.

Str. Cheii. Inv. 2411. MITurda. A. Căținaș, *op. cit.*, p. 91, fig. 7/3.

11. Fragment de castron — pastă fină, de culoare cenușie deschisă, păstrat parțial peretele lateral. Decorul identic cu cel de la nr. 10. Dimensiuni: dm. 30 cm. Fig. 3/11.

Str. Cheii. Inv. 2410. MITurda. A. Căținaș, *op. cit.*, p. 91, fig. 7/4.

12. Fragment de castron — pastă fină, de culoare gălbuie, cu angobă roșie-gălbuie în interior și mai puțin în exterior. Se păstrează parțial peretele vasului pe jumătatea superioară a lui fiind decorul. Un singur element de decor: dreptunghiuri dispuse în șiruri orizontale cu laturile formate din patrulaterie mici încadrate de linii. Dimensiuni: dm. 26,5 cm. Fig. 4/12.

Str. Sindulești. Inv. 702. MITurda. Inedit.

13. Castron fragmentar — pastă de culoare cărămizie, cu angobă roșie atât pe partea interioară, cât și pe cea exterioară, se păstrează partea superioară a castronului cu buza îngroșată arcuită spre interior, în timp ce la exterior e marcată de o canelură, iar pereții sînt aproape drepți. Decorul este mărginit în partea superioară de o canelură și din el se mai păstrează un singur element: un șir de arcuri de cerc deschise în jos, formate din patrulaterie mici care se micșorează spre capete și triunghiuri în vîrf. Dimensiuni: dg. 29 cm. Fig. 4/13.

Str. Traian. Inv. 5237. MITurda. Inedit.

14. Castron fragmentar — pastă gălbuie-cenușie, cu angobă de culoare roșie-maronie pe fața exterioară, păstrîndu-se partea superioară a vasului. Buza dreaptă este marcată de o canelură, iar peretele drept este decorat în întregime cu:

1. arcuri de cerc de forma unor bastonașe formate din patrulatere mici și triunghiuri; 2. cerculețe mici. Dimensiuni: dg. 32,5 cm. Fig. 4/14.

Str. Sindulești. Inv. 699. MITurda. Inedit.

15. Fragment de castron din pastă fină, cărămizie, cu angobă roșie deschisă pe ambele fețe. S-a păstrat fragmentar partea superioară a vasului cu buza dreaptă și îngroșată și peretele drept. O linie încadrează în partea superioară decorul din care nu s-a mai păstrat decât fragmentar un motiv, probabil litera S. Dimensiuni: dg. 12 cm. Fig. 5/15.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4511. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, *op.cit.*, p. 109, fig. 5/5.

16. Fragment de castron — pastă fină, de culoare cărămizie, cu pereții acoperiți cu angobă roșie atât fața interioară cât și cea exterioară. Se păstrează parțial buza și peretele vasului, care sînt drepte. Sub linia incizată începe decorul din care s-au mai păstrat doar ove cu deschiderea în sus. Dimensiuni: dg. 9 cm. Fig. 5/16.

Castru — *principia*, camera 2. Inv. 6609. MITurda. Inedit.

17. Fragment de castron — pastă cărămizie, la exterior și în interior angobă, de culoare roșie. Se păstrează fragmentar partea superioară a castronului, buza dreaptă și îngroșată, peretele drept. Din decor se păstrează parțial, probabil, o rozetă. Dimensiuni: dg. 15 cm. Fig. 5/17.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4488. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 109, fig. 5/3.

18. Fragment de castron — pastă fină, de culoare cenușie, cu angobă cenușie închisă pe fața exterioară a vasului. Se păstrează parțial peretele care are decorul cuprins între cele două caneluri, una în partea superioară și cealaltă în partea inferioară. Decorul este compus din două elemente: 1. motiv oval așezat în șir orizontal, format din două șiruri de patrulatere mici și puncte reliefate; 2. cercuri mari formate din patrulatere și avînd în mijloc o „cruce”. Dimensiuni: dm. 14 cm. Fig. 5/18.

Str. Cheii. Inv. 2643. MITurda. A. Cătinaș, *op. cit.*, p. 91, fig. 5/3.

19. Castron fragmentar — pastă fină, de culoare cenușie, la exterior și în interior angobă cenușie deschisă, se păstrează parțial partea inferioară a pereților castronului. Din decorul compus din mai multe elemente se păstrează doar două și acelea parțial: 1. arc de cerc format din triunghiuri; 2. floare cu 8 petale mici. Dimensiuni: dm. 21,5 cm. Fig. 5/19.

Str. Cheii. Inv. 2366. MITurda. A. Cătinaș, *op. cit.*, p. 89, fig. 6/3.

20. Fragment de vas — pastă fină, de culoare gălbuie, cu angobă maronie în exterior, se păstrează fragmentar partea inferioară a vasului. Alături de alveole alungite, incizate, se află cercuri mari simple. Dimensiuni: dm. 17 cm. Fig. 5/20.

Str. Cheii. Inv. 2658. MITurda. A. Cătinaș, *op. cit.*, p. 89, fig. 6/2.

21. Fragment de castron — pastă fină, de culoare cărămizie, cu angobă roșie în exterior, se păstrează parțial pereții, iar din decor doar cerculețe mici și un motiv pe care nu îl putem preciza. Dimensiuni: dm. 11 cm. Fig. 6/21.

Str. Sindulești. Inv. 701. MITurda. Inedit.

22. Fragment de castron — pastă fină, de culoare cenușie și cu angobă cenușie închisă în interior. Se păstrează fundul inelar și parțial pereții dreپți. Din decor se mai observă un arc de cerc format din patrulatere mici și triunghiuri. Dimensiuni: df. 5,5 cm, dm. 11,8 cm. Fig. 6/22.

Turda. Inv. 739. MITurda. Inedit.

23. Fragment de vas — pastă fină, cărămizie, cu angobă de culoare roșie atît în interiorul, cît și în exteriorul vasului. Se păstrează parțial peretele vasului. Decorul este compus din trei motive: 1. ove dispuse în registru orizontal cu deschiderea în sus; 2. rozetă (?); 3. frunză mică, cu nervurile realizate prin linii duble. Dimensiunile fragmentului: 13,5×3 cm. Fig. 6/23 și 10/23.

Castru — *principia*, P₁₁. Inv. 6380. MITurda. Inedit.

24. Fragment de castron — pastă gălbuie-cărămizie, cu urme de angobă, de culoare maronie, pe ambele părți ale peretelui și urme de ardere secundară. Se păstrează fragmentar partea centrală a peretelui. Decorul, dispus în registre verticale, constă dintr-un element singur: floare mică cu 8 petale imprimate în grupuri de cîte două, încadrate în partea inferioară a vasului de o canelură. Dimensiuni: dm. 15,2 cm. Fig. 6/24.

Castru — *principia*, camera 1. Inv. 6610. MITurda. Inedit.

25. Fragment de castron — pastă fină, de culoare cenușie, cu angobă neagră-cenușie, lucioasă pe fața exterioară, cenușie pe cea interioară. Se păstrează parțial pereții drepecți în partea superioară și oblici în cea inferioară. Decorul compus din două motive sub forma unui șarpe format din patrulatere mici. Dimensiuni: dm. 19,5 cm. Fig. 6,25.

Str. Hașdeu. Inv. 1549. MITurda. Inedit.

26. Fragment de vas — pastă cărămizie, cu angobă roșie, reprezintă o parte din peretele vasului. Decorul constă din cercelete mari. Dimensiunile fragmentului: 6×5,5 cm. Fig. 7/26.

Str. Cheii. Inv. 2415. MITurda. A. Cătinaș, *op. cit.*, p. 89, fig. 5/5.

27. Fragment de castron — pastă gălbuie, cu angobă de culoare roșie pe ambele fețe. Se păstrează partea superioară a vasului, decorul fiind pe partea sa bombată și este dispus în registre orizontale. El este alcătuit din: 1. ove cu deschiderea în sus; 2. arcuri de cerc deschise în sus, formate din patrulatere. Dimensiunile fragmentului: 10,6×6 cm. Fig. 7 27.

Castru — barăci, IV. Inv. 5363. MITurda. Inedit.

28. Castron fragmentar — pastă fină, de culoare gălbuie, cu angobă roșie închisă atît pe fața interioară, cît și pe cea exterioară, se păstrează fragmentar partea inferioară a castronului cu fundul, profilat, inelar. Decorul, format din mai multe elemente, este dispus în registre orizontale și închis în partea inferioară de o canelură: 1. ove cu deschiderea în sus; 2. arcuri de cerc deschise în sus, formate din patrulatere inegale; 3. frunză mare cu nervurile reprezentate prin patrulatere inegale; 4. frunză mare cu nervurile redată simplu, realist; 5. frunză alungită cu nervurile reprezentate sub formă de patrulatere mici; 6. arc de cerc format din patrulatere mici și triunghiuri. Dimensiunile fragmentului: 11×8,5 cm. Fig. 7/28.

P-ța Ec. Varga. Inv. 830. MITurda. Inedit.

29. Castron fragmentar — pastă fină, gălbuie, cu angobă de culoare roșie deschisă în exterior, iar în interior maronie. S-a păstrat peretele lateral al vasului avînd în partea de jos două caneluri, care încadrau în partea inferioară registrele cu decoruri. Decorul compus din mai multe elemente: 1. ove deschise în sus; 2. floare mare cu 16 petale alungite; 3. romburile din registrul trei au laturile egale, formate din patrulatere mici încadrate de două linii; 4. linie verticală formată din patrulatere mici; 5. arcuri de cerc formate din patrulatere mici încadrate de linii. Dimensiunile fragmentului: 14×9,3 cm. Fig. 7/29.

Castru — barăci, V, secț. N. Inv. 4119. MITurda. Inedit.

30. Castron fragmentar — pastă fină, de culoare cărămizie, la exterior și în interior cu angobă roșie. Se păstrează partea inferioară a castronului cu peretele arcuit și fundul profilat inelar. Decorul se compune din mai multe elemente: 1. șir orizontal de arcuri de cerc formate din patrulatere mici deschise în jos; 2. cerceulețe mici situate în vârful arcurilor de cerc; 3. linie simplă orizontală; 4. un motiv greu de precizat datorită stării fragmentare. Dimensiuni: df. 11,2 cm. Fig. 7/30.

Castru — *principia*, P₁₂ canal. Inv. 6377. MITurda. Inedit.

31. Mortarium fragmentar — pastă de culoare cărămizie, reprezintă o parte din buză și peretele mortarium-ului. Decorul este dispus pe buza mortarium-ului și este compus din două elemente: 1. rozete mari cu 8 petale inegale; 2. motiv în forma literei S întoarsă, formată din patrulatere mici. Dimensiuni: dg. 62 cm. Fig. 8/31.

Colecția Téglás. Inv. 1357. MITurda. Inedit.

32. Chiup fragmentar — pastă zgrunțuroasă, gălbuie-cărămizie, se păstrează parțial buza și gitul vasului, buza fiind răsfrintă oblic, decorată cu două caneluri. Pe corpul vasului pe lângă două caneluri și un brîu de frunze, realizat sub forma unor incizii, apar: 1. ove mari cu deschiderea spre buza vasului, așezate în două șiruri orizontale; 2. probabil, un motiv cruciform. Dimensiuni: dg. 45 cm. Fig. 9/32. Str. Cheii. Inv. 2708. MITurda. A. Cătinaș, *op. cit.*, p. 89, fig. 6/1.

33. Fragment de vas — pastă fină, cărămizie, cu angobă roșie atât pe fața interioară, cît și pe cea exterioară. Se păstrează peretele fragmentar. Decorul este format din: 1. cercuri mari care înscru pe unele mai mici. Dimensiunile fragmentului: 4,3×3 cm. Fig. 10/33.

Turda. Inv. 5336. MITurda. Inedit.

34. Fragment de vas — pastă fină, cenușie, cu angobă de culoare cenușie închisă atât în exterior, cît și în interior. Se păstrează un fragment din peretele lateral, avînd un singur element de decor, motiv geometric triunghiular. Dimensiunile fragmentului: 4,5×1,8 cm. Fig. 10/34.

Castru — *porta decumana*. Inv. 5641. MITurda. Inedit.

35. Fragment de vas — pastă gălbuie-cenușie, fină, cu angobă maronie pe fața exterioară. Se păstrează fragmentar peretele vasului pe care decorul este dispus în registre orizontale și e compus dintr-un singur element: planta pedis. Dimensiunile fragmentului: 7,3×3,3 cm. Fig. 10/35.

Castru — *principia*, camera 5. Inv. 6611. MITurda. Inedit.

36. Fragment de vas — pastă fină, cărămizie, cu angobă de culoare roșie închisă pe ambele fețe. S-a păstrat doar fragmentar peretele lateral al vasului. Decorul aflat pe partea bombată a vasului este dispus în registre orizontale: 1. șir de ove cu deschiderea în sus; 2. cercuri concentrice cu spițe; 3. șir de cercuri mari formate din patrulatere și triunghiuri în capete, deschise în sus și înscrise în cercuri. Dimensiunile fragmentului: 6,5×4 cm. Fig. 10/36.

Castru — barăci, IV B. Inv. 2984. MITurda. Inedit.

37. Fragment de vas — pastă fină, cenușie, cu angobă cenușie închisă atât în interior, cît și în exterior. Decorul este compus din mai multe elemente: 1. linie în zigzag formată din patrulatere inegale, imitînd vrejurile de viță de vie; 2. ciorchini de struguri; 3. capete umane; 4. un motiv greu de precizat. Dimensiunile fragmentului: 9,5×4,8 cm. Fig. 10/37.

P-ța Ec. Varga. Inv. 279. MITurda. Inedit.

38. Fragment de vas — pastă de culoare cărămizie, se păstrează un fragment din peretele lateral, iar din decor au mai rămas două elemente: 1. frunză mică; 2. rozetă (?). Dimensiunile fragmentului: $2,6 \times 2,1$ cm. Fig. 10/38.

Castru — barăci, III, camera S. Inv. 5373. MITurda. Inedit.

39. Fragment de vas — pastă fină, cenușie, cu pereții acoperiți de angobă neagră-cenușie lucioasă, din el păstrându-se parțial peretele. Din decorul compus, probabil, din mai multe motive se păstrează: 1. arc de cerc deschis în sus și format din patrulatere mici inegale; 2. un motiv greu de precizat. Dimensiunile fragmentului: $2,2 \times 3,7$ cm. Fig. 10/39.

Castru — barăci, VI, Inv. 5361. MITurda. Inedit.

40. Fragment de vas — pastă de culoare cărămizie-gălbuie, reprezintă o parte din peretele lateral al vasului. Din decorul compus, se pare, din mai multe elemente se mai păstrează două: 1. frunză mare cu nervurile reprezentate prin patrulatere dreptunghiulare inegale; 2. fragment de floare cu 4 petale mari. Dimensiunile fragmentului: $2,3 \times 3,3$ cm. Fig. 10/40.

41. Fragment de vas — pastă de culoare cărămizie, se păstrează parțial peretele, decorat cu mai multe motive din care se păstrează doar două: 1. rozete mici cu opt petale și cerc în interior; 2. probabil, semicercuri. Dimensiunile fragmentului: $3,6 \times 4,2$ cm. Fig. 10/41.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4509. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 109, fig. 5/11.

42. Fragment de vas — pastă fină, cărămizie, cu angobă de culoare roșie pe ambele fețe. Se păstrează parțial peretele lateral, iar decorul este compus din două elemente așezate în registre orizontale: 1. șir de ove deschise în sus; 2. șir de rozete mici cu 8 petale inegale. Dimensiunile fragmentului: $5,3 \times 3$ cm. Fig. 10/42.

Castru — *principia*, P₁₂ canal. Inv. 6378. MITurda. Inedit.

43. Fragment de vas — pastă fină, de culoare cărămizie, cu angobă roșie pe ambele fețe, se păstrează parțial peretele lateral al vasului. Decorul era format, probabil, din mai multe elemente, dar au mai rămas: 1. planta pedis; 2. cercuri mici concentrice; 3. frunză mare cu virful în sus și nervurile sub formă de patrulatere dreptunghiulare inegale; 4. un motiv greu de precizat. Dimensiunile fragmentului: $6 \times 3,5$ cm. Fig. 10/43.

Castru — barăci, IV, B. Inv. 2980. MITurda. Inedit.

44. Fragment de vas — pastă fină, cărămizie, cu angobă roșie atât în exterior, cât și în interior. Pe peretele lateral se află decorul compus din mai multe elemente: 1. ove deschise în sus; 2. arcuri de cerc cu deschiderea în sus, formate din patrulatere inegale și triunghiuri; 3. cercuri mici concentrice; 4. frunză mare păstrată fragmentar; 5. planta pedis. Dimensiunile fragmentului: $6,2 \times 4,8$ cm. Fig. 10/44.

Castru — S VIII, Inv. 2979. MITurda. Inedit.

45. Fragment de vas — pastă cărămizie, peretele păstrat parțial. Decorul format din mai multe elemente: 1. rozetă mare cu 10 petale cu cerc în mijloc; 2. semicerc (?) format din patrulatere mici. Dimensiunile fragmentului: 5×3 cm. Fig. 10/45.

Castru — barăci, III, camera S. Inv. 3662. MITurda. Inedit.

46. Fragment de vas — pastă de culoare cărămizie, cu angobă roșie pe ambele fețe, se păstrează fragmentar peretele, avînd decorul format din linie în zigzag dublă, realizată din patrulatere mici inegale. Dimensiunile fragmentului: $5,2 \times 3,7$ cm. Fig. 11/46.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4515. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, op. cit., p. 109, fig. 5/6.

47. Fragment de vas — pastă cărămizie-gălbuie, cu angobă gălbuie-maronie pe fața exterioară, se păstrează fragmentar peretele vasului. Decorul constă din cerculețe mici. Dimensiunile fragmentului: 10×7 cm. Fig. 11/47.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4512. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, op. cit., p. 109, fig. 5/8.

48. Fragment de vas — pastă cărămizie. Din vas se păstrează fragmentar peretele decorat. Decorul identic cu cel de la nr. 47. Dimensiunile fragmentului: 6,6×5,7 cm. Fig. 11/48.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4513. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, op. cit., p. 109, fig. 5/9.

49. Fragment de vas — pastă fină, de culoare cărămizie, se păstrează perețele care are decorul compus din mai multe elemente, din ele păstrându-se: 1. un motiv romboidal (?); 2. motiv în forma literei S, alcătuită din patrulete mici. Dimensiunile fragmentului: 5×6,4 cm. Fig. 11/49.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4508. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, op. cit., p. 109, fig. 5/7.

50. Fragment de vas — pastă fină, de culoare cărămizie, se păstrează fragmentar peretele. Decorul compus din mai multe elemente: 1. arcuri de cerc (?); 2. motiv cruciform înscris în cerc; 3. rozetă (?). Dimensiunile fragmentului: 4,3×4 cm. Fig. 11/50.

Cariera de argilă — *cella vinaria*. Inv. 4514. MITurda. A. Cătinaș—M. Bărbulescu, op. cit., p. 109, fig. 5/12.

51. Fragment de vas — pastă fină, de culoare cărămizie, cu angobă roșie închisă pe fața exterioară. Se păstrează două fragmente din peretele vasului. Decorul este format din șarpe, care are solzii redați prin împunsături fine sub forma unor linii verticale și alte motive, cum sînt: 1. ovale care au deschiderea în sus și latura exterioară formată din patrulete mici și triunghiuri; 3. un motiv geometric greu de precizat. Dimensiunile fragmentelor: 11×8,2 cm; 6×3,3 cm. Fig. 11/51.

Castru — barăci, V, C. Inv. 4122. MITurda. Inedit.

52. Oală — pastă de culoare cărămizie, cu angobă roșie deschisă pe fața exterioară. Din oală se păstrează parțial peretele pe care este aplicat șarpele, care are solzii redați prin incizii practicate cu roțița. Pe perete se mai află încă două motive decorative: 1. frunza mare cu vârful în jos, cu nervurile mari formate din patrulete; 2. motiv geometric, probabil, dreptunghi cu laturile formate din patrulete mici. Dimensiunile fragmentului: 17,3×9,5 cm. Fig. 11/52.

Colecția Téglás. Inv. 5202. MITurda. Inedit.

53. Oală — pastă cărămizie, cu angobă roșie, se mai păstrează fragmentar peretele decorat cu mai multe elemente: 1. semicercuri deschise în jos, formate din patrulete inegale; 2. cerculețe mici; 3. rozete; 4. linie în zigzag formată din patrulete mici. Un briu incizat desparte peretele decorat de restul vasului. Dimensiunile fragmentului: 14×10,5 cm. Fig. 12/53.

P-ța Ec. Varga. Inv. 726. MITurda. Inedit.

54. Oală — pastă cărămizie, cu angobă de culoare roșie pe fața exterioară, se păstrează fragmentar peretele lateral cu urma tortii. Pe corpul oalei decorul este format din mai multe elemente: 1. rozete mici cu 7 petale inegale; 2. romburi cu laturile inegale formate din patrulete mici, care au în colțuri fie rozete, fie cerculețe mici; 3. cerculețe mici simple; 4. frunză alungită, cu vârful în sus și nervurile sub formă de linii duble; 5. linie verticală formată din patrulete mici;

6. motiv în forma unor bastonașe realizate din patrulaterare mici; 7. triunghi cu laturile formate din patrulaterare mici inegale; 8. motiv greu de precizat. Dimensiunile fragmentului: 17,8×19 cm. Fig. 12/54.

Str. Sîndulești. Inv. 5226. MITurda. Inedit.

55. Oală — pastă de culoare cărămizie-gălbuie, cu angobă de culoare cărămizie-gălbuie și angobă de culoare roșie închisă pe fața exterioară. Se păstrează partea superioară cu buza evazată orizontal. Decorul, dispus între buza și briul incizat aflat pe umărul vasului, este compus din: 1. cerculețe mici; 2. motiv quadrilobat cu patru nervuri mari și altele mici asemănătoare frunzelor; 3. rozete mici formate din 9 petale inegale; 4. motiv în forma literei S întoarsă spre stînga; 5. briu în zigzag format din patrulaterare mici; 6. semicercuri formate din patrulaterare mici cu deschiderea în jos; 7. arcuri de cerc formate din patrulaterare; 8. frunză mică cu nervurile redată sub formă de patrulaterare inegale. Sub briul incizat se află șarpele care nu are solzii redați. Dimensiunile: dg. 25 cm. Fig. 13/55.

P-ța Ec. Varga. Inv. 724. MITurda. Inedit.

56. Oală — pastă de culoare gălbuie, cu urme de angobă roșie închisă pe fața exterioară, se păstrează din ea parțial buza, toarta și peretele. Buza, evazată orizontal, are două caneluri. Decorul format din șarpe, care are solzii redați prin incizii și cerculețe mari simple dispuse în grupuri. Dimensiuni: dg. 23 cm. Fig. 14/56. Castru — barăci, V, D. Inv. 3489. MITurda. Inedit.

57. Oală — pastă de culoare cărămizie, cu angobă roșie pe fața exterioară, se păstrează parțial buza și peretele oalei și urma torții. Alături de șarpe, care are solzii redați prin incizii, peretele este decorat cu mai multe elemente: 1. rozete (?); 2. motiv quadrilobat, fiecare lob fiind o frunză; 3. motiv dreptunghiular realizat din patrulaterare mici. Dimensiuni: dg. 25 cm. Fig. 14/57.

Castru — *porta decumana*, caseta I. Inv. 5375. MITurda. Inedit.

58. Oală — pastă de culoare gălbuie, reprezintă o parte din buza și peretele vasului. Buza, evazată orizontal, are trei caneluri și șarpele aplicat pe ea. Decorul existent pe peretele vasului constă dintr-un singur element: cerculețe mari simple. Dimensiuni: dg. 24 cm. Fig. 14/58.

Castru. Inv. 5365. MITurda. Inedit.

59. Oală cu trei torți — pastă cărămizie. Se păstrează trei sferturi din vas. Decorul cuprinde partea superioară a vasului și torțile, constînd din mai multe elemente dispuse în registre orizontale. Motivele sînt diferite între cele trei torți: I. 1. motiv în forma literei S întoarsă spre stînga; 2. frunză (?) formată din patrulaterare paralele dispuse în lungime; 3. rozete; 4. motiv floral; II. 1. romburi; 2. linii verticale formate din patrulaterare mici; 3. motiv în forma literei S întoarsă spre stînga; 4. rozete; 5. motiv floral; III. 1. cercuri mari formate din patrulaterare mici; 2. rozete mici; 3. rozete mari; 4. motiv floral. Șarpele are pe corp motivul în forma literei S întoarsă spre stînga. Pe torți sînt rozete. Dimensiuni: dg. 19,5 cm, df. 12 cm, i. 43 cm. Fig. 15/59.

Turda. Inv. 355. MITurda. H. Daicoviciu, în *RömRum*, H₆₆, pl. 31.

ANA CĂTINAȘ

DIE GESTEMPELTE KERAMIK AUS POTAISSA (II)

(Zusammenfassung)

Der erste Teil dieses Artikels erschien in *Potaissa*, III, 1982, S. 41—45 und umfaßt den Katalog der Dekorativmotive von der gestempelten Keramik aus Potaissa. Im zweiten Teil zeigen wir den Katalog der gestempelten Gefäße, die sowohl im römischen Lager als auch auf dem Gebiet der antiken Stadt entdeckt wurden.

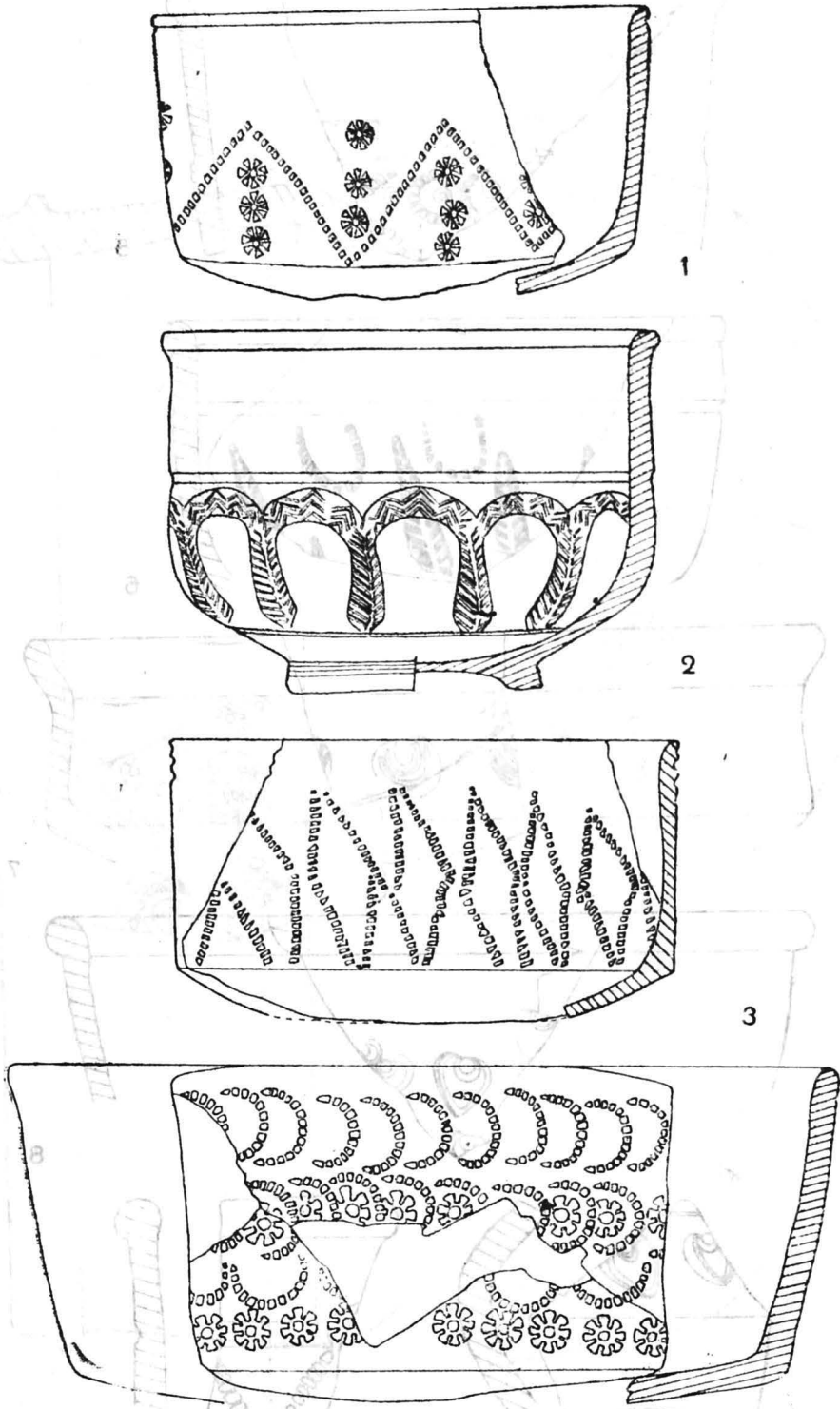

Fig. 1

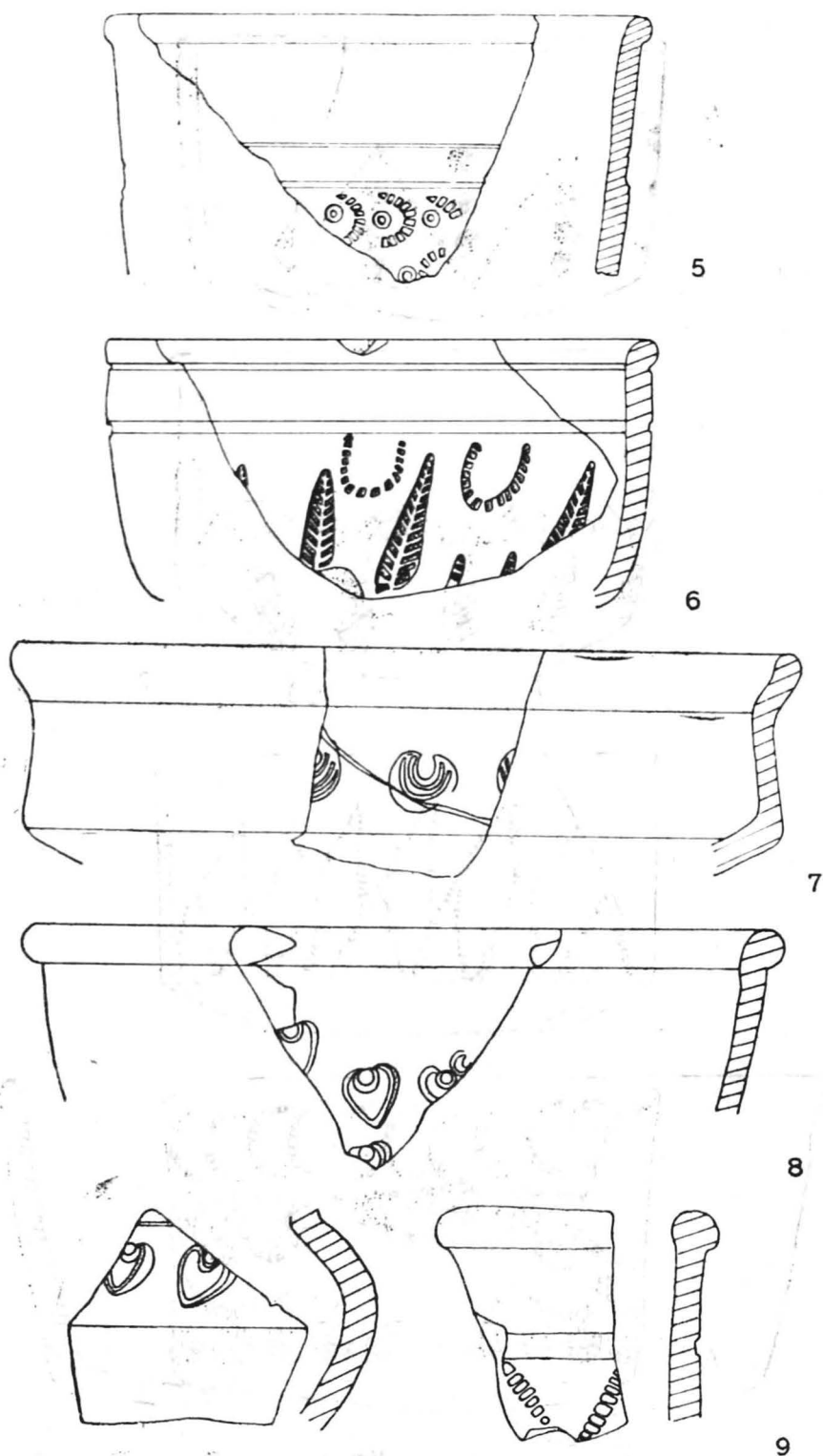

Fig. 2.

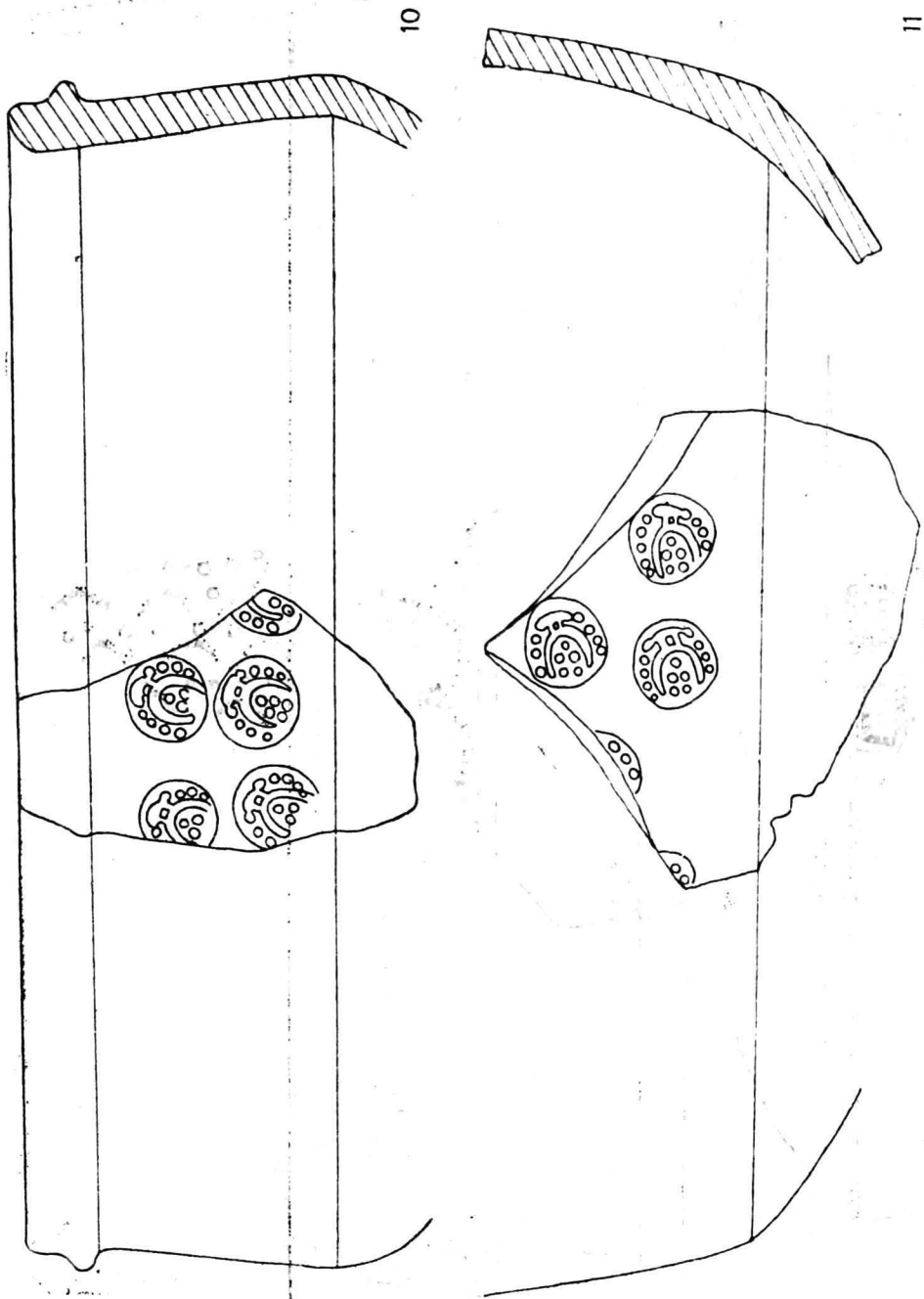

Fig. 3.

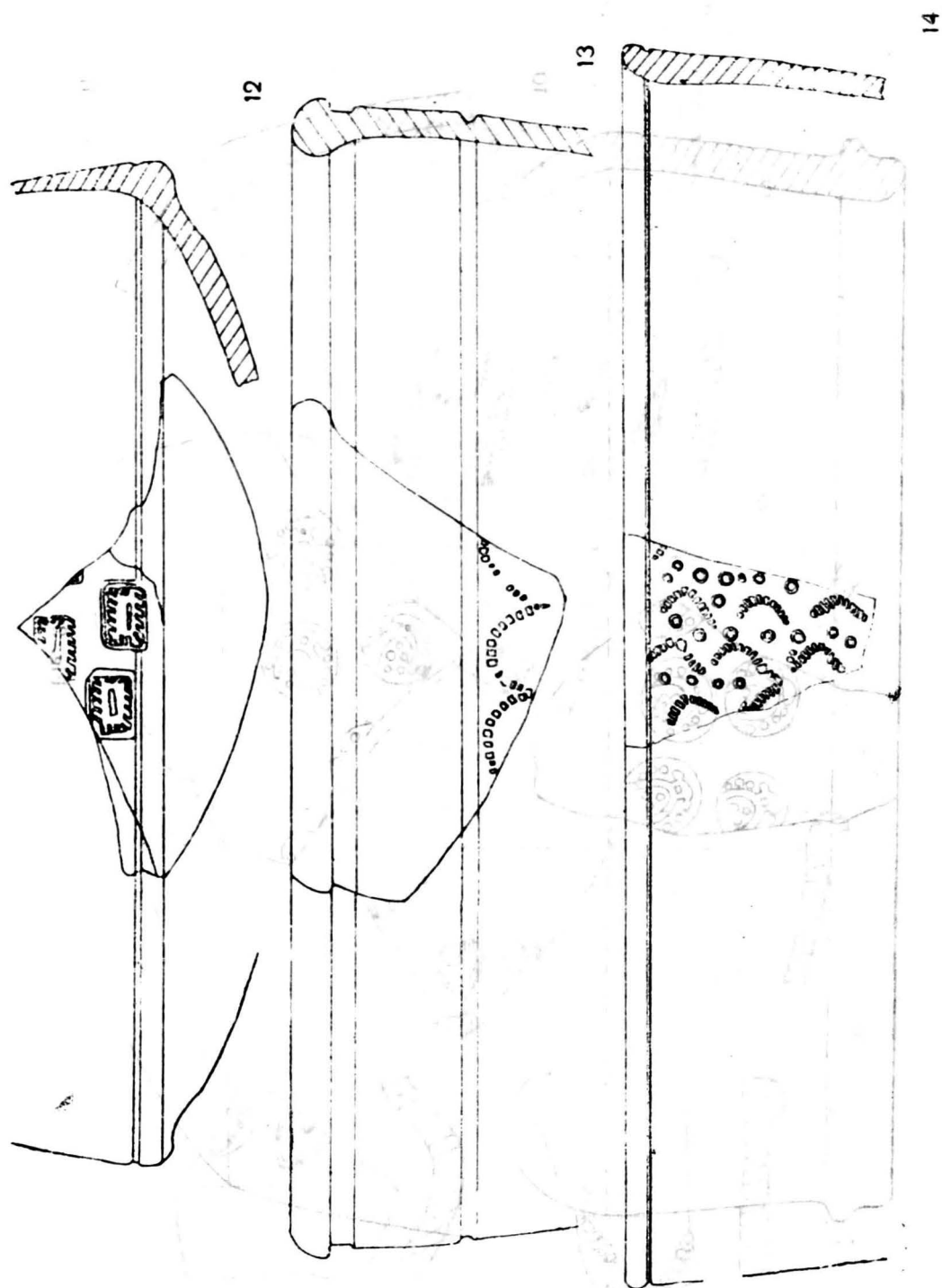

Fig. 4.

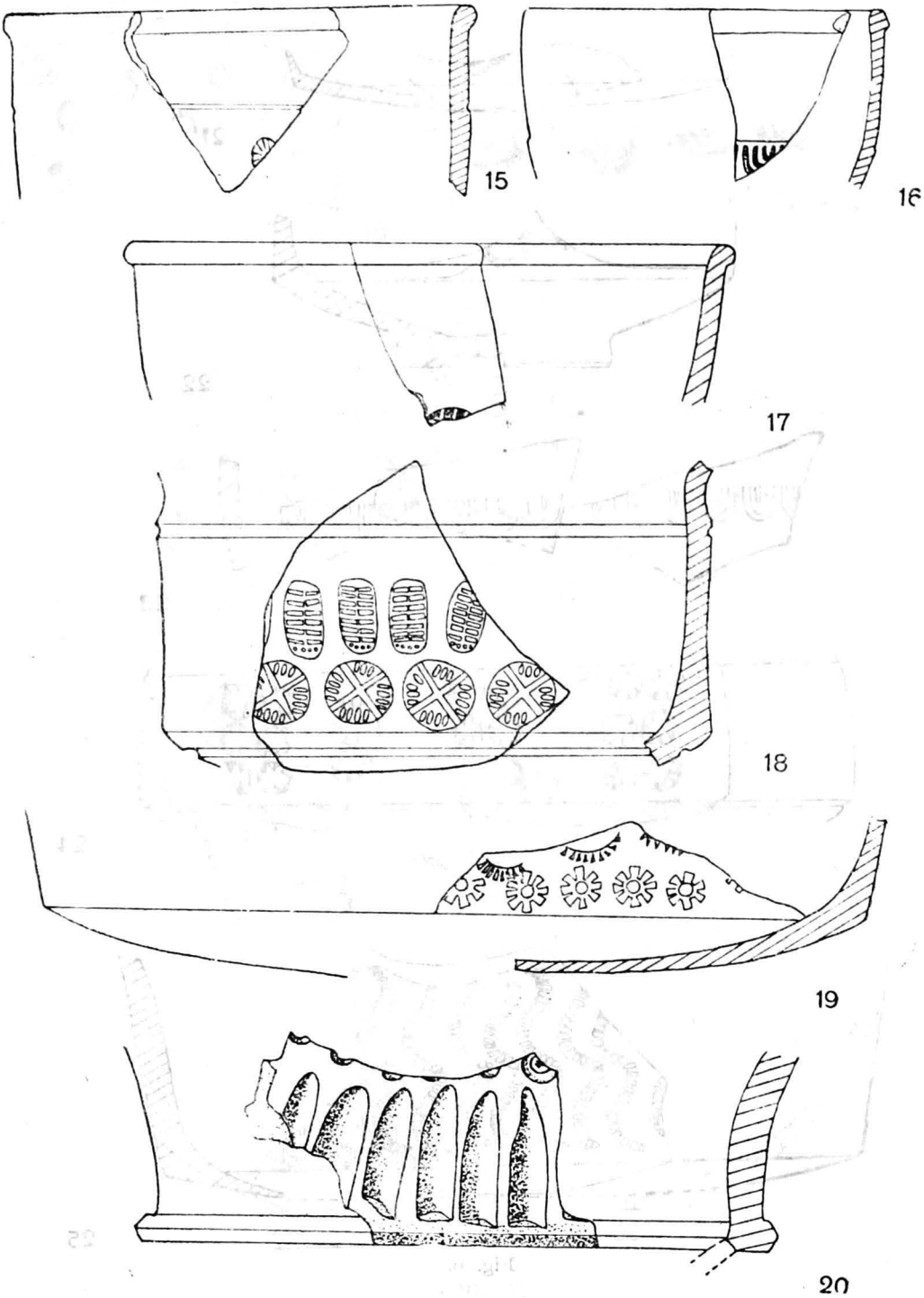

Fig. 5.

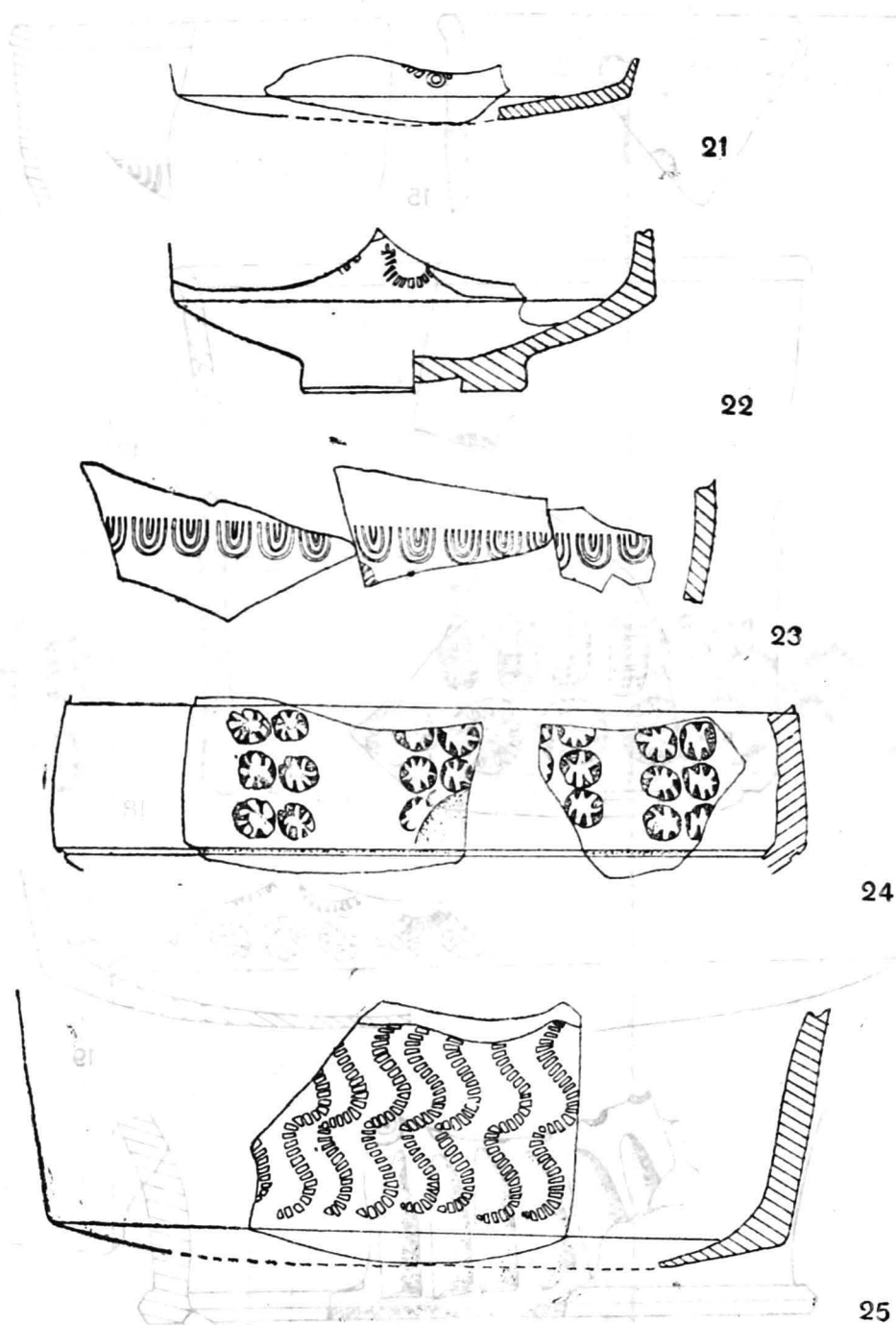
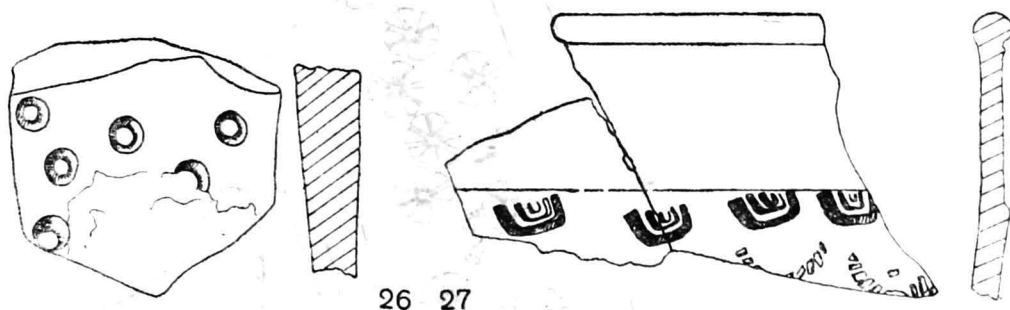
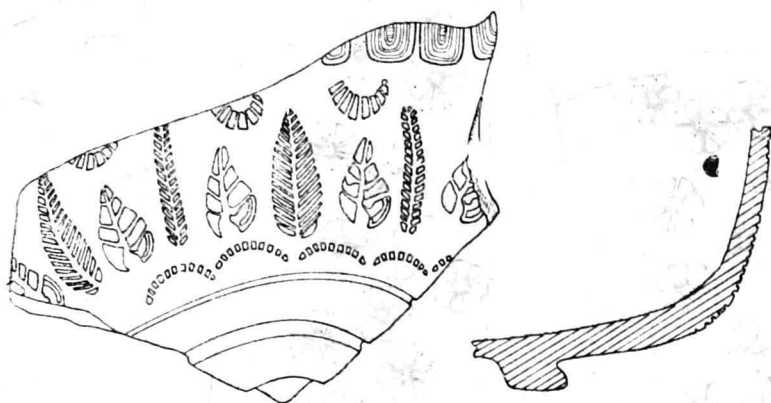

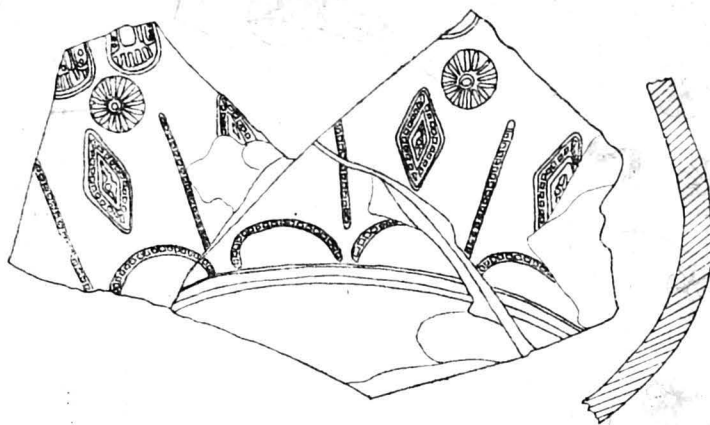
Fig. 6.

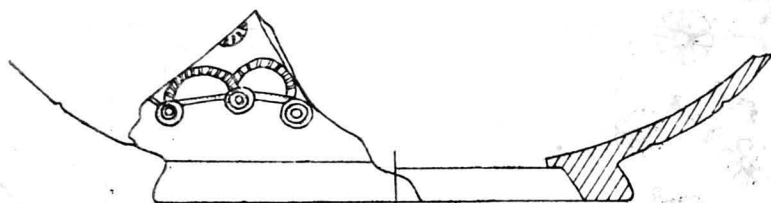
26 27

28

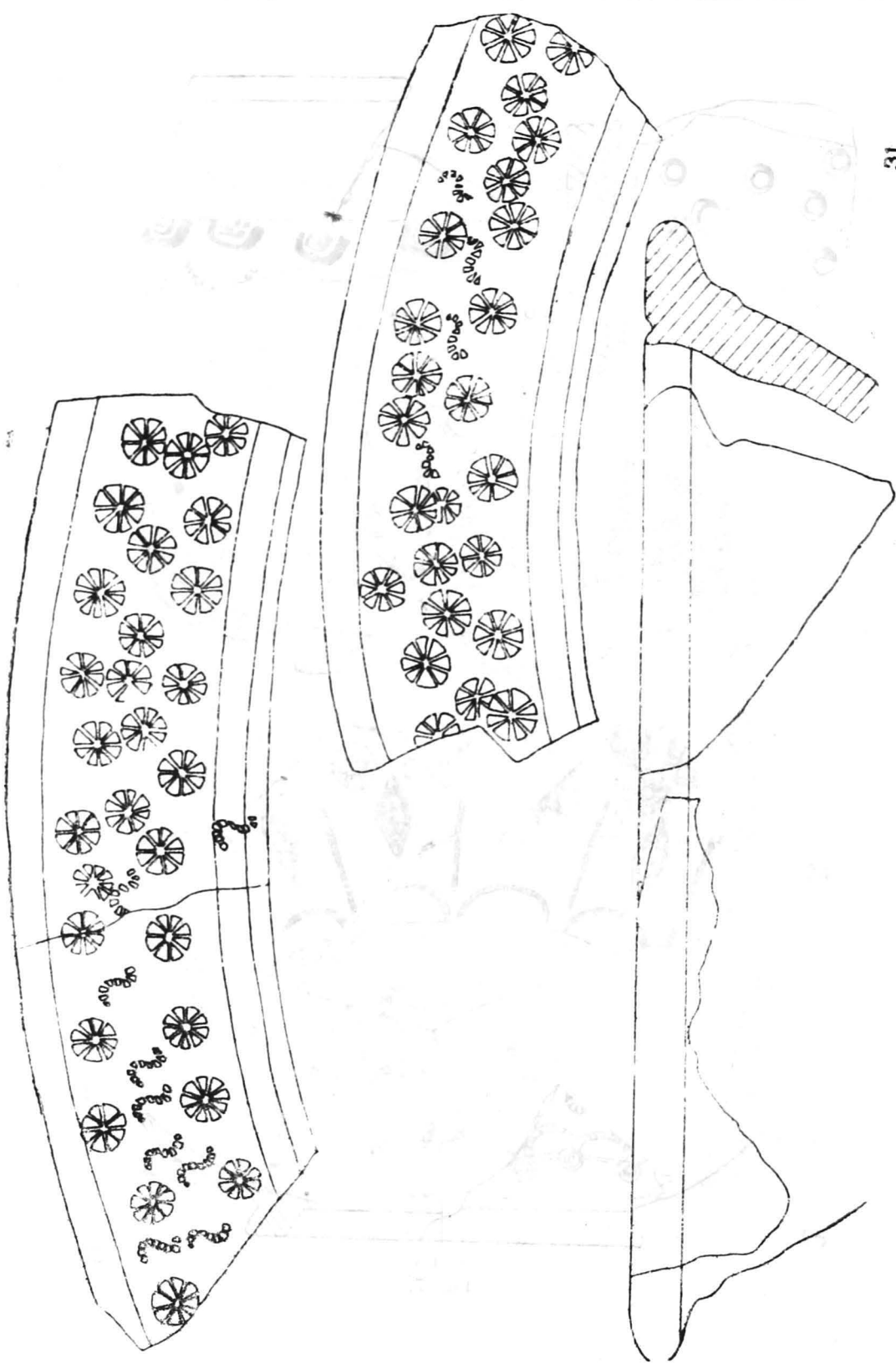

29

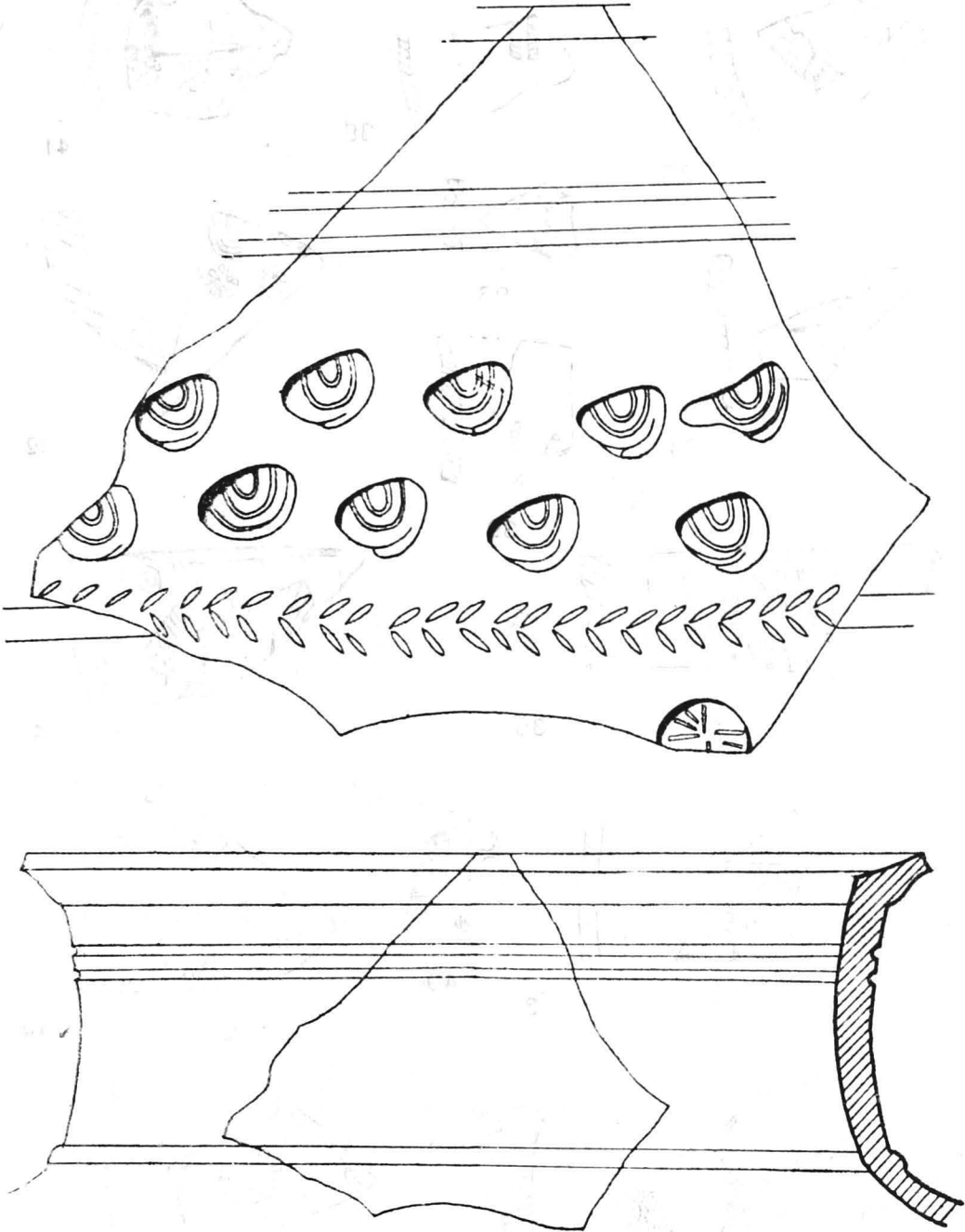
30

Fig. 7.

31

Fig. 8.

32
Fig. 9.

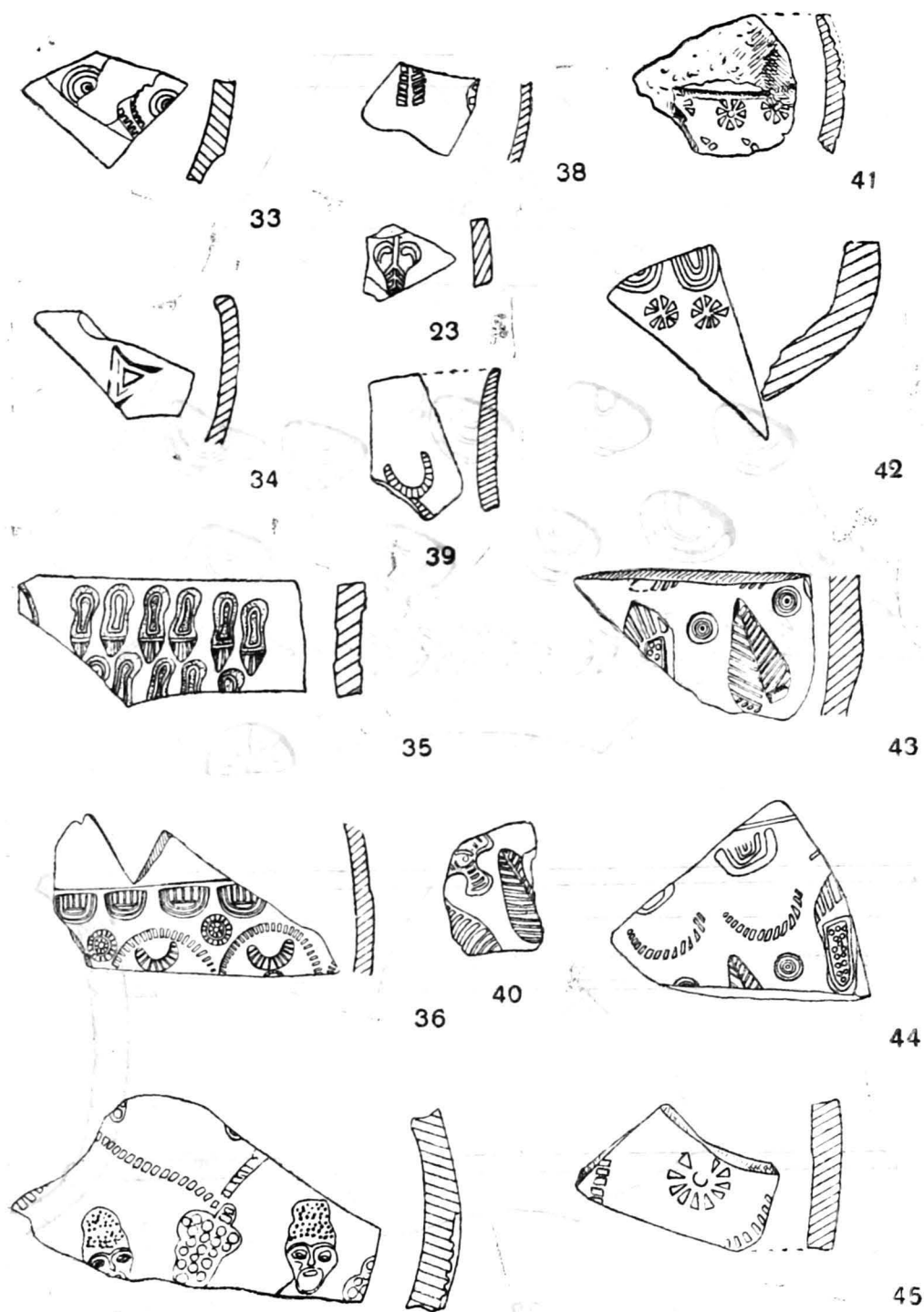
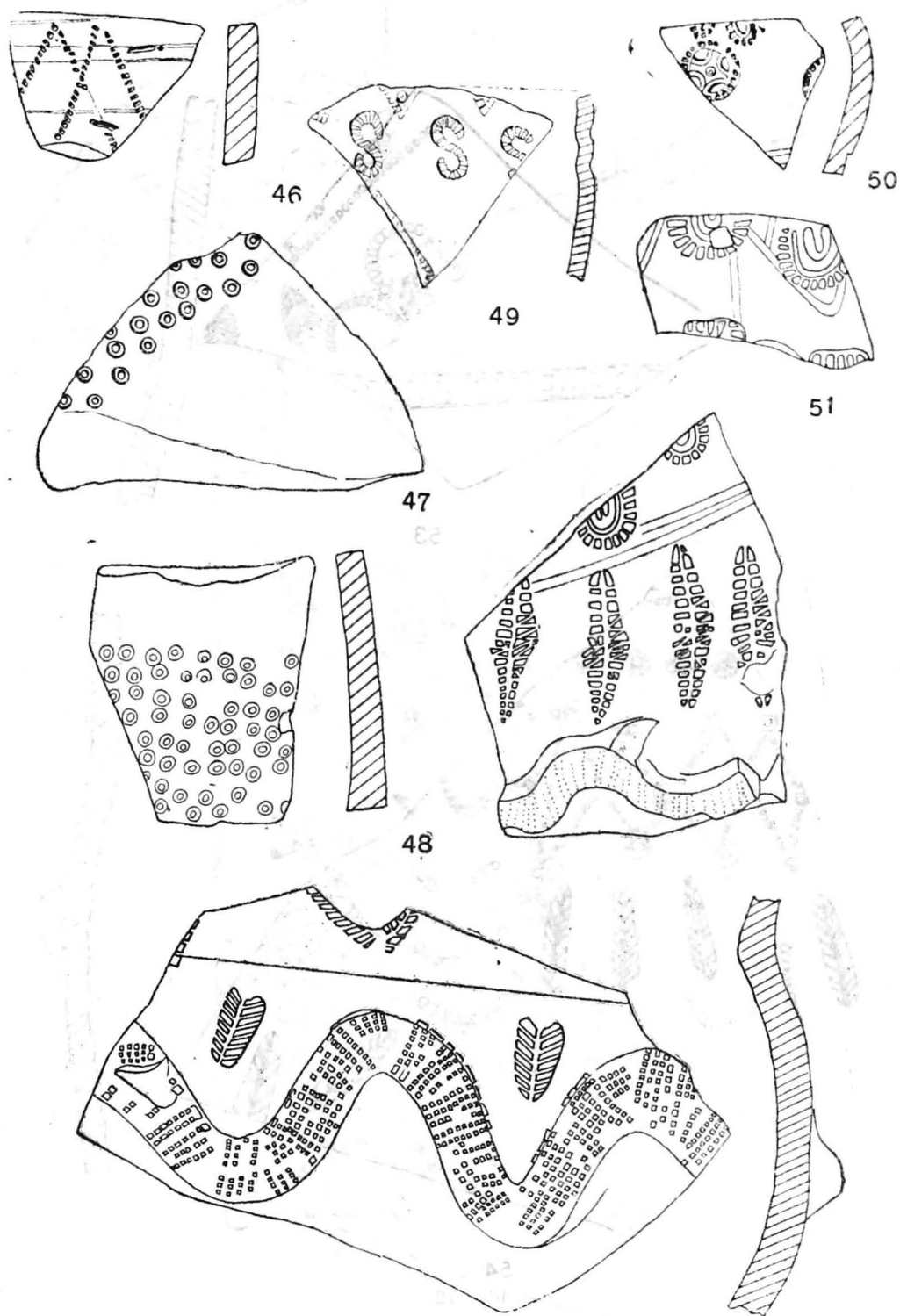
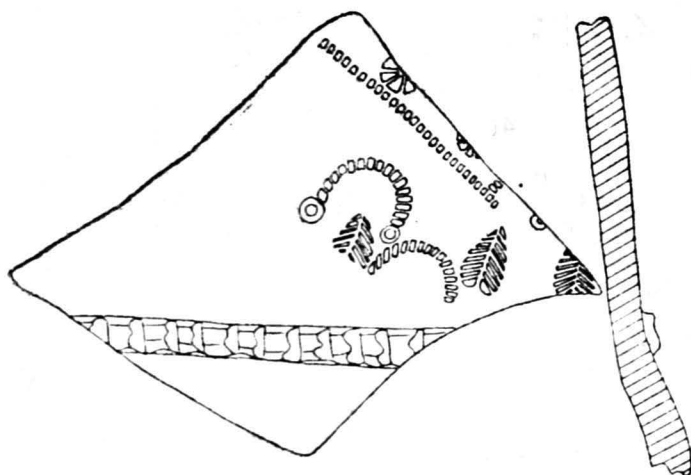

Fig. 10.

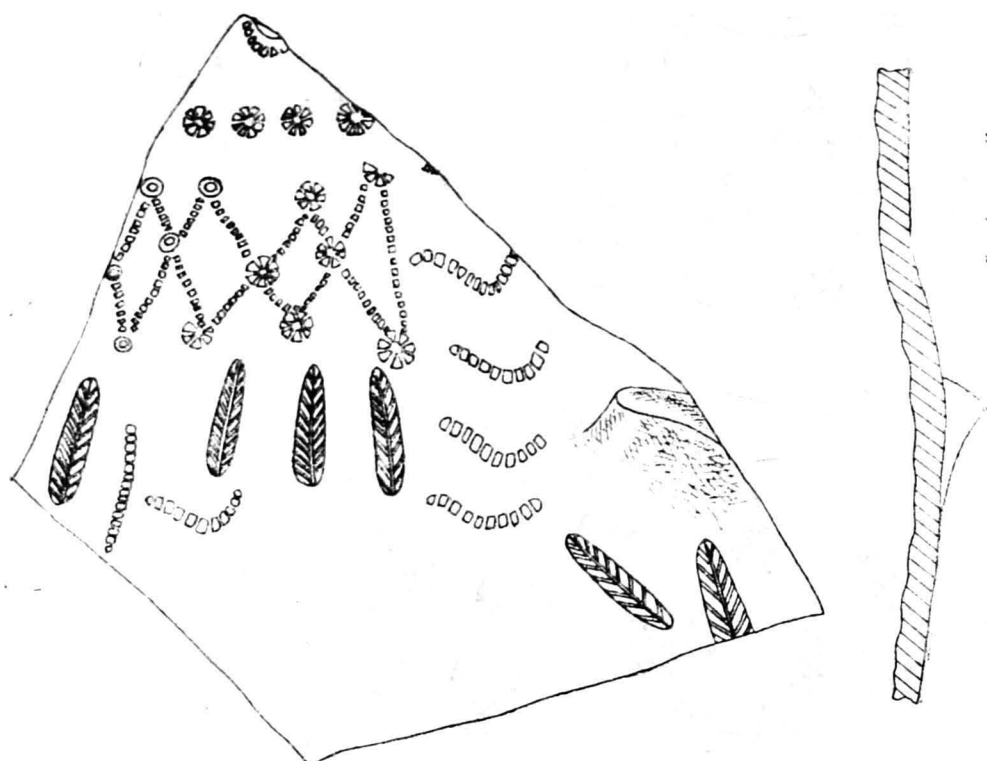

52

Fig. 11.

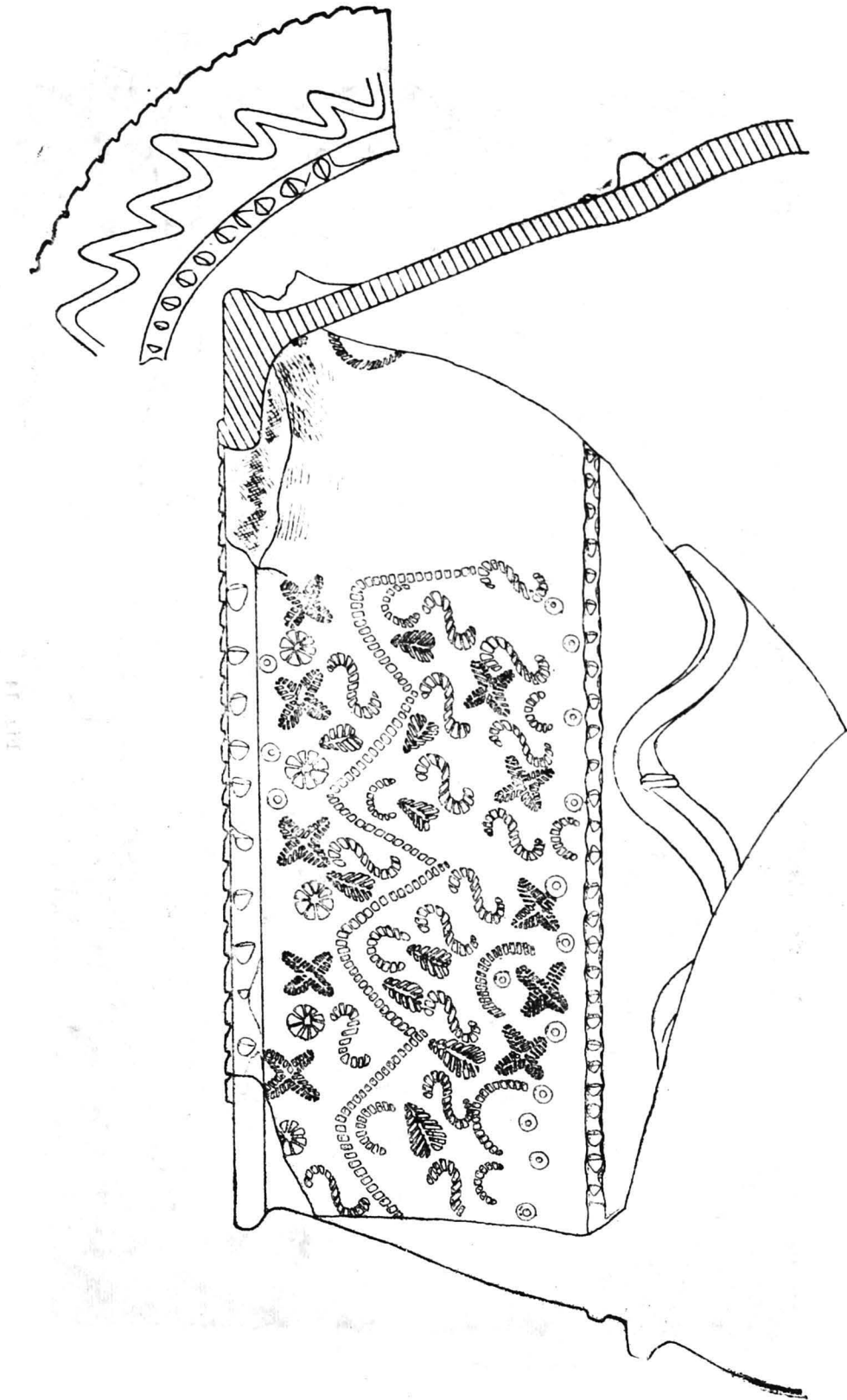

53

54

Fig. 12.

55
Fig. 13.

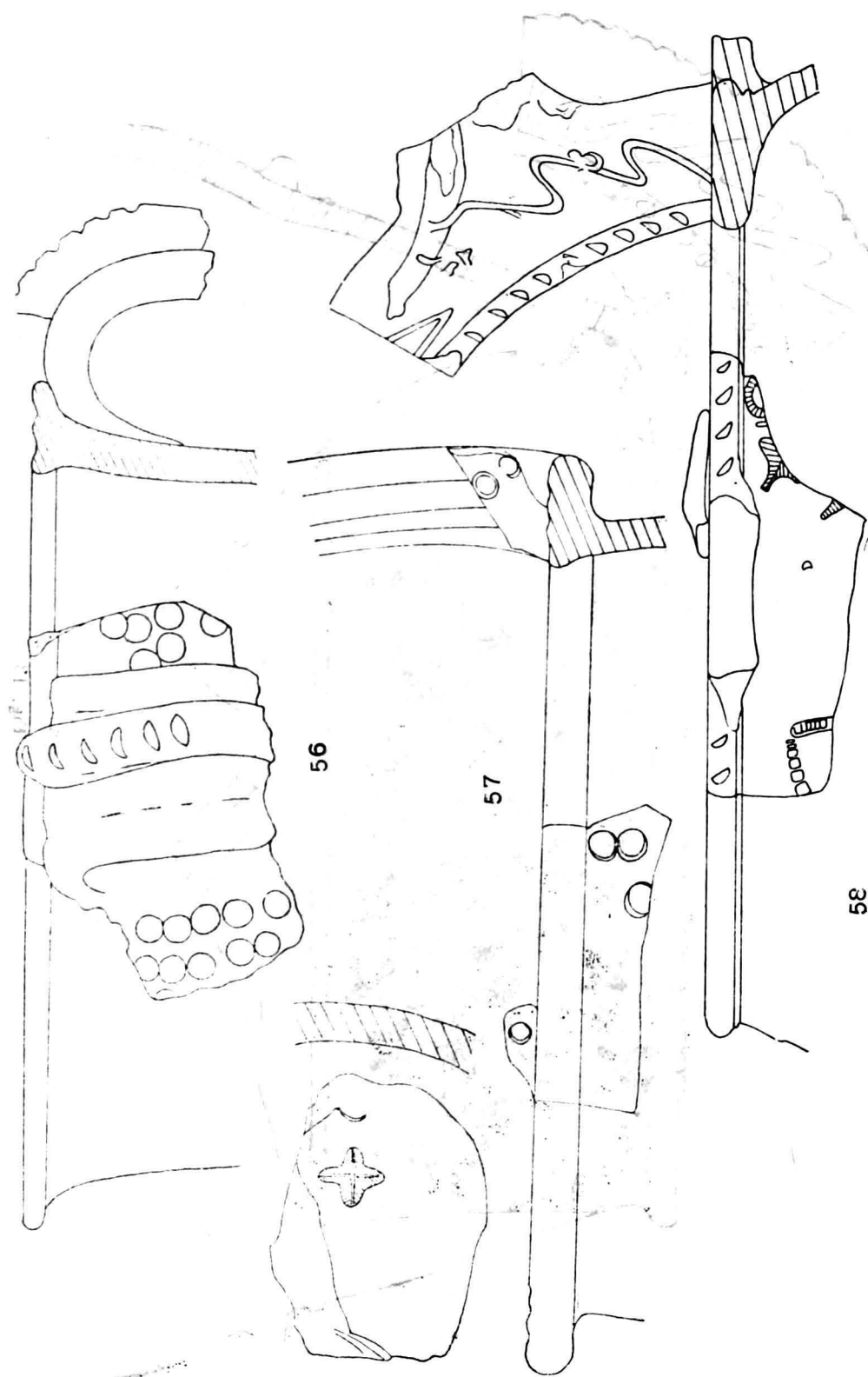

Fig. 14.

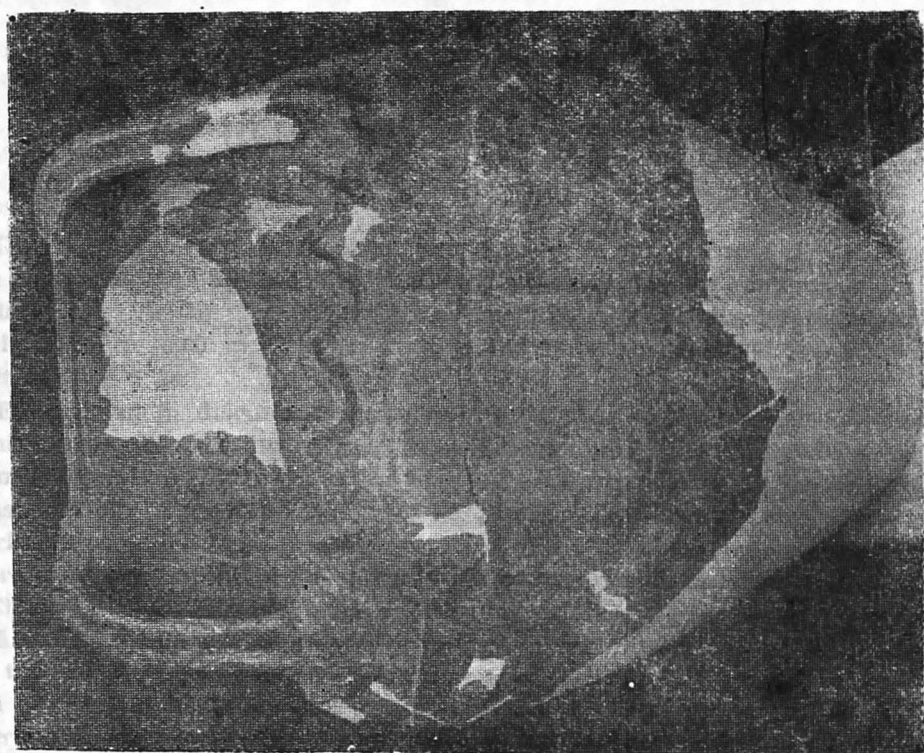
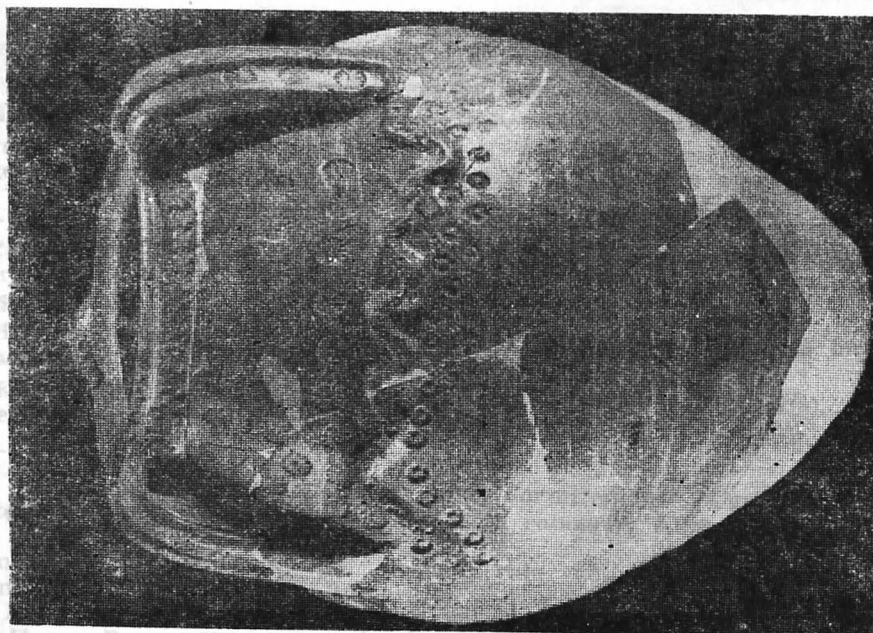

Fig. 15.

G. Home, *Roman York*, York, 1924, p. 163-164.

B. Kuzsinszky, in *Budapest Régiseget*, XI, 1932, p. 316-329.

UN OLAN DE VENTILAȚIE DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Din bogatul material arheologic scos la iveală în campania de săpături arheologice din anul 1983 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹ se remarcă și un olan de ventilație (pl. I/a—b). Piesa a fost descoperită în secțiunea M 15 metrii 22—23, la adâncimea de 0,80 m, într-un șanț în imediata apropiere a templului denumit convențional EM 24.

Exemplarul în discuție, fragmentar, de culoare roșie-cărămizie, de forma unei piramide, este compus din trei registre. Dimensiuni: lungime totală $L = 68$ cm; lungimea fiecărui registru $L_1 = 17$ cm; $L_2 = 27$ cm; $L_3 = 24$ cm; lățimea laturii de sus $l_1 = 20$ cm; a celei de jos $l_2 = 27$ cm. Toate laturile sînt marcate cu cîte un brîu alveolar, realizat prin apăsarea degetului în pasta moale. Primul registru, de forma unei piramide, se termină într-un con decorat la bază cu un brîu alveolat. El prezintă pe cele patru părți cîte o deschidere în formă de triunghi, înconjurată de un ornament incizat probabil cu unghia. Registrul al doilea de forma unui trunchi de piramidă avea pe toate laturile cîte o deschidere circulară mărginită tot de un brîu alveolat. Două laturi sînt decorate cu incizii iar celelalte cu cerculețe. Al treilea registru care probabil nu era și ultimul avea orificii mari dreptunghiulare. Pe două laturi se observă în partea superioară, în interiorul benzii ornamentale, un semn de olar. În rest ornamentația este identică cu registrul superior.

În studiul de față ne propunem să analizăm aspectele legate de funcționalitatea și terminologia acestor piese², scop în care credem că este util să trecem în revistă opiniile formulate de cercetătorii care s-au ocupat de această problemă.

Primele încercări ale specialiștilor de a interpreta funcționalitatea acestor piese datează din primele decenii ale secolului XX, dar ele s-au lovit de două obstacole majore: a) exemplarele erau fragmentare; b) nu exista un context arheologic clar. Astfel S. Loeschke³ le consideră *selinare (Laternen)* sau *lămpi sepulcrale (Lichthäusen)*. Semnificația rituală i-a fost dată de autor pe baza unui exemplar incert atribuit unui mormînt de la Xanten și pus în legătură cu credințele egiptene și elenistice.

G. Home⁴, analizînd exemplarul de la York (pl. II/a), îl consideră *burlan* sau *glugă pentru horn (flue or chimney cowl)*.

B. Kuzsinszky⁵, pe baza descoperirii de la Aquincum (pl. III/a), revine la vechea teză a lămpilor sepulcrale. De asemenea R.E.M. și T. V. Wheeler⁶ care

¹ H. Dălcoviciu și colab., *Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Campania 1983*, raport prezentat la a XVIII-a sesiune anuală de rapoarte, Alba Iulia, 26—27 martie 1984.

² Ținem să mulțumim și pe această cale colegilor Al. Diaconescu și C. Opreanu pentru informațiile, bibliografia și desenele puse la dispoziție.

³ S. Loeschke, în *BJ*, CXVII, 1909, p. 370—430.

⁴ G. Home, *Roman York*, York, 1924, p. 163—164.

⁵ B. Kuzsinszky, în *Budapest Régiségei*, XI, 1932, p. 316—320.

⁶ R. E. M. și T. V. Wheeler, *Verulamium, a Belgic and two Roman Cities*, 1936, p. 190, fig. 32/nr. 43.

publică exemplarul de la Verulanium (pl. IV/a) — găsit într-un templu împreună cu o ceașcă de ars tămiiie — susțin semnificația rituală.

Un reper important în atribuirea corectă a funcționalității acestor piese o constituie descoperirea fragmentului de la Mainz (pl. II/b). G. Behrens⁷ propune mai multe interpretări: reia vechea teză a lămpilor sepulcrale, dar nu exclude nici posibilitatea ca acestea să fi fost *olane de ventilație* la coșurile cuptoarelor de ars ceramică (*Schornsteinaufsatz*). Această din urmă interpretare se bazează pe analogiile moderne din Bulgaria⁸. Expediția arheologică germană din această țară observase asemenea piese montate pe hornurile caselor, informându-l pe G. Behrens⁹. Dar cercetătorul german, care nu avea pentru piesa de la Mainz un context arheologic clar care să-i permită atribuirea piesei ca olan de ventilație pe acoperișul caselor, susține rolul de ventilație al pieselor la coșurile cuptoarelor de ars ceramică.

L. Nagy¹⁰, care pune în discuție o piesă descoperită la Aquincum (pl. V/a), crede că este vorba fie de lămpi sepulcrale, dovadă fiind în acest sens câteva sarcofage pe ai căror pereți sînt sculptate asemenea piese, fie că ar reprezenta în miniatură *porți de orașe*¹¹. F. Oelmann¹² respinge ideea olanelor de ventilație pentru cuptoarele de ceramică, pe motivul că unele exemplare cunoscute de el nu prezintă orificii la partea inferioară, precum și teza lanternelor argumentînd că nu se pot introduce luminări prin deschizăturile laterale, acceptînd teza lămpilor sepulcrale.

O importantă contribuție la determinarea utilității acestor piese o aduce T. G. Radan¹³, care pune în discuție trei exemplare rectangulare și două circulare de la Gorsium. Autorul respinge interpretările ca elemente funerare sau modele de casă în favoarea *olanelor de ornament*¹⁴. Ca argument cercetătorul maghiar aduce contextul arheologic: toate au fost găsite lângă tegule și olane rezultate din prăbușirea acoperișurilor, iar unele prezintă urme de mortar, ceea ce sugerează că aceste piese erau prinse pe acoperișurile caselor¹⁵. Radan refuză să accepte și ideea olanelor de ventilație pe motiv că într-un caz nu există urme de afumătură, iar altele nu au orificii la partea inferioară.

Pe baza descoperirii exemplarului întreg de la Norton (pl. VI/a—b) A. W. G. Lowther¹⁶ propune o nouă utilitate: *olane de ventilație* (*chimney pots*). Argumentația cercetătorului britanic se bazează pe faptul că în cazul piesei mai sus amintite se poate clar observa că partea inferioară a piesei face corp comun cu un olan propriu-zis. După părerea sa, prin aceste olane de ventilație așezate direct pe acoperiș ieșea aerul cald de la instalația de hipocaust sau de la vetre aflate în clădire. Pornind de la această constatare Lowther reia întrecuta problematică pe baza celor 27 de exemplare din Britannia, demonstrînd — ceea ce arătase și Radan — că unele din ele pot avea rol pur decorativ pe acoperiș. Pe acestea le numește *olane de ornament* (*finials*)¹⁷. Această din urmă funcționalitate Lowther o argumentează prin piesa de la Silchester (pl. VI/c) care, deși se termină într-un olan propriu-zis, nu are orificiu de legătură cu partea superioară¹⁸. Această dublă funcționalitate a pieselor din discuție a fost propusă de Lowther și pe baza studiului lui G. C. Dunning¹⁹, care a observat interdependența pentru aceeași categorie de piese din epoca medievală. Tot Lowther specifică că piesele rectangulare nu făceau corp comun cu un olan, ci erau fixate direct pe capătul terminal al instalației de hipocaust sau de burlanele de la vetre.

⁷ G. Behrens, în *Mainzer Zeitschrift*, 37/38, 1942/43, p. 87.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ L. Nagy, în *Budapest Régiségei*, XIV, 1945, p. 197.

¹¹ *Ibidem*.

¹² F. Oelmann, *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte (Festschrift für Rudolf Egger)*, 1, 1952, p. 114—125.

¹³ T. G. Radan, în *Gorsium Forschungen*, 1, 1974, p. 149—161.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ A. W. G. Lowther, în *The Antiquaries Journal*, LVI, partea I, 1976, p. 38—39.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ G. C. Dunning, în *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek*, XVIII, 1968, p. 209—225.

În Dacia prima piesă de acest gen a fost semnalată de G. Téglás²⁰ la Turda (pl. VII/a) într-un context arheologic incert, fiind considerată ca *Lichthaus*. Un alt exemplar descoperit în castrul de la Draja de Sus (pl. VII/b) împreună cu tegule a fost interpretat de Gh. Ștefan²¹ cu *tub de hipocaust*. C. Pop și I. Chifor²² consideră, pe baza funcționalităților propuse la acea dată pe plan internațional, piesa de la Țaga (pl. VII/c) ca *lampion (felinar)*. P. Bona, R. Petrovsky și P. Rogoza²³, analizând fragmentul de la Tibiscum (pl. II/c), îl interpretează ca *apărătoare de flăcări*, apropiindu-se cel mai mult de reala funcționalitate.

Deși opiniile referitoare la funcționalitatea acestui tip de piese sînt diverse, ipoteza emisă de Lowther s-a impus pe plan internațional datorită argumentelor mai sus citate, rezultate din descoperirea unor piese întregi. De aceea în cazul descoperirii unor exemplare fragmentare este foarte greu de a li se atribui una sau alta dintre cele două funcționalități.

Indiferent de funcționalitatea lor, aceste olane de ventilație sau de ornament pot fi clasificate în funcție de atelierul în care sînt executate, cărămidărie sau officină ceramică, precum și în funcție de forma lor, cilindrice — executate la roată în officină sau cu mîna în cărămidării — și rectangulare. Cele cilindrice sînt mai răspindite în Britannia — unde n-au fost semnalate pînă acum exemplare rectangulare — și la Rin, iar cele rectangulare în Pannonia, unde întîlnim și cilindrice. În Dacia cunoaștem două piese cilindrice, ambele lucrate la roată, și trei rectangulare. Desigur aria lor de răspîndire era mai extinsă, dar ele nu au fost semnalate probabil datorită faptului că prăbușindu-se de pe acoperiș s-au spart în bucăți mici care au fost tratate drept tegule, tuburi de instalații de hipocaust etc. O dovadă în acest sens o constituie reprezentarea unor olane de ornament într-o pictură pompeiană²⁴.

Încadrarea cronologică este făcută pe baza diverselor contexte stratigrafice între secolele II—IV e.n., cu specificarea că cele cilindrice sînt mai timpurii decît cele rectangulare.

Însușindu-ne teoria dublei funcționalități a lui Lowther, propunem o terminologie unitară în literatura română de specialitate pentru această categorie de piese: *olan de ventilație* și *olan de ornament*. Termenul este propus pe baza traducerii termenului englezesc *chimney-pot* și a denumirii similare pentru piesele din zilele noastre — *olane* —²⁵ care spre deosebire de cele antice sînt fixate pe horn, nu direct pe acoperiș.

Piesa de la Sarmizegetusa o considerăm a fi un olan de ventilație, nu de ornament, deoarece prezintă slabe urme de afumătură. Contextul stratigrafic existent acum — suprafața se află în cercetare — ne indică o datare a piesei în secolul II e.n. Probabil că era fixată pe acoperișul unei clădiri din apropierea locului unde a fost găsită.

Pentru a facilita înțelegerea modului de amplasare a piesei noastre oferim o propunere de reconstituire a acoperișului cu olane de ventilație (pl. VIII/a).

SORIN COCIȘ

A CHIMNEY-POT FROM ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Abstract)

The present paper deals with a chimney-pot coming from the 1983 campaign of excavation of Sarmizegetusa. The author surveys the main opinions on function and terminology of these kind of objects both in Dacia and the Roman Empire, approving the viewpoint of the British searcher A. W. G. Lowther. The author proposes a new and more unitary Romanian terminology for Romanian literature of the kind is suggested. Also he suggests in reconstitution the position of a chimney-pot on a roof (fig. VIII/a). Basing on the stratigraphic context he dates the chimney-pot in the 2nd century A.D.

²⁰ G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 415—418.

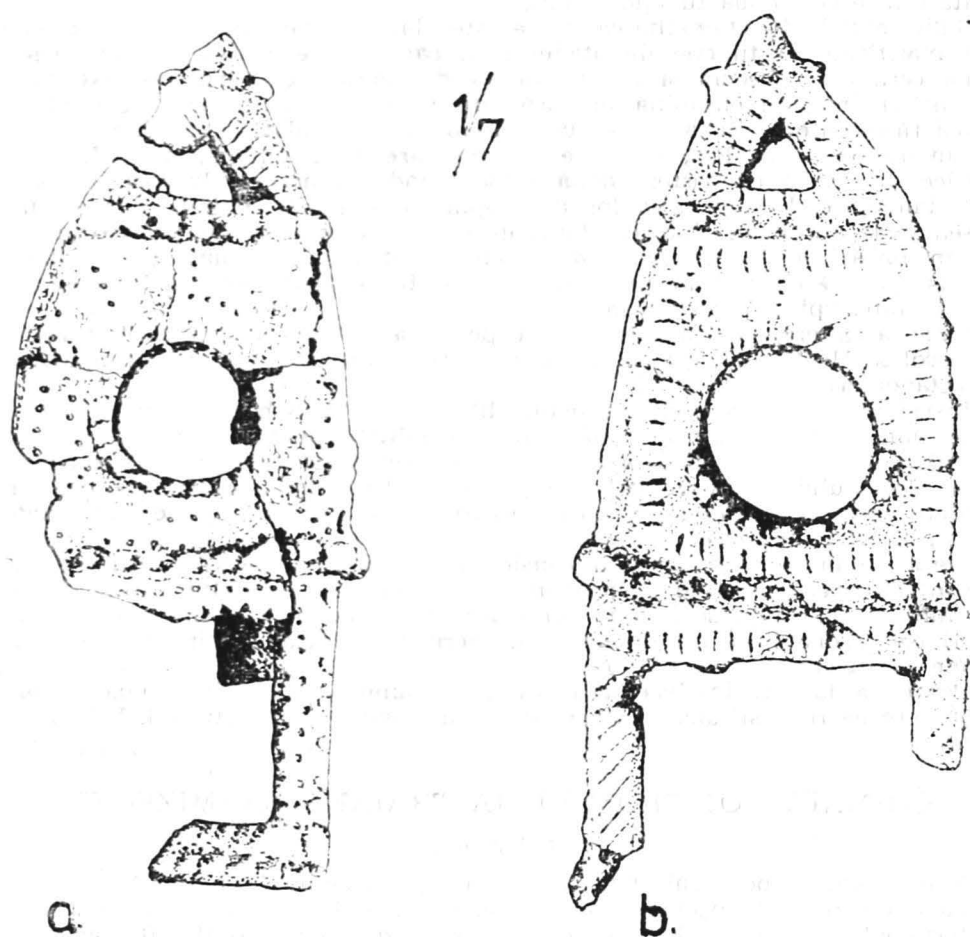
²¹ Gh. Ștefan, în *Dacia*, XI—XII, 1945/47, p. 120, fig. 14/5.

²² C. Pop, I. Chifor, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 683—685, fig. 1.

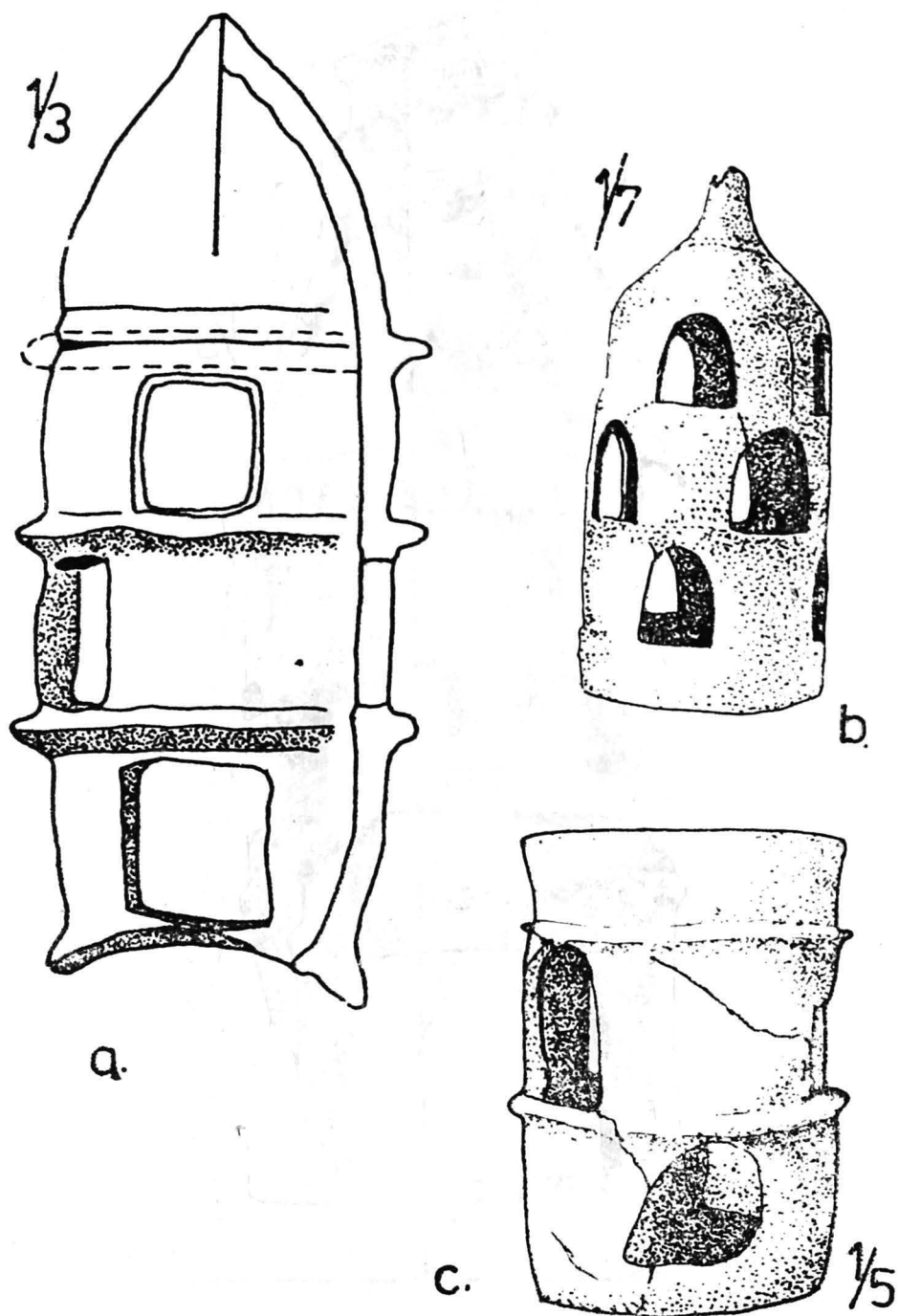
²³ P. Bona, R. Petrovsky, P. Rogoza, în *StCom Caransebeș*, IV, 1982, p. 202, pl. XI/5.

²⁴ *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, Roma, 1960, vol. III, p. 112.

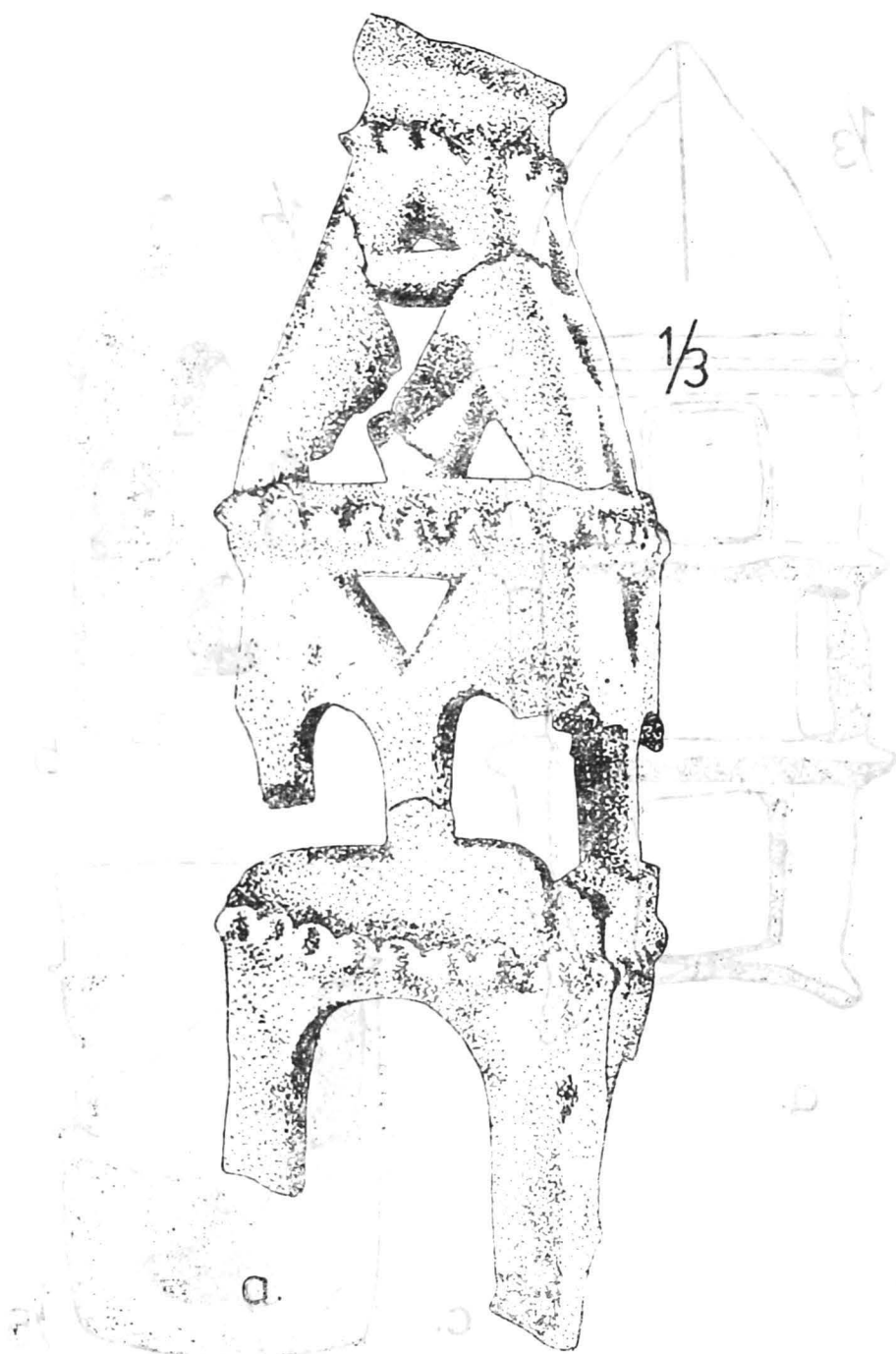
²⁵ *Mic dicționar enciclopedic*, București, 1972, p. 650, s.v. olan.

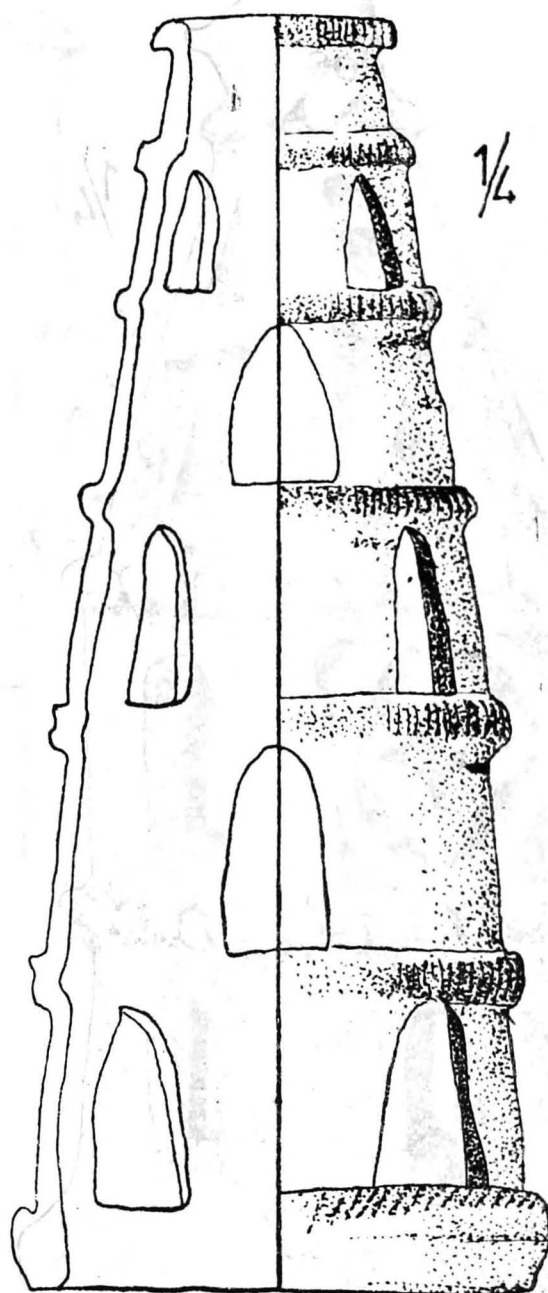
Pl. I. Olan de ventilație: a—b, Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

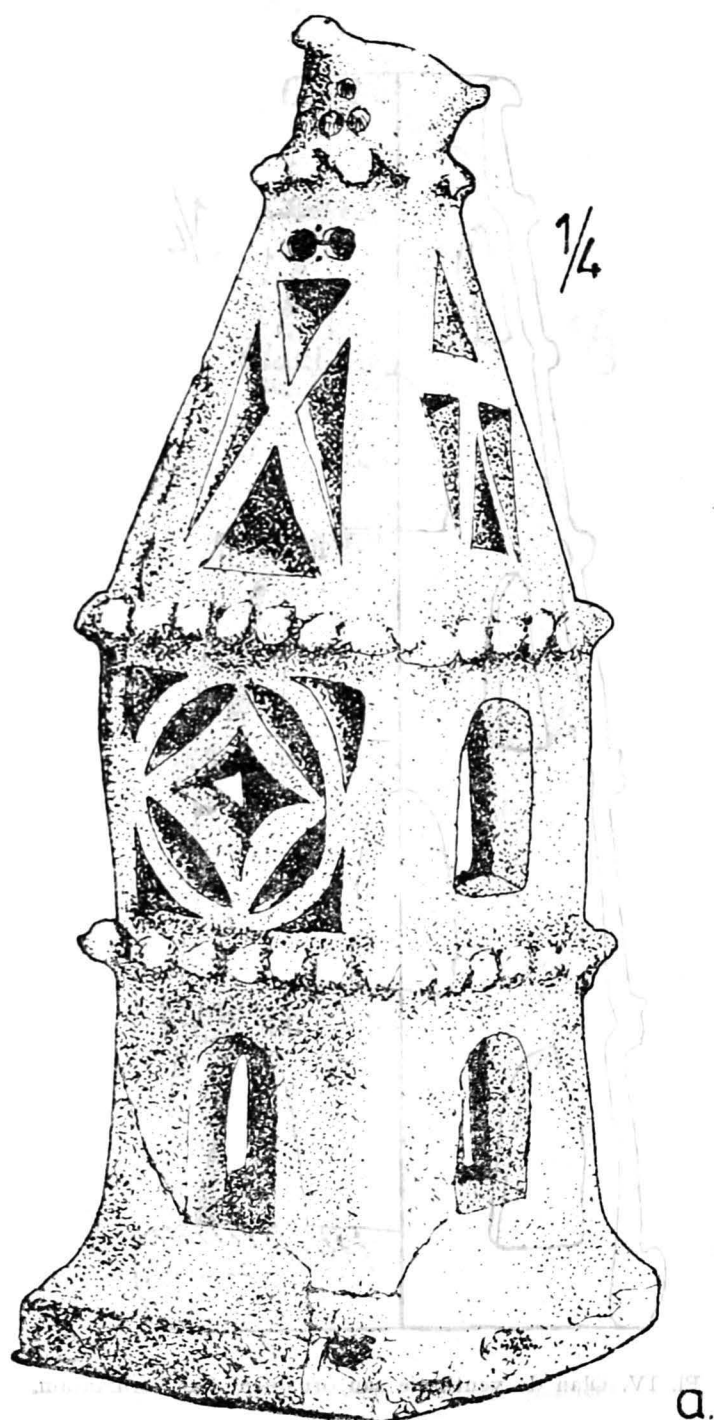
Pl. II. Olan de ventilație sau ornament: a. York; b. Mainz; c. Caransebeș.

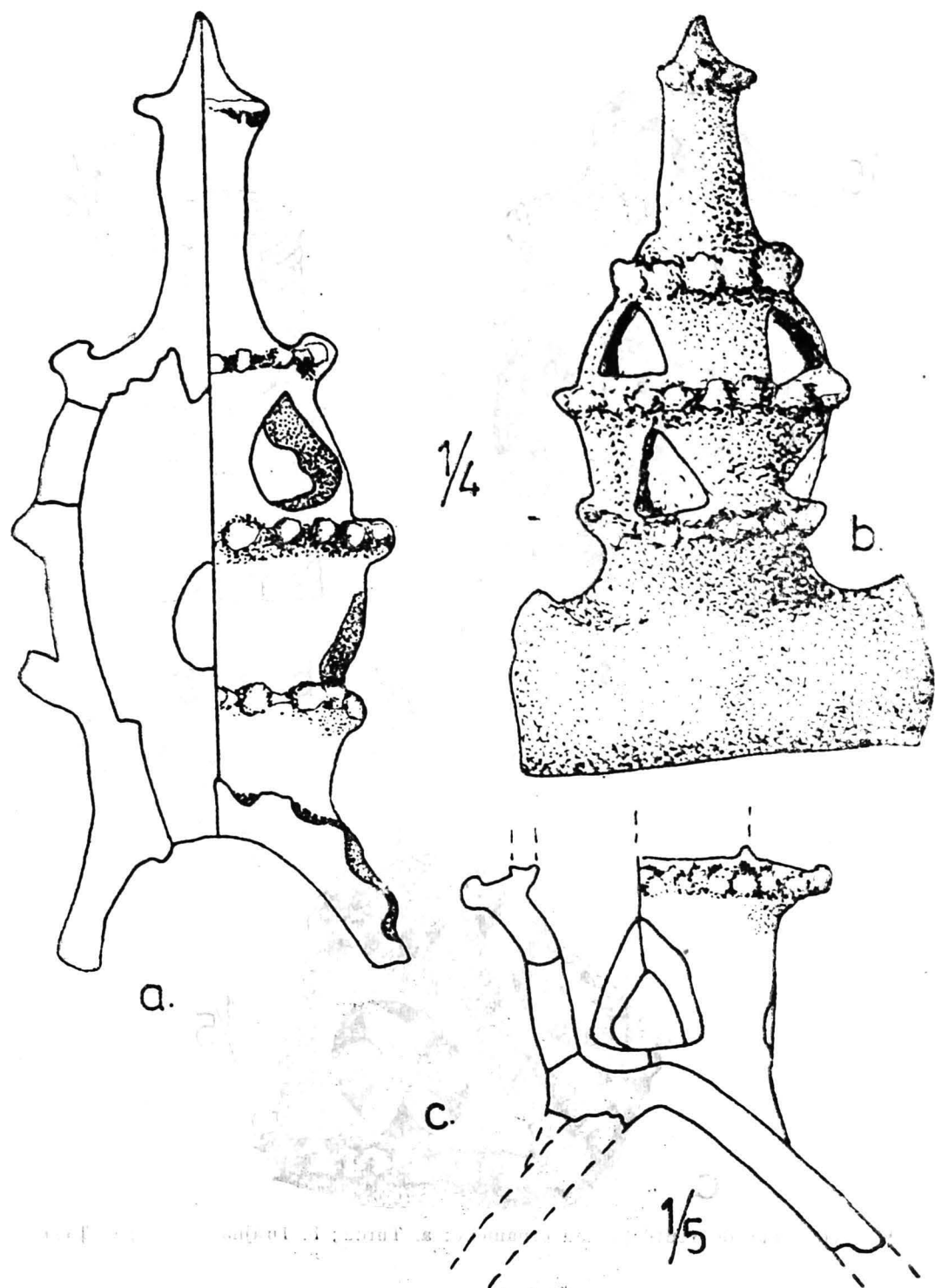
Pl. III. Olan de ventilație sau ornament:
a. Aquincum.

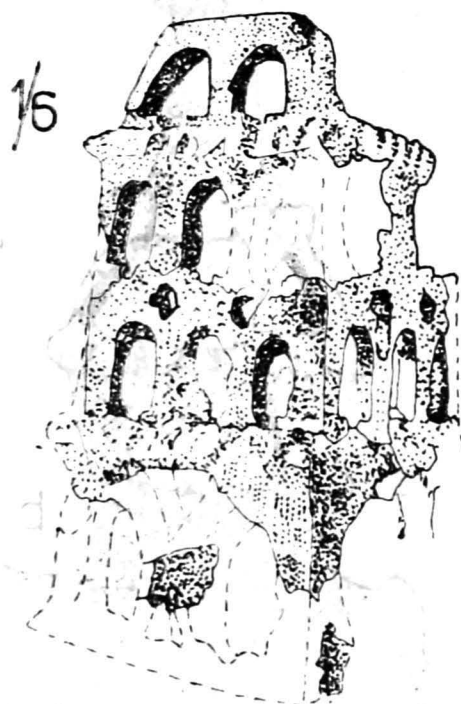
Pl. IV. Olan de ventilație sau ornament : a. Verulanium.

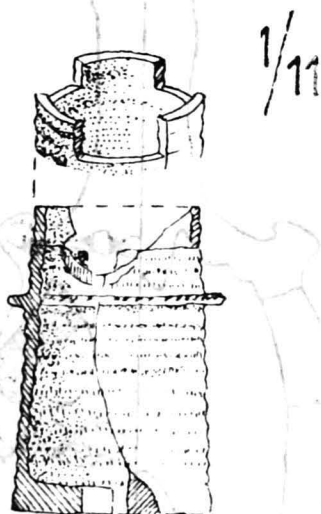
Pl. V. Olan de ventilație sau ornament: a. Aquincum.

Pl. VI. Olane de ventilație: a—b, Norton; Olan de ornament: c. Silchester.

a.

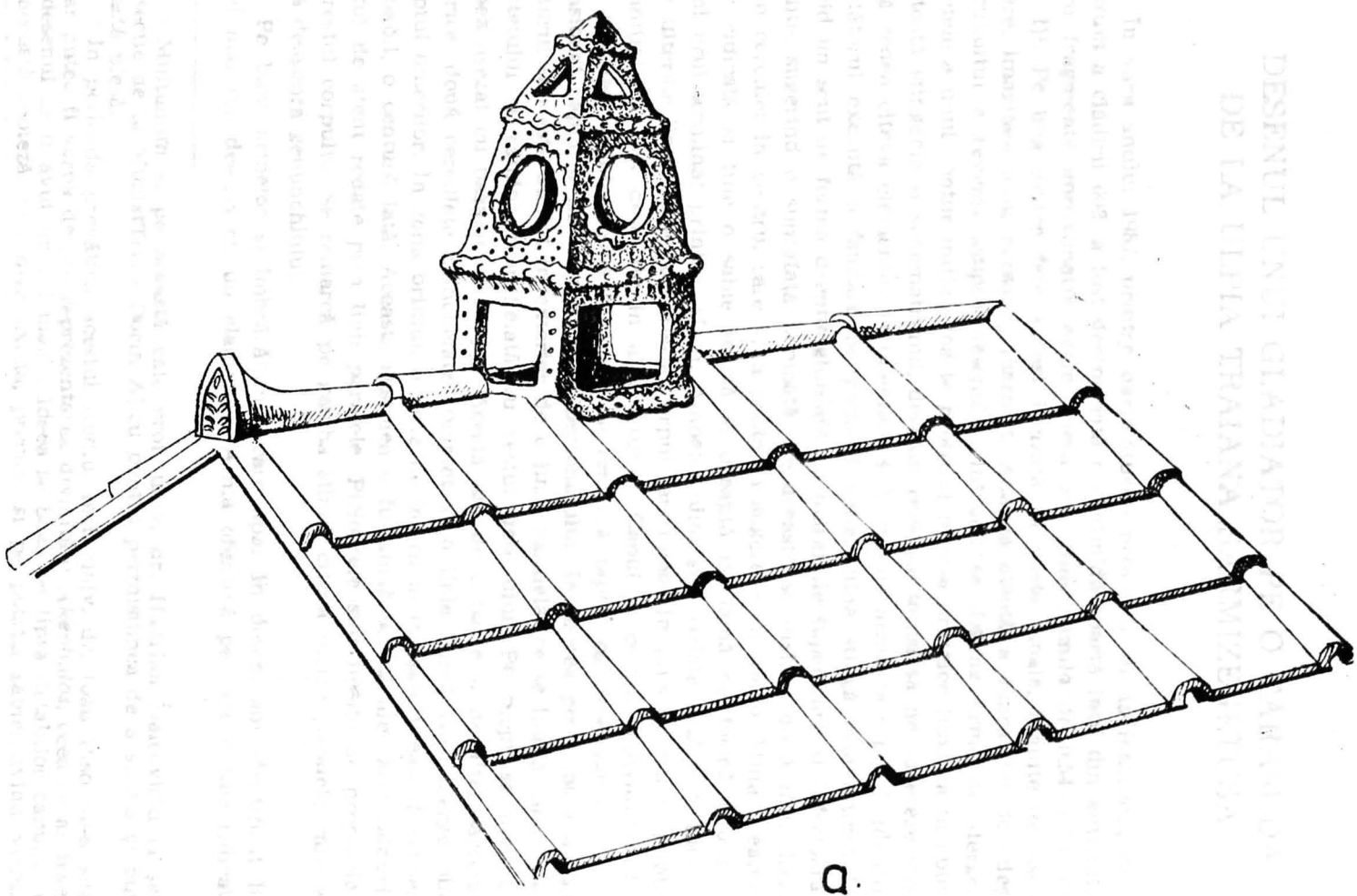

b.

c.

Pl. VII. Olane de ventilație sau ornament: a. Turda; b. Drajna de Sus; c. Țaga.

Pl. VIII. a. Reconstituirea olanului de ventilație de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

DESENUL UNUI GLADIATOR PE O CĂRĂMIDĂ DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

În vara anului 1982, printre dărămăturile provenite de la instalația de *hypocaustum* a clădirii 002, a fost descoperită o cărămidă spartă încă din antichitate în patru fragmente aproximativ egale. Piesa are dimensiunile de $0,54 \times 0,53 \times 0,05$ m (fig. 1)¹. Pe una dintre fețe a fost incizată în pasta moale, înainte de uscare și ardere, imaginea unui personaj înarmat. Analiza atentă a suprafeței dovedește că executantul a revenit asupra desenului, întrucît se disting urme de ștergere cu degetele a unui contur inițial, foarte probabil poziția brațelor fiind la început alta. Cu toată stîngăcia și schematismul, desenul reușește totuși să ne sugereze mișcarea și să redea cîteva elemente vestimentare și tipuri de arme care pot fi identificate. Luptătorul execută o fandare pe piciorul stîng, mina stîngă este întinsă înainte ținînd un scut de formă dreptunghiulară cu marginile superioară și inferioară ușor arcuite, sugerînd o suprafață bombată. Pe aceasta se disting două linii diagonale și un cerculeț în centru, care vrea poate să sugereze un *umbo*. Mina dreaptă este ușor ridicată și ține o sabie scurtă și dreaptă cu lamă de formă triunghiulară și minerul terminat printr-o sferă. Ambele mîini sînt redată neglijent, fiind adăugate ulterior liniei care conturează corpul (argument în plus pentru presupunerea că inițial au fost desenate în altă poziție). Capul și corpul individului desenat sînt realizate printr-o singură linie. Se remarcă faptul că desenatorul a supradimensionat capul și nu a redat gîtul personajului. În partea posterioară a capului, conturul său este dublat în exterior de o linie paralelă, ce se înalță pînă deasupra creștetului și rămîne neîncheiată cu restul desenului. Pe piept se distinge un trapez așezat cu baza mică în jos. Acesta are de o parte și de alta, oarecum simetrice, două cerculețe neîncheiate complet și o linie frîntă care merge pînă în dreptul umerilor. În zona brîului, o serie de incizii încrucișate vreau să reprezinte, probabil, o centură lată. Aceasta susținea o fustanelă scurtă ale cărei falduri sînt destul de atent redată prin linii paralele. Picioarele sînt lipsite de proporție față de restul corpului. Se remarcă pe gamba stîngă cîteva incizii paralele care ajung pînă deasupra genunchiului.

Pe baza armelor și îmbrăcăminții care apar în desen, am identificat luptătorul mai sus descris cu un gladiator². Arma ofensivă pe care o ține ridicată în

¹ Mulțumim și pe această cale prof. univ. dr. Hadrian Daicoviciu și șefului de secție de la Muzeul Transilvaniei Dorin Alicu pentru permisiunea de a studia și publica această piesă.

² În perioada pregătirii acestui studiu, lect. univ. dr. Ioan Piso ne-a sugerat că ar putea fi vorba despre reprezentarea divinității *Akephalos*, ceea ce ar însemna că desenul ar fi avut un rol magic. Ideea se baza pe lipsa detaliilor capului, care, în această ipoteză, nici n-ar exista, precum și pe poziția sabiei avînd vîrfurile îndreptate înspre cap, amintind gestul unui sinucigaș. O asemenea interpretare, chiar dacă nu poate fi total exclusă, nu ni se pare posibilă, fiind lipsită de argumente suficiente de convingătoare.

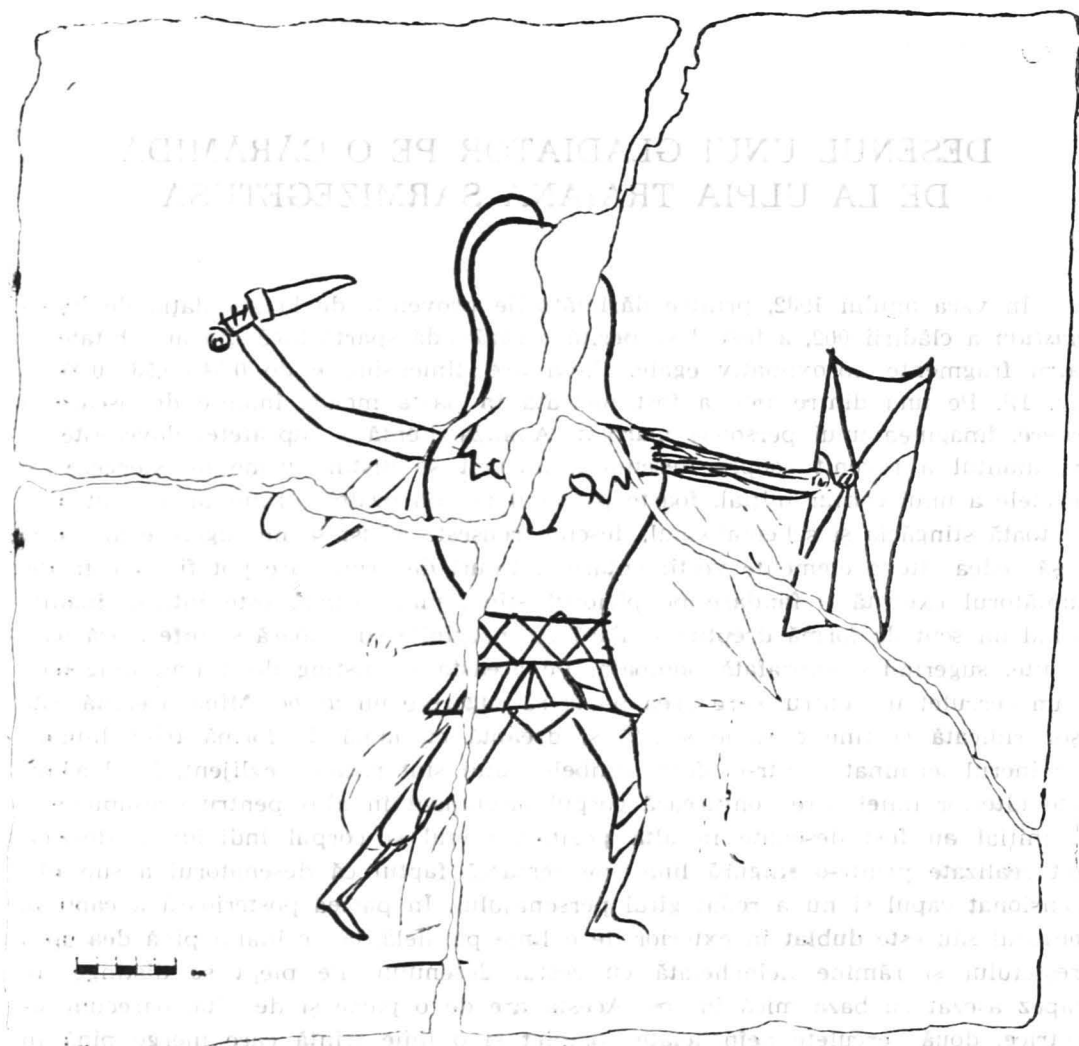

Fig. 1. Cărămida de la Sarmizegetusa (desen).

mîna dreaptă este un *gladius*³. El este folosit frecvent în armata romană de diferite categorii de soldați, dar apare des și printre armele gladiatorilor. Exemplarele păstrate pînă astăzi, sau cele redată pe monumente, sînt de dimensiuni diferite. În general, pe monumente infanteriștii poartă o sabie scurtă de circa 50 cm⁴. Binecunoscuta sabie de la Rheingönheim, care pare a fi totuși o excepție, are lama aproape triunghiulară și lungimea de 50—55 cm⁵, fiind cea mai apropiată de tipul celei incizate pe cărămida de la Sarmizegetusa. Capătul sferic al mînerelor de *gladius* este bine documentat pe columna lui Traian, pe arcu lui Constantin de la Romă sau la piesele de la Maienza și Rheingönheim⁶.

³ E. Beurlier, în *DA*, II, 2, p. 1600—1608, s. v. *gladius*; P. Coussin, *Les armes romaines*, Paris, 1926, p. 371—376; E. B. Thomas, în *FoLArch*, XX, 1969, p. 25—46, pl. 12; P. G. Hazell, în *The Antiquaries Journal*, 1981, LXI, I, p. 73—82.

⁴ P. Coussin, *op. cit.*, p. 375, nota 8.

⁵ *Idem*, fig. 133.

⁶ *Idem*, fig. 127, 129—131, 133.

În schimb, armele defensive sînt mai caracteristice, ele fiind diversificate pentru diferite categorii de gladiatori. Scutul (*clipeus*), de formă dreptunghiulară, este frecvent întîlnit⁷. Cel redat pe piesa noastră este destul de lung, avînd suprafață semicilindrică. Cele două diagonale, care se văd și pe alte monumente, nu par a fi elemente decorative, ci făceau parte, probabil, împreună cu presupusul *umbo*, din armătura scutului. În ceea ce privește cască (*galea*)⁸ întrebuintată de gladiatori, tipurile cunoscute sînt numeroase. Multe erau bogat ornamentate, fiind lucrări de artă de mare valoare, cum este exemplarul provenit de la Pompei și păstrat în Muzeul Național din Neapole⁹. Majoritatea coifurilor purtate de gladiatori sînt adînci, avînd un „guler” care se răsfrîngea pînă în dreptul umerilor, protejîndu-le astfel și gîtul. Unele aveau adăugate calotei o *crista* sau *pinnae* pentru a-i spori înălțimea¹⁰. Cîteva analogii de astfel de *galeae*, cum credem că purta și gladiatorul desenat pe cărămida în discuție, se întîlnesc pe o *terracotta* din Madrid¹¹, într-un mozaic de la Villa Borghese din Roma¹² sau în pictura de pe „podiumul” amfiteatrului din Pompei¹³, pentru a menționa doar pe cele a căror asemănare cu desenul nostru ni s-a părut mai frapantă. Toate sînt prevăzute cu viziere, care acopereau fața în întregime, vizibilitatea și respirația fiind asigurate prin cîteva orificii practicate la nivelul ochilor și gurii¹⁴. O *galea* înaltă și adîncă, avînd *crista* sau poate *pinnae*, cu vizieră, trebuie să fi purtat și gladiatorul de la Sarmizegetusa. Încercarea de a reda o cască adîncă a făcut ca realizatorul desenului să unească direct conturul capului cu linia umerilor, fără a mai schița gîtul și să supradimensioneze capul. Linia adăugată în spate, care se oprește deasupra creștetului fără a se încheia cu restul conturului, vrea să semnifice *crista* sau poate un panaj mai amplu. Lipsa oricăror detalii ale feței (ușor de realizat de către oricine încearcă să deseneze), ne face să presupunem existența vizierei, pe care executantul n-a putut-o sugera altfel datorită stîngăciei sale în desen. O bună analogie ni se pare a fi cea de pe un mozaic de la Zliten, păstrat la Muzeul din Tripoli, unde gladiatorul reprezentat are un coif cu vizieră, adînc și cu o creastă cu panaj care este prins dinspre oală pînă deasupra creștetului¹⁵.

În cazul multor gladiatori gamba stîngă le este apărută de o *ocrea*¹⁶. Inciziile paralele de pe piciorul stîng al luptătorului descris mai sus par a fi mai degrabă niște „fașe” (*fasciae*)¹⁷, probabil din piele. Oricum, credem că ele nu sugerează o cnemidă propriu-zisă, așa cum apar acestea pe alte categorii de monumente. Personajul din mozaicul de la Villa Borghese pare a purta asemenea „fașe” sub apărătoarea patruleteră din dreptul tibiei¹⁸. Pe unele monumente gladiatorii au

⁷ E. Saglio, în *DA*, I, 2, s. v. *clipeus*; P. Coussin, *op. cit.*, p. 393—394.

⁸ S. Reinach, în *DA*, II, 2, p. 1429—1451, s. v. *galea*; P. Coussin, *op. cit.*, p. 403 sq.

⁹ *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale* (în continuare *EAA*), III, s. v. *gladiatore*, fig. 1179.

¹⁰ P. Coussin, *op. cit.*, p. 428—433; *DA*, II, 2, *loc. cit.*, fig. 1449, 1450, 1469, 1471 și *idem*, s. v. *gladiator*, fig. 3470.

¹¹ *EAA*, III, *loc. cit.*, fig. 1178.

¹² *Idem*, fig. 1183.

¹³ P. Gusman, *Pompei*, Paris, 1899, p. 183.

¹⁴ Vezi, de exemplu, cască din *DA*, II, 2, *loc. cit.*, fig. 3470.

¹⁵ *EAA*, III, *loc. cit.*, fig. 1181.

¹⁶ G. Karo, în *DA*, IV, 1, s. v. *ocrea*.

¹⁷ G. Lafaye, în *DA*, II, 2, p. 981, s. v. *fascia*, în cazul nostru fiind vorba despre *fasciae crurales*, care se înfășurau pe picioare.

¹⁸ Vezi nota 12.

și o apărătoare patrulateră pentru piept, legată cu curele peste umeri și pe sub braț, uneori ornată cu un *apotropaion*. Astfel de exemple se întâlnesc pe reliefurile de la Durazzo, Ruvo și Ksour-es-Saf (Tunisia)¹⁹, pe un monument aflat la Muzeul Național din Roma²⁰, precum și pe mozaicul de la Villa Borghese²¹. Cea mai apropiată ca formă de apărătoarea de piept pe care o presupunem a fi schițată pe cărămida de la Sarmizegetusa este cea de la Villa Borghese, care are o formă ușor trapezoidală cu baza mică în jos. Sistemul de prindere a pectoralei gladiatorului de la Sarmizegetusa diferă însă de exemplele citate. Singura asemănare pe care o cunoaștem se află pe stela unui gladiator de la Muzeul din Berlin²²; aici, apărătoarea de piept pare a fi legată pe sub gulerul căștii și apoi, prin intermediul a două inele laterale, se prinde sub braț. În cazul nostru, fie că este vorba despre un sistem de prindere deosebit decât cel general și redat în desen prin linia în zigzag care intră sub gulerul căștii, fie ar putea fi vorba, probabil, de o glugă, care purtată sub *galea* proteja capul, gîtul și umerii de duritatea metalului. N-ar fi exclus însă să fie vorba doar despre un obiect cu rol apotropaic și nu despre o apărătoare propriu-zisă.

Majoritatea gladiatorilor purtau ca unic element vestimentar un șorț simplu în jurul șoldurilor, astfel mișcările luptătorului nefiind stînjinite. Această piesă era răsbindită în antichitate și denumită *subligaculum*²³ (sau *cinctus*). După imaginile de pe monumente el era astfel prins încît partea centrală, aflată între picioarele purtătorului, făcea un fald mai pronunțat sub forma unui „V”. Acest element de îmbrăcăminte foarte mult folosit în lumea romană, dar și la alte popoare, nu prezintă în general deosebiri tipologice²⁴. Întrucît apare pe majoritatea monumentelor care reprezintă gladiatori, exemplele sînt prea numeroase pentru a mai fi citate. El este bine schițat pe cărămida de la Sarmizegetusa prin incizii paralele, ușor arcuite, sugerind faldurile laterale și printr-un „V” în mijloc pentru faldul central. Așa cum spuneam, în dreptul briului inciziile încrucișate, situate între două linii paralele orizontale, credem că reprezintă un *cingulum*²⁵. Un asemenea *cingulum* lat poartă personajul din stînga de pe monumentul de la Muzeul Național din Roma²⁶, cel aflat în genunchi din mozaicul de la Villa Borghese²⁷, cei de pe basoreliefurile mormintului lui Umbricius Scaurus de la Pompei²⁸.

Credem prin urmare că există suficiente asemănări cu monumente romane de diferite categorii, care redau cu siguranță gladiatorii, pentru a considera justificată identificarea luptătorului incizat pe cărămida de la Sarmizegetusa cu un gladiator. Vom încerca în continuare, pe baza elementelor deja identificate, să discutăm dacă este posibilă stabilirea tipului de gladiator pe care vrea să-l reprezinte desenul.

Gladiatorii înarmați cu *gladius*, scut, *galea*, apărătoare a gambei stîngi și uneori și cu alte elemente defensive (de exemplu, *manica*) au fost numiți în

¹⁹ P. Coussin, în *RA*, XXXII, 1930, p. 242, fig. 10 și p. 262, nota 7.

²⁰ *EAA*, III, loc. cit., fig. 1177.

²¹ Vezi nota 12.

²² P. Coussin, *op. cit.*, p. 262, fig. 29.

²³ E. Saglio, în *DA*, IV, 2, p. 1550, s. v. *subligaculum*.

²⁴ P. Coussin, *op. cit.*, p. 248, 255.

²⁵ *Idem*, p. 243; E. Saglio, în *DA*, I, 1, p. 1173—1182, s. v. *cingula*.

²⁶ Vezi nota 20.

²⁷ Vezi nota 12.

²⁸ P. Gusman, *op. cit.*, p. 181—182; inscripția și descrierea personajelor în *CIL*, IV, suppl., pars II, 1182.

general samniți²⁹. Acest nume este însă atestat doar pentru perioada republicană. În epoca imperială el nu apare nici la autorii antici, nici în inscripții. Deoarece nu există un termen antic precis, redactorii italieni ai volumului al treilea din *Enciclopedia dell' Arte Antica* i-au numit „gladiatori greu înarmați”³⁰. În timpul Imperiului, când luptele de gladiatori cunosc o mare răspîndire, tipurile de gladiatori se diversifică. Diferitele clase de gladiatori primesc nume specifice, în funcție de armament și de adversarul cu care luptă. În rîndul celor „greu înarmați” apar o serie de categorii de gladiatori, documentați cu nume diferite, dar destul de greu de separat doar pe bază figurativă, întrucît armamentul lor este destul de puțin diferențiat. În această grupă se înscriu tipurile: *secutor*, *oplomachus*, *provocator*, *murmillo*³¹. Credem că este evident că gladiatorul de la Sarmizegetusa se înscrie în această clasă „greu înarmată” și aparține unuia dintre tipurile enumerate. Organizatorii luptelor de gladiatori desemnau, foarte probabil, perechi sau grupuri de gladiatori de tipuri diferite în vederea luptei, încercînd astfel să mărească spectaculozitatea acesteia. Totuși această situație, probabil frecventă, nu pare să fi constituit o regulă strictă, întrucît adeseori pe monumente pot fi văzute scene de luptă între gladiatori înarmați identic.

Un *secutor* reprezenta, în general, adversarul unui *retiarius*, după cum este atestat în *Historia Augusta*³² (numit de aceea și *contraretiarius*). Cele mai cunoscute monumente care redau cu siguranță acest tip de gladiator sînt cele ale lui Urbicus de la Milano, relieful de la Saittai și Salonic³³. Analizînd monumentul lui Urbicus³⁴, în inscripția căruia se specifică faptul că fusese *secutor*, observăm că era înarmat cu un *gladius* scurt, un scut lung, dreptunghiular și semicilindric, gamba stîngă era protejată de o apărătoare. Casca este globulară, cu guler adînc pînă pe umeri, vizieră și are deasupra o creastă mică. Este îmbrăcat cu *subligaculum*, o centură lată, iar peste umărul drept are aruncată o mantie. Iată, deci, că între acest tip de gladiator și cel de la Sarmizegetusa există o mare asemănare. Singurele elemente care deosebesc personajele de pe cele două piese sînt mantia de pe monumentul de la Milano și elementul vestimentar sau defensiv de pe pieptul celui desenat pe cărămida noastră. O altă problemă ar putea fi ridicată de casca pe care o purta gladiatorul incizat. Mai mulți cercetători au încercat să facă deosebirea între diferitele categorii de gladiatori „greu înarmați”, în lipsă de alte indicii, pornind de la faptul că izvoarele scrise atestă pe *secutor* ca adversar obișnuit al unui *retiarius*³⁵. De aici, au ajuns la concluzia, de altfel logică, după care *secutorul*, pentru a nu oferi un prilej în plus *retiariusului* să-l agațe cu plasa, purta o *galea* globulară, cît mai aderentă, fără panaj înalt, avînd doar o mică creastă. Conform acestei păreri, alți gladiatori, *oplomahii* sau *tracii*, nefiind obligați să se ferească de plasă, aveau coifuri mai înalte și bogat ornamentate³⁶. Căști de *secutor*, asemănătoare celei de pe monumentul descris mai sus, se cunosc de la Pompei³⁷. Oricum ar sta însă lucrurile, noi nu putem fi siguri ce fel de cască a intenționat să redea cel care a desenat pe cărămidă: poate o cască cu creastă scundă, poate una cu panaj mai înalt. Această nesiguranță este normală

²⁹ G. Lafaye, în *DA*, II, 2, p. 1548, s. v. *gladiator*.

³⁰ *EAA*, III, p. 939.

³¹ *Idem*, p. 941—942.

³² G. Lafaye, *op. cit.*, p. 1548, 1585.

³³ *EAA*, III, *loc. cit.*, p. 941.

³⁴ G. Lafaye, *op. cit.*, fig. 3576.

³⁵ De exemplu, M. Meier, citat de către G. Lafaye, *op. cit.*

³⁶ Cf. G. Lafaye, *op. cit.*, p. 1585.

³⁷ P. Gusman, *op. cit.*, p. 182.

în fața cunoștințelor slabe de desen pe care le avea autorul nostru. Totuși, preferăm să credem că a fost desenată o cască de *secutor*, deci, fără a avea un panaj prea bogat. Așadar, linia adăugată în spatele conturului capului și care se oprește deasupra creștetului (ruptura piesei nu o atinge) reprezenta, probabil, o creastă simplă. Spre o asemenea interpretare pare să ne ducă și o altă piesă pe care apare perechea *secutor-retiarius*. Este vorba despre un vas *terra sigillata* produs la Rheinzabern în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.³⁸. Secutorul de pe acest vas (fig. 2) se aseamănă mult cu personajul de la Sarmizegetusa, nu doar prin forma și maniera de reprezentare a căștii, dar și prin poziția sa, cu mâna stângă întinsă în față și ținând scutul, în timp ce dreapta ridică sabia în spatele capului. O altă analogie pentru gladiatorul de la Sarmizegetusa se găsește pe un vas, decorat în tehnica barbotinei, de la Colchester³⁹. Printre scenele reliefate pe vas se remarcă o pereche de gladiatori. Cel din stînga (fig. 3), un „samnit“, are cască globulară cu creastă rotunjită, asemănătoare cu cea de pe piesa noastră. Armele sale sînt reprezentate de un scut semicilindric cu un cerculeț central și o sabie

Fig. 2. *Secutor* redat pe vasul de la Rheinzabern
(după O. Doppelfeld, H. Held).

³⁸ O. Doppelfeld, H. Held, *Der Rhein und die Römer*, Köln, 1970, fig. 162.

³⁹ J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, Londra, 1963, p. 190, nr. 158, pl. 177.

Fig. 3. *Secutor* redat pe vasul de la Colchester (după J.P.M. Toynbee).

scurtă. Amîndouă sînt foarte asemănătoare cu cele desenate pe cărămidă. Pe una dintre gambe gladiatorul de pe vasul de la Colchester are „fașe“ și o apărătoare mică în dreptul genunchiului. Aceleași „fașe“ se văd și pe mîna care ține sabia. Adversarul său, învins după cum se vede în scenă, este un *retiar*. Sintem siguri că „samnitul“ este un *secutor*, după inscripția din dreptul său: *Memno sac (= secutor) VIII*.

Credem, deci, că este posibil, chiar dacă nu absolut sigur, ca pe cărămida de la Sarmizegetusa să identificăm un *secutor*. Un argument indirect în sprijinul unei asemenea posibilități constă și în faptul că *retiarii*, adversarii lor obișnuiți, sînt atestați în Dacia. Chiar la Sarmizegetusa, pe un monument fragmentar cu inscripție⁴⁰, găsit în apropierea amfiteatrului, se află un trident, monumentul fiind interpretat ca reprezentînd un *retiar*. Lupta corp la corp dintre un *secutor* și un *retiarius* a fost identificată într-o statueta provenind de la Turda⁴¹. Un alt *retiar*, desenat tot pe o cărămidă, este Herculanu(s) de la Apulum⁴². Concluzia de mai sus nu poate fi definitivă întrucît au rămas și alte tipuri de gladiatori din aceeași clasă cu *secutorul* care ar putea fi identificați pe cărămida de la Sarmizegetusa.

Un alt gladiator „greu înarmat“ este tipul *oplomachus*⁴³. Echipamentul său este foarte asemănător cu al *secutorului*, singura deosebire sesizabilă fiind eventuala diferență între căștile celor doi. Acest tip a fost identificat într-o pictură

⁴⁰ I. Piso, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 67—68, nr. 18, fig. 18; *IDR* III/2, p. 277—278, nr. 327, fig. 270.

⁴¹ C. Pop, Șt. Dănilă, în *Banatica*, I, 1971, p. 128—129, fig. 3.

⁴² V. Moga, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 81—82, fig. 1.

⁴³ Vezi nota 36.

de pe „podiumul” amfiteatrului din Pompei⁴⁴, unde are un coif bogat ornamentat. *Oplomachus* a fost considerat ca adversar obișnuit al tracului⁴⁵. Lupta dintre cei doi gladiatori a fost identificată de către W. Reusch pe o stelă funerară de la Köln⁴⁶. Pe aceasta luptătorul din stînga are un scut mai lung decît al tracului, de formă semicilindrică, ajungînd pînă la jumătatea genunchiului fandat. Poartă *gladius* și *manica*, pe cap *galea* cu vizieră, *crista* și *pinnae*⁴⁷. Acestea sînt dispuse pe mijlocul căștii începînd din creștet pînă pe spate. Personajul a fost considerat un *oplomachus*. Constatăm că are scutul și sabia asemănătoare celui de la Sarmizegetusa. La fel ar putea fi și casca; dar ni se pare că penele mari, care sînt redată pe stelă și care formează un panaj amplu, nu echivalează cu modesta linie adăugată căștii celui de pe cîrămidă. Alte deosebiri între cele două reprezentări: lipsa eventualei *manica* în cazul celui de la Sarmizegetusa, și absența sau imposibilitatea de a identifica în reliefurile de la Köln apărătoarea gambelor stîngi, cu toate că, în general, ea există și la *oplomachi*. O scenă de luptă similară apare și pe un tipar pentru ceramică, găsit într-un mormînt de înhumare situat pe latura vestică a castrului de la Barboși⁴⁸. S. Sanie a identificat gladiatorul din stînga cu un *oplomachus*. El se află în poziție de atac, avînd sabia scurtă ridicată înspre capul adversarului și scutul dreptunghiular mai lung decît al tracului. Casca este adîncă, prevăzută cu vizieră și *crista* înaltă, în timp ce gamba stîngă este protejată de o apărătoare mică, pătrată, care nu trece peste genunchi. Gladiatorul de pe tiparul de la Barboși este îmbrăcat cu *subligaculum* și poartă la brîu o centură. Chiar dacă există cîteva inadvertențe între descrierea piesei și imaginile ei, oricum identificarea unei lupte *oplomachus* — *thraex* pare corectă. Ca și în cazul gladiatorului de pe stela de la Köln, sesizăm asemănările cu cel de la Sarmizegetusa, dar ne menținem aceleași rezerve ca și în cazul precedent, în special cu privire la panajul căștii. Pe baza acestor deosebiri, nu foarte sigure însă, nu putem exclude total posibilitatea ca *oplomachus* să fie gladiatorul incizat pe cîrămida de la Sarmizegetusa. Dificultatea de a afirma cu siguranță dacă poate sau nu poate fi vorba despre un asemenea tip de gladiator este sporită și de faptul că, pe majoritatea monumentelor, cei care au identificat un *oplomachus* s-au bazat mai puțin pe niște caracteristici ale tipului (de altfel, greu sau imposibil de sesizat) și mai mult pe baza prezenței adversarului său, tracul. Cum mai spuneam însă, formarea unei asemenea perechi nu pare să fi constituit o regulă absolută în antichitate. Dacă acceptăm însă ideea, așa cum au făcut-o mulți dintre cei ce s-au ocupat de gladiatori, conform căreia *oplomachus* lupta mai ales cu tracul, identificările acestui tip devin simple atunci cînd avem de a face cu o scenă de luptă. Gladiatorul trac este ușor de recunoscut mai ales după arma sa ofensivă, *sica*⁴⁹.

În Dacia gladiatorii traci sînt bine documentați printr-o serie de monumente. Se cunoaște astfel, din literatura de specialitate, o statueta de bronz reprezentînd

⁴⁴ G. Lafaye, *op. cit.*, fig. 3577; P. Gusman, *op. cit.*, p. 181; A. Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, Leipzig, 1900, p. 196, fig. 97.

⁴⁵ G. Lafaye, *op. cit.*, p. 1587, 1597.

⁴⁶ W. Reusch, în *Germania*, 25, 1941, p. 98—104, fig. 11, 12/3.

⁴⁷ Menționăm că în figurile citate la nota precedentă *manica* nu se vede, deși autorul o pomeniște în text. Într-o imagine excelentă a piesei, la H. Borger, *Das Römisch-Germanische Museum Köln*, München, 1977, fig. 229, se disting totuși cîteva adîncituri care sugerează prezența acestui element. Același lucru poate fi afirmat și pentru apărătoarele gambelor.

⁴⁸ S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981, p. 103—105, pl. 22/6, 22 bis/5.

⁴⁹ A. J. Reinach, în *DA*, IV, 2, p. 1300—1301, s. v. *sica*; S. von Schnurbein, în *Germania*, 57, 1979, p. 117—134.

Fig. 4. Fragment de *aedicula* de la Muzeul Brukenthal din Sibiu.

un gladiator trac, descoperită în hotarul comunei Zeicani (jud. Hunedoara)⁵⁰. Vecinătatea cu Sarmizegetusa a dus la presupunerea că piesa ar proveni de aici. Un alt monument, de mult cunoscut, este un perete lateral de *aedicula*, de proveniență incertă, păstrat la Muzeul Brukenthal din Sibiu⁵¹ (fig. 4). În scena de luptă redată pe piesă, în dreapta poate fi ușor recunoscut un trac cu *sica* în mîna stîngă. Celălalt luptător are în mîna dreaptă un *gladius* scurt, cu lamă triunghiulară și mînerul terminat cu o sferă; lipit de corp ține un scut mare dreptunghiular. Din păcate, lipsește tocmai partea superioară a monumentului cu creștetul celor doi luptători. Totuși, se poate observa că cele două căști sînt foarte asemănătoare, avînd „guler” adînc pînă pe umeri și viziere. Ambele par a fi fost lipsite de elemente decorative. Ca formă, amîndouă pot fi asemănătoare celei de pe cărămida de la Sarmizegetusa. Adversarul tracului de pe monumentul de la Sibiu poate fi un *oplomachus* sau poate un alt tip, întrucît între el și cei descriși

⁵⁰ O. Floca, în *Sargetia*, X, 1973, p. 131—136, fig. 1, 2; C. Pop, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 124—125, fig. 10, cu o interpretare corectă asupra funcționalității piesei.

⁵¹ O. Floca, W. Wolski, în *BMI*, XLII, 3, 1973, p. 30, nr. 90, fig. 110. Scena de luptă între doi gladiatori este corect identificată, dar cu greșeli în descriere, scuturile fiind numite apărătoare de piept, de exemplu: L. Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, în *BAR*, Int Ser., 128, 1982, p. 204, nr. 28, pl. XXXVI, cu datare în secolele II—III.

Fig. 5. Monument cu gladiatori de la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca.

de noi există o serie de deosebiri. O altă piesă (fig. 5), aflată în lapidarul Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, a fost interpretată⁵² ca reprezentând doi *genii cucullati*, purtând cuțite în mâini, reprezentare singulară în arta romană provincială din Dacia. Credem că este, mai degrabă, vorba despre doi gladiatori aflați în luptă. Asemănarea și confundarea lor cu *genii cucullati* provine de la cele două *cristae* aduse înaintea, care le împodobeau coifurile. Dar cele două personaje nu poartă doar cuțite în mâini, ci sînt într-o sugestivă poziție de luptă. Cel din stînga ridică un *gladius* îndreptîndu-l spre fața adversarului. Acesta are în mînă o *sica*. Chiar dacă alte amănunte nu mai sînt astăzi vizibile, poziția și armele pledează pentru o luptă de gladiatori. Unul dintre luptători este cu siguranță trac, celălalt este fie un *oplomachus*, fie alt gladiator „greu înarmat”. Ca tip iconografic este apropiat de piesa de la Barboși.

Așadar, dacă sîntem de acord cu cei care în fața unui gladiator trac văd cu siguranță un *oplomach* și dacă adăugăm în cazul nostru argumentul indirect al prezenței tracilor pe monumente în Dacia, putem identifica cu probabilitate pe cărămida de la Sarmizegetusa și un *oplomachus*. Fără a exclude o atare posibilitate, ni se pare totuși mai greu de susținut.

Dacă nu este prea simplu să optăm între *secutor* și *oplomachus*, în schimb alte categorii ale clasei gladiatorilor „greu înarmați” pot fi mai ușor înlăturate din discuție, fiind mai greu de crezut ca ele să fie reprezentate pe cărămida de la Sarmizegetusa.

⁵² O. Floca, W. Wolski, *op. cit.*, p. 30, nr. 93, fig. 114; aceeași interpretare la L. Țeposu-Marinescu, *op. cit.*, p. 46, 204.

Este vorba de tipul *provocator*⁵³. Acest calificativ apare pe stela gladiatorului Anicetus de la Muzeul Capitoline din Roma⁵⁴. Este înarmat cu scut rectangular, ocrea înaltă, spadă dreaptă, coif. Acest tip de gladiator are însă uneori adăugată inscripția *spat(arius)*, ceea ce a dus la concluzia că era înarmat cu *spatha* și nu cu *gladius*⁵⁵. Or, credem că o asemenea armă nu poate fi identificată în desenul de la Sarmizegetusa.

În ceea ce privește gladiatorul de tip *murmillo*⁵⁶, știm că acesta lupta cu oplomahul, cu provocatorul sau cu alt *murmillo*. Într-un *graffito* din Pompei⁵⁷, de exemplu, învingătorul tracului Aptonetus este *Spiculus mur(millo)*, înarmat cu scut rectangular, coif cu creastă, fără apărător la gambe. Un *murmillo* este redat pe un monument de la Muzeul Ermitaj din Leningrad⁵⁸. Nici acesta, nici un altul identificat pe un opaiț de ceramică⁵⁹ nu are asemănări cu desenul de la Sarmizegetusa, în ambele cazuri căștile având o formă conică.

Prin urmare, încercarea de a identifica exact tipul de gladiator desenat pe cărămida discutată este dificilă. Sigur putem afirma că desenul reprezintă un gladiator „greu înarmat”. Din rindul acestora însă nu putem opta cu suficientă siguranță pentru un tip anume, chiar dacă anumite indicii ne fac să credem posibilă identificarea unui *secutor* sau poate *oplomachus*.

Marea căutare pe care o aveau *munera gladiatoria* în lumea romană este pe deplin dovedită de numărul mare de monumente care redau asemenea scene. Ca tip, acestea pot avea destinație publică, de a anunța, comemora spectacole, de a orna morminte, pot fi onorare în contul unui gladiator, pot avea caracter pur decorativ. Ultima categorie este compusă în special din obiecte mici, mai ales opaițe, vase, figurine de *terracotta* sau bronz, pahare de sticlă; tot aici se pot încadra și picturile executate de mîna poporului, *graffiti*, expresia directă a sentimentelor acestuia. Multe asemenea ultime exemple există la Pompei și fac aluzie la evenimente și personaje precise. Din această categorie, „lucrare ieșită din mîna poporului”, provine și cărămida cu desen incizat descoperită la Sarmizegetusa. asemenea piese fac parte dintr-o producție populară artizanală, care posedă stilul simplificat și desenativ în care se redau doar formele, dar care își menține acuratețea de a reprezenta particularitățile și, în cazul nostru, necesitatea de a indica fiecare categorie distinctă prin armamentul ei specific. Este un stil umil, grosolan, dar în același timp expresiv și eficient⁶⁰. Spuneam că acest stil este bine documentat la Pompei⁶¹. Aici gladiatorii sînt admirați prin inscripții pe pereți, li se fac caricaturi, li se laudă isprăvile amoroase. Stilul acestor *graffiti* se apropie foarte mult de cel folosit în cazul cărămizii de la Sarmizegetusa, executanții aparținînd, probabil, unor categorii sociale apropiate. Din punct vedere stilistic, ca analogii foarte bune pot fi citate: desenul de la Pompei care redă numele „bar-

⁵³ EAA, III, p. 941—942.

⁵⁴ *Ibidem*. Nu am reușit să găsim o imagine a monumentului.

⁵⁵ Vezi nota 36.

⁵⁶ G. Lafaye, *op. cit.*, p. 1587—1588.

⁵⁷ EAA, III, p. 941. Nu am găsit o imagine a piesei.

⁵⁸ G. Lafaye, *op. cit.*, fig. 3586.

⁵⁹ *Idem*, fig. 3585.

⁶⁰ EAA, III, p. 942.

⁶¹ CIL, IV, suppl., pars II, 5215, cu desenul reprodus, în care gladiatorul aflat în stînga are cîteva asemănări importante cu cel de la Sarmizegetusa: scutul și poziția sa, redarea mîinilor și a crestei coifului; vezi nr. 4353 pentru admirația față de gladiatori.

Fig. 6. Graffito din Pompei reprezentând un „samnit” (după P. Gusman).

bare” Viriotalus, Sequanus, Viriodus⁶², cel al unui gladiator „samnit” purtând inscripția celor 32 de victorii ale sale⁶³. Acest ultim exemplu (fig. 6), pe lângă asemănarea în ceea ce privește maniera de execuție, îmbină și toate elementele vestimentare și armele gladiatorului de la Sarmizegetusa. În Dacia cea mai apropiată analogie stilistică este reprezentată de o cărămidă similară descoperită la Apulum⁶⁴, pe care a fost incizat într-o tehnică similară cu cea folosită la Sarmizegetusa retiarul Herculănu(s). O particularitate destul de ciudată a desenului de la Sarmizegetusa este absența inscripției care, așa cum am văzut din exemplele citate, preciza, de obicei, numele gladiatorului.

Luptele de gladiatori, atât de căutate în Imperiu, se bucurau și la Sarmizegetusa de mare trecere. Locuitorii metropolei, coloniști romani, nu puteau face excepție de la pasiunea romanilor pentru amfiteatru. În amfiteatrul de la Sarmizegetusa trebuie să fi apărut perechi de gladiatori de cele mai diverse tipuri. Cea mai sigură atestare o dețin, deocamdată, gladiatorii „greu înarmați”, datorită piesei discutate în studiul de față. Placa votivă de marmură apărută la est de amfiteatru, cu reprezentarea unui trident, deși fragmentară, atestă și pe retiaari. În fine, dacă statueta de bronz de la Zeicani provine într-adevăr de la Sarmizegetusa și este un produs al atelierelor locale, atunci și tracii ar fi atestați. Oricât de sărace sînt însă informațiile noastre arheologice și epigrafice referitoare la luptele de gladiatori de la Sarmizegetusa, descoperirea clădirii amfiteatrului făcuse încă de mult timp posibilă presupunerea desfășurării luptelor de gladiatori. De aceea, am zice că recenta descoperire vine să ateste mai mult popularitatea luptelor de gladiatori.

Amfiteatrul și jocurile sale sînt autentic romane de origine italică. În epoca imperială ele se răspîndesc pe tot cuprinsul lumii romane. Marea lor căutare și în Dacia, mărturie numeroasele monumente care le amintesc, amfiteatrele de la Sarmizegetusa, Porolissum, Micia, probabil Apulum⁶⁵, precum și altele

⁶² P. Gusman, *op. cit.*, p. 174; alte analogii bune la R. Étienne, *Viața cotidiană la Pompei*, București, 1970, p. 395, fig. 441.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ V. Moga, *op. cit.*, fig. 1.

⁶⁵ *Idem*, p. 86—87, fig. 2, 3.

neidentificate încă pe teren (dar care trebuie să fi existat), dovedește încă o dată puternica viață spirituală romană ce pulsa în Dacia, legată organic de părțile occidentale ale lumii romane.

CORIOLAN OPREANU

A GLADIATOR ON A BRICK AT
ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Abstract)

The study presents a Roman brick of $0.54 \times 0.53 \times 0.05$ m, discovered in 1982 at Ulpia Traiana Sarmizegetusa. On one side of the brick there is an incision of an armed figure made in soft paste (fig. 1). The author discusses the possibility of identifying a certain type of gladiator in the drawing, using as analogies different types of monuments (fig. 2—6). He concludes that it is a heavily armed gladiator, maybe a *secutor* or an *oplomachus*. The incision proves the popularity of gladiatorial fights at Sarmizegetusa and attests an unknown type of gladiator in the main town of Dacia.

DESPRE UN VAS DE STICLĂ DIN CASTRUL ROMAN DE LA BOLOGA

Articolul de față are scopul de a pune în circulație datele principale în legătură cu un vas de sticlă, care, datorită imaginii de pe una din laturile sale, pare a constitui până acum un unicat.¹

Vasul a fost descoperit în stare foarte fragmentară în anul 1974, în secțiunea XIV B, executată în *latus praetorii sinistrum* din castrul roman de la Bologa (jud. Cluj) (Dacia Porolissensis). Fragmentele sale se găseau în două zone ale secțiunii: m. 1/4; a = 0,50 m și m. 3/4; a = 0,40 m. Construcția în care au fost găsite fragmentele vasului, denumită convențional clădirea B, este una din magaziiile castrului (*horreum*). Lipsind multe din părțile lui, fragmentele rămase (Fig. 1) nu au permis o reconstituire integrală, propriu-zisă, a vasului.²

1. *Descrierea vasului.* Întregirea grafică a vasului (Fig. 3/a) arată că el este o cană cu corp prismatic. Dimensiunile vasului, întregit grafic, sint: înălțimea totală = 24,5 cm; înălțimea gîtului = 5 cm; înălțimea corpului = 19,5 cm; lățimea bazei = 9,4×9,4 cm; grosimea peretelui = 0,2 cm; d gîtului = 4,5 cm; d gurii = 5,8 cm; d interior al gurii = 3,2 cm.

Vasul a fost turnat din pastă de culoare verzuie; în structura pastei au rămas numeroase bule mici de aer.

Corpul vasului este drept, gîtul este scurt și drept, iar buza este groasă, lată și teșită, răsfîrîtă în jos; în dreptul gîtului și spre buză, peretele vasului se îngroașă; mînerul a fost lipit de gît; el este lat și are numeroase incizii verticale, paralele, mai dese în partea inferioară.

Pe fundul vasului a fost imprimată prin turnare o scenă, care reprezintă două personaje, stînd față în față (Fig. 2; 3/b).

Personajul din partea stîngă stă în picioare, cu piciorul stîng înainte, în poziție de sprijin; cel drept este relaxat; pare desculț; poartă o tunică cu mîneci scurte, strînsă la briu cu o cingătoare. Mîna stîngă este îndoită din cot la nivelul șoldului și întinsă înainte cu palma deschisă; se pare că în palmă ține un obiect, poate un vas? Mîna dreaptă este ușor îndoită, ridicată la nivelul pieptului și parcă ar ține pumnul strîns. Elementele feței nu se disting; profilul este însă destul de clar; poartă părul mare.

Personajul din partea dreaptă stă în picioare, parcă ușor aplecat înainte. Piciorul drept este adus înainte în poziție de sprijin, iar cel stîng, ușor îndoit, rămîne deci puțin înapoi. Mîna stîngă atîrnă de-a lungul corpului, foarte puțin îndoită înainte, cu palma deschisă în jos. Mîna dreaptă este îndoită de la cot, și,

¹ Am prezentat o comunicare în legătură cu acest vas la sesiunea din 27 mai 1983 a Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca.

² Vasul a început să fie restaurat în Laboratorul pentru restaurare a Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca de către Maria Lukács. Din cauza dificultăților tehnice și a numeroaselor fragmente ce lipsesc, lucrarea este încă în curs.

la nivelul soldului, întinsă înainte cu degetele răsfirate. Personajul este îmbrăcat cu o tunică, decoltată în față, ce pare a avea mîneci scurte; peste mijloc este strîns cu o cingătoare; pare desculț; elementele feței nu se disting; pare însă a purta pe cap un coif?

Între cele două personaje, ceva mai sus de nivelul genunchilor, se află litera S (sau poate un Z întors).

2 *Probleme de tipologie*. Vasul face parte din grupa cînilor cu corp prismatic. C. Băluță nu a înregistrat acest tip de vas între vasele de sticlă din Dacia pe care le-a publicat³. Numeroase astfel de vase au fost descoperite în schimb în Pannonia⁴ și în Moesia Inferior⁵. Într-o lucrare special destinată cînilor cu corp prismatic din Britannia (provincia romană), D. Charlesworth încearcă să creeze o tipologie, în care vase similare ca formă cu cel de la Bologa sînt de tipul I a⁶. Numeroase astfel de vase au apărut în provinciile din peninsula iberică⁷.

Cănille cu corp prismatic prezintă, în mod obișnuit, anumite elemente de decor mai ales pe fund. M. Bucvală a menționat pentru un vas de la Tomis un decor format din cercuri concentrice încadrate la colțuri de cerculețe mici⁸. A. Benkő menționează vase cu cercuri concentrice încadrate în patrulete⁹. Pe unele vase figurează chiar și reprezentări animaliere¹⁰.

Într-un articol dedicat special cînilor cu corp prismatic cu fundul decorat descoperite pe teritoriul Portugaliei romane, Jorge de Alarçao prezintă mai multe tipuri de reprezentări aflate pe fundul unor astfel de cîni: cercuri concentrice, cercuri concentrice combinate cu motive geometrice, rozete, rozete combinate cu cercuri, cercuri în care sînt înscrise motive vegetale (ramuri, flori, frunze etc.), cercuri în care sînt înscrise reprezentări antropo- sau zoomorfe¹¹.

Nu am întîlnit încă reprezentări asemănătoare celei de pe vasul de la Bologa. Este adevărat însă că nu am epuizat bibliografia legată de vasele de acest tip și de vasele de sticlă în general.

3. *Probleme de datare*. D. Charlesworth datează cănille cu corp prismatic din Britannia în secolele I—II e.n.¹² A. Benkő în al său „corpus al sticlelor” nu dă datări¹³. M. Bucvală, pe baza unor analogii, le datează fie în secolul II e.n., fie în secolul IV e.n.¹⁴, ceea ce reprezintă firește o datare prea largă. După contextul de descoperire vasul de la Bologa poate fi datat între începutul secolului III e.n. și sfîrșitul vieții castrului (cca 275 e.n.). Optăm pentru această datare.

³ Andreea Benkő, *Üvegkorpus*, în *Régészeti Füzetek*, II, nr. 11, 1962, p. 104, grupa 4 h; p. 109—111, grupa 4 i; p. 111—117, grupa 4 j.

⁴ C. Băluță, în *Apulum*, 18, 1979, p. 195—200.

⁵ M. Bucvală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968, p. 30—32 (câni cu corp prismatic).

⁶ D. Charlesworth, *Roman square bottles*, în *Journal of Glass Studies*, 8, 1966, p. 26—40.

⁷ J. de Alarçao, *Bouteilles carrées à fond décoré du Portugal romain*, în *Journal of Glass Studies*, 17, 1975, p. 47—53.

⁸ M. Bucvală, *op. cit.*, p. 32, nr. 17.

⁹ A. Benkő, *op. cit.*

¹⁰ N. Walke, *Das römische Donaukastell Straubing-Serviodunum*. *Limesforschungen*, 2, Berlin, 1965, p. 48—49 (sec. I—III e.n.), pl. 76/14.

¹¹ J. de Alarçao, *op. cit.*, p. 48, 51.

¹² D. Charlesworth, *op. cit.*, p. 32; dar ea afirmă că acest tip de vas este mult mai caracteristic părții de răsărit a Imperiului unde viața lui poate fi datată mai bine între sfîrșitul secolului II e.n. și pînă în secolul IV e.n.

¹³ A. Benkő, *op. cit.*, p. 104, 109, 111.

¹⁴ M. Bucvală, *op. cit.*, p. 32.

4. *Proveniența vasului* nu se poate stabili deocamdată. Cămile cu corp prismatic par a fi mult răspândite în toate provinciile Imperiului Roman, așa încît este greu să precizăm proveniența, mai ales că reprezentarea de pe fundul lui nu are deocamdată analogii. Aducerea în circuitul științific a vasului va clarifica poate problemele legate de originea lui.

5. *Destinația* cănilor cu corp prismatic nu a fost încă discutată în ansamblu. D. Charlesworth spune doar că vasele cu corp prismatic erau destinate inițial transportului și păstrării unor lichide. Multe dintre ele au fost folosite în cele din urmă ca urne funerare¹⁵.

6. *Probleme de interpretare.* Așa cum am afirmat mai sus nu am găsit analogii apropiate pentru reprezentarea de pe fundul vasului. La o primă vedere mi s-a părut că poate fi vorba de o scenă de luptă (pugilat). Se împotrivesc însă câteva elemente: prezența obiectului din mîna personajului din partea stîngă, mîna deschisă întinsă înainte și atitudinea pasivă a personajului din partea dreaptă și în general lipsa echipamentului specific acestui gen de luptă¹⁶.

Două personaje, stînd față în față, dar în atitudini diferite de cea reprezentată pe vasul de la Bologa, mai pot fi întîlnite pe boluri de sticlă din epoca romană tîrzie. De obicei astfel de scene reprezintă sacrificiul lui Avraam¹⁷. Tot pe astfel de vase se află de multe ori și semnul S (unghiular) sau Z (întors) reprezentînd o parte a inscripției: *vivas in Deo Z(eses)*¹⁸.

Trebuie însă să mărturisesc că nu mi se pare deocamdată posibilă o legătură între vasele creștine și vasul de la Bologa și că am făcut apropierea numai pentru că era cea mai apropiată analogie ca tip de reprezentare.

Sper că publicarea vasului, chiar fără un comentariu mai amănunțit și fără indicarea unui repertoriu exhaustiv de analogii, va facilita stabilirea provenienței și va lămuri semnificația reprezentării.

NICOLAE GUDEA

ON A SQUARE GLASS BOTTLE OF THE ROMAN FORT AT BOLOGA

(Abstract)

The fragments of a square glass bottle was found in the year 1974 in a *horreum* on the *latus praetorii sinistrum* of the Roman fort at Bologa (Dacia Porolissensis; Resculum?). The bottle couldn't be reconstituted owing its fragmentary state (fig. 1). Only its graphic reconstitution allowed the author to establish that it represents a one-handed rectangular bottle (fig. 3 a). The body is moulded of good quality paste, with rare small bubbles. The neck is short in relation to the length of the body.

On the basis of the bottle there is a marking. The author couldn't find analogies for it (fig. 2; 3 b).

The author gives a minute description of the bottle and the marking and discusses some general problems in connection with the typology of the marking, dating and origine of the square bottles.

The author considers that the questions in connection with the origine, dating and historical interpretation of the marking haven't been solved yet. He hopes that his considerations may facilitate the answer to this questions.

¹⁵ D. Charlesworth, *op. cit.*, p. 26.

¹⁶ A. de Ridder, *pugilatus*, în *DA*, IV, 1, p. 754—761 (dar e vorba mai ales de pugilatul la greci); cf. *caestus* (*DA*, I, 2, 1887, p. 811), și *pancratium* (*DA*, IV, 1, p. 311).

¹⁷ Cf. D. B. Harden, *The Wint Hill Hunting Bowl and related glasses*, în *Journal of Glass Studies*, 2, 1960, p. 45—80.

¹⁸ *Ibidem*.

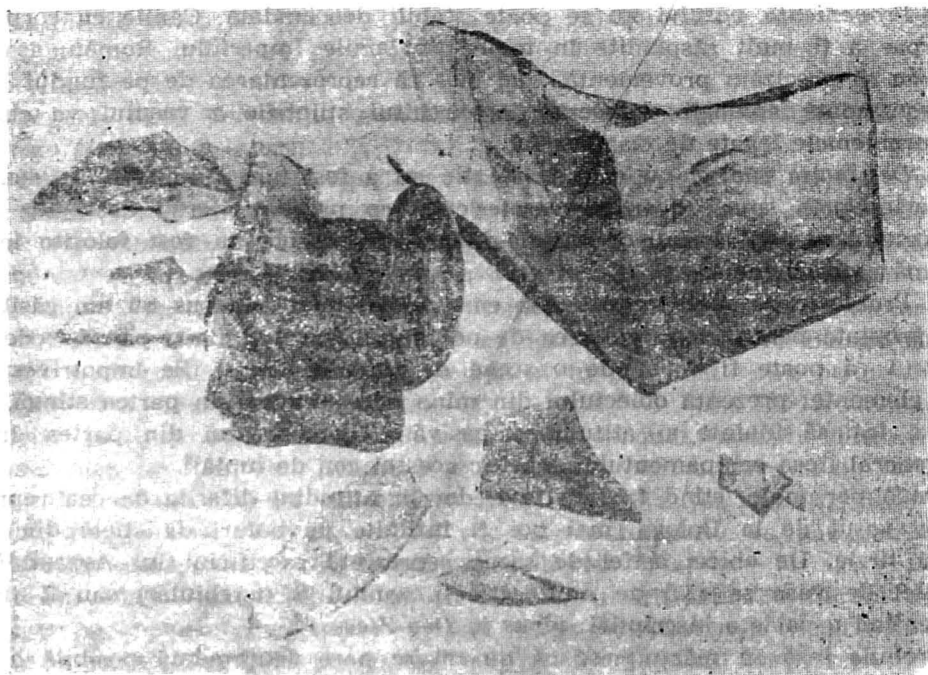

Fig. 1. Fragmentele vasului de sticlă de la Bologa (jud. Cluj).

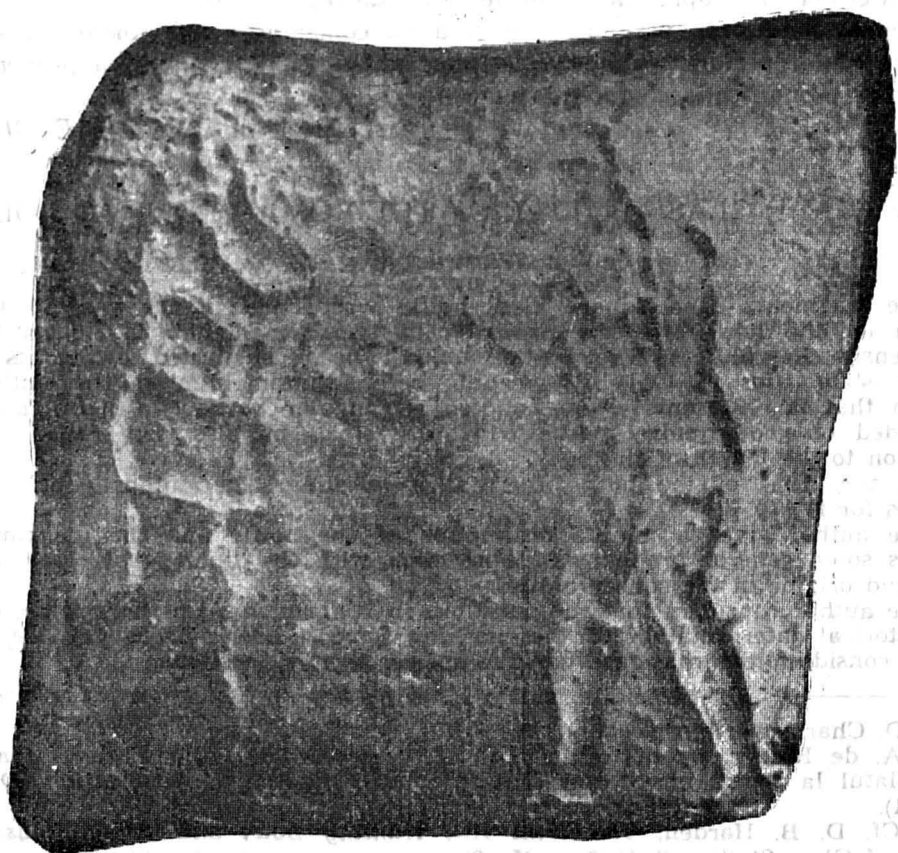

Fig. 2. Imaginea de pe fundul vasului de sticlă.

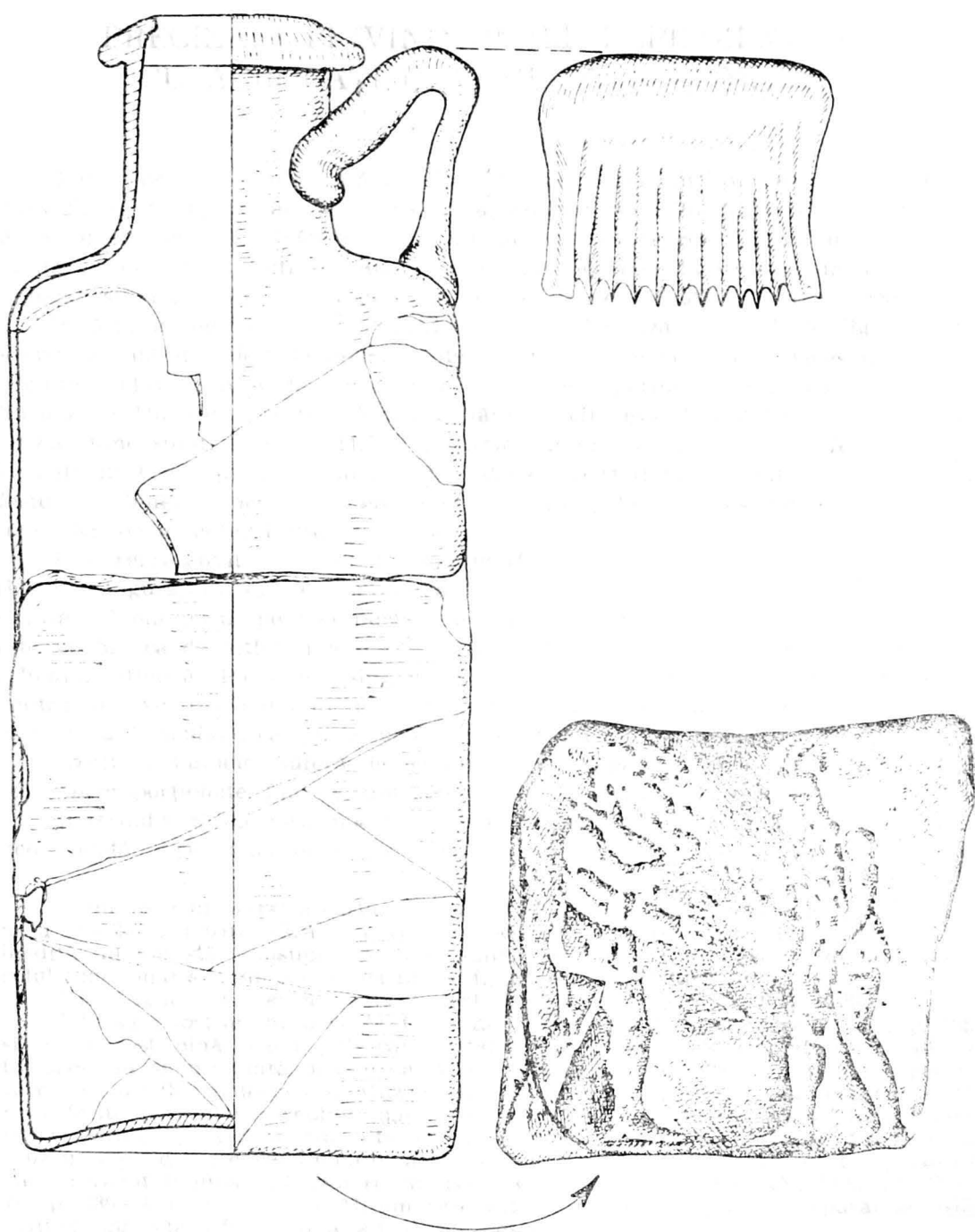

Fig. 3. a. Vasul de sticlă de la Bologa (întregire grafică). b. Imaginea de pe fundul vasului de sticlă (desen).

PRECIZĂRI PRIVIND UNELE REPREZENTĂRI CU ACROBAȚI ÎN TOREUTICA ROMANĂ

O descoperire recentă pusă la dispoziție cu multă amabilitate de Mihai Bărbulescu¹, de la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, mi-a permis să fac unele precizări referitoare la funcționalitatea reprezentărilor unui anumit tip de acrobați în toreutica romană, și anume, acela ce înfățișează un atlet (saltimbanc) stînd în mîini cu capul în jos și picioarele ridicate (*cernuus*, *cernuator*²).

În Muzeul de istorie al Transilvaniei se păstrează o astfel de figurină de bronz³, intrată în colecțiile de antichități romane a prestigiosului lăcaș de știință și cultură clujean prin donație⁴. Piesa a fost descoperită în regiunea nordică de dincolo de Dunăre⁵ din R.P. Ungară (fără specificarea localității) și are următoarele dimensiuni: înălțime 11,5 cm, lățime maximă 4 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Turnată în bronz plin, figurina, care păstrează parțial patina antică, se conservă destul de bine, avînd mici deteriorări la figură, brațele restaurate și palmele rupte. Nr. de inventar I 894.

Este reprezentat un acrobat seminud (fig. 1), sprijinit pe brațe cu picioarele ridicate. Figura, în sus, este rotundă, cu ochii mari, nasul gros și turtit, gura strînsă, bărbia mică, pe cap purtînd o bonetă legată sub bărbie a cărei contur este vizibil, ca de altfel și a șuvițelor lungi de păr. Anatomia corpului este bine reliefată, athletică. Picioarele sînt întinse și arcuite, poziție deosebit de naturală pentru un exercițiu stînd în mîini. Singura piesă de îmbrăcăminte a personajului este un *subligaculum*, care îi acoperă triunghiul inghinal și fesele.

Execuția statuetei suferă de un anumit schematism, unele părți ale corpului fiind disproporționate, fapt ce m-a determinat s-o încadrez în secolul al III-lea e.n.

Referindu-mă la țara noastră, amintesc pentru analogii, că sînt cunoscute, deocamdată, doar două piese ale genului, una provenită de la Tomis⁶ (fig. 2),

¹ Îmi exprim și pe această cale grațitudinea față de Mihai Bărbulescu, care mi-a pus la dispoziție fără rezerve descoperirea sa. Totuși fiind vorba de o piesă inedită nu voi stăruia asupra ei decît sumar, atît cît să-mi permită de a preciza rolul funcțional al unui asemenea tip de figurine din toreutica romană.

² E. Saglio, s.v. *cernuus* (*cernuator*), în *DA*, I, 2, 1887, p. 1078—1080.

³ Piesa a fost amintită de M. Gramatopol, *Dacia antiqua*, București, 1982, p. 185 și nu a fost pînă acum publicată detaliat, deși pe bună dreptate cercetătorul bucureștean se pronunță despre ea că își „așteaptă editorul”. Se impune o precizare: bronzurile figurate din Muzeul de istorie al Transilvaniei au fost publicate de diferite persoane, începînd mai întîi cu cele descoperite în Dacia. Restul pieselor genului provenite din alte provincii ale Imperiului și ajunse în colecția muzeului pe diferite căi (donații, achiziții) au făcut obiectul unui scurt repertoriu care a văzut lumina tiparului recent (vezi C. Pop, în *ActaMN*, XX, 1983, nr. B₁—B₃, p. 480—484, fig. 12—16). Mi-am rezervat plăcerea de a publica separat această statueta cu detalii funcționale atît de interesante.

⁴ Donația lui Ede Kovács.

⁵ Cf. nr. I 894 din registrul de inventar al MuzIstTrans.

⁶ V. Barbu, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 398, fig. 15, nota 376; M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanța, 1977, nr. 27, p. 40—41.

⁷ Desenele au fost executate de colega Melinda Coman de la MuzIstTrans.

Fig. 1 — Figurină cu *cernuus* (Muzeul de Istorie al Transilvaniei).

Fig. 2 — Bronz cu saltimbanc (Tomis).

cealaltă descoperită în castrul legiunii a V-a *Macedonica* din *Potaissa* (fig. 3) și pusă la dispoziție de către colegul Mihai Bărbulescu. În ceea ce privește Imperiul roman cercetătoarea americană Dorothy Kent Hill a strâns un număr de 17 acrobați de acest fel, descoperiți în diversele provincii⁸. Pentru o mai bună

⁸ D. Kent Hill, în *Actes du Colloque international sur les bronzes antiques*, IV, 1977, p. 75—81.

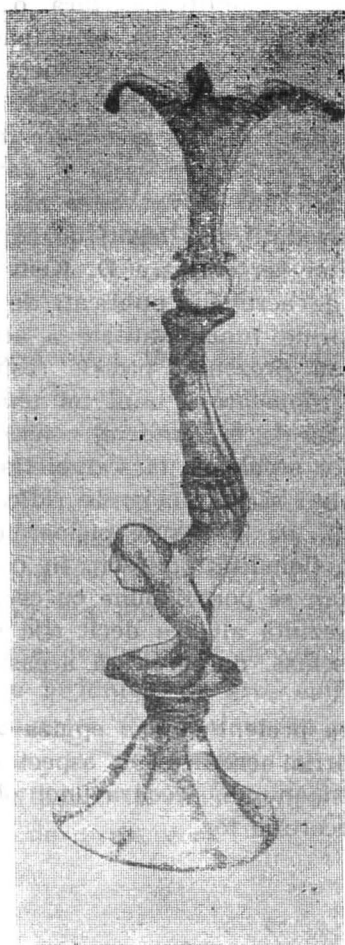

Fig. 3 — Sfeșnic cu acrobat (Potaissa).

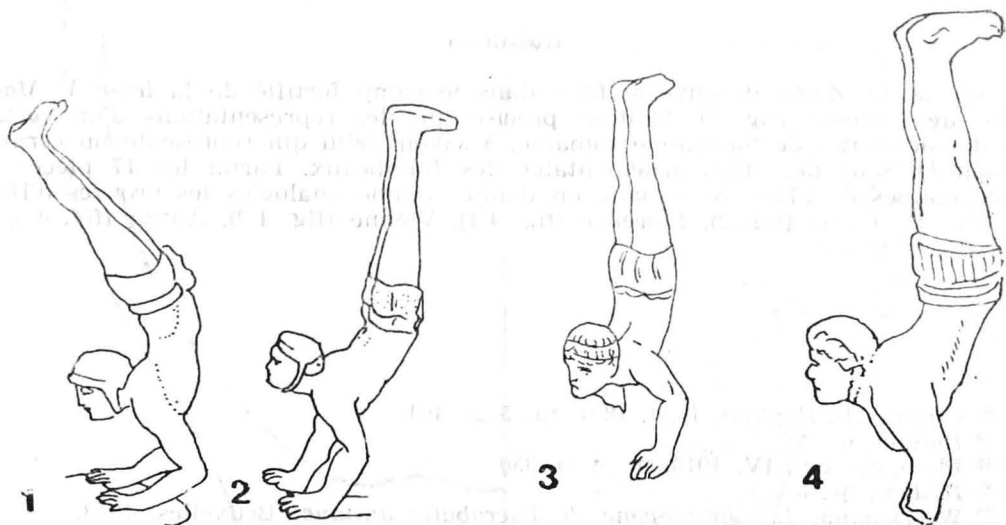

Fig. 4 — 1. Bronz de la Florența ; 2. Statuetă din Viena ; 3. Figurină de la Autun ; 4. Reprezentare din Dijon.

ilustrare a similitudinilor fac exemplificări, fără o anumită alegere, la patru exemplare: un bronz din Florența⁹ (fig. 4/1), altul păstrat la Viena¹⁰ (fig. 4/2), o piesă de la Autun¹¹ (fig. 4/3) și, în sfârșit, o statueta din Dijon¹² (fig. 4/4).

Și acum în câteva cuvinte încerc să precizez rolul funcțional al acestui tip de figurine înfățișând un *cernuus*, rol pînă acum greșit definit în literatura arheologică. Iar dacă fac afirmația de față, aceasta o dătez descoperirii lui Mihai Bărbulescu de la Potaissa, după cum se va vedea mai departe. Dacă W. Deonna¹³ arată că acești saltimbanci (acrobați) sînt legați de cultul morților prin executarea unor dansuri funebre, amintitei cercetătoare D. Kent Hill¹⁴ îi scapă semnificația lor. W. Deonna, ocupîndu-se de acrobații publicați de S. Reinach în *Repertoriul*¹⁵ său, nu a putut stabili adevărata funcționalitate a acestor reprezentări, deoarece toate descoperirile timpului au prezentat piesele respective ca obiecte intrinsece, cînd de fapt ele constituiau *fragmente* a unui tot unitar, lucru ce nu a putut fi stabilit atunci. Bronzul provenit de la Potaissa, conservat întreg, fără distrugerile inerente datorate vicisitudinilor secolelor, fără dubii lasă să se întrevadă că acrobatul respectiv, sprijinit în mîini și cu picioarele ridicate, se plasează pe un soclu (element mai puțin important), iar în tălpile picioarelor se fira o rozetă (detaliu hotărîtor în determinarea funcționalității piesei), în care se prindea o banală luminare! (vezi fig. 3). Deci, acum se poate spune cu certitudine că tipul de *cernuus* din toreutica romană nu reprezintă altceva decît *tița ornamentală a unui sfeșnic*. Oricum, problema rămîne deschisă, dar cred că această ipoteză este, deocamdată, cea mai verosimilă!

Nota de față, fără a avea pretenția de a epuiza toată problematica, a căutat să prezinte succint cu precizările necesare, un aspect mai puțin cunoscut privind o latură a toreuticii romane, și anume, aceea a unor obiecte comune de uz gospodăresc, remarcate însă prin decorația lor.

CONSTANTIN POP

PRÉCISIONS CONCERNANT QUELQUES REPRÉSENTATIONS DES ACROBATES DANS LA TOREUTIQUE ROMAINE

(Résumé)

Sur la foi d'une découverte faite dans le camp fortifié de la *legio V Macedonica* de Potaissa (fig. 3), l'auteur précise que les représentations d'un certain type des acrobates de toreutique romaine, à savoir celui qui représente un *cernuus* (*cernuator*), sont des tiges ornementales des flambeaux. Parmi les 17 pièces du genre connues de l'Empire romain, on donne comme analogies les bronzes d'Hongrie (fig. 1), Tomis (fig. 2), Florence (fig. 4/1), Vienne (fig. 4/2), Autun (fig. 4/3) et Dijon (fig. 4 4).

⁹ S. Reinach, *RépStat*, II, 1, 1897, nr. 5, p. 404.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 6.

¹¹ Idem, *op. cit.*, IV, 1910, nr. 4, p. 350.

¹² *Ibidem*, nr. 6.

¹³ W. Deonna, *Le symbolisme de l'acrobatie antique*, Bruxelles, 1953.

¹⁴ D. Kent Hill, l.c.

¹⁵ Vezi S. Reinach, *RépStat*, II, 1—2, 1897, III, 1904, IV, 1910, *passim*.

TEZAURUL MONETAR DE LA GHIRIȘU ROMÂN (JUD. CLUJ). OBSERVAȚII DESPRE CIRCULAȚIA MONETARĂ ÎN TRANSILVANIA

În vara anului 1982, profesorul Ioan Botiș, director al Școlii generale din satul Ghirișu Român (comuna Mociu, jud. Cluj), a donat Muzeului de istorie al Transilvaniei un tezaur monetar descoperit în localitate de elevii școlii. Cele 152 de monede au fost găsite într-un vas fragmentar păstrat, confecționat din pastă bine arsă, de culoare cărămiziu-roșietică, smălțuit în interior cu verde (fig. 1). Diametrul maxim al fundului vasului este de 6,4 cm, iar înălțimea păstrată, de 6,6 cm, maxima acestei înălțimi trecînd cu puțin de punctul de curbură a vasului. La mijloc, un decor constînd din două dungi paralele incizate încingea vasul.

Tezaurul constă din piese de jumătate de groș și groși ai regilor Poloniei, piese de jumătate de groș de Swidnica, un groș emis în ducatul Prusiei, precum și denari emiși de regi ai Ungariei. Cea mai veche piesă — uzată — datează din timpul regelui Poloniei Cazimir IV (1444—1492), iar cea mai recentă — bine conservată — este denarul lui Rudolf II emis pentru Ungaria în 1588; așadar, tezaurul se extinde pe o durată de $\pm$ un secol.

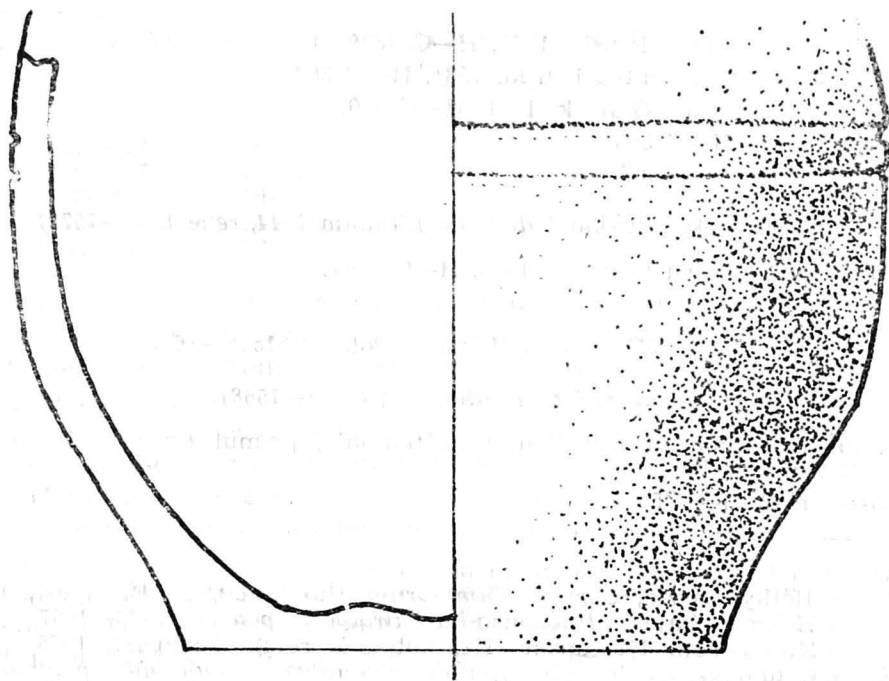

Fig. 1.

Iată lista pieselor componente*:

POLONIA

Cazimir IV (1444—1492)

1. Jumătate de groș. H—C 175.

Ioan Albert (1492—1501)

2—3. Jumătăți de groș. H—C 194.

Alexandru I (1501—1505)

4—6. Jumătăți de groș. H—C 201.

Ludovic II (1516—1526), jumătăți de groș pentru Swidnica

7. 1518. H—C 204.

8. 1523. Cf. H—C 209, dar Rv: + CIVITAS: SWIDNIC · 1523

9. 1525. Cf. H—C 211, dar pe Rv: CIVITAS · SWIDN · 1525.

10. 1526. Cf. H—C 213, dar Av: + LVDOVICUS: R: VN · ET · BO

11. 1526. Cf. H—C 213, dar Av: + LVDOVICUS: R: VN: ET: BO

Rv: + CIVITAS: SWIDNI: 1526

12. 1526. Av: H—C 213; Rv: + CIVITAS · SWIDN: 1526

13. 1526. Av: H—C 214; Rv: + CIVITAS · SWIDN · 1526

14—16. 1526. Av: H—C 214; Rv: H—C 215.

17. Rv batere dublă, anul indescifrabil.

Sigismund I (1506—1548)

18. Jumătate de groș, 1508. H—C 220.

19. Idem, 1510. H—C 226.

20. Groș, 1527. H—C 276. Pe Av Odrowąz, sigla monetarului Nicolae Szydłowiecki.

21. Groș emis pentru Prusia, 1530. H—C 4839.

22—23. Groși emiși pentru Prusia, 1531. H—C 307.

24. Groș emis pentru Gdańsk, 1531. H—C 309.

25. Idem, 1532. H—C 326.

26. Groș, 1545. H—C 407.

Sigismund August (mare duce de Lituania 1544, rege 1548—1572)

27. Groș emis pentru Lituania, 1546. H—C 4917.

DUCATUL PRUSIEI (vasal Poloniei 1525—1657)

Albert de Brandenburg (1525—1568)

(Ultimul mare maestru al Ordinului teutonic, primul duce al Prusiei. Fiul surorii lui Sigismund I).

28. Groș, 1542. H—C 5427.

* Prescurtări folosite în descrierea pieselor:

C = Réthy László, *Corpus Nummorum Hungariae*, II, Budapest, 1907.

H = Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei 1526—1657* (*Corpus Nummorum Hungariae*, III. kötet, I. rész), Budapest, 1975.

H—C = *Catalogue de la collection de médailles et monnaies polonaises du comte Emeric Hutten-Czapski*, I—II, St. Petersburg—Paris, 1871—1872; III, St. Petersburg—Cracovie, 1880; IV, Cracovie, 1891.

UNGARIA, denari

Ludovic II (1516—1526)

29. 1526. C II 306 A.

Ferdinand I (1527—1564)

30. 1528. H 40.	58—59. 1551. Idem.
31. 1530. Idem.	60—62. 1552. Idem.
32. 1535. Idem.	63—64. 1553. Idem.
33—34. 1536. Idem.	65. 1553. H 41.
35—37. 1540. Idem.	66—67. 1554. H 40.
38. 1541. Idem.	68—72. 1555. Idem.
39. 1542. Idem.	73—76. 1556. Idem.
40. 1543. Idem.	77. 1557. Idem.
41—42. 1544. Idem.	78—79. 1559. H 41.
43—44. 1545. Idem.	80. 1561. Idem.
45—49. 1546. Idem.	81—83. 1562. Idem.
50—52. 1547. Idem.	84—85. 1563. Idem.
53. 1548. Idem.	86—87. 1564. Idem.
54—56. 1549. Idem.	88. 1565. Idem.
57. 1550. Idem.	

Maximilian II (1564—1578)

89. 1566. H 94.	102. 1574. Idem.
90. 1567. Idem.	103—108. 1575. H 95.
91. 1568. Idem.	109. 1576. H 94.
92—95. 1569. Idem.	110—112. 1576. H 95.
96—100. 1571. Idem.	113. 1576. H 96.
101. 1572. Idem.	114—116. 1578. H 95.

Rudolf II (1578—1608)

117. 1578. H 159.	
118—119. 1579. Idem.	
120. 1579. H 160.	
121. 1579. H 159. Fals (AE). Av: RVDO II RHSAVGEHOBR. — Imaginea corectă.	
	Rv: PATRONA — VNGARIH. — Imaginea corectă. — K — B.
122—124. 1580. H 160.	140—144. 1585. Idem.
125—127. 1581. Idem.	145—148. 1586. Idem.
128—131. 1582. Idem.	149—150. 1587. Idem.
132—135. 1583. Idem.	151—152. 1588. Idem.
136—139. 1584. Idem.	

Sub aspect numismatic, se remarcă relativ numeroasele variante ale monedelor de Swidnica ale lui Ludovic II, variante ce nu figurează în catalogul utilizat, al lui Hutten-Czapski. Mulțimea ștanțelor monetare, cu atâtea variante de prescurtare, punctuație, de combinare a legendei aversului și reversului, documentează, și în acest tezaur monetar — ca în multe alte descoperiri —, că aceste binecunoscute piese cu valoare intrinsecă atât de redusă, încît echivalau cu niște falsuri oglindeau și în execuție intenția emitentului de a satisface piața doar pentru moment cu ele, nesocotind cerințele necesare unor emisiuni monetare de încredere.

Denarii enumerați ai Ungariei constituie tipuri cunoscute în literatură. Emisiunile provin, în aproape toate cazurile, din monetăria de la Kremnica (azi în R.S.C.), cu sigla K — B. Excepție face doar piesa nr. 113 a lui Maximilian II, cu sigla H — S, ieșită din atelierul de la Košice (azi în R.S.C.), unde, după zeci

de ani de întrerupere, în 1573 se reia activitatea monetară. Aici se vor executa monede în anii 1574—1583¹, piesa noastră datînd din 1576.

Dincolo, însă, de fațeta pur numismatică a monedelor componente ale tezaurului de la Ghirișu Român — și, am văzut, din acest punct de vedere ele nu prezintă probleme deosebite —, tezaurul prilejuiește, mai ales confruntat cu alte tezaure monetare contemporane, unele observații intrînd în sfera problemelor de circulație monetară.

Prima dintre acestea are ca punct de plecare compoziția tezaurului de la Ghiriș. El se încadrează tipului obișnuit de descoperiri a căror dată finală se plasează spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, făcînd parte din ampla categorie de ansambluri monetare dominate de emisiuni poloneze și ungare la care se pot adăuga și emisiuni ale principatului transilvănean, ca și altele, mai slab reprezentate, cum sînt cele ale unor state germane. Începînd cu deceniile 3—6 ale veacului al XVII-lea, acest tip de ansambluri va fi treptat înlocuit de tezaurele monetare în a căror compoziție intră și monede ale imperiului habsburgic². În cadrul acestei mari categorii, tezaurele cu data ultimei emisiuni situată la sfîrșitul secolului al XVI-lea — cum este și descoperirea discutată aici — se disting prin faptul că din emisiunile poloneze lipsesc aproape total sau chiar total monede ale regelui Sigismund III, iar monedele lui Sigismund August sînt foarte puțin reprezentate. Cauza o aflăm în cunoscutele fenomene economice apărute pe la mijlocul veacului și marcînd începutul îndelungatului proces de depreciere monetară care în Polonia va dura pînă spre finele deceniului 3 al secolului al XVII-lea.

Ceea ce ne interesează în cazul de față este faptul că, tocmai în timpul lui Sigismund August, se operează o primă reșezare valorică a monedei de marc circulație și stabile care a fost pînă atunci jumătatea de groș³. Dacă pînă în anul 1558 finețea sa era de 6 lotoni, aceasta se reduce la 5½ lotoni pînă în 1563, și deprecierea va continua. În schimb, finețea monedei mărunte maghiară era mai mare, de 7 lotoni, ceea ce pune moneda maghiară într-o situație dezavantajoasă din punct de vedere al puterii de cumpărare. De aici, tendința permanentă și repetatele măsuri ale regilor Ungariei de a reduce valoarea de circulație a monedei poloneze în regatul ungar⁴. Măsurile acestea rămaseră însă fără rezultat: populația continua să vîndă și să cumpere la vechea valoare de schimb a monedei poloneze⁵.

Această practică interesa și viața economică a Transilvaniei. După cum se știe, și aici, pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea și chiar peste pragul veacului, pînă prin deceniul 4 al secolului următor, monedele de schimb cele mai uzitate au rămas cea poloneză și cea ungară⁶, intrucît emisiunile monetare de bază au

¹ Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei*, Budapest, 1975, p. 61—62, 166.

² Vezi, mai amănunțit, Francisc Pap, *Tezaure monetare din sec. XV—XVIII descoperite la Cluj-Napoca și unele probleme de circulație monetară*, în *AIAC*, XI (1978), p. 293—294.

³ Odată cu încetarea baterii monedelor coroanei și reducerea emisiunilor lituane și orășenești; vezi M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960, p. 37.

⁴ Astfel, decretul emis de Rudolf II la 15 octombrie 1577 reșează puritatea groșului și jumătății de groș poloneze de la 3, respectiv 1½ denari ungurești, la 2½, respectiv 1 denar; vezi Huszár Lajos, *A lengyel pénzek forgalma Magyarországon*, în *NumK*, LXVIII—LXIX (1969—1970), p. 59. Asemenea dispoziții se mai aduc în 1585, 1592, 1600; cf. Huszár Lajos, *op. cit.*, p. 42, 51, 160, 163.

⁵ Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei*, p. 42.

⁶ Huszár Lajos, *Bethlen Gábor pénzei*, Kolozsvár, 1945, p. 11.

fost nominalele mari (de aur și argint), slujind plății de dări pe seama Porții otomane, cît și impunerilor pe seama populației (cum erau cele pentru susținerea armatei, răscumpărarea serviciului militar, dijma, diversele vămi ș.a.). Nominale mici se emit mai puțin, baterea lor va deveni mai intensă abia de la Sigismund Báthori⁷.

O grupare pe baza datei ultimei emisiuni a tezaurelor monetare transilvane publicate, la care se adaugă cîteva pe care le cunoaștem numai din inventarele vechi ale Cabinetului numismatic clujean, va nuanța cunoștințele noastre despre conținutul schițat al circulației monetare.

a) Dacă fixăm ca bază de discuție aproximativ sfîrșitul penultimului deceniu al veacului al XVI-lea (deci, coîncinzînd cu primii ani de domnie a principelui Sigismund Báthori), cunoaștem 4 tezaure monetare cu piese transilvane și străine⁸, numărul maxim de emisiuni transilvane fiind de 5, într-un tezaur monetar de 4700 piese⁹. În schimb, există 11 tezaure monetare transilvane conținînd numai monede străine, cu preponderență poloneze și maghiare¹⁰. Acestora li se adaugă, acum, tezaurul de la Ghirișu Român, ca al 12-lea tezaur monetar ce conține exclusiv monede netrânsilvane.

b) Stabilind ca un următor punct de referință reforma monetară a lui Gabriel Bethlen din 1625 pentru tezaurele mixte cu monede străine și transilvane, respectiv reforma lui Sigismund III al Poloniei din anul 1627 pentru tezaurele conținînd numai monede străine, vom avea un număr de 28 de tezaure făcînd parte din primul grup¹¹, respectiv de 32 de tezaure din al doilea grup¹². Trebuie imediat să

⁷ *Idem*, p. 5.

⁸ *Satu Mare* (emisiuni între 1521—1557), SCN, I, p. 241—246, 473, precum și *Tezaure Satu Mare*, p. 131—133; *Lechința de Mureș* (1525—1578), Münz, p. 35—37; *Măderat* (1458—1578), Cabinetul numismatic al MuzIstTrans, nr. inv. 63/1904; *Hotoan* (1492—1589), *Tezaure Satu Mare*, p. 61—79.

⁹ Tezaurul de la Satu Mare, încheiat, de altfel, în 1557, deci cu mult înainte de domnia lui Sigismund Báthori; SCN, I, p. 241—246, 473; *Tezaure Satu Mare*, p. 131—133.

¹⁰ *Iara* (1462/64—1523), SCN, V, p. 179—192; *Enciu* (1458—1528), Apulum, VI, p. 323—335; *Zalău* (1510—1529), NumK, 20, p. 56; *Căptălan* (1516—1541), NumK, 5, p. 141; *Șaroș pe Tirnave* (1491/1516—1540), AKÖG, 24, p. 397; *Panticeu* (1458—1555), RassN, 30, p. 178; *Mănărade* (1458—1556), Cabinetul numismatic al MuzIstTrans, nr. inv. 22/1903; *Semlac* (1516 [?] — 1566), NumK, 5, p. 105; *Cinciș* (1458—1570), Cabinetul numismatic al MuzIstTrans, nr. inv. 56/1904; *Iclozel* (1501—1579), StBruk, 12, p. 277—279; *Răstoilțul Mare* (1527—1584), AIIC, 9, p. 211—222.

¹¹ *Lunca Tirnavei* (1495—1591), Apulum, VIII, p. 97—101; *Richiș* (1549—1591), NumK, 11, p. 18; *Ribița* (1447—1592), Sargetia, 13, p. 293—305; *Slătinița* (1468—1595), File de istorie, 4, p. 195—201; *Zau* (1521—1595), Cabnum, 81/1908; *Abrud* (1447—1598), Cabnum, 15/1902; *Cluj-Mănăstur* (1444—1598), ActaMN, III, p. 196, n. 6; *Șeica Mică* (1473—1598), Münz, p. 41—45; *Oradea* (1536—1598), Lucr., 1971, p. 31—56; *Sîngeorgiu de Pădure* (1386—1599), MMKM, p. 39—46; *Cinciș II* (1458—1599), Cabnum, 56/1904; *Băgaciu* (1386—1600), MMKM, p. 47—85; *Cireșoia* (1532—1600), Cabnum, 17/1903; *Panticeu* (1457—1601), Apulum, XI, p. 351—373; *Abrud II* (1544—1601), Cabnum, 42/1902; *Cuciulata* (1576—1608), NumK, 8, p. 139; *Bercheș* (1499—1609), TezM, p. 9—12; *Baia Mare* (1580—1609), TezM, p. 14—20; *Vad* (1492—1611), TezM, p. 21—43; *Cluj-Napoca Conservator* (1572—1611), ActaMN, XV, p. 331—347; *Baia Mare* (1438—1613), Chirilă — Bandula, TezBaiaMare; *Dioșod* (1594—1613), Cabnum, 89/1904; *Tulca* ([?]-1613), NumK, 13, p. 26—27; *Babța* (1542—1615), SCN, I, p. 473/V; *Senereuș* (1526—1616), NumK, 13, p. 26; *Herepea* ([?]-1619), NumK, 23—24, p. 44; *Noua* (1528—1613), MCC, 1, p. 127; *Ațintiș* (1506—1616), NumK, 13, p. 26.

¹² *Luncani* (1458—1592), Cabnum, 5/1902; *Sîntești* (1447—1593), Cabnum, 24/1903; *Radna* (1529—1593), Apulum, VI, p. 347—351; *Huedin* (1547—1594), AKÖG, 13, p. 133; *Stupini* (1520—1596), RevMuz, 6, p. 170—171; *Satu Mare* ([?]-1591), *Tezaure-*

adăugăm că multe tezaure din ambele grupuri au o compoziție mai variată (ca emitenți), decât acelea din categoria precedentă; de asemenea, că — cu două excepții¹³ — moneda transilvană nu abundă nici aici, în tezaurele primului grup pe care l-am menționat. Totuși, prezența în multe din aceste tezaure a monedelor poloneze ale lui Sigismund III indică continuarea — și, din 1614, accentuarea — procesului de depreciere și, paralel, a devalorizării monetare în relațiile de schimb comercial. Și, să observăm înclinarea balanței în favoarea numărului relativ mai ridicat al tezaurelor cu monede străine și transilvănene, față de celălalt grup de tezaure.

Ne oprim aici cu statistica; perioadele următoare interesează din alte puncte de vedere. Concluzia care poate fi trasă — cu amendamentul valorii relative a tezaurelor ca sursă documentară istorică — este că în primul sfert al secolului al XVII-lea, pe de o parte, înaintarea procesului de depreciere monetară-inflație în Europa centrală își face simțite efectele în creșterea stocului de efectiv monetar în circulație, iar pe de alta, că moneda transilvană mărunță e prezentă în circulația monetară mai pronunțat, pe măsura intensificării baterii de nominale mici și mijlocii.

Intorcându-ne la tezaurul de la Ghirișu Român, el nu reprezintă, desigur, un efectiv bănesc de valoare ridicată. Calculat după vechea paritate polono-ungară, de dinainte de 1578 (căci decretul pomenit, am văzut, a fost în continuare ignorat de populație), valoarea tezaurului se ridică la 177,50 denari. Putem lua în considerare această sumă ca valabilă și pentru relațiile monetare transilvănene, întrucât în a doua jumătate a secolului al XVI-lea moneda mărunță transilvană era bătută din argint de finețe între 8 lotoni (1560) și 6 lotoni (1582), în anul 1575 decretându-se chiar baterea din argint de 7 lotoni finețe¹⁴. Având în vedere relația 1 florin de calcul = 20 groși, 1 groș = 5 denari, iar 1 florin de aur = 160 denari (la sfârșitul sec. XVI)¹⁵, suma tezaurului nostru echivala cu 1 florin de calcul și 77,50 denari, sau aproximativ 35,50 groși, sau 1 florin de aur și 17,50 denari. Era o sumă modestă, al cărei corespondent în mărfuri din cele mai variate, dar de cantități egal de modeste poate fi lesne precizat prin confruntarea cu sursele

SatuMare, p. 133/6; *Alba Iulia* (1492—1597), Apulum, XI, p. 375—382; *Tîrnăveni* (1492—1596), Apulum, XII, p. 619—625; *Hațeg* (1492—1596), Apulum, VIII, p. 89—96; *Teaca* (1510—1596), NumK, 48—49, p. 57; *Posmuș* (1471—1598), TezMon, p. 7—13; *Săldăbagiu de Munte* (1492—1598[?]), NumK, 21—22, p. 29; *Cetatea Veche* (1471—1598), TezMon, p. 15—17; *Visuia* (1447—1599), Apulum, V, p. 625—628; *Deva* (1506—1599), SCN, III, p. 559—561; *Sîniacob* (1508—1599), NumK, 6, p. 65; *Mihai Viteazul* (1492—1600), AllAC, 18, p. 337—349; *Borzești* (1479—1600), Apulum, V, p. 413; *Lăpușnic* (1492—1600), Sargetia, 4, p. 109—124; *Sighișoara* (1501—1600), M, p. 59—61; *Moldovenești* (1521—1600), StBruk, 12, p. 245—259; *Șieu* (1479—1601), File de istorie, 4, p. 217—231; *Florești* (1458—1605), Dolg, 5, p. 189—193; *Orașul Nou* ([?]-1608), TezaureSatuMare, p. 133/4; *Prisaca* (1444—1614), Cabnum, 9/1911; *Vermeș* (1447—1616), File de istorie, 4, p. 232—242; *Săpîia* (1573—1617), SCN, I, p. 473; *Caransebeș* (1541—1622), Apulum, VIII, p. 103—108; *Băcia* (1509—1623), NumK, 3, p. 15; *Zalău* (1622—1625), TezMon, p. 65; *Virșolț* (1447—1626), TezMon, p. 27—29; *Șoimușu Mare* (1623—1627), STGM, 2, p. 105, 107.

¹³ Tezaurul de la Cluj-Napoca — Conservator, în care există un număr de 1336 monede transilvane din totalul de 4307; tezaurul de monede de aur de la Baia Mare, în care, din 991 piese, 520 sînt emisiuni transilvane.

¹⁴ Huszár Lajos, *Az erdélyi pénzverés története*, în *A történeti Erdély*, [Budapest], 1936, p. 514.

¹⁵ *Idem*, p. 514—515.

arhivale¹⁶ ori narrative ale vremii. Suma aceasta a fost ascunsă în pământ, de bună seamă, nu cu scop de acumulare, ci sub presiunea vreunei neplăceri suferite de proprietari (sîntem doar în primii ani ai unei perioade de conflicte ce se va întinde pînă în primul deceniu al veacului următor). De altfel, descoperirea în același saț, în 1958, a trei denari emiși de Maximilian II, Rudolf II și Ferdinand II¹⁷ indică angajarea localnicilor în comerț, poate local cu produse agricole, poate tranzacțiuni comerciale în centrul urban nu prea îndepărtat care era orașul Cluj.

Monedele tezaurului descoperit la Ghirișu Român nu reprezintă o avere, care să poată da curs vreunei presupuneri privind starea socială și posibilitățile economice ale proprietarului. Cu foarte puține excepții, aceeași situație o găsim, în general, la tezaurele monetare dezgropate în Transilvania. Totuși, informația istorică pe care o oferă este validată — printre altele — și de studiul tezaurelor monetare grupate pe perioade de istorie monetară.

FRANCISC PAP

LE TRÉSOR DE MONNAIES DE GHIRIȘU ROMÂN (DÉP. CLUJ). QUELQUES REMARQUES SUR LA CIRCULATION MONÉTAIRE EN TRANSYLVANIE, XVIe—XVIIe SIÈCLES

(Résumé)

Le trésor de monnaies présenté se compose de 152 pièces: demigros et gros de Pologne ([1444—1492]—1546), demigros émis par Louis II d'Hongrie pour Swidnica (1518—1526), un gros du duché de la Prusse (1542) et deniers hongrois (1526—1588). Après une courte description numismatique des pièces plus intéressantes, on remarque que dans le cas des découvertes dont la date finale est située à environ 1590, la prépondérance des trésors monétaires comprenant seulement de monnaies non-transylvaines est visible. On explique ce fait par le presque-manque de l'émission des monnaies de valeur nominale réduite, jusque-au prince Sigismond Báthori et, pour cela, la circulation de la petite monnaie étrangère semblable à celle transylvaine comme valeur intrinsèque, en premier rang de la petite monnaie polonaise et hongroise. D'ailleurs, l'émission plus massive des valeurs nominales réduites en Transylvanie coïncide avec les débuts, ici, du grand processus de dévalorisation — inflation monétaire connu dans toute l'Europe sous le nom de „Kipper- und Wipperzeit“. De ce point de vue, l'auteur échelonne en deux périodes les trésors transylvains des XVIe—XVIIe siècles, groupés d'après leurs dates finales d'émission monétaire. Tandis que dans la première période, avec de trésors finissant à environ l'année 1590, l'on constate la prépondérance des trésors avec de monnaies étrangères seulement, dans la deuxième période, s'étendant jusqu'aux réformes monétaires de Bethlen en Transylvanie (1625) et de Sigismond III en Pologne (1627), l'on trouve un nombre presque pair de trésors mixtes (avec de monnaies transylvaines aussi qu'étrangères) et de ceux avec de monnaies étrangères seulement. Ce fait prouve encore une fois et par le témoignage des trésors monétaires découverts, que la monnaie dépréciée émise en Transylvanie dans les premiers trois décennies du XVIIe siècle se rangeait autour des monnaies étrangères, parallèlement avec la progression du processus de dévalorisation et d'inflation monétaire.

¹⁶ De exemplu, prețul mărfurilor vămuite la Cluj; vezi, în special, S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 257—264; Francisc Pap, în *ActaMN*, VIII, (1971), p. 241—249, XI (1974), p. 178—184, XII (1975), p. 238—245, XIV (1977), p. 381—393, XVI (1979), p. 239—248, XVIII (1981), p. 176—187.

¹⁷ Vezi Eugen Chirilă — Ștefan Dănilă, *Descoperirea monetară de la Ghiriș (r. Sărmaș), secolul XVI—XVII*, în *Apulum*, V, p. 631—632.

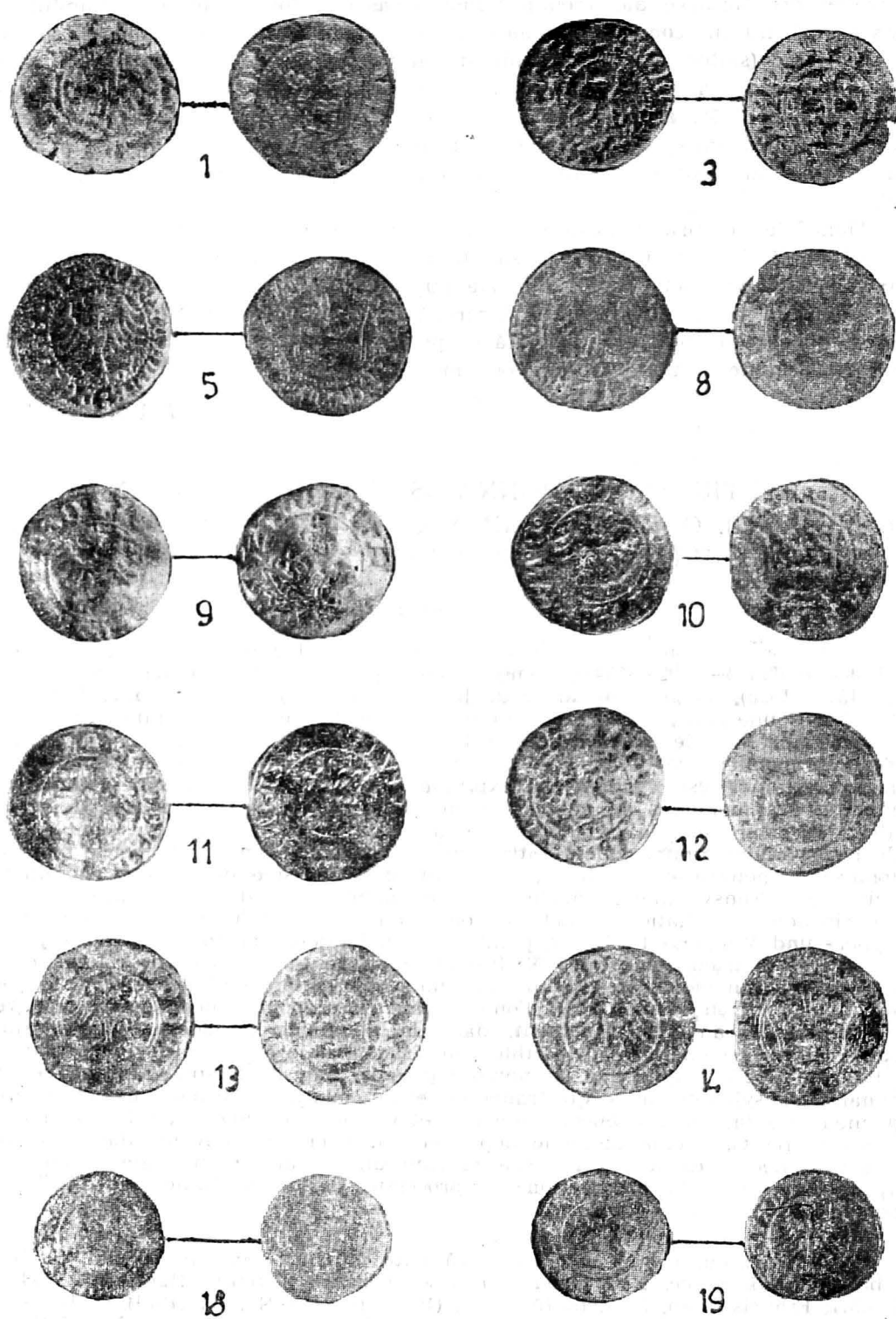

Fig. 2.

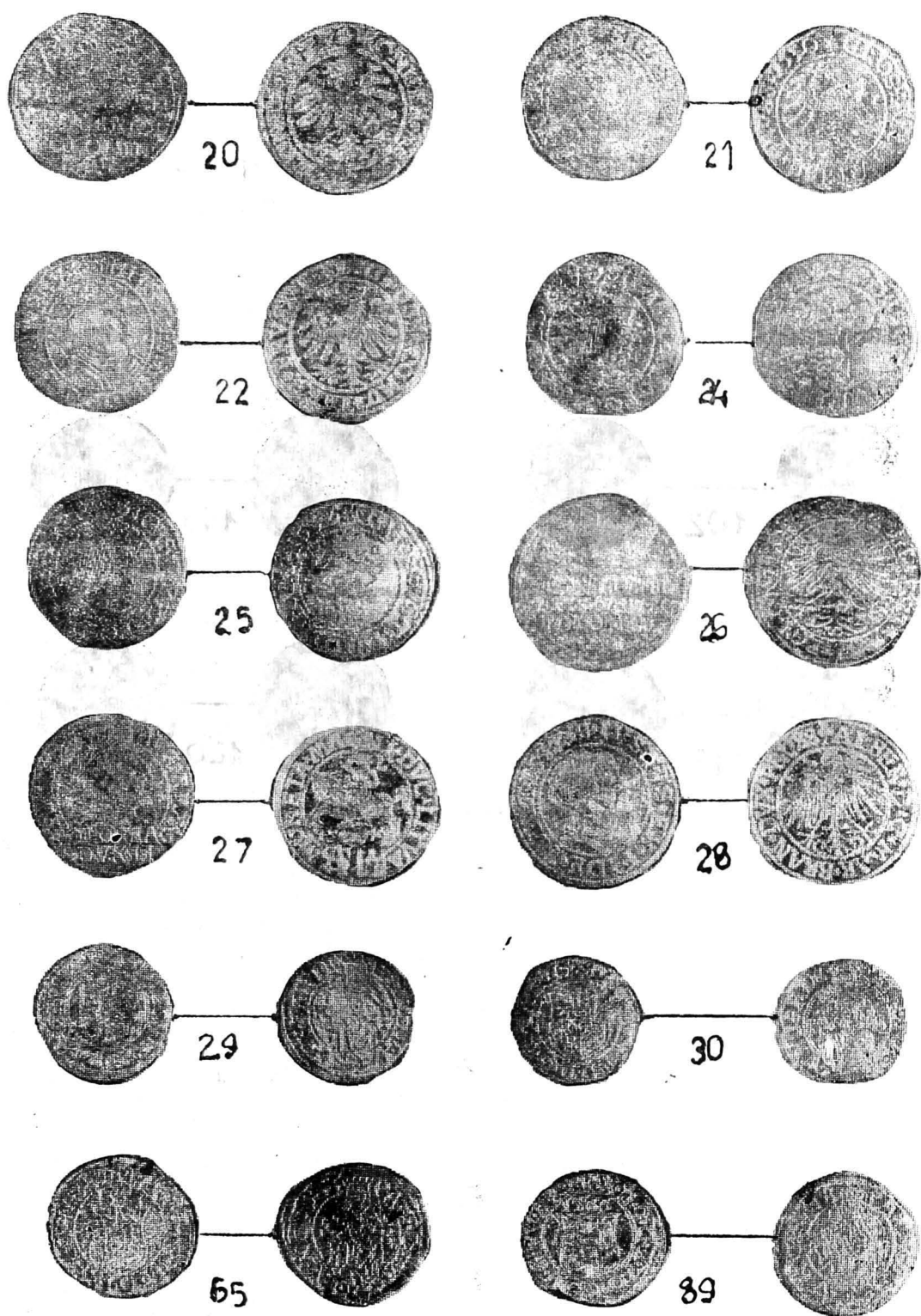

Fig. 3.

Fig. 4.

CONSIDERAȚII PRIVIND EVOLUȚIA PLANULUI CASEI LA BISTRIȚA ÎN SECOLELE XV—XVI

Am considerat ca utilă această analiză a planului casei orășenești, deoarece modificările din secolele ce au urmat nu ne mai permit a avea astăzi, la Bistrița, exemple tipice nici pentru casa gotică, nici pentru cea din renaștere.

Transformările pe care le suferă în structura sa planul casei orășenești pe parcursul secolelor XV—XVI trebuie puse în legătură cu evoluția economică, socială și politică, care, alături de particularitățile dezvoltării urbanistice, este determinantă pentru alegerea soluțiilor. Bistrița atinge în aceste secole un înalt nivel de prosperitate, care duce la o pronunțată diferențiere socială. Acum se formează bogate familii de patricieni, în special negustori, care ajung mai rapid la o poziție privilegiată în comparație cu meșteșugarii¹. Această rapidă ascensiune a patriciatului bistrițean se datorează și sprijinului regalității, care, începând cu Matia Corvin, favorizează dezvoltarea orașului². Procesul dinamic este evidențiat și de saltul demografic care se produce între 1461 și 1475, când sporul populației este de peste 50%, Bistrița având cca 4000 de locuitori³. În continuare, deși ritmul este mai lent, creșterea rămâne constantă, pentru a se atinge în anul 1550 numărul de cca 4800 locuitori⁴.

În strinsă corelație cu creșterea demografică, se amplifică și ritmul construcțiilor, al înnoirilor. Dacă la 1400 erau clădite 490 parcele, în 1450 sînt clădite 500, la 1500, 580, pentru ca la 1550 să se ajungă la 810 parcele construite⁵. Acest ritm accelerat determină și definirea urbanistică a Bistriței medievale o dată cu construirea zidului de incintă. Acesta este refăcut și amplificat în concordanță cu cerințele de apărare. Lucrările încep în anul 1438, la ordinul reginei Elisabeta⁶, dar se desfășoară cu intensitate abia după anul 1464, când s-a dărimat cetatea ridicată în oraș de Ioan de Hunedoara⁷.

¹ S. Goldenberg, *Contribuții la istoria Bistriței și a Văii Rodnei la începutul secolului XVI*, în *Studia*, Series Historia, 1960, p. 62; M. Dan, S. Goldenberg, *Bistrița în secolul XVI și relațiile ei comerciale cu Moldova*, în *Studia*, 1964, p. 25; Konrad G. Gündisch, *Patriciatul orășenesc medieval al Bistriței pînă la începutul secolului al XVI-lea*, în *File de istorie*, IV, Bistrița, 1976, p. 167.

² E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, II, 2, p. 232—234, 328—329; S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 65.

³ *Din istoria Transilvaniei*, I, București, 1963, p. 132; Konrad G. Gündisch, *op. cit.*, p. 175—176, 179—180; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 387—388.

⁴ P. Niedermaier, *Dezvoltarea centrelor istorice ale orașelor medievale din Transilvania la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, manuscris, apud Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 397.

⁵ *Idem*, p. 382.

⁶ F. Zimmermann — C. Werner — G. Müller — G. Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, V, p. 16—17; Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 179.

⁷ F. Zimmermann — C. Werner — G. Müller — G. Gündisch, *op. cit.*, p. 514, 571; Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș*, București, 1978, p. 15; Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 304; Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte*, București, 1979, p. 123.

Incinta fortificată a impus aglomerarea pe care o constatăm în schema stradală caracteristică secolului al XVI-lea, dar care începuse să se contureze deja la sfîrșitul secolului al XV-lea. Pînă atunci existau spații libere relativ mari, așa cum sînt cele semnalate între cartierele delimitate de actuala stradă a Dornei și Calea Armatei Roșii⁸.

Tot acum începe și separarea familiilor în perimetrul orașului. Chiar dacă se pare că nu a existat un statut juridic de „Ringbürger“, privilegiu acordat patriatului de a se stabili în piața centrală, care exista și în alte orașe, se poate presupune că și aici lucrurile se petreceau la fel, casele mai deosebite intîlnindu-se în acest perimetru⁹. Un indiciu în acest sens ne este oferit de compunerea nivelului dărilor. Dacă spre periferie impunerea nu depășește 1/2 sau o *dica*, în centru intîlnim impuneri mai mari, de 6—7 *dica*¹⁰.

Clădirile existente la începutul secolului al XV-lea erau în marea lor majoritate din lemn. Abia după marele incendiu din anul 1457 care a pustiit orașul¹¹, se trece la o campanie sistematică de ridicare a clădirilor din materiale durabile. Mărturii ale construcțiilor de lemn nu ni s-au păstrat, dar, în mod firesc, se acceptă că primele construcții de zid au urmat planul casei țărănești¹². Acest plan cuprindea o sală principală la fațadă ce servea și ca dormitor și ca sală de mese și ca atelier proaspătului orășean. Încăperile următoare erau pentru dependințe și angajați¹³. Pe spațiul mai larg al parcelelor afectate caselor construite la începutul secolului al XV-lea se grupau și anexele, formînd probabil o curte interioară. Acest plan este reluat și în cazul construcțiilor din material durabil. Ne atrage atenția în acest sens casa de piatră cumpărată în anul 1403 de judele Petru Kretschmer cu suma deosebită de 1000 florini¹⁴. Evaluarea ne face să presupunem că această casă cuprindea mai multe încăperi, care este posibil să se fi grupat în jurul unei intrări carosabile plasate în centrul frontului. Ne referim la un asemenea plan cunoscînd exemple de mai tîrziu, cum sînt cele de la casa actualiei parohiei evanghelice dateate 1480, casa din strada Nicolae Titulescu nr. 9—11 și alte case din porticul intitulat „Sugălete“, dateate în aceeași perioadă¹⁵. Frontul acestor clădiri ocupă în jur de 15 m, aproape dublu față de cel al majorității clădirilor ridicate în special în secolul al XVI-lea¹⁶.

O dată cu construirea zidului de incintă, lipsa de spațiu se va resimți tot mai mult, ducînd la modificarea planului, obligat a se desfășura pe parcele avînd

⁸ F. Kramer, *Bistritz um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, în *AVSL*, XXI, 1887, p. 33; Otto Dahinten, *Beiträge zur Baugeschichte der Stadt Bistritz*, în *AVSL*, 50, 1944, p. 321; Gheorghe Curinschi, *Centrele istorice ale orașelor*, București, 1967, p. 225—232; Konrad G. Gündisch, *op. cit.*, p. 176; Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 206—207, 390—392.

⁹ O. Paulinyi, *Eigentum und Gesellschaft in den niederungarischen Bergstädten. Ein Beitrag zur Problematik der deutschen Kolonistenstadt in Ungarn*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, Köln—Wien, 1971, p. 531; Konrad G. Gündisch, *op. cit.*, p. 173.

¹⁰ Konrad G. Gündisch, *op. cit.*, p. 176—179; Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 190.

¹¹ Otto Dahinten, *op. cit.*, p. 379.

¹² Virgil Vătășianu, *Metodica cercetării în istoria artei*, București, 1974, p. 129.

¹³ Sebestyén Gh. și Sebestyén V., *Arhitectura renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 18.

¹⁴ Konrad G. Gündisch, *op. cit.*, p. 156, 172; Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 190—191; Paul Niedermaier, *op. cit.*, p. 246.

¹⁵ Gheorghe Măndrescu, *Arhitectura renașterii la Bistrița*, teză de doctorat, manuscris, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 1983.

¹⁶ Sebestyén Gh. și Sebestyén V., *op. cit.*, p. 17—18, 88.

8—10 m lățime și 40—50 m adâncime. Intrarea carosabilă nu mai ocupă acum o poziție centrală, ci este plasată lateral. Clădirile anexă se înșiruie numai pe o latură a parcelei, cealaltă fiind rezervată intrării carosabile.

Evoluția următoare a fost stimulată de căutarea spre mai mult confort, tendință favorizată de o serie de descoperiri tehnice proprii epocii renașterii. Acum apar geamuri de format mai mare, hornuri ce permit încălzirea cu sobe, sfeșnice și candelabre cu luminări de seu și ceară, oferind o lumină mai bună decât a opaițelor cu untdelemn sau a torțelor cu rășină¹⁷. Folosirea noilor sisteme de boltire — bolți semicilindrice simple și cu penetrații și mai apoi introducerea tavanelor în locul boltilor în cruce cu sau fără ogive — va reduce înălțimea camerelor și va asigura o mai bună încălzire încă de la sfârșitul secolului al XV-lea¹⁸.

Necesitatea de a se introduce etajul, care își găsește rezolvări la Bistrița în jurul datei de 1480¹⁹, impusă, așa cum remarcăm, de spațiile tot mai limitate din incintă, a modificat împărțirea interiorului. Sala principală din fațada etajului — palota — este rezervată acum exclusiv familiei proprietarului și primirii oaspeților, în continuare urmînd bucătăria și dormitoarele²⁰. Etajarea a adus și apariția scărilor de acces care pleacă din curte în punctul de întîlnire al celor două clădiri ce formează planul în formă de L. Parterul rămîne pentru activitățile meșteșugărești și comerciale, pentru dependințe și angajați, putîndu-se extinde spre curte²¹.

În deceniile patru și cinci ale secolului al XVI-lea, într-o perioadă în care stilul renașterii pătrunde tot mai insistent, înlocuind modelele gotice, pe lângă continuarea evoluției profilaturii ancadramentelor și cornișelor acestor case se remarcă și o modificare a planului în formă de L prin introducerea scărilor cu rampă cotită, mult mai largi, mai comode, mai fastuoase. Ele nu se mai plasează în punctul de întîlnire al celor două corpuri de clădire, ci se deschid direct în gangul intrării carosabile²². Un prim exemplu este întîlnit la casa Petermann, unde apare această scară foarte largă — în comparație cu vechile scări de acces —, avînd și o coloană la îmbinarea celor două rampe. Punctul final pe care îl cunoaștem din această evoluție a planului casei bistrîțene ne este oferit de Casa Argintarului, unde modificările au dus la o accentuată degajare a spațiului interior grupat în jurul unei scări largi, cu rampă cotită și la care, ca o noutate, toate încăperile sînt luminate direct²³.

Modificările aduse în planul celor două case mai sus menționate, la care pot fi alăturate și unele transformări în același sens suferite de casa lui Andreas Beuchel (Ioan Zidarul)²⁴, vin să confirme faptul că renașterea nu a pătruns la Bistrița, și inclinăm să credem că și în alte orașe ale Transilvaniei, numai pentru a aduce noi elemente de decor arhitectonic, ci a făcut să se schimbe în elemente esențiale însăși concepția planului acestor case, dispunerea și proporțiile spațiilor interioare, creînd astfel o nouă soluție arhitectonică care s-a răspîndit în decursul secolului al XVI-lea.

GHEORGHE MĂNDRESCU

¹⁷ *Idem*, p. 11—13; Andrei Oțetea, *Renașterea*, București, 1964, p. 335; Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 193.

¹⁸ Sebestyén Gh. și Sebestyén V., *op. cit.*, p. 88.

¹⁹ Gheorghe Măndrescu, *op. cit.*

²⁰ Sebestyén Gh. și Sebestyén V., *op. cit.*, p. 18.

²¹ *Ibidem*.

²² Gheorghe Măndrescu, *op. cit.*

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

CONSIDÉRATIONS SUR L'ÉVOLUTION DU PLAN DES HABITATIONS À BISTRIȚA AUX XVe—XVIe SIÈCLES

(Résumé)

On se propose de présenter les conclusions des recherches faites sur l'architecture civile médiévale de Bistrița. Étant donné que de nos jours on n'a plus à signaler des exemples typiques de maison gothique ou renaissance à Bistrița ou dans un autre centre transylvain, cette présentation devient autant plus nécessaire.

On suit l'évolution de la situation économique, sociale, démographique et politique qui a influencé la configuration édilitaire de la ville à la fin du XVe siècle et au cours du XVIe siècle. Le passage dans l'évolution du plan se fait du plan de la maison paysanne traditionnelle, construite en bois, remplacée ensuite avec de matériaux plus durables, au plan obligé de s'adapter aux espaces limités fournis par l'enceinte fortifiée. L'espace restreint imposera vers 1480 l'apparition des étages. Les découvertes techniques de l'époque, qui parviennent par des voies commerciales, stimulent le besoin de confort du citadin. On modifie la destination des espaces intérieurs, d'amples escaliers font leur apparition, on trouve de meilleures solutions pour mieux chauffer et éclairer l'intérieur en fonction de l'évolution du façonnage et des ouvertures.

A notre avis, les éléments de la renaissance signalés à Bistrița n'ont pas déterminé seulement l'évolution du décor architectural, mais ils ont contribué aussi aux changements essentiels du plan de la maison de cette cité. Nous supposons que les futures recherches prouveront la même évolution dans d'autres villes de Transylvanie.

DESPRE BISERICA DE LEMN DE LA ORADEA

Arhitecturii de lemn i-a fost hărăzită o soartă ingrată. În primul rînd, din cauza durabilității mai reduse a clădirilor de lemn, decît a celor de zid, ceea ce — dublat cu efectul numeroaselor incendii din decursul secolelor — a făcut să ne rămînă puține construcții de acest fel care să depășească o vechime de două secole.

Acestui fapt, de natură obiectivă, i se adaugă unul subiectiv, care face ca aceste construcții să lipsească practic din mai toate tratatele de istoria arhitecturii: situația dificilă a istoricilor de artă, care judecă arhitectura după criterii exclusiv estetice, neputînd, deseori, încadra o construcție de lemn în unul din marile stiluri, după criteriile aplicate clădirilor de zid.

Și totuși, arhitectura de lemn a existat de-a lungul a multe secole, valoarea ei fiind dovedită (poate: indirect, pentru trecut) de casele păstrate nu numai în diversele muzee ale satului, dar și în numeroase așezări rurale.

Începînd cu activitatea prof. Grigore Ionescu și Virgil Vătășianu, această arhitectură a început însă să-și ocupe, treptat, locul în istoria arhitecturii noastre, pe cînd pînă atunci ea era de domeniul exclusiv al etnografiei, situație cu atît mai puțin justificată, cu cît nu numai arhitectura populară (la care se limita pe atunci etnografia) putea fi de lemn.

Faptul că din vechile construcții de lemn doar puține s-au păstrat pînă în zilele noastre este, desigur, o piedică, dar ea nu trebuie să ducă la neglijarea datelor disponibile despre astfel de clădiri.

În acest sens, consider îmbucurător faptul că despre cetatea (de lemn și pămînt) de la Satu Mare (despre care se menționa cel mult că a fost începută de imperiali în 1569, o dată cu cea de zidărie de la Oradea, pe plan bastionar pentagonal, enunțîndu-se și numele arhitecților italieni care au lucrat la ea), dispunem astăzi de studiile monografice necesare¹.

Din păcate nu dispunem încă de studii de detaliu similare despre multe alte monumente importante, dispărute din cauza materialelor perisabile din care ele au fost ridicate, cu toate că despre unele din ele avem repere însemnate, cum ar fi cetatea de pămînt de la Arad, construită de Sigismund Báthori (nu pe amplasamentul celei actuale, ci pe malul opus al Mureșului), al cărei mod de realizare a fost descris de Szamosközy² și al cărei plan — de-i drept, ulterior, din 1697 — ni

¹ Adalbert Burai, *Despre cetatea de tip italian din Satu Mare*, în *StComSatu Mare*, 1969 și Livia Bacăru, *Stampe medievale — reprezentînd cetatea Satu Mare, aflate în colecțiile Bibliotecii Academiei, în Satu Mare. Studii și cercetări*, Satu Mare, 1975.

² *Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum*, vol. XXVIII, Budapesta, 1876. p. 162—163, respectiv Szamosközy István, *Erdély története*, Budapesta, 1981, p. 148.

l-a păstrat L. F. Marsigli; sau castelul de paiantă, de la Sînpetrul de Cîmpie, al cancelarului Mihail Teleki, al cărei inventar din 1679 a fost publicat³.

În cele ce urmează, mi-aș permite o încercare de a contribui la îmbogățirea datelor în acest domeniu, analizind documentele disponibile referitoare la marea biserică de lemn, construită la Oradea, pentru cultul reformat.

Să începem cu documentele de epocă. Primul este cronica lui Szalárdi, care, descriind incendiul provocat cu ocazia asedierii în 1660 a cetății Oradea de către turci, arată că o dată cu orașul a ars și biserica acestuia, „care fusese construită pe zece stâlpi puternici, cu grinzi ridicate deasupra lor, cu acoperiș înalt foarte; încît trebuia clădire mare și largă să fie, ca una în care să încapă atîtea mii de credincioși, spre Soare-răsare și Soare-apune, pre ambele părți avea în afara stîlpilor întinse spații sub acoperișul înalt foarte, pe cîte patru jgheaburi lungi foarte. Pe a cărei clădire cît de mult, mult lemn, șindrilă și fier să fi fost, oricine poate judeca⁴. În continuare el amintește că în biserică erau mormintele boltite și zidite din piatră ale lui István Petneházi, Pál Bornemissza și ale altora.

A doua mărturie este a lui Conrad Jacob Hildebrandt: „Orașul de lingă cetate este mare și întins, dar nu se găsesc aici decît case mici. Căci nu se îngăduie orășenilor și locuitorilor să-și ridice case înalte de piatră, ca nu cumva turcii năvălind să se poată sluji de ele, spre marile lor folos. În loc de biserică, locuitorii sînt nevoiți să se folosească de o piață mare și largă, cu un acoperiș scund, căci frumoasele biserici și mănăstiri de mai înainte, ca și întreaga episcopie, au fost ruinate și distruse de război⁵.

³ B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak — ahogy a régiek látták*, Bukarest, 1973, p. 136—176.

⁴ „Mely tiz erős oszlopkra felülvonyatott gerendákra, igen magos héjazatra építettett vala; mellynek hogy igen nagy tágas és széles épületnek lenni kellene, mint a melly alatt annyi ezer lélekből álló nagy gyülekezetnek elférni kell vala, az oszlopkra kívül napkelet és napnyugat felől mindkét részről, négy igen hosszú szálcatornákra nagy magos héjazatok alatt fiókjai kiterjesztve valának. Mellynek épületin mennyi temérdek sok fa, sendely és vas volna, akárki is megítélheti.“ (*Újabb Nemzeti Könyvtár, Második folyam, Nyolcadik füzet, V., Pesten, 1853, p. 543—544*). Am recurs la textul primei ediții, întrucît în cea nouă (Szalárdi János *Síralmas Magyar Krónikája*, Budapest, 1980, p. 588—589), în mod regretabil, cuvîntul (de fapt: cuvintele) „szálcatorna“ a fost înlocuit cu „szélcsatorna“, ceea ce este de neînțeles. Cu sprijinul istoricului Ludovic Demény și al arhivistului Nicolae Szabó, acest text a fost confruntat, din punct de vedere al conținutului, cu următoarele două versiuni mai vechi: *Libri Bibliothecae suae Manuscriptis* adnumerat Samuel S. R. I. Comes Teleki de Szék A-o 1771 d. 1-o Octobr. Sároberkini, p. 512—513 și Arh. Stat. Tg. Mureș, Arh. Col. Ref. din Tg. Mureș, Seria manuscriselor, Nr. de inv. 4, p. 616—617. La interpretarea textului, prof. Attila T. Szabó și-a arătat solicitudinea cunoscută. Celor menționați le exprim pe această cale mulțumirile mele pentru ajutorul dat.

⁵ *Călători străini despre țările române*, vol. V, București, 1973, p. 545. Iată și textul original: „Die Stadt neben der Vestung ist zwar gross und weit, es sichen aber nur geringe Häuser darin. So dürfen auch die Bürger und Einwohner keine hohe steinerne Häuser aufbauen, damit der heraus brechende Türk dieselbe zu seinem grossen Vortheil nicht gebrauchen koenne. Wie dan auch die Einwohner an Staat der Kirchen eines grossen weiten Platzes mit einem niedrigen Dach sich dahero bedienen müssen.“ (Franz Babinger, *Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantino-pel 1656—1658*, Leiden, 1937, p. 23.).

A treia mărturie este a lui Martin Zeiller: „...un acoperiș de șindrilă ridicat înalt, asemenea unei șure mari”⁶.

Înainte de a analiza aceste texte, să reamintim contextul istoric, spre a încerca o datare a construcției.

După abdicarea reginei Izabela în favoarea Habsburgilor (1551), stăpînirea imperială reușește repede să provoace ample nemulțumiri în Transilvania, unde o parte însemnată a populației — mai ales cei de limbă germană și maghiară — trecuse la protestantism. Astfel, în septembrie 1556 Izabela revine, cu sprijinul armat al lui Alexandru Lăpușeanu și Pătrașcu cel Bun, iar Dieta proclamă secularizarea averilor bisericii catolice (ceea ce se referea, de fapt, la episcopia de la Oradea, căci averile și veniturile celei de la Alba Iulia fuseseră deja preluate în 1542) și a celor mănăstirești.

Dar cetatea Oradea era în mîna imperialilor și deci trebuia cucerită, ceea ce s-a făcut în urma asediului din 1556—1557. Asediul a fost condus de Tamás Varkócs, care, ca fost căpitan al cetății, îi cunoștea punctele slabe, și, ca reformat înfocat, a distrus toate bisericile și mănăstirile din oraș⁷.

Cucerirea cetății a avut o dublă importanță. Pe de o parte, astfel reședința Partium-ului și cu ea toate „părțile” Ungariei din cîmpia Tisei, necotropite de turci, au revenit principilor Transilvaniei. Pe de alta, fosta cetate episcopală a Oradei devine proprietate a principelui și „cetate de margine”, cu o puternică garnizoană permanentă, în urma căruia fapt începe din 1569 modernizarea ei, prin ridicarea bastioanelor de zidărie. În această situație, fostul palat episcopal devine reședința căpitanului cetății, iar catedrala din incinta cetății nu mai deservește, după un timp oarecare, populația orașului.

Urmează în 1598 asediul cetății de către turci, cu distrugerile săvîrșite, iar apoi, în al doilea deceniu al secolului următor, se demolează catedrala și palatul episcopal, avariate de cutremur și asediu, pentru a face loc unui castel în interiorul cetății.

Pare deci probabil ca biserica în cauză să dateze din jurul anului 1600, sau — avînd în vedere luptele interne, care au durat practic pînă în 1613 — mai probabil la începutul secolului al XVII-lea.

Motivul pentru care nu s-a ridicat o biserică de zid este arătat de Iltebrandt: nu se admitea construcția de zidărie în afara cetății, pentru ca turcii să n-o poată folosi în cadrul unui atac.

Pentru a vedea cum a fost construită biserica, este utilă recapitularea principalelor aspecte contingente ale nivelului tehnic existent în construcții în Transilvania din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

În acest sens reamintim că în vara anului 1603, cu ocazia izgonirii iezuiților din Cluj, se dărîmă bolțile actualei biserici reformate din strada Kogălniceanu. Refacerea acestora a întîmpinat dificultăți, astfel, încît Gheorghe Rákóczi I, negăsind în țară cine să le realizeze, aduce în 1640 meșteri din Curlanda. Dar construirea fermei uriașe nu pune probleme, pare-se: dulgherii clujeni se descurcau cu astfel de sarcini, după cum nici după incendiul din 1655, cînd a ars și acoper-

⁶ „...ein gross aufgericht Schindeltach, gleich einer Scheuern“, citat de Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vára*, vol. II, Budapest, 1982, p. 336, după *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Vermehrt und verlegt von J. Becza, Leipzig, 1664, p. 240.

⁷ Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története*, vol. I, Nagyvárad, 1833, p. 429.

rișul bisericii Sf. Mihail, n-au avut nevoie de specialiști din altă parte pentru a reface ferma.

Se pare deci că, în epoca respectivă, construirea unor ferme de mare deschidere, depășind douăzeci de metri, nu constituia o problemă de nerezolvat pentru meșterii principatului.

Am insistat asupra acestei probleme, fiindcă mărturiile păstrate par a ne îndrepta spre ea. Să ne întoarcem deci la aceste texte, pentru a descrie biserica.

Avea zece stâlpi (Szalárdi), deci — desigur — două rinduri de câte cinci stâlpi.

Aceste două rinduri de stâlpi erau oare delimitări exterioare (laterale) ale bisericii, sau separau în trei nave un spațiu interior?

La această întrebare avem în primul rînd un răspuns logic: nefiind o construcție boltită (nu mai era curentă, după cum am arătat, tehnica boltirii unor spații ample), fermele puteau depăși douăzeci de metri deschidere, fără stâlpi sau pereți intermediari. S-ar părea deci că la întrebarea, dacă stâlpii erau de margine, sau interiori, putem răspunde susținînd prima soluție, spre care ne îndreaptă și toate cele trei surse: Szalárdi vorbește de stâlpi și nu amintește nici un fel de zidărie, decît la mormintele din biserică; Hildebrandt descrie clădirea ca o „piață acoperită” (nu o aseamănă deci cu un spațiu închis), iar Zeiller o aseamuește cu o șură mare.

Se pare deci că — fără zid exterior — fermele (aparente spre interior, căci nici o sursă nu amintește de tavan, dar se vorbește de șură), se sprijineau pe stâlpi relativ scunzi (Hildebrandt: „acoperiș scund”) deci de cel mult 4—5 m înălțime.

Ipoteza unor astfel de ferme mari, adică de mare deschidere, este sprijinită și de remarca lui Szalárdi referitoare la cantitățile mari de lemn, șindrila și... fier. Fier, desigur, în primul rînd la tiranții necesari unor astfel de construcții, dar și la imbinări.

Invelitoarea de șindrila, pe acoperișul înalt, probabil de peste 10 m, depășea spre est și vest conturul dat de stâlpi, sprijinindu-se pe grinzile orizontale ale acoperișului (cîte patru pane), ieșite în consolă (similar scocurilor de la casele orăsenilor), dincolo de ultimele ferme (Szalárdi: „...spre Soare-răsare și Soare-apune, pre ambele părți avea în afara stîlpilor întinse spații sub acoperișul înalt foarte, pe cîte patru jgheaburi lungi foarte”).

Despre decorația bisericii nu avem informații. Dar mormintele de piatră din interiorul ei permit ipoteza că ea n-a fost lipsită de elemente decorative, cel puțin pictate. Dar chiar și fără cunoașterea lor, ne putem face o imagine a efectului copleșitor al uriașului spațiu interior, cu acoperișul deschis, pe o suprafață care probabil depășea 20 m în lățime și 40 m în lungime. Stabilirea mai exactă a dimensiunilor ei nu va fi, probabil, posibilă nici prin cercetări arheologice, căci despre amplasamentul bisericii Szalárdi precizează doar „Péntekhelyi utca”, care a fost la vest de cetate, pornind de la poarta cetății, iar biserica era la începutul străzii, pe latura sudică⁸.

GHEORGHE SEBESTYÉN

⁸ Gyalokay Jenő, *Nagyvárad ostroma 1660-ban*, în *Hadtörténeti Közlemények*, 1911, p. 33.

ÜBER DIE HÖLZERNE KIRCHE IN GROSSWARDEIN

(Zusammenfassung)

Von zeitgenössischen Berichten ausgehend, wird versucht die Kirche zu beschreiben, die Anfang des 17. Jahrhunderts in Grosswardein gebaut wurde und in 1660 dem Brand zu Opfer fiel.

Da sie ausserhalb der Festung lag, konnte sie nicht aus Mauerwerk gebaut werden, um im Falle eines türkischen Angriffes nicht als feindlicher Stützpunkt zu benutzen sein.

Auf zehn niedrigen Holzstützen, ohne jede Aussenwand, war ein hoher, offener Dachstuhl gesetzt, der östlich und westlich bedeutend vorkragte. Mit Schindeln bedeckt, war die Kirche grossen Ausmasses — mindestens 20×40 m — und besass mehrere steinerne Grabmäler.

UN VALOROS ANSAMBLU DE PICTURĂ ȘI SCULPTURĂ DIN SECOLUL AL XVIII-LEA LA VADU CRIȘULUI

Comuna Vadu Crișului este așezată pe cursul superior al râului Crișul Repede, în așa-numita depresiune a Vadului, avînd în partea de sud a localității defileul Crișului, o vale epigenetică de un pitoresc deosebit, cu o lungime de cca 3 km, în care râul a săpat versanți abrupti de peste 200—250 m, aici fiind cunoscute și numeroase peșteri. Prima atestare documentară a localității datează din anul 1256, cînd, cu prilejul unor hotărînici de moșie, este amintită vama de aici¹. Încă în secolul al XVIII-lea, localitatea este cunoscută ca un vechi centru de olărit, fiind menționată astfel încă în anul 1717 în documentele vremii².

În centrul comunei, pe malul stîng al râului Crișul Repede se află biserica ortodoxă cu hramul Sfinții Arhangheli, așezată la intersecția unor ulițe. De la prima vedere, edificiul atrage atenția prin monumentalitatea și amploarea lui, dar și prin forma sa puțin obișnuită. Planul bisericii este de formă treflată, destul de rar întîlnită în zonă, amintind de biserica de la Tinăud, construită după 1659 de către domnitorul Țării Românești Constantin Șerban Basarab supranumit Cîrnul, monument substanțial refăcut în secolul al XVIII-lea și care, se pare, a servit drept model bisericii Sfinții Arhangheli din Vadu Crișului³.

Orientată est—vest, biserica din Vadu Crișului are la răsărit o amplă absidă a altarului de formă semicirculară, atît la exterior cît și la interior, acoperită cu o semicalotă ce are penetrațiuni în dreptul celor trei ferestre amplasate spre răsărit, nord și sud.

Nava propriu-zisă a bisericii este de formă dreptunghiulară, neexistînd două încăperi, respectiv naosul și pronaosul. Cu toate acestea, cele două încăperi tradiționale cultului ortodox au fost marcate prin existența unei trepte, pronaosul fiind suprainălțat față de naos. Nava este acoperită cu o boltă semicilindrică cu penetrațiuni în dreptul ferestrelor. Două penetrațiuni mai ample se află în dreptul celor două abside laterale, de formă semicirculară. Interiorul este decorat cu o puternică cornișă de tip baroc, ce înconjoară întreaga navă, la partea inferioară a

¹ Prima atestare documentară a vămii ce se lua la Vadu Crișului datează de la 1 mai 1256. Documentul emis de Capitlul bisericii catedrale din Oradea precizează că „vama de la Birtin, care se cerea la vadul Crișului” este lăsată de către comitele Paul lui Ladislau și Toma, precum a avut-o tatăl lor și ceilalți înaintași ai lor înainte de „vremea tătarilor”. În document localitatea Vadu Crișului figurează sub denumirea de „Portus Crisy”. Documente privind istoria României, vol. II (1251—1300), 1952, p. 17—20; Titus Roșu, *Vămi, vaduri și drumuri comerciale bihorene pînă la jumătatea veacului al XIV-lea*, în *Studii și articole de istorie*, 1961, p. 69 și urm.; Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1967, p. 222.

² Conscripția urbarială din anul 1772 menționează „lucrul la olărit”, precizînd că la Vadu Crișului există argilă pentru confecționarea vaselor, meserie pe care o exercită iobagii. *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1974, p. 315—316.

³ Iosif Butuc, *Biserica ortodoxă din Tinăud*, în vol. *Mărturii, evocări*, Oradea, 1980, p. 279 și urm.; Vasile Drăguț, *Lăcașurile românești de zid din nord-vestul țării și însemnătatea lor istorică*, în vol. *Mărturii, evocări*, Oradea, 1980, p. 243.

bolții. Cite două ferestre, atît spre sud cît și spre nord, sînt de formă semicirculară, avînd cite un ancadrament din stucatură cu motive simple baroc.

Adosat navei, în partea de apus se află turnul-clopotniță, avînd o formă masivă, transformat în secolul al XIX-lea, fiind împodobit cu motive neogotice.

Accesul în navă se face prin intermediul celor două uși, una în partea de vest, ce pătrunde pe sub turn, prin intermediul unui pridvor închis, iar cea de a doua pe latura de nord, precedată și ea de un pridvor închis. Merită menționate cele două uși din lemn de stejar, avînd sculptură bogată de tip baroc și neoclasic, realizate probabil la sfîrșitul veacului al XVIII-lea sau începutul secolului al XIX-lea.

Pătrunzînd în interiorul bisericii din Vadu Crișului, vizitatorul rămîne surprins de frumusețea unor piese de mobilier din secolul al XVIII-lea, de o valoare artistică deosebită. Un amplu iconostas, deosebit de bogat decorat cu sculptură, a fost adus la Vadu Crișului, se pare, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, de la fosta catedrală unită din Oradea, edificiu distrus parțial în marele incendiu ce a avut loc în orașul de pe Criș în iunie 1836.

Deasupra ușilor împărătești se află următoarea inscripție în limba română, scrisă cu litere chirilice:

ACEASTĂ SFINTĂ TIMPLĂ S-AU AORIT ȘI S-AU ZUGRAVIT ÎN ANUL
1768 SUPT FERICITA STĂPINIREA MĂRII SALE VLĂDICULUI [] MELE-
TIE, FIIND PROTOPOP MARE MOISI ȘI PROTOPOP DE RÎND ȘIMON,
IAR CTITORI SIMADI PETRU, OROS ILIE, POP NICOLAE ȘI GREC
NICOLAE.

Inscripția⁴ de mai sus amintește în textul său de Meletie Covaci, episcop unit al Oradei începînd din anul 1748, care la origine era macedo-român⁵. Episcopatul său a durat pînă în 1770, iar din noiembrie 1775 a fost numit urmaș al lui Meletie Covaci fostul său colaborator Moise Dragoș, cel amintit și de inscripția noastră ca „*protopop mare*“, adică vicar⁶. Textul consemnează, de asemenea, alături de episcopul Meletie și de protopopul Moise, pe „*protopopul de rînd*“ Șimon, precum și pe ctitorii Petru Simadi, Ilie Oros, Nicolae Pop și Nicolae Grec, desigur dintre locuitorii bogați ai comunității românești din Oradea.

Ampla tîmplă de la Vadu Crișului, bogat împodobită cu sculptură, amintește de iconostasul catedralei din Blaj, fiind posibilă realizarea ei de către același atelier de sculptură.

Pictura tîmplei, respectiv icoanele pe lemn, a fost înfăptuită cu cinci ani mai devreme decît sculptura și auritul acesteia. Anul 1763 apare pe toate icoanele mari din registrul celor împărătești. Texte grecești ori slavone cu acest an se află în partea de jos a icoanei *Maica Domnului cu pruncul pe tron*, flancată de arhanghelii Mihail și Gavril, pe icoana *Isus pe tron mare arhiereu și împărat*, pe cea a *Sfîntului Nicolae pe tron*, precum și pe cea înfățișînd pe *Sfîntul Ioan Botezătorul*.

Instalarea acestei monumentale tîmple a fost destul de dificilă, cu toate că biserica românească din Vadu Crișului este relativ spațioasă. Astfel, pentru ca accesul în altar prin cele două uși diaconești să fie nestîinjenit, a fost necesară

⁴ Inscripția este scrisă pe lemn pe un fond albastru cu litere de culoare albă. Anul este trecut în cifre chirilice.

⁵ Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, II, București, 1930, p. 129.

⁶ *Idem*, p. 130.

tărirea din grosimea zidului absidei, realizându-se astfel un pasaj de trecere ceva mai larg. Pe înălțime, iconostasul adus de la Oradea din biserica catedrală era prea mare pentru biserica parohială din Vadu Crișului, ca urmare au fost necesare unele modificări în partea superioară, crucea cu molenii fiind redusă ca dimensiuni.

Iconostasul se înfățișează în mai multe registre, dintre care cel mai de jos este cel al icoanelor împărătești. Alături de icoanele amintite, grupate câte două în dreapta și în stînga ușilor împărătești, la extremități se află ușile diaconești, cea din partea de nord înfățișînd pe sfîntul arhidiacon Ștefan, iar cea de la sud pe arhidiaconul Laurențiu. De observat că această grupare a panourilor pictate din registrul icoanelor împărătești se aseamănă cu cea de la tîmpla catedralei din Blaj, realizată de un pictor din părțile vestice ale Transilvaniei, Ștefan Tenetchi din Arad⁷.

Pictura iconostasului catedralei unite din Oradea, conservat azi la Vadu Crișului, aparține unui pictor de formație postbrîncovenească, asupra căruia se resimt și unele influențe de factură barocă, e drept mai ales în repertoriul motivelor decorative ce își au originea în ambianța ortodoxă balcanică. Compozițiile iconografice sînt însă cele tradiționale, în această privință nefiind sesizabile influențe ale picturii occidentale.

Ușile împărătești amintesc și ele de cele ale catedralei din Blaj. Vrejuri de frunze și flori cuprind opt mici panouri, așezate în arcade semicirculare, înfățișînd Bunavestire și patru prooroci mesianici.

Deasupra icoanelor împărătești, încadrate de colonete cu vrejuri vegetale în care apar și păsări, se află o arhitravă bogat sculptată, înfățișînd flori și fructe, animale reale și fantastice, punctată din loc în loc cu medalioane pictate, reprezentînd portrete de sfinți părinți ai bisericii. Sub registrul icoanelor prăznicare apare o friză de ghirlande pe fondul decorat cu volute. Cele cincisprezece prăznicare sînt, fiecare, încadrate de mici colonete și sînt așezate sub arcade în plin centru, timpanele acestora fiind împodobite cu capete de îngeri. Friza de ghirlande se repetă și sub registrul imediat următor ce reprezintă pe cei doisprezece apostoli așezați pe tronuri, precum și Deesis. Se pare că după acest registru mai urma și un al treilea, ce înfățișa proorocii, dar la mutarea iconostasului în biserica din Vadu Crișului, la această friză s-a renunțat din motive de spațiu. Astfel, a fost așezat coronamentul direct deasupra registrului cu apostolii, fiind necesară chiar ciuntirea acestuia. Crucea era susținută inițial de doi delfini stilizați, iar moleniile au ancadramentele decorate cu motive vegetale, amintind de mai vechi prototipuri din epoca brîncovenească⁸.

Starea de conservare a iconostasului de la Vadu Crișului nu permite o cercetare atentă, pictura fiind acoperită cu o peliculă groasă de praf. Este necesar a se lua grabnic măsuri pentru conservarea lemnului și a sculpturii acestei valoroase opere de artă.

În biserica din Vadu Crișului au fost aduse odată cu iconostasul și alte două piese de mobilier, tronul arhieresc și amvonul.

Remarcabil, pentru bogata ornamentație sculptată, este tronul arhieresc, la care motive decorative brîncovenești coexistă cu cele de origine barocă. Baldachi-

⁷ *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 193.

⁸ Pentru sculptura iconostaselor brîncovenești vezi Florentina Dumitrescu, *Sculptura în lemn brîncovenească*, în *Pagini de veche artă românească*, III, București, 1974, p. 9—30.

nul este sculptat și traforat, fiind așezat pe colonete de lemn decorate cu vrejuri vegetale.

În pandant cu tronul arhieresc este așezat în partea de nord a naosului amvonul, realizat și el în mod evident de același atelier de sculptură și desigur finisat și aurit în 1768 odată cu iconostasul, așa cum menționează inscripția amintită mai sus.

Alături de aceste valoroase opere de artă, din păcate prea puțin cunoscute, în patrimoniul bisericii ortodoxe din Vadu Crișului se află un mare număr de tipărituri, carte veche românească și străină, caz destul de puțin obișnuit, demonstrând o anume înclinare spre activitate cărțurărească în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Între cărțile din biblioteca parohială, alături de cărțile de cult figurează cărți de drept canonic și dogmatic, și chiar și de filozofie.

Dintre cărțile tipărite în diferite centre tipografice românești menționăm în primul rând pe cele tipărite la Rîmnic, care ilustrează legăturile culturale ale bihorenilor cu românii de la sudul Carpaților. De la Rîmnic sînt trei tipărituri, un *Antologhion* din 1717, un altul din 1782, precum și o *Evangelhie* din 1746.

Numeroase sînt apoi tipăriturile de la Blaj, la care se adaugă și un însemnat număr de tipărituri din diferite centre europene.

În acest context, iconostasul bisericii ortodoxe din Vadu Crișului, ce provine de la Oradea, ansamblu de pictură și sculptură reprezentativ, ilustrează sugestiv una din fazele evoluției artei românești din Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea.

MARIUS PORUMB

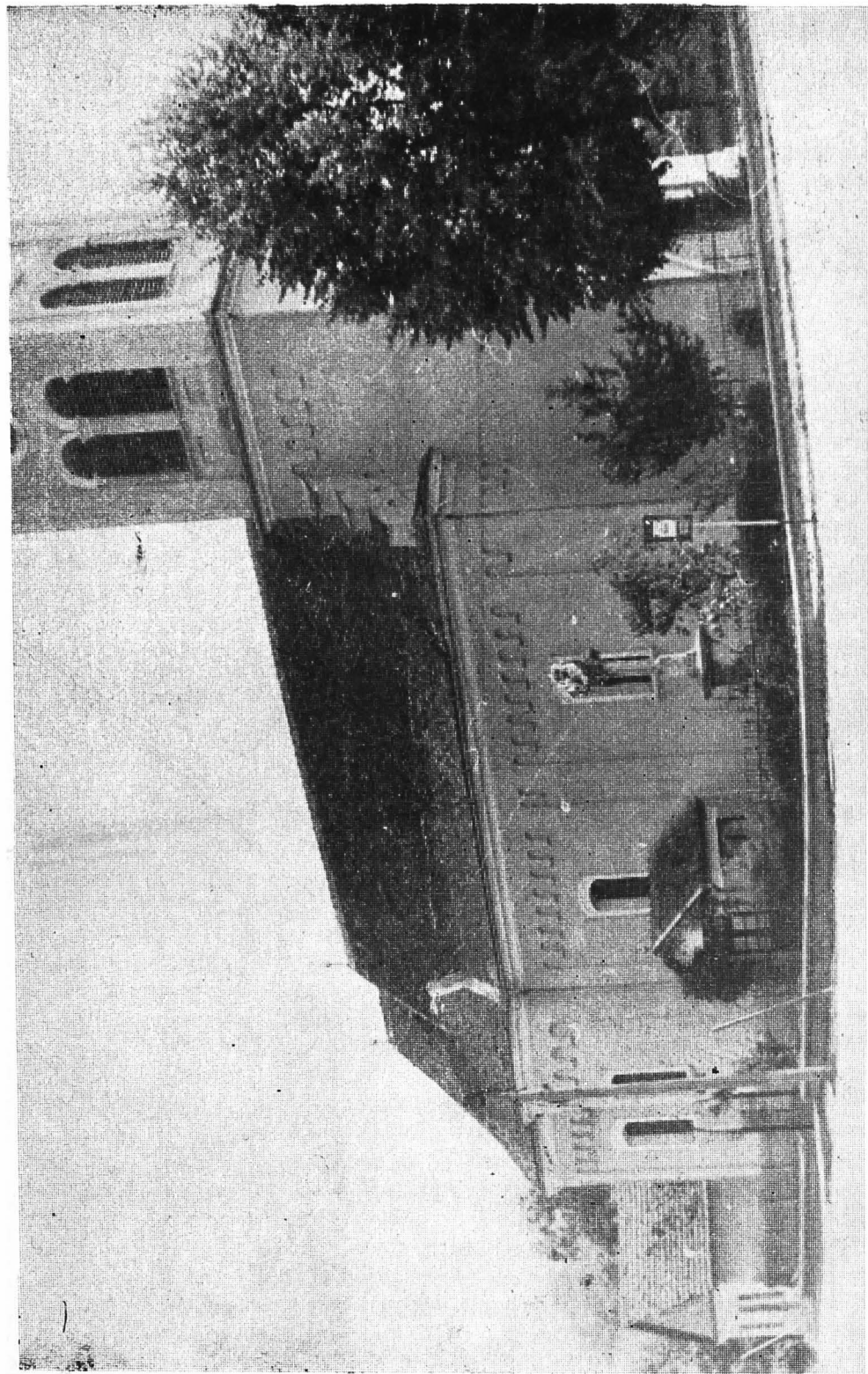

Fig. 1 — Biserica ortodoxă din Vadu Crișului, jud. Bihor.

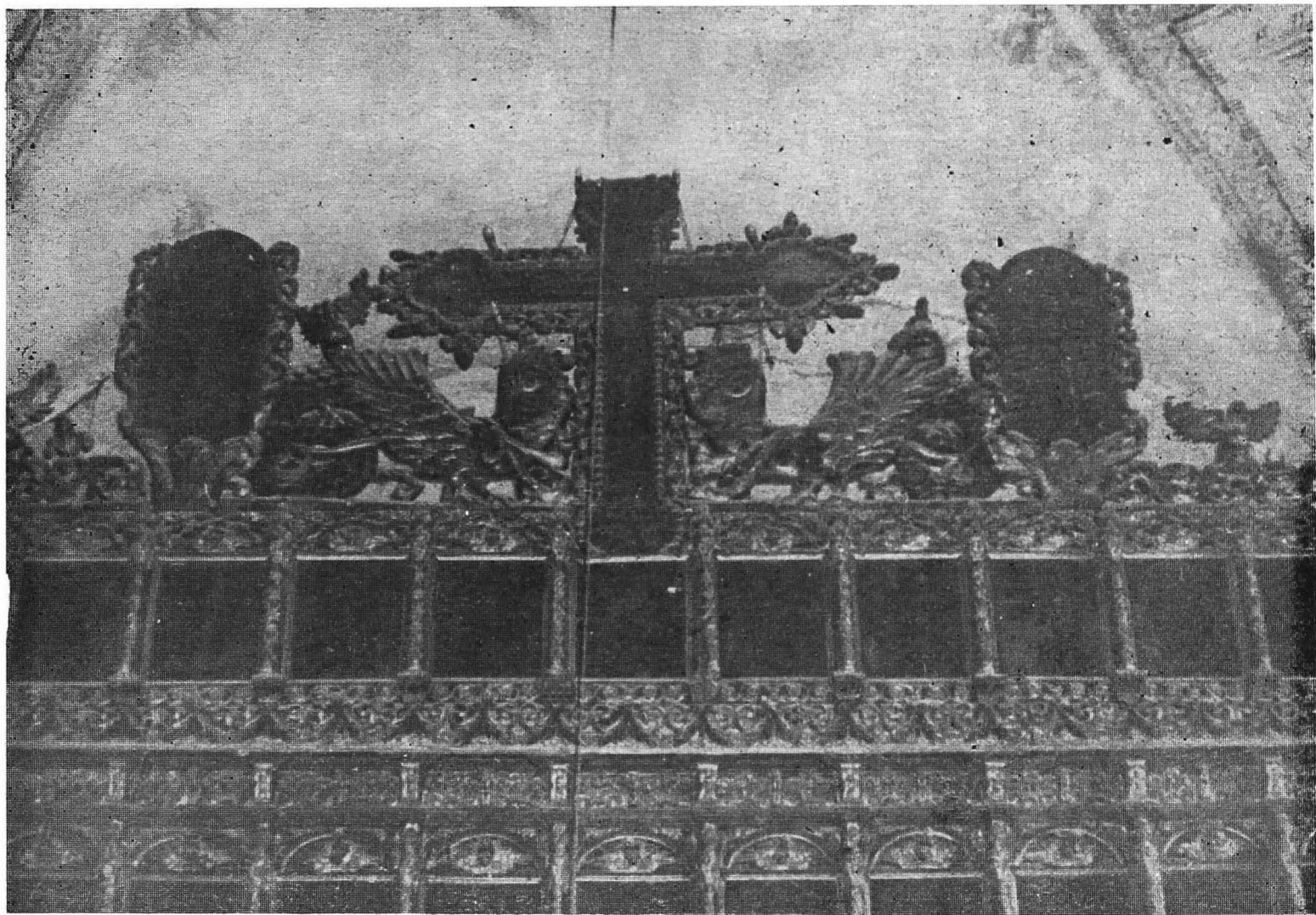

Fig. 2 — Coronamentul catapetesmei catedralei din Oradea, ce se află în biserica ortodoxă din Vadu Crișului.

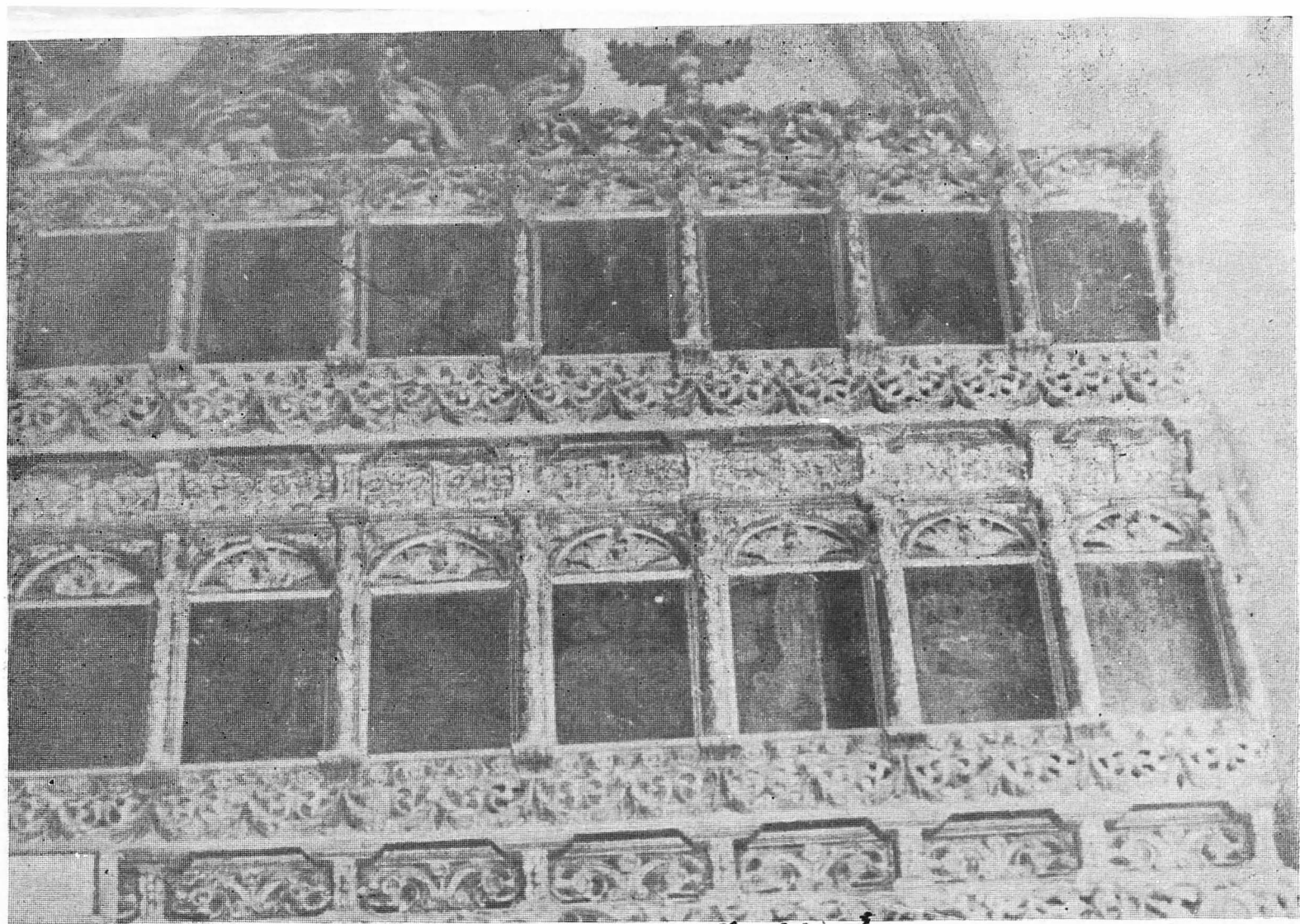

Fig. 3 — Detaliu din catapeteasma de la Vadu Crișului, Icoanele prăznicare și friza apostolilor.

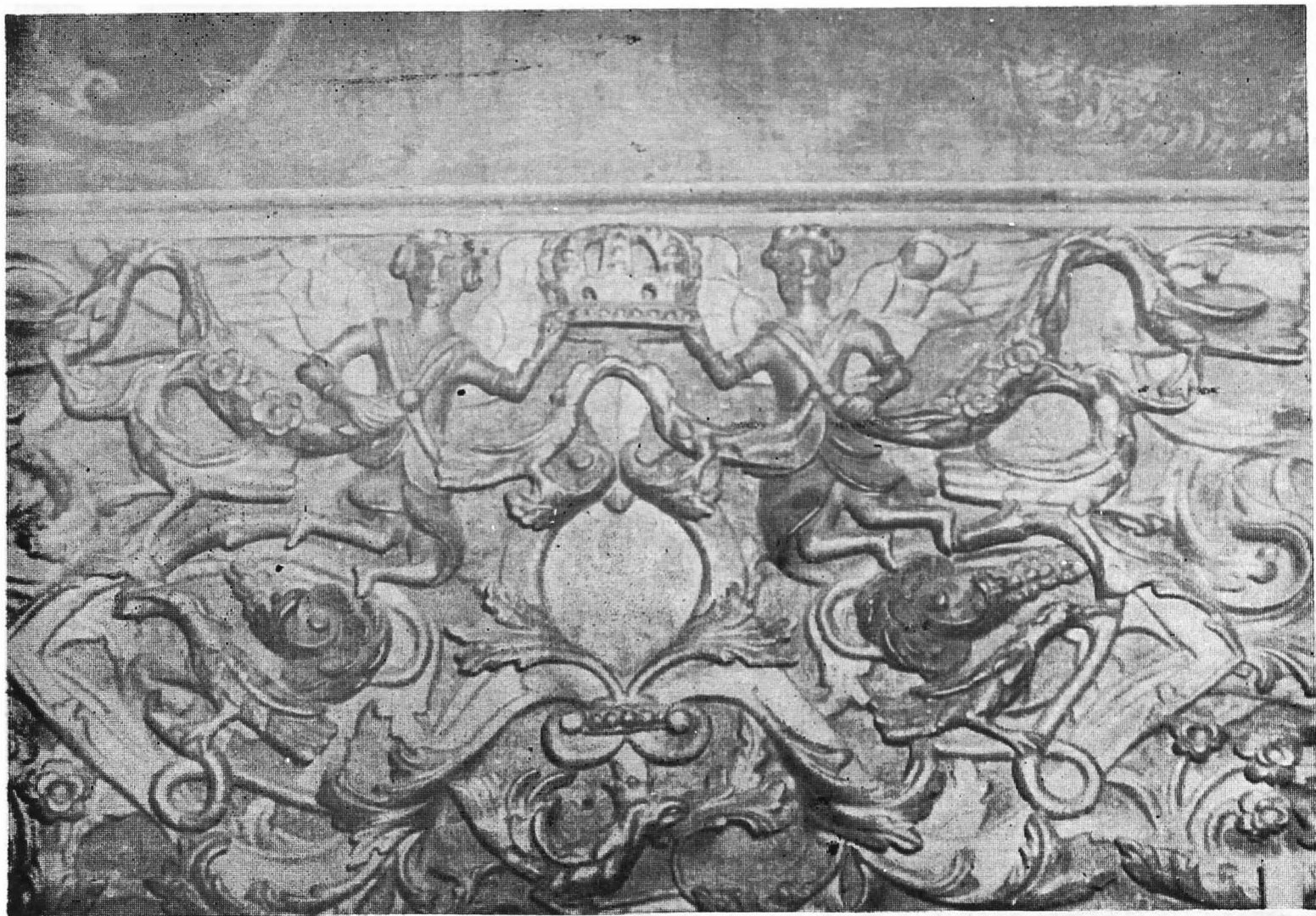

Fig. 4 — Detaliu din catapeteasma de la Vadu Crișului. Poală de tîmplă.

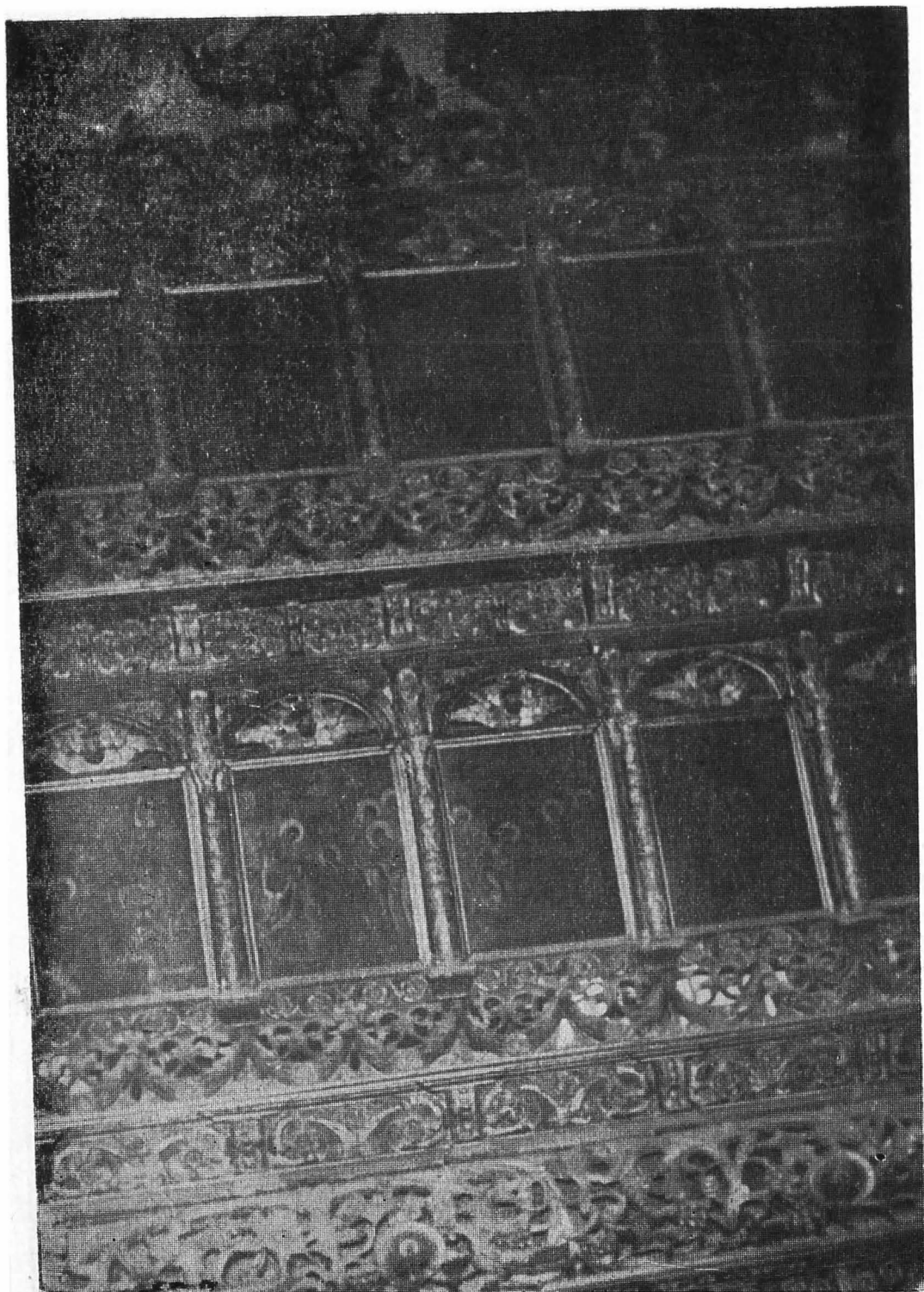

Fig. 5 — Catapeteasma de la Vadu Crișului. Detaliu cu friza de prăznicare și apostolii.

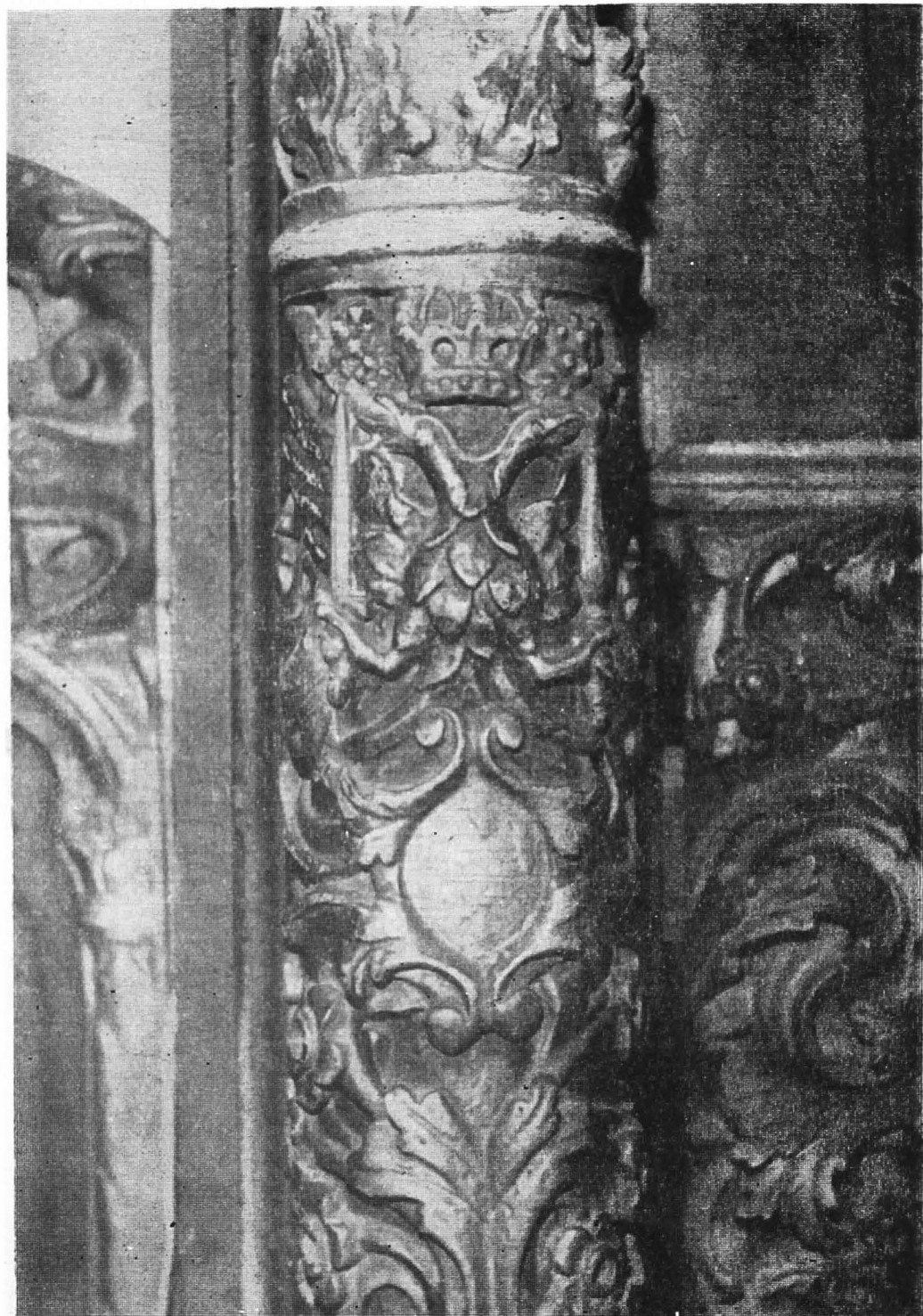

Fig. 6 — Detaliu sculptură de la colonetă de lângă ușile împărătești.

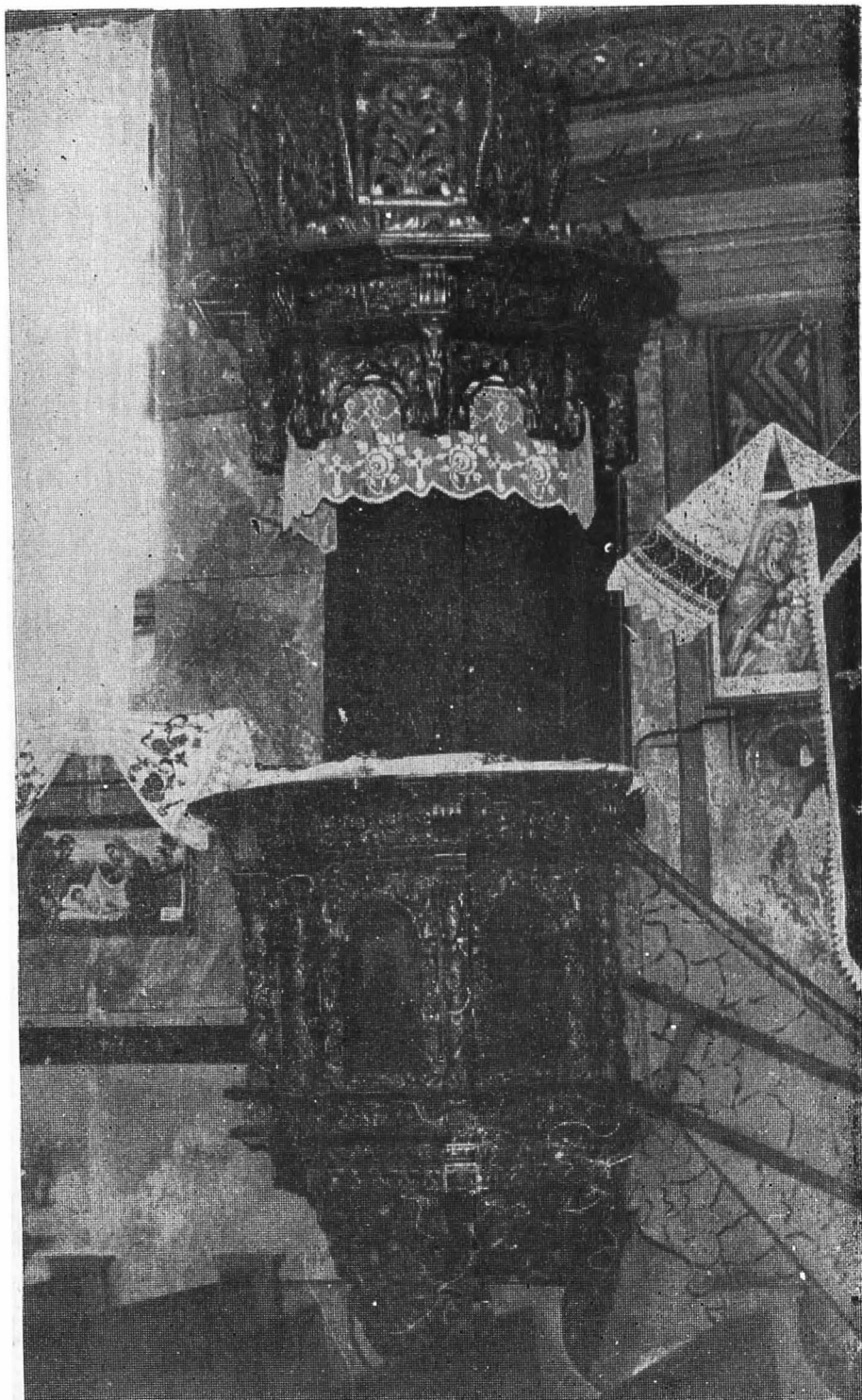

Fig. 7 — Amvonul bisericii din Vadu Crişului, ce provine de la Oradea.

Fig. 8 — Baldachinul tronului arhieresc de la Vadu Crișului.

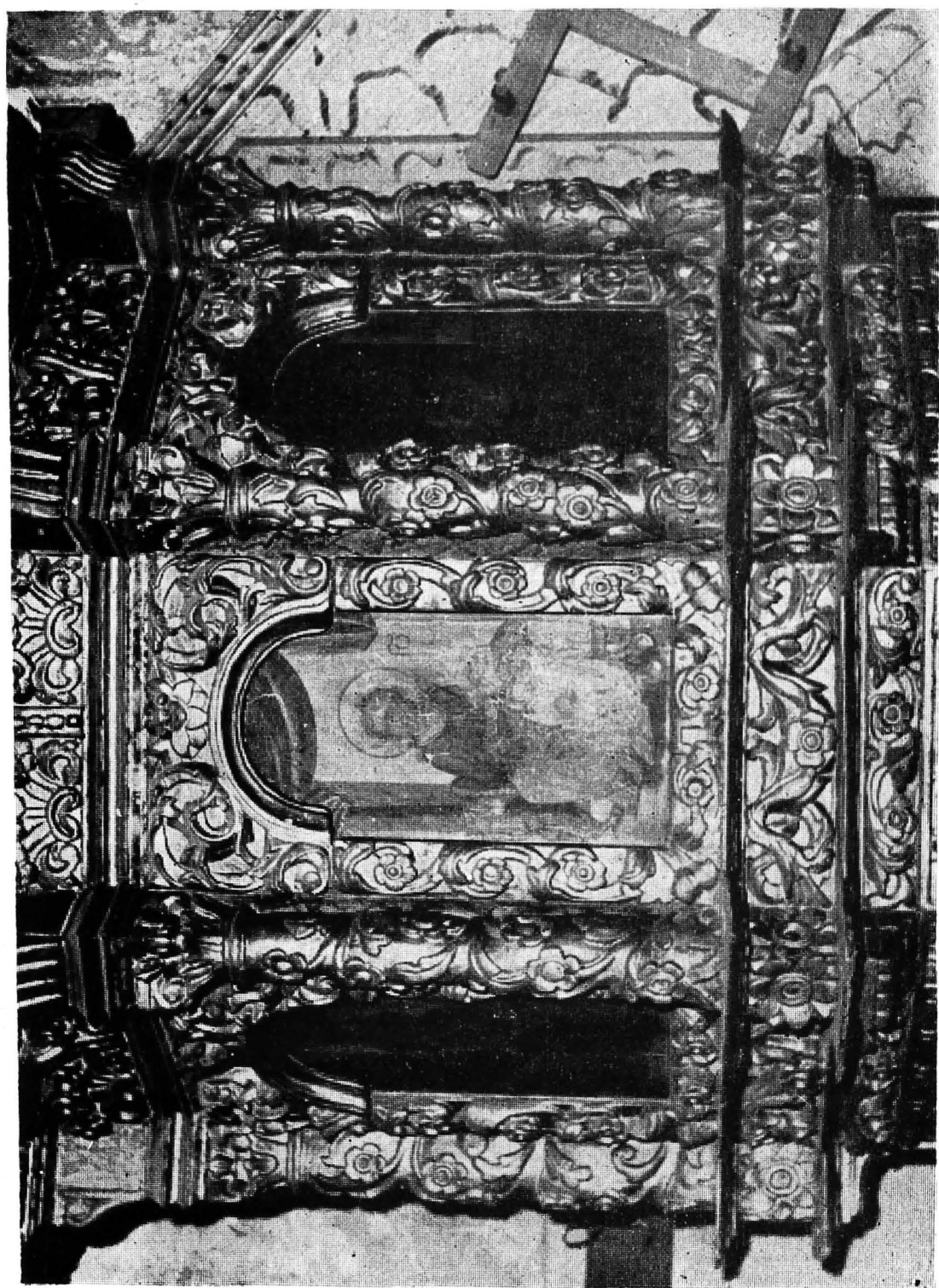

Fig. 9 — Detaliu de la amvonul bisericii din Vadu Crișului.

INFORMAȚII DOCUMENTARE DESPRE UNELE FRĂMÎNTĂRI SOCIALE ÎN ANUL 1761

Mișcarea condusă de călugărul Sofronie între anii 1759—1762, una dintre cele mai mari mișcări dinaintea răscoalei lui Horea, a înspăimântat autoritățile din Transilvania atât prin extensiunea și amploarea ei, cât și prin formele de luptă și rezultatele la care s-a ajuns. Baronul Kemény, guvernatorul Transilvaniei, era de părere că „această scînteie ce a izbucnit sub pretextul religiei, se va preface în foc mare”¹.

Îngrijorarea a cuprins și Curtea din Viena, unde s-au ținut o serie de consilii asupra modului și mijloacelor de restabilire a ordinii tulburate de cîțiva ani, măsuri menite să ducă la întărirea unirii zdruncinate de mișcările din urmă, unire ce urmărea, din punctul de vedere al Curții vieneze, întărirea absolutismului și centralismului politic. Hotărîrile de pînă acum ale Curții nu au avut o finalizare, căci în Transilvania nu era suficientă armată pentru punerea în aplicare a acestor hotărîri.

În sfîrșit, la sugestia cancelarului Kaunitz, Curtea vieneză acceptă instituirea unei Comisii Aulice la Sibiu, care, ajutată de puterea armată, să restabilească pacea, cu atât mai mult, cu cît mișcarea lui Sofronie atinsese apogeul la începutul anului 1761.

Conferința ministerială din 12 martie 1761 numește pe generalul Adolf Buccow comandant al tuturor trupelor imperiale din Transilvania și președinte în afacerile religioase ale românilor. O dată cu Buccow trebuia să sosească în Ardeal și nou numitul episcop al românilor ortodocși, Dionisie Novacovici, menit să ușureze munca de pacificare a generalului. În același timp, Buccow ar fi fost însoțit de mai multe companii ce urmau să fie concentrate la Sebeș, Sibiu, Brașov, Aiud și Bistrița.

Maria Tereza aprobă aceste hotărîri și prin decretul din 13 martie aviza Guvernîul transilvănean despre plecarea lui Buccow la Sibiu. Acesta trebuia să liniștească spiritele în primul rînd, să statornicească hotare între cele două confesiuni, dintre care cea unită trebuia, firește, sprijinită, să introducă reforme fiscale și să întemeieze o miliție grănicerească.

În 19 martie generalul trece frontiera Transilvaniei. Cu toată grija Curții ca Buccow să sosească incognito, Sofronie va fi aflat despre aceasta, căci încă din 10 martie călugărul dădu o adevărată proclamație către toate ținuturile țării, prin care înștiința că împărăteasa îngăduie acum legea cea pravoslavnică, cea din moși și strămoși, împiedicînd doar pe credincioșii celor două religii „a se huli între ei, că lasă uniților besericile, cășile și moșile făcute de ei, iar satului pe cele făcute de dînsul și satul le va da cui va vrea”, că în sfîrșit le-a dăruit „arhiereu pravoslavnic”².

¹ B. Surdu, *Liniiile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea pînă la răscoala lui Horea*, în *AIIC*, III, 1960, p. 159.

² N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, I, p. 424.

După venirea lui Buccow în Transilvania, Sofronie se așează pe domeniul Zlatnei, de unde adresează Guberniului și vistieriei scrisori redactate pe un ton categoric de revoltă. El a trimis comandantului militar de la Sibiu un ultimatum, cerându-i să elibereze pe protopopul din Sadu și pe ceilalți preoți arestați: „Eu călugărul Sofronie, pretind să vină la mine protopopul din Sad cu toți prizonierii împreună... dacă nu, să știți că nici voi, nici țara nu veți avea pace”³.

Într-o altă adresă citim următoarele: „Atragem doar luarea aminte a Înălțatului Guberniu că multe plângeri am făcut pînă acum și puțină satisfacție am primit. În jalbele noastre am arătat prin cuvinte că, de nu se vor dezlega lucrurile după dorința românilor, va pieri toată dragostea între popoare și tot principatul va fi răsturnat”⁴.

În 5 aprilie Buccow intră în Sibiu. A doua zi 40 de delegați ai românilor, mare parte din scaunul Sibiului, se prezentară înaintea lui cu un memoriu, dar acesta nu s-a păstrat în original, ci într-o versiune latină și una germană.

Dorințele românilor ortodocși sînt formulate precis și sobru, autorul, probabil protopopul Ioan din Săliște, dovedindu-se un bun cunoscător nu numai al problemelor românilor, ci și al politicii urmărite de Curtea din Viena.

Plenipotențiarilor români încep cu introducerea: „Noi fiecare dintre românii din Ardeal, de rit grecesc neunit, am aflat de sosirea Măriei tale și-i înfățișăm plîngerile acestea pentru cele ce de șaptesprezece ani acum îndurăm din pricina legii noastre. Făgăduielile promise n-au fost respectate, căci contribuția o dăm și împlinim toate poruncile împărătești și totuși sîntem învinuiți că tulburăm pacea. Am suferit prigoniri... acum nădăjdum a ne putea ține legea căci noi nu ocărîm unirea, nici nu o surpăm, ci numai nu o voim căci nu o înțelegem ce este”⁵.

În continuare se cer, printre altele: ca preoții neuniți să fie scutiți de contribuții, precum sînt scutiți și parohii sașilor și mulți alții; să se dea în posesiunea neuniților toate bisericile și averea lor, adică sesiile interne și porțiunile canonice; să nu mai fie întemnițați pentru religie, cum s-a întîmplat în ultimii șaptesprezece ani, adică de la apariția lui Visarion; să li se restituie „gloabele”, adică muletele pe care au trebuit să le plătească ca pedeapsă pentru tulburările de care erau acuzați; să li se permită a-și hirotoni preoți în țările române pînă la numirea unui episcop de rit grecesc neunit.

Generalul primi memoriul, dar nu-l rezolvă, ci-i asigură pe deputați de bunăvoința Curții, îndemnîndu-i la liniște pînă la începerea lucrărilor Comisiei.

Cea dintîi acțiune a generalului Buccow a fost patenta din 9 aprilie 1761⁷, tipărită în nemțește și românește, în care, adresîndu-se „numitului în țara Ardealului rumânesc norod”, generalul spune că „dragostea cea măicască” a împărătesei față de popoarele sale a îndemnat-o să numească o comisie aulică, care să cerceteze toate plîngerile românilor „fără de alegerea fețelor, sau a legilor” și să facă tuturor dreptate. Dacă românii neuniți se vor liniști, generalul le va dobîndi de la „Prea înălțata Crăiasă” nu numai iertarea tuturor faptelor comise contra uniților, dar va numi și un episcop de rit grecesc neunit. Neuniții să nu

³ Z. Tóth, *Mișcări țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, București, 1955, p. 150.

⁴ *Ibidem*.

⁵ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 255.

⁶ A. Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici*, Blaj, 1902, p. 206.

⁷ Ms. lat. 228, fila 2—3, în Secția de Mss. a Bibliotecii Fil. Cluj a Acad. R.S. România (în continuare: Ms. lat. 228, fila ...).

mai țină adunări secrete, să nu mai hulească pe uniți și pe clerul unit să nu-l mai jefuiască de averi, biserici și ocini. „Așisderea cei uniți să nu hulească pre cei neuniți și să nu să facă între dinșii nevoie sau vrajbă, ci să fie pace și să trăiască unul cu altul în odihnă”. În încheierea proclamației se cere ca pe ziua de 26 aprilie 1761 din „fieștecare varmeghie, scaun și vidic” să vină câte un deputat unit și altul neunit la Sibiu pentru a-și expune „plînsorile sale așa prin scrisoare, precum și cu gura”.

Tot pe 26 aprilie avea să fie trimis la Sibiu Dionisie Novacovici, care deocamdată — nefiind încă instituit în formă legală ca episcop al românilor neuniți din Transilvania —, avea să servească drept garanție în ochii românilor.

O dată cu proclamația din 9 aprilie, Buccow porunea să se facă în țară două conscripții: una prin organele politice, alta prin protopopii uniți, independente una de alta, pentru ca prin compararea lor să se constate, care comune au renunțat la unire, cîți enoriași sînt uniți, cîți neuniți, cînd s-au ridicat bisericile, înainte sau după unire, cine a contribuit cu bani sau cu lucru la clădirea lor. Această măsură prejudicia grav interesele neuniților, fiindcă, evident, nici unii, nici alții dintre alcătuitoarii conscripției nu puteau fi imparțiali.

De aceea, la 26 aprilie se prezentară la Sibiu nu numai câte un deputat unit și unul neunit din fiecare comitat, scaun sau district, ci dintre neuniți se prezentară foarte mulți. Fie atunci, fie la începutul lui mai se înfățișă și Sofronie generalului Buccow la Sibiu, acesta din urmă determinîndu-l sub amenințări grave să se plece hotărîrilor Comisiei Aulice. Ca urmare, deputații neuniților au iscălit un act prin care li se face cunoscut că vor fi tolerați în religia lor și dacă se vor abține de la alte tulburări li se va institui un episcop neunit. Dar nimeni să nu cutoze, sub grea pedcapsă, a ieși din Transilvania spre a se hirotoni peste hotare. Cu privire la bisericile și pămînturile bisericesti răpite de la uniți înainte de 30 martie 1761 se va hotărî numai după ce se va face cercetare în toată țara; dar dacă li s-a răpit uniților ceva după ziua indicată, trebuie să li se restituie de îndată. Preoții neuniți nu vor fi scutiți de contribuții, ci numai de „darea capului”⁸.

Toate aceste instrucțiuni au fost subscrise de Sofronie în românește și latinește: „Eu popa Sofronie din Iosag Zlacni, neunit, de legea grecească după rînduiala bisericii Răsăritului, aceasta care mai sus am însămnat, din cinstita comisie am înțeles care s-au dat numelui meu și a tot neamului românesc neunit”⁹.

Deși atitudinea de moment a lui Sofronie dovedește intenția lui de a se supune împărătesei, de a apela la grația acesteia pentru îndeplinirea revendicărilor religioase și de a face loc unei organizații legale, activitatea sa ulterioară este neconformă cu actul subscris, căci, întors iar în munți, ținu mai multe sinoade (cel mai mare a fost la Zlatna în cursul lunii mai 1761), ceea ce i-a atras condamnarea de către Comisia Aulică, iar urmarea a fost refugiarea lui în Țara Românească.

În acest timp conscripția continua, dar în unele locuri spiritele erau agitate, fapt care împiedeca mersul cercetărilor. Sînt puține știri în legătură cu modul în care s-au făcut aceste conscripții, cert este că generalul nu și-a atins ținta, căci în aproape toate părțile populația s-a declarat ortodoxă.

În unele ținuturi, mai ales în jurul Sibiului, conscripțiile sosiră încă în cursul lunii aprilie 1761 la Comisia Aulică, care a și trecut la separarea uniților

⁸ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 260.

⁹ *Idem*, p. 261, nota 1.

de neuniți, invitînd și pe episcopul unit P. P. Aron să participe la aceste lucrări. Acesta, văzînd însă cum o serie de biserici și credincioși sînt scoși de sub jurisdicția sa, rugă să fie dispensat de a participa la ședințele Comisiei Aulice.

Principiile după care începuse a se face dezmembrarea erau următoarele: în comunele unde toți locuitorii renunțaseră la unire și unde edificiul bisericii a fost cedat lor din partea Comisiei Aulice, așa-numitele „fundușuri eccleziastice”, adică porțiunile canonice, sesiile parohiale și alte imobile ale bisericii s-au dat preoților uniți rămași fără enoriași și biserică, însă numai pînă la moartea lor, după care toate aceste imobile treceau fie la comună, fie la domnii de pămînt, adică la foștii proprietari care cedaseră pămîntul pe seama bisericii odinioară unite.

În comunele unde întreg poporul a renunțat la unire, edificiile bisericesti aveau să se dea neuniților, chiar și dacă acele edificii ar fi fost ridicate după 1700, nemaivorbind de cele zidite înainte de unire, care de asemenea reveneau neuniților, dacă erau în majoritate. Pînă la zidirea capelei însă, minoritatea unită avea dreptul de a se folosi de vechea biserică.

În comunele unde majoritatea s-a lepădat de unire, dar biserica fusese clădită sau restaurată după 1700 printr-o persoană unită sau prin comuna bisericască, atunci cînd aceasta era încă unită, biserica va rămîne în proprietatea uniților chiar dacă aceștia erau în minoritate. În comunele unde existau două biserici, cea mai mare urma să treacă la majoritatea neunită, iar cea mică la minoritatea unită. În locurile unde biserica avea să rămînă unitilor, majoritatea neunită urma să primească loc corespunzător pe care să-și clădească biserica.

Dar rezultatele nefavorabile obținute prin aceste conscripții îl vor fi determinat pe Buccow să schimbe procedura și să refuze de a atribui neuniților bisericile și proprietățile bisericesti sub cuvînt că românii sînt ca nație și religie numai toleranți și că dînsul va face distribuția după bunul său plac.

Această atitudine arbitrară a generalului este ilustrată printr-un document¹⁰ care spune că: „Excelența sa Gheneralul... au poruncit ca beserica... din Domin credincioșilor noștri să se întoarcă, iară celor din credință scăzuți și neuniți să-și facă capela acea, care au poruncit să o facă pentru ai noștri”.

După primele investigații, Buccow raportează rezultatul nefavorabil împărătesei, care-l îndeamnă să procedeze cu grijă pentru restabilirea religiei unite nu atît prin rigoare, cît mai ales prin „propovăduirea doctrinei”¹¹.

Într-adevăr au început să se răspindească prin țară circulare emise de comisie și adresate protopopilor, prin care aceștia erau îndemnați ca „după datoria chemării vă sîrguiți a spori propovăduirea evangheliei vestind preoților și preoții mirenilor adevărul sfintei uniri precum din sfintele sireaturi prin tipari ne-am sîrguit a le dovedi că nu numai mireni ci și preoți mulți pînă acum de ai noștri și doară fie și protopopi să afle cari nu numai întrebîndu-se răspund că nu știu, ci cu adevărat doară nici nu știu ce e unirea”¹².

Lucrările comisiei prezidate de generalul Buccow, cuprinse în toate actele oficiale sub denumirea colectivă de „desmembratio”, nu reprezintă rezultatul unui recensămînt, ci consemnează un act de putere, care reprezintă o ultimă încercare de a salva unirea. De altfel conscripția protopopilor uniți nu înfățișa realitatea, ci numai dorința lor, de care a ținut seama în multe cazuri comisia de dez-

¹⁰ Ms. lat. 228, fila 162.

¹¹ S. Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, Sibiu, II, anexe 52, p. 365.

¹² Ms. lat. 228, fila 33.

membrare. Înseși listele ilustrează îndeajuns modul de procedură al comisiei; teroarea și bunul plac sînt luate drept normă la distribuirea bisericilor; în ceea ce privește averea bisericească, comisia nu s-a sfiit a stabili o măsură pe cît de lipsită de bază legală, pe atît de nedreaptă, căci, după cum am arătat mai sus, porțiunile canonice, sesiile parohiale și alte imobile le-a atribuit preoților uniți rămași fără enoriași și fără biserică, pînă la moartea lor, după care toate trebuiau să treacă sau la comune și domnii de pămînt, sau la fisc. Nedreptatea consta în faptul că nici nu se căuta originea averilor, ci se dispunea restituirea lor. În zadar au protestat delegații românilor, Buccow a găsit un nou mijloc de propagandă pentru unire, tocmai în despuieră arbitrară a bisericii ortodoxe.

Întocmai ca și în perioada de început a unirii, și acum interesul material servea drept cel mai eficace mijloc de persuasiune al propagandei catolice. Cu toate acestea, o mare parte a populației a respins aceste favoruri.

O dovadă a greutăților pe care le-a întîmpinat comisia în alcătuirea acestor conscripții sînt repetatele cereri adresate protopopilor de a se prezenta în fața comisiei cu rezultatele investigațiilor din ținutul respectiv: „Chesaro crăiasca comisie poruncește cum frăția ta fără trecere și fără sminteală cît de curînd să te afli aici spre îndreptarea conscripției și a altor ce s-or mai fi întîmplat acolo în eparhie, mai ales de să vor fi întors oamenii la credință și aceia toți să-i în-sămnezi și de pe biserici să ști descoperi”¹³, glăsuiește un document datat la 14 septembrie 1761.

Alt apelativ¹⁴, trimis din Sibiu în aceeași lună a anului 1761, precizează: „Nu era destul a însemna cîți cu numărul treizeci, sau mai mulți acum în mărturisirea unirii se află preoți sau cîți prin înșelătorii cei mai înainte rătăcind acum la adevăr”, ci „Chesaro crăiasca comisie pofteste a avea numele tuturor preoților celor uniți cu a locurilor, satelor, în-sămnearea funduș[ur]ilor din lontrul și din afară”¹⁵.

Pentru a scuti biserica catolică de surprizele unor mișcări, care cu siguranță s-ar fi declanșat în condițiile acestor conscripții, Comisia Aulică trimise instrucțiuni autorităților diferitelor județe, ca românii să nu îndrăznească a cere ceva în afara rezoluțiilor comisiei, cu atît mai puțin să ia cu forța averile bisericești „că nimărui nu e slobod a-și face sieș judecată, îndestulare, sau izbîndă”¹⁶.

Pentru a da greutate dispozițiilor sale, generalul Buccow crezu că a sosit momentul să aplice mijloace drastice pentru a înfrînge rezistența populației românești. Cînd la Ocna Sibiului românii nemulțumiți de o asemenea hotărîre refuzară să predea uniților biserica lor veche de la 1500 și reconstruită pe timpul lui Brîncoveanu, generalul ieși cu 6 companii de soldați, cu o trupă de husari și cu cîteva tunuri. Populația înspăimîntată se refugie în pădure, în sat rămî-nînd numai bătrînii, care au fost nevoiți să predea cheile bisericii.

Aceeași intervenție armată a fost repetată și în Săliște, unde în 15 mai biserica veche a fost atribuită uniților, biserica mai nouă rămînînd ortodocșilor. Tot cam atunci a luat Buccow cu forța și bisericile din Rășinari și Sadu, românii neuniți din ambele sate protestînd și refuzînd să predea bisericile „clădite cu sudoarea și sîngele lor”¹⁷, protest la care generalul a răspuns tot cu forța armată.

¹³ Ms. lat. 228, fila 31.

¹⁴ Ms. lat. 228, fila 33—34.

¹⁵ Ms. lat. 228, fila 36.

¹⁶ Ms. lat. 228, fila 34.

¹⁷ S. Dragomir, *op. cit.*, II, p. 237.

Protestatarii au fost duși la Sibiu și zile în șir au fost nevoiți să suporte bastonada ce li s-a aplicat în piața orașului pentru a servi intimidării celorlalți.

Nu mult după aceea Buccow procedă la fel și în Făgăraș, răpind ortodocșilor vechea lor biserică; în fața împotrivirii acestora, generalul porunci să fie ridicate furci în piața orașului, iar cei ce opun rezistență să fie spânzurați. O știre ulterioară¹⁸ spune că la intervenția episcopului Aron și a contelui Bethlen, Buccow a comutat pedeapsa, pe unii amendându-i, iar pe alții expulzându-i. În același timp ortodocșii făgărășeni erau opriți de a mai clădi biserică, de a exercita serviciul divin în capele sau case private și le-a fost retras dreptul de a mai practica liber religia ortodoxă.

Chiar și în jurul Blajului, în satele domeniului episcopal, ca Veza, Ciufud, Cergău, se arătară diferiți agitatori, după cum reiese din numeroasele rapoarte ale episcopului Aron către generalul Buccow.

În vara anului 1761 protopopul unit Zaharia din Hunedoara a trecut la ortodoxie împreună cu cea mai mare parte a clerului și poporenilor săi. P. P. Aron, la 18 august, îi scrie din Sibiu că: „Înălțata curteasca comisie din oarecare fapte, scrisori sau și vorbele frăției tale a aflat despre frăția ta cum că nu ai fi și nu ai fi mărturisind adevărat unirea credinței”, de aceea i se poruncește „ca mine la 8 ceasuri fără trecere și fără scădere să te afli la sălașul nostru gata a da răspuns și încredințare deplină despre credința frăției tale”¹⁹. Că protopopul Zaharia a părăsit biserica greco-catolică, ne-o dovedește un act din același protocol la anul 1763, când aflăm că se instalează un nou protopop în Hunedoara în persoana lui Ioan.

La sfârșitul lui august 1762, Curtea avea la îndemină întreg dosarul dezmembrării, rezultatul anchetei întreprinse de autorități dovedindu-se dezastruos pentru stăpânire. Cu toate silniciile, dezmembrarea n-a putut înscrie ca unite din cele 152 886 familii românești înregistrate în Principatul Transilvaniei, decît 25 174 familii față de 127 712 familii care s-au declarat ortodoxe²⁰.

Indiferent dacă statistica corespunde sau nu perfect realității, cert este faptul că pentru moment lupta se sfârșește cu biruința poporului. Explicația așa-zisei „pacificări” relativ rezeși a poporului revoltat nu trebuie căutată numai în mijloacele teroriste ale Comisiei Aulice, ci în faptul că românii au rămas satisfăcuți în cele două revendicări principale, adică acordarea libertății religioase și reînființarea ierarhiei ortodoxe în frunte cu un episcop.

Așteptările lor au fost însă curînd înșelate, căci Dionisie Novacovici era omul Curții și nota caracteristică a întregii sale activități a fost năzuința de a liniști spiritele în conformitate cu misiunea ce o primise la Viena. Pentru români Novacovici era „creatura” Curții, a domnilor din Transilvania, care tocmai pentru aceea luptaseră ca episcopul să fie „exempt” (să nu depîndă de Carlovitz), pentru ca să nu se poată extinde și asupra românilor privilegiile ilirice și prin aceasta să dăuneze intereselor celor trei națiuni privilegiate din Transilvania.

Cît privește religia ortodoxă, ea rămîne în continuare numai tolerată, clerul iobăgit și supus contribuțiilor „întemeiate pe legi față de domnii lor”²¹, de aceea

¹⁸ A. Bunea, *op. cit.*, p. 216.

¹⁹ Ms. lat. 228, fila 29.

²⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, II, p. 224.

²¹ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 289.

adeseori se plîng „că nu pot birui cu porțiile și cu dăjdiile”²²; erau scutiți numai de „darea capului”, pe care împărăteasa le-a iertat-o²³.

Chiar și în această situație, Curtea trebuie să recunoască bilanțul mișcărilor populare de pînă acum: preponderența covârșitoare a ortodocșilor față de uniți și prin urmare două confesiuni. Populația românească din Transilvania, deși rămînea împărțită religios în două, reducînd astfel primejdia pe care o reprezenta ridicarea ei la conștiință politică, nu mai putea fi despărțită cu totul de lumea ortodoxă din afară.

VIORICA POP

ANEXE

Ms. 228 fila 2—3.

Pate[ntu]șurile Excelenței sale A. B[aron] de Bucov al Ardealului comandanș Gheneral tipărite.

Al rîmleneștii împărății țărilor ungurești și bohemești, crăiești, apostolicești înălțimi, Gheneral de călărime obîrșter preste un reghement de curațieri și acum în țara Ardealului comandanș gheneral, eu Adolf Baron de Bucov. Vestesc prin aceasta și fac știre numitului în țara Ardealului rumănesc norod cum că prea înălțata și prea milostiva Doamna, Doamna noastră, după cea mare a sa grije pentru binele norodului său neuitîndu-se și în mijlocul greutăților adecă între lucrurile cele grele ale împărății și ale războiului atîta e de grijnică pentru pacea ținuturilor și a țărilor sale celor mai departe ca și de cele mai din lontrul împărățiilor sale. Dintr-această înteteală au socotit foarte bine a fi, ca să fie supt a mea grije, ca acum Gheneral comandanș în țara Ardealului o comisie de curte, care are poruncă să auză toate plînsorile și să întrebă despre neodihna norodului rumănesc care s-au auzit în țară de o vreme încoace și aceasta să fie fără de alegerea fețelor, sau a legilor și apoi pre fieștecarele după plînsoare precum e porunca prea milostivei chesaro crăiesei a-l îndrepta și judecată a-i face. Dragostea cea măicească către țări și miloasa stăpînirii vor nu suferă să se facă cu știrea sau cu voia cuiva în ceva nedrept sau să se asuprească departe fie aceasta de cea dreaptă oblăduire, ci voiește să fie norodul și oamenii ei ascultători și păciuiți precum poruncește Dumnezeu și după Dumnezeu legile cele domnești. Acea acum care să vor purta așa, precum trag nădejde de la norodul rumănesc or găsi acest ajutoriu și răspuns la mine, care îl găsește tot iobaju și cel credincios supus precum am poruncă de la prea milostiva. Și supt condițiile acestea nu oi lăsa rugămintele lor în deșert

Așa să se ferească neuniții de toate adunările norodului în tot chipul și pre cei uniți a-i huli nicidecum să nu îndrezească. Așîderea să nu îndrăznească pre clerul unit a-l jefui de besearici, sau din casele și ocinile sale a-i scoate. Așîderea cei uniți să nu hulească pre cei neuniți și să nu să facă între dînșii nevoie sau vrajbă, ci să fie pace și să trăiască unul cu altul în odihnă. Iară să vie din amîndouă părțile din fieștecare varmeghie, scaun și vidic cîte un rînduit cu bună pace, la Sibiu cu cuvioase pășusuri pe ziua de 26 aprilie după calendariumul nostru precum au rînduit împărăteasca comisie, unde să-și poată da plînsorile sale așa prin scrisoare, precum și cu gura. Eu acelora mă voi sîngui a le da fieștecăruia răspunsu și alegere. Carele toate să știe tot omul în toate locurile, tisturile să le vestească și preoții norodului să le cetească, ca să aibă știre fiește care de aceasta, ca să se poată păzi la nevoie. Dat în cetatea Sibiului 9 aprilie 1761.

Ms. 228 fila 162.

După rugarca credincioșilor noștri de acolo și după arătarea noastră Excelența sa Gheneralul au rînduit și au poruncit ca beserica acea veche de acolo din Domin credincioșilor noștri să se întoarcă, iară celor din credință scăzuți și ne-

²² *Idem*, p. 290.

²³ A. Bunea, *op. cit.*, p. 244.

uniți să-și facă capela aceea, care au poruncit să o facă pentru ai noștri. Pentru care lucru așisderea și Excelenței sale Fișpanului prin această care Excelența sa Gheneralul poruncește care luind-o o vei duce la excelența sa fișpanul și întoarcerea bisericii cit de curînd vei solițitului în care apoi o feștanie și molitva cea de curățenie mai înainte făcînd în numele Domnului veți sluji cu bună pildă purtîndu-vă ca și pre cei rătăciți la credința să-i întoarceți.

Fiți blagosloviți. Blaj 10 noiembrie 1762

Ms. 228 fila 33.

Comisia de cinstiți protopopi.

Știînd că ori carii dispre protopopi uitîndu-se de datoria chemării sale și de numele cinstitului cler și de al său, aflînd ceva prilej îndată s-au pornit spre jefuirea săracilor, așa cit lăcomoarea și necuviincioasa rivna lor și la cei mari au ajuns. Drept care după datoria păstorii iarăși ne-au căutat tuturor a vă scrie și cu deadinsul a vă dojeni ca aducîndu-vă aminte de cinstea preoției și de datoria chemării să vă conțeniți și să vă feriți de la acel fel de lăcomie și jefuirea săracilor ca să să nu se întimplă căruiva spre pilda multora cuvioasă pedeapsă. E deopotrivă după datoria chemării vă sîrguiți a spori propovăduirea evangheliei vestind preoților și preoții mirenilor adevărul sfintei uniri precum din sfintele sireaturi prin tipari ne-am sîrguit a le dovedi că nu numai mirenii ci și preoții mulți pînă acum de ai noștri și doară fie și protopopi să afle cari nu numai întrebîndu-se răspund că nu știu, ci cu adevărat doară nici nu știu ce e unirea.

Fi blagoslovit. Sibiu 19 septembrie 1761

Ms. 228 fila 31.

Comisia cinstiților protopopi dată.

Chesaro crăiasca comisie poruncește cum frăția ta fără trecere și fără smințală cit de curînd să te afli aici spre îndreptarea conscripției și a altor ce s-or mai fi întimplat acolo în eparhie, mai ales de să vor fi întors oamenii la credință și aceia toți să-i însămnezei și de pe beserici să ști descoperi. Deci luînd aceasta îndată lăsînd toate să pleci și să vi aici.

Fi blagoslovit. Sibiu 14 septembrie 1761

Ms. 228 fila 33—34.

Prea cinstite protopop Vicarium.

Nu era destul a însemna cîți cu numărul treizeci, sau mai mulți acum în mărturisirea unirii se află preoți sau cîți prin înșelătorii cei mai înainte rătăcînd acum la adevăr, ce și numele lor, însăși satele lor, precum s-au fost poruncit trebuia să se însămneze încă mai mult pentru întărirea adevărului, fiește carele însuși să-și iscălescă numele în mărturisirea credinței cum că crede și mărturisește patru punctumuri ale sfintei uniri în multe rînduri prin cărți tipărite de la noi dovedite și aceasta însă și tisturilor să o mărturisească. Iară instanția lor ce ne-au trimis încălțată iaste și plină de fățarnicia povățuitorului lor carele și-au luat plata fățarniciei. Drept aceea frăția ta într-acesta te vei sîrgui ca să ne arăți adevărați cu numele și în ce sat mărturisesc sfînta unire preoții și de la preoți încît va fi cu puțință înțelegînd și mirenii și așa ficăluiti să ni-i trimiți cei din eparhia Hunedoarei prin notarășul lor Nicolae de la Leleş. Cei dintr-altă eparhie iarăși prin careva credincios preotul lor ferindu-se toți și fieștecarele de fățarnicia în care mulți pînă acum se află învăluiti. Pentru biserica nouă de către Hațeg luînd înștiințare cine pentru ce, cu ce slobozenie sau blagoslovire s-au făcut și pentru ce fel de credincioși s-au făcut și carii stăpîniri voiesc să fie supusă și om socoti ce să va cuveni.

Fiți blagoslovit. Sibiu 19 septembrie 1761

Ms. 228 fila 36.

Comisia cinstiților protopopi expedita.

Chesaro crăiasca comisie poștește a avea numele tuturor preoților celor uniți cu a locurilor, satelor, însămnarea funduș[ur]ilor din lontrul și din afară precum într-această formă vei vedea, drept aceea frăția ta luînd aceasta numaidcît toate

însămnându-le fără trecere și fără scădere la noi le vei trimite. Lingă aceasta nu avem îndoială, cum că dajdiile și veniturile noastre le vei fi strîns și carele încă nu le vei fi strîns, strîngîndu-le cu răstanțile nu vei zăbovi a le administrăului cu obicinuitul notărășesc și logofețesc continghenș.

Fiți blagoslovit. Sibiu, septembrie 1761

Ms. 228 fila 34.

Dintr-această copie aici închisă vei cunoaște ce fel de ponoslu au străbătut la această chesaro-crăiască comisie și de la dînsa nu fără greutate ponoslu la noi. Drept aceea frăția ta luînd acesta numaidecît și fără trecere cercetînd și înfățișînd pre cei silnici și pre cei păgubiți și cunoscînd adevărul fără trecere să faci dreptate și întreaga întoarcere tuturor celor luate: că nimărui nu e slobod a-și face sieș judecată, îndestulare, sau izbîndă, carele plinindu-le precum să vor fi cerînd și să vor isprăvit, înștiințare deplin și fără trecere să ne faci, nici să mai aștepti despre aceasta alte porunci, ca și noi să putem arăta numitei comisii cum au fost întîmplarea și cum s-au isprăvit.

Fiți blagoslovit. Septembrie 1761

Ms. 228 fila 29.

Protopop Zaharie Hunedoreanul.

Înălțata curteasca comisie din oarecare fapte, scrisori sau și vorbele frăției tale luînd, mare și greu presus despre frăția ta cum că nu ai fi și nu ai fi mărturisind adevărat unirea credinții: ne-au poruncit cu dinadinsul ca după datoria păstoriei noastre numaidecît și fără trecere să cercetăm lucrul acesta și să-i dăm dreptă încredințare despre frăția ta în ce mărturisire ești. Deci fiindcă frăția ta însuți poți ști aceea, prin aceasta ți se poruncește ca mîine la 8 ceasuri fără trecere și fără scădere să te afli la sălașul nostru gata a da răspuns și încredințare deplină despre credința frăției tale.

Fiți blagoslovit. Sibiu 18 august 1761

INFORMATIONS DOCUMENTAIRES SUR QUELQUES AGITATIONS SOCIAUX EN 1761

(Résumé)

On présente quelques informations documentaires concernant d'agitations sociaux parmi les Roumains en 1761, à cause des mesures religieuses du régime des Habsbourg.

DOMENIUL VELENȚA LA 1776

Despre Velența, azi cartier sud-estic al municipiului Oradea, noi am mai scris și cu aceeași ocazie am prezentat și un scurt istoric al acestei localități, urmărindu-i evoluția de la primele sale pomeniri documentare pînă în anul 1722¹.

Orașul Oradea, în privința căruia literatura istorică și-a pronunțat cuvîntul ca fiind la origine un oraș episcopal², s-a format pe baza mai multor așezări rurale, așa-numitele 7 locuri comunale, care au luat ființă în jurul cetății Bihorului, pomenită în anul 1075³, locuri care cu timpul au devenit ulițe și apoi cartiere orădene. Unele din ele și-au păstrat pînă azi vechile denumiri din primele pomeniri documentare: Velența, Episcopia Bihorului, Olosig, Salca, pe cînd celelalte nu se mai păstrează: Wolf (în documentele de care dispunem numit diverticolul Wolf) și Vadkert. În 1598 apare denumirea de Oradea Mare, termen care în secolul XVIII este deja consacrat⁴.

În timpul stăpînirii turcești, vreme în care catolicismul a pierdut foarte multe din privilegiile sale politice și economice, Oradea devine oraș liber, începînd cu anul 1556, și este înzestrat cu privilegii de către principii acatolici⁵. După instaurarea stăpînirii habsburgice în 1691, instituțiile catolice încep să fie reasezate în vechile lor drepturi. În 1722 Velența este separată de orașul Oradea și înzestrată cu statut de oppidum, ca domeniu terestral al episcopiei catolice.

În anul 1769 începe reglementarea urbarială în comitatul Bihorului, iar în 1772 se pun în aplicare urbariile⁶. Rezultatele analizei urbariului Velenței din 1772 erau:

256 familii încadrate în următoarele categorii sociale:

97 familii de iobagi sau coloni;

23 familii de jeleri cu casă;

9 familii de jeleri fără casă;

116 familii de oaspeți;

¹ *Considerații în jurul reglementării urbariale a localității Velența din 1772*, publicat împreună cu Ioan Pușcaș în *Lucrări științifice*, Seria B, Oradea, 1970, p. 169—194; *Urbariul Velenței la 1772*, apărut în aceeași publicație, împreună cu Ioan Pușcaș, în 1971; *O conscriere din 1778 privind averea imobilă și veniturile stăpînite de către episcopia catolică din Oradea în tirgul Velența*, studiu publicat în volumul *Sub semnul lui Clío*, Omagiu acad. Ștefan Pascu, Cluj, 1974, p. 137—143. Vezi acolo și notele de trimitere la sursele de informare pe baza cărora ne-am sprijinit demonstrația vechimii tirgului Velența.

² Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 48.

³ *Doc. Rom. C. Transilvania*, I (1075—1250), 1951, p. 1.

⁴ *Gross-Wardein*, Cf. Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, p. 17. În 1808 apare și numele de Orăgyea mare.

⁵ Protestanți.

⁶ Pentru analiza urbariului Velenței vezi trimiterile de la nota 1.

- 5 familii de nobili;
- 5 familii de preoți;
- 1 familie de învățător.

La un anume interval de timp se făceau conscrieri în care erau consemnate veniturile, care, la rîndul lor, creșteau sau descreșteau în funcție de mișcarea populației, mai precis de trecerea unor familii dintr-o categorie socială în alta.

Avem la îndemină o conscriere din 1776, pe care o publicăm mai jos, pentru ca cercetătorii să aibă posibilitatea să scoată și alte date, care nouă ne-ar fi scăpat.

Conscrierea în chestiune menține unele date identice sau aproape identice cu cele găsite de noi în urbaniul din 1772. Se menține numărul sesiilor iobăgești,

$12 \frac{1}{2}$, precum și numărul zilelor de robotă raportate la aceste sesii, adică $912 \frac{7}{8}$.

Cum acest număr de zile erau prestate în 1772 de către cei 97 de capi de familii iobăgești, faptul ne obligă să admitem că numărul lor rămîne neschimbat și în 1776.

Se mențin neschimbate daturile pretinse de la întreaga obște:

- 17 stînjani de lemne de foc;
- 17 cupe de unt;
- 35 claponi;
- 35 pui;
- 210 ouă.

De asemenea se menține neschimbată robota pretinsă de la jeleri: 18 zile pe an pentru capul familiei de jeleri cu casă și 12 zile pe an pentru cel fără casă.

Elementele noi pe care le aduce conscrierea din 1776 sînt următoarele: creșterea numărului familiilor de jeleri de la 23 la 58 pentru cei cu casă și de la 9 la 25 pentru cei fără casă. Convingerea noastră este aceea că ei proveneau din altă parte, veniți din alte sate, ca urmare a procesului avansat de jelerizare, apropiat de „libera migrație”, proces caracteristic secolului XVIII. Întrucît recensămîntul lui Iosif II din 1785 înregistrează în Velența 204 jeleri, devine explicabilă creșterea numărului jelerilor de la 1772 pînă la 1776.

Alte elemente noi menționate în conscrierea din 1776 sînt:

— convertirea în bani a zilelor de robotă la prețul de 20 de creițari pentru ziua prestată cu vitele și 10 creițari pentru ziua prestată cu palmele. Este încă o dovadă că episcopia nu dispunea în Velența de alodiu pe care să-l lucreze în regie proprie cu muncă de robotă;

— cărăușile, echivalate în zile de robotă cu vitele, sînt și ele convertite în bani, la prețul zilei de robotă prestată cu vitele;

— daturile erau și ele convertite în bani.

Alte elemente noi pe care conscrierea le menționează, în comparație cu urbaniul din 1772, sînt nona și dijma din cereale, prima percepută în calitate de stăpîn feudal, iar a doua percepută pe seama bisericii, ambele fiind convertite în bani. Deși conscrierea nu o menționează, părerea noastră este aceea că atît

nona, cît și dijma erau pretinse în găleți de Bratislava, unitatea de măsură cu care operează și urbaniul din 1772.

În sfîrșit, conscrierea din 1776 înregistrează și imobilele (povernele și moara), materialele din care erau construite, echivalarea lor în bani, precum și arenda pe care o aduceau.

ANEXA

Oppidum Velencze et diverticulum Volf

Oppidum Velencze cum praedio Nagy-Szalka et diverticulo Volf urbanialiter pro fundis extravillanis Velenczensium ad repartitis

Hoc in oppido existit:

Educillum dominale antiquitus ex solidis materialibus, et duobus cubisculis 1 camera et culina ac cellario aequae e solidaris materialibus sub fornice substructo 20° circiter urnarum capace constans, atque in area nulla ex parte cincta fontem tegulis expositum habens, quo in educillo materialiter ad 850 fl. 5 cr.

Aestimato annuè educillantur, circiter 302 urnae vini, post quarum educillationem prosperantur demptis praevie demendis 302 fl.

Dein

Macellum dominale exiguum ex trabalibus lignis constructum, arundine tectum, quod macellum aestimatum ad 18 fl.
exarendatum vero in 30 fl.

Item extra oppidum in diverticulo Volf, et via, qua versus Transylvaniam itur inter dumeta et respective terras arabiles ac parta Velenczensium habetur ad huc aliud educillum dominale germanice Volf, hungarice vero Fehér Farkas nuncupatum, ante quinquennium e solidis materialibus aedificatum scandulis tectum, et aequae e duobus cubiculis, 1 camerula, 1 culina et cellario, memoratae camerulae substructo, 50 circiter urnarum capace subsistens, quod educillum ad 1030 fl. 49 xr.
aestimatum, et in quo annuè, circiter 111 urnae vini et 120 mediae cremati educillantur cum puro emolumento 118 fl.

Terrae arabiles dominales hic loci dantur nullae verum una plaga ante quadriennium ex dumetis in parte extirpata sed hinc ad usque semper pro pascuo pecorum Cassae Piae usuata, quae plaga ex toto extirpata foret, et falcatur circiter 30 falcatores exigeret.

Caeterum autem hocce oppidum Velencze praeter praeductos educillares aut sequentes annuè utpote:

— de censu urbaniali	155 fl.
— de censu terragii nobilium	12 fl. 54 xr.
— de censu terragii iudaeorum	46 fl.
— arenda liberae distractionis cremati	30 fl.
— taxa ahaenorum	26 fl.

Post haec perficere tenentur incolae huius oppidi annuè:

— robottas subsequas videlicet coloni insimul iugales dierum 912 $\frac{7}{8}$	
a xris 20 in parta constituens	304 fl. 17 $\frac{1}{2}$ xr.

- no 58 inquilini domiciliati manuales dierum 1044 a xris 10 . . . 174 fl.
- no 25 subinquilini aeque manuales dierum 300 a xris 10 . . . 50 fl.
- dein vectura dominio urbarialiter competentium $17\frac{3}{8}$ orgiarum

lignorum urbarialium per colonos praestanda facit iugales robottas dierum

$17\frac{3}{8}$ a xris 20 5 fl. $47\frac{1}{2}$ xr.

— item sectio lignorum urbarialium per no 58 inquilinos superanda manuales dierum 29 a xris 5 fl. 5 xr.

- demum longa vectura post $12\frac{1}{2}$ sessionem, quas isthic degen-

tes coloni tenent iugales dierum $12\frac{1}{2}$ a xris 20 4 fl. 10 xr.

In summa itaque efferentes 544 fl. 5 xr.

Culinaria urbarialia vero dominio annuè competentia efficiunt in aere parato, et quidem

$17\frac{3}{8}$ mediae butyri

lignatii a xris 17 4 fl. $55\frac{3}{8}$ xr.

35 capones a xris 9 5 fl. 15 xr.

35 pulli a xris 3 1 fl. 45 xr.

210 ova, 12 ova a xris 3. $52\frac{1}{2}$ xr.

vitulus urbarialis post no $12\frac{1}{2}$ sessionum $37\frac{1}{2}$ xr.

In toto autem 13 fl. $25\frac{3}{8}$ xr.

Ex nona et decima accipit dominium annuè circiter :

— 251 m.p. tritici mixti a xris 51 importantes 213 fl. 21 xr.

— $2\frac{3}{4}$ m.p. hordei a xris 30 1 fl. $22\frac{1}{2}$ xr.

— 7 m.p. avenae a xris 25 2 fl. 55 xr.

— $\frac{1}{8}$ m.p. seminis canabum a 1 fl. $7\frac{1}{2}$ xr.

— $145\frac{3}{4}$ m.p. iudici in culmis a xris 10 24 fl. $17\frac{1}{2}$ xr.

— 33 manipulos candabum a xris 1 33 xr.

— ex apum redemptione 24 xr.

— 9 angelos in natura a xris 30 4 fl. 30 xr.

— ex eorundem redemptione $17\frac{1}{5}$ xr.

— 3 haedulos in natura a xris 18 54 xr.

— ex eorundem redemptione $15\frac{3}{4}$ xr.

— de pecunia xristianitatis $58\frac{4}{5}$ xr.

Infert proinde nona et decima conunetum 249 fl. $56\frac{1}{10}$ xr.

Sylvae hic dantur nullae, rerum tantum aliquo dumeta antiqua partim ex quercinis arbusculis, partim vero ex spinelis, et varii generis arbusculis minus fructiferis consistentia, et in circuitu suo $1\frac{1}{2}$ horae magna, quae dumeta autem dominio nihil fructificant ast solum pro foco subditorum deserviunt.

Territorium antelati oppidi Velencze primae classis quod se ab Oriente versus Occidentem extendit in longum ad distantiam $2\frac{1}{2}$ horae, et in latum ad spatium mediae horae, vicinum est ab Oriente cum possessionis Vásárhely, in medietate una iure terrestri ad episcopatum Magno-Varadiensem, in alia medietate vero ad familiam Bihursianam spectante, et cum capitularibus Alpar ac Nagy-Kér; a Meridie cum Aegné capitulari possessione Rontó, et episcopali possessione Szöllös, ab Occidente cum terreno Praesidii Magno Varadiensis, et a septentrione cum capitolare Civitate Magno-Varadiensis, seu Nagy-Várad, et cum episcopali oppido Várad-Olaszi.

Controversia hic scitur nulla.

ION BRATU

LE DOMAINE DE VELENȚA EN 1776

(Résumé)

L'auteur se propose d'analyser une conscription urbariale concernant le domaine de Velența de 1776, en comparant les données de ce document avec celles de l'urbair du même domaine de 1772, lesquelles il les retrouve presque pas changées.

CENTENARUL RĂSCOALEI LUI HOREA ȘI PUBLICISTICA ROMÂNEASCĂ DIN TRANSILVANIA. LOCUL „TRIBUNEI“

Cînd în 1884 se împlinea un veac de la marea răscoală țărănească de sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan, românii din spațiul intracarpatic se găseau sub dominația regimului dualist austro-ungar.

Încheierea dualismului austro-ungar în anul 1867 pusese în fața luptei politico-naționale românești din Transilvania o problemă și mai complexă¹. După conturarea sensurilor noii formule politice de guvernămînt, fruntașii români au acționat în direcția concentrării forțelor de care dispunea mișcarea. În condițiile în care guvernul de la Pesta și-a îndreptat acțiunea represivă în principal asupra mișcării naționale românești, situată în fruntea mișcărilor naționalităților asuprite din partea răsăriteană a monarhiei dualiste, înființarea partidelor politice românești a reprezentat o oportună regrupare de forțe. Conferințele politice românești din deceniul opt al secolului reafirmau adevărul la programul revoluționar din 3—5 mai 1848 și la tactica pasivistă, adoptată la conferința de la Miercurea din 7 martie 1869².

Publicistica românească din Transilvania din anii ce au urmat încheierii dualismului austro-ungar este, în aceste împrejurări, orientată în și mai mare măsură în direcția realizării unei „educații politice“ a cititorilor ei, a prezentării marilor momente din trecutul național. Răscoala țărănească din 1784, cu eroii ei principali, Horea, Cloșca și Crișan, precum și revoluția din 1848—1849, cu marii ei conducători, dintre care Simion Bărnuțiu și Avram Iancu treceau tocmai în acei ani în neființă, devin evenimente istorice tot mai mult evocate în periodicele românești. Fie că sînt publicate dări de seamă asupra unor lucrări referitoare la cele două momente, documente istorice sau studii prin care ele erau reconstituite, se avea în vedere efectul asupra maselor românești. *Astra* își propune să susțină și ea asemenea eforturi de cercetare, cu importante consecințe în planul luptei politico-naționale românești. Relevînd valențele educativ-patriotice ale reconstituirii istoriografice a răscoalei lui Horea, Ioan V. Rusu, de pildă, care va publica de altfel un amplu studiu despre răscoală, sublinia în 1869 acest lucru: „Cît serviciu și bine nu s-ar face națiunii, cînd am avea istoria dreaptă și neparțială, între altele, măcar a evenimentelor petrecute pe cîmpul acestei patrii înainte cu vre 85 ani în 1784, și chiar și în timpurile noastre înainte de asta abia cu vreo 20, 21 ani!“³

Aceasta era și direcția înspre care incita însuși George Barițiu, adăugînd că dacă era necesar să avem și noi „un op scris în limba românească despre revo-

¹ Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, vol. I, București, 1983, p. 170—185.

² Liviu Maior, *Transilvania și războiul pentru independență (1877—1878)*, Cluj-Napoca, 1977, p. 53—54.

³ I. V. Rusu, *Despre necesitatea de a ne studia istoria patriei din punct de vedere național* (Discurs la Adunarea generală a ASTREI, Șomcuta Mare, 10—11 august 1869), în *Transilvania*, II, 1869, nr. 18 din 15 septembrie, p. 210.

luțunea lui Horea... se înțelege însă concinat cu acea imparțialitate și cu acea critică fără care istoricul nu e istoric, ci numai partizan al vreunei coterii politice... Istoria trebuie să intre în posesiunea tuturor documentelor cite s-au mai păstrat din acelea timpuri, pentru că acelea încă au căzut în domeniul ei, iar critica le va cerne și alege cu rigoare și imparțialitate⁴.

Indemnind la cercetarea din punct de vedere românesc a răscoalei lui Horea, G. Barițiu anunța publicarea studiului lui I. V. Rusu începând cu numărul din 1 ianuarie 1872. „...Precum sperăm — continua G. Barițiu — publicarea menționatului studiu despre răscoală va împintena pe generațiunile surescense ca să urmărească toate părțile dramei cu toate peripețiile și episoadele ei, pînă ce vor da de adevărul întreg, carele pînă acilea era ascuns și închis cu șapte lăcate⁵.”

Intr-adevăr, în primele șase numere ale revistei „Transilvania” pe anul 1872, George Barițiu publică studiul lui Ioan V. Rusu, *Scurtă descriere a revoluțiunii lui Horea și Cloșca din 1784*. Autorul a utilizat un material istoric bogat, studiul fiind deschis printr-o dezbatere asupra cauzelor și împrejurărilor care au determinat răscoala, așa cum făcuse și Al. Papiu-Ilarian și cum va proceda fiecare istoriograf al răscoalei. „Voind a scrie cu fidelitate revoluțiunea lui Horea — se explică autorul — mai înainte de toate trebuie să aruncăm o privire peste referințele și împrejurările aceluia timp. Trebuie să studiem că în ce stare și împrejurări s-au aflat acei factori, cari au produs acea scenă singeroasă, care a consumat atîtea victime... Cunoscuți cu împrejurările aceluia timp, trebuie să ne încercăm a afla adevăratul izvor și adevărata cauză care a produs acea revoluțiune țărănească⁶.”

În cele opt părți ale studiului Ioan V. Rusu reconstituie întreaga problemă a răscoalei țărănești din 1784. Este, de altfel, cel mai extins studiu românesc asupra evenimentului publicat pînă la monografia istorică a lui Nicolae Densușianu. Răscoala, argumenta autorul, a avut cauze mai îndepărtate și mai apropiate, care se originau în sistemul iobăgiei; se adaugă împrejurările concrete din vremea apropiată de momentul izbucnirii ei, cum se întîmplase și în 1437 și 1514; „...trista soartă a iobăgimei a dezvoltat o ură a țăranilor asupra domnilor săi, din care erupse crîncena revoluțiune a lui Horea⁷.”

Pe baza unui material istoric relativ bogat, I. V. Rusu reconstituie evenimentele premergătoare declanșării răscoalei, apariția pe scena evenimentelor a principalelor forțe sociale, care se vor confrunta deschis apoi în lunile noiembrie—decembrie 1784. Este prezentat pe larg și Horea; el s-a pus în serviciul „năzuinței spre libertate a unui popor subjugat și apăsător de secol”, pentru care a sacrificat totul; „...el a fost capul poporului întru acea întreprindere singeroasă, iar în astă rolă a sa a dovedit un caracter tare, deși decursul întreg al activității sale e acoperit de o negură singulară”.

Dezbaterea cauzelor răscoalei lui Horea și urmărilor ei, replica românească la aserțiunile din lucrarea contelui Teleki Domokos referitoare la răscoală avea să fie continuată de însuși George Barițiu. Cel care prezentase, chiar cu accente

⁴ G. Barițiu, *Despre istoria revoluțiunii horaiene*, în *Transilvania*, IV, 1871, nr. 24 din 15 decembrie, p. 282.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Ioan V. Rusu, *Scurtă descriere a revoluțiunii lui Horea și Cloșca din 1784*, în *Transilvania*, V, 1872, nr. 1 din 1 ianuarie, p. 5.

⁷ *Ibidem*.

critice, în anii dinaintea revoluției lucrarea lui A. de Gerando⁸ și patronase cercetările asupra răscoalei, inclusiv pe cea a lui Ioan V. Rusu, intervine de-acum el însuși în dezbaterile problematicii ei.

Primul aspect pe care îl discută G. Barițiu se referă la „cauzele pentru care au revoltat românii la an. 1784”, studiul publicat în nr. 7 al revistei „Transilvania” avînd chiar acest titlu. Este reluată problematica țărănească din Transilvania, făcîndu-se prezentarea sistemului iobăgesc existent în secolul al XVIII-lea. Insistențele istoricului cad asupra ansamblului raporturilor feudale, a rentei feudale, cu formele ei atît de agravante, asupra abuzurilor stăpînilor de pămînt și administratorilor acestora⁹.

Concluzia studiului este evidentă: cercetarea istorică a răscoalei nu se poate dispensa de investigarea cauzelor care au determinat declanșarea ei. Cercetarea materialului arhivistic, a legislației Principatului, conduce la alte încheieri decît cele din lucrarea contelui Teleki, la cunoașterea reală a stării țărănimii din Ardeal, în care se originează însăși răscoala. George Barițiu continuă intervenția sa pe tema răscoalei din 1784 prin prezentarea episodului prinderii conducătorilor principali¹⁰, mai puțin tratat în studiile și articolele de presă publicate anterior, serialul barițian încheindu-se cu articolul referitor la „sentințele de moarte și execuțiunile capilor revoluțiunii de la 1784”. El urmărește activitatea „comisarului inchizitor și executor în Transilvania”, contele Anton von Jankovich, care primise misiunea din partea împăratului Iosif al II-lea de a potoli răscoala și cerceta cauzele răscoalei; soarta căpitanilor principali era dinainte hotărîtă, în împrejurările în care, pe de altă parte, nobilimea maghiară din Principat își manifesta nemulțumirea pentru faptul că nu i s-a permis să facă ea judecata, sau măcar să participe la anchetarea conducătorilor. Prezentarea documentată a interogatoriului lui Horea, Cloșca și Crișan, a sentințelor pronunțate de comisie și a martiriului la care au fost supuși, a episodului prinderii și condamnării altui conducător, Ioan Fărțală, care urmărea să reaprindă răscoala țărănească odată cu sosirea primăverii următoare, fac ca acest articol să rămînă drept o contribuție notabilă la cunoașterea momentelor finale ale marii răscoale. De reținut îndemnul pe care Barițiu îl face pentru continuarea investigării răscoalei: „Horea, Cloșca și Crișan sînt trei personaje istorice cu care istoricii noștri ar trebui să se ocupe mai de aproape decît s-a întîmplat pînă acum. Noi din partea noastră credem că le-am deschis loc destul în coloanele acestor foi înguste, pentru ca pe cît s-a scris aci despre dinșii, să dea altora îndemn și ocaziune la un studiu mult mai întins în această materie”¹¹. Totodată în articol sînt realizate apropieri între răscoala din 1784 și revoluția românească din 1848: „aristocrația transilvană” n-a învățat nimic din evenimentele de la 1784, încît, conchide Barițiu, „cu sau fără revoluțiunile europene din 1848, o catastrofă nouă în Transilvania era să fie inevitabilă”.

*

În anii Războiului pentru independența României Iosif Vulcan, care scotea la Budapesta revista „Familia”, a publicat o serie de 25 de schițe de călătorie întreprinsă în Transilvania. Faptul și momentul publicării acestor însemnări sînt

⁸ În *Foaie pentru minte*, I, 1845, nr. 51—52; II, 1846, nr. 1—4, sub titlul: *Românii la D. A. de Gerando*.

⁹ *Transilvania*, V, 1872, nr. 7 din 1 aprilie, p. 73—75.

¹⁰ *Idem*, nr. 8 din 15 aprilie, p. 85—88.

¹¹ *Idem*, nr. 9 din 1 mai, p. 97—101.

semnificative, precum și itinerarul urmat și descris în coloanele revistei. Călătoria de la Alba Iulia la Zlatna și de aici la Abrud, Vidra, Baia de Criș a vizat unele locuri istorice unde s-au petrecut episoade din evenimentele revoluționare de la 1784—1785 și 1848—1849. Descriind Baia de Criș, I. Vulcan amintește, în secvența de jurnal intitulată *Gorunul lui Horea și mormîntul lui Iancu*, realitatea că ea se află „în mijlocul unor locuri istorice importante pentru noi românii”. Aici e Mesteacănul, unde s-au adunat țărani pentru a hotări „sfărîmarea jugului umilitor și a lupta pentru egalitate”, aici fiecare loc spune ceva despre marea răscoală țărănească; aici și-a trăit Avram Iancu ultima parte a vieții, tot aici, la Tebea, lângă gorunul lui Horea, găsindu-se mormîntul său lângă care trebuie ridicat un monument mareț, pe măsura eroului. „Avram Iancu nu are încă un monument” — constata călătorul la șase ani după moartea celui care intrase „în cultul nostru național”¹².

*

Împlinirea unui secol de la răscoala lui Horea a constituit pentru românii transilvăneni un nou prilej de manifestare împotriva regimului dualist austro-ungar. Opinia publică românească a fost pregătită din timp prin intermediul presei, prin numeroase articole referitoare la istoria răscoalei inserate în paginile principalelor ziare românești. Prevăzătoare, redacțiile ziarelor au început din timp publicarea de articole pe tema răscoalei, devansînd acțiunea prohibitivă a autorităților.

Printre cei mai insistenți în presa românească din Transilvania cu articole pe tema răscoalei este și de data aceasta G. Barițiu, editorul și redactorul responsabil al „Observatorului”, ziar politic, național-economic și literar pe care îl scotea la Sibiu. Intervenția istoricului și marelui ziarist român a fost facilitată de reacția presei maghiare din Cluj la publicarea statutelor Societății „Opinca română”, care își propunea „cultivarea naționalismului român în Austro-Ungaria”, adică întreținerea sentimentului patriotic național la românii din monarhia dualistă. Statutele fuseseră întocmite de „o comisiune ad hoc” din care, alături de Iosif Sterca-Șuluțiu, Visarion Roman și Anania Trombițaș, făcuse parte și George Barițiu. Presa maghiară incrimina, în alt rînd, proiectul comemorării martiriului celor trei căpitani principali ai răscoalei pentru februarie 1885. G. Barițiu răspunde polemic prin articolul *Horea, Cloșca și Crișan*, publicat în trei numere consecutive ale „Observatorului” din a doua jumătate a lunii august 1884, precizînd că „la scrierea memoriei nefericiților bărbați *Horea, Cloșca și Crișan* s-a pus temelia cea mai bună înainte de aceasta cu 19 ani”. Interzicerea comemorării martirilor români „și aici în țară, unde au căzut ei victime pentru scăparea poporului de jugul tiraniei constatat și adevărit chiar prin autografe împărătești — conchide Barițiu —, aceasta este un document de răutate sălbatică a micilor tirani din Cluj”¹³.

George Barițiu va publica, în următoarele 24 numere ale „Observatorului”, un serial de articole, documente și recenzii pe tema răscoalei lui Horea. Sînt încorporate și republicate în acest serial unele articole mai vechi, apărute în „Transilvania” cu 12 ani în urmă, cum erau cele referitoare la cauzele răscoalei,

¹² Iosif Vulcan, *Gorunul lui Horea și mormîntul lui Avram Iancu*, în *Familia*, XIV, 1878, nr. 63 din 24 august/5 septembrie, p. 405—406.

¹³ G. Barițiu, *Horea, Cloșca și Crișan*, în *Observatorul*, VII, 1884, nr. 57—59, p. 230—231, 233—234, 237—238.

la împrejurările prinderii conducătorilor principali, la condamnarea și executarea lor¹⁴. Între acestea intercalează un articol despre acuzațiile pe care „comitatele și domnii feudali” le-au adus românilor, ofițerilor comandanți ai trupelor imperiale staționate în Transilvania și chiar împăratului Iosif al II-lea pentru izbucnirea și desfășurarea răscoalei țărănești, pentru neintervenția promptă în vederea înăbușirii ei¹⁵. Semnificativ este faptul că acest serial era publicat pe prima pagină a ziarului și în paralel cu raportul prefectului pașoptist Axente Sever.

Ultimele 12 numere ale „Observatorului”, în care era publicată seria de articole barițiene asupra răscoalei, conțin recenzia critică făcută lucrării lui Szilágyi F., prilej de a expune punctul de vedere românesc asupra mării mișcări. Publicarea seriei de articole vreme de trei luni se încheia în numărul din 1 noiembrie 1884 al ziarului „Observatorul”, deci chiar la 100 de ani de la incidentul petrecut la Curechiu, din care s-a aprins a doua zi răscoala.

Concluzionînd, G. Barițiu pune problema dacă cei trei conducători principali ai răscoalei pot fi considerați martiri și absolviți de „crimele” de care erau acuzați de nobileme că le-au comis în cursul răscoalei. În timpul unor asemenea evenimente se produc și fapte violente, dar „ele însele nu se confundă în această judecată a noastră...; dacă în revoluțiunea horaiiană au fost omoriți 2—3 sute de <nobili> maghiari prin români, apoi acesta era un mic procent al românilor uciși în sutele de ani de către domnii feudali. De altminterlea românii au ucis în 1784 și pe români crezuți adversari ai libertății poporului...”¹⁶.

Cît privește o a doua chestiune aflată în dezbatere, G. Barițiu opiniază pentru serbarea memoriei martirilor la 28 februarie 1885, după datina românească.

Autoritățile ungurești nu puteau ierta redactorului „Observatorului” cele scrise și publicate în paginile ziarului sibian. Se intentează un proces ziarului „Observatorul”, cu acuzația de a fi publicat în numărul său din 29 octombrie 1884 un articol îndreptat deschis împotriva autorităților din Budapesta, intitulat *Frica guvernului unguresc de umbrele a trei morți vii*, scris de fiul redactorului, Ieronim Bariț (apărut însă sub semnătura Camil). Guvernul de la Budapesta a interzis ținerea sinodului bisericesc românesc convocat pentru 1 noiembrie 1884, în scopul preîntîmpinării eventualelor manifestări românești la centenarul răscoalei lui Horea. Articolul publicat în această chestiune de ziarul „Observatorul” ridiculizează autoritățile dualiste și teama lor, justificată de altfel, în legătură cu posibilele manifestări românești. „Națiunea română din Austro-Ungaria — conchide articolul — știe și simte prea bine că nu acuma este timpul ca să sărbătorească și să ridice un monument vizibil în memoria triumvirilor martiri Horea, Cloșca și Crișan, ci atunci cînd după Plevna ungurească va recîștiga drepturile sale nealienabile și libertatea ce i s-a răpit pe nedrept prin pactul dualistic”¹⁷.

Autoritățile ungurești au intentat, pentru menționatul articol, în decembrie 1884, un al doilea proces de presă ziarului „Observatorul”, redactorului său; George Bariț își asumă întreaga răspundere pentru acest articol, nedivulgînd identitatea autorului. Cuvîntul său la proces, a cărui stenogramă e publicată în numerele 98—101 ale „Observatorului”, se constituie într-o caldă evocare a figurilor căpitănilor principali ai răscoalei, a acțiunii țărănești din 1784, care a avut drept

¹⁴ *Idem*, nr. 61, p. 245—256; nr. 68—69, p. 273—274, 277—278.

¹⁵ *Idem*, nr. 62—67, p. 249—250, 253—254, 257, 261—262, 265—266, 269—270.

¹⁶ *Idem*, nr. 84 din 1 noiembrie/22 octombrie 1884, p. 337—338.

¹⁷ *Idem*, nr. 83 din 29/17 octombrie 1884, p. 334; articol preluat din nr. 82 al ziarului *Luminătorul* din Timișoara.

cauză principală „sclavismul feudalistic: *iobăgia*“. Informația istorică și concluziile studiilor sale mai vechi referitoare la răscoala lui Horea sînt puse acum în valoare de către istoricul și ziaristul aflat pe banca acuzării¹⁸.

*

Un loc important în cadrul presei românești din Transilvania a avut, în acel an 1884, ziarul „Tribuna“ din Sibiu. Apărut chiar în anul centenarului răscoalei lui Horea, ziarul se angaja, prin articolul-program către publicul român, din primul său număr (14/26 aprilie 1884), să combată deschis măsurile care împiedecau dezvoltarea popoarelor din monarhia austro-ungară, pe care o numea „stat poliglot“. Ziarul asigura o informare promptă asupra principalelor probleme din Transilvania și monarhie, avînd numeroase știri din România.

Încă în cursul verii anului 1884, ziarul „Tribuna“ respinge sub o formă mascată atacurile ziarelor oficioase maghiare „Pesti Napló“ (al Partidului moderat din Ungaria) și „Kolozsvári Közlöny“ (guvernamental) la adresa românilor din Transilvania¹⁹, precum și pe cele ale ziarului „Nemzet“, care minimaliza importanța sărbătoririi centenarului răscoalei, pe care periodicul maghiar o punea „în legătură cu tendințele ce ar fi avînd proletariatul român“ de împărțire a latifundiilor marilor proprietari²⁰.

La începutul lunii noiembrie 1884, în contextul împlinirii unui veac de la răscoala lui Horea, I. Slavici publica în „Tribuna“ articolul intitulat *Conjecturi politice*, în care dezbate și chestiunea serbării centenarului răscoalei. Observa deschis că această serbare a fost, între altele, și o „manifestațiune îndreptată în contra Ungariei actuale“, manifestație care, însă, n-a putut avea loc în Transilvania, „ci într-o țară vecină, dar inițiatorii ei nu sînt fii ai acelei țări, ci tineri emigrați de aici. Aceștia desigur că nu și-au părăsit țara, familiile și prietenii de copilărie fiindcă le mergea prea bine, ci fiindcă li se făcuse în țara lor viața insuportabilă“²¹.

De altfel, în cadrul politic din acea vreme, ziarul „Nemzet“ (nr. din 7 septembrie), exprimînd teama autorităților dualiste austro-ungare în legătură cu manifestările politice românești care vor fi prilejuite de centenarul răscoalei lui Horea, aprecia că acțiunea românească nu va fi una de amploare, ci numai o propagare teoretică; „Tribuna“ pune atunci deschis întrebarea: dacă e inofensivă sărbătorirea, de ce atîta zarvă și îngrijorare? — oferind totodată răspunsul, așa cum era conceput de privilegiații timpului: „Fiindcă trebuiesc omorîte în români dispozițiunile ce-i fac accesibili pentru propaganda unor tendințe ca cele ce la 1784 i-au împins la răscoală“²².

Polemica „Tribunei“ cu ziarele oficiale maghiare pe tema răscoalei lui Horea continua în cursul lunii noiembrie 1884, chiar în zilele cînd se împlineau 100 de ani de la eveniment; de altfel, adnotarea critică a unor articole scrise pe un ton defăimător publicate de periodicele maghiare din Transilvania și Ungaria era singura posibilitate prin care „Tribuna“ putea să se oprească ea însăși asupra

¹⁸ *Idem*, nr. 99 din 24/12 decembrie 1884, p. 398, *Procesul „Observatorului“*. (Apărarea d-lui G. Barițiu.)

¹⁹ *Tribuna*, I, 1884, nr. 73 din 13/25 iulie, p. 290 (*Horea și Cloșca în mintea maghiarilor*).

²⁰ *Idem*, nr. 107 din 25 august/6 septembrie 1884, p. 425.

²¹ I. Slavici, *Conjecturi politice* (II), în *Tribuna*, 1884, nr. 157 din 26 octombrie/7 noiembrie, p. 625.

²² *Idem*, nr. 117 din 7/19 septembrie 1884, p. 466. (*Horea și Cloșca*).

istoriei răscoalei, semnificațiilor ei. Observînd că românii din Transilvania le-a fost interzis să serbeze centenarul răscoalei, în numărul din 23 oct./4 nov., la *Revista politică* se nota laconic: „Ieri s-a serbat, pe unde s-a serbat, centenarul răscoalei conduse de Horea, Cloșca și Crișan”. Totodată, „Tribuna” informa despre serbările organizate la București, Iași, Galați, Craiova și în alte orașe ale României în memoria țăranilor români căzuți în cursul răscoalei²³, despre faptul că poliția din Budapesta a urmărit ca nu cumva Societatea studenților români „Petru Maior” să serbeze centenarul răscoalei²⁴. Chiar procesul de presă al „Observatorului” lui G. Barițiu este prilej pentru „Tribuna” sibiană să vorbească despre Horea și Cloșca²⁵. De altfel, pentru atitudinea ziarului în primele luni de la apariție, „Tribunei” i se deschide un proces de presă, în ianuarie 1885, pentru publicarea unui material pe altă temă; ziarul „Observatorul” reținea ca adevărată cauză a procesului: „deoarece provocarea ce se cuprinde în articol agitează prin cuvintele lui clare pentru negarea și răsturnarea existenței statului și a instituțiilor constituționale ale Ungariei”²⁶.

În pofida supravegherii severe, ziarul „Tribuna” va publica mai multe materiale și informații referitoare la răscoala țărănească din 1784 în lunile februarie—martie 1885, la centenarul martiriului conducătorilor principali, Horea, Cloșca și Crișan. Fruntașii politici români au preconizat ca formă de celebrare a memoriei martirilor oficierea unui parastas în toate bisericile românești din Transilvania. Autoritățile dualiste austro-ungare se temeau ca această manifestare să nu aducă prea mult popor și să nu se transforme în acțiuni de mai mare amploare; de aceea, cu deosebire zona Munților Apuseni este îndeaproape supravegheată. „Tribuna” publica în numărul său din 26 februarie/10 martie 1885 o relatare din „Cîmpeni, Munții Apuseni, februarie 1885”, care informează cititorii despre acțiunea pretorului Zudor; acesta, pentru a împiedeca ținerea parastasilui în memoria lui Horea, Cloșca și Crișan în 28 februarie, a adus 50 de jandarmi la Cîmpeni, sub motivul că „moșii ar fi vrut să se răscoale”. Învățătorul Nicolae Corcheș fusese avertizat sever de pretor cu o zi înainte să nu întreprindă nimic în 28 februarie²⁷. În ziua de duminică 1 martie 1885, jandarmii au scos pe locuitori afară din biserică din Lupșa, împrăștiindu-i violent, de teama unei celebrări a memoriei conducătorilor principali ai răscoalei²⁸.

Pentru a împiedica astfel de manifestări românești, autoritățile maghiare au obligat episcopii români să trimită circulare bisericești protopopilor și preoților din satele Transilvaniei pentru a se anula serviciul bisericesc din ziua de 28 februarie 1885. Sub titlul *Oprirea serviciului dumnezeesc în ziua de 28 februarie a.c.*, ziarul „Tribuna” reproducea din „Observatorul” o corespondență venită din jurul Lechinței, în care se exprima nedumerirea și opoziția satelor față de circulara episcopală primită în acest sens în dieceza Gherlei²⁹. Era reproduș textul circularei, pentru a fi încunoștințați cititorii asupra măsurilor la care s-au pretat autoritățile, informîndu-i totodată că „în părțile Dăbîcii, în dieceza Gherlei, în comi-

²³ *Idem*, nr. 157 din 23 octombrie/4 noiembrie 1884, p. 619; nr. 157 din 26 octombrie/7 noiembrie 1884, p. 625.

²⁴ *Idem*, nr. 160, din 31 octombrie/12 noiembrie 1884, p. 638.

²⁵ *Idem*, nr. 188 din 5/17 decembrie 1884, p. 749.

²⁶ *Observatorul*, VIII, 1885, nr. 8 din 7 februarie/26 ianuarie, p. 31.

²⁷ *Tribuna*, II, nr. 45 din 26 februarie/10 martie 1885, p. 178.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Idem*, nr. 62 din 17/29 martie 1885, p. 246. Pentru acest aspect al problemei vezi și Gh. Naghi, *Centenarul răscoalei lui Horea sărbătorit în biserică*, în *Mitr. Ardealului*, XXIV, 1979, nr. 10—12, p. 917—922.

tatul lui Bánffy, puterea civilă prevenise mai înainte, trimițând o ordinațiune pentru pretori, de aici, către notarii cercuali, pentru a spiona și observa orice mișcări referitoare la serbare³⁰. Ziarul „Tribuna” își informa, în același timp, cititorii că la Sibiu și în alte părți ale țării, unde s-a putut, parastasul s-a celebrat totuși, în memoria „celor periți în acea revoluție de dureroasă amintire și indeosebi pentru veșnica pomenire a jertfiților Horea, Cloșca și Crișan”³¹.

„Tribuna” însăși publica în numărul său din 28 februarie 1885 un editorial în primele două coloane, sub forma unei corespondențe din Sibiu (datată 15 februarie șt.v.), care rememora starea țăranimii române din Transilvania în secolul al XVIII-lea, greutatea iobăgiei, în care se originează răscoala din 1784. Horea a avut meritul că s-a pus în slujba celor mulți, „răscoala a venit asupra lui cum vine puhoiul în fruntea ei, căci era omul designat de încrederea obștească”³². Înfierînd procedura execuției celor trei conducători țărani, articolul, scris probabil de redactorul ziarului, I. Slavici, reține ca un prim rezultat al răscoalei și sacrificiului țărănesc obținerea dreptului de strămutare a țăranului iobag prin desființarea legăturii de glie, a servituții personale. Modul de prezentare a problematicei din vremea răscoalei, în corespondență cu situația românilor transilvăneni din a doua jumătate a secolului trecut, este edificator pentru aprecierea măsurii în care ziarul „Tribuna” își atingea obiectivele propuse în primul an de la apariția lui: „Horea și Cloșca au fost frinți în roata călăului...”

Viața lor — mai mult nu s-a putut cere: a ne cere acum și memoria lor, aceasta e prea mult! — aceasta nu o putem da!

Cînd zi cu zi ei sînt puși în rînd cu comunii făcători de rele... am fi trădători față cu neamul nostru, dacă ne-am lepăda de dinșii”³³.

NICOLAE EDROIU

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Idem*, nr. 38 din 17 februarie/1 martie 1885, p. 151 (*Cronică. Parastas pentru Horea, Cloșca și Crișan*).

³² *Idem*, nr. 37 din 16/28 februarie 1885, p. 145.

³³ *Ibidem*.

O NOUĂ MENȚIUNE DOCUMENTARĂ DESPRE MEDALIILE PRIVITOARE LA HOREA

Eveniment de excepție, într-o societate primentită prin reformele iozefine și vădit sensibilizată la problemele sociale, răscoala lui Horea din 1784 a lăsat adinci urme în scrisul și plastica vremii. Actele oficiale și corespondența privată, gazetele și pamfletele, broșurile și calendarele, picturile și desenele sau gravurile și medaliile nu numai că au surprins cu generozitate starca de spirit a vremii, dar au și contribuit în mare măsură la conturarea și fixarea proporțiilor acesteia. Prin scris și prin imagini s-au colportat pe arii întinse informații diverse, adesea confuze și exagerate, sau judecăți contradictorii, mai mult sau mai puțin ostile, asupra desfășurării și sensului mișcării. Dar, indiferent de valoarea documentară și artistică a acestora, de faptul că în mare parte au satisfăcut curiozitatea pentru noutăți senzaționale, importantă rămâne crearea unei opinii publice și întreținerea interesului european pentru problema românească¹.

Medalistica constituind una din modalitățile de difuzare a imaginilor fruntașilor răscoalei, în continuare, dorim să stăruim asupra circulației în epocă a medaliilor despre Horea în strînsă legătură cu o nouă informație documentară furnizată de un act, din 13 ianuarie 1785, de la gimnaziul din Sintana².

Alături de gravuri reprezentînd scene din timpul răscoalei, de portrete și siluete ale conducătorilor acesteia, circulă intens și medalii cu chipurile lui Horea și Cloșca. Răspîndite inițial în Transilvania, medaliile depășesc curînd hotarele principatului, în ianuarie 1785, înregistrîndu-se prezența lor în părțile răsăritene ale Ungariei, iar în Moldova „Jurnalului ieșan” al Consulatului rus, fiindu-i cunoscută baterea lor cu inscripția: „N.N. Hora, Rex Daciae”³.

În lipsa medaliilor, care să fie trimise cunoscuților sau oficialităților, interesarii recurgeau frecvent în corespondența lor particulară și oficială la descrieri amănunțite sau la reproduceri în desen. Astfel Adam Bölönyi din Zalău, într-o scrisoare din ianuarie 1785, descria cumnatului său din Pinkocz una din medaliile lui Horea⁴, iar Ladislau Szuhányi, vicecomitele Sătmarului, relatează despre aceleași medalii, din Careii Mari la 16 ianuarie 1785⁵. Mult mai conștiincios și, evident, preocupat de grija exactității, George Bessenyei, vicecomitele Beregului, trimitea din Muncaci, la 23 ianuarie 1785, Locotenenței regești din Buda desenul uneia

¹ D. Prodan, *Din ecourile răscoalei lui Horea în străinătate*, în *Gînd românesc*, III (1935), nr. 2, p. 99—105; Idem, *Răscoala lui Horea*, II, București, 1979, p. 647—702; N. Edroiu, *Răsunetul european al răscoalei lui Horea (1784—1785)*, Cluj-Napoca, 1976.

² Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Direcția școlară Oradea, R. 25/1785.

³ *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki (Serie nouă). I. Rapoarte consulare ruse (1770—1796)*, București, 1962, p. 300.

⁴ N. Densușianu, *Cercetări istorice în arhivele și bibliotecile Ungariei și ale Transilvaniei*, București, 1880, p. 70 (extras).

⁵ Idem, p. 49.

din medaliile lui Horea⁶. Vaticanul primea și el, în 18 ianuarie 1785, medaliile lui Horea și Cloșca de la nunțul papal din Viena⁷. Interesul pentru aceste medalii a persistat și după executarea fruntașilor răscoalei, Grigorie Daniel din Dumbrăvenii Sighișoarei comunicându-i la 11 martie 1785 lui Emeric Daniel din Roma că în curînd îi va trimite un desen de pe medalia lui Horea⁸.

În acest context al interesului sporit pentru medaliile lui Horea și în general pentru tot ceea ce privea răscoala sa se înscrie și conținutul actului pe care ne propunem să-l analizăm. Documentul în cauză face parte din corespondența oficială a Gimnaziului din Sintana, comitatul Arad, cu forul superior, Direcția școlară Oradea. Ludovic Szomi, directorul gimnaziului, sub vădita influență a stării de spirit nobiliare din epocă, solicita lămuriri în privința adopțării de măsuri față de doi elevi ai școlii, românul Teodor Balint și secuicul Emeric Pongrácz. Despre primul aflăm că era absolvent al clasei a doua de „gramaticae” și provenea dintr-o familie de jude sătesc ortodox. Fiind privit cu ostilitate de nobilii locali, directorul puneă întrebarea dacă era oportun să i se permită continuarea studiilor în școală sau să i se recomande orientarea spre preoție, eventual să urmeze studii private. Despre al doilea școlar aflăm că era fiu de nobil secuic din Transilvania, cu studii întrerupte, solicitînd continuarea lor la Gimnaziul din Sintana.

Alături de aceste informații privind atmosfera din școala gimnazială, atmosferă creată de resentimentele nobiliare declanșate de răscoală, documentul cuprinde un post-scriptum (Fig. 1) de o pagină cu diferite știri care circulau despre răscoală și cu o descriere a unei medalii dedicate lui Horea. Este consemnată vizita la Sintana, din porunca vicecomitelui, pe atunci Andrei Forrai, a „chirurgului” comitatului, care a făcut cunoscută directorului Szomi prinderea lui Horea. Se fac referiri la fărâdelegile săvîrșite de răsculați la Deva și este precizat numărul captivilor executați.

De o valoare cu totul aparte ni se pare înregistrarea unei medalii a lui Horea pe o parte cu inscripția latină „Hora Dux Bestriae, Princeps Transilvaniae” însoțită pe verso de alta, în limba română (*in altera vero valachico idiomate*), redată în latinește sub traducerea „Hora quiescit, Regnum solvit”, adică „Horea hodinește, Țara plătește”.

Ultima parte a legendei, cea tradusă din românește, este cunoscută pe două medalii⁹, una din argint (Fig. 2) și alta din plumb (Fig. 3), păstrate în colecția Muzeului Național din Budapesta. Pe aceste medalii legenda este formulată astfel: „Horia be și hodinește, Țara plînge și plătește”.

Dacă informația datorată directorului gimnazial Szomi este adevărată — evident că nu se poate verifica —, înseamnă că ne găsim în fața consemnării documentare a unei noi medalii, necunoscute, cu legenda bilingvă. Am mai sublinia faptul că legenda în limba latină prezintă o formă nemaiîntîlnită la medaliile cunoscute, întrucît în niciuna nu apare pretinsa intitulare a lui Horea de „Dux Bestriae”. Fără îndoială că această legendă în limba latină, dacă medalia a existat, este în strînsă relație cu preocuparea nobilimii ostile răscoalei de a conferi mișcării un caracter prevalent politic și antimonarhic, pentru a dizloca atitudinea

⁶ *Idem*, p. 49 și 72.

⁷ I. Dimitriu-Snagov, *Românii în arhivele Romei (Secolul XVIII)*, București, 1973, p. 462—463; N. Edroiu, *op. cit.*, p. 168, nota 76.

⁸ N. Densușianu, *op. cit.*, p. 67.

⁹ O. Beu, *Răscoala lui Horia în arta epocii, cu o sută cinci ilustrațiuni*, București, 1935, planșa 100/2—3.

moderată a autorităților, în frunte cu împăratul Iosif al II-lea și comisarul imperial Jankovics. Această încărcătură politică însă a fost de natură să sporească adversitatea față de răscoală a nobilimii în totalitatea ei și mai cu seamă a aceleia din administrația țării însărcinată să urmărească cu atenție desfășurarea evenimentelor. Acest fapt era cu atât mai stringent în comitatul Aradului, unde se găsea gimnaziul condus de Szomi, cu cît vicecomitele Andrei Forrai și fiul său omonim, notar și el al aceluiași comitat, s-au remarcat prin zelul lor de a întreprinde măsuri represive împotriva țăranilor adeseori doar bănuți de anumite atitudini antinobiliare. Astfel din corespondența comisarului regal Jankovics și vicecomitelui Andrei Forrai rezultă cu claritate poziția excesivă a acestuia din urmă, încercarea sa de a executa, în noiembrie 1784, nu mai puțin de 42 prizonieri, eșuată doar prin intervenția personală a comisarului regal și a împăratului¹⁰.

În acest context de maximă încordare în comitatul Aradului se explică și grija cu care erau consemnate informațiile de orice natură despre răscoală, inclusiv baterea medaliilor despre Horea.

M. M. JUDE

¹⁰ N. Densușianu, *op. cit.*, p. 30—32.

11. 19. Jan. 1745

Rudovicus, Rex

11. 19. Jan. 1745

11. 19. Jan. 1745

Ad soleo quidem summius mecum avarum
Disperis exdera, nisi illi eorumque nunciis
confitemur: uti Naper spargebatur de Hora
quod Monasterium eundem feceris, in eorum parva
inscripse Latus: Hora Dux Bestia
Princeps Transilvania, in alia viri
Vladislaus Dionax... Hora Grieser, Regis
solus, plura ingrandi mecum.

Nunc deus Avadino a Dno Ord. V. Sion
venit ad nos Chyrgus Comitatus, qui ex
ora regis D. V. Sion de Sabara appererat
stipulationem venisse ad Dac. Collum, quod Hora
caput Bericellina capis, Cibrinque
progreus sit.

Adi Nopri Transilvani ante Mensem Sina
proflari, tandem post multas ambages, et
reversos Devani parvenerunt cum rege
D. Conigari Regi illis agerent. Mihi privative
scribere; ante adventum suum 57. Capis
co commens gladii Carapais perire.
cetera de pueris, pueris polliceri quidem,
sed nihil quidem accipi.

Fig. 1.

Fig. 2.

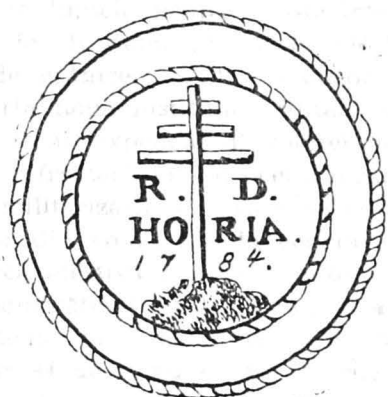

Fig. 3.

MARȘUL REGIMENTULUI ROMÂNESC DE GRĂNICERI DIN NĂSĂUD

În contextul luptei de eliberare socială și națională a românilor din Transilvania și din celelalte provincii locuite din străvechi timpuri de neamul nostru, ideea curții imperiale vieneze de a militariza unele districte¹ devenea pentru populația autohtonă, atât de setoasă de dreptate, o foarte mare tentație.

Cum se știe, „Printr-un decret imperial dat la 15 aprilie 1762, Maria-Tereza de Habsburg, împărăteasa Sfântului Imperiu roman de origine germană (1740—1780), a hotărât înființarea unei miliții grănicerești, menită să apere hotarele sud-estice ale statului său, într-o perioadă când acesta trecea prin mari greutăți, provocate de luptele pentru moștenirea tronului”². În privința planurilor nu existau nici un fel de dubii. „Se desprinde în mod evident intenția curții vieneze de a, se folosi de grăniceri pentru a ancora mai solid absolutismul terezian în sol ardelean. Prin noua instituție militară vor crește puterea și prestigiul comandantului militar local, exponent al voinței imperiale, și va scădea implicit vaza dietei nobiliare, refractară față de centralizarea imperiului”³. De altfel, nimeni nu se putea opune militarizării. Cei care se opuneau, erau „vânduți ca sclavii din antichitate nobililor din comitatele învecinate”⁴. Deci, volens-nolens, „în 1763 se trece la organizarea efectivă a regimentului, dindu-i-se drapel pe care trebuiau să jure credință împărătesei Austriei”⁵ și, în același timp, se înființa o fanfară militară care să participe la ceremoniile, festivitățile și defilările regimentului. Dar pe românii din cele 44 de comune care deveneau *Districtul militar grăniceresc al Năsăudului*⁶ nu steagul și nu fanfara și, cu atât mai puțin, dorința Austriei de a-și apăra granițele îi determina să se înregimenteze, ci unele prevederi din Statutul grăniceresc, formulate clar⁷ în urma numeroaselor demersuri pe care le făcuseră reprezentanții năsăudeni la Viena. În statut, împărăteasa prevedea, printre altele: „Am decis ca acești Valahi, locuitori ai districtului Rodnei și ai altor localități, precum și alți Valahi din aceleași localități cari s-ar anunța ulterior, și cari toți pînă acum nu s-au bucurat de libertate, să fie scoși din starea lor de supuși de pînă acum și să fie părtași la toate prerogativele legate de statul militar. Anume atât ei, cît și

¹ Carol Göllner, *Regimentele grănicerești din Transilvania. 1764—1851*, Editura militară, București, 1973.

² Corneliu Albu, *Față în față cu Bonaparte pe puntea de la Arcole*, în *Magazin istoric*, 1973, nr. 11, p. 84.

³ Göllner, *op. cit.*, p. 25.

⁴ *Idem*, p. 54.

⁵ I. Dimulescu, *Din trecutul Ardealului. Istoricul regimentului 2 grăniceri românesc*, Pitești, 1933, p. 7.

⁶ Virgil Șotropa, *Districtul Năsăudului*, în *Arhiva Someșană*, 1924, p. 7; *idem*, *Înființarea graniței militare năsăudene*, în *Arhiva Someșană*, 1938, nr. 24, p. 1—129; *idem*, *Militarizarea văii Birgăului*, în *Arhiva Someșană*, 1929, nr. 10, p. 1—31.

⁷ Vasile Bichigean, *Statutul grăniceresc*, în *Arhiva Someșană*, 1928, nr. 8, p. 76—92.

copiii și urmașii lor, eliberați de orice obligament de supuși, să fie considerați oameni liberi; toate bunurile cîte formează proprietatea unui individ, dimpreună cu tot folosul și cîștigul ce-l aduc, să fie scutite din neam în neam de dijmele obi-cinuite a se lua mai înainte; proprietarii să fie apărați în conformitate cu legile țării și cu articolii militari și să se bucure de toate acele prerogative și imunități, de cari se bucură ceilalți oameni liberi⁸. Așadar, în districtul năsăudean se abolea asuprirea. Pentru că, așa cum arată și George Barițiu: „Un alt folos esen-țial pe care-l prevedea guvernul central din militarizarea citorva zeci de mii de familii țărănești era înfrinarea prin acestea a neîncetelor pretențiuni și excese de ale aristocrației și a patriciatului, era crearea unei clase de cetățeni mult mai liberi decît iobăgimea, dar mult mai disciplinați decît să cuteze vreodată a face cauză comună cu aristocrația, în caz cînd aceasta ar cugeta iarăși la rebeliuni⁹.”

Se înțelege că imperiul habsburgic nu dorea, nici pe departe, satisfacerea tu-turor dorințelor populației românești din această parte a Transilvaniei. Dovadă elocventă că nu se respectau toate înțelegerile stabilite la Viena a fost șirul ne-mulțumirilor manifestate chiar de către unii reprezentanți ai năsăudenilor care au participat direct la tratativele premergătoare, ca Ștefan Cutea¹⁰ din Feldru, apărător recunoscut al drepturilor țăranilor de pe valea Someșului, sau Tănase Todoran¹¹, un bătrîn de 101 ani din Bichigiu¹², care, pentru faptul de a fi pretins curții vieneze să-și respecte promisiunile făcute, a fost tras pe roată cu 22 de ani înaintea lui Horea, iar ceilalți capi ai răzvrătiților „au fost executați prin țeapă sau streang¹³”. Sacrificiile românilor au fost, pe parcurs, foarte numeroase. Casa imperială de Habsburg a riscat, înființînd, între altele, regimentul românesc de la Năsăud¹⁴, cu foloase pe care românii au știut să le tragă din plin în pofida fap-tului că cei 18 comandanți¹⁵ cîți s-au perindat de-a lungul celor nouă decenii de existență a acestei unități militare s-au purtat deosebit de aspru cu grănicerii. Străini prin origine la început, germani, croați, francezi și italieni¹⁶, ofițerii nu cunoșteau limba și, mai ales, „nu înțelegeau să trateze cu indulgență și bună-voință pe grănicerii români încă nedeprinși cu disciplina militară; dimpotrivă pentru orice transgresiune și vină mai mică le măsurau pedepse aspre și inumane.

⁸ *Idem*, p. 77.

⁹ George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 369.

¹⁰ *Idem*, p. 371.

¹¹ George Barițiu, *Istoria regimentului alu II. românesc granitieri transil-vanu. După monografia latină dein 1830 și după alte documente posterioare*, Bra-șov, 1874, p. 102.

¹² Albu, *op. cit.*, p. 85.

¹³ Dimulescu, *op. cit.*, p. 7.

¹⁴ J. H. Benigni, *Statistische Skizze der siebenbürgische Militärgränze*, Her-mannstadt, 1834; Hermann Meynert, *Geschichte des k.k. österreichischen Armee*, Wien, 1852—1854; Gustav Amon von Treuenfest, *Geschichte des k.k. Inf. Reg. Nr. 50 Friedrich Wilhelm Ludwig Grossherzog von Baden*, Wien, 1882; Augustin Bu-nea, *Istoria regimentelor grănicerești*, Blăj, 1941; Ioan Pop, *Înființarea și activita-tea regimentului II românesc de graniță (1762—1851)*. Teză de doctorat condusă de prof. univ. Vasile Mocanu, București, 1978, mss.

¹⁵ Virgil Șotropa, *Comandanții regimentului grăniceresc năsăudean*, în vol. *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu*, București, 1936, p. 815—823.

¹⁶ Iuliu Moșil, *Biografia căpitanului Anton Cosimelli și opera sa Poëmation de secunda legione valachica — Poema regimentului al II-lea grăniceresc năsău-dean, tipărită pentru întiași dată în limba latină în anul 1768 sub pseudonimul Comes Silvius Tannoli. Traducere în limba română (în. 1925) de Vasile Bichigean*, Năsăud, 1939.

Încă și mai mult păcătuiau însă unii ofițeri cari cu orice prilej își manifestau disprețul față de poporul nostru și datinele lui...¹⁷. Cu atât mai luminoasă apare figura căpitanului Anton Cosimelli, „cunoscut ca scriitor și mare filoromân”¹⁸, care a semnat cu pseudonimul Comes Silvius Tannoli vestitul *Poëmation de secunda legione valachica*¹⁹ în care scria: „Aducându-ne bine aminte de virtuțile strămoșești, nu stăm la îndoială să urmărim din nou căile vechi”²⁰. Era o constatare, o încurajare și un indemn adresate grănicerilor de un confrate vizionar, a cărui profetică intuiție avea să se adeverească în curînd. Ceea ce îi frapa, mai cu seamă pe italieni, dar și pe francezi, era caracterul pronunțat latin al limbii noastre.²¹

„Falanga valahică” și-a dat tributul de sînge în diferitele conflagrații la care a fost obligată să participe, dovedind un eroism și o putere de luptă care au uimit Europa. A rămas memorabilă lupta de apărare a podului de la Arcole, cînd armatele franceze au fost împiedecate să-l ocupe și să înainteze, cînd însuși Napoleon „admiră statornicia și vitejia acestui batalion îndrăcit și n-are destule cuvinte să laude îndărătnicia acestor nemți, a căror rezistență a fost într-adevăr neînchipuit de eroică. Cronicarii pun în gura lui Napoleon cuvintele că, de-ar avea el un asemenea batalion, ar ajunge la Viena în trei zile”²². Însă, Napoleon — așa cum arată Coșbuc în continuare — „nu știa pe cine laudă. Acel batalion nu era de nemți. În întreg batalionul era un singur neamț, și-l chema Voestenradt; toți ofițerii și soldații batalionului pînă la unul erau români”²³. Pierderile suferite de grănicerii români au fost foarte mari raportate la efectivul batalionului al doilea al Regimentului năsăudean, dar aceste sacrificii se făceau cu convingerea, cu consolarea că acolo acasă, pe valea Someșului Mare se păstrează condiții de viață umană, se construiește ceva întru folosul neamului românesc. E destul să ne gîndim la *fondul grăniceresc* care, pe măsură ce sporea²⁴, a oferit grănicerilor multiple posibilități de a face importante progrese economice și culturale. Celebrele școli năsăudene²⁵ au fost subvenționate din același fond grăniceresc. În condițiile cunoscute, „răspîndirea culturii în acest district a fost impusă de dorința însuflețită a populației locale de a participa la acea luptă, care a avut ca urmare nevoia de a se pregăti temeinic în vederea ei”²⁶. Se știe, în general, că „...la năsăudeni sentimentul național era foarte puternic”²⁷. „Conștiința națională românească la grănicerii năsăudeni a fost întotdeauna foarte vie”²⁸. Școala și sus-

¹⁷ Virgil Șotropa, *Regimentul grăniceresc năsăudean*, în *Arhiva Someșană*, 1925, nr. 2, p. 4.

¹⁸ *Idem*, p. 3.

¹⁹ Anton Cosimelli, *Poëmation de secunda legione valachica...* în *Arhiva Someșană*, 1925—1927, nr. 2, 3, 4.

²⁰ Vezi *Arhiva Someșană*, (1925), nr. 2, p. 18.

²¹ Dimulescu, *op. cit.*, p. 7.

²² George Coșbuc, *Românii ținînd drumul lui Napoleon cel Mare (Episod din istoria militară a românilor ardeleni)*, în *Opere alese*, IV, Ediție îngrijită și prefață de Gavril Scridon, București, 1979, p. 115.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Ștefan Manciușea, *Regimentele grănicerești din Ardeal și Banat la 1840*, în *AIIN*, Cluj, 1928—1929, p. 436.

²⁵ Virgil Șotropa și Nicolae Drăganu, *Istoria școalelor năsăudene, scrisă cu prilejul a 50 de ani ca existență (1863—1913) a gimnaziului superior fundațional din Năsăud*, Năsăud, 1913.

²⁶ Valeriu Șotropa, *Districul grăniceresc năsăudean*, Cluj-Napoca, 1975, p. 196.

²⁷ Iuliu Moisil, *Conștiința națională și eroismul grănicerilor năsăudeni*, în *Arhiva Someșană*, 1938, nr. 24, p. 1.

²⁸ *Ibidem*.

ținuta activitate culturală au avut rosturi foarte precise în partea locului: „*Virtus Romana Rediviva*” sub forma unei devise a făcut o strălucită carieră și a dominat autoritar o bună vreme dezvoltarea istorică a românilor năsăudeni²⁹. Înscrisă cu litere de aur ca nume al societății literare³⁰ unde avea să-și facă ucenicia George Coșbuc, înscrisă, apoi, cu litere de foc „pe steagul național al românilor transilvăneni la Adunarea Națională de la Blaj în mai 1848”³¹, această deviză — alături de celebrul imn „Deșteaptă-te române!” — a exercitat o influență covârșitoare asupra populației românești, conștientă că numai prin emancipare, prin culturalizare își poate recâștiga libertatea³². În acest context cultural efervescent s-au format numeroși intelectuali patrioți, numeroși reprezentanți ai științei, ai artei, ai literaturii românești, de la creatorul anonim făuritor de folclor, la folcloristul Ion Pop Reteganul și de la George Coșbuc la Liviu Rebreanu, galeria acestora reprezintă a doua „falangă valahică” angajată în lupta noastră îndirjită pentru apărarea ființei și demnității acestui neam. „Satele din ținutul Năsăudului — scria C. Dobrogeanu-Gherea referindu-se la „poetul țărănimii” —, sunt relativ avute, țăranii munteni voinici. Până acum treizeci de ani încă, aceste sate au fost organizate militărește, ca sate de grăniceri — paznici ai frontierelor — un fel de cazaci ai Austriei. Între acești voinici, între acești grăniceri la cari trăiau încă spiritul și tradițiile războinice, s-a născut și a scris Coșbuc”³³.

Am insistat, anume, asupra citorva din multiplele aspecte ale tradițiilor culturale și de luptă proprii românilor din această parte a țării, spre a face mai ușor înțelese originea, structura și rosturile funcționale pe care le îndeplinea melodia care a fost preluată și adaptată instrumental și armonic ca marș al Regimentului grăniceresc din Năsăud, pe care îl interpreta fanfara acestei unități militare. Demn de reținut, în această privință, este faptul deosebit de semnificativ că năsăudenii n-au recurs la o melodie din repertoriul altor fanfare militare, chiar dacă fanfara lor cînta și alte melodii de largă circulație și audiență în epocă, melodia pe care o cîntau ei cu cea mai mare plăcere și care devenise un fel

²⁹ Teodor Tanco, *Virtus Romana Rediviva*, I. Bistrița, 1973, p. 11.

³⁰ Onisim Filipoiu, *Societatea de lectură „Virtus Romana Rediviva” și revista ei „Muza someșană”*, în *Analele științifice ale Univ. „Al. I. Cuza”, Iași, seria nouă*, sect. III, C. *Limbă și literatură*, tom. XIII, anul 1967, fasc. I, p. 23. Dintre ședințele largite la care participa și publicul din oraș amintim, și noi, pe cea din 11 iunie 1882, cu un program desfășurat în saloanele hotelului „Rahova”, în cadrul căreia George Coșbuc, student cl. a VI-a, și-a citit poezia „În oala acoperită nimeni nu știe ce e pus”, după o poveste populară, iar la punctul 11 al programului sta înscris „Marș grăniceresc” executat de orchestra școlii.

³¹ Tanco, *op. cit.*, p. 11.

³² Iuliu Moisil, *Figuri grănițerești năsădene*, în *Arhiva Someșană*, 1937, nr. 21, p. 595. Evocînd momentul instaurării lui Alexandru Bohățel — originar din comuna Vultureni, județul Cluj —, *căpitan suprem* al districtului năsăudean, Iuliu Moisil arată că a constituit „un eveniment din cele mai mari din viața românilor ardeleni”, insistînd asupra unor amănunte foarte importante în contextul care ne interesează, cum, de pildă, „călătoria lui Bohățel de la Cluj la Năsăud (în 15—16 iunie 1861) a fost o călătorie triumfală, a cărei splendoare a ridicat-o întreg ținutul... S-au ridicat arcuri de triumf, *treascurile* [privele] bubuia și banda muzicală din Năsăud intona cele mai frumoase piese românești”. La primirea lui Bohățel strigătul „să trăiască” era „acompaniat de 12 treascuri și muzică. Seara întreg orașelul Năsăud era iluminat în onoarea lui. I se făcu o serenadă cu nenumărate făclii, muzica [fanfara] grănițerească și corul preparanților sub conducerea profesorului Ioan Secuiu, execută entuziastice cîntece românești la locuința căpitanului”.

³³ C. Dobrogeanu-Gherea, *Poetul țărănimii*, în *Studii critice*, II, Ediție adnotată și comentată de Horia Bratu, București, 1956, p. 222.

cunoscător al istoriei și folclorului din părțile Năsăudului, el însuși fiind prin obârșii năsăudean — scrie pe coperta discului: „La origine, acest cîntec a fost «Marșul regimentului doi grăniceresc» care a ființat între anii 1763 și 1851 la Năsăud. Marșul, cu o intonație înrudită creației populare (s-ar putea să aibă ca sursă tot o melodie populară), devine surprinzător de repede în unele sate someșene Marșul miresei, adică melodia de strigat care însoțește mîncasa pe drum de acasă pînă în gura uliții, unde așteaptă mirele și nănașii³⁶».

Caracterul ritualic, în plan funcțional, al acestei melodii ar fi suficient, în sine, pentru a-i recunoaște vechimea. La fel, structura sa ritmică, notată în $\frac{6}{8}$, o pune în raporturi de înrudire nu numai cu horele bătrinești, în același ritm, din Bucovina și Moldova, dar și cu atît de numeroase melodii din folclorul celtic atît de binecunoscute din publicațiile apărute în Europa occidentală. Deci, s-ar putea vorbi, și în acest caz, de un substrat melodic indoeuropean. Dar, oare, acestea sînt singurele argumente care ar putea fi invocate în acest sens?

Într-o interesantă cercetare, privind folclorul în care se oglindește amintirea faptelor legendarului haiduc Pîntea Viteazul, Constantin Prichici³⁷ ajungea la o constatare deosebit de importantă. Anume că melodia care vehiculează textele despre celebrul haiduc în părțile someșene, maramureșene și bucovinene a fost inițial o variantă a poemului muzical despre „Ciobanul care și-a pierdut oile”³⁸. Așa este, sesizarea lui Prichici corespunde realității, dar folcloristul nici nu și-a dat seama de perspectiva pe care o deschidea intuiția sa. De fapt acest poem muzical ne conduce pe firul existenței sale pînă în preistorie. Acest poem, în care ne este relatată prin mijloacele limbajului muzical întreaga dramă a ciobanului care își pierde oile și le caută mereu, reprezintă o moștenire din muzica tracilor. Lupul și oile care apar și dispar sînt simboluri desprinse din străvechiul context al dramei anotimpurilor, drame jucate în preistoria tragediei antice în piei de țap și de lup, forme de teatru folcloric care în repertoriul românesc se păstrează pînă în zilele noastre în jocuri ca: turca, brezaia, capra etc. Semnificativ rămîne, însă, faptul că poemul acesta în care se conturează două planuri distincte: al tristeții și al bucuriei, al regretului și al speranței, a urmărit destinul neamului nostru de-a lungul existenței sale într-o atît de zbuciumată istorie. Cîte dureri și cîte bucurii, cîte căderi și cîte înălțări n-a oglindit acest singular poem în care alternează contrastant doina și jocul, subliniind cele două stări sufletești? Astăzi știm că melodia poemului amintit și melodia cîntecului despre Irincuța — o fată căreia i s-au furat oile —, au fost adaptate versurilor despre Pîntea Viteazul, haiducul născut la Măgoaja³⁹, ale cărui fapte sînt atestate și istoricește. Baladele pe această temă devin tot mai bine cunoscute, datorită cercetărilor sistematice care se întreprind⁴⁰. Iar că această melodie a urmărit îndeaproape destinul nostru istoric, fiind

³⁶ Vezi pe coperta discului documentata prezentare semnată de compozitorul Tudor Jarda.

³⁷ Constantin Prichici, *Haiducul Pîntea Viteazul în tradițiile poporului nostru*, București, 1979. Vezi și Cons. Gh. Prichici, *Geneza melodică a baladei lui Pîntea Viteazul*, în *Revista de folclor*, București, II, 1957, nr. 4, p. 7—26.

³⁸ Prichici, *Haiducul Pîntea...*, p. 77.

³⁹ Idem, p. 18; Virgil Medan, *Cîntece epice*, Cluj-Napoca, 1979, p. 231; idem, *Balade despre haiducul Pîntea Viteazul*, în *Samus*, II, Dej, 1979, p. 69.

⁴⁰ O comparație și numai între înregistrările și transcrierile variantelor despre haiducul Pîntea Viteazul culese de la Victoria Darvai se poate face urmărind: Isidor Rîpă și Constantin Arvinte, *Cît îi Maramureșu*, Baia Mare, 1971, p. 7—15; Constantin Prichici, *Haiducul Pîntea Viteazul...*, p. 59—61; Virgil Medan, *Cîntece epice*, p. 234—242.

cunoscută și de poetul maghiar Balassi Bálint pe la mijlocul secolului al XVI-lea, o confirmă și faptul că majoritatea cîntecelor despre regele munților Avram Iancu — neînfricatul conducător al revoluției românești din Transilvania la 1848 —⁴¹, reprezintă îngemănarea acestor melodii (doină și joc) cu textele în care poporul îi preamărește faptele de arme și vitejia.

Așadar, de la străvechiul poem muzical la cîntecul ritual de nuntă și la baladele despre haiducul Pinteș, Viteazul⁴², iar apoi la Marșul regimentului grăniceresc din Năsăud și de acolo spre cîntecele despre Avram Iancu, sînt momente semnificative în istoria acestui neam, momente care atestă modul în care o melodie urmărește îndeaproape treptele de înălțare spre libertate a unui popor care nu și-a uitat nici o clipă vocația luptei pentru dreptate socială și națională, vocația conviețuirii în pace cu toți vecinii și prietenii.

În prezent melodia se asociază tot mai mult unor versuri lirice, luînd forma cîntecelor de joc atît de mult preferate și savurate de numeroșii melomani din țara noastră și de peste hotare.

Ținem să mai adăugăm un amănunt pentru cei pe care i-ar putea interesa mai în detaliu istoricul păstrării lăudabilelor tradiții privind muzica de fanfare și corale în Năsăudul grăniceresc, că o bogată bibliografie publicată⁴³ și în manuscrise⁴⁴ confirmă din plin interesul și dragostea oamenilor din aceste locuri pentru tot ce este frumos, pentru arta sunetelor. Fostii capelmaîstri ai fanfarei militare deveneau și profesori la școlile năsădene. Între aceștia se cuvine să amintim pe Iosef Hanosek, despre care se știe că „Afară de școală s-a îngrijit și de păstrarea fanfarei alcătuite din muzicanții rămași dela regimentul al II-lea românesc de graniță instruindu-i și scriindu-le notele de lipsă, între altele și Marșul grănițerilor, care altfel ni s-ar fi pierdut”⁴⁵. Anton Kunna „din 1844 pînă în 1848 a fost capelmaistru al regimentului al doilea de graniță din Năsăud”⁴⁶, după care timp de 12 ani a fost profesor la conservatorul clujean, iar „în 18 august 1872 fu ales profesor de cînt și muzică la gimnaziul din Năsăud...”⁴⁷. Apoi Grigore Pletosu⁴⁸, iar după el Johann Baptist Oberti, care „pînă la 1868 a făcut serviciu militar ca sergent și capel maistru”⁴⁹ iar la „începutul anului școlar 1880/81 e ales profesor de cînt și muzică la gimnaziul din Năsăud”⁵⁰. Tot ca profesori cu aceleași atribuții și de capel-maîstri ai fanfarei năsădene, îi amintim pe „Iacob Mureșianu a lui Iacob din Rebrîșoara”⁵¹, Johann Fischer care „are meritul de a fi fost cel dintîi dirigent al „reuniunii române de cînt” și de a fi organizat „fanfara pompierilor din Năsăud”⁵², apoi pe Emil Ștefănuțiu și pe Augustin Bena⁵³ — o întreagă pleiadă de muzicieni valoroși.

VIRGIL MEDAN

⁴¹ Prichici, *Haiducul Pinteș*..., p. 94—99; Medan, *Cîntece epice*, p. 247—270.

⁴² După Pinteș, o întreagă serie de haiduci: Bujor, Darie, Ion Pietraru, Codreanu, Vasile cel Mare, Florea, rînd pe rînd toți au fost cîntați pe aceeași melodie. Vezi Prichici, *op. cit.*, p. 88—94.

⁴³ Șotropa și Drăganu, *op. cit.*, p. 356—360.

⁴⁴ Nicolae Trifoiu, *Fanfara Năsăudului*, mss.

⁴⁵ Șotropa și Drăganu, *op. cit.*, p. 356.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Idem*, p. 357.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

LA MARCHE DU RÉGIMENT ROUMAIN DE GARDE-FRONTIÈRES DE NĂSĂUD

(Résumé)

Le régiment roumain de garde-frontières fondé à Năsăud en 1763 par la cour impériale de Vienne allait accentuer le désir de la population valaque autochtone majoritaire de Transylvanie de se libérer de sous le joug étranger. Les effets de cette démarche sont bien connus surtout des actions des intellectuels roumains de Năsăud de développer l'enseignement, la culture et l'économie. Sous l'emblème „Virtus Romana Rediviva“, la population roumaine désirait une reconquête des droits perdus à la suite de l'occupation. Il est digne à remarquer le fait que la marche chantée par la fanfare de ce régiment était une mélodie inspirée du répertoire folklorique traditionnel pour cette région. Il est significatif surtout le fait que cette mélodie témoigne d'une préhistoire et d'une histoire en état d'éclaircir la modalité dont les habitants de ce parage ont su choisir pour eux quelque chose de représentatif, car la mélodie déjà mentionnée représente l'hypostase d'une très longue formation.

Sa plus ancienne attestation est celle de complainte populaire (la *doina*) dans le célèbre poème qui porte sur le „Berger qui a perdu ses moutons“, sous ces aspects étant connue surtout dans la région des Dornes ainsi que dans d'autres régions du pays.

La même mélodie allait véhiculer des vers sur les faits de prouesse du haidouk Pinteș à la fin du XVII-ème siècle et au début du XVIII-ème siècle. Pendant les mouvements sociaux et nationaux, cette mélodie allait s'associer à des chansons ayant un puissant caractère épico-historique, portant sur le „prince des montagnes“ Avram Iancu.

Dans la zone de Năsăud, cette mélodie accomplit jusqu'à nos jours aussi la fonction rituelle d'une „marche de noces“ ou bien celle d'une mélodie qui est chantée aux fêtes (accompagnée par des poussements de cris de joie), ce qui indique l'ancienneté de celle-ci dans la spiritualité des gens de ce parage.

La fonction militaire comme marche du régiment de Năsăud représente une synthèse des aspirations vers une vie libre d'un peuple si éprouvé au cours d'une histoire tourmentée.

O DISPUTĂ ISTORICĂ ÎNTRE CIPARIU ȘI BUCOVINENII PUMNIȘTI

Într-un număr relativ recent al revistei *Manuscriptum*, cercetătorul clujean Mircea Popa¹ atrăgea atenția că, pe lângă cele trei „jurnale” ale lui Timotei Cipariu, publicate de Maria Protase, printre manuscrisele păstrate la Biblioteca Filialei Cluj a Academiei R. S. România, de la filologul blăjean au mai rămas și altele, care așteaptă să vadă lumina tiparului. Între ele menționează și manuscrisul nr. 260, care, în afara citorva însemnări referitoare la starea timpului, conține aspecte ale disputei lui Cipariu cu bucovinenii „în chestiunea *Lepturariului* lui Aron Pumnul”. Publicăm mai jos acest manuscris pentru a-l face accesibil tuturor filologilor, precum și istoricilor care se ocupă cu istoria culturii. Manuscrisul este în proporție de 3/4 inedit. Doar 1/4 din el a fost tipărit fragmentar de profesorul Ștefan Manciușlea într-o revistă blăjeană din anii celui de al doilea război mondial².

În întregimea lui, manuscrisul original se găsește într-un caiet cu mai multe file, pe care Cipariu a făcut însemnări de-a lungul citorva zile din decembrie 1858. Însemnările pot fi considerate un comentariu pe marginea unei scrisori, trimisă de bucovineanul N. Iliescu fostului profesor blăjean Simion Mihali. Acesta, stabilit după revoluție la Craiova, o expediază la Blaj, întrucât cuprindea aprecieri negative la adresa activității științifice a lui Cipariu.

Din primele pagini ale manuscrisului reiese că disputa dintre Cipariu și bucovineni a pornit de la referatul defavorabil pe care filologul blăjean l-a dat celui dintâi volum al *Lepturariului*, la cererea Ministerului Instrucțiunii Publice din Viena. Redactat de către o comisie de intelectuali bucovineni, adepți ai sistemului de scriere al lui Aron Pumnul, *Lepturariul* ar fi urmat să apară în mai multe volume, după ce ar fi obținut aprobarea oficială, pentru a deveni o carte de lectură, destinată elevilor români din gimnaziile existente în monarhia habsburgică.

În justificarea referatului său, Cipariu demonstrează, contrar celor afirmate de Iliescu, un deosebit simț pedagogic, deoarece face distincție între bucățile de lectură destinate claselor inferioare ale gimnaziului și acelea care trebuiau puse la dispoziția elevilor din ultimii ani ai liceului. Pentru clasele inferioare, recomandă alegerea judicioasă a fragmentelor literare, încît ele să poată servi tinerilor elevi ca model din punct de vedere al purității limbii și al stilului. Totodată, ele trebuiau să-i ajute pe elevi să-și însușească o limbă curată „în toată întinderea ei etimologică și sintactică”. Aceste aspecte le-au neglijat autorii celui dintâi volum al *Lepturariului*, cînd au ales bucățile de lectură cu precădere din autori moldoveni moderni, care conțineau termeni rău uziți, precum și o serie de erori gramaticale și lingvistice. Greșeala autorilor s-a datorat faptului că ei au considerat fragmentele literare ale autorilor moldoveni drept clasice, iar limba utilizată de aceștia

¹ M. Popa, *Timotei Cipariu. Scenariul unui episod dramatic*, în *Manuscriptum*, 1978, nr. 2, p. 16; M. Protase, *Timotei Cipariu. Jurnal*, Cluj, 1972.

² Ștefan Manciușlea, *Timotei Cipariu. Început de autobiografie*, în *Cultura creștină*, Blaj, 1940, p. 563—571.

ca putînd servi de model pentru românii din toate provinciile. Or, susține Cipariu, pînă la data cînd a fost redactat *Lepturariul*, românii nu aveau decît o literatură restrînsă și neclasică. De aceea, ei nu se puteau compara cu popoarele care dispuneau de o vastă literatură clasică. În cazul acestor popoare alcătuirea unor crestomații cu texte literare model era destul de ușoară, dacă la alegerea lor se ținea cont de cunoștințele și de posibilitățile de percepere ale elevilor din clasele inferioare. Toamă pentru că românii nu aveau încă o literatură clasică, el n-a încercat să întocmească o carte de lectură pentru astfel de clase, asemenea bucovinenilor. Aceasta cu atît mai mult, cu cît nu exista încă o limbă literară unitară, bazată pe o ortografie unică. Fiindcă deocamdată se aflau în uz mai multe forme de scriere, cei care nu-i împărtășeau concepțiile privind ortografia, cu siguranță că n-ar fi fost de acord cu o atare carte de lectură.

Pornind tot de la referat, Cipariu susține că altfel stăteau lucrurile cu cărțile de lectură destinate elevilor din ultimii ani ai liceului. Avînd judecata mai dezvoltată și dispunînd de un anumit bagaj de cunoștințe, acestora se impunea să li se pună la dispoziție fragmente literare care să-i ajute să-și cunoască limba maternă în evoluția sa istorică, să știe fazele parcurse de ea. Lor li se putea pretinde, de asemenea, să aibă cunoștințe despre biografia autorilor și să-și dea părerea despre valoarea operelor literare. După astfel de criterii s-au alcătuit crestomațiile la germani, la francezi și la alte popoare. Aceleași criterii l-au condus și pe el în alcătuirea primului volum al *Analectelor*. Cu ajutorul bucăților de lectură cuprinse în acest volum, elevii din clasele mari aveau posibilitatea de a lua cunoștință de formele vechi ale limbii, păstrate în cărțile „bătrîne”. Volumul întîi al *Analectelor*, căruia i-a dat și subtitlul de *crestomație*, era însoțit de *Notiția literară*. În *Notiția* s-a străduit să atragă atenția românilor că aveau datoria, asemenea altor popoare, să-și adune „monumentele vechi literare”, întrucît erau foarte rare, se procurau greu și asupra lor plîna pericolul de a dispărea. În această privință îi da ca exemplu pe unguri, care nu se sfiau să publice pînă și legenda Cazaniei.

Bucovenenii, neținînd cont de criteriile după care s-a condus autorul primului volum al *Analectelor*, au refuzat să-l accepte, motivînd că: ar cuprinde numai fragmente luate din cărțile vechi; ar conține „cuvinte nepotrivite” și în parte „neromânești”; ar avea un stil „sec și sarbed”; n-ar răspunde cerințelor didactice, care ar trebui să vizeze educația națională și morală a elevilor.

Cipariu îi răspunde lui Iliescu că nu i se puteau reproșa nici stilul „sec și sarbed”, nici folosirea unor cuvinte „nepotrivite” și în parte „neromânești”, deoarece textele nu-i aparțineau lui, ci autorilor care le-au scris în secolele XVI—XVII. De fapt, nici autorii respectivi nu meritau reproșuri. Dimpotrivă, mai potrivit ar fi fost să li se aducă laude, pentru că au început să scrie românește într-o perioadă cînd slavona domina tipăriturile. Datorită inițiativei lor a început acțiunea de emancipare de sub „jugul” și „servitutea” slavonismului a limbii române, cel mai scump tezaur moștenit de la părinți și strămoși. Contribuția lor ar trebui cu atît mai mult apreciată, cu cît în secolele XVI—XVII n-au existat școli românești, după cum n-au funcționat nici în veacul al XVIII-lea, cînd, datorită fanariotilor, limba de predare devenise greaca. A trebuit să treacă peste Carpați un ardelean, la începutul secolului al XIX-lea, pentru a introduce în școala de la București predarea gramaticii românești.

Nici reproșul că textele n-ar fi îndeplinit funcția educației morale nu avea suport, din moment ce toate textele din primul volum al *Analectelor* erau selectate din cărți religioase. Referitor la educația în spirit național, Cipariu arăta că această

cerință ar fi urmat s-o îndeplinească într-o mai însemnată măsură volumul al II-lea al *Analectelor*, profilat pe bucăți de lectură culese din tipăriturile care au văzut lumina tiparului între 1700—1830. Indirect și volumul I îndeplinea această cerință educațională, deoarece cuprindea texte editate atît în Transilvania, cît și în Țara Românească și Moldova, deci pe întreg teritoriul locuit de români. Elevii care-l foloseau ca și carte de lectură aveau posibilitatea să-și dea seama de caracterul unitar al limbii strămoșești și implicit al poporului care o vorbea. Voind să sublinieze că n-a acordat nici un statut preferențial tipăriturilor din Transilvania, așa cum au procedat autorii *Lepturariului*, filologul blăjean preciza că în volumul lui erau prezente fragmente din operele moldovenilor Varlaam, Dosoftei, Eustatie logofătul, Miron Costin și Dimitrie Cantemir. În tot cazul, criticile aduse de bucovineni volumului I al *Analectelor* privitoare la limbă și stil se potriveau la fel de bine și *Lepturariului*.

Critica detractoare debitată de Iliescu l-a determinat pe Cipariu să nu se rezume în comentariul său doar la evidențierea criteriilor după care s-a condus în elaborarea primului volum al *Analectelor*. Comentariul a constituit pentru el un prilej de a se confesa asupra pasiunii pentru studiile filologice, care l-a cuprins din fragedă tinerețe și nu l-a părăsit nici în anii maturității. Subjugat de această pasiune a depus eforturi pentru a învăța latina și toate limbile neolatine; a făcut sacrificii bănești pentru a-și încropi o bibliotecă proprie cu realizările mai vechi și mai noi ale filologiei, istoriei și literaturii, pe care a trebuit să și-o refacă după ce i-a fost distrusă în perioada războiului civil din 1848—1849; a întreprins călătorii de studii; nu și-a cruțat sănătatea pentru a fi la curent cu cele mai noi cuceriri ale lingvisticii europene și pentru a contribui la progresul filologiei românești; s-a străduit să insufle și elevilor lui dragostea pentru studiul limbii și literaturii române, inclusiv lui Iliescu în cei doi-trei ani cît a frecventat liceul din Blaj.

Pe de altă parte, aprecierea negativă a lui Iliescu l-a determinat pe Cipariu să dezvolte în comentariul său cîteva din concepțiile sale filologice latiniste, pe care le-a expus de altfel și în alte ocazii. Admirator fervent al corifeilor Școlii ardelenne și adept convins al principalelor idei puse de ei în circulație, Cipariu se pronunța, în comentariul lui, pentru „purificarea” limbii române de cuvintele și formele gramaticale care nu erau de proveniență latină. El califica aceste cuvinte și forme gramaticale drept „străine, spurie și neconforme limbii românești”.

Dar, spre deosebire de predecesorii săi, Cipariu arată că, pentru a se informa asupra cuvintelor și formelor gramaticale respective, a studiat tipăriturile și manuscrisele din veacurile XVI—XVII, pe care le considera documente istorice cu caracter național și sacru. Cu ajutorul lor a putut cunoaște limba vorbită în acele secole, iar prin comparație cu textele moderne a avut posibilitatea să constate ce modificări a suferit și totodată ce cuvinte și forme gramaticale de origine latină a pierdut. Constatarea i-a permis să tragă concluzia că în secolele anterioare veacului al XVI-lea limba română a pierdut cuvinte și forme gramaticale latine într-o proporție și mai mare. De aici a dedus că, în perioada de formare a poporului român, limba i-a fost mult mai frumoasă și mai bogată în cuvinte și forme gramaticale de proveniență latină. Tot spre deosebire de predecesorii săi, Cipariu atrage atenția că îndepărtarea cuvintelor și formelor „străine” nu trebuia făcută pripit și oricum. Era necesar ca aceste cuvinte și forme gramaticale să fie „suferite” în limba română pînă cînd în locul lor se vor „putea introduce altele mai bune”. Se impunea, deci, ca acțiunea de reformare și „dregere” a limbii române să fie bine chibzuită, pentru a se evita adoptarea unor neologisme „greșite”. Ca exemple

dă cuvîntul *meserie* sau *meșteșug*, împrumutat de la *mesterség* din limba maghiară, care și l-a însușit de la nemțescul *meister*, iar germanii de la francezul *maître*, pentru ca francezii, la rîndul lor, să-l ia de la italianul *maestro*. Cipariu susține că mai potrivit ar fi fost să se recurgă la vechile cuvinte românești *măestru* și *măestrie*, care erau mult mai apropiate de *maestre* și *maestria* din limba italiană.

În scrisoarea menționată, Iliescu desconsidera în mod jignitor și valoarea *Compendiului de gramatică*, pe care Cipariu l-a editat în 1855. În comentariul său, acesta îi răspunde că nu are pretenția de a fi dat o lucrare perfectă, căreia nu i s-ar putea aduce retușuri sau completări. Recunoaște că a lăsat unele probleme netratate, iar pe altele nu le-a elucidat deplin. Cu toate acestea afirmă cu mîndrie că prin manualul de gramatică a adus un serviciu națiunii sale, deoarece n-a urmat calea bătătorită a predecesorilor. Predecesorii săi s-au rezumat fie la imitarea unor modele latine, italiene, franceze ori germane, fie la elaborarea unor gramatici ale limbii din regiunea lor de baștină. Spre deosebire de predecesori, în redactarea gramaticii el s-a bazat pe toate dialectele și graiurile românești, pe monumentele de limbă, manuscrise sau tipărite, care i-au fost accesibile, precum și pe compararea formelor și elementelor gramaticale românești cu cele din latină și din celelalte limbi neolatine surori.

Spre sfîrșitul comentariului său, Cipariu s-a oprit și asupra ortografiei, invocată de Iliescu printre motivele referatului negativ dat *Lepturariului*. Filologul blăjean era conștient că adoptarea unui sistem unitar de scriere continua să se aflu într-o fază critică. Era conștient, de asemenea, că de modul de scriere ce se va adopta depindea realizarea unei limbi literare unitare, care să fie valabilă pentru toți românii. Cu toate acestea, nu putea fi de acord cu propunerea din scrisoarea lui Iliescu de a se estompa critica în problemele fundamentale ale limbii și literaturii, în numele solidarității naționale. El afirmă că sentimentul datoriei naționale l-a determinat să dea *Lepturariului* un referat critic, deoarece admiterea lui ca manual de lectură pentru școlarii români le-ar fi făcut un deserviciu, împiedicîndu-i să-și însușească o limbă corectă. Critica nu putea fi dăunătoare, ci numai folositoare, întrucît cu ajutorul ei era posibil să se deosebească adevărul de neadevăr. Cu condiția ca ea să fie obiectivă „fără ură, calomnie, batjocură și alte asemenea”, cum era aceea din scrisoarea lui Iliescu, care semăna mai mult a „bîrfă” decît a critică științifică.

Cipariu era îndreptățit să-și arate nemulțumirea față de critica lui Iliescu, care se caracteriza, într-adevăr, prin lipsă de obiectivitate și prin aprecieri jignitoare la adresa muncii de benedictin depuse de fostul său profesor în slujba progresului filologiei românești. Valoarea științifică a *Analectelor* și a *Compendiului de gramatică* a fost apreciată atît de filologii contemporani cu Cipariu, cît și de urmașii săi. Cu toții sînt de acord că prin publicarea *Analectelor* el a inițiat acțiunea de salvare a monumentelor vechi de limbă română amenințate cu dispariția. Valoarea pe care el o atribuia acestor monumente de limbă rezultă clar din afirmația că, deși românii nu dispuneau de o literatură clasică, cea pe care o aveau era „demnă de a se lua înaintea, de nu alta, incalte pentru că e a noastră”.

Compendiul este considerat pînă astăzi drept cea dintîi gramatică istorică românească. Prin urmare, Iliescu nu avea nici o justificare, cînd afirma în scrisoare că „s-a scrîmuit muntele și a născut un șoarece, și, și acela, ca] vai de el”. După cum nu avea dreptate cînd declară că *Analectele* ar fi fost o carte inutilă, care n-ar fi justificat nici cheltuielile, iar înaintea străinilor i-ar fi făcut pe români de rușine și demni de toată compătimirea. Evident, asemenea afirmații dovedeau

pe de o parte ignoranță și diletantism în probleme de gramatică și literatură, iar pe de altă parte sarcasm și rea voință.

Dar nu-i mai puțin adevărat că în fața acestor afirmații, care l-au jignit profund, nici Cipariu n-a reușit să-și stăpânească indignarea și să-i răspundă pe un ton ponderat, academic. Dimpotrivă, a recurs și el la expresii și calificative jignitoare ca: gură nespălată, fără judecată, incompetent, calomniator, stupid, intrigant, mincinos etc. Mai mult, în iritarea lui a extins unele calificative și asupra celorlalți intelectuali cu preocupări filologice din Bucovina, care împărtășeau concepțiile pumniste. Întrucât scrisoarea lui Iliescu cuprinde insinuarea că și intelectualii din Țara Românească ar fi avut păreri asemănătoare cu ale bucovinenilor în privința *Analectelor* și a *Gramaticii*, Cipariu, fără a o controla, face și la adresa acestora câteva afirmații puțin măgulitoare. De pildă, celor ce i-au criticat manualul de gramatică le cere „să-și țină gura” atît timp cît nu erau în stare să elaboreze una mai bună. Apoi, atît intelectualilor cu preocupări filologice din Moldova, cît și celor din Țara Românească le aduce indirect acuza că: ar fi superficiali, n-ar dispune de suficiente cunoștințe, n-ar avea destule școli și mijloace materiale și mai ales le-ar lipsi pasiunea, pentru studiu, fără de care nu era posibil progresul în știință. Evident, asemenea acuze nu aveau nici o justificare, deoarece el cunoștea valoarea gramaticii bucureșteanului I. Heliade-Rădulescu din 1828, de exemplu, precum și a preocupărilor filologice ale moldoveanului Alecu Russo.

Afirmații de genul celor de mai sus reprezintă, firește, aspecte negative ale disputei dintre Cipariu și bucovinenii pumniști. Tot negative pot fi considerate și suspiciunile de ordin confesional, care n-aveau ce căuta într-o controversă de natură filologică. Cele relatate de Cipariu referitor la interzicerea predării gramaticii sale la liceul de stat din Sibiu, datorită opoziției episcopiei ortodoxe din acest oraș, numai pentru că autorul era greco-catolic, ar părea să-i îndreptățească bănuiala că *Analectele* și *Compendiul de gramatică* n-au fost acceptate în Bucovina din motive asemănătoare.

Totuși, cauza principală a divergențelor de opinii dintre Cipariu și adepții săi pe de o parte și bucovinenii pumniști pe de altă parte n-a fost de natură confesională, ci s-a datorat deosebirilor dintre concepțiile lor în problemele privind „purificarea” limbii și ortografia. Aceste deosebiri au izvorit din faptul că Aron Pumnul, care-și făcuse studiile la Blaj, refugiindu-se după revoluție în Bucovina, acolo a propovăduit o variantă a latinismului, mai întii în calitate de redactor al unui ziar româno-german și apoi ca profesor de limba română la gimnaziul din Cernăuți.

Varianta pumnistă a latinismului, cunoscută și sub numele de „purism”, își va cîștiga adepți aproape numai printre intelectualii din Bucovina. Adepții ei militau pentru „purificarea” limbii române de elemente „străine”, la fel ca și latinistii ciparieni. Pumnistii limitau însă acțiunea de „purificare” și modernizare aproape exclusiv la resursele latine ale limbii române. În acest sens apelau la analogii, recurgînd la legi fonetice ce acționaseră în perioada de formare a limbii române, dar care încetaseră de mult să mai funcționeze. De pildă, invocînd transformarea, în perioada respectivă, a sufixului latin *entum* în *int*, puriștii susțineau că trebuia să se utilizeze *limbămînt* pentru lingvistică, *scriemînt* pentru ortografie, *cugetămînt* pentru logică etc. Dar cum cuvintele de origine latină transformate în acest fel nu acopereau toate necesitățile modernizării limbii, pumnistii admiteau adoptarea unor neologisme. În adoptarea neologismelor cu precădere din limbile neolatine, ei opinau însă să se recurgă tot la analogii. Fiindcă în perioada de formare a limbii române sufixul latinesc *tionem* a devenit *ciune* (rogationem,

de exemplu, s-a schimbat în rugăciune), pumniștii cereau să se scrie *năciune* în loc de națiune sau *observăciune* pentru observație. De asemenea, pentru că latinescul *noctem* a dat în limba română noapte, ei scriau *leptură* în loc de lectură. Apoi, întrucît *montem* a devenit munte, iar *frontem* — frunte, Pumnul și-a schimbat prenumele Aron în *Arune*. Ș.a.m.d.

Spre deosebire de pumniști, ciparienii preconizau „curățirea” limbii române de „străinisme” pe mai multe căi: a) prin recurgerea la cuvinte de origine latină păstrate în manuscrisele și tipăriturile românești din secolele XVI—XVII, care au ieșit între timp din uz; b) prin împrumutarea unor cuvinte ale aromânilor și istro-românilor din Peninsula Balcanică; c) prin adoptarea unor cuvinte din vechea latină populară; d) prin apelul la vocabularul limbilor neolatine, de preferință la italiană, care era mai apropiată de română. După Cipariu adoptarea noilor cuvinte din aceste patru surse trebuia să se producă însă în timp și numai în măsura în care se integrau în structura lingvistică și gramaticală a limbii române.

Deosebirile de opinii dintre pumniști și ciparieni au fost mult mai profunde în problemele de ortografie. Pumniștii, de exemplu, erau adepți convinși ai fonetismului. Dar și în această chestiune au dus exagerările pînă la extrem, susținînd pe de o parte că ar fi fost necesar să fie menținute toate literele alfabetului latin, inclusiv *y*, iar pe de altă parte că trebuiau redată în scris toate nuanțele vorbirii populare, chiar și diftongi de genul *uă*.

În opoziție cu pumniștii, ciparienii se pronunțau pentru o scriere etimologică. Ei motivau opțiunea lor pentru o astfel de scriere cu argumentele că numai ea făcea posibil: crearea unei limbi literare unitare; dovedirea caracterului latin al limbii române în fața străinilor; scoaterea în evidență a asemănării limbii române cu cele neolatine surori. Pentru scrierea etimologică Cipariu a demonstrat că nu erau necesare decît o parte din literele alfabetului latin, consoanele *k*, *q*, *z*, precum și vocala *y* putînd lipsi. Ciparienii au căzut însă și ei în exagerări în problema alfabetului, deoarece nu admiteau: semnele diacritice pentru vocalele obscure *â* și *î*, sedilele pentru *ș* și *ț*, diftongii *oa* și *ea*, consoana *z*, pe motiv că ele nu se întrebuițaseră în scrierea latină. Diftongii *oa* și *ea* îi redau cu *ó* și respectiv *é*; vocalele *â* și *î* cu *a*, *e*, *i*; *ț* cu *ti*, *ci* cu *ç*, *ș* cu *s*, iar *z* cu *d*. De exemplu, cuvîntul *toate* îl scriau *tôte*; *iacă*—*éca*; *dimineată*—*demanetia*; *puțin*—*puçin*; *încă*—*anca*; *inimă*—*anima*; *zi*—*di*, *mină*—*mana*. Ș.a.m.d.

În fond, ambele orientări erau greșite, atît în problema „purificării” limbii, cît și în cea a ortografiei. Diferiți contemporani ai celor două orientări, și în primul rînd Titu Maiorescu, le-au combătut exagerările într-o serie de studii și lucrări. Față de „purificarea” limbii, Titu Maiorescu a luat atitudine, demonstrînd că modernizarea ei nu se putea înfăptui nici pe baza unor legi fonetice care încetaseră de mult să mai funcționeze, nici prin reînvierea unor cuvinte ieșite din uz, pentru că dispăruseră noțiunile exprimate prin ele, nici prin introducerea unor împrumuturi forțate de la românii sud-dunăreni. Numai în problema neologismelor a fost de acord cu ciparienii, în sensul că trebuiau admise acele cuvinte ce se integrau în mod natural în structura gramaticală și lingvistică a limbii române. Dar în ceea ce privește principala sursă de neologisme, el nu s-a pronunțat pentru italiană, ci pentru limba franceză, arătînd că prin evoluția acesteia „franțuzismele” serveau mai bine redarea noilor noțiuni din tehnică, știință și cultură.

Referitor la scrierea cu litere latine, Maiorescu a demonstrat că se putea forma o limbă literară unitară și pe baza unei ortografii fonetice, temperată însă de necesități etimologice. Lui i se datorează selectarea vocalelor și consoanelor din alfabetul latin. Numărul literelor asupra cărora s-a oprit el a fost însă mai

redus decât cel pentru care s-a pronunțat Cipariu. Spre deosebire de Cipariu, Titu Maiorescu a optat pentru semnele diacritice în cazul vocalelor obscure *ă* și *î*, pentru sedile în cel al consoanelor *ț* și *ș*, precum și pentru redarea diftongilor sub formă de *oa* și respectiv *ea*³.

Așadar, manuscrisul ce va vedea acum în întregime lumina tiparului conține o serie de aspecte interesante și în parte inedite ale problemelor privind adoptarea unei limbi literare și a unei ortografii românești, care au determinat dispute îndelungate pe parcursul veacului al XIX-lea, în condițiile trecerii de la scrierea chirilică la alfabetul latin.

În încheiere precizăm că am adoptat scrierea cipariană a „Jurnalului” la ortografia actuală. Am lăsat totuși neschimbat textul scrisorii lui N. Iliescu, pe care Cipariu îl redă fragmentat între ghilimele. Tocmai fiindcă este redat fragmentat, pentru a se distinge mai ușor de comentariul lui Cipariu, am considerat necesar să-l subliniem. Întrucît conține deopotrivă elemente ale scrierii etimologice cipariene și ale celei fonetiste pumniste, epistola lui Iliescu s-a transcris fără nici un fel de modificări cu scopul de a se vedea mai clar deosebirile față de ortografia actuală.

IOANA BOTEZAN—LIVIU BOTEZAN

[JURNAL]

[Blaj, 7—11 decembrie, 1858]

Eri, în 6 dec[embrie] în ziua mendinelor⁴, chiar pre cînd mi se dade prinziul, [î]mi veni una scrisoare de la S[imion] Mihali, în care mulțămindu-mi pentru banii ce i-am anticipat, deunadată-mi comunică și una scrisoare de la N. Iliescu, cu datu Cernăuți, 27 nov. a.c., pre opt pagini, în 8°, ca continuare la alta mai privată, ce nu mi se împărtași. Io fiind și scrisoarea lungă și avînd și alte ocupațiuni, nu-mi stricai prinziul, încă nici ocupațiunile după prinziu cu legerea⁵ acelei scrisori. Însă spre seară o luai a mină⁶ și o precurs[e]i pînă în capăt.

Este cu neputință a descrie impresiunea ce fece acea scrisoară în cugetul meu; numai cît mi se părea că-s ca beat și nu știu de mine pre ce lume sum. Scrisoaria sună despre *Analectele* mele și de critica seau recenzîunea ce o dedesem încă în 1855 asupra *Lepturariulu[i]* bucovinesc.

Acest *Lepturariu*, scris cu slove și ortografia lui A. Pumnu, [a] profesoriului de limba română în Cernăuți, era un folient mare, ce cuprindea un număr mare de paragrafi în proză și în versuri, cea mai mare parte trași dein scriitori moderni moldovenești și abia unul-doi dein celi⁷ din Valachia. Cartea era destinată să fie *Lepturariu* (Lesebuch) pentru clasele gimnaziali, dein care acest foliant manuscris era să fie tomul I, urmînd încă alți doi sau trei după aceea. Ministeriul [î] trimisese spre recenzîune, adăugînd că e lucrat de una comisiune statoria⁸ de literați bucovineni, înființiat[ă] dein partea ministerială.

După ce mă uitasem prin acest manuscris ca să mă orientez, în urmă-l dedi profesorului S. Mihali, să-l percurra⁹ de-amănuntul, și să-mi dea părerea în scris, carea o și face, împărtașindu-mi una listă lungă de forme false și necorecte, însă toate după sistemul mai nouă a d-lui A. Pumnu, care au luat și el parte la acea

³ D. Macrea, *Studii de istoria limbii și a lingvisticii românești*, București, 1965, p. 8—11 și 33—43.

⁴ Ziua mendinelor = ziua Bobotezii.

⁵ Legerea = citirea.

⁶ a mină = la mină.

⁷ celi = cei.

⁸ Statoria = formată, alcătuită, compusă.

⁹ Percurra = parcurgă în grabă (de la latinescul *percurro*, *percurrere* = a parcurge).

compuzețiune, au cel puțin avu influență mare asupra-i, cum arată scrierea și stilul.

Acest Pumnu, transilvan dein ținutul Făgărașului, învăță toate școalele gimnaziali și filosofice aici în Blașiu, șierb¹⁰ în casa d-lui canonic Constantin Alutan. De aci se trimise la Viena la teologia, care însă nu știu dacă o a învățat deplin, fiindcă era morbitante¹¹. Întorcându-se la Blașiu, în 1846, [i]mi fu colaboratoriu, împreună cu Ios[if] Manu, la Organu, în anii 1847—8, însă mai numai cu numele, deoarece abia a scris în Organu 2—3 articli în acești doi ani, fiind tot morbitante; ci, „Învățătoriu populului“, ce eși în vara lui 1848, de la nr. 2 începînd pînă în capăt, e întreg de dînsul. Suu cuique.

În acești ani se și preuți, rămînînd celibe. Urmînd revoluțiunea, prein multe saturi trecu prein Moldova și se așieză în Cernăuți, avînd scăpare în casa familiei Hurmuzachi, unde împreună cu Alecu Hurmuzache, cel mai tînăr dintre patru frați, continuă redacțiunea gazetei româno-germane „Bucovina“, pînă ce și aceasta, în urma certelor cu „Siebenbürger Bothe“, se casă în anul 1856. Tot supt protecțiunea aceleiași familii, Pumnu se face profesoriu la gimnaziul dein Cernăuți, mai întîniu numai provizoriu; mai tîrziu apoi, cum înțeles[e]i, ordinariu, însă cu multă nevolia¹², dein cauză că el, fiind și preut unit și celibe, după așezierea în Cernăuți nu numai se căsători, luîndu-și muier, precum spun, una sierbitoare dein casa familiei sus numite, ci încă și abjură cu solenitate religiunea gr[eco]-cat[olică], trecînd la cea neunită de acolo; pentru care faptă, sculîndu-i-se inimizii catoliciei cu parohul dein Cernăuți, l-acuzară la ministeriu și la Consistoriu de aici; ci Consistoriu nu vru să pășiască la mijloc și așa A. Pumnu se ușură.

Deci io, pre temeliul orientării mele și a recenziunii d-lui S. Mihali, în scrisoarea cătră Guberniu nu potui să-mi dau opiniune favoroasă¹³ în respectul Lepturariului de mai sus, arătînd că autorii, făcînd innoiri în forme gramaticali și ținînd mulți termini rău uzitați numai în Bucovina și Moldova, nu ar fi spre folosul și propășirea în cultivațiunea limbii românești a sancționa cu autoritate publică una carte, care cuprinde erori recunoscute limbistice, și care în uzul scolastic ar da privilegiu a crede că acele forme rătăcite sunt bune, și exemplele de stil și limbă sunt de a se socoti de muștră și model întru învățarea limbii românești. Numai atîta și nu mai mult am scris în comitiva de mai sus cătră Guberniu, între alte expresiuni mai netede punînd numai aceasta mai aspră, ci adevărată: cum că forma limbii dein acest Lepturariu miroasă a erudițiune bucovineană. De partea co[n]fesionaria¹⁴ însă nu s-a făcut nici cea mai mică mențiunare, precum se va vedea dein însuși textul acestei comitive, care-l voi adauge mai jos, de-l voi mai afla între scrisoari-mi.

Ce a fost urmarea acestei recenziuni nu știu, decît că Lepturariul nu se tipări pîn în ziua de astăzi; ci poate că se va tipări de a[ci] înainte, pre cît se pare din scrisoarea Ilescului, cu toate că Ministeriu încă cînd cu trimiterea Lepturariului spre recenziune, în 1855, dedese de știre că cît mai curînd se va tipări și introduce de carte de lectură în gimnaziile românești. Amînarea, dar, în urma acei recenziuni se tîmplă¹⁵, însă nu dein singura acea cauză, căci în 1856, ducîndu-mă io în primăvară cu a[rhi]ep[iscopu]l la Viena, cînd se ținură conferințele episcopilor rom[ano] și gr[eco]-catolici dein tot Imperiu. Austriac, d[omnu]l Ioane Maiorescu, care încă pre acel timp era aplecat la redacțiunea „Folialor de lege“¹⁶ în limba românească cu titlul de concipist ministeriale și salariu de 1200 fl.c.m. și alți 200 de locuință, d-lui adică-mi impută amar că așa aspru am judecat Lep-

¹⁰ Sierb = servitor. La Blaj era obiceiul ca unii din elevii mai buni la învățătură, dar săraci, să servească în casele canonicilor, primînd în schimb, în mod gratuit, masă și casă. Canonicii fiind preoți necăsătoriți, elevii respectivi jucau rolul unor servitori, avînd datoria să îngrijească de curățenia locuinței și eventual a gospodăriei acestora. În felul acesta, elevii și studenții săraci aveau posibilitate și să învețe pentru a termina școala.

¹¹ Morbitante = bolnav, suferînd.

¹² Nevolia = străduință.

¹³ Favoroasă = favorabilă.

¹⁴ Confesionaria = confesională.

¹⁵ Tîmplă = întîmplă.

¹⁶ „Folialor“ = „Foilor“.

turariul bucovinenilor, zicându-mi că a făcut impresiune rea chiar și în ministeriu, mai ales că expresiunea de „erudițiune bucovineană” s-a părut satirică, prin care erudiții români se arată că sunt cu patimă unii asupra altora. La această imputare, în deșert m-am nevoit¹⁷ a mă esculpa¹⁸ înaintea d-lui Maiorescu, descoperindu-i că adevărul și îndatorirea ce o are fiecare român, ca să împiedece după puteri orice, ce dein convingere și cunoștință deplin judecă, că va să fie stricăcios națiunii sale, nu numai în viața socială, ci și în literatură, mi-a fost mai scumpă înaintea ochilor decît orice alt respect; și provocîndu-l, ca spre a sa convingere să nu-și pregete a percurre însuși acel Lepturariu și apoi judece și despre Lepturariu și despre opiniunea ce mi-am dat-o și el mi-o impută. D-l Maiorescu nici cu acest răspuns mulțimindu-se, se duse de la mine. Ci mai în urmă eacă ce se tîmplă.

Într-una de zile fiind io la d-lui în cancelarie, mi-arătă Lepturariul în pulpitul¹⁹ său, spunîndu-mi că are comisiune dein partea ministeriului ca să revadă manuscrisul, ca așa revăziut, fără întîrziere, să se dea supt tipariu. Bine, zis[el] io, apucă-te de lucru; și așa revăziut și îndereptat de tine, nu va avea dein partea mea nici una imputare. Aceasta zis[el], încredințîndu-mă că acest Lepturariu cores de mina dlui Maiorescu, cel puțin va avea forma limbei ce se vede în „Foliale legii”. Însă, după cîteva zile, d[omnul] Maiorescu, și neîntrebat de mine, [î]mi spuse, spre marea mirarea mea, că a dat Lepturariul înapoi, după ce a îndereptat numai cele *două* pagini deinainte, zicînd: că-i este cu neputință a-l revede mai încolo, deoarece mai nici un cuvînd nu este care să nu aibă lipsă de corectură, așa cît foliale manuscrisului revăziute [î]l speriară pre el însuși de mulțimea corecturilor fără număr și adăugînd: că acum nu se mai miră de opiniunea ce o dedesem io. D-l Maiorescu, curînd după acestea, în 14 mai 1856, fu lipsit dein postul său cu pensiune, fără de a i se arăta cauza de ce.

Condamnat de mine și de d[omnul] Maiorescu, bietul Lepturariu nu se știe ce s-a făcut. Ci, se pare, că acum autorii lui, înțelegînd de unde le veni perirea, nu se lăsară a stărui la ministeriu, ca să-l aprobeze; și acum ajunse lucrul pre Schuller, după cum se vede din scrisoarea Iliescului. Nu e mirare dar că bucovinenii, înțelegînd de condamnarea opului²⁰ lor prin mine, țipă²¹ cățel[i]²² și de-ar putea m-ar înghiți într-una lingură de apă, ca pre cauza condamnării și lăpădării acelui op. Hinc illae la[c]rimae.

Însă Iliescul, în scrisoarea de mai sus, care neîndoit e lucrată și îndereptată cu scop ca să-mi viniă a mină și să mă talie²³, nu începe de la mustrări pentru condamnarea Lepturariului lor, ca să nu se vează a scrie din mină, ci, ca om politic, el cu toții cîți avură parte la scrierea acelei scrisori, se apucară mai întîniu de Analetele mele; apoi după ce mă înjurară destul și mă călcară în picioare, trecură și la Lepturariu cu ochii plini de lacrimi, văzîndu-l ucis de mine (mai drept ucis de mine și de d. Maiorescu); și acum, dat în mina lui Schuller, ca să-l înviă. Flectere si nequeo superos, Acherunta movebo! strigă cu moșul Virgiliu bietul Ioane Zăpolya, cînd se văziu nevoit a cere ajutorul turcilor, ca să se apere în cuntra creștinilor.

Iliescul, și partita ascunsă după spatele lui, crede că io dein pismă le-am bătut Lepturariul, ca să-mi potiu da io Analetele în locul Lepturariului, măoar că apriat²⁴ asta nu o zic, ci se vede ca ghiara pisicii prin sac. De aci eli zic, că Analetele e una carte, care nu e pentru a fi Lepturariu, pentru că nu răspunde intențiunilor ministeriali, ca dintru asemenea cărți tinerimea să lia și învățătură și model de stil și limbă, căci Analetele cuprind numai fragmente dein cărți bătrîne, în carele și argumentul e monoton numai de lucruri bisericești și limba e rea, fiind tradusă și compusă de popi și călugări, carii știau mai bine sîrbește decît românește. Mai încolo zic că fiind io întîniul literariu ardelean, s-au mirat cum am potut scrie una asemenea carte, fără cre[ie]ri bună-mi-te. Și dacă întîniul

¹⁷ Nevoit = nevoit.

¹⁸ Esculpa = scuza, dezvinovăți.

¹⁹ Pulpitul = pupitru, sertar.

²⁰ Opului = operei, lucrării.

²¹ Țipă = aruncă.

²² Cățelii = căței.

²³ Talie = taie.

²⁴ Apriat = deschis, direct, în față.

literatoriu ardelean numai așa știe scrie și compune, e pace de ardeleni; de unde conclud că io cu asta carte mi-am nimicit tot numele ce-l mai aveam, după ce dedesem Gramatica, care atita așteptare stîrnise și în urmă fu un șioarece mișiel. Derept aceea adaug că și bucovinenii s-au mirat de asemenea carte și s-au dechiarat²⁵ că nu vor ca filii lor să învețe românește dein gramatici și analecte cipariene; și că și bietul Pumnul, care abia se ridicase dein nevoile de mai nainte, acum iarăși cu totul s-a stricat în ochii bucovinenilor, căroră le recomandase Analectele ca să se prenumere. Și în fine finali, trece la Lepturariu, zicînd că *osîndațiunea* lui purcuse numai dein răința²⁶ inimei, de care și ministeriul s-a mirat; pentru care voliu fi răspunzătoriu înaintea lui D-zieu, înapoind cu 10 ani propășirea bucovinenilor prin acea *osîndațiune*. Și, în urmă, între complimente și compasiune cătră d[omnul] Mihali, căci și el luă parte la acea *osîndațiune*, anunță că cel mai mare inimic al românilor, Schuller, căruia s-a trimis și Lepturariul și *osîndațiunea* spre judecare, a fost mai drept decît io, nu numai aprobînd Lepturariul, ci și numînd de *bornirt*²⁷ *osîndațiunea* mea. Uitasem să adaug că el scrie cum că io nu numai din răință am *osîndit* Lepturariul, ci și dein căutare religioasă, cum că nu ar fi pentru uniți; și așa că m-am arătat mai catolic decît înșii catolicii.

Aste sunt dorurile bucovinenilor; însă bine țesute și calculate, așa ca să aibă efect în oricine le va lege, mai ales asupra mea și alui S. Mihali. De almentrea limba și stilul e ca a Lepturariului și a lui A. Pumnul, plin de forme apocrife, ca și în „Bene-cetînția și Bene-scrientia” acestui din urmă, publicată în gramaticele lui Basil Ioanovici în Viena, la anul 1851.

Palma fu bună, ci nu fu numai palmă, ci *pumn*; așa de adevărat este că uneori chiar și numele arată caracteriul omului, ca un omen malum, în el sau în soții lui. 8 dec.

Eri după amiazăzi, neavînd răgaziu, lăsaî continuarea pre azi.

Intemeliată mi-a fost *osîndațiunea* au nu, nu pot să judece deplin, decît cari au văziut Lepturariul și carii văzîndu-l, sunt în stare de a-și da opiniune fundată despre opuri filologice românești. Însă de asemenea oameni prea rari se află astăzi între români, după a mea părere, din cauza simplă, că prea puțini se ocupă cu studiul limbei sale cu seriozitate; și carii se ocupă, prea puțini au cunoștința criticii filologice precum se cade. D. Maiorăscu, unul din celi mai competenți judeci²⁸, în âst respect văzium cum judecă. G. Barițiu, măcar că e scriitoriu bun de pană și elegante, nu s-a ocupat niciunadată cu întrebățiuni filologice, decît prin treacăt; ba încă unadată, trecînd prin Germania aproape de Darmstadt, unde chiar pre atunci se ținea adunarea filologilor germani la a[nul] 184[?], în corespondențele trimise la Gazeta-și, cit în glumă, cit întru adins, scriea, că s-a depărtat de acel loc de spaima filologismului preste tot. Însă de el încă nu știu să-și fi dat părerea asupra Lepturariului. Ar mai fi încă Trifeboniu Laurianul; ci, după cit se poate culege dintru „Tentamen criticum” al lui, nu e de creziut că ar aproba sistema filologică dein Lepturariul bucovinenilor; însă nici de el nu știu, datu-și-a opiniunea au nu. Alte capete, care să aibă și plecare cătră atare studiu, în sine uricios, și talent filologic, între români nu știu să se mai afle. Moldovenii și celi din România nu au avut pîn-acum educațiune solidă, pentru că nu au nici școale bine organizate, nici pacința ce e de lipsă la orice studiu serios. Celi ce studiază dein aceste provincii, în țeara lor nu află mijloacele cerute la un studiu aprofundat, nici bărbați cu destule cunoștințe, carii să le inspire una amoare entuziastică cătră științe, fără care nici una știință nu poate a se ridica. Iar celi ce caută una educațiune mai solidă, trec întru alte țări, ales în Francia la Paris, în Germania, la Viena, Berlin și Monachin²⁹, etc., unde însă eli toate le pot învăța, numai filologia limbii sale nu. De unde, după a mea părere, în zilele noastre nu s-a sculat nici un filolog românesc în provinciile românești de doamne-ajută. Eli încă, ca și G. Barițiu, lipsa unei filologii, avînd de principiu că limba se cade a se judeca după urechi și numai după urechi; iar ce place urechilor, judecă fiecare după ale

²⁵ Deschiara = declara.

²⁶ Răință = rea intenție, răutate.

²⁷ Bornirt = mărginit, -ă.

²⁸ Judaci = judecători.

²⁹ Monachin = München.

sale; și așa socotesc și scriu, că tot ce nu place urechilor lor, nu e bine românește, măcar că nemica nu poate fi mai nesecur³⁰ decât judecata urechilor, carele precum nu au toate aceleași formă, așa nici nu pot toate să judece într-una formă, precum grecii de mult au oserbat și au exemplificat în fabula despre Marsya³¹ cu Apollo. Apoi, eli, și moldovenii și celi din Valachia, cred că vorbesc de la țita mine-sa așa de curat și bine românește, cît nici nu mai au lipsă de altă filologă; așa cît toți ciți nu vorbesc și scriu ca eli, li se par a fi barbari. Las de celi din România, carii într-adevăr și pronunță mai curat decât toți românii celiailți pînă în ziua de astăzi; și încă atît în vorbă și în scris au din fire un ce regulat, ritmic, elegante și de bun gust, demn de a sierbi de model tuturor românilor; numai cît întru atita puritate și regularitate au și ei cîte un vițiu și prea multe vorbe străine, de care eli nici într-un modru³² nu se pot desbăiera³³, numai și numai dein cauză că nu-și studiază limba și așa nu-și pot cunoaște smintelele; tot ce fac eli, imitează, acum pre francezi, acum pre italieni, precum mai înainte imitau pre greci, muscali și turci, imitare servilă, fără discrețiune și fără cunoștință. Moldovenii însă, și împreună cu eli și bucovinenii, în clasele mai înalte se nevoliesc³⁴ a vorbi și a scrie și eli ca celi dein România; ci de tot nu se pot desbăiera de idiotismii celi informi, carii și pînă acum se află în vorbirea și scrierile lor, iar înainte de un deceniu sau două așa de deși sunt în scrierile lor, cît e cu neputință a le lege fără greață; spre exemplu poate sierbi „Treizeci de ani jucătoriu în cărți“, tradusă de Negruți și tipărită în Iași la 183[5], înainte de a învăța românește; că de un timp încoace el a învățat atît de bine, cît scrie ca un bucureștian; mărturiă să-i fie baladele lui, care le-a scris mai tîrziu.

În Transilvania încă se vorbește puțin curat românește și stilul transilvanilor încă e foarte necorect. De unde nu e mirare că celi din România, carii cu toții, clase înalte și popor, vorbesc bine românește, caută cu dispreț cătră transilvani, carii cea mai mare parte vorbesc și scriu rău românește. Ci e mirare, că și moldovenii se îngînfă asemenea; și văzînd stîrcul³⁵ în ochii altora, nu-și văd birna întru ali lor.

Mai de mult, pînă cătră a[nul] 1700, și moldovenii și transilvanii scrieau așa de curat ca celi din România; și e de creziut că așa și vorbeau. Asta însă zicem numai formele gramaticali, de stil și de pronunție sau scriere, iar nu și de cuvinte, căci în respectu[al] acestora limba românească a fost și atunci ca și acum încărcată cu cuvinte străine: grecești nouă, sirbești, ungurești, nemțești, turcești, nu numai într-una, ci în toate provinciile românești, fără alegere, totdeauna. Mărturiă sunt cărțile tipărite și manuscrise, ce ne-au rămas de pre acele timpuri.

Aceste cărți, nouă românilor, ca și oricărui alt popor ale lor, ne sunt și se cade să le socotim ca nescari documente antice, istorice, naționali și sacre. Căci din ele învățăm, nu numai cum au vorbit părinții noștri, care se ține de istoria națiunii cum se țin faptele, porturile și datinile naționali, că învățăm încă a cunoaște cum s-a scaimbat³⁶ limba pre încet de atunci pînă în zilele noastre; învățăm, cite cuvinte bune și curat românești am pierdut, cîte forme regulate au s-au pierdut de tot au s-au scaimbat întru altele mai rele. De într-insele, și dein alăturarea limbii românești de pre atunci cu cea de acum, graduat venim la acea convingere solidă și fundată pre istoria, cum că dacă limba românească în decurs de două secole atita s-a scaimbat din bun în, mai rău, atitea cuvinte și forme bune a pierdut, ea a căutat să piardă înzecit și mai mult întru acele secole, care au decurs de la întinia formare a limbii românești pînă la seculul XVI; ne convingem, cum că limba românească, cu cît ne suim sus cătră originea poporului român dein Dacia, cu atita a căutat să fie și mai curată în forme și în stil, și mai avută în forme și cuvinte.

³⁰ Nesecur = nesigur.

³¹ Marsya = Marsyas, din mitologia greacă, muzician frigian, fiul lui Hyagnis; după miturile frigice și lidice, a fost inventatorul și artistul muzicii de fluier, rivalizînd cu Apollo.

³² Modru = nicicum, în nici un fel, deloc.

³³ Desbăiera = dezobișnui, dezvăța.

³⁴ Nevoliesc = străduiesc.

³⁵ Stîrcul = paiul, firul.

³⁶ Scaimbat = schimbat, transformat.

Asemene rezultat, dedus dein numitele monumente literară, e de mai mare preț, decît cum se pare necunoscătorilor, și e mai cert, decît să se poată trage la îndoială. El ne sierbește a bate cu putere opiniunea răutăcioasă a străinilor, că limba românească e una mestecătură din limbele tuturor acelor popoare barbare, care s-au topit într-una în poporul românesc, și așa că nici limba nu ne e romană, nici noi nu suntem romani adevărați, ci numai corcitură și limba și națiunea noastră. Pentru [că] cu ajutoriul acelui rezultat putem arăta cu documente în mină, că limba ne-a fost cu atît mai curată și mai romană, cu cît ne suim mai sus în secolele trecute, fără de a ne amesteca cu alte popoare; ci numai împreună locuința cu popoare străine, su[bi]jugarea supt domnia străină și alte împregiurări politice și bisericești ne-au corupt limba prein seculii trecuți pre încet, așa înaintea de secul XVI, ca și după dînsul.

Pre acest temeliu, proptindu-ne, putem cerca fără frică toate cauzele ce au putut influența asupra națiunii și limbii românești, a alege toate cuvintele și toate formele străine cîte au intrat în limba românească din cauzele aflate și a declara că aceste străine sunt mai tîrzie decît cele latine în limba românească și prein urmare nu sunt adevărat românești; și așa, pre acest temeliu, nu numai cu numele a arăta, care cuvînt și care formă, dein ce limbă, cu ce ocaziune, cînd și dein ce cauză au intrat în limba noastră, fără de a putea fi muștrați de celi ce nu voliesc a recunoaște romanitatea limbii și națiunii noastre. Pre acel temeliu în urmă putem deschiera pre toate, cîte nu sunt de natura și originea latină, a fi străine, spuriă și neconformi limbii românești, și cum că în limba românească numai pînă atunci pot să se sufere, pînă cînd vom putea pre încetul introduce altele bune, genuine și conformi naturii limbii noastre, în locul celor recunoscute de străine și prein urmare rele.

Afară de acest rezultat istoric mai este și altul adevărat, curat filologic, însă de cea mai mare importanță. Cum adică să pășim în eformarea³⁷ și deregerea limbei noastre, de care cu toții simțim că avem lipsă, nu numai celi ce se ocupă cu studiul limbei, ci și celialalți toți cîți nu sunt ruginiți în ce au apucat, fiă rău-bun, cum va fi. Căci, dacă vom începe a lepăda dein limba-ne cele străine și spuriă, neîndoit se cade să ne socotim ce să punem în locul lor și cum?, deoarece cele străine, cînd au intrat în limbă, mai totdeauna pre cele genuine [le-a înlocuit], așa cît mai totdeauna, scoțînd pre cea străină, rămîne loc gol sau gaură, care nu poți să nu-l implinești, să nu o astupi. Cine mai zice astăzi *meseru*, *meserere*, *meseratute* și altele, în loc de *săracu*, *mîlă*, *sărăcia*? Nimeni. Ci bătrînii le ziceau încă pînă la a[nul] 1700, cum se vîd chiar și în Catechismul de [la] Belgrad dein a[nul] 1702. De atunci au perit cu totul și nu se mai aud! Nu numai, ci încă de un timp încoace, nu știu după ce dialect românesc, începuse oamenii a zice și a scrie *meseria* în loc de *mestersug* care e unguresc!; măcar că și ungurii l-au luat de la nemți: *mester*, *meister*; iar nemții de la francezi-italiani: *maistre*, *maestro*. De unde, scriitorii noștri, în loc de a forma un cuvînt smintit după nu știu ce dialect, mai bine făceau dacă-și aduceau [aminte] de vechile cuvinte românești: *măestru* și *măestria*, care sunt surori dulci cu ale italianilor: *maestro*, *maestria*, de unde au luat francezii, nemții și ungurii. Ci românii, care se sporiă de filologia, ca calul de beșină, vrînd a scăpa de un cuvînt străin, au născocit altul nou, care cu toate acestea nu e românesc.

Asemeni exemple s-ar putea aduce și altele mai multe, dein care se cunoaște, că fără studiul limbei, pre temeiul istoric și comparativ, e cu nepotență a face limba mai bună de cum este. Cînd dein contra, după studiul istoric și comparativ se află și una mulțime de cuvinte și forme acum pierdute, care le-au avut părinții noștri; și iarăși, unde nici în limba de acum, nici în cea vechiă nu aflăm ce să punem în locul celor străine de lăpădat, cel puțin prein [aceasta am] cîștigat una idea chiară și una norma secură, cum și ce felu de cuvinte seau forme sunt de a se forma seau împromuta! Iar fără acel ajutoriu numai orbecă[i]m și îmblăm ca galina³⁸ cea beată.

Ca să nu cad și io în asemeni vițiuni, cînd voliu avea lipsă de a scrie seau cel puțin ca să potiu cel puțin și dein parte-mi a li ușura calea ce are de a percurre eformarea limbei românești, încă de tînăr mă apucau nu numai a învăța limbe mai ales înfrățite cu a noastră, ci și [a] cerceta cărțile bătrîne și a lua

³⁷ Eformarea = reformarea, refacerea, dregerea.

³⁸ Galina = găina.

aminte la proprietățile și diferențele, ce se află în vorbă și scrisoară pre toate locurile românești. Aplecarea spre limbi o avui din copilărie și ca să las altele, încă cînd începusem a fi numai de 14 ani, în aug[ust] 1819, fără gramatică, fără maestru, începui a medita despre limba românească, a o compara cu cea latină, carea pre atunci o învățasem mai mult din studiu privat decît din școală, și îi percurse medîtînd toate părțile cuvîntării, în care lucrare a minții fără manu-ducătoriu³⁹; mi-aduc aminte că cea mai grea problemă aflai în declinarea articulată și nearticulată, neștiind de articlii, pentru că în limba latină nu aflam.

La a[nul] 1826, fiind io noviciu în minăstirea de aici și avînd libera intrare în biblioteca ei, care, afară de cărțile latine și alte puține întru alte limbi, avea și puținele cărți vechi românești, între aceste aflai și una Psaltire sloveno-românească, tradusă de Dosoteiu mitropolitul, și tipărită în Iași la a[nul] 1680. Cari au văziut această carte, toți știu cît de multe cuvinte și forme, astăzi cu totul neuzitate, se află în acea versiune, ca și în toate cărțile celealalte ale lui. Deci una asemenea limbă nu era cu potență să nu-mi atragă luarea aminte. Rezultatul fu că io o percurse[ei] în cap în cap și pre una coală de chartia în 4°, împărțită în trei columne, pre fiăcare pagină, însemnai toate cuvintele, formele și zicerile, care nu le mai auzisem, nici le mai văzusem în nici una carte românească pînă atunci.

Tot în același an începusem a învăța și limba frincească, pînă la atîta, cît după un an, petrecînd în M[aros] Oșiorhelu⁴⁰ și cercetînd prein Biblioteca telekiană, decopiai între alte multe și partea despre insurecțiunea lui Horia, ce o aflai într-una carte frincească, tipărită, cum se scrie, la Dublin, în care insurecțiunea horiană e descrisă cu totul în favoarea românilor, ca și în istoria lui Christiani.

Aceste fură începuturile studiului asupra limbii românești; iar de atunci încoace, în decursul a mai bine de 30 de ani, D[umne]zeule! cite ostenele, cite spese, cite călătorii făcui, numai și numai întru interesul limbii și istoriei națiunali.

Care limbă romană e, care io să nu o fi studiat de atunci încoace? Care carte românească vechiă nu o am cumpărat, percurse și extras? Este vreun autoriu clasic, care io să nu-l fiu les⁴¹ cu pana a mină, anotînd cele ce ar potea ajuta la cunoștința limbii românești?

Este vreun op, care tractează despre limba românească, au despre vreo limbă romană, încît despre începutul și istoria ei, care, precît mi-a fost cunoscută, să nu o fi cercetat, les, și de s-a potut, încă și cumpărat? Care român privat⁴² cu mijloace așa puține și-a adunat bibliotecă, cum a fost cea perită a mea, și cum este cea de acum? Cine a sacrificat atîția bani spre scopul literariu din puținica sa avere? Cine și-a stricat ochii, cine și-a dărpănat sănătatea ca mine, studiind ziua-noaptea, scriind și copiind? Cît m-am făcut schelet, nu om, de nu mi-a tîgnit nici de mîncare, nici de băutură, nici de somn; și am îmbătrînit înainte de timp, mai mult decît celi de una etate cu mine, cît astăzi sum umbră nu om, de nu-mi suferă nici mîncare, nici băutură, nici potiu dormi, nici potiu umbla; și mi-am scurtat viața studiind, scriind și copiind, tot întru interesul literaturii românești.

Celi ce mă cunosc știu cum că de la începutul carierei mele în studiul literariu, n-a fost acea idee literară, care să nu o fi îmbrățișiat, să nu o fi ajutat cu scrisul și cu cuvîntul. Mărturisească G. Barițiu, care e cel mai vechiu deintre aceia, pre carii i-am îmbărbătat și ajutat; mărturisească consoții miei în profesură; mărturisească preuții și alte persoane carii au fost discipulii miei; mărturisească toți, cîți au vorbit cu mine, de nu le-am vorbit io tot cu entuziasm de[s]pre literatura română. Mărturisească chiar A. Pumnul, pre care l-am luat de ajutoriu la Organu, crezînd că într-adevăr [i]mi va fi de ajutoriu. Mărturisească și însuși Iliescu, care scrise acea diatribă de batu-jocură.

Și cine-i Iliescu, care-și bătu joc de mine? Un călugăr tînăr, nu de tot tînăr, carele veni înainte de vreo patru ani aici la Blașiu, și îmblă la școală să învețe în gimnaziu, pînă ce, făcînd ce făcînd, eși dein VIII clase și apoi se duse în Cernăuți să studieze teologia. Caracterul omului, viața și portarea lui, nu vreau să le ating, ci le las să le priceapă cine va lege acestea chiar dein scrisoarea lui, care aici o însemnez toată:

³⁹ Manu-ducătoriu = îndrumător, conducător.

⁴⁰ Maros Oșiorhelu = Tîrgu Mureș.

⁴¹ Les = citit.

⁴² Privat = particular, individual.

9 Dec. P. 1

„Amice! În privința unui obiect foarte compenitoriu⁴³ pentru dezvoltăciunea învățămîntului rumânesc în provinciile austriace, stăteam de mult în chibzuiri să-ți mai scriu ori nu; mai pe urmă, totuși, mă crezui îndatorat a-ți scrie, pentru că așa cere amiceția adevărată. Voesc să-ți scriu, frate, opiniunea publică de pe aici despre „Analectele” domnului literatoriu Țipariu.

Precum în toate statele cele organizate ale Europei, așa și în Austria s-a ordonat de către naltul ministeriu, ca spre învățaciunea limbelor năciunale⁴⁴, să se cumpună cîte uă carte den bucățile cele mai alese den literatura fiecării năciuni, cari bucăți să aibă copii[i] a le învăța de rost, pentru ca să-și întărească memoria, să-și cistige stil frumos, plăcut, neted și chiar⁴⁵ și uă cunoscăciune cît se poate mai deplină despre limba sa mamească și despre literatura ei, adecă, cu un cuvînt zicînd, despre averea cea sufletească a năciunei sale. Astfeliu de cărți și-au făcut toate năciunile din Austria și se învăța den ele cu sporiu îmbucurător. Numai noi rumânii rămăsesem cu mare daună / (p. 2) și-n astă privință mai înapoi decît toți, chiar și înapoia rutenilor: de aceea ne bucuram și pe aici den adîncul inimii, cînd am auzit că d. literatoriu Țipariu dă la lumină uă asemenea carte sub nume de „Analecte și crestomație”, carea mai pe urmă o primiiu și eu de la d. Pumnul spre cetire. Ce opiniune aveți d-voastră pe acolo despre ea, aceea o știți numai d-voastră pentru că în Gazietă nu s-a recenzat, nici criticat, după cum se recenziază și se critică toate cărțile ce se tipăresc. Iar opiniunea rumânilor de pe aici mă țin îndatorat a ți-o face cunoscută”.

Asupra acestui început nu am nimica a însemna, ci dein cuntra, deacă scriitoriu s-ar fi ținut așa de stîmpărat în expresiunile sale și de [a]ci încolo, ori care să-i fiă fost opiniunea, nu ași avea de a mă plînge nimica, ci numai a mă desculpa, pre cît ar fi drept și cu potență; ci vom vedea mai încolo cum și-a ținut flegma sau și-a vărsat veninul.

Observez însă că adevărat este mare parte ce zice d-lui despre cărțile de lectură, numai cu aceea destingere, că pentru clasele mai dein jios nu se păzește aceleași metod întrun compunere, care pentru cele mai dein sus. În clasele dein jios e de lipsă ca bucățile ce se aleg în cartea de lectură să fiă în toată căutarea, și încît pentru stilul și încît pentru puritatea limbii, așa de bine lucrare, cît întru amîndouă căutările să poată sierbi de muștră tinerilor și încă să se poată și învăța de rost, încît se va părea de folos, pentru că ordinațiune nu există, nici se poate face ordinațiune, ca școlarii să învețe toată cartea de lectură de rost. Compunerea de asemenea carte pentru clasele dein jios la alte națiuni, cari au literatură intensă și clasică, e un lucru de mare ușurătate și numai un gust bun și un tact deplinit se cere, ca să știe compunitoriul face alegerea amăsurată capacității și precunoștințelor școlarilor; drept care și ale lor crestomații sunt anumit scrise pentru anumite școale și anumite clase, ca și alte cărți. Așa sunt făcute crestomațiile de școală ale francezilor, italienilor, englezilor și nemților, și poate și la mai multe alte națiuni.

Însă românilor ăst lucru e încă în timpurile noastre cu nepotîntă, dein cauză că nu numai avem una literatură foarte mică, ci încă și foarte neclasică, așa cît cine are vrea să scrie una asemenea carte de lectură pentru clasele ma, dein jios, s-ar apuca de un lucru cu nepotîntă. De unde nici mie, nici măcar preîn vis nu mi-a trecut, ca să mă apuc de una carte ca aceea, convins fiind că în stadiul evoluțiunii limbii noastre de astăzi, cînd atîtea partite sunt cîte capete literariă, nu ași putea, să și vre[la]u, a mulțami pre nici una, fiindcă sum secur, că nici una partită nu ar recunoaște de clasic orice s-a[r] contraria părerilor sale gramaticarie, lexicarie și ortograficali. De aceea și ministeriu a demandat ca pentru națiunile cari nu au literatură deajuns și clasică, cărțile de lectură să se traducă de pre alte limbi, convins fiind că cu ăcest mod cel puțin obiectele crestomației ar fi de model și destul de instructive. Însă bucovinenii, neluînd aminte la aceste cercustări⁴⁶ speciali pentru literatura românească, și în persuasiunea lor

⁴³ Compenitoriu = necesar.

⁴⁴ Năciunale = naționale.

⁴⁵ Chiar = clar.

⁴⁶ Cercustări = circumstanțe, împrejurări.

că limba moldovenească, cum o scriu bucovinenii și literatura ce se află în mîna a cîtorva părechi de oameni dein, Iași, e clasică, și caută să fie recunoscută de toți românii de clasică, s-au apucat de a compune Lepturariul știut; și-apoi, vîzîndu-se vătămăți în fudulia lor, aruncă culpa, pre mine și pre alții, iar nu pre ignoranța lor.

Altmentrea se face cu compunerea crestomațiilor pentru școalele de sus, în care toate științele și limbele se propun deintr-un punct de vedere mai înalt, iar nu mecanic, unde nu memoria, ci înțelesul și judecata se liau în luare aminte, ca să se dezvolteze, pentru că de memorie și mecanism se cîștigă clasele dein jios. Și ca să luăm de exemplu numai limbele: în clasele dein jios se cere ca școlarii să învețe acurat limba întreagă într-o toată întinderea ei etimologică și sintactică, ajutîndu-se și cu învățarea de rost; iar în clasele mai de sus, școlarii să învețe a-și cunoaște limba și istoria, începînd de la cele mai vechi monumente literare pînă la timpurile mai nouă, ca să cunoască toate fazile limbii prein care a trecut, prein cîte forme a căutat să treacă pînă a ajuns la forma mai de pre urmă, făcîndu-se deunadată cunoscuți și cu scriitorii[i] și biografia lor, și manu-ducîndu-se de învățătoriu la aceea, ca școlarii să se învețe a-și da și părerea despre operele literaturii și despre talentele autorilor.

Așia se compun crestomațiile pentru clasele înalte; așia sunt compuse ale lui Mozart pentru germani; așia ale francezilor și ale altora. Asemenea crestomație și românii pot să aibă, deoarece măcar [că] literatura noastră nu se poate numi clasică, însă tot este demnă de a se lua aminte, de nu alta, încalte pentru că e a noastră; și de aceea suntem dători cu un feliu de reverință să ne portăm cătră dînsa; cu cît e mai vechiă, cu atîta și mai mult. Însă literatura noastră cea vechiă mai are și alt merit, care l-am arătat mai sus, că ne înfățieșiază limba într-o altă față de cum o avem astăzi și ne duce la rezultatele de carele am grăit.

Eu cînd am scris *Analectele*, adevărat și aceea am avut înaintea ochilor, că în școalele unde se va învăța gramatica limbii românești după operele mele, acolo să fiă profesorului și școlarilor de ajutoriu de a se convinge despre adevărul formelor vechi ce se află în cărțile noastre cele bătrîne; de altă parte, însă, mi-a fost intențiunea și mai generaria, a aduna și a da în cunoștința publicului una Notîția literaria documentată despre literatura română, socotînd că precum toate națiunile-si adună toate monumentele vechi literaria, fiă acelea cum să fiă, le au în prețiu, și le studiază, așia românii, deacă nu pot avea toți toate acele cărți bătrîne, care acum sunt foarte rari, cel puțin să afle și eli adunate într-una carte probe de limbă adunate cu multă greutate și anevolia.

Acesta a fost scopul *Analectelor* și dein aste cauze le-am și numit „*Analecte* și *chrestomația*”. Dein care poate vedea oricine, că n-a stat în puterea mea să fac carte mai bună decît am făcut și că nici altul nu va putea să facă, oricine să fiă acela.

După ce, după gătire de mai mulți [ani], mă apucau să dau afară *Analectele*, am trimis și d-lui Pumnul un exemplariu de probă; însă nu mai [ce] eșise pînă atunci, adevă 5 coale deinainte, în care se cuprind numai bucăți dein cărți transilvane tipărite înainte de 1600. Eu, știînd pre d. Pumnul amatoriu de asemenea cercări istorice-filologice, trimițîndu-i, socoteam că-i fac un ce plăcut; însă nu mi-am adus aminte, că dein acea mică bucăție de carte, în care nici Notîția literaria nu era cuprinsă, bucovinii [i]și vor lua ocaziune a se învenina atît de tare, precum se va vedea mai încolo:

„*Domnul Pumnul a invitat pe toți cei de pe aici să și-o cumpere; d-lor însă au cerut-o să cetească mai întîiu, ca să vadă deacă le este de trebuință. Rezultatul a fost cît se poate de ne-mbucurătoriu, pentru că nu numai n-au prenumărat nici unul, ci încă d. Pumnul și-a atras prein aceea și neplăceri dein parte-le, zicîndu-i: că d-lui își bate joc de ei și-i ține de oameni proști și stupizi, îndemnîndu-i să se prenumere la uă asemenea carte, carea e lipsită de toate însușitățile spîretuale, ce se cer de la cea mai de rînd carte*”.

Acum sosim la revărsarea inimii și ne dăm pre față, ce oameni înțelepți, cunoscători de carte, plini de talent și de spirit suntem noi bucovinenii! Eli nu sunt așia proști, cumu-i judecă d. Pumnul; eli vreau să cetească mai întîiu, apoi să o cumpere, ca să nu rămînă de pagubă. Săracu[l] exemplariul meu, deacă a căutat el să treacă prein minule tuturor cărturarilor dein Bucovina și să fiă cetit dein cap în cap, în urmă nu va mai fi rămas dein el nici trenție. Dar să-i fi provocat io, au d. Pumnul, să se prenumere, înainte de a tipări măcar o iotă, ce ar fi făcut d-lor? Poate că ar fi cerut să le trimet manuscrisul spre cenzură,

au mi-ar fi zis: tipărește-l numai, că apoi de ne va plăcea, [il] vom cumpăra. Se vede că înțeleg la cumpăratură; eli vor să știe pre ce-și dau paralele, și să mînce mai întîniu prînzul, apoi să-l plătească, adică dacă nu le va fi căziut rău de mîncare. Mi-e, dorere, numai de d. Pumnul, că și-a mai făcut și altă nevolia după alte mai multe. D-lui se pare că de 10 ani, de cînd se află în Bucovina, încă tot n-a învățat moravurile (sit venia verbo) literatorilor de acolo. Cu d-lor nu e de joacă, că deîn ce nici n-ai socoti, poți să-ți faci nevolia, bună-mi-te numai de-î vei îmbia ceva ce nu le place. Ci de aci înainte se va învăța și d-lui cu cine mîncă cireașia.

„Ei întrebau oare că lepturariu rumănesc are să sîrbească cartea aceasta? și aflînd de la bucovinenii carii au venit de la Blaj, că ei „/” (p. 3.) și-au făcut studiul limbei românești într-însa, s-au uimit cu toții, venîndu-le cu greu a putea crede una ca aceasta, deoarece astă carte, zic ei, nu răspunde ca Lepturariu neci prescriselor ministeriale, neci cerințelor pedagogice și psihologice, neci ființei scopului cărții, pentru că într-însa nu sînt den început și până la capet, decît niște frînture de tot monotone, parte den scriptură, parte den căzianile rumănești, tipărite în veacurile trecute, cu un stil sec, searbăd și nerumănesc, cu cuvînte nepotrivite și parte și neromânești, adică cu limbă și cu un stil, carea a putut să iasă numai de la niște preuți din veacurile trecute, carii știau mai bine slovenește, decît românește”.

10 Dec.

Să stăm aici puțin să răsflăm, că e prea lung periodul. Iaca Lepturariul în capul criticei; d-lor mai întîniu întreabă că Lepturariu e carte[a] mea au nu? Și deîn acest punct de vedere mi-o critică, firește după ideile d-lor, nu după, ale mele, care mai sus le-am arătat. Și d-lor s-au uimit, cunoscînd de la tinerii bucovineni carii învățase aici în a[nul] 1857/8, cum că într-adevăr s-a folosit cartea spre acest scop. Și este adevărat că s-a folosit, însă o[b]serbînd, că aceli tineri erau deîn clasele mai de sus VII[-a] și a VIII[-a], iar nici unul deîn clasele gimnaziului de jos; și mai încolo, că limba românească se propune în tot gimnaziul de aici după gramatele mele, de care mai pre larg va veni vorba mai în jos, iar Analectele nu se folosesc de lepturariu, decît [în] gimnaziul de sus, adică în clasele V—VIII, precum nici se poate altmentrea, după spiritul bunei organizațiuni de care [am vorbit] mai sus. Însă d-lor nu știu face alegere între cursul învățăturilor în clasele mai de sus și între al celor de jos, la care eu într-adevăr io nu port vina; și așa judecata le e scălciată. Iur bene distinguit, bene docet. Se zice că „cu toții” s-au uimit; așadar nici măcar un bucovinean, nu a rămas, care să știe judeca, care să cunoască organismul bunei educațiuni literare; și apoi tot cutează a critica. Mie-mi pare rău, de e așa, însă tot nu potiu crede numai pre zisa acestui scriitoriu cubalistic.

Apoi iaca rațiunile, drept care se uimire, adică pentru că cartea e așa și așa, între care multe sunt adevărate, multe false; însă nici unele, nici altele deajuns, ca să facă pre cineva a se uimi, decît numai pre ignoranți. Analectele într-adevăr cuprind numai *frînturi*, precum cuprind toate lepturariile și crestomațiile, deîn cauza simplă că nu pot să cuprindă cărți întregi. Adevărat e și aceea, că aste frînturi sunt mai numai deîn cărți bisericești: Scriptură, Cazanii; adevărat e că frînturile aceste sunt luate deîn cărți bătrîne tipărite în seculii trecuți; ci deacă merge și mai încolo, d. corespondente seau partita a căreia se făcu instrument, nu face alta, decît că-și arată necapacitatea de a judeca cărți literare și de școale. De școală zic, pentru că chiar cartea mea, și numai așa precum s-a început a se compune, poate să răspunziă scopului educațiunii literare în clasele mai înalte, pentru care se poate folosi, și așa și intențiunilor ministeriali, cum am arătat.

Zice că stilul acelor cărți e sec și sarbed; — las să fie așa; însă pre dereptate ași putea întreba, că care e dară stilul sec și sarbed? Mi se pare că d-lor ar răspunde, că stilul sec și sarbed e acela care nu seamănă cu al bucovinenilor seau mai apriat cu al Lepturariului bucovinean seau în urmă cu al scriitoriului acestuia și maestrului său. Însă mi se pare că încă judecata despre stilu[l] sec seau cu viață, sarbed seau dulce, e foarte relativă; și poate fi că ce li se pare d-lor sec și sarbed, pentru că nu seamănă cu al d-lor, altora totuși să li se pară dulce și cu viață. De gustibus non est disputandum.

Zice că cuvintele acelor cărți și în urmă și ale Analectelor, sunt nepotrivite și parte neromânești; — las, că unele, și multe, nu-s românești; însă provoc pre d-lui să-mi arate vreuna carte românească, în care să nu fiă cuvinte neromânești, et erit mihi magnus Apollo; au ca să luăm de exemplu: au nu geme Lepturariul bucovinesc de cuvinte parte nepotrivite, parte neromânești? Și cu toate astea, d-lor vreau să-l dea tinerilor români dein tot Imperiul austriac, să-și facă studiul limbii române dintr-însul! De „nepotrivite“, cînd vorbim, se cade să luăm aminte, că tot seclul, și tot locul, la români ca și la alte popoare, și-are datina seau învățul vorbirii, usus et consuetudo sermonis; și criticul, cînd judecă pre un scriitoriu bătrîn, are dătoria să-l judece după uzul limbii dein acel seclul și loc, unde și cînd a scris, și nu mai poate să zică, că cuvintele-i-s nepotrivite, deacă-l poate arăta, că nu și-a știut limba seclului și locului său, pentru că numai unul ca acesta poate să folosească cuvinte „nepotrivite“; iar d. corespondente și cu ali săi de unde știe, că aceli bătrîni scriitori români nu și-au știut limba? Poate, că d-lui crede, că însuși știe mai bine românește decît acelia, și după măsura științei sale judecă pre acei bătrîni. Însă lie-se⁴⁷ bine aminte, să nu cumva să se afle între celi ce-i citesc corespondențele, români carii știu mai bine românește decît d-lui și carii, prein urmare, să-l judece nu numai că scrie sec și sarbed, ci chiar și neromânește. De nu cumva d. corespondente a ajuns la acia perfecțiune a limbii românești, la care altul n-a mai ajuns de cînd lumea. Eu cel puțin, mă cam îndoesc.

În urmă, el călugăr și persoană bisericască, se apucă a defăima pre aceli bieți de preuți, carii în acele timpuri barbare și pline de nevolie, cînd slovenismul domnia în toată lumea română, avură atîta inimă și atîta zel, cît se apucară pre încetul a se scutura de acel jug tiranic și a libera pre român dein acea servitute complită, care de mai ținea lung temp, era să ne înecă și acei biet de tezaur ce ne mai rămase de la părinții noștri: limba românească. Adevărat, ei poate știau mai bine sîrbește decît românește, dacă e vorba numai de scriere, pentru că cine mai învăța pre atunci românește altmîntre decît la țita mine-sa? Unde mai erau școale românești, ca să-și facă studiu de limbă? Cite școale mai erau, erau toate sîrbești și grecești, nu numai pre atunci, ci și chiar mai încoace. În București, un biet de ardelean începu a învăța pre români gramatica românească, iar pînă atunci la Doamna Bălașa era Academia grecească, unde Duca și alții paradoseau⁴⁸ pre Aristotele și Platone în elenică. Așia erau românii și sunt pînă în ziua de astăzi; se entuziază de tot ce e străin, ce bate la ochi, și apoi defăimă mai mult decît străinii, tot ce e românesc.

Însă fiă toate, cum zice corespondentele: stilul sec și sarbed, cuvintele nepotrivite și neromânești în parte, preuții știind mai bine slovenește decît românește; — asta tot nu strică nimioa Analectelor, pentru că stilul lor nu e stilul mieu, cuvintele lor nu sunt ale mele, ci ale acelor preuți, carii au scris și au tipărit acele cărți bătrîne, dein care am scos io Analectele. Adevărat că dacă aflăm în cărțile tipărite bătrîne ceva mai bun, atît în respectul stilului, cît și al cuvintelor, io mă nevoliam, după a mea pricepere, să aleg ce e mai bun și să las ce e mai rău; ci dacă nu aflai decît am aflat, unde e culpa mea? Cu toate că și cînd aveam una literatură vechiă clasică cu scriitori eminenți, tot era de lipsă să se alătore și ceva mai cu scădere, pentru ca tinerii să se învețe a cunoaște diferența între limba bună și rea și între stilul clasic și neclasic. Vezi toate Lecționariile altor națiuni, care sunt croite pre acel metod cu Analectele, și vei vedea, că, ce zic io, e adevărat. Lipsește ca corespondentele sau consoții să facă ei Lepturariu mai bun și așia în alăturare se arată invederat, care e limba bună și rea, și așia și de stil.

„Pentru aceea uă asemenea carte nu este necidecum potrivită, ca să-și poată învăția tinerii limba dentr-însa, pentru că limba dein ea este rea, stilul neromânesc, bucăpile dentr-însa nu cuprînd neci un nutrimînt, neci pentru minte, neci pentru inima tinerilor; și așia în loc ca să-i atragă memoria și să le îmbogățească mintea cu idei și să le dezvoalte în inimă simțiemintele cele nobile, morale, estetice, înțelesuale, năciunale ș.a. precum fac toate lepturariile altor năciuni, le tîmpește și mintea și inima, așia cît, zic ei, decît să învețe copii/i/

⁴⁷ Lie-se = să ia.

⁴⁸ Paradoseau = predau, țineau cursuri.

noștri den uă asemenea carte limbă rea și să se timpească, mai bine să învețe den Alexandrie și den Uă mie și una de nopți!"

De limbă și stil nu mai adaug nimic, decât că deacă limba și stilul Analectelor nu sunt românești, atunci nici părinții noștri, carii au scris cărțile, dein carele am scos io Analectele, nu au știut românește; măcar, că io în Analecte nu m-am restrins numai la autorii transilvani, păzească D-zeu, ci am făcut alegere și dein scriitorii amînduror Principatelor, atît dein Valachia, cît și dein Moldova; și spre exemplu încît pentru moldoveni, iată într-insele figurează Varlaam și Dosoteiu, mitropoliții Moldovei, Demetriu Cantemir, principele Moldovei, Eustratiu și Miron, logofeții. Arate-mi vreun moldovean alte cărți tipărite în Moldova pînă la a. 1700, unde se termină întîniul tom din Analecte, cu un stil și limbă mai românești, cu idei și sintămintele mai naționali, mai morali, mai religioase (de care corespundentele călugăr tace!), mai estetice etc., și eu mă dau legat și bătut; măcar că nici întru acel caz nu ași fi demn de certare, fiindcă de sunt alte cărți mai bune moldovenești sau românești tipărite înainte de a. 1700, decât dein care am extras io, cel puțin mie nu-mi fură cunoscute, măcar că toată nevoliența întru aceea o am pus, ca să cerc după ele și să le aflu.

Ci nu este lucru chiar așa, cum zic eli; pentru de una parte, frînturile dein Analecte, cuprind destule idei înalte morali și religioase, carii io cel puțin cred că nu timpesc nici mintea, nici [inimă]; altmîntreă ar merita să fie scoase cărțile, dein carii-s trase Analectele, dein toate bisericile, măcar ale Bucovinei; dein care căutare, celi ce zic așa, se văd că nu au nici una idee înaltă de moralitate și religiune; derept care, deacă nu le-au aflat în cărțile bisericești ale lor, adevăr că în deșiert le vor căuta în Analectele mele. Alte idei estetice, naționali, înfîteșuale, și care vor mai fi de acest feliu, cite se pot afla în cărțile românești pînă la a[nul] 1830, ne vom nevoli a le aduna în tomii celi următori ali Analectelor, carii vor cuprinde extrase dein cărțile tipărite de la a[nul] 1700 pînă la a[nul] 1830, cite le voliu potea avea a mînă; și după acestea extrase dein manuscrisele care le am românești, și dein acele cărți tipărite, care s-au scris adevărat înainte de a[nul] 1700, ci s-au tipărit mai tîrziu. După care apoi, dacă va mai lipsi ceva în Analectele mele dein ideile morali, naționali, estetice ș.a., care le înșiră și nu le înșiră corespundentele, are cuvînt să-și ascuță peana, de va fi rămas adică ceva dein vina mea. Că întru adins nimeni nu poate aștepta ca un Lepturariu să le cuprindă toate, ci numai ca autorul să se nevoliască dein toate poteriile a alege dein materialul dat, tot ce se poate cere și se cuvine scopului unui Lepturariu pentru clasile mai înalte.

Pînă atunci învețe, nu mă pun cîntă, ori dein ce carte, măcar și dein Alexandria și dein 1001 de nopți. Eu deacă știam că bucovinenii prețuesc mai mult Alexandria decât cărțile bisericești, și că ea cuprinde mai multe idei nobili morali etc., eram bucuros să tipăresc, în exemplariile la care s-au prenumerat bucovinenii, ceva și dein Alexandria, ca să afle ceva nutriment pentru mintea și inima tinerilor lor; numai cît un extras și una frîntură ar fi fost prea puține pentru d-lor. Deci mai bine va fi să și-o cumpere întreagă, că se află destule în Sabiniu la Closius de vînzare; iar Una milia și una de nopți tipărească-și-o, deacă au lipsă de ea, că nu știu deacă se mai află de vînzare de-ale Gorșianului și de-ale lui Barac în București și în Brașov.

// p. 4

„Ei mai zic, că orice carte își are un scop oarecare, dar în / aceasta n-au putut afla nici un scop. Cu un cuvînt, frate, ardelenii au căziut cu totul în opiniunea bucovinenilor, pentru că ei țineau pe d. Tipariu de cel dentîiu literatoriu rumănesc ardelen; și acum, cînd au văziut astă carte, au zis, că este pace de literătorii rumâni ardeleni, pentru că deacă cel dentîiu literatoriu al lor dă la lumină uă asemenea carte, carea nu face nici cheltuielele tipariului și carea naintea streinilor ne face de rușine și demni de toată cumpătîmirea, atunci ce se va pute aștepta de la ceilalți!"

Frate, tot cam asemenea opiniune au despre d-lor și rumânii de pren Principate, de cînd și-a dat gramatica la lumină. Ei zic: s-a scremut muntele și a născut un șoarece, și și acela ca vai de el!"

Adevărat zic, nu numai eli, ci și toți oamenii, că fiăcare carte caută să aibă un scop; și a mea încă are; iar deacă eli nu l-au potut afla, nu e vina mea, tînt pis pour eux. Mi-aduc aminte aici de una anecdotă, că un episcop de altă națiune

vrînd să învețe românește, chiamă pre un preut românesc să-l învețe; carele venind și dîndu-i lecțiuni mai întîniu de citit cu slove, cum era pre atunci, și e[iscopu]l nepotînd nici și ca cit să învețe a citi și pronunța cum se cade, zise episcopul în urmă: nu potiu nicidecum să pronunțiu așa cum mă înveți tu; iar preutul [i]li răspunse: ce potiu eu, dacă sinția [ta] n-ai capacitate. Io puținele am grăit adevărat în prefațiunea Analectelor despre scopul lor; ci io credeam că oamenilor literați le e deajuns cit am zis și de sine înșii vor precepe, fără de-ale torna cu ciubărul în cre[ie]ri. Însă, deacă nici prefațiunea cărții, nici țesătura ei pre bucovineni nu li-ai potut capacita, să cunoască scopul cărții mele, și io zic, că e pace bună de capacitatea bucovinenilor; și-a mai întinde vorba pentru eli, ar fi de prisos, cum se zice: Surdis narrare fabulam. Numai cit apoi te cuprind frigurile, cîndu-i auzi cu toate acestea vorbind de lucruri, ce nu pot pricepe, ca orbul de colorii.

Deacă bucovinenii m-au ținut de întîniul literatoriu român transilvan, rău au făcut, și acum, înșielîndu-se în opiniunea lor, s[-au] dat pre față, că sunt oameni fără judecată. Că deacă m-au ținut de întîniul literatoriu transilvan, aveau de lipsă să-și temelieze pre ceva solid, care să nu li-l răstoarne apoi orice boare; ci d-lor, se pare, că și-a[u] format opiniunea despre mine numai după vorbe deșierate, care d-lor nu le-au știut judeca, că sunt deșierate; și așa acum veaziă d-lor, că nu e treaba mea. Mie cel puțin nu-mi pasă nimica, că am căziut în opiniunea bucovinenilor, cum nici n-am știut pînă în ora de acum, că în ce opiniune am fost la eli. Mie mi-ar păsa numai, cînd s-ar adevăra ce mai adaug eli, adică că deacă io, întîniul literatoriu al românilor transilvani, sum un cap sec, care nu știu nici măcar să scriu un Lepturariu cum se cade, și așa fac rușine a toată nățiunea, așadar și celialalți literatori transilvani încă sunt nimica, de care păzească D-zeu; ci d-lor și aici arată că nu ști[u] nici de nume ce e logica; altmîntea n-ar face așa sofisme șchioape și ridicule. Au nu-și aduc aminte că dacă am căziut io, în locul micu se pot ridica alții o sută? Eu și altmîntea sunt om de zile valetudinariu⁴⁹, care și fără căderea în opiniunea bucovinenilor poteam și potiu să cad și mai rău în mormînt, de care nu voliu scăpa împreună cu d-lor; și apoi după moarte-mi, certe-se care cumu-i place, măcar și de umbra asinului.

În Principate, ce opiniune au despre gramatica mea, io încă știu, și încă mai bine. Acolo, ca și în Austria, unora le place, altora, nu le place, precum se întîmplă cu toată lumea, mai ales într-un popor care acum se dezvoltă, și într-una materia așa de uzitoasă, cum sunt cercetările abstrase⁵⁰. Potere-asi aduce io exemple prea multe dein istoria literară dein viața a mai mari literatori ca mine, carii în ochii multor concetățiani coevi⁵¹ ali lor erau socotiți de oameni căziuți, pedanți și ridiculi. Bietului Cicerone [ii] ziceau bucovinenii de atunci greculețu, lui Kant iarăși alilui ideolog, și alte cite și mai cite, si licet pa va comparare magnis. Mie nu multu-mi pasă, ce zice seau ce opiniune are o mulă de oameni nepricipători în obiectul de care mă judecă; mie-mi sunt destui și doi-trei, încă și numai unul, care precepe la lucru; de-a acestora opiniune-mi pasă, iar de a acelor alții fiă străini, fiă conaționali, habar n-am, vorbind bine românește.

Adevărat că gramateca mea nu o potiu io însumi lăuda, nici s-ar cuveni; însă io totu-i știu mai bine scăderile decît altul oricine, pentru [că] e productul cuetării mele, și așa o am pre degete dein fir în păr; și de cînd o am dat afară, am luat aminte că am lăsat multe neatînse, multe le-am scris prea prescurt, încă ici coala s-a furișiat și cite una sminteală; ba ce e mai mult, unele nu le-am potut nici atunci, nici de atunci încoace pătrunde deplin; care toate sunt defecte adevărate; însă mă mîngîniu cu mîngînierea a toată lumea: că ni-meni nu e fără păcat; încă nici bucovinenii; și apoi, de nu ne vor lîerta oamenii, ne va lîerta D-zeu. Celi ce și-au bătut joc, de și-au bătut, în Principate, de gramatica mea, scremă-se eli, dar și mai bine, doară cumva vor naște un elefant. Pînă atunci ținiă-și gura, deacă nu-s în stare să producă nici măcar un țîntariu. Gramatici de acele, cum au scris alții înainte de mine, n-am vrut să scriu; nu că doar toate ar fi fost rele; ci pentru că toate erau pre alte baze fundate, de cum este a mea. Mulți gramatici pînă atunci au scrieau gramatica limbii locului său,

⁴⁹ Valetudinariu = bolnăvicios.

⁵⁰ Abstarre = abstracte, ascunse.

⁵¹ Coevi = contemporani (din limba italiană coevo).

au gramatica unei limbi românești, ce nu s-a mai auzit nicăieri⁵² la români, unii după model latinesc, alții după altele nemțești, frințești, italienești etc., fiecare după limba care o știa mai bine. Ci care să fiă consultat toate dialectele românești, toate monumentele scrise și tipărite românești au cel puțin mare parte din ele, să le fiă alăturat cu limba latină și celelalte mai nouă romane, io nu, am fost aflat pînă atunci. Și de aceea m-am apucat să scriu și io una pre aceste baze din urmă, crezînd că am făcut ceva serviciu națiunii mele. Nu că doară ași fi avut pretensiunea că această gramatică va să fie atît de perfectisimă, cît altuia să nu mai rămînă nici măcar un spin să culeagă pre urma mea, nici așa de chiară și așa de fără greutate pentru orice buchiariu român, cît numai să-și caste gura și să-i sară liepurele fript într-însa. Io nici n-am făcut asemenea pretențiuni, nici promisiuni; ci deacă și le-a făcut cineva-și de capul lui, nu e păcatul meu. Io am scris-o, rea-bună, cum este; oamenii pricepători la astfeliu judece-o cu pacientă, sine ira et studio; și mă încredințez, că vor recunoaște, că deacă n-am născut elefant, am născut ceva mai mult decît un țințariu.

Una expresiune este în acest period singura, care nu o dezvoltă deajuns corespondentele: „cum că adecă cartea mea ne face de rușine înaintea străinilor”; pre cine? pre toți românii, au numai pre bucovineni? și dein ce cauză? Străinii, pre cît știu io, sunt prea puțini, carii să știe atîta românește, cît să ne poată judeca operele filologice cum se cade; și dein partea acestora n-am nici una temere; iar străinii, carii nu știu să judece mai bine ca bucovinenii, numai sie și-ar face rușine, nu națiunii; pentru că judecata strimbă nu pre judecatul rușinează, ci pre judecătoria.

Adevărat că se pot afla și de aceli străini, cari să-și riziă de literatura noastră cea vechiă, după cum este, și după [cum] s-a arătat și în Notiția literaria dein Analecte, și în Programa gimnaziului pre anul 1857/8 în limba latinească; și noi, prein urmare, să ne simțim rușinați că nu avem mai bună; ci, luînd bine aminte lucrul, ne putem și mîngăia și escuza cu aceea, că și alte popoare mai tari și mai fericite sunt, carii nu pot produce și arăta ceva mai bun, bunămi-te ungurii, carii cu toate astea chiar se nevoliesc a aduna de prein bibliotecile sale, ale Vienei și dein alte țări, asemenea monumente de limbă, de care nu numai nu li-e rușine, ca bucovinenilor de ale noastre, ci pre întrecute le dau afară literatorii lor cu mari cu mici, deși nu sunt altfeliu decît legenda Cazaniei: Régy magyar legendák tára, régi codexekből bevezetésekkel és szótárokkal. Kiadja Toldy Ferencz, Ötödik kötet, a debrezeni legendás Könyv, Pest, 1858; în care se cuprind și cazanii multe.

Însă ai ce face, deacă unii oameni sunt mai groși la piele, iar alții mai delicați.

„Față cu astă opiniune publică (temeinică seau netemeinică este altă întrebare, carea se va dezbate și lămuri la timpul său), poți să-ți închipuești în ce împregiurări grele se află d. Pumnul, carele și mai nainte avea de a se lupta cu destule opiniuni ruginite și improtivitoare den partea bucovinenilor. Abia începu a eși deasupra altor greutăți și a dobîndi încrederea publică, cînd acum pren aste întimplări se strică totul iarăși, producînd în inima părinților temerea că poate d-lor le va învăța copiii limba rumânească dein grămăticile și analectele tipărene”.

p. 5

Așadară, ce a scris mai sus corespondentele, nu sunt decît opiniunea bucovinenilor, iar a sa o tace. Cu minte om; el te bate preste ochi cu mîna altuia și zice că nu el te-a lovit, ci mîna străină. Așa este; așa să fiă; ci vom vedea mai în jios, numai să nu uităm. D-lui, se pare, că are de cuget, mai în urmă oarecînd să dezbată acea opiniune publică a bucovinenilor, oare temeinică e ori nu; fără îndoială, omul nostru se socolește în stare a o putea dezbate cum se cade; să așteptăm dară pînă atunci; numai cît, după tonul și stilul acestei corespondențe, se poate concluda secur, că corespondentele o a și dezbătut și o a aflat de temeinică; numai cîtu-și are cauzele, pentru care încă nu voliește să o scrie apriat. D-lui poate că vrea să o dezbată în public și triumfînd să se încoroneze, punîndu-și sie cunună de lauri, iară mie de spini. Ci să așteptăm.

⁵² Nicăliuri = niciunde, nicăieri,

De nevolia ce a dat Pumnul de astă dată cu bucovinenii și mai sus s-a fost atins cevași, dar nu chiar așa limpede. Omul se înfiorează văzînd, că deîn cît de mic lucru de multe ori depinde fericirea omului. D. Pumnul abia scăpase de una nevolia seau de mai multe cu bucovinenii și iată că, neprecepîndu-se și necunoscîndu-și oamenii între care-și mină zilele, iarăși dede de altă belea și mai grea, singur singurel pentru gramaticile și analectele mele. Săracii părinți, se tem să nu le învete băieții din cărțile mele, de ce-și trimet pruncii chiar și la Blașiu să învete românește? Că aici de la a[nul] 1855 tot deîn aceste învață, nu de întru allele, precum toată lumea știe. Cel puțin în ăst an, după ce Analectele făcură așa rea impresiune în inima părinților de acolo, e de mirare că au mai venit și alții noi. Ci se pare, că astă frică și spaimă, ce o scrie corespondentele, e numai una fabulă, fără creșelji scornită, ca mai adîncă impresiune să facă în d. Mihali și poate și în mine, că știa bine, că și mie mi-o va împărtăși; ci s-a înșelat bietul corespondente, că i se vād ghiarele deîn sac: *ignoros sollit, gnaris est derisui*.

„Iată, frate, opiniunea bucovinenilor despre Analecte, carea m-am simțit îndetorat a fi-o înfățișia. Eu am avut ocaziune a cunoaște și opiniunea unor ardeleni de pe la Alba Iulia și den alte părți despre acest obiect, carea este cam soră bună cu cea înfățișiată mai sus“. Putea să zică mai bine: soră bună cu minciuna.

„Încă una pe urmă, frate, cu care vreau să și încheiu. De astă dată bucovinenii au căpătat a mină toată osîndațiunea dată de d-voastră lepturariului rumânesc, compus de comisiunea de aici și zic că ar fi aflat într-însa uă trăsură de răință dezonorătoare și înjositoare chiar și de un om de rînd; cu cît mai mult de niște oameni literați ca d-voastră, și de care pată, zic ei, nu vā veți pute spăla naintea județiului istoriei literaturii rumânești cu toată apa amîndurilor Tîrnavelor“.

Acum venim la treabă; numai cît corespondentele întoarse cele deînainte înapoi, punînd înaintea efectul și înapoi cauza. Nu zic că asta o ar fi făcut au deîn nepricepere, nici măcar deîn maliția⁵³, ci deîn prudență. Că știa bine că de începea cu plîngerea osîndațiunii Lepturariului, și-ar fi tăiat mijlocul de a se arăta interesat în osîndațiunea Analectelor. Ci care nu e orb, oricum va face cineva, punînd înaintea sau înapoi, tot precepe, care e adevărata cauză și carea e efectul.

Zice d-lui că bucovinenii au căpătat a mină toată osîndațiunea Lepturariului deîn partea noastră. Se poate. Ci deîn cele ce vor urma, se va cunoaște lămurit, că au nu au căpătat-o cel puțin toată, ci numai ceva; au de o au căpătat, au spus minciuni corespondentului. Deci să vedem care e acea trăsură⁵⁴ și apoi de vom fi vinovați și noi zicem să nu ne cruțe apa Tîrnavelor, care arareori e curată, așa cît nici pre cel curat nu-l poate spăla, necum pre cel întinat. Răința inimii adevărată că nu se poate spăla nici măcar cu apa Prutului, care trece pre deînaintea casei cernăuțenilor, nici cu a Nistrului, Siretului, care trece pre lîngă marginile Bucovinei, de care și oamenii de pre aici încă știu, cînd zic de oaspeții plăcuți: s-a dus, duce-l-ar apa Nistrului. Răința inimii nu se poate spăla decît cu părerea de rău și îndereptarea, de care cred că și bucovinenii au lipsă, deoarece cele ce le vomiră asupra mea și le făcură d-lui Pumnul, încă nu se pot socoti purcese decît din aceeași calitate, care ne-o impută nouă.

„Dvoastră ați zis, adică, în acea osîndațiune: „că numitul lepturariu nu se poate întrebuinția necidecum de cătră tinerimea rumână unită, pentru că acela n-ar lua în privire catolicismul, neci nu i-ar răspunde, și că prin urmare tinerimea rumână catolică nu s-ar putea folosi cu dînsul“.

La această inculpare nu se poate nimica alta zice, decît că cine a vorbit sau a scris mai întîniu această defaimă, a mințit în capul și sufletul său. De care răință a inimii, oricine i-a fost autoriul, spele-se, de se va potea, măcar cu apele Iordanului.

Deîn astă defaimă dară, acum se pricepe ura ce au luat bucovinenii asupra Analectelor și gramaticelor mele și frica părinților că d. Pumnul, ca un transilvan și el, și măcar acum renegat dar de născare unit, stînd în nexu cu uniții sub stemet de limba românească, [i]i va învăța limba uniților.

⁵³ Maliția = răutate (de la cuvîntul italian malizia).

⁵⁴ Trăsură = trăsătură, caracteristică.

Bucoveninii, ca să-și răzbune asupra *osîndațiunei Lepturariului lor*, ca oameni pricepuți, știau bine că cu argumente numai literară, cum sunt cele ce le văzium mai sus, nu pot să o scoată la *căpătiniu*; pentru aceea sunt și figmente⁵⁵; ci ca să intrige efectul dorit,recurseră la, una mijlocire secura, fără de a le păsa mult că adevăratu-i au nu. Atinge-te de legea omului, arată pre cineva, că e inimicul religiunii tale, și fii secur că de nu te va și crede, totuși ai lăsat în inima-i un spin, care nici odinioară nu-l vei mai putea scoate afară. Calumniare audacter, zice latinul, semper aliquid manebit.

/. p. 6

„Den acestea zic ei și încheie că d-voastră v-ați arătat în *puntul //* acesta mai catolici chiar și decît catolicii înșiși, carii au dat lepturarie afară pentru limbile lor fără privire la catolicism seau necatolicism, den carile învață toți catolicii, reformați, uniții, neuniții, ba chiar și *jidovii*, fără ceva stîngerire și jîgnire în religiunile lor, amăsurat poruncilor ministeriale apriate, carile opresc a se pune în lepturarie asemenea *bucăfi* despre diferențele religiunare, den care s-ar putea naște ușior dispute, certe, ure și prigonire împrumutate între învățăcei de diferite credințe”.

Lierte⁵⁶ d. corespundente și celi ce argumentează așa, că nu știu ce grăesc. Deacă vreau d-lor să arate că noi uniții suntem mai catolici decît catolicii, arate, nu ce zic d-lor, ci arate, cum că romano-catolicii sufăr în școalele lor și folosesc lepturarie compuse de reformați, neuniți seau judei, iar noi uniții nu suferim, și atunci ar ajunge silogismul lor în formă-cîtva, și ar putea zice că uniții sunt mai catolici decît romano-catolicii. Celelalte, ce le vorbesc, sunt vorbe ce nu se tin de materiă, precum oricine poate vedea. Însă cum că noi uniții nu suntem chiar așa de intoleranți, cum ne zic bucoveninii, avem probe: întîniu *Crestomația germană*, compusă de Nicefor profesoriu neunit în gimnaziul de la Brașiov și *Geografia* lui Bellinger, tradusă de G. Munteanu, directorul aceleași școale, tot neunit, care amîndouă se sufer în gimnaziul de aici și se învață deîn ele, precum toată lumea. Iar cît au lucrat neuniții în Sabinu, pînă ce au învins, ca profesoriul romano-unit în gimnaziul rom[ano]-catolic de acolo să nu aibă volia de a prelege de pre gramatica făcută de unit, oricît a volit a se lupta directoriul acelui gimnaziu, e lucru cunoscut. Acesta e întîniul exemplu de toleranța neuniților în Transilvania; al doilea e acum în Bucovina. Încă și mai mult: uniții deîn Blășiu au primit amicește chiar și pre corespundentele, cînd a venit aici la școală; și i-a dat și locuință în mănăstire, pînă cînd a vrut să *șiadă*; toți l-au omenit; nimeni nici nu l-a clevotit, nici nu l-a văziut rău; și a fost în acei doi-trei ani cîți a petrecut în Blășiu într-atîta pace și libertate, cîtă nu o va avea aliurea în toată viața. Iar bietul Pumnul, carele și-a căutat pîne mai bună decît la noi în Bucovina și în Cernăuți fu nevoit să-și abjure religiunea părintească; și după ce o a abjurat și este în oficiu public, nici așa nu poate afla pace; ci deîn cea mai mică cauză stă să ia lumca în cap. Judece oricine, dar, care parte e mai netolerantă: uniții din Blășiu, au neuniții din Bucovina. Spună chiar corespundentele; au nu sunt așa cele ce le-am scris? Și apoi, deacă acestea sunt așa, cu ce nas ne pot arunca nouă, că suntem mai catolici decît catolicii; au doară ei nu știu, că noi încă suntem catolici?

„Deci față cu acestea se vede, zic ei, că d-voastră ați adus acest *punt de osîndațiune* numai den *răință*: înjosiți-vă, *degrădați-vă* și *neertaveră*⁵⁷, adevă numai ca să osîndiți acest lepturariu cu orice mijloace, fie acela oneste seau ne-oneste, tot atîta. De acea osîndațiune, ce ați dat dv. acelei cărți, s-a mirat, precum se știe, den *izvor sigur*, chiar și *naltul ministeriu*”.

Bucoveninii, deacă au căpătat a mină *osîndațiunea* numită, știu bine, din ce cauză am *osîndit*. Lepturariul d-lor sale; iar deacă d-lor zic, că ne-a fost tot una cauza onestă au neonestă, atunci d-lor se întind mai departe, de cum e liertat omului de omenie, cînd și de altmîntrea omul de omenie judecă numai deîn cauze cunoscute; iar deîn necunoscute are de a judeca numai cu știința omului și cel ce vede și întru ascuns ca și în arătare. Deacă cauzele cunoscute, deîn care

⁵⁵ Figmente = fragmente?

⁵⁶ Lierte = ierte.

⁵⁷ Neertaveră = în sens de a nu se ierta.

am osîndat Lepturariul, nu lipsește decît a le da pre față și lumea le va judeca deacă sunt oneste, fără de a preocupa judecata publică. D-lor, însă, numai una singură cauză aduc înainte, deîn care să fim osîndat Lepturariul; și aceea am zis și zic că e scornită și minciună. De unde dară, și după ce logica mai argumentează de la una cauză mincinoasă, ce o aping⁵⁸ nouă, la alte motive neonestе? Au nu asemenea argumentări dau pre față, deîn ce lemn sunt ciopliți d-lor?

Despre înaltul ministeriu cuvinența cerca să nu-l amestece în cearta privată: atîta zic că nici ministeriul nu s-a putut mira deîn cauza adusă, ci de se va fi mirat cumva, neîndoît deîn alte cauze. Despre care obiect și mai sus atinsesem, și e deajuns.

„S-a căpătat asemenea a mină și dejudecăciunea ce a dat-o d. Șiuler de la Sibiu în acest obiept; și lumea se miră foarte aflînd den aceea că un sas, dușman cunoscut al năciunei rumâne, se arată pren aceea binevoitoriu al rumânilor mai mare și mai mult decît dvoastră blăjenii“.

D. Schuller, de ar auzi aceste complemente, negreșît s-ar simți îndetorât a mulțami bucovinenilor de omeniă. Deaca d. Schuller e inimicul românilor au nu, nu se ține de acest loc; însă să punem că e așa, cumu-l complementează d-lor; deîn care apoi omul cu minte ar zice, că de lauda inimicului să nu te bucuri, că inimicul adevărat nu te poate îndemna decît la rău și nu te poate lăuda decît cînd nu meritezi. Cel puțin io, cînd am osîndit Lepturariul, aceasta o am făcut numai [ca] amicul românilor, împiedecînd după poteri, ca să nu se dea tinerilor români a mină una carte rea, deîn cauzele aduse în osîndațiune.

// p. 7

„El a dejudecat atît cartea, cît și opiniunea dvoastră. Ce dejudecăciune a dat despre // carte seau lepturariu nu vă mai scriu, căci nu ține de d-voastră; car despre opiniunea dată de cătră d-voastră a zis cam următoarele: „Dejudecăciunea venită den partea Blajului este foarte mărginită (borniert), ținîndu-se numai între terminii generali ai formelor gramaticali, înfățișînd pren asta uă neștiință foarte mare în limbistică și literatura românească; apoi și în privința istorică încă este neadevărată, numînd bucățile de cetit eșite den penele ardele-nilor și bănătenilor de literatură moldovenească ș.a.“.

Cum va fi sonînd într-adevăr acea dejudecăciune, nu ne-o spune curat și credem că nici autentic; de aceea este și anevolia a răspunde la ea, că nu cumva înșelați de d. corespundente să ne aflăm luptîndu-ne cu mori de vînt, în loc de a ne lupta cu d. Schuller. De cumva ne va fi judecat, că osîndațiunea ne e borniertă, de ne va fi fost numînd chiar și în privința istorică greșiți, liertăm și trecem cu vederea, că deacă d. Schuller e inimicul românilor și pre noi ne defaimă, iar pre bucovineni-i laudă; de la un inimic al românilor nu se poate alta aștepta, decît ca să fie români celi defăimați și neromâni celi laudați de dînsul.

Cu toate astea-mi vine greu a crede, să fi numit literatură moldovenească bucățile ieșite deîn peana ardelenilor și a bănătenilor, și d. Schuller, cu toate că e literatoriu mare, să știe și să cunoască mai bine cine e moldovan și cine e ardelean seau bănățian deîn scriitorii românești. Atîta-mi aduc amente că io nu am numit în osîndațiune care deîn care țeară e născut; ci numai [că] autorii, deîn a căroră scrieri sunt scoase bucățile Lepturariului, sunt cea mai mare parte moldoveni, care e și adevărat, oricine ce să zică, înțelegîndu-se de sine, că aici la Blasiu nu s-a trimes decît tomul întîniu; iar altora poate că s-au trimis mai multe, de care io nu mi-am dat părerea, nici aprobînd, nici osîndînd; e basta.

„Frate, nu știu de sînt adevărate toate aceste, așa precum le spun ei, dar de sînt adevărate, atunci trebuie să-ți arăt că-mi pare rău de Mihali, stimatul meu amic; îmi pare rău să-și uite pînă într-atîta de sine în privința detoriei, ce o are cătră biata și năciune și literatură, pentru că trebuie să știi, frate, că pren osîndiciunea acelei cărți s-a împilat și nădușit dezvoltăciunea tinerimei rumâne bucovinnene pe ziece ani de zile și de astă rămînire îndărăt vor avea să dea seamă naintea dreptului judecătoriu al istoriei numai accia, carii au osîndit astă carte, oricine vor fi ei“.

Asta se ține mai aproape de d. Mihali, iar de mine numai cît am luat parte la osîndiciune, de care firește că voliu să răspund, cînd mă vor întreba; ci crediu

⁵⁸ Aping = atribuie.

că *osîndit* 'volidu fi de acel tribunal, cîndu-mi va adevări cineva întîniu că Lepturariul nu era demn de *osîndițiune*; a doua, că am știut că e bun lepturariul și totuși l-am osîndit; iar de nu va 'fi cine să demustre aceste două puncturi, acel județiu de va judeca drept, nu mă va *osîndi* pre mine, ci pre comisiunea bucovineană, care n-a 'știut a compune un lepturariu mai bun și totuși s-a apucat.

11 Dec.

p. 8

„Frate, ar fi pentru noi rumânii lucru foarte dureros să urmăim un principiu cît de perichios⁵⁹, ca să osîndim cărțile unul altuia numai pentru că nu-s scrie poate cu de-amăruntul după toate capriciile ortografiei unuia sau altuia. Deacă urmați d-voastră un asemenea principiu: atunci cu ce drept mai provocați pe rumânii uniți sau neuniți tot atîta. precum am văziut uă invităciune cătră d. Pumnul, ca să face-i uă societate literarie în Blaj? D-voastră ați osîndit lepturariul pentru că n-au fost mai catolic decît catolicii înșiși și acum oamenii se spărie de d-oi cu asemenea principie, și cînd aud numai de d-voastră strigă de departe cu sarabumul Orațiu: „fugite! focum habet in cornu”.

Iată acum astea nu sunt ale bucovinenilor, ci a corespondentului însuși; acum nu 'zice: ei zic, ci zice însuși: că noi am osîndit lepturariul, pentru că n-a fost mai catolic decît „catolicii”; numai cît bucovinenii ziceau altmentrea, adică: că noi, osîndind Lepturariul din cauza de mai sus, ne-am arătat mai „catolici decît catolicii”, cari vorbe însă deși sunt diferenți⁶⁰, însă tot atîta valoare au, nulla.

De capricii ortografice, cînd vorbește d-lui, arată că nu știe ce zice: căci care sunt capricii și care nu, e anevolie de a afla doi oameni cari să se involiască; pentru exemplu noi zicem că corespondentele are niște capricii în ortografie, cum este cînd 'scrie uă în loc de o vulgariu sau una vechiu și regulat, fără de a avea îndestulită cauză pentru care scrie, nici cum se vorbește, nici cum se cuvine a se scrie; și altele mai multe în ortografia d-lui și a altora, de care se ține și u al d-lui Pumnul; ei dein cuntra ne acuză și ne mustră pentru alte forme ortografice, cari li se par capriciuri; numai cît nu toate capriciile sunt de suferit; însă noi nu am osîndit Lepturariul numai dein punctul de vedere al capriciilor ortografice aște Lepturariului bucovinesc, ci dein alte cauze mai ponderoase; una este că bucățile-i sunt tot așa de monotone, cu gust rău, cu stil sarbed și limba schimonosită, cum sunt, după părerea d-lor, frînturile din *Analecte*; numai cît *Analectele* fiind lucrate dein alt punct de vedere, au escuzarea fundată: cum că în vechia literatură română nu se află mai bune; iar Lepturariul nu se poate escuza dein asemenea cauză, deoarece deacă în literatura nouă nu se află cărți cu stil și limbă de model, nici cu idei nobili etc.; se cădea să lase literatura nouă de una parte și să se conformeze dispozițiunilor ministeriali pentru oameni cauri; adică (să-l traducă de pre altă limbă, bună-mi-te dein cea nemțească; numai cît atunci era mare întrebare, oare comisiunea bucovineană era în stare să facă dein carte bună nemțească carte bună românească? Căci, după cum se cunoaște dein Lepturariul *osîndit*, e mare probabilitate, cum că nici limba, nici stilul traducțiunii nu ar fi fost mai bune decît ale Lepturariului; ci dein cuntra, e probabil, că s-ar fi nevolit și în versiune a imita sau a urma stilul și limba Lepturariului *osîndit*.

Afară de aceea, nu se cade să uităm că limba românească ne este într-un period critic, unde mulți medici care de care mijloace vor să aplice la vindecarea infirmității și scăderilor ei. Deci e bine de luat aminte, ca nu cumva apierind și suferind orice mijloace și capricii, în urmă în loc de a o vindeca să o aducem mai înainte de timp la sapă de lemn. A suferi dar orice capricie nu e bine, căci sunt periculoase scopului literariu. Iar că de aci se nasc dispute și certe literarie, nu numai nu strică nemica, ci folosește prea mult, pentru că numai așa se adevărește capriciul de capriciu și adevărul de adevăr. Numai cît, aste dispute și certe literarie, între oamenii de omenie, sunt fără de ură, băjocură, calumnie și alte asemenea.

Cum a fost critica noastră asupra Lepturariului, am arătat mai sus; cum a fost a bucovinenilor asupra *Analectelor* etc., a arătat însuși corespondentele. De

⁵⁹ Perichios = periculos.

⁶⁰ Diferenți = deosebite, diferite.

aci lăsăm altora să judece, căroră se poate apleca mai cu adevăr străbunul corespundentului, căci noi știm să fim născuți nici din Pyrrha⁶¹, nici din Lydia, nici măcar din Lalage.

„Foenum habet in cornu!“. Știe dlui ce [in]semnează acest fraz latinesc și cui se aplică? D-lui a venit la Blașiu și a învățat taliter qualiter, nu și-a imputat; și acum iată că iese și el cu un dicteriu latinesc și încă din Orațiu! De te-ar arde o apă caldă, zice proverbiul, dar acum et tu fili mi Brute.

Cînd s-au arătat blășianii așa pungaci, cît să le lege fin în corn? Corespundentele și tineri[i] bucovineni au locuit și locuesc astăzi aici la școală; cine i-a împuns, cine-i împunge? Și deacă-i împungem, de ce nu fug? Se vede dar și de aci; că corespundentele, de grăește dein capul său, și-a dedat gura, de cînd se află în Bucovina, după birfelele de acolo, gura nespălată.

De ne judecă bucovinenii de pungaci, căci le-am osîndit Lepturariul, luînd aminte că nu ne-am îndesat noi de noi să-l criticăm, cum se îndeasă d-lor a-mi critica Analectele și altele, ci oficiose provocați de la Consistoriul locale în urma altor mandate mai înalte; — și deacă ne judecă numai dein acea cauză, pot fi fără frică, că noi neprovocați nu vom împunge pre nimene; ci cînd vom fi provocați a ne da opiniunea de carte bucovinească au nebucovinească, ne vom da părerea curat și fără fățarie; apoi cine nu le va place, judece alții; însă noi nu ne vom da opiniune falsă în cuntra conștiinței, știind bine că nici alții nu ne cruță mai mult, de cum cruțăm noi pre alții. Criticele ce am avut a le suferi dein partea fraților mincinoși, ne-a[u] serbit de învățu, nu ca să osîndim pre nederept, ci ca să nu căutăm în fața nimănui.

„Amice, sintem rumâni și de aceea să facem, ca să-și arate simțămîntul rumân în toate faptele noastre. Hai să ștergem dară toate ambițiunile personale, toate închipuițiile cele mari despre noi, carile ne împiedecă de a putea nainta în cunoscăciunea adevărului, toată sumețica și îngîmfarea deșiertă de pedanți învățați cu numele; hai să fim mai cruțiați unii cătră alții, să ne ertăm și să ne îndreptăm cu ton dulce, amical, scăderile căroră sintem supuși cu toții și să nu ne facem de rîs naintea lumii și a streinilor, pentru că numai atunci vom putea aduge fiecare după // puțință-și la nămintarea fericirii națiunale. Dea d-zeu să fiă așa“.

// p. 9

Cui scrie corespundentele asemenea admonițiuni⁶²: nouă au bucovinenilor? Și deacă ne scrie nouă, va să zică că în cuvintele cele dulci la părere ne face de ambițioși, închipuitori de noi înșine, sumeți, îngîmfați, deșierți, pedanți, învățați numai cu numele. Ne invită să ne îndereptăm, să ne cruțăm unul pre altul, cu ton dulce, amical, îndereptînd scăderile unul altuia; — și zicînd aste ne dă palme preste ochi. Au socotește că suntem așa stupizi ca dînsul să nu precepem turpitudinea ce jace în asemenea admonițiuni? Care e acel ton dulce și amical, cu care s-ar cădea să ne îndereptăm unul pre altul; — au doară tonul bucovinenilor, care-l reproduce corespundentele în scrisoarea sa de pîn aci? Au acel ton dulce și amical, cu care au voit să ne dea lecțiuni de erudițiune și de critică? Mai bine și-ar păzi corespundentele misiunea sa, care a luat-o pre sine ca călugăr și să se contenească a se amesteca în intrige și a-și uita de chiamarea sa. Almentrea, cînd ne-ar îndemna altcineva cu acele cuvinte, chiar și acum cînd nu ne știm înținați cu acele vițuri, ce ne aruncă în față, tot le-am accepta cu modestie și umilință; dar de la una mină și gură, cum este a corespundentului și a celorla pre cari reprezentează, departe să fie. Întoarcă-se cătră ali săi dein Bucovina și le cînte și le cetere⁶³ cite dulci, cite amare, cite adevăr, cite minciuni; acolo-și are partita sa; cu noi nu are de-face nemica.

„Fii sănătos împreună cu toată onorata-ți familie și nu uita pe cel ce are onoare a se însemna. Al tău amic adevărat N. Iliescul. Cernăuți 27 noembre 1858“.

Fii și d-ta și toți bucovinenii sănătoși; și vă asecurăm că nu vă vom uita, mai ales de onoare și de amiceția cea adevărată a d-voastre și de toate cite ne-ați înjurat în față și în dos!

⁶¹ Pyrrha = Pirna, azi în R.D.G.

⁶² Admonițiuni = muștrări, dojene, avertismente.

⁶³ Le cetere = le zică, le îndruge.

EIN HISTORISCHER WORTSTREIT ZWISCHEN T. CIPARIU UND PUMNULS ANHÄNGERN AUS DER BUKOWINA

(Zusammenfassung)

Als die Rumänen im 5.—8. Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts das Schreiben mit kyrillischen Buchstaben aufgaben und mit lateinischen Buchstaben schrieben, entbrannte ein heftiger Wortstreit zwischen Philologen und Schriftstellern aus den verschiedenen historischen Provinzen Rumäniens hinsichtlich der Schaffung einer einheitlichen literarischen Sprache. Schon seit dem 5. Jahrzehnt bildeten die moldauischen und muntenischen Schriftsteller Al. Russo, V. Alecsandri, C. Negruzzi, I. Ghica u.a. eine volkstümliche historische Strömung, die sich um die Zeitschrift „Dacia literară“ gruppierte. Dabei setzten sie sich für eine literarische Sprache ein, die auf der vom Volk gesprochenen Sprache fußte. Zum Unterschied gegenüber der Moldau und der Walachei war in Transsilvanien, das sich unter österreichischer Herrschaft befand, die latinistische Strömung sehr stark. Diese Strömung hatten die Koryphäen der Școala ardeleană, S. Micu, Gh. Șincai und P. Maior begründet. Von den Anhängern der latinistischen Strömung aus der zweiten Generation waren T. Cipariu, A. Pumnul und A. T. Laurian die hervorragendsten Persönlichkeiten. Die Latinisten befürworteten die Bildung einer von „fremden“ Elementen, vor allem von solchen slavischen Ursprungs, „gesäuberten“ literarischen Sprache, die sich auf eine etymologische Schreibweise stützte. Nach der bürgerlich-demokratischen Revolution von 1848—1849 überquerte A. T. Laurian die Karpaten und wurde zum Verbreiter der Gedanken der latinistischen Strömung in der Moldau und in der Walachei. A. Pumnul ließ sich seinerseits in der Bukowina nieder, die sich auch unter österreichischer Herrschaft befand. Hier erarbeitete er, zuerst als Redakteur einer deutsch-rumänischen Zeitung und später als Professor am Gymnasium von Cernăuți, eine Abart des Latinismus, die unter der Bezeichnung „Purismus“ oder „Pumnismus“ bekannt ist. Die Neuerung Pumnuls bestand einerseits im Gedanken, daß die bis ins Extreme geführte phonetische Schreibweise der literarischen Sprache zu Grunde liegen müsse, andererseits in der Beschränkung der „Säuberungsaktion“ fast ausschließlich auf die lateinischen Hilfsmittel der rumänischen Sprache, wobei er in diesem Sinne Analogien herstellte und auf phonetische Gesetze zurückgriff, die in der Zeit der Bildung der rumänischen Sprache gültig, inzwischen aber schon veraltet waren.

Cipariu, der auch nach der Revolution in Transsilvanien blieb und der wichtigste Vertreter der latinistischen Gedanken der Koryphäen der Școala ardeleană wurde, konnte mit Pumnuls Neuerungen nicht einverstanden sein. Als überzeugter Anhänger der etymologischen Schreibweise und des Ersetzens der Slavonismen entweder mit alten, nicht mehr gebräuchlichen Wörtern lateinischen Ursprungs oder mit Wörtern aus der alten lateinischen Sprache oder aus den neolateinischen Sprachen wirkte Cipariu der Verbreitung der Gedanken von A. Pumnul entgegen, die sich vor allem in den rumänischen Schulen der österreichischen Monarchie mittels Schulbüchern und Chrestomathien verbreiteten. Die Urkunde, die wir veröffentlichen, widerspiegelt die Opposition zwischen Cipariu und den Anhängern Pumnuls und bildet einen Teil des Wortstreits, den Cipariu durch die negative Bewertung des von den Bukowinern herausgebrachten Lepturariu auslöste.

ADEZIUNEA UNOR CETĂȚENI DIN ROMÂNIA LA LUPTA GENERALULUI TRAIAN DODA PENTRU EMANCIPAREA NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA ȘI BANAT (1890)

Continuînd investigațiile pentru completarea biografiei generalului Traian Doda*, la Biblioteca ASTRA din Sibiu am găsit un document care intră în sfera noastră de cercetare. Este vorba de o scrisoare de adeziune trimisă din București generalului Traian Doda¹.

Pentru a ajunge la descrierea documentului am găsit necesar să facem o scurtă incursiune în perioada în care acesta a fost emis.

Anul 1871 pentru Banat coincide cu două evenimente care se întrepătrund. Este vorba de trecerea în pensie, din armata austro-ungară, a generalului Traian Doda și semnarea de către împăratul Franz Iosif a manifestului pentru desființarea regimentului confinar româno-bănățean nr. 13. Din manifestul împăratului rezultă că acesta acordă întreaga avere a fostului regiment populației demilitarizate, fapt pentru care dispune să se înființeze un organ administrativ care s-a numit „Comunitatea de avere a fostului regiment confinar româno-bănățean nr. 13”, cu sediul la Caransebeș.

Primul președinte al noului organism a fost ales generalul în rezervă Traian Doda, care s-a situat în fruntea foștilor grăniceri, militînd pentru apărarea drepturilor acestora, precum și pentru păstrarea ființei naționale a românilor din Austro-Ungaria.

Convinși de rolul ce aveau să-l aibă Doda în lupta pentru afirmarea poporului român, bănățenii l-au ales deputat dietal.

În semn de protest față de nedreptățile ce se faceau românilor din Transilvania, în anul 1887, Doda refuză să participe la adunările Dietei, dar nu renunță la mandatul de deputat. Acest lucru va provoca un scandal urmat de largi polemici și un proces de presă terminat cu sentința dată de tribunalul din Arad, care hotărăște ca Doda să fie condamnat la doi ani închisoare și obligat să plătească 1000 de florini amendă și plata cheltuielilor de judecată².

Este cunoscut faptul că în această perioadă generalul Doda se adresează în repetate rânduri alegătorilor din cercul Caransebeșului, arătînd poziția lui fermă³.

Nedreapta hotărîre a tribunalului din Arad îl determină pe general să înainteze împăratului un memoriu în care își va așterne indignarea. Ca urmare împăratul va dispune grațierea lui Traian Doda⁴.

* Mulțumim și pe această cale tov. Elena Dunăreanu de la Biblioteca ASTRA din Sibiu pentru punerea la dispoziție a materialelor cuprinse în prezentul articol, precum și tov. Petru Pagu pentru efectuarea fotografiilor necesare.

¹ Biblioteca ASTRA Sibiu, documente manuscrise. Mapa 12.

² Petru Bona, *Contribuții la cunoașterea activității politice a generalului Traian Doda*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 274—276.

³ T. V. Păcățianu, *Cartea de aur*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 360—361.

⁴ Vezi foto 1 și nota 1.

Procesul de presă, precum și poziția demnă, plină de curaj a generalului au fost urmărite de românii de pretutindeni, care i-au trimis lui Traian Doda scrisori de îmbărbătare.

Din mulțimea de scrisori primite ne vom opri, în cele ce urmează, doar la cele ce au fost expediate din România, și anume din București, Craiova și Brăila.

Sibienii, aflînd de inițiativa intelectualilor din București, se grăbesc să dea de veste acest lucru și astfel publică în ziarul *Tribuna* următorul anunț: „Din inițiativa mai multor români de peste munți, în curînd se va trimite generalului Doda în Caransebeș un album de felicitare. Pe lîngă românii de dincolo care îl felicită pe domnul Doda pentru bărbăția cu care luptă în interesul românismului, au iscălit deja pînă acum mai mulți profesori universitari, peste 60 de deputați și tot atîția senatori. Din presă de asemenea au iscălit mulți. Iscăliturile continuă a se culege.”⁵

Albumul în cauză este un caiet de format obișnuit, cu margini aurite și copertat cu îmbrăcămintă neagră. Pe prima filă s-a scris cu litere caligrafice de scrib dedicația: „Domniei Sale Domnului general Traian Doda în Caransebeș” iar pe fila a doua, cu același scris, următorul text:

„Domnule Doda.

Principiile de care vă conduceți în lupta D-voastră pentru românism, ne încălzesc și pe noi.

Văzînd cu cîtă bărbăție țineți sus drapelul național, ne simțim datori a vă felicita.

Vă urăm ani mulți ca să vă puteți bucura de roadele luptei ce susțineți cu atîta dezinteresare și devotament, ca frații noștri de dincolo și noi aici să vă avem și pe viitor ca model în iubire de neam și țară.

București, ianuarie 1890.”⁶

Sub dată se află 5 semnături, iar pe 40 de pagini din cuprinsul caietului sînt 372 de semnături, cu cele de pe prima pagină totalizîndu-se 377 de semnături.

Ocupațiile persoanelor care au semnat această scrisoare erau: senatori, deputați, profesori universitari, ingineri și ziariști. Acestor semnături trebuie să le adăugăm pe cele ale unor oameni de afaceri, librari și ale unui impresionant număr de studenți și studente. Nu este deloc de neglijat faptul că, pe lîngă bucureșteni, găsim numele unor profesori din Ploiești, Iași și studenți din Bulgaria.

Acțiunea de strîngere a semnăturilor a fost încheiată la 15/27 februarie 1890, iar albumul a fost primit în Caransebeș la 3 martie, același an.

Ziarele bucureștene au ținut să publice vestea trimerii albumului. Astfel cotidianul „*Liberté Roumaine*” consemna în coloanele sale că: „Românii ardeleni domiciliați în România i-au trimis generalului Traian Doda un foarte frumos album drept omagiu pentru atitudinea sa patriotică.”⁷

Cotidianul bucureștean de limbă franceză a depășit granițele țării. Așa se face că atitudinea fermă a generalului Traian Doda și-a găsit ecou și a fost apreciată în mai multe țări din Europa.

⁵ *Tribuna*, Sibiu, Anul VII, Nr. 29 din 7/19 februarie 1890.

⁶ Vezi foto 2.

⁷ *Liberté Roumaine*, Nr. 1 din 9/21 ianuarie 1890.

Printre cele 377 de semnături puse pe filele albumului se găsesc și ale unor personalități de seamă din România cum ar fi semnăturile lui: Bogdan Duică, C. Resu, Tache Ionescu, Victor Babeș, C. A. Rosetti, A. I. Hodoș, I. C. Bianu, V. I. Urechie, Nicolae Krețulescu, C. Mile, Al. Macedonski, Nerva Hodoș, Gr. C. Tocilescu, Al. Davila, I. Nenitescu, I. Socec și alții.

Semnăturile unor savanți de renume mondial, profesori universitari de mare prestanță, precum și diplomați bine cunoscuți în Europa ridică mult prestigiul scrisorii și dau o greutate mai mare albumului și acțiunii în sine.

Varietatea funcțiilor, precum și numărul mare al studenților evidențiază faptul că atitudinea demnă a generalului Doda a fost bine cunoscută în București și, mai mult, ea a fost salutăată și apreciată cu toată căldura de cei care îi urmăreau strădania cu care lupta pentru apărarea românilor din imperiul austro-ungar.

Dar din România nu numai bucureștenii au adresat generalului Traian Doda albume cu felicitări și semnături de adeziune. Ne este cunoscut albumul trimis de craioveni, care, și ei, au găsit cuvinte de elogiare pentru Traian Doda:

„Domnule general!

Demna și româneasca atitudine în lupta-vă legată pentru drepturile națiunii române, frumosul exemplu ce dați prin aceasta tuturor românilor, ne încălzește inimile și ne mărește speranțele în triumful românismului și într-un viitor mai bun al fraților de peste munți.

Primește domnule general, omagiile noastre și cele mai sincere urări.

Craiova 25 februarie 1890.”⁸

Scrisoarea din Craiova este urmată de 54 de semnături ce aparțin unor oameni cu diverse ocupații.

Tot în februarie 1890 se expediază din Brăila generalului Traian Doda un album cu 114 semnături ale brăilenilor din toate păturile sociale ale orașului:

„Ilustre domnule!

Ca oștean al patriei ai dat exemplu devotamentului și al vitejiei.

Ca fiu al națiunii, din care faci parte, dat-ai exemplul prudenței și al virtuții.

Brăilenii te felicită, domnule luptător, fala românilor urindu-ți viață lungă spre a te bucura de roadele luptei tale, te roagă, iubite domnule, să primești sincera lor asigurare de stimă și iubire.

Brăila în februarie 1890.”⁹

Scrisorile de felicitare și adeziune trimise din România au stîrnit nemulțumirile autorităților. Așa se face că în jurul acestor nemulțumiri presa din Transilvania va face largi comentarii pro și contra.

Așa trebuie înțeleasă apariția în coloanele Gazetei Transilvaniei a articolului intitulat „O prețioasă manifestare de simpatie”, articol care arăta cu hotărîre cum trebuie privită scrisoarea de adeziune a bucureștenilor trimisă generalului

⁸ *Tribuna*, Sibiu, Anul VII, Nr. 55 din 9/21 martie 1890.

⁹ *Idem*, Nr. 53 din 7/19 martie 1890.

Traian Doda: „Lupta generalului Doda, înconjurată după alegerea sa de deputat al Caransebeșului în vara anului 1887 și prigonirea ce a trebuit să o sufere mai târziu pentru româneasca sa purtare, au fost urmărite cu cel mai viu interes și cu cea mai mare simpatie nu numai de noi cei de dincoace, ci și de mulți dintre frații noștri de dincolo. Ca o urmare firească a acestei interesări este a se considera împrejurarea, că adresa de felicitare din vorbă a fost subscrisă, afară de câțiva ardeleni, aproape numai de frați de ai noștri din România și că între aceștia se află numeroși bărbați de distinsă poziție: senatori, deputați, profesori universitari, ziariști etc., cărora persoana generalului Doda și principiile ce l-au condus în lupta sa le-au oferit prilejul pentru a da o prețioasă dovadă de simpatie fraților lor de dincoace. E lucru învederat că această manifestație prin însăși faptul că vine de la frații noștri de dincolo, are un caracter și o însemnătate cu totul deosebită. De aceea nu poate fi judecată nicidecum din același punct de vedere, din care am judecat cele câteva adrese înscenate la noi în timpul din urmă, din cauza cărora s-a ivit între noi cei de dincoace deosebiri de vederi, de considerațiuni ale disciplinei noastre naționale și ale incidentului special, care a dat naștere acelor adrese. De bună seamă, că frații de dincolo, când au subscris adresa din vorbă, numai la aceea nu s-au putut gândi, ca să se amestece în chestiunile noastre interne de disciplină națională, ci se vede clar și lămurit și din textul adresei, că simplul lor scop a fost să ne dea nouă celor de dincoace o dovadă de frățescă iubire, salutând cu căldură în simpatica persoană a generalului Traian Doda principiul luptei dezinteresate și devotate pentru românism și accentuând, că acest principiu, care își află cea mai înaltă expresie în iubirea de neam și țară, trebuie să cimenteze legătura dintre noi. O manifestație ca cea de față, în orice timp și cu orice prilej va veni ea de la frații noștri din România, va fi pentru noi binevenită. Din aceste puncte de vedere o salutăm cu bucurie, fiind de mare preț pentru noi cei de dincoace cu deosebire azi când simțim mai greu ca orșicind apăsarea și avem mai multă lipsă ca și oricând de frățescă încurajare și însuflețire.”¹⁰

La acest articol credem că este necesar să adăugăm și câteva spicuiuri din scrisoarea profesorului Patriciu Drăgălina, care descrie lui Ion Drăgălina, generalul de mai târziu, aflat în București, starea de spirit a caransebeșenilor alertați de situația în care se găsea generalul Traian Doda: „...Închipuie-ți generalul are să meargă la pușcărie, pentru un adevăr care l-a spus [...] ce mai timpuri vitrege pentru națiunea română! Am stăruit la bătrînul ca să se adreseze către oamenii săi de la Curte, care pot la tot cazul să suprimă procesul, dar el nu vrea să-o facă. El zice «am întreprins acest pas pentru români, voi să suport toate consecințele». Generalul poate fi trîntit la pămînt de vifore, dar nu se pleacă. Este linia de conduită ce ne-o indică un mare bărbat. Nouă nu ne rămîne decît să-l urmărim, chiar și la pușcărie.”¹¹

Iată încă un exemplu de solidaritate față de lupta generalului Traian Doda, atît de iubit și stimat pentru poziția sa.

Pentru punerea în valoare a vieții și activității generalului Traian Doda se impune un studiu exhaustiv, care este așteptat cu interes atît de specialiști, cît și de iubitorii de istorie, deoarece Traian Doda a fost un model de conduită și un bun patriot.

LIVIU GROZA

¹⁰ *GazTrans*, Nr. 43 din 23 februarie/7 martie 1890.

¹¹ Liviu Groza, *Grănicerii bănățeni*, București, 1983, p. 146.

L'ADHÉSION DE CERTAINS CITOYENS DE ROUMANIE
À LA LUTTE DU GÉNÉRAL TRAIAN DODA
POUR L'ÉMANCIPATION NATIONALE DES ROUMAINS
DE TRANSYLVANIE ET DE BANAT (1890)

(Résumé)

L'auteur met en évidence la lutte du général Traian Doda de Caransebeș pour l'émancipation des Roumains de Transylvanie et de Banat.

À l'aide de quelques documents et journaux étudiés à la Bibliothèque ASTRA de Sibiu, l'auteur montre que la lutte du général Traian Doda a été suivie avec un vif intérêt par les habitants de la Roumanie aussi. L'affirmation est soutenue par les lettres d'adhésion qui ont été envoyées au général de Bucarest, Craiova et Brăila.

Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

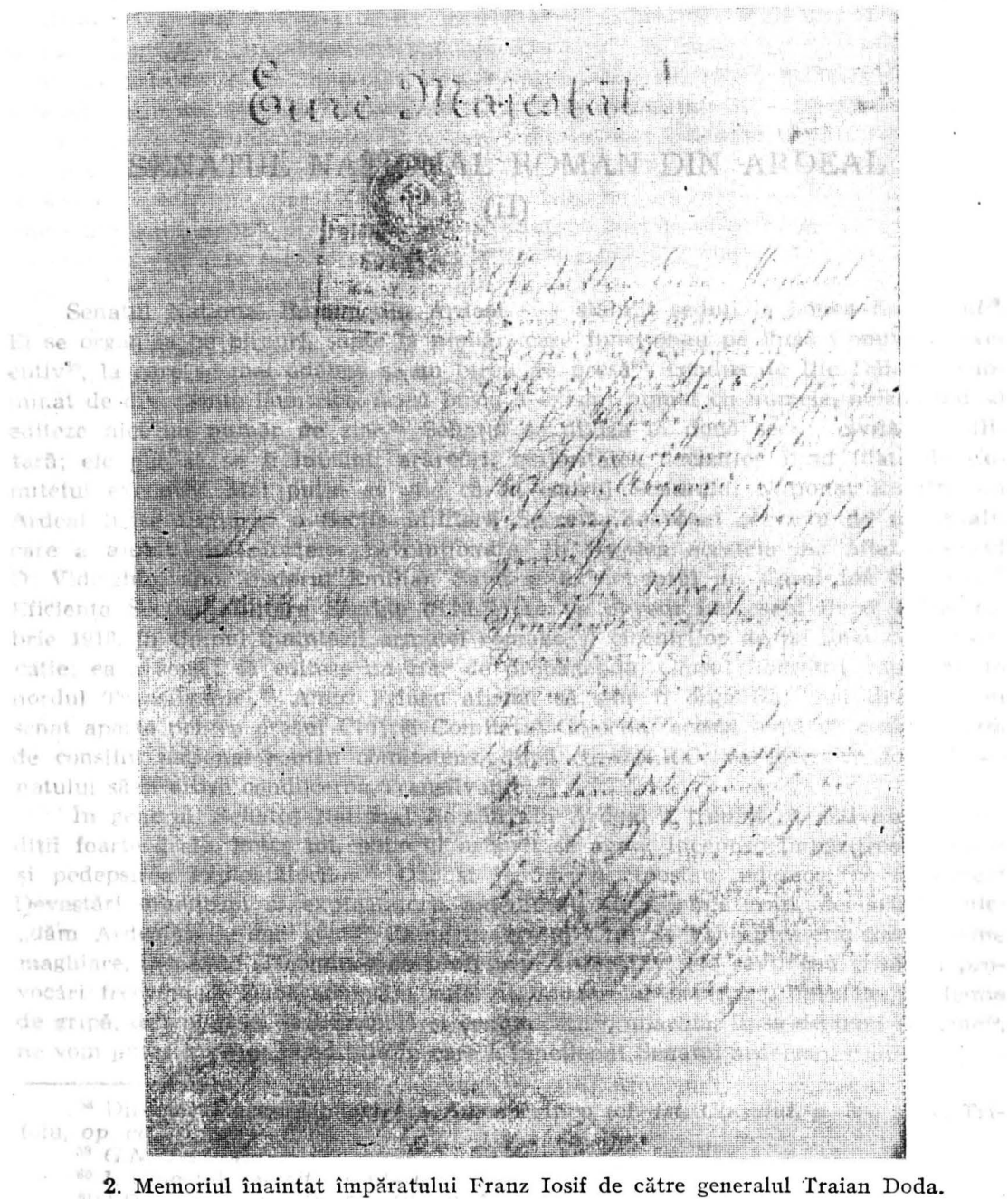
Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

Comitate Doda

1. Pagina a 2-a din albumul trimis din București generalului Traian Doda.

2. Memoriul înaintat împăratului Franz Iosif de către generalul Traian Doda.

SENATUL NAȚIONAL ROMÂN DIN ARDEAL (II)

Senatul Național Român din Ardeal și-a stabilit sediul la banca *Economul*⁵⁸. El se organiza pe birouri, șapte la număr, care funcționau pe lângă Comitetul executiv⁵⁹, la care se mai adăuga și un birou de presă⁶⁰, condus de Ilie Dăianu; subminat de divergențe lăuntrice, acest birou a existat numai cu numele, neizbutind să editeze nici un număr de ziar.⁶¹ Senatul se diviza în două secții, civilă și militară; ele par să se fi întrunit arareori, majoritatea deciziilor fiind luate de Comitetul executiv. Mai puțin se știe că în cadrul Senatului Național Român din Ardeal luase ființă și o Secție Militară Secretă, adevărat serviciu de informații care a ajutat mult forțelor revoluționare. În fruntea acestuia s-a aflat maiorul D. Vidrighin, apoi maiorul Emilian Savu și locotenentul dr. Carol Ion Schottel.⁶² Eficiența Secției Militare Secrete (S.M.S.) se va dovedi îndeosebi după 1 Decembrie 1918, în timpul înaintării armatei române și ciocnirilor de pe linia de demarcație; ea a reușit să editeze un ziar de propagandă, *Glasul libertății*, răspândit în nordul Transilvaniei.⁶³ Amos Frincu afirmă că s-ar fi organizat mai târziu și un senat aparte pentru orașul Cluj și Comitatul Cojocna; acesta avea să preia funcția de consiliu național român comitatens, după ce C.N.R.C. va interzice formal senatului să-și aroge conducerea Transilvaniei.⁶⁴

În general, Senatul Național Român din Ardeal a trebuit să activeze în condiții foarte grele. Peste tot, poporul asuprit se agita, începuse împărțirea averilor și pedepsirea exploatatorilor.⁶⁵ Dar și jandarmii ripostau, adeseori cu cruzime.⁶⁶ Devastări organizau și exploatatorii amenințați să fie înlăturați, declarând cinic: „dăm Ardealul — dar gol.”⁶⁷ Chiar în orașul Cluj se concentraseră forțe șovine maghiare, inspirate și conduse de profesorul I. Apáthy; ele săvârșeau crime și provocări frecvente.⁶⁸ Dacă adăugăm suferințele maselor populare, lipsurile, epidemia de gripă, dificultățile de transport și comunicații⁶⁹, anarhia, lipsa de bani și arme⁷⁰, ne vom putea imagina condițiile în care a funcționat Senatul ardelean.

⁵⁸ Directorul acestei bănci era Amos Frincu (cf. *Ist. Clujului*, p. 303 și N. Trifoiu, *op. cit.*, p. 1594—1596).

⁵⁹ *G.N.* 1918, 41.

⁶⁰ I. Clopotel, *op. cit.*, p. 64—65.

⁶¹ *I.D.*, 282, p. 49—52, 57—58, 69. În schimb senatul din Bistrița a publicat o gazetă proprie, *Glasul vremii*, în care s-au publicat proclamațiile și manifestele S.N.R. (Al. Matei, *loc. cit.*).

⁶² *G.N.* 1918, 75, 97, 101, 103, 107, 109, 113.

⁶³ *G.N.* 1918, 107.

⁶⁴ *G.N.* 1918, 46, î. 15.

⁶⁵ *G.N.* 1918, 44, 45, 50; *I.D.* 282, p. 53, 66—67.

⁶⁶ *G.N.* 1918, 49, 60, 111.

⁶⁷ *I.D.* 282, p. 53.

⁶⁸ *G.N.* 1918, 37, 73; I. Clopotel, *op. cit.*, p. 25, 88, 147—148.

⁶⁹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 349, 385; Viorica Lascu, Marcel Știrban, *op. cit.*, p. 37—39. Vezi *I.D.*, 282, p. 1—41.

⁷⁰ Viorica Lascu, Marcel Știrban, *loc. cit.*; cf. *infra*, nota nr. 71.

Față de lupta socială a maselor țărănești, S.N.R. a avut o atitudine destul de rezervată. A făcut eforturi spre a o îndruma spre calea legală și pentru a liniști populația agitată.⁷¹ Ca și majoritatea consiliilor naționale, era preocupat mai ales de afirmarea politică a națiunii române și de realizarea Unirii. Socotea deci liniștea și armonia absolut necesare liberei exercitări a drepturilor națiunii. Dacă n-a reprimat niciodată mișcările populare, s-a străduit însă să le domolească și să le controleze.⁷² Față de mișcarea socialistă a dovedit iarăși reticență. Poate și pentru că în Cluj nu exista o organizație aparte a socialiștilor români; organizația comitatensă a P.S.D. era supravegheată de delegații Comitetului executiv al S.N.R.⁷³ Temerile îi vor fi fost sporite de tentativa unor social-democrați de dreapta, care încercaseră să-l convingă să sprijine integritatea Ungariei.⁷⁴ Prin urmare, nu putem socoti S.N.R. din Ardeal situat politicește „mai la stînga” decît C.N.R.C.

Pe plan administrativ, senatul a îndeplinit cu succes toate atribuțiile administrative ale unui consiliu comitatens.⁷⁵

Mari eforturi au fost depuse pentru organizarea gărzilor naționale române. Militarii români au răspuns cu entuziasm apelului de înrolare. Înzestrarea gărzii mergea însă foarte greu, din lipsă de mijloace.⁷⁶ Nu se poate cunoaște numărul militarilor înrolați, căci el varia foarte mult. Aprecierile despre efective sînt extrem de contradictorii.⁷⁷ O schiță a dislocării trupelor române în comitatul Cojocna ne vorbește la un moment dat de patru batalioane și cîteva subunități, dar se menționează că alte unități sînt în formare.⁷⁸ Trupele române erau comandate de președintele Comitetului executiv al S.N.R. și de adjunctul său militar, căpitanul Ioan Cotuțiu. Ele aveau steag românesc, pe care jurau credință C.N.R.C. și S.N.R., purtau cocarda tricoloră, comanda li se dădea în limba română.⁷⁹ Ni s-a păstrat un proiect de organizare a gărzilor în toată Transilvania, pe centre militare (cîteva în fiecare comitat)⁸⁰; desigur că S.N.R. n-a mai izbutit să-l înlăptuiască.

Cooperarea trupelor române cu formațiunile militare maghiare a creat cele mai dificile probleme. Ordinul de zi din 5 noiembrie 1918 anunță că, de comun acord, cele trei senate naționale transilvănene din Cluj (român, maghiar și săsesc) l-au acceptat comandant suprem asupra tuturor trupelor din Ardeal pe generalul maghiar Konrad Siegler, dar „exclusiv pentru susținerea ordinii publice”.⁸¹ Trupele românești își păstrau caracterul, dar puteau primi ordine de la Comandamentul militar al Transilvaniei — dacă erau contrasemnate și de comisarul român.⁸² Ele rămîneau cantonate separat, în „cazarma auxiliară”, unde își avea sediul și comandantul român.⁸³ Subordonarea unităților militare românești față de Siegler a stîrnit resentimente puternice. Era evident că senatul maghiar, dominat de

⁷¹ G.N. 1918, 35, 42, 44, 45; I.D., 282, p. 48, 66—67.

⁷² G.N. 1918, 43, f. 4; 46, f. 20—21. A militat și pentru frăția și înțelegerea între popoare (Ist. Clujului, p. 380).

⁷³ M. Constantinescu, Șt. Pascu, L. Bányai, *op. cit.*, p. 309.

⁷⁴ I.D., 282, p. 45—46.

⁷⁵ Inclusiv asigurarea controalelor sanitare (G.N. 1918, 97, 101).

⁷⁶ G.N. 1918, 42; 43, f. 3—6; 46, f. 20; 48; 52.

⁷⁷ G.N. 1918, 43, f. 5; 46, f. 15; 75, f. 3; 112.

⁷⁸ G.N. 1918, 64.

⁷⁹ G.N. 1918, 36.

⁸⁰ G.N. 1918, 38.

⁸¹ G.N. 1918, 36. Pentru constituirea gărzii și comanda comună, vezi și nr. 38, 63, 79.

⁸² G.N. 1918, 36; 43, f. 6.

⁸³ G.N. 1918, 36.

Apáthy, folosea acordul cu românii pentru a-și întări forțele proprii și pentru a sabota organizația militară românească.⁸⁴ Amos Frincu afirmă că el ar fi acceptat comanda comună contrar voinței sale, supunându-se deciziei Comitetului executiv și ținând cont de slăbiciunea militară în care se găseau românii.⁸⁵ Tensiunea sporrea zilnic, mai ales că în Cluj se concentrau forțe reacționare și șovine ungurești — între care și celebra „divizie de secui” a colonelului de tristă faimă Kratochwill.⁸⁶ S-a ajuns pînă acolo încît Frincu a propus evacuarea S.N.R., a gărzii și a intelectualilor români în munți, cu sprijinul motilor.⁸⁷ Comandamentul comun îi va fi aspru reproșat lui A. Frincu și de către C.N.R.C., constituind chiar unul din motivele înlăturării sale.⁸⁸

Senatul se confrunta și cu disensiuni interne. Chiar la 4 noiembrie Ilie Dăianu nota că „încep deziluziile”.⁸⁹ S-a iscat un conflict între A. Frincu și Emil Hațieganu, pe tema comandamentului militar unic.⁹⁰ Mulți criticau stilul de conducere al lui Amos Frincu, manierele dictatoriale și hotărârile pe care le lua singur.⁹¹ Frincu, el însuși bolnav⁹², se vedea atacat îndeosebi pentru consecințele politicii de colaborare cu senatul maghiar. Observatori mai atenți, ca Ilie Dăianu sau T. Ienciu, remarcău că această linie implică recunoașterea integrității Ungariei și că, avizate la aprobările și suportul material al guvernului de la Budapesta, S.N.R. și garda română vor sfîrși prin a fi manevrate conform intereselor străine.⁹³

DANIELA COMȘA — RADU ARDEVAN

⁸⁴ G.N. 1918, 33; 43, f. 5—8; 46, f. 18—20.

⁸⁵ G.N. 1918, 33; 46, f. 10, 14, 18—20; 48; 75, f. 4—6; I.D., 282, p. 46—47.

⁸⁶ G.N. 1918, 75, f. 11; C. Kirîțescu, *op. cit.*, p. 560.

⁸⁷ G.N. 1918, 47, 48; I.D. 282, p. 71—72.

⁸⁸ I. Clopoșel, *op. cit.*, p. 105—106; I. Popescu-Puțuri, Aug. Deac, *op. cit.*, p. 591.

⁸⁹ I.D., 282, p. 46—47.

⁹⁰ G.N. 1918, 46, f. 16—19; 75, f. 4—6. I.D., 282, p. 46—48, 72—76.

⁹¹ G.N. 1918, 43, f. 7—10; I.D., 282, p. 64; I. Clopoșel, *op. cit.*, p. 105.

⁹² G.N. 1918, 43, f. 10; 46, f. 2—4. I.D., 282, p. 65.

⁹³ G.N. 1918, 43, f. 3—6, 8—10; I.D., 282, p. 49.

PROCESELE ANTIFASCISTE DIN 1935 ȘI 1937 DE LA CLUJ ȘI OPINIA PUBLICĂ (ASPECTE DIN PRESA VREMII)

III

În urma amplei sale activități la începutul anului 1934, Comitetul Național Antifascist din România avea peste 100.000 adeziuni, pentru ca în scurt timp numărul acestora să se dubleze. În numeroase localități ale țării, oamenii muncii, atât cei din mediul urban, cât și de la sate, au reacționat prompt la chemarea lansată de Comitetul Național Antifascist, trimițând numeroase liste de adeziune, iar unele categorii sociale, de exemplu Asociația învățătorilor, au aderat în bloc la lupta antifascistă. În fruntea comitetelor antifasciste regionale și locale, așa cum am arătat, au fost alese personalități ale vieții politice, culturale, cu orientare progresistă, democratică, antifascistă, iar în comitetele de conducere au fost incluși numeroși muncitori comuniști, social-democrați, socialiști și membri ai sindicatelor.

Ca urmare a poziției antifasciste a majorității poporului român, în iulie 1934 s-a creat Comitetul național antifascist al tineretului, în fruntea căruia au fost aleși: Nicolae Ceaușescu, Matei Socor, Grigore Preoteasa și alți tineri cunoscuți prin activitatea și lupta lor revoluționară. În vederea unei cât mai ample cuprinderi a tuturor forțelor social-politice antifasciste, s-a trecut la organizarea Comitetului antifascist al femeilor, în conducerea comitetului de inițiativă pentru crearea acestui organism fiind alese: Zoe A. Frunză, Rozalia I. C. Frimu, Maria Țiulescu, Dida Callimachi ș.a.

De asemenea, Comitetul Național Antifascist, în fruntea căruia fusese desemnat de la crearea sa (începutul lunii iunie 1933) profesorul universitar de la Iași Iorgu Iordan, a inițiat o amplă campanie de solidarizare și sprijinire a deținuților politici, în primul rând a conducătorilor ceferiștilor și petroliștilor implicați în procesul de la Craiova. Pe adresa Consiliului de război al Corpului 1 Armată de la Craiova au fost trimise numeroase proteste, purtând zeci de mii de semnături. În cadrul acestei ample acțiuni, revoluționarul Nicolae Ceaușescu, venit special pentru „a face declarații în favoarea acuzaților”, deoarece „muncitorimea se solidarizează cu ei”, a fost arestat¹.

Însă, Comitetul Național Antifascist din țara noastră nu s-a manifestat plinar numai în plan intern; fiind un organism viu, deosebit de dinamic, prezența lui s-a făcut simțită și în plan internațional în marea bătălie pe care partea cea mai progresistă a popoarelor o angajase deja în acei ani împotriva fascismului. Astfel, delegați ai mișcării antifasciste din România au participat la diferite reuniuni internaționale — Paris, mai și septembrie 1933, august 1934; Bruxelles, decembrie 1934 —, precum și la acțiuni de solidaritate cu puternicele manifestări de caracter antifascist din timpul procesului înscenat de naziști lui Gh. Dimitrov, sau la acelea pentru eliberarea militantului comunist german Ernst Thälmann și pentru apărarea muncitorilor austrieci antifasciști. Mai subliniem publicarea, la

¹ Ion Ardeleanu, *Acum 50 ani. Comitetul Național Antifascist...*, în *Magazinul istoric*, nr. 6/1983, p. 4—7.

3 noiembrie 1934, de către Comitetul Național Antifascist din România, a unui apel-protest împotriva teroarei antimuncitorești din Spania, iar în același an, în luna mai, exprimarea pleneră a solidarității antifasciștilor din România cu lupta revoluționară a poporului chinez.

Adevăr de necontestat este că, din deceniul patru al veacului nostru — așa cum sublinia secretarul general al partidului —, „În țara noastră, în rîndul maselor muncitoare, al cercurilor democratice largi exista o profundă ostilitate împotriva fascismului, a Germaniei naziste”².

Așa se explică faptul că mișcarea antifascistă organizată și condusă de P.C.R. s-a izbit de puternica opoziție a aparatului de stat burghez. Clasele dominante, temindu-se de creșterea forței și influenței partidului comunist în rîndul maselor, au luat aspre măsuri represive. Dovezi concrete sînt procesele înscenate la Cluj, Chișinău, București, Craiova ș.a. împotriva militanților mișcării antifasciste din România. Nicolae Ceaușescu, Petre Constantinescu-Iași, Tudor Bugnariu ș.a. vor fi condamnați la ani de temniță.

Au avut loc descinderi și arestări la sediile organizațiilor antifasciste, interzicerea presei etc.

În seara zilei de 20 septembrie 1934, mai mulți tineri antifasciști, în frunte cu Nicolae Ceaușescu, întruniți într-un imobil bucureștean din str. Foișor nr. 9, au fost arestați de poliție și depuși la Prefectură. Evocînd acest moment, „Arena”, nr. 8 din 1936 scria: „Luni seara, sediul se deschide din nou. Mereu printre primii Ceaușescu. Din nou poliția, din nou arestări, din nou bătaie și, după o deținere de alte două zile, din nou eliberat. Și Ceaușescu iarăși printre primii la deschiderea sediului, la munca de organizare a tineretului”.

Cunoscut încă din timpul procesului de la Craiova al conducătorilor luptelor din ianuarie—februarie 1933, tînărul revoluționar Nicolae Ceaușescu, prin activitatea sa neobosită, prin abnegație, dăruire și curaj, se bucura de mare prestigiu în rîndul organizațiilor U.T.C. din București, Ploiești, Băicoi, Tîrgoviște și din alte mari centre muncitorești.

Calitățile sale de conducător și luptător revoluționar au fost puse în evidență și subliniate cu deosebită tărie în cursul evenimentelor legate de procesul pe care autoritățile burgheze l-au intentat grupului de comuniști, uteciști și antifasciști, și care s-a judecat la Brașov, între 27 mai și 5 iunie 1936. Marea majoritate a așaziselor „delicte politice” cuprinse în ordonanța de dare în judecată: „apartenența la organizații politice comuniste interzise prin lege”; „crearea unor filiale locale ale acestor organizații” în județele Prahova și Dîmbovița; „deținerea și difuzarea materialelor conspirative”; „arborarea de steaguri roșii”; „participarea la întruniri ilegale”; „rostirea de discursuri potrivnice regimului” îl viza, în primul rînd, pe militanțul comunist Nicolae Ceaușescu, în calitate de inițiator și conducător al acțiunilor revoluționare. Un martor la proces — așa cum scria unul din ziarele vremii — a declarat că „îl cunoaște pe Nicolae Ceaușescu ca antifascist, și că acesta i-a vorbit despre Frontul Popular, Comitetul contra scumpetei, și Blocul Democratic”. În rechizitoriul procurorului regal se făcea următoarea caracterizare a activității politice revoluționare desfășurate de tînărul luptător comunist: „Nicolae Ceaușescu, în vîrstă de optsprezece ani, domiciliat în București, strada Vasile Lascăr, este un membru activ, agitator și bun propagandist comunist și antifascist, cunoscut de multă vreme ca atare de autoritățile siguranței și justiției”.

² *Ibidem*.

Condamnînd aspra sentință pe care Tribunalul militar din Brașov a pronunțat-o împotriva tînărului revoluționar Nicolae Ceaușescu, ziarul democrat „Arena” arăta că activitatea revoluționară va fi continuată și în spatele zidurilor închisorilor. „Au urmat — așa cum își amintea tovarășul Nicolae Ceaușescu — ani de închisoare, la Brașov și Doftana, reîntîlnirea cu unii militanți din activitatea trecută, cunoașterea a noi militanți ai partidului. Acești ani au constituit anii de puternică școală revoluționară, atît pentru mine, cît și pentru atîția alți militanți comuniști, revoluționari și democrați”³.

Pe lîngă procesele antifasciste tratate în prezenta lucrare, în perioada de care ne ocupăm au mai avut loc și alte procese antifasciste la Chișinău, București, Craiova și în alte localități, procese în care au fost judecați și condamnați luptători antifasciști: comuniști, social-democrați, socialiști, democrați, patrioți ș.a. care au militat pentru independența și suveranitatea patriei.

P.C.R. s-a situat cu fermitate în avangarda luptei împotriva pericolului fascist, al agenturilor naziste. Ca urmare a activității consecvente desfășurate de P.C.R. pe linia închegării organizatorice a frontului tuturor forțelor potrivnice fascismului și agenturii acestuia în România, Garda de fier, mișcarea antifascistă, anti-hitleristă s-a intensificat an de an.

În această perioadă, după procesul antifascist din 1935 de la Cluj, în anul următor a fost judecat la Curtea superioară de justiție militară recursul profesorului Tudor Bugnariu, iar la începutul lunii august 1937 cunoscutul militant antifascist a fost din nou arestat. Arestarea prof. T. Bugnariu a fost precedată și de această dată de o percheziție domiciliară făcută de organele siguranței în noaptea de 24 iulie 1937. Prof. T. Bugnariu împreună cu sora sa Zoe Bugnariu au fost arestați la dispoziția Consiliului de război al Corpului 6 Armată din Cluj, pentru activitatea lor antifascistă desfășurată în localitate și în întreaga Transilvanie. Totodată, Tribunalul militar a dispus și percheziția domiciliară, bănuindu-l pe prof. T. Bugnariu că ascunde diferite broșuri și manifeste subversive. Cu ocazia percheziției efectuate, presupusele broșuri și manifeste subversive nu au fost găsite, ci s-au aflat numai copii ale unor scrisori de protest în care se cerea ameliorarea tratamentului aplicat prof. P. Constantinescu-Iași, condamnat la mai mulți ani de închisoare. Deținerea acestor copii a fost calificată drept delict, în măsura în care ar fi constituit apărarea infracțiunii. După o amîinare, procesul a fost fixat pentru ziua de 15 decembrie 1937. Avînd în vedere faptul că la procesul fixat pentru 27 noiembrie 1937 au lipsit mai mulți martori, din care cauză procesul a fost amînat, Tribunalul militar a dispus amendarea cu cîte una mie lei a martorilor neprezențați. În cadrul procesului, completul de judecată prezidat de colonelul Manoliu a dezbătut cazul prof. T. Bugnariu și al logodnicei sale Ecaterina Bacsó, acuzați de răspîndirea unor manifeste care făceau „apologia crimei” și „propagandă comunistă”. În cadrul dezbaterilor motivele de recurs formulate de apărare au fost prezentate de avocații Ioan Gheorghe Maurer, fost procuror și I. Șraier. Iată aceste motive:

I. Violarea articolului 11, aliniatul d. din Legea pentru reprimarea unor noi infracțiuni contra liniștei publice, combinat cu articolul 70, aliniatul 3, din C.J.M.; greșită calificare; lipsa elementelor constitutive.

II. Violarea articolului 9, combinat cu articolul 8, din legea liniștei publice; greșită calificare; inexistența infracțiunii.

³ Apud Ion Ardeleanu, *Tineretul sub flamura de luptă a Partidului Comunist Român*, în *Magazin istoric*, nr. 3/1982, p. 2—7.

III. Violarea articolului 125 din C.J.M., combinat cu articolul 11, L.l.p., aliniatul d.

IV. Violarea articolului 120 și următoarele din C.J.M.; violarea dreptului de apărare, autoritate de lucru judecat.

V. Violarea art. 342, pr. pen., combinat cu articolul 134, nr. 4 și 122 din C.J.M.

VI. Violarea articolului 134, aliniatul c. din C.J.M.; lipsa rechizițiilor comisarului regal.

VII. Violarea articolului 95 din C.J.M., combinat cu articolul 75, pr. pen.

Analizând motivele de recurs ale apărării, procurorul regal, Lt. col. Hagi Stoica le-a găsit neîntemeiate, drept urmare a propus respingerea întregului recurs.

Apărătorii dr. Fabius și Rebreanu au arătat că pentru însemnările găsite la locuința inculpatului Bugnariu, acesta a fost o dată condamnat de Consiliul de război la 10 luni închisoare pe care a și executat-o, iar manuscrisele nu au fost publicate în nici un ziar. În consecință, apărătorii au cerut achitarea acuzaților.

Tribunalul militar al Corpului 6 Armată, după o deliberare de aproape două ore, l-a condamnat iarăși pe prof. T. Bugnariu la un an închisoare, 5.000 lei amendă și suspendarea drepturilor civile pe timp de 6 ani, iar pe Ecaterina Bacsó la 7 luni închisoare și suspendarea drepturilor civile pe timp de 6 luni. Sentința mai specifică faptul că din pedeapsa prof. Bugnariu se scad 4 luni petrecute în arestul preventiv⁴.

În cele ce urmează reproducem fragmente din sentința dată de Tribunalul militar din Cluj, precum și aspecte ale opiniei publice din țară și de peste hotare referitoare la procesele antifasciștilor.

ANEXE

Astăzi se judecă recursul prof. Tudor Bugnariu.

Apărarea a depus șapte motive de casare

Astăzi, începe în fața Curții superioare de justiție militară recursul prof. T. Bugnariu, condamnat pentru propagandă antifascistă la 10 luni închisoare, 10.000 lei amendă și 10 ani interdicție. Condamnarea profesorului Bugnariu a produs o mare impresie în opinia publică atât datorită lipsei de dovezi juridice, cât și personalității acestui distins intelectual. Motivele de recurs vor fi susținute de d-nii avocați Ioan Gheorghe Maurer, fost procuror și I. Șraier.

Redăm mai jos motivele de casare.

Motivul I

Violarea art. 11 alin. d, legea pentru reprimarea unor noi infracțiuni contra liniștii publice; comb. cu art. 70 alin. 3, C.J.M. Greșită calificare, lipsa elementelor constitutive.

Pentru infracțiunea prevăzută și penată de art. 11 L.l.p. alin. d, s-au formulat trei întrebări de culpabilitate.

Nici una din aceste întrebări însă, nu cuprind și nu menționează un fapt material incadrabil în dispozițiunile articolului de lege aplicat.

Acțiunea recurentului, astfel cum este exprimată în întrebarea nr. 1 de culpabilitate nu poate fi considerată ca un pericol pentru siguranța statului, așa cum este statornicită actualmente prin legi, — pentru că ea nu privește în orice caz situația siguranței actuale a statului nostru, — ci era îndreptată împotriva unei

⁴ *Patria*, anul XIX, nr. 289 din 23 decembrie 1937, p. 3.

eventuale viitoare agresiuni de război, care tocmai, n-ar concorda cu angajamentele solemne de pace luate de România.

Întrebarea nr. 2 arată că prin aceleași mijloace recurentul ar fi tins la nimicirea sentimentului național, primejduindu-i-se astfel existența Statului Român.

Ori, acțiunea recurentului fiind una și aceeași de militare contra războiului, — scopul urmărit era numai de slăbire a sentimentului de agresiune de război, — care nu poate fi considerat ca o primejduire a statului, întrucât chiar statul a organizat conferințe anti-războinice, este atașat la politica universală de pace și face chiar sacrificii bănești pentru asigurarea păcii.

Prin a treia întrebare se arată că recurentul ar fi urmărit prin acțiunea sa învrăjbirea raporturilor între români și minoritari, precum și la asmuțirea unei clase sociale contra celeilalte.

E de observat că pînă la recurent nu a fost sancționat nimeni pentru că ar fi tins să învrăjbească pe români cu minoritarii din România.

Motivul II

Violarea art. 9 comb. cu 8 legea liniștei publice; greșită calificare, inexistența infracțiunii.

Referitor la al doilea cap de acuzare, întrebările de culpabilitate nr. 4 și 5 arată că faptele materiale ar consta în aceea că recurentul ar fi afirmat nevinovăția condamnaților în procesul rebeliunii de la atelierele C.F.R. Grivița și că a îndemnat ca muncitorimea să-și exprime cu curaj protestul lor contra condamnării, lăudându-i pe condamnați.

Ori textul art. 9 L.l.p. spune limpede că există infracțiune cînd vor fi „lăuate faptele calificate crime“, sau pe autori pentru crime și delikte ce le-au săvîrșit.

Motivul III

Violarea art. 125 C.J.M. comb. cu art. 11. L.l.p. al. d.

Chestiunile de culpabilitate trebuie să cuprindă în mod explicit toate elementele constitutive ale infracțiunii găsită în sarcina unui acuzat.

În speță, întrebările de culpabilitate nr. 1, 2 și 3 nu cuprind unul din elementele constituționale infracțiunii prevăzute de art. 11 al. d comb. cu art. 8 L.l.p.

Motivul IV

Violarea art. 120 și urm. C.J.M.; violarea dreptului de apărare, autoritate de lucru judecat.

Prin jurnalele de la filele 167 și 242 dosar s-a aminorat procesul și pentru aducerea martorilor Victor Jinga și Al. Popovici propuși de recurent, deci acești martori au fost socotiți utili procesului.

Totuși la judecarea în fond a procesului acești martori n-au fost audiați.

Jurisprudența Onor. Curți fiind fixată în sensul susținerilor de mai sus, sentința de condamnare este pătată de un viciu substanțial.

Motivul V

Violarea art. 342, pr. pen. comb. cu art. 134 nr. 4 și 122 C.J.M.

Sentința fiind oglinda fidelă a dezbaterilor, trebuie să arate în mod cronologic și la timp util îndeplinirea tuturor evenimentelor și formalităților întimplite în cursul dezbaterilor, pentru a nu se da loc la confuziune și spre a se evidenția că legea a fost strict respectată în dispozițiunile ei.

În speță, din sentință se vede că se indică ascultarea a unui număr de 14 martori, spunîndu-se precis că s-a terminat audierea lor, dar se omite a se arăta dacă acești martori au depus jurămîntul.

Motivul VI

Violarea art. 134 al. c. C.J.M.; lipsa rechizițiilor comisarului regal.

Legea impune prin articolul citat sub pedeapsă de nulitate să se indice în sentință rechizițiunile comisarului regal.

Or în speță sentința face doar mențiune că s-a cerut aplicarea art. 11 și 9 L.l.p.

Motivul VII

Violarea art. 95 C.J.M. comb. cu art. 75 pr. pen.

Conform art. 75 pr. pen. orice corectură în actele instrucțiunii trebuie certificată.

În speța din dosar se constată că interogatoriul recurentului — fila 41 — are data corectată în mod evident.

Deci interogatoriul urmează a se considera ca lipsit de dată, fapt care atrage nulitatea actului precum și a tuturor actelor din dosar inclusiv a sentinței de condamnare.

Violarea art. 11 L.l.p. comb. cu art. 70 al. 3 C.J.M.

Nesocotirea principiilor constituționale. Lipsa incidenței penale.

În normele de abrogare a legilor este stabilit că dispozițiunile legate de un eveniment a cărui durată este limitativ în timp, ajunge la caducitate odată cu sfârșitul celui eveniment.

Așa se explică împrejurarea că s-a trecut cu un text represiv în legea Mârzescu faptul de a milita pentru schimbarea Constituțiunii.

Odată însă cu schimbarea situațiunii din anul 1927, adică cu reîntronarea unui rege major, cînd Constituția este modificată, prin chiar enunțul ei, cu formele acolo prescrise, dispozițiunea de represiune este caducă, nu mai poate dăinui, nu se mai poate aplica.

În consecință, aplicarea în speță a art. 11 al. b legea liniștei publice, nu-și poate avea justificarea legală, astfel că solicităm admiterea recursului și pe această considerațiune legală și juridică.

DIMINEAȚA; anul 32, nr. 10452 din 30 ianuarie 1936, p. 13, București.

Recursul d-lui Tudor Bugnariu

Azi se va judeca în București la una din instanțele superioare, recursul profesorului Tudor Bugnariu.

La Cluj, acum cîteva luni s-a pronunțat o sentință nedreaptă 10 luni închisoare (...).

Care este vina d-lui Tudor Bugnariu?

Tînărul profesor ardelen nu vrea să se îmbrace în uniforme cu svastică și nici în „cămașă neagră”; se declară antifascist, împotriva dictaturilor, pentru libertate, pline și pace între popoare.

Profesorul T. Bugnariu iubește — ca și înaintașii săi de politică ardelenescă Horia și Avram Iancu — pe țărani și urăște pe asupritori, îmbrățișează pe Motii robotori în jgheburile aurifere, pe muncitorii de la Anina și de la Hunedoara (care aclamă pe Ghiță Pop împotriva candidatului gogo-cuzist).

Pentru că inima lui T. Bugnariu a bătut furtunos pentru umiliții și ofensații vieții sociale, se află astăzi la închisoare.

Pentru că T. Bugnariu dorește alianța tuturor păturilor producătoare împotriva paraziților din consiliile de administrație, T. Bugnariu a fost condamnat la 10 luni închisoare.

Nu a ajuns temnița. I s-au mai răpit timp de zece ani drepturile politice trimițîndu-l în exil cetățenesc. Suspendat din profesorat, i se cere să mai cerșască 10.000 lei pentru a plăti „spese” pentru fericirea de a se lăsa condamnat.

Obiectivitatea — care e un comandament sacru al justiției — nu poate confirma sentința de la Cluj.

ADEVĂRUL; anul 50, nr. 15958 din 30 ianuarie 1936, p. 1, București.

Trei procese antifasciste

Februarie 1936 va rămâne în istoria luptelor noastre democratice. În cursul acestei luni sînt eșalonate trei mari procese antifasciste ale căror dezbateri au fost fixate în zilele 5, 7 și 9 februarie în Capitală. Însemnătatea acestor procese este cu atît mai mare cu cît acțiunea celor care apar în fața instanțelor este un puternic obstacol pentru aventurile în perspectivă, aranjate de o minoritate profitoare și oportunistă.

La început, se va judeca — în fața Curții superioare de justiție militară — recursul lui Tudor Bugnariu — distinsul profesor din Cluj — și acela al studentului Grigore Preoteasa și licențiatei Ofelia Manole, condamnați anul trecut la pedepse variind între doi ani și doi ani jumătate, la amenzi de zeci de mii de lei și la cîte cinci și zece ani interdicție corecțională. După sentințele acestor recursuri — va intra pe rolul consiliului de război procesul Anei Pauker și a altora, la care vor fi audiați peste o mie de martori și vor pleda cele mai strălucite figuri ale barourilor din țară și străinătate. Din cîte se vede, opinia publică românească este pusă înaintea unor evenimente să dirijeze politica statului, sau spre destindere și emancipare, sau spre nesiguranță și confuzie generală. Căci pentru ce, în definitiv, sînt vinovați Tudor Bugnariu, Grigore Preoteasa, Ofelia Manole, Ana Pauker, Colef? Pentru ce? În ordonanțele de urmărire, lucrul cel mai grav care se desprinde dintre sutele de pagini este faptul că au activat împotriva fascismului terorist și șovin. Atît. Dar a fi antifascist este o atitudine perfect legală, la dispoziția oricărui cetățean. Mai mult. Adversarii fascismului sînt prin excelență prietenii nedezmînțiți ai păcii. Or, ce interes au românii — după sacrificiul celor opt sute de mii — să mai fie partizanii războiului? Nici unul. Orice conflict armat cu un vecin stăpînit de sentimente revanșarde, ne-ar arunca în prăpastia unui măcel, în cel mai fericit caz inutil.

Anumite grupări, minore ca ideologie și ca număr, încearcă să împingă politica noastră internă spre țări cari în urma împrejurărilor istorice nu pot să ne fie decît împotrivă. România, succesoare în virtutea tratatului de la Versailles și liberată prin trecutul poporului ei, bătut la scară de ciocoi, nu are nici un comandament de ordin național care s-o mîne spre Germania hitleristă, sau spre Italia cămășilor autocrate.

Naționalismul popular, sentimentul care nu se lasă monopolizat de nimeni, se va opune vajnic pentru ca această manevră să se întimplă. Astfel țelurile colective ale statului român continuă să ridice, în disperarea fascistilor autohtoni, baricade blocului revizionist. Necesitatea tot mai mare a unei mișcări antifasciste a devenit de mult un imperativ pentru adevărații naționaliști.

Atitudinea fermă, exemplară a antifasciștilor T. Bugnariu, Grigore Preoteasa, Ofelia Manole, Ana Pauker, Colef este socotită, așadar, premergătoare actualelor frămîntări de unire a tuturor forțelor democratice în mijlocul cărora personalitatea profesorului universitar P. Constantinescu-lăși se confundă cu însuși sentimentul de autoapărare. Și totuși antifasciștii din recente procese au fost aruncați în pușcării, ca hoții de rînd. Ei așteaptă, între pereți umezi un verdict de dreptate socială. Aceasta, în timp ce anumite grupări terorizează Mehedinții și Hunedoara sub directa ocrotire a celor de la guvern.

Tudor Bugnariu, Grigore Preoteasa, Ofelia Manole, Ana Pauker, Colef luptă mai bine în contra acestor primejdii. Ce folos, sînt antifasciști...

C. L. Vâlceanu

DIMINEAȚA; anul 32, nr. 10458 din 5 februarie 1936, p. 13, București.

Recursurile antifasciștilor

Pe marginea unor sentințe amîinate

[Fotografia lui Tudor Bugnariu]

Recursurile antifasciștilor Grigore Preoteasa, Ofelia Manole și Tudor Bugnariu s-au dezbătut în fața Curții superioare de justiție militară într-o atmosferă cu totul aparte, de luare aminte și, mai ales, de bunăvoință judecătorească. Nu este vorba, desigur, de o atenție implorată, sentimentală, ci de una născută din serio-

zitarea cu care înalții magistrați au privit problema acestui proces social. Într-adevăr, arareori s-a văzut mai mult interes pus în ascultarea pledoariilor. D. general Iorgulescu, președintele Curții a condus așa fel dezbaterile, încît d-nii avocați Virgil Mora, I. Șraier, Ion Gheorghe Maurer, A. Nachtigal și Șt. Nițulescu, au putut servi instanței, nestîngheriți, toate laturile și argumentele pentru admiterea motivelor de recurs. Înlesnindu-se apărătorilor posibilitatea de a-și exercita profesia, s-a înlesnit — în folosul societății — formularea unor convingeri pozitive, care vor susține, pentru miercuri, pronunțarea unor drepte sentințe. Iată de ce nu se poate trece peste aspectul acestor dezbateri, nu mai puțin important în asemenea procese. De altfel, Curtea superioară de justiție militară a judecat recursurile unor oameni de idei și perfect legalitari. Grigore Preoteasa, Ofelia Manole și Tudor Bugnariu se făcuseră vinovați de a fi activat împotriva războiului, de care România nu mai are nevoie, împotriva dictaturii pe care poporul nostru o ține încă minte de pe vremea ciocoilor și împotriva terorismului care — acum doi ani chiar — a început să facă victime.

Se observă clar deci, că învinuirile azvîrlite în circa recurențelor nu sînt altceva decît o născocire a celor cari au pus la cale scoaterea lor din libertate. Lupta antifascistă s-a dovedit, mai mult ca oricînd, o serioasă piedică în calea valului de cămăși în culori și cruci schimonosite. Pentru aceasta cei mai buni luptători trebuiau înlăturați de pe teren, băgați în pușcărie ca „periculoși” existenței statului. Și vor mai fi băgați cît timp frontul valorilor democratice nu-și va îngroșa rîndurile, sub aceleași parole ale momentului politic.

D-nii apărători n-au avut, după cum se vede, un rol de apărători. Cei cinci avocați au fost, mai degrabă, cinci observatori chemați să arate cu degetul pe cei care sînt, în realitate, trădători de neam.

Cinci acuzatori. Strălucitele lor pledoarii evidențiind nevinovăția lui Grigore Preoteasa, a Ofeliei Manole și a lui Tudor Bugnariu, au precizat opiniei publice nume și fapte pe care adevărata istorie a poporului român le va păstra, îndoliate, în prima pagină.

Înalți magistrați ai Curții superioare militare au luat act de tot ce s-a spus rămînînd să arunce în balanța dreptății, nu pozitivismul social al antifascismului ci însăși inima lor de cetățeni.

C. L. Vălceanu

DIMINEAȚA; anul 32, nr. 10464 din 11 februarie 1936, p. 3, București.

Recursul antifasciștilor

Sentințele a Preotesei și Ofeliei Manole casate.

Recursul Bugnariu respins

... Profesorul Tudor Bugnariu a fost condamnat de consiliul de război din Cluj pentru faptul că ar fi arătat într-o broșură grozăviile ce aduce măcelul dintre popoare lucrînd contra intereselor statului român. Apărătorii lui au demonstrat în fața Curții de justiție militară că Tudor Bugnariu, prin ideile sale nu caută să zdruncine cu nimic autoritatea statului. Dimpotrivă, activitatea profesorului se încadrează în lupta pentru pace pe care o duce România.

Bugnariu s-a declarat împotriva fascismului cu toate consecințele lui, arătînd că o dictatură înseamnă îngroparea libertăților politice și declanșarea unui război.

De asemenea el a căutat să arate că singura cale pe care trebuie să meargă poporul român este calea democrației și a păcii.

Căci și țara noastră se află în cea mai conștiincioasă propovăduire a păcii, în care scop a încheiat și cîteva tratate.

O acțiune contra războiului nu poate fi considerată deci ca un pericol pentru siguranța statului. Acțiunea lui T. Bugnariu a fost aceea de a slăbi sentimentele de agresiune de război și a propovădui ideea de pace, îmbrățișate azi de toată lumea. Și dovadă că România este animată de această idee, este faptul că a aderat la sancțiunile contra Italiei, alături de celelalte țări sancționiste.

Apărătorii au arătat în concluzii că T. Bugnariu a fost condamnat la 10 luni închisoare și 10 ani interdicție fără ca vina lui să fie stabilită sau dovedită cerînd casarea fără trimitere și reabilitarea unui om nevinovat.

...Recursul profesorului T. Bugnariu a fost respins, acesta rămânând definitiv condamnat.

ZORILE; anul II, nr. 238 din 14 februarie 1936, p. 5, București.

Procese antifasciste

Cele terminate și cele ce se anunță

După citeva amânări, sentințele în recursurile celor trei antifasciști au fost în sfârșit, pronunțate. Nu vom comenta nici lipsa de raport dintre aceste sentințe și nici surprinderea cu care ele au fost primite de masele largi ale poporului. Vom încerca să subliniem, odată mai mult o stare de lucruri care dăinuiește — cu toată caligrafia unor comunicate ministeriale — spre norocul acestei națiuni priponită încă de prejudecățile trecutului.

Într-adevăr, de un cîrd de vreme încoace, fiecare zi este legată — prin măciuci și pîrîiașe de sînge — de scandaluri cu spectatori înspăimîntați și ocrotită de forța publică. Ne ferim să recapitulăm seria acestor „incidente” și nu vom persista, ca de obicei, asupra categorisirii zoologice a agresorilor cînd fără identitate civilă, cînd înolțiți în cămăși albastre.

Vom arăta cetățenește, cu degetul, numai anumite isprăvi care, prin gravitatea lor, depășesc banalul seriei și se așează în memoria socială.

Desigur, ceea ce a fost acum doi ani într-o gară, nu poate fi reconstituit exact cu condiul. Pentru acel omor, singur regretul este capabil să mai contureze niște momente mișești și să valorifice intențiile unui nevinovat. Căci nu viața unui prim ministru ne interesează istoric ci omul de bună credință care, convins că face un bine țării, a pășit împotriva cîtorva aventurieri.

Dar între gestul odios de atunci și prezent, au lipsit complet prietenii celui sacrificat, au lipsit sancțiunile. Pentru că, departe de a aplauda vendetta, nimeni n-ar admite, în schimb să se deschidă porțile pușcăriilor doar pentru trei inși, ca — martori sînt împrejurările — să fie potolită indignarea publică și să se autentifice concubinajul dintre oficialități (prietenii sacrificatului) și gloata celor lăsați în libertate.

Urmările omorului și ale duplicității din cabinete s-au văzut imediat sub diferite forme și proporții.

Mijloacele teroriste, fiindcă nu sînt monopol au fost împrumutate cu frenezie și servilism de către chiar protectori de totdeauna ai celor cu oameni pe conștiință. Nu numai atît. Au împrumutat și concepția lor politică. Și astfel s-a ajuns la Ilie Lazăr, la dr. Niemirower, la Ana Pauker. De bună seamă, mina și arma celor care au tras de astă dată sînt altele dar, cu siguranță, îndemnul a pornit din aceeași mentalitate, îmbrăcate fie în haină albastră, fie în haină verde.

Din îșirea acestor lucruri triste, merită să se formuleze — din altele cîte oferea complexul — cel puțin o concluzie. Anume, că fascismul războinic, dictatorial și terorist își continuă mersul spre proțapul guvernării și că nici un scrupul nu-l intimidează. Felia de naționalism comandat pe care o duc în buzunarul lor partizanii acestei erezii ideologice, este suficientă ca să le smulgă răcnetul caracteristic și să apese un trăgaci. Pentru acesta, fascismul arată ca un robot, orb și fără inimă, cînd este vorba să treacă peste morți. Niciodată nu-și caută victimele, pentru că nu și le alege. Nu-l preocupă nici originea, nici confesiunea și nici culoarea lor politică. Nimic. (...) De aceea, să știți toți românii conștienți că inamicii fascismului încep inclusiv de la acei ce îl cultivă și se termină tocmai la ultimul proletar.

Dacă tendința forțelor democratice de a se alinia într-un singur front de luptă — stavilă valului care ne amenință — va mai fi mult zădărnicită, n-o să ne mire cînd actualul caligraf de comunitate și ministru accidental își va schimba, într-o noapte, reședința și va solicita — de după lacăt — pesmeții respectivi și cana cu apă.

Recursurile antifasciștilor Grigore Preoteasa, Ofelia Manole și Tudor Bugnariu s-au consumat așadar, într-o atmosferă cu totul neprielnică. Cu toate acestea, mulțimile — prin proteste publicate și întruniri — au cîștigat jumătate din sentințe. Nu s-a respins decît recursul antifascistului Tudor Bugnariu. Intelectual și luptător de elită, recursul lui s-a plasat în calea asalturilor fasciste avînd cea mai mare suprafață politică. Deci, cu posibilități — în caz de admitere — de a crea o at-

mosferă sufocantă pentru cei care deocamdată bîntuie Mehedinții și Hunedoara. Or aceasta ar fi fost o posibilitate. Regimul atîtor compromisuri n-au uitat că, după aceste recursuri, va urma marele proces al antifascistei Ana Pauker.

DIMINEAȚA; anul 32, nr. 10473 din 20 februarie 1936, București.

*Un protest împotriva agresiunii
de la Cluj*

Comitetul de apărare a antifasciștilor, în ședința sa ținută în ziua de 5 ianuarie a.c., discutînd procesul luptătorilor antifasciști, în frunte cu Tudor Bugnariu și P. Constantinescu-Iași, discutînd problemele ardente care agită actualitatea, pericolul fascismului și al războiului imperialist, evenimentele huliganice de la Baroul din București, necesitatea urgentă a intensificării luptei antifasciste, salută cu bucurie concentrarea din ce în ce mai unitară și mai impresionantă a forțelor democratice, care consolidează astfel bazele frontului popular antifascist, care are de scop smulgerea din rădăcini a pericolului de război.

De asemenea el așteaptă cu nerăbdare și cere adeziunea partidului național-tărănesc la frontul popular.

Concomitent, Comitetul, luînd la cunoștință prin presă de agresiunea singeroasă comisă împotriva cunoscutului redactor clujean al ziarului „Patria” de către grefierii Curții de Apel din Cluj, ținînd seama că această agresiune este comisă de către auxiliarii justiției împotriva unui publicist pentru curajul activității lui, că ea constituie, prin natura sa, o manifestare anarho-fascistă împotriva libertății scrisului, protestează cu ultima energie împotriva acestui atac huliganic, cerînd sancționarea agresorilor.

În același timp Comitetul repetă apelul său către toți muncitorii manuali și intelectuali din această țară pentru stringerea în jurul frontului popular antifascist.

Comitetul de apărare a Antifasciștilor

ADEVĂRUL; anul 50, nr. 15940 din 9 ianuarie 1936, p. 6, București.

*Intelectualitatea cehă pentru
prof. T. Bugnariu*

O adresă către Consiliul de război

La Brno, în Cehoslovacia, s-a alcătuit un comitet de apărare a prof. Bugnariu, care a trimis Consiliului de război din Cluj următoarea adresă.

„Departa de noi gîndul de a ne amesteca în chestiunile interne ale statului român. Ne este totuși aproape scumpa noastră aliată România, ca prietenă în lupta pentru apărarea păcii în Europa centrală.

O serie de pacte de neagresiune, reluarea legăturilor diplomatice cu U.R.S.S. este rezultatul unei consecvente politici de pace, introdusă în țările noastre de către actualul președinte al republicii, Eduard Beneș și de ministrul dv. de externe d. Nicolae Titulescu.

Înarmările de război ale fascismului german și ale aliaților săi care cer revizuirea tratatelor de pace primejduiesc integritatea și independența țărilor noastre. Era o poruncă a vremii reluarea legăturilor cu toate statele, interesate sincer la menținerea păcii. Întemeierea diferitelor asociații care aveau ca scop apropierea culturală și economică de U.R.S.S. însemnau un sprijin al populației la această politică de pace.

Din declarațiile profesorului Bugnariu în fața Consiliului de război din Cluj, putem să constatăm că activitatea sa n-a avut alt scop decît susținerea ideii de pace în populația Transilvaniei. Cu atît mai mult am fost mirați de condamnarea prof. Bugnariu la zece luni închisoare și la pierderea pentru zece ani a drepturilor politice.

Astăzi cînd reacțiunea internațională activează după ordinele fascismului german, condamnarea unor oameni ca Bugnariu este o slăbire a ideii păcii și a luptei contra reacțiunii și a fascismului.

În numele prieteniei noastre de ani, apelăm la dv. d-lor judecători, să ridicați verdictul contra prof. Bugnariu, ca să-și poată continua activitatea sa în interesul păcii, care coincide astăzi cu integritatea și neatințarea țărilor noastre.

Primiți, vă rugăm, considerațiunile stimei noastre celei mai profunde.

Dr. Arnost Blaha
prof. la univ. »Masaryk«, Brno
Dr. Ing. Hrubí
președintele partidului progresist
Ing. C. Polansky
redactorul-șef al ziarului
»Politica Independentă«

Accastă adresă a fost trimisă Consiliului de război din Cluj după pronunțarea sentinței. Ea are însă aceeași valoare și pentru Consiliul de revizie care judecă azi recursul d-lui prof. Bugnariu.

DIMINEAȚA; anul 32, nr. 10453 din 31 ianuarie 1936, București.

Și în ADEVĂRUL; anul 50, nr. 15958 din 30 ianuarie 1936, p. 7.

ZORILE; anul II, nr. 269 din 31 ianuarie 1936, p. 3.

*Cele două măsuri ale guvernului
Pe de o parte tolerarea acțiunii sotniilor albastre,
pe de alta prigoana contra antifasciștilor*

Cu prilejul recursului profesorului Bugnariu

Pentru organizațiile anarhice ale extremei drepte, guvernul a adoptat un original sistem de represiune: tratează cu șefii și le acordă termene de grație ca să intre în legalitate, ca și cum legile ar fi la discreția infractorilor, care au a se pronunța asupra momentului când se cuvine să înceapă a fi respectate. A trecut și ziua de 28 ianuarie fixată de d. Inuleț pentru desființarea diferitelor gărzi și formațiuni paramilitare ale grupărilor de dreapta, zi care trebuia să însemne fotodată și intervenția drastică a autorităților împotriva purtătorilor de uniforme și insigne sedicioase al căror uz este formal interzis de lege cu sancțiuni extrem de severe.

Sîntem la trei zile după data fatidică pentru dreapta. Și pe tot întinsul țării propaganda dreptei se lefăiește în deplină libertate, prin grai și prin scris, îndemnurile la violență continuă nestingherite și svastica hitleristă acoperă toate zidurile, e imprimată pe nenumărate publicații care trec pe sub ochii binevoitorilor ai cenzorilor d-lui Inuleț. Nimic nu s-a schimbat, nimic n-a intervenit, care să arate că guvernul a renunțat la complicitatea cu dreapta pe care verbal a condamnat-o — pentru a-și face presă bună în străinătate — însuși d. Tătărescu, cel cu declarația că „poporul român respinge prin instinct violența”.

În schimb teroarea guvernamentală continuă fără cruțare împotriva stîngii. Ziarele democratice sînt spîrcuite de foarfecele cenzurii și zilnic neobositele echipe ale siguranței descopăr noi „comploturi” în care sînt implicați copii care n-au vină decît aceea de a citi cărți bune și folositoare din paginile cărora învață cu totul altceva decît ura de rasă și disprețul pentru instituțiile democratice ale statului român. În fața tribunalelor și a consiliilor de război sînt tîriți oameni cumsecade, care n-au îndemnat prin acțiunea lor decît la înfrățirea popoarelor, la promovarea ideilor pacifice, desăvîrșind astfel opera diplomatică oficială a statului nostru, aflat pe linia idealului de pace și bună armonie cu toate țările lumii.

*

Printre aceste procese, cel mai semnificativ este al profesorului Bugnariu de la Cluj, condamnat la zece luni închisoare pentru activitatea lui antifascistă. Ca și cazul Constantinescu-Iași, cazul Bugnariu a ridicat protestele întregii lumi civilizate, s-a făcut dovada că vina lui Bugnariu este tot așa de imaginară ca și aceea a d-lui Constantinescu, amîndoi militînd doar împotriva banditismului extremei drepte, care încearcă să transforme România într-un hinterland hitlerist ceea ce nu poate fi în interesul țării și al nimănui.

Ce a făcut profesorul Bugnariu? Să citim un fragment din scrisoarea adresată Consiliului de război din Cluj de d-nii dr. Arnost Blaha profesor la universitatea din Brno, dr. B. Ecer primarul orașului Brno, dr. Hruby președintele partidului progresist cehoslovac și P. Polansky un cunoscut ziarist ceh. „O serie de pacte de neagresiune, reluarea legăturilor diplomatice cu U.R.S.S. este rezultatul unei consecvențe politice de pace introdusă în țările noastre de către actualul președinte al republicii, de Eduard Beneš și de ministrul dv. de externe, de Nicolae Titulescu. Din declarațiile profesorului Bugnariu putem să constatăm că activitatea sa n-a avut alt scop decât susținerea ideii de pace în Transilvania”.

Iată cum judecă spiritele luminate ale țărilor aliate și prietene activitatea d-lui Bugnariu. Ele nu se sfiesc să o pună pe același plan cu activitatea președintelui republicii cehoslovace, și nimeni în Cehoslovacia nu se va ridica împotriva acestei judecăți.

D. Bugnariu a fost condamnat totuși. E mai mult decât semnificativ pentru modul cum înțelege guvernul să aplice legea: trimite la pușcărie pe apărătorii păcii și ai politicii tradiționale a statului și susține pe semănătorii anarhiei, care fac jocul dictatorilor războinici străini, campioni ai revizuirii tratatelor și ai granițelor noastre.

Străinătatea și procesele antifasciștilor români

Se știe că imediat după arestarea prof. univ. P. Constantinescu-Iași s-a început mai întâi la Paris, o largă mișcare printre intelectuali și masele mari muncitorești, în sprijinul profesorului închis și a tuturor antifasciștilor de la Chișinău. Cu vremea numărul proceselor antifasciștilor înmulțindu-se, mișcarea de protest din străinătate a crescut și azi există o acțiune bine încheagată în favoarea celor urmăriți la noi pentru lupta lor antifascistă indiferent ce formă a luat.

Presa franceză, engleză, cehoslovacă, belgiană în primul rînd, se ocupă aproape zilnic de cazurile prof. P. Constantinescu-Iași, prof. Bugnariu, Scarlat Callimachi, Ana Pauker și Iordan Coleff, student Preoteasa — ca să cităm numai pe cei mai cunoscuți — comitetele de apărare a antifasciștilor români funcționează la Paris, Bruxelles, Londra și Brno.

Comitetul de la Paris, care a editat mai multe zeci de mii de cărți postale cu fotografia profesorului Constantinescu-Iași și a prezentat zeci de moțiuni la marile întruniri publice, are în fruntea sa oameni politici ca Pierre Cot fost ministru; savanți ca Langevin, Prenant, Wallon; scriitori ca Malraux, A. Gide, Fr. Jourdain.

Comitetul de la Londra a strîns peste 150 de adeziuni de profesori universitari în frunte cu savanții Abercrombie și fizicianul Soddy.

Comitetul din Brno are în frunte pe prof. univ. Dr. Arn. Blaha și Fișer cunoscut fiziolog, pe Dr. B. Ecer, vic. primar al orașului, Dr. ing. Hruby președintele partidului progresist etc. La Praga este în curs de formare un comitet în frunte cu scriitorul Capek și fostul decan Nejedly.

Atît procesul profesorului Constantinescu-Iași, cît și condamnarea d-lui Bugnariu au fost comentate de toate marile cotidiane franceze ca: „Le Journal”, „L'Oeuvre”, „Le Journal des Débats”, „Le Petit Parisien”, „Le Populaire”, „L'Humanité” etc. din Paris sau altele din provincie „Le Peuple” din Bruxelles; „Manchester Guardian” și „Morning Post” și alte ziare din Londra, ca și numeroase cotidiane ceh, „La Nacion” din Madrid etc. etc.

Aceleași ziare s-au ocupat și de procesul Ana Pauker, foarte cunoscută la Paris și pentru care au intervenit recent Liga drepturilor omului prin președintele ei Victor Basch, comitetul mondial al femeilor...

ZORILE; anul II, nr. 270 din 1 februarie 1936, p. 2, București.

Acțiunea d-nei Ella Negruzzi

Din adeziunile primite

În urma apelului lansat, d-na avocat Ella Negruzzi, președinta comitetului pentru apărarea deținuților politici, a primit mii de adeziuni, din țară și străinătate.

Au răspuns apelului d-nei Ella Negruzzi, profesori universitari, doctori, preoți, scriitori, avocați, funcționari, muncitori etc.

*

Noi muncitorii din sectorul II Albastru, protestăm energic contra regimului la care sînt supuși antifasciștii Ana Pauker, Coleff și ceilalți.

Cerem imediata lor eliberare, precum și eliberarea profesorului Tudor Bugnariu. Cerem stingerea procesului prof. univ. P. Constantinescu-Iași și a tuturor antifasciștilor.

Urmează 300 de semnături.

DIMINEAȚA; anul 32, nr. 10 455 din 2 februarie 1936, p. 3, București.

Lupta împotriva fascismului

Muncitorimea și procesul antifasciștilor

Ieri s-au ținut mai multe întruniri muncitorești, în cartierul Bellu, Ferentari, Tăbăcari, Bucureștii Noi, Grand, Banu Manta, Grivița, Obor, Dudești, Pantelimon, Tei, Floreasca etc., în care s-a protestat împotriva neomenosului regim la care este supusă luptătoarea antifascistă Ana Pauker, în închisoarea Văcărești căreia, deși grav bolnavă i se refuză asistență medicală.

Oratorii au cerut stingerea procesului prof. Constantinescu-Iași și reintegrarea sa în învățămînt și au arătat că lupta pe care au condus-o în țară A. Pauker, P. Constantinescu-Iași, Coleff, Marcovici, Scarlat Callimachi și Tudor Bugnariu este lupta pentru apărarea și lărgirea libertăților democratice.

S-a cerut stingerea tuturor acestor procese.

ZORILE; anul II, nr. 272 din 3 februarie 1936, p. 4.

Procese antifasciștilor români

Apelul lansat recent, de către d-na avocat Ella Negruzzi, în numele comitetului pentru apărarea deținuților politici, s-a dovedit a avea un puternic ecou. Distinsa avocată a primit salutul și adeviziunea a mii de muncitori și intelectuali. Astfel, oameni de știință, profesori universitari, doctori, avocați, scriitori, s-au grăbit să-și manifeste indignarea lor, împotriva regimului inchiizitorial la care sînt supuși antifasciștii din închisori.

Semnul acesta, în timpuri atît de tulburi, este dovada categorică de manifestare a unor conștiințe adevărate. Cetățenii țării acesteia au înțeles că apărînd pe luptătorii antifasciști, apără însăși pacea lumii, democrația și propriile lor libertăți amenințate (...).

Dar efectele mișcării de eliberare a tuturor antifasciștilor au avut răsunet nu numai în interiorul țării. Cine citește presa engleză, franceză, germană, cehoslovacă etc., întâlnește foarte des numele prof. P. Constantinescu-Iași, Tudor Bugnariu, Preoteasa, Ana Pauker, I. Coleff unde li se ia apărarea, cerîndu-se în același timp eliberarea și stingerea procesului lor în curs.

În orașele mari din Occident, Londra, Bruxelles, Brno, s-au creat comitete de apărare a antifasciștilor români. Ele sînt formate din personalități ca Pierre Cot, fost ministru, André Gide, Malraux, savanți englezi Abercombrie și Soddy, profesori universitari ca dr. Arn. Blaha și Fischer, Alvaro de Albarnoz fost președinte al tribunalului garanțiilor constituționale din Madrid și alții alții.

Astfel, oameni de cultură ca și toți aceia care sînt încredințați că numai printr-un regim democratic progresul își poate urma cursul lui normal spre desăvîrșire, aderă cu tot sufletul, la lupta dusă pentru apărarea antifasciștilor.

Alexandru Sahia

DIMINEAȚA; anul 32, nr. 10 456 din 3 februarie 1936, p. 8, București.

Acțiunea d-nei avocat Ella Negruzzi

În campania pentru apărarea deținuților antifasciști, d-na avocat Ella Negruzzi a primit nenumărate adeziuni din țară și străinătate. Publicăm câteva din ele.

Noi muncitorii C.F.R.-iști (atelierele Grivița) luînd cunoștință din ziare de frumoasa acțiune... dusă de distinsa intelectuală d-na Ella Negruzzi pentru îmbunătățirea soartei deținuților politici și apărarea Anei Pauker, noi muncitorii conștienți dîndu-ne seama de necesitatea solidarizării noastre în această acțiune, trimitem acest protest prin presă, rugînd a se da publicității, în care ne declarăm solidari cu toți muncitorii și intelectualii care luptă împotriva dictaturii fasciste, care vreau să întoarcă lumea de la secolul de civilizație la barbarie, la război ucigător, la foamete și șomaj cu lagăre de concentrare, cerem stingerea tuturor proceselor antifasciste ca, Ana Pauker, profesor Tudor Bugnariu, Luca Laslo, Scarlat Callimachi, P. Constantinescu-Iași, care au înfruntat chinurile grevei foamei, setei, frigului și somnului. Trimitem salutul nostru d-nei Ella Negruzzi și o asigurăm de tot sprijinul nostru.

Maxim Gheorghe, David Constantin, Vențea Ioan, Băgu Vasile, Niculaie Dumitru, Zimniceanu Nicolae, Sandru Ovidiu, Vasile Ioan, Avramescu Marin, Arsene Stan, Bratușin Ioan, Grigorescu Nicolae, Deculescu Ioan, Mihăilă Gh., Neglobeanu Dumitru, Burlacu Toma, Turcu Ioan, Hirjiu Dumitru, Bogdea Ioan, Petrescu T., Buleață Gh., Bălțoiu Nicolae, Petre B., Filip T., Hulubescu Traian, Dumitrescu Valeriu, Gabor Dumitru, Tudose Nicolae, Tuta Petre, Grigore Ion, Vasile Iordache etc.; urmează încă 2 000 de semnături.

DIMINEAȚA; anul 32, nr. 10 462 din 9 februarie 1936, p. 7, București.

În jurul arestării profesorului Tudor Bugnariu

În cursul săptămînii trecute s-a răspindit la Cluj, în mod subit, zvonul arestării d-lui profesor Tudor Bugnariu, de către organele Siguranței, după o percheziție făcută în locuința d-sale, în noaptea de sîmbătă, 24 iulie.

Interesîndu-ne de veracitatea acestui zvon, el ne-a fost confirmat.

Fiind însă rugați ca în interesul instrucției să nu dăm publicității deocamdată nimic, ne-am conformat acestei dorințe a autorităților. Am rămas totuși mirați citind a doua zi un reportaj amplu în ziarul „Națiunea Română” din localitate, în care se vorbea despre acțiunile subversive desfășurate de profesorul Tudor Bugnariu și sora d-sale, d-na Zoe Bugnariu. Am rămas mirați, deoarece n-am putut înțelege rostul unui tratament inegal față de gazete.

D. Tudor Bugnariu a fost asistent universitar, este cunoscut intelectualilor români din localitate, ca un fin cărturar, tînăr cu inimă și persoană corectă în raporturile sale particulare. D-sa a fost condamnat în 1935 de Consiliul de război din Cluj, pentru activitatea sa desfășurată în calitate de președinte pentru Ardeal al comitetului național antifascist, condamnare pe care a terminat-o la sfîrșitul anului trecut. — Interesîndu-ne asupra motivului arestării, am aflat că parchetul militar a ordonat percheziția bănuindu-l de diferite manifeste subversive. Lucrurile acestea însă n-au fost găsite, ci doar copia unor scrisori, în care solicită intervenții în interesul ameliorării tratamentului aplicat față de profesorul Constantinescu-Iași, condamnat pe mai mulți ani, la închisoare. Din cîte am putut afla faptul acesta este calificat drept delict, în măsura în care ar constitui apărarea infracțiunii.

Mandatul de arestare a d-lui Tudor Bugnariu a fost ieri 2 august, confirmat de către Tribunalul Militar, în interesul instrucțiunii.

PATRIA; anul XIX, nr. 170 din 4 august 1937, p. 1, Cluj.

A fost reconfirmat mandatul de arestare al profesorului Tudor Bugnariu

Tribunalul militar în ședința de ieri a reconfirmat mandatul de arestare al profesorului Tudor Bugnariu arestat acum cîteva luni, în urma unei percheziții

ce s-a făcut la locuința lui, pe motivul că ar fi păstrat broșuri și imprimate subversive.

PĂTRIA; anul XIX, nr. 226 din 10 octombrie 1937, p. 3, Cluj.

Profesorul Tudor Bugnariu a fost condamnat la 1 an închisoare și pierderea drepturilor civile pe timp de 6 ani.

Cluj 22 — Tribunalul militar al Corpului VI Armată, sub președinția colonelului Manoliu, a judecat azi procesul profesorului Tudor Bugnariu și a logodnicei sale d-șoara Ecaterina Bacsó, acuzați că prin diferite manifeste, au făcut apologia crimei și propagandă comunistă. — D-nii dr. Fabius și Rebreanu au arătat că pentru însemnările găsite la locuința inculpatului Bugnariu acesta a fost odată condamnat de Consiliul de război la 9 luni închisoare și a executat pedeapsa, iar manuscrisele n-au apărut în nici un ziar. În consecință apărătorii au cerut achitarea acuzaților.

Tribunalul după o deliberare de aproape 2 ore, l-a condamnat pe profesorul Tudor Bugnariu la 1 an închisoare, 5 000 lei amendă și suspendarea drepturilor civile pe timp de 6 ani, iar pe d-șoara Ecaterina Bacsó, la 7 luni închisoare și suspendarea drepturilor pe 6 luni. — Din pedeapsa d-lui Bugnariu se scad 4 luni, petrecute în arestul preventiv.

PĂTRIA; anul XIX, nr. 289 din 23 decembrie 1937, p. 3, Cluj.

EXTRAS

din sentința Nr. 367 a Tribunalului Militar al Corpului 6 Armată

„...Inculpatul Bugnariu Tudor, după ce a executat o pedeapsă de 10 (zece) luni închisoare corecțională ce i s-a dat prin sentința Nr. 680 din 23 noiembrie 1935 a Consiliului de Război C. 6 A., pentru delictele de „Încercare de a face agitațiuni contra siguranței Statului” (art. 11 Legea Liniștei Publice) și „Apologia crimelor” (art. 9 din Legea Liniștei Publice), a reînceput activitatea sa numită »antifascistă«...»

„Cu ocazia perchezițiilor domiciliare făcute în ziua de 25 iulie 1937, de către Parchetul Tribunalului Militar și Chestura Poliției Cluj (vezi dosarul Nr. 1 fila 3—5), s-au găsit... pe lângă alte multe scrieri și imprimate... și scrisorile de la fila Nr. 10, dosar Nr. 1, adresată D-lui Iuliu Maniu, Președintele Partidului Național Țărănesc, precum și manifestul intitulat „Rostul și programul Frontului Plugarilor” (vezi dosar Nr. 1, fila 32).”

„Potrivit spiritului reactionar și agresiv ce se degajă, în general, din tot materialul scris găsit la inculpați, în contra actualei ordine sociale și politice a Statului nostru național, prin scrisoarea trimisă de inculpatul Bugnariu Tudor la 1 martie 1937, din Cluj, d-lui Iuliu Maniu și deputatului Ghiță Pop (vezi fila 10, 17 din dosar 1), cerându-se ca Partidul Național Țărănesc să înceapă o campanie în Parlament și în presă pentru democratizarea și îmbunătățirea regimului închisorilor și tratamentului deținuților politici, — pentru amnestie politică generală etc. și făcându-se o descriere tendențioasă a situației din închisoare a condamnatului Petre Constantinescu-Iași și a tovarășilor săi, se exprimă și o aprobare și gloriificare fățișă a faptelor pentru care a fost condamnat Petre Constantinescu-Iași, căci iată ce spune între altele inculpatul Bugnariu Tudor în această scrisoare:

»D-l Constantinescu-Iași... își ispășește la Doftana condamnarea de 2 ani și jumătate, hotărâtă de acest regim al bunului plac și al violenței. De multă vreme știam că profesorul Constantinescu-Iași și tovarășii săi de suferință au parte de un regim de răzbunare... Condamnații procesului de la Chișinău sînt supuși unui regim de distrugere... familiile lor sînt urmărite de mîna răzbunătoare a adversarilor politici cît și de neîncetatele șicane ale autorităților...»

»În țara noastră, condamnații politici au ajuns să populeze închisorile în urma luptei lor împotriva regimului capitalist și mai ales a expresiei sale violente, a 'fascismului'«...

»Sînt dintre aceia care sub formula de 'bun român' înțeleg datoria de a lupta contra pericolului fascist dinăuntru și din afară și viitorul țării mele îl văd consolidat nu prin dictatură hitleristă sau mussolinistă, ci prin dreptate socială înăuntru și prin orientare spre Societatea Națiunilor și spre marile democrații, în afară.«.

„În linii mari, aceasta a fost și 'crima' lui Constantinescu-Iași, condamnat în urma activității sale legale în fruntea Comitetului Național Antifascist și a Blocului Democratic, aliat la Mehedinți și Hunedoara cu Partidul Național Țărănesc.

„Manifestul intitulat »Rostul și Programul Frontului Plugarilor«, care aparține inculpatului... constituie un mijloc de provocățiune directă a țărănimii la lupta de clasă contra capitaliștilor și constituirea unui »front comun al poporului muncitor«, pentru schimbarea actualei ordine sociale și politice din România, prin instaurarea unui guvern de »front popular« (vezi și volumul II, pagina 7, 13).“

„Iată ce se spune, între altele, în acest manifest, brodat pe programul »Frontului Plugarilor« cu o evidentă intențiune de a angaja și plugărima în lupta revoluționară de extrema stângă și destinat să fie răspândit în rîndurile țărănimii:

»Capitalul, temelia tuturor mizeriilor mulțimii, este nemilos și hrăpăreț, în miinile oricărei națiuni sau religii s-ar găsi. Nu există capitalist bun și capitalist rău. De cînd este lumea, au existat două clase: una a boșăților, care exploatează și conduce și alta a săracilor, care muncesc și sînt conduși; lupta s-a dat între aceste două clase. Cei ce predică antisemitismul, adică luptă contra celor de altă lege sau nație, vreau să vă atragă în lupta dintre religii, ca să uitați de lupta de clasă. Deosebirile și luptele dintre naționalități duc la războaie din care profită marele capital și în timpul cărora suferă mulțimea, care singură numai pentru a îmbogăți pe acei care nu știu ce-i frontul.«

»Pentru ei războiul e timp de cîștiguri mari de tot; pentru mulțimea muncitoare, mizeria groznică.«

»Frontul Plugarilor și-a dat cu succes examenul în alegerile parțiale din martie 1936. Făcînd acord cu Uniunea muncitorilor și plugarilor maghiari (MADOSz), cu Blocul Democratic și Partidul Socialist, în aceste alegeri au susținut candidatul național-țărănist realizînd prima încercare de front comun al poporului muncitor. Acest front comun de luptă electorală a dat, la Hunedoara și Mehedinți, un pumn solid peste botul fascismului gogo-cuzist, devenit obrăncic cu ajutorul ticălos al guvernului și a fondurilor de la Berlin.«

„La inculpatul Bugnariu Tudor s-au mai găsit cu ocazia percheziției, între altele, și ziarele străine »L'Humanité« și »La Terre«, despre care inculpatul susține că le-a primit prin poștă, adresate la domiciliul său, fără însă a le fi comandat el.

Avînd în vedere că inculpatul Bugnariu Tudor a recunoscut atît la cabinetul de instrucție cît și la dezbaterile orale că el a scris și trimis d-lui Iuliu Maniu și deputatului Ghiță Pop scrisoarea cu privire la condamnatul Petre Constantinescu-Iași, susținînd că prin această scrisoare n-a intenționat să facă apologia infractorilor, ci a avut ca scop îmbunătățirea regimului căruia erau supuși acei condamnați în închisoare...

Avînd în vedere că însuși conținutul scrisorii... învederează îndeajuns intenția inculpatului de a face apologia infractorilor... apologie care rezultă cu prisosință din pasagiile citate mai sus;

Că publicitatea acestei apologii a infractorilor în speță este concretizată prin faptul că scrisoarea sus-amintită a fost trimisă de inculpat celor două persoane sus-numite;

Avînd în vedere că... din însuși felul în care este redactat și scris la multiplicator acest manifest intitulat: »Rostul și programul Frontului Plugarilor«, rezultă cu prisosință că păstrarea lui în domiciliul inculpaților are în vedere răspîndirea lui în public, ca mijloc de provocățiune directă la lupta de clasă și constituirea »Frontului comun al poporului muncitor«, pentru schimbarea actualei ordine sociale și politice din România.

Avînd în vedere că în sarcina inculpatului Bugnariu Tudor, în afară de apologia infractorilor și păstrarea de scrieri subversive, nu s-a dovedit că, potrivit conținutului manuscriselor găsite... ar fi și instigat prin mijloace și direct publicul la nesupunere către legi sau autorități și la ură contra unei clase sociale;

Că, de asemenea, din dezbaterile orale și în special din consultarea în ședință a scriptelor și condițiilor oficiului poștal Cluj, cu privire la intrarea în țară a imprimatelor străine, nu se constată că ziarul »L'Humanité« și »La Terre«, primite de inculpat prin poștă, ar face parte din acele imprimate străine a căror introducere în țară a fost interzisă de autoritățile în drept...

...Că astfel fiind, inculpatul Tudor Bugnariu a comis delictele de: »Apologia infracțiunilor«... și »Păstrare de mijloace de provocățiune«... și nu a comis

delictelor de »Instigare publică«... și »Introducerea în țară de publicații străine, interzise«...

Avînd în vedere că inculpatul Bugnariu Tudor fiind găsit culpabil pentru două delicta... urmează să i se aplice pedeapsa cea mai gravă...

Avînd în vedere art. ... pentru aceste motive: TRIBUNALUL, în numele legii... condamnă pe inculpatul Bugnariu Tudor din Cluj, fără acordare de circumstanțe atenuante, la un an închisoare corecțională, ca pedeapsă principală, 5 000 (cincimii) lei amendă corecțională și 6 (șase) ani interdicție corecțională, cu suspendarea drepturilor prevăzute în art. 58 pct. 1, 2, și 5 din C.P. Regele Carol II, ca pedepse complementare, pentru delictelor: »Apologia infractorilor« și »Păstrarea de mijloace de provocățiune«...

Data în Cluj, la 21 decembrie 1937.

Președinte: Colonel Magistrat /ss/ Constantin Manoliu, Lt. Colonel /ss/ Hartel Paul, Maior Magistrat /ss/ Maniu Nicolae, Căpitan Magistrat /ss/ Barbu Alexandru, Căpitan /ss/ Niculescu Ion, Grefier /ss/ Ștefan Craioveanu."

*

În concluzie, P.C.R., urmînd cu fermitate linia luptei antifasciste, a militat și a reușit să influențeze din afară și din interior o serie de organizații de masă, printre care pe prim plan s-a afirmat activitatea *Comitetului Național Antifascist*, în anii 1933—1934, cînd a reușit să reunească în rîndurile sale reprezentanți ai celor mai diverse clase și pături sociale, avînd în conducere personalități marcante ale vieții politice și culturale, cum erau profesorii universitari Iorgu Iordan, Petre Constantinescu-Iași, Radu Cernătescu, Tudor Bugnariu ș.a. Ca reprezentant al tineretului din Capitală, din acest comitet a făcut parte tînărul muncitor utecist Nicolae Ceaușescu.

În vederea stabilirii unui front unitar de luptă antifascistă, P.C.R. a făcut propuneri concrete conducerilor Partidului Social-Democrat, Partidului Socialist Unitar, precum și unor partide burgheze, pentru colaborare împotriva pericolului fascist. Au fost încheiate de către P.C.R. sau organizațiile de masă de sub conducerea sa unele acorduri cu organizații democratice sau partide politice burgheze. Între acestea amintim acordurile de la Băcia și Tebea din 1935, cele din timpul alegerilor parlamentare parțiale din februarie 1936 din județele Hunedoara și Mehedinți, cele din timpul alegerilor comunale și județene din 1936—1937. La aceste înțelegeri de front popular au aderat, alături de P.C.R., Frontul Plugarilor, MADOSz-ul, Partidul Socialist Unitar, precum și unele organizații din P.S.D., Partidul Național-Tărănesc, Partidul Radical-Tărănesc ș.a.

Publicistica antifascistă s-a bucurat de colaborarea unor condeie strălucite și a unor remarcabile personalități ale științei, culturii și vieții politice românești.

Lupta dusă de masele largi populare, în frunte cu comuniștii, împotriva fascismului internațional și a coloanei a V-a hitleriste în România, în primul rînd împotriva Gărzii de fier, se va intensifica considerabil după 1938, în condițiile amplificării agresivității statelor fasciste și, în strînsă legătură cu aceasta, ale creșterii pericolului instaurării unei dictaturi sîngeroase a Gărzii de fier.

În acest peisaj politic se situează procesele împotriva antifasciștilor, mijloace dure de represiune a comuniștilor, a tuturor patrioților care vedeau cu luciditate perspectiva sumbră a fascismului revizionist.

Un moment culminant al valului luptei populare conduse de partidul comunist împotriva fascismului și pentru apărarea independenței și integrității naționale îl constituie marea demonstrație antifascistă de la 1 mai 1939, desfășurată sub semnul unității de acțiune între comuniști și socialiști. De asemenea, numeroasele acțiuni de masă cu caracter antifascist care s-au desfășurat în 1938—1939 au avut ca principală orientare împotrivirea față de fascism, solidarizarea cu victimele agresiunii statelor fasciste, și anume solidarizarea cu Austria, Cehoslovacia, Spania, China, Albania etc.

Lupta dusă împotriva fascismului în perioada interbelică a continuat și în anii următori la un nivel mai înalt, desprins din învățămintele respective, transformîndu-se într-o mișcare de rezistență antifascistă pe plan național, care, sub conducerea P.C.R., a realizat victoria de importanță istorică pentru destinele poporului român de la 23 August 1944.

DR. PETRU GROZA ÎN CORESPONDENȚĂ CU OCTAVIAN GOGA

S-au împlinit la 3 decembrie 1984 o sută de ani de la nașterea Dr. Petru Groza, figură proeminentă a vieții noastre politice și sociale din ultimii cincizeci de ani, inițiatorul și creatorul *Frontului Plugarilor*, formă de luptă legală a P.C.R., conducătorul primului guvern cu adevărat democratic al țării de după istoricul act al Eliberării de la 23 August 1944, și care, prin măsurile luate, a creat baza social-politică pentru procesul de transformare socialistă a țării.

Personalitate fascinantă, dinamică, Dr. Petru Groza a fost mai puțin un gânditor și un ideolog — deși nici aceste laturi nu lipsesc din activitatea sa complexă, multilaterală —, cât un om de acțiune, de directivă. Neacceptînd să stea pasiv, el a intrat încă de pe băncile facultății în mișcarea de rezistență națională condusă de Partidul Național Român, activînd mai întîi în sinul societății „Petru Maior” a studenților români budapeșteni, iar mai apoi participînd cu entuziasm la luptele electorale ale timpului în vederea alegerii de deputații români în parlamentul din Budapeșta. Și-a făcut ucenicia secundîndu-l în această activitate pe luptătorul național Coriolan Brediceanu de la Lugoj și candidînd el însuși pentru un loc de deputat în județul Caraș-Severin. În anii primului război mondial îl găsim înregimentat, alături de marii bărbați ai neamului, în lupta eroică dusă de poporul nostru pentru realizarea desăvîrșirii unității naționale, pentru dobîndirea drepturilor sale sociale și politice, luînd parte activă la pregătirea mărețului act de la 1 Decembrie 1918. Disensiunile create imediat după eveniment în Consiliul Dirigent și în sinul Partidului Național Român l-au făcut ca, împreună cu alți membri ai acestuia, nemulțumiți de politica de expectativă și tergiversări a lui Iuliu Maniu, să se orienteze spre programul de acțiune al unui partid nou creat, Partidul Poporului, care părea să întruchipeze pentru moment forța și dorința de schimbare a unor păături populare mai largi, cum el însuși avea să se exprime mai tîrziu: „M-am atașat unui partid răsărit atunci din tranșee sub numele Partidul Poporului, înființat de cel mai bun soldat pe care l-am avut, mareșalul Averescu, care, născut din popor, foarte popular în război, după sfîrșitul acestuia și-a apropiat mulțimea de soldați și țărani”¹.

În luarea acestei decizii a fost influențat, desigur, și de prietenia pe care i-o purta lui Octavian Goga, cunoscut încă de pe băncile Universității din Budapeșta, și care ieșise din război aureolat de nimbul său de luptător intransigent, ce-și lansase „strigătele în pustiu” împotriva neutralilor, contribuind alături de V. Lucaciu la luarea măsurii de intrare a României în război. Poetul transilvănean era convins acum mai mult ca oricînd că va asista la o largă campanie de reforme social-politice, necesare societății românești de după război, și spera că partidul generalului Averescu va avea curajul să le facă. De aceea, intră amîndoi

¹ Petru Groza, *Articole, cuvîntări, interviuri*. Texte selectate de Mihaela Dan, Gh. I. Ioniță, Mircea Valea, prefată de G. Ivașcu, București, 1973, p. 615.

În noul guvern venit la putere imediat după proclamarea Marii Uniri (Goga în calitate de ministru al cultelor și artelor, iar Groza ca ministru al naționalităților conlocuitoare, apoi al transporturilor) și se găsesc solidari în mai toate acțiunile partidului de a-și crea o bază populară mai largă (pactul de la Ciucea din 1924 a fost doar una dintre aceste măsuri), fie în atitudinea față de naționalitățile conlocuitoare, fie în politica economică și industrială a țării, domeniu în care Dr. Petru Groza era foarte bine inițiat (și în calitate de președinte al Uniunii marilor industriași din România, de membru în Comisia superioară vamală sau în Comisia de import—export).

În această perioadă, Dr. Petru Groza se arată receptiv și la ideea poetului de a înființa un mare cotidian al partidului la Cluj, care să secondeze îndeaproape revista acestuia „Țara noastră”. În acest sens scrisorile de față aduc informații noi cu privire la demersurile care se fac, în special de către Dr. Petru Groza, însărcinat personal de Goga cu misiunea aceasta. El referă amănunțit despre oamenii pe care i-a contactat (cunoaștem astfel o serie de fruntași politici ai partidului aversecan din diferite centre ale Transilvaniei), despre sumele pe care le-a obținut, despre greutățile pe care le-a avut de împlinit, despre inerția care domnea în cele mai multe din centrele vizitate, anunțând de pe acum impasul în care va intra în curând întregul partid. Nu lipsesc de aici nici câteva cereri cu caracter personal: transferarea unui funcționar de bancă de la Buzău la Deva, anumite înlesniri în legătură cu creditul de rescont al băncii „Decebal” din Deva, intervenția în favoarea unui inginer, schimbat din funcție de noul guvern la putere etc., dar peste toate planează un ton nemulțumit, de îns care nu-și vede idealurile realizate.

O dezamăgire evidentă, legată de lipsa totală de entuziasm a membrilor partidului, depistabilă la toate nivelele, începe să se contureze cu tot mai mare precizie în dările sale de seamă, inutile și repetate strigăte de alarmă la adresa conducătorului de la București. În special penultima epistolă, aceea din 10 martie 1931, reușește să ne transmită această stare de insatisfacție surdă, mocnită, care răbufnește pe alocuri în cuvinte violente, demascând „coborîrea” sistematică a calității vieții în „patimă și dușmănie”, în degradanta luptă pentru „oalele cu carne”. Deși subliniază că nu e „nici vizionar, nici necăjit” (în sensul de „om fără resurse, sărac”), nu poate să nu arate că e sincer nemulțumit de spectacolul luptei pentru putere care se dă între partidele politice, de lipsa lor de decență și scrupul. „Mă ridic contra acestor lucruri?” se întreabă el. Și tot el răspunde: da, pentru că: „Atîtea umilinți, nemărginita mîhnire își vor da roadele cîndva (...) Îți reamintești ieșirile mele la consfăturile prietenilor noștri: ceream, plictisitor pentru unii, o acțiune mai organizată a intelectualilor, ceream sistem și disciplină, fără ca să pot schimba ceva din felul vechi al nostru de a face «politică». Din parte-mi, sînt în plină funcție de revizuire a tot ce este conștiință de cetățean, principii și lozinci, cu tendința de a elimina ceea ce este învechit, ipocrit și primejdios.”

E sensul unei angajări care anunță de pe acum o veritabilă schimbare de perspectivă. Ea ne va fi dezvăluită în toată gravitatea și complexitatea ei de ultima scrisoare a epistolarului, cea din 11 martie 1932, care este de fapt scrisoarea unei rupturi. În urma dezmembrării Partidului Poporului din 1932, situație în care Goga devine pentru moment șef al partidului în locul marelui (12 mar-

tie 1932), ca apoi să prefere soluția unui partid de colaborare prin înființarea la 10 aprilie 1932 a Partidului național-agrar, Dr. Petru Groza se retrage din partidul averescan. Cele comunicate de scrisoarea sa din 11 martie 1932 dovedesc voință și fermitate în luarea deciziilor, amară și scirbită decepție pentru momentele de tristă și penibilă impresie, pe care i-o lasă comedia vieții politice românești la care asistă și în care, această nouă prăbușire e menită să „tulbure orizontul”, deși nu face parte din cei grăbiți să-și salveze bagajele de naufragiu în altă parte. Întimplarea în sine îl obligă la expectativă și meditație, declarând cu luciditatea caracteristică omului politic ce-și făcuse un atent și sever examen de conștiință (analizând lucrurile „în frumusețea distanțării, departe de putregaiul frământărilor de toate zilele”) că: „Mă voi reculege și eu din sentimentul de doliu și voi lua o hotărîre, văzîndu-mi de inventar. Dar nici nu mă impresionează »trenurile« pierdute. Vremurile sînt atît de tulburi și mari, încît prevăd răsturnarea tuturor itinerariilor”.

Și, într-adevăr, hotărîrea sa a fost de natură de a răsturna toate previziunile („itinerariile”, cum le spunea el). Căci, după cîtiva ani de observare atentă, de pe margine, a vieții politice românești, i-a înțeles mai bine pulsul și sensul, i-a deslușit semnificația de viitor. Opțiunea sa a fost clară și categorică: apropierea sinceră de țelurile și lupta Partidului Comunist, ca singurul partid al vremii în stare să efectueze schimbările radicale de care era nevoie și, în același timp, să-i insuflă omului politic încrederea în justetea cauzei pentru care militează. Așa se face că Dr. Petru Groza se va alătura de acum înainte cu trup și suflet cauzei dreptății celor mulți și asupriți, așa cum avea să declare mai tîrziu: „Am cunoscut însă tot de atunci și dedesubturile bucătăriei statului, economiei naționale și a partidelor istorice. Alegîndu-mă și cu anumite îngrijorări am început să-mi dau seama că stomacul maselor muncitoare nu va suporta mult ceea ce se gătește pentru ele în această »bucătărie«”².

Ca atare, la 18 aprilie 1933, în plină criză economică, el avea să pornească organizarea Frontului Plugarilor, declarînd că a venit vremea unei schimbări de fond a vieții noastre publice: „Trebuie curățat însuși gunoiul, căci altcum combătînd numai pe acești politicieni, ne dăm și noi înșine marca politicianismului. Trebuie, deci, intrat în temelie și zidit din nou.”³

În scurtă vreme, Dr. Petru Groza a putut dovedi tuturor că opțiunea sa politică și-a verificat pe deplin eficiența. Avînd curajul de a arunca „peste bord balastul tradițiilor, prejudiciilor, drepturilor și situațiilor moștenite”, cum spune el, curajosul om politic s-a alăturat cu credință luptelor purtate de încercata noastră clasă muncitoare, devotîndu-se idealului său, cu convingerea că e „singura religie mîntuitoare a muncii creatoare”. Devotîndu-se cu abnegație acestei idei, Dr. Petru Groza și-a înscris un nume de cinste în galeria nepieritoare a luptătorilor progresiști pentru binele nației și al patriei, pentru izbînda vremurilor noastre de astăzi.

MIRCEA POPA

² *Idem*, p. 616.

³ *Idem*, p. 86. *Botezul Frontului Plugarilor*. Cuvîntare rostită la adunarea din 18 aprilie 1933.

ANEXE

1.

Băcia, 15—19 iulie 1928

Dragă Goga,

Am primit ilustrata din Karlsbad și-ți mulțumesc pentru aducerea aminte de ziua numelui. Aflând prin telefon de la D-na că v-ați întors acasă, ne-am înțeles cu nevastă-mea, să vă propunem o plimbare de câteva zile prin Ardeal urmînd ca, pentru cazul că sunteți de acord, să ne comunicați timpul potrivit pentru voi. Bine-nțeles după căldurile acestea, cari sunt anormale pe la noi, deci vor trebui să treacă în curînd. Sunt încă regiuni de văzut, mai ales muntoase (*Retezatul*, unde și altcum vom merge cu Baranga-Bontescu; *Munții Sebeșului*, pe care îi pătrundem în fiecare vară, cîteodată împreună cu nevasta; *Făgăraș-Negoiul*, mobilizînd eventual și pe Vasu etc.) și noi am merge bucuros să vă luăm de la Ciucea.

Dacă din oricare motiv nu puteți lua în programul vostru de vară un astfel de turneu, vă vom căuta și așa pentru o zi la Ciucea în decursul lunii august — intrucît veți fi acasă.

Am aflat că ai fost chemat chiar de la frontieră la București. Rău că nu-ți dau pace cel puțin în căldurile acestea și noi te însoțim în gînd și la acest drum, care în definitiv este numai o mică pîrtică din calvaria pentru neam și partid, pe care noi o facem cîteodată din obicei sau variație. Ție însă destinul ți-a pus-o pentru toldeauna în sarcină.

Fiindcă nici cînd nu am avut mai mult decît o meserie proastă — este o sarcină grea pentru care nu toți au nervi. Dacă vrei să fii serios, ai nevoie de răbdarea lui Christos și numai puțini sunt de categoria aceasta.

Poate în alte țări cu vechime mai mare va fi altfel: în Orientul dervișilor urlători însă, zău, dragă Goga, e mare lucru să nu te scîrbești făcînd politică. Dar în sfîrșit citînd în „Țara Noastră” (*Însemnări*) frazele prietenului nostru filozof, devenit moralist că adevărat „...în lumea aceasta n-am fost chemați nici ca spectatori, nici ca mosafiri, ci ca vislași și piloți...”, vorba vine: facem înainte pe vislași în barca care ne-a hărăzit-o soarta și cu care, ce e drept, am trecut prin atîtea stînci și furtuni, deci nu avem nici chiar motivul să abandonăm vorba încrederii în piloți — ori ce va veni.

Aici am întrerupt scrisoarea răpit cîteva zile de bucătăria mea complicată — continuare în 19. l.c.

Adineauri a plecat de la Băcia profesorul Aurel Popa din Oradea. Aflu treaba cu nunta prietenului Gh. Tulbure la Ciucea, de care altcum ne bucurăm foarte mult. Deci văd, că programul la voi se menține variat, prin urmare puțină nădejde de plimbări.

Sărut mîinile doamnei,

Cu drag,

P. Groza

2.

[antet tipărit] Dr. P. Groza
Deva, 13 martie 1929, personal

Frate Goga,

După discuțiuni și corespondență multă cu prietenii politici asupra chestiunii gazeta-Cluj, cred că avem material de examinat. O parte a organizațiilor cerînd cu insistență prolongarea termenului, a trebuit să cedez, urmînd, ca după 15 aprilie să facem necondiționat încheierea, luînd atunci hotărîri definitive. Pentru ca să te țin la curent însă, cred că este potrivit să-ți comunic de pe acum unele

lucruri asupra cărora să chibzuiești influențind ev[entual] cu autoritatea ta unele lucruri și mai ales unii oameni care au nevoie încă de tratament special.

Întii de toate vreau să-ți remarc pe cei care au răspuns cu camaraderia caldă la apelul nostru, semnînd și parte vărsînd sume destul de considerabile, așa încît ne apropiem de cca. 700 000 lei.

Sătmărul, în frunte cu Ilie C. Barbul, Brașovul prin Costi Moga (cel dintii care a semnat 20 000 lei); Tirnava Mare, prin Popa, de la Alba Iulia unii prin Zaharie Muntean, care a răspuns fără întârziere și cu multă însuflețire apelului; unii bănățeni, începînd cu P. Nemoianu, care, modest cum îl știu, în cele materiale, a deschis cont la Banca agrară; Dr. Beu de la Sibiu, la care suma, pe care o pune la dispoziție pe lingă o scrisoare amabilă, contează, cum știi, înzecit; peste tot Sibiul, unde se constată acțiunea lui Lupaș în această chestiune; o parte a d-lor din Timișoara cu Iorgulescu, bihoreni pe care i-am văzut la Oradea Mare, Iacobii, G. Popa, Tulbure etc. care sînt ca totdeauna la locul lor; din Arad dr. S. Moldovan cu cîțiva prieteni personali; cea mai mare parte din clujeni, care n-au semnat încă sumele repartizate, care însă mi-au comunicat în scris și verbal că sînt gata de a-și face datoria în orice clipă, au fost însă reținuți de O. Prie care i-a chemat la conferință înainte de a expira termenul din apelul nostru și subliniînd faptul că acțiunea noastră nu a succes (?) cerea contribuție pentru o gazetă a „clujenilor”, care să apară de trei ori pe săptămînă. Esca mi-a cerut ca să-i las la urmă, cînd vom impresiona eventual cu sumele vărsate din alte părți și cu exemplul bun al altora, iar eu m-am conformat fiind convins că Esca este absolut devotat cauzei. N-am înșirat pe toți, în fruntea cărora ar trebui să amintim pe Zaharia Bărsan, al cărui gest generos îl cunoști (cîtă micime la noi, oamenii afacerilor cu bănci și bunuri, față de acești oameni), am vrut numai să cunoști cazurile mai tipice, din simplul motiv că rar se dă ocaziune mai bună de a-ți cunoaște prietenii, dat fiind că sintem acum la greu.

Și pentru ca învățătura pe care o tragem să fie completă, fără orice gînd ascuns, trebuie să întorc moneda pe cealaltă față:

Nu m-au învrednicit nici de răspuns, deși în afară de apelurile comune, le-am scris insistent și în mod particular: Goldiș, V. Moldovan, Bucșan (pentru secuime), D. Vasu. Goldiș, după primirea apelului și scrisorilor mele, a ținut o consfătuire la Timișoara cerînd contribuție pentru o gazetă în Banat și neamintind cu un singur cuvînt acțiunea de la Cluj. Evident am căutat să lămuresc lucrul; sînt în vie discuție cu o parte din timișoreni, chiar și arădeni (C. Iancu etc.) făcînd tot posibilul pentru ca să atingem scopul: de a nu ne diviza forțele și resursele. Av[ram] Îmbroane și cîțiva prieteni de acolo la început erau indispuși, acum, după cum mi se scrie, văzînd în decursul unei audiențe la generalul că temerea lor de a fi desconsiderați este neîntemeiată, au revenit. În momentul de față primesc o telegramă de la Arad, că Goldiș sosește sîmbătă acolo. Voi avea întîlnirea cu el pe chestia gazetei, imi voi da însă toată silința să rămîn lămurit.

Altcum asupra faptului că va apare sau nu gazeta ne vom pronunța la timp, examinînd situația împreună cu tine, după 15 aprilie. Ne facem pînă atunci datoria, nerenunțînd însă la calculele inițiale și planul care garantează durabilitatea și nivelul gazetei, bine organizînd și partea comercială. Nu este scris nicăieri că în Ardeal nu se poate menține un ziar mare, trecînd peste nivelul unui „Keleti Újság”, etc. Altcum nici nu are rost.

Cu dragoste și vechiul devotament,

Petru Groza

D. 506

3.

D. 511

[antet tipărit]

Dr. P. Groza

Dragă Goga,

Împlinindu-se ultimul termen pentru semnarea sumelor destinate fondului gazetei, trimit anexat aici tabloul din care vei vedea rezultatul acțiunii introdusă în ianuarie la Cluj. Regret din adîncul sufletului, că capitalul moral, atîta

zbucium intelectual, atîta energie cheltuită din belșug de tine în decursul vremurilor, nu a făcut, ca o parte din oamenii, care sînt atît de mulți în jurul tău în zile bune, cînd beneficiile puterii se revarsă asupra lor, — să înțeleagă rostul frămîntărilor tale politice, care trec marginile micilor interese și supărări, pe care toți le putem avea.

Am făcut tot ce credeam posibil pentru a atinge scopul. Dosarul complet — pe care ocazional îl vei vedea — oglindește fidel tot ceea ce se petrece în șirele noastre pe diferite regiuni — și dacă nu am realiza altceva, este un mare lucru să-ți cunoști oamenii, care, — poate pentru intîia oară se prezintă așa, cum sînt. Tabloul e plastic și edificator. Dee Dumnezeu, ca — făcîndu-ți reflecțiile și trăgînd consecințe, să rămii cu ciștigul de a vedea clar, de a cunoaște binele și răul — în acțiunea ta pentru viitor.

Nesuccesul în întregime mi se poate atribui și mie și nu-mi refuz parte din el. O seamă de oameni, între ei prieteni de decenii, nu au răspuns măcar la trei patru scrisori ale mele, deși insistam pe sfîrșite în notă personală și, păcat, sentimentală, pentru un cît de redus răspuns chiar negativ sub raport material. Bucșan (și am aflat) nu străin de influența lui dr. Iosif Boca etc., Prie și alții dintre bunii prieteni, Eugen Goga și cîțiva din camarazii, pe cari — cu toată firea mea impulsivă, care de multe ori reia alte aparențe, îi aveam dragi, convins de valoarea lor, — toți aceștia au fost imposibil înduplecați la un răspuns convențional cel puțin. (Singular Bucșan a scris în sfîrșit, lămurindu-mă scurt și pe înțeles, că *noi* sîntem datori să-i dăm lui). În viața mea particulară aș desființa chiar și contactul personal cu oameni, care refuză un răspuns cerut unei scrisori. Sub raport politic însă, voi înghiți și voi trage consecințe, încît mă privește. Admit că poate au dreptate și eu nu sînt omul chemat să înjghebeze lucruri, sau peste tot să fiu de folos, am avut sau am greșeli, pe care nu le iartă, sau sînt lipsit de însușiri, cari m-ar îndreptăți la rosturile care mi s-au dat, — eu însă deocamdată nu sînt pe deplin convins de aceasta, și îmi voi da silința să mai aștept puțin. Ori mă vor convinge, să mă duc la lucrul meritat, — ori nu mă vor putea convinge, dar atunci să se țină bine, unul fiecare și toți laolaltă. Rezerva mea de cîțiva ani poate a fost numai un exercițiu de răbdare și studiu asupra oamenilor și lucrurilor și poate a mai rămas ceva din energia mea inițială, pentru ca să ies iarăși din comun.

Pentru luni 15 aprilie sînt la Cluj, unde ne vom consulta asupra celor ce urmează de făcut. Întrucît dorești să dai vreo instrucțiune, telefoncază sau scrie lui Esca, la Banca agrară.

Mă gîndesc că în astfel de vremuri o mare parte din garda noastră de intelectuali și burghezi este incapabilă de acțiune, incapabilă chiar de a se hotări să jertfească un ban pentru organizarea unui organ de publicitate, care — față de presa mituită și străină — să alarmeze lumea românească din Ardeal, unde cu toții avem ceva de pierdut...

Sărutări de miini Doamnei (la convorbirea din 18 martie în Ciucea eram cam posomorît — sub impresia gestului fratelui Prie, care cu o clipă mai înainte părăsea sala, punîndu-și pălăria în cap fără să salute, fără de a spune celor de față, care se consultau, un cuvînt), și rog să primească și din partea nevastei mele, care acum a scăpat de o carantină (închisă în cameră) de 7 săptămîni cu doi băieți trecuți prin scarlatină, un călduros obișnuit salut.

Cu vechiul devotament,

Petru Groza

Deva, 12 april 1929

Excelenței Sale, D-lui Goga Octavian f. ministru

București

4.

[antet: Dr. P. Groza]
D. 509

Dragă Goga,

Sosind acasă am dat de insistența unor familii prietene nouă să solicit un sprijin la d-l guvernator al Băncii naționale, Burileanu, pentru următorul lucru:

Nic. Solomon, contabil, cere prin petiția alăturată transferarea lui la Deva. Directorul filialei din Deva îl vrea, cunoscându-l distins funcționar. Șeful din Buzău însă nu-i dă drumul, pare-mi tocmai apreciind calitățile lui. Are însă interesul să vină aici unde sînt frații lui: prof. Solomon în Deva, *unul din cei mai devotați oameni ai organizației noastre* (vezi Almanahul partidului), medicul dr. Solomon din Orăștie etc. Dar avem și noi un mare interes familiar, avînd încă o fată de măritat. Înțelegi deci cită nerăbdare se pune, și cum eu cu toată hotărîrea de a nu te molesta cu astfel de lucruri, mai puțin pentru Burileanu, trebuie să te rog insistent să binevoiești a trimite cu recomandția ta, cererea alăturată către guvernator, care va binevoi să ceară avizul directorului B. N. din Deva. Dacă acesta din urmă îl reclamă pentru *postul vacant aici*, cred, nimeni nu ar mai împiedica fericirea unui ardelean.

Și fiindcă am rupt gheața încă o rugăminte: cum știi, banca noastră „Decobal” din Deva, cu o vechime de aproape 50 de ani, pur românească, nu se prea bucură de atențiunea aceloră căroră nu le aparținem. Trăim frumos prin tradiție, din forțele proprii. Am aflat că Filiala B. N. din Deva a făcut din propria inițiativă propunere pentru urcarea creditului ei de reescont, depunînd un măgulitor raport asupra solidității, modestiei în gestiune, al acestei bănci, care are un capital social redus (4.000.000 lei), are însă vechi și solide fonduri de rezervă etc. mult mai mari, după școala de demult. Tot ceea ce rugăm este ca dl. guvernator să *deie curs propunerilor organelor proprii*. Fără hotărîta ta intervenție, sînt sigur, se va afla cineva în centru să mai reducă, din obicei, iar banca are o nevoie acum, de acești bani, construindu-și — începînd de săptămîna viitoare — în companie cu mine, — un frumos palat sediu.

Cu mulțumiri și vechea prietenie,

Petru Groza

Deva, 19 apr. 1929

Excelenței Sale d-lui Octavian Goga, f. ministru,
membru al Academiei Rom., etc. București.

5.

[antet: Dr. P. Groza]
D. 510

Dragă Goga,

Am fost la Arad și Timișoara, și, — în afară de Goldiș, pe care nu l-am aflat acasă, lăsîndu-i un bilet de vizită, am găsit pe toți oamenii de seamă edificîndu-mă pe deplin. La Timișoara — după răfuieli între ei și discuții de o zi întreagă, am văzut cum stăm și cine ce vrea. Au fost de față Bogdan T., Imbroane, A. Cioban, Doboșan etc. — fiecare cu prieteni. Voi depune un raport detaliat asupra celor constatate. Anticipez numai că am declarat de la început că scopul meu este exclusiv argumentarea fondului pentru gazeta Cluj, discuțiile s-au desfășurat însă în lung și lat, fără amestecul meu în fondul chestiunii, reducîndu-mă numai la rostul de a atenua și reduce suprafețele de frecare.

Primesc următoarea telegramă: „Încurcăturile obvenite mă fac să demisionez din comitetul de conducere. Iosif Iacob”. Același cu care, împreună cu bihoreni la Oradea, pe urmă foarte bine la Cluj, ne-am înțeles definitiv altcum. Apoi multe altele, și mulți, cari ne fac să chibzuim bine înainte de a pleca la drum, deși prin inițiativa — cu girul poliției — din partea celor cinci — lucrurile au avansat.

Voi merge, după sinodul din Sibiu, la Cluj, pentru a vede ce fac domnii cu inițiativa.

După plecarea Ta, am convenit la Cluj, și am văzut echivocuri cari mi-au întărit convingerea asupra neseriozității unora. Pentru ca să înțelegi: la consfătuirea cu aceiași și alți domni, ne-am înțeles clar și hotărât că fiecare în raionul lui va organiza acțiune intensă, făcând maximum de eforturi pentru colaborarea tuturor și va pune apoi raportul asupra rezultatului la ultimul termen: 15 aprilie, când vom examina rezultatul total și vom hotări, luând ev[entuale] măsuri pentru executare. Eu am mîntuit partea mea, și am plecat la Cluj cu raportul în ordine (după cum l-ai văzut în trenul de la Ciucea). La Cluj am aflat, întîmplător, că s-a hotărît scoaterea gazetei pentru 1 Mai, în temeiul unui gir a 5 prieteni — independent de acțiunea de pînă acum, care a eșuat (?). Am aflat ulterior aceasta și de la tine, și n-am avut nimic de observat, decît că mă bucur că sînt oameni de inițiativă și curaj.

La consfătuirea din 15 apr. am constatat că în alte raioane, începînd cu Cluj, Turda etc. nu s-a făcut *nimic* pentru repartizarea fondului, iar unii susțineau că nici chestiunea girului nu e definitivă, fiind numai o „idee”, cerînd și girul meu. Într-o ședință următoare, aceiași au recunoscut existența girului.

Au fost discuțiuni aprinse, era să plec din Cluj fără ca să fiu pe deplin lămurit. Aveam însă sentimentul că împingem prea departe față de tine, care ai plecat la București, lăsînd chestiunea aranjată și pe noi în bună înțelegere, și m-am întors de la gară, văzîndu-mă încă odată cu D-lor. A sosit și Iosif Iacob, chemat de mine, a fost și el de acord cu toate, iar acum sosește telegrama menționată, care împreună cu unele surprinderi din alte părți, mă fac să plec din nou la Cluj, punîndu-te [la curent — n.n.] și pînă atunci cu cele ce se petrec.

Cu vechiul devotament,

Deva, 27 aprilie 1929

 Petru Groza

N. B. Trimit și un bilanț al librăriei fondate de mine la Deva (a fost firmă particulară a mea și a lui Moța, interzicînd-o, am transformat-o în societate pe acțiuni, președinte numit fiind delegat dr. Dufler numai pentru timpul cît eram în funcție publică) și merge frumos, în plină dezvoltare, deci poate fi și o librărie foarte bună și rentabilă dacă e condusă.

Excelenței Sale D-lui Octavian Goga, f. ministru

București

6.

[antet Dr. P. Groza]
D. 507

Dragă Goga,

Am primit răspunsul tău la scrisoarea mea în interesul lui Solomon și „Decabal”. Aceasta din urmă s-a rezolvit de sine primind avizul B. N. că ne-a ridicat, (fără să cerem) creditul de re-escont la 8 mil. lei. Vechea noastră bancă lucrează după stilul vechi, ceea ce place și d-lor de la B. N., care încurajează lucrările noastre. Cum însă avem anumiți adversari, care ne invidiază și dușmănesc și care sînt tari la centrală, am dorit să previn, sau [să] contrabalansez ev[entual], acțiunea lor prin un cuvînt al tău. „In magniss, et voluisse satest” și eu-ți mulțumesc pentru bunăvoință.

Chestiunea Solomon e însă deschisă încă și dacă ocazional ai putea scrie sau spune cu rezultat un cuvînt lui I. Athanasiu, te rog s-o faci. Nimic serios nu

poate împiedica trecerea unui funcționar bun al B. N. de la o filială la alta, cînd locul e vacant și cînd interese familiare îl reclamă. Dacă totuși nu s-ar putea, eu mi-am făcut datoria, deranjîndu-te pe tine cu această rugăminte. Urgent nu e, în cazul extrem ar putea fi rezolvată după sosirea guvernatorului: numai o soluție negativă pînă atunci ar putea fi evitată.

Acum m-am întors de la Sinodul din Sibiu (am fost și la Tg. Mureș, convînd cu Baci, Harșia, Suciu etc.) și voi adăuga cele experiate la raportul meu asupra Timișoarei. Cu cel mai apropiat tren plec la Cluj, de-acolo voi scrie asupra gazetei, care după program trebuie să apară mîine.

Sărutări de mîini Doamnei, cu devotament și dragoste,

Petru Groza

Deva, 2 mai 1929

Excelenței Sale d-lui Goga Octavian, f. ministru,
membru al Academiei Rom., București.

7.

[antet Dr. P. Groza]
D. 508

Dragă Goga,

Anexat aci trimit raportul meu la Circulara mareșalului Averescu, cu rugămintea să binevoiești a-l anexa celorlalte rapoarte din Ardeal.

Am citit și am și acum în fața mea scrisoarea ta din 22 ian. conținînd reflecții asupra celor ce ai văzut în fața alegerilor parțiale din Caraș și Sibiu. Întîi de toate, îți cer iertare, că nu am răspuns prin plecarea mea imediată în această campanie, dar motive serioase, pe care o să ți le comunic verbal (eram mereu în nădejdea că te pot vedea mai curînd, săptămîna trecută ți-am aținut calea la Cluj: mi s-a spus că treci la Ciucea) la întîlnirea de la congresul partidului.

În fond: ai văzut cu ochii toată coborîrea a tot ce este ordine socială, solidaritate și demnitate națională în provinciile noastre. În București cu agitația și zgomotul Capitalei, nu ai posibilitatea unei observări și contemplări liniștite, coboară însă prin orașele noastre și vei vedea aceleași certuri asupra „oalelor cu carne“, aceeași patimă și dușmănie, care subminează nu numai orice autoritate, dar diferențiază cu varietate și nenumărate titluri (partide, confesiune, situație materială etc.) pe oameni de același neam și singe. Acest război mărunț și infinit, dăinuiește înainte cu tenacitatea focului, jăratec sub cenușă. Profitorii lui sînt legiunile celor care nu au nimic comun cu neamul și țara noastră. Între frații care se războiesc, acești „terți“ cîștigă din greu teren. Lor li se asociază multe elemente din vechiul Regat de origini obscure (onoare celor buni și români) care apar din diferite colțuri necunoscute ale acestei țări (devenită numai ieri așa de mare, încît nu-i putem cunoaște) — pescuind în tulbure, alimentînd prin intrigi, mașinațiuni de șiretenie armenească sau grecească, neînțelegerea războinică între frați, avînd acești progești ai capricioaselor încrucișări de rase, mai multă minte, decît să nu înțeleagă, că orice împăcare sau domolire le-ar reduce suprafața tulbure în care ei pescuiesc.

Aceasta, dragă Goga, nu este o viziune a unui om necăjit. Eu nu sînt nici vizionar, nici necăjit: am mușchii și nervii sănătoși, sînt mulțumit (nu îndestulit) cu ce am creat în jurul meu, începînd cu (vorba lui N. Iorga) ceata de copii — pînă la ultimul pom, pe care l-am sădit, și sînt în plină funcție de a crea. Aceasta nu mă face însă să nu caut în jurul meu și să nu mă impresioneze cînd văd atîta rău și răutate.

Un exemplu: la oficiul edilelor și drumurilor județene inginerul Cornel Petreu, feciorul unui vrednic preot de aici, cu casă și familie în localitate, cu diplomă din București a lucrat cîțiva ani în liniște. Se schimbă însă regimul politic și i se descoperă un defect: e nepotul unui politician de alt partid (întîmplător al meu, dar aceasta nu detrage nimic din tristul adevăr), deci trebuiește „curățit“ (au

învățat și ardelenii acest cuvînt). Și a trebuit să plece. L-au ținut timp îndelungat pe drumuri, iar acum nu știu pe unde este. Trebuia înlocuit cu un om de „al lor”.

Ți-am dat acest exemplu, ca să vezi, că în apele tulburi ale naționalismului nostru, alții pescuiesc din greu.

Mă ridic contra acestor lucruri? E revolta indianului contra unor adversari inzestrați cu arme „superioare”. Odată doborît, sînt supus miilor de șicane și intrigă. [...] Ai citit pe la gazete că sînt pus pe banca acuzaților pentru înaltă trădare, ofensă adusă „eroilor” neamului (vizați sînt numai anumiți eroi), emițindu-se contra mea mandat de aducere (am trăit totdeauna în respectul termene-lor), că sînt declarat — comunist etc. Coborîte și multe porcării! Am avut o conversație particulară cu un cerc restrîns de magistrați — iese un „denunț anonim”, reproducînd denaturat întreaga conversație; iar „martorii” sînt aceiași magistrați. Dar cînd o parte din ei sînt veniți de pe nu știu unde cu nume întortocheat, corespondînd în familie armeneste, căsătorindu-se aci cu unguroaice șovine, fie chiar și mai bătrîne decît ei cu mulți ani...

În sfîrșit la ce să te mai obosesc? Cazurile mele și a celor de pe-aci sînt azi pretutindeni pe unde trec în Ardeal și Banat.

Atîtea umilinți, nemărginita mîhnire își vor da roadele cîndva. Vom vedea, dacă trebuiește să ne resignăm, atunci cînd și fahirii din India acționează sau să acționăm unde și cu cine putem. Îți reamintești ieșirile mele la consfătuirile prietenilor noștri: ceream, plictisitor pentru unii, o acțiune mai organizată a intelectualilor, ceream sistem și disciplină, fără ca să pot schimba ceva din felul vechi al nostru de a face „politică”. Din parte-mi, sînt în plină funcție de revizuire a tot ce este conștiință de cetățean, principii și lozinci, cu tendința de a elimina ceea ce este învechit, ipocrit și prejudicios.

Deva, 10 martie 1931

Cu vechiul devotament, al Tău,
P. Groza

8.

D. 687

Dragă Goga,

Regretabila distrugere a prieteniei tale cu mareșalul Averescu m-a pus în fața unui complex de probleme, de ordin moral și politic. Viața e scurtă și cu tot temperamentul meu expansiv la aparență, schimb foarte greu prietenile, mai ales astfel de prietenii. M-am ținut în ultimii ani, cum știi, consecvent și conștient departe de București. Am văzut de la distanță cu atît mai clar — iar evenimentele mă justifică cu impresionantă precizie în concepțiile sinistre asupra oamenilor și lucrurilor. Aveam o singură iluzie determinată poate mai mult de sentimente aparținînd resortului intern: Mareșalul și Tu. Toate răzvrătirile inerente zbuciumărilor anilor din urmă, cînd nimeni nu mai era la locul lui, se răsfrîngeau de stîncă prieteniei voastre mari, care ne ridica pe toți din jurul vostru în sfera de unde lucrurile se văd în frumusețea distanțării, departe de putregaiul frămîntărilor de toate zilele, într-o lume decăzută în debandadă.

Prăbușirea ei ne tulbură orizontul: eu o deplîng, alții se grăbesc să-și salveze bagajele mari și mici pe blocurile noi despărțite. Unii încărcăți cu conștiința complicității la această distrugere.

Pe cei grăbiți îi înțeleg: sînt oameni ca toți oamenii, cel mult îi compătimesc pentru încurcătura în care sînt puși de a trebui să ghicească unde se vor adăposti mai bine. Pe complici iresponsabili îi disprețuiesc (de la mari la mici) pentru scirboasa lor intrigă dovedită prin rezultatul dezastruos.

Mă voi reculege și eu din sentimentul de doliu și voi lua o hotărîre văzîndu-mi de inventar.

Iată tot, dragă Goga, ce am de spus deocamdată.

Azi-seară pleacă trenul care avea să mă ducă la București. Nu sînt refăcut pentru a fi convins că sînt deja în măsură de a judeca rece, fără greș.

Dar nici nu mă impresionează „trenurile“ pierdute. Vremurile sînt atît de tulburi și mari, încît prevăd răsturnarea tuturor itinerariilor.

Un mic amănunt:

Am și eu în jurul meu mai restrîns „oameni“. Sînt de treabă dar — impacienți.

Pe cei care sînt cu ochii la tine — i-am dezlegat, în frunte cu Dr. Victor Suiago, secretarul general al org. noastre, vechi și bun prieten, fost secretar al organizației din Cluj. A scris lui Prie, la sfatul meu.

Poate îi ajung și eu — poate nu-i mai văd.

Deva, 11 martie 1932

Cu drag,

P. Groza*

* Scrisorile de față se păstrează în arhiva Muzeului Octavian Goga de la Ciucea.

MUZEOLOGIE

RESTAURARE-CONSERVARE
OCROTIREA PATRIMONIULUI
MUZEAL

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE DIN CLUJ-NAPOCA LA A 125-A ANIVERSARE

Împlinirea în 1984 a 125 ani de la înființarea Muzeului de Istorie din Cluj-Napoca prilejuiește o ocazie nimerită pentru a-i trece în revistă activitatea și a-i reliefa rolul deosebit pe care îl deține astăzi în educația patriotică și culturală a vizitatorilor¹.

Sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, aflate pe plan cultural sub influența curentelor de idei ale iluminismului, marchează un progres și în direcția promovării și răspîndirii în cercuri cît mai largi a culturii naționale și o nouă optică în privința păstrării valorilor cultural-istorice. Intelectualitatea progresistă din Transilvania propovăduia în vederea realizării acestor deziderate înființarea unor societăți culturale. Amintim în acest sens „Societatea literaților români din Sibiu” din anul 1789, „Societatea Filosoficească a neamului românesc în marele Principat al Ardealului” din anul 1795², proiectul unei societăți științifice elaborat în 1780 de fondatorul bibliotecii „Batthyaneum” din Alba Iulia și strădaniile cărturarului Aranka György, în 1791, pentru înființarea unei societăți care, pe lângă preocupări lingvistice, urma să colecționeze și cărți, documente, diverse rarități, opere de artă, monede vechi, monumente epigrafice³. Majoritatea acestor proiecte nu s-au putut concretiza însă în condițiile dominației habsburgice și ale înapoierii generale economice, sociale și culturale a Transilvaniei.

¹ O sinteză în această problemă nu a apărut încă în limba română; s-au editat cîteva lucrări omagiale în limba maghiară cu ocazia unor aniversări ale Asociației Muzeului Ardelean, cum au fost: *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum Egyesület felszázados ünnepére 1859—1909*, Cluj, 1909—1942; Szabó T. A., *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai*, Cluj, 1942; Kántor L., *Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az ASTRA megalakulásában és korai működésében*, în *Erdélyi Tudományos Füzetek*, nr. 116, Cluj, 1940; *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványainak könyvészeti leírása 1859—1934*. Cîteva articole, tratînd probleme speciale, au apărut în *Acta Musei Napocensis*, în redacția muzeografelor A. Ardos și M. Mirel: *Date privitoare la organizarea bibliotecii de specialitate a colecției de numismatică și antichități a Muzeului Ardelean*, în *ActaMN*, XVI, 1979; *Considerații privind înființarea societăților culturale transilvănene „Astra” și „Asociația Muzeului Ardelean”*, în *ActaMN*, XVIII, 1981; *Documente privitoare la situația materială a Muzeului Ardelean la începutul sec. XX*, în *ActaMN*, XIX, 1982; *Preocupări ale Muzeului Ardelean pentru conservarea și restaurarea bunurilor muzeale*, în *ActaMN*, XX, 1983.

Intenția noastră nu este de a face o monografie a Asociației Muzeului Ardelean. Ne propunem doar urmărirea evoluției Colecției de Numismatică și Antichități — nucleul actualului muzeu de istorie din Cluj — a cărei arhivă se află în cea mai mare parte în fondurile muzeului nostru.

² I. Lupaș, *Înființarea „Asociațiunii” și conducătorii ei*, în *Transilvania, Număr jubiliar 1861—1911*, Sibiu, 1911, p. 326—328.

³ Kelemen L., *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története*, în *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület felszázados ünnepére 1859—1909*, Cluj 1909—1942, p. 5—7 (în continuare: *Emlékkönyv*).

Ele sînt însă reluate în primele decenii ale secolului XIX. Astfel, în anul 1814, institutorul Döbrentei Gábor lansează ideea societății Muzeului Ardelean, editînd la Cluj foaia „Erdélyi Múzeum” („Muzeul Ardelean”) și încercînd să elaboreze statutele ei⁴. Curtea de la Viena refuză aprobarea acestora și interzice activitatea societății. De succes s-a bucurat însă proiectul baronului Samuel Brukenthal și ca urmare, în anul 1817 avea să-și deschidă porțile primul muzeu din Transilvania, la Sibiu. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1829, se înaintează guvernatorului Transilvaniei un memoriu cuprinzînd proiectul unui muzeu care să fie organizat la Cluj, în sălile din clădirea Dietei Transilvaniei, avînd ca nucleu o bibliotecă, colecții de antichități și monede, provenite din donații⁵. Dar nici acest proiect nu este aprobat de autoritățile de la Viena.

Preocupările în această direcție se intensifică în deceniul următor al secolului XIX. La 1840 este înființată asociația „Verein für Siebenbürgische Landeskunde”, iar marele cărturar român George Barițiu este preocupat de ideea organizării unei asociații pentru dezvoltarea și propagarea culturii românești.

Ideea Muzeului Ardelean este reluată, din nou, la Cluj în anul 1841. În luna februarie a acestui an, familia Kemény din Luncani își oferă colecțiile de cărți, manuscrise și minerale, cu condiția ca ele să formeze nucleul viitorului Muzeu Ardelean. Se hotărăște ca propunerea să fie supusă dietei Transilvaniei din 1841—43 de la Cluj, aceasta urmînd să legifereze înființarea muzeului. Proiectul este sprijinit și de alți donatori, de către autoritățile locale, de presă, ca și de alte comitate și scaune din Transilvania. El este discutat în ședința Dietei din 21 iunie 1842 și primit cu entuziasm. Urmează alte oferte mari în bani, obiecte și cărți. O comisie a Dietei elaborează un proiect de statute care este discutat în ședința din 21 decembrie 1842, fiind apoi înaintat spre aprobare Vienei. Aici lucrurile se tergiversează. Dieta din Cluj intervine în noiembrie 1847 cu o încercare de urgentare, dar evenimentele din 1848—49 vor întrerupe orice evoluție în această problemă⁶.

După revoluția de la 1848, ideea muzeului renaște și este reluată treptat. Istoricul clujean Kóváry László, în prefața cărții sale „Erdély Régiségei” („Antichitățile Transilvaniei”), pledează călduros și argumentat pentru înființarea muzeului⁷. Lucrurile se precipită intrucîtva în 1855 cînd decedează unul din principalii ofertanți, Kemény József. Pentru a împiedica ajungerea colecțiilor sale în Muzeul Național din Budapesta, pierzîndu-le astfel pentru Transilvania, se reia în grabă problema înființării muzeului la Cluj. În martie 1856, Mikó Imre scoate o foaie cu același titlu sugestiv „Erdélyi Múzeum” ca supliment la cotidianul clujean „Kolozsvári Közlöny”, în care relevă necesitatea stringentă a înființării muzeului⁸. În noiembrie 1857 a fost ales un comitet provizoriu care să se ocupe de demersurile necesare⁹. Pentru a rezolva un impediment esențial, cel al spațiului, Mikó Imre își donează vila, situată într-un parc, pe actuala stradă a clinicilor, pentru adăpostirea colecțiilor oferite. Tot acum va trece la elaborarea progra-

⁴ *Idem*, p. 7—8.

⁵ *Idem*, p. 8—9.

⁶ *Idem*, p. 9—19; vezi și A. Ardos, *Muzeul de istorie al Transilvaniei. Etape de evoluție 1859—1904*, mss, p. 1—4.

⁷ *Erdély Régiségei. Általánosságok*, Pest, 1852, f. 6—7; Vezi și *Emlékkönyv*, p. 20.

⁸ *Kolozsvári Közlöny melléklete Erdélyi Múzeum*, (1856), nr. 1, 31 martie, p. 1—5; nr. 2, 10 aprilie, p. 9—16.

⁹ *Emlékkönyv*, p. 30.

mului și a planului muzeului și noi donații sînt anunțate din diferite părți. Se elaborează statutele care sînt înaintate la Viena.

În 19 iulie 1859 se aprobă înființarea instituției sub denumirea de „Erdelyi Múzeum Egylet” („Asociația Muzeului Ardelean”) și în 8 septembrie sosesc statutele aprobate. Ședința de constituire a Muzeului Ardelean a avut loc în 23 septembrie 1859, în sala Redutei (sediul actualului Muzeu Etnografic)¹⁰. Printre membrii fondatori care au sprijinit cu donații bănești înființarea muzeului, se numărau și Andrei Șaguna, Al. Sterca Șuluțiu și Timotei Cipariu, care în 1860 devine și membru al secției istorice a Asociației Muzeului Ardelean¹¹. Întreaga presă din Transilvania, printre care „Gazeta Transilvaniei” și „Telegraful Român”, salută înființarea Asociației Muzeului Ardelean¹².

Cînd în anul 1861 va lua ființă, la Sibiu, ASTRA, mai multe personalități din conducerea Asociației Muzeului Ardelean vor sprijini aceasta, devenind membri onorifici, în frunte cu Mikó Imre, între cele două societăți înfiripîndu-se de la început relații favorabile, de colaborare¹³. La ședința de constituire a Asociației Muzeului Ardelean, Mikó Imre a exprimat năzuința ca această societate să reprezinte toate națiunile Transilvaniei pe plan cultural.

Statutele Asociației, în primul capitol, dedicat scopului, titlului și mijloacelor ei, definesc drept țel al Asociației întreținerea și dezvoltarea Muzeului Ardelean, prelucrarea științifică a colecțiilor sale, cultivarea științelor, promovarea cunoașterii țării și în general a fenomenului științific¹⁴. Instrumentele științifice ale Asociației sînt considerate secțiile științifice și colecțiile muzeale. Colecția de Numismatică și Antichități este constituită, conform statutelor, din obiecte istorice, etnografice, de istoria artelor și de artă¹⁵. Pentru îndeplinirea scopurilor sale, Asociația prevedea o activitate socială destinată unor cercuri largi: punerea gratuită la dispoziția publicului vizitator a colecțiilor sale, ținerea de prelegeri de popularizare și de specialitate, publicarea rezultatelor cercetărilor științifice, adunări itinerante, organizarea de expoziții temporare, speciale, editarea unui anuar, organizarea de concursuri și altele¹⁶. În capitolele următoare Statutele Asociației Muzeului Ardelean se ocupă de calitatea de membru al Asociației, de funcționarii ei, de sistemul de conducere exercitat de Asociație, de conducerea secțiilor și colecțiilor, de drepturile membrilor și de dizolvarea Asociației¹⁷.

Patrimoniul inițial al Muzeului Ardelean putea fi grupat după natura obiectelor în mai multe colecții și anume o colecție de geologie — mineralogie, una de științele naturii (10.092 piese), o colecție de antichități, un cabinet numismatic (4767 monede de aur și argint), o bibliotecă cu 15439 volume și o arhivă istorică cu 1083 manuscrise, totalizînd 31.321 piese și un capital de 192.617 florini¹⁸.

Primul președinte al Asociației Muzeului Ardelean a fost Mikó Imre, iar custode Brassai Sámuel¹⁹.

¹⁰ *Idem*, p. 34—36; vezi și A. Ardos, *op. cit.*, p. 4—5.

¹¹ *Kolozsvári Közlöny*, nr. 14 din 16 februarie 1860, p. 1.

¹² *Telegraful Român*, nr. 14 din 17 septembrie 1859, p. 150.

¹³ A. Ardos — M. Mirel, *Considerații privind înființarea societăților culturale transilvănene „Astra” și „Asociația Muzeului Ardelean”*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 533.

¹⁴ *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Alapszabályai*, Cluj, 1859, § 1.

¹⁵ *Idem*, § 3, punct B.

¹⁶ *Idem*, § 6, punct 1—10.

¹⁷ *Idem*, cap. II—VII.

¹⁸ *Emlékkönyv*, p. 36—37.

¹⁹ *Kolozsvári Közlöny*, nr. 120 din 27 noiembrie 1859, p. 2.

În cursul anului 1860 se deschid în casa Bethlen din strada Kogălniceanu o primă expoziție și biblioteca pentru public²⁰. În anul următor majoritatea obiectelor ca și biblioteca sînt mutate în vila Mikó, amenajată între timp în acest scop. S-au organizat în vederea desfășurării activităților propuse, secțiile muzeului Ardelean, corespunzător colecțiilor existente, printre care și colecția de Numismatică și Antichități, nucleul Muzeului de Istorie al Transilvaniei²¹.

Încăperile din vila Mikó s-au dovedit de la început insuficiente pentru adăpostirea și valorificarea științifică a colecțiilor, la care se adaugă, tot mai accentuată, lipsa gravă și continuă a fondurilor bănești, Muzeul Ardelean neprimind ajutoare din partea statului.

Înființarea în 1872 a universității la Cluj a dus la o schimbare în organizarea muzeului, determinată de necesitatea ameliorării situației sale materiale. În baza contractului încheiat în 1872 cu noua universitate, Asociația Muzeului Ardelean punca la dispoziția acesteia toate colecțiile sale, păstrîndu-și însă dreptul de proprietate asupra lor, în schimbul unei sume de 5000 florini anual cu titlu de chirie, universitatea avînd în același timp obligația de a asigura spațiul necesar colecțiilor, cadrele de specialitate și mijloacele financiare pentru întreținerea și dezvoltarea colecțiilor²². Custodia acestora a trecut în seama profesorilor de specialitate de la catedrele universitare. Cea de numismatică și antichități avea în fruntea sa pe profesorul Finály Henrik. Această colecție a primit inițial trei încăperi în incinta vechii clădiri a universității, care erau deschise pentru public de două ori pe săptămînă²³.

Aici și-a desfășurat activitatea muzeul de istorie în condiții precare. Ea se axa mai ales pe întocmirea și îmbunătățirea inventarelor, procurarea de mobilier și aranjarea pieselor, redactarea de conferințe de popularizare, măsuri pentru sporirea colecțiilor, redactarea unor publicații științifice și cu caracter administrativ. În anii următori s-a ridicat problema înființării unei „academii” care avea menirea să concentreze oamenii de știință în jurul muzeului, în vederea prelucrării materialului său științific²⁴, ceea ce însă nu s-a realizat.

Secțiunile Asociației Muzeului Ardelean, printre care și cea de numismatică și antichități, au trecut prin mai multe reorganizări și „reînființări”, în anii 1878 și 1884. În această perioadă cîștigă tot mai mult teren linia pur academică, ruptă de materialul colecțiilor²⁵, iar noul contract cu universitatea, încheiat în 1895, nu ținea cont de necesitățile sporite ale colecțiilor²⁶.

Din cauza lipsei de spațiu, de mijloace financiare și de personal, majoritatea activităților lincezesc. Colecțiile de numismatică și antichități au avut mult de suferit în urma mutării în iarna 1896—97 din vechea clădire a universității destinată demolării, într-un depozit cu totul inadecvat, la fostul liceu al piariștilor²⁷. Aceasta a fost fără îndoială perioada cea mai grea în existența colecției de istorie, ea a coincis și cu ultimii ani de viață, grevați de boală, ai conducătorului secției, Finály Henrik.

²⁰ *Idem*, nr. 45 din 3 iunie 1860, p. 3.

²¹ *Idem*, nr. 3 din 5 ianuarie 1861, p. 2; vezi și *Emlékkönyv*, p. 44.

²² *Emlékkönyv*, p. 50—53.

²³ A. Ardos, *op. cit.*, p. 12.

²⁴ *Idem*, p. 14; vezi și *Emlékkönyv*, p. 60.

²⁵ *Emlékkönyv*, p. 61—63.

²⁶ *Idem*, p. 68.

²⁷ Buday Á., *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának utolsó tízéve*, în *Erdélyi Múzeum*, Seria nouă, XXVI, nr. 1, 1909, p. 197—200.

După moartea acestuia, în 1899, în fruntea colecției de numismatică și anti-chități a fost numit profesorul universitar Dr. Pósta Béla. Prin acest om energic și competent, muzeul a intrat într-o nouă etapă, fructuoasă, a dezvoltării sale.

Imediat după numirea sa și verificarea colecțiilor, Pósta Béla a trecut la întocmirea unor rapoarte amănunțite și documentate despre toate aspectele situației în care se găsea muzeul, venind totodată cu propuneri și cereri de ajutor pentru remedierea stărilor existente și pentru crearea condițiilor adecvate desfășurării unei activități rodnice²⁸. Prioritățile au constat în întocmirea unei evidențe clare și în salvarea colecțiilor grav deteriorate în depozitul insalubru. Se încep demersurile pentru organizarea unui laborator de restaurare în incinta noii clădiri a universității, care a fost inaugurată în 1901²⁹. Aici muzeului i s-au repartizat patru încăperi, la demisol și parter, în care mutarea s-a făcut în toamna anului 1901. Spațiul afectat muzeului a fost însă din nou cu totul insuficient, din care cauză majoritatea materialelor au rămas dispersate în diverse depozite inadecvate, închiriate în oraș. Noul director avea să lucreze cu succes pentru organizarea unei biblioteci interne, de specialitate, pentru organizarea unui atelier foto și a unei clișoteci, a unei colecții de mulaje în ipsos, utilă mai ales cerințelor învățămîntului superior. Treptat sînt angajate cîteva cadre de specialitate, numărul lor ajungînd în 1909 la 9³⁰.

O permanentă preocupare era cea a sporirii colecțiilor. În acest scop s-au înaintat nenumărate memorii pentru mărirea alocațiilor de stat, apelîndu-se însă în același timp și la diverse foruri laice și bisericești, la autoritățile municipale, pentru predarea la muzeu a vestigiilor istorice și artistice. Pînă în 1901 au fost amenajate laboratorul și încăperile pentru expoziție, comandîndu-se în acest scop și mobilier adecvat, la nivelul cerințelor muzeografice ale epocii³¹, precum și instalații de securitate.

În 1900 muzeul clujean a participat cu succes la expoziția internațională de la Paris, iar colecțiile sale încep să fie cunoscute și cercetate de personalități de specialitate de peste hotare³².

Pînă la sfîrșitul anului 1901 toate obiectele vechi au fost inventariate. În continuare s-a trecut la amenajarea expoziției în noua clădire a universității. În cele două săli de la demisol și-au găsit loc vestigiile romane, cele epigrafice, sculpturale și de arhitectură, iar în cealaltă sală piesele de arhitectură medievală. În prima sală de la parter a fost expusă colecția de egiptologie, de preistorie și epoca romană a Transilvaniei. A doua sală de la parter avea un conținut foarte eterogen; pe lîngă piese romane și monumente sculpturale, aici au fost expuse vestigii din epoca migrațiilor, arme, piese vestimentare și vestigii ale breslelor clujene. Pe pereți au fost fixate tablouri, iar pe coridor piese sculpturale și arhitectonice³³.

Deschiderea muzeului în noul local al universității a avut loc la 29 mai 1903, cu ocazia serbării de închidere a anului universitar. Intrarea era gratuită. Atunci s-a redactat și un ghid al muzeului care indica și locul de proveniență și datarea fiecărei piese³⁴.

²⁸ Fond Istoricul Muzeului de Istorie (în continuare: Fond Ist.Muz.), doc. nr. C₁ 42/1899.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Buday A., *op. cit.*, p. 200.

³¹ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 823/1900.

³² A. Ardos, *op. cit.*, p. 22.

³³ *Ellenzék*, nr. 121 din 29 mai 1903, p. 3.

³⁴ Ibidem.

La 1 ianuarie 1906 intră în vigoare noile statute ale Asociației Muzeului Ardelean; prevederile lor țin cont într-o măsură mai mare de cerințele colecțiilor și au ca urmare o nouă reorganizare a secțiilor pe principii preponderent muzeistice³⁵. În anul 1905 Asociația Muzeului Ardelean a primit primul său ajutor de stat în valoare de 15.000 coroane, din care o cotă-parte a intrat în folosința colecției de istorie³⁶, iar în anii următori ajutoarele primite vor fi alocate pentru achiziții de piese reprezentative transilvănene³⁷. Aceste ajutoare au dus la o intensificare a activităților, mai ales a achizițiilor și a săpăturilor arheologice. Totuși ele nu erau suficiente, de aceea în mod permanent erau consumate pentru muzeu și fondurile catedrei de istorie veche a universității³⁸.

Cele mai mari greutăți erau cauzate însă de lipsa spațiului care nu permitea depozitarea adecvată, nici prelucrarea colecțiilor și nici prezentarea unei expoziții de ținută. În 1904 muzeul de istorie a preluat și trebuia să adăpostească colecțiile Societății literare, etnografice și istorice a comitatului Solnoc-Dăbica, din Dej³⁹, iar colecția pieselor etnografice sporește și ea, mai ales în urma înființării, în 1910, a Societății de colecționare a obiectelor etnografice⁴⁰. S-au înaintat nenumărate memorii pentru construirea sau închirierea unei clădiri adecvate, dar fără rezultat⁴¹. Situația devine intolerabilă în anii 1911—12 în privința securității și conservării materialelor, depozitate în 6 locuri diferite, total necorespunzătoare. În anul 1912 este închiriat un nou local, din fericire mai spațios, în actualul sediu al Muzeului de Istorie. Aici, în anul 1913 a început organizarea unei părți a expoziției de preistorie, la etajul I al clădirii, iar la parter a lapidarului feudal⁴².

Referindu-ne la cadrul legislativ în care a funcționat Muzeul Ardelean pînă în 1919, trebuie să arătăm că prin contractul încheiat în 1872 cu universitatea clujeană, colecția de numismatică și antichități a dobîndit o dublă subordonare: față de Asociația Muzeului Ardelean și organele ei conducătoare și executive, iar pe de altă parte față de Ministerul Învățămîntului și Cultelor prin intermediul universității și al rectoratului. Aceasta însemna obligația înaintării rapoartelor de activitate și financiare la ambele foruri tutelare, dar deschidea și dreptul la sesi-zări, petiții, memorii și propuneri față de aceste foruri, precum și dreptul la sprijin material sub forma unor alocații bugetare regulate sau a unor ajutoare extraordinare. La aceste foruri se adaugă încă un organ central de resort: Inspectoratul central superior al bibliotecilor și muzeelor de pe lângă Ministerul Învățămîntului și Cultelor ungar, organ înființat în anul 1898⁴³. În subordonarea acestui for intrau numai bibliotecile și muzeele care cereau aceasta în mod benevol sau care solicitau sau beneficiau de ajutoare de stat directe. Muzeul

³⁵ Szabó T. A., *Az Erdélyi Múzeum Egyesület története és feladatai*, Cluj, 1942, p. 40—41.

³⁶ *Emlékkönyv*, p. 75.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ M. Mirel — A. Ardos, *Documente privitoare la situația materială a Muzeului Ardelean la începutul sec. XX*, în *ActaMN XIX*, 1982, p. 668.

³⁹ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 2646—2651/1904.

⁴⁰ *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Erem- és Régiségtára 1910. évi állapotáról* (în continuare: *Jelentés... az... évi állapotról*), Cluj, 1911.

⁴¹ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 1426, C₁ 1490, C₁ 1565, C₁ 1583, C₁ 1599, C₁ 1731 din 1910, C₁ 1217, C₁ 1758, C₁ 1783, C₁ 1785 din 1911; vezi și: M. Mirel — A. Ardos, *Documente privitoare la situația materială a Muzeului Ardelean la începutul sec. XX*, în *ActaMN XIX*, 1982, *passim*.

⁴² *Jelentés... az 1913. évi állapotról*, Cluj, 1914, p. 5.

⁴³ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 51/1898. Circulara Nr. 213 din 21 octombrie 1898 a Ministerului Cultelor și Învățămîntului public.

clujean nu a realizat o subordonare completă, dar a păstrat o legătură permanentă cu acest organ, livrind date și statistici la cererea Inspectoratului⁴⁴.

Inspectoratul central al muzeelor a elaborat un regulament de funcționare și un proiect de statute al muzeelor, solicitând sprijinul Muzeului Ardelean în definativarea lor și în elaborarea unei legi eficiente de ocrotire a patrimoniului cultural-artistic⁴⁵. Un alt organ cu care muzeul clujean a colaborat de-a lungul anilor, a fost Comisia Monumentelor Istorice și de Artă, din partea căreia muzeul s-a bucurat de sprijin în activitatea sa de salvare a monumentelor transilvănene.

În ce privește legislația referitoare la muzee și la ocrotirea patrimoniului înainte de 1918, sub imperiul căreia și-a desfășurat activitatea Muzeul Ardelean din Cluj, arătăm că o asemenea legislație exista în Transilvania în ultimele decenii ale secolului XIX, dar ea avea o eficiență practică redusă din cauza condițiilor generale social-economice și politice, în care bunurile culturale puteau forma din punct de vedere juridic obiectul comerțului particular de antichități. În atare situație legile aduse căutau doar să limiteze, să îngrădească efectele dăunătoare ale acestor stări. Amintim în acest sens Ordinul Ministerului de Interne Nr. 14.136/1871, Legea Nr. V din 1878, Legea Nr. XL din 1879 și Legea Nr. XXXIX din 1881.

Analizând succint patrimoniul muzeului clujean și proveniența colecțiilor sale, arătăm că nucleul inițial, provenit din donații particulare, a crescut an de an, prin alte numeroase donații, conținând piese valoroase, mai ales din punct de vedere istoric și memorialistic, cum reiese din registrele de evidență⁴⁶. Printre ele figurează arme și piese valoroase de armură, antichități romane, obiecte personale și de reprezentare ale principilor Transilvaniei, câteva piese deosebit de valoroase de orfevrărie și bijuterie, trei plăci cerate romane, un cuțit care a aparținut lui Cloșca, picturi și sculpturi, antichitățile egiptene donate de Orbán Balázs⁴⁷. În 1960 arheologul Torma K., prin donația sa de piese sculpturale și epigrafice romane și indemnul său de a încredința muzeului aceste vestigii, pune bazele lapidariului roman⁴⁸.

După primul avânt inițial, ritmul sporirii patrimoniului muzeal prezintă o încetinire cauzată în primul rând de lipsa fondurilor bănești pentru achiziții. Ritmul mediu al intrărilor în anii următori era la colecția de numismatică și antichități de ordinul a câtorva zeci de piese, iar împreună cu cele de numismatică, când existau, de câteva sute⁴⁹. Din lipsă de fonduri, din vestitul tezaur de la Crasna, Muzeul Ardelean n-a putut achiziționa nici o piesă, iar în 1895 s-a cumpărat o singură monedă romană de aur și două de argint⁵⁰.

Sub conducerea noului director, strădaniile pentru îmbogățirea colecțiilor muzeale iau un nou avânt. În 1899 pot fi asigurate pentru muzeu obiectele de mare valoare, provenite din două descoperiri importante: cele de la Apahida⁵¹ și bijuteriile descoperite la Cetatea de Baltă⁵². Noul director nu s-a mulțumit însă cu

⁴⁴ A. Ardos, *op. cit.*, p. 20.

⁴⁵ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 51/1898, C₁ 78/1900, C₁ 335/1902, C₁ 909, C₁ 910, C₁ 911 din 1904.

⁴⁶ Registrul alfabetic pentru evidența ofertelor și donațiilor, început în 1842; Registrul pentru acte *Exhibitorum protocollum*; Fond Ist. Muz. doc. nr. C₁ 1380/1902.

⁴⁷ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 1380/1902.

⁴⁸ *Kolozsvári Közlöny*, nr. 18 din 1 martie 1860, p. 1—2.

⁴⁹ *Erdélyi Múzeum*, nr. 4 din 1874, p. 69.

⁵⁰ *Idem*, vol. XI, 1894, p. 477.

⁵¹ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 18/1898.

⁵² *Idem*, doc. nr. C₁ 20/1898.

înregistrarea în patrimoniul muzeului a descoperirilor fortuite și predate la muzeu, ci a întreprins acțiuni sistematice la diverse autorități și organe pentru aducerea la muzeu a diferitelor obiecte cu caracter istoric sau de artă. În primul rând el se adresa primăriei orașului Cluj de la care a reușit să aducă în patrimoniul muzeului sarcophage romane și alte piese de lapidar, descoperite cu ocazia unor lucrări edilitare și păstrate în curtea primăriei⁵³. Ele aveau să formeze nucleul lapidarului și în același an, 1899, obține de la parohia romano-catolică importante piese arhitectonice, provenite din catedrala Sf. Mihai⁵⁴. Tot în 1899 muzeul preia efectiv marea colecție preistorică Torma Zsófia cu material preistoric, provenit de la Turdaș, donată formal în 1891⁵⁵. În acești ani sînt preluate în patrimoniul muzeului și o serie de obiecte foarte interesante, vestigii ale breslelor medievale clujene⁵⁶ și piese legate de istoria orașului Cluj, păstrate la arhivele orașului⁵⁷. În urma unor demersuri și insistențe susținute, patrimoniul muzeului se îmbogățește de-a lungul anilor cu numeroase tezaure valoroase: piese de orfevrărie, sculpturi, picturi, textile, mobilier, altare, strane, tavane pictate în manieră transilvăneană. Majoritatea lor au fost obținute în schimbul unor obiecte similare, noi, special comandate⁵⁸.

Bogatul cabinet numismatic al Muzeului Ardelean și-a sporit fondul inițial, provenit din marile donații de la înființare, prin achiziții ulterioare, dar mai ales prin dreptul de preempțiune pe care a reușit să-l obțină și anume dreptul de alegere, după Muzeul Național din Budapesta, asupra tezaurelor monetare descoperite pe teritoriul fostei Ungarii. Această reglementare avea însă și un mare dezavantaj: piesele valoroase descoperite în Transilvania puteau fi reținute cu prioritate de muzeul din Budapesta⁵⁹.

Prin străduința unor colecționari particulari pe care muzeul a reușit să-i cîștige pentru scopurile sale și care colecționau pentru muzeu, acesta s-a îmbogățit cu valoroase colecții sau piese izolate. Pe lângă cele de factură arheologică relevăm un număr mare de obiecte extrem de rare și valoroase din domeniul istoriei farmaciei, colectate în vederea organizării unui muzeu de istoria farmaciei la Cluj. În 1898 avea să se înceapă constituirea la Cluj a colecției de istoria farmaciei, de către Dr. Orient Gyula⁶⁰. Tot prin relațiile cu colecționari cunoscuți, s-au procurat, contra cost, multe obiecte de muzeu.

Astfel, începînd din anul 1900, s-a achiziționat treptat, an de an, cu mari sacrificii, de la colecționarul și bijutierul brașovean Adolf Resch, partea cea mai mare a unor colecții tipic transilvănene, cum au fost bijuterii și accesorii vestimentare (paftale, ace etc.) din secolele XVI—XIX, mobilier transilvănean, ceramică populară pictată, cahle ș.a.⁶¹ Tot prin cumpărare au fost procurate mulajele în ipsos ale unor sculpturi antice; prima colecție de acest gen a fost comandată în anul 1901 de la Londra⁶². Se adăugau diverse piese de bronz și diplomele militare de la Gherla⁶³. În anul 1909 în patrimoniul muzeului au intrat piese de

⁵³ Idem, doc. nr. C₁ 23, C₁ 24, C₁ 25 din 1899.

⁵⁴ Idem, doc. nr. C₁ 32, C₁ 33, C₁ 34, C₁ 35 din 1899.

⁵⁵ Idem, doc. nr. C₁ 46, C₁ 49 din 1899.

⁵⁶ Idem, doc. nr. C₁ 63/1900, C₁ 72, C₁ 73, C₁ 74 din 1900, C₁ 962/1905.

⁵⁷ Idem, doc. nr. C₁ 572, C₁ 573 din 1903.

⁵⁸ Idem, doc. nr. C₁ 1861, C₁ 1862 din 1904, C₁ 1601/1910.

⁵⁹ Idem, anii 1900—1918, *passim*.

⁶⁰ Idem, anii 1898—1914, *passim*.

⁶¹ Idem, anii 1900—1917, *passim*.

⁶² Idem, doc. nr. C₁ 275/1901.

⁶³ Idem, doc. nr. C₁ 1823/1903.

valoare, ca sigiliul lui Pătrașcu, domnitorul Țării Românești, și mulajul în ghips al statuii Sfintului Gheorghe, opera sculptorilor clujeni frații Gheorghe și Martin, din 1373⁶⁴, iar în 1913 este donat aparatul de zbor al profesorului și inventatorului Martin Lajos⁶⁵. În aprilie 1909 este descoperit și adus la muzeu depozitul de bronzuri de la Uioara⁶⁶.

Tablourile care aveau să formeze pinacoteca de mai târziu proveneau din donațiile inițiale, o parte fiind păstrate în localul bibliotecii de unde a fost preluată și o importantă colecție de stampe și gravuri, compusă din mai multe donații particulare⁶⁷, iar o altă colecție de stampe, conținând vederi transilvănene, a fost donată în 1913⁶⁸.

Obiectele cu caracter etnografic au sporit mai ales prin colecționare sistematică, constituind din 1908 o colecție aparte în cadrul muzeului⁶⁹.

Obiecte numeroase și de natură foarte eterogenă provin din lăsamintele Kuun Géza, intrat în muzeu în anul 1914⁷⁰ și Wass Ottilia, preluat în 1917—18⁷¹.

Numeroase obiecte au intrat în patrimoniul muzeului cu ocazia unor lucrări de renovare la diverse biserici, când s-au descoperit piese arhitectonice sau cripte cu inventar valoros⁷².

Vastitatea și varietatea obiectelor ce alcătuiesc patrimoniul muzeului de istorie din Cluj nu permit să ne ocupăm de proveniența tuturor, dar trebuie să arătăm că o proporție preponderentă o constituie piesele arheologice. Ele provin fie din descoperiri fortuite izolate, fie din săpături arheologice sistematice. Numărul celor dintii este foarte mare, obiectele descoperite intrând în muzeu prin donație sau prin achiziții, de multe ori la insistențele neobosite ale muzeului.

În ce privește săpăturile arheologice efectuate de muzeul de istorie, vom încerca să prezentăm o sumară trecere în revistă a celor mai însemnate, datorită importanței lor științifice și patrimoniale.

Primii ani de la înființare au fost ocupați cu prelucrarea și aranjarea colecțiilor, așa încât săpăturile întreprinse de muzeu încep relativ târziu. Abia în 1875 se întreprind săpături finanțate de Muzeul de Istorie la Ciceu Cristur, unde se descoperă terme romane și zidurile unei construcții. Din această săpătură au intrat la muzeu 262 de piese⁷³. În anii următori se continuă săpăturile arheologice la Apahida (1900)⁷⁴, Juc, Iclod, Zlatna, Dezmir, Sîntana de Mureș (1903)⁷⁵, la castrul roman de la Gherla și villa rustica de la Aiton (1904)⁷⁶.

Nu o dată, din cauza lipsei de fonduri, nu au putut fi întreprinse sau continuate nici un fel de săpături, cum a fost în anul 1905⁷⁷. Dar în anul următor, 1906, muzeul efectuează marile săpături de la Bandul de Cîmpic, de unde a re-

⁶⁴ Erdélyi Múzeum, vol. XVII, 1901, p. 184.

⁶⁵ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 2678/1913.

⁶⁶ M. Rusu, *Metalurgia bronzului în Transilvania la începutul Hallstattului*. Teză de doctorat, mss., Partea II-a, Cluj, 1972, p. 540.

⁶⁷ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 1369/1903.

⁶⁸ Idem, doc. nr. C₁ 2669/1913.

⁶⁹ Jelentés... az 1908. évi állapotról, Cluj, 1909, p. 16.

⁷⁰ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 1938/1913, C₁ 2670/1914.

⁷¹ Idem, doc. nr. C₁ 2436/2—4/1917.

⁷² Idem, doc. nr. C₁ 695/1904, C₁ 1432/1910, C₁ 2664, 2665, 2666/1911 ș.a.

⁷³ Erdélyi Múzeum, vol. VI, Cluj, 1876, p. 105.

⁷⁴ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 93, C₁ 100, C₁ 102, C₁ 104, C₁ 108 din 1900.

⁷⁵ Idem, doc. nr. C₁ 502, C₁ 506, C₁ 524, C₁ 537, C₁ 553 din 1903.

⁷⁶ Idem, doc. nr. C₁ 1729, C₁ 789, C₁ 882, C₁ 970 din 1904.

⁷⁷ Jelentés... az 1905. évi állapotról, Cluj, 1906, p. 5.

zultat un material bogat⁷⁸. În 1907 se vor întreprinde mai multe săpături la Cluj și la Alba Iulia⁷⁹. Acum muzeul va începe realizarea unui deziderat mai vechi, urmărit cu stăruință, dată fiind importanța științifică excepțională a obiectivului: cercetarea Limesului roman din zona munților Meseș, care urma să marcheze începutul cercetării drumului roman Porolissum — Napoca — Potaissa — Apulum — Sarmizegetusa, de unde s-au semnalat întotdeauna descoperiri importante dar care nu au fost cercetate în mod sistematic. Săpăturile începute în 1908 la castrul de la Porolissum continuă în anii următori, fiind însă temporar întrerupte din lipsă de fonduri⁸⁰.

În 1910 se efectuează cercetări arheologice la Sintana de Mureș⁸¹, Pecica, Periam și Semlac⁸² iar în anul următor la peștera de la Cioclovina⁸³. În 1913 încep cercetările fructuoase de la Soporul de Cîmpie⁸⁴, Gîrbău, Valea Nandruului⁸⁵, la cimitirul de la Gîmbaș⁸⁶ și în peștera de la Igrița⁸⁷. Tot acum se inițiază începerea săpăturilor la castrul roman de la Potaissa (Turda)⁸⁸.

După izbucnirea războiului, reducerea mijloacelor financiare și recrutarea unei părți a personalului de specialitate se vor repercuta asupra tuturor sectoarelor de activitate, împiedicînd și desfășurarea unor săpături arheologice mai ample. Totuși, ele continuă și în condițiile grele existente; astfel, se vor continua unele șantiere începute, se vor efectua cercetări la locul unor descoperiri fortuite și se vor întreprinde unele săpături de salvare. Cele mai importante săpături din acești ani sînt cele de la Bogata de Mureș⁸⁹ și de la Decea Mureșului⁹⁰.

Prin săpăturile arheologice științifice, muzeul clujean a căutat înainte de toate să salveze spre folosul științei vestigiile trecutului, atît de periclitat de diverși descoperitori și săpători neautorizați, care le comercializau în majoritatea cazurilor peste hotare. Pentru această rațiune, muzeul organiza în repetate rînduri cursuri pentru cadre didactice medii, pe care-i iniția în efectuarea și conducerea unor săpături științifice arheologice⁹¹.

Muzeul Ardelean și mai ales secția sa de istorie, „Colecția de Numismatică și Antichități”, a subliniat, de altfel, meritu importanța patrimoniului cultural-artistic și istoric al Transilvaniei și a depus tot timpul stăruințe susținute pentru salvarea acestuia de degradare, distrugere și înstrăinare. În acest scop muzeul clujean căuta să creeze în cercuri cît mai largi un curent de opinie pentru respectarea anumitor principii etice în acest domeniu. Este totodată meritul muzeului clujean de a se fi opus cu curaj ori de cîte ori bunuri culturale transilvănene erau în pericol de a fi acaparate de muzeele din Budapesta sau Viena.

⁷⁸ *Jelentés... az 1907. évi állapotról*, Cluj, 1908, p. 10.

⁷⁹ *Idem*, p. 8—9.

⁸⁰ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 1846/1911, C₁ 1900/1913; *Jelentés az 1910. évi állapotról*, Cluj, 1911, p. 6—7.

⁸¹ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 1322/1910.

⁸² *Idem*, doc. nr. C₁ 1467, C₁ 1486/1910.

⁸³ *Idem*, doc. nr. C₁ 1711, C₁ 1715/1911; *Jelentés... az 1911. évi állapotról*, Cluj, 1912, p. 11.

⁸⁴ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 1733/1913.

⁸⁵ *Idem*, doc. nr. C₁ 1738/1913.

⁸⁶ *Jelentés... az 1913. évi állapotról*, Cluj, 1914, p. 6.

⁸⁷ *Idem*, p. 6.

⁸⁸ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 1936/1913.

⁸⁹ *Idem*, doc. nr. C₁ 2345/1914.

⁹⁰ *Idem*, doc. nr. C₁ 2363/1914.

⁹¹ *Idem*, doc. nr. C₁ 1793/4/1911.

Muzeul din Cluj a depus o activitate susținută pentru valorificarea științifică a materialului muzeistic și arheologic transilvănean, prin publicații proprii. Astfel apar ca publicații ale Asociației Muzeului Ardelean anurile *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyvei*, între anii 1859—1873, sub redacția lui Brassai Sámuel, apoi, până în 1878 sub a lui Finály Henrik. În același interval se va edita și publicația *Erdélyi Múzeum*, cu câte 10 numere anual, care va fi publicația științifică a secției de filozofie, filologie și istorie a Muzeului Ardelean⁹². Colecția de Numismatică și Antichități a Muzeului Ardelean, deci Muzeul de Istorie propriu-zis, a editat, începînd din 1910, o revistă proprie, *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Revista, cu rezumate în limba franceză, va apare în 10 volume, între anii 1900—1919 și a fost difuzată, prin schimb de publicații și în comision la cca 165 din cele mai prestigioase instituții științifice și muzeistice din 23 de țări⁹³. În afară de acestea, muzeul clujean a mai editat diferite cataloage și rapoarte anuale.

În vederea desfășurării activității sale științifice, conducerea muzeului s-a străduit mult pentru organizarea unei biblioteci proprii de specialitate, separată de biblioteca centrală a Asociației. Prin schimbul direct de publicații și prin achiziții, cu prețul unor mari greutatea și sacrificii materiale, muzeul a reușit să procure un fond valoros al acestui instrumentar științific de primă importanță⁹⁴.

Muzeul clujean a organizat în această perioadă și conferințe cu caracter de popularizare, pentru marele public. Acestea erau prevăzute în statutele Muzeului Ardelean și în primii ani de existență se organizau sistematic asemenea activități⁹⁵. Mai târziu, datorită orientării pur academice a activității secțiilor, tot mai ruptă de patrimoniul colecțiilor, și din cauza multiplelor greutatea, mai ales a insuficienței personalului, aglomerat cu alte sarcini, latura cultural-educativă, de popularizare, a muzeului, înregistrează un nivel nesatisfăcător.

În ce privește numărul de vizitatori, acesta nu s-a ridicat, în general, la nivelul optim, mai ales din cauza lipsei de spațiu care făcea inaccesibilă pentru public o mare parte a colecțiilor și nu permitea primirea unor grupuri mari.

Cursurile de vară, organizate de muzeu, se adresau mai ales cadrelor didactice și altor interesați, atât din Cluj cît și din provincie, cu scopul de a-i iniția și pregăti pentru efectuarea corectă a unor săpături și pentru activitatea de colecționare științifică a unor obiecte, mai ales etnografice.

O problemă grea cu care muzeul clujean s-a văzut confruntat era cea a restaurării și conservării materialului muzeistic. Multe din donațiile inițiale se aflau într-o stare ce necesita intervenții pentru preîntîmpinarea degradării lor. La ele se adăugau mai târziu materialele rezultate din săpături, care necesitau intervenții urgente. Dar nu existau nici cele mai elementare amenajări pentru efectuarea lor și nici personal calificat. Lucrările de restaurare se limitau la curățirea și uneori întregirea materialului ceramic⁹⁶. Colecțiile muzeului au su-

⁹² Vezi și Valentiny A., *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványainak könyvészeti leírása 1859—1909*, Cluj, 1934.

⁹³ Vezi și M. Mirel — A. Ardos, *Date privitoare la organizarea bibliotecii de specialitate a colecției de Numismatică și Antichități a Muzeului Ardelean*, în *ActaMN* vol. XVI, Cluj, 1979, p. 809—825.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Kolozsvári Közlöny* (1860), nr. 17, 26 februarie, p. 1—2; nr. 18, 1 martie; nr. 22, 15 martie; vezi și A. Ardos, *op. cit.*, p. 9.

⁹⁶ A. Ardos — M. Mirel, *Preocupări ale Muzeului Ardelean pentru conservarea și restaurarea bunurilor muzeale*, în *ActaMN* vol. XX, Cluj, 1983, p. 725—733.

ferit enorm din cauza depozitării lor într-un spațiu umed, impropriu, în timpul construirii noii universități. De aceea, obiectivul primordial urmărit a fost salvarea lor, micșorarea daunelor, organizarea unui laborator pentru desfășurarea unei activități științifice de restaurare-conservare. În noua clădire a universității va fi amenajat un laborator modest și, în pofida neajunsurilor existente, munca depusă aici a salvat de la degradare definitivă o mare parte a patrimoniului muzeului de istorie din Cluj⁹⁷.

În pofida multiplelor greutăți financiare, a lipsei spațiului expozițional și de depozitare corespunzătoare și chiar a personalului de specialitate, muzeul clujean a desfășurat o muncă rodnică în multiple direcții, activitatea sa științifică fiind apreciată de cercurile științifice de peste hotare. Relațiile sale de colaborare cu instituții și personalități științifice prestigioase, printre care Academia Română și Vasile Pârvan dovedesc acest lucru⁹⁸.

Muzeul de Istorie din Cluj a rămas însă pînă în 1918 în multe privințe tributار concepțiilor cercurilor dominante maghiare în domeniul istoriei, în activitatea sa negăsindu-și locul cuvenit cercetările privitoare la originea, istoria și creația culturală a poporului român care constituia majoritatea absolută a populației Transilvaniei și ale cărui valori muzeale au rămas în cea mai mare parte în afara colecțiilor.

A. ARDOS — M. MIREL

*

Făurirea statului național unitar român la 1 decembrie 1918 a însemnat și pentru Muzeul Ardelean o schimbare radicală ca și pentru celelalte instituții culturale transilvănene. Rămînînd mai departe în cadrul universității clujene, inaugurată ca Universitate a Daciei Superioare, în toamna anului 1919, muzeul suferă profunde transformări. În mai 1919 luîndu-se în primire universitatea de către Consiliul Dirigent, Muzeul Ardelean intră în administrarea statului român. Situația juridică a proprietății muzeului n-a fost însă reglementată, colecțiile rămînînd în continuare sub aceeași formulă de închiriere de către universitate, personalul muzeului fiind constituit ca și înainte de către profesorii de specialitate ai universității. Funcționarii muzeului, ca și ceilalți angajați au rămas în continuare în funcțiile lor⁹⁹.

Conducerea muzeului a fost încredințată profesorului D. M. Teodorescu iar a celorlalte muzee ce aparțineau universității: botanică, mineralogie și zoologie a fost preluată de către prof. Al. Borza, Popescu-Voinești și D. Scriban¹⁰⁰.

Războiul a avut repercusiuni și asupra stării colecțiilor. În 1916 cea mai mare parte a lor a fost evacuată la Budapesta, reîntorcîndu-se parțial în 1917 și apoi la sfîrșitul războiului. Așa se face că la preluarea colecțiilor de către noul director D. M. Teodorescu, acesta găsește nu un muzeu organizat, ci un „imens depozit de materiale arheologice, etnografice și artistice” împărțite în patru locuri¹⁰¹. Colecțiile muzeului aveau un caracter general istoric, înfățișînd toate epocile istorice, cu mari carențe însă privind istoria românilor din Transilvania. Deci

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 749, C₁ 750/1904, C₁ 834/1904, C₁ 2660, C₁ 2661 din 1911.

⁹⁹ C. Petranu, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1922, p. 60—61; Fond Ist. Muz., doc. nr. C₁ 2597/1919; C₁ 2606/1919; C₁ 2687/1919.

¹⁰⁰ Fond cit., doc. nr. C₁ 2718/1921.

¹⁰¹ Idem, doc. nr. C₁ 2555/1919; C₁ 2565/1919; C₁ 2684/1921, C₁ 2685/1921. Muzeul are circa 80.000 de obiecte dintre care 71.845 inventariate.

principala misiune a conducerii muzeului a fost aceea de a completa colecțiile cu obiecte și documente ce ilustrează viața social-culturală și politică a românilor din Ardeal. O achiziție importantă în această direcție a constituit-o depozitul de 6000 obiecte din domeniul etnografiei române a învățătorului Andrei Orosz¹⁰².

Institutul de Istorie și Arheologie al universității clujene în a cărei sarcină a căzut reorganizarea muzeului a trecut, deci, de la început la întocmirea unui plan de organizare pe baze științifice a colecțiilor, solicitând fonduri, cumpărând mobilier, inventariind materialul științific, sortindu-l și încercând să facă o expunere sistematică a lui pe secții¹⁰³. Au fost de asemenea reluate relațiile cu celelalte muzee din țară și străinătate.

În 1927, muzeul avea 16 angajați și circa 86.000 obiecte expuse în patru secții: preistorie și etnografia popoarelor, epoca dacică, epoca romană, evul mediu și epoca modernă, purtând denumirea de Muzeul Național al Ardealului, Secția de Numismatică și Arheologie. Era deschis pentru public de la 9—13 în sălile din aripa veche a actualei clădiri. Biblioteca muzeului avea cca 1000 volume¹⁰⁴.

Crearea în 1929 a Institutului de Studii Clasice aduce pentru muzeu mari înnoiri. Director al Institutului creat prin unirea catedrelor de istoria antică, arheologie, limba greacă și limba latină a fost ales Emil Panaitescu, devenind totodată și directorul muzeului¹⁰⁵. Acesta se adresează conducerii universității propunând o sistematizare și aranjare nouă a colecțiilor și cere fonduri¹⁰⁶. De asemenea, pentru transformarea clădirii într-o clădire proprie unui muzeu solicită sprijin la conducerea universității și la minister¹⁰⁷. Astfel, prin grija deosebită a rectorilor universității, Emil Hațieganu și Emil Racoviță, s-au putut face noi amenajări, clădindu-se o aripă nouă pentru colecțiile ce sporeau mereu¹⁰⁸. Cabinetul numismatic a fost adus din clădirea universității în edificiul Institutului de Studii Clasice și de asemenea colecția de tablouri donată de V. Cioflec¹⁰⁹. Colecțiile fiind concentrate se impunea sistematizarea și aranjarea lor. O problemă ce a constituit un impediment în această acțiune a fost cea a evidenței. Inventarele și jurnalele de achiziții erau încă în păstrarea secretarului Asociației Muzeului Ardelean. Raporturile juridice dintre cele două instituții n-au fost încă reglementate, Muzeul Ardelean continuând să fie proprietarul colecțiilor vechi. Relațiile stabilite între cele două instituții erau corecte. Documentele menționează chiar propuneri de subvenții pe care Asociația Muzeului Ardelean le-a făcut muzeului pentru buna păstrare a colecțiilor¹¹⁰. La solicitarea directorului E. Panaitescu, secretarul Asociației Muzeului Ardelean a predat, în februarie 1929, 10 inventare și jurnale de achiziții privitoare la colecțiile Secției de Arheologie și Numismatică, acestea

¹⁰² C. Petranu, *op. cit.*, p. 62.

¹⁰³ Cerere adresată de conducerea muzeului, Ministerului Instrucțiunii publice pentru alocarea de fonduri și acordarea de spațiu muzeului, în Fond cit., doc. nr. C₁ 2681/1921.

¹⁰⁴ Arheologia avea 55.542 obiecte, colecția etnografică — 1570 obiecte, colecția numismatică cca 25.000 monede, iar pinacoteca cca. 330 piese, în Fond cit., doc. nr. C₁ 2694/1927.

¹⁰⁵ Fond cit., doc. nr., C₁ 2695 și C₁ 2703 din 1929.

¹⁰⁶ Idem, doc. nr., C₁ 2701, C₁ 2702, C₁ 2704 din 1929.

¹⁰⁷ Idem, doc. nr., C₁ 2697/1929. Pentru tabloul lucrărilor de amenajare și transformare a clădirii, care au fost încredințate arhitectului I. Popescu din București, vezi în Fond cit., doc. nr. C₁ 2699/1931.

¹⁰⁸ Fond cit., doc. nr. C₁ 2706/1929—1933. Colecțiile au sporit mai mult prin donații și cercetări arheologice. Printre donatori se numărau: Amos Frîncu — 1927; G. Sion — 1929; Sever Pop — 1930; O. Osvadă — 1931.

¹⁰⁹ Fond cit., doc. nr. C₁ 2705, C₁ 2707 din 1929.

¹¹⁰ Idem, doc. nr., C₁ 2708, C₁ 2709, C₁ 2711, C₁ 2712 din 1931; C₁ 2713/1932.

urmînd a fi traduse în limba română și a se face verificarea tuturor obiectelor¹¹¹. Un raport întocmit în decembrie 1931 menționează numărul noilor obiecte muzeistice intrate în patrimoniu: preistorice (16.105), daco-romane (17), medievale (234), moderne (97), monede (6848), 100 mulaje în gips și 2362 cărți în 3457 volume¹¹². Se adaugă pinacoteca constînd din colecția de tablouri ale artiștilor ardeleni și străini. La aceasta s-a adăugat donația Cioflec, cea mai valoroasă colecție de pictură românească din Ardeal¹¹³.

La sfîrșitul anului 1930 clădirea veche a muzeului era complet refăcută avînd săli de muzeu la parter, etaj și etaj II, iar din clădirea nouă s-a dat în folosință o sală de muzeu de cca 400 m². Administrator al muzeului era Constantin Daicoviciu.

La 5 februarie 1932 împlinindu-se cei 3 ani acordați pentru organizarea și sistematizarea Institutului și implicit a muzeului se trece la alegerea unui alt delegat pentru conducerea Institutului și muzeului. A fost ales Ștefan Bezdechî, iar ca secretar C. Daicoviciu¹¹⁴. Bilanțul făcut cu această ocazie era rodnic. Muzeul era aranjat și deschis publicului. Astfel conform „Normelor pentru reglementarea vizitării muzeului“, secțiile de preistorie și daco-romane erau deschise pentru public marțea de la 10—13, pinacoteca și lapidariile joia de la 10—13. În celelalte zile cu aprobare și anunțare prealabilă. Supravegherea și ghidajul era asigurat de către doi asistenți¹¹⁵. Muzeul a fost vizitat în anul 1931—1932 de peste 500 vizitatori la care se adăugau grupurile de la școli¹¹⁶. Colecțiile au crescut, în special pinacoteca Cioflec, care a ajuns la 130 tablouri, desene și piese de sculptură. Dintre acestea 10 tablouri au fost expuse la expoziția retrospectivă de artă românească deschisă la București în 1—20 octombrie 1931¹¹⁷.

Al doilea etaj al clădirii noi a fost terminat abia în 1935, datorită stăruinței conducătorilor institutului și a rectorului Fl. Ștefănescu-Goangă. Colecțiile muzeului au fost expuse „după un plan unitar și după toate cerințele muzeale“ ale epocii cum se scria într-o prezentare a muzeului făcută 2 ani mai tîrziu¹¹⁸. Astfel, muzeul prezintă în 1937 una dintre cele mai mari și mai bine organizate secții antice din țară, o valoroasă pinacotecă, colecții medievale și moderne¹¹⁹.

Criteriul de expunere în muzeu era cel cronologic, cuprinzînd mai multe secții, întinderea fiecăreia fiind după volumul materialului existent și nu după importanță. Astfel secția de preistorie cuprindea 7 săli; cea dacică a putut însă lua ființă numai în urma săpăturilor arheologice întreprinse de către specialiști în ultimii 10 ani. Astfel încă din 1924—1925 se întreprind cercetări arheologice la cetatea de la Grădiște și Costești și apoi și în alte puncte ale fostei Sarmizegetuse

¹¹¹ Este vorba de perioada 1919—1931. Idem, doc. nr., C₁ 2700/1929.

¹¹² Idem, doc. nr., C₁ 2710/a, b/1931.

¹¹³ Întemeiată în 1930 prin donația lui V. Cioflec, pinacoteca ce-i purta numele conținea inițial 78 piese dintre care 30 Grigorescu, 19 Luchian, 4 Tonitza. Vezi, Procesul verbal de preluare a donației, 14 noiembrie 1929, în Fond cit. doc. nr., C₁ 2714.

¹¹⁴ Raport înaintat decanului de directorul E. Panaitescu, în Fond cit. doc. nr., C₁ 2713/1932.

¹¹⁵ Normele pentru reglementarea vizitării Muzeului de Antichități și a Pinacoteei „V. Cioflec“, Cluj, 29 mai 1933, în Fond cit., doc. nr., C₁ 2715.

¹¹⁶ Fond cit., doc. nr., C₁ 2719/1932.

¹¹⁷ Idem, doc. nr., C₁ 2716/1932; C₁ 2717/1933.

¹¹⁸ M. Macrea, *Institutul de Studii Clasice. O scurtă prezentare a activității și a colecțiilor sale*, în *Gazeta Ilustrată*, nr. 9—10, sept.-oct. 1937, p. 107.

¹¹⁹ Obiectele ce nu s-au încadrat profilului muzeului de istorie se găsesc în muzeele clujene de artă și etnografie.

dacice din M-ții Orăștiei. Cîteva ani mai tîrziu se încep cercetările la Sarmizegetusa (Ulpia Traiana), la castrele romane de la Cășei, Brețcu, Bologa, Gherla. Cu sprijinul Comisiei Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, s-au efectuat cercetări arheologice în întreg Ardealul, creîndu-se o adevărată școală arheologică la Cluj¹²⁰. În urma acestor cercetări secția romană și-a îmbogățit substanțial expoziția, lapidariul și tegulariul. Expoziția de la etaj începea cu: secția „năvălirilor barbare”, secția medievală și modernă ce constau mai mult din piese de ceramică, faianță și porțelan, produse ale atelierelor transilvănene și de import. Se adăuga lapidariul organizat la parter și secția de numismatică cu peste 30.000 de monede¹²¹. Muzeul mai avea cîteva colecții expuse, ca cea egipteană, o colecție etnografică universală — pentru studiul comparativ al preistoriei, colecția mulajelor de gips după cele mai de seamă opere ale antichității clasice și colecția de istoria farmaciei ce conținea piese de farmacie din sec. XVII—XVIII¹²².

Cu materialul muzeistic pe care-l deținea, muzeul constituia o sursă inepuizabilă de cercetare. Rezultatele cercetării erau valorificate în „Anuarul Institutului de Studii Clasice” și în „Anuarul Comisiei Monumentelor istorice, secția pentru Transilvania”. Biblioteca avea peste 20000 de volume și întreținea schimb de publicații cu străinătatea¹²³.

Muzeul fiind alipit Institutului, activitatea lui se integra în cea a Institutului, acesta din urmă imprimîndu-i mai mult un caracter științific, academic, decît unul de popularizare. Deși colecțiile erau deschise publicului, activități în cadrul muzeului nu se desfășurau, cu excepția conferințelor, dar și acestea se țineau în afara lui.

În 1940, în urma dictatului de la Viena, deși Universitatea a plecat la Sibiu și împreună cu ea și Institutul, muzeul a rămas la Cluj, fiind preluat de către noile autorități. O parte din obiecte au fost duse în Ungaria, la Budapesta. Revenit la Cluj, cu Universitatea, după eliberarea Clujului în 1944, Institutul de Studii Clasice a preluat iar colecțiile muzeale:

Noile și profundele prefaceri care au avut loc în țara noastră după 23 august 1944 au cuprins și instituțiile de cercetare și cultură. În 1949 Institutul de Studii Clasice a fost transformat într-o secție a Institutului de Istorie aparținînd filialei din Cluj a Academiei RSR, muzeul fiind și el cuprins în mod firesc filialei pînă în 1963.

Pornind de la faptul că muzeul existent avea mai mult un caracter didactico-științific și că se simțea nevoia unei instituții care să aibă mai degrabă un rol cultural-educativ, acad. prof. Constantin Daicoviciu înaintează în 1961 un memoriu Consiliului de Miniștri¹²⁴ propunînd înființarea Muzeului de Istorie din Cluj. Acesta urma să fie constituit prin contopirea colecțiilor vechiului muzeu la care se adăugau cele ale proiectatului muzeu al orașului. La memoriu a fost adăugat un proiect de organizare a muzeului¹²⁵. Se preconiza un muzeu istoric complet cu 5 secții corespunzătoare epocilor istorice, începînd din cele mai vechi timpuri și pînă la zi, cu specială privire asupra Transilvaniei. În afara expoziției permanente urma să cuprindă: depozite, un lapidariu sclavagist și medieval, o colecție de armament

¹²⁰ M. Macrea, *op. cit.*, p. 110.

¹²¹ *Idem*, p. 117.

¹²² *Idem*, p. 120.

¹²³ Fond cit., doc. nr., C₁ 5/1961.

¹²⁴ *Idem*, doc. nr., C₁ 2 și C₁ 4 din 1961.

¹²⁵ Proiect de organizare a muzeului, în Fond cit., doc. nr., C₁ 6/1961.

medieval (în bastionul Baba Novac), o colecție de egiptologie, colecția de mulate ca instrument de documentare și instruire, colecția de numismatică și colecția de istoria farmaciei¹²⁶. Abia la 1 ianuarie 1963 s-a dat decizia de înființare a Muzeului de Istorie din Cluj, avînd ca director pe acad. prof. Constantin Daicoviciu și aflîndu-se în subordonarea Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă¹²⁷. A urmat o epocă de radicale schimbări și a fost angajat personal științific și auxiliar al muzeului. S-a trecut apoi la reorganizarea completă a colecțiilor, s-au reinventariat pe criterii noi, constituindu-se fișe de evidență, fișe și cataloage topografice, s-au organizat și dotat cu mobilier depozitele științifice ale muzeului. Expoziția permanentă a fost complet restructurată. La secțiile de preistorie și daco-romană se adaugă în anul 1966 secția de istorie medie (cuprinzînd expoziția permanentă și un lapidar medieval), iar în 1968 cea de istorie modernă. Colecția de istoria farmaciei se reorganizează într-un local adecvat (o veche farmacie a orașului din sec. al VIII-lea) și este deschisă publicului.

Astfel, muzeul clujean devine un muzeu republican, un muzeu de istorie al Transilvaniei, în care istoria este prezentată în strînsă conexiune cu trecutul istoric al României și în contextul istoriei universale, o adevărată instituție științifică și culturală, păstrătoare de valori și bunuri de cultură și educație patriotică a tineretului, a tuturor celor care-i calcă pragul.

Anii cei mai rodnici din istoria muzeului coincid cu epoca cea mai fertilă și mai luminoasă din istoria patriei noastre, deschisă de Congresul al IX-lea al P.C.R. Noul sistem computerizat de evidență, expoziții temporare și itinerante de înaltă ținută științifică și muzeistică organizate în țară și străinătate, orientarea cercetării științifice spre teme prioritare înscrise în planul național de cercetare, conservarea și restaurarea obiectelor și documentelor după cele mai înaintate metode în cadrul laboratorului zonal, organizarea depozitelor după criteriile muzecologiei internaționale, specializarea și perfecționarea personalului în cadrul unor instituții specifice, precum și în străinătate sînt numai cîteva exemple ale realizărilor din muzeul nostru în acești ani.

Acest an, anul marilor evenimente politice: a 40-a aniversare a revoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă și al XIII-lea Congres al Partidului, anul unei înalte calități și al eficienței maxime în toate domeniile, a însemnat și în instituția noastră un an de muncă intensă, dar și de rezultate frumoase. În cinstea celei de-a 40-a aniversări s-a deschis expoziția permanentă de istorie contemporană, care vine să întregască în mod fericit expoziția întregului muzeu, vizitatorul putînd să urmărească evoluția istorică a acestor meleaguri din cele mai vechi timpuri și pînă în zilele noastre, realizările deosebite ale ultimilor ani găsindu-și expresia în expoziție prin mijloace specifice, muzeistice.

Referindu-se la celelalte rezultate ale muncii noastre vom da doar cîteva cifre sintetice extrase din raportul-bilanț al anului trecut. Peste 52 000 de vizitatori au trecut pragul muzeului, care deține în patrimoniul său 232 177 de piese. Au fost organizate 296 acțiuni științifice și cultural-educative: 14 expoziții temporare la sediu și itinerante, 97 conferințe, 174 acțiuni cu cercul „Prietenii muzeului”, seri culturale și alte acțiuni, 11 simpozioane organizate de muzeu, la toate acestea participînd 94.600 persoane. Au fost redactate peste 60 lucrări științifice înscrise

¹²⁶ Decizia de înființare a muzeului și de numire a directorului, în Fond cit., doc. nr., C₁ 6/1963.

în plan și 65 de lucrări în afara planului, din care cea mai mare parte au fost tipărite în „Acta Musei Napocensis” ajunsă la al XXI-lea volum. Arheologii au efectuat cercetări în peste 15 obiective pe 12 șantiere arheologice, s-a continuat activitatea de evidență și fișare a bunurilor culturale, de expertizare și validare, s-au urmărit starea de conservare și păstrare a obiectelor din muzeu sau a posesorilor particulari, s-au luat în evidență, întocmindu-se documentația, noi monumente arhitectonice, situri sau rezervații. În muzeu, în laboratoare, pe șantiere studiază și fac practică studenții facultății de istorie. Biblioteca muzeului are 14.408 publicații, numai în anul trecut intrînd 600 cărți și reviste, iar 308 volume au fost expediate realizîndu-se un schimb cu 27 de țări.

O intensă activitate de salvare, restaurare, conservare, prospectarea și analiza a numeroase bunuri din patrimoniul cultural-național i-au revenit laboratorului zonal. S-au restaurat și conservat 1332 piese din metal, textile, lemn și piatră; s-au făcut analize fizico-chimice, radiografii și investigații biologice la numeroase piese din muzeu sau din afara lui.

O sarcină importantă este cea a autofinanțării. Formele în care s-a acționat sînt multiple: cabinete școlare, replici realizate prin microproducție, realizîndu-se procentajul înscris în plan.

Muzeul clujean se prezintă așadar astăzi — ca o instituție muzeală cu un bogat trecut, cu frumoase realizări și cu promițătoare perspective.

E. GLODARIU

STUDIUL MINERALOGICO-PETROGRAFIC AL MATERIALULUI NEOLITIC DE LA ICLOD (JUD. CLUJ)

În continuarea cercetării mineralogico-petrografice a pieselor de piatră cioplită și lustruită din țară¹, studiul de față prezintă 331 obiecte provenind de la Iclod, jud. Cluj.

Această adevărată colecție a fost pusă la dispoziția noastră pentru studiu de către Dr. Gh. Lazarovici de la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj cu scopul sistematizării ei sub raport mineralogic și petrografic.

Credem că o cunoaștere exactă a naturii acestor obiecte va contribui la aprecierea obiectivă a calității acestora, la aprofundarea tehnicii fasonării, cioplitii și lustruirii lor după cum și la aflarea provenienței materiei prime brute folosite la confecționarea acestor obiecte.

Urmează acum o clasificare a pieselor neolitice pe baza compoziției lor mineralogice, a structurii-texturii, a genezei acestora și a ocurențelor din care provin, încadrându-le astfel într-o sistematică a mineralogiei și petrografiei moderne (tabel 1).

A. Minerale

Din totalul de 331 obiecte studiate, acestea reprezintă 26,1%.

Considerate pe specii, mineralele prezente la Iclod sînt formate din:

1. Opal, $\text{SiO}_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$

Prezent în proporție de 4,2% și reprezentat prin forme concreționare, transparente, incolore pînă la alb-gălbui, cu spărtura concoidală și cu duritatea 6,5—7, după scara lui Mohs. Sub raport optic, opalul este izotrop, dar pe alocuri, pe margini și în lungul fisurilor, tinde să devină opalescent sau alb și criptocristalin, transformîndu-se în mod spontan în calcedonie.

2. Calcedonii, $\text{SiO}_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$.

Apar în proporție de 21,6% și sub următoarele aspecte coloristice: *Jaspuri* galbene-brune de diferite nuanțe, netransparente, criptocristaline sau microlitice, dispuse în texturi zonar-concentrice sau neregulate (fig. 1 și 4).

Carneol este denumirea dată calcedoniei de culoare roșie cu pigmentul format din goethit sau hidrohematit, $\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$. Se realizează sub aspecte diferite cu treceri spre jasp sau spre silex cenușiu.

Varietățile de calcedonii cel mai des întîlnite sînt însă *silexurile* colorate în cenușiu-gălbui sau albicioase. Acestea conțin minuscule cantități de incluziuni, sub

¹ Eugen Stoicovici, Mihai Blăjan, *Unelte și arme de piatră descoperite în împrejurimile Mediașului, jud. Sibiu, în Apulum, XVII, 1979, p. 31—64.*

Tabelul I

Natura și abundența minerelelor și a rocilor din obiectele neolitice de la Iclod, j. Cluj.

Nr.	Minerale și roci	Nr. obiectelor	Abundența în %
1	Opaluri	14	4,2
2	Calcedonii (jasp, carneol, silex)	72	21,5
3	Cuarț (α și β)	2	0,6
4	Staurolit	1	0,3
5	Gresii	2	0,6
6	Calcare organogene	2	0,6
7	Tufuri vulcanice, ignimbrite	5	1,5
8	Obsidiane	121	36,5
9	Riolite	1	0,3
10	Diabaze	5	1,5
11	Andezite	1	0,3
12	Bazalte	1	0,3
13	Corneene	76	22,8
14	Cuarțite	21	6,3
15	Amfibolite	6	1,8
16	Șisturi cloritoase cu epidot	1	0,3
17	Ultrametamorfite	2	0,6
	Total	331	100,0

formă de impurități înglobate într-o matrice microlitică sau criptocristalină de cuarț de temperatură joasă (cuarț- β).

În matricea calcedoniilor se observă întotdeauna o adevărată întrețesere de filonașe sau se formează geode de cuarț- β cu habit prismatic, dând texturi interesante (fig. 1), atât la obiectele de la Iclod, cât și la acelea găsite în alte localități, ca de ex. la Firiteaz—Hunedoara (fig. 2) sau la Seini în Maramureș (fig. 3).

Ca geneză, calcedoniile se pot forma fie diagenetic, în conexiune cu straturile de nisipuri sau de gresii de diferite vârste geologice, fie hidrotermal în faza de temperaturi scăzute a mineralogenezei polimetalice.

3. Cuarț, SiO_2 .

Apare în proporție de 0,6% atât sub formă de monocristal, de natură hidrotermală, transparent și trigonal-trapezoedric (cuarț- β) cât și ca agregat xenomorf-holocristalin, de natură pegmatitică cu simetria hexagonal-trapezoedrică (cuarț- α).

4. Staurolit, $\text{AlFe}_2\text{O}_3(\text{OH}) \cdot 4\text{Al}_2[\text{O}/\text{SiO}_4]$.

Găsit în proporție de 0,3% ca monocristal prismatic (după axa c), de culoare brun-închisă. Apare răzleț ca produs aluvionar rezultat din fragmentarea mecanică a micașturilor cu staurolit și granat (din partea de NE a Munților Apuseni), de către afluenții Someșului Mic și este prezent în nisipurile acestuia.

B. Roci

Formează 74,2% din totalul obiectelor analizate.

Acestea aparțin categoriilor:

I. Roci eruptive

În proporție de 38,9% cu varietățile:

1. *Diabaz*. 1,5%. Rocă compactă de culoare gri-neagră ușor verzuie cu structura fină, textura întrepătrunsă (ofitică, intersertală). Are o geneză endogenă, subcrustală sau efusivă, formată în timpuri geologice mai îndepărtate (în mezozoic). Conține feldspați plagioclazi, piroxeni, olivin și produsele de transformare ale ultimelor două: uralit, serpentin și clorit. Ca minerale accesorii cităm magnetitul și ilmenitul (fig. 5).

2. *Bazalt*. 0,3%. Rocă de culoare neagră cu aspect compact, structură fină, pîsloasă, textură fluidală sau ofitică, formată prin revărsarea lavei bazice la suprafața scoarței în timpuri geologice apropiate (neozoic sau în actualitate). Conține feldspați plagioclazi, piroxeni și olivin ca minerale principale și magnetit titanifer sau ilmenit ca minerale accesorii.

3. *Andezit*. 0,3%. Rocă cenușiu-neagră sau cenușiu-verzuie, uneori cenușiu-roșcată, cu structura fin-granulară, textura porfirică și cu compoziția mineralogică dată de două generații de cristale: unele mari și bine dezvoltate cristalografic și altele mici (microlite), sub-microscopice sau în stare sticloasă, formînd fondul sau matricea rocii; în cazul cînd în compoziția rocii apare și cuarțul se obține varietatea numită *dacit*, specifică ținuturilor noastre.

4. *Riolit*. 0,3%. Rocă de culoare deschisă, alb-cenușie, alb-gălbuie cu textura porfirică pînă la vitroasă, structura fină și compoziția dată de mineralele: feldspați alcalini (sanidin-albit), biotit și cuarț- α . De obicei roca se alterează cu formare de caolin și astfel se degradează ca rezistență mecanică.

5. *Obsidian*. 36,5%. Sticlă vulcanică cu un conținut variabil de germeni de cristale dispuși în mod neregulat sau în șliruri (fișii) (fig. 6—7). Obsidianele găsite la Iclod au culoarea neagră-cenușie și sînt transparente sau semitransparente, prezentîndu-se în așchii subțiri. Au spărtura concoidală cu muchiile tăioase și dure, ceea ce le asigură o largă și variată utilizare.

6. *Cuarții pegmatitic*. 0,3%. Apare în natură ca agregat de cristale mari de cuarț foarte pur, de un alb imaculat, compact și dur (7). Are o geneză pegmatitică și apare des ca pietriș în aluviunile Someșului Mic.

II. Roci sedimentare

Formează doar 2,7% din totalul probelor de la Iclod, acestea rezultînd din erodarea, transportul și depunerea altor roci în mediu marin sau continental. Au fost identificate următoarele specii:

1. *Gresă*. 0,6%. În agregate de diferite granulații și consistențe, în funcție de natura cimentului silicios sau silicios-calcitic, cu compoziția dată de cuarț, feldspat, mîce și glauconit ca principale minerale componente.

2. *Tufuri vulcanice*. 1,5%. Sînt cenuși vulcanice (riolitice, dacitice, andezitice) în formă de agregat mecanic cimentat diagenetic prin lianți calcitici sau silicioși care consolidează fragmente de sticlă vulcanică și puținele cristale de feldspați, cuarț, biotit, amfiboli și piroxeni rezultate prin răcirea bruscă în timpul exploziei lavelor în atmosferă (fig. 8). Depozite uriașe, de tufuri, constituind repere geologice importante, se găsesc răspîndite generos pe toată bordura de sedimente a Bazinului Transilvaniei, inclusiv localitățile Iclod, Dej, Cluj și nenumărate altele.

3. *Calcare organogene*. 0,6%. Formează agregate de fragmente de cochilii fosile din calcit impurificate cu cantități variabile de cuarț, mîce și alte minerale de natură detritică-sedimentară.

III. Roci metamorfice

Apar în proporție de 30,6%. Acestea rezultă fie din procesul de metamorfism regional, fie din acțiunea de substituie (metasomatoză de contact) exercitată asupra rocilor sedimentare sau eruptive (fig. 9—10). Rocile din această categorie se găsesc în loc în partea de NE a Munților Apuseni, după cum și în aluviunile V. Someșul Mic, iar în colecția obiectelor neolitice de la Iclod au fost identificate următoarele specii:

1. Corneene silicioase și corneene argiloase.

Formează împreună 21,6% din materialul total. Sînt roci cristalofiliene provenind din roci sedimentare (argile, gresii) prin acțiunea factorilor temperatură și presiune din interiorul scoarței terestre. Conțin cuarț, epidot, zoisit, clinozoisit, chiasolit (andalusit) etc. în funcție de compoziția rocii primare. Se caracterizează printr-o structură fină, duritate mare, culoare gri-verzuie pînă la neagră, textură pisloasă, șistozare evidentă (fig. 9, 11).

2. Șisturi cloritoase cu epidot.

Apar mai rar, în proporție de 0,3%. Sînt roci metamorfice de temperaturi și presiuni medii (roci de epizonă), au un aspect șistozat și sînt de culoare verde, diferit nuanțate (fig. 12). Pot fi fasonate cu ușurință, iar rezistența lor mecanică variază în funcție de gradul de metamorfism și de compoziția mineralogică a rocilor.

3. Cuarțite.

Formează 6,9%. După cum le arată și numele, sînt roci metamorfice formate la temperaturi și presiuni mari ca agregate aproape monominerale de cuarț, pe lîngă care mai pot apare mineralele sericit (muscovit), epidot, silimanit, turmalin. În cazul *cuarțitelor cu turmalin*, acestea se formează prin metasomatoză de contact, prin influența fazei pegmatitice-pneumatolitice cu bor asupra gresiei cu glauconit. Acestea din urmă sînt prezente la Iclod în proporție de 0,3% (fig. 9—11).

4. Amfibolite.

Au o frecvență de 1,8%. Sînt roci metamorfice de adîncime (mezozonă) rezultînd atît din transformarea termodinamică a rocilor eruptive bazice (gabbrouri, diabaze), cît și din rocile sedimentare cu calcar, dolomit, limonit în compoziție. Au un aspect cristalin, grosier, alungit și întreșut datorită cristalelor prismatice de amfiboli, feldspați, epidot, titanit, accesoriu mai conțin magnetit și ilmenit. Au o culoare verde-închisă și o mare tenacitate din cauza texturii și a structurii favorabile (fig. 13—15).

IV. Roci migmatice — ultrametamorfozate

Apar în proporție de 1,5%. Constituie o categorie de produse ale naturii formate la mari adîncimi ale scoarței terestre prin topirea parțială și mobilizarea acestei topituri în interiorul corpului de roci semitopite de natură gnaisică și amfibolitică. Procesul poartă denumirea de migmatizare și este specific pentru partea

de NE a Munților Apuseni, în zona de ultra-metamorfism a Muntelui Mare (5). Acest tip de roci este reprezentat la Iclod de:

1. *Migmatitele amfibolitice* cu o frecvență de 0,3% și de: 2. *Migmatitele gnaissice*, fiind prezente într-o proporție de 1,2%.

Prin procesul de migmatizare, atât amfibolitele, cât și gnaisele cîștigă și mai mult în rezistență mecanică datorită injectării lor în toate direcțiile cu noua substanță cuarțo-feldspatică.

Cîteva considerente fizico-mecanice

Mineralele și rocile identificate în obiectele de la Iclod, enumerate mai sus, se caracterizează printr-o duritate mare (6—7—8 în scara lui Mohs), prin rezistență mecanică deosebită, cuprinsă între 1500 și 3000 kg/cm², după cum și printr-o tenacitate remarcabilă, îndeosebi la rocile cu textura întrepătrunsă, tăria lor grupîndu-se între rocile tari, foarte tari și extrem de tari, deci în categoriile 6 pînă la 12, după clasificarea Comitetului Geologic din România (6).

Locul de proveniență al mineralelor și rocilor

În ceea ce privește locurile de origine sau ocurențele „materiilor prime”, acestea trebuiesc căutate în primul rînd în aluviunile albicii majore și a teraselor văii Someșului Mic.

În al doilea rînd, numeroase ocurențe de roci pot fi găsite în deschiderile naturale (aflorimentele) de pe afluenții colaterali ai văii Someșului Mic și anume în: V. Someșul Rece, V. Someșul Cald, V. Răcătăului, V. Negruța, V. Rîșca, V. Rîșca Mică și Mare, V. Căpuș, V. Nadășei, V. Seacă, V. Chintăului etc. Aportul solid al acestor afluenți a contribuit efectiv la realizarea pietrișurilor de pe tot parcursul văii Someșului Mic începînd cu localitățile Gilău, Cluj, Iclod și a altor numeroase puncte unde și în prezent funcționează balastiere în exploatare intensivă (7).

Concluzii

Putem deci conchide că la Iclod se găsesc obiecte de piatră confecționate îndeosebi din roci eruptive și metamorfice și subordonat din roci sedimentare (tabel 1).

La marea varietate de roci endogene se adaugă în mod specific și rocile ultrametamorfizate care, prin specificul lor, se leagă în mod caracteristic de zona Muntele Mare de la Izvoarele Văii Someșului Mic, unde s-au petrecut transformări geotectonice profunde și repetate la mari adîncimi.

Un rol încă neclarificat revine rocilor denumite tufuri vulcanice și ignimbrite din care presupunem că ar putea proveni fragmentele mici, dar numeroase de obsidian găsite la Iclod într-o proporție record de 36,5%.

În ordinea abundenței, obsidianele sînt urmate de rocile metamorfice cu 30,9% și apoi de varietățile de silice (calcedonie + opal + cuarț) cu 26,4%.

De remarcat este faptul că la obiectele neolitice provenind din alte 24 localități intracarpatiche prevalează ca materie primă mineralele din familia silicei (63,8%), iar dintre roci sînt la fel de mult folosite atât rocile eruptive, cât și cele metamorfice, dar numai în proporție de cîte 17,4%. Lipsesc însă rocile ultra-

metamorfizate, iar cele sedimentare participă ca materie primă în mod nesemnificativ cu 1,8% la elaborarea uneltelor, a obiectelor casnice și a armelor.

Atît la Iclod, cît și în multe alte puncte ale țării cu depozite din neolitic (1, 2, 3, 4), accentul se pune pe mineralele uzuale cele mai dure din familia silicei (SiO_2), iar din marea categorie de roci, pe varietățile eruptive și metamorfice avînd o textură întreșută (ofitică, intersertală), precum gabbrourele, diabazele, amfibolitele, corneenele sau roci posedînd o structură vitroasă ca în cazul obsidianelor.

Un rol important în alegerea rocilor preferate de omul neoliticului revine varietăților cu un conținut preponderent de silice, ca în cazul cuarțitelor (cu turmalin, epidot, clorit, glauconit), a cuarțitelor pegmatitice, a gresiilor silicioase mai mult sau mai puțin cornificate.

Dintre rocile sedimentare, puține cîte sînt, au precădere gresiile cu granulația mijlocie sau fină, după cum și gresiile glauconifice cu ciment silicios, deci — și într-un caz și în altul — tot materiile prime cu un exces de silice, caracterizate prin duritatea mare și printr-o rezistență mecanică deosebită.

Duritatea și tenacitatea mineralelor și a rocilor sînt determinante atît pentru obținerea obiectelor finite, cît și în procesul de prelucrare ca material abraziv folosit la fasonarea și la finisarea obiectelor confecționate.

Tot pe baza acestor proprietăți fizice rezultă o primă fasonare naturală a mineralelor și a rocilor, prin transport și modelare de către apele riurilor. Această primă șlefuire naturală era apoi continuată și finalizată de către omul neolitic în vederea creșterii eficienței obiectelor și a numărului de sortimente, făurite cu răbdare și pricepere.

Mineralele și rocile folosite la Iclod reflectă cu fidelitate specificul mineralogic și petrografic al Munților Apuseni din partea lor de NE (5), ceea ce ne sugerează o folosire ca surse de materii prime atît a aluviunilor din valea Someșului Mic, cît și a aflorimentelor existente din abundență în afluenții săi de la izvor și de pe întreg parcursul văii.

EUGEN STOICOVICI

BIBLIOGRAFIE

1. E. Stoicovici, M. Blăjan, *Unelte și arme de piatră descoperite în împrejurimile Mediașului (j. Sibiu)*, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 31—64.
2. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970.
3. Șt. Dănilă, G. Marinescu, *Unelte, arme și obiecte de piatră șlefuită descoperite pe teritoriul j. Bistrița-Năsăud*, în *File de istorie*, III, p. 13—55, 1974.
4. G. Marinescu, Șt. Dănilă, *Cercetări și descoperiri arheologice în j. Bistrița-Năsăud*, în *File de istorie*, IV, p. 24—56, 1976.
5. E. Stoicovici, A. Trif, *Pegmatitul din Munții Apuseni*, în *Rev. Minelor*, XIV, 1963, nr. 12, p. 534—545.
idem, *Studiul ciclurilor de sedimentare din complexul metamorfic al Munților Gîlăului—Muntele Mare. I. Stiva de pe valea Rîșca Mică, Muntele Rece*, în *Studia*, S. Geol., 1963, f. 1.
idem, *II. Ultrametamorfismul de pe valea Huzii*, în *Studia*, S. Geol., 1964, f. 2, p. 31—38.
idem, *III. Anatectitul și migmatitele din bazinul superior al Văii Ierii—Cristalinul Gîlăului*, în *Studia*, S. Geol., 1965, f. 2, p. 37—54.
6. M. Stamatiu, *Mecanica rocilor*, București, 1962.
7. G. Pirvu, *Carierile din R. P. România*, 1964.

MINERALOGISCH-PETROGRAPHISCHES STUDIUM DES NEOLITISCHEN MATERIALS VON ICLOD (KR. CLUJ)

(Zusammenfassung)

Die 331 Gegenstände aus behauenen und poliertem Stein aus Iclod, Kr. Cluj, die von Dr. Gheorghe Lazarovici vom Siebenbürgens Geschichtsmuseum zwecks Studium zur Verfügung gestellt wurden erwiesen sich — in verschiedenem Verhältnis — als zu folgenden Gesteinskategorien zugehörig: eruptives Gestein (38,9%), sedimentäres Gestein (2,7%), metamorphes Gestein (30,6%) und ultrametamorphes Gestein (1,5%) und die Mineralien, im Verhältnis von 26,1% sind: Opal, Chalcedon, Quarz und Staurolit.

Auf Grund ihrer chemischen, physikalischen, mineralogischen und petrographischen Eigenschaften ist für den grössten Teil der studierten Gegenstände eine grosse Härte, eine besondere Zähigkeit und eine Verschleissfestigkeit charakteristisch.

Der Ursprung des Rohstoffes zum Verfertigen der Gegenstände von Iclod muss in den Ablagerungen des Tales des Flusses Someșul Mic so wie in den Ausblühungen des Gesteins und der Mineralien aus dem nord-östlichen Teil des Gebirges Munții Apuseni (Westkarpathen) gesucht werden.

Diese Ausblühungen können durch die Nebenflüsse aus dem Quellengebiet des Flusses Someșul Mic das spezifische Gestein dieses Gebirges besteuern das, bezüglich der Gesteinsvarietäten, mit dem Rohstoff übereinstimmt aus dem die aufgefundenen Gegenstände verfertigt sind und zwar: mit den Varietäten von Quarzit, Hornstein, Diabas, Andesit, Dacit, Basalt, Rhyolit, Gneiss, Granit, Pegmatit; und von den Nebenflüssen des unteren Laufes des Flusses Someșul Mic stammen die Ablagerungen sandsteiniger und kalkiger Natur.

Infolgedessen wird in dem verschiedenartigen Charakter der neolithischen Gegenstände aus Iclod das mineralogisch und petrographisch Spezifische der Ablagerungen des Flusses Someșul Mic mit Treue widerspiegelt, und insbesondere dasjenige des migmatisierten Gebietes von Muntele Mare und von Gilăugebirge.

Gleichzeitig muss festgestellt werden dass der Mensch der Steinzeit eine grosse Anzahl von Mineralien und Gesteinen kannte mit deren Hilfe er sich — mit Sorgfalt und Geschicklichkeit — die besten Gegenstände verfertigen konnte die er zur Sicherstellung seiner Existenz benötigte.

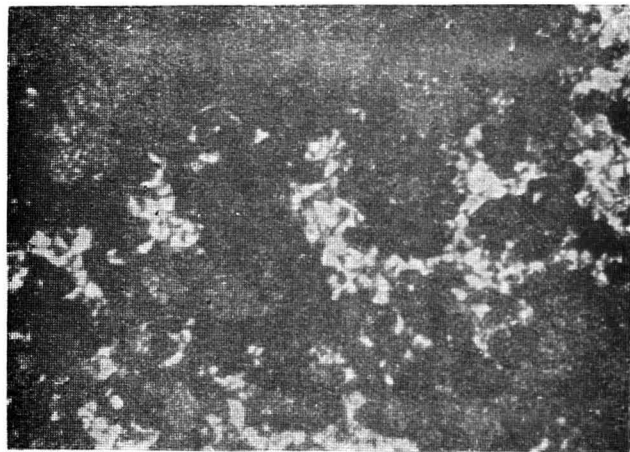

Fig. 1 — Calcedonie cu jerbe de cuarț de temperatură joasă (alb) într-un fond de microlite și de cripto-cristale de cuarț (gri și negru). Mărit de 30-x. N₊. Iclod, P77820.

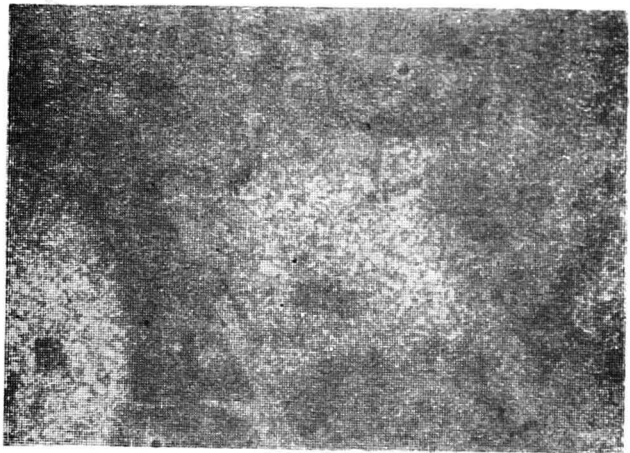

Fig. 3 — Calcedonie criptocristalină (alb-gri) cu incluziuni de minereu piritos și sfaleritic (negru). Mărit de 30-x. N. Seini P79255

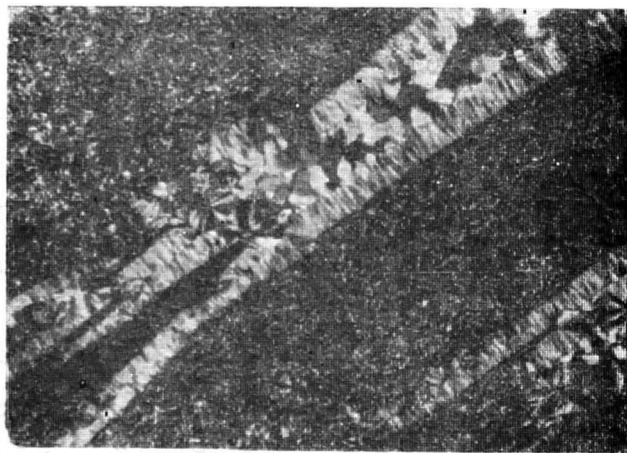

Fig. 2 — Calcedonie criptocristalină pînă la microclitică străbătută de filonașe de cuarț de temperatură joasă în poziție verticală pe fisură. Mărit de 30-x. N₊. Firiteaz, P77980.

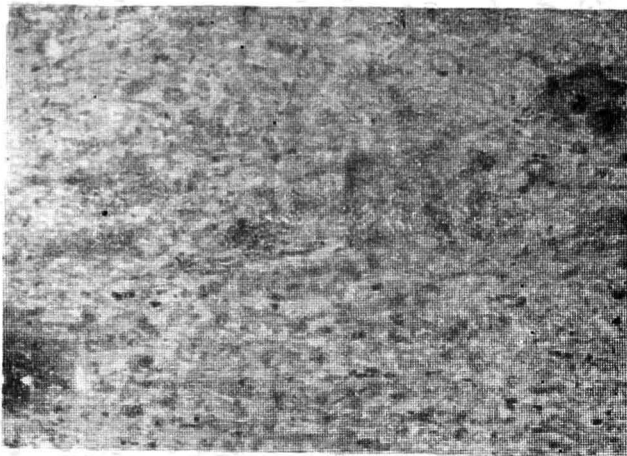

Fig. 4 — Calcedonie fibroasă (alb-gri) cu numeroase incluziuni de limonit (negru). Mărit de 60-x. Iclod, P77821

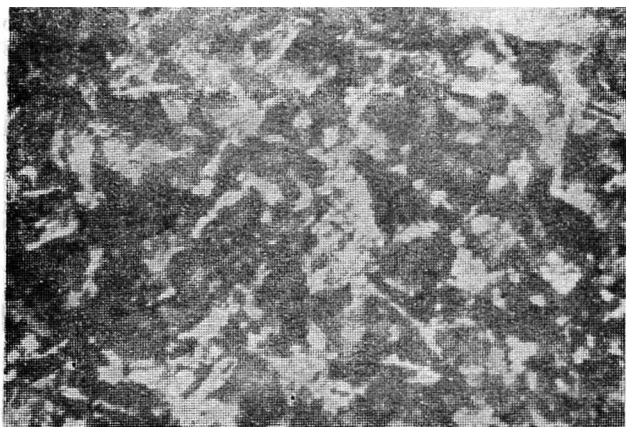

Fig. 5 — Diabaz cu structură grosieră și cu textură încrucișată (ofitică). Mărit de 60-x. N₊. Iclod, P73655.

Fig. 6 — Obsidian vitros cu numeroase incluziuni microlitice de feldspat (gri), biotit lamelar (negru-gri), magnetit granular (negru), dispuse în pături (șliruri). Mărit de 150-x. Iclod, P76400.

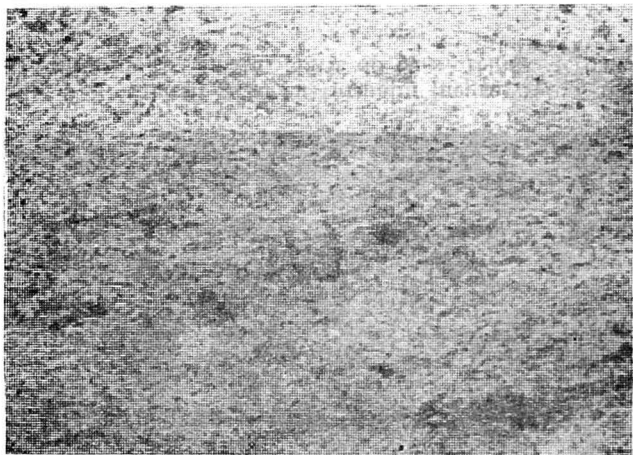

Fig. 7. — Obsidian cu matricea vitroasă conținând numeroase incluziuni microlitice de feldspat (gri-granular), biotit lamelar (negru-gri) și magnetit granular (negru). Mărit de 150-x. Iclod, P69749.

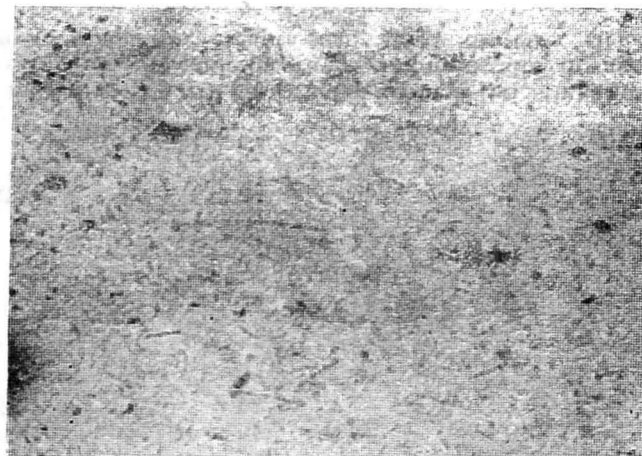

Fig. 8 — Tuf dacitic vitros (fond negru) cu numeroase fragmente de feldspat plagioclaz (alb-negru, zonat), cuarț (alb) și magnetit granular (opac). Mărit de 30-x. Iclod, P67615

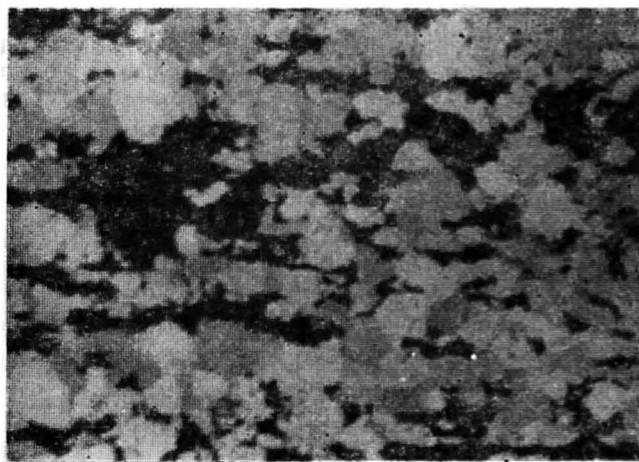

Fig. 9 — Cuarțit (alb) cu turmalin (negru) și cu textura puternic șistuoasă. Mărit de 60-x. Iclod, P70431.

Fig. 11 — Cuarțit cu turmalin idiomorf (contur ditrigonal) și cuarț granular (alb) cu resturi de glauconit concreționar criptocristalin, netransformat (negru-gri, sus). Mărit de 60-x. Iclod. P69635.

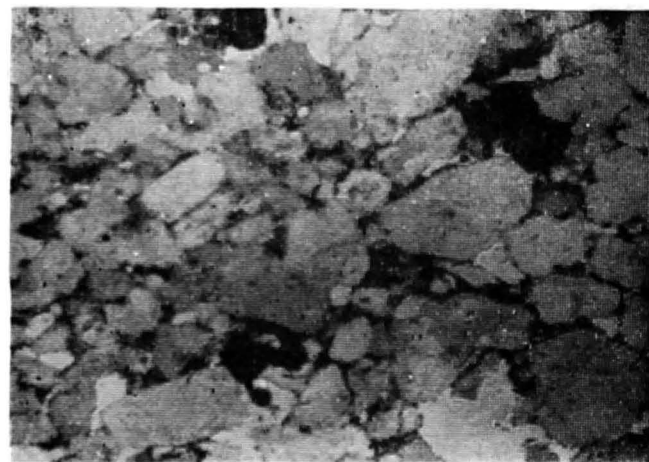
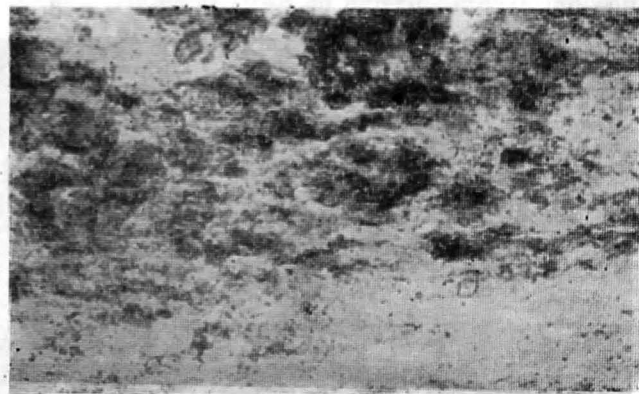

Fig. 10 — Cuarțit cu turmalin idiomorf (gri, stînga-jos), resturi de glauconit (negru-gri, criptocristalin în agregate xenomorfe, dreapta-sus). Mărit de 60-x. Iclod, P69635.

* Fig. 12 — Cuarțit cu clorit lamelar (gri) și epidot granular, idiomorf (alb-gri, reliefat) și cuarț (alb, sters). Mărit de 60-x. Iclod. P67372.

Fig. 13 — Amfibolit cu hornblendă comună, prismatică (gri), titanit bine conturat, idiomorf (gri), feldspat idiomorf (alb-gri) și cuarț xenomorf (alb). Mărit de 30-x. Iclod P69655.

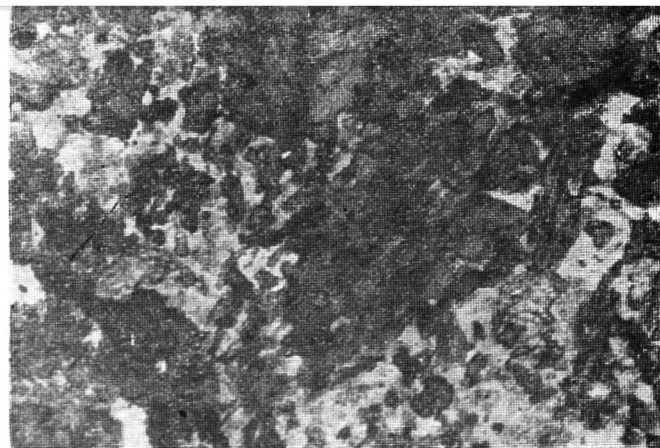

Fig. 14 — Ortoamfibolit (metadiorit) cu hornblendă comună, prismatică (gri) cu mult titanit bine conturat (scurt — prismatic) alături de cuarț xenomorf (alb) și de feldspat idiomorf (alb-gri). Mărit de 30-x. Iclod, P73565.

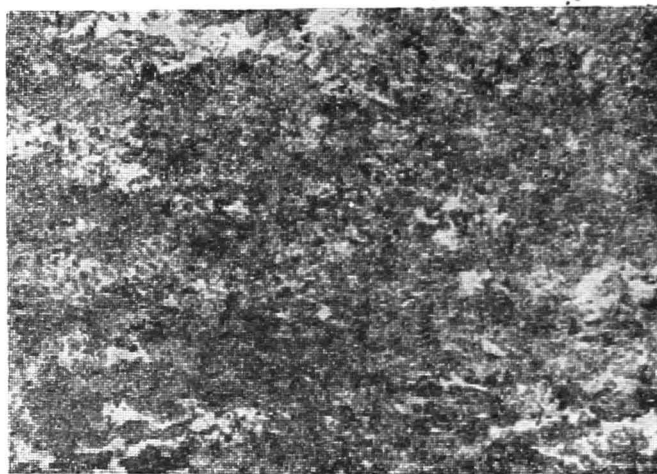

Fig. 15 — Amfibolit actinolic, fin-fibros, șistuos, cu epidot granular-idiomorf (gri) și cuarț (alb). Mărit de 30-x. Iclod, P73590.

MATERIALE, INTERVENȚII ȘI CONSERVAREA ÎN SITURI ARHEOLOGICE

Culegerea informației, prelucrarea și interpretarea ei în orice domeniu al culturii nu este atributul exclusiv al unei generații, de aceea preluarea cât mai completă fără a pierde elemente, marcarea intervențiilor de orice natură ridică problema unei conservări corecte, care să ofere cercetătorilor, într-un viitor mai bine dotat material, posibilitatea descoperirii unor elemente noi, eventual a unei interpretări diferite a fenomenelor.

În domeniul în cauză, al arheologiei, conservarea obiectelor și monumentelor este chemată să asigure protejarea informației pînă la cel mai mic și aparent neînsemnat detaliu. Trebuie avut în același timp în vedere că patrimoniul nostru arheologic nu este chiar așa de bogat, încît să ne putem permite și cea mai neînsemnată pierdere.

Pentru motivele expuse mai sus credem că intervenția în situl arheologic se impune în prezent ca o acțiune pluridisciplinară, conservarea pregătită științific fiind de primă importanță în demararea cercetării arheologice. Fără îndoială, viorea întii în această acțiune pluridisciplinară va fi întotdeauna arheologul, de la pregătirea șantierului și pînă la interpretarea datelor, el știind să furnizeze elementele necesare echipei de restauratori, chimiști, fizicieni, biologi etc. ce vor asigura apoi conservarea *in situ* și în laborator a elementelor și obiectelor descoperite.

Și pentru că problema conservării într-un sit arheologic este deosebit de complexă, ne vom opri doar la cîteva aspecte pe care le considerăm esențiale. Fie că este vorba de o săpătură de salvare sau de una organizată, pregătirea trebuie făcută atît pentru elementele cunoscute sau care sînt bănuite a ieși la iveală, dar și pentru elementele surpriză. Intervențiile în cele două cazuri, salvare sau șantier organizat, diferă, desigur, ca timp și viteză, nu însă și în privința pregătirii, extragerii materialelor, culegerii datelor necesare pentru conservare și apoi conservării propriu-zise.

Pregătirea intervenției ar presupune pe lîngă parcurgerea bibliografiei de specialitate și cunoașterea sitului și pregătirea materialelor și instrumentelor strict necesare primelor operații de conservare. Un prim aspect, aici, care ar interesa echipa desemnată cu conservarea, ar fi cunoașterea naturii terenului în care se face cercetarea arheologică. Acest lucru este deosebit de important întrucît în funcție de aceasta se poate face de la început o evaluare a posibilelor degradări pe diferite materiale și, deci, tipul de investigații ce se impun, ca și metoda de conservare. Activitatea chimică intensă din sol produce fenomene la suprafața de contact cu obiectul sau în structura sa, de care trebuie să se țină seama nu numai la conservare, dar și la investigațiile de identificare, interpretare și datare.

Iată care ar fi în linii mari influența unui teren acid și apoi a unui bazic asupra diferitelor materiale. Ceramica va avea porozitatea crescută, cea smălțuită fiind acoperită, ca și sticla, cu un strat de silice, apărut din migrația sărurilor și

din reacția cu sărurile solubile. Fierul poate să se dizolve complet în solurile foarte acide. Cazul este însă extrem, în general, piesa apare acoperită de limonit, hematită, magnetit sau rugină, aderente mai mult sau mai puțin, dar oricum afectând suprafața. Pentru plumb cel mai important produs de coroziune într-un sol acid este carbonatul de plumb, mineral alb ce face ca suprafața metalului să se mărească, producându-se tensiuni care duc la fisurarea miezului. Arama apărînd, în general, în aliaje, produsele sale de alterare fiind ușor solubile în apă, sînt spălate, slăbind astfel rezistența structurii piesei. Osul se distruge într-un mediu acid prin atacul împotriva componentelor sale minerale. Sticla antică, ce conținea insuficient calciu pentru stabilizare, reacționează în solul acid asemănător ceramicii smălțuite. Piatra și mortarele sînt erodate prin dizolvarea mineralelor de bază, formarea, migrarea și recristalizarea sărurilor solubile.

În solurile alcaline reacțiile diferitelor materiale sînt fie de natură fizică, fie chimică. Așa de pildă, osul devine semifontizat în timp, porii ce inițial conțineau substanțe organice se umplu cu săruri minerale. Sticla se acoperă deseori cu crăpături ce permeabilizează materialul. În sol bazic sticla reacționează și chimic, degradîndu-se rapid, devenind complet devitrificată prin spălarea din structura ei a silicei coloidale, foarte ușor solubilă. În plus, și coloranții sînt atacați, rămînînd pe suprafață doar un reziduu de săruri metalice insolubile. În general, obiectele metalice suferă o transformare datorată unor fenomene fizice. Metale, ca plumbul și cuprul, formează în mediul alcalin din sol, oxizi și săruri cu aspecte și culori diverse, cu efecte importante în corodarea materialului. Argintul își formează pe suprafață sulfură de argint stabilă care, în fapt, protejează în continuare metalul. Aurul în sine nu este afectat, dar cum, în general, este în aliaj cu argintul și cuprul, pe suprafața sa se pot găsi produși de coroziune ai acestora¹.

Avînd în vedere toate aceste transformări la care sînt supuse obiectele și edificiile în sol, cunoașterea naturii acestuia este deosebit de importantă pentru cel ce investighează, atît pentru identificarea corectă a materialelor, cît și pentru stabilirea diagnosticului degradării și a tratamentului de conservare. Sub aspect practic, lîngă obiectul adus spre analizare trebuie adusă și o probă din solul în care s-a descoperit piesa.

Extrase din sol, obiectele sau edificiile, pe lîngă stresul schimbării condițiilor în care s-au găsit după sute ori mii de ani, rămîn expuse degradărilor mediului exterior, deosebit de agresiv.

În condițiile noastre climatul nu este prea prielnic, atît pentru timpul redus în care se poate desfășura cercetarea *in situ*, cît și pentru conservarea obiectelor. Expuse agenților atmosferici, acestea suferă degradări din îngheț-dezgheț, din eroziunea apelor de ploaie, din atacul microorganismelor și al plantelor superioare, din poluare. Degradarea este în general rapidă. Spre exemplu, s-au înregistrat degradări importante la 2—3 luni după expunerea la agenții atmosferici a unei pardoseli de marmură antică, pe pat de mortar, amenințînd cu pierderea completă. De aceea, cînd campania nu este pregătită pentru măsuri prompte de conservare, eficiente și compatibile, este mai bine ca vestigiile să fie acoperite la loc, extrăgîndu-se doar probele necesare analizelor.

Atingem aici un alt aspect asupra căruia dorim să insistăm, acela al compatibilității materialelor utilizate în consolidarea și conservarea structurilor ce rămîn

¹ Informațiile referitoare la influența terenurilor acide sau bazice asupra diferitelor categorii de materiale au fost preluate din E. Dowman, *Conservation in field archaeology*, Londra, 1970.

în aer liber. Problema este amplă, dată fiind diversitatea materialelor, de aceea vom insista asupra greșelii generalizate, azi, de conservare a structurilor vechi de piatră cu ajutorul cimentului. Din observațiile de pînă acum am constatat că pe majoritatea șantierelor utilizarea cimentului în mortare pentru zidării și tencuieli este o practică comună. Mai trist este, însă, atunci cînd această operațiune de conservare deosebit de importantă în asigurarea longevității structurii antice este lăsată la latitudinea unui meșter zidar, care, cu oricît de îndelungată practică în construcții comune, nu poate răspunde cerințelor unei conservări științifice.

Trebuie să precizăm, înainte chiar de motivarea afirmației, pe baza observațiilor făcute pe intervențiile mai vechi sau mai noi din ultimii 25 de ani, cu ciment, că acesta este incompatibil cu conservarea zidăriilor de piatră, indiferent de tehnologia aplicării lui. Știm că afirmația va stîrni controverse și proteste, în primul rînd pentru că cimentul este un material la îndemînă și ușor de prelucrat, iar apoi pentru că alt material, cum este varul, cere o tehnologie și condiții de punere în operă care prelungesc mult timpul intervenției. Degradările pe care mortarele sau tencuielile cu ciment le provoacă asupra zidăriilor de piatră, pe care le înregistrăm azi pe foarte multe din monumentele noastre, ne obligă, însă, să atragem atenția asupra rolului său nefast în conservare.

Microprocese ce apar în structura internă a pietrei sau cărămizii în contact cu mortarul de ciment sînt îndelungate, dar acționînd totdeauna numai în sensul distrugerii materialului din care este durat monumentul. Aceste microprocese au la bază reacții chimice sau fenomene fizice și mecanice, datorate naturii și compoziției diferite a celor două materiale, piatră — ciment, ce se dovedesc incompatibile. Reacțiile chimice se produc în primul rînd din cauza conținutului de alcaline solubile (oxizi de sodiu și potasiu), precum și a adaosului de ghips, din ciment. Ghipsul, sau în termeni de specialitate sulfat de calciu hidratat cu două molecule de apă, este o sare solubilă, ce se adaugă cimentului pentru a înlesni priza mortarului. Aceste săruri și alcaline solubile, introduse odată cu mortarul în rosturile zidăriei, dizolvîndu-se în prezența apei din mortar, încep să migreze prin capilaritate în zidăria de piatră, spre suprafețele exterioare. Fiind mai dens decît piatra, mortarul de ciment închide respirația zidăriei prin rosturi, apa ridicată prin capilaritate ajungînd să se evaporeze prin suprafața pietrei. Se produce la suprafața acesteia sau în imediata vecinătate recristalizarea repetată a sărurilor, care duce la pierderea coeziunii stratului superficial printr-un fenomen mecanic de presiune a cristalelor sărurilor solubile asupra cristalelor pietrei sau ale materialului de legătură dintre acestea. Pe lîngă decoeziune apar frecvent eflorescențele, cu un aspect albicios, puțin aderente, semnalînd prezența sărurilor și afectînd valoarea estetică a monumentelor.

Aplicat pe suprafața zidăriei sub forma tencuielilor, pentru așa-zisa „protecție“, mortarul de ciment împiedică respirația naturală, fiind mult mai compact. În acest fel cristalizarea sărurilor purtate de apă spre suprafață se produce sub stratul de tencuială. O vreme, degradarea zidăriei nu se observă, fiind ascunsă de stratul de tencuială, dar apoi, suprafața originală a zidăriei pierzîndu-și coeziunea, tencuiala rămîne fără suport, fisurează și cade, lăsînd să se vadă o suprafață cu aspect nisipos.

Apar însă și fenomene mecanice din stresurile produse de tencuiala de ciment asupra zidăriei, din cauza coeficienților de dilatare diferiți. Fenomenele repetîndu-se, în suprafață se produc microfisuri la început, ce se amplifică pe măsura penetrării apei atmosferice. Aceasta, poluată între altele și cu bioxid de sulf, dă naștere acidului sulfuric și duce la dizolvarea cristalelor de calcit ale

pietrei, transformându-l în ghips, sarea solubilă de care am vorbit și înainte. Apare astfel procesul de degradare și din exterior spre interior.

Fenomenele degradării pietrei în zidăriile expuse atmosferei sînt, desigur, mult mai complexe, noi prezentîndu-le doar în linii mari. Considerăm că în cazul conservării zidărilor de piatră trebuie urmărite în principal următoarele aspecte:

— asigurarea scurgerii apelor pluviale de lîngă fundații prin drenarea adecvată a întregii suprafețe;

— închiderea tuturor fisurilor care ar putea permite infiltrarea apei din atmosferă;

— utilizarea mortarelor de var, cu materiale bine pregătite după tehnologiile tradiționale, eventual, cu adaosuri hidraulice, cum ar fi praful de cărămidă, ce îi conferă o mai mare rezistență.

Desigur, problematica conservării obiectelor și edificiilor unui sit arheologic este mult mai complexă. În final, dorim doar să menționăm importanța marcării pe obiect și edificiu, dar și într-o documentație completă, a intervenției, în așa fel, încît să permită viitorilor cercetători să o deceleze cu ușurință de originar. Înregistrarea intervenției de conservare cu prezentarea analizelor de specialitate efectuate, a materialelor și tehnologiei aplicate, însoțită de documentație foto, vor asigura ușurința și siguranța viitoarelor lucrări de conservare. De asemenea, insistăm pentru evitarea în conservare sau consolidare a oricărui material nestudiat, neexperimentat în laborator prin teste de îmbătrînire artificială sau alte teste specifice ori neprezentat în literatura de specialitate pentru situații similare.

Vedem prin aceasta o schimbare de atitudine în sensul înțelegerii mai profunde a patrimoniului nostru cultural, ca și a responsabilității față de generațiile ce vor veni.

DOINA BOROS — MIHAELA BODEA

MATERIALS, INTERVENTIONS AND CONSERVATION IN ARCHAEOLOGICAL SITES

(Abstract)

We consider that in our time an intervention in an archaeological site has to be an action of a various-profession team, as a scientific conservation is a complex problem. Pointing out this idea, the authors present some aspects regarding soil influence on various materials. One has to take samples of the soil in which the object was found for analysing its nature and chemical features. The authors underline the importance of a complete investigation in order to find the best treatment in conservation or restoration.

Another aspect presented is that of the materials used in conservation and consolidation of open air structures, insisting on the bad effects of Portland cement mortars which are often used in consolidating of ancient masoneries.

Finally the authors insist on the compatibility between conservation materials and the material the object is made of. They emphasize the dangers in using in conservation uncertain products. Every conservation material and substance has to be put to specific tests, mainly to weathering ones.

INDICELE DE ACESIBILITATE ȘI PENETRABILITATE ÎN CAZUL UNOR CASTRE ROMANE DIN VALEA SOMEȘULUI ȘI VALEA ARIEȘULUI

Inițial ne propusesem să prezentăm strict elementele cantitative definite prin termenii „indice de accesibilitate” și „indice de penetrabilitate”, care rezultă din calcule matematice cu bază morfometrică.

Pe parcursul elaborării, cu deosebire în faza cartărilor geomorfologice, ni s-au dezvăluit probleme deosebite care merită o evaluare științifică în scopul aplicării metodelor geomorfologice de investigație în arheologie. În acest context, prezentul material își schimbă nu esența, ci misiunea. Vom încerca, așadar, pe scurt, să familiarizăm cititorul cu unele noțiuni folosite. În primul rând, *accesibilitatea*, pe care, din punct de vedere al geomorfologiei aplicate, o considerăm ca „un ansamblu de condiții integrate, menite să asigure *ocuparea unui teritoriu*, în condițiile date de dezvoltare economico-socială”. În al doilea rând, *penetrabilitatea* se consideră forma posibilității de rezolvare a accesibilității în *teritoriul* dat, fie formă de relief (șes fluviatil, circ glaciuar, peșteră etc.), fie componentă hidrografică (secțiune de albie — vad, lac, mlaștină, baltă etc.) sau a accesibilității în așezările umane (indiferent de destinația acestora) prin prisma factorilor de condiție și timp. Astfel, în sens larg, accesibilitatea include penetrabilitatea, adică posibilitatea de intrare, trecerea (traversarea) și valorificarea unui *spațiu geografic*, cu ajutorul mijloacelor de care se dispunea la vremea respectivă. Vorbind despre cele două noțiuni ajungem la concluzia că ele izvorăsc dintr-o *anumită logică a ocupării reliefului* (sau, mai larg, a spațiului geomorfologic), dar și privesc fenomenul de ocupare. *Logica ocupării reliefului* ne poate îndruma „*à rebours*” în *descifrarea realității teritoriale dintr-o anumită perioadă istorică*. Prima premisă a acestei logici constă în faptul că ocuparea umană a reliefului terestru nu se poate face întâmplător. A doua premisă vizează principiul actualismului, introdus în știință de Ch. Lyell (1830), potrivit căruia „fenomenele se desfășoară în timp, în virtutea unor cauze similare” (sau ca răspuns unor necesități similare), după A. Sciallacher (1964) „prezentul ne arată cum merg cheile, oferindu-ne astfel, deși mai rar, chei pentru descifrarea trecutului”. Astfel, atât în prezent, cât și în trecut, ocuparea reliefului a fost ghidată de câteva elemente asupra cărora ne vom opri pe scurt.

1. *Anterioritatea*, situația noului venit într-un teritoriu; în cazul romanilor, ei își decid alegerea locului (pentru scopul dorit), fie acceptînd (preluînd) locul ales cîndva de localnici, fie în baza unor raționamente politice, militare, economice etc., găsind formule noi, adică locuri noi.

2. *Disponibilitatea*, care în mod obișnuit rezultă din trăsăturile fizico-geografice ale reliefului (elemente morfometrice, orientare, surse auxiliare, combustibil etc.) și, în mod special, din „utilizarea” sau neutilizarea terenurilor în momentul actului decizional al noului venit. Cele de mai sus duc la ideea că disponibilitatea poate să fie *totală și parțială*.

3. *Optimalitatea* este elementul sau factorul în care actul decizional valorifică primele două elemente și, în plus, are în vedere criterii de valoare care pornesc de la „bonus” și „optimum”. Dintre criteriile geomorfologice de valoare folosite în stabilirea calificativului de „bonus” și „optimum” subliniem:

a) tipul de morfostructură sau morfoscultură (după geneză — ex. morfostructură de orogen cutat și morfoscultură fluvială — lunci, terase, versanți); b) poziția și funcția formei de relief sau secțiunii geomorfologice alese în sistemul teritorial sau regional; c) particularitățile morfografice: planitate, asperitate, linearitate, sinuozitate etc. și particularitățile morfometrice (înălțime absolută și relativă, declivitate, masivitate, fragmentare, mărime); d) stare dinamică: stabilitate, instabilitate, fenomene de risc (prăbușiri, alunecări, sufoziuni, mișcări neotectonice, inundabilitate etc.). Din cele de mai sus se poate desprinde cu ușurință concluzia dependenței *accesibilității* într-un teritoriu de totalitatea condițiilor existente în sistem, ceea ce poate fi redat printr-o exprimare de forma:

$I_a = f(F, M(m, a, p, f), S, D)$ în care:

F = forma (regulată sau ovală)

M = dimensiunea

S = starea

D = disponibilitatea

m = mărimea

a = altitudinea

p = înclinarea

f = fragmentarea

Pentru determinarea I_a se procedează la atribuirea unor valori numerice pentru fiecare component. Ca exemplificare, luăm parametrul F = forma. Valoarea atribuită va fi condiționată de geometria acesteia (planitate, asperitate etc.) și de modul cum acesta răspunde necesității impuse de scop. De exemplu, valorile pot fi cuprinse între 0 și 4. Același procedeu se aplică și pentru ceilalți parametri. În final, rezultă o matrice a valorilor de mai sus, de tipul următor:

	N	S	B	FB	Ex
F	0	1	2	3	4
M	1	0	2	3	4
S	0	1	2	3	4
D	0	1	0	0	0

N = nefavorabil, S = suficient, B = bun, FB = foarte bun, Ex = excelent

Prelucrarea statistică a datelor duce la obținerea unui rezultat care definește indicele de accesibilitate printr-o clasă de valori cuprinse între: I_a = nesatisfăcător, satisfăcător, bun, foarte bun și excepțional. Dacă în relație se adaugă apoi

valoarea timpului, se va obține $P = \frac{I_a}{nt}$ în care nt = variantele de intrare în teritoriu

(sau de ocupare) exprimate în timp. Pe scurt, se poate aprecia în baza indicilor de *accesibilitate* că un relief (indiferent de dimensiunea lui) poate întruni criterii insuficiente (Ci), suficiente (Cs), criterii optime (Co) de ocupare. Desigur că în stabilirea finală a acestor criterii se evaluează și parametrii de *anterioritate* și *disponibilitate*. În cazurile concrete examinate, patru la număr, există două situații net diferite. Prima situație ne-o oferă castrele romane din valea Someșului (Gherla și Cășei), ce aparțin sistemului de apărare din nordul Daciei. Castrul roman de la Gherla, construit în jurul anului 106 (faza de pământ), refăcut în timpul a

două faze de piatră (anii 117—118 și după 180 c.n.), a cantonat o unitate de cavalerie *Ala II Pannoniorum*. Rolul ei era de a supraveghea valea Someșului, precum și de a asigura legătura între castele de pe limes (Tihău—Cășei—Ilișua) și centrul Daciei. Datorită mobilității trupelor se putea interveni cu militari în punctele afectate de inamic. Castrul de la Cășei, construit între 117—138 (faza de pământ), refăcut apoi în piatră în perioada anilor 212—217, a îndeplinit funcții asemănătoare cu cel de la Gherla. Din punctul nostru de vedere ele au o notă comună, adică se încadrează în clasa criteriilor de ocupare *suficiente*, deoarece apar unele fenomene de risc (aluvionare prin inundabilitate, distrugerea prin eroziune fluvială) (fig. 1 și 2). Aceasta înseamnă că existența lor în teritoriu reprezintă rezultatul unor raționamente impuse de o necesitate stringentă, care i-a determinat pe romani să aleagă locurile respective pentru amplasarea castrelor. Alegerea a fost determinată de relief, ca: martori de eroziune, vad, înșeuări. În acest fel apreciem logica ocupării. A doua situație, din punctul nostru de vedere și nu prin prisma funcționalității lor, o reprezintă castelele romane de la Turda și Gilău (fig. 3 și 4). Castrul roman de la Turda, construit în jurul anului 170 e.n., era o fortificație interioară cu rol de apărare în cadrul sistemului complex defensiv al Daciei. Cuprindea trupe de infanterie în majoritate (*legiunea V Macedonica*), fiind relativ mobil. Castrul de la Gilău făcea parte din linia interioară de apărare a graniței de vest a Daciei, construit în jurul anilor 110—119. Aici era cantonată o unitate de elită, *Ala Siliana*. Cavaleria putea opri ușor accesul dușmanilor dinspre vest și văile interioare, cât și apăra municipiul Napoca și drumul roman care îl unea cu castrul de la Bologa. Pentru ocuparea locurilor, criteriile de valoare sînt de *optimum*-optimă. Astfel forma plană a reliefului (pod de terasă fluvială), dimensiunea (întinderea mare, altitudinea relativă doar 25 m, absolută 425 m), declivitate 15—30°, lipsa fragmentării, stabilitate maximă, disponibilitate ridicată (apă, legături directe cu versantul și suprafețe montane dinspre vest, oferindu-i „șansa” naturală de retragere spre Munții Apuseni) întrunesc calificative superioare (Ia=maxim), iar penetrabilitatea condiționată prin fronturile teraselor limitată, ceea ce le conferă o poziție strategică excelentă. Din analiza noastră deducem că funcția castrelor din valea Someșului (Gherla și Cășei) a fost similară, deosebindu-se de aceea a castrului de la Gilău, dar mai cu seamă de a celui de la Turda-Potaissa.

În încheiere se impun cîteva concluzii, care credem că ar trebui reținute: a) un nou tip de cercetare se impune, în care exploatarea informațiilor culesc de diferite surse să treacă printr-o analiză structuralistă mai complexă, în care aportul informaticii ar avea o importanță deosebită, folosind intersecțiile unor domenii diferite (morfologia spațială, geomorfologia etc.) s-ar „avansa” în cunoașterea trecutului „nu prea îndepărtat”; b) în domeniul arheologiei, îmbinarea metodelor arheometrice (dendrocronologia, palinologia, prospecția magnetică, seismică) cu cele paleogeomorfologice și de geomorfologie aplicată, cu metodele aerofotogrammetrice în scopul interpretării obiectivelor arheologice, ar duce la rezultate mult mai exacte și eficiente, decît în formula cercetărilor arheologiei clasice.

DER ZUGANGS- UND DURCHDRINGUNGSINDEX IM FALL MANCHER RÖMISCHEN CASTREN DES SOMEȘ- UND ARIEȘTALES

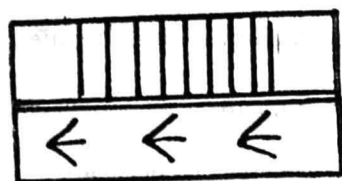
(Zusammenfassung)

Die vorliegende Studie stellt einen ersten Versuch, theoretischer und angewandter Art, der Einsetzung geomorphologischer Methoden und Techniken im Dienste der Archäologieforschung dar. Zwei Hauptideen werden in Betracht gezogen: die erste besteht darin, dass die Auswertung geographischer Bedingungen der Raumbesetzung zum Verständnis und zur Schlussfolgerung der Besetzungs-„Vernunft“ jener Gebiete leiten kann; die zweite, dass, mittels Anwendung der Strukturalanalyse unter jener oder anderen Form (im vorliegenden Fall — die Matrix der Besetzungswerte des Gebietes für einige römische Castren des Someș- und Arieș—Turda, Gherla, Cășei, Turda und Gherla man leichter und erfolgreicher die Archäologieforschung entfalten kann. Zur Kenntnis der Vergangenheit ist es somit wichtig, nicht nur Spuren materieller Kultur, sondern auch dadurch andere Zivilisationen zu entdecken, und die Gründe, die die Völkstämme dazu veranlassten, sich auf diesen Gebieten niederzulassen, so wie die Vor- und Nachteile, die diesen geographischen Gebietseigenschaften entspringen, festzustellen.

LEGENDĂ

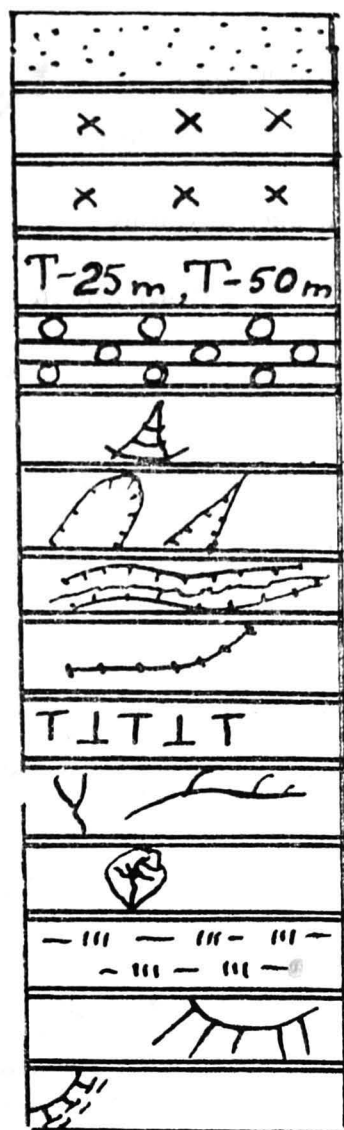
SUPRAFEȚE DE NETEZIRE

1. Suprafață de 500—550—600 m
2. Suprafață de 375—400, 400—450, 500—550 m

RELIEF FLUVIAL ȘI DE DENUDARE

1. Luncă
2. Terasă con 5—10 m
3. Terasă 10—15
4. Terasă de 25—30 m, 30—35 m etc.
5. Terasă de 90—110 m
6. Conuri aluviale
7. Ravene
8. Albie adâncită
9. Albie canalizată
10. Glacisuri și glacisuri de versant
11. Eroziune concentrată
12. Văi torențiale
13. Suprafețe mlăștinoase
14. Versanți
15. Frunți de terasă

RELIEF STRUCTURAL, EROZIVO-STRUCTURAL, STRUCTURAL-EROZIV

16. Abrupturi structurale

17. Suprafețe structurale și de eroziune

18. Martori structurali

19. Versanți radiari

20. Versanți monoclinali

21. Înșeuări

22. Abrupturi

23. Suprafețe selective

24. Chei în calcare

25. Culme structurală în calcare

26. Doline

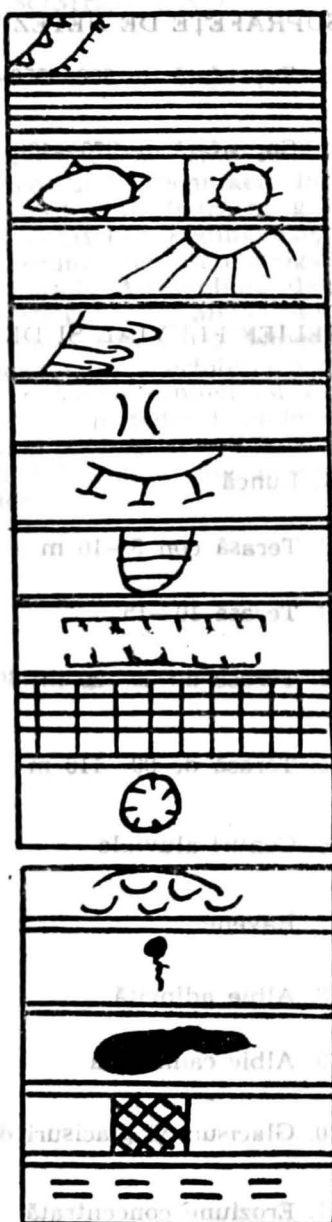
27. Alunecări de teren

28. Izvor

29. Lac

30. Castru roman

31. Drum roman

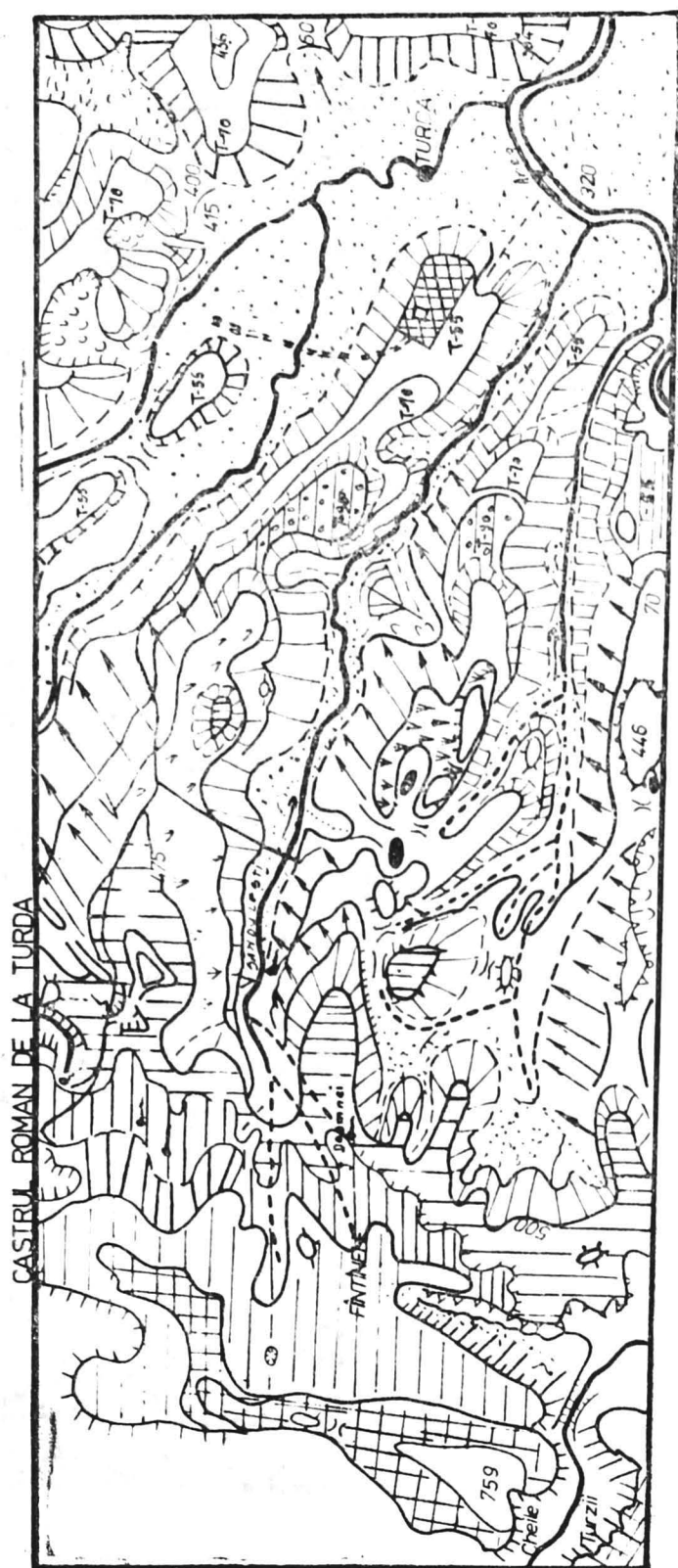
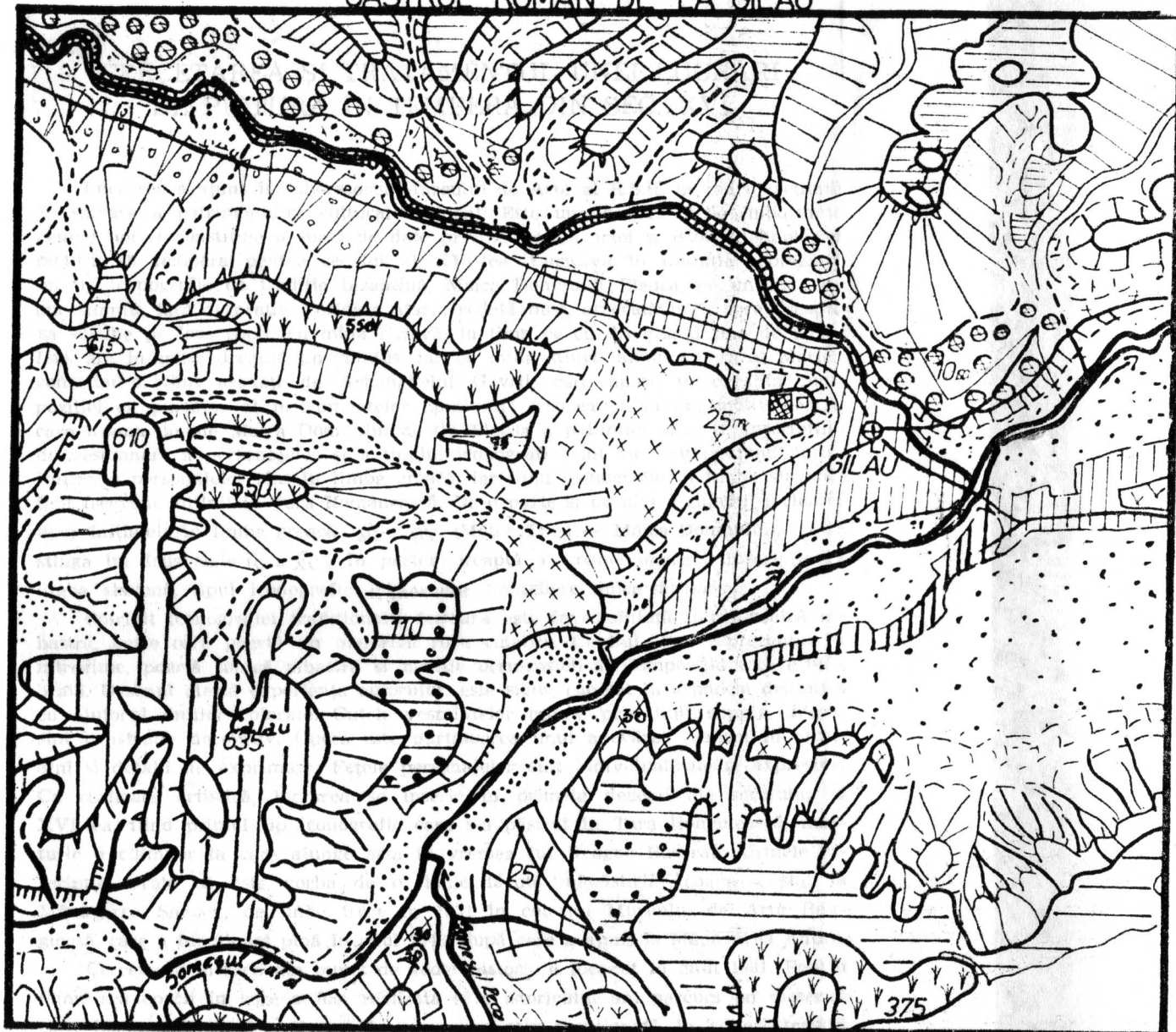

Fig. 3 — Castrul roman de la Turda.

CASTRUL ROMAN DE LA GILĂU

Desenat: Melinda Coman

CERCETAREA ȘI TRATAMENTUL UNEI LUCRĂRI DE PICTURĂ ÎN TEMPERA DIN SEC. XVI

Lucrarea a ajuns în laboratorul Muzeului de Artă al R.S.R. în cadrul acțiunii de salvare a patrimoniului cultural național. Este una din lucrările importante pentru noi și constituie o sursă de date privind istoria artei și istoria tehnologiei picturii în tempera pentru secolul al XVI-lea. Lucrarea în discuție reprezintă un tip iconografic de tradiție bizantină, Maica Domnului Eleusa, pe un fond de aur simplu, fără decorație. Fecioara Maria redată bust, aplecată mult spre dreapta sa susține pe Isus copil, cu mâna strângă, în timp ce cu dreapta îl ține de umăr. Isus are în mâna dreaptă un rotulus, iar cu mâna stângă mângieie obrazul Mariei, consolid-o. Sînt asistați de Arhanghelul Gavril, care apare în dreapta compoziției ca purtător al instrumentelor „pasiunii” (crucea și sulita), motiv pentru care icoana devine Maica Domnului de tip Eleusa a patimilor (fig. 1). Inscripțiile de desemnare a personajelor și a tipului iconografic sînt cu roșu pe fond auriu. Inițialele personajelor sînt în limba greacă, iar tipul iconografic în limba slavonă, fapt frecvent întîlnit în Țara Românească. De o parte și de alta a capului fecioarei apar inițialele în limba greacă ΜΡ — ΘΥ (Meter Theu — Maica Domnului), iar în stînga lui Isus sigla IC — XC. În partea dreaptă a icoanei apare o inscripție în limba slavonă, tipul iconografic ЦѢЛОВАНИЕ (mîngiere, dulce sărutare).

Potrivit iconografiei tradiționale, fecioara este înveșmîntată într-o tunică albastră, peste care poartă un maforion roșu cinabru. Copilul Isus, reprezentat în întregime, poartă tunică albastră și mantie ocru-roșetică. Compoziția este echilibrată. Desenul atestă experiența autorului: este sigur, canelat în grund și delimitat cu ajutorul liniilor colorate. Cutele veșmintelor redată prin linii simple, drepte sînt construite decorativ. Opera este purtătoarea unui adevărat realism în atitudini și detalii de exprimare. Fețele personajelor sînt individualizate și expresive. Ca realizare artistică, lucrarea se înscrie în primele decenii ale secolului al XVI-lea, fiind primul tip iconografic care s-a păstrat în Țara Românească, mărturie a culmilor la care ajunge arta în vremea lui Neagoe Basarab. Urmele inscripției arată că este vorba de o danie făcută mănăstirii. Icoana a stat la Mănăstirea Snagov, de unde trece în 1931 în colecția Muzeului de Artă Religioasă, care a funcționat pînă în anul 1948, după care a ajuns la Mănăstirea Antim.

Cercetarea lucrării din punct de vedere istoric a început în anul 1981. Pentru lămurirea epocii în care a fost realizată și a istoricului am parcurs un material care însumează 50 de volume. Lucrarea nu este menționată în scrieri tratînd istoria picturii din țara noastră. Apare publicată în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, anul 1940, lunile iulie-septembrie, planșă color, cu următoarea notație: „Maica Domnului — icoană din veacul XVI, Victor Brătulescu, Icoane românești”.

Suport

Suportul este din lemn de tei, lemn de esență moale (foioase). Fibra lemnului este longitudinală. Dimensiunile panoului sînt: lățimea 550 mm, înălțimea 767 mm, grosimea 30 mm.

Panoul de lemn este format din două bucăți de scîndură alăturate pe verticală prin lipire, susținute de două traverse semiîngropate. Traversele originale s-au pierdut. Cea de sus e introdusă de la dreapta spre stînga, iar cea de jos invers. Suprafața îngropată avea o adîncime de 5 mm și traversele veneau peste panou, acoperind de o parte și de alta o suprafață de 10 mm lățime. Lemnul a fost tăiat transversal cu fierăstrăul și longitudinal nivelat cu cuțitoaia și dalta. Panoul prezintă la mijloc un inel de atîrnare cu un număr de inventar scris cu ulei alb, urme de etichetă care avea numărul de inventar de la Muzeul de Artă Religioasă. Fața panoului pe suprafața de sus prezintă trei orificii ale cuielor de atîrnare. Rama simplă, săpată în grosimea panoului este supraînălțată față de cîmpul icoanei. Suprafața a fost prelucrată grosier și zgîriată pentru a mări aderența grundului. Deasupra celor două noduri și a liniei de încliere a celor două bucăți de scîndură a fost pusă pînză de in înglobată în grund (16 fire urzeală × 20 fire băteală), care s-a pierdut, cu trecerea timpului, lăsînd urme.

Sub acțiunea temperaturii și umidității panoul s-a deformat, a devenit convex în exterior, cele două scînduri avînd curburi diferite, în funcție de locul de unde au fost tăiate. Observînd inelele anuale ale teiului, am stabilit că cele două scînduri au fost tăiate necorespunzător ca panou pentru pictură (fig. 2). Dilatările și contractările succesive ale lemnului au produs fisuri în panou, au dus la căderea nodurilor și descleierea părților componente.

Suportul prezintă atac xilofag, specia de car *Anobium Punctatum* de Geer, (buletin de analize biologice făcut de Doina Darvas). Urmele de carii sînt vizibile pe ambele fețe ale panoului, fiind mai dese pe spate, deoarece stratul pictural a constituit o barieră. Astfel lemnul a fost fragilizat. Marginile panoului prezintă degradări mecanice, rosături, lovituri, arsuri. Radiografia arată culele de fier cu care au fost prinse scîndurile și șuruburile care fixează traversele false.

Restaurarea făcută după anul 1940 de Comisiunea Monumentelor Istorice constă în: lipirea celor două bucăți de scîndură cu ajutorul unei paste cu rumeguș (fig. 3), completarea părților lipsă la suport cu această pastă, consolidarea stratului pictural cu chit. Restaurarea a prelungit viața lucrării.

Stratul pictural

Cercetarea lucrării din punct de vedere istoric, artistic, chimic și fizic permite să se pună în evidență o tehnică de pictură asemănătoare aceleia utilizate în secolul al XVI-lea pentru pictura pe panou.

Au fost prelevate 8 eșantioane și s-au făcut 18 analize pentru a determina natura pigmentilor, a lianților și straturilor de preparație privind tehnica picturii (buletin de analize chimice făcut de Mihai Lupu).

Rezultatul examenului microchimic ne arată că în cazul acesta lucrarea prezintă un grund de ghips și silicați legat cu clei de apă, aplicat pe panou. Grosimea grundului este neuniformă, fiind cuprinsă între 0,8—1,2 milimicroni. La examenul stereomicroscopic se disting cromatic 2 zone de grund: una pe panou de culoare

alb-grizat, gesso-grosso, 4 straturi, folosită pentru acoperirea și nivelarea asperităților panoului, și cealaltă mai subțire, cu o granulație mai fină, de culoare alb-gălbui luminos, gesso sotile, 3 straturi. Grundul original a fost o preparație foarte bună pentru vremea respectivă. Pigmenții folosiți sînt de origine minerală: ghips, ceruză, azurit, ocră, cinabru, oxid de fier și de origine organică: pămînt negru. Culoarele sînt legate cu emulsie pe bază proteică. Pelicula de culoare păstrează un strat de verni neuniform (original), verni pe bază de rășină naturală.

Tehnologia picturii

Pe suprafața de grund lustruită desenul a fost incizat, iar marginile aureolelor ștemuite. Pentru a nu fi absorbant, s-a procedat la izolarea grundului.

Zonele care urmau să fie aurite au fost preparate cu un strat special de culoare alb-gălbui avînd o granulație fină, cu rol de poliment. Adezivul folosit la aurire a fost o rășină naturală de culoare galben-oranj. Foița de aur folosită are formă pătrată cu latura de 5,8 mm, suprapunîndu-se la margini. Aurul a fost șlefuit și a primit luciul polimentului. Un desen roșietic cu pigmenți este vizibil în lacunele stratului pictural. În unele locuri desenul depășește incizia sau se încadrează în ea. Eboșa este un laviu subțire, transparent. Acest fapt este vizibil la mina dreaptă a Mariei, care a fost prea mare și s-a procedat de autor la micșorarea ei.

Gama cromatică este restrînsă și distribuită cu mult rafinament. Desenul este sigur, formele sînt rotunjite, volumele în lumină sînt redată cu ajutorul blicurilor de culoare albă. Pictura este făcută de la închis la deschis. Pe veșminte sînt pictate treceri de la umbră la lumină. Volumul este respectat, cutele sînt riguros conturate. Părțile descoperite ale corpului sînt pictate cu ocră amestecat cu ceruză și pămînt negru. Pe radiografie densitățile cele mai puternice sînt evidente la elementele fixate cu alb de plumb, la lumină pe fețe, mîini și azurit. Tempera folosită este o pastă densă în strat gros care lasă să se vadă pensulația.

Stadiu

Stratul pictural și-a pierdut calitățile datorită unei conservări necorespunzătoare, variații mari de umiditate și temperatură, degradări chimice și mecanice. Aceste condiții au dus la pierderea elasticității, la formarea craclurilor și pierderea lui în zone mari. Totalitatea lacunelor în grund însumează cca. 30% (fig. 4).

Întreaga suprafață a panoului prezintă cracluri în rețea care străbat stratul pictural. Craclurile se manifestă perpendicular pe fibra lemnului și paralel cu ea. Repartizarea neuniformă a rețelei de cracluri este cauzată de grosimea diferită a grundului. Un alt tip de craclură este pe incizia desenului. Radiografia este elocventă. Întîlnim cracluri rigide și în formă de acoperiș în două ape. Pe lîngă craclurile mari observate se constată o rețea fină de fisuri la ultimele straturi de grund (fig. 5).

Pelicula de culoare a aderat perfect la grund, în cursul timpului suferind degradări pe întreaga suprafață. Datorită curățirilor necorespunzătoare prezintă roșături, zgîrieturi. La studiul stereomicroscopic apare o rețea fină de fisuri pe suprafața stratului pictural, fisuri care diferă de la culoare la culoare și sînt

datorate îmbătrînirii. Conturul personajelor depășește foița de aur aproximativ un cm, în aceste zone pigmentul a căzut. Este o formă de degradare a picturii tempera pe foița de metal. Foița de aur este craclată mărunț și prezintă roșături pe suprafețe multe. Pe cracluri foița este roasă din cauza curățirilor excesive. Pe suprafețe mici, pelicula de culoare prezintă repictări vizibile la examenul cu raze infraroșii și ultraviolete și radiografie. Verniul original este opac din cauza stratului de murdărie ancrasat în el.

Pictura a fost stropită pe toată suprafața cu pete negre (colofoniu). O peliculă de verni este vizibilă (la examenul cu raze ultraviolete) pe toată suprafața, este verniul fals, pus la restaurarea anterioară.

Tratament

În privința metodelor de restaurare alese s-a ținut cont de respectarea principiului reversibilității.

Problema consolidării în cazul acestei lucrări constă în redarea adezivității grundului la suportul de lemn. Consolidarea s-a făcut cu clei de pește de concentrație 12% și antiseptic pentaclorfenolat de sodiu 0,05 grame. Metoda aleasă pentru consolidare a fost pensularea cleiului fierbinte pe suprafața stratului pictural, aplicându-se în prealabil foița japoneză. O parte din clei a fost absorbită de grund, iar surplusul a fost înlăturat prin tamponări cu vată umedă și uscată. Pentru așezarea la loc a stratului pictural s-a folosit tratament termic la 30°C și presă de marmoră. Operația s-a făcut pe zone mici de cca. 10 cm² pentru a fi ușor controlabile. Pe foița de aur s-a lucrat cu mare atenție, ea fiind deja sensibilizată prin frecări anterioare.

Îndepărtarea foiței japoneze de pe suprafețele consolidate s-a făcut prin umezire cu apă caldă și alunecare cu spatula de plastic, evitînd în acest mod umezirea excesivă a grundului și deteriorarea peliculei de culoare, operație cerînd rapiditate și precizie. Craclurile rigide au transformat întregul strat pictural în bucăți de grund de formă concavă, din acest motiv s-a repetat operația folosindu-se metoda consolidării cu comprese calde, această metodă permițînd o circulație mai mare a vaporilor de apă, prin stratul de grund dilatat.

Stratul pictural odată conservat, s-a trecut la îndepărtarea chitului de la restaurarea anterioară, care fixa marginile stratului pictural pe o zonă limitată. Îndepărtarea chitului a fost posibilă prin aplicare directă de comprese cu apă fierbinte, răzuire și desprindere cu ajutorul bisturiului. Completările la panou de asemenea au fost minuțios îndepărtate (reziduurile de clei amestecate cu rumeguș). Lemnul carbonizat la cele două arsuri mari a fost îndepărtat mecanic pentru a permite completarea panoului cu lemn nou. Lucrarea fiind consolidată complet, a fost protejată cu un strat uscat format din foiță japoneză și molton pentru a proteja icoana în timpul lucrului la laboratorul de restaurare lemn. Lucrarea ambalată corespunzător a fost transportată la laboratorul de restaurare lemn unde traversele necorespunzătoare au fost înlăturate și s-a trecut la înclieierea celor două scinduri ale panoului, folosindu-se ca adeziv cleiul organic.

Pentru completările la panou s-a ales lemn de esență asemănătoare cu originalul, lemn de tei nou și uscat. În locurile adecvate pe spatele panoului au fost puse traverse încastate. Ele au fost crestate pentru a nu tensiona suportul. Lacunele în lemn au fost completate pînă la nivel pe fibra lemnului. Comple-

tările au fost făcute la trei colțuri pe toate marginile, la noduri și arsuri, cit și pe spatele suportului (fig. 6).

Lucrarea neprezentînd un atac xilofag activ, s-a trecut la dezinfecția preventivă a panoului. Pe spatele lucrării s-a administrat prin pensulare și injectare soluția formată din D.T.T. și acetonă. Panoul a fost așezat cu fața în jos, iar marginile izolate cu o bandă adezivă transparentă, pentru a nu ajunge prepararea pe fața icoanei. Astfel s-a făcut operația de impregnare cu un amestec format din ceară și colofoniu pentru a se reda soliditatea și stabilitatea lemnului degradat. În timpul operației lemnul este tratat termic, folosindu-se raze infraroșii, iar amestecul în stare lichidă este aplicat la o temperatură de peste 70°C. Surplusul de ceară este eliminat cu ajutorul tamponelor de vată învelite în tifon și îmbibate în terebentină. Panoul astfel consolidat protejează stratul pictural împotriva accesului umidității și împotriva oxidării.

Lacunele panoului pe verso și pe margini au fost completate cu chit făcut din ceară, colofoniu și rumeguș. Chitul a fost pus cald cu spatula prin presare și modelat.

Odată terminate operațiile de impregnare, curățire și chituire a panoului, s-a încheiat tratamentul pe spate.

Continuarea tratamentului s-a făcut cu îndepărtarea stratului de murdărie depus timp îndelungat pe fața panoului. Operația s-a făcut mecanic. Marginile stratului pictural au fost curățate chimic și mecanic, îndepărtîndu-se doar stratul de murdărie (fig. 7).

Panoul prezentînd pe linia de încliere și la cele două noduri pînă de în, am respectat tehnologia originală a lucrării. Am aplicat pe panou pînă de în pe linia de încliere și deasupra nodurilor (fig. 8).

Panoul astfel pregătit a fost pensulat pe toată suprafața cu un strat de clei în vederea operației de grunduire. Primul strat de grund l-am așezat cu ajutorul pensulei. Celelalte au fost așezate succesiv cu spatula metalică. În timpul acestei operații s-a ținut cont să nu fie depășite marginile stratului pictural, îndepărtîndu-se în permanență surplusul. Ajungîndu-se la nivelul picturii, suprafețele chituite au fost șlefuite cu o emulsie slabă de gălbenuș de ou. Suprafața a fost pregătită astfel pentru retuș (fig. 9). Stratul de praf și murdărie a fost înlăturat de pe întreaga suprafață a picturii. Curățirea s-a efectuat sub lupă, chimic, prin tamponări cu o soluție slabă formată din alcool etilic absolut, terebentină, ulei de în crud, amoniac. Aceste picături existente pe suprafața picturii (colofoniu) au fost înmuiate cu soluție și îndepărtate mecanic sub lupă. Aceeași soluție a fost folosită și pentru îndepărtarea repictărilor.

S-a intervenit cu mare atenție la foița de aur deja stabilizată în urma curățirilor repetate. După acest tratament pictura a devenit o suprafață cu culori luminoase, aurul redobîndîndu-și strălucirea. Pe toată suprafața au devenit vizibile puncte mărunte albicioase, care erau rosături ale peliculei de culoare lăsînd la vedere grundul (fig. 10).

În urma studiului prealabil al picturii și al substanțelor chimice s-a stabilit că este o pictură pe bază de culori de apă cu pigmenți organici, respectiv o tempera grasă. Retușul s-a făcut cu culori de apă și emulsie slabă de gălbenuș de ou. Integrarea cromatică s-a efectuat prin suprapuneri succesive pînă la tonul local. În limita posibilităților am folosit punctele de reper rămase pe pictura originală. În zonele unde rezolvarea nu a fost posibilă în întregime am folosit un retuș prin care linia de demarcație nu este delimitată clar, iar culorile se infiltrează una în alta printr-o trecere lină. Retușul a fost efectuat prin hașuri fine,

aerate, pentru a nu se crea pete greoaie și la o privire atentă, a se putea deosebi de original (fig. 11).

Lucrarea a fost protejată după uscare cu o peliculă de verni prin pensulări perpendiculare, prin întindere egală pe suprafață.

Restaurarea lucrării a durat șase luni, repunându-se în circulație una din picturile importante pentru patrimoniul țării noastre.

DORINA IDICEANU

EXAMEN ET TRAITEMENT D'UNE PEINTURE À LA DÉTREMPE DU XVIe SIÈCLE

(Résumé)

L'examen et la restauration de cette icône a conduit à l'élaboration d'une étude concernant la technologie de la peinture à la détrempe utilisée au cours des premières décennies du XVIe siècle en Valachie.

Fig. 1 — Imagine de ansamblu, la lumină razantă, înainte de restaurare.

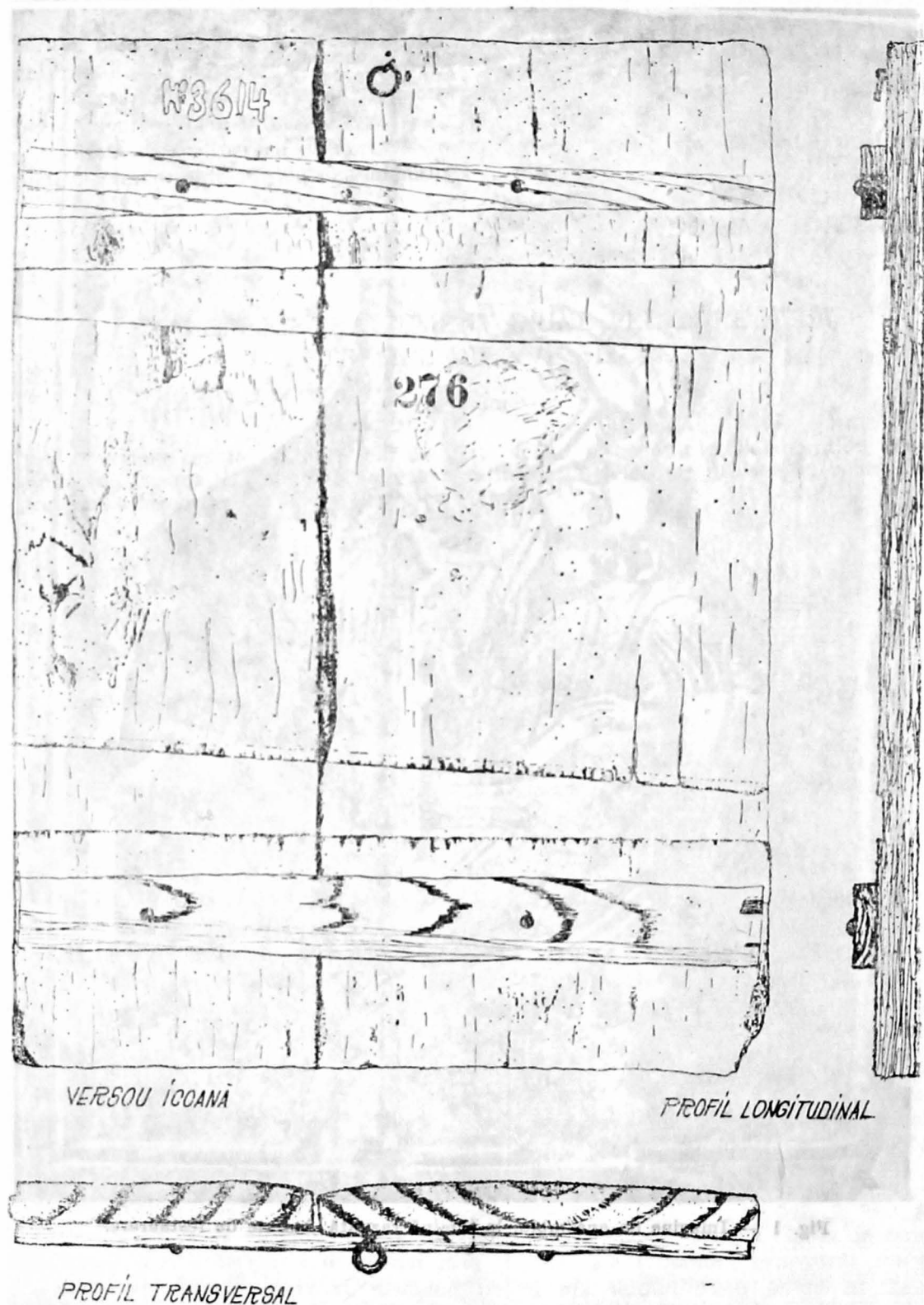

Fig. 2 — Desen reprezentînd versoul icoanei, profilul longitudinal și transversal.

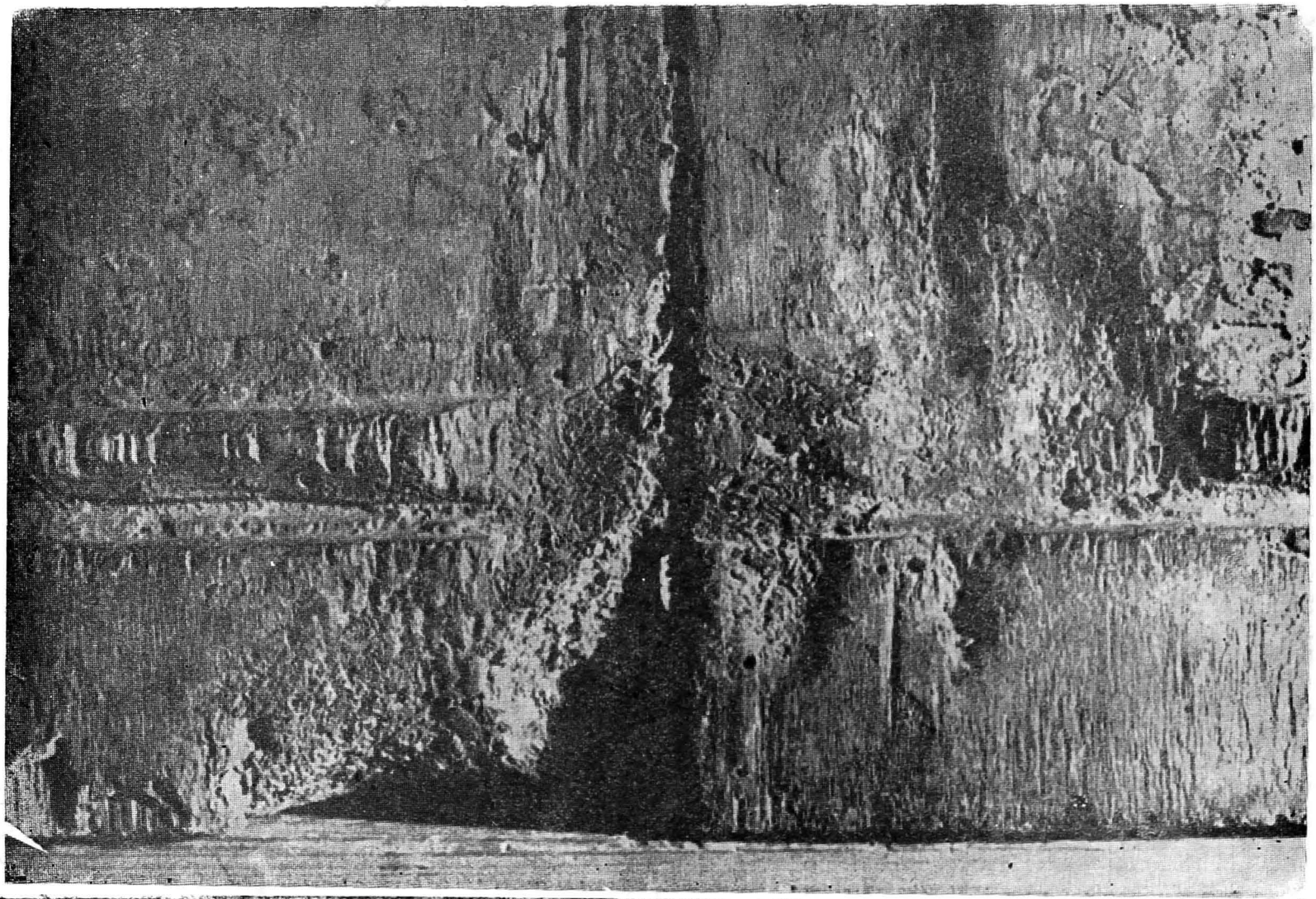

Fig. 3 — Detaliu cu completări de la restaurarea anterioară.

PRELEVĂRI PENTRU ANALIZE CHIMICE

Fig. 4 — Desen reprezentând fața icoanei.

Fig. 5 — Detaliu la lumină razantă cu degradarea stratului pictural înainte de restaurare.

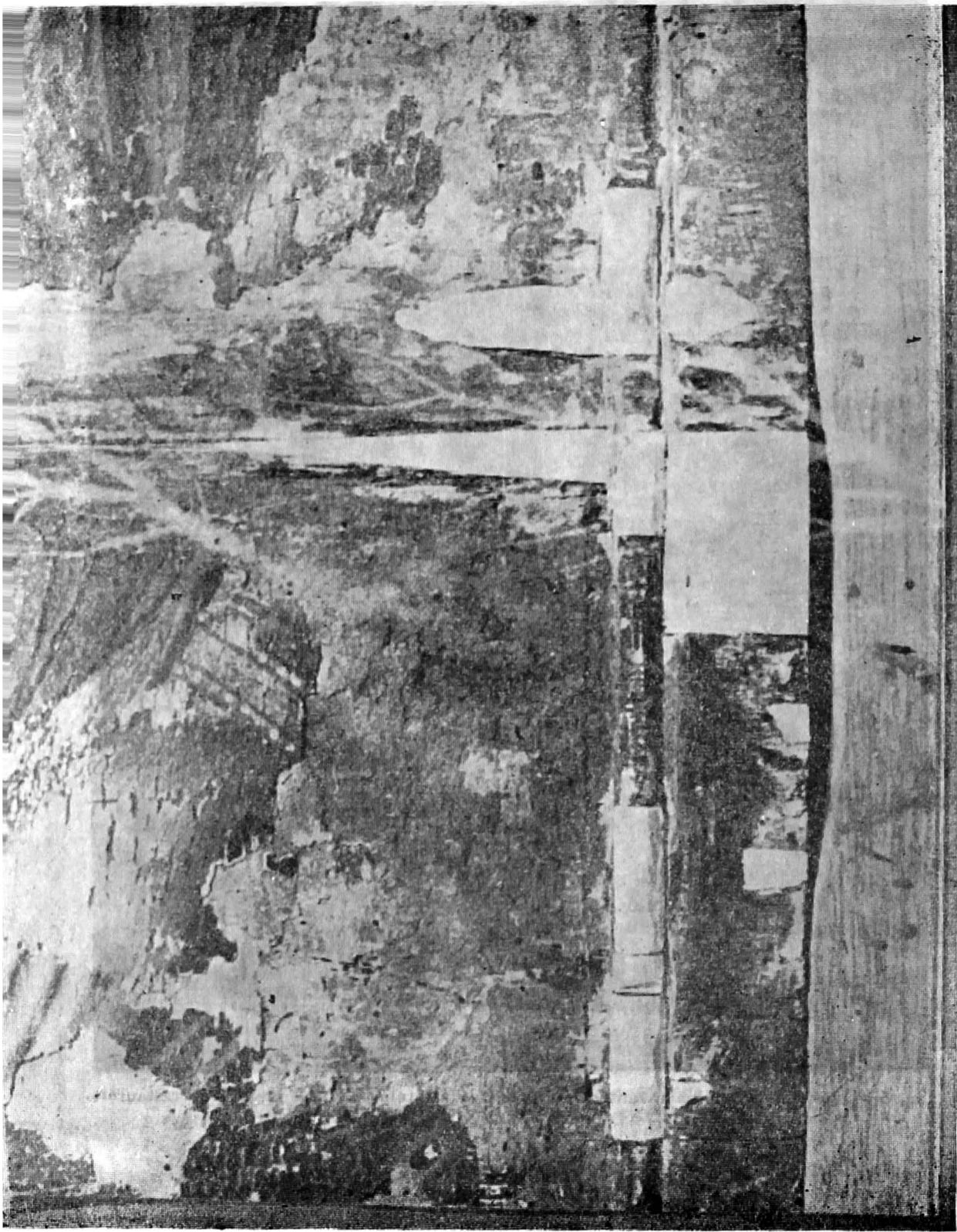

Fig. 6 — Detaliu cu completări la panou, în timpul restaurării.

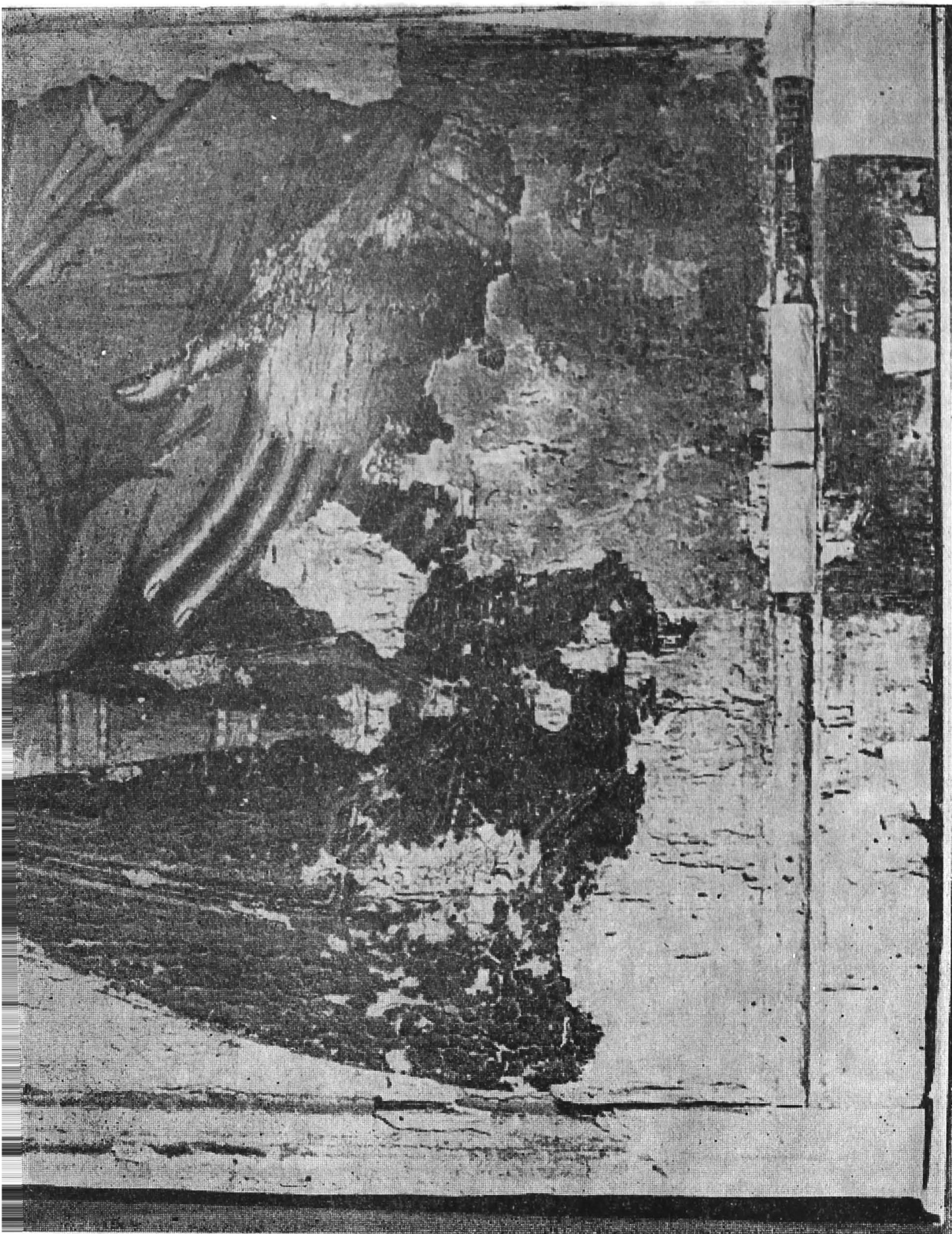

Fig. 7 — Detaliu de curățire a panoului.

Fig. 8 — Imagine de ansamblu după consolidare și curățirea panoului.

Fig. 9 — Imagine de ansamblu după chituire.

Fig. 10 — Imagine de ansamblu după curățirea peliculei de culoare și a foiței de aur.

Fig. 11 — Ansamblu după integrare cromatică și vernisare.

MATERIALE ȘI TEHNICI UTILIZATE LA BRODERIILE TRANSILVĂNENE DIN SECOLELE XVII—XVIII*

Brodatul, acest străvechi procedeu de decorare a țesăturilor¹, este totodată și cea mai rafinată metodă artistică de ornamentare în artele decorative². El cuprinde o strînsă îmbinare a artei și a tehnicii, oferind cîmp liber spiritului creator și manifestărilor de originalitate³. Creatorul în acest domeniu are posibilitatea de a alege dintr-o mare varietate de motive, materiale și tehnici, avînd de înfruntat mult mai puține limite impuse de reguli și principii ca în cazul celorlalte ramuri artistice. De fapt, fiecare broderie este un unicat, considerînd materialele și tehnicile alese sau tratarea elementelor ornamentale, producție-serie neexistînd aici nici chiar în ultima fază a evoluției societății feudale⁴. În aceste condiții stabilirea unor criterii pentru categorisirea broderiilor a fost destul de anevoioasă. Totuși, specialiștii în materie au instituit cîțiva factori care deosebesc tipurile de broderii, și anume: materialele de fond, firele de brodat, punctele de broderie, tehnologia execuției (manuală sau de mașină)⁵. Aceasta ne-a îndemnat la prelucrarea — și sub aspectul materialelor⁶ și tehnicilor utilizate — a broderiilor aflate în colecția de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei, cu atît mai mult, cu cît cele două elemente adesea se condiționează reciproc.

* Prezentul material se bazează pe studierea a aproximativ 350 de piese textile ornamentate cu broderie (broderii pentru decorarea interioarelor, broderii de cult, veșminte, accesorii vestimentare etc.), aflate în colecția de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei.

¹ *La grande encyclopédie*, Paris, f.a. (în continuare: GrEnc), vol. VIII, p. 95; R. Boser — I. Müller, *Stickerei. Systematik der Stichformen*, Basel, 1968 (în continuare: Boser-Müller), p. 9, 10.

² C. Nicolescu, *Moștenirea artei bizantine în România*, București, 1971 [în continuare: Nicolescu (1971)], p. 48.

³ M. A. Musicescu, *Broderia medievală românească*, București, 1969 [în continuare: Musicescu (1969)], p. 5; D. Sourdel — J. Sourdel-Thomine, *Civilizația Islamului clasic*, București, 1975, vol. II, p. 48.

⁴ P. Petrescu — C. Irimie, *Meșteșuguri artistice în România*, București, 1967, p. 6, 7; Musicescu (1969), p. 5. Seturi formate din broderii identice apar doar în cazul unor comenzi speciale făcute în acest sens.

⁵ GrEnc, vol. VIII, p. 96—97; M. Heiden, *Handwörterbuch der Textilkunde aller Zeiten und Völker für Studierende, Fabrikanten, Kaufleute, Sammler und Zeichner der Gewebe, Stickereien, Spitzen, Teppiche und dergl. sowie für Schule und Haus*, Berlin, 1904 (în continuare: Heiden), p. 519; *Meyer's Kleines Lexikon*, Leipzig (în continuare: Meyer's), 1934, vol. III, p. 2128, 2165; B. J. Morris, *English Embroidery*, London, 1954 (în continuare: Morris), p. 3—10; Boser-Müller, p. 10.

⁶ În vederea obținerii unei situații cît mai exacte, atît materialele de fond, cît și firele de brodat au fost analizate pe cale optică (prin studiu la stereomicroscop) și pe cale chimică (prin dezagregare cu reactivi). Aceste operațiuni au fost efectuate în cursul anilor 1983—1984 de către chimistul D. Boroș și muzeograful-restaurator E. Popovici, cărora și pe această cale le aducem mulțumiri.

I. Materialele de fond

Numeric, pe primul loc stau broderiile executate pe felurite țesături de in care prezintă o gamă foarte variată, de la pînza de in subțire, vaporosă, rivalizînd în finețe și suplețe cu borangicul, pînă la pînza groasă, plină, care uneori are în compoziție și fire de cînepă. Cele mai frecvente sînt pînzele de tip muselină⁷, voal⁸ și crep⁹ (vezi planșele anexe). Printre broderiile din colecția noastră întîlnim și cîteva cusute pe batist¹⁰ (vezi pl. III, fig. 8a; pl. IV, fig. 10).

Destul de numeroase sînt ca fond țesăturile de mătase subțiri și transparente. Mătăsurile mai pline, de tipul brocartului (vezi pl. VI, fig. 17; pl. VIII, fig. 22)¹¹, satenului¹² sau ripsului (vezi pl. VIII, fig. 23)¹³ sînt mai rare și apar mai degrabă la piesele și accesoriiile vestimentare. Același lucru îl putem spune și despre catifele, care constituie fondul valtrapurilor, sabrețășurilor sau bonetelor (vezi pl. VIII, fig. 25). Lîna o întîlnim de asemenea foarte rar; de fapt doar la o singură piesă (o bandă de modele de broderie cusute) avem fond de țesătură de lînă, de tip etamină¹⁴.

În ceea ce privește proveniența materialelor înșirate, o seamă de documente de epocă ne oferă lămuriri. Astfel, registrele vamale clujene din prima jumătate a secolului al XVII-lea ne indică soiurile țesăturilor și de unde erau aduse la Cluj. Pe primul loc stau pînzeturile fine orientale (giulgiurile, adică pînzele de

⁷ Muselina (numele provine de la orașul Mossul, primul și cel mai mare producător al acestei pînze) este o țesătură foarte fină, rară, semitransparentă, confecționată din in, bumbac sau mătase. Firele de țesătură fiind slab răsucite, muselina are suprafața pufoasă. Vezi: Heiden, p. 357; Meyer's, 1933, vol. II, p. 1585.

⁸ Voalul sau gazul (numele îi este dat de localitatea Gaza, locul lui de origine) este de asemenea un material textil foarte fin, transparent, mai rar decît muselina. În general se țese din două fire de urzeală răsucite laolaltă și un fir de băteală. Vezi: Heiden, p. 213; Meyer's, 1933, vol. I, p. 256, 509.

⁹ Crepul este o pînză fină, semitransparentă sau opacă, cu suprafața încrețită. Acest aspect se obține prin folosirea unui fir simplu, noted de urzeală și a trei fire de băteală, răsucite foarte strîns, alternativ spre stînga și spre dreapta. După terminarea țesutului, răsuceala se lasă puțin și apare creponarea. Vezi: Heiden, p. 310; Meyer's, 1933, vol. II, p. 1279.

¹⁰ Batistul este o țesătură de in extrafină, semitransparentă, dar țesută foarte dens. Vezi: Heiden, p. 58; Meyer's, 1933, vol. I, p. 185.

¹¹ Brocarturile de mătase au fondul de tip tafta (deci mat) cu motive de tip atlas (deci lucioase). Vezi: Heiden, p. 101; Meyer's, 1933, vol. I, p. 256, 314.

¹² Satenul este o mătase plină, densă, pe față lucioasă, pe dos mată, uneori dînd impresie — la palpare — de piele extrafină. Vezi Meyer's, 1933, vol. I, p. 256.

¹³ Ripsul are suprafața reiată realizată prin tragera unui fir mai gros fie lîngă firele de urzeală, fie lîngă cele de băteală (de aici provin două tipuri de rips — ripsul de urzeală și ripsul de băteală). Vezi: Heiden, p. 433; Meyer's, 1933, vol. I, p. 256; 1934, vol. III, p. 1910. Uneori, pentru a accentua fastul materialului, firele de urzeală sînt dublate de o sîrmă fină de aur sau de argint. Vezi: D. Heinz, *Meisterwerke barocker Textilkunst*, Wien, 1972 (în continuare: Heinz), p. 8; M. Zeminová, *Barokni textilie*, Praha, 1974 (în continuare: Zeminová), cat. 6. Și în colecția noastră se află o fustă brodată cu un asemenea material de fond. Vezi A. M. Cipăianu, *O piesă vestimentară brodată din secolul al XVIII-lea*, în *ActaMN*, XIX, 1981, p. 627—641.

¹⁴ În general, benzile de modele cusute se executau pe fond de etamină de in, bumbac sau lînă, folosind punctul de cruciuliță sau cel de gobelin. Vezi: Morris, p. 10, 14; pl. 27—28; G. Kaufmann, *Stickmustertücher aus dem Besitz des Altonaer Museums*, Altonaer Museum in Hamburg, 10. September bis 9. November 1975, passim.

în topit)¹⁵. Cantități considerabile de pînzeturi fine se importau și din țările și zonele central-europene (Polonia, Silezia, Slovacia)¹⁶. Registrele de vamă menționează și pînzeturi apusene: pînză galică (probabil din Elveția sau Franța)¹⁷ și pînză flamandă¹⁸. Printre înregistrări apare însă și pînza de casă¹⁹ sau „pînza crudă ardelenască”²⁰. Mătăsurile figurează printre mărfurile aduse din Italia²¹, din Turcia²² sau din sud-estul Europei²³. Catifelele soseau de asemenea din Italia²⁴, din Turcia²⁵, dar figurează și pe listele produselor importate din Polonia sau Slovacia²⁶.

II. Firele de brodat

Piesele colecției noastre prezintă și sub aspectul firelor alese pentru brodarea lor o diversitate la fel de mare ca în privința materialelor lor de fond. Cele mai frecvente sînt firele de mătase și cele metalice, cu numeroasele lor variante.

Cel mai adesea este utilizat firul de mătase foarte slab răsucit, eventual netors, cu aspect pufos, ceea ce joacă un rol bine determinat în obținerea efectelor

¹⁵ Fr. Pap, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (I)*, în *ActaMN*, XI, 1974 [în continuare: Pap (1974)], p. 181, nota 39; idem, *Comerțul Clujului cu Cracovia în registrele vamale din prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, XIII, 1976 [în continuare: Pap (1976)], p. 365; idem, *Orientarea balcano-otomană și mediteraneană în comerțul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, în *ActaMN*, XIX, 1982 [în continuare: Pap (1982)], p. 95, nota nr. 17; Szabó T. A., *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, Bukarest, 1976, vol. I (în continuare: Szabó), p. 1092: pînză turcească; Pap (1974), p. 181, nota nr. 40: lințoliu ieniceresc; Pap (1982), p. 97, nota nr. 20: giulgiu de India. La Szabó găsim și prețurile pînzeturilor turcești. În prima jumătate a secolului al XVII-lea 1 cot (=70 cm aproximativ) se plătea cu 40 de denari, în condițiile în care 1 cibla de grâu costa 1—2 florini (vezi Heinz, p. 8) sau 1 bou se vindea cu 5 florini (vezi Fr. Pap, *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, VIII, 1971 [în continuare: Pap (1971)], p. 242—243, tabel I.).

¹⁶ Fr. Pap, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (II)*, în *ActaMN*, XII, 1975 [în continuare: Pap (1975)], p. 241, nota nr. 77; Pap (1976), p. 364; Fr. Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)*, în *ActaMN*, XIV, 1977 [în continuare: Pap (1977)], p. 383; idem, *Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de astăzi (1599—1637)*, în *ActaMN*, XVI, 1979 [în continuare: Pap (1979)], p. 240: giulgiu polonez; Pap (1975), p. 241, notele nr. 78, 79; Pap (1976), p. 365; Pap (1977), p. 383; Pap (1979), p. 240: giulgiu din Bardejov (Slovacia) și Silezia.

¹⁷ Pap (1976), p. 364; Pap (1977), p. 383.

¹⁸ Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Viena între 1599—1637 (pe baza registrelor tricesimale)*, în *ActaMN*, XVIII, 1981 [în continuare: Pap (1981)], p. 180, nota nr. 30.

¹⁹ Pap (1975), p. 241; nota nr. 76; Pap (1977), p. 383.

²⁰ Pap (1974), p. 181, nota nr. 44.

²¹ Pap (1971), p. 242—243, tabel I; Pap (1977), p. 384; Pap (1981), p. 180, nota nr. 32.

²² Pap (1971), p. 246—247, tabel III; Pap (1977), p. 384; Pap (1981), p. 180, notele nr. 32, 53; Pap (1982), p. 97.

²³ Pap (1977), p. 384.

²⁴ Pap (1982), p. 98.

²⁵ Pap (1982), p. 96, tabel II.

²⁶ Pap (1976), p. 361; Pap (1977), p. 383; Pap (1979), p. 238, 246. Orașele poloneze și slovace joacă rol de mediator în acest comerț, ele nefiind cunoscute ca producătoare de catifele.

vizuale propuse (vezi planșele anexe). Alături de el apare și firul de tip muline (vezi pl. II, fig. 4a; pl. VI, fig. 16, 17; pl. VIII, fig. 23; pl. X, fig. 30a; pl. XII, fig. 35, 37)²⁷, folosit pentru hașurări²⁸.

Grupul materialelor metalice de brodat — „aurii” sau „argintii”²⁹ — se împarte în două mari categorii, subdivizate și ele: sirmele metalice și firele metalice propriu-zise (adică cele pe suport textil). În executarea broderiilor studiate s-au ales atât sirmele cu secțiune dreptunghiulară (vezi pl. III, fig. 9a; pl. VIII, fig. 23)³⁰, cât și cele cu secțiune circulară (vezi pl. VI, fig. 18)³¹, precum și derivații lor (vezi pl. VIII, fig. 25)³².

Firele metalice pe suport textil de asemenea sînt reprezentate de mai multe variante. În primul rînd — și cel mai adesea — este utilizat firul „auriu” sau „argintiu”, format dintr-o bandă subțire, îngustă metalică înfășurată strîns în jurul unui miez de mătase (vezi pl. II, fig. 5, 7; pl. III, fig. 9a; pl. IV, fig. 12, 13; pl. VII, fig. 19a; pl. VIII, fig. 22—25; pl. XII, fig. 37)³³ și frisé-ul (vezi pl. VIII, fig. 22, 23)³⁴. Așa-numitul brillant³⁵, fir de mare efect, îl întîlnim doar la una singură dintre piesele noastre brodate, datînd din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Posibilitățile sale decorative sînt exploatate mai degrabă la țesăturile de artă, așa cum ne-o dovedesc cîteva mătăsuri ornamentale franceze, aflate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei, contemporane cu broderia amintită mai sus.

²⁷ Mulinajul este un procedeu de consolidare a firelor de mătase, prin răsucirea strînsă a mai multor fire filamenteare, bînc toarse și ele la rîndul lor. Vezi GrEnc, vol. XXIV, p. 486.

²⁸ Broderia hașurată va cîștiga o mare popularitate în perioada barocului, ea încercînd pe de o parte o apropiere de formele naturale, pe de altă o egalare a picturii prin imitarea nuanțurilor fine de penel. Vezi: *Az iparművészeti könyve*, Budapest, vol. III (în continuare: *Iparműv*), p. 534; Heinz, p. 9, 10, 20.

²⁹ Considerăm mai potriviți termenii de „auriu” sau „argintiu” în locul celor de „aur” sau de „argint”, deoarece analizele efectuate pe aceste materiale (vezi *supra*, nota nr. 6) ne-au relevat compoziții foarte diferite. Astfel, printre materialele de brodat argintii găsim aliaje de: argint cu aur, argint cu cupru, argint cu zinc; printre cele aurii aliaje de: aur cu argint, argint cu cupru aurit, cupru cu zinc (adică alamă) etc., elementele componente avînd procentaj diferit de la caz la caz. În rîndul firelor de brodat aurii un loc deosebit — numeric — îl ocupă cele de argint aurit. Nu lipsesc însă nici cele de cupru aurit, cunoscute și sub denumirea de fire de Leon sau de Lyon (după cele două orașe unde se confecționau în mari cantități) care se folosesc ca bază pentru toate tipurile din grupul materialelor metalice de brodat. Vezi: Heiden, p. 329; Heinz, p. 26.

³⁰ Sirmele cu secțiune dreptunghiulară se obțin prin trefilarea metalului într-o sîrmă foarte fină care, apoi, prin ciocănire, se aplatizează, formînd de fapt benzi subțiri, înguste. Vezi Heiden, p. 31, 101, 314.

³¹ Este sîrma propriu-zisă. Vezi Heiden, p. 31, 101, 314.

³² Foarte apreciate erau bouillon-ul și cannetille-ul, confecționate din cele două variante de sîrmă, modelate în spirală, în forma unor tubulețe. Vezi Heiden, p. 97.

³³ Heiden, p. 217; *Iparműv*, p. 462; Musicescu (1969), p. 24; C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV—XVIII*, București, 1970 [în continuare: Nicolescu (1970)], p. 180; Heinz, p. 25; A. M. Cipăianu, *op. cit.*, p. 630, 632, pl. III, fig. a.

³⁴ Frisé-ul are un miez format din două fire de mătase de grosimi diferite, în jurul cărora se înfășoară sîrma metalică, de obicei în sens invers față de acela al răsucirii firelor de miez. Vezi: Heiden, p. 329; Heinz, p. 25; A. M. Cipăianu, *op. cit.*, p. 630, 632, pl. III, fig. b.

³⁵ Miezul firului brillant este întotdeauna de mătase colorată, înfășurată foarte rar cu sîrmă metalică, lăsînd să se vadă culoarea miezului. Vezi Heiden, p. 100.

Pe cele aproximativ 350 de obiecte decorate prin brodat, studiate de noi, mai găsim și alte materiale de brodat, dar deoarece numărul pieselor la care au fost utilizate este neglijabil, le amintim doar succint. Astfel, tot din grupul materialelor metalice de brodat fac parte și paietele (vezi pl. VIII, fig. 25)³⁶, care, în colecția noastră, apar pe câteva accesorii vestimentare și ștergere ornamentale. Firul colorat de șenilia, atât de agreat de broderiile baroce³⁷, ornamează doar o singură acoperitoare, iar mărgelile cilindrice confecționate special pentru brodat³⁸ sînt prezente doar pe câteva dintre accesoriiile noastre vestimentare. Același lucru este valabil și pentru firele de in, bumbac sau lînă³⁹.

În privința provenienței materialelor de brodat, informațiile documentare sînt mai puțin amănunțite decît referirile la materialele de fond. De exemplu, în registrele vamale clujene din prima jumătate a secolului al XVII-lea firele de cusut sînt incluse de obicei în categoria mărfurilor de mercerie care în majoritatea cazurilor nu sînt înșirate în detaliu. Mai rar apare cîte o precizare, vorbind de fire de cusut și ace aduse din Imperiul otoman⁴⁰ sau de fire de mătase pentru brodat importate din Italia⁴¹. Vorbind despre firele de brodat utilizate la broderii transilvănene din secolele XVII—XVIII, după toate probabilitățile acestea erau mărfuri orientale, vehiculate de negustori levantini, unii dintre ei chiar așezați în Transilvania, Țara Românească sau Moldova. Documentele de epocă sînt mai bogate în date referitoare la prețurile materialelor de brodat, mai cu seamă ale celor metalice. Acestea se vindeau la greutate, nu la metraj; de exemplu, în 1665 5 loți de sîrmă de aur și de argint se plăteau cu 10 florini și 80 de denari⁴² sau în 1688 tricesima după 1 livră de fir de aur și de argint era de 75 denari⁴³.

³⁶ În ceea ce privește materia de bază a paietelor, sînt valabile cele arătate în nota 29.

³⁷ Firul de șenilia este un fir de mătase pufoasă (de altfel și numele ne indică acest aspect, provenind de la cuvîntul francez chenille=omidă) și se folosește la obținerea efectelor plastice, prin realizarea unor suprafețe care dau impresie de catifea. Vezi: Iparmûv, p. 534; Heinz, p. 20.

³⁸ Din pastă de sticlă, cu luciu metalic; erau folosite frecvent la broderiile rococo. Vezi: Iparmûv, p. 536; Heiden, p. 534.

³⁹ Aici se impun două precizări. Mai întîi că în prezenta lucrare nu ne ocupăm de dantelele care subliniază bordura multor broderii și, fie că sînt lucrate cu ciocănele, fie că sînt croșetate, au ca materie primă fire de in, bumbac sau metalice. În al doilea rînd, inul, bumbacul și lîna sînt rare în colecția noastră doar ca fire propriu-zise de brodat, dar sînt foarte frecvente ca materiale auxiliare, adică ca suport pentru broderiile în relief.

⁴⁰ Pap (1982), p. 96, tabel II.

⁴¹ Pap (1982), p. 98.

⁴² Szabó, p. 407. Este de precizat că sîrma sau firul de aur și de argint se vindeau împreună, în general reprezentînd jumătate-jumătate din cantitatea respectivă. Pentru a avea o imagine mai clară asupra prețului acestor materiale, ne permitem unele calcule orientative. 5 loți sînt egali aproximativ cu 90 de grame (vezi: S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958 [în continuare: Goldenberg], p. 316; N. Stoicescu, *Cum măsurasu strămoșii noștri. Metrologie medievală pe teritoriul României*, București, 1971 [în continuare: Stoicescu], p. 282). Deci gramul de sîrmă de aur sau de argint, ceea ce ajungea pentru o suprafață infimă de broderie, costa 12 denari, cît timp în 1660 1 ciblă de grîu se vindea cu 1—2 florini (vezi Heinz, p. 8).

⁴³ Szabó, p. 392. Pe baza sumei tricesimei cele aproximativ 560 de grame (=1 livră; vezi: Goldenberg, p. 316; Stoicescu, p. 282) de fire de aur și de argint valorau 2 florini și 50 de denari, gramul revenind cu 0,44 de denari. Diferența apreciabilă de preț față de sîrma de aur și de argint provine din faptul că aici există acel miez de mătase, deci nu este vorba de metale prețioase „pure“.

Deși nu se încadrează strict în tema propusă, considerăm utile câteva referiri și la materialele de fond și firele de brodat întâlnite în celelalte părți ale țării noastre și în alte țări europene.

Broderiile muntene și moldovene, mai cu seamă pînă în secolul al XVII-lea, au cel mai adesea ca fond o mătase fină, dublată de o pînză de in sau de cînepă, uneori peste aceasta existînd și o căptușeală tot de mătase. În general, fondul este acoperit în întregime de broderie, executată cu sîrmă de aur și (sau) de argint, cu fire de aur și (sau) de argint și de mătase policromă⁴⁴. Multe dintre broderiile moldovene din perioada lui Ștefan cel Mare au fond de pînză, acoperită în întregime de o broderie metalică de tip „plată decorată” (vezi la capitolul despre punctele de broderie), ceea ce constituie de fapt fondul propriu-zis, peste care se suprabrodează motivele dorite. Acest procedeu este caracteristic pentru arta decorativă bizantină, dar este cunoscut și practicat nu numai în stricta sferă de influență bizantină. Suprabrodarea se face tot cu fire metalice (de obicei din argint aurit cu miez de mătase), înviorate cu suprafețe cusute cu mătase colorată⁴⁵. Începînd din secolul al XVII-lea, atît în Moldova cît și în Țara Românească apare fondul de catifea din care rămîn și suprafețe libere, nebrodate⁴⁶, efectul de fast fiind subliniat de bicromia catifelei cu firele de aur sau de argint ale cusăturii⁴⁷.

La broderiile central-europene și apusene problemele se pun foarte asemănător. Piesele de ceremonie sau de cult au ca suport fie mătăsuri decorative sau catifele din care și aici rămîn suprafețe nebrodate, fie țesături de in care se acoperă în întregime cu broderie metalică de tip „plată decorată”, cu motive suprabrodade. Pentru textilele de interior sau de uz casnic se aleg diferite tipuri de pînzeturi în funcție de destinația lor. Printre firele de brodat utilizate sînt prezente toate acele categorii, feluri etc. despre care am tratat analizînd colecția de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei. Bineînțeles, sînt și deosebiri, provenite în primul rînd din baza numerică a cercetării, dar și din unele diferențe stilistice. Astfel paietele, șenilia, mărgelele pentru brodat, precum și firul de in ca fir de broderie propriu-zis ocupă un loc mult mai mare, decît în cazul nostru⁴⁸.

⁴⁴ C. Nicolescu — Fl. Jipescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova*, sec. XV—XVI, în SCIA, IV, 1957, nr. 1—2 [în continuare: Nicolescu (1957)], p. 149; C. Nicolescu — Fl. Dumitrescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova (secolele XV—XVI). Costumul în epoca lui Ștefan cel Mare*, în SCIA, IV, 1957, nr. 3—4 [în continuare: Nicolescu — Dumitrescu (1957)], p. 109, 110; C. Nicolescu, *Broderiile din Țara Românească în secolele XIV—XVIII*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958 [în continuare: Nicolescu (1958)], p. 135; M. A. Musicescu, *Date noi cu privire la epitrahilul de la Alexandru cel Bun*, în SCIA, V, 1958, nr. 1 [în continuare: Musicescu (1958)], p. 106; C. Nicolescu, *Secția de artă veche românească*, București, 1964 [în continuare: Nicolescu (1964)], p. 15; Musicescu (1969), p. 24; la p. 27 autoarea amintește și de utilizarea paietelor; Nicolescu (1970), p. 83, 114.

⁴⁵ I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964 (în continuare: Ștefănescu), p. 507. Autorul precizează că firele de brodat sînt de obicei de import.

⁴⁶ Nicolescu (1958), p. 135; Nicolescu (1964), p. 15, 25; Musicescu (1969), p. 24.

⁴⁷ A. Dobjanschi — V. Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p. 67.

⁴⁸ A se vedea capitolele referitoare la materialele de fond și de brodat ale lucrărilor de specialitate. Iparműv, Varjú-Ember M., *Alte ungarische Stickerei*, Budapest, 1963; Zeminová; Heinz; Morris; M. Calberg, *Broderies historiques du*

III. Tehnicile (punctele) de broderie

Valoarea estetică a unei broderii răzbate din îmbinarea a trei elemente de bază: cromatica, desenul, calitatea punctelor de broderie, dintre care ultimele două adesea se condiționează reciproc. Este deci explicabil numărul mare al paginilor de specialitate dedicate problemei punctelor de broderie. În cursul cercetărilor în domeniul textilelor brodate, s-au scris o seamă de lucrări avînd ca temă exclusiv chestiunile tehnicilor de broderie⁴⁹. Nu există însă nici un material consacrat artei brodatului în care părți mai ample sau mai reduse să nu se ocupe de punctele de broderie⁵⁰. Chiar și în enciclopedii, lexicoane, dicționare explicative etc. ne întîlnim cu informații, mai succinte ori mai amănunțite, însoțite de ilustrații sau nu, în legătură cu acest element de bază din structura unei broderii⁵¹.

Sistematizarea punctelor de broderie este poate și mai anevoioasă decît aceea a broderiilor, uneori se face chiar arbitrar. Situația aceasta se explică prin faptul că în funcție de niște condiții imprevizibile pentru cel care face categorisirea (de exemplu, dexteritatea, imaginația, ingeniozitatea executantului; anumite cerințe impuse de materialele folosite etc.) există posibilități practic nelimitate de a „crea” noi și noi variante ale unui tip de punct. Totuși, în general se operează cu patru categorii de bază: punctele plate, de lanț, de feston și de cruciuliță, fiecare cu numeroase variante. Dar deja în stabilirea apartenenței unui punct la o categorie sau un tip anume, părerile sînt destul de împărțite. În scopul de a încerca o sistematizare a punctelor utilizate la broderiile colecției noastre, am optat pentru cele mai stricte criterii tehnice și structurale⁵².

1. Punctele plate reprezintă cea mai extinsă categorie a punctelor de broderie, avînd o mare diversitate de variante atît pentru realizarea efectelor liniare, cît și pentru obținerea unor suprafețe compacte.

Moyen Age et de la Renaissance, Liège, f.a.; P. Johnstone, *A Guide to Greek Island Embroidery*, London, 1972 și multe altele.

⁴⁹ L. F. Day, *Art in Needlework*, London, 1900; Th. Dillmont, *Encyklopaedie der Weiblichen Handarbeiten*, Mühlhausen, 1903; Heiden; E. Stiasny, *Stickerei-Techniken für Schule und Praxis*, Wien, 1910; N. V. Wade, *The basic Stitches of Embroidery*, London, 1960; Fr. Schoener, *Stickerei. Fachbuch der Hand- und Maschinenstickerei*, Leipzig, 1963; I. Emery, *The primary Structures of Fabrics. An illustrated Classification*, Washington, 1966; Boser-Müller și alții.

⁵⁰ Unii autori se mulțumesc cu o înșirare a punctelor utilizate la broderiile pe care le supun unei analize mai complexe, de cele mai multe ori însoțind studiul și cu imaginea în ansamblu sau în detaliu a pieselor. De exemplu: specialiștii români citați în notele 44—47; Morris, Johnstone etc. Alții dau și unele explicații tehnice în cazul unor soluții mai interesante: P. Jessen, *Der Ornamentstich. Geschichte der Vorlagen des Kunsthandwerks seit dem Mittelalter*, Berlin, 1920 (în continuare: Jessen); Heinz; Zeminová; Calberg etc. În sfîrșit, nu este mic numărul acelor care rezervă capitol separat punctelor de broderie: Iparműv; Varjú-Ember M., *A 17. századi magyar himézsek motívumkincse*, în *FolHist*, I, 1972, p. 71—72. Undi M., *Magyar himvarró művészet*, Budapest, 1934 (în continuare: Undi), p. 76—92, 56 fig. și 2 planșe și Musicescu (1958), p. 107, pl. II, fig. A—H însoțesc informațiile amănunțite cu material ilustrativ desenat.

⁵¹ Vezi: Meyer's; GrEnc; *Encyclopedia Britannica*, Chicago, 1972 (care în vol. 16, p. 184, fig. 1 oferă și ilustrație grafică) etc.

⁵² Vor fi deci citate doar aceste referiri din lucrările de specialitate, pentru a evita încărcarea notelor cu prezentarea și comentarea tuturor părerilor, adesea divergente. Precizăm totodată că vor fi descrise, însoțite de desen și fotografie doar acele puncte de broderie care au fost utilizate la broderiile colecției noastre.

Fig. 1 — punctul de rămurică sau de șnur.

Fig. 2 — punctul de raze.

Punctele liniare constituie elementele de bază ale acestei categorii; din ele derivă cele utilizate pentru acoperirea suprafețelor. Cele mai frecvente puncte plate liniare sînt: punctul de contur sau înaintea acului (vezi pl. I, fig. 1)⁵³; de tighel sau înapoia acului (vezi pl. I, fig. 2, 2a; pl. X, fig. 29a)⁵⁴; de rămurică sau de șnur (vezi fig. 1 și toate planșele)⁵⁵ și de mărgelute (vezi pl. I, fig. 3, 3a)⁵⁶. Toate acestea servesc fie la desenarea conturilor sau a vrejurilor, cîrceilor etc., fie la separarea unor suprafețe sau registre ornamentale.

Punctele plate care se folosesc la acoperirea unor părți compacte prezintă o gamă foarte largă. Separarea acestora de cele liniare se vedește uneori destul de dificilă. Primul care derivă din punctul înaintea acului este punctul de țesătură, utilizat pe larg la broderiile noastre (vezi pl. II, fig. 4—7; pl. III, fig. 8a; pl. IV, fig. 10—12; pl. VIII, fig. 24; pl. XII, fig. 35)⁵⁷. Și punctul de tighel este prezent cu două variante: punctul de pană (vezi pl. III, fig. 8, 8a; pl. VII, fig. 21; pl. X, fig. 29a)⁵⁸ și cel de raze (vezi fig. 2; pl. IX, fig. 27a; pl. X, fig. 29a)⁵⁹. Punctul plat obișnuit format din fire paralele care merg de la contur la contur este poate cel mai frecvent în cazul broderiilor noastre (vezi pl. III, fig. 9, 9a; pl. VI, fig. 16; pl. VII, fig. 21; pl. XII, fig. 34, 38)⁶⁰. Una dintre numeroasele lui variante este așa-numitul punct plat decorat. Cînd firele de brodat ar trebui să acopere o suprafață prea întinsă, aceasta de obicei se divizează în spații mai mici, în general geometrice, pentru a evita ruperea firelor. Acest procedeu oferă cîmp vast manifestării imaginației și originalității executantului. Astfel, apar puncte plate decorate prin alternarea unor forme geometrice brodate (zigzaguri, romburi, dreptunghiuri, cruci etc.) cu spații nebrodate ale fondului; puncte plate decorate

⁵³ Undi, p. 76, 77, fig. 1; Boser-Müller, p. 21.

⁵⁴ Heiden, p. 523; Undi, p. 76, 77, fig. 3.

⁵⁵ Heiden, p. 523; Undi, p. 77, fig. 11, 12, p. 79.

⁵⁶ Aici este vorba de fapt de un fir mai gros, care este culcat pe suprafața materialului de fond, apoi fixat cu mici puncte bine strînse, dînd impresia unui șirag de mărgeluțe. Vezi Undi, p. 84, fig. 30a.

⁵⁷ Broderia este formată din dungi oblice, cu mici distanțe între ele, lăsînd să se vadă cîte un fir de țesătură, de obicei de băteală. Vezi: Heiden, p. 520; Undi, p. 76, 77, fig. 2; Boser-Müller, p. 23. Acest tip este foarte des prezent pe suprafețele brodate cu fire de mătase și fire metalice, în dungi alternative (vezi: pl. II, fig. 7).

⁵⁸ Din mai multe șiruri suprapuse de puncte de tighel în zig-zag. Heiden, p. 520; Undi, p. 77, fig. 14g, p. 80; Boser-Müller, p. 39.

⁵⁹ Este un tip intermediar. Poate fi folosit la realizarea motivelor liniare, dar și pentru a umple golurile prea mari de pe suprafața broderiilor. Nu se folosește însă la obținerea spațiilor brodate compact. Vezi: Undi, p. 77, fig. 15, p. 80; Boser-Müller, p. 38.

⁶⁰ Undi, p. 77, fig. 19, p. 80; Boser-Müller, p. 39, 40.

realizate numai cu fire de mătase sau numai cu fire metalice. Sînt foarte frecvente — și de mare efect — și combinațiile de mătase-metal (vezi pl. I, fig. 3a; pl. III, fig. 8a; pl. IV, fig. 10—13; pl. XII, fig. 34, 38)⁶¹. Punctul de gobelin, mai ales varianta numită de perlă, este foarte des folosit, mai cu seamă la motivele brodate după număr (vezi pl. V, fig. 14, 14a)⁶². Cu punctul plat despicat au fost cusute broderiile noastre hașurate (vezi pl. VI, fig. 15—18; pl. VIII, fig. 23; pl. X, fig. 30a; pl. XII, fig. 37)⁶³.

Utilizarea firelor de mătase netoarsă sau foarte slab toarsă a impus găsirea unei soluții pentru consolidarea broderiilor de acest fel. Dintr-o asemenea necesitate s-a născut punctul plat fixat cu un sistem de fire suprapuse, ajungînd apoi una dintre variantele foarte agreate și folosite cu multă fantezie (vezi pl. VII, fig. 19—20)⁶⁴. Derivatul lui, așa-numitul punct persan, apare foarte frecvent pe broderiile transilvănene din secolele XVII—XVIII. Este un punct fixat cu un fel grilaj de fire (vezi pl. VII, fig. 21, 21a; pl. XII, fig. 34)⁶⁵.

Firele metalice de brodat ridică mai multe probleme în folosirea lor, decît cele textile: sînt mult mai rigide, mult mai grele și, nu în ultimul rînd, mult mai scumpe, deci impun tehnici noi. Acestea s-au găsit sub forma punctelor culcate și fixate: firele sînt conduse numai pe fața materialului de fond, fiind fixate la contururile motivului cu puncte fine, invizibile⁶⁶. Prin acest punct fals, care de altfel se întîlnește și la suprafețe brodate cu fire de mătase, se micșorează greutatea broderiei și se face și o considerabilă economie de material scump. Din acest procedeu inițial s-au dezvoltat mai multe tehnici, căutînd toate mărirea efectelor artistice. Astfel, firele metalice pot fi fixate de materialul de fond cu puncte fine, de data aceasta vizibile, cusute cu mătase colorată (vezi pl. VIII, fig. 22, 23). Adesea, mai ales cînd se urmărea obținerea unor impresii plastice și de fast, punctul culcat și fixat primea un suport din fire groase de in, cîneapă, bumbac, lînă sau piele ori carton (vezi pl. VIII, fig. 23—25a)⁶⁷.

2. Punctele de lanț pot servi atît pentru motive liniare (contururi, borduri, tije etc.), cît și realizării unor suprafețe decorative compacte (vezi pl. IX, fig. 26, 26a; 27, 27a; pl. X, fig. 29a)⁶⁸.

⁶¹ Undi, p. 80, pl. XI; Ștefănescu, p. 485, 492, 497; Boser-Müller, p. 81.

⁶² Undi, p. 77, fig. 17, 18, p. 80. Punctul de gobelin „de perlă” este un punct foarte fin așezat oblic peste o singură încrucișare a firelor de țesătură. Vezi: Heiden, p. 520, 521; Boser-Müller, p. 32.

⁶³ Heiden, p. 520; Undi, p. 77, fig. 25, p. 80; Boser-Müller, p. 40 și *supra*, nota nr. 28. La broderiile din colecția noastră, la hașurări, alături de muline, s-a folosit și firul de mătase slab toarsă, dar și combinația de fir de mătase-sîrmă de argint aurit (vezi pl. VI, fig. 15a și 18).

⁶⁴ Undi, p. 77, fig. 20, p. 80; Boser-Müller, p. 78.

⁶⁵ Undi, p. 77, fig. 21, p. 80; Boser-Müller, p. 78. După toate probabilitățile este originar din Persia și din India de nord, unde au pătruns cel mai degrabă firele de mătase netoarsă venite din China.

⁶⁶ Rare sînt cazurile cînd materialele metalice de brodat trec și pe reversul fondului, așa cum ilustrează piesele de pe pl. II, fig. 7; pl. II, fig. 9a; pl. VI, fig. 16, 18; pl. XI, fig. 32a; pl. XII, fig. 35, 37.

⁶⁷ Pl. VIII, fig. 25a este reversul piesei de pe fig. 25, prezentată cu scopul de a ajuta la înțelegerea acestei tehnici. De altfel, la Musicescu (1958), p. 107, pl. II, fig. A—H se dă o descriere amănunțită a acestui procedeu, detaliată și pe faze de lucru, însoțită de o excelentă ilustrație. În legătură cu broderia în relief găsim multe date la toți autorii citați în notele 44—47, ea fiind cea mai răspîndită tehnică la broderiile artistice muntene și moldovene.

⁶⁸ Heiden, p. 287, 520; Undi, p. 84, p. 85, fig. 33, 40; Boser-Müller, p. 62. O soluție de mare efect este folosirea culorilor diferite sau a mai multor nuanțe ale aceleiași culori pentru șirurile succesive de lanț care se folosesc ca acoperitoare de

3. Punctele de feston erau utilizate inițial la consolidarea marginilor textile croite sau pentru asamblări (vezi pl. X, fig. 28). Apoi, descoperindu-se valențele ornamentale chiar ale celor mai simple variante, ele au ajuns printre punctele agreate mai ales în cazul broderiilor albe⁶⁹. Planșa X, fig. 29 și 29a constituie o ilustrație elocventă a celor spuse mai sus. Pe piesa prezentată alături de festonul obișnuit se pot vedea și două din variantele lui: punctul de butonieră (cu care sînt executate rozete mici)⁷⁰ și cel de nodulețe (vezi și pl. X, fig. 30, 30a, unde putem admira staminele unei rozete cusute cu puncte de nodulețe extrem de fine)⁷¹.

4. Punctele de cruciuliță fac parte dintre cele mai vechi tipuri de puncte de broderie, avîndu-și originea în ornamentica geometrică. Au foarte multe variante, însă pe broderiile prezentate de noi întîlnim doar tipul de bază (vezi pl. X, fig. 29a; pl. XI, fig. 31, 31a, 32a)⁷² și doi derivați ai lui: punctul obișnuit de împletitură (vezi pl. XI, fig. 31a, 31b) și așa-numita împletitură bizantină (vezi pl. XI, fig. 32, 32a, 33)⁷³.

Nu putem încheia trecerea în revistă a punctelor de broderie alese pentru ornamentarea textilelor din colecția noastră fără a ne opri și asupra unei categorii aparte, denumită „dantele cusute”, ajururile (punto tirato și punto tagliato) și punto in aria. Ajurul cunoscut sub numele de punto tirato se realizează prin tragerea firelor de țesătură dintr-o singură direcție (deci ori firele de urzeală, ori cele de băteală), consolidîndu-se cele rămase prin înfășurarea cu fire de mătase de culoare identică cu fondul sau deosebită de aceasta, ori cu fire metalice (vezi pl. I, fig. 3a; pl. IV, fig. 10; pl. VII, fig. 21; pl. X, fig. 29a; pl. XII, fig. 34)⁷⁴.

Punto tagliato este un sistem de rețea creat prin scoaterea firelor de țesătură din ambele direcții (deci și firele de urzeală și cele de băteală), urmînd ca firele rămase să fie consolidate ca în cazul ajurului simplu (punto tirato). Uneori rețeaua este și ea ornamentată prin alternarea ochiurilor goale cu cele în care s-a cusut diagonala (vezi pl. VI, fig. 16; pl. XII, fig. 35—37)⁷⁵.

Tehnica punto in aria constituie trecerea de la broderii la dantelele de mină. La punto in aria se decupează în întregime acea parte a fondului unde urmează să fie dispus decorul. Marginile tăiate se consolidează cu punct de feston, apoi se coase ornamentul format în general din elemente geometrice (vezi pl. XII, fig. 38)⁷⁶.

suprafață (vezi pl. IX, fig. 27a). Procedul își are originile în Asia Orientală (China, India), de unde a pătruns și în Europa prin intermediul Persiei și Turciei. Vezi: Heiden, p. 287; Undi, p. 84, 86, 87.

⁶⁹ Undi, p. 85, fig. 41, p. 87, 88; Boser-Müller, p. 71.

⁷⁰ Boser-Müller, p. 72. Este vorba de cele două perechi de rozete mici din complexul rombului central: una pe care se sprijină virful de jos al rombului și alta dezvoltată din laturile de sus ale acestuia.

⁷¹ Heiden, p. 523; Undi, p. 85, fig. 46, p. 88; Boser-Müller, p. 68.

⁷² Heiden, p. 519; Undi, p. 85, fig. 50, p. 89; Boser-Müller, p. 47, 49.

⁷³ Heiden, p. 520; Undi, p. 85, fig. 53, p. 89; Boser-Müller, p. 55. Împletitura bizantină este formată din șiruri glisate de puncte de cruciuliță neregulate. Vezi: Heiden, p. 520; Undi, p. 85, fig. 55, p. 89.

⁷⁴ Heiden, p. 165, 249, 413, 414, 496, pl. X; Iparmúv, p. 537; Jessen, p. 151; Undi, p. 90.

⁷⁵ Vezi supra, nota 74.

⁷⁶ Heiden, p. 165, 249, 413, 414, 496, pl. X; Iparmúv, p. 539; Jessen, p. 153; Undi, p. 91. În funcție de dexteritatea executantului, sub golul format în materialul de suport se putea pune sau nu o hîrtie cu desenul motivelor, care, după terminarea lucrului, se îndepărta.

Ținând cont de gama aproape nelimitată a punctelor de broderie, subliniată și mai sus, nu ne putem permite decât formularea citorva generalități în ceea ce privește această problemă în celelalte părți ale țării noastre și în alte țări din Europa. În privința Moldovei și a Țării Românești am făcut unele precizări mai sus (vezi nota 67). În cazul țărilor din sud-estul, centrul și apusul Europei relevăm faptul că pe de o parte se cunosc și se folosesc toate punctele de broderie prezentate aici, pe de alta că alături de acestea sînt în uz o mulțime de alte tipuri și variante, dintre care unele se utilizează la noi mai rar, altele deloc. Am considerat oportună prezentarea colecției de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei și sub aspectul materialelor și tehnicilor folosite în speranța că ea va contribui la completarea cunoștințelor legate de nivelul și direcțiile de dezvoltare ale artei textilelor la noi.

ANA MARIA CIPĂIANU

MATERIALS AND TECHNIQUES OF 17th AND 18th CENTURIES TRANSYLVANIAN EMBROIDERIES

(Abstract)

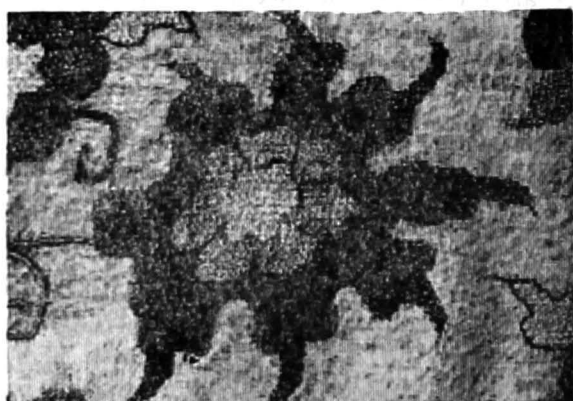
The author analyses 350 embroidered textile objects belonging to the textile collection of the History Museum of Transylvania. One presents the materials the embroideries are made on, the threads and the stitches used to this purpose, as main classification criteria.

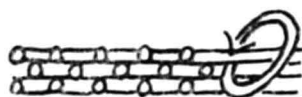
1

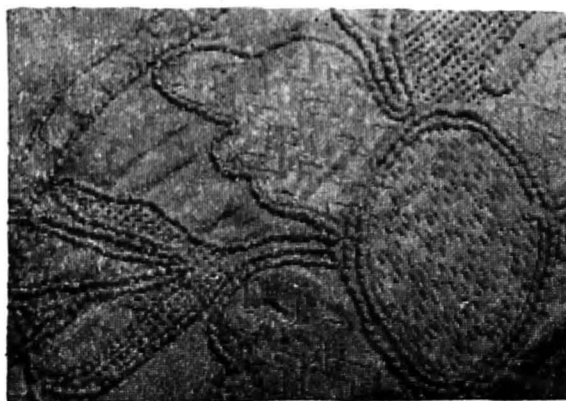
2

2a

3

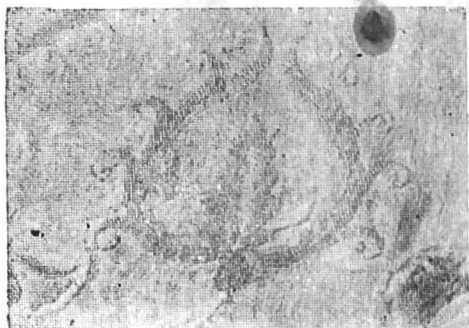

3a

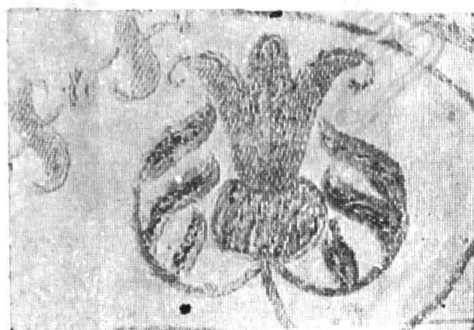
1P. I, fig. 1 — punctul de contur sau înaintea acului; fig. 2, 2a: punctul de tighel sau inapoia acului; fig. 3, 3a: punctul de mârgele.

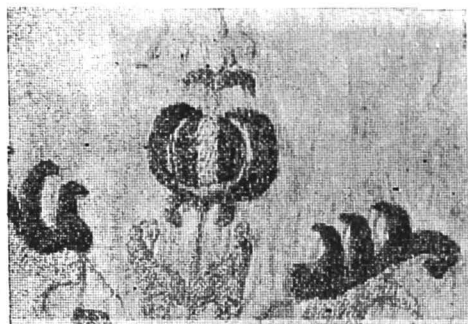
4

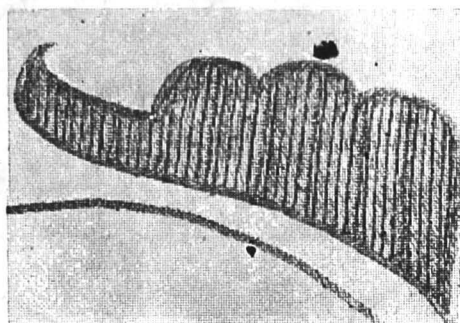
4a

5

6

7

Pl. II, fig. 4—7: puncte de țesătură.

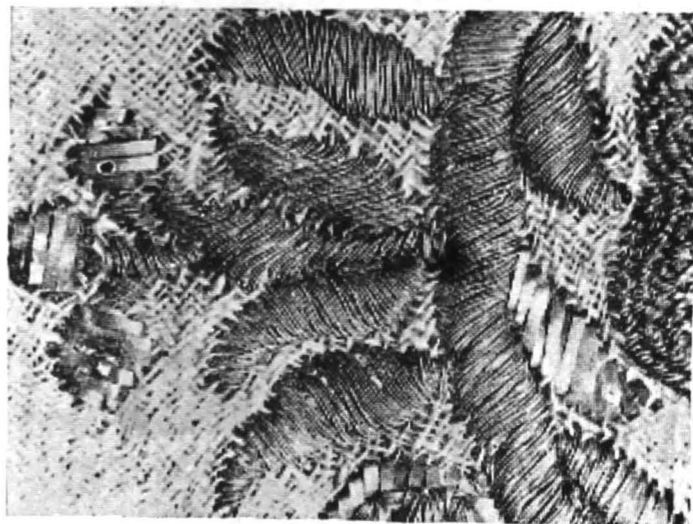
8

8a

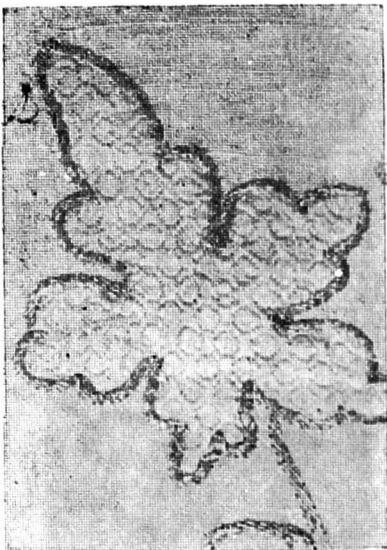

9

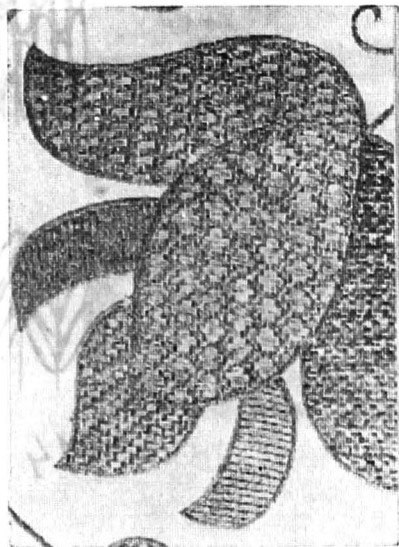

9a

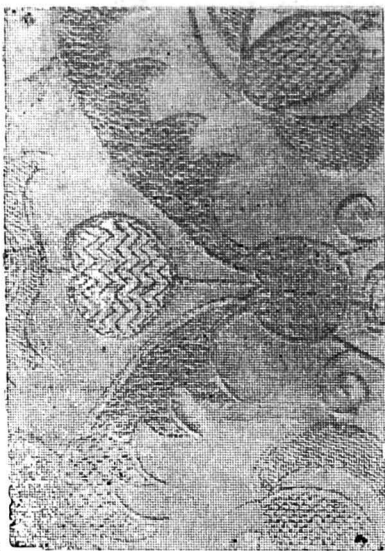
Pl. III, fig. 8, 8a: punctul de pană; fig. 9, 9a: punctul plat obișnuit.

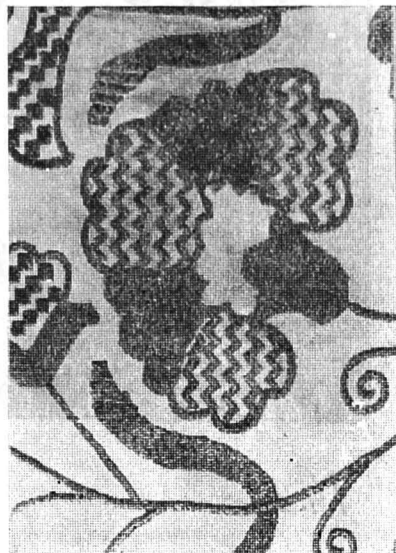
10

11

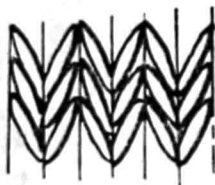

12

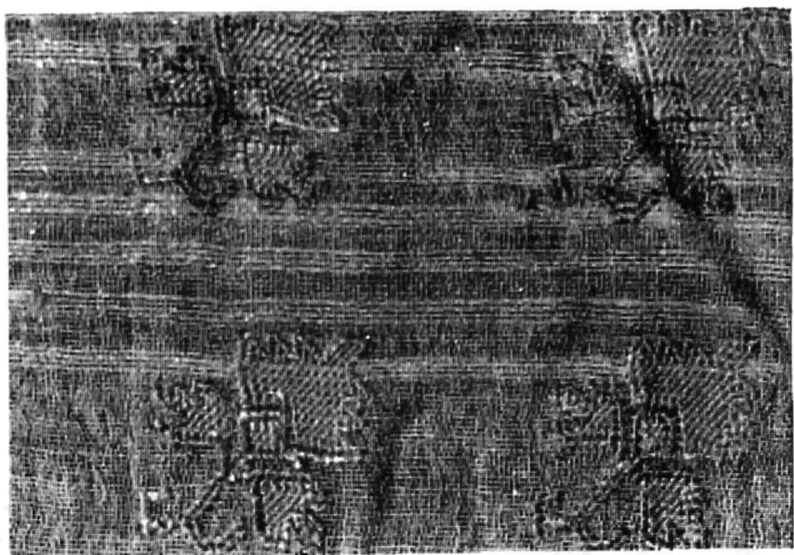

13

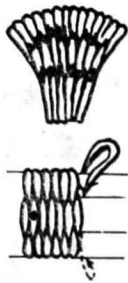
Pl. IV, fig. 10—13: puncte plate decorate.

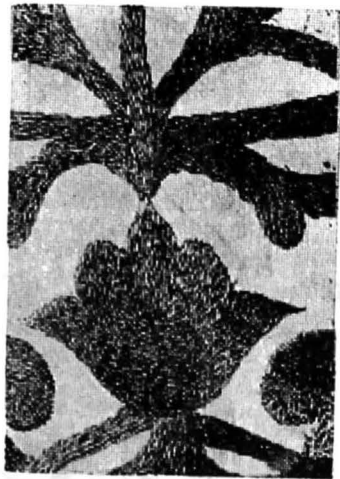
14

14 a

15

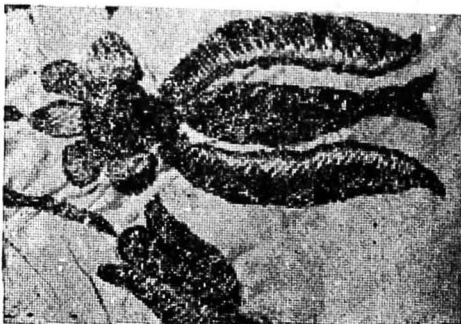
15a

16

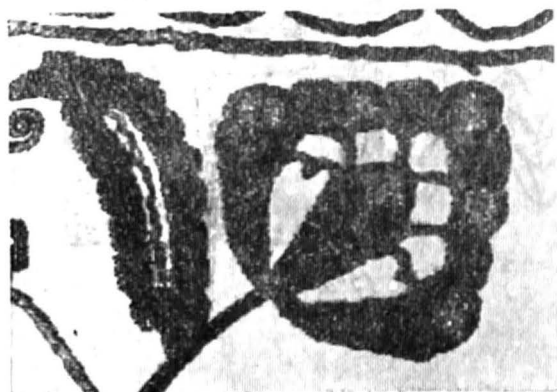

17

18

Pl. VI, fig. 15—18: puncte plate despicate.

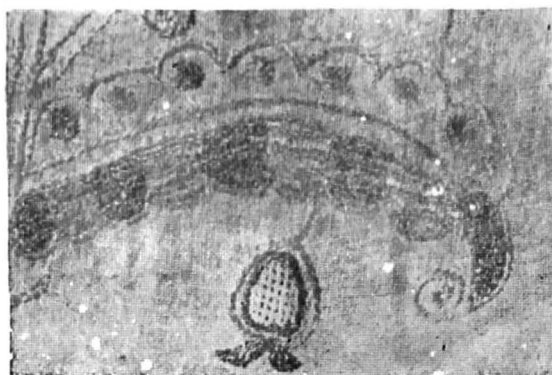
19a

20

21

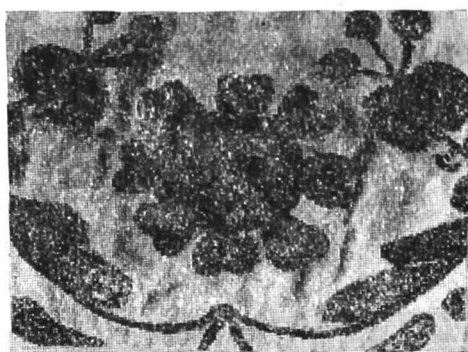
21a

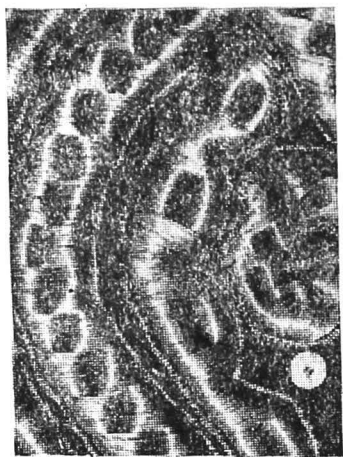
22

23

24

25

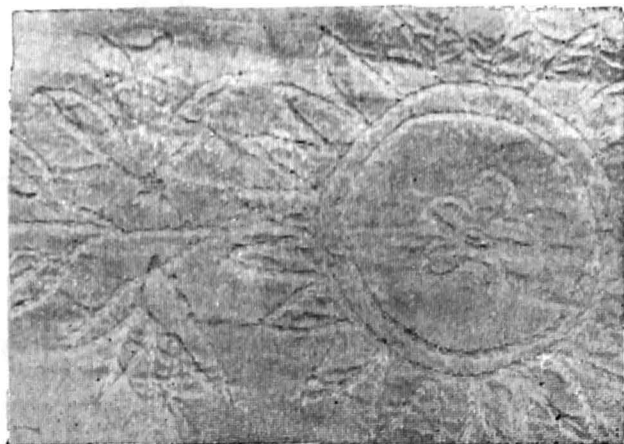
25a

26

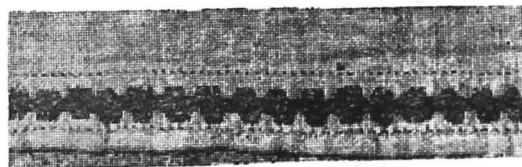
27

26a

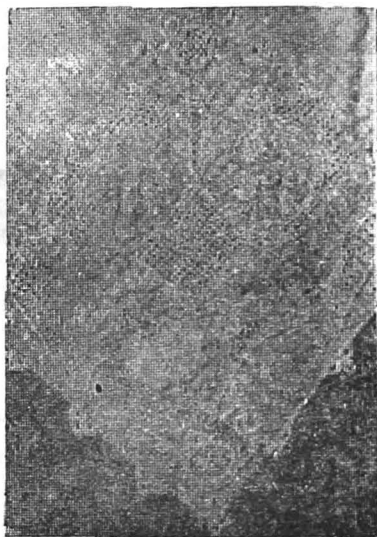
27a

28

29

29a

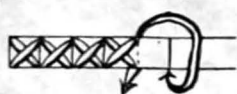

30

30a

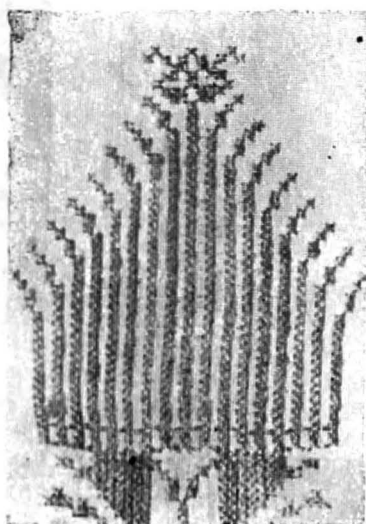
Pl. X, fig. 28 : punctul de sailă ; fig. 29, 29a : punctul obișnuit de feston ; fig. 30, 30a : punctul de nodulețe.

31

31b

31a

32

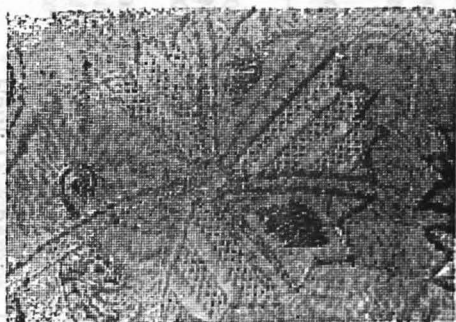

32a

33

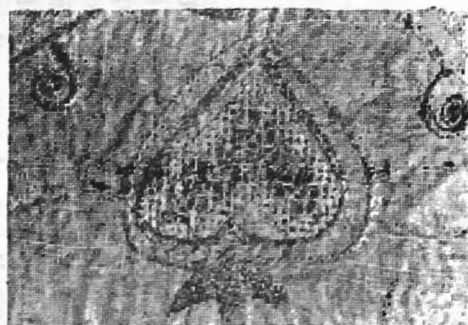
Pl. XI, fig. 31, 31a: punctul de cruciuliță; 31b: punctul obișnuit de împletitură; fig. 32, 32a, 33: împletitura bizantină.

34

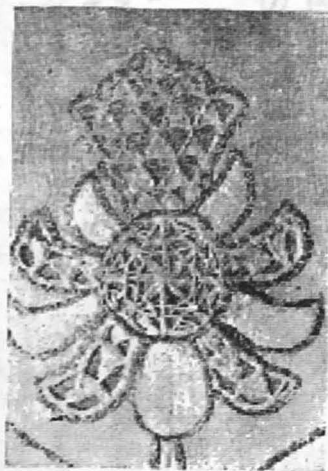
35

36

37

38

Pl. XII, fig. 34: punto tirato; fig. 35—37: punto tagliato; fig. 38: punto in aria.

EFECTUL CUTREMURELOR ASUPRA MONUMENTELOR ISTORICE DIN ROMÂNIA

Ne despart puțini ani de unul din cele mai puternice cataclisme seismice, care a produs pierderi și pagube considerabile țării. Memoria noastră, individuală sau colectivă, se dovedește — de atâtea ori! — scurtă, voind, parcă, să șteargă clipele dureroase. De aceea, poate, lipsește încă un monument comemorativ închinat celor ce și-au pierdut viața la 4 martie 1977, deși un asemenea monument-simbol ar fi nu numai o cuvenită aducere aminte, ci și un lucru necesar: ne-ar îndemna să construim mai bine, cu o mai mare atenție; ne-ar pune în față soarta, de mâine sau de mai târziu, a tot ceea ce edificăm astăzi.

Vom prezenta doar știri privind situația clădirilor importante cu funcție rezidențială sau de cult devenite monumente istorice, felul în care acestea s-au comportat, au fost păgubite, au suferit avarii în confruntarea lor cu teribila mișcare tectonică¹. Pe planul temei cercetate, în general, lipsesc studii de specialitate², cele mai vechi știri documentare, răzlețe, fiind mențiuni ale consecințelor nefaste ale seismelor asupra așezărilor, bunurilor materiale și spirituale ale oamenilor. Printre cele mai vechi, un document se referă la cutremurul din anul 897, care a făcut să se dărîme biserica din Lateran (Roma)³, tot în Italia, în 1117, un cutremur durează, cu intermitențe, 40 de zile, fiind semnalat în cronici de Ekkehard d'Aura, Siccard de Crémone, Roger de Hoveden, Laudfule de Genne, Pierre Diacre, în urma lui suferind mari pagube toate bisericile din partea nordică⁴.

Cu o puternică retenție în memoria contemporanilor săi s-a dovedit a fi cutremurul din Cuzco, din anul 1650, imortalizat într-un tablou comandat de Don Alonso Contès de Mouroy, expus în sacristia de la Triunfo, ca și cel din 1755, de la Lisabona, care a făcut adevărate ravagii în oraș⁵.

Situată într-o zonă seismică ce-și plasează epicentrul în curba Carpaților⁶, România s-a văzut în numeroase cazuri confruntată cu mișcări puternice ale

¹ Un studiu de o mare utilitate asupra acestui subiect, primul după știința noastră, a fost realizat recent de Gh. Burlacu: *Cutremurele de pământ și consecințele lor asupra monumentelor istorice, în Cercetări de conservare și restaurare a patrimoniului muzeal*, Muzeul Național de Istorie, București, 1981, I, p. 205—214.

² Un valoros material, constituind prezentarea primelor forme de cooperare internațională pe linia monumentelor, privește doar refacerea unui ansamblu urban — Cuzco — atins grav de cutremurul din 21 mai 1950; vezi vol. Unesco, *Musées et monuments, III, Cuzco, La reconstruction de la ville et la restauration de ses monuments*, Paris, 1953.

³ Vezi Harald Zimmermann, *Veacul întunecat*, București, 1983, p. 18.

⁴ Paul Deschamps, *La légende arturienne à la cathédrale de Modène et l'école lombarde de sculpture romane*, în *Fondation Eugène Piot, Monuments et mémoires*, XXVIII, 1925—26, p. 81.

⁵ Vezi Cuzco, *La reconstruction*, p. 5 și A. D. Xenopol, *Istoria românilor în Dacia Traiană*, ed. III, vol. II, p. 30.

⁶ Vezi studiile lui N. Al. Rădulescu, T. Iosif, C. Radu, C. Gheorghiu, A. Florinescu și, recent, M. Bleahu, *Tectonica globală*, București, 1982.

scoarței pământului, exprimate în cutremure moldavice sau vrîncene, de tip polikinetic, care au vizat, mai mult sau mai puțin, întreg teritoriul țării⁷. Pentru multe din acestea nu avem date, doar situația deranjată a unor „straturi arheologice” dovedind că ele au contribuit la distrugerea unor construcții antice, cu mult înainte de ce ne prezintă dovezile scrise⁸.

Primele mențiuni în ce ne privește le avem la Grigore Ureche, care reține la data de 1471, 29 august și chiar ora — „în vreme ce au șezut domnul la masă la prinz” —, un cutremur care a provocat pagube mănăstirii Neamțului, tot Ureche fiind cel care consemna știrea și despre seismul „dintr-o luni”, 8 nov. 1516⁹.

În urma unui cutremur din 1521, care s-a simțit în Țara Românească și Transilvania, orașul Brașov avea nevoie de reparații¹⁰; la Brașov se mai resimte un cutremur în același veac, sub domnia „craului Bator Istvan”, când s-au tras „singure” clopotele orașului¹¹. Dărîmarea bolții și a altarului, ca și căderea stîlpului sudic al bisericii evanghelice din Sebeș, în urma seismului din 1523, demonstrează o puternică mișcare tectonică¹². Țările române cunosc efectele nedorite ale unui nou cutremur în vremea domniei lui Mihai Viteazul, în anul 1595¹³. Veacul al XVII-lea reține, prin cronici și însemnări, cîteva mari mișcări ale pământului. Primul cutremur este înregistrat în Transilvania, unde „În 1614 se face simțit în jurul Oradiei un mare cutremur, încît nu au rămas nici om, nici animal în picioare”¹⁴. În Țara Românească, în 14 septembrie 1620, duminică „la 21 ceasuri”, un alt cutremur a ținut „un sfert de ceas”¹⁵. La 8 noiembrie 1620 zguduirea pământului a doborât 3 cruci de pe biserica din Scheii Brașovului¹⁶.

Un alt mare cutremur a avut loc în anul 1628, evenimentul avînd consecințe deosebite asupra întregului patrimoniu de arhitectură din Țara Românească. Cu această ocazie au fost foarte grav avariate o serie de ctitorii domnești și ale marilor boieri, ele urmînd ulterior să fie refăcute, într-un adevărat program de reconstrucție și restaurare, de către Matei Basarab și apoi de Constantin Brîncoveanu. Între monumentele care au suferit în urma acestui seism se pot înscrie:

⁷ În rîndul lucrărilor scrise, strict enunțative și fără interpretarea fenomenului, vezi Mathei D. Drăghicescu, *Cutremurele în Orient*, București, f.d.; idem, *Les tremblements de terre de la Roumanie et des pays environnants*, f.d., f.l., p. 6.

⁸ Deranjarea unor asemenea „depozite” arheologice l-a făcut pe C. Daicoviciu să înscrie în rîndul factorilor destructivi care au acționat asupra orașului Sarmizegetusa și cutremurele; vezi C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiană) în lumina săpăturilor*, Cartea Românească, Cluj, 1938, p. 19—20.

⁹ Apud Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 200—205; Gabr. Mihăiescu și Eug. Fruchter, în *Valachica*, 9, 1977, p. 189 menționează cutremurele din 1411 și 1517, care au produs daune la Tîrgoviște.

¹⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, 1979, p. 171.

¹¹ Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, 1980, p. 404.

¹² V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, 1957, p. 222, 753, afirmă că, la acest cutremur, corul bisericii a suferit „cumplit”; Ana-Maria Haldner, *Legăturile dintre sculpturile în lemn din Spiss și lucrările gotice tîrzii transilvănene*, în *St.Com.Bruk.*, 19, 1975, p. 103.

¹³ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 405.

¹⁴ Informație preluată după o cronică turco-ungară (Nürnberg, 1687) de Adriana Ghibu, în *Gabriel Bethlen, principe al Transilvaniei (Cronică a domniei și portret comemorativ 1580—1629)*, în *Repere sibiene. Studii și referate*, Sibiu, 1982, p. 119, nota 18.

¹⁵ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 206.

¹⁶ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 405.

biserica Doamnei din Tîrgoviște¹⁷, biserica Negru Vodă din Cîmpulung¹⁸, Curtea și biserica domnească din Curtea de Argeș¹⁹.

În anul 1668 avem știri despre o seamă de pierderi, pe seama monumentelor istorice, la Sighișoara²⁰, iar în 1681, unele privesc devastarea, din aceleași cauze, a Sibiului²¹.

În 1681, la 8/19 august, la ora 1 (sau „7 ceasuri“?), un cutremur se face simțit în Țara Românească, dar și la Brașov, unde cad zidurile orașului, se rupe strana din Biserica Neagră și „se trag singure“ clopotele²².

Cu ocazia cutremurului din 1683, cu epicentrul în Moldova, cade turnul cetății Sucevei și se avariază multe biserici, printre ele și cea cu hramul Sfinții Apostoli din Huși²³. Catedralei episcopale din Huși i-au crăpat zidurile și i-au căzut turelele, în urma cutremurului din 1692²⁴.

La 11 iunie 1701, producînd numeroase „ruinări“ de mănăstiri, s-a dezlănțuit un alt puternic seism cu epicentrul în Țara Românească²⁵. Un alt seism se petrece în 1711, un diac, Andrei, comentîndu-l astfel: „să se știe cînd s-au cutremurat pămîntul în luna februarie 25, în dzilii lui Neculai Vodă în domnie al doilea, după ce s-au bătut turcii cu mosculii și au prădat tătarii Țara Moldovii, vara pe vremea secerii. Și imbla let 7219 (1711) atunci, iar cînd am scris, imbla velet 7222 (1714) martie“²⁶. Documentele mai păstrează amintirea unor alte cutremure, în anii 1718 și 1724²⁷. Cutremurul din 31 mai 1730 a dărîmat biserica mănăstirii din Vălenii de Munte, fiind nevoie ca aceasta să fie ridicată ulterior „din temelie“²⁸, în 1734²⁹, apoi — al celui mai distructiv, care a avut loc la 8 mai 1738. Acesta s-a desfășurat în două etape: la 8 mai „5 ore“ și apoi, altul „groaznic“, la 31 mai/11 iunie „ora 3 1/2 ceasuri“, în timpul său avariindu-se mănăstirea și casele domnești de la Cotroceni, Foișorul Palatului din București (unde cad trei coloane), multe biserici din Muntenia și Moldova, unde cade Golia și mănăstirea Răchitoasa, iar Bogdana este afectată, dar făcîndu-se resimțit și la Brașov, unde se deteriorează poarta spre Schei³⁰.

¹⁷ V. Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1982, p. 109—110.

¹⁸ V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș. Note istorice și arheologice*, în *BCMI*, 1917—1923, p. 21; V. Nicolae, *op. cit.*, p. 60.

¹⁹ V. Drăghiceanu, *op. cit.*; V. Nicolae, *op. cit.*, p. 79.

²⁰ Mihail Popescu, *Cetăți și orașe ardelenice la începutul veacului al XVIII-lea*, București, 1928, p. 3.

²¹ V. Guy Marica, *Sebastian Hann*, București, 1972, p. 42.

²² A. Armbruster, *op. cit.*, p. 405.

²³ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 206.

²⁴ *Restaurarea catedralei episcopale din Huși după cutremurul din 1940*, Bîrlad, 1945, p. 14.

²⁵ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 405.

²⁶ Ion Paul Munteanu, *Cartea românească de învățătură la Pribești—Vaslui*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, II, 1983, p. 370.

²⁷ În timpul acestuia au fost dărîmate monumentele de la Mărgineni, cf. V. Drăghiceanu, *Casa Cantacuzinilor din Mărgineni* (extras), *BCMI*, 1924, p. 15.

²⁸ N. Iorga, *Mănăstirea din Vălenii de Munte*, în *BCMI*, 1924, p. 104.

²⁹ Cutremur amintit la 2 septembrie, cf. N. Iorga, *Știri nouă despre biblioteca Mavrocordatilor și despre viața muntenească în timpul lui Constantin Vodă Mavrocordat*, Academia Română, București, 1926, p. 151.

³⁰ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 206; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 405; vezi și distrugerile provocate mănăstirii Brîncoveni, căreia i se dărîmă turelele și clopotnița, cf. V. Nicolae, *op. cit.*, p. 35—36 și la Hurez, unde „au căzut crucile bisericii și au crăpat amvonul și bolta...“, cf. V. Cîndea, *Cutremurul din 31 mai 1738 și pagubele Hurezului*, în *Monumente și muzee*, I, 1958, p. 257—258.

Mai pot fi amintite apoi seismele din anii 1748 și 1764, la acesta din urmă fiind distruse boltile bisericii Sf. Mihail din Cluj³¹. Probabil, ultimul cauzase distrugerii și la Piatra Neamț, unde, peste 3 ani, se reclădea Sinagoga, „dărîmată de cutremur”³². O însemnare de pe o carte veche, din Oradea, consemnează la 15 nov. 1771, „la ora 4 după miezul nopții”, un alt cutremur³³, iar la 16 oct. 1774, „5 ceasuri, în Moldova se înregistrau efectele altuia, aici dărîmîndu-se — în timpul celui din 9 octombrie 1781 — mănăstirea Vulpe din Iași³⁴. Data de 7 noiembrie 1786, seara, este legată de asemeni de amintirea unui cutremur la Oradea, lucru consemnat pe filele Paliei de Orăștie (exemplarul de la Oradea)³⁵. Pămîntul cu cele de deasupra sa s-a „scuturat” din nou la 27 martie 1790, afectînd numeroase construcții de cult, mai ales în Oltenia³⁶, tot atunci cauzîndu-se numeroase fisuri bisericii Stavropoleos³⁷; la 6 aprilie, ora 21, se zguduie pămîntul și în Transilvania, mișcarea resimțindu-se în Țara Românească³⁸. Peste un an, un cutremur se face simțit în Maramureș, în luna decembrie, cum este notat pe un Antologhion de Blaj (1781), provenit de la Strimtura³⁹.

În 1793, la 27 nov., sînt înregistrate — la orele 3 și 7 — două mari mișcări seismice, în urma lor fiind distrugerii la mănăstirea Bistrița (Moldova), la cea de la Curtea de Argeș și la Stavropoleos⁴⁰.

La interval mic, în februarie anul următor, alt cutremur se petrece în Țara Românească⁴¹. Penultima dată pe care o avem pentru acest veac în care „evenimentele” seismice au fost numeroase este anul 1795, cînd obiective importante, din Iași mai ales, sînt serios avariate⁴².

Veacul se sfîrșește cu un cutremur amintit în octoiul de Blaj (1760) de la Birsana (Maramureș) la 28 august 1800, cînd s-a „clădit pămîntul”⁴³.

Cel mai dezastruos cutremur din veacul al XIX-lea s-a petrecut la 14 octombrie 1802, în timpul lui „ziduri vechi și mănăstiri vechi s-au sfărîmat și au căzut”; desfășurat timp de 2 minute și 30 secunde, de la ora 7 și 40 minute, „în trei răstimpuri”⁴⁴, acest „cel mai teribil cutremur pe care-l pomeneste principatul muntean”⁴⁵, a distrus un număr foarte mare de edificii. Anume, au fost dărîmate mănăstirile Neamțu, Cașin, Vălenii de Munte, Stavropoleos, Negru-Vodă din Cîmpulung, biserica domnească și biserica Vovidenia din Bîrlad, mănăstiri și biserici din Iași, Huși, Galați. La Galați, bisericii Sfinții Arhangheli i-a „crăpat zidul cu totul și s-au răspîndit”⁴⁶ iar la Curtea Veche din București se desăvîrșește

³¹ Primul a fost la 21 aprilie 1748, cu epicentrul în Moldova, cf. Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 207; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 223.

³² N. Stoicescu, *Repertoriul monumentelor din Moldova*, București, 1974, p. 642.

³³ Fl. Dudaș, *Carte veche românească în Bihor*, Catalog, Oradea, 1977, p. 21.

³⁴ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 207.

³⁵ Fl. Dudaș, *op. cit.*, p. 20.

³⁶ V. Drăghiceanu, *Inscripții din Negrești, Preașba, Olteni, Bengești, Ostrov, Pietrării de Jos, Bordești și Gugești*, în *BCMI*, 1915, p. 47.

³⁷ Gh. Nedioglu, *Stavropoleos*, în *BCMI*, 1924, p. 156.

³⁸ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 406.

³⁹ I. Birlea, *Insemnări din bisericile maramureșene*, București, 1909, p. 197.

⁴⁰ N. Stoicescu, *Repertoriul Moldova*, p. 642.

⁴¹ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 207; Gh. Nedioglu, *op. cit.*, p. 156.

⁴² N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 396, 445.

⁴³ I. I. Birlea, *op. cit.*, p. 24.

⁴⁴ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 208.

⁴⁵ N. Iorga, *Mănăstirea din Vălenii de Munte*, p. 104.

⁴⁶ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 317.

ruinarea clădirilor⁴⁷. Numeroase și grele pagube au fost pricinuite monumentelor și de astă dată, poate că ele au fost cele mai grele din tot veacul al XIX-lea. Reparațiile ce se vor face ani de-a rândul nu vor reuși întru totul să acopere lipsurile. Efectele negative au fost generale în Moldova: bisericilor Sf. Spiridon și Sfânta Paraschiva din Iași le cad turlile; la Suceava a crăpat turla bisericii armenesti; fisuri mari și căderi de ziduri s-au produs la biserica Sfinții Arhangheli din Pașcani, la ctitoria lui Ștefan cel Mare din Birlad, episcopia Hușilor, iar la Focșani a căzut zidul și bolta mănăstirii Sf. Ioan, ca și la mănăstirile Cașin, Bogdana, Răducana ș.a. Unele edificii ajung într-o stare totală de ruină: biserica Ducăi din Birlad, biserica Sfântul Andrei și mănăstirea și spitalul Sf. Spiridon din Iași, mănăstirea Sfânta Vineri și Socola, schitul Mînzați etc.⁴⁸

În urma acestui năpraznic cutremur au fost din nou năruite, crăpate sau cu bolțile căzute o serie de importante obiective de arhitectură: biserica Buzinca din Tîrgoviște, Schitul Vărzești (Rîmnicul Sărat), mănăstirile Bradu—Tisău, Vărbila, Mărgineni, Dudu—Plăviceni, Vieros, Butoiul, Sadova, Drăgănești—Vedea, Brîncoveni, Căldărușani, Negru-Vodă — Cîmpulung, Trei Ierarhi, Căzănești—Vilcea, Secu, catedrala Hușilor, Curtea de Argeș ș.a.⁴⁹ Foarte grave consecințe au suferit monumentele din București, unde se „prefăcu în ruină” Curtea Domnească, Turnul Colței, Plumbuita, biserica Sfinții Apostoli, biserica Sărindar ș.a.⁵⁰; tot acum, Craiova a fost făcută „pulbere și cenușe”⁵¹, iar monumentele Tîrgoviștei au înregistrat grave pierderi⁵².

Nu peste multă vreme, un cutremur se resimte în Maramureș, la 15 februarie 1812, cînd, timp de mai multe zile — spune o însemnare de pe pagina finală a unui octoih de Blaj (1760) de la Bîrsana — s-a tot „mișcat pămîntul”⁵³. În același an, însemnarea de pe un Minei de Buda (1805) dintr-o parohie brăileană amintește: „Să se știe de cînd s-au cutremurat în luna lui decembrie, în cespzezece zile, la trei ceasuri din zi la leat 1812. Și au scris eu logofăt”⁵⁴. După cum rezultă dintr-un text manuscris pe un Penticostar (Blaj, 1808) din Bihor, „la 7 zile februar s-au întunecat soarele la 1 ceas după amiazăzi, au ținut mai

⁴⁷ V. Nicolae, *op. cit.*, p. 29—38; în Muntenia mai vezi efectele la Străjești (Olt), Ungureni (Buzău), Verbila, Vîforița, Vadu Spart, Trivale etc.; cf. N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, în Mitropolia Olteniei*, 1—2, 1970.

⁴⁸ Cf. Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 209; N. Stoicescu, *Rep. Mold.*, p. 317, 383, 460, 473, 477, 478, 567.

⁴⁹ Detalii la V. Nicolae, *op. cit.*, p. 53—54, 73, 95—96, 153, 158, 169, 187—188, 191—192, 199, 206; Al. Lapedatu, în *Monumentele noastre istorice*, București, 1914, *Biserica Trei ierarhi din Iași*, p. 267; I. Virtosu, *Biserici de lemn și cruci de piatră din jud. Rîmnicu-Vîlcea*, *Inscripții*, în BCMI, 1933, p. 185; V. Brătulescu, *Biserici din Prahova*, în BCMI, 1939, p. 26; *Restaurarea catedralei episcopale din Huși*, p. 20—21; V. Drăghiceanu, *Curțile domnești*, în BCMI, 1911, p. 64; Louis Reissenberger, *L'église de Monastère épiscopale de Kurtea de Argis en Valachie*, Viena, 1867, p. 33—34.

⁵⁰ Informații la C. Moisil, *Bucureștii vechi*, 1925, p. 34; Al. Busuioceanu, *Un palat domnesc din vremea fanarioților: Curtea din București*, în BCMI, 1939, p. 133; V. Nicolae, *op. cit.*, p. 40—41, 44—45, 118.

⁵¹ V. Nicolae, *op. cit.*, p. 76.

⁵² Gabr. Mihăiescu, Eug. Fruchter, *Elemente de demografie istorică în evoluția orașului Tîrgoviște*, în *Valachica*, 9, 1977, p. 191.

⁵³ I. Birlea, *op. cit.*, p. 24.

⁵⁴ Ionel Cîndea, *Considerații asupra însemnărilor de pe cartea veche românească din județul Brăila*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, București, I, 1980, p. 251.

mult timp întunericul, au fost cutremure de pământ cît s-au clătinat icoanele de pă părății caselor⁵⁵. În primele decenii ale veacului trecut, fenomenele seismice s-au ținut lanț: știm că la 1819⁵⁶ și apoi la 1821—22 au fost înregistrate alte cutremure, resimțite în Muntenia⁵⁷; despre ultimele ne-au rămas însemnări privind efectele lor la Craiova, Pitești, Tîrgu-Ocna și Bacău (primul, la 5 noiembrie, ora 10,30), apoi despre cel din 27 aprilie 1822, ora 7, știm că s-a manifestat „de 3 ori prăvălind, apoi de 3 ori scuturînd”⁵⁸.

Nu i-a fost dat pămîntului să se liniștească, pentru că la scurt timp, în „1829, în 19 zile, luna iunie, 9 ceasuri după amiază, adică seara... cutremur mare de pământ cînd dintru toate casele sau... multe multe biserici s-au stricat, casă, s-au intrupat în pământ, oameni foarte tare s-au îngrozit, mare pagubă au făcut la toți”⁵⁹, fenomen resimțit în Transilvania în primul rînd. Acesta a fost deci un cutremur regional, pentru că în același an, la 13 noiembrie, la 11 ore din noapte și apoi la 14 noiembrie, la orele 2 și 3, un alt seism să zguduie Moldova și Muntenia; în urma sa biserica Trei Ierarhilor a fost „zdruncinată”, la fel și biserica domnească din Birlad, biserica Precista mare din Roman, alte edificii importante din Iași etc.⁶⁰; între tipăriturile vechi din Oltenia există, pe o Psaltire (Rîmnic, 1792), consemnată tragedia: „(Să să) știe cînd s-au cutremurat) pămîntul și s-au cutremurat) la cîntarea cocoșului... cutremurat foarte tare la Sfîntul Apostol Filip și acestea. Și am scris cu logofăt Florea, 829, noemb(r)e 14, cu mină de Tărină, mina va putrezi, iară slova va trăi și să va pomeni”⁶¹. Acestui seism îi urmează, parcă legate ciclic, altele: cel „din postul Nașterii Domnului Cristos” din anul 1832 (în urma sa se surpă schitul Slătioarele și biserica domnească din Ocnele Mari)⁶², altul în 24 aprilie 1834 (ora 3 și 8 minute)⁶³, unul înregistrat la 11 ianuarie 1837 (sau 1838?) ora 4⁶⁴.

În timpul acestui cutremur s-au produs de asemeni daune însemnate, el fiind de o înaltă intensitate: „3 minute... și clopotul mult s-au sunat”⁶⁵. Acest seism s-a plasat cu epicentrul în zona Buzău—Rîmnicul Sărat, avînd grave consecințe în toată țara; unele știri (o însemnare de pe „Viețile Sfinților” din biserica Beri-

⁵⁵ Probabil la 7 februarie 1816, cf. I. Godea, I. Cristache Panait, *Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradiei*, Oradea, 1978, p. 174.

⁵⁶ Biserica domnească din Cîmpulung este atinsă acum, căzînd pînă și portretele votive ale ctitorilor; cf. V. Drăghiceanu, *Curtea Domnească*, p. 21.

⁵⁷ Cf. C. Petrescu-Dragoe, *Restaurarea picturii bisericesti din Seimeni—Dimbovița*, în *BCMI*, 1926, p. 167.

⁵⁸ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 209.

⁵⁹ Însemnare pe o Biblie (Blaj, 1795), cf. BRV, II, 595, p. 380 și Elena Bărnăuțiu, *Cartea veche românească din secolul XVIII în județul Satu Mare*, Catalog, Satu Mare, 1980, p. 35.

⁶⁰ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 209.

⁶¹ Cf. Aurelia Florescu, *Psaltirea tipărită la Rîmnic în 1792*, în *Valori bibliofile*, II, 1983, p. 315—316.

⁶² I. Virtosu, în *BCMI*, 1933, p. 138.

⁶³ Cf. Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 210; în același an, un cutremur a fost resimțit și la Crăcești (Maramureș), cum se însemna pe un Ceaslov (Blaj, 1778), precizîndu-se și data de miercuri, 7 noiembrie 1834; cf. I. Birlea, *op. cit.*, p. 80.

⁶⁴ Punem semnul întrebării, pentru că unele surse (C. Bolliac, *Mănăstirile din România*, 1862, *Cercetări prin mănăstiri*, Raportul III, p. 453—454; V. Drăghiceanu, *Curțile*, în *BCMI*, 1911, p. 73, 77; *Raport general pe anul 1912 CMI*, în *BCMI*, 1912 (V), p. 181, iar recent C. Bostan, *Însemnări pe cărți vechi românești din fondul tradițional „G. I. Kirileanu”*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, I, 1980, p. 236, vorbind despre efectele cutremurului asupra mănăstirilor Brîncoveni) dau anul 1837.

⁶⁵ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 210.

slăvești) dau durată lui de 10 minute!⁶⁶ Datorită intensității sale, numeroase monumente sînt dărîmate, crăpate, lovite în echilibrul lor fizic. Astfel, se deteriorează biserica Stavropoleos⁶⁷, mănăstirea și curțile de la Slobozia⁶⁸, biserica din Căptura⁶⁹, biserica Sf. Spiridon din Roșiorii de Vede⁷⁰, Sf. Spiridon din Galați (afectată la turle), Precista (Roman), Domnească din Bîrlad — care „foarte s-au zdruncinat”⁷¹, și se adaugă complexul episcopal de la Buzău, care „s-a zmintit foarte mult”, biserica domnească din Caracal, Arnota, Șoldanu—Negoești, schitul Apostolachi, Vulcana-Băi, Robaia, Clocociov⁷². În Iași multe biserici și mănăstiri suferă daune, crapă sau le cad ziduri — așa mănăstirea Dancului⁷³, aici fiind „foarte tare”, ca și la Bîrlad, Galați și în Mehedinți⁷⁴. Urme serioase se lasă pe monumentele din Banat și Severin; dovadă că pe peretele bisericii din Mehadia se înscrie dezastrul, iar la biserica Pecinișca, pe un Apostol (București, 1734), el se notează de asemeni⁷⁵; la Viforita cade „de tot” biserica, iar mănăstirea Motrului și schitul Lainici sînt de asemeni afectate⁷⁶. La București multor biserici li se strică bolțile, zidurile și acoperișul, despre aspectul orașului, în urma cataclismului, rămînînd o imagine realizată de Bouquet, publicată de acesta în „Illustrated London News”⁷⁷.

În urma acestui sinistru vor trebui mulți ani de eforturi pentru a repune în stare de funcționare numeroasele clădiri — mai ales cu funcție publică — afectate, de a le repara sau restaura pe unele, iar pe altele a le reface. Eforturi mai ales sub raport financiar⁷⁸.

Iarăși oamenii au luat totul de la capăt, rămînînd, cu o îndărătnicie vrednică de admirație, să-și refacă resturile, dăruind din truda lor pentru rezidirea sau reparația atîtor monumente, depunînd o cantitate imensă de muncă în acest scop. Răgazul pe care l-a dat stihia adîncurilor nu a fost de prea lungă durată căci pe Antologhionul de Blaj (1838), aflat la parohia Lupșii, în Munții Apuseni, găsim însemnarea că „în 1880, 3 octombrie stil nou, dimineața pe la 6 ore s-au scuturat pămîntul foarte tare”⁷⁹.

Pe o Biblie a lui Bob (1795), aflată altădată la Breb (Maramureș), se notează la 1 septembrie 1881: „la 8 ceasuri de pe zi că s-au cutremurat pămîntul de 3 ori”⁸⁰. Nu peste mult timp, în 19/31 august 1894 s-a înregistrat un nou seism,

⁶⁶ T. G. Bulat, *Mănăstirea Berislăvești, jud. Argeș*, în *BCMI*, 1924, p. 78.

⁶⁷ G. Nedioglu, *op. cit.*, p. 156—157.

⁶⁸ Vezi volumul *Studii și lucrări de restaurare*, DMI, 1963, *Note și recenzii*, p. 143.

⁶⁹ Însemnarea care amintește evenimentul notează data de „Ghenarie opt zile, marți noaptea spre miercuri la ceasul 8 de noapte”, cf. V. Brătulescu, *Biserici din Prahova*, p. 33.

⁷⁰ V. Brătulescu, *Comunicări*, în *BCMI*, 1926, p. 125.

⁷¹ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 80, 319, 724.

⁷² V. Nicolae, *op. cit.*, p. 47—48, 99, 71, 106, 202—203, 215—216.

⁷³ N. Iorga, *Cum se zidia acum o sută de ani*, în *BCMI*, 1933, p. 160.

⁷⁴ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 210.

⁷⁵ N. Iorga, *Observații și probleme bănățene*, 1940, p. 80—81, 88.

⁷⁶ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 210; vezi și N. Stoicescu, *Bibliografia*, vol. II, pentru Tîrgșor, Tutana, Țintăreni, Drăgănești, Sărăcinești, Pasărea, Popești—Ilfov ș.a.

⁷⁷ Vezi la Iorga, *Cronică*, în *BCMI*, 1937, p. 143.

⁷⁸ Fiind unul din capitolele de istorie a culturii, considerăm că subiectul merită să se bucure, cîndva, de o specială atenție.

⁷⁹ Carte văzută în anul 1982; aflată probabil la Episcopia ortodoxă de la Alba Iulia.

⁸⁰ I. Bîrlcă, *op. cit.*, p. 49.

simțit mai ales în partea sudică a țării⁸¹. La 3 octombrie, în același an, la „8 ceasuri”, un cutremur era resimțit în Munții Apuseni, cum ne confirmă o însemnare pe un Ceaslov (Tîrgoviște, 1715), aflat în anul 1982 în deținerea parohiei Certeze, Dric I⁸². Acest seism — din 1894 — a avut epicentrul la Galați—Focșani, efectele sale resimțindu-se în toată țara⁸³.

Cu această ultimă știre despre fenomenele seismice din veacul al XIX-lea, trecem să le prezentăm pe cele ce-au avut loc în secolul nostru. Primul, amintit la 12 mai 1912, cu epicentrul în Vrancea, trebuie să fi fost mai slab, întrucît nu avem știri negative privitoare la monumente. Îi urmează apoi teribilul cutremur din 10 noiembrie 1940, fenomen seismic de o deosebită gravitate, cu urmări nefaste asupra zestrei monumentale. Ca o consecință a acestui cutremur, au fost complet dărîmate numeroase biserici: Pogana, Zăpodenii de Sus, Rădeni—jud. Vaslui, Mălăiești, Mînjești, Sf. Treime—Prăjești; în jud. Bacău, Răchitoasa, Cașin, Rădcana, Răducanu⁸⁴. Li se adaugă: bisericile de la Bălțați, Berezeni, Băsești, schitul Brazi (Putna), Cobesți, Deleni, Docani, Ivănești, Giurcani, Gușitei, Costești, Crețești, Drujești, Leoști, Odaia Bursuci, Zapodeni, Zografu și Vinderei, Vaslui, Iepureni (Fălciu), Iugani (Tutova), Cîrlomănești, Brăjdeni-Bîrlad, episcopia Hușilor, schitul Mînzați, biserica Sf. Petre și Pavel—Panciu, Plopana (Bacău), Raiu (Tutova); Schiopeni (Fălciu), mănăstirea Solca etc.⁸⁵. Ca o urmare normală, mulți ani încă vor dura lucrările de reparații, refaceri și restaurări. Vor fi investite sume importante — mai ales prin CMI — pentru consolidări și restaurări la: Galata (paraclis), Soveja, Dolhăuți, Dealu, Cașin, Boldești—Prahova, Sf. Gheorghe Tecuci, Sf. Treime Tg. Ocna, Rădeanca, Nicorița (Iași), Predeal, Barnovski, Precista (Galați), Leordeni (Ilfov), Ulmeni (Teleorman), Săftica, Balaci (Teleorman), Donie—Focșani, Filipeștii de Tîrg, Balotești, Sf. Gheorghe vechi — Ploiești, Secuiului (Roman), Bradu, Ciolanu, Comana, Snagov, Curtea Domnească — Tîrgoviște, Plătărești, Banu (Iași), Calvinii, Copou-Podgorie (Iași), mănăstirea Vălenii de Munte, Medeleni (Tecuci), Sf. Ioan—Bacău, Mera, Rîncăcirov, Vîforița, Guseni (Tutova) și multe alte monumente. În București sînt acum înregistrate lucrări la Plumbuita, Enei, Sf. Gheorghe Nou, Mîntuleasa, Brezoianu, Mihai Vodă etc.⁸⁶. Numeroase edificii, cu aparență de structură fizică stabilă, s-au distrus în timpul acestui teribil cataclism. În ciuda numărului mare de monumente istorice care au suferit diferite pagube, în parte, acestea au rezistat bine. Se confirmă astfel încă o dată că un bun program constructiv, la care se adaugă, firește, calitatea materialelor și a muncii, cum dovedesc multe din obiectivele arhitecturii majore din țara noastră, constituie singura cheazășie în fața cataclismelor de acest gen.

Pe de altă parte s-a confirmat, și cu acest prilej, că durata medie a clădirilor monumentale, pe teritoriul românesc, este între 250—400 de ani⁸⁷, ceea ce

⁸¹ În lucrarea sa *Tremblements de terre de la Roumanie et des pays environnants*, p. 6, Matei D. Drăghicescu afirmă că a „prevăzut”(!) acest cutremur.

⁸² Vezi supra, nota 79.

⁸³ Gh. Burlacu, *op. cit.*, p. 210.

⁸⁴ *Idem*, p. 211.

⁸⁵ Vezi la Stoicescu, *op. cit.*, p. 312.

⁸⁶ Detalii în *ACMI*, 1942, p. 20—21, 24—27, 30, 35—36, 40—44, 48—51, 56—62, 68—69, 71—74, 77 și *ACMI*, 1943, București, 1946, p. 34, 40, 54. O parte din fondurile de restaurare a fost susținută de stat, printr-un fond central special constituit.

⁸⁷ Vezi articolul arh. Victor Asquini, *Cutremurul — factor de progres, în Arhitectura*, VII, nr. 2, aprilie-iunie 1941, p. 31.

era mai vechi nerezistind. Monumentele au rezistat cel mai bine, depășind așteptările și păstrându-se, astfel, parțial, o avuție monumentală de valoare. Din învățămintele acestui seism s-au tras și o serie de concluzii, ajungându-se să se formuleze 22 de indicatori care pot întări — prin aplicarea lor — construcțiile în fața mișcărilor pământului⁸⁸.

În sfârșit, cutremurul, de tristă aducere aminte, din seara de 4 martie 1977, despre care s-a scris și care a produs pagube grave monumentelor istorice și obiectelor din patrimoniul cultural național. Din constatările făcute cu acest prilej⁸⁹ rezultă că, în 21 de unități administrative⁹⁰, din totalul de 3759 monumente înregistrate, au fost complet distruse 33, grav avariate 187 și ușor avariate 865 de monumente. Rezultă, deci, că un număr de 1085 monumente istorice au suferit diverse daune; acest număr reflectează procentual 34,62% obiective avariate, ceea ce reprezintă un procentaj foarte ridicat, dacă adăugăm că seismul s-a făcut simțit și în Transilvania de sud și centrală, unde numeroase avarii — crăpături, deplasări, alunecări de sol etc. — nu au mai fost comunicate și centralizate ca atare, rămânând necunoscute. Oricum, o țară care deține în prezent un patrimoniu de monumente istorice estimat la cca 10 000 obiective, în fața unor asemenea pierderi poate să tragă semnale de alarmă. Acestor grave urmări li se adaugă — în aceleași unități administrative — pierderile suferite de patrimoniul muzeal⁹¹. Astfel, au fost distruse (din 107) 4 unități muzeale, alte 66 fiind avariate, iar 3863 de piese au fost distruse irecuperabil, alte 7579 piese suferind diverse avarii, dar fiind recuperabile⁹². Din cercetarea datelor existente, și în cazul acestui seism, pagubele cele mai de seamă s-au înregistrat în câteva centre: zona moldavă (în special Iași, Bacău, Neamț, Vaslui), zona olteană (Dolj, Olt, Mehedinți) și zona Cîmpiei Române (Prahova, Buzău, Vrancea). În unele județe, foarte puține monumente au mai rămas intacte, și acelea doar la o analiză de suprafață: în județul Bacău doar 52 monumente (din 150); în Dimbovița 82 (din 145); Dolj — 87 (din 145); Iași 233 (din 317); Olt — 22 (din 120); Prahova 85 (din 187); Vaslui — 25 (din 66); Vrancea — 65 (din 142); București — 401 (din 593). Fără a încerca un comentariu pe tema repunerii în circuitul cultural a întregii avuții monumentale, considerăm că aceasta implică, alături de unele aspecte organizatorice, fonduri financiare substanțiale, un efort constructiv sistematic și, desigur, timp.

Dintr-o analiză pe care o propunem în cele ce urmează asupra modului în care s-au desfășurat „confruntările“ dintre monumentele istorice și fenomenele seismice cunoscute la noi, ar rezulta o serie de considerații care pot ține loc, parțial, concluziilor:

⁸⁸ *Idem*, p. 29—30.

⁸⁹ În arhiva fostei Direcții a Patrimoniului Cultural Național (DPCN) există o statistică realizată în primele 10 zile după eveniment, pe județe și, în cadrul acestora, pe obiective, datele respective trebuind să fie luate cu rezervă, ele fiind, în realitate, inferioare situației din teren.

⁹⁰ Este vorba de județele Argeș, Bacău, Brăila, Buzău, Constanța, Dimbovița, Dolj, Galați, Ialomița, Iași, Ilfov, Mehedinți, Neamț, Olt, Prahova, Teleorman, Tulcea, Vaslui, Vâlcea, Vrancea și municipiul București.

⁹¹ Nu există după știința noastră o statistică centralizată a pierderilor înregistrate în ce privește patrimoniul cultural al unităților de cult și al persoanelor fizice.

⁹² În arhiva fostei DPCN.

1. Analiza statistică conduce la observația că, începînd cu veacul al XVII-lea, de cînd, probabil, avem date mai concludente, cutremurele au manifestat o anumită preferință — ne referim la cele cu o intensitate superioară — pentru prima jumătate a veacului (vezi Anexa).

2. Frecvența fenomenelor seismice, neputînd să ofere date concludente asupra efectelor lor în ce privește soarta monumentelor, nu are o importanță pe atît de mare, pe cît are gradul de intensitate al acestora; sub raport topografic se remarcă preferința pentru zonele sud-estice, fără să se excludă zonele centrale și nord-vestice.

3. Cu ocazia fiecărui seism avem date privitoare la consecințele sale destructive, dar cele mai intense au fost cele din anii 1628, 1681, 1738, 1802, 1838, 1940, și, firește, 1977.

4. Principalele tipuri de degradări la monumentele istorice privesc: delabrarea zidurilor, căderea cupolelor, distrugerea acoperișurilor și alunecări ale zonelor de la substrucție.

5. Judecînd comportamentul unor monumente — mari obiective (ca dimensiune și dificultate a sistemului constructiv) în timpul seismelor, rezultă o calitate remarcabilă a materialelor folosite și, totodată, a muncii prestate.

6. Avînd în vedere „innoirile” sau „prefacerile” determinate în urma seismelor, se observă durata medie a monumentelor din țara noastră (cca. 300—500 ani).

7. Refacerile și restaurările de pe urma cutremurelor au comportat eforturi materiale excepționale, care de regulă durează multă vreme⁹³.

8. Alături de războaie, jafuri și incendii, de multe ori provocîndu-le pe cele din urmă, cutremurele au fost principala cauză a distrugerii înainte de vreme a monumentelor din țara noastră.

9. Desele „prefaceri” ale monumentelor, în urma seismelor, au provocat alterarea stilului original, în consecință lipsind arhitectura tradițională de un număr important de obiective reprezentative.

10. Puternicile cutremure din sec. al XVII-lea — prin distrugerea în masă a obiectivelor arhitecturale — au determinat — cum a avansat încă în urmă cu cîțiva ani prof. Vasile Drăguț — un nou program constructiv, care a condus, favorizat de o epocă de relativă liniște și prosperitate economică, dar și de conducerea unor domnitori înțelepți și iubitori de cultură, în primul rînd Matei Basarab și Constantin Brîncoveanu, la un nou stil arhitectural.

11. Una din condițiile esențiale pentru mărirea gradului de rezistență a monumentelor istorice este conservarea acestora, întreținerea curentă, lucrări de reparații urgente, intervenție imediată la diversele stricăciuni provocate de evoluția în timp a materialului și construcției ș.a., procese permanente pentru care nu trebuie precupețite fondurile.

În cadrul măsurilor necesare, fără să ne stea la îndemînă vreo soluție, considerăm indispensabil utilă organizarea — printr-o instituție specializată —

⁹³ Cîteva exemple elocvente: la Arnota, C. Brîncoveanu înnoiește monumentul, în urma cutremurului, plătiind 200 taleri, ca după cel din 1838 să se facă, între 1851—1856, tot operații de reparații (arh. I. Schlatter) — în baza unui deviz ce comporta plata a 238.752 lei (cf. V. Nicolae, *op. cit.*, p. 69, 71); la mănăstirea Curtea de Argeș, lucrările de restaurare întreprinse în urma cutremurelor din 1802 și 1838 au costat 9.000 plăști, cf. Louis Reissenberger, *op. cit.*, p. 33—34; la Căldărușani o primă restaurare, între 1805—1806, costă 150 galbeni, iar o alta din 1882, 17.045,17 lei ..., pentru reparaturi grabnice și neapărate și... de precauțiune..., cf. V. Nicolae, *op. cit.*, p. 53—55; pentru Stavropoleos, tot Schlatter estima restaurarea, în 1858, la 4000 galbeni, cf. Nedioglu, în *BCMI*, 1924, p. 159.

unor controale și testări periodice și sistematice, ca și cercetarea monumentelor sub raportul structurii lor fizice.

Fenomene naturale imprevizibile, cutremurele vor continua, desigur, să se manifeste și în viitor pe teritoriul României. În fața lor, în ce privește monumen-tele istorice, singura cale este să le conservăm și să le restaurăm sistematic, să le protejăm cu toată dragostea și înțelegerea, ca pe singurele mărturii ale trecerii noastre prin timp, ale continuei noastre statornicii pe acest pământ.

IOAN OPRÎȘ

*Tabel selectiv cu principalele seisme cunoscute în istoria României**

Sec. XV	Sec. XVI	Sec. XVII	Sec. XVIII	Sec. XIX	Sec. XX
1411—Ț.R. 1471,29.VIII M., Trans.	1516, 8.XI.M. 1517Ț.R. 1521 Ț.R.și Trans. 1523 Trans. 1572 Trans. 1595 Toată țara.	1614 Trans. 1620, 14IX.Ț.R. 8XI Trans. 1628 Ț.R. 1668 Trans. 1681 Trans. 19 VIII Ț.R. și Trans. 1683 M. 1692 M.	1701, 11VIȚ.R. 1711,25IIM. 1718 Ț.R. 1724 1730,31V 1734,2,IX 1734,2,IX 1738, 8V 11.VI. 1748, 21IV 1764 1771, 15IX Trans. 1774,16 XTrans. 1786,8 XI Trans. 1790, 30VIȚ.R. Ț.R. 1791,6IV Ț.R. și Trans. 1791,XII Trans. 1793,27 XI Ț.R., M. 1794, II, Ț.R. 1795 M 1800, 28 II, Trans.	1802, 14X Ț.R.,M. 1812,15IITrans. 15XIIȚR 1817,7IITrans. 1819 ȚR 1821 1822, 27IV. 5XI 1829,19VI Trans. 13/14 XI ȚR,M 1832 Trans. 1834,24 IV Trans. 1847,1II 1838 ȚR 1880, 3XTrans. Trans. 1881, 1 IX Trans. 1894, 19/31 VIII ȚR 3 X Trans.	1912, 12V ȚR 1916,26I 1940,10XI ȚR,M 1977,4III

* O lucrare de excepție — pentru semnalarea căreia mulțumim prof. Virgil Cândea — aparține prof. Aurelian Florinescu (*Catalogue des tremblements de terre ressentis sur le territoire de la R.P.R.*, le résumé français, 1958, lito, 167 p., editată de Academia RPR, Comitetul național de geologie și geofizică pentru A.G.I.) și înregistrează 1295 cutremure repartizate cronologic astfel: sec. V—3, VI—2, IX—1, X—1, XI—4, XII—1, XIII—4, XIV—2, XV—4, XVI—50, XVII—64, XVIII—83, XIX—588, XX (până în 1916) — 488.

CÎTEVA ASPECTE ISTORIOGRAFICE PRIVITOARE LA CRONICA TURCEASCĂ A STUDENTULUI ANONIM DE LA SEBEȘ—ALBA (Preliminarii la primul incunabul românesc)

În intenția promovării unei cunoașteri cât mai aprofundate a culturii umane, reflectată în istoria tiparului și a cărții românești vechi, folosim afirmația cercetătorului Dan Rîpă-Buicliu, care, în lucrarea *Additamenta bibliographica* (apărută în 1980), spune: „Pledăm pentru redimensionarea cadrului cultural-istoric național, recte pe plan bibliografic... prin admiterea apartenenței noastre legitime la epoca incunabulară”¹.

Lucrarea — dedicată profesorilor Barbu Theodorescu și Ioachim Crăciun — vizează de fapt *tipărituri românești vechi*, care nu intră în categoria incunabilelor propriu-zise. În acest caz, *Additamenta bibliographica*, pe cât de valoroasă, pe atât de imperioasă noilor acte de curaj științific în domeniul istoriografiei românești, nu este decît o prețioasă completare — prezumtivă în unele privințe — la lucrările publicate anterior de Ioachim Crăciun în acest sens, prima, în 1937, intitulată „Incunabule și cărți prețioase tipărite pe pămîntul țării noastre”, a doua, în 1938, sub titlul „Cartea românească în decursul veacurilor”, și a treia, în 1941, „Tiparul la românii din Transilvania”, — ultima fiind conferința de deschidere a anului universitar ținută în Aula Universității clujene refugiate în 1940 la Sibiu în urma odiosului Dictat de la Viena².

„În 1639 — scrie Elena Maria Schatz —, cu ocazia bicentenarului invenției lui Gutenberg, Bernard von Mallinckroth folosește expresia *prima typographiae incunabula* prin care datorită înțelesului de *leagăn, început, copilărie* al cuvîntului *incunabula*, desemnează perioada de început a tipografiei. Cu același sens expresia este reluată de bibliograful Philippe Labbé în *Nova bibliotheca librorum manuscriptorum* apărută în 1655, apoi de C. von Beughem în 1688 și de alți bibliografi ai secolului al XVII-lea. În timp, prin trunchierea expresiei, s-a ajuns la folosirea cuvîntului *incunabula* pentru a desemna cărțile tipărite în perioada de început a tipografiei”³. Alexandru Odobescu va împrumuta formula „incunabilele tipografiei românești” de la Bernard von Mallinckroth, dîndu-i o nuanță cu totul inedită, expresie care viza cele dintîi tipărituri românești vechi, nu însă în accepțiunea pe care i-a acordat-o ulterior Ioachim Crăciun.

Dacă tipăriturile românești dintre 1508—1546 propuse de Ioachim Crăciun, la care se adaugă și cele propuse de Dan Rîpă-Buicliu pentru *Addenda la Bibliografia românească veche* a lui Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, nu pot fi considerate *incunabule*, se pune întrebarea dacă românii sînt sau nu îndrep-

¹ Dan Rîpă-Buicliu, *Additamenta bibliographica*, în *Danubius*, X/1980, p. 115.

² Ioachim Crăciun, *Tiparul la românii din Transilvania*. Lecție de deschidere ținută la Universitatea din Cluj—Sibiu, în ziua de 20 noiembrie 1940, în Aula Academiei „Andreene”. Extras din RT, Sibiu, 3—4/1941, p. 3—12.

³ Elena Maria Schatz, *Colecția de incunabule a Bibliotecii Centrale de Stat*, în *Biblioteca și cercetarea*, III, Cluj-Napoca, 1979, p. 75—76.

tătiți să vorbească despre *incunabule românești*? Cu alte cuvinte, românii își pot revendica dreptul de a-și atribui imprimate înainte de 1501? Răspunsul se pare că îl găsim în relațiile lui Dan Simonescu și Gheorghe Buluță, făcute în cartea *Pagini din istoria cărții românești*, apărută în 1981 la București, care se referă la epoca incunabulară, în subcapitolul „Incunabulele și românii”. În această lucrare⁴ se afirmă că „Autorii români de *incunabule* (subl. T.F.) își tipăreau lucrările în alte țări unde existau tipografii”. Dintre „maestri în tipografia de incunabule” sînt amintiți Toma din Transilvania, menționat într-o tipăritură imprimată la Mantua în 1473, Bernard din Dacia, pe un incunabul tipărit la Napoli, Martin din Codlea—Brașov, în textul unui incunabul din Brünn, Andrei Corbul din Brașov, menționat în colofonul unui incunabul din Veneția. Noi însă ne vom opri numai la alți doi tipografi, anume Georgius din Romos—Orăștie — autorul unui opus intitulat *Tractatus de ritu, moribus, condicionibus et nequicia Turcorum*, tipărit în 1480 la Roma și Pellbartus din Timișoara, autorul unor *Conversații*, tipărite sub titlul de *Sermones*, în 1498 la Nürnberg⁵.

În cadrul temei noastre ne vom referi numai la *Tratatul despre credințele, obiceiurile, viața și viclenia turcilor* (ca să folosim titlul în traducere românească al cărții), scris și tipărit de „Studentul anonim” din Sebeș—Alba. Menționăm că Dan Rîpă-Bucliu, Dan Simonescu și Gheorghe Buluță au în vedere ediția din 1482 de la Urah, în timp ce Thomas Năgler se referă la ediția din 1481 din același oraș. Se poate admite că la Urah au fost tipărite două ediții succesive din cartea lui Georgius din Romos (*Captivus Septemcastrensis*) și că, în consecință, celebrul *Tractatus de ritu...* are pînă acum 28 de ediții cunoscute în literatura de specialitate, dacă nu cumva toți cei patru amintiți mai sus nu au în vedere decît una și aceeași ediție urahiană. Fără îndoială, cercetările viitoare vor lămuri și această problemă.

Întîia relatare românească de specialitate în care ni se dau știri prețioase în legătură cu această tipăritură aparține turcologului transilvănean, istoricul Aurel Decei⁶.

În această ordine de idei, s-ar părea că dispunem de o însemnată documentație referitoare la datele bio-bibliografice ale fostului elev al Școlii latine din Sebeș—Alba cunoscut în zilele noastre sub numele de Gheorghe din Romos, publicată în reviste europene de limbă latină și germană. Frecvența revenire la această tipăritură și la autorul ei se datorează faptului că ea s-a bucurat de o largă audiență în rîndurile demnitarilor, diplomaților, mandatarilor și mesagerilor politici, cartea fiind reeditată între 1480—1649 în peste 27 ediții în diverse orașe ale Europei occidentale. Poate nici o carte istorică a timpului — exceptînd cele eclesiastice medievale — n-a cunoscut în mai bine de un secol și jumătate (169 de ani) atîtea reeditări și în atîtea variante. Guvernele statelor europene erau interesate să afle cît mai multe știri relative la planurile de cîmpire și strategia expansionistă ale otomanilor. Turcii constituiau un iminent pericol economico-social și politic pentru toate statele lumii, lărgindu-și hotarele imperiului pe toate meridianele, supunînd și înrobînd popoarele, acaparîndu-le bunurile și istovindu-le potențialul independenței, proiectîndu-le pe orbita politică a Porții otomane.

⁴ Dan Simonescu și Gheorghe Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București, 1981, p. 20—23.

⁵ Dan Simonescu și Gheorghe Buluță, *op. cit.*, p. 23.

⁶ Aurel Decei, *Informațiile istorice ale lui Captivus Septemcastrensis*, în *AIIN*, Cluj, 1936—1938, p. 685—693.

Pe teritoriul țării noastre, cel dintîi regist bibliografic privind *Tratatul* captivului din Sebeș—Alba a fost publicat în revista sibiană „Deutsche Forschungen in Südosten” din martie 1944 semnat de istoricul Carl Göllner, care însă n-a cunoscut ediția princeps, considerînd ca primă ediție pe aceea imprimată în 1481 la Urah. Descrierea primei ediții, imprimată în 1480 la Roma, a fost făcută în revista „Studii teologice” de către Alexandru Stan.

Cine a fost Georgius din Romos, încă nu știm prea bine; se știe că s-a născut la Romos în 1422 și s-a stins din viață în exil la Roma în 1502. Exceptînd geto-dacii din Munții Orăștiei care au pierit în captivitate la Roma, Georgius din Romos este cel dintîi cetățean transilvănean — posibil român de origine — care a murit în exil la Roma, al doilea fiind Inochentie Micu. Amîndoi — intelectuali de prestigiu — și-au redactat o parte din scrierile lor în vecinătatea imenselor ruine ale anticei Cetăți latine. Bazat pe un document școlar, Carl Göllner scrie în tomul I al lucrării sale *Turcica* următoarele: „Captivus Septemcastrensis, offensichtlich ein siebenbürger Sachse, wurde bei der Belagerung von Sebeș—Mühlbach 1438 genommen und in die Türkei als Sklave verkauft. Hier lernte er Land kennen und verfasste inzwischen 1475 und 1481 sein Werk”⁷. Această informație aruncă un puternic fascicol de lumină asupra biografiei „Studentului de la Sebeș—Alba”, deși nu trebuie să scăpăm din vedere implicațiile ei.

Tractatus de ritu, de moribus... Turcorum, „das zu Standardwerken über die Türkei im 15. und 16. Jahrhundert zählte”, este opera unui pămîntean transilvănean, al cărui destin seamănă prea izbitor cu cel al lui Antim Ivireanu, care, după ce și-a făcut studiile la Academia Gruzină, la care a învățat și Șota Rustaveli și unde s-a refugiat prin Anatolia din robia turcească, s-a reîntors la ai săi în Țara Românească, de unde fusese capturat.

Vasile Botoroagă din Cîlnic—Alba înclină să-l considere pe Georgius român de origine, teză în sprijinul căreia a adus și alte argumente decît cele cuprinse în lucrarea lui Francisc Pall intitulată „Identificarea lui Captivus Septemcastrensis”⁸. Capturarea de către trupele otomane a studentului, cît și a altor locuitori ai Sebeșului s-a întîmplat în împrejurări deja bine cunoscute, asupra cărora nu insistăm. Ajuns prizonier — relatează însuși Georgius în *Tratatul* său —, a fost vîndut unui negustor de sclavi, care, la rîndul lui, l-a vîndut la piața sclavilor din Adrianopol, ca, în sfîrșit, să fie revîndut unui latifundiar cu funcții în imperiu. Din captivitatea acestuia a făcut cinci tentative de evadare neizbutite. La vîrsta de 36 de ani, datorită inegalabilei sale istețimi, fiind dotat cu o inteligență înăscută, înzestrat cu o rară putere de muncă intelectuală, în urma insistențelor, a primit permisiunea să plece în Italia să-și desăvîrșească studiile, nu înainte de a „jura” pe Coran și Biblie că după absolvirea studiilor se va reîntoarce în Turcia. Aflîndu-se în libertate, la terminarea studiilor, Gheorghe a părăsit Roma, îndreptîndu-se spre locurile sale natale, deși, dacă s-ar fi întors în Turcia, ar fi beneficiat desigur de funcții bine plătite și de favoruri pe care nici la Roma, nici în Transilvania nu le-ar fi putut obține. În 1458, cînd a revenit în ținuturile copilăriei sale, Georgius s-a stabilit la Sebeș—Alba, apoi la Romos, unde a lucrat ca

⁷ Carl Göllner, *Turcica*, I—III, București, 1961—1968, p. 7, 12, 27, 173, 204, 208, 202—223, 238, 243—244, 249, 254, 282, 284, 291, 300, 307, 313—314, 319—320, 324, 335, 434. „Türkeybüchlein”. A se vedea și lucrarea „Der *Tractatus de ritu et moribus Turcorum*... Mühlbachers”.

⁸ Francisc Pall, *Identificarea lui Captivus Septemcastrensis*, Cluj-Napoca, 1976; Andrei Veress, *Bibliografia româno-ungară*, București, 1941, p. 128.

pălmaș, fără să-și declare identitatea. Consătenii îl numeau cînd „Necunoscutul”, cînd „Călugărul” (datorită rasei călugărești pe care o purta)⁹.

În timpul șederii sale la Sebeș—Alba și la Romos a redactat textul viitorului *Tratat* despre obiceiurile, năravurile și vicleniile turcilor, pe care în 1479 l-a luat cu el cînd s-a înapoiat la Roma. Părăsirea ținuturilor natale nu pare a fi fost un act arbitrar, deoarece în acel an turcii au revenit în sudul Transilvaniei sub comanda generalilor dunăreni Ali-beg și Skender-beg însoțiți și de astă dată de oaste românească din Muntenia, aflată sub comanda lui Țepeluș Vodă. Intuiția sa l-a salvat de moarte sigură, deoarece turcii urmăreau pe cei fugiți, socotiți trădători, așa cum se va întîmpla și cu Antim Ivireanu la Snagov.

*Chronica und Beschreibung der Turkey...*¹⁰ — cum a mai fost intitulată scrierea sa — a fost tipărită în limbile latină și germană. În latină, a văzut lumina tiparului în 1480 și 1482 la Roma; în 1481 la Urah; în 1488, 1499 și 1500 la Köln; în 1490 la Augsburg; în 1509, 1511 și 1514 la Paris; de două ori, în 1530 și 1536, la Wittenberg; în 1530 la Nürnberg; în 1530 la Basel. În limba germană, de două ori în 1530 la Strassburg; de două ori în 1530 la Zwickau; în 1530 la Nürnberg; în 1530 și 1531 la Augsburg, iar în 1530 și 1596 la Berlin. După cum reiese din statistica de mai sus, și *Cronica turcească* (Tractatus) a fost reeditată numai în 1530 de 11 ori, de 4 ori în latină și de 7 ori în germană, uneori chiar în același oraș; de 3 ori la Wittenberg, de două ori la Strassburg, de 3 ori în 1500 la Köln ș.a.m.d. Neobișnuita reeditare s-ar putea pune și pe seama dorinței autorului de a face cunoscut lumii europene pătimirile sale, într-o epocă în care amenințarea otomană era iminentă. Ediția 1649 a fost tipărită la Berlin după versiunea din 1530 imprimată la Zwickau.

Libellus de ritu et moribus Turcorum — ca să redăm încă unul din titlurile acestui *Tratat* — se găsește în bibliotecile publice și universitare din orașele: Berlin în 8 exemplare, edițiile din 1481, 1488, 1499, 1500, de trei ori din 1530, 1543; în trei exemplare la București, edițiile 1482 și două din 1530; într-un singur exemplar la Cluj-Napoca, ediția din 1649; într-un singur exemplar la Göttingen, ediția din 1530; într-un exemplar la Londra, ediția din 1481; într-un exemplar la Marburg, ediția din 1530; într-un exemplar la Medias, ediția din 1514; într-un exemplar la Paris, ediția din 1511; într-un exemplar la Sevilla, ediția din 1509; în două exemplare la Sibiu, edițiile din 1530 și 1596; în 3 exemplare la Viena, 1488 și două din 1530. E posibil ca și la Roma să se găsească cel puțin un exemplar din ediția princeps (1480). Este necesară o revenire nominală asupra acestei statistici, deoarece *Cronica* (Tratatul) este posibil să se afle și în alte biblioteci, cum sînt cele din U.R.S.S., U.S.A., Turcia, Olanda și alte țări, ba chiar și în orașele menționate mai sus să existe și alte exemplare, astfel că lista lui Carl Göllner s-ar putea completa cu ediții încă nesemnalate.

Cronica turcească figurează la nr. inv. 2674 în „Preussische Staatsbibliothek”, în patrimoniul Bibliotecii Universității din Berlin. În ce privește exemplarul de la Sebeș—Alba, după informațiile date de preotul luteran lui Vasile Botoroagă, s-a pierdut.

Pentru completarea datelor statistice și bibliografice ale *incunabulului*¹¹, reproducem tabelul de la sfîrșitul lucrării lui Carl Göllner, intitulat „Die Auflagen

⁹ Știri care confirmă relatările „Captivului de la Sebeș-Alba” s-au păstrat pînă în zilele noastre. De pildă, colonelul în retragere Aurel Ordeanu din Romos întărește aceste afirmații „auzite de la străbuni”.

¹⁰ Carl Göllner, *op. cit.*, p. 146. (Nr. 17, ediția 1530).

¹¹ Carl Göllner, *op. cit.*, p. 151.

des *Tractatus de ritu et moribus... Turcorum*. Liste der Bibliotheken". Numerele de coloană sînt raportate la fișele descriptive pentru trimiterea la edițiile respective, lista fiind prezentată alfabetic¹²:

1. Berlin	nrele	1, 3, 6, 17, 21, 22, 24;
2. București	"	2, 16, 20;
3. Budapesta	"	7, 8, 18;
4. Göttingen	"	15;
5. Londra	"	1;
6. Marburg	"	14;
7. München	"	11;
8. Paris	"	10;
9. Sevilla	"	9;
10. Sibiu	"	19, 25.
11. Galați*	"	2.

Conform *Listei* lui Carl Göllner, țările în care se găsesc ediții din această tipăritură sînt:

1. Austria	nrele	3, 12, 13;
2. Franța	"	10;
3. R. D. Germană	"	1 ¹³ , 3, 6, 14, 15, 17, 21, 22, 24;
4. R. F. Germania	"	11;
5. R. S. România	"	6, 7, 8, 11, 25;
6. R. P. Ungaria	"	7, 8, 18;
7. Anglia	"	1 ¹⁴ .

Italia nu este cuprinsă în *Listă*, deoarece *ediția princeps* n-a fost prinsă în fișele descriptive ale lui Carl Göllner, ea figurînd numai în textul prezentei lucrări (apud Alexandru Stan). Lista este susceptibilă de restructurare în forma pe care o redăm ca proiect, în continuare:

1. Berlin	nrele	2, 4, 7, 17, 22, 23, 25;
2. București	"	3, 17, 21;
3. Budapesta	"	8, 9, 19;
4. Cluj-Napoca	"	27;
5. Göttingen	"	16;
6. Londra	"	2;
7. Marburg	"	15;
8. Mediaș	"	12;
9. München	"	12;
10. Paris	"	11;
11. Roma	"	1, 3;
12. Sevilla	"	10;
13. Sibiu	"	20, 26;
14. Viena	"	4, 13, 14.

¹² Avem în vedere orașele europene, făcînd abstracție de țara în care se află ele.

* Exemplar descoperit de Dan Rîpă-Buicliu în 1983 (ed. Urah, 1481).

¹³ Cifra reprezintă numărătoarea lui Carl Göllner.

¹⁴ Vezi nota 13.

Lista este susceptibilă de *completări* și *corecturi* (dacă avem în vedere latina și germana medievală), urmînd ca toate izvoarele privitoare la edițiile acestei tipărituri să fie epuizate și confruntate între ele¹⁵. Este de presupus că trebuie cercetate și fonduri de biblioteci publice, neavute aici în vedere, europene, engleze, canadiene, ca să nu mai amintim pe cele palestiniene și egiptene.

Cronica turcească — cum au numit-o și berlinezii (ediția 1649) — face parte din categoria tipăriturilor ce privesc în speță istoria imperiului otoman, și aceasta în raport cu țările române, tipărite de autori români sau născuți pe teritoriul de azi al țării noastre. Nu avem în vedere scrierile menționate de Carl Göllner în *Turcica*, precum nici completările Marianei Popescu. Din unghiul nostru, apreciem că Gheorghe (Georgius) Transilvăneanul trebuie considerat predecesorul lui Dimitrie Cantemir, Samuil Micu, Nicolae Iorga și Aurel Decei, care s-au consacrat acestei teme, firește, în privința conținutului și a opticii, nu și a erudiției și amplexării lucrărilor lor. Asemănarea dintre scrierea sa cu a celorlalți români, savanți în ale istoriei, care i-au urmat este explicabilă: otomanii nu și-au dezmințit *năravurile*, *obiceiurile* și *vicleniile*.

Referiri la perfidia, șiretenia și cruzimea otomanilor au mai făcut, privind *Tractatus de ritu... Turcorum*, și Francisc Pall, Carl Göllner și Alexandru Stan. Merită subliniate măcar în treacăt câteva din încercările lui Gheorghe din Romos de a sublinia caracterul agresiv al strategiei turcești, la vremea sa, în plină expansiune militară pentru a se infiltra în zonele sud-est europene. *Ediția princeps* a apărut în anul în care Ștefan cel Mare a intrat în Țara Românească pentru a-l determina pe Basarab cel Tânăr — fostul său protejat — să rupă relațiile cu otomanii. În 1481, domnul Moldovei va înlocui pe Țepeluș cu Vlad Călugărul, iar în 1482 a ocupat cetatea Crăciuna de pe Milcov pentru a consolida hotarul Moldovei spre Țara Românească, dar valul de invazii otomane s-a întezit, încît, în 1485, turcii jefuiau Moldova în anturajul oastei Țării Românești. În 1489 Ștefan cel Mare, prin tratatul de pace încheiat cu Mohamed al II-lea, a fost nevoit să plătească haraci imperiului otoman. Amenințați, europenii erau interesați să cunoască șiretlicurile modului de cîmpire al otomanilor, iar cartea lui Georgius din Romos satisfăcea în bună măsură acest deziderat. În această conjunctură, unele exemplare din *Tratatul* său, încă în primele ediții, vor fi pătruns și pe teritoriul țării noastre, el fiind cel dintîi european care a atras atenția asupra antagonismelor de clasă din imperiul otoman. Analizînd mecanismele eșafodajului politic al puterii imperiale otomane, Georgius din Romos a descris mijloacele folosite de sultani pentru înlăturarea adversarilor, comparînd islamismul cu bigotismul și fătărnicia creștină, necruțătoare, răspunzătoare de exterminările în masă. Aceste considerente îl așează pe autor în tabăra opusă apologetilor creștini dinaintea sau din vremea sa, ca Origene, Tertulian, Pahomie Egipteanul, Theodor Abu-Qurra, Gheorghe Armathalos, Bartolomeu de Edessa. De aceea, I. A. B. Palmer aprecia *Tractatus de ritu... Turcorum* ca fiind o valoroasă sursă de informații pentru specialiști.

Pus în situația să se reîntoarcă în Italia, soarta i-a rezervat un destin la fel de dur ca în captivitate. Dacă în Turcia viața lui a fost o continuă stare de alertă, în Roma, la Mănăstirea „Sf. Minerva”, muncile fizice prestate în diverse corvezi nu i-au îngăduit să-și continue scrierile în condiții optime. Cu mari eforturi, izbindu-se de obstacole la tot pasul, numai un concurs de împrejurări i-a creat posi-

¹⁵ Adaosul în unele ediții (ex. aceea din 1511) *Libellus de vita et moribus Iudaeorum* nu face obiectul prezentării de față.

bilitatea să-și trimită lucrarea la tipar. Dacă opinia publică nu ar fi fost stăpînită de deznădejde și frica invaziei turcești, poate că *Tratatul* său n-ar fi văzut lumina tiparului. Socotit și acolo eretic — precum mai tîrziu, în aceeași Romă, Inochentie Micu —, Georgius din Romos și-a trăit ultimii ani ai vieții bolnav și în singurătate, departe de meleagurile natale.

Opera sa *Tractatus de ritu, moribus, condicionibus et nequicia Turcorum* a fost foarte căutată în epocă, precum și în veacurile care au urmat. Dat fiind că autorul s-a născut în localitatea Romos și că aici și la Sebeș—Alba și-a redactat celebra sa lucrare, sîntem îndreptățiți să-l considerăm pe Gheorghe din Romos autor al celui dintîi *incunabul românesc*, imprimat în 1480 la Roma.

Dacă avem în vedere și unele exigențe ale istoriografilor, cerînd, o condiție sine qua non, ca *incunabul* să fie considerat numai acea tipăritură care a fost imprimată într-un centru cultural recunoscut înainte de 1501, *Tratatul* lui Captivus Septemcastrensis îndeplinește și acest deziderat.

Se poate admite că în marele capitol al *incunabilelor*, „subdiviziunea” *incunabile românești* se impune, iar apartenența țării noastre la istoria medievală a cărții și tiparul european este justificată. România se poate mîndri deci cu *incunabile românești*.

TITUS FURDUI

ANEXĂ

Fișa exemplarului *Tractatus de ritu... Turcorum* aflat în Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu. Redactare după ing. Vasile Botoroagă din Cluj-Napoca. (Sibiu, 4 iunie 1981).

CHRONICA-ABCOTERFEY
UND ENTERFFUNG DER TÜRKEY MIT YERMBEGRIFF,
INHALT PROVINTZIEN, VOLKERN
AUSKUNFFT CRYEGEN, SIEGEN NIEDERLAGEN,
GLAUBEN, RELIGIONEN
GESATZEN SITTEN, REGIMENT POLLICEI, RENTECRY, FROMMKET UND
BOSCHEIT VON EINEM SIEBENBÜRGER 22

Jar darum gefangen gelegen im Latein bescriben, duren Sebastian Fransch Vertenacht.

Sechtzehen Nation, Secten, und Parthey allen der Christenheit jn dem einigen Christlischen Glauben

Newlich wiederumb uberlesen, Corigiert und gebessert.

MDXXX+87 p.;+10 bl.“

32 de capitole

...

Colofon:

Getruckt zu Ausbrug durch
Heinrich Steiner an dem 18 December des
MD
XXX Jahrs.

...

in-4° (15×20 cm)

Oglinda zațului: (150×100 mm.)

.....

Legătura în scoarțe de carton.

**MANCHE ASPEKTE DER RUMÄNISCHEN HISTORIOGRAPHIE
BEZÜGLICH TRACTATUS DE RITU, MORIBUS,
CONDICIONIBUS ET NEQUICIA TURCORUM
DES „STUDENTEN“ AUS SEBEŞ-ALBA**

(Zusammenfassung)

Der Verfasser unternimmt einen Streifzug in die Bibliographie des gewesenen Studenten von Sebeş-Alba (Captivus Septemcastrensis) alias Georgius oder Gheorghe Transilvāneanul aus Romos (1422—1502), welcher nach 20 Jahren, die er als verkaufter Sklave in der Türkei verbrachte, in seinen Geburtsort zurückkehrt. Hier in Sebeş-Alba und Romos schrieb er seine lateinische Arbeit *Chronica und Beschreibung der Turkey mit yhrem begriff, ynnhalt, provincien völkern, ankunfft, kriegem, reysen, glauben, religionen, gesetzen, sytten, geperden, weis, regimenten, frumkeit, unnd bossheiten, von eim Sibenbürger XXII jar darinn gefangenyn Latein beschrieben, verteutsch* (1530) welches in über 27 Auflagen, die erste 1480 in Rom, erschienen, wo er als Pilger hinging und bis zu seinem Lebensende dort verblieb.

Der Druck ist die erste rumänische Wiegendruck (Incunabulum), Ereignis welches der Verfasser in seiner Arbeit besonders hervorhebt.

CIRCULAȚIA CĂRȚII VECHI ROMÂNEȘTI ÎN JUDEȚUL CLUJ (VII)

În această parte a lucrării noastre vor fi descrise cărțile vechi românești de la bisericile ortodoxe din : Bociu, Buza, Căianu, Călărași, Cămărașu, Fizeșul Gherlei, Jurca, Mica, Mihăiești, Moldovenești, Rugăsești, Săcel și Săndulești.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Bociu

415. *Evangelie*, București, 1723.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate, în mijloc o cruce; două închizători fragmentare.

Cotor fragmentar, file zdrențuite pe margini și pătate cu ceară, file arse.

in-2° (28,1 × 20 cm); f.titlu + [3]f. + 180f.

BRV, II, nr. 182; [4]f. + 180f.

forzaț: însemnare cu caractere latine: *Aciasta Evangelie este a beserici[i] Bocsului.*

f.56r.: însemnare cu caractere chirilice: *Acea[stă] Ev(anghe)lie | o au cu(m)păra(t) Goga Mihaiu di(n) | Bo(ciu) și au da(t) pre ea 16 flori(n)ți și 1 | mărieș și o au da(t) în mîna lui popa | Grigorie, cu(m)natu-său ... încă de să v-ar înîi(m)pla să nu fie preoți | di(n) feciorii lu(i) popa Grigorie, ca(r)tea să fie | în be(se)rec[ă] în Bo(ciu) ... și s-au cu(m)păra(t) de la dia(cul) Luca la an[ii] | ... 1729 | în luna lu(i) iulie, 16 zi(le). ||*

416. *Triodion*, Rîmnic, 1731.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, ornamente din întretăieri de linii imprimate, în mijloc o cruce; urme de închizători.

Legătura perforată de cari, f. titlu fragmentară, file cu pete de ceară.

in-2° (30,2 × 20,3 cm); f.titlu + [2]f. + 256f. + f.355 — 420 + [1] f.

BRV, II, nr. 204; [4]f + 420f. + [1]f.

f.59v. — 61r.: însemnare cu caractere chirilice: *Această ... carte o au cumpărat || popa Gligorie din Boci feciorilor | lui pă viță pă sămînfă. | L-au da(t) în mîna (lui) Vasilie |...|| în anu(l) 1799, || mesița ghenua(r) în 26. ||.*

f.77v. — 84r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1783, arătînd starea vremii.

f.113v. — 129r.: însemnare cu caractere chirilice: *Această ... carte o a[u] cu[m]părat || anume popa Gligoru din || Bociu și o datu || pă dînsa 18 florinți || ... || anii || ... 1760 || și 8. ||*

f.[1]r.: însemnare cu caractere chirilice: *Această ... | carte este a lui |Vasilie, po(p)a din Boci. ||*

forzaț: însemnare cu caractere latine: *In anul 1862 și 1863 au fostu foamete | mare în tzara unguriască da maj alesu | în ... varmedij n-au ploatu numai cîndu | și cîndu și s-au uscatu toate verdeturiile. | Nu s-au făcut grîu, nici jarbă, la multe | hotară n-au seceratu | nici n-au cositu | că n-au avutu tse și multe dobitoatse au | peritu de foame; și s-au lesnitu foarte | tare marhăle, cu 10 fl. o vakă, un calu cu 5 f. | v.a. Amu vazutu cu oki[i] mej 300 de bertse*

| cu 2 f.v.a. o pareke, da încă nu le cumpara | în multe locuri nici lesne, apoi | în anul 1863 au începutu țzarini din Ungaria | a veni în Ardial că pere de foame fiindcă | bucatele s-au foarte scumpit, cu 30 fl. | un gebel de grâu, malaju, cucuruzu cu | 10 f. și atita norodu au venit în | Ardial, chitu umplușă în toate satele chi- || te 5—6, jară la alta ușe umbra goj și | flamindî barbatzi, mujeri, copij, chitu âtzi | era milă de ej, iară în anul 1864 au datu | Dumnedeu îndestulare și atite bucate citu | totzi s-au îndestulitu. Fiind la atite bucate, | au fostu citu n-ave unde le punc, cu 2 f.v.a. | kebelu de grâu ... ||

forzaț: însemnare cu caractere latine: În anul ... 1863 în Ardial | au fostu multe bucate, da mai alesu | în parte montana, adeca de la || Hoidinu încoace au fostu grâu foa- | rte rodi- toriu; 5 și 6 mertie din claje | și au fostu multu în paje, la toată șura era stogu făcutu afara și | au vîndutu multu grâu la Oradie, | fiindcă acolo au fostu grâu | foa[r]te scumpu. | Ioanu Ungur, | cantorul. ||

417. Penticostarion, București, 1743.]

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, aurite. Lipsă cotorul și închizătorile, file zdrențuite pe margini și pătate cu ceară. in-2° (31,6 × 21,5 cm); f.titlu lipsă; [1]f. + 212f. + f.217 — 236 (numerotate greșit 224). BRV, II, nr. 232; [2]f. + 224f.

coperta întâi interior: însemnare cu caractere chirilice, datată 1814, referitoare la starea vremii.

f.60v. — 73r.: însemnare cu caractere chirilice: Această carte || au cu(m)părat anume || popa Gligoru din Bociu || și cu feciorul său ... || și au datu pe ea 12 florinți || ... în anul 1778 .||

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Buza

418. Octoih, Iași, 1749.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar din lînă imprimate, în mijloc o cruce; două închizători fragmentare.

Pielea roasă la cotor, filele liminare zdrențuite.

in-2° (30,5 × 17,5 cm); f.titlu lipsă; 898p. (numerotate greșit 913).

BRV, II, nr. 269; f.titlu și peste 909p.

p.1—21: însemnare cu caractere chirilice, ilizibilă, cerneala fiind stinsă.

419. Strastnic, Blaj, 1753.

Legătura în piele brună aplicată pe carton, chenar cu ornamente geometrice, în mijloc o cruce. Pielea roasă de cari, depozit de ceară.

in-2° (30 × 19,5 cm); f.titlu + [1]f. + 187p. (numerotate greșit 179).

BRV, IV, nr. 290; [2] + 179f.

420. Evanghelie, București, 1760.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate, în mijloc scena răstignirii; două închizători fragmentare.

Legătura și file desprinse, file zdrențuite pe margini, file pătate.

in-2° (27,3 × 18,4 cm); f.titlu + [3]f. + 179f.

BRV, II, nr. 319; [4]f. + 180f.

f.[1]r. — f7r.: însemnare cu caractere chirilice: Acea(s)tă ... Eva(n)ghelie s-au cu(m)pă- ra(t) || ... Todo(r) dre(p)t 14 flori(n)ți vonaș(i) || și o au da(t) în sama sfi(n)to(i) biserici pe(n)tru pome[nire] || ... an. do(m). [1]767, ma(r)[tie], 29. ||

421. *Octoih*, Blaj, 1760.

Legătura lipsă, filele liminare fragmentare.

in-4° (18,7 × 14,2 cm); f.titlu lipsă; p. 27 — 480 + p.483 — 498 + 218p. (numerotate greșit 219) + 24p.

BRV, II, nr. 322; [1]f. + 498 + 219 + peste 36p.

422. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, cei patru evangheliști și scena răstignirii; două închizători.

Cotorul fragmentar, file cu marginile pătate.

in-2° (32,7 × 21 cm); f.titlu + [1]f. + 202f.

BRV, IV, nr. 143; [2]f. + 202f.

coperta întâi interior: însemnare cu caractere chirilice: *Accst ... Penticostariu | l-a cumpăra(t) cinstitul jușfnul | Hosu Lică ... ș(i) l-au dat | sfintci beserici Buzii | ...*

423. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate.

Legătura desprinsă, pielea lipsă parțial pe prima copertă, file cu pete de ceară.

in-2° (32,7 × 20,2 cm); f.titlu lipsă; f.1 — 247 (numerotate greșit 236).¶

BRV, IV, nr. 151; [2]f. + 237f. sau [1]f. + 236f. [1]f.

f.1v. — 14r.: însemnare cu caractere chirilice: *Această ... || carte, Trio(d) l-au cumpăra(t) || cu banii dumisale 12 flo[rini] || jușfnu(l) Hosu Laslo ... || jușfnul Cozma Toader || ... l-au da(t) sf(in)tei biserici || a Buzii ... anul 1781, meseța martie, 17 zile || ...*

424. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn; două închizători fragmentare.

Lipsă cotorul, pielea legăturii roasă și parțial lipsă, file cu colțurile zdrențuite.

in-2° (33 × 21 cm); f.titlu lipsă; p.3—156 + [6]f. + p.157 — 1136 (numerotate greșit 1149) + 63.

BRV, IV, nr. 448; [1]f. + 1149 + 63f.

p.31—85: însemnare cu caractere chirilice: *Această ... carte, Minologhio(n) || ... l-au cumpărat || ci(n)stitul de bună viță jușfnu(l) || Hosu Laslo ... || din Buza, dereg(ă)toriu(l) d[oa]mnei || baronesei Verșeleni Marii[i] || fiind ficurato(r) și [c]titor || sf(in)tei beserici a Buzei, pe a cărei || samă l-au și da(t) ... || anu[l] 1786, mai, 20 de zile || ...*

425. *Biblia*, Blaj, 1795.

Legătura lipsă, filele liminare zdrențuite, distrusă unitatea blocului de carte.

in-2° (38,6 × 24,7 cm); f.titlu fragmentară + [2]f. + 826p. + p.831 — 848 + p.859 — 862 + p.865 — 878 + p.881 — 894(p. 664, 665 și 667, 668 se repetă) + 58p. + p.65,66 + p.71 — 98 + p.151 — 156 + p.165 — 206 + p.211, 212 + p.215 — 218 + p.231 — 234 + [1]f. fragmentară.

BRV, II, nr. 595; [10]f. + 894 + 246p.

426. *Euhologhion*, Blaj, 1815.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, în mijloc scena răstignirii; urme de închizători.

Legătura desprinsă, cotorul restaurat cu pânză, primele file roase de cari, ultimele file desprinse.

in-4° (21,6 × 16,2 cm); f.titlu fragmentară + [2]f. + 610p. + [3]f. + [1]p.

BRV, III, nr. 875; [2]f. + 600p.

p. 3 — 15: însemnare cu caractere latine, datată 21 martie // 1845, autor Simeon Boksa: *Această s. carte s-au cumpăratu cu // bani[i] s. beserici din Buza pe sama // aceea ...*

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Căianu

427. Chiriadromion, București, 1732.

Legătura în piele brună aplicată pe carton, chenar cu ornamente geometrice imprimate, în mijloc Maria cu pruncul.

Legătura parțial desprinsă, filele pătate.

in-4° (26 × 17,7 cm); f.titlu lipsă; 3f. + f.5 — 309 + f.312 — 414 + [3]f.

BRV, II, nr. 205; [4]f. + 414f.

428. Penticostarion, Rimnic, 1743.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, ornamente fitomorfe și geometrice imprimate; urme de închizători.

Cotorul rupt, file zdrențuite pe margini, file cu pete de ceară.

in-2° (30,2 × 20,2 cm); f.titlu + [2]f. + 161f. + f.164 + f.169 — 250 (numerotate greșit 257).

BRV, II, nr. 233; [3]f. + 257f.

forzaț: însemnare cu caractere latine: *Acesta Penticostariu este a[t] sfintei biszeritsi a Kălyanului ... a[nul] [1]832 ... //*

429. Strastnic, Blaj, 1753.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale, în mijloc o cruce; închizători fragmentare.

Lipsă cotorul, file restaurate stingaci, file zdrențuite la colțuri, depozit de ceară.

in-2° (31 × 20 cm); f.titlu + [1]f. + p.3 — 187 (numerotate greșit 179)

BRV, IV, nr. 290; [2] + 179f.

p. 3 — 11: însemnare cu caractere chirilice: ... *protopopu(l) loculu(i), // Chira Caliani a(m) vî(n)đu(t) acest Stra(s)[t]nic //* ... *preotulu(i) popa Io(n) // de la Bără(i) în anu(l) 1756. // Protoṑo(p) Chira Caliani. //*

p. 24—36: însemnare cu caractere chirilice: *Această ... carte // o am da(t) eu, ṑo(p)[a] Ioa(n) di(n) // Bărăi, peitoare să fie // pentru aceasta și nime[ni] // nu are ce cerca, că-i peitoare. // În martie, în 25 de zile în mîna și // lui popa Filimo(n). //*

430. Octoih, Rimnic, 1763.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; urme de închizători.

Lipsă cotorul și parțial pielea de pe prima copertă, file pătate.

in-4° (20,5 × 15,5 cm); f.titlu + 255f. + [1]f. albă + 127f.

BRV, II, nr. 334; [3]f. + 255 + 127f.

431. Triodion, Blaj, 1771.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, aurite, în mijloc, o cruce; două închizători fragmentare.

Cotor fragmentar, legătura roasă de cari, primele file desprinse, zdrențuite pe margini și pătate.

in-2° (34,5 × 20,8 cm); f.titlu + [1]f. + 8f. + f.10 — 247 (numerotate greșit 236).

BRV, IV, nr. 151; [2]f. + 237f. sau [1]f. + 236f. + [1]f.

fl.r. — 34r.: însemnare cu caractere chirilice, autor Ioan Șaroș, *protopop al Berchieșului,*

datată 1795, februarie, 21: *Acest ... Triod || l-au cu(m)păra(t) || du(m)ncalui, Sălăjean || Simion cu soful || său, Ileană ... 10 flori(n)fi și un mărieș || și s-au dat biseri[cii] || Călianului ...*

432. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice, imprimate, cei patru evangheliști și scena răstignirii; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Pielea ruptă la cotor, file zdrențuite pe margini.

in-2° (32,8 × 21 cm); f.titlu lipsă; 156p. + [6]f. + p.157 - 752 + p.793, 794 + p.753 - 792 + p.799, 800 + p.795 - 798 + p.801 - 962 + p.967, 968 + p. 963 - 966 + p.969 - 1136 (numerotate greșit 1149) + 42p. + p.49,50 + p.43 - 48 + p.57 - 58 + p.51 - 56 + p.59 - 62.

BRV, IV, nr. 448; [1]f. + 1149 + 63f.

p. 119-157: însemnare cu caractere chirilice, datată 1790, luna lui mai, 14: *Aceasta carte o au cu[m](pă)rat || Chibuzan || Elena cu soful său ... de la Bothaza ... și o a dat în besereca sa || Căleanului || ...*

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Călărași

433. *Evanghelie învățătoare*, Mănăstirea Dealului, 1644.

Legătura în carton cu cotorul în pinză.

File zdrențuite, file roase de cari.

in-2° (28 × 17,6 cm); f.titlu fragmentară + [3]f. + 26p. + p.29,30 + p.41 - 56 + p.31 - 38 + p.57 - 114 + p.27 - 30 + p.115 - 791 + [1]p. albă (numerotate greșit 787) + + 96f. (numerotate greșit 93).

BRV, I, nr. 46; [4]f. + 788p. + 109f.

p. 163-165: însemnare cu caractere latine: *Aciasta [în]samnare am scris-o la anulul 1871, fevruoarie, în 17. | Neamti Ioan, cantoru ... Am locuitu || în Hastasu [Hășmaș]? ...*

p. 337-356: însemnare cu caractere chirilice, autor *poșa Iană(ș)*, datată *leat || 1718 || m(s)ta. || fev[ru]arie, 17: Acea(s)ta || carte este || pe(n)tru 7 flori(n)fi și 40 de bani, || pe(n)tru legătură 3 flori(n)fi, de toți 10. ||*

p. 644: însemnare în limba maghiară, autor *Angyel Popp*, datată 1801, die 18 mart[ic], arătând că Evanghelia aparține bisericii din Cheia.

p. 708: însemnare cu caractere chirilice: *Această Căzanie este | rămasă de poșa Ștefan | în [s]fînta beserică la Meschiu. A[nul] 1801, | zile 10 martie, pri(n) mine, poșa | Anghel. || f. 69v.: însemnare cu caractere chirilice: Acum noi vom da-o | ... dar cînd ne-a fi || lipsă de ea să o putem | lua la Hărăștișu, la poș(a) | Gavrîlă. Anul 1804. ||*

434. *Liturghie*, Rîmnic, 1767.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, chenar din linii imprimate, în mijloc o cruce.

File roase de cari.

in-4° (20,5 × 15 cm); f.titlu lipsă; [1]f. + 204p.

BRV, II, nr. 350; [2]f. + 204p.

435. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, chenar cu ornamente fitomorfe aurite, în mijloc o cruce.

File cu pete de ceară.

in-2° (31,2 × 19,5 cm); f.titlu + 60p. + p.57 - 60 (se repetă) + p.61 - 187.

BRV, II, nr. 382; [1]f. + 187p.

436. *Octoih*, Blaj, 1792.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc o cruce.

Cotorul desprins, legătura și file roase de cari, file cu colțurile lipsă.

in-4° (20 × 15,3 cm); f.titlu lipsă; 404p. + p.407 - 424 + 196p. + [1]p.

BRV, II, nr. 556; [2]f. + 424 + 196p.

437. *Penticostarion*, Blaj, 1808.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, în mijloc scena răstignirii; urme de inchizători.

Cotorul fragmentar și desprins, primele file fragmentare, file desprinse, file cu pete de ceară. in-2° (34,3 × 21,7 cm); f.titlu + 212p.

BRV, II, nr. 746; [1]f. + 212f.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Cărnărașu*438. Varlaam, *Carte românească de învățătură*, Iași, 16'

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, în mijloc o cruce; urme de inchizători.

Cotorul fragmentar, legătura și filele perforate de cari, file zdrențuite, file cu pete de umezeală. in-2° (29,7 × 18 cm); f.titlu lipsă; f.1 - 4 manuscris + f.5 - 51 (numerotată greșit 50) + + f.54 (numerotată greșit 53) - 383 (numerotată greșit 384) + 90f.

BRV, I, nr. 45; [3]f. + 384 + 116f. + [3]f.

(Pentru însemnări vezi: Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p. 236-237).

439. *Antologhion*, Râmnic, 1737.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, în mijloc o cruce; urme de inchizători.

Lipsă tabla de lemn a copertei a doua, legătura și filele perforate de cari.

in-2° (33,1 × 21,8 cm); f.titlu lipsă; [2]f. + f.2 - 457 + f.459 - 606 (numerotate greșit 605).

BRV, II, nr. 215; [4]f. + 650f.

f.32v. - 42r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 6 zile, ma(r)tie, 1791: *Această ... carte s-au cumpărat drept || 22 de vonaș(i) din Velcher de la preoteasa popii Ștefa(n) || Teodosie și o au plătit || Andrian Petru din Șărmașul Mare || pe s[e]ama besericii din Pusta Cărnărașu || ...*

440. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele brună, urme de inchizători.

Lipsă tablele de lemn, pielea și filele roase de cari.

in-2° (34,1 × 21,4 cm); f.titlu fragmentară + 628p.

BRV, II, nr. 629; [1]f. + 630p.

forțat: însemnare cu caractere latine arătând că Triodul aparține bisericii greco-catolice din Cărnărașu.

441. *Evangelhie*, Blaj, 1817.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar din ornamente florale imprimate, cei patru evangheliști și scena răstignirii; două inchizători.

conservată satisfăcător.

in-2° (34 × 21,3 cm); f.titlu + [3]f. + 234p. + p.237 - 346 + [1]f.
BRV, III, nr. 940; [4]f. + 346 + [1]p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Fizeșul Gherlei

442. *Evangelie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate; două închizători fragmentare.

Pielea legăturii ruptă la cotor și colțuri, file cu pete de ceară.

in-2° (30,5 × 20 cm); f.titlu + [3]f. + 342p. (numerotate greșit 359).

BRV, II, nr. 342; [4]f. + 363p.

f.[3]v. - p.17: însemnare cu caractere chirilice: *Să se știe că în anu(l) 1768 acea(s)tă ... Eu(anghe)lie o au cu(m)păra(t) Proda(n) Io(n) cu Bănușă Grigorie || drept florinți 8 ... || și o au da(t) de pomană bisericii de la Fizeș || ...*

443. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate și Buna-vestire; urme de închizători.

Coperta întâi perforată de cari, file fragmentare.

in-2° (33,5 × 20,5 cm); f.titlu + [1]f. + 5f. + f.10,11 + f.8,9 + f.6,7 + f.12 - 21 + f.23 + f.22 + f.24 - 202.

BRV, IV, nr. 143; [2]f. + 202f.

f.l.r. - 5r.: însemnare cu caractere chirilice, lizibilă fragmentar, datată 1771, aprilie 11, arătând că Penticostarul a fost dat bisericii unite din Fizeș.

444. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale, în mijloc scena răstignirii; urme de închizători.

Legătura desprinsă și perforată de cari, file cu pete de ceară.

in-2° (34,5 × 21 cm); f.titlu + [1]f. + 106f. + f.108 - 247 (numerotate greșit 236).

BRV, IV, nr. 151; [2]f. + 237f. sau [1]f. + 236f. + [1]f.

f.l.r. - 5r.: însemnare cu caractere chirilice: *Să se știe că în anul 1796 s-au cumpăra(t) || această carte || di(n) Blaj cu 8 zloți || cu banii bisericii de la Fizeș || ...*

445. *Octoih*, Blaj, 1783.

Legătura în piele brună aplicată pe carton, chenar cu ornamente geometrice imprimate, în mijloc o cruce.

Legătura desprinsă.

in-4° (18,8 × 15,8 cm); f.titlu + 6p. + p.9 - 288.

BRV, IV, nr. 179; [1]f. + 478 + 224p.

446. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele brună aplicată pe carton.

Lipsă coperta întâi, file cu pete de ceară, file restaurate stingaci.

in-2° (32,3 × 19,7 cm); f.titlu lipsă; p.3-258.

BRV, II, nr. 644; [1]f. + 258p.

447. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele brună aplicată pe carton, chenar cu ornamente vegetale imprimate, în mijloc o cruce.

Legătura desprinsă, filele pătate cu ceară.

in-2° (35,5 × 21,2 cm); f.titlu + 217p.

BRV, III, nr. 947; [1]f. + 217p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Jurca

448. *Apostol*, Buzău, 1704.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale, în mijloc scena răstignirii; urme de închizători.

Pielea legăturii roasă, file desprinse și zdrențuite, file cu pete de umezeală.

in-2° (28,1 × 18,7 cm); f.titlu fragmentară + [3]f. + 5f. + f.8 - 176.

BRV, I, nr. 144; [4]f. + peste 176f.

f. [2]v. - f. [3]r.: însemnare cu caractere chirilice: *Această carte s-au cumpărat de la Pop On din // Buduș pă patru florin[ă] de argint / și o au cumpărat Mihăilă Corman[ă].*

449. *Euhologhion*, Blaj, 1757.

Lișă legătura, file fragmentare, file cu pete de umezeală.

in-4° (19,4 × 15,3 cm); f.titlu + [2 f. + 312p. + p.317 - 436 + 8p. + 24p.

RV, II, nr. 306; [3]f. - 436 - 24f.

450. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate; urme de închizători.

Cotorul parțial desprins, file desprinse.

in-2° (30,2 × 19,5 cm); [1]f. + f.titlu + 201f.

BRV, IV, nr. 143; [2]f. + 202f.

451. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate.

Pielea legăturii deteriorată, file cu pete de ceară.

in-2° (33,2 × 19,7 cm); [1]f. + f.titlu + 29f. + f.31 + f.30 + f.32 - 247 (numerotate greșit 236).

BRV, IV, nr. 151; [2]f. + 237f. sau [1]f. + 236 + [1]f.

f. [1]r.: însemnare cu caractere chirilice, nedatată, arătând că *Tico(ș) Pașca și Mărința* au cumpărat cartea și au donat-o bisericii.

452. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate, în mijloc Bunavestire; urme de închizători.

Cotorul fragmentar, file cu pete de ceară.

in-2° (32,6 × 21 cm); f.titlu + 187p.

BRV, II, nr. 382; [1]f. + 187p.

f.titlu v.: însemnare cu caractere chirilice: *Această carte este / a lui popa Ioan din / Juroa ...*

453. *Evangelie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate, cei patru evangheliști și o scenă slab vizibilă; două închizători fragmentare.

Pielea legăturii roasă, file cu pete de umezeală, file cu pete de ceară.

in-2° (31,1 × 21 cm); f.titlu + [1]f. + 344p.

BRV, I, nr. 394; [4]f. + 344p.

454. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, aurite, în mijloc o cruce; două închizători.

File restaurate stîngaci, file cu pete de ceară.

în—2° (30,6 × 20,5 cm); f.titlu + 156p. + [6]f. + p.157 — 1140 (numerotate greșit 1149) + + 40p. + p.48 — 41 + p.49 — 63.

BRV, IV, nr. 448; [1]f. + 1149 + 63f.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Mica*455. *Cazanii*, București, 1768.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice și florale imprimate, în mijloc scena răstignirii; urme de închizători.

Conservată satisfăcător.

în—4° (27,7 × 19 cm); f.titlu fragmentară + [1]f. + 414f.

BRV, II, nr. 356; [2]f. + 414f.

f.52v. — 59v.: însemnare cu caractere latine: *Această ... carte // au dăruit-o ... Petre Popș din Benedingu // la ... biserica Benedingului // în anul 1856, august 29 // ...*

456. *Octoih*, Blaj, 1770.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate, în mijloc o cruce.

Cotorul rupt, file zdrențuite pe margini.

în—4° (19,7 × 16 cm); f.titlu + 7f. + f.9 — 134 + f.136 — 211 + 93f. + f.96,97 + f.94,95 + + f.98 — 100 + f.104 + f.8.

BRV, IV, nr. 371; [2]f. + 211 + 104f.

457. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, în mijloc o cruce; urme de închizători.

File perforate de cari, file cu pete de ceară.

în—2° (33 × 19,8 cm); f.titlu + [1]f. + 247f. (numerotate greșit 236).

BRV, IV, nr. 151; [2]f. + 237f. sau [1]f. + 236 + [1]f.

f.29v. — 38r.: însemnare cu caractere chirilice: *Aceasta să se știe cum că această / ... carte, anume Triod // o cumpărat ... oameni[i] ... pe s[e]ama bisericii din // Mica. Aceasta încă să se știe / că s-au cumpărat de la popa Ioan // din Badoc pe șase merfe |de grâu ... 1816, avg[ust], 22. //*

458. *Evangelie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn; urme de închizători.

Pielea rigidă și roasă.

în—2° (32,5 × 20,3 cm); f.titlu + [3]f. + 344p.

BRV, II, nr. 394; [4]f. + 344p.

p. 41—59: însemnare cu caractere chirilice și latine: *Această ... Evangelie // o au cumpărat Kovats Istvan / sau Covaci Ștefan // pe s[e]ama bisericii din Mica // ... și au cumpărat cu doaozđci de zlofi / în anul 1815 ... de la popa Ioan din ... ?*

459. *Catavasier*, Sibiu, 1803.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; urme de închizători.

Lipsă cotorul și coperta a doua, pielea roasă.

in-8° (17,1 × 10,4 cm); f. titlu + [3]f. + [1]p. + p.4 - 112 + p.115 - 126 + p.131 - 224.
BRV, II, nr. 659; [3]f. + 232p.

forzaț: însemnare cu caractere chirilice: *Acesta Cata(va)sier / e a besericii / din Mica ...*

460. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în hirtie aplicată pe carton, cotorul în piele.

Depozit de ceară.

in-2° (34,8 × 21,4 cm); f. titlu + 217p.

BRV, III, nr. 947; [1]f. + 217p.

forzaț: însemnare cu caractere latine, datată 1918, luna lui aprilie, 14, autor Vasile Neamțiu, amintind că Strastnicul a fost donat bisericii din Mica de către Marina Bonta.

Cartea veche românească la [biserica ortodoxă română Mihăiești]

461. *Cazanii*, București, 1768 **IE**

Legătura în piele brună aplicată pe lemn; urme de închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte, file cu pete de ceară.

in-4° (27,8 × 19 cm); f. titlu fragmentară + [1]f. + f.1 + f.4 - 409 + f.411 + f.413.

BRV, II, nr. 356; [2]f. + 414f.

462. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc scena răstignirii; urme de închizători.

Pielea legăturii roasă, depozit de ceară.

in-2° (33,9 × 21 cm); f. titlu + 184p. + p.187.

BRV, II, nr. 382; [1]f. + 187p.

coperta întâi interior: însemnare cu caractere latine, datată 1856, arătând că Strastnicul aparține bisericii greco-catolice din Mihăiești.

forzaț: însemnare cu caractere latine, datată 1856, referitoare la legarea cărții.

463. *Biblia*, Blaj, 1795.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn.

Se păstrează din legătură numai tablele de lemn cu mici fragmente de piele, distrusă unitatea blocului de carte.

in-2° (38 × 24,5 cm); f. titlu lipsă; [8]f. + 14p. + p.17 - 38 + p.41 - 174 + p.185 - 894 + 202p. + p.213,214 + p.235 - 244.

BRV, III, nr. 595; [10]f. + 894 + 246p.

464. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc scena răstignirii; urme de închizători.

Pielea roasă la cotor, citeva file desprinse.

in-2° (33,7 × 21,5 cm); f. titlu + 630p.

BRV, II, nr. 629; [1]f. + 630p.

forzaț: însemnare cu caractere latine referitoare la legarea cărții în anul 1857.

f. titlu v. - p.11: însemnare cu caractere chirilice referitoare la cumpărarea cărții pentru biserica din Mihăiești în anul 18 .

465. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, ornamente florale imprimate și scena adormirii mamei domnului.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte, file fragmentare, depozit de ceară.

în-2° (34,5 × 22,3 cm); f.titlu + p.1,2 + p.5 - 14 + p.17 - 362.

BRV, II, nr. 685; [1]f. + 362p.

466. *Apostol*, Blaj, 1814.

Legătura în piele brună aplicată pe carton.

File restaurate stingaci, file cu pete de ceară.

în-2° (32,8 × 21 cm); f.titlu + 264p.

BRV, III, nr. 845; [1]f. + 264p.

467. *Evangelie*, Blaj, 1817.

Legătura în piele roșie aplicată pe carton, chenar cu ornamente vegetale imprimate, aurite; urme de închizători.

Legătura desprinsă, file cu pete de umezeală.

în-2° (33,1 × 21,9 cm); f.titlu + [3]f. + 346p. + [1]p.

BRV, III, nr. 940; [4]f. + 346 + [1]p.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Moldovenești*468. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, în mijloc o cruce; urme de închizători fragmentare.

File cu pete de umezeală, depozit de ceară.

în-2° (33,2 × 21 cm); f.titlu + 64p. + p.69 - 187.

BRV, II, nr. 382; [1]f. + 187p.

f.titlu r. - p.2: însemnare cu caractere chirilice: *Această carte ... || este cumpărată pe s[e]ama bisericii din || Va(r)falău ...*

469. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate, în mijloc o cruce; urme de închizători.

File cu colțurile zdrențuite, câteva file desprinse.

în-2° (33,7 × 23 cm); f.titlu lipsă; 156p. + [6]f. + p.157 - 1136 (numerotate greșit 1149) + 63p.

BRV, IV, nr. 448; [1]f. + 1149 + 63p.

p.3 - 7 și 328 - 347: însemnări cu caractere chirilice, nedatate, referitoare la prețul cărții.

p. 718-740: însemnare cu caractere chirilice: *In ... 1783, luna lu(i) augu(st), 12 zile || ... Bidicuț Iacob ... || pe s[e]ama bisericii || a Varfalăulu(i) ... || ... Cartea s-au cu(m)păra(t) cu bani, cu 21 de flori(n)fi. ||*

470. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate, în mijloc o cruce; două închizători fragmentare.

Legătura deteriorată mecanic, file cu pete de ceară, filele liminare perforate de cari.

în-2° (33,7 × 20,5 cm); f.titlu fragmentară + 630p.

BRV, II, nr. 629; [1]f. + 630p.

p. 1—17: însemnare cu caractere chirilice: ... *carte || s-au cu(m)părat || ... în anul 1807. || Cine va îndrăzni să o mute de la biserică | Vârfului să fie afurisi(t) ...*

471. *Penticostarion*, Blaj, 1808.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, în mijloc scena răstignirii.

Legătura desprinsă.

în—2° (36,3 × 21,6 cm); f.titlu + 212f.

BRV, II, nr. 746; [1]f. + 212f.

forțat: însemnare cu caractere chirilice, arătând că această carte a fost cumpărată în anul 1810 pentru biserică din Moldovenești.

Cartea veche românească la biserică ortodoxă română Rugășești

472. *Chiriadromion*, București, 1732.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn; o închizătoare și fragmente ale celei de-a doua. Pielea legăturii roasă, file cu pete de umezeală.

în—4° (26,5 × 18,3 cm); f.titlu + [3]f. + 116f. + f.121 — 240 + f.245 — 248 + f.241 — 244 + f.249 — 414.

BRV, II, nr. 205; [4]f. + 414f.

473. *Octoih*, Blaj, 1760.

Lipsă legătura, file cu pete de ceară, file cu colțurile pliate.

în—4° (19,5 × 15 cm); f.titlu lipsă; p. 9 — 488 + p.491 — 506 (numerotate greșit 498) + + 218p. (numerotate greșit 219) + 25p.

BRV, II, nr. 322; [1]f. + 498 + 219 + peste 36p.

474. *Evanghelie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn; urme de închizători.

Legătura desprinsă, pielea ruptă la colțuri, file pătate.

în—2° (33,2 × 21 cm); f.titlu + [3]f. + 346p. (numerotate greșit 363) + [1]p

BRV, II, nr. 342; [4]f. + 363p.

p.1—11: însemnare cu caractere chirilice: *Această Evanghelie s-au da(t) din || crăiasca milă prin ... Iacobb || Aaron, v(i)c(a)rășul Ep(isco)pici Făgărașu- || lui pe seama bisericii ce[le]i unite || din Rugășești. Blaj, 177? || ...*

475. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, aurite, în mijloc scena răstignirii; închizători fragmentare.

Cîteva file fragmentare, file cu pete de ceară.

în—2° (33,8 × 20 cm); f.titlu + [1]f. + 202f.

BRV, IV, nr. 143; [2]f. + 202f.

f.1r.—6r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1771, *iunie*, 26, arătând că Penticostarul a fost dat bisericii unite din Rugășești din mila crăiască.

476. *Octoih*, București, 1774.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în cele patru colțuri evanghelistul Matei, în mijloc scena răstignirii; o închizătoare și urmele celeilalte.

în-2° (31,4 × 20,3 cm); f.titlu + f.2 - 14 + 437f.

BRV, II, nr. 388; 437f.

477. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele brună aplicată pe carton, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc scena răstignirii.

File cu pete de ceară.

în-2° (32,6 × 21 cm); f.titlu + 217p.

BRV, III, nr. 947; [1]f. + 217p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Săcel

478. *Octoih*, Blaj, 1760.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, chenar din linii imprimate, în mijloc o cruce; două închizători.

Cîteva file desprinse, file cu pete de umezeală.

în-4° (20,7 × 14,5 cm); f.titlu + 506p. (numerotate greșit 498) + 218p. (numerotate greșit 219) + 38p.

BRV, II, nr. 322; [1]f. + 498 + 219 + peste 36p.

p. 3-94: însemnare cu caractere chirilice, datată 1766: *Acea(s)tă ... ca(r)te, || anume Octoih l-au cu(m)părat || Guga Na[s]te ... || ... și o au da(t) în biserica || Săcelului să fie de moșie ...*

479. *Antologhion*, Rimnic, 1766.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc o cruce; două închizători.

Cîteva file zdrențuite pe margini, file cu pete de ceară.

în-2° (31,5 × 19,6 cm); f.titlu + [2]f. + 37f. + f.43 - 572.

BRV, II, nr. 354; [3]f. + peste 571f.

480. *Penticostarion*, București, 1768.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, aurite, în mijloc o cruce; două închizători.

Pielea roasă la cotor, file cu pete de ceară, file restaurate stingaci.

în-2° (28,9 × 19,5 cm); f.titlu + [1]f. + 217f.

BRV, II, nr. 359; [2]f. + 217f.

f.21r.-36r.: însemnare cu caractere chirilice: *Acc[a]stă ... cart(e) || ... este luată cu 15 flori(n)ți || de dum[n]ealui, Ga[v]rilă Sim(i)on || din Săcel ... ca să le fie pomand || ...*

481. *Triodion*, Rimnic, 1781.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, cei patru evangheliști și scena răstignirii.

Cotorul restaurat și rupt, depozit de ceară.

în-2° (30 × 20,5 cm); f.titlu + 473f.

BRV, II, nr. 456; 1f. + 476f.

482. *Liturghii*, Sibiu, 1798.

Legătura în piele brună aplicată pe carton, chenar cu ornamente vegetale imprimate, în mijloc scena răstignirii.

Filele arse la tranșa superioară.

in-4° (21 × 16,8 cm); f.titlu lipsă; p.3 — 336.

BRV, II, nr. 615; 2 f. + 336p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Săndulești

483. *Evangelie*, București, 1723.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, cei patru evangheliști și scena răstignirii.

Legătura desprinsă, pielea ruptă, file roase de cari, file cu pete de ceară.

in-2° (29,5 × 20,5 cm); f.titlu + [3]f. + 180p.

BRV, II, nr. 182; 4 f. + 180f.

f.2r.—6r.: însemnare cu caractere chirilice: *Această ... || Eva[n](g)helie o am cumpărat || cu șasăsprezece vonași || de la un diacon din Porumbacu || de Jos. ||*

f.31r. — 45r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1738, autor *Iacob Petre din Turda*: *Această ca(r)te ... o au cumpărat || Iacob Gabor de la Turda || cu ga:da du(m)isale îm-preună || ... și au da(t) pomână || la această sf(in)ță beserecă de (la) Săndulești || ...*

484. *Penticostarion*, Rîmnic, 1743.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, aurite, în mijloc o cruce; urme de închizători.

Cotorul fragmentar, pielea roasă, câteva file fragmentare, file roase de cari

in-2° (30,8 × 20 cm); f.titlu + [2]f. + 250f. (numerotate greșit 257).

BRV, II, nr. 233; 3f. + 257f.

f.20r.—44r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1744, amintind că sătenii au cumpărat cartea pentru biserica din Săndulești.

485. *Liturghii*, Blaj, 1756.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate, în mijloc o cruce; urme de închizători.

Lipsă cotorul, file fragmentare.

in-4° (19,4 × 14,5 cm); f.titlu + 238p. (numerotate greșit 230).

BRV, II, nr. 300; 1f. + 230p.

p.189—215: însemnare cu caractere chirilice, nedată, arătând că această carte aparține preotului *Ioan Anghel* din Săndulești.

486. *Octoih*, Blaj, 1760.

Legătura în piele brună (lipsă suportul), chenar din linii imprimate, în colțuri câte un ornament fitomorf.

Legătura desprinsă, pielea roasă de cari, filele liminare desprins: și fragmentare.

in-4° (26,1 × 11,3 cm); f.titlu + 506p. (numerotate greșit 498) + 218p. (numerotate greșit 219) + 36p.

BRV, II, nr. 322; 1f. + 498 + 219 + peste 36p.

487. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate.

Pielea legăturii roasă, lipsă cotorul, filele roase la cotor și perforate de cari.

in-2° (34 × 20,5 cm); f.titlu + [1]f. + 206f. (numerotate greșit 196).

BRV, IV, nr. 151; 2f. + 237f. sau 1f. + 236f. + 1 f.

f. 51r. — 60r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1772, 8 mai: *Acest Triod || s-au dat || din mila crăiască || bisericii unite || din sat(u)[1] Sănd(u)[lești] || ...*

488. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, fragmente de chenar cu ornamente fitomorfe; urme de închizători.

Lipsă cotorul și coperta a doua, file roase de cari, depozit de ceară.

in—2° (32,8 × 21 cm); f.titlu + 184p.

BRV, II, nr. 382; 1 f. + 187p.

p. 12— 39: însemnare cu caractere chirilice, datată 1776, martie, 25, autor Ștefa(n) Sălăja(n) di(n) Săndulești, arătând că această carte a fost cumpărată cu zece mărișii banii bisericii.

489. *Liturghii*, Blaj, 1775.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn, chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, în mijloc scena răstignirii; urme de închizători.

Cotorul rupt, pielea legăturii roasă, file zdrențuite pe margini, file perforate de cari.

in—4° (21,6 × 17,2 cm); f.titlu + [1] f. + 216p. + p.209 — 216 (se repetă) + p.217 — 223 (numerotate greșit 224) + [1] p.

BRV, II, nr. 391; 2 f. + 223 (recte 224) p.

490. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele brună aplicată pe lemn.

Lipsă cotorul, distrusă unitatea blocului de carte, legătura și filele perforate de cari, file zdrențuite pe margini.

in—2° (34,8 × 23,5 cm); f.titlu + p.3 — 156 + [6] f. + p.157 — 1136 (numerotate greșit 1149) + 62p.

BRV, IV, nr. 448; 1 f. + 1149 + 63f.

491. *Biblia*, Blaj, 1795.

Lipsă legătura, distrusă unitatea blocului de carte, filele perforate de cari.

in—2° (38,9 × 24,5cm); f.titlu lipsă; [8] f. + p.7 — 894 + 248p. (numerotate greșit 246).

BRV, II, nr. 595; 10 f. + 894 + 246p.

GRAȚIANA ALICU

DATE PRIVIND CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHÉ DIN NORD-VESTUL TRANSILVANIEI

Problema răspîndirii cărții românești vechi în Transilvania a preocupat pe mulți cercetători din domeniul istoriei culturii noastre, rezultatele cercetărilor materializîndu-se în cărți și studii de reală valoare care ne-au restituit un capitol din cele mai interesante ale trecutului nostru. Dacă tipăriturile vechi românești permit studierea evoluției limbii literare, a dezvoltării tiparului și a istoriei cărții, difuzarea acestor tipărituri în timp și spațiu îngăduie urmărirea legăturilor spirituale general românești. Acest din urmă aspect al problemei a impulsionat de altfel și preocupările specialiștilor care au surprins dimensiunile și complexitatea fenomenului cultural în cauză, facilitînd în perspectivă demersuri interpretative din punctul de vedere al beneficiarului actului de cultură.

Datelor bogate și prețioase pe care ni le oferă bibliografia problemei am dori să le asociem cîteva noi, necunoscute, de proveniență arhivistică¹. În acest sens, reținem zestrea de carte românească veche consemnată într-un număr de 18 inventare bisericești întocmite pentru tot atîtea biserici cu prilejul succesiunilor parohiale. Aceste inventare, inegale ca valoare, privesc biserici din localități situate azi în județele Bistrița-Năsăud, Cluj, Maramureș, Satu Mare și Sălaj. Întocmite în anii 1869—1876, inventarele cuprind numeroase titluri de tipărituri vechi care în prezent nu se mai găsesc, în cea mai mare parte, la bisericile care le-au avut altădată și tocmai în aceasta credem că rezidă valoarea acestor inventare, adică de a înregistra un existent de carte azi dispărut.

Intrucît considerații asupra valorii acestui gen de inventare și precizări asupra modalităților adoptate pentru prelucrarea lor am prezentat cu alt prilej², în continuare ne mărginim la prelucrarea analitică a celor 18 inventare.

I. APA, jud. Satu Mare, 2 ianuarie 1870: *Apostol*, Buzău, 1743; *Catavasier*, București, 1725¹; *Evanghelie*, Blaj, 1817; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Liturghier*, vechi, fără titlă; *Minei*, in folio, fără dată; *Octoih*, București, 1720; *Octoih*, Rîmnic, 1750; *Orologhion*, Țara Românească, 1743²; *Orologhion*, stricat; *Penticostar*, Rîmnic, 1743; *Psaltire*, Țara Românească, fără an; *Triod*, Iași, 1747 și un antemis din 1858 sfințit de Ioan Alexi (Arhivele Statului Cluj, Fond Episcopia gr. cat. Cluj—Gherla, Doc. nr. 1865/1875. În continuare, deoarece întreg materialul provine din același fond arhivistic, precizăm în paranteze doar numărul și anul documentului).

1. 1742.

2. Buzău.

¹ Prezentele informații se integrează altora, deja publicate: cf. Avram Andea, Susana Andea, *Date despre cartea românească din Sălaj*, în *ActaMP*, VI (1982), p. 341—352; idem, *Date despre cartea românească veche din județele Cluj și Bistrița-Năsăud*, în *ActaMN*, XIX (1982), p. 695—708; idem, *Date despre cartea românească veche din Maramureș*, în *ActaMN*, XX (1983), p. 783—802; idem, *Date despre cartea românească veche din județul Satu Mare*, în *StCom*, Satu Mare, V—VI (1981—1982), p. 211—222.

² Idem, p. 211—215.

II. CEAN, com. Săuca, jud. Satu Mare, 15 mai 1875: *Apostol*, 1802¹; *Catavasier*, 1769¹; *Evangelie*, București, 1723; *Liturghier*, vechi; *Minei*, 1742²; *Molitvelnic*, 1784¹; *Octoih*, 1792³; *Orologhion mare*, 1777⁴; *Sf. Scriptură*⁵; *Testamentul Nou*, ediție veche⁶; *Triod*, 1792⁷, un antemis din 1807 și un altul sfințit de Ioan Alexi în 1858 (3028/1875).

1. Blaj.
2. Lipsă în BRV și CBRV.
3. De Blaj sau București.
4. București.
5. Posibilă ediția de Blaj din 1795.
6. Posibilă ediția de Bălgrad din 1648.
7. Lipsă în BRV și CBRV.

III. CERTEZE, jud. Satu Mare, 26 august 1869: *Apostol*; *Carte scrisă cu mina despre oficiul divin de dimineață*; *Cartea patimilor*¹; *Catavasier*; *Concionatoriu românesc*²; *Evangelie*, românească; *Evangelie*, ruteană; *Evhologhion*, românesc; *Medicina pastoralis* de Hackel³; 2 *Minologhioane*; *Octoih*; 2 *Orologhioane*; *Penticostar*; *Psaltire*; *Sf. Scriptură românească*. *Testamentul vechi și nou*⁴ și *Triod* (1865/1875)⁵.

1. Strastnic.
2. Adică *Predici* sau *Cazanii*.
3. A. M. Vering, *Compendium medicinae pastoralis...* edidit Andreas Hackell, Cassovia, 1843, 273 p.

4. Ediția de Blaj din 1795, exemplar cumpărat în 1804 (cf. Dariu Pop, *Mărturii strămoșești. Note paleografice pe margini de cărți bisericești sătmărene*, Satu Mare, 1938, p. 36—37) și existent azi la aceeași parohie (cf. Elena Bărnăuțiu, *Cartea veche românească din sec. XVIII în județul Satu Mare*, Satu Mare, 1980, p. 35).

5. Un inventar, mult mai sumar, din 2 noiembrie 1913 a fost publicat recent (Avram Andea, Susana Andea, *op. cit.*, p. 218).

IV. COȘEIU, jud. Sălaj, 11 februarie 1876: *Biblia, Scriptura*, litere chirilice¹; *Catavasier*, stricat; *Cazanie*, bună; *Epistoleriu*, vechi²; *Evangelie*, București, 1723; *Evhologhion*, vechi; *Liturghier*, Blaj, 1785³; *Minei*; *Octoih*, vechi; *Orologhion*, vechi; *Penticostar*, bun; *Psaltire*; *Strastnic*; *Triod*, un antemis vechi de la Ioan Bob și un altul sfințit în 1858 (1332/1876)⁴.

1. Probabil ediția de Blaj din 1795.
2. Adică *Apostol*.
3. Probabil din 1775.

4. Inventarul bisericii întocmit la 12 august 1909 este mult mai sărăcăcios; cf. idem, *Date despre cartea românească din Sălaj*, loc. cit., p. 345.

V. CRAIDOROLȚ, jud. Satu Mare, 20 februarie 1875: *Antologhion*, București, 1766; *Apostol*, Blaj, nu se știe anul¹; *Catavasier*, Blaj, 1793; *Predicariu*, București, 1732²; *Evangelie*, Blaj, 1865³; *Evhologhion*, Blaj, 1815, defectuos; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Octoih mare*, 1792⁴; *Octoih mare*, 1825⁴; *Orologhion mic*, Blaj⁵; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Triod*, fără titlu⁶; un iconostas făcut în 1849, 3 icoane mici de Nicula și alte 6 tot de Nicula, plus un antemis sfințit în 1858 de Ioan Alexi (20 februarie 1875).

1. În inventarul din 25 februarie 1857 figurează o ediție din anul 1767 (cf. Avram Andea, Susana Andea, *Date despre cartea românească veche din județul Satu Mare*, loc. cit., p. 218).

2. Adică *Chiriadodromion*.
3. Corect 1765, cf. inventarul din 1857.
4. Blaj.
5. Din 1766, cf. inventarul din 1857.

6. Dariu Pop, *op. cit.*, p. 43 înregistra un *Triod* neidentificat cu însemnări din anii 1757 și 1817.

VI. CRISTEȘTII-CICEULUI, com. Uriu, jud. Bistrița-Năsăud, 2 mai 1875: *Apostol*; *Biblia cea mare*¹; 2 *Catavasiere*; *Cazanie*, veche; *Evangelie*, Blaj; *Liturghier*, Blaj; *Minei*; 2 *Molitvelnice*, unul vechi și altul nou; *Octoih*; *Penticostar*; *Strastnic*; *Triod*, un antemis sfințit de Ioan Alexi în 1858 și mai multe obiecte din argint de China (2309/1875)².

1. Posibilă ediția de Blaj din 1795; cf. Avram Andea, *Câteva date despre răspîndirea operei lui Samuil Micu și Petru Maior în Transilvania*, în *Studia*, XXVIII (1983), p. 41—43.

2. Cărțile acestei biserici le avem inventariate și la anii 1846 (Gheorghe Mindrescu, *Informații despre construcțiile și inventarul bisericilor din fostul protopopiat Cristești Ciceului într-un protocol din anul 1846, în Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei*, X, 1978, p. 197) și 1912 (Avram Andea, Susana Andea, *Date despre cartea românească veche din județele Cluj și Bistrița-Năsăud*, loc. cit., p. 700).

VII. FIRIZA, jud. Maramureș, 2 august 1876: *Apostol*, Blaj, 1767; *Catavasier*; *Evangelie*; *Evhologhion*, Blaj, 1784; *Liturghier*, 1807¹; *Minei*, Blaj, 1781; *Molitvelnic*, Blaj, 1860; *Orologhion*, 1808¹; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Strastnic*, Blaj, 1773; *Triod*, Blaj, 1771 și un antemis din 1858 (4200/1876)².

1. Blaj.

2. Zestrea de carte a acestei biserici o cunoaștem și din inventarele întocmite în anii 1857 și 1858; cf. Avram Andea, Susana Andea, *Date despre cartea românească veche din Maramureș*, în *ActaMN*, XX (1983), p. 791.

VIII. MEDIEȘU AURIT, jud. Satu Mare, 25 iulie 1875: *Apostol*; *Catavasier*; *Evangelie*, București, 1760; *Evhologhion*; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Minei*; 2 *Octoihuri*; 2 *Orologhioane*; *Pasionale*¹; *Penticostar*; *Psaltire*; *Triod*, toate cărți românești. *Evangelie*; *Liturghier*; *Minei*; *Octoih*; *Orologhion*; *Penticostar*; *Predicariu*, rupt; 2 *Predicarii*, scrise²; 2 *Psaltiri*, stricate; 2 *Trioduri*, toate rusești, și un antemis sfințit în 1858 de Ioan Alexi (3027/1875).

1. *Strastnic*.

2. Darius Pop, op. cit., p. 61 consemnează la biserică un *Ucitelnic rusec*, manuscris, cu însemnare din 1745.

IX. OCNA DEJULUI, înglobată la Dej, jud. Cluj, 24 martie 1869: *Apostol*, 2 *Catavasieri*; *Cazanie*, *Evangelie*, *Galeria icoanelor sfinte*¹; 2 *Liturghiere*, *Minei*, *Octoih mare*, *Penticostar*, *Psaltire*, 3 *Rituale*², *Strastnic*, *Triod* și un potir de argint aurit (1865/1875).

1. Viena, 1861.

2. Adică *Molitvelnice*.

X. PETROVA, jud. Maramureș, 10 decembrie 1875: *Epistolariu*, 1851¹; *Liturghier*, Sibiu, 1852; *Psaltire*, 1857, dăruite de L. Rednic, cărțile vechi arzind în 1857 împreună cu biserica (5161/1875)².

1. Adică *Apostol*.

2. Cărțile consemnate de Ioan Birlea în lucrarea sa *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, p. 145—147 au ajuns la Petrova după incendiul din 1857, incidentul fiind consemnat și pe filele *Apostolului* din 1851.

XI. ROMĂNEȘTI, com. Medieșu Aurit, jud. Satu Mare, 25 iulie 1875: *Catavasier*, Blaj, 1924; *Evangelie*, Blaj, sub episcopul Bob¹; *Evhologhion*, Blaj, 1868; *Liturghier*, rău, fără titlă; *Minei*, Blaj, 1837²; *Octoih*, Blaj, 1825; 2 *Orologhioane*, vechi, fără titlă; *Orologhion*, Blaj, 1869; *Orologhion*, Buda, 1849; *Passionale*, Blaj, 1817³; *Penticostar mic*, Blaj, 1860; *Psaltire*, veche; *Psaltire*, 1835⁴; *Triod*, Blaj, 1813 și un antemis vechi (3027/1875).

1. Din 1817.

2. Recte 1838.

3. Adică *Strastnic*.

4. De Blaj.

XII. SANTĂU, jud. Satu Mare, 10 aprilie 1875: *Apostol*, vechi și rupt; *Catavasier*, stricat; *Cazanie*, bătrână; *Evangelie*, București, 1760; *Liturghier*, Blaj, 1775; *Minei*, Rîmnic, 1769¹; *Octoih*, București, 1770²; *Octoih mic*, Sibiu, 1859; *Orologhion*, București, foarte vechi și stricat; *Penticostar*, Rîmnic, 1743; *Triod*, București, 1769 și un antemis sfințit de episcopul Ioan Alexi (2697/1875).

1. Lipsă în BRV și CBRV. Probabil este ediția din 1766.

2. Dacă anul este citit corect, avem o ediție de Blaj.

XIII. SARASĂU, jud. Maramureș, 10 septembrie 1869: *Apostol*, Blaj, 1802; *Biblia*¹; *Carte de contiune*, Iași, 1640²; 2 *Catavasieri*; *Evangelie*, Blaj, 1765; *Liturghier*, Iași, 1726, vechi³; *Octoih*, Blaj, 1760; *Orologhion*; *Psaltire*; *Rugatiuneri*, Blaj, 1686⁴; *Rugatiuneri*, 1764⁵; *Strastnic*, Blaj, 1773; *Trifologeri*, 1781⁶ și *Triod*, Blaj, 1771. Cărți rusești: *Evangelie*, 1644; *Liturghier* și *Orologhion*, 1752 (1865/1875)⁷.

1. Posibilă ediția de Blaj din 1795.
2. Posibilă *Cazania* lui Varlaam.
3. Lipsă în BRV și CBRV. Dacă locul de tipărire este dat corect, atunci avem probabil o ediție de Iași din 1715 sau 1747.
4. *Molitvelnic* cu elemente de localizare și datare evident greșite.
5. *Molitvelnic* de București sau Iași (BRV, II/162).
6. *Minologhion*, Blaj, 1781.
7. N. Iorga în *Scrisori și inscripții ardelenice și maramureșene*, București, 1906, p. 167 înregistrează următoarele tipărituri: *Apostol*, 1802; *Ceaslov* de sec. 18; *Evangelhie*, Blaj, 1765; *Liturghier*, 1756; *Minologhion*, 1781; *Octoih*, Blaj, 1760; *Penticostar*, 1808; *Psaltire*, 1764; *Strastnic*, 1773 și *Triod*, 1771. Cîțiva ani mai târziu, Ioan Bîrlea, op. cit., p. 175—176 consemna următoarele cărți: *Catavasier*, fără titlu; *Evangelhie*, Blaj, 1765; *Evhologhion*, fără titlu; *Liturghier*, fără titlu; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Octoih*, Blaj, 1760; *Penticostar*, Blaj, 1808; *Strastnic*, Blaj, 1773 și *Triod*, Blaj, 1771.

XIV. SILVAȘ, com. Săuca, jud. Satu Mare, 20 mai 1875: *Apostol*, Rîmnice, 1774¹; *Catavasier*, București, 1724; *Catavasier*, Blaj, fără an; *Cazanie la morți* de P. Maior²; *Cazanie pentru duminici și sărbători*, foarte veche; *Evangelhie*, București, 1760; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Minei*, Rîmnice, 1737; *Molitvelnic*, Blaj, 1815; *Octoih*, București, 1750³; *Octoih*, Rîmnice, 7251⁴; *Orologhion*, nou; *Orologhion*, vechi; *Penticostar*, 7291⁵; *Psaltire*, nu se știe locul și anul tipăririi; *Strastnic*, fără titlu; *Triod*, fără titlu și un antemis sfințit în 1858 de Ioan Alexi (3028/1875).

1. De București.
2. *Propovedanii la înaropăciunea oamenilor morți*, Buda, 1809.
3. De Rîmnice.
4. 1742.
5. Din 1783 de București.

XV. SUCIU DE SUS, jud. Maramureș, 14 ianuarie 1876: *Apostol*, Blaj, 1802; *Catavasier*, Blaj, 1769; *Chiriadodromion*, București, 1732; *Evangelhie*, București, 1760; *Liturghier*, Blaj, 1775; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Molitvelnic*, Blaj, 1784; *Molitvelnic*, București, 1786¹; *Orologhion*, nefolositor; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Strastnic*, Blaj, 1753; *Triod*, Blaj, 1800 și un iconostas făcut în 1798 (907/1876).

1. Lipsă în BRV și CBRV.

XVI. URIU, jud. Bistrița-Năsăud, 2 mai 1875: *Apostol*; *Catavasier*; *Cazanie pentru morți*¹; *Ceaslov*, vechi; *Evangelhie*; *Liturghier*; *Minei*, *Molitvelnic*; *Octoih*; *Penticostar*; *Strastnic*; *Triod* și o cruce de argint de China donată de Ilie Zăgreanu (2309/1875)².

1. Adică *Propovedaniile* lui Samuil Micu sau Petru Maior.
2. Inventarul acestei biserici întocmit la 30 noiembrie 1912 cuprinde numeroase elemente de localizare și datare a cărților, cf. Avram Andea, Susana Andea, *Date despre cartea românească veche din județele Cluj și Bistrița-Năsăud*, loc. cit., p. 708.

XVII. VALEA MORII, înglobată la Tășnad, jud. Satu Mare, 17 mai 1875: *Apostol*, vechi, „scris cu mîna după tipăritul Apostolier în sf. Eppie Buzău, 1743“; *Apostol*, Blaj, 1814; *Catavasier*, Blaj, 1762, sub Petru Pavel Aron; *Cazanie*, Rîmnice, fără an; *Disertațiunea* de I. Bob, Partea II, Blaj¹; *Evangelhie*, București, 1776²; *Liturghier*, Blaj, 1775; *Liturghier*, București, 1729, vechi; *Minei*, fragment manuscris legat împreună cu Triodul; *Minei*, Blaj, 1838; *Molitvelnic*, Blaj, 1815; *Octoih*, Blaj, 1770; *Orologhion*, Iași, fără an; *Penticostar*, Blaj, 1808; *Psaltire*, București, 1756; *Strastnic*, Blaj, 1773; „*Triodion* și o parte de *Minei*, în folio, scrise cu mîna, nu se știe cînd și de cine“; *Triod*, Blaj, 1813 și un antemis sfințit în 1858 de Ioan Alexi (3028/1875).

1. Adică *Carte de învățături creștinești, despre deșertăciunea lumii și datorria omului în fieștece stat din Ss. Scripturi* culease, II, Blaj, 1806.
2. Recte 1775.

XVIII. VAMA, jud. Satu Mare, 29 mai 1875: în biserica de piatră ridicată în 1848 și înzestrată în același an cu iconostas se consemnează *Apostol*, Blaj, 1767; *Cartea patimilor*, Blaj, 1817¹; *Catavasier*, Blaj, 1769; *Chiriadodromion*, Bălgrad, 1699; *Evangelhie*, București, 1258²; *Evhologhion*, Blaj, 1713³; *Evhologhion*, Blaj, 1784; *Liturghier*, Rîmnice, 1276⁴; *Liturghier*, Rîmnice, 1267⁵; *Liturghier*, rusesc; *Medicina pastoralis* de Hackel⁶; *Minei*, Blaj, 1751; *Octoih mic*, Blaj, 1760; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Polustav*, fără titlu; *Psaltire*, 1793⁷; *Sf. Scriptură*, fără folie

dintii⁸; *Triod*, Blaj, 1813 și un antemis sfințit în 1858 de episcopul Ioan Alexi (3522/1875)⁹.

1. Adică *Strastnic*.
2. Recte 7258, adică 1750.
3. De *Tîrgoviște*.
4. Recte 7276, adică ediția de Rîmnic din octombrie 7276 sau 1767.
5. Recte 7267, adică 1759.
6. A. M. Vering, *Compendium medicinae pastoralis...* edidit Andreas Hackell, Cassoviae, 1843.
7. Ediție de Rîmnic sau Viena.
8. Posibilă *Biblia* de Blaj din 1795.
9. Acest inventar, prin precizările suplimentare pe care le conține, permite clarificarea datelor incomplete ale celui din 17 februarie 1858 publicat de curînd, cf. Avram Andea, Susana Andea, *Date despre cartea românească veche din județul Satu Mare*, loc. cit., p. 220—221.

SUSANA ANDEA — AVRAM ANDEA

DONNÉES CONCERNANT LE LIVRE ROUMAIN ANCIEN DU NORD-OUEST DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

Les auteurs présentent le résultat partiel de la recherche portant sur la diffusion du livre roumain ancien des départements de Bistrița-Năsăud, de Cluj, de Maramureș, de Satu Mare et de Sălaj, dans la partie Nord-Ouest de la Transylvanie. Dans ce but on a utilisé les données de 18 inventaires d'église de 18 localités.

Les données de ces inventaires démontrent que le livre roumain ancien, imprimé dans les Principautés Roumaines jusqu'en 1830, est répandu dans toutes les provinces habitées par les Roumains, les frontières politiques ne pouvant pas empêcher sa circulation. Pour les besoins de l'église, le livre nécessaire au culte religieux a été procuré des imprimeries de Jassy (Moldavie), de Bucarest, de Buzău, de Rîmnic et de Tîrgoviște (Valachie), de Bălgrad (Alba Iulia), de Blaj et de Sibiu (Transylvanie) et de Buda (Hongrie).

L'interprétation complexe des matériaux présentés analytiquement sous forme de registre alphabétique des localités inventariées va être réalisée dans une prochaine étude concernant le livre roumain ancien du Nord-Ouest de la Transylvanie.

RECENZII

Jakabffy Imre, *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája* (Archäologische Bibliographie des Mitteldonaubeckens) 1967—1977, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 376 S., Preis 100, — Forint.

Die sehr nützliche und schon bedeutende archäologische Bibliographie des Mitteldonaubeckens bildet seit Jahrzehnten (Bd. I: 1954; Bd. II: 1961; Bd. III: 1968) ein schwer ersetzbares Arbeitsinstrument, nicht nur für die in den betreffenden Ländern tätigen oder an die dort vorhandene archäologische Bewegung interessierten Fachmänner, sondern sogar für die ganze archäologische Gemeinschaft.

Der vierte Band faßt die zwischen 1967—1977 erschienene Literatur zusammen, woraus sich die Existenz der noch beinahe 8400 registrierten Titel ergab. Daß die Literatur noch weiter eingehender behandelt wurde, halten wir für normal. So entstanden — außer der traditionellen Verteilung — auch z. B. kleine Kapitel zur Tártária-, bzw. Lepenski Vir-Bibliographie, zu den einzelnen römischen Städten oder zur Herkunftsfrage der Rumänen, welches allein 120 neuere Titel umfaßt.

Allerdings bespricht der Verf. im Vorwort ausführlich die bibliographischen Fragen, die im Allgemeinen oder als Einwände direkt dem Verf. vorgelegt wurden. Auch etliche Entschuldigungen und damit verbundene Erklärungen schienen ihm mit gutem Recht nicht überflüssig.

Blättert man den Band durch, so geht deutlich hervor, daß die in Rumänien erschienene Fachliteratur (18,7% von der ganzen Bibliographie) und mit den rumänischen Funden und Befunden in Zusammenhang stehenden ausländischen Studien einen hohen Prozentsatz darstellen, was uns nur nützlich sein kann. Die Tatsache, daß manche Fachzeitschriften (z. B. *Studii și Comunicări* Caransebeș, die kurzlebige *File de Istorie*, Bistrița, Suceava, usw.) übersehen wurden, ist natürlich bedauerlich, aber auch erklärbar, wenn man in Betracht zieht, daß den inländischen Forschern nicht immer die inländischen Fachpublikationen rechtzeitig zugänglich sind. Bedauerlich ist ebenfalls die Unvollständigkeit der Ortsliste und zwar in zweifacher Hinsicht. Die eine betrifft den Mangel an deutschen und serbischen Namen, auf die — für die in Rumänien befindlichen Ortschaften — nur spärlich oder überhaupt nicht hingewiesen wurde. Auch die Markierung der heutigen Verwaltungskreise wäre vielleicht notwendig gewesen, besonders da es mehrere Dörfer gibt, die dieselben Namen tragen (z. B. Fintinele) oder seit langem nicht mehr unter den in der rez. Arbeit gemeldeten Namen (z. B. Buituri) bekannt sind. Umgekehrt, sei noch daran erinnert, daß viele in Ungarn befindliche Ortschaften auch mit den deutschen, serbischen, slowakischen, rumänischen usw. Namen bekannt und von den Archäologen bezeichnet sind. Eine Vervollständigung in dieser Hinsicht wäre eventuell nicht ganz zwecklos gewesen.

Nur wer aber mit einer solchen Bibliographie intensiver arbeiten will, kann verstehen, wie schwer es ist, alle Ansprüche, Empfehlungen und sogar Vorwürfe zu berücksichtigen, eine Auswahl zu treffen und auszunützen um den nächsten Band oder die nächste Auflage zu verbessern. Der vierte Band der ungarischen archäologischen Bibliographie zeigt uns abermals, daß eine von aller Anfang an zur Auswahl bestimmte Bibliographie (hier ist es nicht der Fall) als sinnlos erscheint: die subjektive Auswahl vergrößert bei langjähriger wissenschaftlicher Arbeit die anfangs kleinen Lücken. Auch allgemeine Bibliographien sind schwer verwendbar und schon dazu bestimmt durch Epochen-, sogar Themenbibliographien ersetzt zu werden. Die von E. Comșa zusammengefaßten Bibliographien der Alt-, sowie der Jungsteinzeit stellen diesbezüglich ein gutes Beispiel dar. Es soll noch

erwähnt werden, daß in Zukunft der Bibliograph viele, lediglich in den letzten Jahren erschienene rumänische Fachzeitschriften (z. B. Hierasus, Potaissa, Acta Moldaviae Septentrionalis, Acta Harghitisia, Mousaion, Buridava, Analele Banatului N. F.) berücksichtigen muß.

Es scheint uns nicht angebracht entscheidende Werturteile, die der Zeit allein überlassen bleiben, über Jakabffy's Beitrag zu äußern; wir erlauben uns ihm zu wünschen, seine Arbeit fortführen zu können, um unsere eigene beträchtlich zu entlasten, insbesondere jetzt, da besser dokumentierte archäologische Medien nicht immer die Fachliteratur bestimmend beherrschen.

TUDOR SOROCEANU

Bodendenkmalpflege und archäologische Forschung. Im Auftrag der Historiker-Gesellschaft der DDR, herausgegeben von Fritz Horst. Akademie-Verlag, Berlin, 1983, 250 S. mit 161 Textabbildungen. Preis 25, — M.

Betreut von F. Horst, stellt der hier rezensierte Band die logische Folge der X. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte dar, die in Greifswald vom 24. bis 26. September 1979 stattfand.

Mehrere Jubiläen, fast eine „Konzentrierung von Jubiläen“ (S. 9) boten die Möglichkeit, die Ergebnisse eines 20-jährigen Lebens der obgenannten Fachgruppe zu wiederholen, aber auch neue Wege in dieser Hinsicht zu öffnen. Einen nicht unwichtigen Beitrag zum Erfolg dieser Tagung leisteten auch die ausländischen Gäste (aus Polen und der Tschechoslowakei), die interessante Mitteilungen vorlegten. Es geht also aus dem Inhalte etlicher Artikel hervor, daß diese internationale und -disziplinäre Zusammenarbeit keine nur vorübergehende und gelegentliche, sondern eine fortgesetzte und lehrreiche sein soll.

Nicht zu vernachlässigen ist doch, daß dieses Zusammenwirken, sowie die „Erforschung, Pflege und Bewahrung“ vieler ur- und frühgeschichtlicher Denkmäler unterschiedlichen Charakters nicht bloß im Gespräch blieben. Die Erziehung mehrerer Generationen von ehrenamtlichen Bodendenkmalpflegern kann aber u. E. als Hauptergebnis dieser Bemühungen betrachtet werden, denn die Schaffung einer gewissen Denkart bei den Laien ist ebenso wichtig, wie die Bildung der eigentlichen Archäologen. Wünschen wir ein höheres Niveau zu erreichen, so müssen wir ständig für wahre Kultur und für gründliche Erziehung wirken. Zum Schluß sei gesagt: eine Bodendenkmalpflege ist ebenso gut, wie wir sie machen.

Nun folgt der Inhalt: Fritz Horst, *Vorwort* (7—8); Friedrich Schlette, *20 Jahre Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte in der Historiker-Gesellschaft der DDR* (9—12); Werner Coblentz, *Bodendenkmalpflege und archäologische Forschung in der DDR* (13—40); Horst Keiling, *Aus der Arbeit eines Bezirksbodendenkmalpflegers* (41—50); Ulrich Schoknecht, *Die Unterstützung der Bodendenkmalpflege durch die Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte in der Gesellschaft für Heimatgeschichte im Kulturbund der DDR* (51—56); Heinz Seyer, *Die Ausgrabungen im Stadtbezirk Berlin-Marzahn. Ein Beispiel für die Bodendenkmalpflege im großstädtischen Raum* (57—68); Wilfried Baumann, *Rettungsgrabung im Bereich des paläolithischen Fundplatzes von Markkleeberg* (69—78); Kazimierz Bielenin, *Erkundung archäologischer Objekte mit modernen technischen und naturwissenschaftlichen Methoden* (79—98); K.—D. Jäger, *Geologische und bodenkundliche Beiträge zur Feldarchäologie* (99—112); Klaus Hamann und Michael Wendel, *Spezialfotografie in der archäologischen Feldforschung* (113—118); Joachim Herrmann, *Die interdisziplinäre Erforschung des Siedlungskomplexes Tornow* (119—128); Fritz Horst, *Die Ergebnisse der Ausgrabungen auf dem jungbronzezeitlichen Siedlungs- und Opferplatz von Osterburg-Zedau* (129—138); Heinz-Joachim Vogt, *Burgenforschung in Sachsen* (139—154); Igor Hrubec, *Archäologische Forschungen auf Großbaustellen in der Slowakei* (155—164); Dieter Warnke, *Das frühmittelalterliche Hügelgräberfeld in den „Schwarzen Bergen“ bei Ralswiek, Kr. Rügen* (165—174); Boguslaw Gediga, *Archäologische Forschungen auf Ostrówek in Opole und die Frage der Ausstellung der Grabungsbefunde im Gelände* (175—200); Zora Trnácková, *Mikulčice als kulturhistorisches Reservat und seine museale Gestaltung* (201—210); Paul Grimm, *Tilleda — Verlauf der Grabungen, Ergebnisse und museale Gestaltung* (211—222); Wolfgang Timpel, *Feldforschung*

auf mittelalterlichen Turmhügeln in Thüringen (223—230); Antonin Hejna, *Die Burg Vizmburk — Ergebnisse der archäologischen Forschung* (231—236); Antonin Hejna, *Týnec an der Sázava — ein Herrnsitz der Přemyslidenzeit in Böhmen* (237—242); Achim Leube, *Schöne Bodendenkmale in der Deutschen Demokratischen Republik und ihre Widerspiegelung in der bildenden Kunst* (243—248).

TUDOR SOROCEANU

Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung, Bonn-Bad Godesberg, veranstaltet vom 25.—30. November 1979 in Berlin. Herausgegeben von Dietrich Papenfuss und Volker Michael Stročka. Redaktion Helmut Prückner. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein [1982] XVII+643 S. mit 473 Abb.

Im Rahmen der durch die A. v. Humboldt-Stiftung veranstalteten *Internationalen Fachgespräche* fand zwischen dem 25.—30. November 1979 das erste archäologische Symposium, dem Andenken an VI. Milošević gewidmet, statt.

Das Thema der in Berlin/W. gehaltenen Mitteilungen kann gleichzeitig als eklektisch und spezialisiert betrachtet werden; die weitverbreiteten geographischen Räume (Europa, Asien, Afrika), sowie die äußerst lange Zeit — von der Altsteinzeit bis zum Frühmittelalter — deren Denkmäler in diesem Sammelwerk veröffentlicht oder bloß besprochen wurden, sprechen für den Eklektizismus dieses Bandes. Das vorgeschlagene Thema — Palast und Hütte — spricht hingegen dafür, daß der Inhalt streng begrenzt ist. Läßt man diese Unterscheidung beiseite, so müssen wir annehmen, daß es sich um die Geschichte der immer aktuellen Idee des Wohnbaues zwischen den Extremen handelt.

Aus Raummangel müssen wir uns bescheiden, bloß die einzelnen Titel dieser Luxusausgabe, ohne eingehendere Besprechung, vorzulegen.

Vorwort von H. Pfeiffer (VII—VIII); Abkürzungsverzeichnis (XIII—XVII).
1. Teil. *Bauen als soziales Handeln*: Karl J. Narr, *Wohnbauten des Jungpaläolithikums in Osteuropa* (3—20); Rolf Hachmann, *Der Palast eines syrischen Kleinkönigs der späten Bronzezeit in Kāmid el-Lōz* (21—42); Wolfram Heopfner, *Bürgerhäuser im klassischen Griechenland* (43—48); Alexander Demandt, *Symbolfunktionen antiker Baukunst* (49—62); Herman Meyer, *Das Motiv „Hütte und Palast“ in der Weltliteratur* (63—72); 2. Teil. *Europäische Prähistorie und Alter Orient*. 2.1. *Siedlungsformen und Siedlungsordnungen*: Ufuk Esin, *Siedlungsordnung im östlichen Anatolien während des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr.* (73—86); Kenneth Anthony Wardle, *Prähistorische Siedlungsreste auf Assiros, Griechisch-Makedonien* (87—92); Bal Krishen Thapar, *The Indus Civilization: The First Urbanization of the Indo-Pak Sub-Continent* (93—110); Andreas Demetriou, *Leben in frühen neolithischen Zypern* (111—124); Georgios Chourmousiadis, *Die Spezialisierung im Neolithikum* (125—136); Petre Roman, *Strukturveränderungen des Kulturbildes Südosteuropas im Spätneolithikum* (137—140); Bogdan Brukner, *Ein Beitrag zur Formierung der neolithischen und äneolithischen Siedlungen im jugoslawischen Donaugebiet* (141—152); Zbigniew Bukowski, *Offene Siedlungen und Burgen nördlich der Karpaten und Sudeten an der Wende der Bronze- zur frühen Eisenzeit* (153—172); Anthony F. Harding, *Soziale Beziehungen und die Siedlungsform in der europäischen Bronzezeit* (173—186); 2.2. *Großes Haus und Palast im Siedlungssystem*: Nehazat Baydur, *Der Audienzsaal in Bogāzköy* (187—206); Antonis A. Zois, *Gibt es Vorläufer der minoischen Paläste auf Kreta? Ergebnisse neuer Untersuchungen* (207—216); Kaki Oğün, *Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer* (217—236); Richard Sobolewski, *Beitrag zur theoretischen Rekonstruktion der Architektur des Nordwest-Palastes in Nimrūd (Kalhu)* (237—250); Giovanni Pettinato, *Die königlichen Archive von Tell Mardikh-Ebla aus dem 3. Jahrtausend v. Chr.* (251—264); 2.3. *Leben zwischen Hütte und Palast in Ägypten*: Dietrich Wildung, *Im Schatten von Grab und Tempel. Grundsätzliches zur altägyptischen Profanarchitektur* (265—268); Karol Myśliwiec, *Wo wohnten die ägyptischen Götter? (269—276); Schafik Allam, Der Kauf im pharaonischen Ägypten, vornehmlich in der Zeit des Neuen Reiches, 16.—11. Jh. v. Chr. (277—288); Ali Radwan, Das Waschgerät bei den alten Ägypten*

(289—296); 3. Teil. Griechische und römische Epoche: Robin Hägg, *Zur Stadtwerdung des dorischen Argos* (297—308); Ana Suzana Dimitriu, *Paläste und Hütten in der milesischen Kolonie Istros* (309—318); Carmine Ampolo, *Die endgültige Stadtwerdung Roms im 7. und 6. Jh. v. Chr. Wann entstand die civitas?* (319—324); Antonio Giuliano, *Politische Tendenzen und Arbeitseinsatz bei der Errichtung öffentlicher Gebäude in Athen in der 2. Hälfte des 5. Jhs v. Chr.* (325—332); Alexander Papageorgiou-Venetas, *Siedlungen und Behausungen in der Ägäis. Ein vergleichender Streifzug durch die Jahrtausende* (333—346); Umit Serdaroglu, *Bautätigkeit in Anatolien unter der persischen Herrschaft* (347—356); Sotirios Dakaris, *Von einer kleinen ländlichen Ansiedlung des 8.—4. Jhs. v. Chr. zu einer spätklassischen Stadt in Nordwest-Griechenland* (357—394); Wassileios Lambrinudakis, *Antike Niederlassungen auf dem Berge Aipos von Chios* (375—394); Wiktor A. Daszewski, *Die Fußboden-Dekoration in Häusern und Palästen des griechisch-römischen Ägypten* (395—412); Cevdet Bayburtluoglu, *Das soziale und wirtschaftliche Leben in Arykanda (Lykien)* (413—420); Marc Waelkens, *Hausähnliche Gräber in Anatolien vom 3. Jht. v. Chr. bis in die Römerzeit* (421—446); José M. Luzón, *Bericht über zwei kürzlich bei Italica ausgegrabene Wohnhäuser* (447—460); Mircea Babeş, *Zum Siedlungswesen der Geto-Daker in der Zeit vor der römischen Eroberung* (461—472); Constantin Preda, *Numismatische Beiträge zur Kenntnis der sozialpolitischen Organisation der Geto-Daker (3.—1. Jh. v. Chr.)* (473—484); 4. Teil. Spätantike: Miroslava Mirković, *Eine spätromische befestigte Villa in der Provinz Dacia Ripensis* (485—492); Giacomo Manganaro, *Die Villa von Piazza Armerina, Residenz der kaiserlichen Prokurators und ein mit ihr verbundenes Emporium von Henna* (492—514); Salvatore Settis, *Neue Forschungen und Untersuchungen zur villa von Piazza Armerina* (515—534); Ivan Mikulčić, *Der Untergang der Paläste im spätantiken Stobi, Nordmakedonien* (535—544); Vladislav Popović, *Desintegration und Ruralisation der Stadt in Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr.* (545—566); Ion Ioniță, *Eine Siedlung der Jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Iași-Nicolina (Rumänien)* (567—586); Radu Harhoiu, *Zu den Siedlungsverhältnissen in Rumänien im 5. und 6. Jahrhundert n. Chr.* (587—592); Jan van der Meulen, *Romanische Kultstätten* (593—630). Verzeichnis der Autoren: 631—640; Verzeichnis der Teilnehmer: 641—643.

TUDOR SOROCEANU

Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte, in: *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, Beiheft 16. Hrsg. vom Landesmuseum für Vorgeschichte Dresden (Redaktion Hans Kaufmann und Klaus Simon). VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1981, Teil I, 718 S. mit zahlreichen Abbildungen in Text + 1 Beilage. Preis 100, — M.

Die Würdigung des Prof. Dr. sc. phil. Werner Coblentz, als Direktor, Wissenschaftler und Mensch, hat auch erfreuliche bibliographische Spuren hinterlassen. Es handelt sich um ein zweibändiges Sammelwerk, von dem wir jetzt nur den ersten Teil, vorwiegend mit urgeschichtlichem Inhalt, anzeigen möchten.

Die Vorliebe des Jubilars für die Bronze- und Hallstattzeit spiegelt sich vielleicht sogar unbewußt, aber eindeutig im Inhalt des ersten Bandes wider. Mehr als die Hälfte der Seiten und fast zwei Drittel der Verfasser legen Materialien, die frühe Metallzeit betreffend, vor und damit wird auch der Charakter des ersten Teils geprägt. Das geht leicht aus der Überprüfung der Titel hervor: L. S. Klejn, *Die Ethnogenese als Kulturgeschichte, archäologisch betrachtet. Neue Grundlagen* (13—26); E. Plesl und E. Pleslová-Štiková, *Die Beziehungen zwischen Karpatenbecken und Mitteleuropa in der urgeschichtlichen Entwicklung: der progressive Anteil ihrer Diskontinuität* (27—40); D. Mania und W. Baumann, *Neue paläolithische Funde aus dem Mittelpleistozän von Markkleeberg* (41—110); E. Comşa, *Betrachtungen über den Pflanzenanbau während der Jungsteinzeit auf dem Gebiet Rumäniens* (111—128); D. Kaufmann, *Neue Funde der ältesten Linienbandkeramik von Eilsleben, Kr. Wanzleben* (129—144); I. Pavlů, *Die Deskription der Linienbandkeramik: Möglichkeiten und Grenzen* (145—150); M. Zápotocký, *Eine äneolithische reichverzierte Streitaxt aus Böhmen* (151—156); H. Behrens und E. Schrö-

ter, *Eine frühbronzezeitliche Gräbergruppe von Quenstedt, Kreis Hettstedt* (169—184); H. Bach und A. Bach, *Robustizitätsverhältnisse und Körperhöhenentwicklung bei neolithischen und frühbronzezeitlichen Bevölkerungen des Mittelbe-Saale-Gebietes* (185—196); R. Pittioni, *Zum Problem „Hügelgräberkultur“* (197—206); B. Hänsel, *Lausitzer Invasion in Nordgriechenland?* (207—224); K. Horedt, *Eine befestigte Siedlung der älteren Hallstattzeit bei Voivodeni in Siebenbürgen* (225—236); B. Novotný und M. Novotná, *Siedlung der Čaka- und Velatice-Kultur von Sarouce* (237—250); J. Bouzek und V. Vokolek, *Die Lausitzer reich profilierte Nadel* (251—270); J. Hrala, *Datierungskomplexe der Altlausitzer Phase auf dem Brandgräberfeld in Chodouny (Nordwestböhmen)* (271—284); B. Schmidt, *Zur Westgruppe der Lausitzer Kultur* (285—298); G. Wetzel, *Eine mittelbronzezeitliche Grabgruppe bei Schöpsdorf, Kreis Hoyerswerda* (299—310); E. Bönisch, *Ein jüngstbronzezeitliches Rechteckgrab mit Pfostenkreis vom Gräberfeld Saalhausen, Kreis Senftenberg* (311—324); K. Jażdżewski, *Über sogenannte Sieb- und Räuchergefäße aus Mitteleuropa* (325—354); C. Eibner, *Ein urnenfelderzeitliches anthropomorphes Tonidol aus Neusiedl an der Zaya, pol. Bez. Mistelbach, Niederösterreich* (355—362); M. Gedl, *Zwei Gräber mit anthropomorphen Tonfiguren aus Kietrz, woj. Opole* (363—372); W. Dehn, *„Heilige“ Felsen und Felsheiligtümer* (373—384); B. Gediga, *Zur Entwicklung der Burgen der Lausitzer Kultur in Raum von Wrocław* (385—396); J. Dąbrowski, *Bemerkungen zum Beruf des Herstellers von Bronzegegenständen in der Lausitzer Kultur* (397—402); A. Mozsolics, *Gußkuchen aus wieder eingeschmolzenem Altmessing* (403—418); P. Patay, *Die Bronzeplatte von Kurd* (419—424); J. Hralová, *Kännchen mit Rinderkopfschenkel aus Uhřetice (Nordostböhmen)* (425—430); H. Keiling, *Ein gegossenes Bronzebecken der jüngeren Bronzezeit von Plate, Kr. Schwerin* (431—438); H. Grimm, *Die bronzezeitlichen Menschenreste von Zauschwitz, Kreis Borna* (439—462); E. Nylén, *Gürtel und Bergbau in Mitteleuropa und etwas über die Entstehung der griechischen Kultur* (463—474); A. Stroh, *Zu dem hallstattzeitlichen Gräberfeld Schirndorf bei Kallmünz, Lkr. Regensburg* (475—488); C. Pescheck, *Zur vorgeschichtlichen Besiedlung des Turmberges über Kasendorf, Lkr. Kulmbach (Oberfranken, Nordbayern)* (489—498); K. Simon, *Härteunterschiede an Keramik der späten Bronze- und frühen Eisenzeit aus Thüringen* (499—542); Karin, Peschel, *Eisenfunde der Hallstattzeit im östlichen Mittelgebirgsraum* (543—582); T. E. Haevernick, *Zu den Glasperlen der Gesichtsurnenkultur* (583—586); Z. Woźniak, *Zu Datierungsfragen des Endes der Lausitzer Kultur* (587—600); H. Kaufmann, *Latènezeitliche Halsringe aus Sachsen* (601—616); K. Castelin, *Zum keltischen Totenobolus von Dobian (Lkr. Pößneck, Bez. Gera, DDR)* (617—622); K. Peschel, *Frühgermanische Bodenfunde zwischen Saale und Werra und die Stammesfrage* (623—644); H. Grünert, *Überlegungen zu den Möglichkeiten der Salzversorgung bei den germanischen Stämmen im Mittelbe-Saale-Gebiet um die Wende unserer Zeitrechnung* (665—674); J. Piaskowski, *Zur Lokalisierung der antiken Kotiner* (675—686); R. Laser, *Einige methodische Überlegungen zu den römischen Fundmünzen Sachsens* (687—694); J. Werner, *Bemerkungen zum nordwestlichen Siedlungsgebiet der Slawen im 4.—6. Jahrhundert* (695—702); P. Grimm, *Zur Lage des Ur-Dorfes Tilleda* (703—718).

TUDOR SOROCEANU

Rolf Hachmann (Hrsg.), *Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Kāmid el-Lōz in den Jahren 1971 bis 1974*, in: Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde (hrsg. von R. Hachmann und W. Schmitthenner), Bd. 32, R. Habelt Verlag, Bonn, 1982, 216 S. + 41 Taf., darunter 6 Fototaf., Preis 74, — DM.

Unter Mitwirkung von Rudolf Echt, Dietz Otto Edzard, Martin Metzger, Jan-Waalke Meyer, Renate Miron, Walter Ventzke und Gernot Wilhelm, setzt nun der Professor Rolf Hachmann die Veröffentlichung der Berichte über den Verlauf der archäologischen Grabungen in Kāmid el-Lōz fort.

Dieser vor kurzem erschienene Band der schon in der Fachwissenschaft gut bekannten Schriftreihe, enthält hauptsächlich Studien mit Bezug auf „bronzezeitliche“ Themen, weil die Tätigkeit sich im Terrain vorwiegend auf Areale und

Schichten konzentrierte, wo in diese Zeit ansetzbare Funde und Befunde ans Tageslicht gekommen sind.

Die Beiträge des Herausgebers betreffen drei verschiedene Aspekte in Zusammenhang mit den Ausgrabungen in Kāmid el-Lōz. Der erste (*Verlauf der Grabung in den Jahren 1971 bis 1974*, S. 7—16) umfaßt die kurze Beschreibung der einzelnen Grabungskampagnen von 1971 bis 1974, eine summarische Aufzählung der in diesen Jahren freigelegten Objekte, sowie die Namen der in diesem Zeitabschnitte tätigen Mitarbeiter. Während der zweite Aufsatz (*Arahattu — Biriawaza — Puhuru*, S. 137—178) die Beziehungen zwischen Kāmid el-Lōz (=Kumidi) und Ägypten auf Grund einiger Schriftquellen analysiert, ist der dritte Veranlassung dafür, *Über die Grenzen der Möglichkeiten einer statistischen Auswertung von Keramik aus Kāmid el-Lōz*, S. 179—208, nachzudenken. Es ist nicht der Fall, den Inhalt der Abhandlung in diesem Rahmen vorzustellen, doch muß betont werden, daß wir mit einem der wichtigsten Beiträge dieser Art zu rechnen haben, wobei die Ausgrabungserfahrung des Verf. eine bedeutende Rolle als Diskussionsbasis spielte.

Unter die gut erforschten Denkmäler von Kāmid el-Lōz, zählt auch das „spätbronzezeitliche“ Heiligtum, in dem seit 1964 Ausgrabungen durchgeführt wurden, ohne daß der gesamte Tempelbezirk freigelegt wäre. Martin Metzger, *Arbeiten im Bereich des „spätbronzezeitlichen“ Heiligtums* (S. 17—30) berichtet also über bestimmte, unter den „eisenzeitlichen“ Niveaus befindliche Schichten, aus bestimmten Arealen, was aber bloß vorläufige Schlußfolgerungen erlaubt. Als Ergänzungsbericht, bietet Renate Miron, *Die Kleinfunde aus dem Bereich des „spätbronzezeitlichen“ Heiligtums* (S. 31—37) den Katalog der betreffenden, im Bereich des Osthofes entdeckten Gegenstände. Dieselbe Verfasserin (*Die „mittelbronzezeitlichen“ Gräber am Nordhang des Tells*, S. 101—122) liefert eine ausführliche Gesamtveröffentlichung des aus mindestens 27 Beisetzungen bestehenden Gräberfeldes. Der sorgfältigen Beschreibung der einzelnen Gräber geht eine sachliche Behandlung voraus, was nur bedauern läßt, daß die Nekropole lediglich teilweise entdeckt wurde.

In anderen drei Beiträgen (Rudolf Echt, *Die Schlangenfiguren aus Kāmid el-Lōz und verwandte Kleinplastiken in Syrien und Palästina*, S. 37—52; Jan-Walke Meyer, *Lebermodell oder Spielbrett*, S. 53—80; Walter Ventzke, *Ein Silberfund aus dem Palast*, S. 81—100) werden bestimmte Kategorien von Gegenständen in einem weitgehenden Rahmen bearbeitet, wodurch die drei Studien als Grundlagen betrachtet werden können.

Schließlich wären noch zwei Abhandlungen zu erwähnen: Gernot Wilhelm, *Die Fortsetzungstafel eines Briefes aus Kāmid el-Lōz (KL 72:600)*, S. 123—130 und Dietz Otto Edzard, *Ein Brief an den „Großen“ von Kumidi aus Kāmid el-Lōz*, S. 131—136. Es geht um zwei kurze epigraphische Kommentare zu Täfelchen, die in „spätbronzezeitlichen“ Schichten entdeckt wurden.

Nicht zu übersehen ist auch das *Verzeichnis der über die Grabung Kāmid el-Lōz erschienenen Literatur* (S. 213—216), besonders heutzutage, da die Fülle der Fachliteratur allmählich verwirrend wirkt. Hauptsächlich für die großen, noch in Durchführung befindlichen Ausgrabungen, bildet das oberwähnte Verzeichnis ein gutes Beispiel, das nicht nur gelegentlich zu befolgen wäre, sondern als Regel nunmehr beachtet werden müßte.

TUDOR SOROCEANU

Ehrengard Kroeger-Michel, *Les haches à disque du bassin des Carpathes*, dans la série *Recherches sur les civilisations* (Mémoire No. 24), Éditions Recherche sur les Civilisations, Paris, 1983, 433 p., contenant aussi 210 figures et une planche typologique hors-texte. Prix 150 Fr.

Si l'on observe honnêtement, l'élaboration d'un compte rendu archéologique doit être accompagnée par le désir de l'historien de ne pas critiquer inutilement un livre, mais d'en être plutôt un collaborateur, auquel, il soit, même si tardivement, permis de reprendre — c'est vrai, parfois d'une manière subjective — certains passages, dans l'espoir que le lecteur comprendra mieux l'ensemble de l'oeuvre. Nous

nous permettrions donc d'analyser la laborieuse enquête scientifique entreprise par Mme E. Kroeger-Michel, afin que certaines questions reçoivent des réponses probablement plus claires ou, en tout cas, que les voies à suivre soient plus sûres.

Il est inutile de souligner l'importance du sujet; plusieurs générations d'archéologues ont contribué à une meilleure connaissance des haches à disque, en relevant leurs positions chronologique, typologique et culturelle. Quoique l'auteur n'eût pas suffisamment exposé et analysé les réalisations de ses prédécesseurs, afin que le lecteur puisse faire un meilleur partage entre *ce qu'on avait déjà réalisé* et *ce qu'il y avait encore à faire*, nous croyons que la justification de la démarche en est assez bien fondée. On peut naturellement se demander pourquoi Mme Michel n'a pas choisi, par exemple, *les vases en métal du bassin des Carpates* pour démontrer l'utilité de son nouveau système d'analyse morphologique, c'est-à-dire des grilles, avec toutes les observations complémentaires. Les systèmes typologique et chronologique, solidement élaborés par I. Nestor, A. Mozsolics, Al. Vulpe, ont facilité à l'auteur un contrôle permanent des résultats nouvellement obtenus: la réponse du choix pourrait bien se trouver là. En tout cas, l'effort de Mme Michel est plus que louable, lorsqu'elle pense à comprendre l'ensemble d'un type, sa signification, pour l'âge quand il fut conçu et utilisé, sans se laisser dérangée par les frontières et la mentalité de nos jours.

Le livre est composé de parties fort inégales, où la contribution de l'auteur s'avère assez oscillante. Le fort de Mme Michel sont les grilles, comme instrument principal dans la réalisation d'une typologie morphologiquement supérieure aux précédentes. Malheureusement, „Les caractéristiques constitutives des grilles“ (p. 16—19), c'est-à-dire l'énoncé de la méthode et de son application¹ d'une part et les résultats directement obtenus (p. 29 sqq.) de l'autre, sont écartés par la présence des problèmes techniques². Cela ne réduit pas, naturellement, la valeur des grilles³,

¹ On ne saurait oublier que — à notre avis — les caractéristiques constitutives des grilles auraient pu être mieux définies, car *verticale* et *horizontale* (munies d'un double sens, p. 16 sq.) dans la description des objets nous font penser surtout aux caractéristiques strictement matérielles et seulement en dernière instance aux possibilités chronologiques. En expliquant le contenu, l'auteur est formellement disculpé, mais on doit avouer que c'est à tort qu'on s'imagine des définitions plus compliquées.

² Pour ne pas faire de même, nous avons renvoyé la discussion sur la technologie dans cette note-ci, qui, à cause de nos connaissances réduites, sera brève. Mme Michel a, sans doute, le grand mérite non seulement d'avoir dessiné, mais aussi très soigneusement étudié les exemplaires qui lui furent accessibles. Il serait donc difficile de lui reprocher le manque d'intention vis-à-vis d'une analyse chimique ou radiographique exhaustive des exemplaires encore existants. Les archéologues ont quand-même à leur disposition un bon nombre d'analyses et d'interprétations — à peine mentionnées à la p. 21 —, dont l'auteur aurait pu entamer une discussion plus ample, afin qu'on en ait tiré profit, ne fût-il, au début, un peu général. Intimement liés au sujet et d'une utilité indubitable restent les manuels et les travaux sur la métallurgie préhistorique (à voir la bibliographie dans la note 19), dont l'absence dans la culture archéologique générale ne fait qu'à donner un certain caractère d'empirisme aux observations, d'ailleurs très justes, méthodiques et pertinentes de l'auteur. Sauf l'étude du décor, les problèmes techniques auraient nécessité l'utilisation des photographies, qui peuvent aider à un examen plus convaincant des procédés de fabrication, des accidents de coulage etc. Une remarque sur le coulage: contrairement aux opinions de l'auteur (p. 23, note 8), il existe un moule en terre, où on a apparemment coulé une hache à tête globuleuse (*Dacia*, 19, 1975, 283; information M. Rusu dans T. Soroceanu/A. Retegan, *Dacia*, 25, 1981, 210 note 72). Il faut, bien sûr, y réfléchir, lorsqu'on discute l'origine du type, particulièrement si l'on pense au contexte culturel, qui semble être énéolithique (Coțofeni). Sur l'apparition, dans un cadre plus vaste, du tube d'emmanchement, il aurait été intéressant de consulter l'ouvrage de S. Marsstrander, *AAKøb*, 49, 1978, 209 sqq.

³ Qui ne sont pas des grilles *stricto sensu*, mais en général deux axes perpendiculaires auxquelles se rapportent les proportions de l'objet.

qui offriront, à l'avenir aussi, un modèle d'analyse plus objectif qu'auparavant, tout en s'étendant sur les autres catégories d'objets.

Il convient donc d'examiner de plus près la manière d'analyser de Mme Michel, c'est-à-dire d'exploiter ses propres conquêtes méthodologiques. L'auteur regarde très attentivement les exemplaires accessibles: à l'aide des grilles, les différentes parties des haches à disque (tête, col, manchon, zone d'emmanchement, lame) sont soumises à une véritable „dissection“, afin qu'on observe et qu'on enregistre les moindres renseignements qui puissent avoir une certaine valeur typologique, chronologique etc. Logiquement, le IVe chapitre se déroule autour des groupes, des types et des variantes (p. 45 sq.). D'une manière surprenante, le matériau du chapitre est ordonné d'après les cinq périodes (A—E)⁴, donc chronologiquement, ce qui semble vouloir nous forcer un peu la main, en établissant *a priori* une succession temporelle des types⁵.

Pour atténuer quelque peu le schématisme dont souffre chaque essai de systématisation, l'auteur aurait dû — selon notre opinion — utiliser les tableaux combinatoires (en allemand: *fundkombinatorische Tabelle* ou tout simplement *Fundkombination*)⁶, afin qu'il voit plus clairement, matériellement, la situation et qu'il comprenne *quoi avec quoi* se combine. Avant d'extraire les éléments caractéristiques, on aurait dû réaliser les tableaux combinatoires partiels, par exemple pour constater exactement avec quelles formes se combinent les différents décors. Nous croyons que même à l'intérieur des formes ou des décorations il est possible — toujours à l'aide des tableaux combinatoires — de surprendre la naissance des nuances typologiques et, éventuellement, chronologiques. Ainsi, l'observation de l'auteur que „les haches des différentes périodes semblent s'exclure“ (p. 12), aurait-elle pu recevoir une réponse positive ou négative, mais sûre. La *Fundkombination* des dépôts (à voir un exemple dans T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, p. 242, pl. 94) et, généralement, des complexes clos⁷, aurait du mener — grâce aux autres objets que les haches à disque — à des conclusions plus fermes en ce qui regarde les liaisons entre les diverses périodes. Deux principaux problèmes adjacents sont à résoudre: a. les statistiques (partiel-

⁴ Il est également surprenant de constater une certaine légèreté quand l'auteur accepte d'unir les constatations typologiques de Nestor et Mozsolics (les cinq groupes = A — B4 ou A — E) à ses propres tendances de périodisation; par conséquent, ses quatre groupes principaux (p. 45) seront analysés à l'intérieur des cinq périodes (A—E), qui, en réalité, restent, *en première ligne*, dans l'intention des prédécesseurs, des familles typologiques. Cela devient encore plus clair, si l'on observe que Nestor a toujours sagement parlé de deux groupes (en allemand *Hauptvarianten*) A et B, qu'il subdivise, sur des bases typologiques, en sept. Attribuer à Nestor une „répartition en cinq grands groupes A, B 1, B 2, B 3, B 4“ (le livre discuté, p. 11), ce n'est que trahir ou ne pas comprendre l'esprit des lignes écrites il y a presque un demi-siècle.

⁵ Voir aussi en ce qui suit les observations concernant la *Chronologie*.

⁶ Tant pour la technique des tableaux combinatoires, que pour les possibilités supérieures d'interprétation, il y a nombre d'ouvrages, qui en traitent copieusement, ou qui y font sérieusement allusion. Nous nous bornerons de rappeler quelques-uns, parmi les plus importants: R. Hachmann, *Ber RGK*, 41, 1960, 1 qq.; R. Dehn, *Die Urnenfelderkultur in Nordwürttemberg*, Stuttgart, 1972; F. Stein, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*, Bonn, 1976; K. Goldmann, *Die Seriation chronologischer Leitfunde der Bronzezeit Europas*, Berlin, 1979, avec une précieuse bibliographie méthodologique; V. A. Dergačev, *Pam'jatniki pozdnego Tripol'ja* (Opyt sistematizacii), Kišinev, 1980, sans oublier les travaux de R. Hachmann, H. Müller-Karpe, v. Brunn, B. Hänsel, T. Bader déjà cités par l'auteur, mais pas utilisés de ce point de vue. Pour commencer le travail, Mme Michel aurait pu reprendre le tableau inachevé, partiellement travaillé de A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973, 46 Abb. 5, afin de s'assurer du contexte d'une partie des haches à disque.

⁷ Ce n'était pas nécessaire de rejeter l'utilisation scientifique de la tombe 20 de Tiszafüred (T. Kovács, *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*, Budapest, 1975, p. 10 et 11 fig. 4), qui nous a fourni une hache à disque décorée, accompagnée de *bronze bracelet* et *bronze nugget*. Curieusement, Mme Michel a entendu parler de Tiszafüred-Majaros (sic!) et y fait même allusion (p. 171, note 27).

lement et subjectivement visibles sur les cartes de répartition) et b. la mise en carte rigoureuse des résultats obtenus par les méthodes indiquées plus haut.

Ce n'est qu'en partant de cette étape-ci de la recherche — lorsque le fondement de cette phase intermédiaire de l'interprétation est solidement bâti — qu'on a le droit de chercher des ateliers, d'établir des phases ou de penser à une chronologie. Entre la recherche primaire des haches à disque, réalisée d'ailleurs d'une manière excellente par Mme Michel, et les conclusions, il existe un quasi hiatus. Cela pèse sur les conclusions moins par inexactitudes ou manque de pertinence, que, surtout, par l'absence d'une argumentation graduelle, ininterrompue, qui réduise au minimum les éléments subjectifs.

La grande planche typologique reflète assez bien la presque inexistence de la phase moyenne de la recherche, car les nuances obtenues avec tant d'effort ne sont pas convenablement illustrées. Une échelle chronologique dressée verticalement et une répartition géographique horizontale n'auraient pas seulement ordonné la grande planche typologique, mais aussi elles l'auraient heureusement associée au tableau chronologique de la p. 166. Nous aurions ainsi réussi à mieux comprendre pourquoi sur la planche les haches à tête en forme de calotte n'ont pas avancé au-delà de la période B, pourquoi aux haches à tête globuleuse, ainsi qu'aux haches apparentées on n'a pas donné la possibilité de nous aider graphiquement à établir des parallélismes.

L'enquête entreprise sur le décor a, en général, les mêmes qualités et les mêmes défauts que l'analyse des formes. On pourrait difficilement imaginer une plus soigneusement réalisée recension des ornements, ce qui représente une excellente recherche primaire. D'où proviennent-ils les échantillons, chacun pris à part? Combien est-ce que nous en avons de chaque sorte? Pourquoi est-ce qu'on n'a pas dressé des statistiques par rapport à l'ensemble des exemplaires des haches à disque et par rapport à l'ensemble des décorations similaires? Pourquoi est-ce qu'on n'a pas mis en carte rigoureusement chaque motif ou combinaison décorative? D'une centaine de cartes, on aurait pu sans doute en choisir une dizaine, qui laisse le matériau parler de lui même, voire à exprimer une réalité sans la moindre intervention de notre part, sinon de suivre la décanation et d'en cueillir les fruits. Voilà des questions dont les réponses peuvent substantiellement enrichir nos idées sur la mentalité, la production, le goût, le commerce d'il y a plus de trois millénaires.

Vu les carences des sources disponibles et les différences insignifiantes entre les haches du type Hajdúsámson et celles du type Gaura, nous croyons qu'il est un peu exagéré de parler de *styles*⁸. Il nous semble également exagéré, et même légèrement inexacte, de parler d'un style géométrique à propos des haches de Ighiel et encore de quelques exemplaires. Rien qu'à penser aux années de nos études universitaires, on se rappelle qu'on définit un style géométrique par rapport à un autre, qui utilise avec prépondérance des éléments animaliers, végétaux, humains, en respectant en général le modèle et, naturellement, sans exclure les interpénétrations. En lisant et en acceptant le contenu du VIIIe chapitre du livre sous analyse, on doit forcément définir les autres styles que celui d'Ighiel, comme animalier, etc. Or, selon notre opinion, il convient que le style d'Ighiel (admettons qu'il s'agit d'un style) soit défini comme un style angulaire, en rivalisant avec les autres, qu'on peut bien appeler spiraloïdes. Toutes ces manières d'ornementation restent quand même dans le cadre d'un style géométrique, quoique on y surprenne parfois la tendance d'illustrer tout au plus des symboles, voire la croix gammée etc. Cette tendance s'exprime d'ailleurs exclusivement à travers des éléments géométriques (triangles, spirales, etc.)⁹.

Quant à la recherche d'ateliers, on y rencontre, cela va de soi, une foule de pièges supplémentaires. Ici manque toujours la carte générale des découvertes, car

⁸ En suivant la méthode, on pourrait, par exemple à Cîrna, déceler au moins une dizaine de *styles* dans une seule nécropole. Selon nous, les traits caractéristiques qui nous donnent le droit de parler d'un style dans la préhistoire doivent être considérés de plus près.

⁹ On peut se souvenir du style contemporain à nous, dit „cubiste“, qui décompose la figure humaine dans ses formes géométriques essentielles. Le dessin d'un chien, fait d'après les règles cubistes, ne pourra qu'à tort être attribué à un style animalier. Même la stylisation connaît d'ailleurs ses différents degrés.

— nous sommes bien d'accord là-dessus — il est peut-être possible d'étudier l'existence et la répartition des ateliers sans une telle carte, mais, malheureusement, il est plus difficile de nous convaincre sur le bien fondé des opinions. Ici apparaît toujours la même périodisation préétablie, qui rend encore plus nébuleuse la situation des ateliers, centres où l'on expérimente et où l'on découvre des nouveautés de tout genre, sans tenir compte des périodes qu'on établira trois mille ans après¹⁰.

Quoique distancées, à cause de l'XI-e chapitre (=l'origine et la fonction des haches à disque), les chronologies relative et absolue se prêtent à constituer un ensemble, dont l'architecture pourra être plus tard corrigée, affirmée et même confirmée¹¹. C'est donc regrettable que — nous l'avons déjà dit plus haut (p. 810) — Mme Michel transforme un peu trop tôt la classification essentiellement typologique de Nestor et Mozsolics en périodes d'évolution; c'est en cela que réside la carence la plus grave. A quoi bon de réanalyser les types et les variantes dans un cadre qui, en première instance, a été conçu comme typologique? Le chapitre réservé à la chronologie relative¹² contient d'autres aspects qu'on pourrait soumettre à une discussion prolongée. Il suffit d'avouer que le tableau chronologique nous semble aminci, par rapport aux connaissances accumulées jusqu'à nos jours. Refuser d'enrichir, d'une part, le tableau chronologique avec les schémas de P. Reinecke, I. Nestor, H. Müller-Karpe, v. Brunn, M. Petrescu-Dîmbovița, M. Rusu, B. Hänsel et, d'autre part, avec (pourquoi pas?) une proposition personnelle de chronologie, équivaut plutôt à un appauvrissement volontaire (mais pas nécessaire) de la recherche, y compris la sienne¹³. Les données principales de la chronologie absolue sont acceptées — peut-être avec raison — sans faire opposition aux opinions plus anciennes, mais aussi sans en faire une sélection et un examen trop rigoureux. „...l'arrivée des porteurs de la Civilisation des Tumulus“, le sens de l'expression „abandon provisoire“ à propos des grands établissements de l'âge du bronze, la stratigraphie de Sărata Monteoru, en tant que „le système le plus sûr et le plus communément adopté en Roumanie“, sont des affirmations qui auraient exigé une documentation plus solide. On doit se demander pourquoi l'auteur n'a plus laissé d'espace pour la période RBC, car, si RBB dure „en gros“ de 1500 à 1300 (p. 167) et RBD occupe incontestablement le XIII-e siècle, il ne nous reste pas grand-chose pour l'étape tumulaire tardive¹⁴.

Avant d'examiner la bibliographie, il ne nous reste plus qu'à jeter un coup d'œil sur les possibilités d'emploi et, généralement, sur le rôle joué par les haches à disque, chapitre qui, à lui seul, aurait pu constituer la légitimation du livre. Pour en faire des observations, il faut rester tout d'abord dans un cadre plus

¹⁰ p. 137 sqq. A retenir l'idée suivante: „Or, si l'on peut encore imaginer — au sein d'un même atelier — la persistance de formes anciennes, en l'occurrence des formes de «transition», à côté d'inventions nouvelles, le développement de ces mêmes formes de transition dans un sens allant à l'encontre des inventions nouvelles semble peu probable“ (p. 138).

¹¹ A cet endroit, il convient de rappeler que les tableaux combinatoires auraient pu, sinon clarifier, aux moins partiellement répondre aux divers problèmes posés par l'auteur, spécialement en ce qui regarde la chronologie relative. On aurait pu établir une toute autre „plate-forme de discussions“, si on veut à tout prix savoir quelque chose de plus approfondi sur les rapports entre la période A et la période B: coupure, continuité ou parallélisme? Pour les découvertes „plus récentes, exemplairement fouillées“ (p. 145), qui „n'ont livré aucune hache à disque“, voir plus haut, note 7.

¹² Voir également plus haut, p. 811, la discussion autour de la grande planche typologique.

¹³ En effet, à la fin d'une démarche scientifique de telles proportions, la modestie n'aurait pas dû obliger l'auteur à renoncer à ajouter un résumé de ses connaissances chronologiques, récemment obtenues, au tableau chronologique de la p. 166.

¹⁴ p. 167: „La première période — avant 1500 — est contemporaine de la dernière phase de la civilisation unéticienne (Reinecke A 2), tandis que la seconde, qui va de 1500 à 1300, correspond à la Civilisation des Tumulus en Europe Moyenne (en gros, Reinecke B)“.

vaste. Il n'est pas facile de surprendre exactement les divers rôles joués par les haches à disque; voilà pourquoi une certaine nonchalance, si l'on parle tantôt d'un emblème de prestige, tantôt d'une arme de „guerre“, puis de nouveau d'un „produit destiné à une élite exigeante“¹⁵, pour faire finalement halte au rôle votif et à l'étalon (sans oublier les combinaisons), une certaine nonchalance donc, ne devrait pas écarter de la mémoire l'existence des autres armes contemporaines: les poignards, les épées, les massues, les arcs, etc. Placer les haches à disque dans l'ensemble de l'arsenal de l'âge du bronze et dans l'ensemble de sa symbolistique aurait probablement justifié d'autres solutions aussi. Il aurait fallu méditer davantage, car — bien que les voies proposées par l'auteur fussent théoriquement possibles — la mentalité primitive n'était pas si oscillante que la nôtre; nous croyons qu'il s'agit essentiellement d'une arme: comme toutes les armes du monde, les haches à disque donnaient la possibilité de tuer n'importe quel vivant plus faible. De là, les aspects collatéraux, car l'instrument qui permet d'enlever la vie à un autre et de défendre la sienne doit jouer *ipso facto* un rôle plus ou moins magique, lié à la symbolistique¹⁶. Pour en finir avec la fonction des haches à disque, il convient de remarquer que peu d'archéologues ont eu l'occasion de manoeuvrer l'arme dans son ensemble. Il aurait suffi d'un examen des haches ou des hachettes où le manche original s'est conservé (les armes du moyen âge ou les analogies ethnographiques), pour ne plus parler de la fragilité du disque, de l'exigence d'efficacité des haches etc.

Nous voici maintenant, face à la bibliographie, en tant que source d'information pour l'auteur et autant que possibilité de contrôle pour le lecteur. Vu l'importance et la complexité du problème, on essaiera de surprendre les différents aspects critiquables, car, s'il y a des fautes communes, presque inévitables, on rencontre aussi des manques graves, qu'on ne saurait reprocher à une négligence quelconque. Si, comme nous l'avons déjà dit, une carte générale des découvertes fait défaut, c'est bien normal que son pendant — un catalogue alphabétique muni de toutes les données qu'on pouvait ramasser sur chaque découverte¹⁷ — se présente sous une forme remarquablement confuse et squelettique. Ainsi, la bibliographie, si partiellement qu'on nous la fournit, doit-elle être cherchée à

¹⁵ La différence chronologique doit y avoir sa part; trop peu d'années s'écoulent pour que — au sein des mêmes communautés préhistoriques — le rôle d'un seul type change substantiellement.

¹⁶ En désirant faire remarquer, par exemple, le rôle votif, l'auteur aboutit parfois à réduire l'importance du fait: „Le fait que ces haches sont réunies dans de grands dépôts soigneusement constitués (Ajak), suggère un rôle votif que l'état dans lequel se trouvait l'épée de ce même dépôt ne fait que souligner: elle a été intentionnellement brisée et la lame enroulée, pour lui permettre de prendre place dans le vase. Le donateur aurait certainement trouvé une meilleure solution s'il avait compté s'en servir encore“ (p. 162). La culture archéologique générale nous offre bien des cas où la lame enroulée votivement est déposée près de l'urne ou du squelette, là où il y en avait assez de place. Pour ne pas prolonger la discussion, on doit retenir deux choses: 1. que „la lame enroulée...“ ne souligne pas davantage le rôle votif; 2. le fait que le donateur „avait compté s'en servir encore“ (dans une forme ou dans l'autre) ne réduit pas le rôle votif. Les grands dépôts soigneusement constitués ne suggèrent guère par le fait même, un rôle votif moindre que celui d'un dépôt comprenant deux ou trois haches décorées. Les uns comme les autres pourraient tout au plus indiquer la fortune ou le but du donateur. A voir aussi sur le sujet H.—J. Hundt, *JahrbRGZM*, 2, 1955, 95 sqq.; E. Aner, *Offa*, 15, 1956, 31 sqq.; F. Stein, *op. cit.* (plus haut, note 6), 83 sqq.; pour des problèmes méthodologiques un ouvrage fondamental reste H. Geisslinger, *Horte als Geschichtsquelle dargestellt an den völkerwanderungs- und merowingerzeitlichen Funden des südwestlichen Ostseeraumes*, *Offa-Bücher* 19, 1967; aussi v. Brunn, *BerRGK*, 61, 1980, 91.

¹⁷ *Mutatis mutandis*, un catalogue raisonné, comme l'appelaient, non sans intention, nos antécédents. Le corpus n'est ni alphabétique, ni complet (p. 187—205), faute douloureusement ressentie par l'inexistence d'un index alphabétique de toutes les localités; même à l'intérieur des dix-sept listes typologiques, l'ordre des localités est réglé par des lois, dont l'essentiel nous échappe.

plusieurs endroits, ce qui provoque un maniement inutilement prolongé du livre¹⁸.

Nous ne saurions être suffisamment reconnaissants, lorsqu'on nous rappelle qu'en tant que „spécialistes des pays socialistes“ (p. 10), certaines „pièces conservées dans les collections occidentales“ nous sont moins accessibles. Si cela est bien vrai, nous voudrions y ajouter que la même situation existe dans le domaine de la bibliographie spécialisée, mais la position privilégiée dont jouit Mme Michel ne se reflète guère dans le livre sur les haches à disque dans le bassin des Carpates. Pour un sujet d'une telle importance, nous devons constater qu'on en a trop peu lu ou, en tout cas, trop peu utilisé¹⁹. À côté des idées personnelles, il y a une foule d'affirmations qu'on aurait du étayer par notes bibliographiques. Nous pensons, en première ligne, à une répartition plus équitable des mérites dans la recherche du sujet, car la correctitude proprement-dite des citations doit forcément rester au deuxième plan²⁰.

Mme Michel parle très raisonnablement, quand elle souligne l'importance des dessins comme langage archéologique international (p. 19), mais elle n'accorde jamais l'attention nécessaire à l'aspect graphique de l'œuvre archéologique. Avant tout, demeure impressionnante la largesse avec laquelle on gaspille — même dans un pays occidental — l'espace typographique: placer habituellement une hache par page, ça reste, délicatement parlant, inutile. On aurait pu très convenablement illustrer plus de trois quarts du corpus des haches à disque, sans en réduire la qualité et en conservant une échelle constante, car les différents taux de ré-

¹⁸ En indiquant seulement „la référence la plus accessible“, l'auteur nous oblige à amplifier nos recherches si nous voulons — et nous le voulons presque chaque fois — contrôler les „antécédents“ bibliographiques des haches à disque. Se baser essentiellement sur cinq études et rejeter dans une large mesure les auteurs plus anciens, mais pas mineurs, c'est montrer une certaine commodité bibliographique, dont les conséquences négatives sont, pour le spécialiste, facilement à surprendre. Il ne faut pas d'ailleurs oublier, que c'est l'auteur qui doit travailler sur un livre, et pas le lecteur.

¹⁹ Qu'il nous soit permis d'examiner de plus près la bibliographie du IIe chapitre (Les problèmes techniques, p. 21—27), qui, faute de „moyens assez sophistiqués“, aurait dû utiliser au moins les analyses effectuées à Stuttgart, dont les résultats ne sont quand même cités que d'après A. Mozsolics et M. Petrescu-Dimbovița. Sans doute, les observations directes de Mme Michel ont une importance particulière, si l'on pense qu'elle a constamment suivi un certain type d'objets. Mais elle nous enseigne beaucoup d'autres choses, parfois des lieux communs, qui paraissent émaner d'elle-même, sans citer au moins un des ouvrages fondamentaux en matière (par exemple les manuels de Otto/Witter, Forbes, Drescher, Selimchanov). Voilà déjà cent ans depuis qu'on fait des thèses de doctorat à l'aide des analyses chimiques réalisées sur les bronzes préhistoriques et par suite I. Nestor, A. Mozsolics, J. Werner, M. Petrescu-Dimbovița, A. Vulpe, M. Rusu représentent une bibliographie dérisoire pour le chapitre des problèmes techniques, même des haches à disque, même dans le bassin des Carpates.

²⁰ Il semble indifférent à l'auteur (v. la liste bibliographique, p. 179 sqq.) qu'un livre soit cité sans lieu ou sans année de parution, que le titre du livre soit placé après le titre de la série, que les articles parus dans une revue aient les pages mentionnées ou non. Pour l'épée de Livada on devrait citer avant tout, Horedt, *Spada de bronz de la Livada*, SCIV, 13, 1962, 105—109 et pas seulement Mozsolics (p. 107). De même pour la „fonderie“ de Pecica (p. 141, note 6), dont les moules furent publiés par Roska, *Ásatás a pécska-szemlái határban levő Nagy Sánczon*, Dolg. Kolozsv. 3, 1912, 1 sqq. ou pour le dépôt d'Apa (D. Popescu, *Dépôts de bronzes de Apa, Dacia*, 7—8, 1937—1940, 119 sqq.). Même si A. Mozsolics aurait repris monographiquement chaque découverte (elle n'a pas eu l'intention, d'ailleurs), les autres noms n'auraient pas dû être exceptés. Quoiqu'il soit malheureusement bien possible, nous ne voulons pas augmenter le nombre des exemples (manquent pourtant les monographies et les articles de Andrieșescu, Pârvan, Horedt, Foltiny, Petrescu-Dimbovița, T. Kovács etc., sans oublier les ouvrages cités par nous dans les notes précédentes).

duction, à côté des dessins repris d'après d'autres publications²¹, nous produisent une impression de fausse égalité entre les divers exemplaires, impression qu'on réprime à grande peine.

Nous avons déjà parlé de la nécessité des cartes de répartition²², reflétant graduellement les étapes de l'investigation. Vu l'absence de la carte générale des découvertes, nous voudrions dire deux mots sur les figures 1 et 210, qui s'efforcent de la remplacer. On peut y retrouver une certaine atmosphère peutingérienne, spécialement dans la première, car la manière de tracer les contours des montagnes, les inexactitudes et les carences géographiques et archéologiques (même si l'on admet que les deux figures sont destinées à orienter) leur confère à peine le droit de s'appeler des esquisses cartographiques.

Après une tellement longue et — espérons-le — fructueuse discussion avec le livre de Mme Michel, il conviendrait d'en tirer des renseignements ou une sorte de moralité, comme l'appelaient les anciens. Il va de soi que nous n'avons pas voulu et que nous ne pouvons contester le travail, parfois acharné, que l'auteur a effectué pour réaliser un tel livre. L'effort a été sincère et nous pouvons, avec Montaigne, l'appeler „un livre de bonne foi“; c'est peut-être l'explication du fait que nous nous sommes donnés tant de peine en essayant de faire la critique de cette oeuvre, d'expliquer — selon nous — quels sont les mérites — entrés parfois en éclipse — d'un travail honnêtement et entièrement mis au service de la science. On a malheureusement attaqué un thème très fréquenté par la recherche, un matériau plusieurs fois profondément interrogé par les archéologues, de sorte que l'auteur — pour éviter bon nombre de reproches — aurait du faire oeuvre capitale, où les signes d'interrogation aient perdu leur caractère guerrier pour en devenir les ornements d'un monument²³.

TUDOR SOROCEANU

Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977, Budapest — Velem. Hrsg. von N. Kalicz und R. Kalicz-Schreiber. Zusammengestellt von A. Salamon (Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 2, Budapest, 1981, 340 S., darunter zahlreiche Tafeln auf den S. 225—340.

Il passaggio dal neolitico all'età del bronzo nell'Europa Centrale e nella regione alpina. Problemi cronologici e terminologici. Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa. Lazise-Verona 8—12 aprile 1980. Hrsg. von Alessandra Aspes, Museo Civico di Storia Naturale — Verona, Verona 1982, 358 S. mit zahlreichen Textabb.

Es handelt sich um zwei interessante Symposiumsbände des „einzigen, nicht offiziellen, jedoch regelmäßig stattfindenden Forums der europäischen Urgeschichte“. Zum 7. Mal tagten die Fachwissenschaftler des Äneolithikums und der Bronzezeit

²¹ L'auteur oublie assez fréquemment d'en indiquer une deuxième échelle, de sorte que le jugement qu'on doit porter sur les proportions est rendu encore plus difficile (par exemple les figures 17, 48, 53, 63, 79, 85, 112, 171, 174, 169).

²² Nous pourrions être accusés de subjectivité, si nous approfondissons le système qu'on utilise pour marquer les différentes variantes de haches à disque, de cultures etc., le caractère approximatif des conclusions ayant pour support des prémisses pas toujours objectives; c'est d'ailleurs, un rare don que celui de pouvoir synthétiser.

²³ Ce compte rendu n'est d'ailleurs qu'un modeste appel adressé aux chercheurs de l'étranger, de s'occuper des problèmes que les découvertes archéologiques faites en Roumanie posent, non seulement à nos spécialistes, mais aussi à la recherche mondiale. C'est uniquement la comparaison des différentes opinions sur le même sujet, qui nous donne la chance de penser à une véritable reconstitution du passé. Plus les opinions augmentent en nombre, plus les chances se multiplient.

in Budapest, bzw. Velem, zum 8. Mal aber in Lazise. Andere derartige Symposien fanden in der Tschechoslowakei, in Polen und in Jugoslawien statt.

Zum Schluß dieser kurzen Anzeige muß noch auf zwei Umstände hingewiesen werden. Erstens ist der Verdienst des Professors Bohuslav Novotný, als Anreger und Förderer dieser Fachsymposien wiederum lobend hervorzuheben. Wäre seine Tätigkeit nicht so intensiv und begeistert gewesen, so hätten diese internationalen Fachgespräche viel an Bedeutung, sogar an Glanz verloren. Zweitens ist die ständige Teilnahme der rumänischen Forscher zu vermerken. Dagegen war Rumänien leider noch nicht in der Lage die normale Rolle eines Gastgebers zu spielen. Hoffentlich ist damit wenigstens in der Zukunft zu rechnen.

Inhalt des in Ungarn verlegten Bandes: N. Kalicz, Einleitung (7—8); Programm (9—10); Liste der Teilnehmer (11—16); M. Horváth, Vorwort (17—20). Vorträge und Thesen: G. Bándi, Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien (21—28); Z. Benkovsky-Pivovarová; Zum neuesten Forschungsstand über die Litzenkeramik in Österreich (29—38); B. Brukner, Die äneolithischen Komponenten in den Vinkovci- und Mokriner Kultur-Gruppen (39—40); M. Buchvaldek, Das Karpatenbecken und die Schnurkeramik in Böhmen und Mähren (41—48); E. Comşa, Les relations des communautés du territoire roumain avec celles des territoires voisins pendant la période de transition et au début de l'âge du bronze à la lumière des rites funéraires (49—62); A. Dzieduszycka-Machnikowa, Aus den Untersuchungen der Feuersteinindustrie im Neolithikum und der Frühbronzezeit (63—66); I. Ecsedy, Angaben zur Frage der Somogyvár-Vinkovci-Kultur (67—78); M. Girić, Vinkovci-Schicht auf Gradina an dem Flüsschen Bosut (79—80); R. Kalicz-Schreiber, Möglichkeiten zur feineren Gliederung der Nagyrév-Kultur in Budapest (81—86); F. Kőszegi, Middle Bronze Age Hoard from Budaörs (Pest County) (87—90); I. Lasak, Anfänge der Bronzezeit im Raum von Niederschlesien (91—98); J. Machnik, Bemerkungen über die Kulturentwicklung am Ende des Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit im Flussgebiet des oberen Dnestr (99—108); A. Medunová-Benešová, Die Jevišovice-Kultur Südwestmährens (109—114); V. Moucha, Südöstliche Elemente in der mährischen und böhmischen Gruppe der Glockenbecherkultur (115—124); B. Ottaway — Ch. Strahm, Die Beziehungen des Nordalpinen Raumes und des Karpatenbeckens in der frühen Kupferzeit (125—144); W. Pape, Zur Zeitstellung der Horgener Kultur (145—146); E. Pleslová-Stíková, Anmerkungen zur Frage der wechselseitigen Beziehungen zwischen Karpatenbecken und Mitteleuropa im Äneolithikum und am Anfang der Bronzezeit (147—156); P. Roman, Zur rumänischen Frühbronzezeit (157—170); E. Ruttkay, Jennyberg II. Beitrag zur Erforschung der Leitha-Gruppe (171—188); E. Schubert, Frühbronzezeitliche Kulturbeziehungen im Donauraum im Spiegel der Metallanalysen (189—198); N. Tasić, Die Vatin-Kultur und ihr chronologisches Verhältnis zu den Kulturen von Vinkovci und Moriš und zur Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik (199—206); V. S. Titov, A New Group of the Early Bronze Age in Northern Moldavia (The Edintsy Group) (207—208); I. Torma, Stelle eines Grabes in Balatonakali aus der Bronzezeit Transdanubiens (209—210); J. Vladár, Die Problematik der Frühbronzezeit in der Slowakei (211—222).

Inhalt des in Italien verlegten Bandes: Presentazione (1—2); Programma del Simposio (3); Elenco dei partecipanti (3—4); Elenco delle relazioni (5—8); Einleitung (9—10); Introduzione (11—12); Chr. Strahm, Zu den Begriffen Chalkolithikum und Metallikum (13—26); E. N. Černych, Periodisierung der Frühmetallzeit: allgemein oder regional? (27—44); H. Todorová, Zur Chronologie der bulgarischen Urgeschichte (45—52); R. Katinčarov, Périodisation et chronologie de l'âge du bronze ancien et moyen en Tracie (sic!) (53—60); E. Comşa, Terminologie et contenu du Néolithique et du Éneolithique de la Roumanie (61—70); N. Tasić, Relativchronologische Verhältnisse äneolithischer Kulturen im jugoslawischen Donauraum (71—76); B. Brukner, Der Forschungsstand des Äneolithikums in Ostjugoslawien (77—98); M. Girić, Über die Erforschung der Grabhügel in der Wojwodina (99—106); P. Patay, Angaben zur relativen Chronologie der Kupferzeit im Karpatenbecken östlich der Donau (107—116); N. Kalicz, Die terminologischen und chronologischen Probleme der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn (117—138); R. Kalicz-Schreiber, Die terminologischen und chronologischen Probleme der Frühbronzezeit im Mittelungarn (139—152); T. Kovács, Die terminologischen und chronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn (153—164); G. Bándi, Die terminologischen und relativchronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit

in Westungarn (165—182); B. Novotný, Zum Stand der Forschung über das Äneolithikum und die Anfänge der Bronzezeit in der Slowakei (183—192); V. Němejcová-Pavůková, Neue Erkenntnisse über die Gruppe Retz in der Slowakei (193—198); J. Vladár, Probleme der Bedeutung fremder Kulturimpulse in der Entwicklung der älterbronzezeitlichen Zivilisation im Gebiet der Slowakei (199—206); H.—J. Hundt, Einige technologisch-chronologische Bemerkungen zu den Schaftlochhäxten (207—224); M. Buchwaldek, Problematik der Terminologie und Chronologie im Äneolithikum und in der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren (225—236); E. Pleslová-Stíková, Der heutige Forschungsstand des Übergangs vom Neolithikum zur Bronzezeit in Mitteleuropa und im Alpenraum (237—240); V. Moucha, Zur Frage der Synchronisierung der altbronzezeitlichen Kulturen (241—244); J. Machník, Hauptentwicklungsetappen im Neolithikum und in der Frühbronzezeit Polens (245—258); A. Dzieduszycka Machnikowa, Bemerkungen über die Wirtschaft der Jwano-wice-Gruppe der Mierzanowice-Kultur (259—262); W. Wojciechowski, Die Anfänge der Bronzezeit in Südwestpolen (263—270); H. Behrens, Der Übergang vom Spät-äneolithikum zur frühen Bronzezeit, Bemerkungen zum Forschungsstand in der DDR (271—274); D. W. Müller, Südöstliche Einflüsse bei der späten Aunjetitzer Kultur zwischen Harz und Thüringer Wald (275—282); E. Schubert, Spätneolithikum und Frühbronzezeit im süddeutschen Raum (283—296); W. Pape, Terminologie und Chronologie am Übergang vom Neolithikum zur Bronzezeit in Süddeutschland (297—308); Chr. Strahm, Metallikum und Chalkolithikum in der Schweiz (309—314); J. Bill, Marginalien, die ostschweizerische Kupfer- und Frühbronzezeit betreffend (315—322); A. Gallay, Essai sur la taxonomie du Néolithique et du Chalcolithique de Suisse Occidentale (323—328); B. Bagolini und Leone Fasani, Das Ende des Neolithikums und der Beginn der Bronzezeit im Süden des mittleren Alpenbogens (329—340); diesselden, Problemi sulla fine del Neolitico ed il passaggio all'età del Bronzo nel versante meridionale della regione alpina centrale (= die italienische Fassung des obigen Studiums) (341—355).

TUDOR SOROCEANU

J. Ondráček, J. Stuchliková, *Věteřovské sídliště v Budkovicích, Fontes Archaeologiae Moraviae*, Tomus XVI, Brno, 1982, 57 S. + 56 Taf.

Inhalt: Úvod (3—8); katalog nálezů (7—53); přehled tabulek s nálezy (54—56); seznam literatury a použitých zkratk (57); Tabulky 1—56.

Ausschließlich in tschechischer Sprache werden in dem hier angezeigten Katalog die Ergebnisse der an dem „Myslivárna“ genannten Ort durchgeführten Ausgrabungen vorgelegt. Aus der Zone waren schon seit mehreren Jahrzehnten bronzezeitliche Entdeckungen bekannt und es wurde darüber auch mitgeteilt.

Die zwei Gruppierungen von Befunden sind ungefähr 25 m. voneinander entfernt und können derselben Věteřov-Gemeinschaft zugeschrieben werden. Die Gruben lieferten für gewöhnlich Keramik, es kamen aber auch eine Kugelpfanne und mehrere Noppenringe ans Tageslicht.

Der Katalog wird ohne weiteres mit Gewinn benützt und kann bei Abfassung einer synthetischen Arbeit dienen.

TUDOR SOROCEANU

Stanislav Stuchlik, *Osídlení jeskyň ve starší a střední době bronzové na Moravě*, in *Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně*, Ročník IX, 2, Brno — Praha, 1981, 63 S. mit 18 Textabb. und 2 Karten + VIII Tafeln. Preis 15, — Kčs.

Der Autor faßt in der hier angezeigten Arbeit die archäologischen Funde der Alt- und Mittelbronzezeit zusammen, die im Laufe der Jahre in den Höhlen Mährens entdeckt worden sind. Der erste Teil (6—19) umfaßt nicht nur den

eigentlichen Katalog, sondern auch die Beschreibung der einzelnen Funde, sowie Grundrisse und Profile der erforschten Höhlen. Die Materialbearbeitung besteht aus zwei kleinen Kapiteln: das erste (20—28) betrifft die Keramik, wobei eine kulturelle (Aunjetitz, Vetehov, mitteldanubische HGK) Einstufung und eine typologische (Schüsseln, Töpfe usw.) Gliederung erfolgt. Das zweite Kapitel (29—31) legt die sehr wenigen aus Bronze, Stein und Knochen hergestellten Gegenstände dar. Über den Charakter der besiedelten Höhlen in der Bronzezeit kann wohl nichts anderes, als für die anderen Epochen gesagt werden. Die Tatsache allein, daß die Spuren der bronzezeitlichen Menschen aus Mährens Höhlen, die noch nicht zusammenfassend berücksichtigt wurden, jetzt erstmals behandelt sind, reicht aus um die Arbeit positiv zu beurteilen. Das Thema muß, unserer Meinung nach, auf weitgehenderen Arealen untersucht werden, damit wir gründlich verstehen können, was die Höhlen für die bronzezeitliche Lebensweise bedeuteten.

TUDOR SOROCEANU

Cumania. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Acta Museorum ex Comitatu Bács-Kiskun). VII, Archacologia, Kecskemét, 1982, 312 S., davon CXII Taf. + VI Beil. Preis 250, — Ft.

Inhalt: Gajdócsi I., *Előszó, Foreword, Vorwort* (7—16); Bóna I. — Nováki Gy., *Alpár bronzkori és Árpád-kori vára (Alpár. Eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg* (17—133); S. Békőnyi, *Allatmaradványok a tiszalipári bronzkori földvár ásatásaiból (Animal remains from the excavations of the Bronze Age earthwork at Tiszalipár)* (119—132); Hartyányi B., *A Tiszalipár — Várdomb bronzkori lakótelepről származó mag- és terméstelepek (Die von der bronzezeitlichen Wohnsiedlung Tiszalipár — Várdomb stammende Korn- und Fruchtreste)* (133—164); H. Tóth E., *Seltene Bestattungssitten in awarenzeitlichen Gräberfeldern in der Region zwischen Donau und der Theiss* (165—190); Köhegyi M. — T. Knotik M., *A madarasi (Bács-Kiskun m.) honfoglalás kori temető textilpántjainak vizsgálata* (191—200); *Táblák — Tafeln* (201—312).

Der 7. Band der Zeitschrift *Cumania* enthält hauptsächlich die Monographie der bronzezeitlichen befestigten Siedlung von Tiszalipár, ein Fundort wovon seit mehr als hundert Jahren verschiedene archäologische Materialien bekannt und gesammelt sind. Die beiden Verfasser, I. Bóna und Gy. Nováki, bemühten sich um eine umfassende Bearbeitung des ganzen Fundstoffes und nicht nur der eigenen Ausgrabungen.

Auf eine Einführung folgend, ist die Forschungsgeschichte in zwei Kapiteln verteilt. Das erste besteht aus einer Beschreibung der Burg und des Erdwalles, sowie der Geschichte dieser Fundorte. Das zweite betrifft „die Geschichte der archäologischen Sammlungen bis zur ersten Ausgrabung“. 1949 führte Pál Patay eine Probegrabung durch; größere Ausgrabungen wurden 1974 angefangen und 1975 und 1977 fortgesetzt.

In der vier freigelegten bronzezeitlichen Schichten ist neben der Nagyrev-Kultur und spärlichen Hatvan-Spuren, vorwiegend die Vátya-Kultur vertreten. Leider ist das Ende der letzten bronzezeitlichen Siedlung, sowie deren Beziehungen zu den „hügelgräberzeitlichen“ Funden noch vollkommen geklärt. Es ist zu bedauern, daß der ganze Text nicht ins Deutsche übersetzt wurde, so daß viele Nuancen der Ausführungen „in extenso“ uns entgangen sind.

Obwohl es mitunter überflüssig erscheint, ist doch die graphische Seite nicht die unwichtigste Frage eines Buches mit archäologischen Inhalt. Wenn ein Provinzmuseum mit der Unterstützung einer Provinzdruckerei ein schönes (=normales) archäologisches Heft mit gut übertragenen Abbildungen herausgeben kann, stellt das für uns ein stets zu befolgendes Beispiel dar.

TUDOR SOROCEANU

Ali Radwan, *Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens* (Von den Anfängen bis zum Beginn der Spätzeit), Prähistorische Bronzefunde, II, 2, hsg. Hermann Müller-Karpe, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1983, 193 S. + 98 Taf., davon die ersten neun mit Buchstaben (A—J, ohne I) markiert.

Inhalt: Einleitung (I); Der Fundstoff. Vordynastische Zeit (3—5); Frühdynastische Zeit: Schalen und Schüsseln, Bauchige Gefäße, Waschgeschirr, Sonderformen, Varia (6—34); Altes Reich: 3. Dynastie (Schalen und Schüsseln, Bauchige Gefäße, Waschgeschirr, Gefäßartige Gebilde); 4. bis 6. Dynastie (35—80); Erste Zwischenzeit (81—83); Mittleres Reich (84—92); Zweite Zwischenzeit (93—94); Neues Reich: Schalen und Schüsseln, Waschgeschirr, Schlauchförmige Gefäße, Kleine kugelige Gefäße mit kurzem Hals, Bauchige Lotushenkelkannen, Verschiedenartige Henkelkannen, Schlanke, eiförmige Flaschen, Kelchförmige Becher, Situlen, Sonderformen, Scheingefäße, Meßgefäße und Waagschälchen, Siebe, Gefäßuntersätze, Varia (95—171); Dritte Zwischenzeit (172—174); Zusammenfassung (175—178); Verzeichnisse und Register (179—193); Tafeln A—J, 1—89.

Ali Radwan, Professor an der Universität Kairo, legt nun den ersten PBF-Band über altägyptische Denkmäler vor: es ist ein neuer Versuch, die Kupfer- und Bronzegefäße aufzuarbeiten. Der Verf. begann schon 1972 mit der Materialaufnahme in den ägyptischen Museen, unternahm später (1973 und 1976) eine von der Deutschen Forschungsgemeinschaft geförderte Europa-Reise, um die Museen, wo altägyptische Metallgefäße aufbewahrt werden, zu besuchen; schließlich bot ihm ein langfristiges Stipendium der A. v. Humboldt-Stiftung die nötige Ruhe, das eigentliche Buch in den Bibliotheken von Münster und München zu schreiben. Das Manuskript wurde 1980 abgeschlossen; daraus ergibt sich, daß hier die Ergebnisse einer achtjährigen Forschungsarbeit vorliegen. Das ist natürlich kein Kriterium dafür, das Buch von vornherein positiv oder negativ zu beurteilen, doch spielt auch diese Tatsache eine gewisse Rolle für das Verständnis der Entstehung der hier rez. Arbeit.

Die tausendjährige Geschichte Ägyptens verpflichtet zu einer chronologischen Darlegung des Fundstoffes: nur innerhalb größerer Zeitstufen (vordynastische Zeit, Altes Reich usw.) war eine typologische Gliederung möglich oder, besser gesagt, leichter durchführbar. Es ist wohl bekannt, daß von der vordynastischen Epoche bis zur Spätzeit, die Unterschiede nicht nur in Bezug auf Chronologie, sondern auch auf die sozialökonomische Struktur, Denkart, Sprache, Mode beträchtlich waren; infolgedessen kann von einer streng durchlaufenden Geschichte nicht die Rede sein. Es wäre aber aufschlußreich gewesen, wenn die vielen interessanten, jedoch an mehrere Stellen zerstreuten Bemerkungen sowie die Hauptergebnisse in der Zusammenfassung (S. 175 f.) auf den üblichen PBF-Typentafeln graphisch widerspiegelt worden wären. Auch die Verbreitungskarten für die einzelnen Perioden, sowie für die Gattungen von Metallgefäßen fehlen. Es geht ebenfalls nicht ganz deutlich hervor, inwieweit der Begriff „Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens“ auf eine örtliche Herstellung, bzw. Ausbreitung hinweisen will. Da Ägypten im Laufe seiner Geschichte, seine Grenzen verändert hat, wären vielleicht auch etliche Erklärungen zu den Begriffen „Export“ oder „Erzeugung im Auslande durch ägyptische Handwerker“ nicht überflüssig gewesen.

Zum Unterschied von vielen anderen geographischen Zonen bietet Altägypten beschriftete Metallgefäß oder Inschriften, die Hinweise über Funktion, Zeitstellung, Verbreitung, den betreffenden Besitzer geben könnten. Das ist ein wichtiger Unterschied, aber auch ein beträchtlicher Beitrag zum Verständnis der Lage unserer, also der europäischen Metallgefäße, obwohl dieser Vergleich lediglich mittelbar behilflich sein kann. Ziehen wir weitere Konsequenzen daraus, so erscheint die Anzahl der Metallbehälter Ägyptens gegenüber den beispielsweise im Donau-Karpatenbecken erzeugten Stücken überraschend gleich groß. Das wiederum spricht für die Bedeutung des metallurgischen Zentrums in Karpatenraum, das damals eine aus eigener Kraft entstandene und entwickelte Einheit darstellte, die Weltrang hatte.

In diesem Zusammenhang muß die Nichtbearbeitung der Silber- und Goldgefäße aus Ägypten als Mangel betrachtet werden, denn eine auch auf dieser Ebene vergleichende Analyse hätte vielleicht nicht unwichtige Ergebnisse gebracht. Die

hie und da erwähnten Entsprechungen ersetzen u. E. nicht eine von der Bedeutung des Materials erforderte getrennt durchführbare Behandlung.

Zu begrüßen ist das Erscheinen der Phototafeln, die nur gute Dienste bei der Überprüfung der verschiedenen Stücke (Zeichnung — Photographie) leisten kann.

TUDOR SOROCEANU

Alix Hochstetter, *Die Hügelgräberbronzezeit in Niederbayern*, in *Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte*, Bd. 41, Reihe A — Fundinventare und Ausgrabungsbefunde; hrsg. von Klaus Schwarz. Im Verlag Michael Lassleben, Kallmünz/Opf., 1980, 183 S., 126 Taf., 4 Karten, 6 Beilage.

Inhalt: Einleitung (S. 7—10), Geschichte der lokalen Forschung (11—14), Die Landschaftszonen (15—20), Die Quellen (21—33), Die Bronzefunde (34—74), Die keramischen Funde (75—104), Zusammenfassung (105—108), Die Funde (109—173), Verzeichnisse und Register (174—183).

Nach einer vierjährigen Arbeit (1975—1978) gelang der Verfasserin das mittelbronzezeitliche Material aus Niederbayern zu sammeln und aufzuarbeiten. Das vorliegende Buch entstand als Dissertation unter der Anleitung von V. Milošević, B. Hänsel und H. Ziegert und wurde am 30. 11. 78 abgeschlossen.

Die *Geschichte der lokalen Forschung* ist eine knappe Wiederholung der bereits anfangs des XIX. Jahrhunderts begonnenen archäologisch-historischen Tätigkeit. Viele Persönlichkeiten, darunter A. Nagel, J. Pollinger, P. Reinecke, F. Holste, F. Ohlenschläger, J. Keim, H. Neubauer wurden kurz dargelegt, aber unterschiedlich beurteilt. Im nächsten Kapitel (*Die Landschaftszonen*, verteilt in: *Topographische und geologische Übersicht* und *Die Fundverteilung*), versucht A. H. einige Beziehungen zwischen Geographie, Geologie und Vorgeschichte festzustellen und zu klären; darüber hinaus will die Verfasserin ihre Meinungen über die Möglichkeiten, gültige Schlußfolgerung aus der sogenannten interdisziplinären Forschung zu ziehen, zusammenzufassen.

Die Quellen, wovon das archäologische Material stammt, sind Siedlungen, Gräber, Hort- und Einzelfunde, also die Hauptkategorien des menschlichen Lebens. Da die Siedlungen wenige Bronzegegenstände überliefert haben, wurde lediglich der „prozentuale Anteil einzelner Typen an den Grab- und Einzelfunden“ (S. 32, Abb. 4) schematisch dargelegt; es ergibt sich eine deutliche Differenz betreffend die Verwendung einiger Gattungen in Gräber oder in Einzelfunden.

Mit einem kleineren Forschungsstand — diesmal bloß in Bezug auf die Chronologie der Mittelbronzezeit in Bayern — eröffnet sich die Untersuchung der einzelnen Typen von Metallgegenständen (Schmuck, Geräte und Waffen). Obwohl das Kapitel *Die keramischen Funde* mit einer ähnlichen Einleitung versehen ist, wäre es vielleicht angemessen, ein chronologisches Schema und Diskussionen über die Zeitstellung der verschiedenen Denkmäler und Stufen, erst nach der Besprechung aller der in Niederbayern vertretenen Bronze- und Keramikgattungen aufzustellen. Der Rez. will keinesfalls die Bemühungen um eine Verfeinerung der zeitlichen Stufen in Bayern (wie überall, übrigens) herabsetzen. Doch sei ihm erlaubt zu bemerken, daß die Unterschiede letzten Endes beachtenswert, aber nicht grundlegend sind. Es ist auch nicht zu übersehen, daß die Aufteilung der Verfasserin der von Reinecke am nächsten liegt. Der scharfe Blick des alten Herrn der bayerischen Vorgeschichte scheint immer entscheidender zu werden, besonders da nicht wenige neuere Meinungen auf seine Beobachtungen und Schlußfolgerungen zurückzuführen sind.

Die Auswertung der keramischen Funde gestattete das Schaffen eines dreistufigen Entwicklungsschemas, obwohl im Gegensatz zu den Bronzen „die Übergänge noch fließender waren“. Das eingehendere Studium der hügelgräberzeitlichen Keramik, das A. H. unternommen hat, erleichtert auch den Vergleich mit den

zeitgenössischen Keramikgattungen aus dem Karpathenbecken. Wir geben freilich zu, daß für die Verfasserin eine solche Erweiterung des Themas ein wenig belastend und nebenständigen gewesen wäre. Doch scheint bereits klar zu sein, daß man hinsichtlich der Keramik nicht von dem einheitlichen Volk einer Hügelgräberkultur sprechen kann. Die Keramikverzierungen und -formen aus Bayern, Österreich, der Slowakei und Ungarn deuten auf unterschiedliche Vorläufer und demzufolge auf die Vermischung unterschiedlicher Völker und Kulturen hin. Die Frage bleibt aber offen.

Mit der Zusammenfassung, dem Katalog, den Verzeichnissen und den Registern endet der Textteil des Buches. Auf die vier Karten hat die Verfasserin entweder größere (das ganze Niederbayern) oder kleinere (Siedlungskonzentrationen) Zonen dargestellt, die topographisch-archäologisch bearbeitet sind. Leider fehlen die Katalognummern auf den allgemeinen Karten, so daß eine rasche Orientierung schwierig ist. Sehr nützlich sind die Tafeln der Keramik- und Metalltypen. Die Menge des Materials ist damit geordnet und kann viel leichter von den Fachkollegen verwendet werden. Eine derartige Feststellung ist nicht überflüssig, umso mehr da ziemlich viele Autoren noch heute halbaufgearbeitetes Material veröffentlichen lassen.

Obwohl der Rez. ursprünglich beabsichtigte, die zwei Bücher völlig getrennt vorzulegen, war es ihm schließlich und endlich unmöglich. Auch eine gemeinsame, lediglich aus einem Vergleich bestehende Rezension war letzten Endes nicht empfehlenswert. Ausgehend von diesen Feststellungen hat der Rez. beschlossen, die vorliegende hybride Form zu verwenden.

Die beiden Beiträge gehören in die selbe, neueste Büchergeneration der deutschen archäologischen Schule. Erstens verpflichtet das zu einer ständigen Beobachtung der langjährigen, bereits sekulären Tradition der Altertumswissenschaften im deutschsprachigen Raum. Jede deutsche archäologische Absicht ist davon bedingt, einer gewissen, am häufigsten guten Methode, mitunter einer gewissen Denkart folgen zu müssen.

Zweitens ist die langdauernde Anstrengung um Erneuerung hervorzuheben. Das erfolgte natürlich nicht in gerader Linie: die deutsche archäologische Bewegung erlebte und erlebt noch viele historisch und geographisch bedingte Erfahrungen. Die Einheit liegt einmal im deutschen Wesen, das im Allgemeinen — obzwar manchmal von Außen stark beeinflusst — sich selbst treu geblieben ist.

Es war für den Rez. ein Vorteil, daß zwei Dissertationen über zwei geschichtlich und landschaftlich benachbarte Gebiete unabhängig entstanden sind. Dem Außenseiter ist wieder klarer geworden, daß die Methode (gründlicher Katalog, eingehendere Untersuchung der Materialien, gute bibliographische Kenntnisse, vernünftige Schlußfolgerungen), welche einer bekannten Vorliebe für Ordnung entspricht, im Grunde unverändert bleibt. Daß sie auch ergebnisreich ist, geht ziemlich deutlich aus manchen, besonders den chronologischen Beobachtungen der beiden Verfasser hervor. Es gibt auch Unterschiede, nicht nur weil A. Hochstetter in Heidelberg, H. Koschik dagegen in Regensburg studiert haben. Die Hand der Meister ist nicht immer schwer zu erkennen, daß z. B. die Rede von der Unterstufe A 3, von der Konzeptionierung der Typentafeln, von der Überzeugungskraft einiger Exkurse sei. Sprechen wir von Unterschieden, so müssen wir auch unterschiedliche Facetten der Persönlichkeit beider Verfasser in Betracht zu ziehen. H. Koschik hat vielleicht ein wenig mehr Archivarbeit geleistet, mehrere ältere Abbildungen wiedergegeben, A. Hochstetter scheint dagegen ein wenig pragmatischer zu sein. Man darf auch nicht vergessen, daß das von ihr behandelte Thema zeitlich begrenzter war. Da schon die Rede von „Grenzen“ ist, möchte der Rez. hervorheben, daß die Arbeitsgebiete häufig von den heutigen Landes-, Kreis-, Bezirksgrenzen usw. bestimmt sind. Obwohl in diesem Falle eine solche Unzukämmllichkeit weniger bedeutsam ist, wäre im Allgemeinen viel besser die damaligen, bzw. bronzezeitlichen Areale zu bearbeiten.

Die zwei Dissertationen stellen jedenfalls zwei grundlegende Beiträge zur Kenntnis der Bronzezeit in Bayern dar.

Tiberiu Bader, *Die Fibeln in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde*, XIV, 6, hrsg. von H. Müller-Karpe, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1983, 144 S. + 62 Taf.

Bader's zweites Buch weist wohl auf die Zielstrebigkeit des Verf. hin. Vergleicht man flüchtig die „*Fibeln in Rumänien*“ mit der „*Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*“, ganz zu schweigen von seinen übrigen Veröffentlichungen oder Projekten, so bekommt man ein stets klareres Bild von den Fortschritten, welche der Sathmarer Archäologe in den letzten Jahren gemacht hat. Es ist erfreulich feststellen zu können, daß die zwei Bücher, *abgesehen von den unterschiedlichen Druckbedingungen*, zwei Stufen in der Entwicklung seiner Tätigkeit darstellen. Obwohl es sich um Bände auch unterschiedlichen Charakters handelt, ergibt sich die lobenswerte Tendenz, den lokalen, verwaltungsamtlichen Rahmen zu überschreiten und nach dem wahren, meist europäischen Verbreitungsareal zu suchen. Die Bemühung, alle Entsprechungen zu sammeln, war nicht eine Arbeit an sich und für sich, sondern bildete die Unterlage zu einer besseren und wissenschaftlich fortgeschritteneren Einordnung des rumänischen Fundstoffes.

Da der Verf. sich diesmal die Analyse einer einzigen Gattung zum Ziel setzte, konnte die archäologische Seite der Forschungsarbeit durch Archivuntersuchungen bereichert werden. Die Archäologie hat schon eine Geschichte, viele Gegenstände, sogar Sammlungen sind aus subjektiven oder objektiven Gründen verschollen, viele Abhandlungen nur im Manuskript erhalten usw., so daß die archivistisch-archäologische Tätigkeit in wenigen Jahrzehnten als selbstständige Disziplin genaue Umrisse bekommen wird. In dieser Hinsicht kann Bader's Arbeit — mindestens für unser Land — als Pionierarbeit angesehen werden. Es besteht die Möglichkeit, daß manche Fachleute mit Einzelheiten seiner Typologie oder Chronologie nicht vollkommen einverstanden sind, man kann auch einige Unklarheiten bemerken, was manchmal die Herkunft der Abbildungen betrifft. Wenn aber diese Einwände beiseite gelassen werden (nicht aber vergessen werden), bleibt das neue Buch T. Bader's eine grundlegende Arbeit für die heutige archäologische Literatur.

Der Rez. wollte bloß auf einige hauptsächliche Ideen aufmerksam machen. Eine wirklich gründliche Buchbesprechung hätte in der Tat zu einer parallelen Arbeit über die Fibeln geführt. Gegenüber der „*Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*“, die mehrere Untersuchungsmöglichkeiten offen ließ, ist die Bearbeitung der Fibeln in Rumänien viel methodischer und sachlicher. Damit wir unsere Bemerkungen beenden, muß noch erwähnt werden, daß der Verf. gegenwärtig auch die entsprechende Bearbeitung der Schwerter in Rumänien vorbereitet. Ein gemeinsames, anerkennenswertes Kennzeichen ist die über das normale Maß beharrliche Bemühung des Verfassers die Originalstücke zu sehen und persönlich zu zeichnen. Das zeigt nicht nur Neues über den heutigen Konservierungsstand der Gegenstände, sondern erhöht im Allgemeinen das Niveau, worauf die Auswertung des Fundstoffes gemacht werden kann.

•

Bespricht man wieder einen PBF-Band, so geht es deutlicher hervor, daß es sich um einen mitunter unbewußten, aber nicht weniger merklichen Widerspruch handelt, worin die Persönlichkeit jedes Verfassers mit der festen, aber nötigen PBF-Form liegt. Bei einem so umfangreichen Projekt hätte eine weniger strenge „Disziplin“ fast auflösend gewirkt. Jedenfalls werden wirklich wertvolle Archäologen — trotz des ursprünglich festgesetzten Schemas — immer wertvolle Beiträge leisten. Es wiederholt sich — obzwar nicht so unpersönlich — der Vorgang beim *Corpus Inscriptionum Latinarum*, wo Werke ungleichen Wertes veröffentlicht wurden. Sie sind dennoch bis heute ergänzt, verbessert und endlich wiederverwendet, was sicherlich auch mit den verschiedenen PBF-Bänden geschehen wird. Ernsthaft das PBF-Unternehmen zu kritisieren, ist nicht nur schwer, sondern auch erforderlich. Die schärfste und gleichzeitig konstruktivste Kritik bleibt doch, ein ähnliches, aber verdienstvolleres Serienwerk herauszugeben.

TUDOR SOROCEANU

Harald Koschik, *Die Bronzezeit im südwestlichen Oberbayern*, in *Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte*, Bd. 50, Reihe A — Fundinventare und Ausgrabungsbefunde, hrsg. von Rainer Christlein. Im Verlag Michael Lassleben, Kallmünz/Opf., 1981, Bd. I = 280 S. Text mit 18 Abb. und 10 Tabellen + 1 Beilage; Bd. II = 180 Taf.

Inhalt: Bd. I = Vorwort (S. 9—10), Einleitung (11), Das Land (12—17), Regionale Forschungsgeschichte (18—35), Forschungsareale und Fundlandschaften (36—43), Der Fundstoff (Die Fundstellen: 44—69; Die Funde: 69—111), Chronologie (112—119), Lokale und überregionale Merkmale (120—143), Schlußbemerkung (144), Katalog (145—256), Konkordanzlisten zu Veränderungen der Kreis- und Gemeindezugehörigkeit (257—261), Verzeichnisse (262—280). Bd. II = 180 Tafeln, davon die letzten 16 Verbreitungskarten sind.

Der zwischen 1969 und 1973 ausgearbeitete zweibändige Beitrag zur Kenntnis der Bronzezeit in Bayern wurde als Dissertation vom Fachbereich Geschichte — Gesellschaft — Politik der Universität Regensburg angenommen und in zwei Etappen ergänzt und zwar bis 1976 den Abbildungsteil und den Fundkatalog, bis 1979 die bibliographische und die redaktionelle Seite.

Erstens spiegelt das Buch natürlich die ausdauernde Arbeit des Verfassers wider; darüber hinaus ist es ebenfalls als Ausdruck der ruhmreichen archäologischen Tradition Bayerns wohl zu betrachten, ein Königreich, wo das Interesse an Archäologie schon rund zwei Jahrhunderte alt ist. Das hatte zur natürlichen Folge, daß die Magazine mit mehr oder weniger veröffentlichtem Material angefüllt sind. Leider ging ein Teil davon im Laufe der Zeit verloren.

Der Verf. widmet der Geographie des Landes, also des „südwestlichen Oberbayern“, das gewöhnliche Kapitel; noch wichtiger ist aber die Untersuchung der Möglichkeiten der vorgeschichtlichen, bzw. bronzezeitlichen Wirtschaft, deren Auswirkungen häufig nur auf deduktivem Wege zu begreifen sind.

Da die Archäologie in Bayern schon Ende des XVIII. Jhts. Beachtung fand, war eine Periodisierung der Forschungsgeschichte mehr als gerechtfertigt. Es kam also zu drei Hauptperioden: *Die Anfänge* (1789—1860), verbunden mit den Namen Lorenz Westenrieder, Ildefons Kennedy, Franz Xaver Therer, Bernhard Stark, K. Freiherr von Mettingh, Joseph v. Hefner, Franz Josef Wigand v. Stichenor, K. Steiner, *Die großen Ausgrabungen* (1860—1908), eine Zeit, da z. B. E. Desor, M. Wagner, S. v. Schab, F. S. Hartmann, F. Hasselmann, H. v. Ranke, aber besonders J. Naue tätig waren und endlich *Die neuere Forschung* (seit 1908), eine ziemlich lange und bedeutungsvolle Zeitspanne, die ihrerseits unterabgeteilt werden mußte. Obwohl die Ausgräber nicht selten Laien waren, steht dennoch die archäologische Bewegung im Zeichen einer ständigen Organisation, umsomehr da in den dreißiger Jahren des vergangenen Jahrhunderts ein *Historischer Verein von und für Oberbayern* entstanden ist.

Das nächste Kapitel (*Forschungsareale und Fundlandschaften*) stellt in der Tat eine Ergänzung der vorangehenden dar; viele zusammenfassende Abbildungen weisen auf die Verteilung der bronzezeitlichen Fundgattungen und der Bodennutzung im südwestlichen Oberbayern hin. Schlußfolgerungen daraus zieht aber der Verf. mit Vorsicht.

Da nun das Land und die älteren Beiträge zur Kenntnis der Bronzezeit im südwestlichen Oberbayern skizziert, bzw. registriert wurden, beginnt der Verf. die eigentliche Analyse des Fundstoffes, wobei zwei selbstständige Kapitel zu erkennen sind. Im ersten behandelt H. K. die Fundstellen, bzw. die Möglichkeiten, Antiquitäten der Bronzezeit zu finden: Grabhügel, Flachgräber, Siedlungen, Brandopferplätze, Horte, Gewässerfunde, Moorfunde und sogenannte Einzelfunde. Das zweite Kapitel umfaßt die Bearbeitung der Gegenstände, und zwar eine knappe Diskussion über die verschiedenen Kategorien von Waffen, Geräte, Schmuckstücke, Keramik usw.

Auf Grund der vorherbesprochenen Materialien versucht nun H. K. seine Meinungen über die Chronologie im Arbeitsgebiet zusammenzufassen. Als Anhänger der vernünftigen Idee, daß das Reineckesche Stufenschema im Großen und Ganzen nicht unbedingt negativ beurteilt werden muß, bemüht sich der Verf. uns davon zu überzeugen, daß „eine kontinuierliche Entwicklung zumindest in der

mittleren und späten Bronzezeit bei ausreichender Fundzahl auch im eng begrenzten Bearbeitungsgebiet nachzuweisen ist" (S. 118).

Ein anderes im rez. Buch erörtertes Problem betrifft die „lokalen und überregionalen Merkmale“, wobei Sachbesitz, Tracht und Bestattungsweise vom chronologischen Standpunkt aus gesehen, noch einmal diskutiert sind. Weiter ist der Begriff „Riegseestufe“ kritisiert; der Verf. betrachtet das Phänomen eher als Riegseegruppe, die nur „einen wichtigen Komplex der späten Bronzezeit in Bayern charakterisiert“. Im dritten Unterkapitel versucht H. K. die Kontinuität — besonders von BB bis BD — zu demonstrieren; nach BD aber kann auf keinen Fortbestand verwiesen werden. Ein deutlicher Beweis dafür, ist die Beilage, nämlich die Fundkombination mittel- und spätbronzezeitlicher Typen aus geschlossenen Grabinventaren. Die Abstufungen sind — normalerweise — nicht scharf abtrennbar; darüber hinaus ist die Stufe C pauschal betrachtet. Man darf wohl daraus folgern, daß die Änderung der kulturgeschichtlicher Phänomene keine deutliche Abtrennungen kennt, sondern auf eine mehr oder weniger kontinuierliche Entwicklung hindeutet. Leider wurden Typentafeln nur für Riegseegruppe aufgestellt.

Der Katalog umfaßt die kurze Beschreibung zahlreicher Fundobjekte aus 260 Fundorten. Die Konkordanzlisten und die Verzeichnisse schließen den Textband ab. Größtenteils besteht der Tafelband aus Materialabbildungen, Verbreitungskarten, Plänen, Profilen und Grundrissen, manche davon vor einigen Jahrzehnten angefertigt*.

TUDOR SOROCEANU

Jiří Rihovský, *Základy středodunajských popelníkových polí na Moravě* (Grundzüge der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur in Mähren), Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně, Ročník X/1, Academia, Praha, 1982, 185 S. mit 70 Texttafeln. Preis Kčs. 34,—.

Der Verf. beabsichtigte eine eingehendere Analyse der Urnenfelderzeit Mährens, auf Grund des „wichtigsten beweiskräftigen Quellenmaterials“ in einem europäischen Rahmen, zu unternehmen.

Die Hauptidee seiner Arbeit, mit der wir völlig übereinstimmen, deutet auf eine kontinuierliche Entwicklung der menschlichen Gesellschaft von der Hügelgräber- bis in die Urnenfelderzeit hin. Obwohl der Band von vielen, inhaltreichen Materialtafeln begleitet ist, wurde sein Charakter von theoretischen Fragen geprägt. Leider konnte der Rez. nicht bloß auf Grund des deutschen Auszuges die ausführliche Darlegung der Argumentation entnehmen, so daß Möglichkeiten zu einer schärferen Kritik fehlen.

Da die Übersetzung des ganzen Textes nicht vorausgesetzt war, wäre es vielleicht angezeigt gewesen, die Anzahl der erklärenden Tabellen, Typentafeln, Statistiken zu erhöhen. Mindestens eine Verbreitungskarte der im Text erwähnten kulturgeschichtlichen Phänomene hätte dem Leser viel geholfen. Wir geben ehrlich zu, daß wir an Hand graphischer Erklärungen viel leichter hätten erfahren können, was der Verf. z. B. unter Einflüssen aus Siebenbürgen versteht. Übrigens erlaubt die im Allgemeinen vorkriegszeitliche und unzureichende Bibliographie kein sich auf den heutigen rumänischen Forschungsstand basierendes Bild zu gewinnen. Es wurden gar keine Beiträge von V. Pärvan, I. Nestor, D. Popescu, M. Rusu, Eug. Zaharia, Seb. Morintz, sowie der jüngeren Arbeiten von M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe, T. Bader, C. Kacsó verwendet. In diesem Zusammenhang sieht die Zitierung von A. Filimon fast komisch aus. Die bibliographische Präsenz von M. Roska, F. Holste, A. Mozsolics ist normal, aber nicht ausreichend.

Der Verf. bemühte sich darum, die Grundzüge der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur in Mähren, also eine Art „Übersynthese“, zu geben; demzufolge

* Weitere kurze Betrachtungen am Ende der Rezension von A. Hochstetter, *Die Hügelgräberbronzezeit in Niederbayern*, vgl. oben, S. 821.

scheint es uns doch berechtigt nach einigen Synthesen zu fragen. Es fehlen grundlegende Bücher von J. Filip (*Popelníková pole a počátky železné doby v Čechách*, Praha, 1936—1937), M. Novotná (*Die Bronzefortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit*, Bratislava, 1970), E. Patek (*Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Budapest, 1970), welche, wie die obgenannten, die Konstruktion einer derartigen „Übersynthese“ mehr als die zahlreichen Beiträge kleinerer Bedeutung untermauern könnten. Der Verf. war nicht imstande, die ganze Bibliographie, die z. B. von E. Patek zur Schaffung ihres Buches verwendet wurde, zu lesen und auszunützen. Er war also, u. E., dazu verpflichtet, den Inhalt des Buches und nicht irgendeinen älteren Aufsatz derselben Verfasserin zu berücksichtigen.

Selbstverständlich ist heutzutage die archäologische Literatur — besonders wenn das Streben auf den Kräften eines einzigen Menschen beruht — fast unüberschaubar. Doch bleibt für den Rez. beinahe ein Geheimnis, warum die Beiträge Vl. Podborský's (wenigstens die Artikel, wenn nicht *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*, Brno, 1970) nicht einmal — bejahend oder verneinend — erwähnt sind. Obwohl die Schwerpunkte der Untersuchungen Vl. Podborský's und J. Říhovský's sich kaum berühren, hätte der letztere eine günstige Gelegenheit gehabt, auch einen kurzen Blick auf die späteren Stufen zu werfen, damit so die *Grundzüge der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur in Mähren* ein solides Bindeglied zwischen zwei besser synthetisierten Perioden, der mittleren und der späten Bronzezeit, werden.

TUDOR SOROCEANU

Jindra Nekvasil, *Pohřebiště lužické kultury v Moravičanech*, *Fontes Archaeologiae Moraviae*, Tomus XIV/1 = 493 S.; XIV/2 = 364 Taf., Brno, 1982.

Inhalt: Úvod (5—7); používané zkratky (8); katalog nálezů = A. hroby Lužické kultury (9—378); B. skupiny nálezů (378—464); C. nálezy z prohlubní (465—481); D. jámy (482—489); E. nálezy — serie X (490—492); F. nálezy — serie A (493).

Das umfangreiche Material der Lausitzer-Kultur wird durch J. Nekvasil's Veröffentlichung des Gräberfeldes von Moravičany wesentlich bereichert.

Das Inventar der ungefähr 1300 Gräber und anderen Befunde besteht vorwiegend aus Keramik, bzw. aus den bekannten Lausitz-Formen und aus viel weniger zahlreichen Bronzegegenständen, wie z. B. Nadeln, Ringe, Saltaleoni, Rasiermesser, Dolche, Fibel, Knöpfe u. s. w. Das Fehlen eines Gesamtplanes des Gräberfeldes macht sich aber störend fühlbar, da die Grundlage einer Bearbeitung, bzw. Auswertung im Rahmen der horizontalen Stratigraphie, eben auf dem Vergleich der Grabinventare mit den entsprechenden Plätzen im Plan beruht.

Man muß also noch abwarten bis die beschriebenen Funde und ebenso gewissenhaft angefertigten Zeichnungen ausgewertet werden können.

TUDOR SOROCEANU

Valentin Rychner, *L'âge du Bronze final à Auvernier (Lac de Neuchâtel, Suisse). Typologie et chronologie des anciennes collections conservées en Suisse. Bibliothèque historique vaudoise. Cahiers d'archéologie romande No. 15* (Auvernier 1 = 166 p., contenant aussi 14 cartes) et No. 16 (Auvernier 2 = Illustrations = 137 planches + 42 figures), Lausanne, 1979.

Table des matières: résumés (p. 7—12); Avant-propos (p. 13—14); Provenance du matériel étudié (p. 15—16); I. Introduction 1. Les recherches à Auvernier (p. 17); 2. Genèse, bût et plan du présent travail (p. 18); II. Description du matériel 1. La poterie (p. 21—32); 2. Le bronze et les matériaux divers; III. Chronologie 1. Introduction; 2. Le bronze et les matériaux divers; 3. La poterie; 4. Les conclusions; IV. L'inventaire d'Auvernier et l'originalité des palafittes de Suisse Occidentale 1. La poterie; 2. Le bronze; 3. Conclusions; V. Conclusions générales (p. 115—120); VI. Annexe à la IVe partie: listes et cartes de répartition de quelques

formes de bracelets lacustres (p. 121—149); Index des noms de lieux (p. 150—155); Bibliographie (p. 156—166). Volume 2: Catalogue et planches (p. 5—280); Figures (281—324).

Paru sous deux reliures différentes, suivant les deux buts qu'on s'est proposé, le livre de V. R. continue une série qui célébrera bientôt une décennie depuis sa parution. *L'âge du Bronze final à Auvergnier* est une massive récapitulation archéologique, non seulement puisque les deux tomes rassemblent les vestiges préhistoriques fournis par la connue baie d'Auvergnier, mais aussi pour le fait que — vue la reprise des fouilles — l'ouvrage restera un point de départ pour tout le reste de la série *Auvergnier*. Conçu comme thèse de doctorat sous la direction du professeur E. Sangmeister, le livre de V. R. nous fait la preuve de la maturité scientifique de l'auteur, qui travaille minutieusement un matériau considérable, afin que celui-ci nous soit plus facilement accessible.

Il ne nous semble pas nécessaire de répéter l'itinéraire archéologique suivi par le collègue neuchâtelois; nous voudrions cependant faire remarquer qu'il y a des passages dont l'intérêt dépasse le niveau purement local, ou même régional. En première ligne, il s'agit des chapitres concernant la description technique de la poterie (la pâte, le montage, la finition de la surface et la cuisson). Faute d'un langage commun des préhistoriens (à voir les réussites des céramologues qui s'occupent d'époque romaine), nous devons prendre en estime les efforts individuels d'expliquer, quelles sont les acceptions des termes utilisés par chacun d'eux, efforts qui ne tarderont pas à faciliter la réalisation d'un vocabulaire général. En ce qui regarde le décor, il fut „regroupe“, du point de vue de la technique, en trois: gravé, imprimé (poinçonné, estampe, digital) et, finalement, appliqué (plastique, peint et par l'application d'étain). Le souschapitre *l'esthétique* reprend cette systématisation tout en donnant des détails, des exemples et des pourcentages regardant les divers éléments d'ornementation.

Les épingles (15 formes), les bracelets (14 formes), les pendentifs (7 formes), les éléments de collier, les phalères, les pointes de lance (5 formes), les épées, les couteaux (5 formes), les rasoirs (4 formes), les faucilles (3 formes), les haches (4 formes), les outils divers (les herminettes, les marteaux, les scies, les enclumes, les gouges, les ciseaux, les hameçons, les harpons, les pointes de flèche, les branches de mors etc.) sont les principales catégories d'objets utilisés par les hommes préhistoriques de la baie d'Auvergnier.

La simple énumération nous offre déjà un tableau typologique et artistique assez complet. La vigueur chronologique des suppositions sera mise en valeur séparément à la fin du 3-ème chapitre, après avoir discuté les problèmes de l'évolution humaine dans une région plus vaste (Suisse, le Sud-Ouest de l'Allemagne, l'Alsace, la zone à l'ouest des Vosges) à l'époque HaA—B.

On pourrait, naturellement, prolonger la présentation en touchant aux détails plus intimes des problèmes mis en question. Pour nous, en tant qu'archéologues travaillant dans le sud-est européen, le livre de V. R. fournit, en première instance, une quantité remarquable d'analogies, dont la comparaison aux réalités balkano-carpatiques — soit-ils des résultats positifs ou négatifs — sera sans doute fertile pour la recherche scientifique. Il ne nous reste qu'à souhaiter à l'auteur que la chance lui soit favorable, afin qu'il puisse mener à bonne fin le travail de terrain déjà commencé et sa réalisation éditoriale: la publication des fouilles.

TUDOR SOROCEANU

Übersicht des deutschen Textes: Paul Alaci

Révision du texte français: George Cipăianu et Theodosia Ioachimescu.

Mihai Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984. Cuprinde 215 p. de text, 23 p. de anexe în 8°, 18 figuri-desene și XX planșe cu fotografii.

Foi de titlu p. 1—4; Cuvînt înainte p. 5—6; I — *În loc de introducere. Pentru o istorie a vieții spirituale în Dacia romană*, p. 7—35; II — *Clavdivs Saturninus sculpsit* p. 36—61; III — *Între meșteșug și artă: arhitectura* p. 62—88; IV — *Des-cifrări la hotarul dintre artă și religie* p. 89—129; V — *O religie cotidiană* p. 130—186; VI — *Credințe despre „lumea umbrelor“* p. 187—202; VII — *De la daco-romani la români* p. 203—221; Cuvînt de încheiere p. 222; Abrevieri p. 223—226; Indice p. 227—234; Cuprins p. 235—236; Contents p. 237—238.

Cartea *Interferențe spirituale în Dacia romană* a cercetătorului Mihai Bărbulescu, de la Academia clujeană, se înscrie în seria valoroaselor studii apărute în ultima vreme privind epoca de civilizație și progres a romanității pe o parte a teritoriului țării noastre, teritoriu ce constituia în antichitate provincia traiană. Aceste interesante „interferențe“ nu sînt altceva decît rodul unor preocupări ale tinărului istoric, care încă de pe băncile facultății a fost atras de studierea unor fenomene spiritual-artistice romane, fără a neglija însă arheologia. Ele sînt un corolar al numeroaselor sale articole, comunicări și note apărute în literatura românească de specialitate. Încă de la primele pagini ale lucrării, în „Cuvînt înainte“, autorul arată: „Mai mult sau mai puțin urmărit și mărturisit, o parte a preocupărilor mele din ultimii ani s-a îndreptat spre ceea ce trebuia să devină în final cartea de față“.

Primul capitol („În loc de introducere. Pentru o istorie a vieții spirituale în Dacia romană“) argumentează că „această lucrare s-a născut din convingerea că anumite aspecte din viața culturală a Daciei romane s-au perpetuat prin veacuri la poporul român, prin transmiterea bunurilor spirituale de la o generație la alta, în măsură mai mare decît elemente din domeniul economico-social și politico-organizatoric“. Dacă „domeniul vieții materiale este mai puțin concludent pentru aprecierea gradului de romanitate al locuitorilor de la Carpați la Dunăre“, unele elemente ale culturii romane și-au „pus pecetea pregnant și definitiv pe fizionomia spirituală a poporului român. Este vorba, în primul rînd, de limba latină, perpetuată prin limba română, limbă romanică — cea mai clară, mai vie și imposibil de tăgăduit (sublinierea îmi aparține) dovadă a originii și a continuității poporului care o vorbește... Ca elemente ale continuității spirituale, limbii i se adaugă altele: credințe populare și obiceiuri, unele perpetuate pînă aproape în zilele noastre... Conceptul de viață spirituală însumează o multitudine de aspecte a căror studiere se vedește adeseori o sarcină dificilă, datorită înseși caracteristicilor domeniului, ce scapă unei analize strict pozitivistice. Este nevoie de „curajul“ generalizărilor, de conturarea unor imagini de ansamblu, care să se ridice deasupra actelor de cultură spirituală văzute izolat, a dovezilor istorice și arheologice cunoscute, descrise, interpretate și redate în fel și chip. Fără cercetarea vieții spirituale nu poate fi vorba de cunoașterea deplină a civilizației romane provinciale în Dacia. În felul acesta studierea problemelor spirituale ale antichității daco-romane contribuie în bună măsură la împlinirea dezideratului unui mare umanist român, de acum o jumătate de veac, Vasile Bogrea: „Nu antichitatea clasică în sine, pentru ea însăși, ci antichitatea pentru prezent, pentru nevoile prezentului și viitorului“ (*Reflexii asupra anticlasicismului*, Cluj, 1926, p. 4).

Tot în capitolul de început, Mihai Bărbulescu se ocupă de cîteva probleme de metodă în studierea fenomenului propus, plecînd de la următoarele constatări: 1. materialul documentar referitor la viața spirituală a Daciei romane este bogat

și variat, necesar a fi „repartizat pe probleme”; 2. toate componentele fenomenului spiritual, deși se dezvoltă paralel, ele evoluează totuși într-o strînsă interdependență; 3. realizările din acest domeniu se înfățișează la nivelul și limitele civilizației provinciale; 4. epoca romană reprezintă în cadrul istoriei țării noastre *un moment de maximă deschidere spre istoria universală* (sublinierea mea), căci istoria provinciei traiane face parte integrantă din istoria Imperiului; 5. înlănțuirea componentelor vieții spirituale, interferențele dintre aspectele particulare ale acestora „pot fi urmărite din diferite unghiuri”, „lanțul” reconstituirilor pornind de la diferite „verigi”. În ceea ce privește modelele referitoare la legăturile dintre formele spirituale, cercetătorul exemplifică cu cunoscuți istorici, literați și oameni de artă, fie români (Vasile Pârvan, Lucian Blaga, Tudor Vianu, Alexandru Odobescu, P. P. Negulescu, Dan Grigorescu ș.a.), fie străini (A. Bonnard, J.-P. Vernant, A. Dufieux, A. Grenier, J. Bayet, R. Hinks, R. Etienne, K. Michalowski etc.). Pentru publicul larg cititor, neavizat, dar pasionat de istoria Daciei romane, „Introducerea bibliografică” grupează spre facilitare studii cunoscute, ordonate tematic: probleme ale limbii și scrierii; arta (arhitectura, sculptura, alte manifestări de artă); religia (culte greco-romane, orientale și africane, germanice, tracice, cele privind „Cavalerii danubieni”, religia dacilor și „interpretatio Romana”, creștinismul); izvoare literare (surse antice despre artă, culte și viața religioasă).

În capitolul al doilea („*Clavdivs Satvrninvs scvlpsit*”), capitol ce poartă numele unui cunoscut sculptor din metropola Daciei romane, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, autorul clujean arată că „monumentele arhitectonice, epigrafice și sculpturale, reprezentînd materializarea diferitelor aspecte ale vieții spirituale, sînt rezultatul trudei unei categorii speciale de meșteșugari-artiști”. În continuare, se oferă un nimerit prilej de a se trece în revistă ocupațiile artistice din această provincie nord-danubiană; de a se „asculta” izvoarele epigrafice, care pomenesc de *Antonius architectus* la *Sucidava*, de *Eros Zotici sig(illarius)* la *Înlăceni*, de meșterii turnători în plumb *Lollianus* și *Brutus*, tot la *Sucidava*, de *Mestrius Martinus pictor* la *Apulum* și încă de trei lapicizi (pe lângă amintitul *Claudius Saturninus*), anume: *Diogenes la Aquae*, *M. Cocceius Lucius la Micia* și *Hermeros la Cristești* de lângă *Trgu-Mureș*; de a te „plimba” prin atelierele artizanilor lapicizi și a vorbi despre lapidarul și contemporanii săi.

Partea a treia a cărții („Între meșteșug și artă: arhitectura”) se ocupă de această latură monumentală a creativității umane, căci „momentul roman în arhitectură înseamnă nu numai o bază pentru dezvoltarea sa ulterioară, ci și o impresionantă carte de vizită a epocii”. Se dau exemple de construcții clasice (este, de altfel, știut că orașele Daciei sînt sistematizate după planul „occidental” al provinciilor Imperiului) din aproape toate categoriile arhitecturale de care dispun astăzi arheologii: castre, ziduri de incintă urbane, amfiteatre, foruri, palate, terme, temple, poduri, *insulae*, *villae* suburbane și rustice etc. Se analizează, apoi, foarte bine raportul dintre clasic și provincial în arhitectura Daciei romane, analiză care „pătrunde” pînă în cele mai mici detalii și elemente de construcții, cum, bunăoară, sînt bazele, fusurile și capitellurile de coloană, arhitrave, frize ș.a., se ilustrează adecvat aspectele provinciale (abateri de la canonul clasic de construcție, eclectismul unor edificii sau al unor subsansamluri) și se discută arhitectura cu interferențele ei (de pildă, templul ca monument arhitectonic dar și ca lăcaș de cult, păreri asupra funcționalității unor pilastri).

Capitolul al IV-lea („Descifrări la hotarul dintre artă și religie”), tratînd unele aspecte ale plasticii cu conținut religios în Dacia, începe cu o scurtă prezentare a rolului ce i se atribuia în antichitate imaginii divinității, atît prin semnarea ei, cît și prin funcția-i instructivă. Corect se arată că reprezentarea religioasă poate fi estetism și credință, deoarece în vremurile demult apuse „spre artă și trăiri estetice se ajungea plecînd de la religie și nu invers”. Mihai Bărbulescu încearcă — și reușește — să clarifice reprezentările de zeități ale Daciei după materialul, tehnica și obiectul care servea drept suport imaginii: 1. statui și statuete din piatră; 2. reliefuri din piatră; 3. statuete de bronz (mai rar plumb sau argint); 4. reliefuri în metal (bronz, plumb, argint); 5. statuete din teracotă; 6. reprezentări în mozaic; 7. piese arhitectonice cu imaginea sau simbolurile divinităților; 8. scene în relief pe pereții vaselor ori în medalioane ceramice aplicate; 9. imagini de pe vasele *terra sigillata*; 10. reprezentări pe discurile sau minerele lucernelor; 11. produse ale glipticii (geme și camee) înfățișînd zeități; 12. piese diverse, aplice decorative; 13. piese de armură și de harnașament; 14. monumente

funerare; 15. monede (revers). Ca documentație pentru istoria religiilor, valoarea acestor categorii de reprezentări este cu totul inegală, unele servind doar studiului iconografic. Din acest punct de vedere, categoriile amintite se regroupează astfel: 1. imagini de cult; 2. *ex voto*-uri; 3. reprezentări diverse.

Interesantă este partea din acest capitol al lucrării, parte afectată glicticii cu prezentarea divinităților, în care se arată, în câteva cazuri și procentual, că în Dacia se cunosc un număr de 45 de imagini ale diferiților zei principali, secundari, personaje mitologice, iconografii urmărite sub trei aspecte: a. relația dintre imaginea divinității și materialul pietrei; b. repertoriul religios și frecvența reprezentărilor; 3. aspecte de iconografie și rezolvarea problemelor legate de aceasta în condițiile specifice glicticiei. Cît privește atributele divine în artă, ele sînt grupate în reprezentări cu atribut superfluu, iconografii în care din mulțimea simbolurilor unei zeități sînt doar unele esențiale pentru identificarea sa, apoi reprezentări care cuprind atribute de confirmare și recunoaștere, urmînd grupa formată din atribute obligatorii, cea în care atributul este pe cale de a înlocui însăși figura zeului, și, în sfîrșit, categoria atributelor-simboluri de substituie, care au contribuit din plin la formarea sincretismului.

Partea a cincea („O religie cotidiană”) a studiului analizat se referă la cultele și credințele din Dacia romană. Succinta amintire a celor peste 100 de divinități atestate în provincia noastră nord-dunăreană este urmată, cu exemple, de clasificarea clasică a zeităților în funcție de originea lor: greco-romane, orientale (iranene, micro-asiatice, siriene, palmyriene), egiptene, nord-africane, celto-germanice și traco-moesice. Vorbind despre „religia individului”, Mihai Bărbulescu relevă cazurile cînd același personaj închină textul unei inscripții mai multor divinități (un număr de 12 pe altarul lui P. Catus Sabinus și 13 pe *ara* lui P. Aelius Hammonius). Sînt situații cînd de la un singur dedicant s-au păstrat inscripții votive ridicate în același timp sau la date diferite și „oferite” unor zei, multitudinea acestor acte sacre permițînd să se urmărească „afinitățile” credinciosului (sînt 42 de exemplificări). „Sentimentul religios” al individului este urmarea unei acțiuni divine, provocate de mai multe cauze: vindecare, ajutor în împrejurări deosebite, obținerea unor onoruri, „indicația” divină, ocupația dedicantului, rațiuni politice (religia loialității), antroponimia, obligații ale corpului sacerdotal, sărbători religioase și evenimente deosebite. Rezumînd datele oferite de religia Daciei romane se ajunge la o imagine de ansamblu, care cuprinde atît determinanțele (a. mediul natural, economie, ocupații; b. elementul uman — autohton și colonizat; poziția Daciei în Imperiu; c. politica religioasă imperială), cît și componentele religiei provinciei (a. grupul principal de culte; b₁. culte autohtone; b₂. culte personale și de grup etnic; b₃. culte și credințe „la modă”; c. culte politice).

Următorul capitol („Credințe despre «lumea umbrelor»”) prezintă monumentul funerar ca idee și reprezentare, în continuare ocupîndu-se de simbolistica funebră, de mitologia și practicile cultului morților. În tratarea acestei teme autorul ajunge la concluzia că în Dacia — ca, de altfel, pretutindeni în Imperiu — sînt cu privire la „viața de dincolo” două concepții, diametral opuse: sălășluirea în mormînt și „imortalitatea cerească”.

În sfîrșit, ultima secțiune a lucrării, capitolul al VII-lea („De la daco-romani la români”), oferă cititorului o schiță a vieții spirituale și a romanizării provinciei. Contactul Daciei libere cu lumea romană prin pătrunderea numeroaselor importuri ca elemente de cultură materială a acestei civilizații avansate, cu două-trei secole înaintea cuceririi, și mutațiile în planul conștiinței survenite în rîndul populației autohtone după transformarea statului lui Burebista în Decabal în provincie imperială se reflectă în folosirea limbii latine, în frecventarea școlilor și adoptarea formelor romane de expresie artistică, în acceptarea nu numai formală a religiei, a unor culte și obiceiuri funerare, în adoptarea numelor latine. Cît privește permanențele culturii spirituale romane, se argumentează cu *justețe* (sublinierea îmi aparține) „că nu constrîngerea i-a obligat pe daci (daco-romani) să îmbrățișeze civilizația cuceritorului..., iar dacă acceptăm ideea unei dorințe de integrare în civilizația romană (după o perioadă de început, cu firești „rezistențe”), vom înțelege mai ușor de ce bună parte din această civilizație se păstrează după dispariție, odată cu retragerea aureliană”. Această spiritualitate — se știe prea bine — va dăinui în tot decursul perioadei de migrații. Pe bună dreptate se conchide că cea mai prețioasă moștenire a epocii respective este limba română, iar permanențele de natură spirituală, ca, de pildă, creștinismul și o

serie de elemente prezente în folclorul nostru (unele datini, simboluri apotropaice, obiceiuri funerare), reprezintă perpetuarea, de-a lungul timpului, a străvechiului fond spiritual daco-roman.

Desigur, lucrarea *Interferențe spirituale în Dacia romană* nu are pretenția de a epuiza toată problematica în sine. De altfel, modest, Mihai Bărbulescu în „Cuvînt de încheiere” se confesează: „Nu am rostit aici ultimul cuvînt, ori cel definitiv, după cum nu avem nici pretenția de a-l fi rostit primul în materie”.

Cartea recenzată în rîndurile de față întrunește toate calitățile din punct de vedere științific, fiind însoțită și de o bogată ilustrație. Ea se recomandă de la sine, atît specialistului, cît și cititorului profan, dar dornic de cultură, constituind un real succes al cercetătorului.

În încheiere, un gînd bun prestigioasei Edituri clujene Dacia, fostului meu coleg de facultate, redactorului Șerban Polverejan și tehnoredactorului Constantin Rusu pentru strădaniile lor care s-au materializat în tipărirea acestei cărți, dedicată „celor cărora le rămînem mereu datori, părinților” (din păcate, mulți dintre noi îi uităm prea ușor!).

CONSTANTIN POP

Cristian M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983, 199 p., 133 il., rezumate.

La numai 5 ani de la ultima ediție a „Olteniei romane”, Cristian M. Vlădescu ne oferă o istorie militară a Daciei Inferior. Întrucît regretatul prof. D. Tudor a acordat în cunoscuta sa monografie atenția binemeritată factorului militar, iar în puținii ani scurși între aparițiile respectivelor cărți nu s-au acumulat rezultate spectaculoase, originalitatea operei lui C.M.V. ar putea rezida doar în adîncirea analizei domeniului abordat. În scurta noastră prezentare vom încerca să urmărim în ce măsură autorul a reușit să îndeplinească acest deziderat.

Reprezentînd după însăși cuvintele autorului „sinteza a peste două decenii și jumătate de activitate arheologică întocmită cu gîndul de a dezvolta problematica asupra cunoașterii armatei romane și aportul ei la procesul romanizării”, cartea tratează prezența militară romană în toate implicațiile sale.

Lucrarea lui C.M.V. începe cu o foarte scurtă introducere în care ne sînt prezentate primele conflicte militare daco-romane, cucerirea Daciei și organizarea administrativă a provinciei tratate. În această expunere generală există însă o inadvertență, anume că Dacia Inferior ar fi fost o provincie procuratoriană condusă de un *legatus Augusti* (p. 11)!

După un sumar istoric al cercetărilor, se trece la subiectul propriu-zis al cărții. Mai întîi se prezintă unitățile militare din Dacia Inferior a căror listă este preluată după „Oltenia romană” și IDR II. Ele sînt grupate astfel: legiuni, cohorte, ale și numeri. Ar fi fost însă mai firesc să se respecte ordinea rangului unităților și, deci, ca după legiuni să urmeze alele și abia apoi cohortele.

De asemenea, nu putem să nu amintim că, așa cum este unanim recunoscut în ultima vreme, cărămizile romane, inclusiv cele lucrate de unitățile militare și ștampilate cu numele lor, se bucurau de regimul unor materiale de construcție obișnuite. Deci, prezența cărămizilor purtînd ștampilele mai multor unități în același castru nu dovedește în mod necesar că în el au staționat toate trupele respective. În mod sigur aceasta este situația la Slăveni unde în nici un caz nu și-au putut avea garnizoana atîtea trupe cîte ștampile de unități cunoaștem. De asemenea, dacă sîntem de acord cu opinia autorului, după care *cohors III Campestriis c.R.* este *milliaria*¹, ar fi greu de acceptat că în castrul de la Drobeta cu o suprafață mai mică de 2 ha a putut staționa concomitent și *cohors I Cretum*. Și mai lipsită de temei este afirmația lui C.M.V. după care în fortificația neidentificată de la Craiova (considerată, bineînțeles, fără vreo dovadă, a fi fost antica Pelendava) si-ar fi avut garnizoana o vexillație din *numerus Maurorum* de la Răcari. Nesigură ni se pare și identificarea trupeii din burgul de la Boița cu o vexillație din legiunea XIII Gemina, numai pe baza descoperirii aici a unor cără-

¹ Opțiunea rămasă neexplicată a autorului s-ar putea baza pe faptul că unitatea era comandată de tribuni. Dacă ținem însă seama de posibilitatea ca respectiva trupă să facă parte dintre cohortele alcătuite inițial din cetățeni romani și nu dintre acelea care au primit titlul ca distincție pentru faptele de arme, ar fi totuși posibil ca ea să fi fost condusă de tribuni chiar dacă era numai *quingenaria*. Aceasta poate constitui explicația pentru împrejurarea că ea nu apare menționată ca *milliaria* în diplomele militare. Pentru discuția problemei, vezi P. A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR, S. 70, 1980, p. 66, cu bibliografia.

mizi ștampilate ale respectivei unități, mai ales dacă ne gândim că fortificațiile de acest tip erau apărate aproape întotdeauna de auxiliari.

În ceea ce privește garnizoana castrului Cumidava, credem că ea a fost alcătuită așa cum a stabilit M. Macrea din *cohors VI nova Cumidavensium Alexandriana*² și nu din *cohors I Vindelicorum* cum s-a presupus în urma unei lecturi forțate acceptate și de C.M.V.³

Și mai semnificativă ni se pare situația de la Boroșneul Mare, unde ni se afirmă că, într-o fortificație de 90×70 m, ar fi putut staționa, chiar dacă în unele cazuri succesiv, nu mai puțin de 7 unități, dintre care trei cu totalitatea efectivelor, una dintre acestea fiind chiar o *ala* (p. 52—53)!

Fără a fi epuizat observațiile care se pot face referitor la această secvență a cărții, vom menționa o problemă în care autorul își proclamă originalitatea, aceea a evoluției efectivelor trupelor romane staționate în Dacia Inferior.

C.M.V. pornește în calculul său de la diplomele militare din anii 129 și 140 date pentru armata Daciei Inferior. Apoi, remarcând pe bună dreptate că în nici un caz nu era necesar ca într-un an să se facă lăsări la vatră din toate unitățile staționate într-o provincie și, deci, că diplomele respective nu ne menționează toate auxiliile, adaugă și datele obținute din inscripțiile descoperite chiar în castele provinciei. Folosind această bază documentară, el ne oferă dizlocarea unităților din Dacia Inferior și apoi Malvensis, crezând a surprinde cinci situații diferite. Apoi, înmulțind numărul unităților cu al soldaților ce le compuneau, calculează totalul efectivelor.

Trebuie însă să arătăm că există o serie întreagă de elemente care contrazic concluziile autorului. Mai întâi, se cuvine să menționăm că lipsa după anul 140 a unor diplome militare pentru Dacia Inferior îngreunează foarte mult posibilitățile de calcul. Apoi este foarte probabil ca Drobeta și Bumbești ale căror trupe apar în diploma din 110 pentru Dacia și lipsesc din diplomele Daciei Inferior să fi făcut parte din Dacia Superior⁴. Deci, respectivele unități ar trebui scăzute de fiecare dată din totalul trupelor provinciei.

Și mai grav este că autorul nu încearcă nici o corelare a numărului de caste și a dimensiunii lor cu totalul de trupe pe care îl presupune, ca în cazul fortificației de la Boroșneul Mare. Astfel, faptul că nu cunoaștem încă nici o unitate de pe așa-zisul limes transalutan îl determină să ignore din calculul său întreaga garnizoană a acestuia.

Prin urmare, în condițiile în care nu cunoaștem cu o precizie multumitoare nici datarea majorității castrelor și nici în multe cazuri garnizoana lor, ca să nu mai vorbim de incertitudinea asupra însăși întinderii provinciei, acest calcul este prematur.

Că este așa ne-o dovedesc chiar marile ezitări ale autorului. Astfel la fiecare dintre cele cinci situații stabilite de el ni se oferă pentru numărul soldaților două cifre total diferite: în primul caz consideră unitățile așa cum apar din inscripții, *quingenariae* sau *milliariae* și pe cele al căror efectiv nu este precizat ca fiind *quingenariae*, iar în al doilea, pe cele nementionate expres ca *milliariae*. Trebuie arătat însă că termenul de *quingenaria* era utilizat foarte rar în antichitate dacă exceptăm pe autorii militari Hyginus sau Vegetius. Astfel, deoarece avem până acum doar o singură unitate în tot Imperiul desemnată indubitabil cu acest titlu în inscripții⁵, atunci când nu există vreun indiciu trupele sînt considerate în mod general ca *quingenariae*.

² Aceasta fiind însă o unitate nou recrutată în timpul dinastiei Severilor și stabilită la Cumidava și nu cea de a VI-a cohortă recrutată de la Cumidava și staționată printr-o coincidență în castrul situat tot acolo. Vezi și N. Gostar, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 479, nr. 16.

³ I. I. Russu, în *Alia*, 17, 1976, p. 46—58; oricum nu ni se pare posibil că respectiva cohortă ar fi putut fi identică cu *cohors I Vindelicorum milliaria*, despre care nu avem nici un indiciu că ar fi părăsit în timpul lui Severus Alexander castrul de la Tibiscum.

⁴ Vezi C. C. Petolescu, în *SCIV*, 22, 1971, 3, p. 413—420, cu discuția întregii probleme.

⁵ P. A. Holder, *op. cit.*, p. 6, cu bibliografia. Inscriptiile sînt datate în secolul III.

În concluzie, cea de a doua cifră este total fantezistă, întrucît pe lingă faptul că nu ne putem aștepta la denumirea unităților cu titlul de *quingenariae* se știe pozitiv că cele *milliariae* erau mai puține și, în plus, dat fiind rangul lor superior, el era de multe ori atestat sau reieșea din titulatura și carierele comandantilor. Din păcate, autorul a preferat să ne ofere cifre duble pentru efectivele unităților în loc să analizeze rangul comandanților lor, deși ar fi avut la îndemînă lucrarea de referință a lui H. Devijver⁶. Oricum, ținem să subliniem că nu am mai întîlnit în nici o lucrare acest sistem ciudat de a da în permanență efective duble ale garnizoanelor provinciale, mai ales atît de diferite, întrucît ele anulează însăși utilitatea calculului respectiv.

Incertitudini tot așa de mari ridică și numărul de soldați pe care C.M.V. îl consideră a fi aparținut diferitelor vexillații stabilite în provincie. Dacă cifrele presupuse de el pentru vexillații sînt oricum arbitrare, în ceea ce privește cele trei centurii legionare — pe care le crede a fi făcut parte din armata Daciei Inferior între anii 129—138 — sîntem siguri că ele nu au putut staționa un timp cît de cît important în provincie, întrucît presupuneau comanda supremă a unui legat. De altfel, nu se remarcă nici că *numerus equitum Illyricorum* provine din transformarea lui *vexillatio equitum Illyricorum* (p. 47) și, deci, că aceeași unitate nu poate avea cînd 100—200, cînd 500 soldați.

Prin urmare, lipsa unei baze de calcul obiective ne face să nu putem accepta rezultatele lui C.M.V. nici măcar ca aproximative.

În continuare, autorul întocmește o listă a militarilor din Dacia Inferior grupați, conform gradelor, în patru categorii: *milites gregarii*, *principales*, *centuriones*, *tribuni* și *praefecti*. Deși toate numele compunînd lista sînt preluate, cu o singură excepție — decurionul Crispinus — din monografia „Oltenia romană”, întîlnim și aici unele erori. Astfel printre *gregales* sînt trecuți un beneficiar de tribun și un *evocatus*, care evident ar fi trebuit încadrați la *principales*. Fără să insistăm, întrucît lucrurile sînt bine cunoscute, ținem să amintim doar că *evocatus* nu desemna în secolele II—III pur și simplu un reangajat, ci, provenind dintre pretorienii, reprezenta cel mai mare grad de *principales*, fiind un candidat de centurion ce avea dreptul să poarte chiar și semnul rangului acestora (*vitis*). Ultima categorie de militari reprezentată de comandanții de unități, *tribuni* și *praefecti*, a fost tratată la un nivel de informare anacronic, fără să se consulte lucrarea lui H. Devijver⁷ și nici recenzia sa cu analiza unor cariere, făcută de C. C. Petolescu⁸.

Capitolul următor, cel mai amplu al lucrării, ne prezintă fortificațiile. La cele din Muntenia și Oltenia, publicate în monografia lui D. Tudor, autorul adaugă și pe cele din colțul de sud-est al Transilvaniei, preluate din rapoartele autorilor săpăturilor. Pentru a evita o repetare prea fidelă a lui D. Tudor, C.M.V. ne adaugă la castelele din valea Oltului, la care a practicat el însuși săpături, o serie de detalii tehnice de foarte mare amănunt, precum și o bogată ilustrație constînd în planuri generale și fotografii. Din aceste fotografii, dar și din planuri (fig. 70, 71, 73) reiese clar că după executarea a două sondaje în cruce pentru depistarea zidurilor de incintă a urmat dezvelirea lor prin șanțuri înguste executate atît pe partea exterioară cît și pe cea interioară a acestora. Practicarea aceluiași sistem de săpătură și pentru construcțiile interioare a dus la rezultatul că nu s-au surprins decît acelea ridicate din piatră. Așa că, excepție făcînd castrul Arutela, ale cărui construcții interioare erau din piatră, în celelalte cazuri cercetarea a fost oprită fără să se încerce lămurirea topografiei interne a fortificațiilor. Această orientare a săpăturilor a făcut imposibilă observarea vreunor construcții din lemn și chirpic și tot ea constituie o explicație pentru sărăcia surprinzătoare a inventarului arheologic mobil descoperit.

C.M.V. afirmă, de asemenea, că unele dintre fortificațiile cercetate de el au particularități cu totul excepționale. Astfel despre turnul izolat de la Arutela se pretinde că ar fi fost de formă semicirculară, iar despre castelele de la Arutela, Ră-

⁶ *Prosopografia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I—III, Louvain, 1976—1977, 1980.

⁷ Vezi *supra* nota 6.

⁸ *SCIVA*, 32, 1981, 3, p. 468—471.

dăcinești, Titești, Copăceni și Racovița că nu ar fi avut șanțuri de apărare. Dacă pentru forma pretins semicirculară a turnului nu avem nimic de adăugat decât că ar fi și unică în Imperiu și în același timp inutilă, în cazul castrelor aserțiunea având implicații mult mai generale, se cuvine să ne oprim un moment asupra ei. Întrucît, cu excepția rarisimă a castrelor construite pe platouri cu pante foarte abrupte, romanii executau totdeauna și șanțuri de apărare, este absolut cert că ele au existat și la cele cinci fortificații cercetate de autor. Faptul că nu au fost depistate prin săpături se poate datora mai multor cauze. Mai întîi, așa cum se știe, șanțurile de apărare erau întrerupte în dreptul porților, apoi în unele cazuri aluviunile Oltului fiind destul de groase, secțiunile trebuiau executate mai în profunzime, iar, în sfîrșit, în alte cazuri, secțiunile nici măcar nu au depășit berma (fig. 72).

Anumite inadvertente se strecoară și la prezentarea fortificațiilor cercetate de alți arheologi. Astfel la p. 127 se afirmă, într-un context care ne împiedică să vedem o greșeală de tipar, că valul castrului Cumidava ar fi avut grosimea colosală de 33 m — și ea, de departe, unicat în Imperiu. De asemenea, creează confuzie utilizarea constantă a termenului de *praetorium* pentru a desemna *principia*, la 23 ani de la descoperirea inscripției de la Reculver, care a tranșat definitiv disputa asupra denumirii clădirii comandamentului castrului romane⁹.

Se adaugă și alte erori de amănunt asupra cărora nu vom mai insista — cum ar fi numirea în continuare a *horreum*-ului de la Arutela „clădirea colegiului militar“, în ciuda determinării sale corecte de către Radu Florescu și Ioana Bogdan-Călănicu, sau afirmația că șanțul castrului Cătunele ar fi fost „despărțit în două fire de apă“.

Drumurile provinciei nu rămîn nici ele în afara atenției autorului care ne postulează pe baza analogiilor cu epoca modernă, două artere rutiere încă necunoscute în literatură: una între Craiova și Romula, iar alta între Bumbești și Stolniceni.

Ultimul capitol, cel dedicat armamentului, nu-și găsește o paralelă în „Oltenia romană“. El reprezintă în fapt un inventar care în cazul vîrfurilor de săgeată și săgeată este organizat pe tipuri stabilite după forma lor geometrică, iar la celelalte piese după criterii mai greu sesizabile. Rezervîndu-ne pentru alt prilej o discuție amănunțită asupra valorii criteriilor de clasificare ale autorului, ca și asupra utilității stabilirii unei tipologii pentru armele dintr-o singură provincie romană fără a ține seama de situația din restul Imperiului, ne vom limita doar la cîteva remarci de detaliu nelipsite însă de o oarecare semnificație.

Printre tipurile de vîrfuri de lance, alături de cele filiforme și rombice, este pus și unul denumit în mod nefericit ca „lanceolat“. Să fi vrut oare autorul să sugereze că vîrfurile de lance aparținînd celorlalte tipuri nu ar fi lanceolate? Credem că echivocul s-ar fi putut evita folosind un termen care să nu fie nici pleonastic, eventual cel de „foliform“.

Inacceptabilă este și definirea unor vîrfuri de săgeată descoperite la Jidava (fig. 113/12) ca fiind piramidale cu trei muchii. După cum se observă cu claritate în desen, unele dintre ele sînt de tipul cu trei aripioare care își trag originea cea mai îndepărtată încă din săgețile scitice, iar celelalte sînt într-adevăr piramidale însă cu patru muchii! Pe de altă parte, este inutilă ezitarea autorului în a atribui tecilor de *spatha* buterolele prezentate a căror funcționalitate a fost de mult stabilită, ele fiind în plus și clasificate ca făcînd parte din tipul „în formă de pelta“ (Peltaförmigortband). În ceea ce privește cele două așa-zise pumnale scurte „*clunaculum*“, ele sînt cu siguranță simple cuțite cu un tăiș, un exemplar de numai 11 cm lungime, folosite de soldații romani în scopuri gospodărești și care se găsesc în abundență în tot Imperiul în contexte militare sau civile.

Ajungem, în sfîrșit, la una dintre cele mai neobișnuite erori întîlnite într-o lucrare de tipologie. Prezentîndu-ne fragmentele de coifuri descoperite de Gr. C. Tocilescu la Jidava și publicate de D. Tudor¹⁰, C.M.V. ne menționează 7 frag-

⁹ Pentru întreaga problemă, vezi R. Fellmann, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastele*, Brugg, 1958; H. von Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Principatszeit*, Opladen, 1975; R. Fellmann, *Principia — Stabsgebäude*, Kleine Schriften..., Limesmuseum Aalen, nr. 31, Stuttgart, 1983.

¹⁰ D. Tudor, în *BCMI*, 37, 1944, p. 79—81, fig. 3—4.

mente de *cristae* (p. 183, nr. 2), de lungimi diferite, însă la ilustrația la care ne trimite (fig. 123) găsim o calotă de coif fragmentară. Mergînd la articolul lui D. Tudor, ne dăm seama că s-a preluat de acolo un număr din catalogul descoperirilor (nr. 23) unde sînt prezentate *cristae*-le însă nu și figura indicată (fig. 3/2), ci o alta (fig. 4/3) reprezentînd o calotă, desen pus întîmplător pe aceeași pagină cu legenda sus-menționată. În acest fel se omit dintre piesele publicate de D. Tudor o calotă de coif și *cristae*-le, una în text, celelalte în ilustrație! Faptul că autorul s-a uitat numai pe o pagină a articolului respectiv de unde a preluat oarecum la întîmplare legende de figuri și desene de piese explică și împrejurarea că nu ne indică metalul din care erau confecționate, deși acesta era menționat în lucrarea citată.

Semne de întrebare ridică și un așa-zis fragment de coif descoperit la Arutela (p. 183, nr. 3), aflat în patrimoniul Muzeului Militar Central însă neilustrat în carte. Datorită faptului că la prima publicare (SMMIM, 12, 1979, p. 140) el era considerat numai ca un posibil fragment de coif, fără precizarea părții din care ar fi făcut parte, iar fotografia la o scară foarte mică este inutilizabilă, considerăm că, cel puțin deocamdată, el trebuie exclus din repertoriul armelor provinciei.

Despre masca de coif de la Romula ni se propune fără nici un argument a o considera ca făcînd probabil parte din dotarea unei cohorte a legiunii *XXII Primigenia*. Întrucît pe ea sînt inscripții numind doi posesori ce făceau parte din *turmae*¹¹, iar călăreții legionari erau încadrați în centurii, această atribuire este exclusă.

O precizare este necesară și în legătură cu armurile romane. Autorul ne afirmă că în Dacia s-ar fi folosit *lorica segmentata* și *lorica squamata*. Implicit reiese că cel de al treilea tip de lorica, *lorica hamata* (cămașa de zale) n-ar fi fost utilizat în provincia noastră, care în acest fel s-ar singulariza în cadrul întregului Imperiu. Că nu ar putea fi așa, este evident, dată fiind unitatea de organizare și dotare a armatei romane, iar un fragment, încă inedit, descoperit la Turda (informație M. Bărbulescu) ne arată că lipsa pînă acum a acestui tip de lorica nu a reprezentat decît o lacună de cercetare.

Desigur că afirmația autorului după care plăcile de *lorica squamata* sînt adesea rotunde (p. 185) nu reprezintă decît o exprimare confuză care vrea să însemne că ele sînt, de cele mai multe ori, de formă rectangulară cu marginea inferioară rotunjită.

Din păcate, inventarul armelor din Dacia Inferior omite o serie de piese chiar publicate, cum ar fi prinzătoare de teacă, miniaturi de lance sau litere-aplice de centiroane cu inscripția *VERE FELIX*¹². De asemenea, lipsește și o descriere cit de sumară a echipamentului militar roman în secolele II—III care ar fi permis o plasare în context a pieselor prezentate.

Scurta concluzie a autorului la inventarul armelor din provincie „armele chiar provinciale nu erau făurite la întîmplare, ci după reguli bine stabilite care respectă o anumită nuanță regulamentară”, este cu siguranță corectă. Am reaminti numai că armata romană era cantonată, cu excepția gărzii pretoriene și urbane, exclusiv în provincii, iar modalitatea prin care se realiza dotarea cu armament a trupelor este în linii generale cunoscută¹³.

La sfîrșitul cărții, în loc de concluzii generale, ni se oferă cîteva pagini despre „urmările prezenței armatei romane în Dacia Inferior”. Aici aflăm cu surprindere că valul numit „Brazda lui Novac de nord” era „întărit de-a lungul său cu fortificații de genul celor de la Hinova și turnuri de observații și semnalizare”. În cazul în care autorul deține în mod real dovezi despre existența acestor fortificații necunoscute pînă în prezent, dată fiind importanța lor excepțională pentru datarea și, deci, interpretarea respectivului val, sperăm că le va publica cît mai curînd.

În încheiere se cuvine să mai amintim că stilul lucrării lasă de multe ori de dorit, uneori existînd chiar dificultăți în înțelegerea sensului frazelor.

¹¹ Lectura inscripțiilor la J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen*, München, 1978, p. 69—70, piesa O 40.

¹² Pentru prinzătoarele de teacă, vezi articolul nostru în *ActaMN*, XX, 1983, p. 451—466, iar pentru centiroane cel din *Muzeul Național*, 7, 1984, p. 69—73. Ambele materiale prezintă alături de toate piesele publicate și altele inedite provenind din întreaga Dacie.

¹³ Vezi J. Oldenstein, în *BerRGK*, 57, 1976, p. 68—85, cu bibliografia.

Aşa cum credem că a reieşit din întreaga noastră expunere, cartea lui C.M.V. reprezintă o încercare temerară, care nu a reuşit însă să depăşească capitolele corespunzătoare ale „Olteniei romane“, nici prin nivelul documentării şi nici prin cel al interpretării. Rămânem convinşi că o eventuală nouă ediţie ar permite corectarea majorităţii erorilor, atât a celor semnalate de noi, cât şi a celor care ne-au scăpat sau pe care le-am trecut cu vederea din dorinţa economiei de spaţiu tipografic.

LIVIU PETCULESCU

R. J. A. Wilson, *Piazza Armerina*, Granada Publishing, Londra, 1983, 124 p.

Sub îndrumarea lui Malcolm Todd, profesor la Universitatea din Exeter, Editura Granada a început publicarea unei serii intitulate „Situri arheologice“, care îşi propune reevaluarea ştiinţifică a siturilor celebre prin reinterpretarea lor la nivelul cunoştinţelor actuale. Cea de a patra carte a acestei serii, aparţinând cunoscutului specialist în arheologia romană a Siciliei, R.J.A. Wilson, este dedicată vilei romane tîrzii de la Piazza Armerina, cea mai bogată clădire rurală romană cunoscută pînă acum.

Reprezentînd prima monografie în limba engleză a celebrului monument, cartea lui R.J.A. Wilson plasează vila în întregul context economic, social şi artistic al epocii în care a fost ridicată.

Primul capitol, dedicat descrierii monumentului ca atare, ne oferă o tratare concisă a materialului, care ţine însă în acelaşi timp seama de întreaga bibliografie.

În scurtul istoric al cercetării ni se subliniază un element care a influenţat în mod sensibil interpretarea descoperirii. Este vorba de faptul că cea mai mare parte a acestei clădiri, de 1,5 ha, cu ziduri care se ridicau la suprafaţă uneori pînă la 8 m înălţime, a fost dezvelită de G. V. Gentili în numai cinci campanii, între 1950 şi 1954. A urmat apoi un adevărat val de literatură ştiinţifică provocat de impresia copleşitoare a uriaşei suprafeţe de mozaic pavimentar descoperit, calculată la aproximativ 3500 m², deocamdată cea mai mare la o singură clădire romană.

Deoarece în toată literatura nu există vreun profil sau plan de săpătură, iar cu excepţia primului raport preliminar nici inventarul arheologic mobil descoperit, însăşi datarea monumentului a trebuit să se bazeze aproape în exclusivitate pe criterii stilistice. Pornind de la situaţia arătată, A. Carandini a executat în 1970 cîteva secţiuni care au oferit date stratigrafice importante, fără să poată însă suplini carenţele determinate de metoda utilizată în dezvelirea monumentului.

Descrierea propriu-zisă a vilei insistă, aşa cum este normal, asupra celui mai frapant element al său, mozaicurile, în proporţie covârşitoare figurate. Se remarcă totuşi că decoraţia mai cuprindea placaje de marmură provenind din toate marile zone producătoare ale Imperiului, fresce şi statui, alcătuiind un ansamblu cu adevărat impresionant.

Analiza critică a tuturor elementelor de datare disponibile — stilul mozaicurilor, planul clădirii şi mai ales materialul arheologic descoperit în sondajele din 1970 — îl determină pe R.J.A. Wilson să plaseze construirea vilei între anii 300 şi 320—5, iar durata sa de utilizare la aproximativ 150 ani. Pornind de la interpretarea planului clădirii şi a elementelor constructive se stabileşte că ea trebuie să fi fost ridicată după o concepţie unitară, eventual cu o singură modificare majoră, efectuată însă chiar în timpul construcţiei sau imediat după aceea.

Urmează un al doilea capitol dedicat analizei mozaicurilor, în care autorul îşi propune să abordeze următoarele probleme: originea inspiraţiei desenelor întrebuinţate; durata realizării proiectului şi dacă există dovezi în însăşi mozaicuri despre o perioadă de timp considerabilă între începerea şi terminarea lor; dacă putem vorbi despre unul sau mai mulţi meşteri responsabili pentru fiecare compoziţie; şi dacă mozaicurile au fost realizate de un singur atelier foarte productiv sau mai multe „firme“, în mod normal concurente.

La toate aceste întrebări, a căror complexitate reiese din însăşi enumerarea lor, R.J.A. Wilson nu răspunde prin studierea mozaicurilor în conformitate cu anumite principii de gust personal căre ar fi oricum arbitrar şi care, de altfel,

au dus pînă acum la tot atîtea clasificări cîți autori. Abandonînd criteriile estetice-zante, el își axează analiza pe valorificarea tuturor elementelor pe care i le oferă cunoașterea profundă a întregii producții de mozaicuri romane ca și pe determinarea unor particularități de detaliu cu valoare de marcă de atelier.

Intrucît rezultatele obținute printr-o asemenea metodă de cercetare, evident singura valabilă, sînt în același timp deosebit de semnificative și numeroase, ne vedem siliți să ne limităm doar la prezentarea concluziilor generale.

Elementul fundamental este acela că, împotriva a ceea ce s-a afirmat de multe ori, nu există argumente convingătoare care să împiedice atribuirea tuturor mozaicurilor de la Piazza Armerina aceluiași atelier nord-african, aproape sigur situat la Cartagina. Astfel că explicația diferențelor în standardul de execuție, atît de des invocate, nu este de căutat în activitatea mai multor ateliere, ci mai degrabă în diferite nivele de îndemînare, firești, în interiorul aceluiași atelier. Apoi, deoarece întrucăva comandă trebuie să fi fost terminată în 5 pînă la maximum 10 ani, reiese clar că în Africa existau întreprinderi de mozaicuri de dimensiuni încă nebănuite pînă acum.

Cel de al treilea și ultim capitol urmărește plasarea vilei în contextul Siciliei romane și apoi al întregului Imperiu roman tîrziu. Mai întîi se încearcă să se stabilească dacă ea reprezenta centrul unei latifundii care oferea baza cel puțin a unei părți a bogăției etalate în construcția sa, sau era un palat izolat al unui bogătaş. Deși autorul subliniază că un răspuns ferm la această întrebare nu poate fi dat fără noi săpături, el determină, atît prin analiza planului clădirii cît și prin cercetări personale de suprafață, că în jurul vilei existau indubitabil alte construcții. Din păcate însă, în stadiul actual al cercetării, nu se poate preciza dacă acestea erau doar camere de serviciu sau ele includeau și clădiri agricole, legate de cultivarea moșiei adiacente. De aceea rămîne doar o presupunere, apreciată, este drept ca verosimilă, că proprietarul vilei stăpînea și zona înconjurătoare, eventual pînă la *statio Philosophiana*, situată la 6 km distanță.

O altă problemă abordată este dacă Piazza Armerina trebuie considerată un fenomen unic sau ea poate fi comparată cu vile similare ca proporții ori lux, din Sicilia și din restul Imperiului. În acest context ni se prezintă două descoperiri recente de excepțională importanță, vilele de la Tellaro și Patti care au aruncat o lumină asupra condițiilor prospere din Sicilia în epoca romană tîrzie. În ambele cazuri este vorba de construcții ceva mai mici și mai puțin bogat decorate, dar reprezentînd exemple ale aceleiași categorii de locuințe rurale de lux și care, în esență, dovedesc că Piazza Armerina nu era un fenomen izolat în Sicilia. Se continuă apoi cu analiza tuturor vilelor romane tîrzii din Imperiu, prezentînd analogii arhitecturale sau decorative cu Piazza Armerina: Woodchester, Milreu, Rioseco de Soria, Montmaurin, Valentine, Desenzano, Ravenna, Löffelbach, Gamzigrad, Feképuszta. Toate aceste vile îi permit autorului să afirme că deși nu reprezenta un unicat în Imperiu, Piazza Armerina rămîne totuși o clădire excepțională prin mărimea sa și numărul și varietatea mozaicurilor.

Cele arătate mai sus constituie pentru R.J.A. Wilson o premisă a abordării mediului social căruia îi aparținea proprietarul vilei. Astfel, el dovedește ca nefondate toate argumentele aduse în favoarea identificării proprietarului vilei cu un împărat. Principalele sale contraargumente sînt extrase din însăși elementele construcției ca atare sau din decorul mozaicurilor. Printre acestea se remarcă și observația că hereta cu fundul plat, apărînd în mozaicul „Marii vinători”, nu era purtată exclusiv de tetrarhi cum s-a afirmat ci, așa cum reiese din numeroase monumente figurate ale epocii — Arcul lui Galerius, sarcofage, unptic de fildeș din secolul V — făcea parte și din costumul altor persoane. După analiza și a altor elemente arheologice, cu aceeași competență ce îmbrățișează aspectele cele mai diverse de civilizație materială și spirituală a Imperiului roman în secolul IV, ni se probează din punct de vedere istoric imposibilitatea ca unul dintre cei doi eventuali proprietari ai vilei, Maximian sau Maxențiu, să o fi putut utiliza efectiv.

Și ceilalți ipotetici candidați la proprietatea asupra Piezei Armerina care au fost propuși în literatură, posesori ai unor funcții administrative precise sau membri ai unor familii cunoscute, sînt rînd pe rînd respinși printr-o argumentare strînsă. Concluzia autorului este aceea că posesorul vilei era unul dintre cei mai bogați oameni din Imperiu, foarte probabil un membru al familiilor aristocrate din Roma. El trebuie să fi făcut parte din clasa senatorială, ai cărei reprezentanți abandonau în secolul IV din ce în ce mai mult activitatea politică și se retrăgeau pe domeniile rurale izolate, acolo unde se bucurau nu numai de anumite

avantaje fiscale dar și de o mai mare securitate în această epocă de tulburări și atacuri barbare. Deci, vila are semnificația unui monument al hedonismului neînfrinat și al apolitismului clasei conducătoare romane în epoca Dominatului.

În încheiere, se cuvine să arătăm că, datorită competenței sale ca arheolog de teren, stăpînirii întregii bibliografii a problemei și nu în ultimul rînd datorită remarcabilului său spirit critic, R.J.A. Wilson reușește să ne ofere o imagine complexă și în același timp coerentă a unuia dintre cele mai impresionante monumente romane. Rezultatele obținute din această cercetare sînt apoi integrate organic în întregul context al Imperiului tîrziu, vila de la Piazza Armerina ajungînd să ne ofere o serie de repere ferme în înțelegerea istoriei epocii în care a fost creată.

Prin toate aceste calități „Piazza Armerina” se înscrie ca un model de reevaluare a unei descoperiri excepționale a cărei cercetare părea, la prima vedere, încheiată.

De asemenea, trebuie amintit că la reușita cărții contribuie condițiile grafice remarcabile, ilustrația de calitate constînd din fotografii, desene și planuri, ca și bibliografia la zi și indicele, anexele obișnuite ale unei lucrări științifice de tinută.

LIVIU PETCULESCU

Kiss Attila, *Baranya megye X—XI. századi sirleletei (Cimitire din sec. X—XI în comitatul Baranya)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 306 p. + 121 planșe.

După publicarea cimitirelor de epocă avară (*Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567—829) in Hungary*, Budapest, 1977, prezentată de către Ioana Hica-Cîmpeanu, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 763—764), cunoscutul cercetător Attila Kiss încearcă să sintetizeze în monografia de față descoperirile mai vechi și mai noi din cimitirele aparținând epocii arpadiene timpurii din fostul comitat medieval Baranya (unele localități fac parte în prezent din comitatele Tolna și Somogy, altele se află în Iugoslavia).

În *Introducerea lucrării* (p. 7—42) sint prezentate etapele cercetărilor sistematice și descoperirile fortuite (practic în tot cursul veacului nostru, până în 1973), punctele fiind marcate pe cele 34 de hărți detaliate cuprinzând așezările amintitului comitat.

Următorul capitol, *Descrierea și valorificarea cimitirelor de epocă arpadiană din sec. X—XI din comitatul Baranya* (p. 43—274), cel mai consistent, cuprinde, aranjate în ordine alfabetică, 41 de obiective (completate cu încă 4 ce fac parte din actualul comitat, la p. 279—290) cu descoperiri mai ample sau mai modeste. Autorul folosește pentru fiecare obiectiv aceleași date, și anume: locul și împrejurările descoperirii (un scurt istoric al cercetărilor acolo unde este cazul); numele probabil al așezării medievale și primele atestări documentare; inventarul mormintelor (cu trimiteri la planșele cu desene și fotografii); locul de păstrare al inventarului (muzee, colecții, inventare); bibliografie. Sint menționate toate datele legate de rit, ritualuri, orientare etc., acest capitol, ca de altfel întreaga lucrare, remarcându-se prin metodologia folosită în analiza tuturor aspectelor legate de cercetarea necropolelor.

În cazul cimitirelor cercetate exhaustiv, textul este însoțit de planurile acestora, precum și de planuri cu poziția necropolelor și a punctelor izolate cu descoperiri în raport cu localitățile moderne.

Firește că în această scurtă prezentare nu vom insista asupra tuturor descoperirilor. Merită totuși să stăruim puțin asupra cimitirului de la Majs, care ocupă și în lucrare un spațiu deosebit (p. 77—154), cel mai mare și cel care aduce cele mai revelatoare date pentru reconstituirea realităților istorice de la începutul mileniului nostru. Săpat în întregime între 1963—1967, cimitirul cuprinde 1137 de morminte, orientate V—E în proporție de 95% (unele cu deviații de la ax între 40'—56'). Un procent de 54,8% din morminte au avut inventar, pe care autorul îl împarte în trei categorii: a) *produse locale* caracteristice așa-numitului *bazin carpatic* (torques-uri, inele de tâmplă cu capetele apropiate, inele de tâmplă, terminate la un capăt în S, lunule, brățări, cutițe, ceramică, coji de ouă etc.); b) *obiecte de import* din zonele învecinate (indeosebi locuite de slavi) sau *imitații locale* ale acestora (verigi cu capătul rotunjit, fibule cu disc, cercei turnați provenind din aria culturii *Kötlak* și din teritoriul dintre Drava și Sava, nasturi cu ureche de tip moravian); c) *produse specifice Europei răsăritene* (cataramă în formă de liră, arșice, astragal, virfuri de sulită, cutit cu miner, de os, discuri de os, securi, virfuri de săgeți, mărgelă, perlă în formă de șimbure, o cruce-engolpion de factură bizantino-kievană din M 770, un vas cu gît canelat: din M 67, din cele zise, de tip kabaro-chazar). Deși aceste ultime piese sint puține, autorul insistă asupra lor în mod deosebit, întocmind o listă și hărți cu răspîndirea produselor similare în Europa răsăriteană. Cu toate acestea, concluziile nu sint ferme, K. A. oscilînd între ideea persistenței peste un veac a unor influențe din răsărit în cultura populației maghiare din regiune și aceea a venirii unor elemente etnice noi în preajmă

anului 1000, dizlocate de mișcările și evenimentele politice din această parte a continentului. Plutește doar ca o speculație legătura pe care o face între denumirea *terra populorum Kaza*, ce apare într-un document din 1093 referitor la hotarele pământului Nagynyárád al abației de Bata și descoperirea *vasului cu gît canelat* în M 67, atribuit și de alți autori fie *chazarilor*, fie *kabarilor* sau *kalizilor*. N-ar fi exclus ca unele din aceste elemente etnice să fi fost antrenate spre Europa centrală o dată cu venirea ungarilor (menționate în izvoare și localizate în părțile Bihorului), sau unele atribute culturale ale acestora să fi fost preluate și perpetuate de însăși populația maghiară, sau, mai tirziu, să fi fost aduse de către pecenegi. Există de altfel indicii că și în mediul cultural bizantin se confecționau vase cu gît canelat. Produse de acest fel puteau circula și pe alte căi decît prin infiltrări de populație. În Transilvania, pînă acum cunoaștem mai multe vase cu gît canelat provenind din așezările fortificate de la Biharea, Dăbica, Cluj-Mănăstur și Morești, datate și pe baza altor piese cu care se asociază în complexe din care provin, în sec. X sau începutul sec. al XI-lea. E de prisos a arăta că nu poate fi vorba de răspîndirea pe o arie atît de vastă a unei populații kabaro-chazare.

Deosebit de interesante sînt cele 14 tabele în care se operează *cronologia orizontală* a cimitirului pe baza aceluiași piese de inventar, precum și *tabelul sintetic* conținînd toate datele cu referire la acesta (p. 208—236).

Întreg materialul arheologic permite datarea cimitirului între 960/970 și 1100 (ultima emisiune monetară fiind a lui Ladislau I). Conform numărului înhumărilor și calculării generațiilor care au trăit în perioada respectivă, în așezarea căreia i-a aparținut cimitirul puteau exista între 25 și 50 de familii. Inventarul relativ sărăcăcios, compus mai mult din piese de bronz și mai puține de argint, relevă faptul că populația era modestă în această fază finală a destrămării societății gentile.

Al treilea capitol, *Interdependența dintre datele arheologice și relațiile etnice și sociale în așezările istorice din sec. X—XI în comitatul Baranya* (p. 275—278), încearcă să surprindă și să explice anumite fenomene și transformări petrecute în structura socială din cadrul habitatului cercetat. Apellînd și la date din alte zone cercetate, autorul arată că și aici majoritatea populației înmormîntate era de condiție modestă. Acei *miles*, investiți cu atribuții militare și administrative, nu sînt înmormîntați împreună cu cei din comunități. Foarte probabil ca acești fruntași adoptînd mai de timpuriu creștinismul să se fi înmormîntat pe lângă biserici. Doar un mormînt din Pécs, în care s-a găsit un coif, pare să fi aparținut unui asemenea demnitar din sec. XI. În cele 28 de necropole din sec. X—XI, aparținînd unor așezări al căror nume este cunoscut din documente (ce-i drept mai tirziu), înmormîntările încetează la cumpăna veacurilor XI—XII. Autorul presupune — deși toate cimitirele cercetate sînt aparent creștine, cel puțin după orientare și după unele piese de inventar — că, o dată cu pătrunderea creștinismului în paturile sărace ale societății, acestea încep să se înhumeze în jurul bisericilor. De altfel, precizează că nu se poate face o legătură între populația înhumată în cimitire și cea menționată mai tirziu în izvoarele documentare. Consideră că, în prima perioadă de existență a așezărilor din zonă, aproximativ între anii 960 și 1000 teritoriul făcea parte din domeniul princiar, apoi regal, iar după întemeierea episcopiei de Pécs (1009) și a abației de Pécsvárad (1015), pînă în veacul al XIII-lea, din domeniul ecleziastic. Conform teoriei că între 896—960/970 ungurii ar fi ocupat doar partea centrală a bazinului carpatic, colonizările în părțile de sud și de vest ale Panoniei s-au făcut mai tirziu, la începutul ultimei treimi a veacului al X-lea. Dar autorul ignoră să ne dezvăluie ce s-a întîmplat între încetarea cimitirelor de epocă avară (primele decenii ale veacului al IX-lea) și perioada de început a cimitirelor de epocă arpadiană (anii 960—970). Să fi existat un *hiatus* de un veac și jumătate în această regiune sau nu s-au întreprins încă cercetări pentru cunoașterea acestei perioade? Oare slavii aveau așezări numai în valea Dravei și nu mai vechi decît cele din veacurile X—XI? Ce-i drept, autorul precizează caracterul slav al unor cimitire din partea de sud a comitatului Baranya (Sellye, Hírics, Rádfalva, Siklós, Illoca etc.), celor din nordul Dravei atribuindu-le un caracter pur maghiar (doar la Majs inclînînd să creadă și în existența unei eventuale componente chazare), deși nu se deosebesc esențial din nici un punct de vedere (și mai ales al culturii materiale).

După o listă bibliografică relativ amplă (sînt citate și lucrări românești de specialitate), dar nedepășînd mijlocul deceniului trecut, cele 121 de planșe cu

fotografii de calitate excepțională întregesc această monografie interesantă și utilă atât din punct de vedere metodologic, cât și prin problemele ce le ridică, nu numai pentru un spațiu limitat, ci și pentru regiuni mai întinse din așa-numitul *bazin carpatic*.

P. IAMBOR

Imre Holl — Nándor Parádi, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*, în seria *Fontes Archaeologici Hungariae*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 144 p. + 174 planșe.

Rod al cercetării arheologice din anii 1969—1974 a unui sat medieval din Transdanubia (Sarvaly, într-o pădure, în comitatul Zala), dispărut în deceniile 3—4 ale veacului al XVI-lea datorită pustiirilor turcești, monografia pe care o prezentăm — prima de acest fel, după cum afirmă cei doi binecunoscuți și reputați cercetători ai culturii materiale medievale maghiare — reconstituie în chip fericit realitățile socio-economice, demografice și culturale, îndeobște numai bănuite, dintr-o așezare rurală caracteristică pentru perioada feudalismului dezvoltat.

În primul capitol, intitulat *Geografia așezării și istoria medievală a satului Sarvaly și a împrejurimilor* (p. 9—12), se reconstituie, pe baza unor hărți din sec. al XVIII-lea, habitatul din împrejurimile satului Sarvaly (menționat pentru prima oară în 1334, în *Registrul de dijme papale*). După o scurtă trecere în revistă privind *Desfășurarea și metodele cercetării* (p. 13—16), se trece la prezentarea obiectivelor cercetate. *Biserica* (p. 17—24) ale cărei ruine erau încă vizibile era așezată în partea de nord-est a satului. După dezvelire s-a dovedit a fi o biserică sală cu lungimea de 13,40 m și cu absida altarului de 4,30×4,20 m. Intrarea se afla în perețele de sud al navei, aproape de colțul de sud-vest al clădirii. Ea a fost construită în trei faze. Prima, construită la sfârșitul sec. XI sau la începutul celui următor, avea altarul semicircular atît în interior, cît și în exterior. Într-o a doua etapă, în sec. al XIII-lea, s-a construit un chor rectangular, iar ceva mai târziu s-au adăugat edificiului o sacristie pe latura de nord și unele elemente gotice. În interior, precum și în jurul bisericii au fost găsite peste 30 de morminte. Cimitirul din jurul bisericii era înconjurat cu un zid de piatră.

Următorul capitol, *Cercetarea arheologică a construcțiilor* (p. 25—49), prezintă cele 16 case ale căror fundații de piatră au fost dezvelite, cu una sau mai multe încăperi, precum și urmele foarte precare ale altora 10, cele mai multe așezate de o parte și de alta a unui drum, unele fiind însă risipite la distanțe mai mari (pe o suprafață de 1 km²). Au fost cercetate de asemenea o serie de anexe gospodărești: pivnițe, cuptoare, ateliere, șoproane, grajduri, curți. Extragem cîteva din multele date pe care le prezintă autorii pentru a ilustra nivelul social-economic al așezării. Astfel casa nr. 10 are o lungime de 36 m, 5 încăperi și o pivniță, 2 cuptoare, un atelier de fierărie, o curte mare și un șopron izolat. Casa nr. 21 are 31 m lungime și 7 m lățime, 4 încăperi, cuptor de copt. Casa nr. 17 are 5 încăperi, pivniță, două ateliere așezate la aproximativ 15 m spre sud de clădire. Obiectivul nr. 24 s-a dovedit a fi o forjă.

Cel mai cuprinzător capitol este cel intitulat *Materialul descoperit în sat* (p. 50—112). Obiectele sînt grupate după cum urmează: *piese de metal de uz gospodăresc* (cuțite de bucătărie, frigărui, linguri, fier de plug); *ustensile de la mobilier* (ținte, broaște, chei, lacăte); *unelte de atelier* (seceri, bărzi, foarfeci, cu semn de meșter, ace, degetar etc.); *accesorii vestimentare* (catarama din bronz și fier); *armament și piese de harnășament* (gărzi de sabie și de spadă, vîrfuri de lănci, vîrfuri de săgeți, pîteni de fier cu rozetă și cu spinul lung, scărițe, dintre care una foarte frumos ornamentată). Descrierea este însoțită de planșe cu desene ale pieselor grupate pe categoriile amintite, precum și cu imagini de epocă ale unor ateliere meșteșugărești.

După o scurtă trecere în revistă a descoperirilor de *sticlărie și majolică*, este prezentată pe larg *ceramica*. Aceasta este grupată după culoare (roșie, galbenă, cenușie, glazurată), forme (borcane, ulcioare, căni, capace, pahare, castroane, opaite, cahle), decor (pl. 50, 51, 52), profile (pl. 53, 54, 55). În încheierea acestui subcapitol se discută ceramica descoperită în satul Sarvaly în analogie cu cea descoperită în zonă, prin săpături sau fortuit. Sînt menționate și cele cîteva fragmente mai vechi,

din veacul al XIV-lea, descoperite pe vatra satului, aparținând unei așezări anterioare.

Datarea. Satul săpat aparține unui singur *orizont cultural* (excepție face doar casa nr. 26, care se suprapune peste casa nr. 12) și a existat în vatra respectivă în sec. XV și în primele trei decenii ale celui următor. Satul căruia i-a aparținut biserica din sec. XI—XIII nu a fost găsit, dar el trebuie să fi fost prin apropiere, având în vedere și faptul că biserica este așezată la o margine a satului din sec. XV—XVI. Mutarea satului a fost determinată de schimbările hidrologice și de practicarea agriculturii „în mers”, datorită deștelenirilor.

Pentru datarea așezării se recurge, cum este și firesc, la întregul material arheologic, dar unele piese caracteristice permit o cronologie mai sigură (broaște la uși, minere de săbii, pintenii cu spinul lung, capace de sticlă, majolica). Pentru faza finală de existență a satului se recurge la coroborarea știrilor despre atacurile turcești în zona respectivă (1541—1542, 1543, 1546, 1548) cu unele piese arheologice și cu cele câteva monede descoperite în case (emisiuni ale lui Ioan Zápolya și Ferdinand I).

În capitolul *Arhitectura* (p. 115—127), autorii reiau discutarea formelor și a fundațiilor caselor, pivnițelor, cuptoarelor etc., aducând analogii din apropiere sau din teritorii mai îndepărtate, privitor la sistemul de construcție al clădirilor de lemn cu fundații de piatră.

Tabloul economico-social al satului și structura sa (p. 129—132) constituie capitolul cel mai interesant, conținând concluziile de ordin istoric la care autorii ajung în urma investigațiilor arheologice. În primul rând sînt relevate ocupațiile de bază ale populației, așa cum reiese din descoperiri: *agricultura* (fier de plug, seceri, rîșnițe personale, urme de semințe de grâu, secară, mei, mazăre, linte); *viticultura* (casele 10, 15, 16, 17, 23 aveau pivnițe pentru păstrarea vinului); *pomicultura* (simburi de caise, mere, pere, nuci etc.); *creșterea animalelor* (țesale, potcoave, o cantitate imensă de oase de animale domestice, existența grajdurilor etc.). Aproape fiecare gospodărie avea car sau căruță pentru transport.

Locuitorii par să fi fost mici proprietari, descendenți din mica nobilime scăpătată de-a lungul timpului, lucrîndu-și singuri pămîntul. Unii dintre ei erau obligați cu participarea la oaste conform decretului lui Vladislav al II-lea din 1492 prin care, la fiecare 10 case, trebuia să fie echipat un călăreț cu lance, scut, arhe-buză și harnașament. În 9 case s-au găsit arme, iar în 6 case trăiau cavaleri. În săși calitatea armelor dovedește că locuitorii nu erau iobagi. Descoperirea multor oase de vînat — vinătoarea era un apanaj al privilegiaților — duce la aceeași concluzie. Poziția socială poate fi judecată și după mărimea caselor și după numărul și calitatea obiectelor de uz gospodăresc. Cel mai bogat pare să fi fost proprietarul casei nr. 17 (casă mare, oase multe de animale domestice și de vînat, pivniță de vin, ulcior italian din majolică). Casele 26 și 12 sînt suprapuse, ceea ce demonstrează o eventuală refacere. Aveau sură în mijlocul curții, pivniță de vin. S-au găsit doi pintenii, unul fiind de copil. Casa nr. 23, din apropierea bisericii, pare să fi aparținut preotului.

Populația se îndeletnicea și cu meșteșugurile casnice (confecționarea îmbrăcămîntei, încălțămîntei, a unor obiecte de metal și lemn). S-a descoperit un singur atelier de prelucrare a fierului (casa 24). Terenurile din preajma caselor erau mari, avînd în vedere distanța dintre clădiri. Nu s-a constatat existența unei piețe în sat, ceea ce denotă caracterul obișnuit al unui sat medieval, producător și consumator al propriilor bunuri necesare. Populația nu era numeroasă. Ea putea număra 100—150 de locuitori într-o generație, avînd în vedere numărul gospodăriilor și suprafața bisericii acestei comunități.

După un scurt tabel al analizei semințelor și simburilor, urmează *Notele* (p. 134—143) și *Anexele* (pl. 58—174) constînd din fotografii ale *situs*-urilor arheologice și ale obiectelor grupate în funcție de locul descoperirii (case, anexe gospodărești). Ca un apendice al lucrării este capitolul *Descoperirile osteologice de la Sarvaly din sec. XV—XVI*, al cunoscutului antropolog János Matolcsi.

Așa după cum am arătat la început, ne aflăm în fața unei lucrări valoroase atît din punct de vedere al cercetării arheologice, cît și din punct de vedere al interpretării și reconstituirii realităților dintr-un sat medieval. Încă o dată se dovedește că, în cercetarea habitatului rural medieval în toată structura sa complicată,

nu este suficient să se înlăture colbul de pe vechile hrisoave, puține și necuprinzătoare, ci este necesar să se înlăture pământul de deasupra vestigiilor de cultură materială, care prin limbajul lor aduc uneori dovezi mult mai convingătoare.

P. IAMBOR

Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (secolele XI—XVII)*, Editura Academiei R. S. România, București, 1982, 153 pag. + 35 planșe; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, Octav Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV—XVII)*, Suceava, 1982, 130 pag. + 50 planșe.

Cele două volume, rod al cercetării multidisciplinare întreprinse de cercetătorii Institutului de arheologie din București și Muzeului județean Suceava, însumează o seamă de date și de idei demne de însușit de către toți acei care trudesce la reconstituirea cât mai aproape de realitate a satului medieval românesc.

După un scurt *Cuvînt înainte*, în care se motivează abordarea problematicei satului medieval, în cap. I, *Satul medieval — preocupare stăruitoare a cercetării românești*, M. D. M. trece în revistă încercările întreprinse de arheologia românească, mai ales după 1950, în această importantă și complexă problemă care este cercetarea habitatului rural.

Din experiența dobîndită pînă în prezent, s-au conturat două orientări fundamentale ale abordării arheologice a satului medieval și anume:

a) *cercetarea exhaustivă* a unei așezări cu scopul întocmirii unei monografii (ex. N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, București, 1972);

b) *cercetarea parțială* a unor așezări, menită să pună în lumină o imagine de ansamblu asupra unei regiuni alese în funcție de condiții geografice și istorice bine conturate (ex. R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul XIV*, București, 1970). Cercetările de pe văile Moldovei și Șomuzului Mare fac parte din a doua categorie. Așezările din aceste spații, variate din punct de vedere al condițiilor geografice, permițînd o serie de observații (întinderea, vechimea, schimbarea vetrelor în raport cu așezările actuale, indicele demografic, ocupațiile locuitorilor, influența orașului asupra habitatului rural etc.), s-au alcătuit ca nuclee premergătoare ale statului feudal. În ultima vreme se întreprind asemenea cercetări, dar „*ele nu s-au constituit încă într-o preocupare sistematică și mai ales ferm organizată la nivelul întregii țări*” (p. 23).

Următorul capitol, *Habitatul medieval în valea Moldovei* (p. 24—48), analizează o varietate de izvoare (scrise, arheologice, cartografice etc.) și de observații de teren, pe baza cărora se încearcă reconstituirea cât mai fidelă a realităților istorice din această unitate. Se constată rolul primordial dintotdeauna al factorului uman asupra celui geografic, cel dintîi modificîndu-l și transformîndu-l pe cel din urmă conform nevoilor sale. În cele trei zone caracteristice, de munte, depresiune și cîmpie, se pot urmări, atît din documente și hărți, cît și pe baza macro- și micro-toponimiei, modificările cursurilor de apă, schimbările peisajului forestier, descărrile, construirea iazurilor etc. În documentele din sec. XIV—XVII se constată doar un procent de 8—10% de defrișare a pădurilor (mai ales în zonele Cîmpulung — Vama, Gura Humorului — Capu Codrului, Mălini — Piraie). În veacul XVIII pădurile ocupau 70—75% din teritoriu (mai ales conform hărții Otzellowitz), iar la începutul secolului nostru, zona împădurită s-a redus pînă la 45—51% din suprafață. Factorul prezintă o importanță deosebită, „*umanizarea peisajului prin defrișări*” fiind o „*formă de manifestare a însăși evoluției locuirii medievale din valea Moldovei*” (p. 33).

În legătură cu numărul așezărilor, se constată că din 72 de sate existente pînă în sec. XVIII, 61 sînt atestate în documentele din sec. XIV—XVII, iar 52 existau în veacul XV. Un număr de 10 așezări au dispărut, iar 14 au fost înglobate în altele. În urma cercetărilor de suprafață și a unor sondaje arheologice au fost descoperite 75 de puncte cu vestigii din sec. IX—XVII. În general se constată o vechime mai mare a așezărilor în raport cu primele atestări documentare, fapt de altfel valabil pentru cea mai mare parte a așezărilor din întreaga țară. Se constată

trei zone de concentrare a așezărilor de-a lungul văii Moldovei, coincidând cu așa-numitele *cîmpuri*:

1) *Cîmpul lui Dragoș*, situat în depresiunea Drăgușeni, avînd o suprafață de 140 km², cu 27 de sate, din care 11 și-au păstrat același amplasament, 14 fiind așezate la cîteva sute de metri distanță față de vetrele satelor actuale;

2) *Cîmpul Perilor*, situat în depresiunea Baia-Fălticeni, cuprinzînd 24 de sate pe o suprafață de 180 km²;

3) *Cîmpul lui Miclin*, situat în zona depresionară Gura Humorului, cuprinzînd 13 sate (menționate în documente din sec. XV—XVII), dintre care 3 și-au schimbat vatra.

În cuprinsul satelor se acceptă cifra de 20—30 gospodării, casele fiind dispuse *linear*.

Aceleași probleme sînt tratate în următorul capitol, *Locuirea medievală din bazinul Șomuzului Mare* (p. 49—67). Zona este împărțită în *depresiunea Liteni* și *masivul deluros Fălticeni*, în care omul a intervenit substanțial în cursul timpului, fapt păstrat în toponimie (poiană, vale seacă, secături, runcuri, baltă arsă, arsuri). Mai ales în zona de confluență a Șomuzului Mare cu Siretul, despăduririle masive au cauzat grave inundații, unele sate mutîndu-și vatra. Au fost reperate 127 de puncte cu vestigii arheologice din sec. X—XVII, observîndu-se tendința satelor, mai ales din sec. al XVI-lea, de a „urca” spre înălțimi, trecînd de la *structura lineară* la cea *dispersată*. Din 64 de sate atestate documentar, 55 există pînă astăzi (75%), doar 8% din ele dispărînd. Și aici, ca și în valea Moldovei, se constată cîteva concentrări de sate: în zonele *Liteni* (7%), *Fălticeni* (14%), *Preutești-Dolhești* (6%), *Proboata* (12%). Un procent de 60% și-au păstrat vechea vatră, 30% s-au mutat în apropierea vechilor vetre, iar 10%, la o distanță de pînă la 1 km de acestea. Pe baza documentelor se reconstituie întinderea satelor, a hotarelor, hidronimele, toponimele și implicit numărul gospodăriilor.

Dacă primele 4 sate sînt menționate într-un document din 1388, în veacul al XV-lea, odată cu profunde transformări în procesul de feudalizare, sînt atestate documentar 70% din așezări. La sfîrșitul sec. al XVI-lea în cele 64 de sate puteau exista peste 1200 de gospodării cu o populație de peste 6.000 de oameni. Se constată că unele sate au dispărut datorită calamităților naturale, dar și datorită înăspiririi condițiilor de viață (documentele vorbesc de „sate care se sparg”, care se „răsipesc”), sau o dată cu instaurarea stăpînirii austriece în veacul al XVIII-lea.

În sec. XIV—XV satele sînt așezate pe lunci și la contactul acestora cu terasele (sondaje la Liteni, Zaharești, Vornicenii Mari, Dolhasca). În sec. XVI—XVII, se observă tendința „urcării” spre terase și pe dealuri, unde apar *crînguri* dispersate. În perioada următoare, după cum reiese din cercetarea hărților, se observă o îndesire a gospodăriilor în interiorul vechilor vetre concomitent cu unirea *crîngurilor*, satele apropiindu-se de structura celor de astăzi. Curțile boierești (Tulova, Drăgoești, Ilișești, Dolhasca) și cimitirele în funcțiune se află întotdeauna în afara vetrelor satelor.

Din cercetările întreprinse pe valea Șomuzului Mare reiese că așezările își au începuturile înainte de atestările documentare. Dar considerăm că, totuși, autorii n-au suficiente suporturi materiale cînd arată că „nu este nimic exagerat în afirmația că această locuire stabilă existase cel puțin în sec. XII—XIII” (p. 65).

În capitolul *Activitățile economice desfășurate în satele de pe văile Moldovei și Șomuzului Mare*, cum este și firesc, pe baza tuturor categoriilor de informații, se evidențiază principală ocupație a populației stabile, *agricultura*, cu principalele ei ramuri, cultura cerealelor și creșterea animalelor, în funcție de poziția așezărilor. Se constată generalizarea practicării agriculturii pe două *cîmpuri* în sec. XIV—XV, ceea ce duce la defrișări pentru mărirea suprafețelor. Hotarele satelor urcă spre înălțimi, întii folosite ca locuri de pășune, mai apoi și ca terenuri cultivate. Documentele vorbesc despre cultura cerealelor, iar sondajele arheologice oferă probe de semințe carbonizate și unele agricole. Din aceleași izvoare reiese o intensă preocupare pentru creșterea animalelor și pentru alte ocupații: albinărit, grădinărit, pescuit etc. Din descoperirile arheologice rezultă că populația practica și unele meșteșuguri casnice: prelucrarea fierului, a aramei, a lemnului, a osului, a pielii etc. Un factor important pentru viața economică a satelor din zonă l-au constituit schimburile cu cele două orașe din apropiere, Suceava și Baia. În concluzie, zonle cercetate au un caracter *zoo-agricol extensiv*, comunitățile folosind

permanent terenurile de cultură din vetrele satelor și exploatând periodic, sporadic și discontinuu pădurile, pășunile și cursurile de apă.

În capitolul *Constituirea statului feudal de-sine-stătător Moldova în lumina cercetărilor din văile Moldovei și Șomuzului Mare* (p. 92—103) se insistă asupra oportunității cercetărilor arheologice legate de perioada de început a statului feudal de la est de Carpați, pentru care documentele scrise sînt extrem de precare.

Departe de a fi de amploare și de a aduce rezultate senzaționale, cercetările întreprinse în cele două microzone contribuie la cunoașterea fenomenelor economice, sociale și demografice din preajma și din perioada închegării statului. Nu se constată o populare a acestui teritoriu cu o populație românească emigrată din Transilvania. Cele mai intens populate sînt depresiunile, acele cîmpuri, care apar, ca organizare socio-economică și politică, sub forma unor *alcătuiuri cu caracter statal incipient*, ele corespunzînd *cnezatelor de vale* din alte regiuni românești (Oltenia, Muntenia, Maramureș etc.). Mai multe astfel de organizații sînt grupate într-un *voievodat*, și autorii avansează ipoteza existenței unei asemenea formații în zona Sucevei, mai ales că pe vatra orașului a fost sondată o fortificație cu palisadă și șanț, care nu pare a fi o curte boierească, ci centrul întărit al conducătorului acestei formațiuni, de la sfîrșitul veacului al XIII-lea sau de la începutul celui următor (vezi M. D. Matei, în *SCIVA*, 28, 1977, nr. 1, p. 71—87). Dezvoltarea timpurie a celor două orașe pîrînd numele văilor pe care sînt așezate, Suceava și Baia (*civitas Moldaviensis*) pledează în același sens.

În ultimul capitol al acestei lucrări, *Așezarea rurală de la Tulova (Vornicenii Mari)*, sînt prezentate rezultatele sondajelor arheologice întreprinse între 1977—1981 în mai multe puncte ale așezării, cînd s-au descoperit o necropolă cu 52 de morminte, urmele curții fiilor vornicului Oană (pomenită într-un document din 1429), cîteva locuințe, o groapă menajeră cu mult material arheologic, un cuptor de ars ceramică etc. Avînd în vedere puținătatea materialului arheologic, autorii se străduiesc să-i zmulgă cît mai multe interpretări, mai ales în sprijinul datării complexelor sondate. Totuși, ne exprimăm rezerva privind datarea cimitirului în sec. XI—XII și a începuturilor curții boierești la sfîrșitul sec. al XIII-lea sau la începutul celui de al XIV-lea, mai ales că lipsesc, în afară de ceramică, alte dovezi materiale mai concludente.

Cel de al doilea volum al amintirilor autori se deschide cu capitolul *Priorități în cercetarea arheologică a evului mediu pe teritoriul județului Suceava* (p. 11—24), în care se insistă asupra necesității cercetării microzonelor geografice bine conturate și a rolului orașului ca factor iradiant de cultură în mediul rural. Se atrage atenția asupra unei imperioase sarcini care stă în fața arheologilor și anume aceea de a furniza cît mai multe probe privind *vechimea așezărilor românești*. Deși nu lipsesc dovezi materiale din sec. XII—XIII, „*încă nu s-a reușit identificarea așezărilor și complexelor din care provin aceste materiale și cu atît mai puțin stabilirea unor particularități ale locuirii românești aici, înainte de secolul al XIV-lea*” (p. 17). Formularea unor priorități care vizează *etapa documentării*, precum și cele care se referă la adîncirea cunoașterii unor probleme de *structură* ale societății românești, au menirea de a asigura cercetării „*suportul necesar realizării unei noi calități în studiile de istorie*” (p. 24).

Capitolul următor se ocupă cu *Locuirea medievală de la Berchișești*, unde, pe vatra veche a satului (în punctul *Siliște*, la 1,5 km distanță de satul actual), au fost surprinse urme de locuire din prima jumătate a veacului al XIV-lea. Așezarea a fost abandonată vremelnic datorită unor aluviuni (surprinse în săpături), ca apoi, în a doua jumătate a aceluiași veac, locuitorii să revină pe aceeași vatră. Și aici se constată o vechime mai mare a așezării decît prima mențiune documentară (1473). Autorii avansează ipoteza începuturilor acesteia în veacul al XIII-lea, bazîndu-se mai ales pe tipologia ceramicii. De reținut sînt concluziile la care ajung în legătură cu pătrunderea produselor meșteșugărești (ceramică cenușie fină, unelte, arme) orașenești, în veacul XV, în această așezare.

Un alt capitol se ocupă cu *Habitatul medieval rural de la Liteni* (p. 43—89), sat amintit în documentul din 1429, făcînd parte, alături de Zaharești, Tulova și Stroiești, din domeniul fiilor lui Ivan (Oană) vornicul. Aici au fost descoperite cîteva nuclee de locuire din sec. XIV—XVI (în punctele „*La Șaibă*” și „*Siliște*”), precum și o necropolă din care au fost cercetate 99 de morminte, dar care, conform calculului suprafeței rămase nesăpate, ar putea avea 800 de înhumări. Cît despre încadrarea cronologică, autorii afirmă că, „*începuturile ei pîrînd să dateze de la finele sec. al XIII-lea*” (p. 70), sfîrșitul se plasează sigur în sec. al XVI-lea

(pe bază de monede). Chiar dacă au existat 800 de morminte, faptul că cele mai vechi nu sînt deranjate de altele, într-o perioadă de aproape trei secole — fără a mai vorbi de lipsa unui inventar sigur de veacul al XIII-lea —, lasă să plutească o îndoială asupra începuturilor acestui cimitir. De altfel înșiși autorii recunosc că așezarea de la Liteni, datată „în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, se sprijină cel puțin pe un minimum de documentare” (p. 87). Ca o ipoteză este avansată ideea că ascendenții beneficiarilor actului din 1429 puteau să fi avut în stăpînire satul cu mult înainte, ei putînd proveni din feudalitatea locală moldovenească de dinainte de mijlocul veacului al XIV-lea.

Ultimul capitol se ocupă de *Locuirea medievală de la Zaharești* (p. 91—130), unde, pe a doua terasă a pîrfului Humoria, în punctul „Săliște”, au fost surprinse trei puncte de concentrări de locuințe din sec. XIV—XV (sînt semnalate urme de locuire și din epoca bronzului, din sec. IV—V și VII—VIII e.n.). Așezarea pare să fi avut în jur de 20 de gospodării. Uneltele din sec. XVI—XVII, descoperite într-un depozit, conform analizelor metalografice și tehnicii de confecționare, par să provină dintr-un atelier orășenesc.

Amîndouă lucrările sînt completate cu o bogată ilustrație, constînd din hărți din sec. al XVIII-lea, planuri de săpături, fotografii de situs-uri arheologice, planșe cu materialul recoltat din săpături.

Prezentînd cele două lucrări, nu putem să nu remarcăm în primul rînd marea cantitate de muncă investită de către autori în abordarea unei cercetări exhaustive asupra habitatului rural în complexitatea sa, chiar dacă aceasta se limitează la teritorii relativ restrînse. Rezultatele remarcabile obținute constituie un îndemn, după cum înșiși o mărturisesc, de-a extinde aria investigațiilor și asupra altor părți istorico-geografice din nord-estul țării, spre a surprinde conexiunile existente între diferitele microzone, părți componente ale acelorași realități socio-economice, politice și culturale. De asemenea, continuarea investigațiilor în așezările de pe văile Moldovei și Șomuzului Mare va nuanța mult problematica habitatului, și, sperăm, va aduce date mai sigure privind începuturile unor așezări, confirmînd multe din ipotezele de lucru avansate în cuprinsul studiilor publicate.

Considerăm că nu întîmplător s-au întreprins asemenea cercetări în preajma Sucevei, acolo unde acum mai bine de trei decenii a început șantierul medieval școală, sub conducerea prof. I. Nestor.

Bogăția observațiilor și ideilor cuprinse în lucrările prezentate, precum și metodele de cercetare și de utilizare a diferitelor categorii de izvoare sînt un îndemn și un exemplu de urmat în investigațiile asupra începuturilor evului mediu din întreg spațiul românesc.

P. IAMBOR

Simion Retegan, *Conștiință și acțiune națională în satul românesc din Transilvania la mijlocul sec. XIX (1860—1867)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983, 243 p.

Situate între coordonatele cu date calitative și cantitative sensibil modificate în istoriografia autohtonă a ultimilor ani, datorită avansului cercetării în profunzime și lătime, cât și receptării critice a metodologiei de lucru, care apelează tot mai des la interpretarea documentului de istorie modernă pe segmentul mentalului colectiv — manifest cu pregnanță îndeosebi în lumea satului românesc —, lucrările recente cu privire la trecutul transilvan relevă cîștiguri substanțiale valoric în direcția enunțată mai sus. Întîmpinat cu obiectivitate de către critica de specialitate care depășise faza de complezență față de atîtea volume istorice, încă de la debutul marcat cu certitudine de publicarea subiectului extins al tezei de doctorat despre Dieta românească de la Sibiu (1979), istoricul clujean S. Retegan oferă dovada unei contribuții valoroase de ordin teoretic și practic — vezi recenziile din *Făclia* (dec. 1983), *Tribuna* (1983/50) și *Revista de istorie* (1983/3) — prin lucrarea de față, care încearcă să reconstituie astfel fenomenul mișcării naționale românești între 1848—1867 pe baza analizei atente și pertinente a documentului epocii în cauză, selecționat cu judiciozitate din arhive locale și străine.

Autorul reușește să ilustreze convingător faptul că națiunea română din Transilvania continuase să rămînă aceeași forță politică, participantă efectiv la exercitarea puterii politice în intervalul desemnat. Mișcarea națională respectivă se evidențiază acum în extensie, pe spațiul adîncit pînă la baza formată din masa mare populară, drumul către aria socială largă defrișată, cea a „magmei” vaste a satului român transilvănean, demonstrînd fără putință de tăgadă abandonarea stadiului limitării numai la grupul restrîns de intelectuali sau la antrenarea păturii burgheze locale relativ formate. Epoca fertilă a liberalismului austriac, relevă autorul, conferise fizionomia aparte demersului politic autohton și care dovedise în alegerile din 1863 — primă probă majoră pentru lumea rurală românească — angajare politică deplină, maturitate și comportament militant, verigi esențiale în captarea definitivă a țărănimii pentru cauza națională.

Simbioza ideologiei de sus cu acțiunea desfășurată la baza socială, ideea românismului militant se fundamentează acum pe unitatea de vederi și interese dintre conducerea mișcării și poporul român transilvănean în evoluția sa programatică continuă de la 1848 încoace. Faptul în sine este evidențiat prin cercetarea eșantionului de urme documentare reunite după depistarea în arhive, fonduri centrale, locale, bisericesti, personale sau satești. Selecția de documente politice întocmită acum pentru intervalul de timp menționat în titlul cărții cuprinde 124 de acte, dintre care 108 inedite, majoritatea constituind fondul de bază pentru redactarea tezei, a monografiei despre Dieta de la Sibiu și astfel vîzînd, în comentariu sau menționare, lumina tiparului într-o formă primară. Autorul își motivează alegerea făcută cu preponderența documentelor din arhivele satești, fiindcă acestea reprezintă, prin însuși textul conținut, problematica diversă însumată, mărturii directe, fruste ale mentalului colectiv, aflat în confruntare deschisă cu autoritatea pentru obținerea paletelor de deziderate național-sociale, adecvate condițiilor vremii date. Cele cîteva acte urbariale înseriate probează pentru argumentația traicică sau limbajul de nuanță nevoalat națională, utilizat pentru apărarea, menținerea și cîștigarea drepturilor solicitate. O estimare cantitativă rapidă în timp evidențiază un număr de 7 acte pentru anul 1860, 27 (1861), 22 (1862), 26 (1863), 25 (1864), 6 (1865), 4 (1866) și 7 (1867), cu sporirea gradată a încărcăturii istorice pentru rîstimpul dintre 1863—1864. Delimitarea întreprinsă arbitrar după conținut denotă prezența unor adrese, cereri, contracte, împuterniciri, înlocuiri, numiri, protocoale,

proteste, reclamații individuale sau colective, scrisori, care, prin numărul și anvergura încorporată, certifică momente distincte atitudinale pentru ruralul românesc în epoca amintită, în raport cu anumite realități generale sau locale. Tindem să credem că sumedenia de revendicări interne transmise prin caracterul oral al comunicării și aparținând astfel fabulației respective trebuie strinsă în continuare și prelucrată în colaborare cu specialiștii folcloriști, întru relevarea interferențelor, deopotrivă esențiale pentru științele înrudite interdisciplinar.

Textele redacte circuitului științific datorită trudniciei stoice și acribiei istoricului clujean sînt extrem de necesare în procesul cunoașterii conținutului, direcției și modalității de desfășurare a activității politice a țărânimii române din Transilvania deceniului următor jumătății de veac XIX. Actele redactate de notari și conținînd prin semnături asentimentul unanim al comunității respective față de anumite probleme apar semnificative pentru stabilirea gradului conștiinței naționale — implicînd desigur sinuozitățile inerente datorate contextului cultural evolutiv — de la expresia formei intuitive, spontane la rațiunea conștientizată și activizată în forma sa colectivă. Unitatea de gândire și acțiune politică, mulată pe canavaa unor determinații reciproce, a solidarizării și comunicării diverse sub raport național și social între fruntași și mase, se explică tocmai prin punctul de raliere atins datorită convergenței intereselor naționale comune. Acțiunile realizate solidar acum în numele acelorași idealuri și pentru binele întregii comunități îndrituiau modalitatea colectivă de exprimare a opțiunii politice, cu diferențieri sensibile totuși între regiuni istorico-geografice în funcție de anumite condiții existente. Semnificativă apare astfel proveniența majoritară a documentelor din zonele muntoase de graniță cu România, pătrunse de spiritul militant național-social în timpul funcționării Dietei sibiene. Tonusul vieții publice sătești pentru intervalul menționat se subliniază de către autor prin redarea actelor care tratează despre problema alegerilor (34), utilizarea limbii române în mod oficial (21), dezbăt chestiunea unor încorporări teritoriale arbitrare (18), instalarea unor juzi și notari români (10, 8), demersuri în congregație (6), prezintă străduințele pentru creșterea fondurilor „Astrei” (6), bătaia pentru păstrarea neîntinată a școlii în limba maternă (5). Optica mentală conservatoare, intenția de discreditare, de tutelare completă a satului românesc în epocă, căruia i se neagă orice aptitudine întru girarea propriilor interese, se emendează acum și astfel de S. Retegan prin tocmai traiectul înregistrat de calea parcursă de la documentarea istorică la concluziile și principiile științifice, obiective față de aserțiuni vehiculate, deseori din afară, cu privire la masa rurală autohtonă și majbritară în Transilvania, incapabilă de crez politic și acțiune conștientă de durată.

Constituind un instrument de lucru reușit și necesar cercetării istoriei noastre moderne pentru perioada dinaintea instituirii Ausgleichului nefast, lucrarea prezentă și apărută în seria restitativă istorică, excelentă, inițiată de editura clujeană în scopul deschis mărturisit al potențării tuturor demersurilor de un asemenea gen, trebuie și poate fi considerată pe drept cuvînt una din realizările valoroase fixate în siajul producțiilor de carte istorică românească care încearcă și reușesc să treacă dincolo de bariera ruralului autohton, tradițional și inovator totodată, în procesul evoluției națiunii noastre în timp. Partea interpretativă, necesară și consistentă în preliminarile cărții, este augmentată de maniera de redactare și întregire a laturii documentare prin regeste, note explicative și traduceri, fără a omite latura ilustrativă, mandatată competent prin fotografiile virtuozelor specialiste și colaboratoare E. Karsai.

Sugestia recenzentului, după parcurgera lucrării, ar viza necesitatea strîngerii și prelucrării tuturor actelor sătești omise din ediția prezentă, în ideea întregirii efortului cumulat pînă acum în lucrările strict circumscrise anilor 1860—1867 și în intenția continuării datului restitativ în privința repertorizării actelor românești (Răduțiu—Gyémánt, 1981) sau documentarului pentru ruralul secuiesc (ex. prof. Șt. Imreh).

ST. MINDRUȚ

Ion Bulei, *Lumea românească la 1900*. Editura Eminescu, București, 1984, 331 p.

În contextul exploziei informaționale actuale, necesitatea cunoașterii și aprofundării unui domeniu anumit apare cu stringență deosebită. Interesul manifestat pentru știința istorică, de exemplu, atinge cote nebănuite, faptul fiind dovedit cu prisosință de către datele statistice revelatoare oferite de edituri. Apetența pentru și față de trecut se exprimă pe căi diferite, cea mai potrivită fiind reunită sub genericul istoriei popularizate, cu pandant de evidențiere în revista adecvată, difuzată extins, sau în ediția „de buzunar” publicată într-un tiraj mărit. Indiciu și dorință totodată de satisfacere a unui anume gust și mentalitate istorică, ideea științei de specialitate popularizate se naste astfel spontan, în momentul în care istoricii convin că profesiunea exersată la modul instituționalizat și extrem de specializată așadar nu poate fi receptată corespunzător de masa largă iubitoare a muzei Clio. Istoricul se convinge acum că omul cotidian necesită altă istorie decât cea expusă în aula universitară ori apărută în revistele de profil; că semenul de zi cu zi este interesat de istoria sa imediată, pătrunsă de evenimente, fapte și întâmplări, de munca zilnică marcată de simțăminte și gânduri proprii, specifice. Două modalități circumscriau atitudinea istoricului obligat la dialog cu publicul cititor: să cedeze în fața literaturii, publicisticii, mass-mediei, ori să caute alte soluții. Opțiunea finală se îndrepta către varianta apropierei de pasionații trecutului prin popularizarea istoriei în cadrul unei reviste pe măsură sau a ediției largi, pe interesul tuturor și care să contribuie astfel la crearea punții de legătură între cercetătorul specialist și beneficiarul direct al analizei întreprinse întru satisfacerea cerinței extinse de lectură istorică, solicitată de stadiul actual al dezvoltării sociale.

Unor asemenea comandamente se asignează inițiativa editurii bucureștene, care publică numeroase lucrări de istorie, universală precumpănitor și autohtonă, în seria „Popoare, culturi, civilizații, biografii” din cadrul colecției „Clepsidra”. Tentativa — „încercare” care utilizează momentul cronologic drept pretext pentru reconstituirea segmentului de istorie întruchipat de îngemănarea secolelor XIX și XX, surprinderea modificării survenite pretutindeni, schițarea relativă a datului politic, economic și social constituie aspectele esențiale ale lucrării prezent recenzate. Istoricul I. Bulei ne obișnuise deja cu cîțiva ani în urmă cu cealaltă modalitate de scriere istorică, în care faptele sînt lăsate să vorbească, datul istoric făcînd corp comun cu cel cotidian, sub oblăduirea istoricului ce intervine cu explicația necesară și oportună totuși. Cartea în genul reportajului documentar-colaj și care cuprinde informație istorică amplă tratată în mod aparte este evidentă și în cazul de față, la fel ca și în situația volumelor anterioare, intitulată „1916. Zile de vară” (1978) și „Arcul așteptării. 1914, 1915, 1916” (1981).

Începutul de veac XX, acceptat sau respins, comemorat totuși în preponderență, ridică semne de întrebare, provoacă înclinarea balanței către optimism în raport cu pesimismul general, fiindcă senzația capacității umane nelimitate prosperă, prefacerile profunde egalizate cu procesul și starea de fapt materialo-spirituală, ritmul de transformare diferit și febra schimbării caracteristice se materializează convingător în sfidarea stării de „pace armată”, în succesele spectaculoase ale spiritului inventiv în domenii variate, literaturii revenindu-i sarcina fixării momentului sau evenimentului, realitățile derutante existente, cu încărcătura respectivă de incertitudine, furtunoasă confuzie creatoare sau doza de angoasă în 1900.

În cazul României, aflată sub impactul modernității, „necesitate dureroasă” în accepția autorului, se analizează versiunile valabile enumerate: modul revoluționar sau evolutiv pentru apariția și fixarea fenomenului respectiv. În privința conținutului restrîns la: capitalizare, trezire națională și occidentalizare, se relevă faptul că integrarea se efectuează nu prin înrădire tardivă sau influențe intermitente, ci prin sincronizare, cu pivot necesar în raporturile comerciale purtate cu vestul, fapt care solicita adaptarea la nivelul dat, modernitatea fiind specifică astfel realității autohtone. Anumite disfuncționalități ale societății românești în pragul secolului XX sînt exprimate de literatură, starea de tranziție, nostalgia, inadaptarea, descătușarea, arivismul și alte fenomene sociale fiind caracteristice tipului sociologic burghez nou creat (vezi opera lui Caragiale). Se manifestă totodată criticarea pripelii procesului modernizării, împotrivirea prin agresivitate

deschisă sau voalată pînă la interpretarea și înțelegerea la unison a factorului modernitate, neechivalent cu transplantul ori imitația frustră, ci ca necesitate internă stringentă social.

Argumentele teoretice expuse se concretizează în practică prin criza născută în toate compartimentele vieții românești, I. Bulei analizînd cu concizie degringolada de moment a guvernării liberale D. A. Sturdza și receptivitatea abandonată ulterior față de cauza românilor din Transilvania. Transfocatorul istoricului pătrunde interiorul funcționării mecanismului partidelor în rotativa puterii, dezvăluie modalitatea desfășurării campaniei electorale, problemele economice urgente care confruntau bugetul sărăcit de împrumuturi și cheltuieli, sentimentul concret al progresului vizibil numai pe seama burgheziei liberale, cercul vicios în conjunctura externă, neprielnică impasului financiar autohton, precum și căile efemere preconizate pentru remedierea situației globale.

Factorul intern se revigorează temporar datorită venirii conservatorilor la putere și infuziei tinerimii „generoase” socialiste trecute în tabăra liberală, fapt interpretat drept eveniment politic de dimensiune sau compromis necesar, pe cîtă vreme stabilitatea vremelnică în exterior, în virtutea aceleiași prudențe dictate obiectiv, convergența României către sfera de interes a Puterilor Centrale, implică slăbirea temporară a susținerii dezideratelor românilor transilvăni. Justă și interesantă, în limitele permise de structura cărții, este creionarea fugitivă a situației P.N.R. între Memorandum și intrarea în activism politic. Criza politică la nivelul guvernării țării continuă, autorul enumerînd tentativele de remediere, suita de alianțe și înțelegeri culminînd cu refacerea pe moment datorită reimpunerii cabinetului liberal D. A. Sturdza, propovăduind politica cunoscută „prin noi înșine”.

Bază în incursiunea realizată sugestiv în cartea de față despre societatea românească la 1900 — fără ilustrarea deocamdată a tranziției spirituale, precognizată să fie cuprinsă într-un volum ulterior —, pe un material documentar bogat ce vădește totuși spirit de discernere și acribie științifică pentru cercetătorul versat în istoria epocii amintite, Ion Bulei reușește să ofere publicului cititor, într-o versiune accesibilă, date importante și concepute reușit, despre istoria generală de la granița veacului trecut cu cel actual. Pe cînd oare o istorie exhaustivă a apariției și devenirii Partidului Conservator din România, în genul altor tratări monografice recente pentru alte partide dinainte de 1918 sau din perioada interbelică?

ST. MINDRUȚ

Eduard Eisenburger, *Rudolf Brandsch. Zeit und Lebensbild eines siebenbürger Sachsen*, Dacia Verlag, Cluj-Napoca, 1983, 271 p.

Demersul istoriografic autohton înregistra cu cîțiva ani în urmă debutul seriei de lucrări istorice dedicate analizării unor momente esențiale cu privire la istoria populației de naționalitate germană din patria noastră și procesul adîncirii înfrățirii acesteia cu națiunea română în decursul timpului. Articolele și studiile devenite tot mai numeroase și tratînd probleme diverse de istorie medie, modernă și contemporană, circumscriind îndeosebi spațiul transilvan al conviețuirii, sînt urmate în mod firesc de pleiada unor încercări monografice despre aspecte social-economice și politice ale evoluției naționalității conlocuitoare respective. Suitei acestor tratări menționate se încadrează și portretele biografice întocmite pentru personalități importante în vreme: S. Brukenthal, S. L. Roth sau alții, care contribuiseră major la propensiunea faptului de cultură și civilizație pe teritoriul țării noastre. În adiacența realizărilor meritorii amintite mai sus se situează cartea istoricului și publicistului E. Eisenburger — redactor-șef actualmente al revistei brașovene „Karpatenrundschau” —, cunoscut specialist al problemei naționale, autor, editor a numeroase lucrări în germană, română și alte limbi cu privire la trecutul istoric al naționalității germane din România.

Monografia închinată „celui mai important politician sud-est european de naționalitate germană pe tărîmul problemei naționale”, Rudolf Brandsch (1880—1953) încearcă să stabilească locul și rolul personajului respectiv în istoria sașilor și șvabilor din Transilvania și, Banat pentru intervalul delimitat de îngemănarea,

secolelor XIX—XX și finalul epocii interbelice. Autorul tinde totodată să circumscrie precis ecoul activității multilaterale a politicianului, cât și aprecierile interne și externe față de evenimentele însemnate din viața acestuia. Cuvîntul introductiv conține explicitarea faptului că volumul prezent nu se vrea a fi romanul vieții și activității lui R. Brandsch, ci dimpotrivă reliefaarea în stații sau segmente edificatoare a traiectului de jumătate de veac ce dezvăluie cu prisosință personalitatea politicianului militant, produs al unei epoci date, strădaniile și concepția sa politică în rezolvarea chestiunii naționale, în mod democratic, cu toate limitele datorate contextului burghez existent.

Excursul istoric făptuit de E. Eisenburger în paginile de început ale lucrării are menirea să familiarizeze cititorul cu anumite probleme specifice existenței și evoluției naționalității germane la noi. Interesantă este astfel tratarea dezvoltării mișcării naționale săsăști și șvăbești din cadrul Monarhiei dualiste, cînd comunitatea germană este nevoită să-și reorganizeze forța și modalitatea de acțiune întru apărarea și continuarea propagării telului distinct creionat: păstrarea integrității și viabilă, economic-politic și social, a datului etnic existent. Un aspect aparte vizualizat de autor se atribuie fenomenului sensibilizării mișcării național-politice rurale șvăbești din Banat, situate obsesiv între dualitatea dintre pericolul maghiarizării și procesul extinderii pangermanismului.

În contextul politic acut menționat pe seama naționalității germane din Transilvania și Banat după anul 1867, se naște la Mediaș, în 22 iulie 1880, Rudolf Brandsch. Liceul îl urmează în localitatea natală, cu aplecare specială pentru filozofie și teologie. Studiile universitare în germanistică vor include în traseu mai multe centre, precum: Marburg, Cluj, Berlin, Jena. Tînărul absolvent în 1904 va profesa și conduce școli în Sibiu, afirmîndu-se ca un cadru didactic de nădejde al învățămîntului respectiv în limba maternă. Cu începere din anul 1907, R. Brandsch se va manifesta ca purtător de cuvînt al partidului verzilor — curent politic al tinerilor activiști ridicat împotriva aripii oportunist-conservatoare săsăști concentrate în partidul negrilor — pentru necesitatea realizării alianței cu șvabii bănățeni, colaborarea cu celelalte națiuni nemaghiare împotriva deznăționalizării oficiale și pentru dezvoltarea internă de sine stătătoare. Opiniile sale exprimate în ziarul „Kronstädter Zeitung”, despre unitatea și solidaritatea germană în Ungaria dualistă, colaborarea de pînă la 1918 cu alți frunțași locali, precum E. Steinacker, A. Müller-Guttenbrunn, Viktor Orendi-Hommenau, Lutz Korodi, în bătălia purtată pentru drepturile șvabilor, împotriva proiectelor de lege Apponyi și Andrássy, sînt edificator subliniate de către autor pe baza materialului documentar edit bogat și nuanțat. Epoca dintre anii 1910—1918, corespunzătoare fazei desfășurării de către R. Brandsch a activității parlamentare în calitate de deputat de Sibiu — considerăm că ar fi trebuit utilizate și jurnalele Dietei maghiare despre poziția celui ales la numai 30 de ani, în chestiunea bugetului și votului universal (1911), aceeași chestiune reluată în 1914/1915, ca și luările de cuvînt la votarea indemnizației și bugetului pe 1918 — îngăduie totuși autorului să illustreze cîteva laturi ale concepției politice exprimate la diverse nivele și situații specifice. Intenția vădită se mulla pe propovăduirea unificării conceptuale politice pentru ansamblul populației germane din zona istorico-geografică dată, prin influențarea decisivă a șvabilor bănățeni pentru realizarea apropierei dorite cu sașii transilvăneni, în cadrul numeroaselor conferințe, întîlniri și dezbateri de pînă la izbucnirea primei conflagrații mondiale. Cantonat cu analiza în acest punct, E. Eisenburger relevă contactele lui R. Brandsch cu I. Maniu, A. Vaida, M. Hodža pentru împlinirea conlucrării dintre naționalități (p. 71) — a se vedea în acest sens mărturisirea de credință din 7/20 martie 1913, cuprinsă în doc. nr. 58 din volumul „1918 la români”, II, București, 1983 —, ca și opinia față de tratativele dintre reprezentanții P. N. Român și Șt. Tisza din ianuarie 1914. Aspectul politic al acțiunii întreprinse de R. Brandsch acum este coroborat cu manifestări de ordin economic și demersuri culturale întru dobîndirea unei rețele spirituale unitare, corolar al fundamentului economic și politic intenționat să fie realizat.

Un capitol separat al lucrării tratează despre adeziunea naționalității germane la actul unirii de la Alba-Iulia, relevîndu-se străduințele lui R. Brandsch pentru reorganizarea mișcării naționale germane în cadrul nou girat de granițele României întregite. Ținem să amintim aici alte documente sugestive din volumul „1918 la români”, II, cu nr. 282 din apr./mai 1917 și nr. 454 din dec. 1918/ian. 1919, care întregesc, prin aspectele inedite conținute, momentele prezentate de autor despre aportul militantului R. Brandsch la statuarea situației naționalității

sale înainte și după anul crucial 1918. Activitatea întreprinsă în epoca interbelică, alături de alte personalități regionale, precum H. O. Ruth, K. Muth, Fr. Kräuter, deputația în parlamentul de la București, pentru intervalul anilor 1919—1933 — imputăm selecției de documente din anexa lucrării că nu ilustrează acest moment esențial, chiar pînă la 1922 cînd calitatea de lider al populației mandatate expirase —, subsecretariatul de stat pentru problema națională în cabinetele Iorga și Vaida — premieră pe plan mondial — se prezintă cu justețe de autor pe baza materialului documentar existent și a fondurilor de periodice consultate. Se insistă în continuare asupra accentelor de colaborare pe plan intern și extern purtate de R. Brandsch, materializate convingător prin crearea „Asociației germanilor din România” (1921), prezidată de către acesta 10 ani, apoi a „Asociației grupărilor etnice germane din Europa” (1922), înființată la Viena și condusă de același pînă în 1931, precum și prin constituirea „Congresului grupărilor naționale organizate din Europa”, cu sediul la Geneva, din al cărui comitet de conducere făcuse parte. R. Brandsch se manifestase deopotrivă ca fondator, editor și publicist al unor publicații progresiste din epoca interbelică, cu activitate subliniată în cadrul revistei „Deutsche Politische Hefte” și a periodicului lunar pentru problema națională în Europa, intitulat „Nation und Staat”. Ziaristul se vădea preocupat în permanență de apropierea și conlucrarea necesară între popoare, îndeosebi în conjunctura dată a creșterii pericolului fascist, recunoscut și mărturisit, după anul 1923. Pentru segmentul de istorie contemporană menționat E. Eisenburger are meritul prezentării evenimentelor în contextul istoriei autohtone românești, rolul și acțiunea lui R. Brandsch fiind relevante în conjugare cu cel al altor fruntași sași sau svabi locali, contribuindu-se astfel la creionarea viziunii globale propice lecturii și interpretării unei atari tratări, precum cea recențată mai sus.

Reușita volumului prezent este augmentată și de prezența materialului bogat menționat în dese rînduri, a listei bibliografice conținînd autori și lucrări valoroase în istoriografia problemei de față, ca și a selecției de documente despre „politicianul scriitor”, cuprinzînd articole în mare măsură necunoscute și divizate tematic pe trei categorii: a) despre comunitatea germană, b) despre politica cotidiană, c) despre problema națională la nivel european, comentariile rezumative de rigoare completînd și desăvîrșind astfel actul restitativ realizat de autor.

Creдем că opțiunea exprimată de E. Eisenburger cu acest prilej, în mod reușit, se poate transforma într-un exemplu de urmat pentru alte tratări de un asemenea gen — autorul putînd și trebuînd să insiste asupra scoaterii la lumină și integrării circuitului științific a altor figuri de patrioți militanți aparținînd naționalității germane din România —, care să confirme ideea rostită cîndva de Rudolf Brandsch cu privire la poporul care nu poate sucomba dacă nu o dorește, propria sa voință constituînd garanția continuității sale, fiindcă puntea trebuie să conducă în mod necesar de la un popor la altul. Opiniem totodată pentru transpunerea cărții de față în limba română, pentru ca atît specialistul, cît și cititorul avid de cunoașterea vieții și activității unor figuri remarcabile din trecutul pămîntului românesc, indiferent de naționalitate, să aibă puțința informării și formării astfel a unor gînduri trainice despre ceea ce se făcuse odinioară pentru ca cei de astăzi să trăiască liber și independent pe solul unei țări de sine stătătoare în concertul națiunilor lumii.

ST. MINDRUȚ

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaClassDebr	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen, 1965 și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	= Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896).
AIHA	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC) (= AIIC ; AIICN).
AIHA Iași	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași. Iași, I (1964) și urm.
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
AIIP	= Analele Institutului de Istorie al Partidului. București, I (1955) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AISISP	= Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
AnnÉp	= Année Épigraphique. Paris.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965) și urm.
AR	= Archeologické rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArchJug	= Archaeologia Jugoslavica. Beograd, I (1954) și urm.
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
ArhVest	= Arheološki Vestnik. Ljubljana.
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secției istorice, Seria II, 1886/1887 — 1916/1919; Seria III, 1922/1923 — 1944/1945.
AVSL	= Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
Banatica	= Banatica. Reșița, I (1971) și urm.
BAR	= British Archaeological Reports. Oxford.
B.A.R.S.R.	= Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România. București.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
BerRGK	= Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a.M., I (1904) și urm.

- BJ = Bonner Jahrbücher. Bonn.
 BKL = Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1874–1944.
 BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
 CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
 Civiltă = Civiltă română în România. Roma, 1970.
 Crisia = Crisia. Oradea, I (1971) și urm.
 DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I–V (1877–1919).
 Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) – XII (1948); N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
 DissPann = Dissertationes Pannonicae. Budapest.
 Dobo⁴ = Arpadus Dobo, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Budapest, ed. IV, 1975.
 Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár – Cluj, I (1910) – X (1919) (=DolgCluj).
 EDR = Ephemeris Daco–Romana. Roma, I (1923) – X (1943).
 EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
 EpSt = Epigraphische Studien. Köln–Graz–Düsseldorf–Bonn. I (1965) și urm.
 ErdM = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) – L (1945) (= ErdMúz).
 ErdRep = Erdély régészeti repertoriuma. I Őskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum, Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
 FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
 FöldtKözl = Földtani Közlöny. Budapest, I (1872) și urm.
 GazTrans = Gazeta Transilvaniei. Brașov.
 Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a. M., I (1917) și urm.
 HTRTÉ = Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest – Déva, I (1880) – XXIII (1913).
 IDR = I.I. Russu, Inscriptiile Daciei romane. București.
 ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau.
 IMCD = In memoriam Constantini Daicovicu. Cluj, 1974.
 IstCluj = Istoria Clujului (sub redacția acad. Șt. Pascu). Cluj, 1974.
 IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
 JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien, I (= 1898) și urm.
 JRS = Journal of Roman Studies. London, I (1911) și urm.
 Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) – IV (1944) (=KözlCluj).
 KVSL = Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu, I (1878) – LIII (1930).
 Marțian, Rep. = I. Marțian, Repertoriu arheologic pentru Ardeal. Bistrița, 1920.
 MCA = Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm. (= Materiale).
 MKÉ = Múzeumi és Könyvtári Értesítő. Budapest, I (1907) – XII (1918).
 MuzIstTrans = Muzeul de istorie al Transilvaniei (= MAC, MIC, MuzIstCluj).
 NumK = Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.

- OltR = D. Tudor, *Oltenia romană*. București, 1942; ed. II, 1958; ed. III, 1968; ed. IV, 1978 (=OR).
- OmD = *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*. București, 1960.
- OTS = D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*. București, 1968.
- PIR = *Prosopographia Imperii Romani*. Berlin.
- ProblMuz = *Probleme de muzeografie*. Cluj.
- PZ = *Praehistorische Zeitschrift*. Berlin—Leipzig, I (1909) și urm.
- RA = *Revue archéologique*. Paris.
- RAL = *Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche dell'Accademia dei Lincei*. Roma.
- RE = *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.
- Reinach, *RépStat* = S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
- Rep, ms. = *Repertoriul arheologic al Transilvaniei*. Manuscris la Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca.
- RÉSEE = *Revue des études sud-est européennes*. București.
- RevIst = *Revista de istorie*. București.
- RevRHist = *Revue Roumaine d'Histoire*. București, I (1962) și urm.
- RIC = H. Mattingly — E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*. London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
- RömRum = *Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj*. Köln, 1969.
- Sargetia = *Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara*. Deva, I (1937), II (1941), III (= *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, 1956), IV (1966) și urm.
- SCIA = *Studii și cercetări de istoria artei*. București.
- SCIV = *Studii și cercetări de istorie veche*. București, I (1950) — 24 (1973). Vezi și SCIVA.
- SCIVA = *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
- SCN = *Studii și cercetări de numismatică*. București, I (1957) și urm.
- StCl = *Studii clasice*. București, I (1969) și urm.
- StCom = *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări*. Sibiu.
- StComCaransebeș = *Studii și comunicări, Muzeul județean de etnografie și istorie locală, Caransebeș*. Caransebeș, 1(1975) și urm.
- StComSatu Mare = *Studii și comunicări Satu Mare*. Satu Mare, I (1969) și urm.
- Studia = *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*. Cluj-Napoca.
- ŠZ AÚSAV = *Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* (=Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
- Tibiscus = *Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara*. Timișoara.
- T.I.R. = *Tabula Imperii Romani*. L 34, Budapest, 1968; L 35, București, 1969.
- TransAnt = C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
- Vestigia = *Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte*. München, I (1955) și urm.
- ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Bonn.

INTREPRINDEREA POLIGRAFICA CLUJ, Municipiul Cluj-Napoca, Cd. nr. 616

[12,75] li

Index 40.565